ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA

BÜYÜK İSTANBUL TARİHİ

TOPLUM

CİLT 4

PROJE YÖNETİCİSİ

M. Âkif Aydın

EDİTÖR

Coşkun Yılmaz

BÜYÜK İSTANBUL TARİHİ

CİLT IV

PROJE YÖNETİCİSİ
M. Âkif Aydın

EDİTÖR
Coşkun Yılmaz

YAYIN KURULU
M. Âkif Aydın
Coşkun Yılmaz
Feridun M. Emecen
Yunus Uğur
Tuncay Başoğlu
Mehmet İpşirli
Coşkun Çakır

KÜLTÜR A.Ş.
Genel Müdür
Nevzat Kütük
Proje Koordinatörü
Fatih Yavaş

İBB KÜLTÜR AŞ.

Maltepe Mahallesi
Topkapı Kültür Parkı
Osmanlı Evleri
Topkapı Zeytinburnu
34010 İstanbul
T: +90 0212 467 07 00
iletisim@kultursanat.org
www.kultursanat.org
ISBN (Takım): 978-605-9132-16-9
ISBN: 978-605-9132-25-1
Seri No: Tarih Serisi - 1
Yayınevi No: 15321

BÖLÜM EDİTÖRLERİ
Dünya Ölçeğinde İstanbul
Yunus Uğur

Topoğrafya ve Yerleşim
Mehmet Karakuyu

Siyaset ve Yönetim
Feridun M. Emecen
Coşkun Yılmaz

Demografi
Yunus Koç

Toplum
Arif Bilgin

Din
Hür Mahmut Yücer

İktisat
Coşkun Çakır

Ulaşım ve Haberleşme
Ali Akyıldız

Edebiyat, Kültür ve Sanat
Hatice Aynur

Mimari
H. İbrahim Düzenli

Eğitim, Bilim ve Teknoloji
Mehmet İpşirli
Salim Aydüz

Söyleşi: Hafızalarda İstanbul
Beşir Ayvazoğlu

BİLİM VE DANIŞMA KURULU
A. Haluk Dursun
Abdülhamit Kırmızı
Ahmet Emre Bilgili
Beşir Ayvazoğlu
Cemalettin Şahin
Çiçek Derman
Erhan Afyoncu
Fikret Sarıcaoğlu
Halil İnalcık
İlber Ortaylı
İskender Pala
İsmail E. Erünsal
Kemal Beydilli
Korkut Tuna
Mehmet Genç
Mustafa İsmet Uzun
Orhan Okay
Ömer Faruk Harman
Sadettin Ökten
Turhan Kaçar
Uğur Derman
Uğur Tanyeli

İLMÎ REDAKSİYON
Feridun M. Emecen
Kemal Beydilli
Tuncay Başoğlu
Ömer Faruk Harman
Mustafa İsmet Uzun
Turhan Kaçar
Cemalettin Şahin

RESİM ALTI METİNLERİ
Uğur Demir
Kemal Beydilli

SON OKUMA
Mustafa Birol Ülker

GÖRSEL EDİTÖR
Uğur Demir

GÖRSEL ARAŞTIRMA
M. Esat Coşkun
M. Erhan Demir
A. Fatih Yılmaz
Ahmet Önal
Hasan Yapıcı
Kemalettin Kuzucu
Ramazan Demir
İrfan Dağdelen

FOTOĞRAF
İsmail Küçük
Coşkun Aydın
A. Bilal Arslan
M. Esat Coşkun
Ersin Çetintaş
Ahmet Akman
Sercan Samancı
TSM- BOA- SMEY
İBB ATATÜRK
KÜTÜPHANESİ
İSAM

İMLA VE TASHİH KONTROL
Mustafa Demiray

TASHİH KOORDİNASYONU
Sabahattin Yenice

BİBLİYOGRAFYA KONTROL
Abdülkadir Şenel

TASHİH
Pelin Aslan
Aylin Samancı
Semih Atiş

TASARIM
Bülent Erkmen

GRAFİK UYGULAMA
Barış Akkurt, BEK
Emre Çelik, BEK
Merve Çakıroğlu, MAS
Önder Sakıp Dündar, BEK
Sarp Sözdinler, BEK

BASKI VE RENK AYRIMI
Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mahallesi,
Soğuksu Caddesi, No: 3
Kağıthane – İstanbul
Tel: 0212 294 10 00
info@masmat.com.tr
Sertifika No: 12055

İcadiye Bağlarbaşı Caddesi
No: 40 Üsküdar 34662 İstanbul
T: +90 0216 474 08 50
isam@isam.org.tr
www.isam.org.tr

İSTANBUL
2015

ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA
BÜYÜK
İSTANBUL
TARİHİ
TOPLUM

TAKDİM

M. ÂKİF AYDIN
PROJE YÖNETİCİSİ

Bu şehr-i Stanbul ki bî-misl ü bahâdır
Bir sengine yekpâre acem mülkü fedâdır
Nedim

Dünyada İstanbul kadar siyasi, ekonomik, kültürel, stratejik ve hatta dinî bakımlardan tarihe damgasını vuran pek az şehir vardır. İstanbul deyince Roma/Bizans ve Osmanlı imparatorluklarına başkentlik etmiş, iki kıtayı, dolayısıyla iki dünyayı ve iki büyük denizi birleştiren bir şehirden bahsediyoruz. Dünya siyasetine ya bu şehirden veya bu şehrin duruşu dikkate alınarak yön verilmiştir. İstanbul her dönemde dünya ticaretinin gözdesi olan bir şehir olma özelliğini korumuştur. Bu sebepledir ki her dönem İstanbul çok kalabalık bir nüfusu ve zenginliği kendisine çekmiştir.

İstanbul'un önemi ve büyüklüğü bunlarla da sınırlı değil. Doğu Ortodoks kiliselerinin en büyüğü, Rum Ortodoks Kilisesi, Hristiyanlığın Bizans'ta resmen kabulünden beri hep bu şehirde öğretilerine, yönlendirmelerine en fazla değer verilen bir dinî merkez olarak varlığını sürdürmüştür. Yine bu şehir Yavuz Sultan Selim'den itibaren hilafetin kaldırılmasına kadar dört asır İslam hilafetine makar olmuş ve dünya Müslümanlığının gözü ve gönlü hep bu şehre çevrilmiştir.

Bu durum aynı zamanda sivil ve dinî mimarinin en güzide eserlerinin neden bu şehirde toplandığını da izah etmektedir; mimarlar, sanatkârlar en görkemli eserlerini bu şehirde ortaya koyma imkânı bulmuşlar, bunun için çabalamışlardır. Doğu mabetlerinin en eskilerinden birisi olan Ayasofya hâlâ ilk yapıldığı görkemiyle bu şehirde ayakta. Kız Kulesi ve Galata kulesi hala İstanbul'un simge eserlerinden. İslam mimarisinin en göz alıcı eserleri Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Şehzadebaşı, Sultanahmet camileri başta olmak üzere Osmanlı cami mimarisinin en güzide örnekleri hâlâ bu şehrin müminlerine hizmet ediyor. Köprüler, su kemerleri, sarnıçlar ve bentler burada yaşayanların hayatlarını kolaylaştırmak için şehrin muhtelif yerlerine ve civarına damgasını vurmuş medeniyet eserleri. Büyük Saray'ın kalıntıları, Ayvansaray'daki Tekfur Sarayı, Doğu Roma/Bizans, Topkapı Sarayı Osmanlı yönetimin/medeniyetinin izlerini günümüze taşıyor. Özellikle Topkapı Sarayı sergilediği tevazu ve ihtişamla Osmanlı İmparatorluğu'nun dayandığı dinamikleri anlatıyor gibi. Boğaziçi ve Adalar Osmanlı saray mimarisinin ve sivil mimarinin en güzel eserlerini bünyesinde taşıyor.

Sadece mimari ve tabii güzellikler değil, kültürel zenginlikler de bu şehre damgasını vurmuştur. İki büyük hukuk sistemi, Roma ve İslam hukuklarının en önemli iki derlemesi *Corpus Iuris Civilis* ve *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* bu şehirde hazırlandı. Bizans ve Osmanlı kültür ve sanatlarının en güzel eserleri bu şehirde ortaya kondu. İstanbul bütün imparatorluktaki en değerli kültür ve sanat adamlarını kendine çekti, bünyesinde yetiştirdi. Bâkî, Nedim, Nef'î, Şeyh Galip, Yahya Kemal, Necip Fazıl şiirlerini bu şehirde yazdılar. Şeyh Hamdullah, Karahisarî, Kazasker Mustafa İzzet, Hasan Rıza, Sami Efendi en güzel hatlarını burada meşk ettiler. Ortodoks Kilisesi'nin en güzel ilahileri bu şehirde bestelendi. Hafız Post, Buhurîzade Mustafa Itrî, Hammamîzade İsmail Dede Efendi, Zekâî Dede, Sultan III. Selim, Nâyî Osman Dede, Hacı Arif Bey, Tanburî Cemil dinî ve lâdinî en güzel bestelerini bu şehirde yaptılar. Nedim'in bir sengine acem mülkünü feda etmesi bu kültürel zenginlik sebebiyle de olmalı.

İstanbul'un stratejik önemini anlatmaya gerek var mı? Doğu'ya söz geçirmek isteyen Batı, Batı'ya hâkim olmak isteyen Doğu hükümdarlarının gönlünde hep İstanbul'a sahip olmak var olmuştur. Sıcak denizlere inme hayali kuran Kuzey'in hedefinde de Akdeniz'e geçişin anahtarı olan İstanbul vardır. Hz. Peygamber'in Müslümanlara müşterek bir hedef olarak İstanbul'u göstermesi ve sonrasında nice İslam ordularının fetih için bu şehre yönelmesi boşuna değildir. Bu yönleriyle İstanbul'a sahip olmak hem bir mazhariyettir hem de o nisbette bir sorumluluk.

Kabul etmek gerekir ki Cumhuriyet yönetimi biraz başkent Ankara'yı ortaya çıkarmak düşüncesiyle biraz Osmanlı tarihine soğuk bakışının etkisiyle İstanbul'u ikinci plana itmeye, onun ihtişamını ve bir ülke için sunduğu imkânları görmezlikten gelmeye çalıştı. Şehrin imparatorluğun son yıllarında sahip olduğu bir milyon iki yüz bin nüfusun Cumhuriyet'in ilk yıllarında beş yüz bine düşmüş olması hem bu bakışın ve hem de devletin küçülmesinin kaçınılmaz sonucu gibidir. En az bir çeyrek asır şehre ciddi hiçbir yatırım yapılmadı.

Ne var ki İstanbul öyle kolaylıkla ikinci plana atılacak, unutturulacak, ihtişamı görmezlikten gelinecek bir

şehir değildi. 1950'lerden itibaren yavaş yavaş, 1980'lerden itibarense süratli bir şekilde İstanbul, dünya şehirleri arasında hak ettiği yeri almaya başladı. Bugün Türkiye'nin sanayi, iktisat ve ticaret hayatının kalbi bu şehirde atıyor, bünyesinde mevcut üniversiteler, yayın kuruluşları ve her türlü sanat etkinlikleriyle ülkemizin eğitim, kültür ve sanat hayatına burası yön veriyor. Barındırdığı Hristiyan-Bizans ve Osmanlı-İslam medeniyetinin en güzide eserleri, Haliç, Boğaziçi ve Adalar başta olmak üzere sahip olduğu tabiat güzellikleri geçmişte olduğu gibi bugün de İstanbul'un güzelliğine güzellik katmaya devam ediyor.

Evet, böyle bir şehre sahip olmak gerçekten büyük bir mazhariyettir. Fakat aynı zamanda bir sorumluluktur. Onu tarihî, kültürel ve doğa güzellikleriyle birlikte koruma sorumluluğu. Gelecek nesillere güzide bir emanet olarak tevdi etme sorumluluğu. Bu sorumluluk sadece onu korumanın omuzlarımıza yüklediği bir sorumluluk değil, onu şimdiki ve gelecek nesillere bütün yönleri ve zenginlikleriyle tanıtmak da buna dâhildir. Sorumluluğumuzu artıran ve biraz da şehrin büyüklüğüne dikkatimizi bir kez daha çeviren, Marmaray kazıları başta olmak üzere son zamanlarda yapılan arkeolojik kazıların İstanbul'un 8000-8500 yıllık bir tarihinin olduğunu gözlerimizin önüne sermesiydi.

Bu sorumluluk bilinciyle üç yüz kadar bilim adamının desteğini alarak bu şehre, bu şehrin tarihî ve aktüel kimliğine yakışır bir tarihini yazmaya koyulduk. Bu çalışmayı ortaya koyan yönetim ve bilim ekibi kısa zamanda bu çapta bir eseri hayata geçirmek için geceyi gündüze kattı. Bunu yaparken kuru bir siyasi tarih veya sosyal tarih ortaya konulsun istenmedi. On üç ana konu tespit edilerek, tarih öncesinden günümüze kadar İstanbul bütün yönleriyle insanımızın bilgi ve dikkat alanına getirilmek istendi.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi on üç ana bölüm halinde tematik olarak planlandı ve hazırlandı. İlk bölümde "İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri" ve dünya tarihindeki yeri ortaya konmaya çalışıldı. Onları "Topoğrafya ve Yerleşim", "Siyaset ve Yönetim", "Demografi", "Toplumsal Hayat", "Dinî Hayat", "İktisat, Ulaşım ve Haberleşme", "Edebiyat, Sanat ve Kültür", "Mimari", "Eğitim, Bilim ve Teknoloji" bölümleri takip etti. Son bölümde hayatlarını veya hayatlarının büyük kısmını İstanbul'da geçirmiş kültür, sanat ve bilim adamlarıyla yapılan konuşmaları içeren "Hafızalardaki İstanbul" yer aldı

Elinizdeki İstanbul tarihinin bir şehir tarihi olmanın ötesinde özellikler taşıdığının altını çizmek gerekir. Bizans İmparatorluğu döneminde Doğu Roma, Osmanlı İmparatorluğu döneminde geniş Osmanlı coğrafyası bu şehirden yönetildiği ve ona buradan yön verildiği için İstanbul tarihi aynı zamanda önemli ölçüde Bizans ve Osmanlı tarihidir. Çünkü bu şehirdeki gelişmeler her iki imparatorluğu derinden etkilemiştir.

Şurasını da özellikle vurgulamak gerekir. İstanbul tarihi ele alınan on üç ana konuyla ilk defa bu ölçüde siyasi tarihin dışına çıkmış, din, eğitim, bilim, teknoloji, sanat, kültür, iktisat, hukuk tarihi, diğer konuların ve özellikle sosyal tarih araştırmalarının konusu olmuştur.

Eserin ortaya çıkmasında editörümüz Coşkun Yılmaz'ın olağanüstü çabası, günler geceler boyu devam eden mesaisi başat rolü oynadı, şükran borçluyuz. Öte yandan, bölüm editörlerinin ve yayın kurulunun çabaları ile redaksiyon, bilim ve danışma kurulunun katkılarını da burada teşekkürle anmalıyım.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.'nin ısrarlı taleplerinin belirleyici olduğunun altını çizmeliyim. Başından beri İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanı Dr. Mimar Kadir Topbaş bu projeyle yakından ilgilendi, destek verdi. Doğrusunu ifade etmek gerekirse böyle ağır bir yükün altına girerken onun desteğine her zaman güveneceğimizi biliyorduk. İstanbul'u geliştirme ve yaşanır bir şehir yapma desteklerine kültür alanında elimizden geldiğince bir katkı düşüncesiyle bu yükü üstlendik. Kitabın, muhtevasının ötesinde elinizdeki şekil güzelliği ve mükemmelliği içinde sunulmasında Kadir Topbaş'ın yakın ilgisinin ve katkısının büyük rolü var. Kendisine şahsım ve İstanbul Tarihi ekibi adına en samimi şükranlarımı sunarım.

Kültür A.Ş.'nin o dönemki genel müdürü Sabri Dereli'nin, sonraki genel müdür Nevzat Kütük'ün her zorluğumuzu aşma yolundaki gayretleri olmasaydı böyle bir projenin gerçekleşmesi mümkün olmayabilirdi.

Şüphesiz şükran duymamız, minnet duygularımızı belirtmemiz gerekenler sadece bunlarla sınırlı değil. Çok geniş bir bilim adamları kadrosuna, kurumlara, kuruluşlara, yetkililere şükran hislerimizi ifade etmemiz gerekir. Teşekkür sayfasında bunların oldukça geniş ama tam olmayan bir listesini vermeye çalıştık. Nasıl ifade edersek edelim layıkı veçhile teşekkürden aciz olduğumuzu belirtmeliyim.

On ciltlik *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*'yle bu şehrin büyüklüğüne layık bir eser ortaya koyabilmiş, onun zenginliklerini ve dünya siyasi, sosyal, ticari ve kültürel tarihindeki yerini gereği gibi belirtebilmişsek kendimizi bahtiyar hissedeceğiz.

Saygılarımla.

ÖNSÖZ

COŞKUN YILMAZ
Editör

“Şehirlerin Sultanı”…

Hiçbir şehir bu tanımlamaya İstanbul kadar layık görülmemiştir… Doğal güzelliğiyle, coğrafi konumuyla, stratejik mevkiiyle, kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmış olmasıyla, tarihî geçmişiyle, askerî önemiyle, ticari fonksiyonuyla, dinî merkez oluşuyla, siyasi rolüyle, toplumsal yapısıyla, demografik zenginliğiyle, kültürel renkliliğiyle, bilimsel, kültürel ve hukuki birikimiyle, entelektüel ortamıyla, mimari anıtlarıyla, payitahtlığıyla ve de Boğaz’ı, Haliç’i ve Marmara’sıyla! …

“İmparatorlar ve Sultanlar Şehri”dir İstanbul… Roma, Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı gibi dünya tarihini şekillendiren büyük imparatorluklara 1600 sene (330-1923) payitahtlık yapmış ve yeryüzünün en uzun ömürlü başkenti unvanını almıştır. Hiçbir şehir, imparatorları/sultanları açısından İstanbul’unki kadar uzun bir listeye ev sahipliği yapmamıştır. 95 Roma/Bizans imparatoru ve 30 Osmanlı padişahı bu şehirde hüküm sürmüştür.

“Payitaht-ı Zemin/Yeryüzünün merkezi”dir İstanbul. Bunda Boğaz’ın etrafında konumlanması yanında, Doğu ve Batı’nın bitiş ve başlangıcını kendi sınırlarında barındırmasının da önemli bir rolü vardır. Jeopolitik konumu, askerî, siyasi ve dinî etkisiyle de “Dünya başkenti”, “Şehirler kraliçesi”, “Belde-i tayyibe/Kutsal belde”, “Ümmü’d-dünya/Dünyanın annesi”… şeklinde isimlendirilmektedir ki, bunlar İstanbul’un konumuna vurgu yapan tanımlamalardan bazılarıdır…

Bir şehir devleti olarak tarih sahnesine çıkan, yolculuğuna imparatorluklar payitahtı olarak devam eden İstanbul, kurucu, inşacı ve kuşatıcı kimliği, farklı tecrübeleri bir arada barındıran bünyesi ve kadim geleneği ile insanlığın sadece geçmişine değil ufkuna da hitap eden en önemli ve dönüştürücü medeniyet merkezlerinden birisidir.

Hristiyanların ilk başkenti İstanbul’dur. İlk Hristiyan imparator Konstantin tarafından ilk Hristiyan imparatorluğun başkenti olarak tasarlanıp geliştirilen İstanbul, Ayasofya başta olmak üzere bu dinin kadîm ve görkemli abidevi yapılarını bünyesinde barındırır. Hristiyanlık tarihinin mühim olaylarının mekânı ve en büyük iki mezhebinden birisinin, Ortodoksluğun kurucu merkezi, patrikhanesinin de ev sahibidir.

İstanbul Müslümanlar için, fethi Hz. Muhammed tarafından müjdelenen, fâtihi ve ordusu övülen, mukaddes bir hedef ve Müslümanlara 400 sene “Dârü’l-hilâfeti’l-aliyye” olmuş, “hilâfet merkezliği” yapmış bir şehirdir. Kudüs hariç hiçbir şehir iki dinin mensupları tarafından burası kadar kutsal kabul edilmemiştir.

Müslümanlar ve Hristiyanlar kadar eski bir geçmişe sahip olmamakla birlikte İstanbul’un Museviler için de ayrı bir önemi vardır. Zorla din değiştirmeye mahkûm edildikleri, bunu kabul etmeyenlerin ise katledildiği veya sürgüne zorlandıkları İspanya, Portekiz ve diğer Avrupa ülkelerinde yaşam imkânı bulamayan Yahudilerin inançlarını özgürce yaşadıkları ve korundukları bir merkez olmuştur İstanbul.

Geçmişten devraldığı beşerî birikimi yeni katılımlarla zenginleştirip, bütün insani renklere kendi iklimlerinde yaşama imkânını sunan, dünyanın en zengin dinî ve etnik çeşitliliğine sahip Osmanlı İstanbul’u, demografik zenginliği, şahitlik ettiği ve sahnesi olduğu olaylar, kültürel renkliliği, farklı inanç mensuplarının yaşamlarındaki serbestlik ve kimliklerini ifade açısından, uzun asırlar din ve mezhep kavgalarıyla yoğrulan Avrupa’nın önde gelen yerleşim merkezlerine kıyasla “Dünyanın Sığınağı” kabul edilmiş bir şehirdir

Tarih sahnesine İstanbul’dan önce, onunla beraber veya daha sonra çıkmış hiçbir şehir, onun mirasıyla ve etkinliğiyle yarışamaz. Hangi metropolün geçmişi binlerce yıllık bir derinliğe sahiptir? Yarımburgaz kazıları İstanbul yakın bölgesindeki tarih izlerini MÖ 800 binlere taşımaktadır. Marmaray çalışmaları sırasında Yenikapı’da yapılan kazıların bulguları ise bizzat Suriçi İstanbul’unun yerleşim tarihini günümüzden yaklaşık 8500 yıl geriye götürmektedir. Bu bulgular ışığında İstanbul, insanlığın etkinliği süreklilik arz eden en eski yerleşim birimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Geçmişte yoğun nüfusu olan, başkentlik yapan veya planlı şehirciliğin ilk örneklerini oluşturan birçok önemli yerleşim merkezi bugün arkeolojik, tarihî ve turistik özellikleriyle gündemdedir. İstanbul ise tarihî derinliği, etkin sürekliliği ve eserleriyle çağdaşları veya sonraki büyük şehirlere kıyasla özel bir konuma sahiptir. Roma döneminde İstanbul ile mukayese edilebilen

veya tarih sahnesinde yer alan Venedik, Cenova, Roma, Sicilya, İskenderiye, Antakya, Beyrut, Bağdat, İznik… benzeri bir devamlılığı sürdürememiştir. Bu durum geçmişleri ve gelecekleri itibariyle Osmanlı İstanbul'uyla mukayese edilebilecek şehirler için de geçerlidir. Londra, Paris, Amsterdam, Viyana, Lizbon, Roma… Halep, Şam, İskenderiye, Kahire, Bağdat, İsfahan…

İstanbul etkin sürekliliğini tarihin her döneminde devam ettirmiş, XV. yüzyılın başlarında sendelemesine, XX. yüzyılın ilk yarısında konum değiştirmesine rağmen yüzyılın ikinci yarısında yeniden yükselişe geçerek dünya metropolleri arasındaki yerini tekrar almıştır. Bu durum, dinamik yapısını her zaman koruyan İstanbul'un kendi küllerinden doğmaya devam ettiğini, geçmişin medeniyet birikimi yanında geleceğin medeniyet tasavvurunda da rol sahibi olduğunu göstermektedir.

İstanbul'u tanımlamak için kullanılan isimlerin listesi bile bu şehrin zenginliğini, tarihî fonksiyonunu, konumunu, renkliliğini, kültür ve inanç iklimini, farklı toplumlar tarafından algılanma biçimini ve iddiasını yansıtmaktadır. Tarihî kayıtlarda bilinen en eski ismi Bizantion olan şehir, 330'da Roma İmparatorluğu'nun merkezi buraya taşınınca Secunda Roma/İkinci Roma ve Nova Roma/Yeni Roma olarak anılmıştır. Araplar için Rûmiyyetü'l-kübrâ, Taht-ı Rûm, Gulgule-i Rûm'dur. İstanbul, İran-Ordu dili için Taht-ı Rûm, Kayser-i Zemin'dir. Şehrin başkentlikten sonraki en yaygın ismi, banisi Konstantin'den hareketle Konstantinopolis'dir. Bunun, Araplar ve Osmanlılar gibi Müslümanlardaki karşılığı Hz. Peygamber'in Fetih hadisinde ifadesini bulan Kostantiniyye'dir ve bu isim, resmî yazışmalarda, literatürde ve sikkelerde varlığını Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar sürdürmüştür. Yazılı kaynaklardaki kullanımı X. yüzyıla kadar uzanan ve Osmanlı fethinden sonra yaygınlaşan İstanbul isminin aslında Konstantinopolis'ten bozma olduğuna; genel kabul görmüş "is-tin-polis" (=şehre) kalıbından geldiğine dair nitelendirmenin, yakışan bir "fantezi"den öteye geçemeyeceğine yeni araştırmalarda işaret edilmektedir. Bu isimlere zaman zaman, İstanbul'dan üretilen, hatta benzetmesi Fatih Sultan Mehmed'e atfedilen "Müslümanın bol olduğu yer" anlamında "İslambol" eşlik etmiş; XV. yüzyılda kimi resmî kayıtlarda görünen İslambol, bazı Osmanlı sultanlarının bastırdığı paraların üzerinde de yer bulmuştur. Yine Hasretü'l-mülûk, Payitaht-ı Saltanat, Tahtgâh-ı Saltanat, Makarr-ı Saltanat, Darü's-Saltanat-ı Aliyye, Dârü'l-hilafe, Dârü'n-nasr, Medînetü'l-muvahhidîn, Deraliyye, Mahrûse-i Saltanat, Dergâh-ı Muallâ, Südde-i Saâdet, Dersaâdet, Âsitâne… Osmanlıların kullandığı isim ve unvanlardan bazılarıdır.

Avrupalılar İstanbul'un Türklerin eline geçmesinden ötürü şehri "Konstantinopolis" yerine "Türkopolis" olarak isimlendirmişse de bu isim yeni mukimleri tarafından kullanılmamıştır. İstanbul'un yukarıdakiler dışında da çeşitli dillerde farklı isimleri vardır. Şehrin adı İskandinav halkları arasında büyük şehir anlamında Miklagrad, Slav dünyasında Çar Şehri anlamında Tsargrad/Carigrad, yine aynı anlamda Grekçe Vasileos Polis, İbranice Kustandina/Kostan'dır. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi okurlarına İstanbul'un farklı milletler tarafından kullanılan ve şehrin tarihteki algısına ve zenginliğine delalet eden uzun bir isim listesi verir.

Sahiplerini emperyal bir güce dönüştüren İstanbul aynı zamanda, XIV-XV. yüzyıllarda Bizans'ta, XIX. yüzyılda Osmanlılarda olduğu gibi, "Devleti Koruyan Şehir"dir. "İstanbul'a sahip olan dünyaya sahip olur" hükmünce egemen güçler, dengelerin sarsılmaması için şehrin el değiştirmemesi yolunda gayret göstermişlerdir. Diğer taraftan İstanbul, kurulduğu andan itibaren bir "esirgemenin" kanatları altında olduğuna inanılan ve bu inancın dua mahiyetinde unvanlara dönüştüğü bir şehirdir. Allah tarafından korunan, himaye edilen anlamındaki "Mahmiye-i İstanbul" veya "Mahrûse-i İstanbul", bunların en çok kullanılanıdır.

Uzayıp giden isim listesine rağmen bu belde sakinleri tarafından "şehir" olarak anılmaktaydı. "Bu gün şehre indin mi?" yakın zamanlara kadar İstanbulluların birbirlerine sordukları sorulardandı. Çünkü burası imparatorluklar başkentidir. En gelişmiş kurumlar, devasa binalar, abidevi mabetler buradadır. Burası siyasi, dinî ve kültürel temsil yeridir. Estetiğiyle, beşerî ilişkileriyle, hukukuyla, örfüyle, alt yapısıyla, imkânlarıyla, yaşam standardıyla hayatın en üst düzeyde devam ettiği yerleşim birimidir. Büyük bir güç ve medeniyet merkezidir. Onun için burası ismi açıkça dile getirilmeye ihtiyaç duyulmayan "şehir"dir ve şehir denince akla İstanbul, "şehrî" denince de İstanbullu gelirdi! Bugün ise tek bir isim hâkimdir: İstanbul.

Modern dünyayı şekillendiren gelişmelere merkezlik eden İstanbul, tarihi boyunca hep talep edilen, belki de yeryüzünde en çok arzulanan, orduların ve sultanların hayallerini süsleyen bir şehirdir. Ediplerin, seyyahların, bilginlerin, müverrihlerin, araştırmacıların en güzel eserlerine konu olan İstanbul'un, tarihin akışı içerisinde karakteristik özelliği "özne" bir şehir oluşudur. Yani sahiplerinin ve şehir sakinlerinin ufuklarını yönlendiren, dünyaya bakışlarını ve hayat tarzlarını belirleyen bir rolü vardır. Uzun tarihinde kısa süreli iniş çıkışları olmuşsa da her zaman dünya sahnesinde varlığını hissettiren ağırlık merkezlerinden birisidir. İstanbul, tarihin yaşandığı ve

yapıldığı, tarihin seyrine tesir eden nice olaylara sahne olmuş, şahitlik etmiş, dünya tarihinde iz bırakmış bir merkezdir.

Bu çerçevede "özne" ya da "etken" bir role sahip şehirlerin ve tarihsel olayların her yeni nesilde, zihnî iklimde ve tarihsel bağlamda tekrar ele alınması, anlaşılması ve konuşturulması gereklidir. Roma ile başlayan, ancak konumunu Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı ile uzun soluklu imparatorluklar merkezi olarak devam ettiren İstanbul'un tarihinin bütüncül bir anlayışla yeniden yazılması, çokça dile getirilen İstanbul merkezli bir dünya tarihi yazımının da ön adımıdır. İstanbul'un tarihini yazmak sadece bir şehrin tarihini ortaya koymak değildir. Aynı zamanda asırların birikimine ve insanlık tarihinin dönüm noktalarına da ışık tutmaktır. Dünya tarihi yazmak nasıl zihnî ve sosyopolitik bir iddianın göstergesi ise şehrin, özellikle de İstanbul'un uzun tarihini yazmak da başlı başına iddialı bir duruştur.

İstanbul'un uzun tarihine dair pek çok kaynak ve araştırma bulunmaktadır. Ancak bunlar bir bütünü tamamlayan parçalar olmaktan ziyade farklı neden ve amaçlarla hazırlanmış, şehrin tarihinden kesitler sunan eserlerdir. Az sayıdaki İstanbul monografisi ise hacim ve kapsam itibariyle sınırlı çalışmalardır. Bilgi ve yorumlarıyla şehrin tarihine önemli katkılar sunan elimizdeki binlerce çalışma dağınık ve parçalı bir görünüş arz etmektedir. Bu durum her veçhesiyle şehrin kapsamlı bir tarihinin yazılmasını zorunlu kılmıştır.

İstanbul'u tarihî bütünlüğü içerisinde ortaya koyan eserlerin yetersizliği, büyük dünya şehirleri hakkında yazılmış tarihlere bakılınca daha da göze batmaktadır. Bugün metropol olan fakat tarihî derinlik ve etkinlik hususunda İstanbul ile mukayese dahi edilemeyecek olan, birkaç yüz yıllık geçmişe sahip New York hakkında onlarca büyük şehir tarihi vardır. Örneğin Edwin G. Burrows ile Mike Wallece'nin yazdığı ve Oxford Üniversitesi'nin yayınladığı Pulitzer ödüllü *Gotham: A History of New York City to 1898* (Oxford 2000) kitabının hacmi 1.500 sayfa civarındadır ve esasen şehrin 200 yıllık tarihini anlatmaktadır. Aynı şekilde çok yeni bir şehir olan Chicago'nun *A History of Chicago* başlıklı 3 ciltlik (Bessie Louise Pierce, Chicago Üniversitesi, Chicago 1937) tarihi, erken sayılabilecek bir tarihte kaleme alınmıştır. XVII. yüzyılda dünyaya adını duyuran Londra'nın ise 45 yıl önce yayınlanan *History of London* isimli 6 ciltlik (Secker and Warburg, London 1971) bir tarihi vardır. Londra ile ilgili ayrıca 1900 yılından başlayıp devam eden ve 45 cildi bulan *Survey of London* isimli bir çalışma da mevcuttur. Roma, Atina, Pekin, Paris, Kahire ve diğer bazı şehirlerin de kendi dillerinde oldukça hacimli tarihleri vardır. Birçok şehrin ansiklopedik tarzda yani maddeler halinde yazılan tarihleri de bulunmaktadır.

Elinizdeki *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, kentin tüm tarihî dönemlerini ele almasıyla alanındaki en hacimli ve kapsamlı çalışma olma özelliğine sahiptir. Yine de İstanbul'un büyük tarihsel birikimi yanında mütevazı bir ilk adım olarak değerlendirilmelidir. Şüphesiz İstanbul, bu eserin hazırlıkları sırasında daha da iyi anlaşılmıştır ki, hakkında çok daha ayrıntıya sahip eserlerin yazımını zaruri kılan bir şehirdir.

İstanbul gibi tarihî derinliğe sahip, hele de bu kadar çok açık uçlu ve birbiriyle bağlantılı temaları olan bir şehrin tarihini yazmak oldukça güç bir iştir. Bunun için, organizasyon kabiliyetinin, planlama becerisinin, imkânların temin edilmesinin ve uzmanlığın yanında içerik ve biçimi ile model olabilecek önerilerin ve örnek çalışmaların devreye girmesi icap etmiş ve böylesi bir çalışmada ilk iş, İstanbul'un uzun tarihini ele almanın yöntem ve modelini belirlemek olmuştur. Zira doğru bir yöntem belirlenemezse ortaya çıkan eserin arzu edilen katkıyı sağlaması da mümkün olamaz. Bu çerçevede *Büyük İstanbul Tarihi*'nin hazırlık safhasında üzerinde en çok durulan konular, ilke ve yöntem meseleleriydi. Ön hazırlıklarını yayın kurulu üyemiz Yunus Uğur'un yürüttüğü bu süreç yayın kurulumuzda etraflıca değerlendirilmiş, bölüm editörlerimizin ve bilim kurulu üyelerimizin fikirlerine müracaat edilmiş, pek çok uzmanın görüş ve önerileri alınmak suretiyle takip edilecek ilkeler ve yöntem belirlenerek özgün bir eser hazırlanmasına gayret edilmiştir. Neticede bu süreçteki tartışmalar ve öneriler hem bu kitabın yazımına hem de genel olarak Türkiye'deki şehir tarihi yazımına önemli katkılar sunmaktadır.

İstanbul tarihi yazılırken "Hangi ilkeler benimsenmeli?" sorusuna cevap olarak şu esaslar tespit edildi. İstanbul "özne" yani "etken" bir şehir olarak ele alınacak, tarihi, devlet ve toplumlarının tarihi ile etkileşimli bir şekilde incelenecek; kapsam olarak İstanbul'un bütün kadimi kucaklanacak, şehrin dünya şehirleri arasında konumu her dönemde mukayeseli bir şekilde ortaya konacak, özellikle şehir tarihçiliğinde tartışılan temaların İstanbul özelindeki tezahürleri çalışılacak, şehirdeki hayat ve ilişkiler zaman ve mekân bağlamları içerisinde ele alınacak ve eser birbirinden farklı düzeylerdeki okuyucu kitlesine hitap edecek bir üsluba sahip olacak.

Bu genel ilkelerden sonra, İstanbul'un tarihi gibi uzun bir dönemi yazma yöntemlerinin tartışıldığı bir

süreç yaşadık. Bu safhada iki yöntem öne çıktı: Birincisi, kronolojinin öncelenmesi ve olaylar ile ele alınan konuların tarihî süreç dikkate alınarak yazılmasıdır. Bu yöntemin güçlü tarafı, İstanbul'un oluşumundan başlayıp günümüze kadarki tarihini dönemlere göre kronolojik bir anlayışla yazmak ve tarihî bütünlüğü anlamak iddiasıdır. Dönemselliği vurgulayan bu usulün zaafı, özellikle çok yazarlı bir kitapta tematik bir bütünlüğün oluşturulamaması, bazı konuların hiç temas edilmeden atlanması sakıncası ve en önemlisi de dönemleri aşan şehirdeki tematik süreklilikleri göz ardı ederek şehrin uzun dönemli kültürünü ve gündelik yaşamını anlamayı zorlaştırmasıdır.

İkinci yöntem ise, temaların öncelemesi ve tarihsel dönemlerin/kronolojinin her temanın kendi özel şartları, süreklilik ve kesintileri dikkate alınarak yazılmasıydı. Her iki yöntemde de, uzun dönemli tarih yazmanın zorunlu kıldığı, dönemlendirmelerin siyasi tarih temelli olma tehlikesi varsa da bu tehlike tematik yaklaşımda nispeten daha azdı. İncelenen konunun farklı yönleriyle ve daha bütünlükçü bir yaklaşımla ortaya konulması hususunda bu yöntem daha dikkate değer kabul edildi. Bu nedenle de, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*'nin yazımında şehrin tarihinde var olan süreklilikleri ve değişimleri takip etmeye daha fazla imkân vermesi nedeniyle bu yöntem tercih edilerek tematik bir şehir tarihi hazırlandı.

Tematik anlayışa göre hazırlanan bu çalışmada konular makaleler halinde yazıldı. Ana makalelerde yeterince üzerinde durulamayan konuların daha iyi anlaşılmasını sağlayacak detaylar ise çerçeve ve derkenar yazılar ile derinlikli olarak incelenmeye çalışıldı.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin yazımında, modern şehir tarihi yazımı ve Osmanlı şehir tarihi yazım gelenekleri birlikte düşünülerek ana bölümler şu sıralamaya göre belirlendi:

İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri,
Dünya Ölçeğinde İstanbul,
Topoğrafya ve Yerleşme,
Siyaset ve Yönetim,
Demografi,
Toplum,
Din,
İktisat,
Ulaşım ve Haberleşme,
Edebiyat, Kültür ve Sanat,
Mimari,
Eğitim, Bilim ve Teknoloji
Hafızalardaki İstanbul.

Bu bölümleri İstanbul Kronolojisi ve İstanbul Bibliyografyası başlıkları takip etti.

Temaların kendi içindeki kronolojilerinin oluşturulmasında şehrin kimliğini belirleyen ve tarihî akışında dönüm noktasını oluşturan üç dönem esas alınsa da bazı temalarda farklı/aralarında geçişken dönemlendirmeler de yapılmıştır. Bunlar; Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleridir.

İstanbul'un Konstantin tarafından kuruluşundan sonra şehrin tarihindeki en tanımlayıcı ikinci değişim şüphesiz Osmanlılar tarafından fethidir. Bu dönemde şehrin sahipliği, yönetimi, hâkim medeniyet, inanç ve mimarisi bakımından İstanbul yeni bir kimlik ve temsil kabiliyeti kazanmıştır. Cumhuriyet dönemi ise Osmanlı dönemi ile aralarında Bizans ve Osmanlı devri gibi kimlik belirleyici bir geçiş olmasa da şehrin başkentlik konumunu kaybetmesi, yeni idari yapılanmaların merkezinden uzak olması, hatta çeşitli nedenlerden dolayı geri plana itilmesi ve genel olarak demografik, siyasi, sosyal, iktisadi, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin seyri açısından üçüncü bir devir olarak ele alınmıştır.

İstanbul'un, Osmanlı öncesi dönemi muhtelif tanımlama ve tartışmalara konu olmuştur. Bu tartışmalar devam etmekte ve farklı saiklerle farklı tercihlere yol açmaktadır: Roma, Doğu Roma ve Bizans İstanbul'u gibi… Öncekilere oranla daha geç dönemlerde ortaya çıkmasına rağmen "Bizans" tanımlaması özellikle de Doğu Roma'yı nitelemek için XVIII-XIX. yüzyıllarda yaygınlık kazanmış ve geniş kitlelerce kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle elinizdeki eserde, hedef kitle gözetilerek, editoryal tercihlerde "Bizans" isimlendirmesi benimsenmiştir. Fakat yazılarda tek bir isimlendirmeye gidilmemiş, yazarların tanımlamalarına riayet edilmiştir.

Her tema kendi içinde süreklilikler ve değişimler dikkate alınarak dönemlendirilmiş, Antik çağlar, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri mutlak kopuşlar olarak ele alınmamıştır. Üç ana dönemin farklılıkları tartışılmış ve keskin bölümlemelerin mahzurları dikkatten uzak tutulmamıştır. Geçişkenliklere dikkat edilmek ve konusuna göre uygulanmak kaydıyla kronolojik üç dönem anlayışı benimsenmiştir. Bunun yanında İstanbul'un Roma öncesi de incelenmiş, fakat şehrin uzun tarihi düşünüldüğünde antik döneme ait verilerin, bilgi kaynaklarının ve belirleyici gelişmelerin diğer üç devre oranla çok daha az olması nedeniyle dönem merkezli temel bir bölümlendirmeye gidilmemiştir.

Her temanın planlanmasında kendi içindeki öncelikleri ve süreklilikleri dikkate alınmıştır. Ancak bu, her temanın mutlak anlamda diğerlerinden bağımsız

olduğu anlamına gelmemektedir. Mesela doğal afetler Topoğrafya ve Yerleşim bölümünde şehrin fiziki yapısına etkisi itibariyle ele alınırken Toplum bölümünde şehir hayatına tesirleri açısından incelenmiştir. Dolayısıyla aynı tarihte meydana gelen bir olay iki ayrı bölümde ilgili temaya yönelik önceliğiyle ele alınmıştır. Yine Bizans ve Osmanlı toplumlarında din-toplum ilişkisinin tartışılmaz bir içiçeliği bulunmaktadır ve bunu günümüz anlayışıyla sınırlandırmak mümkün değildir. Nitekim temalar belirlenirken de bu iki konunun tarihte birbirinden ayrılıp ayrılmayacağı en çok tartışılan meselelerden olmuştur. Yine hangi konu ele alınırsa alınsın siyaset, iktisat, sanat, diplomasi, törenler vb. alanlarda özellikle de Osmanlı İstanbul'unda dinin toplumda daha belirleyici bir rolü olduğu görülür. Dinî, diğer konulardan veya diğer konuları da dinden tamamen bağımsız ele almak veya dışlamak hatalı bir tarih okuması olacağı gibi eksik veya yanlış sonuçlara ulaşmak gibi temel bir problemi de beraberinde getirecektir. Toplum bölümünün de Din, Siyaset ve Yönetim bölümleriyle kesişen konuları bulunmaktadır. Aynı şekilde İktisat ile Demografi, Ulaşım ve Haberleşme bölümleri veya Mimari, İktisat, Toplum ve Siyaset bölümleri arasında güçlü bağlar bulunmaktadır. Benzer durum daha özel konular için de geçerlidir. Mesela, Dünya Ölçeğinde İstanbul bölümündeki "İstanbul'un Uzun Asrı: Dünya ve Türkiye", Mimari bölümündeki "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması" ile "Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Mimarlık" makaleleri İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri bölümünü daha da zenginleştiren ve tamamlayan bir mahiyete sahiptir. Bu nedenle konular, aralarındaki keskin kopuşlardan ziyade "Hangi temayla ilgisi daha fazla?" sorusuna verilen cevaplara göre tasnif edilmiş olup okuyucunun da bunu dikkate alması önerilir.

Eserin hazırlanmasında ilmî üslubun yanısıra genel okuyucuya hitap edebilecek bir dil kullanılmasına özen gösterildi. Böylece *Büyük İstanbul Tarihi*'nin, alanındaki çalışmalara bilgi, yöntem ve içerik olarak kaynaklık etmesi yanında Türkiye'de ve yurt dışındaki İstanbul derslerinde kullanılabilecek bir metin/kaynak olacağı düşünülerek akıcı, kuşatıcı ve güçlü bir ifade diline sahip olmasına da gayret edilmiştir.

Makalelerde ele alınan konunun doğrudan şehir hayatıyla ilgisinin kurulması, meselenin ana esaslarının ve genel seyrinin aktarılması; tartışma ve ayrıntılara girmekten kaçınılması, konular ele alınırken yeni bulguların, güncel bilimsel sonuçların ve ortak kabullerin yansıtılması; zorunlu olmadıkça dipnot kullanılmaması, dipnotun bir bibliyografya yığınağına dönüştürülmemesi, atıfların en son yayınlara ve ana kaynaklara yapılması, dipnot dışında istifade edilen eserlerin kaynaklar başlığı altında ayrıca gösterilmesi gibi hususlar yazarlarla paylaşıldı. Fakat onların tercihlerine de müdahale edilmedi. Dipnotta kullanılan eserlerin kaynaklar kısmında topluca yer alması sık karşılaşılan bir durum olmakla birlikte, hacmin şişirilmemesi, baskı ve kâğıttan tasarruf amacıyla makale sonlarındaki kaynaklar kısmında sadece dipnotlarda gösterilmeyen eserlere yer verildi.

Kitapta yer alan yazılar üç grupta tanımlanmıştır. Bunlar;

1- Makaleler: Elinizdeki kitabın ana yazılarıdır. Ele alınan konunun çerçevesi ve bölümleri ile ilgili bir girişten sonra, konuyla ilgili ortak kabullerle öncü ve güncel bilgiler verilmiş, ardından önemli bazı soru ve tartışmalar ele alınmıştır. Konular işlenirken İstanbul'un bir şehir olarak merkezde olması, konuların doğrudan İstanbul'u ilgilendiren yönüyle ele alınması önemsenmiştir. Konuyla ilgili çok bilinen temalar, kavramlar, mekânlar ve kişiler makalelerde belirtilmekle birlikte, kişilere indirgenen ve sadece konunun uzmanlarını ilgilendiren tartışmalardan uzak durulmuş, standart olarak genel okuyucu esas alınmıştır.

2- Çerçeve yazılar: Ana makalelerde bahsi kısaca geçen veya geçmeyen fakat dikkat çekilmek istenen önemli konular çerçeve yazılara taşınarak ana makaleden ayırt edilecek bir tasarımla okuyucuya sunulmuştur.

3- Derkenar: Ana konunun anlaşılması için kaynak metinlerden alıntılanmış yazılar olup okuyucuya makale ve çerçeve yazıdan ayırt edici bir tasarımla sunulmuştur.

Tematik on üç ana bölüme ayrılan eser 10 cilt olarak yayınlanmaktadır. İlk bölüm hariç her bölümün girişinde ayrıntılı bir değerlendirme yer aldığından burada bölümler hakkında genel bir değerlendirmeyle yetinilecektir.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin 1. cildi üç bölümden oluşuyor: İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri, Dünya Ölçeğinde İstanbul, Topoğrafya ve Yerleşim.

Kitabın giriş bölümü olarak planlanan İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri'nde şehrin siyasi, zihnî, sosyal, dinî ve imar alanındaki büyük dönüşüm ve buhranları inceleniyor. Tarihî mecrası bir şehir devleti olarak tahkiye ve tahkim edilen İstanbul'un emperyal dönüşümü Roma İmparatorluğu'nun Roma'sına rakip ve alternatif bir başkent olarak inşa edilişiyle başlamış, Osmanlı ile devam etmiş, Türkiye Cumhuriyeti ile resmî olmasa da fiilî iddiasını sürdürmüştür. İstanbul, payitahtı olduğu imparatorlukların üç kıtaya yayılan dünya görüşü ile siyasetlerinin oluşum ve

uygulama merkezi olarak coğrafi, siyasi ve dinî açıdan saha ve süre bakımından en geniş alana ve zamana hükmeden bir şehirdir. Balkanlar, Doğu Avrupa, Afrika, Ortadoğu, Batı Asya, Karadeniz stepleri, Hindistan ve diğer okyanus ötesi bölgelere kadar ulaşan fiilî, siyasi, dinî, iktisadi, askerî nüfuzuyla geniş bir coğrafyanın merkezi olma fonksiyonunu asırlarca sürdürmüştür.

Bu bölüm Halil İnalcık'ın "Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u" makalesiyle başlamaktadır. Bu tercih, dünya tarihçiliğindeki konumu ve İstanbul tarihine katkıları nedeniyle yayın ve editörler kurulunun müellife saygı ve teşekkürünün ifadesidir. Uzun tarihi boyunca büyük dönüşümlere ve gelişmelere sahne olan İstanbul'un geçirdiği en köklü emperyal değişim şehrin Osmanlılar tarafından fethidir. Yazı, İstanbul'un karakterini, temsil kabiliyetini ve değerlerini temelden değiştiren olayın hemen akabinde İstanbul'un büyük dönüşümünü ve Fatih Sultan Mehmed'in rolünü incelemektedir.

Osmanlıların şehirle temaslarına ve fethe kısaca temas eden Halil İnalcık öncelikli olarak 1455 tarihli İstanbul ve Galata tahrir defteri ışığında İstanbul'un demografisini, iskânını, bina stoklarını ve bunların nasıl değerlendirildiğini inceliyor. Akabinde Fatih'in şehri imar faaliyetlerini, İstanbul Bedesteni ve Kapalı Çarşısı'nı, şehrin mimari dönüşümünü sağlayan ve görünür kimliğini şekillendiren külliyelerini, idari yapılanmasını, mahallerini ve nüfusunun gelişimini, yerleşimin yayılışını, dinî ve kültürel dokusunu, güvenliğini, farklı inanç mensuplarının yerleşimini ve toplumsal katmanların ilişkilerini, şehrin alt yapı çalışmalarını, ev tiplerini, şehirde konuşulan Türkçe ve diğer dilleri, ticari faaliyetlerini ve insan gruplarını ele alıyor. "Galata" başlıklı çerçeve yazısında da bu bölgenin Osmanlı idaresindeki gelişimini anlatıyor. Böylece fethin akabinde şehirde yürütülen çok yönlü faaliyetler ile Latin işgaliyle birlikte harabeye dönen ve eski parlaklığını bir daha bulamayan İstanbul'un yeniden dünya sahnesine çıkışında Fatih Sultan Mehmed ve haleflerinin gayretlerinin şehre yansıması okura bu büyük Osmanlı tarihçisinin kaleminden aktarılmaktadır.

Bölümün ikinci makalesi "Medeniyet Harmanının Özne Şehri: İstanbul" başlığını taşımaktadır. Ahmet Davutoğlu tarafından kaleme alınan yazı, şehrin tarih boyunca geçirdiği değişimleri, yerleşimleri, fonksiyonelliğini, simgeselliğini ele alıyor. Tarih okumasını Osmanlı fethi ile aynı asırlarda Avrupalıların ele geçirdikleri şehirlerdeki uygulamaların mukayesesi ile devam ettiren Ahmet Davutoğlu, şehrin medeniyet dönüşümlerindeki rolünü dün-bugün-yarın ilişkisi içerisinde yorumluyor. Mukimlerin şehirdeki medeniyet inşalarının mukayeseli olarak okunduğu yazıda, yazar Osmanlıların fethini, iskân, iktisat, mimari, siyaset, yönetim, kültür ve medeniyet alanındaki faaliyetlerini, bir arada yaşama tecrübelerini Avrupa tarihiyle ile eş zamanlı bir okumayla, özgünlük ve özgürlük açısından değerlendiriyor. İstanbul'un medeniyet tarihindeki kurucu ve taşıyıcı rolünü, tesirlerini ve mirasını Roma-Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi sürekliliği içerisinde değerlendiriyor.

Teorik-kavramsal muhtevasıyla da önemli bir şehir okuması sunan Makale, "Kadimin her aşamasında ve modern dönemde eksen şehir niteliğini koruyan İstanbul'un küreselleşme sürecinde tarihî akışın merkezinde olması kaçınılmazdır. Bu açıdan, İstanbul'un önümüzdeki yüzyıl içinde bir ulaştırma kavşağı, ticaret ve finans merkezi, kültür ve medya odağı olması, yaşayan canlı bir şehrin doğal kaderidir. Ancak bu kaderin hangi ontolojik öz ve mimari/estetik form ile yeniden şekilleneceği bizim tarih karşısındaki belki de en büyük sınavımızdır." diyen müellifin şehre bakışını ve şehrin geleceğine dair tasavvurlarını da yansıtıyor.

Bölümün üçüncü yazısı, "Emperyal Dönüşümlerin Muhteşem Kenti İstanbul" olup, Feridun M. Emecen tarafından kaleme alınmıştır. Yazar burada şehrin büyük dönüşüm ve buhranlarını Bizans'tan başlayıp XIX. yüzyılın başlarına kadarki süreyi kapsayacak şekilde ele almaktadır. Konunun Bizans ve Osmanlı şeklinde iki temel dönemlendirmeye ayrıldığı yazı kavramsal çerçeve ile başlıyor. İstanbul'un coğrafi konumu ve buna göre konuşlanışı, yerleşiminin tarihî izleri, şehrin gelişimi, imar faaliyetleri, başkent olarak planlanması, Hristiyanlık başkenti olarak tasarlanması, başkent Konstantinopolis'in doğu ve batıdaki algısı, şehrin yaşadığı büyük buhranların ve karşı karşıya kaldığı tehditlerin anlatımıyla gelişen konu Bizans İstanbul'undan Osmanlı İstanbul'una geçişin dünyadaki yansımaları ve şehre tesiri ile devam ediyor. Akabinde şehrin dinî, siyasi, sosyal, kültürel, mimari, ticari misyon ve fonksiyonlarına temas edilerek Osmanlı İstanbul'unun aynı zamanda nasıl bir büyük dünya şehrine dönüştüğü konu ediliyor. Osmanlı İstanbul'unun yaşadığı büyük buhranların ve bunların şehre yansımalarının da incelendiği yazıda ayrıca "Kriz ve Dönüşüm Çağının Başkenti" ve "Batılılaşan Payitaht" alt başlıklarıyla şehrin XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla Osmanlı ve dünyadaki gelişmeler doğrultusunda yeniden konumlandırılması ve yapılandırılması da değerlendiriliyor. İstanbul'un emperyal hikâyesinin, yaşadığı büyük buhran ve dönüşümlerin de konu

edildiği yazı, İstanbul'un tarihiyle ilgili farklı bir okuma olarak okurun şehre bakışına ve yeni yaklaşımlarına zemin oluşturmaktadır.

Bölümün dördüncü ve son makalesi İlhan Tekeli tarafından kaleme alınmıştır. Yazar burada, şehrin XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın sonlarına kadarki dönüşümünü anlatıyor. Yazıda İstanbul'un 150 yıllık modernleşme öyküsü üç döneme ayrılmaktadır: "Utangaç modernleşme" diye adlandırılan birinci dönem 1838-1923 arasını kapsamaktadır. Bu dönem, Osmanlıların modernleşme konusundaki adımlarının çekingenliğine işaret etmektedir. 1923-1948 yılları moderniteye cesur bağlılık ve "köktenci modernite projesi"ni uygulama dönemidir. 1948-1980 yılları arasını kapsayan üçüncü devre ise tek parti rejiminden çok partili rejime geçişle birlikte yaşanan "popülist bir modernleşme" dönemidir. Yazının son kısmında "1980 yılı sonrasında modernite projesinin aşınmaya, postmodernist uygulamaların gelişmeye başladığı dördüncü bir döneme" girildiği, 1990'lı yıllarda dünyadaki büyük siyasi değişimle; Doğu Bloku'nun çözülmesiyle İstanbul'un I. Dünya Savaşı sonrasında kaybettiği "dünya kenti" olma fırsatını tekrar kazanıp "tek merkezli bir azman sanayi kentinden, çok merkezli bir kentsel bölgeye geçişi" yaşadığı ifade ediliyor. Şehrin sahip değiştirmeden yaşadığı radikal dönüşümü ve yansımalarını yani son asırdaki hikâyesini ortaya koyan yazı İstanbul'un yakın tarihini şehircilik bakımından ve sosyolojik açıdan değerlendirirken ülkenin siyasi tarihi ile modernleşme tarihini birlikte ele alarak renkli bir şehir okuması sunuyor.

İkinci bölümün konusu Dünya Ölçeğinde İstanbul'dur. Burada İstanbul'un kendi ve dünya şehirleri bağlamındaki önemi ve konumu üzerinde durulmakta; şehrin tarihi, geçmişte ve günümüzde öne çıkan dünya şehirleriyle karşılaştırılmalı olarak okunmaktadır. İstanbul'un konumu, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde çağdaşı dünya şehirleri ile ayrı ayrı mukayese edilmekte, böylece belki de ilk kez İstanbul bu kadar detaylı bir şekilde dünya şehirleri bağlamına oturtulmaktadır.

Topoğrafya ve Yerleşim bölümünde yer alan "Doğal Yapı", "Arkeoloji", "Mekânsal Gelişim ve Topoğrafya", "Doğal ve Beşerî Afetler", "İdari Yapı ve Kartografya" şeklindeki alt başlıklarda İstanbul'un coğrafi yapısı, fiziki özellikleri, yerleşim tarihi ve haritalara yansıması anlatılmaktadır.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin en hacimli konusunu oluşturan "Siyaset ve Yönetim" bölümünün yazıları 2. cildin tamamını, 3. cildin de büyük bir kısmını kapsamaktadır. İstanbul, uzun tarihi boyunca siyasi merkez özelliğini koruyan nadir dünya şehirlerinden birisidir. Bin yılı aşan bir süre Doğu Roma/Bizans'ın, 1453'ten sonra da Osmanlı siyasi kudretinin temsilcisi olarak öne çıkmış, çok geniş bir coğrafyanın tek siyasi hakimi olmuş, başka hiçbir şehirle mukayese edilemeyecek bir siyaset ve yönetim merkezi olarak temeyyüz etmiştir. Şehrin tarihî derinliği içerisinde geçirdiği siyasi gelişmelerin ve yönetim merkezi olma hususiyetlerinin ele alındığı bölüm yazıları şu alt kısımlarda toplanmıştır: "Siyaset", "Kuşatmalar ve Fetih", "Diplomasi", "Hukuk", "Yönetim ve İdari Yapı", "Seçimler", "Törenler".

3. cildin son bölümü Demografi'dir. Şehrin demografisi yani nüfus yapısı kuruluşundan Osmanlıların fethine, fetihten modern nüfus sayımının yapıldığı XIX. yüzyıla, XIX. yüzyıldan Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet dönemi şeklinde kronolojik olarak dört alt bölüme ayrılmıştır. Osmanlı coğrafyasındaki büyük daralmanın sebep olduğu ve İstanbul'un demografisine etki eden XIX. yüzyıldaki göçler ve Cumhuriyet dönemindeki mübadele de bu bölümde ele alınmaktadır. Cumhuriyet dönemi göçlerinin şehrin demografisine etkisi ise Cumhuriyet sonrası İstanbul demografisiyle birlikte incelenmektedir.

4. ciltte Toplum ele alınıyor. İstanbul toplumunun tarihî süreklilik içerisinde ele alındığı bölümde şu alt başlıklar yer almaktadır: "Toplumsal Katmanlar", "Sağlık ve Yemek", "Giyim-Kuşam", "Merasim-Eğlence-Spor", "Sosyalleşme ve Âdâb-ı Muâşeret", "Âfetler ve Sosyal Yardımlaşma", "İstanbul'da Çocuk Olmak ve Spor Yapmak", "İstanbul Bahçeleri", "Suç ve Teftiş".

5. cildin konusunu Din oluşturmaktadır. İstanbul gibi bir şehirdeki dinî anlayışların ve hayatların ortaya konulması aslında inanç sistemlerinin en üst düzey telakkilerini ortaya koymak anlamına da gelmektedir. Bu durum bütün konular için geçerli olmakla birlikte günümüzde din üzerinden yürütülen tartışmalar dikkate alındığında daha bir önem kazanmaktadır. Konu üç alt başlıkla incelenmiştir: "Hristiyanlık", "Musevilik" ve "İslam". İstanbul'un pagan geçmişi de bölümün başında anlatılmaktadır.

6. ciltte İktisat ile Ulaşım ve Haberleşme bölümleri yer almaktadır. Bir taraftan Boğaz'ı kontrol etmesi, Marmara'ya açılması ve Haliç gibi bir iç limana sahip olması diğer taraftan deniz ve karayolu ile Doğu ve Batı'yı, kuzey ve güneyi buluşturması İstanbul'u, tarihinin ilk dönemlerinden itibaren önemli bir kesişme noktası ve ticari hayatın temel güzergâhlarından birisi yapmıştır. Şehir aynı özellikleriyle ulaşım ve haberleşme açısından

da merkezî bir konuma sahiptir. Ulusal ve uluslararası ilişkiler dikkate alınarak planlanan İktisat bölümünde şu alt başlıklar ele alınmaktadır: "Bizans İstanbul'unda İktisat", "Osmanlı İstanbul'unda İaşe ve Vakıf", "Osmanlı İstanbul'unda Ticaret, Sanayi ve Finans", "Cumhuriyet İstanbul'unda Vakıflar, Ticaret, Sanayi ve Finans".

Bu cildin son bölümü Ulaşım ve Haberleşme'de, İstanbul'un gerek şehiriçi gerekse uzak ve yakın çevresiyle olan ulaşım ve haberleşmesinin tarihî serüveni çeşitli alt başlıklarda anlatılmaktadır. Ulaşım, şartları, araçları ve kurumlarıyla birlikte kara, deniz ve hava ulaşımı şeklinde üç döneme ayrılarak incelenmekte; haberleşme ise, ulaşımın ve haberleşmenin araçlarının mecrası doğrultusunda dönemsel ağları ve yapısıyla ortaya konulmaktadır.

Siyaset ve Yönetim'den sonra kitabın en hacimli bölümü olan "Edebiyat, Sanat ve Kültür" 7. ciltte yer alıyor. İstanbul'un kültürel çeşitliliğini yansıtan bölüm, "Müzik ve Kültürü", "Edebiyat", "Görsel Sanatlar", "Okuma-Yazma ve Kitap Kültürü" alt başlıklarından oluşuyor.

Mimari kitabın 8. cildinde yer alıyor. Şehrin planlama tarihinin de incelendiği bu bölümde "Bizans Dönemi Mimarisi", "Erken Dönem Osmanlı Mimarisi", "XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi", "XVIII. ve XIX. Yüzyıllar Osmanlı Mimarisi", "Osmanlı İstanbul'unun Yapı Bazında Mirası", "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Planlama" ve "Cumhuriyet Dönemi Mimarisi" alt başlıkları yer almaktadır.

9. ciltte Eğitim, Bilim ve Teknoloji konusu değerlendiriliyor. "Eğitim" alt başlığında Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi eğitim faaliyetleri konu edilmektedir. Aynı şekilde "Bilim ve Teknoloji" alt başlığı da üç döneme göre incelenmektedir.

10. ciltte "Hafızalardaki İstanbul" kayıtlara geçiriliyor. Bölümde Semavi Eyice, Mehmet Şevket Eygi, Nevzad Atlığ, Saadettin Ökten, M. Orhan Okay, Hüsrev Hatemi, İnci Enginün, Hilmi Yavuz ve Gülbün Mesara şehir ve şehirli ile ilgili hatıralarını, gözlemlerini, izlenimlerini ve yorumlarını anlatıyor. Turgut Cansever ve Tâhir Olgun da (Tâhirü'l-Mevlevî) dergi sayfalarındaki söyleşi ve yazılarıyla bölüme zenginlik katıyor. Bölüm, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren şehrin ihmaline, yıkımlarına, imarına, kısacası büyük değişmelere şahit olmuş, bu değişmelerde rol almış kültür, sanat, edebiyat ve bilim hayatımızın seçkin simalarının bu sayfalara yansıyan anlatımlarıyla şehrin geçmişi kadar geleceğine de ışık tutacak bir "sözlü tarih" çalışmasıdır. Beşir Ayvazoğlu gibi önde gelen bir edebiyatçı ve kültür adamının gerçekleştirdiği söyleşiler İstanbul tarihi çalışmaları için özgün bir kaynak özelliğine sahiptir.

Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nde, bu temaları iki müstakil çalışma takip etmektedir. Birincisi, "İstanbul'un Kronolojisi", diğeri ise "İstanbul Bibliyografyası"dır.

Böylece eserde İstanbul tarihi süreklilik anlayışı içerisinde ortaya konulmaktadır. Her bölümün, kendi bağlamında İstanbul'un tarihinin okunması açısından bütüncül, hacimli ve hemen hemen ilk okuma çalışması olduğunun altı çizilmelidir. Eser ana temasıyla İstanbul tarihini ortaya koymayı hedeflerken, şehrin tarihi derinliği, etkinliği ve konumu doğrultusunda da ele aldığı konular çerçevesinde Antik Çağ, Roma, Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti tarihine de önemli katkılarda bulunmaktadır.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'ni pek çok şehir tarihinden ayıran ve muhtevanın tamamlayıcı unsuru olarak görülen hususlardan birisi de görselliğidir. İlke, yöntem ve muhtevanın yanında özellikle şehir tarihinin yazımı açısından önemli konulardan birisini de bu husus teşkil etti. Şüphesiz tarihçiliğimizde yazılı belgelerin tartışılmaz bir yeri vardır ve tabiidir. Ancak görsel belgeler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Hâlbuki görsel materyal de yazılı belgeler gibi önemsenmesi gereken kaynaklardır. Bunlar da yazılı belgeler gibi kaynak değeri, bağlam, işlev, söylem, mesaj, temsil, amaç, telif, müellif, dönem, konum vb. ilişkisi dikkate alınarak tarih yazımında değerlendirilmelidir. "Bir resim bin sözcükten fazlasını söyler" diyen Kurt Tucholsky ve "*Afişten Heykel'e Minyatürden Fotoğrafa*" görsel materyalin tarih yazımındaki rolünü inceleyen kitabına *Tarihin Görgü Tanıkları* ismini veren Peter Burke tarihin kaynakları açısından son derece önemli bir konuya temas etmektedirler. Görseller bazen metinlerden çok daha önemlidir ve kelimelerin ifade edemediği veya yetersiz kaldığı, yazılı kaynakların tamamlayamadığı boşlukları tamamlayacak bir mahiyete sahiptir. Okuyucunun tasvir veya tasavvur edemediği bir dünyaya kapı aralayabilmekte, anlatılamayanı anlatma, olanı görme ve tahayyül imkânı sağlayabilmektedir. Görsellerin şahitlik ettiği pek çok konu vardır ve bazı meseleler ancak onların rehberliğinde açıklığa kavuşabilmekte ve görünür kılınabilmektedir.

Bu nedenle eserde görsel materyal önemsendi ve sayfalara yansımasına özen gösterildi. Şehrin, yaşayanların ve yaşananların tarihî serüvenini ortaya koyan haritalara, minyatürlere, gravürlere, resimlere, fotoğraflara, arşiv belgelerine, yazmalara, hat, tezhip, ebru gibi eserlere, süslemelere, mekân-bina görsellerine ve grafiklere yer verildi.

Eserde, bu alanda ciddi bir birikime sahip Uğur Demir'in katkılarıyla 4.000 civarındaki materyal ile şehrin geçmiş yolculuğu görsel olarak da yansıtılmaya, okuyucunun zaman ve mekân tasavvuruna katkıda bulunulmaya gayret edildi. Her görsel kısa açıklamalarla tanımlandı. Ancak eserin hacmi, amacı, muhteva planlaması, zaman ve görsellerin yoğunluğu nedeniyle tahlillere girilmedi. Bu materyalin aidiyeti ve kaynakları belirtilerek dönemi, müellifi ve muhtevası hakkında bilgi edinmek isteyenlere temel referansları sunuldu.

Eseri baştan sona kat eden okuyucu zaman zaman görsellerin tekrarı hissine kapılabilir. Bunun temel nedeni bazı mekânların her dönemde ve pek çok konu ile iç içe olmasıdır. Mesela Ayasofya üç dönemin; Roma/Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet'in buluşma noktasıdır. Bir yönüyle İstanbul tarihinin dönüşüm noktalarının sembolleri Ayasofya'da tecessüm etmiştir. Önce büyük bir imparatorluğun gücünün ve inancının simgesi olarak inşa edilen ulu bir mabed/kilise, sonra şehrin sahip değiştirdiğini gösteren bir simge, yine büyüklüğüne yaraşır bir ihtimamla camiye tahvil ve külliyeye dönüştürme, ve akabinde başkentliğini kaybeden şehrin bu tarihî yapısının müzeye dönüşmesi... Sadece din ve mimaride değil, siyaset, toplum, kültür, sanat, törenler, turizm vb. pek çok konuda İstanbul deyince yolun ucu bir şekilde Ayasofya'ya çıkmaktadır. Yine Topkapı Sarayı, Sultanahmet ve Süleymaniye başta olmak üzere büyük Osmanlı külliyeleri ve meydanlar şehrin hemen her konudaki merkezî gelişmelerine ve dönüşümlerine tanıklık yapan ve sahne olan mekânlardır. İmparatorlukların emperyal fonksiyonunu yüklenmiş törensel gösterilerinin ve siyasette belirleyici gelişmelerin mekânı Hipodrom/Sultanahmet Meydanı... Çevresiyle birlikte bu meydanı çıkarılsa İstanbul'un tarihinin ne kadarının devre dışı bırakılmış olacağının hesabını yababilir miyiz? Tarihin akışına bu tarihî meydan gibi şahitlik etmiş meydan nadir bulunur.

Tabii olarak, kendi içinde görsel bir iddiayı barındıran bu hacimdeki ve konu çeşitliliğindeki bir eserde ister istemez aynı karenin tekrarı tercih edilmese de aynı mekânla ilgili farklı görsellerin kullanımından kaçınmak mümkün olmamıştır. Çok az olmakla birlikte bazı tarihî görsellere, farklı nedenlerden dolayı, birden fazla defa müracaat edildi. Bunun da çarpıcı örneğini Matrakçı Nasuh'un İstanbul planı oluşturmaktadır. İstanbul'un topografik, şehirleşme, mimari ve pek çok açıdan çok önemli bir kaynağı olan bu minyatür/plandan doğrudan atıflar ile coğrafi ve mimari nedenlerden dolayı birden fazla defa istifade edilmiştir.

Şüphesiz İstanbul söz konusu olunca temin edilebilecek görsel materyal bu kitapta yer alan binlerle sınırlı değildir. Şehrin tarihî derinliği görsel zenginliğine, obje ve materyaline de yansımıştır. Burada zaman, mekân, imkân ilişkisi içerisinde temin edilen on binlerce görsel arasından, konulara ve muhtevaya uygunluğu doğrultusunda seçilenler yer almaktadır.

Görsel materyallerin araştırılması, temini, seçimi ve tanımlaması ciddi bir bilgi, birikim, emek, sabır, tecrübe ve yorgunluğu gerektirmektedir. Her görselin kendisinin ve şahitlik ettiği konunun yanında, tespit, temin ve tercih edilişinin de bir hikâyesi vardır. Görsel materyalin önemli bir kısmı dönem eseri olup asırlarla ifade edilen geçmişe sahiptirler. Sayfaları çevirirken okuyucusuna veya seyircisine yeni bir dünya aralayan bir görselin, mekânından sayfalara intikali uzun soluklu, acı ve tatlı hikâyelere kaynaklık edebilmektedir. Bir görsele ulaşmak bazen uzun bir süreyi, ciddi bir takibi ve çeşitli kapıları aşındırmayı zorunlu kılmaktadır. Bazen bir yapı topluluğunun fotoğrafı için on ayrı kurumdan izin almak, hepsinin ayrı ayrı uygun vaktini belirlemek ve ona riayet gerekmektedir. Bu durum aynı zamanda tarihî eserlerin mecrasından çıkarıldıktan sonra dramatik sahipliğine de işaret etmektedir. İzin alınan yapıların fotoğraflarını çekmek için de ayrı bir mücadele gerekiyor. Bazen görevli bulunmaz bazen açı... Çünkü iyilik olsun diye yapılan ilaveler, avluya konulan aparatlar, köşelere biriktirilen yığıntılar, zamana şahitlik eden ağaçlar, hem duracağınız yeri hem de çekeceğiniz açıyı etkileyebilmektedir.

Bazı yapıların fotoğraflarının çekiminde istenen görüntünün alınamamasına rağmen sonuç mutluluk verici de olabilmektedir. Çünkü sebep sevindirici ve umut vericidir. Bunların başında restorasyon çalışmaları gelmektedir. Fotoğraf çekimleri sırasında daha iyi görüldü ki İstanbul'un tarihî eserleriyle ilgili büyük bir seferberlik var ve belki de İstanbul, tarihi boyunca böyle bir yoğunluğu hiç yaşamadı.

Görselin belgesel değeriyle ilgili algı ve internet teminciliği, emeğin çoğu defa görmezlikten gelinmesine sebebiyet verebilmektedir. Bu materyalin kendisi kadar çözünürlüğü, fotoğraf değeri ve çekim kalitesi de baskı için önem arz etmektedir. Eğer kitabın gecikmesine, yorgunluğun, maliyetin ve tasarım zahmetinin kat be kat artmasına sebebiyet vermesine rağmen proje yönetiminin, tasarım ekibinin ve yayıncı kuruluşun anlayışlı ve müşevvik tavrı ile görsellerle ilgili heyetin sabrı olmasaydı bu materyalin sayfalara aksetmesi mümkün olmazdı. Tabii ki bu görsel zenginliğinin temelini, ilgili kurum mensuplarının yardımları oluşturmaktadır.

Yazılar, yazılışından tasarıma birden fazla safhadan geçmiştir. Bunlar bölüm editörünün, kitabın editörünün, hakemin ve proje yöneticisinin, ilmî redaksiyon heyetinin okuması ve müteakiben donanımlı ve tecrübeli bir heyetin yürüttüğü bibliyografya, tashih, teknik redaksiyon, imla ve tashih kontrolü ile son okuma safhalarıdır. Her safha birbirini takip etmiş, okumalar, grafik ve matbaa ekibinin engin hoşgörüsüyle tasarım safhasında, hatta baskı aşamasında bile devam etmiş, hatalar mümkün olduğunca en aza indirgenmeye çalışılmıştır. Aynı süreç editör, görsel editör, tasarımcı, proje yönetmeni ve resimaltı tanımlamaları ilişkisi açısından görsel materyal için de geçerlidir.

Eser, farklı ülkelerden uzmanların da yer aldığı geniş bir bilimsel kadronun desteğiyle şekillenmiştir. Kitabın hazırlanması safhasında, bölüm editörleri, yayın ve bilim kurulu, danışman ve bilgisine müracaat edilen uzmanların önerileriyle, ilmî yeterlilik esasına dayalı geniş bir yazar listesi oluşturuldu ve bölüm editörlerimizin temasları başta olmak üzere, ilgililerinin gayretleriyle zengin bir kadronun birikimi kitaba yansıtıldı. Neticede 270 bilim adamının derkenarlar hariç 363 yazısı ve tecrübeli bir ekibin temin ettiği görsel materyal ile bu eser hazırlandı. Farklı katkılar da dikkate alındığında kitaba emek veren bilim adamı sayısı 300'e ulaşmaktadır. Bu cildin sonunda yer alan, içindekiler bölümü dikkatlice incelendiğinde dünyaca ünlü, alanında uzman ve nitelikli çalışmalara imza atmış, çok değerli yazarların bu eserin sayfalarında buluştuğu görülecektir.

Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'ni diğer şehir tarihlerinden ayıran hususiyetlerinin başında geniş yazar kadrosu, uluslararası akademik katkılar, görsel materyal zenginliği ve hacmi gelmektedir. Muhteva, tasarım ve baskı materyali itibariyle birbirini tamamlayan ve destekleyen bu çalışma aynı zamanda şehirlerin uzun tarihlerini yazmada bir model önerisi de sunmuş olmaktadır.

Eserin sadece Türkçe değil İngilizce gerçekleşecek neşri ve farklı dillere tercümesinin planlanması, kitabın istifade edilirliğine ve İstanbul'un uluslararası akademik, kültür, sanat ve entelektüel alandaki görünürlüğüne de önemli katkılarda bulunacaktır.

Bu çalışmanın muhtevası kadar basılacağı materyal ve fontları da özenle seçilmiştir. 10 ciltlik bu eser toplam 5.320 sayfadır. Kitabın iç ebadı 24×29 cm'dir. Metinde kullanılan font Ineborg, 10,5 punto, çerçeve yazılarda kullanılan font Neutraface Text, 11 punto, resimaltlarında kullanılan font Neutraface Text, 8 puntodur. Eserin kağıdı dünyanın sayılı prestij kağıtlarından birisi olan GardaPat 13 Klassica 115 gr/m^2'dir. Cilt malzemesi Gmund'un sadece cilt kapağı için kullanılan f-color Bütten meerblau, yan kağıtları ise yine Gmund f-color Feinleinen titan'dır. Kapak üzerinde özel seri Kurz yaldızlar kullanılmıştır. Tabi eseri görünür kılan hususiyetlerden birisi de ülkemizin seçkin bir tasarımcısının imzasını taşıması, renk ayrımı ve baskısına gösterilen özendir.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi hacimli bir eser olmasına rağmen eksikliklerden azade değildir. Bunda birden fazla sebep etkendir. Zaman, hacim, uzmanlık, tercihler vb... Bu eser ucu açık bir zaman dilimi anlayışıyla hazırlanmadı. Muhteva ve hacmiyle mukayese edildiğinde bilakis sıkıştırılmış bir takvimle hazırlanmaya gayret edildi. Süre daha ziyade yayıncının da iyi bir eserin oluşması için gösterdiği müsamaha ile yazıların işlenmesi ve tasarım safhasında kısmi bir esneklik kazandı. Şüphesiz ehlinin gerçeğe ışık tutacak ve katkı maksadını güden her değerlendirmesi, eser ve şehrin tarihi için önemli bir katkı olarak kabul görecek ve istifade edilecektir.

Bu kitap, planlanmasından basımına, nitelikli, gayretli, samimi, ülfetli, üretici ve paylaşımcı yüzlerce insanın rol aldığı geniş bir ekibin ortak çalışması olarak okuyucuya sunulmaktadır. Şüphesiz okuyucusunun ilgisiyle zenginleşecek, etkinleşecek ve kalıcı bir esere dönüşecektir. Katkı sahipleri jenerik, teşekkür, içindekiler sayfaları ve ilgili mecralarda şahıs ve kurumsal temsil tanımlamasıyla, gösterilmeye gayret edildi. Ancak her şeye rağmen bu sayfalarda yer alması gerekenlerin zikredildiği ve arzu edilene uygun bir şekilde yansıtıldığı gibi bir iddia da söz konusu değildir. Katkı sahiplerinin müsamahasına sığınırız.

Sözün nihayetine doğru, 40 ciltlik *İstanbul Kadı Sicilleri*'nin neşrinde de, Proje Yöneticisi ve Editör olarak birlikte çalıştığımız M. Âkif Aydın'a hocalığı, nezaketi, sükûneti ve yöneticiliği için müteşekkirim. Onun yöneticiliği bu eserin en önemli imkânlarından birisi oldu.

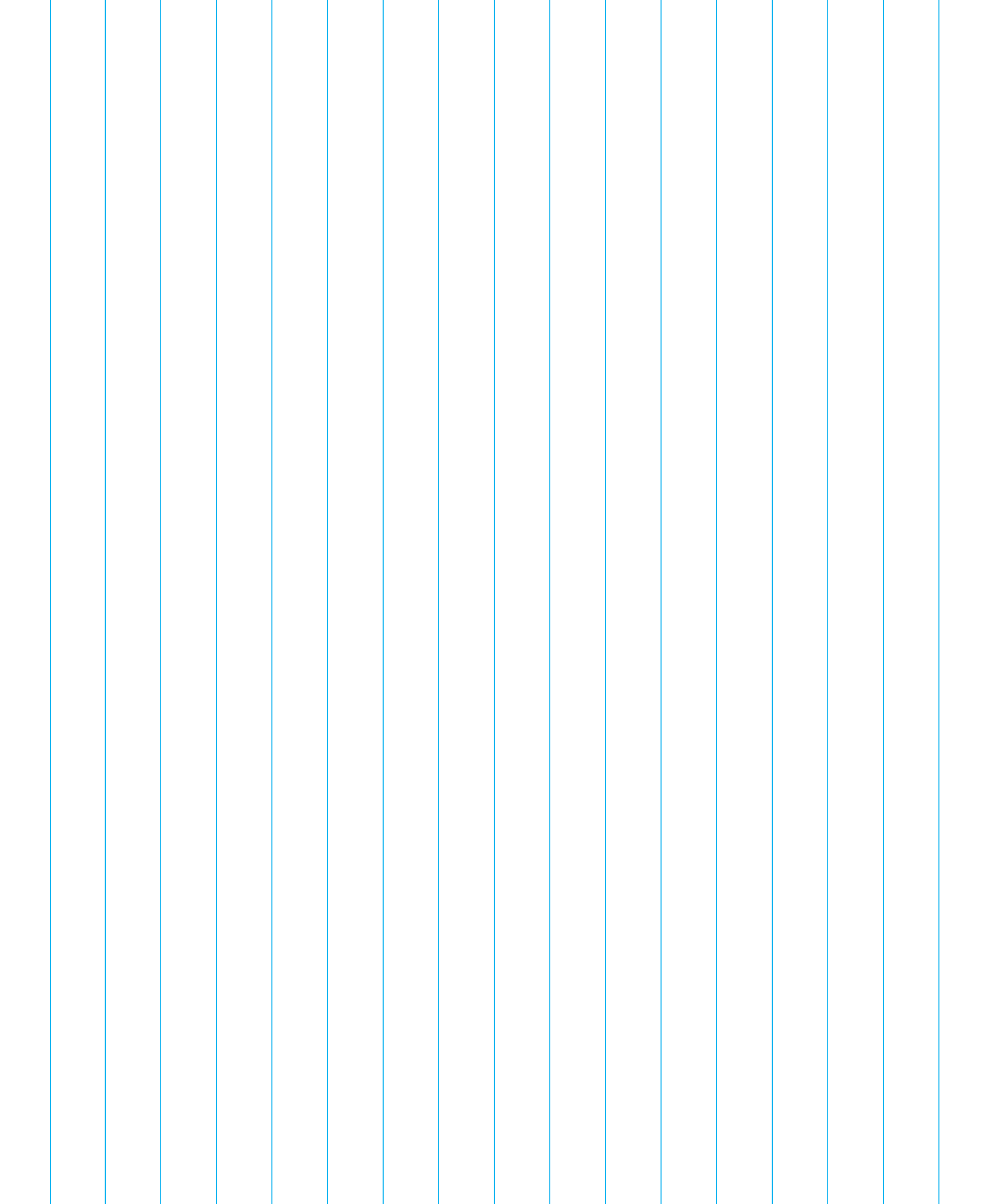
Kitabı çoğu defa metinden ibaret zannederiz. En azından böyle yaygın bir kanaat vardır. Şüphesiz yazılar kitabın olmazsa olmazlarındandır. Ancak, sözü edilen salt yazı değil, adı üzerinde kitaptır ve umumiyetle "eser" olarak isimlendirilmektedir. Eser birden fazla unsurun bir araya gelmesiyle ortaya çıkar. Kitabı sadece metinden ibaret görmek, eserin hukukunu çiğnemektir. Bu sadece kitabın değil yazının da hukukunu ihlaldir.

Kitap, muhtevanın planlanmasından okuyucuya ulaşıncaya kadar her biri bir öncekini anlamlı ve

sonrakini zorunlu kılan bir süreçler topluluğunun ürünüdür. Planlama, yazıların siparişi, redaksiyonu, metin, görsel materyal, font, punto, tasarım, kâğıt, baskı, cilt, okuyucuya ulaştırma ve okunurluluk... bir kitabı tamamlayan, anlamlı kılan ve esere dönüştüren süreçlerdir. Birisinin ihmali önceki adımların etkisini azaltır ve sonraki safhanın gerekliliğini anlamsız kılabilir. Bu kitabın her safhası zamanımıza ve gelecek zamanlara bir eser bırakma hassasiyeti ile planlandı ve takip edildi. Daha iyisini yapmak her zaman mümkündür. Öncelik, işin ruhuna uygun bir anlayışla, zaman, mekân, imkân ve insan ilişkisi içerisinde vicdani sorumluluk hisseden bir yaklaşımla hareket etmektedir. İyisi için gayret edildi ama öncelikten feragat edilmemesine de titizlik gösterildi.

Biliyoruz ki, tarih sadece geçmişe şahitlik etmiyor, zamanına da ayna tutuyor ve bir gün kaybolduğu zannedilen gölgelerin aksi bile karşımıza çıkıyor.

Zaman aynasında aksimizin aydınlık olması temennisiyle...

Eserin hazırlanmasında imla, dipnot ve isimlerin yazılışında ortak bir dil kullanımına özen gösterildi. Ancak bu tercihlerin belirlenmesinde eserin hedef kitlesi esas alındı ve günümüzdeki yazma ve okuma alışkanlıkları da göz ardı edilmedi. Bu anlayışla genel okuyucuya hitap etmek amaçlandığından imlada hafifletme yoluna gidildi.

Tarihî isimlerin yazımında düzeltme işareti (^) kullanımı, hafifletme amacıyla, anlam farklılaşması, sık kullanım ve bilinirlik kıstasına göre muhafaza edilmiş ya da azaltılmıştır. Buna göre;

Fâil kalıbındaki isimlerde düzeltme işareti kullanılmamıştır: Hâlid değil Halid; istisna; Kâmil. Fâil kalıbıyla karışması muhtemel durumlarda feîl kalıbındaki isimlerin yazımında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Latîfî, Nesîmî.

Nisbet -î'si taşıyan isimlerde eser adında geçmesi ya da edebî bir kişilik olması durumlarında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Abdi Paşa, Abdî, *Abdî Tarihi*.

Nisbet -î'si taşıyan isimlerde sadece sondaki uzun ses muhafaza edilmiştir: Osmânî, Buhârî değil Osmanî, Buharî.

Nisbet -î'si, devletler, mezhepler, tarikatların yazımında muhafaza edilmiştir: Abbasî, Hanefî, Nakşibendî.

Arapça kökenli dişil çoğul/cemi müennes isimlerde sondaki uzun "a" gösterilmemiş (müessesat), eril çoğul/cemi müzekker isimlerin sonundaki "i" ise uzun yazılmıştır (müslimin değil müslimîn).

Farsça kökenli isimlerin çoğullarında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Bektaşiyân, dedegân.

Farsça kökenli isimlerde kelimenin başındaki uzun a harfi gösterilmiştir: Âgâh, Âsâfî.

Osmanlı dönemine ait şahıs ve yer isimlerinde "b" ve "d" harfleri korunmuştur: Mahmut, Bayezit değil, Mahmud, Bayezid; Bâb-ı Zaptiye, İhtisap Nezareti değil Bâb-ı Zabtiye, İhtisab Nezareti. Bağdad, Belgrad gibi yer isimleri ise güncel kullanıma göre yazılmıştır: Bağdat, Belgrat.

Şahıs isimleri bir tamlama içinde kullanıldığında güncel kullanıma riayet edilmiştir. II. Mahmut Türbesi, Sultanahmet Camii, Beyazıt Meydanı.

Türkçe ve Arapça tamlama şeklindeki kapı, bab, dar, meydan, pazar, hamam, hisar, kavak, oda, dağ, köy, burun isimleri genelde bitişik olarak, Farisî tamlama şeklinde olanlar ise ayrı olarak yazılmıştır: Altınkapısı, Bâbülferes, Darülfünun, Okmeydanı, Atpazarı, Ağahamamı, Anadoluhisarı, Rumelikavağı, Arzodası, Alemdağı, Kadıköyü, Akıntıburnu. Bâb-ı Fetva; istisna: Bâbıâli.

Kitap isimleri ve alıntı metinler haricinde müennes nisbet eki –iyye değil –iye olarak yazılmıştır: Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*.

Ayn harfi şahıs isimlerinde gösterilmemiş, eser isimlerinde gerekli yerlerde gösterilmiştir: Esad Efendi, *Lu'biyât-ı Osmânî*.

Musiki makamlarının yazımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin (*DİA*) imlası tercih edilmiştir. Musiki aletlerine nisbet ifade eden kelimelerde sadece sondaki nisbet –î'si muhafaza edilmiştir: ûdî değil udî.

Grekçe isimler I. Konstantinos'tan (ykl. 4. yüzyıldan) itibaren Grekçe transkripsiyon ile yazılmıştır: Buna göre Grekçe transkripsiyonda

-genellikle-

Θ/θ için Th/th (Theodosios);

I/ι için J/j ya da İ/ı değil I/i (Iustinianos);

K/ϰ için C/c değil K/k (Konstantinos);

Ξ/ξ için X/x değil Ks/ks (Aleksandros);

Y/υ için Y/y ve i (Argiros);

Φ/ϕ için Ph/ph değil F/f (Fotios);

X/χ harfi için Ch/ch değil Kh/kh (Khalkedon);

Xϱ ile başlayan kelimelerde Hr (Hrisostomos);

T/ζ için ise Ç/ç değil Tz/tz (Tzetzes) tercih edilmiştir.

Aya, Hagios, St. gibi unvanlar mümkün mertebe Aziz olarak yazılmıştır: Aya İrini, Aziz Georgios.

Bunların dışındaki hususlarda Türk Dil Kurumu'nun www.tdk.org.tr adresinden erişilen Yazım Kılavuzu kullanılmıştır.

Tarihler genelde miladi tarih olarak verilmiş; evrakın ya da eserin üzerinde kayıtlı bir tarih aktarıldığında ya da karşılığı iki miladi yıl ile belirtildiğinde hicri tarih muhafaza edilmiştir.

Şahısların doğum ve ölüm tarihleri, imparatorluk, saltanat vb. görev dönemleri parantez içinde belirtilmiştir: II. Bayezid (1481-1512), Keçecizade Fuad Paşa (d. 1815-ö. 1869).

Geçmişten bugüne çokça isim alan İstanbul'a atıf yaparken genelde yazarın kullanımı korunmuş, sadece Constantinopolis ismi Grekçe yazımda tercih edilen kurallardan dolayı Konstantinopolis olarak yazılmış, Grekçe aslını daha doğru yansıtan Konstantinupolis imlası yaygınlık şartını sağlamadığı için tercih edilmemiştir.

Dipnotlarda geçen kaynaklar ilk geçtikleri yerde tam künye olarak verilmiş olup makalenin sonundaki kaynaklar kısmına alınmamıştır.

Elbette çok farklı ilim dallarından bu kadar geniş bir ilim adamı grubunca kaleme alınan böylesine hacimli bir eserde bazı tutarlılık problemlerinin yaşanması kaçınılmazdır. Yazarların ya da alanın özel imlasının muhafazası gibi sebeplerden kaynaklanan ufak farklılıklar söz konusudur ve bunların da dikkatli okuyucularca mazur karşılanacağı ümit edilmektedir.

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser

a.mlf.: Aynı müellif

AFL.: Archive de L'Association French Lines

AGS, *E*: Archivo General de Simancas, Papeles de Estado

AOH: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae

APC: Archivio Proprio Costantinopoli

Ar.: Arapça

Ar.Ott: Archivum Ottomanicum

ASV: Archivio di Stato di Venezia

aş.: Aşağı, aşağıda

AÜ: Ankara Üniveritesi

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

b.: İbn

B.: Receb

BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BİK: Bursa İnebey Kütüphanesi

bkz.: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A.AMD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri

BOA, A.DVN.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemi Defterleri

BOA, A.DVN.MKL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı

BOA, A.DVN.NMH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemi

BOA, A.DVN.RSK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Ruûs Kalemi

BOA, A.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi

BOA, A.MKT.DV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Deâvî Evrakı

BOA, A.MKT.MHM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı

BOA, A.MKT.MVL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı

BOA, A.MKT.NZD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı

BOA, A.MKT.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı

BOA, AE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emirî Tasnifi

BOA, AE.SMMD.IV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emirî Sultan IV. Mehmed

BOA, BEO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâbıâli Evrak Odası Evrakı

BOA, C.ADL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Adliye

BOA, C.AS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Askeriye

BOA, C.BLD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Belediye

BOA, C.DH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Dahiliye

BOA, C.EV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Evkaf

BOA, C.İKTS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet İktisat

BOA, C.MF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maarif

BOA, C.ML: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maliye

BOA, C.NF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Nafia

BOA, C.SH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Sıhhiye

BOA, C.SM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Saray

BOA, C.ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Zabtiye

BOA, D.BŞM.BNE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Bina Eminliği

BOA, D.BŞM.BRİ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi

BOA, D.BŞM.BRİ.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi Defterleri

BOA, D.BŞM.BRİ.DES: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi Dosya Envanter Usûlü

BOA, D.BŞM.KSB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kasabbaşılığı

BOA, D.BŞM.MHF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği

BOA, D.BŞM.SHK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Salhane Kâtibliği

BOA, D.BŞM.ZCR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Zecriye Rüsumu

BOA, D.BŞM.ZMT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Zimmet Halifeliği

BOA, DH.EUM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

BOA, DH.EUM.6.Şb: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube

BOA, DH.EUM.MH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi

BOA, DH.EUM.THR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı

BOA, DH.İ.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

BOAİ, DH.İD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare Evrakı

BOA, DH.KMS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri

BOA, DH.MB.HPS.M: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti

BOA, DH.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi

BOA, DH.MUİ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı

BOA, DH.SYS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

BOA, DH.TMİK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu

BOA, DH.UMVM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı

KISALTMALAR

BOA, EV.HMH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Haremeyn Muhasebesi

BOA, EV.VKF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Vakfiyeler Evrakı

BOA, HH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun

BOA, HH.VRK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Evrak Odası

BOA, HR.HMŞ.İŞO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı

BOA, HR.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı

BOA, HR.MTV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı Evrakı

BOA, HR.TO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı

BOA, İ.AS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Askeriye

BOA, İ.B.K: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul Belediye Kütüphanesi

BOA, İ.DH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye

BOA, İ.DUİT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dosya Usulü

BOA, İ.EV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Evkaf

BOA, İ.HR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hariciye

BOA, İ.HUS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hususi

BOA, İ.İMT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade İmtiyazat ve Mukavelat

BOA, İ.KAN: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Kanun ve Nizamat

BOA, İ.MLU: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Umumi

BOA, İ.MMS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Mahsus

BOA, İ.MSM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Mesail-i Mühimme

BOA, İ.MVL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Vâlâ

BOA, İ.ŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Şehremaneti

BOA, İ.TNF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Ticaret ve Nafia

BOA, KK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kâmil Kepeci Tasnifi

BOA, MAD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler

BOA, MD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri

BOA, MF.ALY: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi

BOA, MF.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Mektubî Kalemi

BOA, MHD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Muahedeler

BOA, ML.MKT.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Mektubî Kalemi Defterleri

BOA, MV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükela Mazbataları

BOA, NFS.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defteri

BOA, PLK.p: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Plan, Proje ve Krokiler

BOA, ŞD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şûra-yı Devlet Evrakı

BOA, T: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Meadin Nezaretlerine aid Evrak

BOA, TŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Teşhir

BOA, Y.A.HUS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Evrakı

BOA,Y.EE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı

BOA, Y.EE.d.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı defterleri

BOA, Y.MTV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

BOA, Y.PRK.ASK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat

BOA, Y.PRK.AZJ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal

BOA, Y.PRK.BŞK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı

BOA, Y.PRK.EŞA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik

BOA, Y.PRK.HH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa

BOA, Y.PRK.SRN: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Serkurenâlık

BOA, Y.PRK.ŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı

BOA, Y.PRK.TKM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

BOA, Y.PRK.TNF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı

BOA, Y.PRK.ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

BOA, ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Zabtiye Nezareti Evrakı

BPOWM: Bombay Prince of Wales Museum

BRIJMES: British Journal for Middle Eastern Studies

bs.: Basım, baskı

BSB: Berlin Staatsbibliothek

BSMES: British Society for Middle Eastern Studies

bşl.: Başlangıç

btş.: Bitiş

BTTD: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

BZ: Byzantinische Zeitschrift

c.: Carta

c.: Cilt

C.: Cemaziyelahir

Ca.: Cemaziyelevvel

CAMSM: Cambridge Arthur M. Sackler Museum

çev.: Çeviren

d.: Doğum tarihi

DBİst.A: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi

DCBL: Dublin Chester Beatty Library

D-DAI-IST: Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi

der.: Derleyen

KISALTMALAR

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

dn.: Dipnot

DOP: Dumbarton Oaks Papers

DSLB: Dresden Sachsische Landesbibliothek

DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

DTCFD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

DÜİFD: Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

ed.: Editör, edisyon

EFAD: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi

EHR: The English Historical Review

EI^2 (İng): The Encyclopedia of Islam (new edition)

EÜ.: Ege Üniversitesi

F.: Farsça

fil.: Filza

fl.: Fluorished/Faal olduğu dönem

fol.: Folio

fot.: Fotoğraf

G.S., G.S.: Geographical Section General Staff

GDAAD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

gr.: Graecus

HGM: Harita Genel Müdürlüğü

HP. ARC.: Henri Prost Archives

HTR: Harvard Theological Review

HUM: Harita Umum Müdürlüğü

IJMES: International Journal of Middle East Studies

IJTES: International Journal of Turkish Studies

Isl.: Der Islam

İA: İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)

İBB: İstanbul Büyükşehir Belediyesi

İBBŞM: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi

İFM: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

İRHM: İstanbul Resim Heykel Müzesi

İSO: İstanbul Sanayi Odası

İst.A: İstanbul Ansiklopedisi (Reşat Ekrem Koçu)

İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi

İŞS: İstanbul Şer'iye Sicilleri

İTED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi

İTO: İstanbul Ticaret Odası

İTSO: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası

İÜ: İstanbul Üniversitesi

İÜ Ktp.: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi

JA: Journal Asiatique

JEH: Journal of Ecclesiastical Studies

JRS: The Journal of Roman Studies

JTS: Journal of Turkish Studies.

KMM: Konya Mevlana Müzesi

krş.: Karşılaştırınız

Ktp.: Kütüphane, kütüphanesi

L.: Şevval

LACMA: Los Angeles Country Museum of Art

LBL: Londra British Library

LNG: Londra National Gallery

M.: Muharrem

MB: Merkez Bankası

md.: Madde

MEJ: The Middle East Journal

MES: Middle Eastern Studies

MTM: Milli Tetebbular Mecmuası

MÖ: Milattan önce

MS: Milattan sonra

MSA: TBMM Milli Saraylar Arşivi

MSÜRHM: Mimar Sinan Üniversitesi İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu

MÜ: Marmara Üniversitesi

MÜİFD: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

MÜTAD: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi

MW: The Muslim World

N°: Numara

N.: Ramazan

NMET: New York Metropolitan Museum of Art

NPL: New York Public Library

nr.: Numara

nşr.: Neşir, neşreden

OAM: Oxford Ashmolean Müzesi

OBL: Oxford Bodleian Library

OM: Oriente Moderno

Osm.Ar.: Osmanlı Araştırmaları

OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

ö.: Ölüm tarihi

PBN: Paris Bibliotheque National

pr.yön.: proje yöneticisi

Pub.: Published

r.: Recto

R.: Rebiülahir

Ra.: Rebiülevvel

REB: Revue des Etudes Byzantines

reg.: Registro

RH: Revue Historique

RTM: Resimli Tarih Mecmuası

s.: Sayfa

S.: Safer

s.nşr.: Sadeleştirilmiş neşir

SBFD: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

SDC: Senato, Dispacci Costantinopoli

St.I: Stvdia Islamica

STAD: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi

sy.: Sayı

SYEK: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi

Ş.: Şaban

T.: Türkçe

TA: Türk Ansiklopedisi

TAD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi

TCTA: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

KISALTMALAR

TD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

TDA: Türk Dünyası Araştırmaları

TDEA: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi

TDEAD: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

TDED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

TDl.: Türk Dili

TED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

TFA: Türk Folklor Araştırmaları

TİD: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi

TİEM: Türk İslâm Eserleri Müzesi

TK: Türk Kültürü

TKDB: Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni

TM: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası

TOEM: Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası

ts.: Tarihsiz

TSM: Topkapı Sarayı Müzesi

TSMA: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TSMA, D: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter

TSMA, E: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak

TSMK: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

TSMK, A.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed

TSMK, B.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü

TSMK, CY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Cilt ve Yazı Araçları

TSMK, E.H.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi

TSMK, H.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine

TSMK, H.E.A.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Halil Edhem Arda Koleksiyonu

TSMK, HS.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet

TSMK, R.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü

TSMK, YB.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yeni Basmalar

TSMK, YY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yeni Yazmalar

TT: Tarih ve Toplum

TTK: Türk Tarih Kurumu

TTK Belgeler: Türk Tarih Kurumu Belgeler

TTK Belleten: Türk Tarih Kurumu Belleten

TTK Bildiriler: Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler

TUBA: Türklük Bilgisi Araştırmaları

tür.yer.: Türlü yerde, birçok yerde

TY: Türkçe Yazmalar

UUL: Uppsala University Library

v.: Verso

v.dğr.: Ve diğerleri

Vat. gr.: Vaticanus graecus

vb.: Ve benzerleri, ve başkaları

VC: Vigiliau Christianae

VD: Vakıflar Dergisi

vd.: Ve devamı

VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi

VML: Venedik Marciana Library

VÖNB: Viyana Österreichische Nationalbibliothek

vr.: Varak

WFGA: Washington Freer Gallery of Art

WZKM: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes

YA: Yurt Ansiklopedisi Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını

ykl.: Yaklaşık

yuk.: Yukarı, yukarıda

Z.: Zilhicce

Za.: Zilkade

ZDMG: Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ZKG: Zeitschrift für Kirchengeschichte

KİTAP KISALTMALARI

A. Cevad: *Tarîh-i Askeriyye-i Osmanî*, Paris, 1882.

Aelst: Peter Coeck Aelst, *The Turks in MDXXXIII, A Series of Drawing Made in that year at Constantinople*, London 1873.

Allom: Thomas Allom, *Constantinople and the scenery of the seven Curches of Asia Minor*, London-Paris 1838.

Ârifi, *Süleymannâme*: Fethullah Ârifi, *Süleymannâme*, 1558, TSMK, H. 1517.

Bartlett: W.H. Bartlett, *The Bosphorus and Danube*, London 1850.

Broquiere: Bertrandon de La Broquière, *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle*, Paris 1892.

Brindesi: Jean Giovanni Brindesi, *Les Anciens Costumes*, Paris 1855.

Bruyn: Corneille Le Bruyn, *Reisen van Cornelis de Bruyn*, Delft 1698.

Cange: Charles du Fresne du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata: prior familias ac stemmata imperatorum Constantinopolianorum, cum eorundem Augustorum nomismatibus & aliquot iconibus: praeterea familias Dalmaticas & Turcicas complecticur: alter descriptionem urbis Constantinopolitanae, qualis extitit sub imperatoribus Christianis*, Brüksel 1680.

Castellan: A.L. Castellan, *Moeurs, usages, costumes des Othomans et abrégé de leur Histoire*, Paris 1812.

Coignard: Joannis Baptist Coignard, *Imprerium Oriantale five Antiquitates Constantinopolitanæ*, Paris 1711.

Cumhuriyet Devrinde İstanbul: İstanbul 1949.

d'Ohsson: Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau general de L'Empire Othoman*, I-III, Paris 1787-1820.

Dallaway: James Dallaway, *Constantinople ancient and modern*, London 1797.

Diez-Glück: Ernst Diez, Heinrich Glück, *Alt-Konstantinopel:*

Hundertzehn photographische Aufnahmen..., München-Passing 1920.

Ferriol: De M. De Ferriol, *Recueill de cent estampes representant differentes nations du Levant*, Paris 1714.

Flandin: Eugene Napoleon Flandin, *L'Orient*, Paris 1853.

Fossati: Chevalier Gaspard Fossati, *Ayasofia Constantinople, as recently restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid*, London 1854.

Gilles: Pierre Gilles, *The Antiquities of Constantinople*, London 1727.

Gouffier: Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Gréce*, I-II, Paris 1782-1822.

Guer: M. Guer, *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique*, Paris 1747.

Gurlitt: Cornelius Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1912.

Hünernâme: Seyyid Lokman, *Hünernâme*, 1584-1589, I-II, TSMK, H., 1523-1524.

İntizâmî: İntizâmî, *Surnâme-i Hümâyûn*, 1587, TSM, H. 1344.

İstanbul'un Kitabı 1: İstanbul, ts.

Jouannin: M.J.M. Jouannin, *Turquie*, Paris 1853.

Levnî, *Albüm:* Levnî (Abdülcelil Çelebi), *Albüm*, 1720-1730, TSMK, H. 2164.

Lewis: John F. Lewis, *Lewis's Illustrations of Constantinople made during a residence in that city & in the Years 1835-6*, London 1836.

Lokman, *Selimhannâme:* Seyyid Lokman, *Şehnâme-i Selim Han/ Selimhannâme*, 1581, TSMK, A. 3595.

Lorichs: Melchior Lorichs, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen*, München 1902.

M. Fuad: M. Fouad, *Souvenirs de Constantinople*, baskı yeri yok, ts.

Mahmud Raif, Mahmud Raif, *Tableau des nouveaux reglements de l'Empire Ottoman*, İstanbul 1798.

Mamboury: Ernest Mamboury, *Istanbul touristique*, İstanbul 1951.

Mamboury-Wiegand: Ernest Mamboury-Theodor Wiegand, *Die Kaiserpalaste von Konstantinopel*, Leipzig 1934.

Marsigli: Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato Militare dell'Impreio Ottomanno/L'etat militare de l'empire Ottoman*, Amsterdam 1732.

Matrakçı: Matrakçı Nasûh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, İÜ Ktp., 5964.

Maxwell: Sir William Stirling Maxwell, *The Turks in MDXXXIII, A Series of Drawings made in the Year at Constantinople by Peter Coeck Aelst*, London 1873.

Mayer: Luigi Mayer, *Interesting Views in the Ottoman Dominions in Europe and Asia*, London 1810.

Mecmûa: Yâhya Âğâh Efendi, *Mecmûatü'z-zerâif sandûkatü'l-maarif*, SYEK, Nuri Arlasez, nr. 2492; Hakkı Tarık Us Ktp., nr. 13400.

Mehmed Arif: Mehmed Arif, *Ta'rîfât-ı Eşkâl-i Elbise-i Atîka*, Paris, ts.

Melling: Antoine-Ignace Melling, *Le Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, Paris 1819.

Mèry: Joseph Mèry, *Constantinople et la mer noire*, Paris 1855.

Miller: Alexander Miller, *The Costume of Turkey Illustrated by a series of engravings, with descriptions in English and French*, London 1802.

Millingen: Alexander van Millingen, *Constantinople*, London 1906.

Moreno, Moreno, *Viage à Contantinopla en el Ano de 1784*, Madrid

Mornand, Joubert et F. Mornand, *Turquie et de la Russie*, Paris 1854

Motraye: Aubry de La Motraye, *A. de La Motraye's travels through Europe, Asia and into part of Africa*, London 1723.

Nâdirî, *Dîvan:* Nâdirî, *Dîvan*, 1605, TSMK, H. 889.

Nâdirî, *Şehnâme:* Nâdirî, *Şehnâme*, 1620, TSMK, H. 1124.

Pardoe: Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1835.

Pertusier: Charles Pertusier, *Atlas des promenades pittoresques dans Constantinople et sur rives du Bosphore*, Paris 1817.

Preziosi: Amedeo Preziosi, *Stamboul*, Paris 1858.

Raymond: Alexandre M. Raymond, *l'Art islamique en Orient*, Prag 1924.

Salutis: Camillie Rogier, *La Turquie, moeurs et usages des orientaux*, Paris 1848.

Salzenberg: W. Salzenberg, *Alt-christliche Baudenkmale von Constantinopel*, Berlin 1854.

Schedel: Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, Augsburg 1497.

Schranz: J. Schranz, *Le Bosphore et Constantinople, dessiné d'après nature*, Paris 1855.

Şehinşâhnâme: Seyyid Lokman, *Şehinşâhnâme-i Murâd-ı Sâlis/ Şehinşâhnâme*, 1597-1598, TSMK, B. 200.

Şekâik: İsâmüddin, Ahmed b. Muslihiddin Mustafa Taşköprizâde, *Şekâik-i Nu'mâniyye*, 1620, TSMK, H. 1263.

Taeschner: Veröffentlicht von Franz Taeschner, *Alt-Stambuler Hof- und Volksleben*, Hannover 1925.

Thomas Shaw: Thomas Shaw, *Travels, or Observations relating to several parts of Barbary and Levant*, London 1757.

Urbium: Theophilum Urbium, *Türkisches Stadt-Büchlein*, Nürnbeg 1664.

Vavassore: Giovanni Andrea Vavassore, *İstanbul Haritası*, TSMK, YB. 3854.

Vehbî, *Surnâme:* Vehbî, *Surnâme*, 1727, TSMK, A. 3593.

Walsh: Robert Walsh, *Constantinople and the scenery of the seven churches of Asia Minor*, London 1839.

Yıldız Albümleri: II. Abdülhamid devri fotoğrafları, İÜ. Nadir Eserler Kütüphanesi

Zenânnâme: Fâzıl Enderûnî, *Hûbânnâme ve Zenânnâme*, 1793, İÜ Ktp., 5502.

Zonaro: Adolphe Thalasso, *Déri Séadet ou Stambul porte du Bonheur*, Paris 1908.

TOPLUM

GİRİŞ

ARİF BİLGİN
Bölüm Editörü

Tarih ilminin nispeten geç denilebilecek bir zamanda ilgi duymaya başladığı bir alanı toplumsal hayat oluşturur. Dünyanın çoğu ülkesinde olduğu gibi, Türkiye'de de modern tarih araştırmaları ağırlıklı olarak siyasi tarih çalışmalarıyla başlamıştır. XX. yüzyılın ikincisi yarısına gelindiğinde ise, özellikle Annales Okulu'nun etkisiyle, tarihçilerin ilgi alanları genişlemiş, kurumlar ve kültür merkezli çalışmaların rağbet gördüğü bir sürece girilmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru yeni araştırma sahalarına yönelik merak ve incelemeler daha da gelişmiştir. Artık Türkiye'de tarihçiler, toplum ağırlıklı olmak üzere tarihin çok farklı alanlarına ışık tutan araştırmalar yapmaktadırlar.

Özellikle 1990'lı yıllarda sayıları nispeten çoğalmış sosyal tarih temalı araştırmalar, ilgi alanlarını ve kullanılan yöntemleri çeşitlendirerek devam etmektedir. Tarih araştırmalarından en fazla nasiplenen şehirler, şüphesiz büyük şehirler olmuştur. Yapılacak araştırmalar için çok sayıda yazılı kaynağın üretilmiş olması, tarihçilerin bu şehirlere yönelik ilgilerinin temel sebebidir. Bu durumun en güzel örneklerinden biri İstanbul'dur; şehir gerek Bizans gerekse Osmanlı döneminde herhangi bir şehirle kıyaslanmayacak derecede öne çıkmıştır. İki dünya imparatorluğuna başkentlik yapmış İstanbul, devasa nüfusu başta olmak üzere sahip olduğu diğer özellikleriyle Cumhuriyet döneminde de ilgi odağı olmaya devam etmiştir. Hem kaynak bolluğu hem de araştırmacıların şehre ilgisinin sürekli zinde kalması, böyle kapsamlı bir çalışmayı da mümkün kılmıştır. Bütün bunlarla birlikte, bu ciltte yer alan "Toplumsal Hayat" bölümü, İstanbul halkının yaşantısını tüm boyutlarıyla yansıtmak iddiasında değildir. Öncelikle belirtilmelidir ki, şehirdeki dinî hayat, bu kitabın başka bir bölümünü oluşturduğu için "Toplumsal Hayat " bölümünde dinî yaşayışa zorunluluk olmadıkça girilmemiştir. Yine birçok seçkin insanın sosyal hayatına ilişkin kesitler de, "Siyaset ve Yönetim" bölümünde ele alındığından, bu konulara "Toplumsal Hayat" bölümünde yer verilmemiştir. Öte yandan sayfaların sınırlılığı başta olmak üzere çeşitli nedenlerle toplumsal yaşam içinde ele alınabilecek birçok konu da bu cilde dâhil edilmemiştir. Toplumsal hayat, insanların yaşamına dair her alanı kapsadığı için konuyla ilgili sınırlama yapma zorunluluğu da sözü edilen tahdidin temel sebeplerinden biri olmuştur.

"Toplumsal Hayat" bölümü yedi kısımdan/alt bölümden oluşmaktadır. Kısımlar çoğunlukla birden fazla konuyu içermektedir. İlk alt bölümde toplumsal katmanlar ele alınmaktadır. Dinî nitelikli olanlar dışındaki çeşitli toplumsal gruplar; seçkinler/sıradan insanlar, hürler/köleler, şehirdeki askerî gruplar, hemşehrilik tabanlı yoğunlaşmalar ve benzeri tabakalaşmalar bu başlığın altında incelenmiştir.

Bizans'ın başkentinde kabaca, yüksek, orta ve düşük sınıflar şeklinde tabakalaşan nüfusun yüksek kısmı, imparator ve ailesi, yüksek devlet adamları, rütbeli memurlar ile yerel aristokrasiden; orta sınıf, şehirlerde ve kırsal kesimde yaşayan zengin ve orta hâllilerden; alt sınıf ise, hizmetkârlar, köleler ve yoksullardan oluşmaktaydı. Şüphesiz, Bizans başkentine dair, mesela mesleklere dayalı farklı tasnifler de yapılabilir: Yargıçlar, öğretmenler vd.

Osmanlı İstanbul'undaki toplumsal katmanlar da, en az Bizans dönemindeki kadar çeşitliliğe sahipti. Osmanlı dönemi, tek bir yazarın kaleme alamayacağı zenginlikte toplumsal grup ve kurumları içerdiğinden çok sayıda araştırmacının katkısıyla ortaya çıkmıştır. Toplumsal tabakalaşmayı servet dağılımına dayanarak işleyen bir araştırma ile toplumsal yapının en önemli unsuru olan aileyi (ve dolayısıyla üyelerini) ele alan yazılar, İstanbul'daki sosyal katmanların genel resmini çizmeyi amaçlamaktadır. İstanbul'un XVI. yüzyılın ortasında sayıları 10.000 civarında olan yeniçerileri ve merkezî ordunun diğer unsurlarını barındırması, bir sınıf olarak askerlerin de dikkate alınmasını zorunlu kılmıştır. İstanbul'daki birçok meslek kolunun ve bazı kurumlardaki personel yapısının hemşehricilik tabanlı oluşumu, bu konuya ilişkin yazıyı önemli kılmaktadır. İstanbul'a yönelik göç olgusuyla doğrudan ilişkili olan hemşehricilik ilişkileri, kefalet sisteminin hâkim olduğu Osmanlı İstanbul'unda kolayca yer edinmiştir. Bazı meslek kolları ile kimi devlet kurumlarında aynı kaza veya köyden olanlar, hemşehrilik yapılaşmasına dair önde gelen örnekleri teşkil etmektedirler. Hemşehrilik tabanlı oluşumlar Cumhuriyet döneminde de yoğun olarak devam

etmiştir. Gerek Osmanlı döneminde gerekse öncesinde, İstanbulluların gündelik yaşamında köleliğin önemli bir yerinin olduğu da ifade edilmelidir.

Sağlık ve yemek kültürüne ayrılan ikinci kısımda dokuz adet yazıyla İstanbul halkının sağlık hayatı ile yiyecek içecek kültürü ele alınmıştır. İstanbul'da ilk Hristiyan hastaneleriyle ortaya çıkan sağlık kuruluşları, Osmanlı dönemine gelindiğinde Bizans'ınkilerden farklı olarak vakıflar vasıtasıyla örgütlenmiş ve işletilmiştir. Klasik Osmanlı döneminde darüşşifalar ve tıp medreseleri olarak varlığını sürdüren sağlık kuruluşları, tıp anlayışındaki değişmelere paralel olarak zamanla dönüşmüştür. Bu süreçte darüşşifaların yerini tıp mektepleri, aktarların yerini eczaneler almıştır.

Sağlık başlığı altındaki yazılardan salgın hastalıklar ve karantina uygulamalarına dair olanı, bu alana katkı yapacak önemli çalışmalardandır. Söz konusu yazı, İstanbul'daki veba salgınlarına ilişkin ilk kapsamlı araştırma olma özelliği taşımaktadır. Yine Osmanlı dönemi İstanbul'undaki diş hekimliğini ele alan ilk derli toplu araştırma da bu kısımda bulunmaktadır. İlk zamanlar berberler vasıtasıyla yürütülen dişçilik faaliyetlerinin modern diş hekimliğine nasıl dönüştüğü bu makalede resmedilmektedir.

Bu alt bölümün dört yazısı ise, şehrin beslenme kültürüne odaklanmıştır. Üçü ana yazı, biri çerçeve yazı kategorisindeki çalışmalar, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerine ait İstanbul yemek kültürünü incelemektedir. Bizans dönemi İstanbul mutfağının bir yönüyle otantik, diğer yönüyle farklı kültürlerden etkilenen yapısı, özgün fakat statik olmayan, etkileşimlere açık bir mutfak ortaya çıkarmıştır. Bizans mutfak kültürünün Osmanlı İstanbul'undaki yeme içme alışkanlıklarına tesiri henüz araştırılmış değildir. Ekmek başta olmak üzere, tahıl yemekleri, zeytin ve zeytinyağı, sebze ve meyveler, et ve bilhassa balık, kısmen süt ürünleri, Bizans dönemi İstanbul halk mönüsünün karakteristik özellikleri olarak sıralanabilir. Osmanlı dönemine gelindiğinde yine tahılın önde olduğu fakat etin ve süt ürünlerinin daha fazla itibar gördüğü, Konstantinopolislilerin çok fazla rağbet ettiği zeytin ve zeytinyağı ile kimi sebzelere ise Osmanlıların mutfaklarında nispeten daha az düzeyde yer verdiği görülmektedir. Et, süt ürünleri, tahıl ve dengeli bir biçimde sebze ve meyve tüketiminin hâkim olduğu klasik dönem İstanbul mutfak kültürüne ait alışkanlıklar, Avrupa tesirinin belirginleştiği XIX. yüzyılda bile büyük ölçüde varlığını devam ettirmiştir. Bu devamlılığa rağmen XIX. yüzyıl karşı konulamaz bir değişim yüzyılıdır ve İstanbul mutfağı da bu sürecin etkilerine müstağni kalamamıştır. Beslenme kültüründeki değişimin iki temel ayağı vardı: Amerikan menşeli ürünlerin yemek yapımında etkin bir biçimde kullanılması ve Avrupa'dan ithal edilen yeni ürünlerin mutfaklarda tercih edilmeye başlaması. Ayrıca alafranga sofra düzeninin Osmanlı başkentinde yaygınlık kazanmaya başlaması da önemli bir yenilik olarak zikredilmelidir.

XIX. yüzyıldaki değişim süreci bir sonraki yüzyılda da devam etmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde alafranga sofra düzeni ve adabının kabulü, kimi Fransız yemekleri ile pastacılık tekniklerinin İstanbul mutfağına girişi, Türk mutfağındaki nispi değişimin dikkate değer örnekleridir.

XX. yüzyılın ikinci yarısında ise, gıda sanayiindeki gelişmeler ve ülkenin özellikle 1980'lerde küresel ekonomiye entegrasyonu sonucunda bir taraftan yiyecek içecekler biçim değiştirirken diğer taraftan yeni ürünler mutfaklarda yer bulmaya başlamıştır.

Ancak son iki yüzyılda yaşanan değişimlere rağmen -şerbet ve salça gibi önemli unsurlar göz ardı edilirse- Türk mutfağında devrimsel nitelikli bir dönüşümün yaşanmadığı, kimi evrilmelerin ortaya çıktığı söylenebilir. Günümüzde de devam eden tahıl, et ve süt ürünlerine dayalı beslenme tarzı, Orta Asya'dan taşınan alışkanlıklardır. Osmanlı klasik döneminde tüketilen birçok yemeği, İstanbul'da olmasa bile Anadolu'nun bazı yörelerinde hâlen tatmak mümkündür. Türk mutfağında sakatatın günümüzde de etkin bir yere sahip olması yine devamlılığı göstermektedir.

Bu bölümünün üçüncü kısmı, İstanbul halkının giyim kuşam ve merasim/eğlence kültürlerini kapsamaktadır. Başkent oluşu nedeniyle İstanbul hem Bizans hem de Osmanlılar döneminde giyim kuşam konusunda estetik ve zenginliği yansıtmış, her iki dönemde de merkezî ve öncü bir role sahip olmuştur. Hatta bu özelliğini, başkent olma vasfını yitirdiği Türkiye Cumhuriyeti döneminde bile devam ettirmiştir.

Bizans dönemine yani IV. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyılın ortalarına kadar olan döneme ait giyim kuşam unsurlarını (*taga, camisa, dalmatica, segmento, clavi, laticlavi, tunica, penula* vs.) görüyoruz. Bunlar arasında sürekliliği gösteren *fainôlês* (fanila) ile Bizans'ın giyim kuşam konusunda tamamen otantik bir kültür oluşturmadığını, Fars kültüründen etkilendiğini (özellikle V-VII. yüzyıl arasında) gösteren *külah* ilginç örneklerdir.

Osmanlı dönemine gelindiğinde, giyecekler konusunda temel bir ayrışmanın varlığı dikkat çeker. Zira Osmanlı halkının giyim kuşamı İslamî esaslara

dayanmaktaydı. Bununla birlikte Bizans ve Yakın Doğu mirasının nispi bir etkisi de mevcuttu. Öte yandan XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve Cumhuriyet dönemlerinde, en azından seçkin muhitlerde giyim tarzını belirleyen en önemli etken moda idi. Moda yoluyla söz konusu dönemlerde, özellikle XX. yüzyılda Avrupalı merkezlerdeki eğilimlerin belirgin etkisiyle biçimlenen giyim tarzı sık sık dönemsel değişmeler gösterdi. Bazen dar bazen geniş yaka/paça, bazen de açık veya kapalı tarz hâkim eğilim oldu.

Bizans toplumsal yaşamında sert kurallar söz konusu olmakla birlikte eğlence amaçlı gösteriler özendirildiği için Konstantinopolis'te halk merasimleri ve eğlenceye dair çok sayıda örnek yer almaktaydı. Roma döneminden beri kutlanan Bota, Bryta, Broumalia, Mayoumas ve Rozelia gibi organizasyonlarda gerçekleştirilen kurban kesimi, ziyafetler ve şenliklerle cezbedici hâle gelen yortular, karnaval (Oi Apokries) ve düğünler Bizans başkentinin sakinlerinin önde gelen eğlence ve tören araçlarıydı. Hristiyanlık inancının kazandıracağı esneklik, önceki dönem Bizans toplumunda olmadığı için Konstantinopolis'teki sıradan halka yönelik eğlencelerin oldukça sınırlı sayıda kaldığı anlaşılmaktadır.

Sözü edilen sınırlılık seçkinler için pek de geçerli değildi. Yalnızca çok sayıda resmî törenin yapıldığı Hipodrom'da gerçekleştirilen araba yarışları bile bu tespiti doğrulayan en önemli örnektir. Maviler, Yeşiller, Kırmızılar ve Beyazlar adındaki takımların yarışları aslında sportif olmaktan çok siyasi ve dinî iktidar mücadelesinin yansımasıydı ve bu nedenle yarışlar sembolik değeri oldukça yüksek faaliyetlerdi.

Osmanlı dönemine gelindiğinde İstanbul'daki merasim/eğlence kültürü biçim değiştirmiş görünmektedir. Resmî törenler dışındaki merasim ve eğlence kültürü, gösteri ve sahne sanatlarından çeşitli oyun faaliyetlerini içine almaktadır. Hokkabaz, şişebaz, çemberbaz oyunları ile karagöz oyunu, orta oyunu, meddah oyunu ve tiyatro bu çerçevede anılabilir. Bununla birlikte halk için mesire alanlarında düzenlenen tören ve eğlenceler, önceleri seçkin sınıfların daha sonra kırsal kesimlere kadar uzanan toplumsal kesitlerin hem sohbet etmek hem de eğlenmek için düzenledikleri Helva Sohbetleri bu minvalde değerlendirilebilir. Osmanlıların eğlence faaliyetlerine özellikle Lale Devri'nde yoğunluk kazandırdıkları fark edilmektedir. XVIII. yüzyıl boyunca yoğunlaşan ve çeşitlenen halk tören ve eğlence hayatı, takip eden yüzyıl ve XX. yüzyılda da hız kesmeden devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde yapılan tören ve eğlencelerin öncekilerden farklı yanı, bunların "Doğulu toplum"la "Batılı devlet" arasındaki yakınlaşmayı sağlayacağı umulan araçlar olarak kullanılmış olmalarıdır.

Dördüncü kısım; İstanbulluların sosyalleşmesi, sosyalleşme mekânları ve insanların davranış biçimlerini belirleyen adabımuaşeret kurallarına dönük makalelerden oluşmaktadır. İçecek, temizlik ve ticaret çerçevesindeki üç ana toplumsal pratikten doğan kahvehane, hamam ve çarşılardan hareketle işlenen sosyalleşme mekânları, İstanbulluların bir araya geldiği, birbirlerinden etkilendiği alanlardı. Şüphesiz kahvehaneler sadece sosyalleşme mekânı olarak kalmadı. Yönetimleri yakından ilgilendiren kamuoyu oluşturma mekânları olarak da rol üstlendi. XVI. yüzyıl ortalarında açılmaya başlayan kahvehaneler, XIX. yüzyılda şehrin tamamına yayılmış; şehir âdeta büyük bir kahvehaneye dönüşmüştü. Bu kadar çok sayıda kahvehane; "devlet lakırdısı"nın yapıldığı mekânlar olarak yönetimin gözünden beri kalmadı.

Sadece erkeklerin gidebildiği kahvehanelere karşılık İstanbul hamamları, hem erkekleri hem de kadınları ağırlayabilmekteydi. Sosyalleşme imkânları açısından hamamlar şüphesiz kadınlar için çok daha önemli görünmektedir. İstanbul kadınları, aralarında düzenledikleri ev oturmalarıyla, mesirelerde yaptıkları gezinti ve pikniklerle, nispeten çarşı pazar dolaşmalarıyla ve nihayet grup hâlinde gerçekleştirdikleri hamam eğlenceleriyle sosyalleşme imkânı bulabiliyorlardı.

Kadınların hamam ziyaretleri, eğlenceli ve ikramlı gerçekleştiği için erkeklerinkinden daha cezbediciydi. Bizans döneminde *agora, embolos, ergasterium* adlarıyla anılan alışveriş mekânları Osmanlılarda *çarşı, bedesten, arasta, han* şeklinde isimlendirildi. Son elli yılda ise süpermarket, hipermarket ve AVM'ler bu geleneksel yapılarda değişime neden oldu. Bütün bu mekânlar tarih boyunca insanların gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için uğramak zorunda oldukları noktalardır. Hatta çarşılar âdeta hayatın aktığı yerlerdi.

Gerek bu sosyalleşme mekânlarında gerekse buraların dışında kalan mekânlarda insanların davranışlarını biçimlendiren muaşeret kuralları her zaman var oldu. İstanbul'da XIX. yüzyılda alafranga kuralların gelişiyle birlikte alaturka, alafranga veya her ikisini mecz ederek davranan/davranmak zorunda hisseden insan profili ortaya çıktı. İnsanlara yeni kuralları öğretmek üzere çok sayıda adabımuaşeret kitabı basıldı. Başkentlilerin davranış kalıpları, kent yaşamındaki dönüşümlere paralel olarak değişmiş fakat onlar her dönemde kibar ve nazik olmaya özen göstermişlerdir.

Yangın, deprem ve sel gibi afetler ile gündelik yaşamı olumsuz etkileyen fırtına ve şiddetli kış gibi diğer toplumsal kriz anları ve gerek böyle zamanlarda gerekse rutin günlük yaşamda sosyal yardımlaşma anlayışı ve kurumları beşinci kısımda ele alınan konulardır.

Afet denince, İstanbul bağlamında ilk akla gelen yangınlardır. Her dönemde kalabalık bir nüfusa ev sahipliği yapmış İstanbul'da ahşap mimari yapıların hâkimiyeti, şehirdeki yangın sayısını artıran önemli bir unsur olmuştur. Deprem ve salgın hastalıklarla karşılaştırıldığında yangınlar şehrin nüfusunu dramatik şekilde etkilememiş olmakla birlikte, yangınlar belli sayıda insanın yanı sıra çok sayıda canlı türünün ve değerli malların kaybı anlamına geliyordu. Yangın, ancak betonarme ev kültürünün yaygınlaşması ve itfaiye teknolojisinin gelişmesiyle birlikte İstanbul halkının kâbusu olmaktan çıkmıştır.

Yangınla karşılaştırıldığında etki alanı daha geniş ve sebep olduğu ölüm sayısı oldukça yüksek olan depremler İstanbul'un beklenmeyen misafirleri gibidir. Gerek Bizans gerekse Osmanlılar dönemindeki birçok depremde İstanbul âdeta yerle bir olmuş, harabe şehir hâline gelmiştir. Ortalama yüz yılda bir tekrar eden ana depremlerden sonuncusu 1894'te olduğu için yakın gelecekte yıkıcı bir deprem daha beklenmektedir.

Dere yataklarının kapatılmasından dolayı günümüzde etkili olan su baskınları, önceki dönemlerde çok fazla korkulan ve gerçekleşen olaylar değildi. Ancak küresel ısınmanın etkisiyle günümüzde rastlamadığımız şiddetli kışlar, hem Osmanlı hem de Bizans dönemi İstanbul'unda belli aralıklarla şahit olunan durumlardı.

Her afet ve kriz, sayısız acı ve sıkıntı getirirdi. Buna karşılık geride kalanlar, bin bir sorunla mücadele edenler, olumsuz süreci sabırla aşmak zorundaydılar. Hristiyan ve Müslüman toplumlarda bu tür afet ve krizlere farklı anlamlar yüklenmesi, belki de insanların sabrını pekiştiren bir unsurdu. Bilindiği gibi, gerek Bizans gerekse Osmanlı toplumlarında, bütün bu afet ve kriz üreten vakalar ilahi bir uyarıcı olarak değerlendirilmiştir.

Gerek afet ve krizden etkilenen insanlar gerekse normal hayatında yardıma ihtiyaç duyanlar için Osmanlı tarihi boyunca yardım faaliyetleri organize edilmiştir. Klasik dönem boyunca ağırlıklı olarak vakıflar vasıtasıyla yürütülen bu yardım faaliyetleri Tanzimat'la birlikte nitelik değiştirdi, vakıflar dışında yeni yardım kurumları oluşturuldu. Dilenciliği önlemek üzere kurulan Darülaceze, her şehirde kurulan darüleytamlar, Hilal-i Ahmer ve Fukaraperver cemiyetleri ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde savaş mültecileri ve muhacirler için kurulan İstanbul Muavenet-i İctimaiye Müdüriyeti bu minvalde anılabilecek örneklerdir. XX. yüzyılda sosyal yardım faaliyetleri Kızılay ile kimi vakıf ve dernekler ile kurumsal/kişisel organizasyon vasıtasıyla yürütülmektedir.

Altıncı kısım İstanbul çocukları ve şehirdeki spor aktiviteleri üzerine yoğunlaştı. Osmanlı çocukları, en az araştırılan alanlardan biridir. Çalışmaların yetersiz oluşu, Osmanlıların çocuklara yeterince önem vermedikleri gibi bir algının oluşmasına sebep olmuştur. Bu kısımda yer alan yazılar, bu algının doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Osmanlılar, kendilerinden önceki tecrübeyi de kullanarak çocukların bakımı ve eğitimi konularına önem vermişlerdir. Hatta çocuklara yönelik hazırlıklar doğum öncesinde başlar, doğumla birlikte yoğunlaşarak devam ederdi. Yapılan birçok düzenleme, imparatorluğun tamamında geçerli hâle geldiği için Osmanlı çocukları ve çocukluk konusunda ortak bir dil oluşmuştu. Şüphesiz İstanbul çocukları, bakım, eğitim ve yetiştirilme konularında başka çoğu şehirdeki çocuklara göre daha avantajlı konumdaydılar. Oyuncak imkânları açısından bakıldığında bile bu iddia oldukça isabetlidir.

İstanbul'un spor tarihi, ilginç süreklilik ve kopuşların tarihidir. Bizans İstanbul'unda spor ve eğlence birbirine girmiş iki olgu gibidir. Konstantinopolis, spor geleneğini Yunan ve Roma mirasına dayanarak oluşturdu ancak bu iki kültürün kimi spor alışkanlıklarını terk etti. Bununla birlikte süreç içinde Türklerin ve Perslerin bazı oyunlarını İstanbul'a taşıdı. Gladyatör dövüşleri eski oyunlardan biriydi fakat şiddetli yaralanmalara ve hatta ölümlere neden olduğundan Bizans döneminde yasaklandı. Güreş, boks, atletizm, okçuluk, atlama ve disk atma gibi sporlar, Konstantinopolis'in önde gelen spor aktiviteleriydi. En önemli spor merkezi Hipodrom; buradaki en dikkat çekici sportif faaliyet ise siyasi içeriği de olan araba yarışlarıydı.

Türk yönetimindeki İstanbul'un spor faaliyetleri İslam'ın izin verdiği aktivitelerle sınırlanmış; daha çok vücut kaslarını geliştirici ve savaşa hazırlayıcı sporlara ağırlık verilmiştir. Bu minvalde okçuluk, güreş, binicilik ve cirit gibi kökleri Orta Asya'ya kadar uzanan sporlarla avcılık, lobut atma, matrak, tüfek atışı, tomak, gürz atma, koşu sporları, yüzme ve bazı su sporları Osmanlı klasik dönem İstanbul'unu temsil eden sportif faaliyetlerdir. Batılılaşma ve Cumhuriyet dönemlerinde ise, eskilerden bir kısmı göz ardı edilmiş; yerine jimnastik, futbol, voleybol, basketbol, hentbol, eskrim, boks, halter,

golf, Uzak Doğu sporları, bisiklet ve motor sporları yaygınlaşmıştır.

XX. yüzyıl futbolun belirgin bir biçimde öne çıktığı *top*lu sporların yüzyılı olmuştur. Bu durum nispeten günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

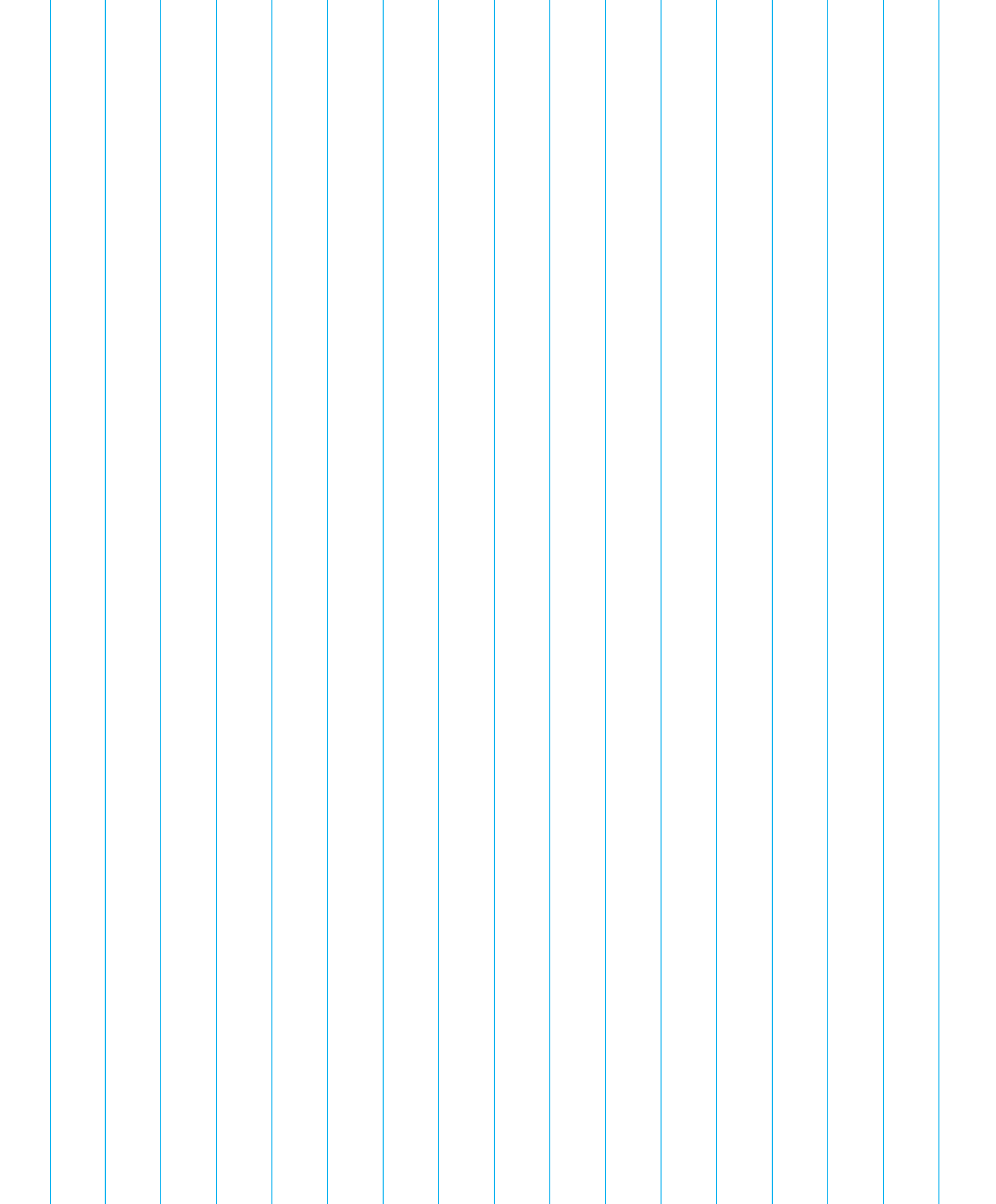
Yedinci yani son kısım, birbirinden farklı üç konuyu içermektedir: İstanbul bahçeleri, şehirde işlenen suçlar, suçlular ve verilen cezalar ile XVIII. yüzyılda yoğunlaşan teftişler.

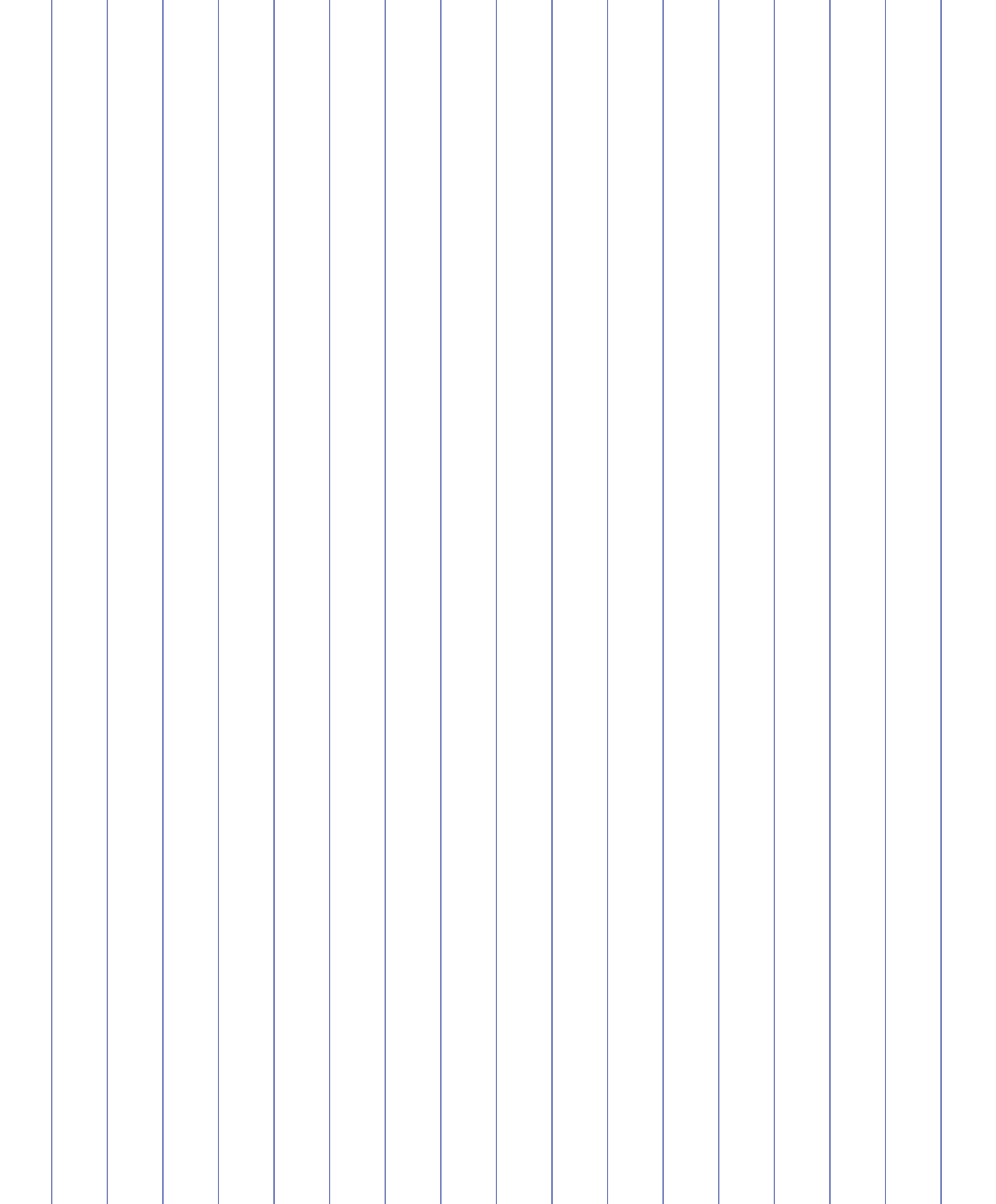
İstanbulluların günlük hayatında önemli bir yere sahip olan, barındırdığı çiçek, ağaç ve canlılar dolayısıyla bir gezinti, rahatlama ve hatta avlanma mekânı olan İstanbul bahçeleri gerek Bizans gerekse Osmanlı döneminde şehri karakterize etmiştir. Özellikle hassa bahçeler, halkın ziyaretine açık olanlara göre, çok daha görkemli ve cezbediciydi.

Bu kısımda yer alan suçlarla ilgili araştırma, şehirdeki suçların ağırlıklı olarak bekârlar tarafından işlendiğini göstermektedir. İşlenen suçların bazıları; cinayet, yaralama, casusluk, eşkıyalık, fuhuş, ırza tasallut ve içki içmektir. Bazı suçların cezaları sabit ise de birçok ceza suçun işleniş biçimi, işleyenin durumu gibi değişkenlere bağlı olarak biçimlenirdi.

Hem İstanbul'da suçun oluşumunu engellemek hem de esnaf kollarını ve hizmet gruplarını disipline etmek için şehirde ihtiyaç duyuldukça teftiş yapılırdı. Bu teftişlerde araştırılan en önemli nokta, muhatapların ikameti veya çalışması için kefilinin olup olmamasıdır. Osmanlılarda her dönem ve her alanda kullanılan kefalet sistemi, bir çeşit sosyal uzlaşım aracıydı. Yapılan teftişlerde kefili olmayanlar, işten el çektirilir veya şehirde bulunması bile tehlikeye girebilirdi. Bu tür yoklamaların temel sebebi, şehirde yaşayacakların bir şekilde bir grubun parçası olarak teşhis edilebilir olması yani devlet açısından meçhul kalmamasıdır.

Tarihi boyunca iki büyük imparatorluğa başkentlik yapmış ve yüz yıla yakındır da ülkenin en büyük şehri olarak varlığını sürdüren İstanbul'daki toplumsal yaşamın izlerini süren araştırmaların yer aldığı bu bölüm, tarihsel gerçekliği tümüyle çerçeveleme ve toplumsal olguları bütünüyle ele alma iddiasında değildir. Ancak bu bölümdeki makaleler, Bizans döneminden günümüze kadar İstanbul'daki toplumsal yaşam unsurlarının önemlilerini irdelemiş ve büyük resmin oluşabilmesine gerçekçi katkılar sunmuşlardır. Diğer taraftan bu bölümdeki makaleler, zaman zaman seçkinlerinkine de yer vermekle birlikte, ağırlıklı olarak sıradan insanların yaşadıkları gerçeklikleri ele almışlardır. Bu bölümü, şu hâliyle, sıradan insanların gündelik hayatının daha fazla görünür olduğu bir resim çizmekte ve dolayısıyla tarihin elitler tarafından yapıldığı düşüncesinin tarihsel gerçekliğin boyutlarını daraltıcı/sınırlayıcı etkisini ortadan kaldırmaktadır.

TOPLUMSAL KATMANLAR

ROMA-BİZANS DÖNEMİNDE İSTANBUL'DAKİ TOPLUMSAL KATMANLAR

BÜLENT ÖZTÜRK*

İstanbul'un Roma ve Bizans dönemlerindeki toplumsal katmanlarını anlayabilmek, "güç" ya da "yönlendirici dinamikler" olarak ifade edilen ekonomik, politik ve dinsel koşullarının geçirdiği evreleri incelemekten geçecektir. Bu da ancak günümüze ulaşan yazılı ve arkeolojik kaynakların bize sunduğu kadarıyla mümkün olabilir.

III. yüzyıla kadar "Byzantion" olarak anılan kentin yerleşim alanı, Avrupa ile Asya'yı ayıran ya da birleştiren İstanbul Boğazı'nın güneybatı yönünde ve "Haliç" girişinde, bugün Sarayburnu olarak ifade edilen tepe üzerindedir. Karadeniz ile Ege arasındaki ticaretin önemli bir noktasında olması, Byzantion'un ticaret kenti kimliğini öne çıkarmıştır. Ticaretin yanı sıra; bir kıyı kenti olması nedeniyle balıkçılık ve Haliç Deltası sayesinde de tarım, egemen ekonomik faaliyetler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentin üst düzey yöneticilerinin, limanın gerisindeki, bugün "Sirkeci" olarak anılan bölgede yer seçtiği, kentin sınırını tanımlayan *nekropolis*in (mezarlık) bugün Çemberlitaş olarak anılan bölge olduğu çeşitli kaynaklarda ifade edilmektedir. Kentin mekânsal yansıması ve dışa gösterdiği gücü açısından *akropolis* tüm Antik Yunan yerleşmelerinde olduğu gibi, kentin hâkim tepe noktası üzerinde olup çeşitli tapınaklar, hamamlar, tiyatrolar, *agora* ile kentin odak noktasını tanımlamaktadır. Antik Yunan ve Roma dönemleri boyunca bir ticaret kenti olarak Haliç ağzındaki limanlarında ve *agora*larında çok sayıda yabancı milletten gemiciyi ve tüccarı ağırlamış olan Byzantion, Roma emperyalizminin Anadolu'ya ulaşmasıyla Roma'ya bağlanmış, bu sayede Roma kültürüyle ve kente gelen Romalılarla ilişki içine girmiştir. Roma İmparatoru Septimius Severus'un yıkımından kurtulamayan Byzantion, oğlu Caracalla'nın isteği üzerine, Roma kültürüne has *gimnasion*, hipodrom, su kemeri, tiyatro, sütunlu caddeler vb. yapılarla donatılmıştır.
Tüm bunlar bir Antik Yunan kentinden Roma kentine geçişin emareleri olarak görülebilir. Bununla paralel olarak, kente yerleşen Romalı yöneticiler ve zengin tüccarlar ile 212'den sonra Roma vatandaşlığı elde etmiş Byzantionlular üst zümreye ait bir tabaka olarak bu dönemden itibaren görülmeye başlarlar. İmparator Konstantinos tarafından Konstantinopolis olarak adlandırılan ve 381'de toplanan konsilden sonra Hristiyanlığın ruhani merkezi olan kent, 395 yılında İmparator I. Theodosios'un ölümü sonucunda devletin ikiye ayrılmasıyla "Bizans" dediğimiz Doğu Roma'nın başkentliğine terfi etmiştir. Bu tarihten itibaren şehirde yaşayanlar, eskiden beri var olan toplumsal sınıflara yenilerinin eklenmesiyle birlikte renkli bir toplumsal çeşitlilik arz etmişlerdir.

Konstantinopolis'te Toplumsal Katmanlar

Bizans imparatorları, kendilerini Roma imparatorlarının devamı olarak gördükleri için Roma âdet ve geleneklerini hemen hemen aynı şekilde devam ettirmişlerdi. Nitekim Büyük Konstantinos, Konstantinopolis şehrini kurarken, Hipodrom denen ve eğlencelerin merkezi olan yarışma, eğlence, bayram ve özel törenler için kurulan büyük oyun merkezini de kurmuştu. Bunu yaparken Roma kentindeki Büyük Stadyum'u örnek almıştı. Bizans İmparatorluğu diğer alanlarda olduğu gibi sosyal sınıflandırmada da Roma İmparatorluğu'ndan etkilenmişti. Bizans dönemi sosyal tabakaları *yüksek*, *orta* ve *düşük* diye sınıflandırılabilir. *Yüksek sınıfı* merkezî otoritede, "Tanrı'nın koruması altındaki" imparator ve ailesi, yüksek devlet adamları, rütbeli memurlar ve yerel aristokrasi oluşturmaktaydı. *Orta tabaka*yı, kentlerde ve kırsal kesimlerde yaşayan zengin ve orta hâlli insanlar kapsıyordu. Bunlar; tüccarlar, sanayiciler ve orta ölçekli toprak sahipleridir. *Alt tabaka* ise hizmetkârlar, köleler ve

* Sakarya Üniversitesi

yoksullardan oluşuyordu. Bu genel sınıflandırmanın yanı sıra *ruhban sınıfı*, özel imtiyazlara sahip bir sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üst Tabaka: İmparator, Saray Halkı ve İdareciler

İmparator, Konstantinopolis'in imparatorluk sarayında, kamunun bakışlarından çok uzaklarda, koruma altında ikamet eden bir adamdı. Çoğu zaman konumunu, formüle edilmemiş fakat genel olarak saygı gören kalıtım ilkesine borçluydu; alternatif olarak, selefiyle ortaklık kurmuş olabilir, nüfuzlu bir grup tarafından seçilebilir veya tahtını başarılı bir ayaklanmaya borçlu olabilirdi. Bizans Devleti hiçbir zaman tahta çıkış ile ilgili bir kuram geliştirmemiştir. Bir insan, Tanrı'nın arzusuyla imparator olur; seçimi ordu, senato ve Konstantinopolis halkı tarafından yapılan bir onaylamayla bildirilir ve V. yüzyıldan itibaren patrik tarafından icra edilen dinsel bir taç giydirme töreniyle onaylanırdı; yani tacını Bizans Kilisesi'nin en yüksek din otoritesi ve iktidarı altındaki en yüksek makamın sahibi olan Konstantinopolis patriğinin elinden giyiyordu.

Devletin başlangıcının Konstantinopolis'in kuruluşuna bağlanması ve kenti yeniden kuran Konstantinos'un ilk Hristiyan Roma imparatoru olmasından dolayı, Bizans imparatorluk kurumu Hristiyanlık ile ayrılmaz bir bağ içindeydi. İmparator, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisiydi. Kilisenin en yüksek görevlileri kutsallıklarını belirtmek için ancak *hagios* (kutsal) unvanını kullanıyorken, imparatora verilen unvan, onun konumunu yeterince açıklıyordu: *Theios* (tanrısal). İmparatorun yetkileri yazılı olarak belirlenmediğinden sınırsızdı; yani tam anlamıyla monarşik idare söz konusuydu. Ancak Genel Konsillerinin kararlarına ve kabul edilmiş doktrinlere saygı duymak, Kilise'nin hak ve imtiyazlarını kabul etmek gibi yükümlülükleri imparatora daha taç giyme töreninde açıklanıyordu. İmparator, tek kanun koyucu, en yüksek hâkimdi; en düşüğünden en yüksek mevkilisine kadar bütün tebaası onun kulu (*doulos*) idi. Hatta imparator, kendisini seçen kurumun lideri Konstantinopolis patriğinin seçiminde söz sahibiydi. Erken dönem Bizans imparatorları, Roma döneminden kalan *autokrator* ve *caesar*; Herakleios döneminden itibaren ise hükümdar-kral kelimesinin Yunancadaki karşılığı olan *basileos* unvanlarını taşıyordu. 812'den sonra *Basileos Romaion* (Romalıların İmparatoru) olarak adlandırıldılar.

Bizans döneminden kalan *taktika* (büyük ziyafetlerde oturma planını veren listeler) ve VII. Konstantinos Porfirogennetos tarafından oğlu için

1- Porfirios anıtının kaidesinin ön yüzü (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

derlenmiş *İmparatorluğu Yönetmek Üzerine Seremoniler Kitabı*'na göre, saray hiyerarşisinin başında imparator yer alıyor ve onu da patrik izliyordu. I. Ioannes Tsimiskes (960-976) dönemine ait bir *taktikon*, imparatorluk ailesi mensuplarının sahip olduğu beş büyük payeyi göstermektedir. Bunlar arasında, genellikle imparatorun kayınvalidesine tahsis edilen *zoste*, kemer ya da *zoste patrikia* payesi de bulunuyordu. Bunları *thema*larda ordu ve donanmayı komuta eden askerî şefler izlemekteydi. Daha sonra imparatorun hanesinden sorumlu olan *rektor* ve patrik yardımcısı *sinkellos*, şehrin *eparkhos*u da dâhil yargıçlar, Mavilerin ve Yeşillerin liderleri *demarkhos*lar geliyordu. Daha sonra Konstantinopolis'in endüstri ve ticaretini, tahıl depolarını ve yerel manastırları temsil edenlerin önünde devlet bürokrasisinin geniş kesimlerini yönetmekten sorumlu görevliler ve onların maiyetleri bulunuyordu. X. yüzyılda Bizans unvanları on sekiz derece hâlinde sıralanmış olup bunlardan en yüksek üçü (*Caesar*, *Nobilissimos* ve *Kiropalates*) sadece imparatorluk ailelerine veriliyordu.

Bizans'ta imparatoriçenin, sıradan bir kadınla karşılaştırıldığında, ayrıcalıklı konumu şüphe

2- Porfirios anıtının kaidesinin yan tarafı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

götürmez bir gerçektir. İmparatorla evlenip taç giyince imparatorluk ailesinin bir ferdi oluyor, gösterişli ve ipek kumaşlardan yapılan giysilerini giyerek tüm ihtişamıyla tören ve ayinlere katılıyordu. Bizans tarihinin özellikle geç dönemlerinde imparatoriçelerin yönetimdeki etkileyici rolü, devletin siyasi kaderini etkilemiştir. Konstantinopolis'teki Büyük Saray'da, kendilerine ayrılmış özel bir kısımda, kalabalık maiyetleriyle yaşarlardı. Servetlerini kendileri yönetir, kişisel istekleri ve tercihleri doğrultusunda devletin, Kilise'nin ve halkın yararına harcarlardı. Kimi, daha çok hayırseverliğiyle, kimi de devlet ve Kilise yönetimindeki etkin gücüyle öne çıkardı. İmparator öldüğünde ise tahtın vârisini ve evleneceği, soylu bir aileden gelen yeni imparatoru seçme inisiyatifine sahipti. İmparatoriçe saray dışında da imparatora eşlik ederdi. Örneğin, Hipodrom'daki at yarışlarını izlemek üzere imparatorun yanında otururken, diğer kadınlar at üstünde yapılan mızrak dövüşlerini girişin üzerindeki balkondan seyrederlerdi. İmparatoriçenin hamileliğinin son günlerini, doğacak çocuğu için giysiler örerek geçirdiği ve vakti gelince doğum yaptığı erguvan renkli eşyalarla donatılmış ayrı bir oda vardı ki imparatorun meşru çocuklarını tanımlayan erguvan odada doğan (*porfirogennetos*) unvanı buradan gelmektedir.

İmparator Konstantinos, kendi adıyla yeniden kurduğu Konstantinopolis'i başkent ilan ettikten hemen sonra, kentin yönetimini sağlamak için *proconsul* makamında bir yönetici tayin etmişti. Kentteki *senatus* meclisini genişleten ve Roma'dakiyle eşit konuma getiren oğlu II. Konstantios ise (337-361), 11 Eylül veya 11 Aralık 359'da Konstantinopolis'e *eparkhos* adı verilen bir kent yöneticisi tayin etti. Hukuki memuriyetler içinde en yüksek mevkiye sahip Konstantinopolis *eparkhos*u, sivil görevliler arasında en üst sırada, saray görevlileri arasında ise on sekizinci sıradaydı. Roma'daki meslektaşı gibi, imparatorun başyardımcılarından biri olan *eparkhos*, imparator başkentten ayrıldığı zaman, imparatorun naibi olarak ilan ediliyordu. *Senatus*un resmî olarak başıydı ve en yüksek senatör sınıfının da üyesiydi. Cadde ve limanları koruyan polisler (*taksiotai*) ve itfaiye grubu da gene onun idaresi altındaydı. *Eparkhos*a, biri adalet işleri ve hapishaneler, diğeri ekonomik hayat ve ticaret ile ilgilenen iki bölüm yardımcı oluyordu; bu iki bölüm de kendi alt bölüm ve çalışanlarına sahipti. XIII. yüzyıla kadar önemini koruyan *eparkhos*, bundan sonra sadece saray unvanı olarak kalmıştır.

İmparatorun hizmetinde *vir gloriosus* veya *gloriosissimus* unvanıyla da anılan Doğu *praefectus praetorio*su sıfatıyla bir başgörevli vardı. Bu kişi, yasama, yürütme ve yargı işlerinden sorumluydu ve bugünkü içişleri ve dışişleri bakanlarının görevlerine benzeyen bir görev üstlenirdi. Geç Roma-Erken Bizans döneminde imparatorluk sarayının bakanı ve başbakan sayılabilecek ve *praefectus praetorio*nun gücünü sınırlamak adına *magister officiorum* adlı bir memurluk oluşturuldu. Devlet daireleri, saray görevlileri, saray muhafız kıtaları, güvenlik, posta örgütleri ve yabancı elçilerle ilişkiler bu başgörevlinin sorumluluk ve yönetimindeydi; bu kişi ayrıca, imparatorun buyruklarını ileten ve görevlilerin dilekçelerini yanıtlayan dört mühürdarlığı yönetirdi. İmparatorluk maliyesiyle ilgili ise çeşitli memuriyetler bulunmaktaydı. VII. yüzyıldan itibaren mali memuriyetlerinin başına, hazineden sorumlu, bugünkü maliye bakanıyla eş değer görevleri bulunan *sakellarios*lar atanıyordu. Arazi vergilerinin toplanması, su kemerlerinin bakımı, maden gelirlerinin toplanması, ordudaki askerlerin ücretlerinin ödenmesi gibi birçok önemli görevden yüksek rütbeli *logothetes*ler sorumluydu. XII. yüzyılda iktidara hâkim olan askerî soylular tarafından birden çok hazine yerine tek bir hazine oluşturuldu ve mali yönetim tek bir *logothetes*e bağlandı. Sivil

yönetimin geri kalanı ise *logothetes ton sekreton* altında toplandı. Onlardan daha düşük rütbeli *khartularios*lar ise ham maddelerin ve mamul malların saklandığı devlet depoları ve ordu için atların yetiştirildiği at çiftlikleriyle ilgileniyorlardı. İmparatorluk arşivinden sorumlu *protoasekretis*, imparatorun özel ve gizli mektuplarını kaleme alan *mistikos*, posta hizmetleri ve yabancı elçilere verilen hediyelerden sorumlu *logothetes tou dromou*, IX. yüzyıldan önce saraya daha sonra ise patrikliğe bağlı olan ve Konstantinopolis'teki büyük yetimhaneden sorumlu *orfanotrofos*, muhafız kuvvetleri komutanı *protostrator*, imparatorla patrik arasında bir çeşit iletişim görevlisi ve yüksek rütbeli bir dinî görevli olan *sinkellos* sivil idarenin görevlileriydi. Sadece başkentte bulunan bu üst düzey memurların, kendi emirleri altında çalıştırdıkları çok sayıda memur bulunmaktaydı. İlk defa XI. yüzyıl ortalarında görülen *mesazon*lar ise bir nevi imparatorluk özel sekreteri olmakla birlikte imparatora devlet işlerinde ve bürokraside yardımcı oluyorlardı.

Sivil kesimlere ilişkin olanlarla karşılaştırıldığında Konstantinopolis'in toplumsal katmanları içinde askerlere ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. İmparator Konstantinos zamanından beri varlıklarını bildiğimiz, başkent garnizonu birliklerine komuta eden ve aynı zamanda ordunun başı da olan askerî komutanlar, *magistri militum* adıyla anılırdı. Eyaletlerde askerî yönetim bölgeleri olan *thema* birliklerinin (*thematikoi*) yanı sıra Konstantinopolis ve civarında yerleştirilmiş *tagma*lar (*tagmatikoi*) vardı. *Thema* birlikleri toprağa bağlı köylü-askerler iken, *tagma* birlikleri profesyonel askerlerden oluşuyordu. Bunların komutanlarına ise *domestikos* unvanı veriliyordu. *Megas domestikos*, Bizans kara ordusunda imparatordan sonra gelen başkomutana verilen unvandır. *Thema*lardaki gemiler ve deniz askerlerinin yanı sıra Konstantinopolis'te imparatorluğun donanması bulunuyordu. İmparatorluk donanması komutanı X. yüzyılda rütbe bakımından bütün *thema strategos*larının altındaydı. Aleksios Komnenos (d. 1056-ö. 1118) zamanında yeniden düzenlenmeye çalışılan donanma, *megas drungarios*un (büyük amiral) yardımcı, *megas douks*un (büyük lider) asıl komutan olduğu bir yönetime bağlandı. Zaman içinde donanmada özellikle Venedik ve Cenova'dan gelen paralı asker ve yardımcı birliklerin payı artmıştır.

Sivil idare ile ilgili önemli bir kurum olan senatonun üyeleri ise toplumun üst sınıfının arasındaydı. *Sinklitos* adıyla bilinen ve İmparator I. Konstantinos (306-337) zamanında kurulan Konstantinopolis senatosu (*senatus*), ilk bakışta genel hatlarıyla tarihin gidişatını

3- Porfirios anıtının kaidesinin arka yüzü (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

değiştiren meşhur Roma senatosunun bir devamı niteliğinde gibi görülebilir. Ancak hiçbir zaman Roma senatosunun gücüne ulaşamadı ve sadece bir danışma kurulu niteliğinde kaldı. Topraklı aristokratlardan oluşan senatörlük, yalnızca bir simgeydi ve onursal bir aşamaya tekabül ediyordu; bir şeref payesiydi.

Üye sayısı IV. yüzyılın ortalarında yaklaşık 2000 kadar olan senato, en parlak günlerini ise VI ve VII. yüzyıllarda yaşadı. Görünen o ki başlangıçta büyük toprak sahiplerinden oluşan senato, zamanla yüksek devlet memurlarının çoğunluğu oluşturduğu bir konuma geldi.

Esas bakımdan senatörler, ister eski aristokrat ailelerinden, ister yeni memuriyet asillerinden olsun büyük arazi sahipleriydi. Bu en yüksek içtimai tabakanın asıl ağırlığı senatoya mensup olmalarında değil, zenginliklerinde ve imparatorluk hizmetindeki mevkilerinde idi. Senatodaki toprak sahipleri, imparatorluğun gücünü, doğal olarak kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışıyorlardı. Ama senato ne tek ne de birleşmiş bir sınıfı temsil ediyordu. İktidar ve nüfus için çetin bir mücadeleye girişmiş çeşitli gruplardan oluşuyordu. Bu gruplardan birinin yönetimini

4- Haç biçimli mezar taşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

kabul eden, kaçınılmaz şekilde diğerleriyle mücadeleye sürükleniyordu. VII. yüzyıl sonrasında senato, bir tartışma ve karar alma mercii olarak işlevini yitirip senatörün, eşinin hatta dul eşinin ve çocuklarının dâhil olduğu bir toplumsal sınıf hâline gelmiştir. İmparatorların haleflerini belirlemelerinin bir gelenek hâline gelmesiyle Bizans senatosu, devlet hayatında işlevsiz bir hâle geldi. XIII. yüzyıla kadar varlığını sürdüren senatonun bu dönemde etkin bir rolü kalmamıştır.

Yargıçlar, özel sorumluluk mevkilerini işgal ediyorlardı. Mahkemelerde davalıların ve davacıların kaderini belirleyen yargıçlar, bir *arkhon* olmaya yakındı. Eğitim görmesi, büyük bir zekâya sahip olması ve zengin, fakir, soylu, köle herkese eşit davranması gerekiyordu. Suriyeli keşiş ve rahip Ioannes Damaskenos'un (Yuhanna ed-Dımeşkî) (d. 675/676-ö. 749) *Sacra Parallela* adlı yapıtına göre bir yargıç; görünüşe aldırış etmeyerek, yüreğin gizli köşelerini araştırmak, insafın prenslere yaraşan erdemini (*philanthropia*) sergilemek ve korkuyu hoşgörüsüyle hafifletmek zorundaydı.

Ruhban Sınıfı, Kilise ve Manastırlar

Roma İmparatorluğu'nun yıkılması sonrasında Roma İmparatorluk mirasını ve Batı birliğini soyut düzeyde de olsa Hristiyanlık üstlenmiştir. Hristiyanlık/Kilise örgütlenmesi, Orta Çağ'da Batı'nın dünya egemenliğini yitirdiği koşullarda Doğu'ya karşı Batı kimliğinin sınırlarını çizmiştir. Ancak Batı Roma ile Doğu Roma arasındaki ayrım, kilise örgütlenmesi içinde de sürmüştür. Roma ile Konstantinopolis kiliseleri birbirine karşıt olarak konumlanmışlardır.

Konstantinopolis toplumu içinde imparatordan sonra en yüksek konumda kilise *patriği* bulunuyordu. Patrik, Bizans devlet hiyerarşisinde imparatordan sonra gelen en nüfuzlu ve kiliseyi ilgilendiren konularda en yetkili kişi olmakla birlikte, imparatorun hizmetindeydi. Bizans zamanında Konstantinopolis patriği büyük bir debdebe içinde yaşıyordu. Ayasofya Kilisesi'nde ve ona bitişik yapılardaki pek çok dairesinin yanı sıra kendi sarayı da vardı. Ruhban sınıfının oluşturduğu meclisin yardımıyla kilise işlerini yönettiği bir büro ve konferans salonlarına sahipti. Patrik, devlet işleri ve siyasetle yakından ilişkiliydi. Ruhban sınıfının patriğin himayesinde ve kontrolünde bulunduğunu, kiliselerin de belirli kurallarla yönetildiğini bilmekteyiz. Dinî kurumlarda yani kiliselerde görevli olan papazlar, despotlar, piskoposlar da halk tarafından saygıyla benimsenip önemsenmiştir.

Yüksek ruhban sınıfı, imparatorluk memurları olarak hükûmet ya da imparatoru yabancı elçiliklerde temsil ederek çoğu zaman etkin bir rol oynadı. Orta dönemde ruhban sınıfının politik nüfuzunda önemli bir değişiklik oldu. Konstantinopolis'te IV. yüzyıldan beri dinî disiplin, dogma ve liturji (ayin düzeni) sorunlarıyla uğraşmak için toplanan, patriğin başkanlık ettiği Kutsal Sinod vardı. Bu birlik, anakent bölgesindeki ve uzak piskoposluklardan ziyarete gelen piskoposlardan oluşuyordu. Üyeliği IX. yüzyıldan itibaren kıdemli piskoposlar ve patrikhane memurlarıyla sınırlandı ve Konstantinopolis'in kilise politikalarında daha önemli bir rol oynamaya başladı. İdeal yaşam içerisinde, ruhbanın özellikle de piskoposların konumu hem onurlu hem de zahmetli bir konumdu. Bizans Devleti'nde piskoposlar, toplumsal ve kamusal işlevler görürler, imparatorluk yasalarını ilan ederler, hastaneler (*nosokomeia*), yetimhaneler (*orfanotrofeia*), yaşlı-evleri (*gerontokomeia*) ve hanlar (*ptokhotrofeia*) işletirlerdi. Vaftiz etmek, günah çıkarmak ve ayinleri icra etmek yalnızca rahibin yerine getirebileceği görevlerdi. Rahibin ödevi, insanları aydınlatmak ve yoksulları gözetmekti. Rahip tecrübeli, sabırlı, uyanık olmalı, lekesiz bir hayat sürmeliydi.

Manastırı monarşik bir sistemle yöneten, *hegoumenos* veya *kathegoumenos* olarak adlandırılan başrahipler, manastır topluluğunun üyeleri tarafından seçiliyordu. Başrahip, yönetimindeki rahibelerin maddi ve manevi mutluluğundan sorumluydu; yani bir iş adamı, bir psikolog ve bir ruhani önderin becerilerini kendinde toplamak zorundaydı. Başrahip ömür boyu görevde kalır, çok ciddi bir neden olmadıkça değiştirilmezdi. Manastırda başrahibe yardımcı olan çok sayıda görevli vardı. Bunlar içinde ilk sırada, bir çeşit kâhya niteliğindeki *oikonomos* geliyordu. Yapılan hizmetler için herhangi bir ücret talep edilmiyor ancak yapılan bağışlar da geri çevrilmiyordu. Manastırların mülkleri ve gelirleri ruhban sınıfının hayatını sürdürmesinin tek önemli kaynağıydı. Ortalama bir Bizans manastırı, tarımsal temele dayanan bir vakıf işletmesi gibidir.

Manastır merkezlerinin geliştiği en önemli yerlerden biri de kuşkusuz Konstantinopolis'tir. Başkentteki bu manastırlar yüzlerce keşiş ve rahibeyi barındırıyordu. VI. yüzyılda Konstantinopolis şehir surları içinde bu tür 76 manastır varken, II. Andronikos Palaiologos (1282-1328) döneminde bu sayı 39'a kadar gerilemiştir. 563 yılında, yalnızca tek bir kilisede, Konstantinopolis'teki Ayasofya'da, 60 rahip, 100 erkek ve 40 kadın *diakon*, 90 *diakon* yardımcısı, 40 vaiz ve 25 ilahici olmak üzere toplam 425 din adamı vardı. Bunlara 100 de kilise hademesini eklemek gerekir. Herakleios'un hükümdarlığı zamanında, 612 yılında Ayasofya'daki görevlilerin sayısı artmıştı. 80 rahip, 150 erkek ve 40 kadın *diakon*, 70 *diakon* yardımcısı, 160 vaiz, 25 ilahici. XIV. yüzyılda Konstantinopolis'te aristokrat bir kadın tarafından kurulmuş ve bu kadının kızı da dâhil, ailesinden birçok kişinin meskeni olan bir manastır hakkında detaylı bilgiler edinebiliyoruz. Buna göre manastırda 50 rahibe bulunuyordu ve bunların 30'u koroda görevliyken 20'si manastırın çekip çevrilmesinden sorumluydu. İster koroda ilahi söylemek, ister mutfakta çalışmak, yemekhaneyi denetlemek, revir ya da kapı nöbeti şeklinde olsun, bu manastırda her rahibenin görevi vardı. Rahibeler yün eğirme ve kumaş dokuma gibi el işleri yapar, bu arada yüksek sesle mezmurları okurlardı; okuryazar olanlar, kutsal metinleri ve azizlerin yaşam öykülerini incelemeye uzun saatlerini ayırırlardı. Rahibelere yılda bir kez yeni giysi verilir, aylık olarak da sabun ve kandil yağı dağıtılırdı. Hasta bir akrabayı ziyaret gibi özel durumlar dışında rahibeler dışarı çıkamazlardı. Dışarı çıkanlara da daima manastırdan iki yaşlı rahibe refakat ederdi.

5- VI-VII. yüzyıllara ait mezar taşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

Orta Sınıfı Temsil Eden Tüccarlar ve Zanaatkârlar ya da Lonca Üyeleri

Konstantinopolis, coğrafi konumu ve sahip olduğu limanlarıyla, ticaretin en yoğun yaşandığı, dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Bu genel konumu ve sosyoekonomik önemleri nedeniyle Doğu'dan gelen ve Batı'ya giden tüm ticaret malları (ipek, baharat, fildişi, halı vb.) buradan geçmek zorundaydı. Aksi yönden gelen ticaret emtiası da (demir, cam, seramik vb.) yine buradan Doğu'ya yollanırdı. Bizanslı ve Yahudi tüccarlar, dünya ticaretini Suriyelilerin ellerinden almışlardı. Konstantinopolis artık sadece bir devletin başkenti olmakla kalmamış, dünya pazarı hâline de gelmişti. VI ve VII. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlara Haliç kenarında bazı mahalleler tahsis edilmiştir. Hatta bu amaçla Türkistan ve İran'dan gelen tüccarlara da yer ayrılmıştır ve bunlar genellikle Mısırlı ve Yahudi tüccarlardır. Bu mahalleler Haliç'in güney sahillerinde peşi sıra yer almaktaydılar. Bizans döneminin genelinde Konstantinopolis'te kabul gören ve bu kentin kozmopolit toplum yapısının kalıcı bir parçası olan Yahudilerin

6- III. yüzyıldan kalma bir lahdin ön yüzü. Lahitte bir süvari, cenaze şöleni, bir erkek ve son olarak da bir çocuk betimlenmiştir (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

en başta gelen uğraşıları arasında ticaret, bankerlik ve tefecilik gelirdi. Bunun yanı sıra aralarında ipek dokumacısı ve kumanya ikmalcisi olanlar da vardı. Tudelalı Benjamin'in 1160'larda Bizans'ı ziyaret ettiğinde yaklaşık 30 cemaat hakkındaki notlarını içeren *Seyahatnâme*'sinde, çeşitli işlerle meşgul olan 9000 Yahudi olduğunu öğreniyoruz. Bunların bir kısmı ise Konstantinopolis'te, özellikle Haliç kıyısında ve Pera olarak da bilinen Galata'da yaşıyorlardı. Notlarında, Konstantinopolis'e dünyanın her tarafından gelen tacirlerin yarattığı telaş ve gürültüye hayret ettiğini ve kente gelen tacirler arasında Mezopotamyalı, Babilli, İranlı, Mısırlı ve Filistinlilerin varlığından bahseden yazar, Konstantinopolis gibi bir kenti hiçbir yerde görmediğini de özellikle vurgulamaktadır.

XI. yüzyıldan sonra Bizans'ın ticari çevrede egemenlik gücü yavaş yavaş gerilemeye başlamış ve dünya ticaretini Konstantinopolis'ten yönlendirme olanağı ortadan kalkmıştı. Bu tarihlerden itibaren de Amalfililer, 1082'de Venedikliler, 1111'de Pisalılar, 1152'de de Cenevizlilere sahilde birer mahalle ayrıldı. Söz konusu mahalle ve pazarlar, XIII. yüzyıla kadar önemlerini korudu. Daha sonra bu yabancı tüccarlar kendi egemen alanları ile kolonilerini kurmaya ve büyümeye devam ettiler; yerleşim yeri olarak ise Galata'ya yöneldiler. Latinler, İstanbul yönüne "Porta Peramatis" denilen Balıkpazarı'nın kapısından Sirkeci'ye kadar olan mahalde, yani kentin ticarete en açık olan kısmında bulunuyorlardı. Bu mahalle veya bölgelerin her birinde ilgili topluluğa ait *emboryon* veya *embolon* denilen üstü kapalı çarşılar, hanlar, mağazalar vardır. Her birinin de sahilinde iskeleleri olup Akdeniz ve Karadeniz'de tüm ticaret iskelelerine uğrayan gemiler bu iskelelere yanaşırlardı. Yerli halk ticaretten çok politika ve yönetim işlerine eğilimli olduklarından, özellikle deniz ticaretinin önemli bir kısmı bu yabancı tacirlerin elindeydi. Pisalılar bir *konsül*, Cenevizliler bir *podesta*, Venedikliler ise bir *balyos* tarafından yönetilirlerdi. Bu yöneticiler, taşıdıkları unvanlarından dolayı daimî elçi konumundaydılar ve Bizans İmparatorluğu'nun saray törenlerine katılırlardı.

Ticaret sayesinde büyük bir para akışının olduğu Konstantinopolis, mali açıdan devletin gözbebeğiydi. Hemen her dönemde olduğu gibi siyaseti, ticaret ve sanayinin etkilediği bir durumda bu güçleri elde tutmak ve desteklemek de devletin esenliği ve devamlılığı için oldukça önemliydi. II. Andronikos Palaiologos (1282-1328) döneminde yaşamış düşün adamı ve yazar Thomas Magister, bir söylevinde; sanat ve zanaatların, yalnızca geçim sağlamanın yüce ve hayranlık uyandırıcı bir yolu değil, aynı zamanda iyi bir siyasal düzenin sağlam temeli ve kurucu öğeleri de olduğunu savunmaktadır. Buradan hareketle de her yurttaşın ve yığınların üstünde olan bütün kişilerin bir uğraşları bulunması ve kütükte (mesleki sicil kaydı) kayıtlı olması gerektiğini, aksi takdirde ise büyük bir işsizlik olacağını, suçların düzeni tehdit edeceğini ve devletin ayaklanma tehdidiyle karşı karşıya kalacağı fikrini savunmuştur. Bizans da, yönetim anlayışı olarak iç ve dış ticaret ile sanayinin kontrolünü *eparkhos* adlı yöneticiler aracılığıyla elinde tutmaya çalışıyordu.

Konstantinopolis'in ve hatta diğer şehirlerin, en azından IX. yüzyıla kadar ticareti ve sanayisi, Romalıların *collegia*sından uyarlanan; tacirler, esnaf, zanaatkârlar ve bunların faaliyetlerini kontrol altında tutan bir nevi

mesleki örgütler niteliğindeki loncalar aracılığıyla düzenlenmişti. *Somateia* olarak da adlandırılan bu dönemin Konstantinopolis loncalarının kayıtları *eparkhos*un denetimindeki kütüklerde kayda alınıyordu, ancak bu listelerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Konu hakkındaki en önemli Bizans dönemi kaynağı yaklaşık X. yüzyıla tarihlenen *Eparkhikon Biblion* (*Eparkhos'un Kitabı*) adındaki çalışma olup eser sadece Konstantinopolis'teki loncalara ilişkin çok kıymetli bilgiler sunmaktadır. Eser, ana mesleklerin kural ve düzenlemelerini, özel olarak belirlenmiş loncalar ile devlet ile tüketici halk arasındaki ilişkileri, bunun kurallarını ve sınırlarını ayrıntılı bir şekilde belirleyen bir çalışma niteliğindedir. *Eparkhikon Biblion*'a göre, Konstantinopolis'te kamu loncaları ve imparatorluk loncaları olarak ikiye ayrılan bu loncalar şu meslek gruplarından oluşuyordu:

Noterler (*tabularioi*), kuyumcular (*argiropratoi*), tefeciler/bankerler (*trapezitai*), ipek elbise tacirleri (*vestiopratoi*), Suriye ipeği tacirleri (*prandiopratai*), ham ipek tacirleri (*metaksopratai*), ipek işleyicileri (*katartarioi*), ipek dokuyucuları (*serikarioi*), keten tacirleri (*othoniopratai*), parfüm tacirleri (*mirepsoi*), mum imalatçıları (*kerularioi*), sabun imalatçıları (*saponapratai*), bakkallar (*saldamarioi*), deri kesicileri (*lorotomoi*), kasaplar (*makellarioi*), domuz eti tacirleri (*khoiremporoi*), balık satıcıları (*ikhthyopratai*), fırıncılar (*artopoioi*) ve hancılar-meyhaneciler (*kapeloi*) bulunmaktaydı. Bunlarla beraber marangozlar, doğramacılar, sıvacılar, taşçılar, çilingirler, boyacılar ise üstleniciler/müteahhitler (*ergolaboi*) grubuna dâhil edilmişti. Diğer Bizans kaynaklarından elde edilen bilgilere göre; mimarlar, doktorlar, veterinerler, heykeltıraşlar, duvarcılar, doğramacılar, çömlekçiler, cam işçileri, gümüş ve bakır ustaları, oduncular, ip imalatçıları, demirciler, ayakkabı tamircileri ve balmumu tacirlerine ait loncalar da Konstantinopolis'in günlük hayatında yerini almışlardı.

Devlet, loncaların çoğuna başkentte belirli bölgeler tahsis etmişti. Aynı ticaret kolunun başkentteki bütün üyeleri kendilerine ait faaliyet bölgelerinde bulunurdu. *Notitia* ve *Eparkhikon Biblion*'da yeri en kesin olarak verilen işler, kentin üç ana meydanında yer alan canlı hayvan pazarlarıdır. Koyun ve domuzlar Strategion'da, domuzlar ve paskalya kuzuları Tauros'ta (Theodosios Forumu), at ve eşekler ise Amastrianon'da satılırdı.

Konstantinopolis'te, özellikle sarayın çevresinde kurulan kumaş ve maden atölyelerinde kadınların da çalıştıklarını biliyoruz. Elbiseciler/terziler ve erguvan

7- MÖ II. yüzyıla ait Hekatodoros'un oğlu bilgin atletin mezar taşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

rengi boyacıları, Geç Roma döneminin üç devlet loncasının devamı niteliğindeydi. Erguvan rengi boyacılar loncası, imparatorluk loncalarının en eskisi olup yalnızca hükümdar ve ailesinin kullandığı malları üretmek üzere hizmet verirdi. Bu lonca Hipodrom yakınlarındaki Zeuksippos hamamlarında atölyeler verilerek, Herakleios zamanında (610-641) kurulmuştu. İmparatorluk ve kamu loncaları dışında, ipek ticareti ve üretimi ile uğraşan ve loncalara üye olmayan yetki verilmiş kişiler (*arkhontikoi*) de vardı.

Konstantinopolis'te önemli bir sınıfı oluşturan öğretmenler, topluma örnek olması gereken bir grup olarak önemseniyordu. *Grammatistes* ya da *daskalos* olarak bilinen, toplumsal ve ekonomik statüsü düşük Bizanslı ilkokul öğretmeni, bir zanaatkârdan biraz üstün bir konumdaydı ve öğrencilerinden gelip gelmeyeceği belli olmayan parayla yaşamaya çalışırdı. Kamusal eğitim, hocanın şiddeti ve sonu gelmez ezber dersleriyle belirli bir düzeyden ileri gidemiyordu. Bir ortaokul-lise öğretmeni ilkokuldakine nazaran daha yüksek maaş alıyordu. Sabit bir ücret almadığı gibi bir yandan rakip kurumlardakilerle rekabet etmeye çalışıyordu. Yükseköğretim *rhetor* ya da *sofist* tarafından veriliyordu ve yalnızca Konstantinopolis gibi büyük kentlerde mevcuttu. Kurumsallaşmış bir konumu varsa, *rhetor*/sofist, yerel konsey tarafından atanıyor ve bir ücret almanın yanı sıra, belirli muafiyetlerden de yararlanıyordu. Uygulamada bu hoca, öğrencilerinden bahşiş ya da hediye kabul ediyordu. Öte yandan serbest çalışan biriyse tümüyle öğrencilerin ödediği ücrete bağlıydı. Üniversite diyebileceğimiz yüksekokullar tek ve umumi bir bina şeklinde olmayabiliyor, hocalar ayrı ayrı binalarda hatta hususi adreslerinde de ders verebiliyordu. Bizans, inceleyici ve bilginlere yalnızca Konstantinopolis merkezinin olanaklarını bırakmıştır, ama Konstantinopolis'te bile sürekli bir düzgün üniversite sistemi yoktu. XV. yüzyıla kadar imparatorlar ve patrikler Konstantinopolis'te yükseköğretimi desteklemeyi sürdürmüşlerdir. Anlaşılan odur ki yükseköğrenim, üst sınıf ve varlıklı aristokrat aileler için geçerli olan bir kurumdu.

Alt Tabakayı Oluşturan Yoksullar ve Köleler

Eski Yunancadaki yoksulluğu tanımlayan iki kelimeye baktığımızda var olan durumun nasıl değerlendirilmiş olduğunu görebiliriz: *penes*; *ptokhos*.

Penes, belirli bir işi olan ancak emekleri karşılığında tatmin edici ve güvenli bir yaşam elde edemeyen kişilerden oluşan gruba denilmektedir. *Ptokhos* denilen grup ise hiçbir işi olmayan, sefalet içinde yaşayan ve bütün ihtiyaçları için başkalarının eline bakan kimselerdi. Yoksullukla ilintili bir başka sözcük de *deomenos* olup "muhtaçlar"ı nitelendirmektedir. Yoksulluk, bir çeşit eksikliğe, bir çeşit kusura işaret eden durum olarak kullanılır ve bu durum o kadar belirleyici olmuştur ki III. yüzyılda özgür nüfus arasında yasal ayrıma gidilmesine bile yol açmıştır. Yani yoksullar (Latince *pauper*), kanun karşısında ifade veremezlerdi. 533 yılında yürürlüğe giren İmparator Iustinianos'un 50 ciltlik kanun derlemesi *Digesta*'da yer alan bir maddeye göre, en az 50 altın sikkesi olmayan bir kişi yoksul sınıfına giriyordu. Yani Eski Çağ zihniyetinde zenginliğin mal varlığıyla tanımladığını görüyoruz. Sonuç olarak; yoksullar kesinlikle yaşaması için gerekli olandan daha azına, zenginler ise daha fazlasına sahip olanlardır.

Roma İmparatorluğu'nun I. yüzyılı ile IV. yüzyılı arasındaki fark, zengin ve fakir insanlar arasındaki uçurum kadar fazlaydı. Nitekim I. yüzyıldaki bir zengin, IV. yüzyıldaki bir zengine göre beş kat daha fazla zengindi. Buna paralel olarak I. yüzyıldaki bir fakire göre, IV. yüzyıldaki bir fakir beş kat daha fakir durumdaydı. Bu da demek oluyor ki devlet ileri gelenleri zenginleşiyor ama toplumun büyük bir kısmını oluşturan fakirler daha da batağa saplanıyordu. Roma toplumunda gittikçe artan bu gelir uçurumunun en önemli sebebi vergilerdi. Halk bu vergiler altında kendisini köle durumuna düşürmekten bile çekinmiyordu. Bu ve benzeri etmenler, zamanla V. yüzyıl Avrupa'sında serflik sistemini doğurmaya başlamış, tam köle statüsündeki insanların sayısında bir azalma olsa da, yarı bağımsız köle konumundaki serflerin sayısında büyük bir artış sağlamıştır.

Roma dönemi Byzantion'unun ardından Bizans'ın başkenti olarak Hristiyan olmuş Konstantinopolis'e baktığımızda ise, kentte zengin insanların kısmi yardımlarıyla yaşayan; garibanlardan, sokağa bırakılmış bebeklerden, hasta ve sakatlardan, çalışmak ve diğer nedenlerden ötürü başkente gitmeye zorlanan açlıkla karşı karşıya bırakılmış köylülerden, iş peşindeki ameleler ile dilencilerden oluşan bir yoksul sınıfın varlığına tanık oluruz.

Yoksulluk Antik Dönem'den bu yana varlığından hoşnut olunmayan, üzüntü duyulan, ahlaksal anlamda üzerine düşünülen ve hatta vaazlar verilen bir yara olmuştur. Düşün adamı Aristoteles, yoksulluk konusunu *Nikomakhos'a Ahlak*'ında dile getirmiş, zenginlerin elindeki fazlalığın alicenaplık ya da hayırseverlik aracılığıyla kentin yararına dönüştürülmesinin gerekliliğinin altını çizmiştir. Zengin insanların yardımlarının yanı sıra, Kilise kendi öğretisi

doğrultusunda yoksullara yardım etme misyonunu zaten üstlenmişti. Örneğin, *diakoniai* adındaki kiliselere bağlı dinî kardeşlik örgütlerinin haftada bir defa hamamlarda yıkamak üzere yoksulları topladığını biliyoruz. Ancak bu iyi niyetli yardımlar yoksulluğa temel sebep olan koşulları ortadan kaldırmaktan ziyade, yoksulluğun varlığını devam ettirerek sadece durumlarını geçici olarak iyileştirmiştir.

Yoksulların Konstantinopolis ve diğer kentlerde, bu eşit olmayan gelir ve toprak dağılımına karşın dönem dönem örgütlenmeleri ve ayaklanmaları olmuştur. Bizans tarihçisi Ernest Barker'e göre varlıklılar ve yoksullar arasındaki uzlaşmazlık toplumsaldı ve sınıf savaşımı niteliğini taşıyordu. Kent ahalisi, iktidarın temsilcilerine karşı, Hipodrom'daki etnik gruplar ve mezhepler de birbirlerine karşı, sonu ölümlere varabilen suçlar işliyorlardı. 539'da Konstantinopolis'te yaşayan ve suç dünyası içine yuvarlanma olasılıkları yüksek olan çok sayıda işsiz ve sağlıklı insanı buradan uzaklaştırmak için özel bir idari birim oluşturulmuştur. Bu ve benzeri kanuni ve toplumsal düzenlemelere Bizans dönemi boyunca sıkça başvurulmuştur.

Kölelik, Sümerlerden Mısırlılara, oradan Fenikelere; Fenikelilerden de Anadolu, Ege-Yunan ve Roma uygarlıklarına geçtikten sonra Orta Çağ toplumları içerisinde de kendisine yer bulan insan kaynaklı ve her zaman için alt tabakaya mensup bir müessese olmuştur. IV. yüzyıl itibariyle son dönemlerini yaşayan Batı Roma İmparatorluğu'nda kölelerin sosyal hayatına bakarsak, büyük zorluklar altında olduğunu görürüz. Roma'nın son dönemlerinde fakirler daha fakirleşirken kölelerin durumunda aslında pek de bir değişiklik olmuyordu. Karın tokluğuna çalışan köleler, efendilerinin hizmetinden bir an olsun ayrılmıyordu; çünkü aç kalırlarsa öleceklerini biliyorlardı. Roma İmparatorluğu'nun bu son dönemlerinde dahi zengin bir Romalı, çalışma işleri için genelde eğitimli Yunanlı bir köleyi yanında barındırmak isterdi. Buradan da anlaşılacağı üzere, sosyal tabakanın en alt kısmında yer alan bir köle, eğitimli biri olabiliyordu. Fakat ev içerisinde ya da dışarıda sosyal statü gereğince Romalı köleler daha çok kısa etek biçiminde olan tunikler giyerler, efendileri ise bunun aksine daha uzun olan tunikler giyerlerdi. Bu da sosyal tabakalaşma içerisinde efendi ile köle arasındaki farkı belli ediyordu.

Orta Çağ'ın başladığı IV-V. yüzyıllardan itibaren kölelik sisteminin temelinde değişen hiçbir şey yoktu. Sadece yönetenler ve efendiler değişmiş, hukuksal alanda bazı yeniliklere gidilmiş, ekonomik alanda daha sınırlayıcı kanunlar getirilmiş ama özde kölenin statüsü Eski Çağ'da ne ise Orta Çağ'da da aynı şekilde bırakılmıştı. Kölelik sistemine dayanan bir ekonomiye ve toplumsal yapıya sahip Roma İmparatorluğu'nun devamı olan Bizans İmparatorluğu, Roma'dan devraldığı kölelik sistemini Orta Çağ boyunca devam ettirmiştir.

Bizans İmparatorluğu için en önemli ekonomik kaynak köleler olmuştu. Bizans sosyal hayatında saray hizmetlerinden eğlence gösterilerine kadar, her alanda köleleri görmek mümkündü. Bizans'ta köle iş gücü o kadar kullanılıyordu ki bu iş gücü lüks madde üretiminin çıktısını artırmak ve temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarını düşük tutmak için önemli bir öğe durumuna gelmişti. İmparatorluk atölyelerinin işçileri büyük oranda köleydi. Tek eğitim öğretim yeri Konstantinopolis'ti ve bu haktan köleler asla faydalanamazdı. Şehirlerde en hakir görülen köylüler ve köleler, yolların, kalelerin, suyollarının yapımında kullanılıyor, ülke için gerekli olan tarım ürünlerinin sağlanması için tarlalarda çalıştırılıyorlardı. Buna karşın, yaşamış oldukları toplum içerisinde bu kadar çok hizmette bulunan köylüler ve köleler, imparatorluğa karşı en çok korku yaşayan toplumsal tabaka durumundaydılar.

Kölelerin sosyal hayat içerisinde kullanıldığı bir başka hizmet alanı ise cinsel ihtiyaçların karşılanmasıydı. Erken Orta Çağ döneminde cinsel arzuları ve cinsel birleşmeleri doğal gören ve cinselliği cennetten gelen bir özellik sayan Bizans Kilisesi, bu konuda aşırılığa kaçmanın günah olduğunu ve isteklerin kontrol altına alınması gerektiğini vurguluyordu. Her ne kadar kiliselerin tamamı kölelerin cinsel istismarlara uğramasına karşı sözde önlemler almaya çalıştıysa da bunda başarılı olamamışlardı. Kölelerle, genç köle kızlar hatta erkeklerle yatmak Bizans toplumunda olağan bir durumdu. Çünkü bir köle tamamen sahibine aitti ve kendisini savunmaya hiçbir hakkı yoktu.

Köleler, sadece saray hizmetlerinde, sınai faaliyetlerde ve tarımda kullanılmamış, orduda ve dinî kurumlarda da istihdam edilmişlerdi. Bizans İmparatorluğu'nda bir kişinin sosyal statüsü ne olursa olsun her zaman daha yüksek bir mertebeye çıkma şansı vardı. Ancak toplumun en alt kısmında olan köleler, bazı istisnalar dışında bu şansa pek sahip olamıyorlardı. Buna rağmen bir kölenin saray içerisinde hadımbaşılık yaptığı veya bir hadım köle olan Narses gibi ordu komutanlığına yükseldiği istisnai durumları da görüyoruz. Konstantinopolis'te var olan Yeşiller örgütlenmesinin örneğinden anlaşılacağı üzere, köleler ve azatlıklar her ne kadar toplumun en alt kısmından sayılsalar da, işlevsellik bakımından yeri geldi mi, birer siyasi güç olarak da kullanılabiliyorlardı.

Öte yandan, yüksek yöneticilerin korunması ve hizmeti için hadımların kullanılması Eski Mısır ve Çin'e kadar geriye gitmektedir. Buluğ çağına erişmeden hadım edilenlere "sakalsız adamlar" deniliyordu. Yetişkin yaşta hadım edilenler kuşkusuz erkekliğin fiziki görünümünü taşıyorlardı. Bizanslı hadımlar çoğu kez hatırı sayılır varlıklar ediniyorlar; orduları komuta etmek üzere atanıyorlardı. Bunlardan bazıları Bizans'ın hizmetine girmeden önce hadım edilmiş kölelerdi. Örneğin, efendisinin soyadını alan ve Ruslara karşı savaşlarda yararlık gösteren Petros Fokas böyle biridir. Ayrıca hadımlar, Konstantinopolis patriği ve aziz de olmuşlardır. IX. yüzyılın sonunda Filothes tarafından düzenlenen ve resmî yemeklerin oturma düzenini gösteren *treatise*de (risale), hadımlara ayrılmış sekiz yer, yasa ile tayin edilmiştir. Ayrıca dokuz yer de imparator tarafından sözlü olarak belirlenmiştir. Her yerin, makamın özelliğini yansıtan kendine özgü kostümü ve uygun ayakkabıları vardır. Birinci grup, imparatorun teşrifatçısı ve sözcüsü vekilharç sıfatıyla saray merasimlerini düzenleyen *klarissimos*ların en parlağının başı çektiği *praiposios* payesini içermekteydi. İkinci grup, imparatorun yatak odasının karşısında uyuyan *parakoimomenos*un gardırobuna nezaret eden *protobestiarios*un ve imparator ile imparatoriçenin yemek salonlarına ve şarap mahzenlerine nezaret edenlerin başı çektiği gruptur. İmparatora bakan doktorlar gibi başhadımların, imparatorun özel dairesine sorgusuz sualsiz girip çıkma yetkileri vardır.

İğdiş edilme her zaman, özgür Romalı vatandaşlara tiksindirici gelen aşağılayıcı bir süreç olarak görülmüş olmasından dolayı hadımlar, Romalı olmayanlardan, genellikle de savaşta yakalanan ve tutsak edilenlerden yapılıyordu. VI. yüzyılda *Iustinianos Kanunları* iğdiş etme ameliyesini imparatorluk sınırları içinde yasaklayınca bu durum pekişmiş oldu. Yabancı tutsaklar çoğu kez sınırlarda iğdiş ediliyorlar ve daha sonra "güvenli" hizmetçi talebini karşılamak üzere Bizans'a sokuluyorlardı. Büyük konakların pek çoğunda hadım hizmetçiler bulunuyor ve bunlar, evin hanımefendisine hizmet ediyor, ayrıca çocukların eğitimine yardımcı oluyorlardı.

Konstantinopolis'te İki Siyasi Grup: Maviler ve Yeşiller

Kimi zaman siyasi aktivitelerde bulunmuş, kimi zaman haydutluk yapmış, kimi zaman yurdunu savunmuş, kimi zaman da ihtilallere kalkışmış, isyanlar çıkarmış Maviler ve Yeşiller, Bizans tarihine adlarını silinmez bir şekilde kazımışlardır. İmparatorlar ve soylular, onların bu halk gücünü kendi çıkarlarına kullanmak için bu takımlarla iyi ilişkiler geliştirmişlerdir. Gittikçe daha fazla güç kazanan bu iki grup, IV. Haçlı Seferi'ne kadar varlığını sürdürmüş, sonrasında ise tamamen unutulmuştur.

Maviler (*Venetoi*), 451 yılı Khalkedon (Kadıköy) Ekümenik Konsili kararları ile devletin resmî dinî mezhebi Diofizit Ortodoks inanca sahip üst, sağcı muhafazakâr elit sınıfını temsil eden büyük toprak sahipleriydi. Roma kökenli senato üyeleri ile aristokratlardan destek gören Maviler, siyasal anlamda saray eşrafına daha yakındılar. Kendileri de zaten bu tabakada bulunan insanların oluşturduğu gruba mensup sayılıyordu. *Yeşiller* (*Prasinoi*) ise, resmî teolojiye ters düşen ve sapkın görülen Monofizit Ortodoks mezhebine bağlı, daha çok imparatorluğun doğu bölgelerinden gelen alt ve görece solcu fakir sınıfları temsil eden ve loncaların, tacirlerin, kent esnafının, sanatkârların, normal köylülerin ve kölelerin büyük bir kısmının desteklediği grubu kapsamaktaydı.

Hayat görüşleri, ekonomik durumları ve dinî inançları birbirinden farklı ve birbirleriyle amansız bir rekabet hâlinde olan bu iki grup arasında sürtüşme ve kavgalar kaçınılmazdı. Yeşiller Khalkedon'u (Kadıköy), Maviler ise Blakhernai (Ayvansaray) bölgesini kendi evleri olarak görüyordu. Saraya yakın tutumu ve resmî ideolojiyi sahiplenmeleri, onları imparatorluk yönetimine yakın tutmuş olduğundan, Roma imparatorları Claudius, Marcus Aurelius ve Caracalla Mavileri desteklediğini açıkça ifade etmişse de onların aksine Nero, Yeşillere sempatisinden bahsetmiştir.

Konstantinopolis'te Aile: Kadınlar ve Çocuklar

Ataerkil bir yapıya sahip Bizans toplumunda kadınların ve erkeklerin rolleri birbirlerinden keskin çizgilerle ayrılmıştı. Genel olarak bilinen şudur ki kadınlar, halk hayatında ve toplumsal hiyerarşide erkekten sonra geliyordu ve devletin, kilisenin ve ordunun yönetici kademelerinde yer alamıyordu; hatta Bizans toplumunda neredeyse kadın düşmanlığından bile bahsetmek söz konusudur. Bizans dönemi yazarlarından Antiokhos Monakhos, *Panektes* adlı eserinde bir kadının görünüşünün zehirli bir oka benzediğini ve zehir ruhta ne kadar uzun süre kalırsa yarattığı yıkımın da o kadar ağır olacağını söyler. IV. yüzyıl Konstantinopolis Başpiskoposlarından Ioannes Hrisostomos'a göre kadınlar, genel olarak sürüngen bir solucan, yalancılığın kızı, huzurun düşmanıydı. Üstüne başına mücevherler takar, yüzünü pudralar, yanaklarını allıkla kırmızılaştırır, giysilerine koku sıkar ve böylelikle genç adamları duyuları aracılığıyla baştan çıkarmak için ölümcül bir tuzak kurardı. Cinsel arzu olmasaydı

8- MÖ II. yüzyıla tarihlendirilen mezar taşı parçası (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

aklı başında hiçbir erkek evini bir kadınla paylaşmak ve kadının ev hizmetlerini yerine getirmesine karşın, bundan kaynaklanan zararlara katlanmayı istemezdi. Zaten Tanrı da, onun aşağılık yaradılışını bildiği içindir ki daha en baştan ona cinsellik silahını vermişti. Elbette erdemli bir kadın düşüncesi de vardı.

Örneğin, Bizans keşişlerinden Ioannes Moskhos erdemli bir kadını, bir yabancıya asla yüzünü göstermeyen kadın olarak dile getirir. Ancak şunu da hemen belirtmemiz gerekir ki hemen her toplumda olabileceği gibi, saraylı ve soylu-zengin ailelerden gelen kadınlar ile orta-alt sınıf kademedeki kadınların hayatlarını da bir dereceye kadar birbirinden ayırmak gereklidir.

Günlük yaşamlarında Bizanslı kadınların büyük bir kısmı, vakitlerinin çoğunu evlerinde ev işleri yapmakla geçiriyorlar ya da çocuklarıyla ilgileniyorlardı; evlerinden pek dışarı çıkmıyorlardı. Dolayısıyla, olağan hâller dışında günlük hayatın rutininde sokaklarda dolaşan çok fazla kadın görmek alışıldık bir durum değildi. Roma kültürünün büyük bir ölçüde yansıyan güçlü etkisiyle Erken Bizans'ta tüm yasal, ideolojik ve sosyal kısıtlamalara rağmen kadınlar, sonraki yüzyıllara kıyasla görece daha özgür hareket edebilmişlerdir. Tiyatro gösterilerini ve Hipodrom'daki araba yarışlarını seyrediyor, sosyalleşmek ve temizlik için hamamlara gidiyor, imparatorluk kutlamalarına katılabiliyorlardı. Devam eden süreçte,

9- X-XI. yüzyıllara tarihlendirilen Aziz Samson kabartması (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

sportif etkinliklerden men edilen ve sosyal faaliyetlerden uzak tutulan kadınlar ayinlere katılmak için kiliseye gittiklerinde ise kendileri için ayrılmış, erkeklerden ayrı bir bölümde oturuyorlardı. Kanunlarla veya örf-âdetlerle belirlenen kısıtlayıcı giyim kurallarına tâbi tutulmuyorlardı. Kendi evlerinde her türlü serbestliğe sahiptiler. Ancak eve yabancı misafir bir erkek girdiğinde durum değişiyor, erkekle kadının karşılaşmasına, bundan doğabilecek durumlara ilişkin hassasiyet oluşabiliyordu. Ev halkı ve köleleri dışında hiçbir erkek, kadınların odalarına giremezdi. Bu dönem kadınının en önemli ve en dikkate değer özelliklerinden biri ise dışarı çıktıklarında ve evlerinde erkek misafir bulunduğunda yüzlerini peçeyle örtmeleriydi.

XI. yüzyıl ortalarından imparatorluğun bitimine kadar Bizans'taki egemen ideolojinin kadınlara açıkça bahşettiği tek alan annelikti. Bütün öteki roller ya kaynakların denetimi ya da ahlaksal/manevi kudretin olası simgesel iktidarı aracılığıyla güç kullanılmasını gerektiriyordu; ama burada kadınların rol oynadığı gerçeği yadsınıyordu. Bir ailede çocuk yapılması, annenin en önemli ve en erdemli göreviydi. Bununla birlikte ailenin iyi ve sağduyulu bir biçimde yönetilmesi de gene annenin sorumluluğundaydı. Çocukların dünyayla yüzleşmeye hazırlanması için zihinlerinin gelişmesi gerekiyordu; bunun için uygun öğretmenler tutmak ve çocukları ölçülü, ılımlı olmaya alıştırmak yine annenin göreviydi. Öğretmen tutmak, doğal olarak annenin

bu göreve uygun kişilerle, yani imparatorluğun aydın sınıfıyla ilgili bilgi sahibi olmasını, onlarla bir dereceye kadar temas kurabilmesini de gerektiriyordu. Bizans'ta olması beklendiği üzere iyi bir anne, yaşamını Tanrı'ya yöneltmeliydi, bu da zamanının çoğunu çocukları için dua etmeye ayırmak demekti.

Her ne kadar toplumsal şartlar kadını, ev işleriyle uğraşan ve çocuğunu büyütmeye çalışan bir varlık olarak belirlese de, belli bir güce sahip kadınların sosyal ve ekonomik faaliyetlerde bulunduğunu ve meslek sahibi olabildiklerini de görüyoruz. Erken Bizans döneminde kadınlar, imparatorluğun ipek dokuma atölyelerinde çalışmışlar, daha geç dönemlerde ise profesyonel olarak geniş çapta kumaş üretmişler ve hatta Konstantinopolis'te bu meslekle bağlantılı, yukarıdaki bölümlerde de bahsettiğimiz loncalara üye olmuşlardır. Elimizdeki belgelerden, soylu kadınların; perakende ticaret, maden işletmeciliği, gıda üretimi ve satışı ve uzun yol ticaretine yatırım alanlarında etkinliklerine tanık olmaktayız. Soylu sınıftan dul bir kadın ise, ailenin servetini yönetebiliyordu. Bu durum egemen düşüncenin aksine soylu kadının, halk hayatındaki kadından daha güçlü olduğunu ve doğrudan erkeklerle temas kurmayı gerektirecek işler yapabildiğini gösterir.

Bizans dönemi kadınının sosyal hayatta ikinci planda kalmasının yanında hukukun kadını; evlilikte, boşanmada, mal paylaşımında ve buna benzer durumlarda bir dereceye kadar koruduğu ve kadın lehinde kanunlar çıkardığı da ortadadır. Kutsal görmesinden dolayı evliliğin bozulamayacağında ısrar eden ve evlenirken de eş seçim yapılmasını destekleyen kiliseye rağmen VI. yüzyıla kadar rızalı boşanmaya, hatta daha sonrasında ise zina, iktidarsızlık, delilik ve ihanet gibi durumlarda kadının boşanmasına izin verilebiliyordu. Erkeğin zina yapmış sayılması, evli olmasından ziyade, evli bir kadınla ilişki yaşamasıyla bağlantılıydı. Bir kadının boşanabilmesi kadına hukuki olarak tanınan bir hak olsa da, onun bunu yapabilmesi için yasal özgürlüğe ve aile desteğine ihtiyacı vardı. Bazen bu durumlarda bile boşanma kararı verilmediği oluyordu. I. Konstantinos döneminde çıkarılan bir yasaya göre, bir kadın sırf kocası içki içiyor, kumar oynuyor ve onu aldatıyor diye boşanamazdı; ancak kocasının bir katil, büyücü veya yağmacı olduğunu ispatlaması hâlinde boşanabilir ve *drakhoma*sını yani evlenirken alıp getirdiği malları geri alma hakkına sahip olurdu. Pek fazla görülmeyen bir durum olsa da eğer bir kadın, düzenli olarak çok uzun bir süre ev dışında vakit geçirerek kocasıyla yeteri kadar ilgilenmez, onu mutsuz eder, yuvasının huzurunu bozarsa, bu da kanun karşısında erkeğin boşama nedenlerinden biri olabilmekteydi. Erkeğin aksine bir kadının başka bir erkekle ilişkisi, erkeğin medeni durumuna bakılmaksızın doğrudan zina olarak görülürdü.

Kadını kanun karşısında koruyan bir başka durum da *drakhoma*sı üstündeki haklarıydı. Roma dünyasında geçerli bir evlilik için *drakhoma* anlaşması şarttı ve kızlar evlenirken ailelerinden *drakhoma* alır, bu da onlara bir çeşit ekonomik ve sosyal güvenceyle hareket alanı sağlardı. Kadın, kocası yönetebilse de, evlilik süresince hem *drakhoma*nın hem de kocasının evlenirken hediye ettiği düğün armağanlarının sahibiydi. Koca, boşanma durumunda kadına bunların bir kısmını, hatta hepsini geri vermekle yükümlüydü. Kocanın ölümünde, kadın bunların doğal sahibi oluyor, kadının ölümünde ise koca değil, çocuklar bu mallara sahip oluyordu. Bu da aile içindeki evlilikten doğan çocukları koruyan bir kanundu.

Bizans döneminde yeni doğan bir bebek, ebe tarafından yıkanır ve yün bandajlara sarılırdı. Zengin aileler bebeklerini büyütmesi için sütanne tutarlardı. Sütten kestikten sonra bebeklere verilen yiyeceklere ilişkin çok az şey bilinmektedir. X. yüzyılda yaşayan, eşini kaybetmiş bir baba bebeğini arpa çorbası, bal ve suyla büyütmüştür. Tahıllar, az miktarda beyaz şarap ve sebzeler emekleyenler için uygun bulunurken, bir çocuğa buluğ çağına gelene kadar et verilmezdi. Hristiyanlık açısından bakıldığında, ebeveynlerin daha en baştan itibaren kendini beğenmişlik günahından arındırılması gereken çocuklara karşı duygusallık gösterilerinde asla aşırıya kaçmamaları öğütlenirdi. Kız çocukların mücevher takması hoş karşılanmaz, erkek çocukların saçlarının uzun olması ve takı takması tiksindirici bulunurdu. İdeal bir erkek çocuk, günün birinde bir aziz olabilecek gibi yetişmeli, yaşlı bir adama ait olgunluğa sahip olmalıydı. Babanın evdeki otoritesi çok büyüktü ancak bu otoriteyi çocuklarını döverek değil, sert sözlerle kabul ettirmesi salık verilirdi. Kişinin babasına itaati reddetmesinin tek geçerli nedeni, daha yüce, yani dinî bir çağrıya uyma konusundaki tutumu olabilirdi.

Çocuklar, ilk eğitimlerini evlerinde, annelerinden okumayı öğrenerek alırlardı. Genel olarak ilkokul, ortaokul ve yüksekokul olmak üzere üç aşamalı bir eğitim sistemi uygulanmaktaydı. Erkek çocukları çoğunlukta olmak üzere tüm öğrenciler yaklaşık beş-yedi yaşlarında okula başlardı. Burada onlara alfabe, okuma yazma ve sayma öğretilirdi. Bir sonraki orta aşama, başka bir öğretmen tarafından veriliyordu. Çoğunluğu erkek öğrencilerin oluşturduğu sınıflarda az sayıda kız öğrenci yalnızca dinsel metinlerle ilgili derslere tâbi tutuluyordu. Bunlar da seçkin ailelerin kızlarıydı. Zira kız çocukları çoğunlukla evlerinde anneleriyle beraber yaşam sürerler

ve on yaşından itibaren ev işlerine yardım etmek için dikiş dikmeyi ve yemek yapmayı öğrenirlerdi.

Öğrenciler hakkında ayrıntılı ve geniş bilgiler bulunmamakla birlikte, eğitimin ilerleyen safhalarının bütçeyi oldukça zorlayan bir aşamaya geliyor olması, yükseköğrenim gören öğrencilerin varlıklı ailelere mensup olabileceği gerçeğini kuvvetlendirmektedir.

Konstantinopolis'te Marjinal Grup Olarak Çingeneler

Çingenelerin Bizans topraklarına gelişleri hakkında en çok kabul gören görüş, XI. yüzyıl ortalarında Selçukluların Ermenistan'ı istila etmesi üzerine birçoğunun öncelikle Konstantinopolis ve Trakya'ya göç ettikleri tezidir. Ancak Arap tarihçilerinden Taberî'nin anlatımı farklıdır. Ona göre Bizanslılar, 855'te Suriye'ye saldırınca, kadınları, çocukları ve öküzleriyle birlikte çok sayıda Çingeneyi (*Zott*) tutsak alıp kendi ülkelerine götürdüler.

Konstantinopolis'teki Çingenelerden ilk olarak 1068 yılında Athos Dağı'ndaki İviron Manastırı'nda yazılmış Gürcü bir aziz biyografisinde bahsedilmiştir. Burada Çingeneler için kullanılan kelime *Atsingani*dir. Atsingani ismi Bizanslıların Çingeneleri çağırdıkları Eski Yunanca *Atsingonoi* ya da *Atzingonoi*den gelen kelimenin Gürcücesidir. Karşımıza birçok farklı şekliyle çıkan bu kelimenin, IX. yüzyılda Frigya ve Likya'da yaygın olan bir Samariter tarikatının adı olan *Athingani* sözcüğünden türemiş olması en yaygın açıklama biçimidir. Yine bu ismi, XII. yüzyılda, bir kilise görevlisi olan Theodoros Balsamon'dan duyuyoruz. Balsamon, Atsinganileri şöyle tarif ediyor: "Atsinganiler vücutlarının etrafında yılanlar taşıyan ve fal bakan insanlardır."

Çingeneler için o dönemlerde, Atsingani dışında bir de "Mısırlı" kelimesinin kullanıldığını görüyoruz. Örneğin, Konstantinopolis'in patriği II. Gregorios Kyprios (1283-1289) dönemine ait kayıtlarda Mısırlı ve Atsingani diye adlandırılan halktan özel vergiler alındığından bahsediliyor. XIV ve XV. yüzyıllarda Çingenelerin Mısırlı diye adlandırılmaları, onların Küçük Mısır diye belirtilen (Peloponnessos'un bir bölümü veya bugünkü Antalya, İzmir civarları olduğu düşünülüyor) yerden geldiklerine dair inanışla ilgilidir.

Günümüzde Yunanistan'daki Çingeneler için kullanılan *Katsivelos* kelimesine, XIV. yüzyıl Bizans kaynaklarında sınırlı da olsa rastlamaktayız. Aynı deyimi 1350'de İmparator V. Ioannes Palaiologos'un bir asilin bir toprak parçasını mülk edinmesiyle ilgili olarak onay verdiğini anlatan metinde görüyoruz. Burada mülk sahibinin, köleleri olan Mısırlı Katsiveloslar ile birlikte yaşadığından bahsedilmektedir.

Bizans'ta Çingeneler için en yaygın olarak şu iki ismin kullanılması (Atsingani ve Mısırlı) bu topraklara Çingenelerin iki ayrı koldan gelmesiyle ilgili olabilir. Kuzey kolundan girenlere Atsingani, güney kolundan girenlere ise Mısırlı denmesi kuvvetle ihtimaldir.

Konstantinopolisli Çingeneler, hayvan hastalıkları tedavisi, saray bahçelerini vahşi hayvanlardan temizleme dışında akrobatlık, yılan oynatıcılığı, ayı terbiyeciliği yapmışlardır. Halkın en çok ilgi gösterdiği Çingene grubu ise, astrolog ve falcılardır. Ortodoks Kilisesi rahipleri, cemaatlerini onlara başvurmamaları konusunda sıkça uyarmışlardır.

KAYNAKLAR

Barker, Ernest, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, çev. Mete Tunçay, İstanbul 1995.

Baskıcı, M. Murat, *Bizans Döneminde Anadolu: İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*, Ankara 2009.

The Cambridge Medieval History, Cambridge 1966-67, c. 4/1-2.

Clark, Gillian, *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Lifestyles*, Oxford 1993.

Cogito, 1999, Bizans özel sayısı: sy. 17.

Connor, Carolyn L., *Bizans'ın Kadınları*, çev. Barış Cezar, İstanbul 2011.

Durak, Koray (ed.), *Bizantion'dan İstanbul'a Bir Başkentin 8000 Yılı*, İstanbul 2010.

Ergüder, Başak, *Galata Hanları (1868-1945)-Paranın Serüveni*, İstanbul 2011.

Evans-Grubbs, Judith, "Virgins and Widows, Show-Girls and Whores: Late Roman Legislation on Women and Christianity", *Law, Society and Authority in Late Antiquity,* ed. Ralph W. Mathisen, New Yok 2011, s. 220-241.

Fraser, Angus, *Çingeneler*, çev. İlkin İnanç, İstanbul 2005.

Grant, Michael, *Roma'dan Bizans'a*, çev. Z. Zühre İlkgelen, İstanbul 2005.

Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2007.

Herrin, Judith, *Bizans: Bir Orta Çağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 2013.

Hill, Barbara, *Bizans İmparatorluk Kadınları: İktidar, Himaye ve İdeoloji*, çev. Elif Gökteke Tut, İstanbul 2003.

Kazhdan, Alexander, (ed.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford 1991.

Köroğlu, Gülgün, "Sur İçinde İmparatorluk Mekânları; Konstantinopolis'teki Bizans Sarayları", *Toplumsal Tarih*, 2006, sy. 152, s. 12-24.

Laiou, Angeliki E., "The Role of Women in Byzantine Society", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 1981, c. 31, sy. 1, s. 233-260.

Laiou, Angeliki E., *Gender, Society* and *Economic Life in Byzantium*, London 1992.

Laiou, Angeliki E., "Women in the History of Byzantium", *Byzantine Women and their World*, ed. Ioli Kalavrezou, London 2003, s. 23-32.

Magdalino, Paul, *Orta Çağ'da İstanbul: Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*, çev. Barış Cezar,

İstanbul 2012.
Mango, Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2011.
Marushiakova, Elena ve Vesselin Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire*, Bristol 2001.
Necipoğlu, Nevra (ed.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden-Boston-Köln 2001.
Patlagean, Evelyne, "Yoksullar", *Cogito*, 1999, Bizans özel sayısı: sy. 17, s. 127-160.
Pralong, Annie (ed.), *Bizans (Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar)*, çev. Buket Kitapçı Bayrı, İstanbul 2011.
Rautman, Marcus, *Daily Life in the Byzantine Empire*, Westport 2006.
Talbot, Alice-Mary, "Bizans Manastır Sistemine Giriş", *Cogito,* 1999, Bizans özel sayısı: sy. 17, s. 161-178.
Talbot-Rice, Tamara, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, çev. Bilgi Altınok, Ankara 2002.
Tanman, Gülru, "Erken Bizans Döneminde Kadın", A. Muhibbe Darga, *Anadolu'da Kadın* içinde, İstanbul 2013, s. 327-340.
Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, Orta Çağ*'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.
Vryonis, Speros, "Byzantine Δημοκρατια and the Guilds in the Eleventh Century", *Dumborton Oaks Papers*, 1963, c. 17, s. 289-314.

OSMANLI İSTANBUL'UNDA TOPLUMSAL TABAKALAŞMA

İKLİL SELÇUK*

Osmanlı toplumunda ilk bakışta göze çarpan sınıf ayrımı siyasi-askerî ve vergi ödeyen (*reaya*) tebaa farklılaşmasıydı. Bu gruplardan ilki sultanın otoritesini temsil eden yönetici sınıf, ikincisi yönetilenler zümresiydi. Siyasi-askerî tabaka askerler, idareciler, din bilginleri ve sultan tarafından belli bir hizmet karşılığında yayınlanan bir fermanla vergi muafiyeti bahşedilmiş olanlardan; vergi veren tebaa da köylüler, zanaatkârlar ve tüccardan oluşurdu. Varlıklı Osmanlılar; yüksek rütbeli devlet memurları ve idareciler, yüksek kademeden din bilginleri (*ulema*), ipekli dokumalar gibi lüks malların ticaretini yapan tüccar, *eşraf* veya *âyan* denilen şehrin ileri gelenleriydi. Zanaatkâr çırakları, toplumun işsizleri veya dilenciler, yoksul kesimi oluşturuyordu. Çok sayıda sıfat Osmanlı tebaasının statüsüne işaret eder (mesela, askerî yöneticiler için *ağa* veya *bey*; ilim erbabı Müslümanların mertebeleri için *mevlana, fakih, halife, molla* ve *efendi*; "*ulema*" veya tacirlerin oğulları dâhil toplumun seçkin üst sınıf üyeleri için *çelebi* ve Peygamber soyundan geldiklerine inanılanlar için *seyyid*). Devlet "cinsiyete, dine ve toplumsal farklılıklara" dayalı ayrımları pekiştiren kıyafet düzenlemeleri getiriyor, bununla Müslümanların gayrimüslim tebaaya ve erkeklerin kadınlara üstünlüğünü vurguluyordu.[1] Kadınlar öncelikle anne, eş ve ev hanımıydı ve bu algılanış onların toplum içerisinde görünürlüklerini belli bir ölçüde engelliyordu. Bununla beraber, hane içerisindeki en önemli rol olan ev ekonomisi (*tedbirü'l-menzil*) onlara bırakılmıştı.[2] Hükümdarlar için nasihatnameler kaleme almış olan Osmanlı müellifleri bu sınıf ayrımlarını Farisî ataerkil adalet dairesi paradigması içinde ifade ediyorlardı. Bu modele göre, sultanın kudreti askerî sınıfa, askerî sınıfın devamlılığı hazineye, hazinenin gücü vergi veren tebaaya, vergi veren tebaanın kalıcılığı da sultanın adaletine dayanıyordu.

Bu ayrımlara göre zenginlik kaynaklarının da devlet memuriyeti (*askeriye* için) ve özel ekonomik teşebbüs (*reaya* için) şeklinde farklılaştığı düşünülüyordu. Devlet memuriyeti mevki sahiplerine esas itibarıyla maaşlarla, toprak bağışlarıyla ve çeşitli vergi kaynakları üzerindeki hakların bahşedilmesiyle servet sağlıyordu. Fakat İstanbul ve eyaletlerin idarecileri olarak görev yapan bu devlet memurları özellikle emeklilik yıllarında ekseriya ticaretle uğraşıyor ve dönemlerinin varlıklı kesimleri arasında kalıyorlardı.[3] Devlet memurlarının görev süreleri boyunca biriktirdikleri servet devlet müsaderesine tâbiydi.[4]

Yakın zamanlarda yapılan araştırmalar "klasik" dönemde askerî-mülki erkân ile vergi veren tebaa arasında iktisadi faaliyetler ve bunlardan elde edilen gelirler bakımından var olduğuna inanılan sınırların sanılandan daha da belirsiz olduğunu gösteriyor.[5] XV ve XVI. yüzyıl vezirlerinin ticari faaliyetleri bu bakış açısının delilini teşkil eder.[6] Yönetici zümrenin bir başka ticari ilişkisi her ne kadar simgesel olsa da saray bahçesi mahsulatının gelir amaçlı satışıydı.[7]

* Özyeğin Üniversitesi

1 Donald Quataert, "Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829", *IJMES,* 1997, sy. 29, s. 407.

2 Cemal Kafadar, "Women in Seljuk and Otoman Society up to the Mid-19th Century", *9000 Years of the Anatolian Woman: 29 November 1993-28 February 1994, Istanbul Topkapı Sarayı Museum,* Istanbul 1993, s. 193.

3 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, İstanbul 2012, s. 172-182.

4 Başlangıçta müsadere zimmet, yolsuzluk ve suistimal için bir ceza olarak kullanılırken memurların mal varlıklarına dair düzenli soruşturmalar özellikle XVII ve XVIII. yüzyıllarda yaygınlaşmıştı (bkz. Karl K. Barbir, "Bir Osmanlılık Emaresi: Osmanlı Görevlilerinin Mülklerinin Müsadere Edilmesi", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*, [haz. Baki Tezcan ve Karl K. Barbir, çev. Zeynep Evin Yelçe,] İstanbul 2011, s. 169-170).

5 Cemal Kafadar, "Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul'un Ayaktakımı: Yok Yere mi Asiydiler?", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu,* s. 135-162.

6 Cemal Kafadar, "A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima", *JTS*, 1986, sy. 10, s. 191-217.

7 Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge 1991, s. 176.

1- Bölük ve yaya ağalarına hil'at giydirilmesi (İntizâmî)

Devlet memurlarının payına düşen muhtelif zenginlik kaynakları hiç de saray çevreleriyle sınırlı değildi. Kışlalarının dışında iktisadi faaliyetlerle iştigalleri nazari olarak yasak olan yeniçerilerin XV. yüzyılda Ayasofya Vakfı'ndan dükkân kiraladıkları bilinmektedir.[8] Klasik dönemde yeniçerilerin ticaret ve zanaatla ne ölçüde iştigal ettikleri konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz, fakat müteakip yüzyıllarda şehir pazarlarına ilgilerinin giderek arttığı açıktır. Daha geniş bir açıdan bakıldığında, iktisadi hayatın temel iş kolları, ziraat, zanaat ve ticaretle uğraşanlara değişik büyüklüklerde, çeşitli maddi imkânlar sağlıyordu. Bu çerçeve provizyonist (tedarikçi), gelenekçi, maliyeci ve merkeziyetçi ekonomi yönetimi ilkeleriyle örtüşür.[9] Bu iktisadi sistem İstanbul'un yeni imparatorluk başkenti yapılmasıyla yakından ilişkiliydi. İstanbul'un erzak ihtiyacının karşılanması Osmanlı idaresinin temel önceliklerinden biriydi, çünkü bu aynı zamanda sarayın ihtiyaçlarının tedariki anlamına da geliyordu. Tedarikçi zihniyet beraberinde kendine ait

8 Cemal Kafadar, "Yeniçeri Nizamının Bozulması Üzerine", *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, İstanbul 2009, s. 33; Halil İnalcık, "II. Mehmed'in İstanbul'un Rum Ahalisi ve Şehrin Bizans Dönemi Binaları Hakkındaki Politikası", *Dumbarton Oaks Papers*, 1969-70, sy. 23/24, s. 245, zikreden Kafadar, "Yeniçeri Nizamının Bozulması Üzerine".

9 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi,* İstanbul 2000.

2- Halka kıyafet ihsanı (İntizâmî)

3- İstanbul kadınları (İntizâmî)

4- Kadın-erkek Hristiyanlar (İntizâmî)

bir varsıllık/yoksulluk algısı getiriyordu. Amaçlanan Osmanlı tebaasına bol miktarda malı, özellikle temel gereksinimleri satın alınabilir fiyatlarla sunmaktı. Ayrıca Osmanlı uygulamaları üzerinde görünürde hâlâ etkisi olan iki gelenek, yani *fütüvvet* (zanaatkârlara itidali öğreten literatür) ve *ihtisap* (çarşı-pazar zabıtası *muhtesib*in yetki ve görev alanı olan kurum) şehirdeki meslek erbabının, özellikle temel gereksinimlerin alım satımında veya hükûmet için önemli hizmetlerin sağlanmasındaki kâr hadlerini belirlemeyi amaçlıyordu. Gerçekten "büyük paralar kazanma" imkân ve fırsatına sahip olan şehir sakinleri *muhtesib*in yetki sahası dışında iş yapma izni bulunan lüks maddelerin tüccarıydı.[10]

XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan askerî ve mali dönüşüm ve bununla birlikte ortaya çıkan Osmanlı kurumlarının bu dönüşüme ayak uydurma süreci erken modernleşme ile eş zamanlı olarak ortaya çıktı. Yeniçerilerin giderek artan ölçüde şehir üretimi ve pazara dönük faaliyetlerle uğraşmaları ve *ecnebi reaya*nın (*devşirme* veya *kul* kökenli olmayan) askerî makamlara kabulü bu dönemde başladı. Yeniçeri birliklerinin mahiyetindeki bu değişim, bir "toplumsal sınıf"a dönüşme olarak da yorumlanır.[11]

Erken-modern İstanbul *hamamlar*, *çeşmeler* ve en kayda değer olanı, *kahvehaneler* gibi kamusal mekânların

10 Mısır'da para kazanma ve servet yapma ile ilgili kapsamlı bir inceleme için bkz. N. Hanna, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant,* Cairo 1998.

11 Kafadar, "Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul'un Ayaktakımı", s. 139. Ayrıca bkz. Eunjeoung Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage,* Leiden 2004, s. 133, 139.

5- İstanbullu erkekler ve kadınlar (*I. Ahmed Albümü*, TSMK, nr. B. 408)

sayıca çoğalmasına tanıklık etti.
Buralarda sosyalleşme eğilimleri ve kendine özgü kültürel davranış kodları ile yeni bir şehirli kimliği görülür oldu.[12] Erken-modern İstanbul kahvehaneleri, yaşadıkları evleri mütevazı standartlarda olan sıradan Osmanlılar için en popüler kamusal mekânlar olarak tasvir edilir. Aynı kahvehanelerin, toplumsallaşma olanakları önceleri konaklarındaki hayli pahalı ziyafetlerle sınırlı olan zengin ve zadegân zümrenin mensuplarını da ağırladıkları bilinmektedir. Minyatürlerden farklı sosyal tabakalardan kimselerin kahvehanelerin değişik yerlerinde oturduklarını, bu sayede bu değişik zümrelerin mensupları arasında bir çeşit ayrım yaratıldığı anlaşılıyor.[13] Kadınlar bu yeni toplumsallaşma sürecinin bütünüyle dışında tutuldu ve kendilerine, benzer maksatlarla sık sık gittikleri hamamlar kaldı. Bu dönemde hamamların, konuşup kaynaşarak hoşça vakit geçiren kadınlara kahve ikram edilen mekânlara dönüştüğü bilinmektedir.[14] XVII. yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi, renkli üslubuyla, İstanbul'daki hamamların uzun bir listesini verir. Evliya, dilencileri de unutmayarak, çeşitli meslek, mansıp, soy sop, din ve mezhepten kimselerin (iddiasına göre sadece kendilerine hizmet eden) hamamlara sıklıkla gittiklerini anlatır. (*Araplara Tahte'l-kal'a Hamamı; müftilere Müfti Hamamı; taşçılara Silivrikapısı Hamamı; Yahudilere Çıfıdkapısı Hammamı; dilencilere İstinye Hamamı...*).[15]

Zenginlik göstergeleri erkek ve kadınların iskân tarzları, mesken türleri, kıyafet ve ziynet eşyalarından anlaşılan tüketim kalıplarıydı. Tüketim kalıplarına dair bilgiler sıradan kimselerin *tereke* kayıtlarından ve aynı zamanda servetleri müsadereye tâbi olan (*askerî kassam*) yönetici zümrenin arkalarında bıraktıkları sayım defterlerinden elde edilmektedir.[16] *Askerî* ve *reaya* arasındaki "sınırların belirsizleşmesi" gibi zaman içerisinde tüketim kalıpları da değişti. İstanbul'da tüketim

12 Kafadar, "Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul'un Ayaktakımı", s. 142.

13 Sema Akyazıcı Özkoçak, "Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri", *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekan, Sosyalleşme, İktidar,* İstanbul 2009, s. 26, 33, 35.

14 Özkoçak, "Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri", s. 26-27.

15 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Orhan Şahik Gökyay, İstanbul 1996, c. 1, s. 136-137, 138.

16 Suraiya Faroqhi, *Stories of Ottoman Men and Women, Establishing Status, Establishing Control*, İstanbul 2002.

6- Cami avlusunda arzuhalci ve İstanbul sakinleri (Walter Gold, Doha, Orientalist Müzesi)

kalıplarının ne zaman değiştiği konusunda bir mutabakat olmamakla beraber, ilk kapsamlı değişimin XVII. yüzyılda kahve ve tütün tüketimiyle başladığı; XVIII. yüzyılda ithal Hint dokumaları ve artan yerli imalatla genişlemenin sürdüğü ve nihayet XIX. yüzyılda Avrupa kaynaklı ithal mallarındaki muazzam artış ve yerli sanayi üretiminin sürmesiyle daha da geliştiği belirtilir.[17]

İmparatorluğun ilk dönemlerinden itibaren sıradan İstanbulluların iskân tarzı ve mesken türü kullanışlılığı esas alan kendine özgü bir tevazu arz eder. Meskenler yerine göre ya yarı yarıya veya bütünüyle ahşaptan inşa edilirdi.[18] İstanbul'un nüfusu henüz mevki ve sınıf ayrılıklarına göre değil, birbirlerinin hareketlerinden hukuken sorumlu olan (*müteselsilen kefil*) etnik/dinî gruplar hâlinde oluşmuş *mahalleler*de yaşıyordu.[19] Mahalleler ortak harcamalar ve muhtaçlara yardım için kullanılan mali kaynaklar (*mahalle avarız akçası vakfı*) gibi kendilerine ait toplumsal yardımlaşma mekanizmalarına sahip hukuksal, yönetsel, sosyal ve ekonomik birimlerdi.[20] Bununla beraber İstanbul'un üç banliyösü olan Eyüp, Galata ve Üsküdar, kimisi etnik olarak daha değişken ve daha ticari olmak üzere farklı yerel özellikler gösteriyordu. Ayrıca yakın zamanlarda yapılan araştırmalar servet ve nüfuz sahibi yöneticilerin Topkapı Sarayı'na yakın yerlere yerleşmeyi tercih ettiklerini göstermektedir.

XVIII. yüzyıl seçkinlerin tüketim kalıplarındaki değişimin çarpıcı bir örneğini oluşturur; Ahmed Refik'in (d. 1881-ö. 1937) *Lale Devri* tabirini, XVIII. yüzyıl şairi Nedim'den alarak uyarlamasının da gösterdiği gibi, bu değişimin simgesi lale çılgınlığıydı. Evlerde tüketilen lüks yiyecek maddeleri ve kullanım eşyalarında yabancı unsurlardaki artış, yavaş yavaş kıyafet çeşitliliği ve

17 *Consumption and the History of the Ottoman Empire 1550-1922: An Introduction*, ed. Donald Quataert, Albany 2000, s. 10-11.

18 *The Illuminated Table, the Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture*, ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann, Würzburg 2003.

19 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile,* İstanbul 2000, s. 21-33; Cem Behar, *A Neighborhood in Ottoman Istanbul*, Albany 2003, s. 1-7.

20 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya,* İstanbul 2012, s. 205.

7- Osmanlı ilmiye sınıfı (Vehbî)

esnekliğine doğru gidiş, Kâğıthane'deki Sadabad Kasrı, Haliç boyuna köşklerin inşa edilişi, bütün bunlar tüketimdeki gözle görülür değişikliğe işaret eder. Deniz kıyılarına inşa edilen köşklerin (*sahilsarayı/sultanefendi sarayları*) yaygınlaşması kadın sultanların siyasi gücündeki artışa delalet eder, zira evlerinin idaresini kocalarından ziyade kadınlar ellerinde tutuyorlardı.[21]

XVIII. yüzyılda ortaya çıkan gösterişçi elit tüketimiyle birlikte İstanbul'un toplumsal ve kültürel dokusu, bir "açılma" (*décloisonnement*) deneyimliyordu. Şehirli orta sınıf mesire yerleri gibi halka açık alanlarda giderek görünür olurken; sosyal ve mesleki hareketlilik, mimari güzelliğin takdirinde duyusal hazlara vurgu yapan tüketim kalıplarına yansıdı.[22] İstanbul'un toplumsal ve kültürel dokusunun bu şekilde "açılması", doğrudan elit tüketiminin tepeden inme etkisiyle veya Batılılaşmayla açıklanamayacak, eskiyle yeniyi, yerli ve yabancı unsurları birlikte kucaklayan karma, esnek ve yenilikçi bir eğilimdi. Bu yüzden dönemin değişen mimari zevkleri, Osmanlı modernleşmesinin habercisi olarak görülür.[23]

21 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 2011, s. 148.

22 Shirine Hamadeh, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century*, Seattle-London 2008, s. 4, 14.

23 Hamadeh, *The City's Pleasures*, s. 8.

8- 1720 şenliğinde III. Ahmed, devlet ricali ve halk gösterileri izliyor (*Sûrnâme-i Vehbî*, TSM, nr. 3594).

Bu dönemde mütevazı kesimlerin tüketim kalıpları Eyüp semtinin mahkeme kayıtlarına dayalı olarak tetkik edilmiştir. Mahkeme kayıtlarına göre, köylerdeki en varlıklı kesim, ticaretin çeşitli alanlarıyla uğraşan ve vergi muafiyetinden faydalanan yeniçerilerdi.[24] Eyüp'ün mütevazı köylüleri öldüklerinde geride bıraktıkları inekler, öküzler, atlar, arı kovanları, tavuk kümesleri ve topraktı.

24 Halil İnalcık, "Eyüp Sicillerinde Toprak Köy ve Köylü", *Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, İstanbul 1998, s. 11. Halil İnalcık'ın bu gözlemi XV. yüzyıl Bursa'sının tereke kayıtlarına dayalı bulgularıyla uyum içindedir, ki buna göre Bursa'nın en zenginleri bölgeler ve milletler arası ticaretle ünlü bu kentte bile en varlıklı tüccarlar ve dokumacılar değil askerî-mülki erkân idi. Ayrıca bkz. Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri,* İstanbul 2008, s. 218-219.

Bundan başka verdikleri borçların faizleriyle, yani tefecilikle geçinen köylüler de vardı.[25] Bu kimselerin evlerinde süslü mefruşat ve dokumalardan ziyade minimal ve temel özelliği kullanışlılık olan eşyalar bulunurdu, fakat XVIII. yüzyılın son çeyreğinde en mütevazı evlerde bile XVI. yüzyıldaki muadillerinde bulunmayan mutfaklar (*matbah*) vardı.[26]

Nispeten daha zengin hanelere işaret eden gösterişli eşyalar; aynalar, saatler ve nadiren rastlanan dürbünlerdi. Dekoratif cam objeler, kıymetli porselen, mücevherat, gümüşler, değerli kitaplar ve cariyeler mütevazı evlerde nadiren bulunurdu. Kitaplar ekseriya erkeklere, nadiren kadınlara ait olurdu. Emekli yeniçerilerin terekelerinde piştovlar ve kılıçlara rastlanırdı. Kürkler de özel eşyalar arasında kaydedilmekle beraber her türlü kıyafet, ev dokuması ve mefruşat genellikle yıpranmış olurdu.[27] Buna karşın, bu dönemin seçkin konaklarında çok sayıda ayna ve ithal saat bulunurdu, fakat Batı'dan ithal mallar her zaman bu malların geleneksel kullanımını değiştirmemiş veya kullanıcılarını "Batılı"laştırmamıştır.[28]

Osmanlı toplumunda resmî kayıtlardan yola çıkarak yoksulluğun işaret ve emarelerini ayırt etmek nispeten daha zordur ancak yine de mahkeme sicilleri ve *şikâyet defterleri* yoksulluk hakkında belli ölçüde bir fikir verir. Osmanlı döneminde her *mahalle*deki toplumsal yardım sistemi yoksulların ihtiyaçlarını karşılıyordu. Yardım kuruluşları (*vakıf*) kısmen aşevi işlevi gören *imaretler*e mali kaynak sağlıyordu.

Yakın zamanlarda yapılan araştırmalar Osmanlı coğrafyasında yemek dağıtımının şartlarını ve anlamını açıklığa kavuşturdu. Bu çerçevede, insanlar sadece sosyoekonomik durumları nedeniyle değil, aynı zamanda kurumsal bağlantıları (dinî okullarda öğrenci olmaları veya yardım kuruluşlarında çalışmaları) sayesinde ya da gelip geçen yolcular olarak *imaretler*de yemek yeme hakkına sahip oluyorlardı. Yardım, "hayırsever ile yardımdan faydalanan kimse arasındaki hami-korunan ilişkisi"nde olduğu gibi, hatta bu sonuncusu yoksul veya muhtaç olmasa bile, modern ödenti anlayışı çerçevesi içinde veriliyordu.[29] Aynı zamanda aşevlerinin "muaşeret adabının" Osmanlı sosyal düzen anlayışını desteklediği düşünülür.[30] Bununla beraber *imaretler*ce yemek dağıtımı

9- Yeniçeri zabitlerinden süpürge sorguçlu çorbacı (Hörmann-Gemminger, Doha, Orientalist Müzesi)

25 İnalcık, "Eyüp Sicillerinde Toprak", s. 13-14.

26 Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, doktora tezi, Sakarya Üniversitesi 2011, s. 245.

27 Tülay Artan, "Orta Halliliğin Aynası", *Eyüp'te Sosyal Yaşam* (ed. Tülay Artan), İstanbul 1998, s. 51-60.

28 Bozkurt sofralarda geleneksel olarak kullanılmakta olan İngiliz tabak çanaklarından (*İngilizkari* ve *Saksonyakari*) örnekler verir. Bozkurt, *Tereke Defterleri*, s. 384.

29 *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, ed. Nina Ergin, Christoph K. Neumann ve A. Singer, Istanbul 2007, s. 15-16.

30 Chistoph K. Neumann bu görüşünü Gülru Necipoğlu'nun "mimari terbiyesi" kavramlaştırmasına dayandırır, bkz. *Feeding People, Feeding Power*, s. 286. Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, London 2005, s. 71-129, 506-520.

10- Sipahi (Hörmann-Gemminger, Doha, Orientalist Müzesi)

ancak daha geniş bir resmin parçası olarak görülebilir. Bu tablo askerleri, devlet şenlik ve ziyafetlerine gıda maddeleri teminini ve İstanbul'un iaşesi için gıda fiyatlarının denetlenmesini de içine alır.[31]

XIX. yüzyıl 1839, 1856 reformları ve 1876 Anayasası'nın merkezîleşme ve Batılılaşma çabalarını temsil etmesi sebebiyle son önemli dönüm noktasıdır. Yeni politikalar hukuk önünde bütün tebaanın eşitliğini öngören bir adalet ve eşitlik düzeni kurmayı amaçlıyordu. İstanbul loncalarıyla yakın bağları ile birlikte yeniçeri birliklerinin 1826'da kaldırılması ve 1838 *Baltalimanı Ticaret Anlaşması* zaten belli bir mesafe kat etmiş olan iktisadi liberalizm politikalarını güçlendirdi.[32] Aynı dönem içerisinde İstanbul'un tüketim alışkanlıkları da esaslı bir tarzda değişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısında sınıf ve statü farklarına göre şekillenen mesken ve mahalleler ayrımı olgunlaştı. Ayasofya ve Laleli'nin batısında elit kesimin konakları kümelendi; Beyoğlu, sokak lambalarıyla İstanbul'un modern yüzü hâline geldi.[33] Kamusal mekânlarda çeşmeler ve saat kuleleri yaptırıldı. Kitlesel bir moda akımı, artan yaşam seçenekleri ve sosyal hareketliliğe işaret ederken, moda trendlerini İstanbul'un gayrimüslimleri ve yabancıları belirliyorlardı.[34] İstanbul evlerinde, önce gayrimüslimler, daha sonra Müslüman askerî mülki erkân konaklarında, *sandalyeler* (geleneksel *iskemle*nin yanı sıra) ortaya çıktı. 1870'lere kadar devlet ricalinin konaklarında bile dirençle karşılanmış olan gümüş sofra takımları Müslümanların evlerine geç giren yeniliklerdendi.[35] Müzik aletleri edinme ve tiyatroya gitme elitler arasında yaygınlık kazandı. Sultan II. Mahmud bütün devlet memurlarına *fes*i mecbur hâle getirerek tebaası arasında farklılıktan çok homojenliği ön plana çıkarmaya çalıştı, fakat Osmanlı işçilerinin bazı durumlarda kendi giyim kurallarını tercih ettikleri görüldü.[36]

XIX. yüzyıl aynı zamanda yüksek toplumsal ve ekonomik maliyetleriyle uzun ve yıkıcı savaşlara tanık oldu. Bu çerçeve içerisinde *Darüşşafaka*, *Darüleytam* ve *Darülaceze* gibi yeni toplumsal yardım kurumları tesis edildi. İlk modern eğitim kurumları arasında yer alan Darüşşafaka (1873), sadece yetimleri kabul eden özel bir parasız yatılı okuldu. İslami Eğitim Cemiyeti (*Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye*), bir Fransız modelini örnek alarak

31 Chistoph K. Neumann, "Remarks on the Symbolism of Ottoman Imarets", *Feeding People, Feeding Power*, s. 279.

32 Donald Quataert, "The Age of Reforms 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, ed. Halil İnalcık ve D. Quataert, Cambridge 1994, s. 763-764.

33 Faroqhi, *Stories of Ottoman Men and Women,* s. 54.

34 Ch. Jirousek, "The Transition to Mass Fashion System Dress in the Later Ottoman Empire", *Consumption and the History of the Ottoman Empire,* s. 227.

35 Bozkurt, *Tereke Defterleri,* s. 345-346.

36 Quataert, "Clothing Laws, State, and Society", s. 420-421.

11- İstanbullu müslim ve gayri müslimler (*I. Ahmed Albümü*, TSMK, nr. B. 408)

bu okulu kurdu. *Darüşşafaka* kız ve erkek Müslüman çocuklara eğitim veriyordu.[37]
Yetimlere yardım eden *Darüleytam* önceki yüzyıllarda da mevcuttu fakat yetimlere miras kalan malları muhafaza eden ve onlar yararına kullanan bu hizmet daha sonra hukuksal iyileştirmelerle özerk bir idari yapıya kavuşturuldu.[38] Darülaceze*,* yoksullara yiyecek, giyecek,

12- İstanbulluların en önemli buluşma mekânı: Sultanahmet Meydanı (Flandin)

barınak ve sağlık hizmetleri sağlama amacıyla, dilencilik yasağını (1896) takiben kuruldu. Kurumun yardımları etnik ve dinî ayrım gözetmeksizin erkek, kadın ve çocukları kapsıyordu.[39]

Sonuç olarak, erken imparatorluk dönemi İstanbul'u, yönetenler ile yönetilenler arasındaki vergi muafiyetleri ve gelir kaynaklarına dayalı geleneksel sınıf ayrımını yansıtıyordu, ne var ki bu ayrım bir zamanlar kavramsallaştırıldığı kadar açık değildi. Devlet erkeklerin kadınlara, Müslümanların gayrimüslimlere üstünlüğünü belirtmek amacıyla makam, mevki, mertebe farklarını vurgulayan kıyafet nizamnameleri gibi belli düzenlemeler getirmekle beraber, geç XVI. yüzyılda

37 Aylin Koç, "Öksüz ve Yetim Çocuklar İçin Kurulmuş Bir Eğitim Kurumu: Darüşşafaka", *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, ed. Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, İstanbul s. 183, 185, 192.

38 Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları", *İstanbul Universitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, sy. 14, s. 110.

39 Reşat Ekrem Koçu, *Darülaceze (1895-1974)*, İstanbul 1974.

yönetenler ile yönetilenler arasındaki sınırları giderek belirsizleştirmiş olan esaslı bir değişim başladı. XVII. yüzyılda kamusal mekânların artan sayısı ve simgesini erkekler için kahvehanelerin, kadınlar için hamamların oluşturduğu yeni toplumsallaşma tarz ve davranışlarıyla büyük değişimler, erken-modern İstanbul'u şekillendirdi. Kahvehanelerin yaygınlaşması toplumsal tabakalaşmadaki değişimleri de yansıtan yeni tüketim eğilimlerinin bir parçasıydı.

XVIII. yüzyılda toplumsal kültürel dokunun "açılması"nda önemli bir etmen olarak elitlerin lüks tüketimi ortaya çıktı. Şehirli orta sınıflar kamusal mekânlarda daha fazla görülmeye başladı ve bu sınıfın zevkleri yavaş yavaş değişti. Buna karşılık İstanbul'un yoksul kesimleri hayatlarını mahalle teşkilatları ve yardım kuruluşlarının desteğiyle sürdürmeye devam ettiler.

XIX. yüzyıl bütün tebaanın eşitliğini vurgulayan Batılılaşma ve modernleşme çabalarını getirdi. Yerleşim yerleri ilk defa sınıf ve mevkiye göre ayrıldı. Yabancıların ve gayrimüslim Osmanlıların öncülüğünde gelişen kitlesel bir moda sistemi ortaya çıktı.
Beraberinde ciddi yıkım ve tahribatlar getiren savaşlar yetimlerin ve yoksulların ihtiyaçlarını karşılayan yeni toplumsal yardım mekanizmalarını gerekli kıldı. Bu hizmetler bütün Osmanlı tebaasının hukuk önünde eşitliği ilkesine göre cinsiyet ve din ayrımı gözetilmeksizin herkese sunulmaya çalışıldı.

OSMANLI DÖNEMİ İSTANBUL AİLESİ

FATİH BOZKURT*

İmparatorluklara başkentlik yapmış İstanbul'un tarihine göz atıldığında, kurulduğu dönemden itibaren dünyanın en kalabalık şehirleri arasında yer aldığı görülür. Bizans'tan sonra Osmanlı döneminde de bu özelliğini koruyan ve geliştiren şehir, endüstri devriminin İngiltere ve kıta Avrupa'sında ortaya çıkaracağı büyük sanayi şehirlerine kadar (XIX. yüzyıl başı) Akdeniz, Orta Doğu ve Avrupa'nın nüfus bakımından en önde gelen şehri unvanını taşımıştır. 1453 yılında II. Mehmed tarafından fethedildiğinde nüfusunun 50.000 civarında olduğu tahmin edilen şehrin, Bizans İmparatorluğu'nun son dönemlerinde büyük insan kaybı yaşadığı anlaşılmaktadır. İstanbul'un insan kaynağı bakımından toparlanması uzun sürmemiştir; bunda gerek Osmanlı idarecilerinin yeni payitahta ve iskânına verdikleri önemin gerekse şehrin siyasi otoriteden bağımsız büyüme potansiyelinin payı olduğu açıktır. İstanbul nüfusu için verilen rakamlar XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yüz binlerle ifade edilmeye başlanmıştır. Başkentin demografik yapısı ise, Osmanlı tarihi boyunca dinî, kültürel, etnik vb. kimliklere göre çok sayıda ve çeşitte toplumsal grubu içermiştir. *İstanbul ailesi* (yahut *İstanbul aileleri*), bir taraftan söz konusu demografik yapının oluşumuna katkı yaparken diğer taraftan bu yapının büyük ölçüde şekillendirdiği toplumsal zemin üzerinde gelişmiştir. Bu yönüyle, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde herhangi bir şehre ya da bölgeye özgü aile veya aile tipleriyle kıyaslanmayacak derecede zengin bir çeşitliliğe sahip olmuştur.

İstanbul ailesi kavramı; padişah ve geniş ailesinin oluşturduğu hanedan ailesini, üst düzey devlet idarecilerinin kalabalık kapı halklarını da içeren konak tipi büyük haneleri, imparatorluğun farklı bölgelerinden başkente gelip yerleşmiş Osmanlıların küçük/göçmen ailelerini, İstanbul nüfusunun önemli kısmını teşkil eden Müslüman aileleri, diğer taraftan farklı inanç ve kültürlerin biçimlendirdiği gayrimüslim aileleri, emektar yeniçerilerin mütevazı büyüklükteki ailelerini vb. aile türlerini içeren son derece kapsamlı bir çerçeveye sahiptir. Dinî, kültürel, siyasi, sosyoekonomik vb. özelliklere göre çeşitli başlıklar altında toplanabilecek başkent aileleri arasında farklılıkların yanı sıra benzerliklerin de tespit edilmesi mümkündür. Osmanlı ailesi üzerine araştırma yapanların bir kısmı da, millet sistemi çerçevesinde ayrı başlıklar hâlinde ele aldıkları aileler arasında dahi benzer özelliklerin nispeten fazlalığına vurgu yapmaktadır.[1]

Aile tarihi çalışmalarının önemli konu başlıkları evlilik ve ailenin oluşumu, aile hayatı, aile türleri, aile içi ilişkiler, doğurganlık, hane yapısı ve büyüklüğü, akrabalık ilişkileri, aile hukuku, ailenin sona ermesi şeklinde sıralanabilir. Tarihin yanı sıra sosyoloji ve antropoloji, aile üzerine araştırma yapan disiplinlerin başında gelmektedir. Bu çalışmada, geniş bir kavram olan İstanbul ailesi daha çok tarihsel boyutuyla ele alınacaktır. Doğurganlık, hane yapısı ve büyüklüğü, çok eşlilik ya da tek eşliliğin başkent toplumunda yaygınlığı, evlilik tecrübeleri, akrabalık bağları, kadın ve erkeğin aile içindeki rolleri üzerinde duracağımız konulardır. Başkentin farklı toplumsal çevrelerine yerleştirilebilecek aileler arasındaki karşılaştırmalara da yer verilecektir.

İstanbul aileleri tarihi, geçmişi olduğu kadar günümüzü de anlamamıza katkı yapacak verimli bir araştırma sahasıdır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul hanelerinde gözlemlenen demografik ve kültürel değişimlerin zamanla diğer şehirlere örneklik teşkil ettiği ve Cumhuriyet dönemi Türk aile yapısının şekillenmesinde etkili olduğu kaydedilmektedir. Endüstrileşmeyle birlikte Batılı toplumların aile yapılarında yaşanmış değişimlere benzer dönüşümlerin, yani küçük/çekirdek aile yapısı, düşük doğurganlık oranı, evlilik yaşlarında gerileyiş vb. dönüşümlerin Osmanlı ve İslam coğrafyasında ilk olarak İstanbul'da ortaya çıkması ve diğer bölgelerde yaklaşık 50-100 yıllık gecikmeyle benzer süreçlerin gözlemlenmesi İstanbul hanelerinin yaşadığı tarihsel tecrübeyi daha da önemli kılmaktadır. İstanbul hanelerinin uzak coğrafyalara da uzanan etkisinin, imparatorluğun son dönemiyle sınırlı olduğunu düşünmek doğru olmamalıdır. Tarihi boyunca kozmopolit

* Sakarya Üniversitesi

1 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2000, s. 6.

1- İstanbul'da düğün alayı (Guer)

bir şehir kimliği taşımış olan Osmanlı İstanbul'u, çok değişik bölgelerden ailelere ev sahipliği yapmış olmasının yanında, özellikle başkentin seçkin çevreleri ve yerleşik nüfusunun temsil ettiği, tekrar ürettiği ve sonraki kuşaklara ve çevreye aktardığı aile kurumu da her dönemde önem arz etmiştir.

İstanbul'un fethinden itibaren yurt dışına sürgün edileceği 1924 yılına kadar başkentin ve imparatorluğun en seçkin ve dikkat çekici ailesinin, hanedan ailesi olduğuna şüphe yoktur. Tarihteki en uzun ömürlü hanedanlar arasında yerini almış olan Osmanoğullarının başkentin diğer ailelerinden ayrı olarak ele alınması gerekir.

Evlenme ve Çok Eşlilik

İstanbul aile tarihine başlangıç noktası olarak, başkentlilerin evlilik davranışlarını, bireylerin ve grupların evlilik stratejilerini, evlilik yoluyla kurulan bağları kısaca evlenme olgusunu belirleyebiliriz. Öncelikle vurgulanması gereken, evli erkek ve kadınların toplumda ideal yetişkin insan tipi olduğudur. Bekâr kalanlar her dönemde son derece küçük bir grubu teşkil etmiş olmalıdır. Evlilik davranışlarında değişimin yaşandığı ve muhtemelen bekârlığın sayıca daha fazla olduğu 1907 yılı nüfus istatistiklerine göre, İstanbullu kadınların yaklaşık %2'si, erkeklerin de %5'i bekâr kalıyordu.[2] Bu ortamda, ölüm veya boşanmayla sona eren evlilikler neticesinde ikinci, üçüncü evliliği tecrübe eden dulların sayısının az olmadığını da belirtmek gerekir. Son dönemdekiler hariç, kaynaklar ortalama evlenme yaşının tespiti için yetersiz olsa da, başkentte evlenme yaşının XIX. yüzyılın ortalarına kadar düşük kaldığını varsayabiliriz. İstanbullu erkek ve kadınların evlilik yaşlarındaki gerileyiş XX. yüzyıl başlarında ortaya çıkacak yeni bir durumdur. 1907 yılı verilerine göre, başkentin Müslüman erkekleri arasında ilk evlilik yaşı ortalaması 30'a yaklaşmış iken kadınlarda bu oran 20 yaşın üzerine çıkmıştı.

Hukuki, dinî, kültürel boyutları olan nikâh ve evlilik törenleri ailelerin kuruluşunu sağlarken aynı zamanda yeni kurulan yuva için toplumsal meşruiyet ve onaylanma anlamlarını da içeriyordu. Evlilik sadece bir kadın ve erkek arasında kurulan bağ da değildir. İstanbul toplumunda evlilik yoluyla kurulan ilişkilerin aileleri, sülaleleri kapsayan, kısaca iki kişiyi aşan yönleri vardır, her toplumda olduğu gibi.

Osmanlı başkentinde evlilik yoluyla kurulan akrabalık bağlarının yaygın olarak grup içi evliliklerle kurulduğu ifade edilebilir. Yatay ve dikey hareketliliğe açık olmakla beraber, şehirdeki toplumsal tabakalaşma doğal olarak evlilikleri ve aile yapılarını da etkiliyordu. İstanbul'un elit çevrelerine mensup ailelerin evlilik tercihlerinde toplumsal statü, servet, yaşam tarzı, kültürel birikim vb. kıstasların çok daha belirleyici olduğu anlaşılıyor. Konu hakkında bilgilerimiz sınırlı olsa da bazı örneklerden hareketle bu düşünce şimdilik makul görünüyor. Köklü ulema aileleri arasında

2 Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık: 1880-1940*, İstanbul 1996, s. 138.

2- Sultanahmet Meydanı'ndan bir düğün alayının geçişi (Motraye)

sonradan kurulan akrabalık ilişkilerini bu duruma örnek gösterebiliriz. Bu gruptan kişilerin (özellikle kadınların) terekelerinde aktarılan, gerek tereke sahibinin gerekse eşinin babalarına ait bilgiler, önemli makamlara ulaşmış iki aile arasında kurulmuş bağa işaret etmektedir. Örneğin, Kasım 1784 tarihli terekenin sahibi Fatma Zehra Molla Hanım'ın babası sabık şeyhülislamlardan es-Seyyid Mehmed Molla Efendi iken Mekke kadılığı yapmış zevci Mehmed Emin Molla Efendi'nin babası da şeyhülislamlardan (Veliyüddin Efendi) idi.[3] XVIII. yüzyıldan itibaren başkentin önemli aileleri arasında yer almış; müderrisler, kazaskerler, şeyhülislamlar çıkarmış Dürrîzade ailesinin evlilik stratejisi de Paşmakçızade, Feyzullahzadeler gibi önde gelen ulema aileleriyle akrabalık tesis edilmesi yönündeydi.

Evlilik stratejisi bakımından zikredilmesi gereken bir diğer dikkat çekici toplumsal grup yeniçerilerdir. Emektar yeniçerilerin kendilerine eş olarak tercih ettikleri kadınların büyük çoğunluğunun cariye kökenli olduğu anlaşılıyor. Baba isimleri mahkeme kayıtlarında Abdullah olarak yazılı kadınları eşliğe tercih eden emektar askerlerin yaş ortalaması yüksek olmalıdır. Eşlerden birinin ölümüyle tescil edilen tereke defterlerinden bu tür ailelerin son derece küçük olduğu, mirasın en azından yarısının birçok örnekte devlet hazinesine intikal etmesinden anlaşılmaktadır.

Osmanlı ailesini ele alan incelemelerin üzerinde durduğu önemli konuların başında eş sayıları gelmektedir. Osmanlı toplumunda, Müslüman erkekler arasında çok eşliliğin (*teaddüd-i zevcât)* yaygın olduğuna dair görüş yakın zamanlara kadar egemendi. Oryantalist gelenek içinde kaleme alınmış eserlerin, çok eşlilik konusundaki kanaatin oluşumunda belirleyici olduğu

3 Fatma Zehra Molla Hanım'ın terekesi için bkz. Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriye Mahkemesi, nr. 530, vr. 22b-23b.

3- İstanbullu bir alie eğlenirken (Mèry)

zikredilmelidir. Osmanlı toplumunda çok eşliliğin yaygınlığına ilişkin somut verilere, güvenilir kaynaklara dayanmayan görüşlerin tarihsel gerçekliğe uygun olmadığı son dönemde yapılmış araştırmaların önemli bulgularındandır. Osmanlı ailesi hakkında bilgi veren tarihî kaynakların başında gelen tereke defterlerine göre, gerek başkentte gerekse diğer Osmanlı şehirlerinde çok eşlilik sınırlı düzeyde kalmıştır. XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla uzanan dönemde Edirne'den Şam'a, Halep'ten Bursa'ya, Selanik'ten Antep'e kadar çeşitli Osmanlı şehirlerinde yaşamış Müslüman erkeklerden aynı anda birden fazla kadınla evli olduğu tespit edilenlerin oranı %10'u nadiren geçiyordu. Başkent ailelerinde bu oran daha yüksek değildi. XVII. yüzyıl İstanbul kadı sicillerine dayalı bir çalışmada, askerî zümre içinde tek eşliliğin %92,8 düzeyinde olduğu kaydedilmektedir.[4] XVIII ve XIX. yüzyıllarda çok eşlilik oranı aynı grup için değişmemiştir. Yönetici sınıftan Müslüman erkeklerin sadece %8,2'si öldüğünde birden fazla eşi mirasçı bırakmıştır. Bu dönemde yönetici sınıftan olmayan sıradan İstanbulluların çok eşli aile düzeni kurmaları ise birkaç örnekle sınırlıydı. Öldüğünde evli olan Müslüman erkeklere ait 156 tereke kaydına göre çok eşlilerin sayısı 4'te kalmıştır (%2,5).[5] Tereke kayıtlarına göre, başkentin Müslüman hanelerinde birden fazla kadınla evli olan erkekler azınlıktaydı. Her kesim için saptanmış rakamlar düşük olsa da çok eşli olma durumu statü ve servet artışıyla doğru orantılı görünmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumu ve aileleri hakkında, öncekilerle kıyaslandığında,

4 Said Öztürk, "Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı", *İstanbul Araştırmaları*, 1997, sy. 3, s. 31.

5 Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *TD*, 2012, sy. 54, s. 95 vd.

güvenirlilik, muhteva zenginliği ve kapsam bakımından daha nitelikli yeni kaynaklar ortaya çıkmıştır. Kaydı tutulmuş örnekler çerçevesinde aileye ilişkin çeşitli bilgiler içeren mahkeme tutanaklarına göre, kadınlar da dâhil olmak üzere nüfusun tamamını saymayı amaç edinmiş, daha mühimi aileye ilişkin demografik ve sosyolojik bakımdan zengin veriler içermiş nüfus defterleri de İstanbul'da tek eşli ailelerin egemen olduğunu ortaya koymaktadır. Rakamlar gerçeği bütün açıklığıyla ifade etmektedir; 1885 yılında evli Müslüman erkeklerin %2,51'i çok eşli iken bu oran 1907 yılında %2,16 olarak saptanmıştır.[6]

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumunda çok eşliliğin nadir olduğuna dair bazı gözlemler mevcuttur:

> Kanun ile şekillendirilmiş, akla göre ise sabır ve dayanıklılık isteyen çok eşlilik teoride bazı sınırlamalar altındadır, uygulamada ise bu sınırlar daha da daralır. Günümüzde Osmanlı toplumunun eğitimli kesiminde çok eşliliğe hemen hemen hiç rastlanmaz, en azından Batı'daki gayriresmi çok eşliliğe yaklaşamayacak kadar nadirdir.[7]

R. Mantran da çok eşliliğin ancak servet sahibi çevrelerde mümkün olabileceğini kaydeder ve tek eşliliğe dayalı aile hayatı bağlamında, Batı'nın mütevazı aileleriyle Osmanlı muadilleri arasındaki benzerliğe dikkat çeker: "Ve Türklerin büyük çoğunluğu fiilen tek eşlidir ve Batının mütevazi ailelerindekinden, birkaç örf dışında, hiç de farklı olmayan bir aile hayatı sürmektedir."[8] 1578-1581 yılları arasında İstanbul'da bulunmuş Alman din adamı Schweigger'in görüşü de Türkler arasında çok eşliliğin olmadığı şeklindedir.[9]

İstanbul ailesi tek eşliydi. Bu yapı, aynı zamanda, görece küçük bir aile olarak da tanımlanabilir. Aile yapısı hakkında kaynakların yetersizliği dolayısıyla, küçük aile tanımlaması, XV. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın son çeyreğine uzanan geniş dönem için ihtiyatlı kullanılmalıdır. İstanbul haneleri için kıymetli veriler sağlayan 1885 ve 1907 yılı nüfus sayımlarına dayalı araştırmalarda, bu dönemde İstanbul'da en yaygın aile tipinin karıkoca ve çocuklardan oluşan çekirdek aile olduğu sonucuna ulaşılmıştır.[10]

6 Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri*, s. 161-162.

7 Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul 2007, s. 212.

8 Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1991, s. 155.

9 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*, nşr. H. Stein, çev. S. Türkis Noyan, İstanbul 2004, s. 210.

10 Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri*, s. 74-78, 99.

Hane Yapısı ve Hane Büyüklüğü

Osmanlı dönemi ailelerinin ortalama kaç kişiden oluştuğu, araştırmacıların üzerinde en çok durduğu konuların başında gelmektedir. Hane büyüklüğü kavramı, aile tarihi araştırmalarının kilit kavramlarından olmasının yanı sıra meseleyi geniş bir çerçevede değerlendirmeyi de mümkün kılmaktadır. Tek eşlilik yahut çok eşlilik, doğurganlık ve çocuk sayıları, eş ve çocuklar dışındaki aile bireyleri hanelerin büyüklüğünü doğrudan belirleyen öğeler oldukları gibi her biri aynı zamanda aile tarihi araştırmalarının önemli başlıklarındandır.

Tarihî kaynaklar, hanelerin yapısını ve büyüklüğünü kesin olarak ortaya koyma noktasında çeşitli zaaflar taşımaktadır. Tereke defterleri, gerek kapsamlı bilgiler içermesi gerekse imparatorluğun erken sayılabilir bir döneminden itibaren tutulması ve nispeten düzenli seriler meydana getirmesi bakımından kıymetlidir. Bundan dolayı, Osmanlı ailesini konu edinen araştırmaların tamamına yakını tereke kayıtlarına dayalı olarak yapılmıştır. Terekeyi paylaşan vârislerin listesi, özellikle hane büyüklüklerinin incelenmesinde kullanılmıştır.

Osmanlı aile tarihi araştırmaları için en önemli kaynak gruplarından birini meydana getirse de, tereke defterlerindeki verilerden hareketle aileye dair bütün sorulara tatminkâr yanıtlar verilebileceğini düşünmemek gerekir. Araştırmacıların dikkatini çekmese de tereke defterlerinin ilk elden vurgulanması gereken özelliği, hane düzeyinde tutulmuş kayıtlar olmamasıdır. Aynı çatı altında yaşayan aile bireylerini içermeyebileceği gibi farklı bir hanenin üyesine, bu özelliği belirtilmeden yer verebilir. Dolayısıyla hane yapısı ve büyüklüğü incelemelerinde tereke kayıtlarının zayıf yönleri söz konusudur. Mesela, başkentteki konak tipi aileler, yani birden fazla aileyi (çoğul aile) barındıran büyük haneler hakkında suskun kalmaları kaçınılmazdır. Bununla birlikte, sosyologların temel (çekirdek) aile olarak tanımladıkları anne, baba ve çocuklardan oluşan aile yapısı için nispeten kullanışlı kaynaklardır. Ancak terekelerin çoğu durumda, gerçekte öyle olmasa da, çekirdek aile görüntüsü verebileceği unutulmamalıdır. Basitçe tereke defterleri; mirasın taksimi dolayısıyla hazırlanmış hukuk metinleridir ve ancak bu çerçevede aileyle ilgili kıymetli bilgiler aktarabilmektedir. Tereke defterleri, gelişmiş kayıt teknikleriyle hazırlanmış nüfus defterleri ortaya çıkıncaya kadarki dönem için (Osmanlılar için XIX. yüzyılın son çeyreği) aile hakkında en kıymetli kaynak olma özelliğini korumuştur.

Yasal mirasçıları içeren, bu kişilerin aynı çatı altında yaşayıp yaşamadıklarını belirtmeyen tereke

4- Bir İstanbul ailesi (M. Fuad)

kayıtlarına göre, tek eşliliğin egemen olduğu İstanbul ailelerinin büyüklüğünü, çocuk sayılarının belirleyeceği, çocuk sayılarına ebeveynlerin ilavesiyle hane büyüklüğüne ulaşılacağı açıktır. XVII. yüzyılda İstanbul'da aile başına düşen ortalama çocuk sayısı 2,18'dir; bu sayı 1785-1875 döneminde ise 2,5'e yükselecektir.[11] Her iki rakam da oldukça düşük görünmektedir. Başkentli kadınların doğurganlık oranı kuvvetle muhtemel çok daha yüksekti. Nitekim 1717-1718 yıllarında İstanbul'da bulunmuş Lady Montagu, Osmanlı toplumunda doğurganlığın yüksek olduğunu, tanıdığı birçok kadının on iki, on üç çocuğa sahip olduğu ve bu çocukların yarısının veba ve diğer sebeplerden ötürü öldüğünü nakletmektedir.[12]

Tereke defterlerinin sadece mevcut (hayatta) mirasçıları içermesi ile çocuk ölümlerinin yaygınlığı dikkate alındığında, bu kaynakların doğurganlık konusunda zayıf kaldığı düşünülebilir. Daha mühimi, tereke kayıtları kayda giren örnekler bağlamında Osmanlı aileleri hakkında malumat içeriyordu. Mahkeme sicillerindeki terekelerin önemli bir kısmının ise, küçük yaşta çocuklarını mirasçı bırakmış, çoğu genç ebeveynlerin ölümü neticesinde kaleme alındığı anlaşılıyor. Biyolojik olgunluğa tam anlamıyla ulaşamamış, diğer bir ifadeyle büyümesi yarım kalmış ailelerin, çocuk sayıları bakımından toplumdaki aileleri eksik temsil edeceği aşikârdır. Nitekim XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla farklı coğrafyalardaki Osmanlı şehirleri için verilmiş aile başına düşen ortalama çocuk sayıları da yaklaşık olarak aynı rakamlarda buluşur. Osmanlı toplumu için küçük aile yapısı, araştırmacıların tekrar ettiği en önemli demografik karakteri yansıtır.

Tereke defterleri başta olmak üzere çeşitli mahkeme kayıtları, nüfus defterleri İstanbullu gayrimüslimler için de mevcuttur. Fakat 1785-1875 dönemi hariç, İstanbul'un gayrimüslim aileleri akademik incelemeye konu olmamıştır. Yalnızca 1785'ten başlayarak 90 yıllık süreçte Müslüman ve gayrimüslim aileleri çocuk sayıları bakımından karşılaştırılabilir. Başkent terekelerinden hane yapısı hakkında en güvenilir verinin bu yöntemle elde edildiği değerlendirmesi yapılabilir. Çünkü aynı yöntemle hazırlanmış kayıtlara dayalı olarak farklı toplumsal grupların karşılaştırılması anlamlıdır. Bu dönemde gayrimüslimler, Müslümanlara göre belirgin şekilde daha fazla çocuğa sahip olmuştur; ortalama 2 çocuğa karşılık 3 çocuk. Kadın ve erkek terekelerindeki çocuk sayıları da benzer oranda, erkeklerin lehine, değişiyordu.[13]

Hane hane nüfusun sayıldığı, zengin ve ayrıntılı demografik verilerin kaydedildiği nüfus defterleriyle birlikte İstanbul haneleri hakkında daha fazla malumat ortaya çıkar. Toplam doğurganlık oranı 1885 yılında 3,5 iken 1907 yılında 3,88 olarak gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda doğum oranlarında büyük düşüş yaşanacaktır. 1945 yılı verilerine göre, toplam doğurganlık oranı 2,41'e gerilemiştir. Bu durum başkent toplumunda aile, kadın ve çocuk konularında yaşanan radikal değişimlerle açıklanmaktadır.[14] Nüfus defterleri, daha önceki dönemler için mümkün olmayan, hane yapısı araştırmaları için özellikle kullanışlıdır. Meslek gruplarına, sosyoekonomik çevrelere göre farklılaşan İstanbul hanelerinin büyüklüğü, 1907 yılı için, ortalama 4,1 ile 5,7 arasında değişiyordu. Üst düzey kamu görevlilerinin haneleri, en kalabalık grubu meydana getiriyordu. Gerek çoğul gerekse geniş aile yapıları bu kesimde daha sık gözleniyor; konak tipi aile modeli ortaya çıkıyordu. Konak tipi aile olarak tanımlanan bu hanelerin nüfusunu artıran unsurlar arasına çoğu cariye statüsündeki hizmetlileri de ilave etmek gerekir. Esnaf ve zanaatkâr haneleri ise ağırlıklı olarak (%53) çekirdek aile özelliğinde idi. Çekirdek ailelerin elitler ve diğer kamu görevliler arasında da yaygın olduğu aktarılmaktadır.

Boşanma, Ölüm ve Evlilik Tecrübeleri

Ali Rıza Bey, "hicri on üçüncü asır" yani XIX. yüzyıl İstanbul'unu anlatırken "avamın" aile hayatına da değinir. "Aile Münazaaları" başlığını taşıyan bu kısa bölümde karı koca geçimsizliklerine, aile kavgalarının sebeplerine ve taraflarına yer verilir. Nihayetinde çözümü boşanmakta bulan *biçare kadın,* mahkemeye başvurur, fesh-i nikâh ve nafaka davalarını açardı.[15] Osmanlı İstanbul'unun son dönemi için aktarılan boşanma hikâyesinin benzerleri

11 Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995, s. 114; Bozkurt, "Tereke Defterleri", s. 100.

12 Mary Mortley Montagu, *Türkiye Mektupları: 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul, ts., s. 105-106.

13 Bozkurt, "Tereke Defterleri", s. 100-101.

14 Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri*, s. 175 vd.

15 Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001, s. 9-11. Nafaka davası ile kastedilen çocuklar için talep edilen nafakalara ilişkin olmalıdır. XIX. yüzyılda ve önceki dönemlerde başkentli kadınlar boşanmak talebiyle mahkemeye gelip süreci başlattıklarında nikâh akdinin sona ermesiyle doğan çeşitli maddi haklardan vazgeçiyorlardı. Boşanma sonrasında çocuklar genellikle annelerine teslim ediliyordu. Çocukların nafakalarını karşılama sorumluluğu ise, hukuken babaların sorumluluğunda olduğundan ve muhtemelen boşanma sonrasında erkeklerin bu görevlerini ihmal etmeleri sıkça yaşandığından, kadınların çocukları için nafaka talep ettikleri davaların sayısı fazla idi.

5- Ev içinde müzik icrası (Allom)

9- İstanbul'da bir düğün alayı. Önde giden nahılı gelinin çeyizi takip ediyor. En arkada ise gelin arabası (Melling)

önceki asırlarda da fazlasıyla mevcuttu. Mahkeme kayıtlarındaki boşanmaların büyük çoğunluğunda dava sürecini başlatan kadınlardı. Evliliğin devam ettirilemez noktaya geldiğini düşünen başkentin Müslüman kadınları, bazı maddi menfaatlerden vazgeçerek boşanmayı tercih edebiliyorlardı.[16]

16 İslam hukukunun tatbik edildiği Osmanlı toplumunda boşanma türleri *talak, muhalaa* ve *tefrik* olarak adlandırılan üç farklı uygulamadan oluşmaktaydı. Talak tarzı boşanma kocanın tek taraflı iradesiyle gerçekleşmekteydi. Bu tür örneklerde, kocaların boşadıkları eşlerine karşı mehr ve nafakalardan ibaret kayda değer maddi yükümlülükleri göze almaları gerekiyordu. Tefrik ise çeşitli hukuki sebeplerle hâkimin verdiği boşanma kararıdır. Osmanlı dönemi mahkeme kayıtlarına göre, talak ve tefrik türü boşanmalar yaygın değildir, özellikle ikincisi. Osmanlıların en sık başvurdukları boşanma yöntemi muhalaa idi. Hukuken tarafların karşılıklı anlaşmalarına dayalı boşanma akdi olarak tanımlanan muhalaa, Osmanlı uygulamasında kadınların talep ettiği ve kocaların onayladığı boşanma türü olarak tarif edilebilir. Çoğu muhalaa örneğinde, evliliğe son vermek isteyen kadınların mehr ve nafaka talep etmekten vazgeçtikleri, hatta bazı örneklerde çocukların babalarına ait bakım masraflarını üstlenmek gibi ek mali yükümlülükleri dahi kabul ettikleri görülmektedir. Osmanlı aile hukuku hakkında ayrıca bkz. Mehmed Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985.

Yahudilik ve İslamiyet'e nazaran evlilik ve boşanmayla ilgili kuralların daha sıkı olduğu Ortodoks Hristiyanlıkta ancak belli koşullarda boşanmaya izin verilmektedir. Boşanmanın yasaklandığı Katoliklik ise bu konuda diğerlerinden tamamen ayrılmaktadır.[17] Başkentin Hristiyan sakinleri Rum ve Ermeni cemaatlerinden oluşan Ortodokslardı. Bu cemaatlerde boşanma oranlarının Müslümanlarınkinden düşük olması kuvvetli bir ihtimaldi. Ancak İstanbullu Hristiyanlar arasında da yaygın olan boşanma şekli Müslüman ailelerle son derece benzerdi. Rum yahut Ermeni kadın, şer'î mahkemeye başvuruyor, *muhalaa* yöntemiyle kocasından ayrılıyordu. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da mahkeme kayıtlarına girmiş yaklaşık altmış boşanma kaydı Hristiyanların kadı mahkemesini boşanma davaları çerçevesinde ne sıklıkta

17 Hristiyanlığın Avrupa aile yapısına getirdiği iki önemli özellikten birinin boşanmayla diğerinin ise vaftiz ebeveynliği ile ilgili düzenlemeler olduğu kabul edilmektedir, bkz. Jack Goody, *Avrupa'da Aile: Bir Tarihsel-Antropolojik Deneme*, çev. Serpil Arısoy, İstanbul 2004, s.13.

6- Çocuklar ve anneleri Tophane sahilinde kayık beklerken (Halaire, TSM)

kullandıkları hakkında da fikir vermektedir.[18]

Boşanma, evlilikleri hukuken sona erdiren bir uygulamaydı; ancak en önde geleni değildi. Eşlerden birinin ölümü İstanbul hanelerindeki birliktelikleri tehdit eden en önemli faktördü. Sırasıyla salgın hastalıklar, koruyucu hekimliğin yetersizliği, yaşam standartları, savaşlar, doğal afetler vb. demografik yapıyı şekillendiren asıl etmenlerdi. Ortalama insan ömrünün günümüzle kıyaslanmayacak derecede kısa olmasına neden olan bu şartlar altında çocuk ve genç ebeveyn ölümleri oldukça yaygındı. Çocuk ölümleri anne, baba ve diğer aile bireylerini duygusal açıdan sarsmış olmalıdır; ancak aile hayatının devamlılığını etkilememiştir. Anne yahut babanın ölümü ise evliliklerle birlikte birçok durumda mevcut aile yapısını da sona erdirmiştir. Eşini yitiren dulların önemli bir kısmının, özellikle kadınların kalan ömürlerini bu şekilde tamamladıkları düşünülebilir. Fakat çok sayıda dulun tekrar evlenmeyi tercih etmeleri de mümkündü. İkinci, üçüncü evliliklerini yapmış kadın veya erkek başkentlilere ilişkin dolaylı bilgiler içeren kayıtlar her dönemde mevcut olmuştur. Son dönem nüfus defterleri, tekrar evlenen İstanbullulara ilişkin düzenli sayısal bilgiler içermektedir. Bu defterlerde 1906-1940 dönemi İstanbul'unda Müslüman kadınların %21,9'unun en azından ikinci evliliklerini gerçekleştirdikleri kaydedilmiştir.[19]

7- İstanbullu hanımlar (Preziosi)

18 Nevzat Erkan'a henüz tamamlanmamış çalışmasıyla ilgili bulguları kullanmama izin verdiği için teşekkür ediyorum.

19 Duben ve Behar, *İstanbul Haneleri*, s. 142.

Boşanma ve ölümler neticesinde yapılan evliliklerle birlikte, karmaşık aile yapısı ortaya çıkmaktaydı. Üvey akrabalık bağlarına dayalı karmaşık ailelerin toplumda görece yaygın olduğu varsayılabilir. Baba bir kardeşliğin yanı sıra ana bir kardeşliğin, diğer taraftan üvey analığın ya da babalığın aile hayatını, aile içi ilişkileri nasıl etkilediği konusunda ise kaynaklar suskundur.

Sonuç olarak; son derece geniş bir araştırma sahası olan Osmanlı dönemi İstanbul ailesini ele alan bu yazı, konuyu tarihsel süreç içinde genel hatlarıyla aktarmayı hedeflemiştir. Kozmopolit şehir kimliği, İstanbul hanelerinin yapısına da yansımış ve başkentte diğer şehirlerle kıyaslanmayacak derecede farklı aile tiplerinin varlığını mümkün kılmıştır. İstanbul'un seçkin hanelerinin oluşturduğu konak tipi aile, tarih boyunca sosyolojik ve kültürel bakımdan gerek başkentin gerekse imparatorluğun en önemli aile tiplerinin başında gelmiştir. İstanbul hanelerinin yaşadığı değişim ve dönüşümler, Cumhuriyet dönemi Türk aile yapısının şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bu yönüyle araştırma, sadece geçmişteki değil, günümüz Türkiye'sindeki aile yapısını da anlamaya katkı sağlayacaktır.

ASKERÎLERİN TOPLUMSAL HAYATTAKİ YERİ

FEHMİ YILMAZ*

İstanbul, dünya tarihinin en uzun yaşayan imparatorluklarından Bizans ile Osmanlı'nın başkentliğini yapmış, birbirinden farklı pek çok sosyokültürel unsuru içinde barındırmış bir şehirdir. Başkent oluşu ve jeopolitik konumu sebebiyle merkezî otoriteyi pekiştirmek, şehri korumak ve sosyal düzeni sağlamak amacıyla, toplumun çoğunluğunu oluşturan siviller yanında, askerî zümre de şehirde önemli bir yer teşkil etmiştir. Bu zümre zamanla mali, iktisadi ve siyasi sebeplere bağlı olumlu ya da olumsuz gelişmelerde rol oynamış ve İstanbul'un sosyal tarihinin önemli bir parçası olmuştur.

Osmanlı İstanbul'unda asker, kul statüsüne dayalı *kapıkulu askeri* denen zümre demektir. *Kul sistemi*ni anlamadan bu askerî grubu, İstanbul tarihi çerçevesinde anlamlı kılmak veya gerçek yerine oturtmak mümkün gözükmemektedir. Kul sistemi, sarayda ve devlet hizmetinde kullanılmak üzere insan yetiştiren Osmanlı devlet idaresinin temel kurumlarından biridir. Kul sisteminde gerekli olan ihtiyaç ilk dönemlerde savaş kölelerinden, XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *devşirme* denen Hristiyan halkın gençlerinden seçilmiştir. Bu sistemde kanun çerçevesinde farklı dil, din ve mezhep, örf ve âdete mensup Hristiyan halktan toplanan ve yaşları 8-20 arasında değişen *devşirme oğlanları*, İstanbul'a getirilir, vücut ve karakter itibarıyla en iyileri saray için seçilerek Galata ve İbrahim Paşa saraylarına, taşrada Edirne ve Manisa saraylarına eğitilmek üzere gönderilirdi. Kalanların çoğu yeniçeri olmak üzere Anadolu'da Türk köylülerin yanına verilir, küçük bir kısmı da padişah bahçelerinde hizmet için *bostancı* yapılırdı. Saraya ayrılmış olanlara *içoğlanı*, yeniçerilik için ayrılanlara *acemioğlanı* denirdi. Ayrıca daha ilk dönemlerden itibaren fethedilen yerlerde soylu ailelerin çocukları da bu amaçla seçilerek saraya gönderilirdi. Saraya ayrılan içoğlanlar, 2-7 yıl süresince bu saraylarda sıkı bir eğitim alır ve sonrasında *çıkma* denilen ikinci bir elemeden geçer, en uygunları seçilerek sarayda padişahın özel hayatının ve kişisel hizmetlerinin yapıldığı yer ve aynı zamanda bir eğitim kurumu da olan *Enderun*'da *Büyük Oda* ve *Küçük Oda* denen dairelerde göreve başlarlardı. Bunlar, zamanla ya Enderun'daki bir üst mevki olan *Yukarı Oda* denen has, hazine, kiler ve seferli odalarına terfi ederler ya da *Birun* denen saray dışındaki *kapıkulu süvari* bölüklerinden *sipahi oğlanları* ve *silahdarlar* bölüklerine dağıtılırlardı. Enderun'da bulundukları süreçte sadece okuma yazma ve bedenî idmanlarla uğraşmaz, İslami eğitimden sonra, kendi özel yetenek ve eğilimlerine göre hat, inşa, siyakat, hesap öğrenerek bürokrasinin önemli unsuru olan kâtip sınıfına geçebilir, zamanla gösterdikleri başarı ve performansa bağlı olarak, İstanbul içinde veya dışında idari görevlere atanırlardı. Ayrıca dinî ilimlerde uzmanlaşanlar ilmiye sınıfına geçebilirdi. Odalarda birbirine *laladaş* diyen oğlanlar, saraydan çıkıncaya kadar bekâr olarak yaşarlardı.

Türk dilini, örf ve âdetlerini öğrenmek üzere 3-4 yıl Türk ailelerin yanına gönderilen acemioğlanlar, döndükten sonra acemi ocağında becerilerine göre 8-10 yıl eğitilir ve çalıştırılır, *kapıya çıkma* denen imtihan sonrasında, saray dışındaki *ocak* denen askerî sınıflarda asıl görevlerine başlarlardı. Bu sınıflar yeniçeri, bostancı, cebeci, topçu, top arabacı, ahır hademeleri, aşçılar, ehl-i hiref, terziler, çadır mehterleri, alem mehterleri, sipahi, kapıcılar, kapıcıbaşılar, müteferrikalar, çavuşlar, tersane neferleri, şikar halkı, çaşnigirler ve sakalardı. Anlatılan bütün bu gruplar çerçevesinde İstanbul için askerlerin sosyal yaşantıları denince yeniçeri örneği nispeten bir fikir verebilecek önemdedir. Bu tercih yersiz değildir, çünkü çok sayıda askerî grubun yer aldığı İstanbul'da bu grupları en iyi temsil edecek olan, şehirdeki tüm askerler içindeki oranı %30 ila %50 arasında değişen, diğerlerine göre haklarında en fazla bilgi sahibi olduğumuz bir asker grubu olan şüphesiz yeniçerilerdir.

Yeniçeriler, zamanla genişleyen kapıkulu ocakları teşkilatının, piyade güçlerinden oluşan en büyük ve nüfuzlu grubu hâline gelmiş, XVII. yüzyılın başlarından itibaren şehrin nüfusu içinde önemli yere sahip olmuştur. 1580'lere kadar çoğunluğu İstanbul'da bulunan yeniçerilerin düzenli talim ve askerî hiyerarşi içinde yaşama zorunluluğu, evlilik hayatlarının olmaması ve

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi

1- Kanunî Sultan Süleyman döneminde Yeniçeriler (*Hünernâme*)

benzeri sebeplerle zor bir mesleğe mensup oldukları şüphe götürmez. Buna karşılık Batılı devletlerle kıyaslandığında yüksek ve düzenli maaş, başarılarına göre yükselme imkânları, sakatlık ve emeklilik hakları, bölüklerin ortak yatırım ve gereksinim fonları konumundaki *orta sandığı* denen para vakıfları çevresinde bir dayanışma ortamı, yeniçeriliği cazip kılmıştır.

Yeniçerilerin XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar şehir içinde yaşam alanları odalar denen kışlaları idi. İstanbul'un fethinin hemen ardından Fatih Sultan Mehmed tarafından şimdiki Şehzadebaşı ve Aksaray semtinde iki kışla kompleksinin yapımına başlanmış, Şehzadebaşı'ndakinin inşası önce bitirildiği için buraya *Eski Odalar*, Aksaray'dakine de *Yeni Odalar* denmişti. İlk başlarda şehirden tecrit edilmeyen yeniçerilerin yaşadıkları *oda* denen koğuşlar, zamanla ortaya çıkan uygunsuzluklar ve zorunluluklar üzerine hem Eski hem de Yeni Odaların etrafına duvar çekilmiş, giriş çıkışlar belirli kapılardan yapılmaya başlanmıştı. 1509'daki "küçük kıyamet" olarak adlandırılan depremden sonra kışlalar, ahşap olarak yeniden inşa edilmiş, 1540'larda Şehzade Camii Külliyesi'ne yer açmak üzere çoğu yıkılmıştır. Bu nedenle yeniçerilerin büyük çoğunluğu Aksaray ile Horhor arasında yeni ve geniş bir kışla mahalline yerleştirilmişlerdir. Fatih döneminden Kanunî dönemine kadar Yeniçeri Ocağı'nın bölük sayısı artarak Fatih döneminde 101'e, Kanunî döneminde 165'e çıkmış, nihayet 196 olmuştur. Başlangıçta bölükler, 60-70 yeniçeriden oluşurken sonraları bir bölükteki yeniçeri sayısı 100 kişi olmuştur.

Yeniçerilerin yaşamlarını devam ettirdikleri bu kışlalar, *turre saçak* denilen saçaklarla çevrelenmişti. Her kışlanın kendine ait bir avlusu ve ortasında bahçesi vardı. Bu avluya mermer söve ve kemerli, içinde nöbetçi odası olan bir ana kapıdan girilirdi. Kapının hemen yanında çamaşırhane, tuvaletler, kömürlük ve odunluk bulunmaktaydı. Avlunun içindeki bahçede havuz, çardak, asmalık ya da şadırvan gibi yapılar mevcuttu. Kışlanın ortasındaki Orta Cami'nin imam, hatip, müezzin gibi görevlileri yeniçerilerdendi. Bu cami, aynı zamanda yeniçerilerin huzursuzluklarını gösterdikleri veya isyan günlerinde merkez gibi kullandıkları bir meşveret mahalli durumundaydı.

Yeniçeri odaları, taş temel üzerine ahşap olarak iki, üç ya da dört katlı olup kapladığı alan büyüklüğü, bölüklerin asker sayısına göre belirlenmişti. İki katlı tipik bir yeniçeri odasında ilk katta *meydan* da denen orta sofa, mutfak, kiler, aşçı usta odası ve *kamara* ismi verilen karakullukçu odaları ve nefer koğuşları bulunmaktaydı. İkinci katta ise ortada bir *divanhane* ve yanında zabitan odası veya odabaşı odası ve diğer yanında sergi odası bulunmaktaydı. Ancak bu odaların sayısı ve dağılımı kışlalara göre farklılık göstermekteydi. Bazı kışlalarda bölüğün bütün zabitleri için vekilharç, mütevelli, birinci eski, civelek odaları, namazgâh sofası gibi özel oda ve bölmeler olurdu.

2- Osmanlı askerî sınıfından bir grup (*Hünernâme*)

Kanunen evlenmeleri yasak olan muvazzaf yeniçeriler, XVII. yüzyılın başlarından itibaren evlenmeye başladılar ve bu sayı sonraki yıllarda giderek arttı. 1650'lerde yeniçerilerin yarıya yakını, suriçindeki çeşitli mahallelerde kendi evlerinde oturur hâle gelmişlerdi. Bu durum XVIII. yüzyılda surdışındaki semtlere de yayılarak devam etti. Ayrıca bekâr odaları ve yatılı kahvehaneler birçok yeniçerinin yaşadığı mekânlardı.

Ancak, yaşadıkları mekân neresi olursa olsun, her yeniçerinin mensup olduğu bölüklerin ve bir bütün olarak ocağın âdet hâline gelmiş törenlerinin yapıldığı, sancaklar ve kazan gibi sembolik eşyalarının bulunduğu en önemli mekânı, Yeni Odalar ve önündeki Etmeydanı idi. Her sabah etlerin mezbahadan bu meydana getirilerek *gülbank* çekildikten sonra bölüklere dağıtılma töreni, aslında sultan ile kapıkulları arasındaki nimet ve hizmet antlaşması mahiyetinde bir anlam içermekteydi. Bu törenin yapılmaması yeniçerilerin memnuniyetsizliğinin önemli bir göstergesiydi; gösterecekleri siyasi tepkiye ve yapacakları eylemlere bu meydanda toplanıp yemin ederek başlarlardı.

Ocağın sosyal, idari ve siyasal hayatında önemli rol oynayan bir diğer mekânı ise Süleymaniye Camii civarındaki *Ağakapısı* denen, idari işler yanında ocakla ilgili her türlü meselelerin görüşüldüğü Ağa Divanı'nın toplandığı Yeniçeri Ağası Konağı idi. Bu konak, geniş bir avlu etrafında yeniçeri ağasının ve diğer alt rütbelilerin çalışma makamları, büyük bir cami, zindan, çeşitli köşkler, çardaklar ve hizmet binaları ile acemi ve yeniçeri zanaatkârlarının hizmet ettiği imalathanelerden oluşmaktaydı. Köşklü denilen acemioğlanların hizmet ettiği ve yangın kulesi olarak kullanılan yüksek camlı köşk ile kış ayında sadrazamın ağırlandığı şehrin birçok bölgesinden görülebilen Tekeli Köşkü de bu yapı kompleksi içindeydi.

XIV. yüzyılın son çeyreğinden XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar geçen 200 yıllık süreçte yeniçerilik kurumu, sadece askerî fonksiyonların ifa edildiği ve kurumsallaşmasının tamamlandığı klasik dönemi olarak değerlendirilebilir. Bu durum XVI. yüzyılın ortalarından itibaren değişmeye başlamış, kurumu oluşturan askerlerin sayıları artmaya, fonksiyonları değişmeye/çeşitlenmeye, askerlik mesleği dışındaki meslek dallarıyla ve ticaretle uğraşmaya başlamışlardır. Kısacası yeniçeriliğin 1826 yılında kaldırılmasına kadar geçen 250 yıl sürecince yeniçeriler sadece imparatorluk merkezinde değil, taşradaki toplum dokusunun her alanında faaliyet gösteren bir zümre hâline gelmişlerdir. Bu değişimin temel sebebi, yeniçerilerin sayıca artmasıdır. Bu artış ise, biri birini tetikleyen haricî ve dâhilî birkaç temel sebebe bağlı olarak gerçekleşmiştir, gerçekleşmek zorunda kalmıştır. Bunların en başında, Avrupa'da XVI. yüzyılın ortalarından başlayıp XVII. yüzyılda yerleşen ve yaygınlaşan ateşli silah, yani o zamanki "tüfekle" donatılmış profesyonel piyade birliklerinin sayılarının önemli ölçüde artmasına paralel olarak, Osmanlı'nın yegâne silahlı piyade gücü olan yeniçeri sayılarının artırılmış olması gelir. XVI. yüzyılın ortalarına kadar sayıları 10.000 civarında olup tamamına yakını İstanbul'daki kışlalarında eğitim ve talimle meşgul olan yeniçerilerin sayısı, XVII. yüzyılda Batılı rakiplerindeki bu önemli ve tehlikeli değişmeye cevap verebilmek üzere, 4-6 misline kadar artırılmıştır. Zaten maaşları yüksek olan yeniçeri sayısındaki bu artış, kamuda giderlerin artmasına neden olmuştur. Mali açıdan bu olumsuz gelişme, para ayarındaki yapılan oynamalarla yaratılan enflasyon sayesinde maaşların nominal olarak aynı kalmasıyla halledilmeye çalışılmıştır. Diğer bir ifade ile satın alma gücü hissedilir ölçüde azalmıştır. Sonuç olarak bütçe açıkları sebebiyle maaşlarını vaktinde alma imkânlarını giderek kaybeden yeniçeriler, 1603-1703 yılları arasında tahta çıkan dokuz padişahtan beşinin tahttan indirilmesine, ikisinin öldürülmesine, bir valide sultan ve üç şeyhülislamın katline neden olan isyanları gerçekleştirmişlerdir.

İşte bu nedenle, yani maaşlardaki reel kaybı telafi etmek amacıyla XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yeniçerilere askerlik dışında ticaret ve esnaflık sektörlerine girme imkânı tanınmış ve onlar da o zamana kadar kendilerine yasaklanmış olan bu imkânı, 1580'lerden itibaren yoğun şekilde kullanmaya başlamışlardır. Bu durum yeniçerilerin askerî alandaki performanslarını düşüren önemli faktörlerden biri olurken, askerî bir zümrenin esnaflık ve ticarete girmesinin de bu sektörlerde istikrarı sarsıcı ve bozucu etkileri görülmüştür. Ayrıca yeniçerilerin, iltizam alanına da yoğun şekilde girmeye başlamaları ve askerî zümrenin diğer mensupları ile birlikte XVII. yüzyılın ortalarında bu alanda hâkimiyeti ellerine geçirmeleri, mültezimler arası rekabeti azaltmış, sonuçta bütçe açıklarının artmasına sebep olacak düzeyde iltizam bedelleri düşmüş ve maliyedeki kriz daha da yoğunlaşmıştır. Yeniçerilerin sayıca artışı yanında hem bu ocaktan hem de diğer kapıkulu ocaklarından yaşlı ve emekli olmuşların sayısı da merkezî maliyeye önemli ölçüde yük getirmiştir. Bu nedenle tımarlar, yukarıda belirtilen teknolojik gelişmeler sonucu muharip sınıf olarak pek değeri kalmamış olan tımarlı süvarilerden alınarak, sayısı çok artmış olan yeniçerilerin yaşlı ve emekli olanlarına tahsis edilmeye başlanmıştır. Böyle bir uygulama ise savaş dönemleri dışında imparatorluğun iç güvenliğini sağlayan tımarlı sipahilerin saf dışı olmasına, dolayısıyla bu güvenlik azalması aynı dönemde Anadolu'da Celalî İsyanlarının

yoğunlaşmasına ve üretimde düşüşlere sebep olmuştur. Bunlara ilaveten XVI. yüzyılın sonlarından itibaren dünyanın büyük bir bölümünün "küçük buzul çağı" denen soğuk ve kurak bir iklim dönemine girmesi ve bunun yaklaşık bir asır boyunca değişen yoğunlukta devam etmesi, özellikle Anadolu'yu etkilemiş, üretim ve güvenlik azaldığı için de insanlar güven içinde yaşamak maksadıyla şehirlere göç etmişlerdir. İşte birbiriyle bağlantılı bu gelişmeler sonucu, yeniçeri ve diğer kapıkulu askerlerinin sayısında artış olmuş, gerekli asker ihtiyacı sadece devşirmelerle karşılanamayacağından, *kuloğlu* ve *kul karındaşları* denen asker çocuk ve yakınları yanında taşradan şehirlere ve İstanbul'a göç etmiş, özellikle maaşa bağlanmak isteyen Müslüman doğumlu gençler ocağa kaydedilmiş ve XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yeniçerilerin sosyal kompozisyonunun hızla değişmesine sebep olacak yol böylece açılmıştır.

Artık askerî zaruretlerin ötesinde, ocak, şehre göçen insanlar için bir ekmek kapısı durumuna gelmiştir. XVI. yüzyılda zaman zaman yeniçeri sayımı yapılarak indirimlere gidilmişse de 1730 İsyanı sonrasında devletin bu konuya yaklaşımı değişmiş, ocaktan maaş alma imkânı sağlayan "esâmî" zaman zaman satışa çıkarılmış ve kısmen iç borçlanmaya yarayan bir çeşit devlet tahviline dönüştürülmüştür. Böylece yeniçerilerin sayısı iyice artmıştır. Sayıları XV. yüzyıl sonlarında 10.000, XVI. yüzyıl ortalarında 13.000, 1609 yılında 38.000, 1670'te de 55.000 olan yeniçeriler, XVIII. yüzyılda 120.000 gibi oldukça yüksek bir sayıya ulaşmıştır. Fiilî olarak İstanbul'da görevli olan yeniçerilerin sayısı 20.000 civarındaydı. Ocağa alınanlar Türk, Arnavut, Kürt, Boşnak, Laz, çeşitli Kafkasyalılar, Rum, Ermeni, Slav ve Avrupalı Hristiyan kökenli mühtediler gibi çeşitli kavim, dil, din, mezhep kökenlerinden oluşmaktaydı. Ayrıca askerlikle ilgisi olmayan esâmî sahipleri yanında bir de maaş almayan ama Yeniçeri Ocağı'na ve kimliğine sığınmış bağlandıkları ortamın dayanışma ağından, iş ilişkilerinden, itibarından, bu çerçevede hem bir ekmek kapısı hem de eş dost çevresi edinme arayışlarına karşılık bulmuş ve yeri geldiğinde bilek gücünden yararlanılan *yeniçeri taslakçısı* denen 150.000 kadar kişiden oluşan bir zümre mevcuttu.

XVII. yüzyıl ortalarından itibaren hem üretim hem de hizmet sektörlerinde faaliyette bulunan yeniçeriler giderek esnaflaşmış, başlangıçta bu duruma doğal olarak tepki veren sivil esnaf ve loncalar da zamanla askerî zümrenin nüfuzundan faydalanmak amacıyla kethüda, yiğitbaşı gibi yöneticileri bu gruptan seçerek yeniçerileşmişlerdir. XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'daki

3- Sefere çıkan tüfek-endaz Yeniçeriler (*Hünernâme*)

1.000 civarında işyeri ve dükkân sahibi için kullanılan beşe, odabaşı, bölükbaşı ve çavuş gibi sıfatlardan hareketle dükkânların %40 kadarının yeniçeri veya bu zümreyle bağlantılı olması, yeniçerilerin İstanbul'un sosyal hayatı içindeki konumlarını göstermesi açısından önemlidir.

XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'da yayılan kahvehaneler yeniçerilerin kendilerine özgü sosyal ve kültürel dünyalarını yansıtan önemli mekânlar olmuştur. XVII. yüzyılda İstanbul'un tamamına hızlı bir şekilde yayılan kahvehanelerin bir kısmı *yeniçeri kahvehaneleri* diye adlandırılmış, neredeyse her bölük kendi kahvehanesini işletmiştir. İlgili bölüğün nişan ve sembolleriyle süslenen bu mekânlar, bolca kahve ve tütün tüketilerek siyasetin ve devlet dedikodusunun yapıldığı yerler olması yanında, önemli edebiyatçıların, özellikle

"Kul" mahlasıyla şiir yazan Âşık Ömer Gevherî ve Kâtibî gibi saz şairlerinin yetiştiği ve konak ve saraylar haricinde dinlendiği yerler olmuştur.

Yeniçerilerin Bektaşîliği

Bütün yeniçerilerin Bektaşî tarikatına mensup ve itikaden de Bektaşî oldukları zannedilmemelidir. Bu bağlantının ne zaman geliştiği tam olarak belli değilse de, XV. yüzyılın sonlarında hiç olmazsa söylentisinin olduğu, kaynaklardan anlaşılıyor. XVI. yüzyılın sonlarında ocağa Bektaşî Ocağı, zabitlerine de Bektaşî ağaları diye hitap etmek olağan hâle gelmişti, ama aynı yüzyılın sonunda Yenikapı Mevlevîhanesi'ni yaptıran kişi Yeniçeri Ocağı'nın kâtibidir. Başka tarikatlara mensup daha birçok yeniçerinin olduğu bilinmektedir. Belki de XVII. yüzyılda bir yazarın söylediği gibi, ocağın Bektaşîliği, Hacı Bektaş Veli'ye duyulan saygıdan ibarettir, itikadi bir tarafı yoktur, ama ocak içinde birtakım Bektaşî babalarının bulunduğunu da belirtmek gerekir.

Bu renkli, hareketli zümrenin âdetleri ve yaşam tarzı, birçokları tarafından sefihane olarak yorumlansa da toplumun bir kısmını özendirmiş, yeniçerilere ait argolar ve modalar şehrin sosyal hayatı ve kültürünü derinden etkilemiştir. XVIII. yüzyılın başında Batı icadı tulumba, önce teknolojik bir yenilik olarak itfaiyeci acemioğlanları ve yeniçeriler tarafından benimsenmiş, zamanla İstanbul'u saran kendine has ritüelleri, kahvehaneleri, şiirleri ile "tulumbacı" alt kültürünü yine bu sınıf inşa etmiştir. XVIII. yüzyıldaki Cezayir kesimi denen moda, bu kesimden çıkmış; kibar aile çocukları, bıçkın ve delikanlı tiplerin sokaklarda boy gösterdiği farklı değişik modelli giysileri ve vücutlarına boncuklarla süsleme âdetini taklit

4- Resmî kıyafetleri içinde Yeniçeriler (*Stato militare dell'impero Ottomano*)

etmişlerdir. Bu nedenledir ki askerî huzursuzlukların diğer tabakalardan taraftar bulmasında ve birer sosyal isyana dönüşmesinde bu sosyokültürel ve sosyoekonomik gelişmeler etkili olmuştur.

Yeniçeri Ocağı'nın 1446 Edirne Buçuktepe İsyanı'ndan sonra, siyasi ağırlığı sürekli olarak hissedilmiş, bu nedenle merkezî yönetim bir yandan bu zümreyi bir güç unsuru olarak kullanırken bir yandan da onu dizginlemek zorunda kalmıştır. Yeniçerilerin İstanbul sokaklarına yayılan ilk büyük isyancı eylemi, Fatih Sultan Mehmed'in ölümüyle doğan boşlukta, 1481'de gerçekleşmiştir. XV-XVI. yüzyıldaki askerî ayaklanmalarda temel sebep, para değerindeki düşüşlerdir ve XVI. yüzyılın sonlarında peş peşe gelişen isyanları yeniçeriler değil, kapıkulu sipahileri çıkarmış, yeniçeriler bu isyanlara karışmamış ya da hükûmet tarafında yer almışlardır. Yeniçerilerin sosyal bir zümre mahiyeti kazanmaya başladıktan sonra gerçekleştirdiği ilk büyük isyan, 1622'de

5- Osmanlı askerî sınıfından karakullukçu usta ve karakullukçu (Brindesi)

II. Osman'ın tahttan indirilerek öldürüldüğü isyandır. Ocağın lağvedileceği söylentileriyle ayaklanan yeniçerilerle birlikte hareket edenler, sosyoekonomik olarak yeniçerilerle kaynaşmış olan belirli bir şehirli kesimdir. Şehir esnafının doğrudan katıldığı isyanlar dışında, potansiyel olarak bir gerginlik söz konusu olur, bunun üzerine isyancı elebaşları, dükkânlara el sürülmeyeceği konusunda esnafa vaatlerde bulunurlar ve kısa vadede rastgele çapulculuğu engellerler, esnafı karşılarına almaktan çekinirlerdi. Örneğin, 1651 ve 1688'de yeniçeriler esnafı karşılarında bulmuştur. 1632, 1648, 1655, 1687, 1703, 1730 yıllarındaki İstanbul'u birbirine katan isyanların her birinde değişik sosyal katmanlarla koalisyon ve gerginlik yaşanmıştır. En geniş koalisyon, 1703 Edirne Vakası'nda gerçekleştirilmiştir: Sevilmeyen Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve Edirne'de oturmaktan vazgeçemeyen sultana karşı, yeniçeriler, ulema ve İstanbul esnafı, çeşitli toplantı ve pazarlıklardan

6- Hristiyan çocukların devşirilmesi (Ârifî, *Süleymânnâme*)

sonra, birlikte hareket etmeyi kararlaştırmış, bu kesimlerden binlerce insan İstanbul'dan Edirne'ye yürümüştür. Fakat padişahları tahttan indirip yöneticileri makamlarından ederek kellelerini götüren bu isyanlar, hiçbir köklü değişiklik getiremedikleri Osmanlı siyasi yapısı içinde yok olup gitmişlerdir.

XVII. yüzyıldan itibaren başlayıp zaman zaman gerginleşen ve XIX. yüzyılın başlarında patlama noktasına ulaşan devlet ve yeniçeriler arasındaki çatışma, kolaycılığa kaçacak biçimde bir reformcu-gerici söylemiyle açıklanamaz. XVIII. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde 1768-1774 arasında Rusya ile yapılan savaşı Küçük Kaynarca Antlaşması'yla neticelendiren ve savaştan yenilgiyle çıkan bir Osmanlı Devleti vardı. Savaş sürecinde olumsuzlukları gören merkezî idarenin bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak ve devletin gücünü yeniden tesis etmeye yönelik reformcu projeleri karşısında yeniçeriler, kendileriyle birlikte hareket etmek isteyen yukarıda belirtilen farklı zümrelerin çıkarlarını ve geleneklerini temsil eden, savunan bir güç olmuştur. Bu nedenledir ki ocağın, reformların hakkıyla uygulanmasına izin vermeyeceğini gören II. Mahmud, 1826'da kendi tarafını tutan ulemanın teşvikiyle ve sancak-ı şerifin altına toplanan bir kısım İstanbul halkı ile eğitilmiş ve yeni silahlarla donatılan bazı birliklerin sayesinde yeniçeri kışlalarını topa tutmuş, ocağı resmen ortadan kaldırmış, şehirde ve çevresinde büyük bir temizlik yapmıştır. Bu durum yeniçerilerin tamamının ve onlara bağlı zümrelerin ortadan kaldırıldığı anlamına gelmemelidir. Kaçanlar dışında, başta üst rütbeliler olmak üzere yeniçerilerin çoğu yok edildi. Başta kahvehaneleri olmak üzere yeniçerilerin faaliyet gösterdikleri mekânlar ortadan kaldırılarak bu zümrenin birliktelik ve güç sağladıkları merkezleri de yok edildi. Fakat bu süreçte II. Mahmud, yeniçeri âşıklarını koruyarak saraya almış, korumuş ve böylece âşık edebiyatı saray ve konaklara girmiştir.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra oluşturulan yeni sistemde askerler İstanbul'un Üsküdar ve Avrupa yakalarında kurulan kışlalarında askere alma usulüyle bir araya gelen ve sadece askerlikle uğraşan bir zümre olmuştur. Açılan yeni ve modern askerî okullarda ve Avrupa'da eğitim alan subaylar ve aileleri sadece ordu için değil, Osmanlı ve İstanbul halkı için önemli yeni bir seçkinler sınıfını ve geleceğin kadrolarını oluşturmuşlardır.

Tablo 1- İstanbul'daki askerî gruplar ve bazı tarihlerdeki sayıları

Kapıkulu Askerleri	1480	1568	1609	1670
Yeniçeriler	10.000	12.789	37.627	53.849
Acemioğlanları	-	7.745	9.406	4.372
Bostancılar	-	-	-	5.003
Cebeciler	-	789	5.730	4.789
Topçular	100	1.204	1.552	2.793
Top arabacıları	-	678	684	432
Ahur hademeleri	800	4.341	4.322	3.633
Aşçılar	160	629	1.129	1.372
Ehl-i hiref	-	647	947	737
Terziler	200	369	319	212
Çadır mehterleri	200	620	871	1.078
Alem mehterleri	100	620	228	102
Sipahiler	3.000	11.044	20.869	14.070
Kapıcılar	400	-	2.451	2.146
Kapıcıbaşılar	4	-	-	83
Müteferrikalar	-	40	-	813
Çavuşlar	400	-	-	686
Tersane neferleri	-	-	2.364	1.003
Şikâr halkı	200	-	592	-
Çaşnigirler	20	-	-	21
Sakalar	-	25	-	30
Toplam	15.584	41.540	89.091	97.224

KAYNAKLAR

Agoston, G., *Barut Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad, İstanbul 2006.

Genç, Mehmet, "İltizam", *DİA*, XXII, 154-158.

İnalcık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Ar. Ott.*, 1980, c. 6, s. 283-337.

Kafadar, Cemal, Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict, yüksek lisans tezi, McGill Üniversitesi, 1981.

Kafadar, Cemal, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, İstanbul 2009.

Raymond, A., "Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo", *BRIJMES*, 1991, c. 81, sy. 1, s. 16-37.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinde Kapıkulu Ocakları*, II c., Ankara 1984.

İSTANBUL'DA HEMŞEHRİLİK TABANLI TABAKALAR/ YOĞUNLAŞMALAR

CENGİZ KIRLI*

İstanbul tüm tarihi boyunca bir göç merkezi olmuştur. Şehrin demografik yapısını etkileyen siyasi gelişmelere paralel olarak Bizans'ın son dönemlerini, fetihten sonraki yılları ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu takip eden kısa dönemi hariç tutacak olursak, İstanbul nüfusu normal doğum-ölüm oranlarına bağlı nüfus artışını aşacak biçimde sürekli olarak artış göstermiş ve bu artışta en önemli sebep göç olmuştur. Bu göçler her zaman bireylerin kendi rızalarıyla gerçekleştirdiği bir gönüllülük esasına dayanmıyordu. Osmanlı İmparatorluğu döneminde XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıl sonlarına kadar çoğunlukla Balkanlar'dan yeniçeri ordusuna katılmak üzere devşirilen genç erkeklerin İstanbul'a getirilmeleri veya İstanbul'un fethinin ardından dramatik biçimde azalan nüfusu artırmak üzere imparatorluğun farklı bölgelerinden ailelerin kente "sürgün" edilmeleri İstanbul'a zorunlu göçün akla gelen ilk örnekleridir. Hatta XV. yüzyıl sonlarında İspanya'dan ayrılmak zorunda kalan binlerce Yahudi'nin İstanbul'a yerleştirilmesi veya XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluğun sınırlarının daralmasına paralel olarak Balkanlar'dan İstanbul'a yaşanan Müslüman göçü tam anlamıyla *zor* içermese de yine de zorunlu göçe yakın örnekler olarak değerlendirilebilir.[1]

Ancak yukarıda verilen istisnai durumlar hariç İstanbul'a göç, göçmenlerin iktisadi veya siyasi zorunluluklarından kaynaklansa bile temelde bireysel tercihleriydi. Bizans ve Osmanlı başkenti, başkent kimliğini kaybettiği Cumhuriyet döneminde dahi iktisadi ve siyasi bir merkez olma hüviyeti taşıyan İstanbul, taşradaki siyasi kargaşalardan, savaşlardan ama en çok geçim sıkıntısından kaçmak isteyenler için sığınılacak ve iş bulunup geçim sağlanacak bir yerdi.

Bu göçün özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde devletin tüm engellemelerine rağmen gerçekleşmiş olduğu gerçeğinin de altı çizilmelidir. Osmanlı döneminde İstanbul'a göçün engellenmesi için en sık başvurulan yöntemlerden biri kefalet uygulamasıydı. İstanbul'a göç etmek isteyenler kente girişlerinde veya İstanbul'a göç etmiş ve yerleşmiş kimseler, periyodik olarak yapılan sayım ve denetimlerde İstanbul'daki yerleşik kimseleri kendilerine kefil göstermek zorundaydılar. Bu denetimlerden kaçamayan veya kendilerine kefil bulamayan kimseler ise memleketlerine geri gönderilmekteydi. XIX. yüzyıl ortalarına doğru kefalet uygulaması, dâhilî pasaport sistemi olarak adlandırılabilecek "mürur tezkiresi"ne dönüşmüştü ve geçici veya sürekli olarak İstanbul'a gelmek isteyen herkes, yolculuğunun sebebini ve İstanbul'daki kefilini, geldiği yerin yetkililerine beyan ettikten sonra aldığı tezkire ile seyahat etmek durumundaydı. XVII. yüzyıldan itibaren İstanbul'a göçün önlenmesi çabalarını ifade eden arşiv vesikalarının sıklığı hem Osmanlı Devleti'nin bu konudaki kaygısını hem de bu göçü önlemedeki başarısızlığını ortaya koyar. Göçü önleme çabaları taşradaki vergilerin düşmesi ve İstanbul'un nüfusunun artışıyla beraber yaşanan iaşe sorunları gibi iktisadi temelli olmakla beraber, siyasi kaygılarla da yakından ilişkiliydi. Yetkililer, İstanbul'a yeni gelen bekâr göçmenleri, çoğunlukla mahalle hayatını bozan, denetim dışı potansiyel suçlular olarak görmekteydi. Ancak Avrupa'daki belli başlı büyük kentlere dair söylenebilecek bir olgu İstanbul için de geçerliydi: Tüm büyük kentlerin gündelik üretim ve tüketim çarkının dönmesi için göçmenler gerekliydi ve şüphesiz bu durum erken modern dönem tüm siyasi otoritelerin en önemli ikilemlerinden biriydi.

* Boğaziçi Üniversitesi

1 Cem Behar, *A Neighborhood in Istanbul: Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle*, Albany 2003, s. 95.

Bir yandan devletin göçü engelleme çabaları ama daha önemlisi göçmenlerin bildikleri hayatı geride bırakıp zor ve sonu belirsiz bir yola çıkmaları gerçeği göçmen ve yerleşik arasında ortak kimlik ve dayanışma zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Sosyolojik terimlerle bu ortak kimlik; aile, akrabalık, aşiret, cemaat, din ve etnisite temelinde kurulabilir ve bunların hepsi önemlidir, ancak elimizdeki veriler ışığında Osmanlı ve Cumhuriyet İstanbul'unda en yaygın ortak kimliğin ve dayanışma örüntüsünün ortak coğrafi köken yani hemşehrilik üzerinden inşa edildiğini söylemek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda göç ve hemşehrilik ilişkisi üzerine güvenilir verilere büyük oranda XVIII ve XIX. yüzyıllara ait arşiv vesikalarından ulaşılabilinmektedir. Özellikle XVIII. yüzyılda İstanbul'a göç, önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak denli artmış ve iktisadi ve siyasi krizlerin derinleşmesine paralel olarak göç olgusu, Osmanlı siyasi otoriteleri tarafından çok ciddi bir sosyal problem olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Bu kaygının sonucu olarak İstanbul'da çalışan nüfus ve göç hareketleri hakkında ayrıntılı kayıt ve sayımlar gerçekleştirilmiştir.

Bu sayımların ilk örneklerinden biri 1752 yılında İstanbul hamamları üzerine hazırlanmış olan defterdir.[2] 1730 tarihinde gerçekleşen Patrona Halil İsyanı'nın başaktörünün bir hamam tellağı olmasına binaen hamamlarda yoğun olarak istihdam edilen Arnavutların tespit edilmesi ve İstanbul'dan uzaklaştırılması amacıyla hazırlanan bu deftere göre, XVIII. yüzyıl ortalarında İstanbul'da mevcut 177 hamamda çalışan 2.400 kişinin yaklaşık %90'ı göçmenlerden oluşmaktaydı. %70'i Rumeli'den gelen bu göçmenler arasında en büyük payı %38'le Avlonya ve %24'le İstarova'dan gelen göçmenler oluşturuyordu. Bunu sırasıyla; Görice, Opar, Berat, Elbasan ve Premedi gibi birbirine oldukça yakın ve bugün Arnavutluk'un güneyinde yer alan şehirlerden gelen göçmenler izlemekteydi. Diğer bir deyişle coğrafi olarak birbirine yakın birkaç şehir, XVIII. yüzyıl ortalarında İstanbul hamamlarında çalışan tellak ve natırların yaklaşık 2/3'ünü oluşturmaktaydı.[3] Bu bölgenin İstanbul hamamlarıyla olan bağı muhtemelen daha eskilere dayanmaktadır. Örneğin, 1670 yılında Berat kentini ziyaret eden Evliya Çelebi, kent halkından söz ederken burasının asker veya denizci olmayan köylü nüfusunun çoğunlukla İstanbul'a gidip hamamlarda çalıştığını not etmektedir.[4]

1790'lı yıllarda hazırlanan bir dizi "esnaf kefalet defteri" yalnızca hamamlar değil, İstanbul'un tüm çalışan nüfusunun göç ve hemşehrilik ilişkileri üzerine kapsayıcı gözlemler yapmamıza olanak sunmaktadır.[5] İstanbul'da mevcut tüm dükkânlar, bahçe-bostanlar ve iskelelerde çalışan yaklaşık 45.000 kişilik bu defterlerdeki kayıtların tamamında değilse bile önemli bir bölümünde isimlerin altında "yerli" ibaresi bulunmakta veya memleketinin neresi olduğu belirtilmektedir. Bu verilerin belirtildiği kayıtları göz önünde bulundurduğumuzda, 1790'lı yıllarda İstanbul'da dükkân ve bahçe-bostanlarda çalışanların %55'i ve iskelelerde başta kayıkçı ve hamal olmak üzere çalışanların %77'si göçmendi.

Defterdeki kayıtlara yüzeysel bir bakış, belirli dinsel cemaatlerin belirli meslek dalları üzerinde uzmanlaştıkları hissini uyandırmaktadır. Sayıca fazla olan ve önemli sayıda kişi istihdam eden belirli meslek dallarına baktığımızda, örneğin bakkalların ve bahçe-bostan çalışanlarının çok büyük çoğunluğunun Rum, fırıncıların ve çömlekçilerin Ermeni veya kahvehane, berber ve hamamlarda çalışanların Müslüman olduklarını görüyoruz. Bu örneklerin yanında, belirli dinsel cemaatlerin kimi zaman tamamıyla kimi zaman da büyük oranda hâkimiyetinin olduğu iş kollarından söz edilebilir. Örneğin, Müslümanlar genellikle berber, derici, oyuncakçı, demirci, nalbant, kalaycı olarak çalışırken, Rumlar; abacı, kaymakçı, mumcu, kürkçü; Ermeniler; çilingir, terzi, tütüncü; Yahudiler ise ipekçi, doktor ve tenekeci olarak karşımıza çıkıyor. Bununla beraber, kimi meslekler farklı cemaatlerden gelen kişilerce icra edilebiliyordu. Örneğin, attarlar Müslümanlar ve Yahudiler, meyhaneler Rumlar ve Yahudiler, aşçılar Rumlar, Ermeniler ve Müslümanlar, kasaplar ve manavlar Müslümanlar, Yahudiler ve Rumlar. Dükkân sahipleri ile çalıştırdıkları kalfa ve çırakların da genellikle aynı dinî cemaate mensup oldukları söylenebilir. Bu eğilim özellikle bakkal, duhanî, berber, kahvehane gibi küçük işletmelerde daha kesin olarak gözlemlenirken; fırın, hamam, çömlekçi, mezbaha gibi 5-6 kişiden fazla çalışanın istihdam edildiği daha büyük çaplı işyerlerinde usta ve yanında çalışanlar farklı dinlere mensup kişiler olabiliyordu.

2 Nina Ergin, "The Albanian *Tellāk* Connection: Labor Migration to the Hamams of Eighteenth-Century Istanbul Based on the 1752 *İstanbul Hamāmları Defteri*", *Turcica,* 2012, c. 43, s. 231-256

3 Ergin, "The Albanian *Tellāk* Connection", s. 246.

4 Ergin, "The Albanian *Tellāk* Connection", s. 247.

5 Bu bilgilerin derlendiği defterlerin genel tanıtımı ve künyeleri için bkz. Cengiz Kırlı ve Betül Başaran, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret,* ed. Fatmagül Demirel, İstanbul 2012, s. 7-20.

3- Mısırlı (solda) ve Türk kadın (Thomas Shaw)

4- Yerel kıyafetleriyle Arnavut (Miller)

Ancak aşağıda örnekleneceği üzere, bu "etnik-dinsel iş bölümü" tezi, bireyleri yalnızca etnik veya dinsel ortaklıkları üzerinden birbirine bağlamakta ve diğer muhtemel ortaklık ve dayanışma bağlarını yok saymaktadır. Diğer bir deyişle Osmanlı esnafı arasından ilk bakışta dinsel bir iş bölümünden söz etmek mümkün görünse bile meslek seçimi ve emek kullanımında belirleyici olabilecek diğer toplumsal dayanışma bağlarının da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu noktada özellikle vurgulanması gereken ise hemşehrilik bağlarıdır. XVIII. yüzyıl sonlarında imparatorluğun geniş toprakları ve yüksek oranlı göç, göz önünde bulundurulduğunda, göçmenlerin sınırlı sayıda yerden gelmiş olmaları dikkat çekicidir. İstanbul'a göç veren yerler belli başlı üç bölgede yoğunlaşmıştı: 1) Orta Balkanlar-Makedonya 2) Batı Karadeniz ve 3) İç Anadolu Bölgesi'nin doğusu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin batısını içeren bölge. Bu durum şüphesiz göç veren yerleri İstanbul'a bağlayan zincirleme göçün yapısıyla ilişkiliydi. Hemşehrilik bağları İstanbul'a önceden yerleşenleri ve yeni göç edenleri birbirine bağlayan en belirleyici ilişki kanalıydı. Defterdeki kayıtlar göz önünde bulundurulduğunda; göçün en tanımlayıcı unsuru, göçmenlerin hemşehrileriyle aynı meslekte çalışmakla kalmayıp genellikle aynı işyerinde beraber çalışmaları eğilimi olarak öne çıkmaktadır. Ustaların, kalfaların ve çırakların ve hatta iskelelerde çalışan kayıkçılar ve hamalların farklı memleketlerden olması son derece nadir olarak gözlemlenebilmektedir. Bu durum işyeri sahipleri ve yanlarında çalışanlar arasındaki ilişkinin niteliğine dair gözlemler açısından da fikir vericidir. Çalışan nüfusun önemli bir oranda çalıştıkları işyerlerini mesken tutmaları olgusunu da göz önünde bulundurursak, muhtemelen işyeri sahiplerinin düşük ücret ve yatacak yer karşılığında kendi hemşehrilerini kalfa ve çırak olarak istihdam ettiklerini düşünebiliriz.

5- Çocuğuyla bir Rum kadın (Miller)

6- Suriyeli bir Arap (Miller)

Örneklemek gerekirse; İstanbul'da bulunan yaklaşık 500 bakkal dükkânının sahip ve çalışanlarının büyük çoğunluğu Rum olmakla beraber, geldikleri memleketler genel olarak Balkanlar'da birbirlerine çok uzak olmayan Grebene, İncesu ve Agrafa'da yoğunlaşmıştı. Özellikle Grebeneli göçmenlerin İstanbul'da bakkallık dışında yalnızca bahçe-bostanlarda bahçıvanlık yaptıklarını ve özellikle de Boğaz kıyısındaki bahçe-bostanlarda istihdam edildiklerinin altı çizilmelidir. Daha ilginç olan ise Agrafa'dan gelen Rum göçmenlerin tamamına yakını Boğaz'da bakkallıkla uğraşırken Haliç bölgesine yerleşen Agrafalı göçmenlerin hiçbirinin bu meslekle uğraşmaması. Bu durum göçle ilgili önemli bir gözleme olanak sağlıyor: Ne meslek ne de yerleşim yerine ilişkin tercihler göçmenlerin keyfî ve rastlantısal kararlarına dayanıyordu. Göçmenlerin ya göçten önce ya da İstanbul'a vardıkları anda kendi hemşehrileriyle kurdukları bağlantılar hem meslek hem de mahalle seçimi açısından en belirleyici unsurdu. Bu ilişki ağının kendisi, Haliç bölgesinde Agrafa'dan neden hiç bakkal olmadığını ama Grebene'den bu kadar çok bakkal varken neden Boğaz bölgesinde az sayıda Grebeneli bakkalın ve çok miktarda bahçıvanın olduğunu açıklar.

Bakkalar gibi bahçe ve bostanlarda çalışanların da büyük çoğunluğu Rumdu. Mülkü Osmanlı elitlerinin elinde olan yaklaşık 550 bahçe ve bostanda kiracı olarak çalışan bahçıvanların tamamına yakını göçmendi ve göç verme oranlarına göre sırasıyla Premedi, Ohri, Grebene, Manastır, Avlonya ve Yanya gibi birbirlerine komşu Makedonya ve Arnavutluk bölgesinden gelmişlerdi. Burada ayrıca Ohri'den gelenlerin tamamının, Premedi'den gelenlerin %95'inin ve Manastır'dan gelenlerin yarıdan fazlasının bahçıvanlık dışında başka bir iş kolunda mevcut olmadıklarının altını çizmeliyiz.

İstanbul'da bulunan 100 civarında fırın ve değirmenin yaklaşık %75'i Ermeniler tarafından

7- Kürklü bir Türk (Miller)

8- Bir Tatar (Miller)

işletiliyordu ve buralarda istihdam edilen iş gücünün tamamına yakını göçmendi. Bu fırınlar ve değirmenlerde çalışanların yine önemli bir bölümü Ermeni olmakla beraber, azımsanamayacak sayıda Müslüman da istihdam edilmişti. Ancak ister Ermeni ister Müslüman olsun tüm çalışanların Eğin, Karahisar, Kuruçay, Erzurum, Sivas ve Divriği gibi birbirlerine yakın yerlerden göç etmiş olmaları gerçeği dinsel dayanışmadan çok, hemşehri dayanışmasının önemini göstermesi açısından çarpıcıdır.

Büyük çoğunluğu Müslüman olan hamam sahiplerinin yanlarında çalışanların da önemli bir bölümü Müslüman'dı ve yukarıda değinilen XVIII. yüzyıl ortalarında olduğu gibi güney Arnavutluk'ta bulunan birkaç kentten göç etmişlerdi. Bununla beraber devletin Arnavut kökenli hamam çalışanlarını uzaklaştırma gayretleri yüzyıl sonlarında belli ölçüde başarıya ulaşmış olmalı ki artık Anadolu'dan göç edenlerin de hamamlarda istihdam edildiğini görüyoruz. Ancak Müslüman veya Ermeni olsun Anadolu'dan göç edenlerin çok büyük çoğunluğu Sivas'tan göç etmişti.

Örnekleri çeşitlendirebiliriz: Kalifer'den göç edenlerin tamamına yakını abacılıkla, Sakız'dan göç edenlerin yarıdan fazlası limonculukla, Kayseri'den göç edenlerin önemli bir bölümü kerestecelik, taşçılık, çivicilik gibi inşaat işleriyle ilgili meslekleri icra ediyorlardı.

İstanbul iskelelerinde başta hamal ve kayıkçı olmak üzere çeşitli iş kollarında çalışanlar için de hemşehrilik dayanışması en belirleyici faktörlerin başında geliyordu. Ancak burada meslek tercihinin yanında tamamı vasıfsız olarak değerlendirilebilecek hamal ve kayıkçılar için asıl belirleyici olanın mahallî düzeyde kurulmuş hemşehrilik ilişkileri olduğu vurgulanmalıdır. Örnek vermek gerekirse, Ahırkapı İskelesi'nde mevcut 87 arka hamalının tamamı, 8 at hamalının 7 tanesi ve 92 kayıkçıdan memleketleri belirtilen 30 tanesinin tamamı Kemah'tan gelen göçmenlerden oluşuyordu. Bahçekapısı'nda Büyük

ve Vezir İskelelerinde bulunan 51 arka hamalının 31 tanesi Ürgüp'ten, 10 tanesi Çankırı'dan; Eminönü Hasır İskelesi'nde bulunan 71 arka hamalının tamamına yakını Çankırı ve Divriği'den; Çatladıkapı İskelesi'ndeki 74 arka hamalının 63'ü Erzincan ve Kemah'tan geliyordu. Odunkapısı'nda Kereste İskelesi'nde hamalların büyük çoğunluğu Sivas'tan göç etmişken, Tulumba İskelesi'nde kayıkçıların çoğu Konya Kırili'nden gelmişti. Kumkapı İskelesi'nde 122 arka hamalının yarıdan fazlası ve odun yarıcılarının tamamı Harput'tan; Samatya İskelesi'nde hamalların büyük çoğunluğu Sivas, kayıkçılar ise Kastamonu'dan; Davutpaşa İskelesi'nde 52 arka hamalının 39'u Arapkir, 11'i Arapkir'e çok yakın Divriği'den; Cibali İskelesi'nde mevcut 27 arka hamalının 25 tanesi Sivas'tan; Unkapanı İskelesi'nde 131 arka hamalının 70'i Tokat, 48'i ise Kastamonu'dan, kayıkçıların yarısı ise Erzincan'dan; Balat İskelesi'nde 59 arka hamalının 54 tanesi Çankırı ve Sivas'tan göç etmişlerdi. Surdışındaki bölgelerde de durum farklı değildi. Eyüp Defterdar İskelesi'ndeki 22 arka hamalının tamamı Sivas ve Divriği'den, at hamallarının da çoğu Ağın'dan; Eyüp ve Fener İskelelerindeki hamalların tamamına yakını Sivas'tan; Hasköy'de mavnacıların tamamına yakını Van ve Kemah'tan, sakaların yarısından fazlası Erzurum ve Karahisar'dan; Tophane İskelesi'nde hamalların büyük çoğunluğu Kuruçay; yine Tophane'de Çavuşbaşı İskelelesi'ndeki hamalların tamamı Sivas'tan göç etmişlerdi. Fındıklı İskelesi'nde at hamalları Erzurum ve Kuruçay'dan; Beşiktaş İskelesi'nde 48 arka hamalının 37 tanesi Sivas'tan, 120 kayıkçının 39'u Kastamonu'nun Taşköprü kazasından; Beyoğlu Firuzağa'da mevcut 15 hamalın tamamı Ağın'dan; Arnavutköy'de Akıntı Burnu'nu aşmak üzere teknelere yardımcı olan 20 yedekçinin 16 tanesi Karahisar'dan 4'ü Boyabat'tan; Büyükdere İskelesi'ndeki 10 gübre kayıkçısının tamamı yine Boyabat'tan; Üsküdar İskelesi'ndeki hamalların tamamına yakını Kastamonu'nun Tosya kazasından, kayıkçıların önemli bir bölümü ise Çankırı-Çerkeş ve daha az nispetle Kastamonu Abana'dan, Ayazma İskelesi'nde bulunan 52 sırık hamalının 31'i Kastamonu 12'si Sivas'tan ve hemen yanındaki Çöplük İskelesi'ndeki 29 merkepçinin 26'sı Kayseri'den; Anadolu Kavağı'nda mevcut 14 bahçıvan kayıkçısının 12 tanesi Filibe ve Tırnovo'dan, İncirköyü İskelesi'nde balıkçıların çok büyük çoğunluğu Kızanlık ve yine çok uzağında olmayan Filibe'den göç etmişlerdi.

Yukarıda verilen örnekler sıkı bir iş gücü rekabetinin olduğu bu devasa kente göç olgusunda belirleyici olan unsurun göç edenin bireysel kararından çok, bu riski en aza indirmede önemli bir etmen olan hemşehrilik bağlarının olduğunu gösteriyor. Bu bağlar

9- Rum ve Ermeni kadınları (M. Fuad)

mesleki uzmanlaşmayı belirlediği kadar esnafın kimlik ve aidiyetini tanımlaması açısından da son derece önemliydi. Diğer bir deyişle mesleki uzmanlaşma hemen her zaman gelinen yerde değil, göçten sonra kazanıldığı için göç edenin mesleki uzmanlaşması tercihe bağlı olmaksızın zorunlu olarak belirleniyordu. Ancak bu söylenenlerden mesleki uzmanlaşmanın yıllar içinde değişmeden kaldığı sonucu çıkarılmamalı. Yıllar içinde mesleki uzmanlaşmadaki farklılaşma daha sonra İstanbul'a göç edenlerin mesleklerini de doğrudan belirleyebiliyordu. Örneğin, XVIII. yüzyılın sonunda çoğunlukla fırıncı ve bir ölçüde kasap olarak gördüğümüz Eğinlilerin XIX. yüzyılın ortalarında çok daha yaygın olarak kasaplıkla uğraştıklarını[6] veya çoğunlukla Davutpaşa'da Kasap İlyas Mahallesi'nde yaşayan Arapkir, Eğin ve Divriğililerin

6 Zeki Arıkan, "Tanzimat Döneminde Eğin Yöresinden İstanbul'a Göçler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler,* Ankara 1994, s. 467-481.

XVIII. yüzyıl sonlarından farklı olarak XIX. yüzyılda manav küfecisi olarak çalıştığını veya bu dönemin yeni iş alanlarından devlet memurluğunda istihdam edildiklerini görüyoruz.[7]

Yalnızca meslek tercihlerinde ve İstanbul'da yaşadıkları mahallelerin seçiminde değil, XIX. yüzyıl başlarında Yeniçeri Ocağı'nda bile hemşehrilik bağlarının mevcudiyeti dikkat çekicidir. Örneğin, 25. Cemaat'in Erzurum ve Vanlı, 56. Cemaat'in çoğunlukla Geredeli olduğu gibi yeniçeri tertipleri ve hemşehrilik bağlarına ilişkin pek çok referansa rastlamak mümkündür.[8]

Kefalet sistemi veya mürur tezkeresi gibi İstanbul'a göçün engellenmeye çalışıldığı Osmanlı dönemlerinden farklı olarak göçün herhangi bir idari kısıtlamaya tâbi olmadığı, ulaşımın kolaylaştığı XX. yüzyıl Türkiye'sinde İstanbul'a göç, özellikle 1950'li yıllardan sonra sanayileşme ve iş olanaklarının artması ve çeşitlenmesi ile muazzam bir artış göstermiştir. Ancak göçü kolaylaştırıcı tüm bu etkenlere rağmen, Cumhuriyet Türkiye'sinde İstanbul'a göç etmeye niyetli olanların karşılaştıkları zorluklar ve sıkıntılar Osmanlı döneminin göçmenlerinden çok farksız değildi. Göç edilen bölgeyi İstanbul'a bağlayan formel ve enformel ilişki ağları ve dayanışma bağları olmaksızın, göçe niyet eden kişinin ne iş ne de barınma gibi temel ihtiyaçları karşılaması mümkündü ve bu nedenle geçmiş dönemlerde olduğu gibi hemşehri bağları yine vazgeçilmez bir rol oynamaktaydı.

Kefalet, iş bulma ve barınma karşılığı ucuz emek, sadakat ve güveni içeren hemşehri dayanışması üzerine kurulu XVIII. yüzyıl kentsel üretim örgütlenmesinin XX. yüzyıl Türkiyesi'nde de devamlılığını gösteren pek çok örnek mümkündür. 1970'li yılların başlarında İstanbul Kâğıthane civarında 50'den az işçi çalıştıran küçük ölçekli fabrikalardaki emek istihdamı üzerine yapılan bir çalışmada bu fabrikalarda çalışanların büyük çoğunluğunun fabrika sahibinin hemşehrileri olduğu kaydedilmektedir.[9]

Yalnızca iş bulmada değil, göçün yarattığı hızlı kentleşmenin sonucu olarak ortaya çıkan gecekondular ve ortaya çıkan yeni mahallelerin demografik özellikleri üzerine yapılan çalışmalar, hemşehrilik dayanışmasının yalnızca İstanbul'a göçü kolaylaştırıcı etkisini değil, hemşehri ilişkilerini pekiştirdiğini de ortaya koymaktadır. İstanbul'da 1950'li yıllardan itibaren zincirleme göçün sonucunda ortaya çıkan pek çok yerleşim yerinin göçmenlerin geldikleri kent veya bölgenin ismiyle anılması Osmanlı dönemlerinden beri devam eden kentleşme eğiliminin yoğunlaşarak devam ettiğini göstermektedir. Hemşehrilik bağları üzerine kurulu yeni İstanbul mahallerinde birlikte hareket eden bu yeni göçmenler, yerel ve merkezî siyasete baskı yaparak hizmet taleplerinde bulunmuşlar, göç eden kişinin kökünden koparılmış ve yalnızlaşmış birey algısının aksine hemşehri ortak kimliğiyle örgütlü bir çıkar grubu profili çizebilmişlerdir.[10] Örneğin, 2007 yerel seçim sonuçlarına göre İstanbul'daki en az 15 ilçenin belediye başkanlarının doğdukları yerlerin İstanbul'a en çok göç veren ilk 10 kentte olması hemşehrilik ilişkilerinin siyasete etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir.[11]

10- Bir Boşnak (Miller)

7 Behar, *A Neighbordhood in Istanbul*, s. 113-120.

8 Câbî Ömer Efendi, *Tarih*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 1992, s. 440, 502.

9 Alan Dubetsky, "Kinship, Primordial Ties, and Factory Organization in Turkey: An Anthropological View", *IJMES*, 1976, c. 7, sy. 3, s. 433-451.

10 Ayşe Güneş-Ayata, "Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik", *Toplum ve Bilim*, 1990-1991, sy. 51-52, s. 89.

11 Nail Yılmaz, *Hemşehri Kimliği: Kastamonulular Örneği*, İstanbul 2008, s. 42-43.

11- Bir levend (*Costumes L'Empire Turc*)

12- Bir Arnavut (*Costumes L'Empire Turc*)

Günümüzde tüm Türkiye'de faaliyet gösteren derneklerin %10'unu hemşehri dernekleri oluşturmaktadır. 2007 yılı verilerine göre mevcut 7.834 hemşehri derneğinin yarısına yakını Türkiye'nin en çok göç alan kenti İstanbul'da bulunmaktadır.[12] Bugün İstanbul, 200 yıl öncesinde olduğu gibi yalnızca belirli bölgelerden değil, Türkiye'nin her tarafından göç alan bir kenttir. Ancak yapılan araştırma ve sayımların gösterdiğine göre zincirleme göç olgusu ve geçmiş dönemlerden beri kurulmuş olan hemşehri bağları İstanbul'a en çok göç veren belirli Anadolu kentlerini öne çıkarmaktadır. Örneğin, nüfusa kayıtlı olduğu yere göre İstanbul'daki hemşehri seçmen gruplarının dağılımına bakıldığında İstanbul seçmenlerinin yaklaşık %79'u İstanbul kütüğüne kayıtlı olmayan seçmenlerden oluşmaktaydı ve bu oranın yaklaşık %40'ını yalnızca 10 ilden gelen göçmenler oluşturuyordu.[13] Bu iller arasında ilk iki sırayı alan Sivas ve Kastamonu'nun yukarıda tartışıldığı gibi XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'a en çok göç veren iki bölge arasında yer aldığını hatırlamak hemşehrilik bağları üzerinden gerçekleşen zincirleme göçün istikrarı hakkında da fikir vericidir.

12 Yılmaz, *Hemşehri Kimliği*, s. 34.

13 Yılmaz, *Hemşehri Kimliği*, s. 41.

İSTANBUL ÇİNGENELERİ

İSMAİL ALTINÖZ*

Çingenelerin İstanbul'a ne zaman ve hangi tarihte geldikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, Bizans döneminde İstanbul'da oldukları bilinmektedir. Türklerin 1071'de Malazgirt zaferiyle Anadolu içlerine girmesiyle birlikte Çingenelerin de batıya doğru göç ederek Bizans topraklarına girdiği tahmin edilmektedir. Çingenelerin İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'a gelerek ilk önce Galata surları dışında Kasımpaşa'da Çürüklük denilen yere iskân edildikleri, daha sonra ise, Ayvansaray, Sulukule, Sultan mahalleleri ve Üsküdar'da Selamsız Mahallesi'ne toplu olarak yerleştikleri anlaşılmaktadır.[1]

Osmanlı Devleti'nde Çingenelerin çoğunlukta bulunduğu yer Rumeli eyaletidir. Ancak, Çingenelerin göçebe hayat sürmelerinden kesin olarak sayıları tespit edilememiştir. 1477'de Çingeneler 31 hanelik aile sayısıyla İstanbul'da belli bir yekûn teşkil etmekteydiler.

İstanbul'da yerleşik olarak bulunan Çingeneler, bu şehrin Türkler tarafından fethinden önce buraya yerleştirilmişlerdir. Evliya Çelebi, Fatih Sultan Mehmed'in Balat şehrinden getirttiği Çingeneleri Balat Mahallesi'ne yerleştirdiğini[2] ve Balat Çingenelerinin Müslüman görüntüsünde olduklarını, sazendelik ve çengilik yaptıklarını belirtmektedir.[3] İstanbul ve Rumeli öteden beri Çingeneler için önemli bir yerleşim bölgesi olmuş, Balat semti ise, İstanbul'un fethinden sonra Çingeneler için önem kazanmaya başlamıştır. İstanbul'da suriçinde Balat'tan sonra Çingenelerin yoğun olarak yaşadıkları bölge Edirnekapı ile Topkapı arasında yer alan Sulukule bölgesidir.[4]

Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinde Çingenelerin İstanbul'a Fatih Sultan Mehmed döneminde (1451-1481) Gümülcine ve Menteşe sancaklarından getirtilerek yerleştirildiğini kaydetmektedir. Daha sonra ise, Yenibahçe, Sulukule, Ayvansaray, Üsküdar, Kasımpaşa semtlerine yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. İstanbul surlarının dibinde yaşayan Çingeneler, özellikle Edirnekapı ve Sulukule'de bulunanlar, yerleşmekten çok konaklamayı tercih etmekteydiler.

İstanbul'un diğer bir mekânında yaşayan Çingeneler ise, demircilik mesleğindeki maharetlerinden dolayı Osmanlıdan bu yana Kasımpaşa'ya yerleşerek buradaki tersane hesabına çalışmaktadırlar.[5]

Çingeneler, az sayıdaki nüfus verisi içinde gayrimüslimler arasında ele alındığından ne yazık ki diğerlerinden ayırt edilememektedir. Bu nedenle İstanbul'daki çingene nüfusuna dair net rakamlar vermek zorlaşmaktadır. Evliya Çelebi, İstanbul'da Sulukule ve Kasımpaşa'nın dışında diğer semtlerde de Çingenelerin varlığından söz etmekle birlikte[6] buralarda yaşayan Çingene sayısını vermez. Söz gelimi Çingenelerin yaşadığı bilinen Tophane'de 70 Müslüman, 20 Rum, 7 Ermeni mahallesi, birkaç da Yahudi evi olduğunu belirten Çelebi, bölgede Kıptî ve Frank ahalisine rastlanılmadığını da belirtmiştir.[7]

Eremya Çelebi Kömürciyan, XVII. yüzyılın ortalarında Kumkapı ve Topkapı'da oturan ve "Poşa" adıyla anılan Ermenilerden bahsetmektedir. Ekrem Hakkı Ayverdi, Eremya Çelebi'ye dayanarak verdiği bilgide, Ayvansaray'da ve Tekfur Sarayı etrafında Yahudilerin, Topkapı'da Ermeni Poşaların (Çingeneler), Hasköy'de ise, Ermeni, Rum ve Yahudilerin yaşadığını belirtmektedir.[8]

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

1 İsmail Altınöz, "Osmanlı Toplumunda Çingeneler", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005, s. 152.

2 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, c. 1, s. 45.

3 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff, İstanbul 2003, c. 8, s. 37.

4 Paspati'nin tahminlerine göre İstanbul'un Yeni Bahçe ve Çınarçeşmeme'de 140 yerleşik Çingene ailesi yaşamaktaydı (Alexandre G. Paspati, *Études sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'Empire Ottoman,* İstanbul 1870, s. 11); Evliya Çelebi'ye göre Tophane'de 170 Müslüman, 20 Rum ve 2 Yahudi mahallesi yer almaktaydı. Fakat Frenk ve Çingene mahallesi yer almıyordu (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. 1, s. 58).

5 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul,* çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1988, s. 38. Osmanlı döneminde Haliç Tersanesi'nde demircilik yapan Çingeneler konusunda bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire,* İstanbul 1992, s. 75.

6 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 45.

7 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. 1, s. 440-441.

8 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu,* Ankara 1958, s. 77.

1- İstanbul Çingeneleri (Zonaro)

2- Bir İstanbul Çingenesi (Zonaro)

Daha önceleri kendilerine İstanbul'da Edirnekapı civarında yer gösterilmesine rağmen,[9] bir yolunu bularak XVIII. asrın ortalarında şehrin iç mahallelerine kadar sokulan Çingeneler, Fatih Camii civarında büyük Karaman ve Dülgerzade mahallelerindeki odalara yerleşmiş ve işledikleri suçlardan dolayı ahali tarafından tanındıkları için, vuku bulan şikâyetler üzerine eski yerlerine gönderilmelerine, şehrin kenarlarına çıkarılmalarına mecburiyet görülmüştü. Zaten daha evvel de, Çingenelerin başka türlü yolsuz hareketlerinin önüne geçmek üzere zaman zaman şiddetli hükümler çıkarılmıştı.[10] Aynı şekilde İstanbul Kıptîleri cizyesine dâhil olan Kıptîlerden Büyük Karaman civarında çıkan yangında odaları yanan ve yanmayan Kıptîler Edirnekapı dâhilinde Kıptîlere mahsus mahalde iskân edilmişler ise de daha sonra yine eski yerlerine dönmelerine müsaade olunmuştur.[11]

XVIII. asırda İstanbul hayatına ilişkin bilgiler veren İnciciyan,[12] şehrin fethi sırasında Topkapı'nın dövüldüğünü işaret etmek üzere, kapıya toplar yerleştirildiğini söyler ve aynı kapının iç tarafında ikamet eden Çingeneler hakkında şu bilgileri verir: "Erkekleri evlerinde elek imal eden, kadınları da, onları şehirde dolaşarak satan bu Çingeneler, aslen Ermeni olup bir kısmı, Sultan III. Ahmed ve Sadrazam İbrahim Paşa zamanında Müslüman oldular. Onlar hâlen de elekçilikle meşguldürler ve Unkapanı sahilinde dükkânları vardır."

XIX. yüzyılda İstanbul'da topluca Müslüman olanlara, Topkapı Çingenelerinin güzel bir örnek teşkil ettiğine Halil İnalcık tarafından dikkat çekilmektedir.[13]

İstanbul eğlence kültüründe şehir halkı çeşitli gösterilerden istifade etme hakkına sahipti. Bunlar arasında halk gösterileri, dinsel içerikli olanlar ve resmî hüviyet taşıyanlar bulunmaktaydı. Halk gösterilerine örnek olarak Evliya Çelebi 70 hanelik sayılarıyla Balat'ta oturan ve ayıcılık mesleğiyle uğraşan Çingeneleri vermektedir. Bunlar zincire vurdukları ayılarıyla birlikte kalabalık mahallelerde ve meydanlarda dolaşmakta, ayıyı tef çalarak oynatmakta, sonra da seyircilerden para toplamaktadırlar.

9 Bu konuyla alakalı olarak bk. TSMA, E. 7019/29.

10 Ahmed Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200),* İstanbul 1988, s. 198-199.

11 BOA, C.DH, nr. 11102.

12 P.G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956, s. 120.

13 Halil İnalcık, "İstanbul", *DİA,* XXIII, 236.

3- Fal bakan bir İstanbul Çingenesi (Millingen)

4- İstanbul Çingeneleri (Zonaro)

Çelebi, *Seyahatnâme*'sinin onuncu cildinde diğer loncalar ile birlikte, İstanbul'da bulunan Mezbahacılar, Yahudi Kasaplar, Mandıracılar, Çobanlar, Aslan Bakıcıları ve Ayıcılar loncalarından bahsetmektedir. Çelebi'ye göre son üç loncanın üyeleri sultanın hoşuna giden bir gösteri gerçekleştirmişlerdir. Ayıcılar Loncası'nın pirsiz Çingeneler olduğunu belirten Çelebi, bunların Balat civarındaki Şah Mahallesi'nde ikamet etmekte olduklarını bildirmektedir.[14]

XIX. asrın ikinci yarısında, Paspati'ye göre, İstanbul'da 140 Çingene ailesi vardı. Silivri, Çorlu, Çatalca, Büyükçekmece ve Tekirdağ kasaba ve şehirlerine yerleşmiş Çingeneleri de tespit eden (123 aile) ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çingenelerin dillerini inceleyen bu müellif, Rumeli'nin diğer yerlerinde de yerleşenlerin göçebelere nazaran çok az olduğunu tasrih etmekte ve bu hususta yanlış rakam ve malumat veren Ami Boue'yi tenkit etmektedir.[15]

Reşat Ekrem Koçu, İstanbul Çingenelerini dinî yönden üçe ayırmaktadır. 1. Dinsiz (putperest) 2. Müslim Kıptî 3. Kıptî Nasranî. Bunlardan Nasranî olanların Bizans devrinde cedlerinin bu dini seçtiklerini ve Lambo, Dimitri, Kosti gibi Rum isimlerini aldıklarını belirtmektedir.[16]

İstanbul'da yaşayan Çingenelerin, Macaristan ve Romanya'daki Çigan orkestraları derecesinde olmasa bile, musikiye karşı büyük ilgileri vardır. İstanbul Çingenelerinin gerçek hayatının harman yerlerinde, çergilerde, sepetler, maşalar, saç ayaklar, ayılar, fal çıkınları arasında geçtiğini, Osman Cemal Kaygılı belirtmektedir. İlkbaharın gelmesiyle birlikte kışlaklarından çıkan Büyükdere veya Çırpıcı ile Çörekçi arasındaki dere kenarına çadır kuran Çingeneler, bu mekânda Kakava adını verdikleri ve tencere bayramı olarak nitelendirilen hususi bayramlarını şarkı söyleyerek oynamak suretiyle kutlar ve birbirlerine ziyafetler vererek eğlenirlerdi. Tayyib Gökbilgin, Paspati'ye dayanarak verdiği bilgide; Çingeneler tarafından kutlanan Kakava Bayramı'nın 6 Mayıs'a (Rumi 23 Nisan) tesadüf eden bu gününün Rumeli'nin birçok yerinde tatbik edilen bir bayram olduğu belirtilmektedir. Ancak bazı araştırmacılara göre ise bu gün devletin aidatını kolaylıkla toplayabilmesi için çeribaşılar tarafından âdet olarak konmuş bir gün olup, daha sonra Çingenelerin vergilerini

14 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. 1, s. 245.

15 Paspati, *Etudes sur les Tchingianes*, s. 11.

16 Reşat Ekrem Koçu, "Çingeneler", *İst. A,* VII, 3986-3987.

5- Çiçek satan Çingeneler (Millingen)

başka şekilde vermeye başlamalarından sonra bu usulden vazgeçilmiştir.[17]

Tayyib Gökbilgin, İstanbul sosyal hayatının ve eğlence kültürünün bir parçası olan Çingenelerin edebiyatımıza yansımaları konusunda da bilgiler verir. Bunlar arasında; Ahmed Midhat Efendi'nin Kâğıthâne'deki bir Çingene kızının kendisine karşı alaka gösteren bir İstanbullu tarafından nasıl terbiye ve tahsil ettirilerek olgunlaştığını gösteren *Çingene* (1886) isimli romanı ile Osman Cemal Kaygılı'nın, Topçular'da ve Erenköyü ile Çamlıca'da Çingeneler arasındaki hayatı tasvir eden, aynı zamanda İstanbul'un muhtelif yerlerinde yerleşmiş meşhur çalgıcı Çingeneleri anlatan *Çingeneler* (2 bs. 1943) isimli orijinal romanını örnek gösterip, bu iki yazarın Çingeneleri konu edinerek romancılığımıza önemli katkılarda bulunduğunu ifade etmektedir.[18]

Sulukule, Selamsız ve Ziba'yla birlikte İstanbul'un en ünlü Çingene yerleşim birimlerinden sayılan Hacı Hüsrev, Çingenelerin yerleşik düzene geçtikleri ilk mahalle olarak bilinmektedir.[19]

Sulukule ve caddesi aynı ismi taşıyan sur kapısıyla bilinmektedir. Burada ikamet eden Çingenelerin genellikle eğlence işiyle uğraştıkları ve muhtemelen yıkılan eski Sulukule evlerinin sakinleri oldukları belirtilmektedir. Sulukule sakinleri İstanbul'un Ayvansaray-Lonca Mahallesi'nden sonra ikinci yerleşik grubu teşkil etmekteydiler. İstanbul'da müsrifçe hayat yaşayan Lonca Çingenelerine nazaran Sulukule Çingeneleri daha fakir hayat sürdürmekteydiler. Geçen asır içerisinde İstanbul Çingeneleri arasında Rum-Ortodoks inancında olan Çingeneler bulunmaktaydı. Ancak, Sulukule ve Ayvansaray-Lonca Mahalleleri Müslüman Çingenelerin yaşadıkları yerlerdi. Sulukule ile beraber en kesif Çingene nüfusunu barındıran Ayvansaray-Lonca semti İstanbul'un saz, söz ve eğlence âlemlerinin yapıldığı en önemli eğlence mekânlarındandı. İstanbul argosunun, Çingeneceden bazı unsurlar içerdiği bilinmektedir; fakat argo aynı zamanda çeşitli Yunanca özellikler de taşımaktadır. Evliya Çelebi de gezip gördüğü yerlerdeki Çingeneler arasına girerek, bizzat onların dilleri ve lehçeleri konusunda detaylı bilgiler edinmiştir. Ayrıca, Evliya Çelebi meşhur eserinde Çingenelerin kendi aralarında kullanmış oldukları argo kelimelere de yer vermektedir.[20]

17 Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler", *İA,* III, 426. Bu uygulama özellikle Tanzimat'ın ilanıyla birlikte ortadan kalkmıştır.

18 Gökbilgin, "Çingeneler", III, 426.

19 Tuna Baltacıoğlu, "Hacıhüsrev", *DBİst.A*, III, 480-481.

20 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. 8, s. 41.

6- Ayı oynatan İstanbul Çingeneleri (Preziosi)

Osmanlı eğlence kültüründe Çingenelerin büyük bir yerinin olduğu bilinmektedir. Osmanlı dönemindeki Çingene müzisyenlerden söz eden Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde padişahın önünden geçen müzisyen esnafı içerisinde yer alan Çingenelere yer vermektedir. Aynı şekilde müellif Çingenelerin kullandıkları müzik aletleri hakkında bilgi vermekte, bunlar arasında "çökür" adlı aletten de söz etmektedir.[21]

Çingeneler Osmanlı saray eğlencelerinde resmî olarak bulunmamalarına rağmen, bazı durumlarda sultan eğlencelerinde ve sünnet şölenlerinde yer almaktaydılar. Sultan III. Murad (1574-1595)'ın oğlu Şehzade Mehmed için düzenlemiş olduğu sünnet merasimi altı hafta sürmüş, bu zaman dilimi içerisindeki 21 Haziran günü Çingenelere ayrılmıştı. Bu sünnet şöleninde Çingeneler ellerinde beyaz ve kırmızı çizgili bir bayrak taşıyorlardı.

II. Abdühamid döneminde 1906 senesinde İstanbul'da Topkapı Bayındır Ağa Mahallesi'nin çevresinde Müslüman ve gayrimüslim Çingenelerin olduğu görülmektedir. 1908 yılında ise; Balkanlar'daki bazı Çingene grupların İstanbul'daki Okmeydanı semtine iskân edildikleri anlaşılmaktadır. Bu şekilde gelenlerin sayısı 84 civarında idi. Bunların dışında seyahat izin belgesi ile İstanbul'a gelmek isteyen bol miktarda Çingene mevcut idi. Ancak, bu Çingenelerin ellerinde "mürur tezkeresi" olmasına rağmen yerel yöneticiler tarafından bunların İstanbul'a girmelerine müsaade olunmuyordu.[22]

İstanbul'un en eski Çingene mahallesi diyebileceğimiz Sulukule, Cumhuriyet dönemi boyunca Çingenelerin yerleşim alanı olma özelliğini korudu. Ne var ki günümüzde bu bölgede yaşayanların, mahallenin en eski sakinleri ile akraba oldukları şüphelidir. Kendi verdikleri bilgilere göre Sulukule'nin günümüzdeki sakinleri sadece 250-300 yıl önce İstanbul'a gelmiş yeni göçmenlerdir. Sulukule Cumhuriyet dönemi boyunca sürekli yıkımlarla ve sürgünlerle karşı karşıya kalmıştır. 1950'lerde Menderes yıkımları sırasında mahallenin bir bölümü ortadan kaldırılmış, Çingeneler şehrin dışında kalan bir bölgeye sürgün edilmiştir. Sulukule'ye sonradan gelenler eski evlerin yıkıntılarına yerleşmişlerdir. Böylelikle çok elverişsiz koşullar altında da olsa Sulukule'de Çingene yerleşimi devam eder. 1982'de mahalle bir kez daha yıkılır. Millet Caddesi'ne daha yakın olan eski Sulukule bütünüyle ortadan kaldırılır. Şimdiki Sulukule eski Sultan Mahallesi'nin sınırları içerisinde kalmaktadır. Sultan Mahallesi ve Sulukule birbirlerinden bütünüyle farklı iki Çingene mahallesidir. Yine eski Çingene mahallelerinden Hacı Hüsrev de nüfus değişimlerinden etkilenir. Mübadele Dönemi'nde Selânik'ten çok sayıda Çingene, mahalleye yerleşir. Bunlar genellikle tütün işçiliği ile geçinen, yerleşik Çingene gruplarıdır. 1950'lerde ise Bursa'da resmî bir kararla evleri yıkılan bir Çingene grubu, yine bir başka resmî kararla Hacı Hüsrev'e yerleştirilirler. Bu grup mahallede hâlen varlığını sürdürmektedir. Selânik'ten gelen daha eski mahalle sakinleri ise sayıca çok azalmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde göçebe Çingenelere ev sahipliği yapan Küçükbakkalköy varlığını günümüze kadar koruyabilmiştir.

2010 İstanbul Kültür Başkenti projesi kapsamında 2005 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve Fatih Belediyesi'nin ortaklaşa yürüttükleri Kentsel Dönüşüm Projesi çerçevesinde yıllardan beri Çingenelerin mekânı olan Sulukule proje kapsamında yeni yerleşim alanı olarak yapılmıştır. Buradaki Çingeneler, 40 km mesafedeki Taşoluk bölgesine nakledilmişlerdir.

21 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, s. 303.

22 Ceyda Yüksel, "Buçuk Millet: The Ottoman Gypsies in the Reign of Sultan Abdülhamid II (1876-1909)", yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi 2009, s. 150-151.

OSMANLI İSTANBUL'UNDA KÖLELER

NİDA NEBAHAT NALÇACI*

Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz coğrafyasındaki pek çok devlet gibi kamu kölesi tutan bir devletti. İstanbul ise, Bizans İmparatorluğu'ndan itibaren köle statüsündeki insanları barındıran bir şehirdi. Hane hizmeti için kullanılan kölelerin yanında kamu hizmeti için tutulan köleler de şehrin sosyal yapısının bir parçasıydı. Örneğin, seçkin esirler bir fidye ödemesi karşılığı serbest bırakılırken, askerler köle olarak kullanılırdı.

Şehrin Türklerin idaresine geçmesinden sonra, şehirdeki köle nüfusu varlığını korudu. Osmanlı Devleti'nin en kalabalık şehri olan başkent, devlet sanayisinin merkezi olarak en çok kölenin yaşadığı şehirdi. Köle nüfus, özel köle ve kamu kölesi olarak ikiye ayrılıyordu. Özel köleler, esir pazarından bedeli ödenerek temin edilen, hanelerde çalıştırılan ve yaşayan kölelerdi. Çeşitli şekillerde esir olarak yolu İstanbul'a düşen, sahiplerinin evinde ya da işyerinde hizmet gören bu insanlar genellikle toplumunun içine karışırdı. Bu köleler genellikle ev içinde tutulup çalıştırıldıkları için vergileri ödendikten sonra kendilerine dair tutulan kayıtlar neredeyse yoktur. Sultanın payı olarak ayrılan esirler ise şehre getirilmelerinden itibaren devletin kontrolünde kalmışlardır.

Esir tedariki, Osmanlı Devleti'nin üzerinde itina ile durduğu, bunun için lojistik ve mali ağ kurduğu bir sistemdi. Devlet teşekküllerinde istihdam edilmek üzere yakalanması istenen, çalıştırmaya müsait savaş esirleri kara ya da deniz yoluyla, kuzeyden, güneyden ya da batıdan sürekli getirtilerek esir olarak temin ediliyordu. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış devletin valilerinin, komutanlarının, kaptanlarının vb. sorumluluklarından biri de elde ettikleri esirlerden sultanın payına düşen ve "yarar" olanları başkente göndermekti. Devlet görevlilerinin en üst seviyedeki kişisi olan sadrazamın bile yükümlülükleri arasında sefer sırasında elde ettiği esirleri listeleyip başkente göndermek vardı. Uzun yıllar devam eden bu sistemin yanı sıra, Afrika'dan, Kafkaslar'dan ve Kuzey steplerinden getirilip esir pazarlarında satılmak suretiyle faal olan köle ticareti de, başkente esir kaynağı sağlamak için kullanılmıştır. Savaş ve akınların azalmasıyla, köle ticareti, esir tedarikinde tek yol hâline gelmiştir.

İstanbul'a getirilen savaş esirleri Tersane Eminliği'ne teslim edilirdi. Burada tutulan listelerde, gelen kafilenin nereden ve kim tarafından gönderildiği, kaç kişi olduğu belirtilirdi. Günümüze kadar ulaşabilen bu listelerin ilk örnekleri genellikle sadece toplam sayıyı ve esirlerin isimlerini barındırmaktadır. Zamanla bu isimlerin nereden geldiği ve fiziksel özellikleri de defterlere kaydedilmiş, bir esirin bir belgede kapladığı yer biraz daha genişlemiştir. Tersane-i Âmire'ye teslim edilen esirlerin, daha sonra kürekçi, terzi, dülger, halatçı vs. olarak istihdam edileceği belirlenir, isim ve eşkâllerinin kaydedildiği kısmın üstüne tek kelime ile not edilirdi. Özel kölelerin kaydı ise Gümrük Eminliği'nde tutulurdu. Gümrük bedeli ödenen köleler köle pazarına yönlendirilirdi.

Şehre getirilen esirler, barış anlaşması yapıldığında mübadeleye hazır olmaları için genellikle bir arada tutuluyorlardı. Ne var ki, birçoğu barış imzalanıncaya kadar özel kişilerin eline geçmiş oluyordu. Böyle zamanlarda, şayet esirler muhtelif yerlere dağılmışsa, devlet bu esirlerin sahiplerinden toplanması koşuluyla genel bir emir çıkararak kısmi bir tazminat teklifinde bulunuyordu. Kural olarak, artık Müslüman olmuş bir esir asla iade edilmezdi. Devletin elindeki savaş tutsaklarının serbest bırakılması, tutsaklar Hristiyan kaldıkları sürece bir sorun oluşturmuyordu. Esirler bazen de paşa hanelerinde hizmetli olarak çalıştırılıyorlardı. Devlet, bu çeşit suistimalleri engellemeye çalışıyor, mübadele edilme ihtimali olan esirlerin dağılmadan bir arada kalmasına özen gösteriyor, mübadele tarihine değin bu esirlerin hoş tutulmasını istiyordu.

* Araştırmacı-Yazar

1- Avratpazarı olarak bilinen İstanbul köle pazarı (Allom)

Yoğunluk olarak Tersane bölgesinde tutulan ve çalıştırılan bu esirlerin neredeyse tamamı Avrupalı Hristiyan devletlerin vatandaşı idi. Nadiren de olsa başka milletlerden insanları sultanın kölesi olarak görmek mümkündü. Özellikle doğu seferleri esnasında ya da sonrasında Tersane Zindanı'nda İranlı ya da Kuzey Afrikalı esirler bulunabiliyordu. Yahut isyan eden bir bölgenin köleleştirilmiş halkından bir Osmanlı vatandaşını da mirî esirler arasında görmek mümkündü. Karadeniz'in kuzeyindeki halklardan tutulan köleler de genellikle köle ticareti ile şehre getiriliyordu.

İstanbul'a gönderilen her meslek grubundan, her yaştan ve her cinsten esirler bazen de devlet teşekküllerindeki ihtiyacı karşılayacak şekilde seçilerek gönderilirdi. Eyalet ve sancak yöneticileri tarafından merkeze gönderilip, Tersane Eminliği'ne teslim edilen bu insanlar sorgudan geçirilir, istihdam edilecekleri iş, isimlerinin üstüne kaydedilirdi.

Kışın Tersane'de, yazın kalyonlarda barındırılan esirlerin mevacib ya da eşkâl kayıtları vasıtasıyla listesi tutulmaktaydı. Eşkâl defterlerinde isim kayıtlarını görmek normal olsa da mevacib defterlerinde nefer sayısı, kişi başına düşen günlük miktarını belirlemek için belirtilirdi. Kürekçi mirî esirlerden ve mücrimlerden Donanmayı Hümayun gemilerine gönderilenlerle Tersane'de sağ ya da hasta olanların ve sakat kalanların sayısı düzenli olarak tutulurdu. Devlet hizmetinde istihdam edilen esirlerin sayısı ve nitelikleri bilinirdi.

Esirler genelde toplu hâlde tutuldukları için fark edilmeleri kolaydı. Şehrin her yanında, mirî esirlerle karşılaşmak mümkündü. Sarayın, Tersane'nin, Tophane'nin çevresinde, yeni yapılan bir vezir sarayı inşaatında, çarşıda karşılaşılan bu esirlerin ne iş üzere oldukları ve şehirdeki durumları, kıyafetlerinden, eğer bağlı iseler zincirlerinden, baratalarından hemen anlaşılırdı.

Şehre yabancı olan bu insanların toplumla çok içli dışlı olması, Müslüman ahaliyle yakınlaşması pek istenmezdi. Dahası, Hristiyan bir esirin Müslüman olması yapıda meydana gelecek bir iş gücü kaybı olduğu için pek tercih edilmezdi. Mirî esirler sokak hayatı ile, İstanbul halkı ile ancak ihtiyaçlarını gidermek için çarşıya çıkınca ya da çalıştırılmak üzere yönlendirilecekleri mahalle götürülürken bir araya gelirdi. Fakat bu durum her zaman mesafeli ve kısa süreli olurdu. Esirler ya esnaftan bir şey satın aldığında ya da hayırsever bir İstanbullu bu zavallıların fidyesi için sadaka verdiğinde bahsi geçen kısıtlı iletişim meydana gelirdi.

2- Köle olarak saraya alınan hadım ağa ve cariye (Castellan)

Hane kölelerinin ise durumları oldukça farklıydı. Sahipleriyle yaşayıp onların hizmetini gören köleler çoğu zaman topluma karışırdı. Köleler, hizmet ettikleri hanelerin mahremiyet sınırları içerisinde yaşamlarını sürdürür, çoğunlukla Müslümanlaşır ve hayatlarını Müslüman olarak tamamlarlardı. Özel köle olarak İstanbul'da yaşayan bu insanlar ancak miras yahut azatlık davalarında tekrar ortaya çıkarlardı.

İstanbul'daki köle nüfusu statik olmamakla birlikte çeşitli kaynaklar yardımıyla tahmin edilebilmektedir. Bu kaynakların en düzenli bilgi aktaranları şüphesiz Venedik elçilerinin raporlarıdır. Halil İnalcık, bu raporlar vasıtasıyla İstanbul'daki kölelerin, savaş esirlerinin ve devşirmelerin toplam nüfusunun 1568 yılında 60.000'i, 1609 yılında 100.000'i bulduğunu kaydeder. Bu rakamlar abartılı kabul edilmekle birlikte savaş esirleri ise bu sayının çok daha altında bir nüfusa sahipti. Öyle ki, kamu teşekkülündeki esir iş gücü açığı kimi zaman köle pazarından satın alınan köleler ile kapatılırdı. Rinaldo Marmara, naklettiği dört metin üzerinden 1583 yılında 4.000 esir, 1592 yılında 2.000-4.000 esir, 1664 yılında 2.000 esir ve 1695 senesinde 3.000 esir bulunduğunu kaydeder. Bu insanların çoğunluğu sultanın kulu olmakla birlikte devlet adamları da pek çok köle tutmaktaydı. Örneğin, I. Süleyman'ın vezirlerinden İskender Çelebi'nin 6.000-7.000 kölesi olduğu rivayet edilir. Kış mevsiminde sefere çıkılmadığı için Tersane Zindanı içinde her milletten yaklaşık 2.000 Hristiyan esir bulunduğu, diğer 1.500 esirin ise ya Rodos kadırgalarında sefere çıktığı, ya İstanbul'daki yapı çalışmaları için taş taşıdığı ya da kentteki diğer zindanlarda tutulduğu da belirtilir.

Bizans İstanbul'unda Pera'daki bir zindanda tutulan mirî esirler, Osmanlı İstanbul'unda *banyol* denilen Tersane Zindanı'nda kalmaktaydı. Esirler, burada iş gücü ihtiyacını zorla çalıştırılarak karşılayan diğer bir grupla, mücrimlerle kalırlardı. Şehrin başka yerlerinde de zindanlar vardı fakat esirleri Tersane'nin yakınındaki bu zindandan her gün çalışacakları atölyelere ve kalyonlara götürmek daha kolaydı. Burada marangozlar, kalafatçılar, sandal küreği yapanlar, çanak-çömlek yapanlar, halatçılar gibi kadırga yapımında çalışan tüm esirler gündüzleri işe koşturulurlardı. Savaş hâlinde olunan ülkelerin askerî ya da yönetici sınıfına ait olan ve diplomatik sebeplerle her an işe yarayacak esirler ise bu türlü günlük işlere gönderilmedikleri için Rumelihisarı, Yedikule gibi merkezden daha uzak, sürekli nakledilmeleri gerekmeyen yerlerde barındırılırlardı.

Esirlerin giydiği kıyafet de onların kimliğini ilk bakışta anlamak için önemliydi ve bu yüzden esirler tek tip giyinirlerdi. Esir edilmeden evvel giydikleri kıyafetler değiştirilirdi. Tıpkı İtalyan kadırgalarında olduğu gibi gönüllülerin bıyıklı olması, pranga mahkûmlarının ise hem suratlarının hem kafalarının tıraşlı olması ve kölelerin kafalarının tepesinde bir tutam saç bulundurmaları emredilmişti.

İstanbul'un köle nüfusunun en önemli işaretlerinden biri de köle pazarıydı. Girit ile birlikte bölgenin en önemli köle pazarlarından biri olan İstanbul köle pazarı Bizans devrinde, Kapalıçarşı yakınlarındaydı. Osmanlı İstanbul'unun ilk köle pazarı ise Haseki semtinde kurulmuştu. Fakat zamanla tekrar Bedesten yakınlarına gelen pazar, XVII. yüzyıldan itibaren Kapalıçarşı ile Nuruosmaniye arasında yer alan ve Tavukpazarı adıyla anılan alanda faaliyet göstermiştir.

Esir alayları İstanbul'da gündelik hayatın alışılmış görüntülerinden biri idi. Galibiyetle sonuçlanan gazaların ardından zaferi tescil eden en kuvvetli deliller, şehrin içinde yer yer dolaştırıldıktan sonra hükümdara sunulan bu esirlerdi. Özellikle yabancı elçilerin ve delegelerin bulunduğu konutların önünden geçirilen

alay bir yandan diplomatik görüşmeler için psikolojik altyapı malzemelerinden birini teşkil ederken, diğer yandan da ordu savaş hâlindeyken toplumun moral ve motivasyonunu yüksek tutmak amacıyla dolaştırılırdı. Boyunlarına geçirilen demir halkalarla ve onlara takılı zincirlerle birbirlerine bağlanmış olarak, çoğunlukla üzerlerindeki savaşçı kıyafetleriyle peş peşe yürütülen bu insanlar İstanbulluların görmeye alışkın olduğu bir manzara arz ediyordu.

Özel kölelerin istihdam şekilleri muğlak ve kayıt dışı olsa da kamu köleleri genellikle gemilerde kürekçi olarak; Tersane'de ise gemi yapımında çalıştırılıyorlardı. Forsalık gibi zor şartlarda çalıştırılan esirlerin yaşam standartları diğerlerine ve özel kölelerinkine göre çok daha düşüktü ve bu gruptaki esirler arasında ölüm oranı oldukça yüksekti.

Tarım, dokuma, madencilik ve inşaat işlerinde çalıştırılan esirlerin bir kısmı da, Enderun talebesi, ehl-i hıref çırağı ya da diloğlanı (tercüman) olarak istihdam edilirdi.

Bunlar, bir zamanlar İstanbul'un toplumsal katmanları arasında yer alan köle nüfusunun en dikkat çekici kesimiydi. Osmanlı sarayı tarih boyunca esir emeğinin değerlendirildiği önemli bir çalışma yeri olmuştur. Sarayda çalışmak, diğer istihdam alanlarıyla karşılaştırıldığında esirler için de olumlu olup çalışma ve yaşam standartları açısından daha fazla imkân sunmaktaydı. Osmanlı sarayı, aynı zamanda İstanbul'da kamu kölesi olarak kadınların varlık gösterdiği tek mecra idi.

Hane kölelerinin azat edilme şansı, kamu kölelerine göre daha fazlaydı. Efendisiyle olan iletişimi kölenin özgürleşme ihtimalini, toplumda zaman içinde belirlenmiş birtakım kurallar da özgürlük zamanını belirlerdi. Köle, efendisiyle *mükâtebe* denilen bir antlaşmaya yapardı. Buna göre, efendisine antlaşmada belirlenen süre kadar hizmet ettiği takdirde köle, kadı tasdikli azatlık belgesine kavuşurdu. Bu yöntemle köle sahibi de köleye ödediği bedeli geri kazanmış olurdu.

Kamu köleleri için de benzer bir uygulama mevcut olsa da pek yaygın değildi. Köle azadı ile kazanç değil, aksine iş gücü kaybı yaşayacak sistem, bu uygulamaya genellikle yaşlı esirler söz konusu olunca sıcak bakardı.

Hürriyetine kavuşan kölelerin bir kısmı kendi ülkelerine geri dönerken, bir kısmı da İstanbul'da kalıp köleyken edindikleri mesleklerini hür bir Osmanlı vatandaşı olarak ifa ederlerdi. Özellikle gemi yapımında uzmanlaşan Avrupalı mirî üseranın, özgürlüklerine kavuştuktan sonra Latin cemaatine karışıp Pera'da ikamet etmeye başladıkları bilinmektedir. Bir kısmı ise, İslamiyet'i seçerek şehirde yaşamlarını sürdürüyordu.

Bizans devrinden beri İstanbul'da toplumsal katmanlardan birini oluşturan köle nüfusu, çeşitli yasaklarla köleliğin kademeli olarak kaldırılmasıyla giderek azalsa da, imparatorluğun sonuna kadar varlık göstermiştir.

KAYNAKLAR

Anderson, Glaire D., "Islamic Spaces and Diplomacy in Constantinople (Tenth to Thirteenth Centuries C.E.)", *Medieval Encounters*, 2009, c. 15, s. 86-113.

Bono, Salvatore, *Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler*, çev. Betül Parlak, İstanbul 2003.

Bostan, İdris, "Osmanlı Donanması'nda Kürekçi Temini ve 958 (1551) Tarihli Kürekçi Defterleri", *TD*, 2002, sy. 37, s. 59-61.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1990.

Dursteler, Eric, *Venetians in Constantinople: Nation, Idendity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore 2006.

Engin, Nihat, *Osmanlı Devletinde Kölelik,* İstanbul 1998.

Erdem, Hakan, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909*, İstanbul 2004.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Dünyası ve Gündelik Yaşam,* İstanbul 1998.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.

İnalcik, Halil, "Servile Labor in the Ottoman Empire", *The Mutual Effects of the the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern,* ed. Abraham Ascher, Tibor Halasi-Kun ve Béla K. Király, Brooklyn 1979, s. 25-43.

İpşirli, Mehmet, "XVI. Asrın Yarısında Kürek Cezası ile İlgili Hükümler", *TED*, 1982, sy.12, s. 203-248.

Kanunî Devrinde İstanbul, çev. Fuad Carım, İstanbul 1964.

Kumrular, Özlem, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni Türk Korkusu*, İstanbul 2008.

Marmara, Rinaldo, *İstanbul Deniz Zindanı 1740*, İstanbul 2005.

Nalçacı, Nida Nebahat, "Erken Modern Dönem İstanbul'unda Savaş Esirleri ve Zorunlu İstihdam", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.

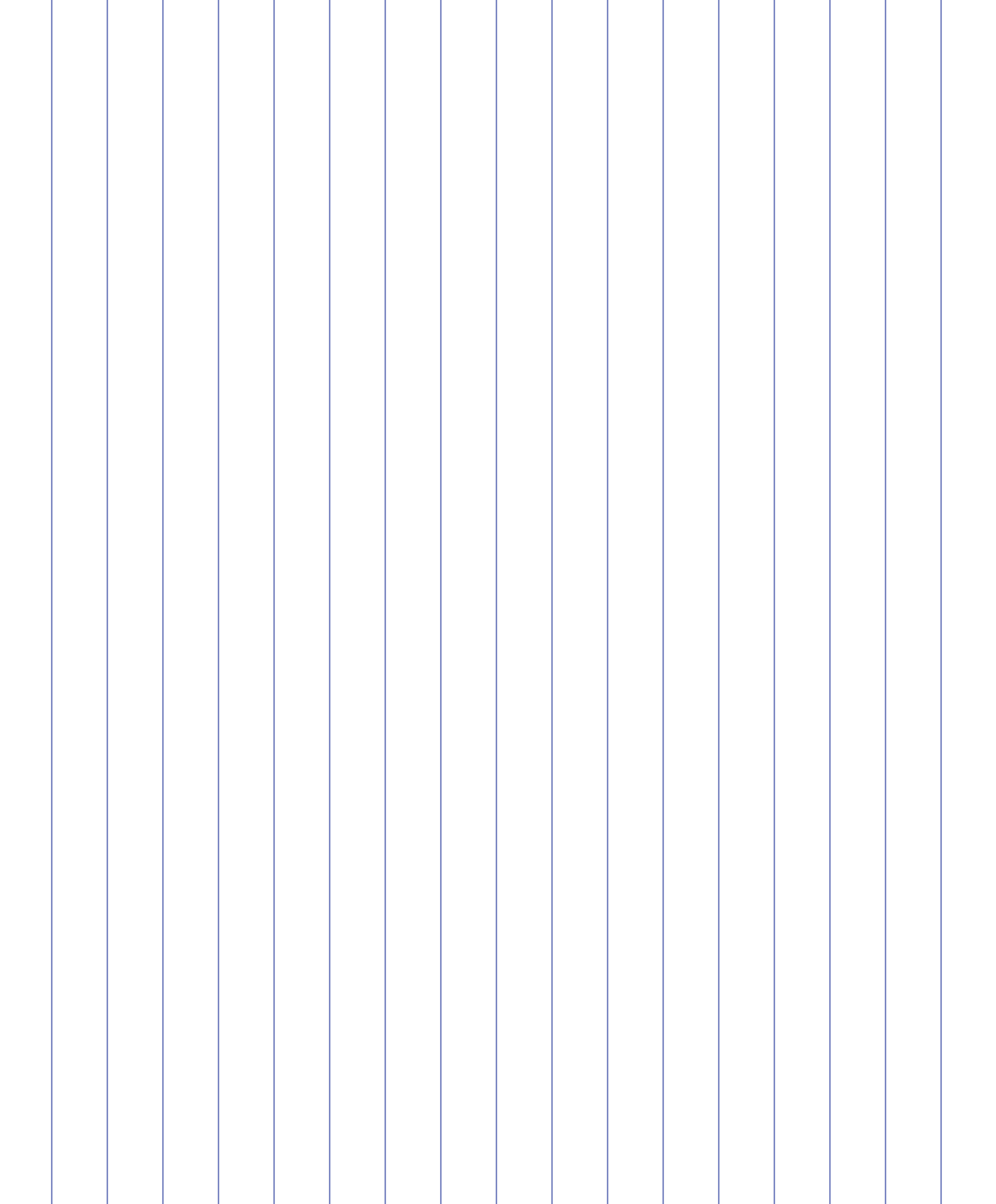
Origo, Iris, "The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *Speculum*, 1955, c. 30, sy. 3, s. 321- 366.

Öztürk, Said, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil),* İstanbul 1995.

Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*, ed. Heidi Stein, çev. S. Türkis Noyan, İstanbul 2004.

Seidel, Friedrich, *Sultanın Zindanında*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2010.

Toledano, Ehud R., *Suskun ve Yokmuşçasına: İslam Ortadoğu'sunda Kölelik Bağları*, İstanbul 2010.

SAĞLIK VE YEMEK

İSTANBUL'DA SAĞLIK HAYATI

NURAN YILDIRIM*

IV. yüzyılda ilk Hristiyan hastanelerinin kurulduğu şehirlerden biri olan İstanbul, gerek Bizans döneminde gerek Osmanlı döneminde payitaht olması nedeniyle sağlık alanındaki gelişmelerin başladığı ve mekân tuttuğu bir merkez olmuştur. VI. yüzyıla tarihlenen Aziz Sampson ve XI. yüzyılda hizmete giren Pantokrator Hastaneleri dünya hastanecilik tarihinde önemli bir yere sahiptir. Veba salgınları söz konusu olduğunda, Jüstinyen (Iustinianos) Vebası'nın odağı olması hasebiyle İstanbul'a özel bir önem verilir. Bizans döneminde Zotikos Cüzzamhanesi, Osmanlı döneminde Üsküdar Cüzzamhanesi (1514) hem şehir tarihinde hem de dünya cüzzam tarihinde önemli yeri olan mekânlardır.

Osmanlı döneminde sağlıkla ilgili bütün uygulamalar İstanbul'da başlayıp gelişmiştir. Sağlık işlerinin başı olan hekimbaşılık makamı, devletin yönetim merkezi Topkapı Sarayı'ndaydı. Sağlık Bakanlığı'na ulaşan merkezî sağlık teşkilatı, ilk belediye sağlık teşkilatı İstanbul'da kurulmuştur. Askerî hastaneler ile kamu hastaneleri ve eczanelerin tarihi İstanbul'da başlar. Ülkeyi dışarıdan gelebilecek salgınlara karşı korumak amacını güden Karantina İdaresi'nin merkezi İstanbul'dur. Bütün vilayetlerde ortaya çıkan salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele İstanbul'dan yönetilmiştir. Şehrin kozmopolit dokusu sağlık kurumlarına yansımış, pek çok devlet, İstanbul'daki kolonileri için hastaneler açmıştır.

Tıp, eczacılık, diş hekimliği, hemşirelik ve ebelik eğitimleri İstanbul'da başlamıştır. İstanbul'da tıp eğitiminin kökleri 425 yılında açılan ilk Bizans Üniversitesi'ne kadar uzanır. Bizans hastaneleri, Fatih Darüşşifası ile Süleymaniye Tıp Medresesi ve Darüşşifası yüzyıllar boyu hekim yetiştirmiştir. 1827 yılında açılan Tıphane-i Âmire, zaman zaman geçirdiği evrimlerle yenilenip eğitimine hiç ara vermeden İstanbul Tıp Fakültesi'ne dönüşmüştür. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin ilk mezunlarını verdiği 1950'li yıllara kadar Türkiye'nin bütün hekimleri İstanbul'da yetişmiştir. İstanbul günümüzde de Türkiye'nin en fazla tıp fakültesine sahip şehridir. Belediye sağlık hizmetleri, salgınlar ve bulaşıcı hastalıklar, hastaneler, hekimler, attarlar, eczacılar ve eczaneler İstanbulluların sağlık hayatında yüzyıllar boyunca etkili olmuştur.

BİZANS İSTANBUL'UNDA SAĞLIK

İstanbul I. Konstantinos (306-337) tarafından Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun başkenti ilan edilmesi ve imparatorun Hristiyanlığı benimsemesiyle bir yandan sağlık hayatını etkileyen gelişmelere sahne olurken bir yandan da Hristiyanlığın yayılma-gelişme alanı olmuştur. Ardından imparator, hastaların şifa veren tanrı Asklepios heykelleriyle geceleyerek şifa bekledikleri paganlara (putperestler) ait bütün tapınakları kapattırınca, hastalar bu işi kiliselerde yaparak Asklepios yerine İsa Peygamber ile azizlerden medet umar oldular. Bundan sonra bütün yaşam alanlarında olduğu gibi sağlık hayatı da kilisenin yönetimine geçmeye başlamıştır. Azizlerin bir kısmı hekimdi ve bunlara *Anargyroi* deniyordu. II. Iustinianos (565-578), Anargyroi azizlerinin pirleri sayılan Kosmos ve Damianos kardeşler için İstanbul'da Gedikpaşa ve Eyüp'te iki kilise yaptırmıştı. Sonraları Lukas adına Altımermer'de ve İzmitli (Nikomedialı) Panteleimon adına İstanbul'un birkaç yerinde kilise yaptırılmıştır. Bizans manastırlarında her meslekten keşişlerin arasında hekimler de vardı. Manastırlardaki rahip hekimlerin dışarıda çalışmaları zaman zaman yasaklanırdı. Manastırlarda dispanser, yatan hastalar için odalar ve eczane bulunurdu. Hastalar iyileşme dönemlerini manastırların misafirhanelerinde geçirirdi. Fetihten sonra kilisesi Bodrum Camii/Mesih Paşa Camii'ne dönüştürülen Laleli civarındaki Myrelaion ve Sarayburnu-Mangan'daki Aziz Georgios manastırlarında rahip hekimler vardı. Bu dönemde büyük önem kazanan tıbbi bitkiler, manastır bahçelerinde yetiştirilirdi. Halk için hazırlanan *İatrosofia* adlı kitaplarda hastalıklara göre hazırlanmış reçetelerde genellikle; üzüm, ayva, nar, çoban yastığı, susam, badem, maydanoz, dereotu, soğan, sarımsak kullanılmaktaydı. Bu kitaplarda reçetelerden başka, sihir ve büyü formülleri de bulunurdu. Hastalıkların cinlerin etkisiyle yayıldığı düşüncesi koruyucu muskaların kullanımına yol açmıştı.

* İstanbul Üniversitesi. Resim ve metinlerinin bir kısmı yazar tarafından hazırlanmıştır.

Trallesli Aleksandros, hastalıklardan korunmak amacıyla, kutsal kabul edilen şekil ve yazılarla kaplı madalyonlar ve yüzükler taşınmasını tavsiye ederdi. Her ne kadar kilise karşı çıktıysa da bu muskalar hekimlerin desteğiyle halk arasında rağbet görmüştür.

370 yılına doğru yapılan düzenlemeyle hekimler; *palladios*, *iatrosofistes* veya *arkhiatros* adı altında sınıflara ayrılmıştı. Şehirlerde *arkhiatros tes poleos* yani belediye hekimleri vardı. Bunlar, yedi kişilik hekimler olup ihtiyar heyeti tarafından seçilirdi. Bizans'ta hekimler gezgindi ve şehirden şehre dolaşırlardı. Hekimlere özel haklar tanınmıştı, askerlik yapmazlar, vergi vermezlerdi. Iustinianos kanunlarına göre *iatromaiai* veya *iatrinai* adı verilen kadın ebeler, hekimlerle aynı statüde olmalarına rağmen aldıkları ücret daha azdı. Iustinianos kanunları uyarınca yoksulların bakım ve tedavisi ücretsiz yapılıyordu.

I- Hastalıklar ve Tedavi

Erken Bizans döneminde en sık görülen hastalıklar; nikris (gut, damla, padogra), romatizma, humma, zafiyet, sara, göz-akıl hastalıklarıyla cüzzam ve veba idi. Aşırı kırmızı et ve içki tüketiminden ileri gelen nikris hastalığı yüksek tabaka arasında yaygındı. İmparator IX. Konstantinos (1042-1055), tahta çıktıktan sonra nikrise yakalanmış; şiş dizler, kıvrılmış parmaklardan muzdarip bir yatak hastası olarak saltanat sürmüştü. Nikris hastalığının yaygın olması yemek-hastalık ilişkisini gündeme getirmiş ve gıda tüketimini ayarlamak amacıyla yemek cetvelleri hazırlanmasına neden olmuştur. Yemek cetvellerinde mevsimlere göre yiyeceklerin miktarları, banyolar ve cinsel aktiviteler yer almaktaydı. VIII. Mikhael (1261-1282), dönemin tanınmış hekimlerinden Demetrios Pepagomenos'a nikris hakkında bir kitap yazmasını emretmişti. Demetrios Pepagomenos, *Syntagma peri tes podagras* adlı eserinde, nikris hastalığını tanımlayıp hastalığın tedavi usullerini göstermişti. Aynı yıllarda Ioannes Humnos, kaleme aldığı *Diaita prophylaktike eis podagras* adlı eserinde nikristen korunmak için uyulması gereken beslenme kurallarını anlatmıştı. Kaplıcaların bazı hastalıklara olumlu etkisi olduğu biliniyordu. IV ve V. yüzyıllarda Yalova (Pythia) kaplıcaları çok rağbetteydi. I. Iustinianos'un (527-565) eşi Theodora, 529 yılında 4.000 kişiyle Yalova kaplıcalarına gitmişti.

Bizans dönemi sağlık hayatında ayazmaların da önemli bir yeri vardı. Ayazmalar, Hz. İsa'nın vaftizinin anısına adanan sular ya da su kaynaklarıdır. Ortodokslar, bu suları içmek veya bedenlerine sürmekle dertlerinden ve hastalıklarından kurtulacaklarına inanırlar. Genellikle

1- Yirmi beş yaşında iken ölen Menio'nun mezar taşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

bir kilisenin içinde ya da yanında bulunan ayazmalar bir azizin/azizenin adıyla anılır. Her ayazmanın özel bir günü, yortusu vardır. Yortu gününde şifa beklentisiyle ayazmalara giden hastalar dua edip buradaki suyu içer, vücudunun hasta yerlerine, ellerine ve yüzüne sürer. Evden çıkamayacak durumdaki hastalara ve yaşlılara küçük şişelere doldurulmuş ayazma suyu götürülür. Ayazma ziyaretleri sadece yortu günleriyle sınırlı olmayıp ihtiyaç duyulduğunda da gidilir. Bu ritüel Müslümanlar tarafından da benimsenmiştir. İstanbul'da sayıları 150'yi bulan ayazma tespit edilmiştir. Bazı ayazmaların suyu belli hastalıklar için şifalı sayılır. İstanbul'daki ayazmaların en ünlüsü ve sağlık bakımından en önde geleni Yedikule'deki Balıklı Ayazma/Zoodikhos Pigi Ayazması'dır. Özellikle yürüyemeyen felçli hastalar tarafından ziyaret edilir. Hastalar buradaki suyu içip yıkanırlar, kimi zaman da sabaha kadar yatarlardı. Papaz, ruh hastalarına dualar okur veya okunmuş su içirir. Aziz Demetrios (Kuruçeşme) Kilisesi yanında bulunan ayazmada, kayalardan gelen suyla oyulan duvarlarda oluşan kabartmalar kadın göğsüne benzediğinden bu ayazma göğüs ve süt hastalıkları çeken kadınların ziyaret

2- Apollonios kızı Stratonika'nın mezar taşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

yeriydi. Hastalar, ayazma suyundan içip kabartmaları üç defa öperdi. Konuşamayan çocukların da bu ayazmanın suyuyla yıkandıktan sonra iyileştiklerine inanılırdı. Aziz Panteleimon (Çengelköy), ruh ve sinir hastalarıyla felçli ve romatizmalılar tarafından ziyaret edilirdi. Büyükdere, Arnavutköy, Çatmamesçit ve Yeniköy'de Azize Paraskevi adını taşıyan dört ayazma suyunun ortak özelliği göz hastalarına iyi gelmesiydi. Aziz Therapon (Sirkeci) dilsizler, gözü görmeyenler ve ruhi bunalım içinde olanların umut kapısıydı. Aziz Menas'a (Bebek) sıtmalılar, eski bir gömlekle gidip ayazma suyuyla yıkandıktan sonra gömleği bırakıp evlerine dönerlerdi. Ayrıca Analipsis Ayazması (Samatya) bütün hastalıklara, Aziz Antonios (Galata) baş ağrısı, ruh hastalıkları ve romatizmaya, Ayii Apostoloi (Bebek) hazmı kolaylaştırmaya, Aziz Haralambos (Fener) göz hastalıklarına karşı iyileştirici etkisiyle tanınmıştı. Azize Kiriaki (Arnavutköy); romatizma, deri hastalıkları ve baş ağrılarında, Azize Marina (Tarabya) deri hastalıklarında, Aziz Menas (Samatya) ile Aziz Nikolas (Kasımpaşa) deri, mide ve bağırsak rahatsızlıklarında ziyaret edilirdi. Ayazmalara gidip de iyileşen göz hastaları gümüş göz tasviri, ziyaretten sonra çocuğu olanlar gümüş bebek tasviri, kol ve bacak kırığı nedeniyle gidenler gümüş kol ve bacak tasvirleri götürüp ayazma duvarlarına asardı. Zamanla ayazmaların bir kısmı kurumuş bir kısmı da üzerlerine yapılan binaların altında kalmıştır. Bazı ayazmalar günümüzde de ziyaret edilmektedir.

Mucizevi şifa beklentilerine bir örnek olarak Ayasofya'nın güneyindeki dehlizlerde bulunan oyuk bir taşı da gösterebiliriz. Hz. İsa'nın beşiği olduğu kabul edilen bu taş, yeni doğmuş bebeği hastalanan kadınlar için bir umut kapısıydı. Anneler hasta çocuklarını bu beşiğe koyduklarında onların iyileşeceğine inanırlardı.

Veba

Orta Çağ'ın önde gelen salgın hastalıkları veba ve cüzzam, İstanbul'da da yaygındı. İstanbul'un ilk büyük veba epidemisi, Roma İmparatoru I. Iustinianos zamanına tesadüf ettiğinden *Jüstinyen Vebası* adıyla anılır. Eylül 541'de İskenderiye'de başlayan salgın, Nisan 542'de İstanbul'a gelip uzun yıllar devam etti. Bu kıtalar arası salgın, Afrika'nın merkezinden Akdeniz havzasına ve Anadolu'ya yayılıp Arabistan'dan Avrupa'ya çığ gibi büyüyerek Danimarka ve İrlanda'ya kadar uzandı ve bir pandemiye dönüştü. O yıllarda 600.000 kişinin yaşadığı İstanbul'a veba, Mısır'dan tahıl getiren gemilerle ulaştı. Bizanslı tarihçi Prokopios, hastalığın zirve yaptığı esnada her gün İstanbul'da 10.000 kişinin vebadan öldüğünü kaydediyorsa da bu sayının doğru olup olmadığı tartışmalıdır. Bilinen tek şey; kentte ölüleri gömecek yer kalmadığından cesetlerin çürümeye terk edildiği ve rüzgâr ile dalgaların akıntısına bırakılan kayıklara üst üste fırlatıldığıdır. Salgının şehir nüfusunun %40'ını, yani 240.000 kişiyi yok ettiği tahmin edilmektedir. Nüfus kaybının yarattığı sıkıntıları aşmak için hayatta kalanların erken evlenmesi ve daha çok çocuk yapması tavsiye edildiyse de veba salgını zaman zaman geri döndüğünden bunda başarılı olunamadı.

Bizans döneminin büyük salgınlarından biri de İmparator VII. Mikhael (1071-1078) döneminde yaşandı. İsyan ederek imparatorluğunu ilan eden III. Nikeforos (1078-1081), tahtı ele geçirmek için Selçuklu Devleti kurucusu Süleyman Şah'ın desteğiyle İstanbul'a yürüdü. Dört ay süren İstanbul kuşatması sırasında büyük bir kıtlığın ardından başlayan veba salgınında 160.000 kişi hayatını kaybetmişti. Kaynaklar, 1346-1351 yılları arasında hüküm süren ve *kara ölüm* adıyla anılan salgının, Kırım üzerinden İstanbul'a geldiğine hemfikirdir. Avrupa nüfusunun üçte biri olduğu tahmin edilen 25.000.000 kişiyi yok eden bu salgın sırasında İmparator VI. Ioannes

(1347-1354), en küçük oğlu Andronikos'u vebadan kaybetmişti. 1416-1417 ve 1447-1448 yıllarında çıkan veba salgınları da İstanbul'da tahribat yapmış, gömülemeyen cesetler denize atılmıştı. Bu sırada İstanbul'da bulunan Osmanlı Şehzadesi Kasım Çelebi'nin de vebadan öldüğü bilinmektedir. 1421 salgınında İmparator II. Manuel (1391-1425), vebadan korunmak amacıyla bir manastıra sığınmıştı. Fetih'ten birkaç yıl önce, 1448 yılında çıkan ve pek çok kişiyi yok eden salgında, imparatorun ikinci oğlu vebadan ölmüştü. Evliya Çelebi fetihten önce taunlu yerlerden İstanbul'a gelenlerin Yedikule'de yedi gün beklemedikçe İstanbul'a giremediklerini bu nedenle buraya *nazarete* dendiğini aktarıyor.

Zotikos Cüzzamhanesi

Bizans döneminde cüzzam hastaları için birtakım cüzzamhaneler yaptırıldığı bilinmektedir. VI. yüzyılda İmparator Iustinianos, Yuşa Tepesi civarında Aziz Panteleimon Cüzzamhanesi'ni yaptırmıştı. Orta Çağ'da cüzzamın, şeytanın aldatmasıyla veba gibi yayılan bir hastalık olduğuna inanılmaktaydı. Bizans döneminde cüzzam ile ilgili bilgiler azizlerin hayatlarını anlatan efsanelerde bulunmaktadır. İmparator II. Iustinianos (565-578) ve eşi Sofia cüzzamhaneye her yıl yüksek miktarda bir ödenek ayırmışlardı. İmparator Mavrikios (582-602), Avar saldırıları sırasında yıkılan cüzzamhaneyi yeniden taş kubbeli olarak yaptırmıştı (596). Burası, Slavların Konstantinopolis'e karşı yaptıkları bir akında tahrip edilmiş ve I. Herakleios (610-641) tarafından onarılmıştı (624). Daha sonra İmparator I. Ioannes (969-976), burayı bir kez daha tamir ettirip genişletmiş ve donatmıştı. Latin işgalinden bir iki sene önce Konstantinopolis'e uğrayan bir Rus hacı, Zotikos Cüzzamhanesi'nin ve kilisesinin bir dağda bulunduğunu bildirmişti. Kaynaklardan bu cüzzamhanenin IV. yüzyıl sonlarından XI. yüzyıl sonlarına kadar hizmet verdiği anlaşılıyor. Semavi Eyice, Zotikos Cüzzamhanesi'nin Haliç'in yukarısında Hasköy'e hâkim tepede bulunduğu görüşündedir. Pantokrator Hastanesi'nin de bir cüzzamhanesi vardı.

II-Hastaneler

İlk Hristiyan hastaneleri, Urfa (Edessa), Kayseri (Kaisareia) ve Sivas (Sebasteia) ile birlikte IV. yüzyılda İstanbul'da kurulmuştur. İstanbul'da faaliyete geçen yoksulların sığınma evi niteliğindeki dinî karakterli ilk hastaneler, zamanla gelişip modern hastanelere dönüşmüştür. Fransa'da ilk hastanelerin VI. yüzyılda açıldığına, ilk İslam hastanesinin Emevî halifesi

3- Agathokles kızı Ebe Mousa'nın mezar taşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

el-Velid tarafından 707 yılında kurulduğuna işaret eden araştırmacılar, modern hastane kavramının Bizans dönemi İstanbul hastanelerinden geliştiğini ileri sürerler. Bu nedenle İstanbul'daki ilk Hristiyan hastanelerinin dünya hastane tarihinde özel bir yeri ve önemi olduğu kabul edilir.

I. Konstantinos'un, asklepionları kapatmasının hemen ardından annesi Azize Helena, şehirde bir hastane kurdurmuştu. İmparator, Galata Başrahibi Arsakios'a yazdığı mektupta, giderleri kamu gelirlerinden karşılanmak üzere, her şehirde bir *ksenodokyum* kurulmasını istedi. *Ksenodokyum* ya da kısaca *ksenon*, yoksullara ait mesken, hastane, ihtiyarlar ve düşkünlerevi, yetimhane ve cüzzamhanesi bulunan sosyal yardım kurumlarının/külliyelerin genel adıydı. Bundan sonra hastalar ve âcizlerin bakıldığı külliyeler yapılmaya başlandı. İstanbul'da yaptırılan külliyelerde şu üniteler bulunuyordu: Nosokomeion *(*düşkün hastaların tedavi edildiği hastane), brefotrofion (sokağa bırakılan çocuklara ait bakımevi), orfanotrofion (yetimhane), ptokhokomeion (düşkünlerevi), gerontokomeion (yaşlılar evi).

400 ve 600 yılları arasında, İstanbul'da bir dizi ksenon açıldı. İmparatoriçe Irene, VIII. yüzyılın sonunda

4- Bizans döneminde bazı hastalıkları iyileştirdiğine inanılan Balıklı Rum Manastırı (Allom)

yeni bir hastane inşa ettirdi. Onu örnek alan İmparator Teofilos (829-842), hastalara hem hafif rüzgârların taşıdığı temiz havadan faydalanacak, hem de Boğaz'ın güzel manzarasını görecek şekilde tasarlanmış bir hastane yapılmasını emretti. Kent surlarını geliştirmeyi ve bu hastaneyi kurmayı, Konstantinopolis halkına en önemli ihsanı olarak görüyordu. Bu dönemden itibaren hastane inşa ettirmek, imparatorların önde gelen hizmetleri arasına girdi. XI. yüzyıla gelindiğinde İstanbul'da hastane sayısı 35'i bulmuştu. Bunlara II. Isaakios (1185-1195) tarafından Mese (Divanyolu) Caddesi üzerinde kurulan Tessares Martyrs (Kırk Şehitler) Kilisesi civarındaki aynı adı taşıyan hastane eklendi. Kaynaklar, İstanbul'un üzerinde kurulduğu yarım adanın burnunda (Sarayburnu?) yer alan Mangana Ksenonu'ndan, İmparator Aleksios'un da faydalandığına işaret ediyor (XII. yüzyıl).

VIII. Mikhael, kentin surlarını ve kiliseleri onartıp restore ettirmesi yanında yeni hastaneler açarak İstanbul'u eski ihtişamına kavuşturan bir imparator olarak kabul edilir. Eşi Theodora, 1284 yılına doğru Lips Manastırı'nı genişletmiş ve bir de hastane ekletmişti. Hastanenin vakfiyesinden 15 yatağa sahip olduğu ve haftada bir gün hekim geldiği anlaşılmaktadır. Hastaların bakımı muhtemelen rahibeler tarafından yapılıyordu. İstanbul'un fethinden bir süre sonra Lips Manastırı Kilisesi, Molla Fenarizade Ali Efendi tarafından camiye dönüştürülmüştür.

Bizans hastaneleri, kilisenin mülkü olduğundan yönetimleri rahiplerin elindeydi. Rahipler hastanelerin maddi kaynaklarını yönetir, hukuk işlerini ve ruhban yönetim kadrosuyla bağlantılarını düzenlerdi. Hastanelerde ağırlıklı olarak pratisyen hekimler (*iatroi)* çalışıyordu. Kent idaresine bağlı olarak çalışan başhekimler, (*arkhiatroi)* şehir hastanelerinde günlük vizite çıkardı. Hekimlerin hastane idaresindeki rolü ancak X. yüzyılda güçlendi. Bundan sonra hangi hastaların yatırılacağına, hastaların ne zaman taburcu edileceğine hekimler karar vermeye başladı.

Aziz Sampson Ksenonu

Kaynaklar, Aziz Sampson Ksenonu'nun İstanbul'daki hastanelerin en ünlüsü olduğu görüşünde birleşmektedir. Ayasofya'nın karşısında, Aya İrini Kilisesi'nin hemen kuzeyinde olduğu tahmin edilen Aziz Sampson Ksenonu, hem hastane hem de konaklama yeri olarak önemli bir işleve sahipti. Prokopios'un aktardığına göre; Sampson, VI. yüzyıldan önce yaşamış hayırsever bir halk hekimiydi, evini ağır hastalara ve yabancılara tahsis etmişti. Hayırsever bir halk hekimi olan Sampson (ö. 530), Tanrı'ya hizmet etmek amacıyla Ayasofya yakınındaki evinde; âcizler, hastalar ile evsiz barksız yabancılara bakıyordu. Bir ara hastalanan I. Iustinianos'u (527-565) tedavi edince, imparator, Sampson'un evini genişletip yeniden yaptırdı ve Sampson'un adını verdi. Ev, Nikea Ayaklanması (11-19 Ocak 532) sırasında şehrin diğer yapıları gibi tümüyle yıkıldıysa da imparatorun cömert bağışıyla onarıldı. VI. yüzyıla ait *Aziz Artemios'un Yaşam Öyküsü* adlı kaynakta, gayet iyi organize edilmiş olan bu hastanenin göz kliniğinde yapılan bir ameliyattan söz edilir. Bizans İmparatoru I. Herakleios döneminde iyileşmeyen bir kasık hastalığı bulunan Ayasofya diyakonu Stefanos, ailesi tarafından Sampson Ksenonu'na götürülmüş ve göz hastalıkları bölümünün yanındaki bir yatağa yatırılmıştı. Üç gün soğuk koterizasyon tedavisi sonrası ameliyata alınan Stefanos, buradan iyileşerek çıkmıştı. Bu öyküden, VII. yüzyılda hastanede ameliyat yapabilen uzmanlar ve ayrı bir oftalmoloji bölümü bulunduğunu öğreniyoruz. Bu nedenle Aziz Sampson Ksenonu'nun sosyal yardım kurumu değil, gerçek bir hastane olarak tasarlandığı kabul edilir. Hastanenin, VIII. ve IX. yüzyıllara ait üç mührü

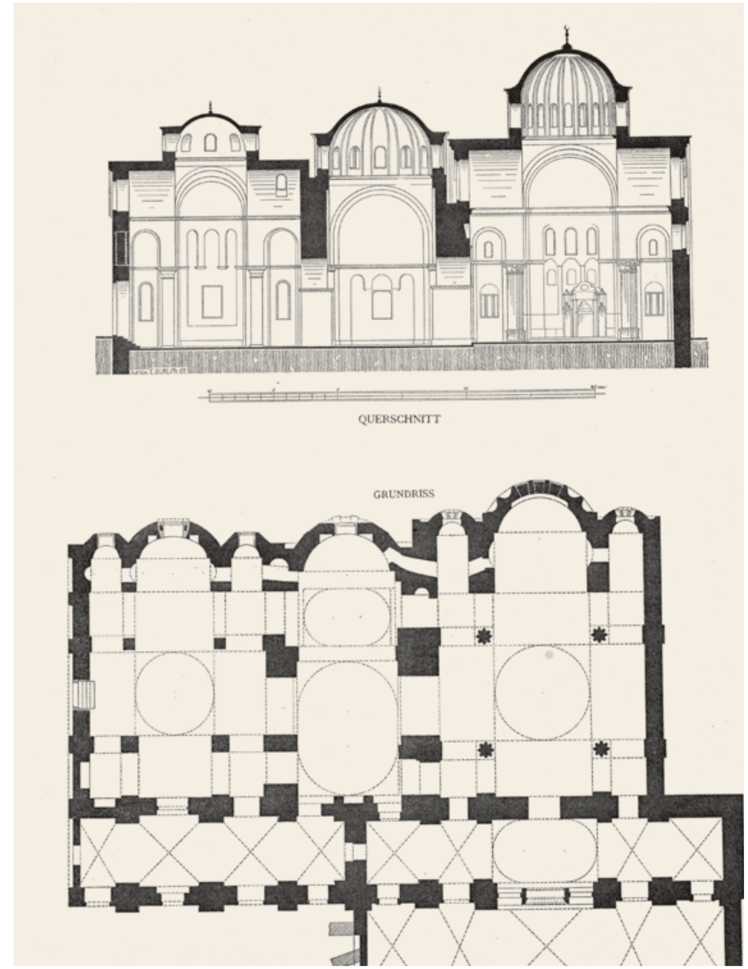
bilinmektedir. Aziz Sampson Ksenonu, Latin işgalinde St. Jean Şövalyeleri'nin eline geçti (1204).

Bir hekim olan XIX. yüzyıl seyyahı Dr. Aleksandros G. Paspatis (d. 1814-ö. 1891), Sampson Ksenonu'nun, Palaiologos Hanedanı'nın kurucusu VIII. Mikhael zamanında büyük saray surlarının tahkim edilmesi sırasında, diğer yapılarla birlikte yıkılmış olduğunu bildirir. Bizans dönemi tarihi topoğrafyası uzmanı P. Raymond Janin (d. 1882-ö. 1972) ise, bugünkü Soğukçeşme Sokağı'nın altında kaldığını sandığı St. Sampson Ksenonu'nun XV. yüzyılın başına kadar varlığını koruduğunu iddia eder. Burası 1584 tarihli *Hünernâme*'de odun deposu olarak gösterilmiştir. Evliya Çelebi de bu civarda Matbah-ı Âmire'nin odun deposunun bulunduğunu söyler. Nitekim Aya İrini'nin yanında 2009 yılında başlayan temizlik çalışmaları sırasında *Hünernâme*'de resmedilmiş olan dev odun terazisinin ağırlıkları bulunmuştur. Aya İrini'nin bitişiğinde ortaya çıkan kalıntıların da Aziz Sampson Ksenonu'na ait olduğu düşünülmektedir.

Pantokrator Ksenonu

Bu Ksenon, İmparator II. Ioannes'in (1118-1143) eşi Irene tarafından On İki Havariler Kilisesi yakınlarında 1118-1136 yıllarında kurulan Pantokrator Manastırı'na bağlıydı. Manastır duvarları dışında kalan hastanenin yanı sıra, bütün kompleksten ayrı tutulan bir de cüzzamhane vardı. 1136 yılında hazırlanan ve 1902'de bulunan orijinal vakfiyesine (typikon) göre; 50-55 yataklı hastanede beş bölüm ve saralılara ayrılmış özel bir yer vardı. Manastır sakinleri ayrı bir revirde tedavi edilirdi. Yaralar ve kırıkların tedavi edildiği cerrahi bölüm 10 yataklıydı. 8 yatağı bulunan ayrı bir bölümde akut hastalıklar ile ağır yatak hastaları tedavi görmekteydi. Diğer iki servisteki 10'ar yatak, kronik hastalıklara ayrılmıştı. Kadın servisi 12 yataklıydı. Her serviste ayrıca birer yedek yatak bulunurdu. Ortasında delik bulunan altı yatak ağır yaralılarla ümitsiz hastalara aitti. Yatan hastaların kişisel eşyaları yıkanıp saklanır, çıkarken geri verilirdi. Fakir hastalar için yedek kıyafetler bulundurulurdu. Huzursuzluk yapan veya bağıran hastalar acil bölüme alınır, böylece diğer hastaları rahatsız etmeleri önlenirdi. Hastalara ait özel bir hamam, iki kilise ve bir mezarlık vardı. Hastaların haftada iki defa yıkanması şart koşulmuştu.

Her gün vizit ve klinik muayeneler yapılır, gerektiği zaman hasta muayenesi için evlere gidilirdi. Dışarıdaki hastalara önce asistan gönderilir onun raporuna göre uzman hekim giderdi. Hastanenin her bölümünde iki

5- Pantokrator/Zeyrek planı (Gurlit)

hekim, beş asistan ve iki hizmetli çalışmaktaydı. Kadın servisinde iki hekim, altı asistan, bir ebe ve iki hizmetçi kız bulunurdu. Pantokrator'da hastane yöneticileri doktorlar arasından seçilir ve hastane iki başhekim tarafından idare edilirdi. Başhekimler her gün vizite çıkar ve poliklinikten hastaneye sevk edilecek hastaları seçerdi.

Hastanenin yanında tıp okulu bulunuyordu. Ayrıca 24 yataklı bir yaşlılar evi vardı. Yaşlılar evinde biri hastalandığında, buranın rahibi hastaneye haber yollayıp doktor çağırır, muayene sonrası gerekirse hastaneye yatırma kararı alınırdı. Pantokrator Ksenonu'nda doktorların hastalardan bahşiş alması yasaklanmıştı. İmparator Julianus Augustus (361-363), çıkardığı kanunda; hiçbir ücret ve bahşiş vermeyen fakirleri ihmal eden hekimlerin, utanç duyulacak şekilde zenginlere hizmet etmekten çok, onurlu bir şekilde fakirlere hizmet etmeyi tercih etmelerini istemişti. Bu kanunla, hekimlerin hizmetleri karşılığında sağlıklı kişiler tarafından teklif edilen bağışları kabul etmelerine izin verilmiş fakat ölüm tehlikesi içindeki insanlara bağışları karşılığında hayatlarını kurtarma sözü vermelerini yasaklamıştı. Bahşiş verebilecek gelir düzeyindeki

6- Pantokrator/Zeyrek

insanların da hastaneye yatması, hastanelerin sosyal statüsünü yükseltmiş ve toplumun bu kurumlara saygıyla yaklaşmasını sağlamıştı. Hastane doktorları arasında en yüksek ücreti alan profesör, genç doktorlara teorik ve pratik tıp eğitimi vermekle yükümlüydü. Kadın koğuşundaki hastalar, bir kadın tarafından tedavi edilirdi. Hastanenin bu tek kadın elemanı, fıtıkçıyla beraber en düşük ücreti alırdı. İki başhekim, iki üst kademe hekim, iki cerrah, altı mezun doktor ve altı stajyer doktor, sıkı bir hiyerarşik yapıda hizmet veriyorlardı. Ayrıca, özel diyet doktorları bulunuyordu. Hastanede çalışan doktorlar, askerî hizmetten muaftı. Doktor kadrosunun en alt seviyesini, kadın koğuşunun doktorları oluşturuyordu. Polikliniklerde çalışan ve düzenli kadroda olmayan *perissoi* unvanı taşıyan genç doktorlar, onların da altındaydı. Hastane eczanesinde bir eczacıbaşı, beş eczacı ve yardımcıları çalışırdı.

Doktorlar kentte yaşar, her akşam hastaneye vizite gelirlerdi. Hastaları muayene edip tedavileri belirler ve reçetelerini verirlerdi. İki gruba ayrılan kadrolu elemanlar, dönüşümlü olarak hastanede çalışırdı. Bir grup yılın ilk altı ayında hastanede çalışırken ikinci grup hastane dışında özel hastalarına bakardı. Senenin ikinci yarısında bu iki grup yer değiştirirdi. Böylece doktorlar senenin yarısında neredeyse bir işçi maaşına denk düşen çok düşük bir ücretle hastanede her gün çalışırlar, senenin diğer yarısında ise hastane dışında özel hastalarından para kazanırlardı. Doktorlar, hastane kadrosuna alınmış olmanın verdiği prestijle özel muayene ücretlerini belirlerdi. Böylece, hastane hizmetinin getirdiği şöhret karşılığında para kazanırlardı. Hristodotes Ksenonu'nda da bu düzenlemenin bulunmasından uygulamanın Konstantinopolis hastanelerinde de sürdürüldüğü anlaşılıyor.

Hastaların bakımı ve hastane hizmetleri için iki bakım ve hizmet ekibi olarak iki ayrı ekip vardı. Bakım ekibi 34 kişiden oluşuyordu. Bunlar da, mezun ve stajyer bakıcılar olarak ikiye ayrılıyordu. Her koğuşta bir gece nöbetçisi görevliydi. Hizmet ekibinde ise 3'ü kadın, 11 kişi çalışıyordu. Gün aşırı dönüşümlü nöbet tutan hizmet ekibi; hastalara günde iki kez yemek dağıtır, onları hamama götürüp yıkar, ayda iki kere de hastane koğuşlarını temizlerdi. Alet bileyicisi cerrahi aletlerin bakım ve temizliğinden sorumluydu, ayrıca kan alma işlemini de yapıyordu. Hastane eczanesinde altı kişi çalışıyordu, kadın doktordan biraz daha yüksek bir maaş alan eczacı, üç mezun ve iki stajyer eczacıyı idare ediyor ve büyük olasılıkla eğitiyordu. Hastalar için kullanılacak olan tıbbi bitkiler mayıs ayında toplanıp kurutulurdu.

Hastanenin Latin istilasına kadar faaliyette olduğu biliniyor. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Külliyesi yapılıncaya kadar medrese olarak kullanılan Pantokrator Manastırı'nın kilisesi camiye dönüştürülmüştür. Bugün Zeyrek Camii adıyla faaliyetini sürdürmektedir. Pantokrator Manastırı'nın kütüphanesi olduğu ileri sürülen yapı, Şeyh Süleyman Mescidi'ne dönüştürülmüştür.

B. FETİHTEN SONRA TIP VE SAĞLIK

I-Belediye Sağlık Hizmetleri

Fetihten Tanzimat'a gelinceye kadar şehrin en üst yetkilisi olan İstanbul Kadısı (Efendisi) payitahtın hem valisi hem hâkimi hem de belediye başkanı sayılır, ihtisap ağaları (belediye zabıta müfettişleri) ile belediye hizmetlerini yürütürdü. 1826'dan sonra da ihtisap nazırlarının başında bulunduğu teşkilat; güvenlik işlerinde kolluk kuvvetlerine yardımcı olur, çarşı-pazar düzeni, kente giriş çıkışlar ve bazı vergilerin toplanması ile ilgilenirdi. Esnafın temizliğine ve sattığı malın hilesiz olmasına dikkat ederdi. Fırınları, aşçı ve kebapçı dükkânlarını denetlerdi. Kadılara

bağlı subaşıların emri altında çalışan çöplük subaşısı sokakların temizliğinden sorumluydu. Çöplük subaşısı, evlerdeki ve sokaklardaki çöpler ile hayvan pisliklerini *arayıcı* adı verilen esnafa toplattırır ve sokakları temizletirdi. Toplanan çöpler denize atılırdı. Denizlerin kirlenmesi gibi bir bilinç yoktu. Atmeydanı'nı yılda bir, Beyazıt Meydanı'nı ise ayda iki kez temizlettirmek çöplük subaşısının görevleri arasındaydı. Yeniçerilik ile birlikte Çöplük Subaşılığı da lağvedildi. İstanbul'un temizlik işleri önce İhtisap Nezareti'ne devredildi, daha sonra da Şehremaneti'ne verildi. Karantina teşkilatının beyni olan Sıhhiye Meclisi/Karantina Meclisi kurulduktan sonra hastalık odağı olabilecek tabakhaneler ve mezbahaların temizliği ile ilgili önlemleri de almaya başladı.

İstanbul'da 1831 yılında başlayan ilk kolera salgını, sokak ve çevre temizliğine dikkati artırmıştı. Çünkü kokuşmuş hava, kolera etkeni kabul ediliyordu. 1848'de ikinci kolera salgını çıkınca bir fermanla; sokakların temiz tutulması, çöplerin ortalıkta bırakılmaması, kasap dükkânlarında koyun kesilmemesi, deri, işkembe ve bağırsakların dükkânlara asılmaması ve temizliğe dikkat edilmesi emredilmişti. Kasım 1852'de İstanbul'un bazı yerlerinde yeni kolera vakaları görülmesi üzerine Sıhhiye Meclisi, bu hastalık kokuşmuş havadan hasıl olduğu için mahalle ve çarşı aralarında bulunan süprüntüler ile bazı yerlerde bulunan su birikintilerinin temizlenmesini ve kamu sağlığı maddesinin en önemli şartı olan temizliğin her yerde icrasını önermişti. Bunun üzerine Zaptiye Nezareti'nden keyfiyetin duyurulması için mahalle imamlarının uyarılması ve temizliğe dikkat edilip edilmediğinin daima kontrol edilmesi istenmişti. 1854 yılının şubat ayında, Davutpaşa bekâr odalarında kürk sepilendiği, Fener'de oturanların şuraya buraya süprüntü ve mezbele yığdıkları tespit edilmiş ve Karantina Nazırı, bunların hastalıktan korunma usulüne aykırı olduğunu belirtip kaldırılmalarını istemişti. Meclis-i Sıhhiye'nin 12 Ekim 1854 tarihli mazbatası bu tarihte kolera yavaşlamışsa da, kötü havadan kaynaklanan koleraya sebep olabilecek süprüntülerin temizlenmesi tavsiye edilmişti. Ayrıca Demirkapı havalisinden geçen mecra-ı kebir, (büyük kanalizasyon) sahile varınca tamamen dolduğundan bu civardaki evlerin kanalizasyonlarının tamamen tıkandığı ve lağım sularının sokaklara taştığına işaret edilerek bunların temizlenmesi istenmişti.

İstanbul'da ilk olarak Altıncı Daire-i Belediye (Beyoğlu Belediyesi) kuruldu. Hizmet alanı yabancıların yoğunlukta olduğu ve yabancı elçiliklerin bulunduğu Beyoğlu, Galata ve Tophane'nin bir bölümünü kapsıyordu. 7 Haziran 1858'de yayımlanan *Nizâm-ı Umumî* ile Beyoğlu Belediyesi'nin görevleri belirlendi. Ertesi sene sokakların düzeni ve temizliğiyle ilgili 20 Nisan 1859 tarihli, *Sokaklara Dair Nizamnâme* yürürlüğe girdi. Bu nizamnamenin 5. ve 6. maddeleriyle Altıncı Daire-i Belediye bölgesindeki sokaklar üç sınıfa ayrılmıştı. 1. sınıf sokaklar kışın günde bir yazın günde iki, 2. sınıf sokaklar günde bir, 3. sınıf sokaklar ise haftada bir defa süpürülecekti. Ev ve dükkân sahipleri, süprüntü almak için belirli zamanlarda geçecek araba, beygir ve katırları beklemek zorundaydı (7. madde). Sokaklara süprüntü bırakmak ve içeride olan suları dışarıya dökmek yasaktı. Sokakların temiz tutulması için yapılan tembihlere aykırı hareket edenlere para cezası kesilecekti (11. madde). Fakat bütün önlemlere rağmen mahalle ve çarşı pazar temizliğine pek uyulmadığı tespit edilmiş ve temizliğin sağlık kurallarından olduğu vurgulanıp dikkat edilmesi istenmişti.

7- Çöpçü (İBB, Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 265)

Beyoğlu Belediyesi, 11 yıl payitahtın tek belediyesi olarak çalıştı. 1868 yılında yürürlüğe giren, *Dersaadet İdare-i Belediyye Nizamnâmesi* ile İstanbul'da 14 belediye dairesi kuruldu ve sınırları belirlendi. Belediye dairelerinin sayısını 20'ye çıkaran 1877 *Dersaadet Belediye Kanunu*, genel sağlığın korunmasını -Sıhhiye Nezareti ile

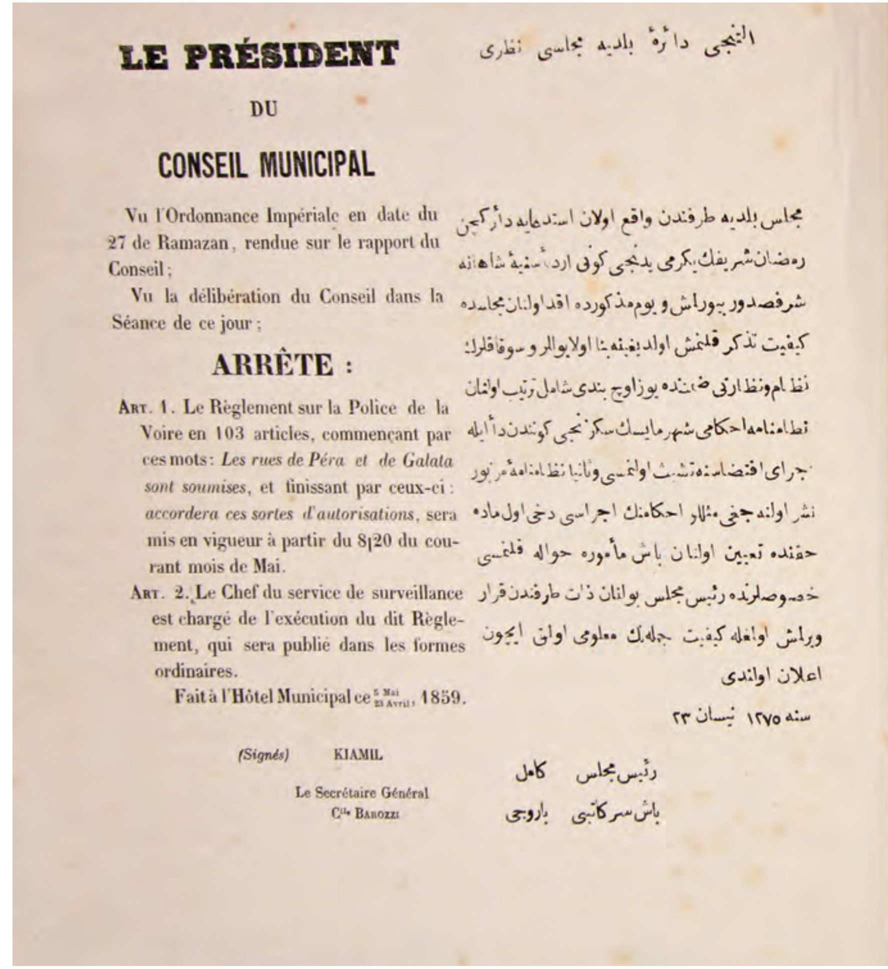

RÈGLEMENT

SUR LA

POLICE DE LA VOIRIE.

CONSTANTINOPLE,
IMPRIMÉ PAR LA SOCIÉTÉ TYPOGRAPHIQUE ITALIENNE
PÉRA, RUE BOUZIO, 2.
1859.

8- Beyoğlu Belediyesi, *Sokaklara Dair Nizamnâme*'nin Fransızcası (ön kapak)

LE PRÉSIDENT
DU
CONSEIL MUNICIPAL

Vu l'Ordonnance Impériale en date du 27 de Ramazan, rendue sur le rapport du Conseil;
Vu la délibération du Conseil dans la Séance de ce jour;

ARRÊTE :

Art. 1. Le Règlement sur la Police de la Voire en 103 articles, commençant par ces mots: *Les rues de Péra et de Galata sont soumises*, et finissant par ceux-ci: *accordera ces sortes d'autorisations*, sera mis en vigueur à partir du 8|20 du courant mois de Mai.

Art. 2. Le Chef du service de surveillance est chargé de l'exécution du dit Règlement, qui sera publié dans les formes ordinaires.

Fait à l'Hôtel Municipal ce 5 Mai / 23 Avril, 1859.

(Signés) KIAMIL
Le Secrétaire Général
Cte Barozzi

التنجی دائرهٔ بلدیه مجلسی نظری

مجلس بلدیه طرفندن واقع اولان استدعایه دائر کچن رمضان شریفك یکرمی یدنجی کونی اراده سنیهٔ شاهانه شرف صدور بیورلش و یوم مذکورده انعقاد اولنان مجلسده کیفیت تذکر قلنمش اولدیغندن اولا یوللر و سوقاقلرك نظام و نظافتی ضمننده یوز اوچ بندی شامل ترتیب اولنان نظامنامه احکامی شهر مایسك سکزنجی کوننده دائما اجرای اقتضاسنه تشبث اولنمسی و ثانیا نظامنامهٔ مزبور نشر اولنه جغی مثللو احکامنك اجراسی دخی اول ماده حقنده تعیین اولنان باش مأموره حواله قلنمسی خصوصلرنده رئیس مجلس بولنان ذات طرفندن قرار ویرلمش اولمغله کیفیت جمله‌نك معلومی اولمق ایچون اعلان اولندی

سنه ۱۲۷۵ نیسان ۲۳

رئیس مجلس کامل
باش سرکاتبی باروجی

9- Beyoğlu Belediyesi, *Sokaklara Dair Nizamnâme*'nin ilk sayfaları

(Karantina İdaresi) görüşülmek koşuluyla- belediyenin görevleri arasında saymıştır (3. madde). Bu kanunun 4. maddesinde; Belediye Meclisi üyelerinden birinin hekim olması öngörülmüş, bu görev Meşrutiyet'e kadar uzun süre Bahriye Heyet-i Sıhhiye Reisi Dr. Hüsnü Paşa tarafından yürütülmüştü. Belediye Meclisinin hekim üyesi *sertabip* unvanıyla anılıyor ve belediye ile ilgili sağlık muamelelerinde oy veriyor, belediye dairesi tarafından yoksullara verilen ilaç reçetelerinin uygun olup olmadığını kontrol edip onaylıyordu. Belediye dairelerindeki hekimlerin amiri değildi.

Belediye hekimliğinin kuruluşu

İstanbul'da belediye hekimliğinin kurulması, 21 Temmuz 1871'de yürürlüğe giren, *İdare-i Umumiyye-i Tıbbiyye Nizamnâmesi* ile başlar. Bu nizamnamenin 1. ve 2. maddeleri; İstanbul'da Şehremaneti, vilayetlerde ise valiler tarafından Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti[1] ile görüşülerek belirlenecek yerlere memleket tabipleri tayin edilmesini, gereken yerlerde yanlarına birer tabip muavini verilmesini ve İstanbul ile taşra belediyelerinin eczane açmalarını ve memleket tabipleriyle muavinlerinin maaşlarının, bağlı bulundukları belediyeler tarafından ödenmesini hükme bağlamıştı. 1888 yılında İstanbul'da çiçek hastalığının artması üzerine, İstanbul Şehremaneti Meclisi, aşı yapmak gibi pek sade bir işin nöbet eczanelerinde bulunan doktorlar ile cerrahlar ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'deki aşıcılara ve sıhhiye müfettişlerine yaptırılmaması gerektiğini dile getirerek, belediye dairelerinde 10 tabip istihdam edilmesini önermişti. Bunun üzerine İstanbul'daki 10 belediye dairesine belediye doktorları tayin edildi. Belediye doktorları nöbet eczanelerinde haftada iki gün, hastaları ücretsiz olarak muayene etmekle yükümlüydüler. Bu sırada İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne bünyesinde görev yapan, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye bağlı beş nöbet eczanesi bulunmaktaydı. Daha sonra, Dâhiliye Nezareti'nin 15 Ağustos 1891 tarihli tezkiresiyle, nöbet eczaneleri doktorlarından başka, her belediye dairesi merkezine birer doktor atandı. Sadece Birinci Daire-i Belediye

1 *İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnâmesi* (1869) ile kurulmuş olup halk sağlığına ait bütün hususlar ve adli tıp meseleleri ile ilgilenirdi.

POLICE DE LA VOIRIE.

Voirie à jour.

Art. 1. Les rues de Péra et de Galata sont soumises à un régime régulier, conformément aux dispositions suivantes:

Elle seront alignées et nivelées.

Elles auront une largeur en rapport avec leur importance, et cette largeur servira à déterminer la hauteur des maisons, ainsi qu'il résulte du réglement relatif aux constructions.

Elles seront pavées, nettoyées, arrosées, éclairées et pourvues d'égoûts.

Art. 2. Il sera pourvu aux frais de première installation des travaux de pavage moyennant une taxe extraordinaire.

Art. 3. Les frais d'entretien et de réparation seront portés sur le budget ordinaire du Conseil Municipal.

آلتنجی دائره‌نك بعض خصوصاتنده دائر نظامنامه‌در

برنجی ماده . بك اوغلی و غلطه سوقاقلری آتیده بیان اولندیغی وجهله بر اصول منتظمه تحتنه وضع اولنه جقدر شویله که هر طریقك اهمیتنه کوره وابنیه نظامنامه‌سنده مصرح اولان اصوله تطبیقاً تسویه و توسیعنه و خانه‌لرك ارتفاعلرینه وقالدیرملر تنظیمنه وفنارلر وضعی ولغمیوللری انشاسی خصوصلرینده مباشرت قلنه جقدر

ایکنجی ماده . نظامنامه‌ده اشعار اولندیغی اوزره قالدیرم انشاسنه لازم کلان مصارف فوق العاده ویرکو طرح اولنه رق تحصیل اولنه جقدر

اوچنجی ماده . اشبو قالدیرملرك تعمیری و خلالدن وقایه‌سی ضمننده ایجاب ایدن مصارف مجلس بلدیه طرفندن تحصیل اولنه جق عادی ویرکودن تأدیه قلنه جقدر

10- Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişi Bonkowski (*Mâlûmât*)

merkezinde iki doktor vardı. Yani 1891 yılında, 10 belediye merkezinde 11 belediye doktoru çalışmaktaydı. İstanbul'da 1893'te başlayan kolera salgını sırasında koleralılara bakmak üzere belediye dairelerine ve nöbet eczanelerine açıktan hekimler tayin edildi. Salgından sonra 26 Ağustos 1895 tarihli irade ile yoksul hastaların belediye hekimleri tarafından tedavi edilip ilaçlarının ücretsiz olarak verilmesi emredilince belediye hekimliği resmiyet kazandı.

İlk belediye hekimlerinin görevleri şunlardı: Dairesinde bulunan cami, mescit, tekke, medrese, okul, kilise, imaret, han gibi insanların toplu olarak bulundukları yerleri gezip hasta bulunup bulunmadığını kontrol etmek, hasta varsa milliyetlerine göre ait oldukları hastanelere göndermek, satılan yiyecek ve içeceği muayene ederek sağlığa zararlı olanları belediye dairesine bildirip denize döktürmek, lokanta-aşçı-işkembeci dükkânlarındaki bakır kaplar kalaylı değilse kalaylanmasını emretmek, umumi tuvalet-mezbaha-tabakhane-kirişhane gibi çevreye zarar verebilecek yerlerin temiz tutulmasını sağlamak ve böyle yerleri dezenfekte ettirmek, yoksulları ücretsiz olarak tedavi etmek ve ilaçlarını ücretsiz olarak verdirmek için belediye sınırlarının genişliğine göre bir veya daha çok merkez eczane seçmek.

Şehremaneti Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu

İstanbul'da 1893 yılında başlayan kolera salgını sırasında, Pasteur Enstitüsü'nden gelen Dr. André Chantemesse'nin (d. 1851-ö. 1919) önerisi üzerine Şehremaneti'nde bir Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu, bir Heyât-ı Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği (Sağlık Komisyonları Genel Müfettişliği) ve buna bağlı olarak şehremini başkanlığında toplanan bir Heyet-i Sıhhiye (Sağlık Komisyonu) ile diğer belediye dairelerinde de birer heyet-i sıhhiye kuruldu. İstanbul, Üsküdar, Beyoğlu ve Beşiktaş'ta kurulan ilk heyet-i sıhhiyelerin görevleri bir talimatla belirlendi. Buna göre bu dairelere tayin edilen heyet-i sıhhiye hekimleri, merkez olarak seçilecek eczanelerde ikamet edecekti ve Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu'nun emrine tâbiydi. Bu hekimler kolera olduğu anlaşılan hastaları, kendisinin veya yakınlarının onayını alarak, kolera hastanelerine sevk edecek ve evlerini de dezenfekte edecekti. Hastaneye gitmeye rıza göstermeyenler olursa bulundukları yerde tedavi olunmalarını sağlayacaktı. Heyet-i sıhhiyeler ve

11- Çöpçü

belediye hekimlerini denetlemek üzere Teftiş-i Umur-ı Sıhhiye-i İnsaniye Komisyonu (İnsan Sağlığı İşleri Teftiş Komisyonu) başkan yardımcısı Ömer Paşa müfettiş olarak görevlendirildi.

İstanbul Belediyesi sağlık teşkilatının nüvesi olan Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu, bu salgında ve daha sonra görülen bulaşıcı hastalıklarda ve salgınlarda izlenecek yolu belirledi. İstanbul'daki bütün doktorlar, muayene ve tedavi edecekleri hastalar arasında kolera belirtileri gösterenleri bulundukları belediye dairesi doktoruna ihbara mecbur tutuldu. İhmali olanların hükûmetçe sorumlu tutulacağı ilan edildi. Üyeleri arasında Dr. Chantemesse'nin de bulunduğu ilk Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu, hastanelerdeki koleralıları diğerlerinden ayırmak ve kordonlarla ilgili problemleri çözmekle uğraştı. Salgın bittikten sonra II. Abdülhamid, şehrin sağlık durumunu teftiş ve kontrol altında tutacak daimî bir komisyon kurulmasını emretti. Bunun üzerine Hıfzıssıhha-i Umumi Merkez Komisyonu kuruldu. İstanbul ve çevresinin sağlık bakımından korunmasından sorumlu tutulan bu komisyon, kent sağlığını kontrol edip alınması gereken tedbirleri belirliyordu. Hıfzıssıhha-i Umumi Merkez Komisyonu başkanı Şehremini Rıdvan Paşa'ydı. Komisyon cuma ve pazar dışında her gün toplanarak belediye dairelerine ait bütün sağlık konularını tetkik ederdi. Halk sağlığını korumak, ortaya çıkacak her türlü bulaşıcı hastalığın yayılmasını önlemek ve çıkış nedenlerini araştırmakla yükümlüydü. Heyet-i sıhhiyeler, bulundukları belediye dairesinin genişliği oranında çeşitli sayıda asker ve sivil hekimler ve bir reisten oluşmaktaydı. Başlıca görevleri hastaları muayene ve tedavi etmek, vefatlarda defin ruhsatı vermek, sağlığa aykırı hâlleri yasaklayıp yok etmekti. Heyet-i sıhhiyelerin çalışmalarını denetlemek, gerekli emirleri vermek ve ihtar etmek de sıhhiye heyetleri müfettişlerinin uhdesindeydi. Ayrıca beş seyyar sıhhiye müfettişi daha vardı ki bunlar da belediye dairelerinin sağlık durumlarını ve heyet-i sıhhiyeleri kontrol edip genel müfettişliğe bilgi vermekle sorumluydular. Belediyede su bentleri ile Kâğıthane ve civarının sağlık işlerine bakan iki memur da bulunuyordu.

Meşrutiyet'ten önce İstanbul Belediyesi'nde; Hıfzıssıhha Komisyonu reisi ve 16 üyesi, 9 sıhhiye heyetleri müfettişi, 1 genel müfettiş ve toplam 81 hekim vardı. Buna, maaşları belediyeden ödenen 11 hekim ile 1907 senesinden sonra peyderpey tayin edilen kadındoğum hekimleri de eklendiğinde bu sayı 100'ü buluyordu. Hıfzıssıhha Komisyonu, Meşrutiyet'ten sonra 29 Ağustos 1908 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasıyla, üye sayısı ihtiyaçtan fazla, tahsisatı da pek yüksek olduğu gerekçesiyle lağvedildi.

Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi/Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti

Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Şehremaneti Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu lağvedilip Şehremaneti İdare-i Sıhhiye Şubesi (Belediye Sağlık İdaresi) kuruldu (1909). İstanbul'daki 20 belediye dairesinde bulunan hekimlerin bağlı olduğu Şehremaneti İdare-i Sıhhiye Şubesi, bütün belediye sağlık işleri ve halk sağlığı ile görevliydi. İhtiyaç durumunda bir sağlık komisyonu kurarak konuları tartışıp kararlar alırdı. Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti adıyla da anılan bu birim, şehrin kanuni sınırları dâhilinde halk sağlığına yönelik bütün hususları taramak, Şehremaneti'ne bağlı hastaneler, darülaceze, bimarhane ve tebhirhaneleri idare etmek, şehirdeki eczaneleri ve ecza depolarını teftiş etmekle görevliydi. Şehremaneti ile bağlı dairelerdeki sağlık memurlarının merci olup doğrudan doğruya şehreminine bağlıydı. Belediye Meclisi'nin 11 Nisan 1911 tarihli kararıyla tebhirhaneler, Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'ne geçti. Bu teşkilata göre 20 belediye dairesinde 48 hekim çalışıyordu. Ayrıca İstanbul yakasındaki belediye dairelerinde iki, Boğaziçi'nde Rumeli sahili belediye dairelerinde iki, Anadolu sahili belediye dairelerinde iki, Kadıköy ile Adalar dairelerinde birer olmak üzere toplam sekiz doğum hekimi görevliydi. Doğum hekimleri belli zamanlarda bu belediye dairelerinde bulunarak, hastaları muayene eder ve doğum yaptırırdı. Her belediye dairesinde nüfusuna göre bir veya daha fazla hekim çalıştırılırdı. Belediye dairelerinde çalışan hekimlerin hasta muayenesi, genel sağlığın korunması, bulaşıcı hastalıkların yok edilmesi için korunma, dezenfeksiyon işleri, sağlık teftişlerine yönelik görev ve sorumlulukları,

BERBERLERDEN DİŞ HEKİMLİĞİNE

NURAN YILDIRIM

Osmanlı tıbbının klasik döneminde; kan almak, diş çekmek, apse açmak, yara tedavisi, kırık çıkık sarmak gibi cerrahi müdahaleler cerrahlara aitti. Usta-çırak ilişkisiyle yetişen cerrahlar esnaf teşkilatına dâhildiler. XIX. yüzyıldan itibaren askerî hastanelerin ameliyathanelerinde tımarcı (pansumancı) olarak çalışanlardan yetenek ve becerisi görülenlere cerrahlık belgesi verilmeye başlandı. Bu belgeyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye başvuran cerrahlar, pratik bir sınava girerler, başaranlar "Küçük Cerrahlık Şehadetnâmesi" alırlardı. Bu şehadetnameyi alanlar dışarıda da dişçilik yaparlardı. Diğer taraftan berberler, sünnetçiler, kırık çıkıkçılar asıl meslekleri yanında diş de çekerlerdi. Sağlık işleriyle hiçbir ilgisi olmayan, nalbant ve demirci esnafından da diş çıkaranlar olurdu. Ayrıca, diş ağrıları için ilaç satanlar, "diş çürüten kurtları" tozlarla, merhemlerle öldürmeyi vaat edenler, hacamat yapmak, sülük yapıştırmak ve şişe çekmekle diş ağrılarını yok edeceklerini iddia edenler de vardı. Sahaflık yapan Hacı Ömer Efendi, dükkânında ücret almadan diş ağrısı bağladığını gazete ilanıyla duyurmuştu. Sünnetçi Hacı Süleyman Efendi ise *Sabah* gazetesine, diş çıkarmak için bir alet icat ettiğini bildiren bir ilan vermişti.

Diş çekmek özellikle berber esnafının işiydi. Diş çeken berberlerin çoğu Rumeli göçmenleriydi. Bunlar çektikleri dişleri tespih gibi iplere dizerek dükkânlarının görünecek bir yerine asarlardı. Meraklıları siyaha boyanmış bir tahta üzerinde çektikleri dişlerle adlarını ve dükkânlarının isimlerini yazıp çerçeveletirler ve bu çerçeveleri tabela olarak kullanırlardı.

1840 yılında sağlıkla ilgili işler yapan esnafa, bu meslekleri icra edebilecek bilgi ve beceriye sahip olup olmadıklarının anlaşılması için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de sınava girme mecburiyeti getirildi. Başarılı olanlara ruhsat verilecek, sınava girmeyenler bir hak iddia edemeyeceklerdi. Bundan sonra diş çekmek isteyen berberler imtihana girmeye başladı. 1851 Ağustos'unda İstanbul'a gelen Erzurumlu berber ustası Serkisoğlu Haci İstefan, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Cerrah İmtihanı Komisyonu tarafından imtihan edildi, maharetini kanıtladığından kendisine kan alma ve diş çıkarma izniyle, fesine buna dair nişan takma ruhsatı verildi. Fes nişanı diş çekmenin sembolü kabul edilen kerpetendi. Osmanlı coğrafyasında bir dişçinin veya bir diş tabibinin yanında çalışarak diş çekmeyi öğrenmiş olanlar, ustalarından bu işi öğrendiklerine dair bir şahadetname yani ehliyet belgesi alıp sınava girmek için Bâbıâli'ye başvurmaya başladılar. Sınava girmek üzere İstanbul'a gelmek için izin isteyenlerin, dişçilik sanatını nerede ve kimden öğrendiği, Türkçe bilip bilmediği soruluyor, gelen bilgilere göre kendilerine izin veriliyordu. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de girdikleri pratik sınavı başaranlara *İkinci Sınıf*

1- XVI. yüzyılda İstanbul berberleri (İntizâmî)

12- Telkihhane-i Şâhâne (Yıldız Arşivi)

Dersaadet Devâir-i Belediyye Hey'ât-ı Tıbbiyyesinin Vezâifine Dair Tâlimat (1910) ile belirlenmişti. Buna göre; belediye hekimleri, daireleri dâhilinde ölenleri bizzat muayene edip defin ruhsatlarını verecektir. Salgın ve bulaşıcı hastalıklardan ileri gelen ölümlerde hazırladıkları rapora "dezenfeksiyon yapılması" kaydını düşecek ve en yakın tebhirhaneye haber gönderip ölen kişinin odasını dezenfeksiyon yapılıncaya kadar kapalı tutacaktı. Salgın ve bulaşıcı hastalıklardan ölen öğrencilerin okullarında da dezenfeksiyon yaptıracaktı. Ölen kişinin bedeninde darp, yara ve zehir belirtileri veya iddiası varsa en yakın zabıtaya haber verecekti. Başvuran veya evlerinde yatan yoksul hastaları ücretsiz olarak muayene edecek, lüzum gördüklerini hastaneye gönderecekti. Kuşpalazı vakalarında serum kullanmak için muvafakat alınması şarttı. Muvafakat verilmezse diğer tedbirlere başvuracaktı. Hastaların ilaçları da belediye eczanesinden ücretsiz olarak verilecekti. Çiçek hastalığı haber alındığında tedbir alınıp aşı yapılmasını sağlayacaktı. *Aşı Nizamnâmesi*'ne göre belediye hekimleri, daireleri dâhilinde çiçek aşısı yapmak mecburiyetindeydi. Salgın veya bulaşıcı bir hastalık görüldüğünde gerekli incelemeleri yapıp tedbirleri alacak ve derhâl belediye dairesi reisine ve Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi'ne raporla bilgi verecekti.

Belediye hekimleri, bulundukları belediye dairesi sınırları içindeki otel, han, bekâr odaları ve apartmanları haftada en az bir defa teftiş edip sağlığa aykırı durumlar varsa bunların yok edilmesini sağlayacaktı. Her gün çarşı pazar dolaşıp satılan yiyecek ve içecekleri gözden geçirecek ayrıca fırın, lokanta ve aşçı dükkânları, kahvehane, gazino, meyhane, berber, manav ve kasap dükkânlarıyla sütçü, paçacı ve işkembecilerin sağlığa uygun çalışıp çalışmadıklarını kontrol edecekti. Hallaç, yorgancı ve koltukçu esnafının, tebhirhanede dezenfekte edildiğine dair mühür bulunmayan kullanılmış yatak, pamuk ve yapağıları kullanması yasak olduğundan bu yasağa uyulup uyulmadığına bakacaktı. Halka açık yerlerde ve vasıtalarda dezenfeksiyon yaptırıp salgın ve bulaşıcı hastalık çıkmasına meydan vermeyecekti. Kiralık evleri boşaldıkça, genelevler ve hamamları ayda bir kere dezenfekte ettirecek, kamusal alanlarda birer tükürük hokkası bulundurarak, veremin bulaşma nedeni olan balgamın yere tükürülmesine engel olacaktı. Kuduz hayvanları imha ettirecek, kuduz hayvanlar tarafından

2- XX. yüzyılın başlarında İstanbul'da seyyar berberler (Zonaro)

Dişçilik İcazetnâmesi veriliyordu. Bu sınav gerektiğinde Fransızca ve Almanca olarak da yapılabiliyordu. İkinci sınıf dişçi Abdülmuttalib İbrahim Efendi (1901) ve Gregoire Haviaropulos ile oğlu Philippos Demostheny Haviaropulos (1907) bu şekilde icazetname almışlardı. İkinci sınıf dişçiler "Diş Tabibi" unvanını kullanamazlardı fakat Osmanlı ülkesinin her tarafında dişçilik sanatını icraya yetkileri vardı.

II. Abdülhamid devrinde ayrıca gezgin dişçiler İstanbul sokaklarında özellikle Çarşıkapı, Sultanahmet, Yenicami Kapısı, Galata Köprüsü, Beyazıt gibi kalabalık yerlerde açılır kapanır bir masa kurup diş macunları ve diş tozları satarlardı. Bu çenesi kuvvetli adamlar ağrıyan dişleri bazen kerpetenle, bazen mendille çekerlerdi. Ağrılı diş yerine sağlam dişi çekenler de olurdu. Kimileri küçük bir arabayla bütün İstanbul sokaklarını dolaşırdı. Mola verdiklerinde etraflarına toplanan kalabalıktan bir iki kişinin dişini parasız çekerek ne denli usta olduklarını kanıtladıktan sonra, çeyrek lirayı verip ağzını açanların çürük dişlerini ellerine verirlerdi. Diş çekme karşılığında para almayıp diş tozu, diş pastası gibi ürünler satanlar da vardı. 1886 Haziran'ında bir Yunanlı, köhne bir kira arabası ile İstanbul'da dolaşıp halkın kalabalık olduğu yerlerde durup zil çalarak başına insan topluyor ve diş çekiyordu. II. Abdülhamid, bu Yunanlının sokak ortalarında diş çekmesinin men edilmesini ve onun gibi şarlatanlara rağbet edilmemesini emretmiş, Zabtiye Nazırı Kâmil Paşa da ertesi günü derhâl bu gibi şahısların ötede beride dolaşarak icra-yı sanat etmelerinin önlenmesini bütün zabıta memurlarına sıkıca tebliğ ve tembih etmişti.

Müslüman Osmanlı tebaa, hekimlik, cerrahlık, eczacılık gibi dişçiliğe de rağbet etmiyordu. Bu meslekler daha çok Osmanlı tebaasından Yahudiler ile Ermenilerin ve para kazanmak amacıyla İstanbul'a gelen yabancıların elindeydi. Yabancı ülkelerden diş hekimliği diploması alanlar, Osmanlı Devleti'nde çalışmak istediklerinde Tıbbiye'ye başvurup kolokyum sınavına girmek mecburiyetindeydiler. Ancak ondan sonra mesleklerini icra etmelerine izin veriliyordu. Yabancı diş hekimlerinin şöhreti yüksekti.

Bugünkü bilgilere göre payitaht İstanbul'unun ilk diplomalı dişçisi İtalyan Rafael Kazoli'dir (1820). İngiliz Diş Tabibi Mösyö Sport, bir doktor arkadaşının evinde hasta kabul ediyordu (1847). Diş Tabibi Louis Phélis, Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) Paris'ten gelip İstanbul'a yerleşmişti ve Beyoğlu'ndaki evinde hasta kabul ediyordu. Yine Paris'ten gelen Diş Hekimi Dr. Kuhn da İstiklal Caddesi 232 numaradaki evinde hasta kabul ediyordu (1867). Amerikalı Dr. Frank R. Faber, 1879'da Philadelphia'dan diploma almış ve 1889'da İstanbul'da dişçilik yapmaya başlamıştı. Amerikalı Diş Tabibi Dr. Aleksandr Haçadur, Beyoğlu Dörtyol'da hasta kabul ediyordu (1894). Dr. Pierre Naman Beyoğlu Kulekapısı'nda, Dr. Oscar Amangas Beyoğlu Balıkpazarı'nda Avrupa tarzında yeni muayenehaneler açmışlardı. Berlin Üniversitesi'nden diplomalı Alman Diş Tabibi George Montoriano'nun muayenehanesi Bahçekapı'daydı. Diş üstadı F. Basilon'un muayenehanesi Eminönü Valide Han'daydı.

XIX. yüzyıl sonlarında İstanbul'da muayenehane açmaya başlayan fakülte mezunu ve permili yabancı kadın dişçiler, "Diş Tabibesi" unvanını kullanıyorlardı. Viyana Tıp Darülfünunu'ndan diplomalı Diş Tabibesi Matmazel Hornik, Beyoğlu'ndaki muayenehanesinde hanım hastalar için özel bir daire ayırmıştı. Dt. Matmazel S. Hekimian ise Pangaltı'daki muayenehanesinde hasta bakıyordu. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den 22 Ocak 1903 tarihli icazetname sahibi Diş Tabibesi Matmazel Flora Valency, Darülaceze'de fahri dişçi olarak çalıştı. Muayenehanesi Meserret Han'daydı. (1905). Aynı yıl Diş Tabibesi Matmazel Valenty'nin Beyoğlu Kabristan Sokak'taki diş kliniği faaliyetteydi.

13- Hüseyin Remzi Bey (ortada) ve Telkihhane-i Şâhâne görevlileri, çiçek aşısı elde etmek üzere bir buzağının başında (1892) (*Servet-i Fünûn*)

ısırılan kişileri sekiz gün içinde Daülkelb Tedavihanesi'ne gönderecekti. Bölgesindeki mezbahaların ıslah edilmeleri için uyarılarda bulunacak, yeni mezbaha açılmasına izin vermeyecekti. Fırıncı, kasap, bakkal, berber, sütçü, lokantacı, aşçı, hizmetçiler ile sütnineleri muayene edip bulaşıcı hastalığı olmadığını esnaf tezkerelerine yazacaktı.

1909 yılında başlayan bu uygulamalar, *Dersaadet Teşkilat-ı Belediye Kanunu*'nun yürürlüğe girmesiyle son buldu (1912). Bu kanunun 4. maddesiyle Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti kuruldu. Sıhhiye Müdüriyeti'nde; hıfzıssıhha-i umumiye, hastaneler-darülaceze-bimarhane, tebhirhaneler, laboratuvar, emraz-ı zühreviye (cinsel hastalıklar) muayene ve teftiş, umur-ı baytariye (veterinerlik) olmak üzere altı şube vardı. Hıfzıssıhha-i Umumiye Şubesi; İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar olmak üzere üç mıntıkaya ayrılmıştı. Her belediye dairesinde bir sertabip, bir tabip, mevki tabipleri, doğum tabipleri, aşı memurları, sıhhiye kavasları bulunacaktı. Tebhirhaneler, tebhirhane müfettişinin yönetimindeydi. Laboratuvar Şubesi'nde kimya ve bakteriyoloji laboratuvarları bulunuyordu. Emraz-ı Zühreviye Muayene ve Teftiş Şubesi'nin merkezi Beyoğlu belediye dairesiydi.

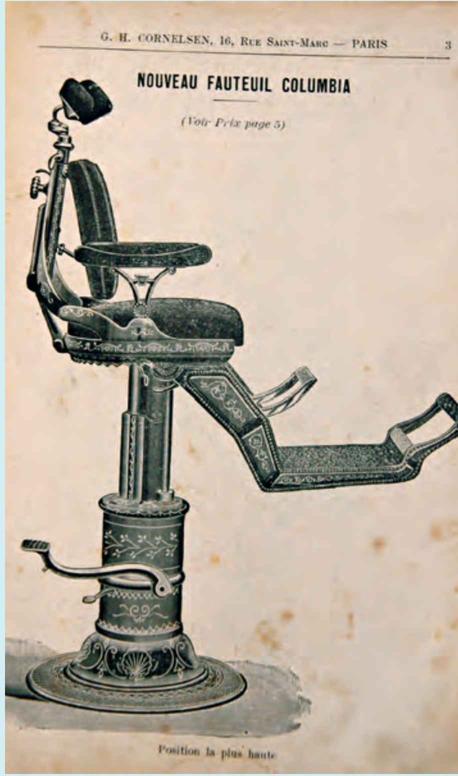
Şehremâneti Sıhhiye Müdüriyeti ile Memurîn-i Sıhhiyesinin Vezâifini Hâvi Tâlimatnâme ile belediye sağlık teşkilatında çalışan sıhhiye müdürü, sıhhiye encümeni, sıhhiye müfettişleri, belediye hekimleri ve sıhhiye kavaslarının görevleri tanımlandı. Belediyeye bağlı bütün hastaneler ve sağlık kurumlarını ve çalışanlarını teftiş etmek Müessesat-ı Sıhhiye müfettişinin göreviydi. II. Meşrutiyet'in ardından belediyeye bağlı yataklı tedavi kurumları şöyle belirlenmişti: Haseki Nisa Hastanesi (200 yatak), Toptaşı Bimarhanesi (500), Şişli Osmanlı Etfal Hastanesi (150), Beyoğlu Zükûr Hastanesi (30), Beyoğlu Nisa Hastanesi (30), Darülaceze (1500), Cerrahpaşa Hastanesi (100), Serviburnu Tahaffuzhanesi (80).

I. Dünya Savaşı sırasında bulaşıcı hastalıklar artıp zaman zaman salgınlar çıkmaya başlayınca şehremaneti, dört beş hamam kiralayıp yoksulların buralarda yıkanıp temizlenmesini sağladı. Belediye hekimlerine muayene olan yoksul ve kimsesizlerin ilaçları da parasız olarak veriliyordu. 1915 yılında reçetelerle ilgili yeni bir düzenleme yapıldı. Ertesi sene Şûrâ-yı Devlet, çöp ve süprüntülerin arabalarla nakledilmesinden şehremanetinin sorumlu olduğuna fakat hayvan kesim yerlerinde biriken artıkların mezbaha sahipleri tarafından nakledilmeleri gerektiğine karar verdi.

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi

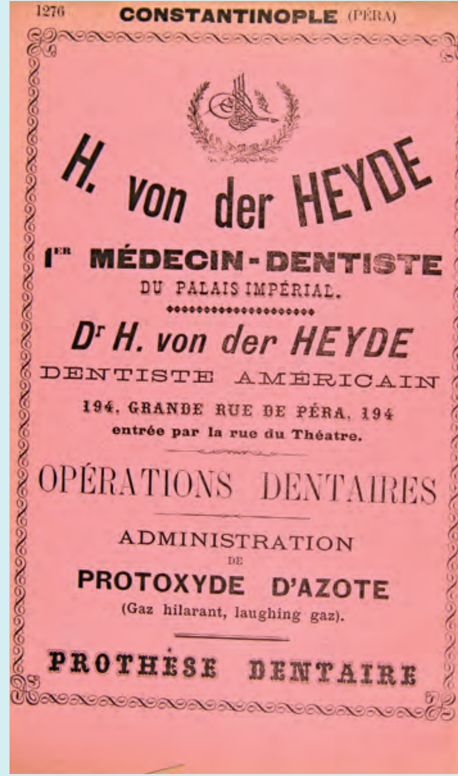
Meşrutiyet'in ilanından sonra, sağlık işlerine yeni bir düzen verilmek için uğraşılırken belediyeye bağlı sağlık kurumlarının uzman bir heyete tevdi edilmesi amacıyla Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi kuruldu (1909). Fransa'daki *assistance publique* benzeri olan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye; İstanbul'daki erkek, kadın ve çocuk hastaneleriyle, bimarhaneler, viladethaneler, darülacezeler, cüzzamhaneler, yetimhaneler, çocuk yuvaları, erkek ve kadın hastabakıcı okulları, sağır, dilsiz, âmâ ve zekâ özürlü çocuklara ait okullar, belediyeye ait tahaffuzhaneler, geçici hastaneler ve bütün hayır kurumlarının başıydı. Bir müdürü ve bir de idare meclisi vardı. Bu idarenin kuruluş amacı, "İstanbul'da son gelişmelere uygun medeni sağlık ve sosyal yardım kurumları vücuda getirilmesi, mevcut olanların idarelerini değiştirip donanımlarını yenilemek suretiyle endişe verici bir şekilde tahribat yapan; verem, frengi ve diğer bulaşıcı ve salgın hastalıkların yok edilmesi için araştırma ve uygulama yapmak." olarak ifade edilmişti. İdare önce Avrupa hastanelerinde kullanılmakta olanlara uygun defterler, hasta tabelaları, müşahede ve beden ısısı varakaları bastırıp kendisine bağlı bütün kurumlara gönderdi. Böylece sağlık kurumlarının sıhhi ve idari kayıtları düzene kondu. İdaresindeki kurumların ihtiyacı olan; alet edevat ile gerekli malzemeleri ve ilaçları doğrudan doğruya Avrupa'ya sipariş etmek, ayrıca bilimsel ve idari hususlarda yabancı ülkelerde bulunan yetkili kişilerle muhabere etmek üzere bir şube kuruldu.

Ocak 1911'de İstanbul'da tek tük vakalar hâlinde seyretmekte olan kolera birdenbire şiddetlenince, Demirkapı, Nuhkuyusu, Şişli ve Yenibağçe'de her biri 24'er yataklı dört pavyon yaptırıldı. Bunlar da yetersiz kalınca Avrupa'dan getirtilen sökülebilir barakalarla Demirkapı Gülhane bahçesine geçici kolera hastanesi kuruldu. İdareye bağlı kurumlarda kullanılan her türlü yiyecek, içecek

3- XIX. yüzyıl sonlarında Galata'daki Maurice Faraci Mağazası'nda satılan bir dişçi sandalyesi (*Catalogue Dentaire de G. H. Cornelsen*, Paris 1895)

1915 yılında İstanbul'da muayenehanesi bulunan 140 dişçi ve diş tabibinin sadece altısı Müslümandı. 1925-1926 yıllarında ise bu oran hemen hemen yarı yarıyaydı, 27 diş muayenehanesinin 14'ü azınlıklara aitti. Hâlen yürürlükte olan, *Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun*'un 30. maddesiyle diş tedavisinin sadece Türkiye Darülfünunu Dişçi Mektebi mezunları tarafından yapılması hükme bağlandı (1928). Aynı kanunun 32. maddesiyle diplomasız dişçilerin, kanunun yayımlanmasını izleyen üç ay içinde Tıp Fakültesi'ne başvurup sınava girmeleri istendi. Bir sene Dişçi Mektebi'ne devam ettikten sonra girdikleri sınavda başarılı olanlara ruhsatname verildi. Bu yolla yaklaşık 140 permili dişçi çalışma izni aldı. Permili dişçilere "Diş Tabibi" unvanı yasaktı ancak "Dişçi" unvanını kullanıyorlardı.

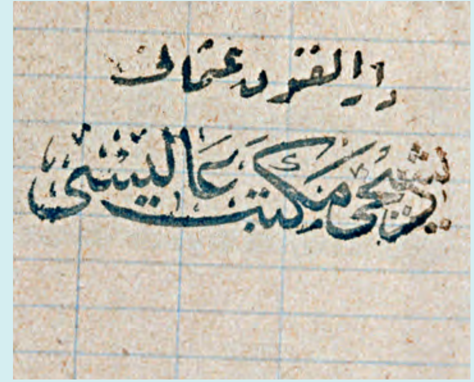

4- Yıldız Sarayı Dişçibaşısı Dr. H. von der Heyden'in tuğralı ilânı (Raphael C. Cervati, *Annuaire Oriental du Commerce*, Constantinople 1895)

Saray Dişçileri ve Dişçibaşılar

Topkapı, Dolmabahçe ve Yıldız saraylarında görevli doktor, cerrah, eczacı ve dişçiler nöbet sırasıyla her gün sarayın eczanesinde bulunurlar, memurları ve Harem mensuplarını muayene ve tedavi ederlerdi. Mabeyn-i Hümayun diş tababetine yani saray diş hekimliğine tayin edilenler yanında saraylara ücretsiz hizmet veren fahri diş hekimleri de vardı.

Arşiv belgelerinden belirlediğimiz saray dişçileri: Rafael Kazoli (İtalyan, 1820), Oseb Dibacıoğlu (1820), Jean Seim Dorigni (Macar, 1859 civarı), Hayon (İngiliz, Mecidi Nişanı 4. rütbe, 1859), Leon Rupe (Mecidi Nişanı 4. rütbe, 1860), Pierre Roux (Fransız, Mecidi Nişanı 5. rütbe, 1866), Dorigni Efendi (Mecidi Nişanı 3. rütbe, 1879, oğul), Yakop Efendi (1879'da emekli), Haik Efendi (21 Şubat 1888), Jean Barry (Mecidi Nişanı 4. rütbe, 1899), Ligori Çami (Mecidi Nişanı, 4. rütbe

5- Darülfünun-ı Osmanî Dişçi Mekteb-i Âlîsi anteti (İÜ Diş Hekimliği Fakültesi Arşivi)

6- Mahmud b. Ali'ye ait, Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Tıp Medresesi Dişçi İcazetnamesi (1927) (İÜ Diş Hekimliği Fakültesi Arşivi)

1888), Leon Terzian (1907), Sami Günzberg (1907), Etienne Bouchet (1911-1912), Ananian Mihran (1915-1916), Hüseyin Talat Bey (1915-1916).

Padişah hizmetinden memnun kaldığı dişçileri dişçibaşılığa getirirdi. Dişçibaşılar öncelikle sultanın ağız ve diş sağlığından sorumludular. Saray erkânı ve haremde yaşayanları da muayene ve tedavi ederler, saray dişçilerinin üç katı maaş alırlardı. II. Mahmud, çürük bir dişini çeken Musevi Dişçi Çelebi Abraham Bivaz'a bir ev ile 50.000 frank bağışlamıştı. Ayrıca onu 1.500 lira aylıkla saray dişçiliğine tayin etti, ona bir de "İftihar Nişanı" verdi. Oseb Dibacıoğlu kayd-ı hayat şartıyla 1.000 kuruş maaşla dişçibaşılığa tayin edildi. Avrupa'daki siyasi karışıklıktan kaçarak İstanbul'a gelip (1849) Osmanlı tebaasına geçen Macar cerrah-dişçi Jean Seim Dorigny, dişçibaşılığa atandıktan sonra davranış bozuklukları gösterince Napoli yakınlarındaki bir akıl

14- Hamidiye Etfal Hastanesi sanatoryumu (*Hamidiye Etfal Hastane-i Âlîsi'nin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi,* İstanbul 1322/1906, s. 8)

ve ilaçları muayene ve analiz etmek üzere bir merkez kimyahane (kimya laboratuvarı) açıldı (1910). Haseki Nisa Hastanesi, Etfal Hastanesi, Toptaşı Bimarhanesi, Beyoğlu Zükûr Hastanesi, Beyoğlu Nisa Hastanesi, Serviburnu Tahaffuzhanesi onarılıp yenilendi. Fransa'dan getirtilen tıbbi araç gereçlerle donatıldı. Hasta yatakları, yorganları, battaniyeleri, yatak çarşafları, hasta giysileri ve diğer levazımat yenilendi. Kadın hademelere yeldirme ve önlükler, erkek hademelere iş gömlekleri, müstahdemlere de bir örnek giysiler yaptırıldı. Tamir edilen Haseki Darüşşifası'na akıl hastaları taşındı ve burası Haseki Mecanin Müşahedehanesi adıyla hizmete girdi.

1893'te kolera salgını esnasında Şehremaneti'nce satın alınıp kolera hastanesi olarak kullanılmış olan Cerrahpaşa'daki Takiyüddin Paşa Konağı'nı hastaneye dönüştürüp Cerrahpaşa Zükûr Hastanesi adıyla hizmete sokuldu (23 Temmuz 1910). Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi, tasarruf gerekçesiyle lağvedildi (1912). Bir sonraki sene 30 Ocak 1913 günlü Dersaadet Teşkilat-ı Belediyesi Hakkındaki Muvakkat Kanun ile İstanbul, tek bir belediye dairesi kabul edildi ve dokuz idare şubesine ayrıldı.

II-Toplumsal Hayatı Sarsan Hastalıklar

İstanbul'da şehir yaşamını sarsan hastalıklar veba, çiçek, verem, kolera, kuduz ve İspanyol nezlesidir.

İstanbullular XV. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortalarına kadar veba salgınlarına yüz binlerle ifade edilen kurban verdi. Kaderin bir cilvesi, Tanrı'nın bir cezası olarak algılanan veba salgınlarında yaşam tamamen duruyor, zenginler şehri terk ediyor, kalanlar vebadan ölenleri gömmek ve salgının geçmesi için dua etmek dışında bir şey yapamıyordu. İş gücü ve gelir kaybına uğrayan esnaf; ya vergiden muaf tutuluyor ya da vergilerinde indirim yapılıyordu. Bunun yanında çiçek, verem ve frengiye yakalanma korkusu vardı. 1831'den itibaren bunlara eklenen kolera salgınları bitmeye yüz tutan veba salgınlarının yerini almış, hemen hemen yüz yıl boyunca çeşitli aralıklarla, bazen şiddetli bazen orta şiddette salgınlar yaparak İstanbul'u yoklamıştır. İnfluenza/grip salgınları ise 1868 yılından itibaren görülmeye başlamış, 1918 yılında bütün dünyayı saran grip/influenza/İspanyol nezlesi salgınında binlerce kişi ölmüştü.

Çiçek hastalığı ve aşısı

İstanbul'da görülen en eski hastalıklardan biridir. Hastalığın tedavisinin olmadığı dönemde Anadolu'da yaygın biçimde uygulanmakta olan çiçek aşısının İstanbul'da 1676 yılında yapılmaya başlandığı bilinmektedir. Hafif çiçek çıkarmış bir çocuğun yarasından alınan apse, ceviz kabuğu içinde saklanarak kurumaya

7- İlk kadın diş hekimi Ayşe Şadiye Hanım, (1927) (*Diştabipleri Cemiyeti Mecmûası*, yıl 3, sy. 29, Kanunısani 1927,)

hastanesine gönderildi (1863). Fransız Devleti tebaasından Dişçi Leon Roux uzun yıllar sarayda dişçibaşılık yaptı. Yirmi seneyi bulan sadakat ve iyi hizmeti karşılığında "rütbe-i sâlise"ye (sivil binbaşılık) nail oldu (1868). Mecidî (4. rütbe) ve Osmanî nişanlarına (4. rütbe) layık görüldü. Philadelphia'dan diplomalı Amerikalı Dişçi H. von der Heyde, 1890'lı yıllarda Yıldız Sarayı'nın dişçibaşısıydı.

II. Abdülhamid döneminde sarayda ve askerî hastaneler, devlet hastaneleri, Darülaceze ile okullarda haftada bir iki gün gönüllü olarak çalışan dişçilere, o kurumun dişçibaşısı unvanı veriliyordu. Bu unvanların sahipleri muayenehanelerinin kapılarına Osmanlı arması ile padişahın tuğrasını asıyorlar böylece mesleklerinde ticari bir ayrıcalık ediniyorlardı. Bu yolla dişçibaşı unvanı alanların saray eczanesinin maaşlı dişçibaşıları ile hiçbir ilgisi yoktu. Dişçi Sami Günzberg, haftada bir gün Bahriye Merkez Hastahanesi'nde hizmet ettiği gerekçesiyle Bahriye "Merkez Hastahanesi Dişçibaşısı" unvanı aldı (1904) ve bu unvanı Cumhuriyet'e kadar kullandı.

Dişçi Mekteb-i Âlîsi

Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi Muallimler Meclisi, 22 Kasım 1908 tarihli toplantısında Tıp Fakültesi'ne bağlı bir dişçi mektebi kurulmasına karar verdi ve bütçesini hazırladı. Ardından Darülfünun-ı Osmanî Eczacı, Dişçi, Kâbile ve Hastabakıcı Kadınlar Mektebi kuruldu. Bu üç okul Münif Paşa'nın müdürlüğünde 1909 yılında eğitime başladı. Dişçi Mekteb-i Âlîsi adı verilen okulun 1. sınıfına dişçilerin yanında çalışanlarla bu mesleğe girmek isteyenler, 2. sınıfına da icazetnameli/permili dişçiler ile cerrahlar kaydedildi. Eğitim süresi üç yıl olduğundan 2. sınıftan başlayanlar, 12 Ağustos 1911'de (30 Temmuz 1327) mezun oldular. Bu ilk mezunlara "Diş Tabibi" unvanı verilmek istendi. Fakat Maarif Nezareti, "Dişçi Mektebi fakülte hâlinde olmayıp dişçilik sanatını talime mahsus bir mekteptir." gerekçesiyle bu unvanın verilemeyeceğini bildirdi.

Bu sırada Balkan ülkelerinin hiçbirinde diş hekimliği okulu yoktu. Bu nedenle okula başta Bulgaristan olmak üzere Balkan ülkelerinden gelen pek çok genç kaydoldu. Bu arada Diş Tababeti Mektebi adını alan okuldan 1934-1945 yılları arasında diploma alan 442 kişiden 304'ü Türkiye Cumhuriyeti, 117'si Bulgaristan, 21'i ise değişik ülkelerin vatandaşıydı. Cumhuriyet'in ilan edildiği yıl okula giren iki Türk kızı, Ayşe Şadiye ile Azra Hatice hanımlar 1926 yılında diploma alıp ilk kadın diş hekimlerimiz olarak meslek hayatlarına atıldılar. Okul Üniversite Reformu'nda (1933), İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Dişhekimliği Yüksek Okulu adını aldı. Ertesi yıl okulun öğrenim süresi dört yıla çıkarıldı. 11 Temmuz 1964 tarihinde İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi adıyla bağımsız bir fakülte oldu.

Kaynaklar

Yıldırım, Nuran, *"Bilimsel Dişhekimliğinin 100. Yılında Meslek Tarihine Bakış" Türk Dişhekimleri Birliği Ajandası 1908-2008*, İstanbul 2008.

Yıldırım, Nuran, "Dünyada ve Türkiye'de Dişhekimliği Mesleğinin Öncü Kadınları", *Ülkemizin İlk Dişhekimliği Okulu İstanbul Üniversitesi Dişhekimliği Fakültesi 100. Yıla Armağan*, ed. Arın Namal, Öztan Öncel ve Ayşegül Demirhan Erdemir, İstanbul 2008, s. 335-361.

15- Yedikule Verem Hastanesi'nden bir pavyon (N. Yıldırım Arşivi)

bırakılıyor, mayıs ayında aşıcı kadınlar tarafından gül suyu ile sulandırılıp çocukların iki koluna iğne ile yapılan çiziklere konuyordu. Bu yöntem, İstanbul'daki İngiliz elçisinin eşi Lady Mary Wortley Montagu (d. 1689-ö. 1762) sayesinde Avrupa'ya yayıldı ve Türk usulü çiçek aşısı (variolation, inoculation) adıyla ünlendi.

Edward Jenner'in, inekten insana (cow-pox/ vaccination) aşılama yöntemini bulmasıyla (1796) Türk usulü çiçek aşısı önemini kaybetti. İstanbul'da Jenner usulüyle ilk aşı 23 Aralık 1800'de yapıldı. Dışarıdan aşı getirme, aşı saklamanın zorluğu ve pahalılığını göz önünde bulunduran Şanizade Ataullah Efendi, Ayazağa köyündeki ineklerden aldığı madde ile aşıladığı kişilerden elde ettiği cerahatle pek çok kişiyi aşıladı. Ancak kendisini çekemeyenlerin engellemesi yüzünden bu yöntemle aşı maddesi elde edilmesi gerçekleştirilemedi.

İstanbul sık sık çiçek salgınları yaşadığından Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne eğitime başladığı yıldan itibaren çiçek aşısı uygulamasıyla görevlendirildi (1839). Ertesi sene de Tıbbiye'de çiçek aşısı üretimine geçildi ve parasız aşılama yapılmaya başlandı. Yüzünde çiçek hastalığının izlerini taşıyan Sultan Abdülmecid, 1845'te İstanbul'da çıkan çiçek salgını ile yakından ilgilendi. Bu salgın boyunca Üsküdar, Beyazıt, Eyüp ve henüz faaliyete geçmemiş olan Bezmiâlem Valide Sultan'ın yaptırdığı Gureba Hastanesi'nde kurulan aşı merkezlerinde 2.500 çocuk aşılandı. Aşı yapmak üzere gezici hekimler görevlendirildi. Boğaziçi'nde oturanlar ise kayıkla dolaşan bir hekim tarafından aşılanıyordu.

1871'de İstanbul'da çıkan çiçek salgınının ardından bir aşı enspektörlüğü kurulması kararlaştırıldı (1872). Başına da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin ilm-i hayvanat (zooloji) hocası Hüseyin Remzi Bey (d. 1839- ö. 1896) getirildi. Daha sonra Telkih-i Cüderî Ameliyathanesi, Telkihhane-i Şâhâne, Telkihhane-i Osmanî adları verilen Telkihhane, 1892-1919 yılları arasında toplam 34.949.233 şişe, çiçek aşısı hazırladı. Kurtuluş Savaşı sırasında Kızılay vasıtasıyla Anadolu'ya, 3.619.000 kişilik aşı gönderdi (1920-1922). İstanbul'daki İtilaf devletleri de Telkihhane'yi bir heyete incelettikten sonra orduları ve göçmenler için toplam 211.020 şişe aşı satın aldı (1917-1919). İstanbul'da bulunan bütün yabancı devletlerin sefarethaneleri ile

16- Tophane Tebhirhanesi (Yıldız Arşivi)

yabancı hastaneler de çiçek aşısını Telkihhane'den temin ediyorlardı. Telkihhane, 1934 yılında Ankara'daki Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi'ne katıldı.

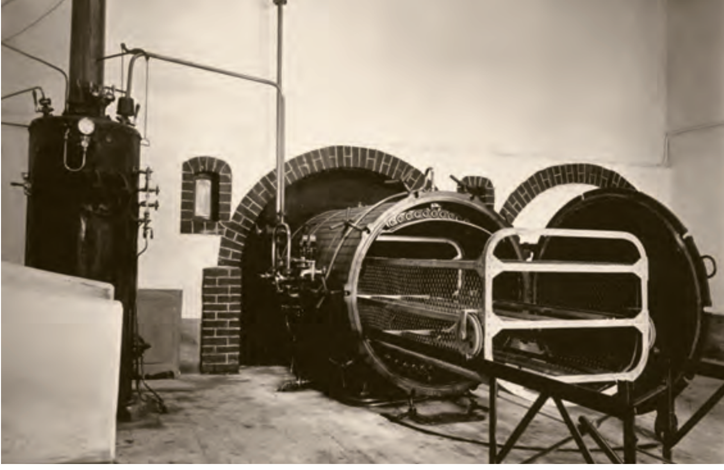
1880 yılında, İtalyan Dr. G. Battista Violi, Beyoğlu'nda özel bir çiçek aşısı evi kurmuştu. İsteyen aileler, para karşılığında çocuklarını aşılatıyordu. Dr. Violi, belli günlerde Beyoğlu Belediyesi'nin aşı istasyonunda ücretsiz olarak aşı yapardı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından İstanbul'da artan çiçek vakaları 1881, 1887, 1890-1891, 1894, 1908-1909, 1918 yıllarında çeşitli semtlerde ama en çok Rum mahallelerinde görülmüş ve ölümlere neden olmuştu. Rum aileler çocuklarını kesinlikle aşılatmıyor, çiçeğe yakalananları da ilgililere bildirmiyordu. 1885 yılında yürürlüğe giren ilk *Çiçek Aşısı Nizamnamesi* ile aşı yaptırmayanlara okullara, devlet hizmetlerine girme yasağı getirildi (1885). I. Dünya Savaşı'nda çiçek aşısı mecburi oldu (1915). Bundan sonra İstanbul'da dağınık vakalar hâlinde devam eden çiçek, 1938'den itibaren artış gösterdi. 1942'de Suriye ve Irak'ta hüküm süren çiçek, Midyat'tan ülkemize bulaşınca Anadolu'da ve ertesi sene İstanbul'da ufak salgınlar çıktı. Aşılama işi ciddiyetle yürütüldü. Bu sırada devam etmekte olan II. Dünya Savaşı nedeniyle, İstanbul'da ekmek, karneyle dağıtılıyordu. Aşılanmamış olanlara ekmek karnesi verilmeyeceği bildirilerek halk aşı olmaya zorlandı. Çiçek hastası olduğu hâlde haber vermeyen 18 aile, mahkemeye verildi. 1945'ten sonra çiçek vakaları giderek azalıp yok olmuştur.

Verem

Asırlar boyunca insanları yavaş yavaş eritip yok eden ve bu nedenle Türkçede "ince hastalık" olarak anılan verem (tüberküloz), padişahların ve saraylıların bile ölüm nedeni olmuştur.

Robert Koch, tüberkülini yeni bir tedavi yöntemi olarak açıklar açıklamaz, II. Abdülhamid, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne hocalarından oluşan bir ekibi tüberkülini öğrenmek üzere Berlin'e gönderdi (1890). Ekip döner dönmez İstanbul'daki Alman Hastanesi'nde tüberkülin ile tedavi denemeleri başladı. Ancak kısa sürede tüberkülinin tedavi değil, tanı aracı olduğu anlaşıldı. Alman Dr. Bremer'in açtığı ilk sanatoryum

17- Üsküdar Tebhirhanesi'nin etüv makinesi

(1859) hem hekimler hem de tüberkülozlu hastalar için yeni bir umut olmuş; Almanya, Fransa ve Rusya'da hızla yayılmıştı. İstanbul'daki Rus Hastanesi hekimlerinden Dr. Stchhépotiew, Prens Adaları'nın (Büyükada-Heybeli-Burgaz-Kınalı) sanatoryum için çok elverişli olduğunu belirtmişti. Türkiye'de ilk sanatoryum çocuklar için açıldı (1904). Hamidiye Etfal Hastanesi'nde 24 yatakla faaliyete geçen bu sanatoryum, II. Abdülhamid'in isteği üzerine hastane kompleksine ilave edilmiş, inşaat masraflarını da padişah karşılamıştır. Sanatoryum için güneye bakan, rüzgâr tutmayan çamlık bir mevki seçilmişti.

II. Meşrutiyet yıllarında İstanbul'da ölen her altı kişiden biri, verem nedeniyle hayatını kaybediyordu. I. Dünya Savaşı boyunca 1915-1920 yılları arasında İstanbul'da veremden ölenlerin sayısı 11.694'ü bulmuştu. Oysa aynı zaman diliminde diğer bulaşıcı hastalıkların tamamından ölenlerin sayısı 1.034'tü. İstanbul'da veremin artış sebeplerinden biri büyük yangınlardı. Savaş yüzünden yeni evler yapılamıyor, yangınlarda evlerini kaybedenler cami, medrese ve hanlarda, yangın yerlerindeki rutubetli mahzenler gibi hijyenik olmayan ortamlarda barınmak zorunda kalıyorlardı. Bunlara bir de gıda yetersizliği eklenince ortaya çıkan tablo ürkütücüydü. Bu yüzden ilk Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti, İstanbul'da kuruldu (1918). Cemiyet bir yandan mücadele için kaynak sağlamaya diğer yandan yayın organları aracılığıyla halkı hastalık hakkında aydınlatmaya çalışıyordu. Amerikan Şark-ı Karib Cemiyeti (Near East Relief), tüberküloza yakalanan azınlık çocuklarını tedavi etmek üzere Yedikule'deki Balıklı Rum Hastanesi'nin iki pavyonunu onarıp 1 Temmuz 1920 günü, 60 yataklı bir çocuk sanatoryumu açtı.

Cumhuriyet ilan edildiğinde verem büyük şehirlerde özellikle İstanbul'da yaygındı. 1923 yılında ilk verem savaş dispanseri İl Özel İdaresi tarafından açıldı. Bundan sonra İstanbul Verem Savaş Derneği, dönemin yoksul semtlerinde dispanserler açmaya başladı. Heybeliada Sanatoryumu 50 yatakla hizmete girdi (1924). Bunu diğer sanatoryumlar izledi. Ayrıca Baltalimanı Kemik ve Mafsal Veremi Hastanesi (1944), Yedikule Verem Hastanesi (1949), Koşuyolu Verem Hastanesi (1951) ve Haydarpaşa Verem Hastanesi (1953) hastalar için şifa kapıları olmuştur. Zamanla verem hastalığının kontrole alınması nedeniyle bu hastaneler göğüs hastalıkları hastanelerine dönüşmüştür.

Kolera

İkinci kolera pandemisinin uzantısı olarak deniz yoluyla İstanbul'a gelip kısa zamanda bütün imparatorluğa yayılan ilk kolera salgını İstanbul'da 6.000 kişiyi öldürdü (1831). Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (d. 1774-ö. 1834), o zamana kadar bilinmeyen bu hastalıktan korunmak, belirtileri ile seyri hakkında bilgi verip halkı uyarmak amacıyla *Kolera Risalesi* (İstanbul 1831) adıyla bir kitapçık yazdı. Bu kitapçık devlet tarafından sivil ve askerî görevlilerle mahalle muhtarlıklarına dağıtıldı. Salgın sırasında, İstanbul'daki hastanelerin kapılarında hastanelere giriş-çıkışı kontrol eden birer karakol kuruldu. Bu salgın karantina teşkilatının kurulmasına ivme kazandırdı. İstanbul'da ikinci salgın, Ekim 1847'de başladı. Bu kez İran'dan başlayıp; Arap Yarımadası, İngiltere ve Fransa'ya yayıldı. Kafkasya'dan Erzurum ve Trabzon yoluyla da İstanbul'a ulaştı. Koleraya yakalanan 9.237 İstanbullunun 5.275'i hayatını kaybetti. Üçüncü salgın Kırım Savaşı'nda müttefik Fransız askerleriyle geldi. Salgın 3.500 ölü ile son buldu. Çok geçmeden, Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika'ya yayılan, dünyanın dördüncü kolera pandemisi, Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına aldı. İstanbul, 28 Haziran 1865 günü Kasımpaşa Limanı'na demir atan bir geminin tayfaları vasıtasıyla bir kez daha koleranın pençesine düştü. Kasımpaşa'dan başlayan hastalık süratle şehre yayıldı. 10 Ağustos'ta bütün semtlere bulaştı. 40 gün süren salgında 30.000'i aşkın İstanbullu hayatını kaybetti. Bu dehşet ortamında saray eczacılarından Vincent Pêche'nin hazırladığı antikolerik terkip başarıyla kullanıldı. Bu yıllarda İstanbul'da sık sık büyük yangınlar çıkıyordu. Kolera salgını bütün hızıyla devam ederken Hoca Paşa yangını âdeta şehri dezenfekte etti. Yangından önce günlük ölümler bini aşmışken, yangının ertesi günü bu sayı yüze düştü ve bir hafta içinde tamamen ortadan kalktı. Ertesi sene, sınır tanımayan koleraya karşı ortak önlemler alınması amacıyla Galatasaray'da Uluslararası İstanbul Sağlık Konferansı toplandı ve bilimsel karantinanın esasları belirlendi. Toplumsal bellekte "Büyük Kolera" adıyla yer

18- Üsküdar Tebhirhanesi (Yıldız Arşivi)

eden bu salgında, mücadele çalışmalarına katılanlar Kolera Madalyası ile ödüllendirildi. Salgının ardından 1867'de Karantina Meclisi tarafından hazırlanan *Kolera Nizamnâmesi* uzun süre yürürlükte kaldı.

1870'de Rusya'da patlak veren kolera, yine gemilerle İstanbul'a geldi. Bütün şehri etkileyerek 15.000 can aldı. Bunu izleyen 1876 salgınında ise 7.000 İstanbullu hayatını kaybetti. 1892 yılında; Osmanlı Devleti, İsveç, İsviçre ve Yunanistan hariç bütün Avrupa ülkeleri, oldukça ağır seyreden bir kolera salgını ile kıvranıyordu. Koleranın ülkeye girmemesi için limanlardaki tahaffuzhanelere, etüvler yerleştirildi. Etüvlü dubalarla gemiler hatta posta evrakı bile dezenfekte edildi. Fakat yine de koleranın İstanbul'a girişi önlenemedi. İlk vaka, 25 Ağustos 1893'te Hasköy'de ortaya çıktı ve şehre yayıldı. Üsküdar'da şüpheli ölümler başladı. Fakat hafif seyrediyordu. Daha önceki salgınlarda çok sayıda ölü verildiği için, halk arasında bu hastalığın kolera olmadığı, Şehremini Rıdvan Paşa'nın hükümetten fazla tahsisat alabilmek için bir kolera salgını uydurduğu yolunda söylentiler dolaşıyordu. Gazetelerde yayınlanan resmî bildirilerde, koleradan *şüpheli hastalık* biçiminde söz edilmesi alaylara sebep oluyordu. Hastalığın yayılması üzerine Şehremaneti'nin Üsküdar'da kurduğu geçici hastanede, Dr. Zühtü Nazif ve Toptaşı Bimarhanesi'nde mikrobiyolojik araştırmalar yapan Dr. Rıfat Hüsamettin, 17 Eylül 1893'te bu hastalığın kolera olduğunu teşhis ettiler. Avrupa gazetelerinde İstanbul'daki şüpheli hastalık hakkında haberler çıkmaya devam edince Pasteur Enstitüsü'nden Fransa Sıhhi Daireler Müfettiş Muavini Dr. André Chantemesse davet edildi.

26 Eylül 1893 günü İstanbul'a varan Dr. André Chantemesse, bakteriyolojik incelemeler sonunda hastalığın kolera olduğunu onayladı. Dr. Chantemesse'nin önerisi üzerine önce salgın zamanlarında alınacak tedbirleri belirlemek üzere Şehremaneti'nde bir Tedabir-i Sıhhiye Komisyonu (Sağlık Tedbirleri Komisyonu) kuruldu. Bu arada Avusturya'dan davet edilmiş olan Dr. J. Karlinski'den şehir sularını incelemesi istendi. Ardından her belediye dairesi kendisine bağlı semtlerde geçici kolera hastaneleri açarak, hastaların tedavilerini üstlendi. Kısa sürede; Galata, Üsküdar ve Tophane'de üç tebhirhane/dezenfeksiyon istasyonu inşa edilip faaliyete geçirildi. Kolera görülen mekânlar ile buralardan getirilen eşyalar dezenfekte edildi. Cadde ve sokaklar temizlendi,

19- Gedikpaşa Tebhirhanesi (Yıldız Arşivi)

yaş sebze ve meyve ile midye gibi deniz ürünlerinin satışı yasaklandı. Dr. Chantemesse, şehirde yaptığı inceleme gezilerinde bentler yakınındaki Belgrad, Kömürcü ve Bağçecik köylerinin kanalizasyon sularının şehir suyuna karıştığını tespit etti. Bu köyler istimlak edilip boşaltıldı. Göksu bendine süzgeç kondu. 1894 Nisan'ında son bulan salgında, geçici kolera hastanelerine toplam 2.683 hasta kabul edildi. Bunların 1.537'si öldü, 1.146'sı da şifa buldu. İstanbul Belediyesi, bu salgının tam bir istatistiğini hazırladı. Bundan sonra İstanbul Belediyesi, her sene şehrin sağlık durumunu gösteren istatistikler tuttu. Bu salgın sonunda belediye hizmetlerine daha çok önem verilerek, İstanbul'un çeşitli belediye dairelerindeki hekim sayısı artırıldı. Salgın sebebiyle yapılan en önemli işlerden biri de Bakteriyolojihane-i Şâhâne'nin kurulmasıyla bakteriyoloji eğitiminin başlamasıydı.

Salgının ardından İstanbul'un ötesinde berisinde kolera vakaları görülünce, koleranın tedavisi ve salgınların önlenmesine yönelik yeni gelişmeleri öğrenmek üzere, Berlin'den Prof. Dr. Rudolf Emmerich (d. 1852-ö. 1914) İstanbul'a davet edildi. Dr. Emmerich, İstanbul'da yaptığı incelemelerin ardından; Hasköy, Balat ve Ayvansaray'da kanalizasyon bulunmadığını, bazı yiyeceklerin açıkta satıldığını, Yeniköy'deki kuyu sularının içim şartlarını taşımadığını bildiren bir rapor verdi. Kasımpaşa Deresi de -zaman zaman temizlenmesine rağmen- civarındaki yüksek tepelerde bulunan mahallelerin atık sularını topladığı için önemli bir kolera odağıydı. Daha sonra Kasımpaşa Deresi'nin üstü kapatıldı.

İstanbul sokaklarının yeterince temiz tutulamaması, kanalizasyon sisteminin düzenli olmayışı, içme sularının hijyenik yöntemlerle kullanıma verilememesi yüzünden kolera İstanbul'dan tamamen yok edilemiyordu. 16 Ekim 1907-27 Ocak 1908 tarihleri arasında, İstanbul'dan geçen Rus hacılardan kaynaklanan kolera vakaları görüldü. Bunu Okmeydanı'nda sonbahar manevrası için kurulan ordugâhta başlayan ve resmen, 13 Eylül 1910'da ilan edilen kolera izledi. Bir süre Galata, Hasköy ve civarında hüküm süren hastalık, hem alınan önlemlerdeki kusurlar hem de askerle İstanbul'un her tarafına yayıldı. 13 Aralık 1911'e kadar görülen 1.319 kolera vukuatının 784'ü ölümle sonuçlandı. Bu salgında sonradan Gülhane Parkı olan saray bahçesinde (Demirkapı), Nuhkuyusu, Şişli ve

20- Serviburnu Tahaffuzhanesi barakaları (BOA, DH.MB.HPS.M, nr. 52/29)

Yenibahçe'de sökülebilir barakalardan oluşan geçici kolera hastaneleri kuruldu. Ayrıca Cerrahpaşa'da Takiyüddin Paşa Konağı kiralanıp geçici kolera hastanesi yapıldı. Salgın bittikten sonra satın alınan konak Cerrahpaşa Zükûr (Erkekler) Hastanesi adıyla daimî bir hastane olarak faaliyete geçti (1910).

Balkan savaşları sonunda, bozguna uğrayan ordunun Çatalca'ya çekilen birliklerinde başlayan salgın İstanbul'a sevk edilen, çoğu koleralı erlerle şehre ulaştı (1912). Askerlerle birlikte yenilgi paniği içinde, akın akın İstanbul'a gelen göçmenleri kordon altına almak amacıyla; Boğaziçi'ndeki büyük oteller, yalılar ve pek çok okul, hastaneye dönüştürüldü. Ayasofya, Sultanahmet ve Şehzadebaşı camileri başta olmak üzere İstanbul'daki tüm camiler ibadete kapatılarak hastalara tahsis edildi. Ayasofya Camii'nde günlük ölü sayısı 500'ü aşıyordu. Alınan önlemlerle salgın, kontrol altına alındıysa da dağılan ordunun hasta erleri kolerayı Anadolu'ya bulaştırdı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya genelinde hız kesen hastalık İstanbul'da da salgınlar yapmadı. Sadece 1970'te Sağmalcılar semtinde "para-kolera" ortaya çıktı ve bu da kısa sürede kontrol altına alındı. Bu salgından sonra semtin adı Bayrampaşa olarak değiştirildi.

Tahaffuzhaneler/karantina istasyonları

Salgın hastalık bulunan ülkelerden kara veya deniz yoluyla gelenlerin, beklemek zorunda oldukları karantina süresi boyunca kaldıkları tahaffuzhaneler/karantina istasyonları, jandarmalar tarafından denetim altında tutulurdu. Hasta olanların ülkeye girmesine izin verilmez, sağlıklılar karantina süresi bitince yollarına devam ederdi.

Karantina teşkilatı kurulduğunda İstanbul'da karantina uygulamaları yapılacak bir mekân yoktu. Önce taşradan gelenler Galata'daki eski gümrük binasında karantinada bekletiliyor, kıyıya demirlemiş bir gemi ise sebze ve meyve yüklü kayıkları tütsüleniyordu. Kısa sürede gümrük binası yetersiz kalınca şehre gelenlerin bir bölümü Fenerbahçe'de kurulan çadırlarda karantinaya alınmaya başlandı. Bu arada süvari askerleri İstanbul dışında olduğundan boş bulunan Kuleli Kışlası'nın bazı bölümleri onarıldı, gerekli ilaveler yapılarak Kuleli Tahaffuzhanesi adıyla hizmete girdi (1838). Bu tahaffuzhanenin karantina bekleme koğuşu, erkek ve kadınlar için iki ayrı yoklama yeri ile mektup tütsüleme yeri vardı. Evraklar tel kafesli tütsü fıçısı ile tütsülenip dezenfekte ediliyordu. Üç koğuşlu hastane kısmında sekiz oda, iki gasilhane bulunuyordu. Ayrıca bir tütsü odası, bir eczane ile ilaç pişirmeye mahsus bir de ocak bulunuyordu. Süvari askerleri İstanbul'a dönünce, tahaffuzhane Anadolukavağı'na nakledildi ve Kavak Tahaffuzhanesi/Manastırağzı Tahaffuzhanesi adını aldı (1842). Karadeniz'den gelen gemilerin sıhhi muayenesi Anadolukavağı'ndaki karantina istasyonunda yapılıyordu. Kavak Tahaffuzhanesi uzun yıllar hizmet vermiş ve 1950'den sonra yıkılmıştır.

Beykoz-Kavak-Serviburnu Tahaffuzhanesi, Şehremaneti tarafından yaptırıldı (1845). Tarabya'nın karşısında bulunan bu tahaffuzhane sadece şehirde bulaşıcı bir hastalık ortaya çıktığı zaman kullanılıyordu. 1891 yılında Rusya'da başlayan kolera vakalarından tedirgin olan Karantina İdaresi, dört yeni baraka yaptırdı. 1901 yılında İstanbul'da görülen veba vakaları sırasında yeni barakalar ilave edildi. Bu salgın sırasında Serviburnu Tahaffuzhanesi'nde bir bakteriyoloji laboratuvarı kuruldu. Bundan sonra salgın ve bulaşıcı hastalıklarda bakteriyolojik tetkiklerin şehir içinde yapılmasını sakıncalı bulan II. Abdülhamid tetkiklerin Serviburnu'nda yapılmasını emretti. 1906 yılında Serviburnu Tahaffuzhanesi dördü küçük ikisi büyük olmak üzere 30'ar m aralıklarla yapılmış altı barakadan ibaretti. 50 yatak alan barakalardan başka eczane, etüv, bakteriyoloji laboratuvarı ve hamam olarak kullanılan dört baraka ile bir de gasilhane bulunuyordu. Barakalar sahilden 2.000 m içerdeydi ve sahile yolu yoktu. Tahaffuzhane, II. Meşrutiyet'ten sonra Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'ne bağlandı. Tamir edilip Paris'ten yeni alet edevat getirtildi ve etüv yerleştirildi. Artık İstanbul'un tek enfeksiyon hastalıkları hastanesiydi. 1910 yılında İstanbul'da başlayan kolera salgınında şüpheliler ve koleraya yakalananlar buraya sevk edildi. Beş ay boyunca buraya gönderilen 339 kişiden 220 şüpheli müşahedeye alındı, diğerleri de kolera tedavisi gördü. Bu tahaffuzhane Ağustos-Eylül 1911'de Harbiye Nezareti'ne terk edildikten sonra askerî tahaffuzhane olarak kullanılmaya başlandı.

21- Topkapı Sarayı Hekimbaşı Odası

Anadolu'dan kara yoluyla gelen yolcular, Tuzla Tahaffuzhanesi'nde ihtiyaten 24 saat bekletiliyor sağlıklı olanların geçişine izin veriliyordu. Salgın olduğu zamanlarda bulaşıcı hastalık taşıyan yerlerden gelenler 5 gün veya duruma göre 10 gün karantinada bekletiliyordu. Ordunun yer değiştirmeleri sırasında çok sayıda askerin kordona alınması gerektiğinde çevresine çadırlar dikiliyordu. Altı barakadan ibaret olan tahaffuzhane, gece gündüz jandarmaların koruması altındaydı. 1894 yılında karakol, büyük boy etüvü bulunan bir dezenfeksiyon istasyonu ile biri kadın diğeri erkeklere ait iki hastane barakası ilave edilmişti. Hastalık tespit edilenler bu hastanelerde tedaviye alınıyordu. 1 Ekim 1894 günü Tuzla Tahaffuzhanesi'nde 39 gemi, 1 vapur, 33 tayfa, 63 yolcu ve 189 kişiye pratika (geçiş izni) verilmişti. 47 gemi, 3 vapur, 169 yolcu kordon altındaydı. Askerî birlikler de burada kordona alındığından, Anadolu'da ve İstanbul'da koleranın hüküm sürdüğü 1894 Kasım ayında Tuzla'da askerler için 2.000 kişilik barakalar yapılmaya başlanmıştı. Tahaffuzhanede kadın ve erkekler için birer hastane ve çok sayıda baraka vardı. Balkan savaşlarının ardından İstanbul'a gelen göçmenler Tuzla'da konakladılar. 30 Ocak 1923'ten itibaren İstanbul'a gelmeye başlayan çok sayıdaki Lozan mübadili üç beş gün burada misafir edilip sağlık kontrolünden geçirilmişlerdir. Tuzla Tahaffuzhanesi günümüzde İstanbul Teknik Üniversitesi Denizcilik Fakültesi sınırları içindedir (2013).

İnfluenza/İspanyol nezlesi

İnfluenza, İstanbul'a yabancı bir hastalık değildi. Ocak 1843'te İstanbul'da salgın yapmış, çok kişiyi etkisi altına almakla beraber ağır seyretmemişti. 1868 yılında şehirde çıkan influenza salgını Sıhhiye Meclisi'nde Fransa delegesi ve ayni zamanda Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Seririyat-ı Dâhiliye (iç hastalıkları) hocası olan Dr. J. Mahé tarafından incelenmişti. 1889-1892 influenza salgını Aralık 1889'da İstanbul'a geldi. Önce hafif geçerken birkaç ay sonra ağır bir şekil alarak özellikle zatürre ihtilatları yaptı. Ocak 1889'da Üsküdar mahallelerindeki çocuklarda yaygındı. Sık görülen bir hastalık olmadığından nezle zannedildiği için kayıtsız kalınınca yayılıp pek çok ölüme neden olmuştu. Bu yüzden İstanbul'daki bütün okullar geçici olarak kapatılmıştı. O zaman *paçavra hastalığı* adı verilen bu salgında, halk evlerine kapanıp yatmıştı. 1892 ve 1893 senelerinde de küçük çaplı salgınlar görülmüştü. Mavroyeni Paşa bu sıralarda Avrupa'yı kasıp kavurmakta olan influenza salgını hakkında Gülhane'de altı konferans vererek bu hastalığın tarihçesini, etiyolojisini, patolojisini, belirtilerini, komplikasyonlarını, tanısını ve tedavisini anlatmıştı. Daha sonra bu konuşmalarını *Conférences Sur l'Influenza* (Constantinople 1892) adıyla kitap olarak yayınlamıştı.

İstanbul'da 1893 Ağustos'unda başlayan kolera salgını ile uğraşıldığı sırada Ocak 1894'te buna bir de influenza salgınının eklenmesi yöneticileri zora sokmuştu. Eczane-i Hümayun'a kolera için 24.054, influenza hastalarında kullanılmak üzere 10.003 kuruş tutarında ecza alınmıştı.

1903-1904'te influenza yine İstanbul'un hemen hemen her köşesini istila etmişti, fakat insan kaybı yoktu. Oysa bu sırada Avrupa'da ölümlere neden olmaktaydı. Bu yüzden bütün bilim merkezleri influenzanın mahiyeti hakkında araştırmalar yapıyordu.

İspanyol nezlesi İstanbul'da ilk olarak Temmuz 1918'de Şişli'de ortaya çıktı. Mütareke yıllarının ağır yaşam koşullarında frengi, belsoğukluğu, uyuz, lekeli humma (tifüs) hastalıklarının artmasına bir de veba vakaları eklenmişken, şehirde bilinmeyen bir hastalığın yayılması herkesi şaşırtmıştı. Basında "Devr-i âlem seyahatine çıkmış tuhaf bir hastalık" olarak tanımlanan ve bütün Avrupa'yı dolaştıktan sonra Berlin ve Viyana'dan yolcularla İstanbul'a gelen İspanyol nezlesi iki ay kadar birçok kişiyi yatağa düşürmesine rağmen pek az ölüm olmuştu. İspanyol nezlesi temmuz ayında özellikle Haliç, İstinye, Kurbağalıdere ve Kuşdili derelerine mücavir alanlarda hüküm sürüyordu. İstanbul'da hastalığa tutulanların sayısı fazlaydı. Devlet daireleri, şirketler, mağazalar elemansız kaldı. Aralık ayında tekrar bir patlama yaptı. 9 Aralık

22- Haseki Hastanesi

1918 gününden itibaren okul, tiyatro, sinema, gazino gibi yerler ikinci bir emre kadar kapatıldı. İspanyol nezlesi vukuatı Aralık 1918'in ilk haftalarında 400'ü bulmuşken son hafta 239'a düşüp Ocak 1919'un ilk haftalarında daha da aşağıya çekilince okul, tiyatro, sinema, gazino gibi yerlerin bazı şartlar dâhilinde faaliyete geçmesi kararlaştırıldı. Isıtması olmayan okullar açılmayacak, öğrencilerin sağlık durumlarına dikkat edilecek ve öğrencisinin %15'i hastalık nedeniyle devam etmeyen okullar derhâl kapatılacaktı. Dershanelerle yatakhaneler uygun zamanlarda havalandırılacaktı. Sinemalar günde iki temsil ile yetinecek ve iki seans arasında iki saat bırakılarak bu zaman içinde salon havalandırılacak ve zemin dezenfekte edilecekti. Dumanı solunum yollarını tahriş ettiği için sigara içilmesi kesinlikle yasaktı.

Hastalığın vahamet kazanması karşısında Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti 27 Aralık 1919'da gazetelere bir tebliğ göndererek 15 günden beri şiddetle hüküm süren bu hastalığın 1918 yılında 14.000'den fazla İstanbullunun ölümüne neden olduğunu hatırlatıp uyulması gereken kuralları ilan etmişti. Önce hastalarla temas etmemeye dikkat edilecekti. Sinema, tiyatro, okul, pazar yerleri, kahvehane gibi umumun toplandığı yerlere devam, gayet tehlikeliydi. Okulların kapanması için gerekli başvurular yapılmıştı. İspanyol nezlesinin mikrobu ağız yoluyla vücuda girdiğinden ağız sık sık dezenfektan eriyiklerle yıkanmalı, dişlerin temizliğine her zamankinden çok itina edilmeliydi. Hastalar mutlaka kapaklı ve içinde dezenfektan bulunan bir kap içine tükürmeliydi. Hastanın ifrazatıyla temas eden bütün çamaşır, mendil, çarşaf vesaire kaynatılarak yıkanmalıydı.

Hastalığın bir önceki yılda olduğu gibi tahribat yapmaması için, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kararıyla, 28 Aralık 1919 gününden itibaren *Darülfünun* şubeleri ile liseler 10 gün tatil edildi. Aralık ayının son haftasında İspanyol nezlesinden 98 kişi ölmüştü. Salgının İstanbul'daki etkileri hakkında tutulmuş resmî bir istatistik yoktur. Dr. Hikmet Süreyya Bey'in hazırladığı istatistiğe göre, 1918 yazından Aralık 1919'a kadar 5.000 kişi ölmüştür. Avanzade M. Süleyman ise, "bu menhus nezlenin 14.000'den fazla kardeşimizi insafsızca alıp götürdüğünü" yazmıştır. Verilen sayılar tahmini olsa da bir buçuk senede 16.000 dolayında İstanbullunun bu hastalığa kurban gittiği düşünülmektedir. Hamidiye Etfal Hastanesi'nden Dr. A. Vahid'in İspanyol nezlesini, "İsmi veba olmayan fakat hakikatte vebadan daha tehlikeli ve mühlik (öldürücü) bulunan bir afet." olarak tanımlaması da yaşanan felaketin boyutu hakkında fikir vermektedir. 1920 kışında yeniden başlayan ve İstanbul'un her tarafına yayılan İspanyol nezlesinin girmediği ev kalmamıştı. Bu hastalığa yakalanan devlet memurlarının çoğu evlerinde yatmaktaydı. Hastalığı fırsat bilen eczacılar ilaç fiyatlarını artırmıştı. Üstelik vizite ücretlerinin yüksekliğinden orta hâlli aileler bile evlerine doktor çağıramıyorlardı. Bu durumda hastalar tedavi olamıyordu. Bu yüzden Dâhiliye Nezareti, Şehremaneti'nden belediye dairelerindeki doktor sayısını artırmasını, Harbiye Nezareti'nden de 30 askerî hekimin salgın geçinceye kadar belediye doktorları refakatinde geçici olarak çalıştırılmak üzere görevlendirilmesini istedi. Harbiye Nezareti, kolorduların doktor ihtiyacı bile karşılanamadığından istenen doktorları göndermenin mümkün olmadığını bildirdi. Zengin fakir demeden herkesi tutan İspanyol nezlesi, Sultan Vahdeddin'i de yatağa sermişti. Anadolu'ya geçmeden önce bu hastalığı atlatan Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri reisi olarak Ankara'dan padişaha geçmiş olsun telgrafı çekmişti. Sadrazam Ahmed İzzet Paşa, Cemil Paşa (Topuzlu) da İspanyol gribine yakalanmıştı. Hanedandan Şehzade Selahaddin Efendi'nin damadı Selahaddin Ali Bey, eski Hicaz Valisi Hacı Reşid Paşa ve Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden Zografos Efendi bu hastalıktan vefat ettiler.

III-İstanbul'da Tebdil-i Hava: İklimle Tedavi

XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında iklimin sağlık üzerindeki etkisine çok önem veriliyordu. Var olan bir hastalıktan dolayı hastalığın tedavisi ve iyileşmenin sağlanması için yapılan iklim değişikliğine, "tebdil-i hava/hava değişimi" veya "tebdil-i iklim-i tıbbi/tıbbi iklim değişimi" deniyordu. Tıbbi iklim değişimi, hastanın isteğine bağlı olmayıp mecburiydi. Hekimler sıcaklığı, havasının rutubeti ve rüzgârları bakımından hastalığın türüne, hastaların bünye ve mizaçlarına uygun vasıflara sahip iklimi olan bir yer seçerlerdi. Bu esaslar çerçevesinde

23- Hamidiye Etfal Hastanesi (Yıldız Arşivi)

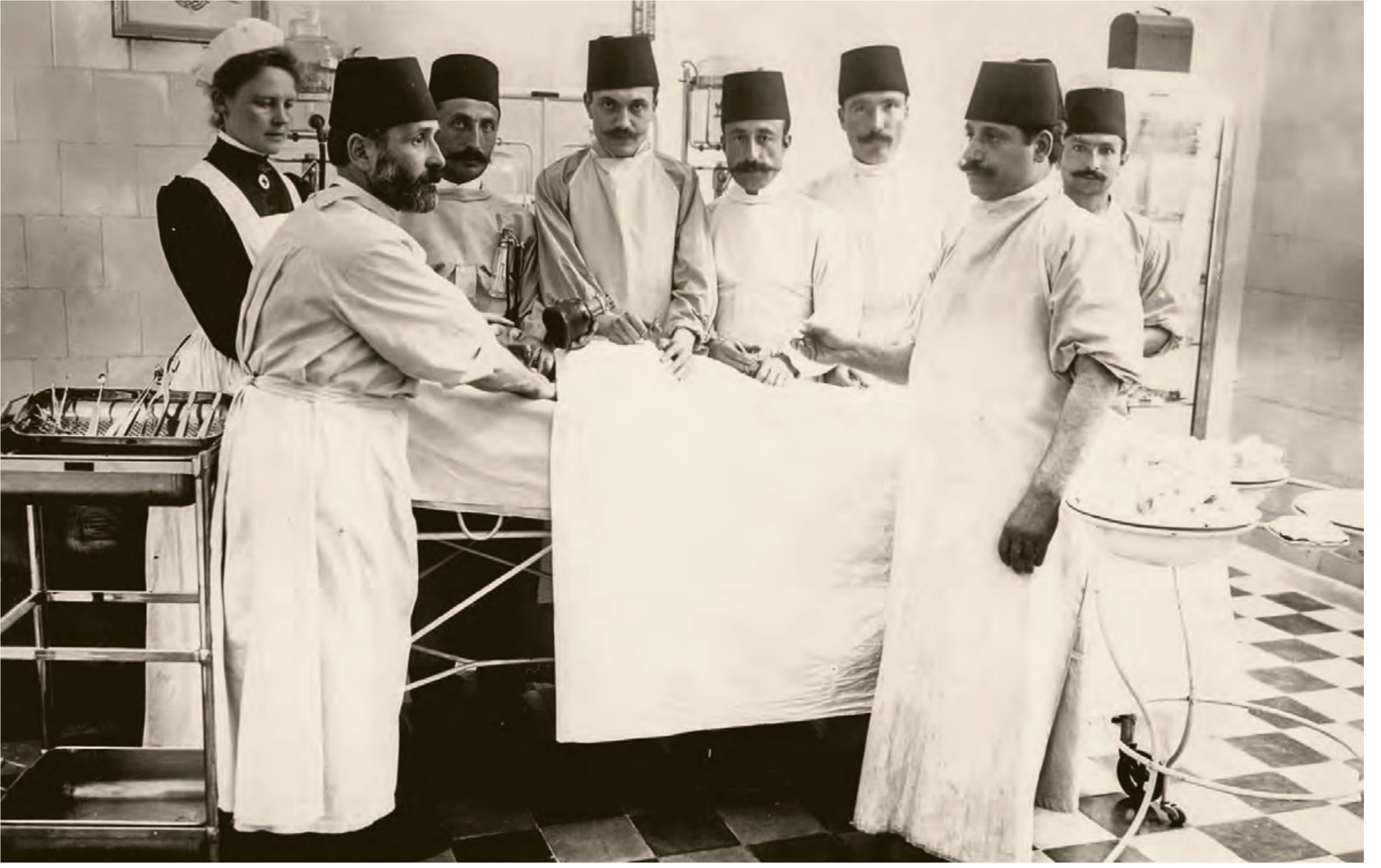
İstanbul'da hangi hastaların nerelerde yaşaması gerektiği belirlenmişti. Buna göre, bağırsaklarda yaralarla beraber müzmin ishal bulunması hâlinde; Kısıklı, Yalnız Servi, Bulgurlu, Yakacık, Hamidiye Köyü gibi yüksek yerler faydalıydı. Bu bölgelere gitmek için en elverişli zaman kar yağmadan önce kasım ayı başlarıydı. Hastaların iklime uyum sağlamaları bakımından yaz ortası veya hiç olmazsa eylül başlarında bu yörelere gitmeleri tercih edilirdi. Kalp-damar, özellikle ateroskleroz hastalarıyla sara, romatizma, kemik zayıflığı olanlar ve yaşlıların yüksek yerlerde yaşamaları uygun görülmezdi.

Amfizem hastaları yazın; Adalar, Boğaziçi sahillerinin ormanlık kısımları gibi deniz kenarında, kuru bir iklimde rüzgârlardan korunmalı, çam ormanlarına yakın bir yerde oturmalıydılar. Romatizmalılar en çok soğuk ve rutubetli havadan zarar gördükleri için İstanbul'da onlara uygun bir yer bulunmamakla beraber Acıbadem, Koşuyolu, Nuhkuyusu, Tophanelioğlu semtlerinin nispeten iyi geldiği belirlenmişti. Aynı şekilde şehirde akciğer veremine özel etkisi olan bir iklim yoksa da genellikle deniz iklimi ve yüksek yerlerden Adalar, Boğaziçi'nin kuytu kısımları, Kadıköy ve Moda önerilirdi.

Şeker hastalığında iklim seçme mecburiyeti vardı. Hiçbir ihtilatı olmayan hastalar, mutedil derecede kuru ve havası pek sıcak olmamak şartıyla çok güneş gören bir iklim aramaya mecburdular. Yaz vakti Marmara Denizi sahilleriyle nispeten serin olan Boğaziçi gibi yerler münasipti. Kış mevsiminde havası latif mevki aranırdı.

Bakırköy, Yeşilköy, Kuşdili, Yoğurtçu'da sıtma hastalığı bulunduğundan bataklıkların oluştuğu sonbahara yakın zamanlarda bu yörelerden uzak durulması tavsiye edilirdi. Nefes darlığında dağ iklimi tercih edilir; Yalnız Servi, Bulgurlu, Kısıklı, Hamidiye Köyü, Yakacık ve Şişli gibi dağ iklimi olan yerler oturmak için ideal kabul edilirdi.

Asabi hastalıklarda deniz kenarında oturmak, özellikle hemen sahil üzerinde oturmak buralardaki rüzgârlar, güneş ışınları ve dalga sesleri asabiyeti olumsuz etkilediğinden asla caiz görülmezdi. Hastalık hastalarına Sarıyer, Hisarlar, Bebek, Adalar, Şişli tavsiye edilirdi. Sinirleri zayıf olanlara, Kısıklı, Hamidiye Köyü gibi yüksek yerlerde uzun müddet oturmak iyi gelirdi. Ayrıca Yakacık, Libade, Yalnız Servi, Şişli, Nuhkuyusu, Bağlarbaşı gibi açık ve güzel manzaralı yüksek yerler, sinir

24- Hamidiye Etfal Hastanesi'nde ameliyathane (Yıldız Arşivi)

zafiyetinde ideal kabul edilirdi. Gayet sinirli kadınların Feneryolu gibi sakinleştirici ve latif iklimi olan yerlerde, zihin yorgunluğu hâllerinde ise Nuhkuyusu, Bağlarbaşı, Küplüce, Acıbadem'de oturmaları uygun görülürdü.

Sağlıklı yaşamak adına bu tercihleri yapabilecek maddi olanaklara sahip olmak gerekiyordu.

IV-Hastaneler

Osmanlıların İstanbul'da kurdukları ilk tedavi kurumları darüşşifalar ve Topkapı Sarayı'nda yaşayanlara hizmet veren saray hastaneleridir. Harem mensuplarına ait Cariyeler Hastanesi, bugüne kadar gelebilen en eski saray hastanelerinden biridir. Kırkayak adı verilen 53 basamaklık bir merdivenle inilen bu hastane, haremin en uç köşesindedir. Haremde; ebeler, başebeler yanında hasta cariyelere bakan nine adındaki hastabakıcılar vardı. Cariyeler Hastanesi, hastalar kethüdası veya hastalar ustası unvanını taşıyan bir kadın tarafından yönetilirdi. Önemli hastalık vakalarında nöbetçi harem ağasına haber verilir, harem ağası saray hekimini getirir, hekim gerekli görürse hastayı hastaneye gönderirdi. Enderun mensuplarının tedavi edildiği Enderun Hastanesi, Bâb-ı Hümayun'dan birinci avluya girer girmez sağ taraftaydı. Her gün iki saray hekimi ve iki saray cerrahı belirli saatlerde buradaki hastaları ziyaret eder ve tedavilerini yaparak gerekli ilaçları verirdi. Ayrıca sahilde Değirmenkapı tarafında Yaldızlı Kapı yanında, Birun'daki Bostancılar için, bir hastalar odası buluyordu.

Padişahların, hanedanın sağlıklarından sorumlu olan hekimbaşının makamı Hekimbaşı Odası Başlala Kulesi'ydi. Padişahların ve saray ileri gelenlerinin ilaçları burada yapılırdı. Bazı padişahların zehirlenerek öldürüldükleri söylentileri nedeniyle padişahların ilaçları, hekimbaşının gözetiminde, sıkı güvenlik önlemleri altında eczacıbaşı tarafından hazırlanırdı. Topkapı Sarayı'nda ilaç yapılan diğer bir yer de Helvahane'ydi. Burada üretilen macun, şurup, tiryak, hap ve pastiller ile saç boyası, sabun ve pudralar da Hekimbaşı Odası'nda saklanır, gerektikçe kullanılırdı.

Fatih Darüşşifası ile Sultanahmet Darüşşifası XIX. yüzyıl ortalarına doğru yıkılıp yok olmuştur. Bu sıralarda kadın hastalar ile kadın akıl hastalarına tahsis edilmiş olan Haseki Darüşşifası'nın bir odası kadın tutukevi olarak kullanılmaktaydı. Süleymaniye Darüşşifası, akıl hastalarına ayrılmış, adı Süleymaniye Bimarhanesi olmuştu.

25- Kâğıthane Hastanesi'nin açılışı (Yıldız Arşivi)

Atik Valide Nurbanu Sultan Darüşşifası önce askerî hastane ardından akıl hastanesine dönüşmüştü. Toptaşı Bimarhanesi adıyla 1927 yılına kadar kullanıldı. Müslüman tebaanın yataklı tedavi görebileceği bir yer kalmamıştı. Oysa İstanbul'a çalışmak için gelen kimsesiz Müslüman bekârlar hastalandığında ortada kalmaktaydı. Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Külliyesi'nin avlusundaki medrese, hastane olarak düzenlendi ve Edirnekapı Gureba ve Bekâr Hastanesi adıyla hizmete girdi (1837). Hapishanede hastalanan kimsesiz mahkûmlarla pranga mahkûmları buraya gönderiliyordu. Burası, Bezmiâlem Valide Sultan'ın yaptırdığı Gureba Hastanesi açılınca lağvedildi (1847).

Tanzimat Dönemi'nde İstanbullular, gerek poliklinik gerek yataklı tedavi hizmetlerini, 1839'da Galatasaray'da eğitime başlayan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin kliniklerinde almaya başladılar. Okulun muayenehanesinde (poliklinik) hocalar nöbetleşe hasta bakıyorlardı. Hastalar İslam-reaya, erkek-kadın ayrımı yapılmaksızın ücretsiz muayene ediliyor, yoksul hastaların ilaçları da okulun içinde bulunan Eczahane-i Âmire'den ücretsiz olarak veriliyordu. 1842-1843 öğretim yılında, payitaht sakinleri ile çevreden gelen 15.835 kişi muayene edildi. Sonraları Galatasaray'a ulaşma güçlüğü göz önünde tutularak, Beyazıt, Eyüp, Üsküdar (1845), Fındıklı (1865) ve Topkapı'da (1870) seçilen eczanelerde, gece-gündüz hizmet vermek üzere nöbet mahalleri/nöbet eczaneleri adı verilen ve acil servis gibi çalışan muayene ve tedavi birimleri açıldı. Nöbet eczaneleri 1895 yılına kadar faaliyet gösterdi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, daha sonra Humbarahane (Eyüp), Demirkapı, Haydarpaşa'da bulunduğu yıllarda klinikleriyle şehir halkına sağlık hizmeti sundu. 1867'de açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ise Kadırga'da hasta kabul ediyordu. Askerî tıp öğrencilerine staj yapmak üzere açılan, Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyatı Hastanesi (GATA, 1898), barışta İstanbullulara, savaşta ise yaralılara üstün hizmetler verdi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye bağlı olarak 1887'de faaliyete geçen Daülkelb Ameliyathanesi/Kuduz Tedavihanesi, hem aşı üretiyor hem de kuduz vakalarını tedavi ediyordu. İstanbullu hanımlar, zor doğumlarda Viladethane'ye (Doğumevi) başvuruyorlardı.

1843'te çıkan çiçek salgınında İstanbul'daki yataklı tedavi kurumlarının yetersizliği anlaşılınca, Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan bir hastane yaptırmaya karar verdi. 12 Mart 1847 günü törenle

26- Deniz Hastanesi (Yıldız Arşivi)

açılan ve sonraları Gureba-yı Müslimîn Hastanesi ve Vakıf Gureba Hastanesi adlarını alan Gureba Hastanesi vakfiyesindeki ilk şart, yoksul ve kimsesiz Müslümanların ücretsiz tedavi edilmesiydi. Evkaf Nezareti'ne bağlı olan hastanenin bilimsel nezareti hekimbaşıya aitti.

Haseki Nisa Hastanesi, önce Haseki Darüşşifası civarında satın alınan bir konakta kadın hastaları kabul etmeye başladı (1885). Daha sonra yıktırılan konağın bahçesine pavyon sisteminde modern klinikler yapıldı (1891). Yeni yapılan binaların pencereleri kafesliydi.

İstanbul'un ilk belediye hastanesi, "büyük kolera" salgınının hemen ardından Beyoğlu Belediyesi'nin kiraladığı bir evde, Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi adıyla faaliyete geçti (1865). St. Vincent de Paul rahibeleri tarafından yönetilen hastane, II. Meşrutiyet'te, Beyoğlu Zükûr (Erkekler) Hastanesi adını aldı. Cumhuriyet'ten sonra Beyoğlu Belediye Hastanesi adıyla faaliyetine devam etti.

Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa ile Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın kızı olan eşi, Zeynep Hanım'ın Üsküdar'da yaptırdığı Zeynep Kâmil Hastanesi, 2 Mart 1882 günü hizmete girdi. Haydarpaşa Numune Hastanesi açıldıktan sonra kadın ve çocuk hastalıkları ile doğum vakalarını kabul eden özel dal hastanesi oldu.

Kırım Savaşı'nın ardından Beyoğlu ve Galata'da açılan genelevlerde çalışan kadınlar için Beyoğlu Belediyesi'ne bağlı olarak Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastanesi açıldı (1883). Hastane giderleri ile görevlilerin maaşları, çalıştırdığı kadın sayısına göre genelevlerden alınan teftiş ücretiyle karşılanıyordu. Sonraları burası, Emraz-ı Zühreviye Hastanesi adını aldı.

II. Abdülhamid'in henüz sekiz aylıkken difteriden ölen kızı Hatice Sultan'ın anısına yaptırdığı Hamidiye Etfal Hastanesi, Berlin'deki Kaiserliches Kinderkrankenhaus'un (İmparatorluk Çocuk Hastanesi) planları esas alınarak pavyon sisteminde inşa edildi. 5 Haziran 1899 günü, merasimle hasta kabulüne başlayan hastanede İstanbul'un en yetkin hekimleri ile Alman hemşireler çalışıyor, bütün masraflar padişah tarafından karşılanıyordu. Kadınlar ve çocuklar ücretsiz muayene ve tedavi ediliyor, ilaçları da hastaneden veriliyordu. Sultanın isteği doğrultusunda İstanbul'u ziyarete gelen yabancılar için 16 yatak ayrılmıştı. Hastane eczanesinde kullanılan ilaç kapları, Yıldız Sarayı'nın bahçesindeki çini fabrikasında özel olarak yaptırılmıştı. Hastanede kızıl, kuşpalazı serumlarıyla çiçek aşısı hazırlama laboratuvarı vardı. Türkiye'nin ilk çocuk sanatoryumu burada faaliyete geçti (1906).

27- Beyoğlu Belediye Hastanesi

II. Abdülhamid tahttan indirilinceye kadar her cülus gününde yüzlerce yoksul çocuğu hastanede sünnet ettirdi. Avrupa'nın en tanınmış fabrikalarından getirtilen pek çok tıbbi araç gereç ülkemizde ilk olarak, Osmanlı hastanelerinin en mükemmel örneği sayılan bu hastanede kullanılmıştır.

İstanbul'da yaşayan azınlıklar ile yabancılar, kendi cemaatlerine ve kolonilerine sağlık hizmeti vermek üzere çeşitli hastaneler ve sağlık kurumları açtılar. Bunların ilki Balıklı Rum Hastanesi'dir (1793). Diğer azınlık hastaneleri ise Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi (1834), Surp Agop Hastanesi (1836) ile Or Ahaim Musevî Hastanesi'dir (1896).

Tanzimat'ın ilanından ve Kırım Savaşı'ndan sonra İstanbul'da yaşayan yabancılar artınca, bazı devletler ve dinî kuruluşlar İstanbul'da hastaneler açtı. Bunların en eskileri; St. Benoit (Galata, 1696), Pasteur (Taksim, 1846), La Paix (Şişli, 1858), Jeremya (Beyoğlu, 1881) hastaneleriyle St. Benoit Dispanseri'dir (Galata, 1841). Diğer ülkelere ait hastaneler şunlardı; Avusturya-Macaristan Hastanesi (Azapkapı 1830, Galata-Taksim), Avusturya Sen Jorj Hastanesi (Galata, 1873), Sen Jorj Etfal Hastanesi (Galata 1895, Şişli), Alman Katolik Hastanesi (Beyoğlu, 1846), Alman Hastanesi (Taksim, 1843), İngiliz Hastanesi (Galata, 1855), Dersaadet İtalyan Hastanesi (Galata, 1838), Rusya Hastanesi (Galata 1874, Harbiye), İran Hastanesi (Sultanahmet, 1901), Bulgar Hastanesi (Şişli, 1902), Amerikan Hastanesi (Taksim, 1920). Bütün cemaat ve yabancı misyon hastanelerinde kendi milletlerine mensup hekimler ve St. Vincent de Paul rahibe hemşireleri çalışıyordu.

Tanzimat'tan sonra İstanbul'a gelen ve yangınlardan zarar görerek yoksullaşan Avrupalı işçi ailelerine yardım amacıyla, 1 Ocak 1838 günü *Associazione Commerciale Artigiana di Piéta* adında bir cemiyet kuruldu. Önce yoksul işçilerin evlerine yardım götürülüyordu. Sonra toplanan bağışlarla yoksulları barındırmak üzere Harbiye'de 42 küçük ev yapıldı. İlk ev, 1841 yılında hizmete girdi. Laik ve hümanist anlayışla kurulan Artigiana'nın yönetimi 1872'de St. Vincent de Paul rahibelerine devredildi. 1874 yılında da Katolik kimliği resmiyet kazandı. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rumeli'den İstanbul'a gelen hasta göçmenlere bakılmak üzere cemiyetin bahçesine 20 yataklı bir hastane inşa edildi. Günümüzde, Artigiana-Düşkünler Evi İhtiyarlara Mahsus Cemiyeti Hayriye Derneği adıyla Pangaltı'da 1960 yılında yenilenen binasında hizmet vermektedir.

Belli bir kurumun mensuplarına hizmet veren, kurum hastanelerinin en eskisi Zaptiye Hastanesi'dir. Hasta mahkûmların gönderildiği bu hastane 1855-1860 yıllarında faaliyete geçmiş, sonraları Hapishane-i Umumi Hastanesi adını almıştır. 1896 yılında İstanbul'daki dilenciler ve âcizler için açılan Darülaceze'de kadın ve erkek sakinler için iki ayrı hastane bulunuyordu. Cumhuriyet'ten sonra kurumlaşmanın hız kazanması, bu tür hastanelerin de açılmasına neden olmuştur. İstanbul Esnaf Hastanesi (1937), Denizcilik Bankası Hastanesi (1941), Sümerbank Merkez Hastanesi (1945), Cumhuriyet döneminin ilk kurum hastaneleridir. 1946 yılında, iş kazaları, meslek hastalıkları ve analık sigortaları için İşçi Sigortaları Kurumu'nun oluşmasının ardından; Nişantaşı (1949), Sultanahmet (1952), Eyüp (1952), Samatya (1960), Paşabahçe (1962), Şişli (1966), Okmeydanı (1971), Göztepe (1972) semtlerinde SSK hastaneleri açıldı. Bütün SSK hastaneleri 2005 yılında çıkartılan bir kanunla Sağlık Bakanlığı'na devredildi.

İlk özel hastaneler ve klinikler, II. Abdülhamid döneminde padişahın iradesiyle faaliyete geçti. Rus Dr. Pleskoff, Maison de Santé adını verdiği ilk özel kliniği Beyoğlu'nda açtı. Hususi Hastaneler Nizamnâmesi'nin yürürlüğe girdiği 1898 yılında Cemil Paşa (Topuzlu), Zeynep Kâmil Hastanesi'ni hususi hastane olarak işletmek için izin aldı. Onu Opr. Dr. Fuat Süreyya Bey'in Cağaloğlu'nda açtığı Hususi Şifa Hastanesi izledi. Hususi Şifa Hastanesi 1904 yılında Kadıköy-Caferağa'ya taşındı. XIX. yüzyıl başında ve erken Cumhuriyet döneminde İstanbul'un çeşitli semtlerinde özel klinikler ve sıhhat yurtları açıldı.

Lozan Barış Anlaşması'yla kapitülasyonlar kaldırılırken, 30 Ekim 1923 tarihinden önce varlığı onaylanmış olan yabancı misyon hastaneleri, özel hastane statüsüne geçti. 1937 yılında çıkarılan bir kanunla azınlık hastaneleri de Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün

28- Balıklı Rum Hastanesi

denetiminde ve Sağlık Bakanlığı'nın kontrolünde çalışan, özel hastanelere dönüştü.

İstanbul'daki askerî birlikler için ilk hastaneler III. Selim döneminde (1789-1807) başlayan ve II. Mahmud döneminde devam eden orduyu modernleştirme girişimlerine paralel olarak açılmaya başlandı. Açılış tarihleri tam olarak bilinmeyen Tophane-i Âmire Hastanesi ile Levent Çiftliği Hastanesi 1796 yılında faaliyetteydiler. Bunları; Bahriye Merkez (1827), Maltepe (1827), Zeytinburnu (1828), Bâb-ı Seraskerî (1828), Humbarahane (1831), İplikhane, Liman-ı Kebir (1836), Topkapı, Tarabya, Kuleli (1844), Haydarpaşa (1845), Gülhane (1848), Gümüşsuyu (1849) askerî hastaneleri takip etti. Askerî hastanelerin modernizasyonu için Avusturya'dan davet edilen Alman asıllı iki hekim Dr. Lorenz Rigler ile Dr. Eder, 14 Ekim 1842 günü İstanbul'a geldiler. "Askerî Hastaneler Müfettişi" olarak görevlendirilen Dr. Rigler, Maltepe Askerî Hastanesi'ni, Viyana'daki Josephinum Askerî Tıp-Cerrahî Akademisi (Josephinischen medizinisch-chirurgischen Akademie/ Josephs-Akademie), tarzında yeniden organize etti. Haydarpaşa, Gülhane ve Gümüşsuyu askerî hastanelerinin plan ve organizasyonunda da büyük rol oynadı. İngiliz Mimar W. J. Smith'in neoklasik tarzda inşa ettiği Gümüşsuyu Askerî Hastanesi, kaloriferle ısıtma sisteminin kullanıldığı ilk hastanemiz oldu.

Diğer hastaneler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay), İstanbul'da Kızılhaç desteğiyle hastaneler kurdu. Anadolukavağı'ndaki tahaffuzhane, 53 gün Kavak Hastanesi adıyla 490 hasta 430 yaralı kabul etti. Beylerbeyi Sarayı'nın hizmet dairelerinde, Dr. Peştemalcıyan'ın başhekimliği altında açılan Paşa Dairesi Hastanesi ve Muzıka Dairesi Hastanesi 23 Ağustos 1877- 31 Mayıs 1878 arasında 2.606 hasta ve yaralı askeri tedavi etti. Hastalar cerrahi girişimlerden önce, yapılacak ameliyatın önemi ve ameliyat sonrası olası komplikasyonlar hakkında bilgilendiriliyor, ameliyata başlamadan izinleri alınıyordu. Bu hastaneler savaş bitince, Beylerbeyi Hastanesi adıyla askerî hastane olarak hizmete devam etti. Ayrıca Gülhane Hastanesi, Çinili Köşk Hastanesi, Paşabahçe Hastanesi, Şemsi Paşa Hastanesi, Nakilbend ve Tunuslu Hastanesi (Üsküdar), Humbarahane

29- Musevî Hastanesi

Hastanesi, Sirkeci Hastanesi, Mirgûn Hastanesi savaş yaralılarına ve hasta erlere ayrıldı. Savaş bittikten sonra bu kez Rumeli'de elimizden çıkan topraklardan gelen dul, yetim, hasta ve sakat göçmenler için Gülhane'deki Kırmızı Kışla'da, Muhacirîn Hastanesi Dul ve Eytamhanesi açıldı.

Yıldız-Balmumcu kışlalarındaki saray muhafızları ve Beşiktaş çevresinde oturan saray mensupları için açılan Yıldız Seyyar Askerî Hastanesi (1884), Türk-Yunan Savaşı'ndaki yaralıların tedavisine tahsis edildi (1897). Almanya'dan ithal edilen Duquer sisteminde demontable barakalardan oluşan bu hastanede, savaş sırasında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den (Askerî Tıp Okulu) Associated Professor Dr. Salih Bey ile iki intern Esad Feyzi ve Rıfat Osman, toplama yöntemiyle yaptıkları röntgen düzeneğini Yıldız'a götürerek, cepheden gelen yaralı erlerin bedenlerindeki kurşun ve şarapnel parçalarını tespit ettiler. 1897 yılının mayıs ayı sonlarında İstanbul'a gelen Alman Kızılhaç Heyeti'nden Dr. Kuttner ile Dr. Nasse, bir röntgen cihazı getirmişlerdi. Yıldız Seyyar Askerî Hastanesi'nde, derme çatma bir düzenekle radyografiler çekildiğini görünce hayretler içinde kaldıklarını ifade ettiler. Yunan cephesinde ise İngiliz hekimler, 13 Mayıs 1897 günü İngiltere'den Pire Limanı'na ulaşan bir gemiyle gelen iki röntgen cihazını kullandılar. Böylece 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, önce Türk ardından Alman ve İngiliz doktorların radyografik görüntüler aldığı ilk savaş olarak dünya radyoloji literatürüne geçti. 1897 Türk-Yunan Savaşı yaralılarının bir kısmı da Gümüşsuyu Hastanesi'nde tedavi edildi.

Balkan Savaşları'nda (1912-1913) yaşanan yenilginin ardından, dağınık ve perişan bir hâlde geri çekilmeye başlayan askerler arasında dizanteri ve kolera salgını başladı. Birkaç gün içinde İstanbul'a on binlerce hasta, yaralı asker ile hasta ve bakımsız göçmen yığıldı. İlk gelenler belediyenin kiraladığı evlere, hanlara ve otellere yerleştirildi. Yer kalmayınca mezarlıklar, cami avluları, boş araziler, çiftlikler ve istasyonlara yayılan göçmenler arasında kolera, dizanteri ve çiçek salgınları baş gösterdi. Kasım 1912'de Sarayburnu sahilinde 2.500 koleralı vardı. Tahaffuzhaneler koleralılarla doluydu. İstanbul Belediyesi, uygun olabilecek tüm mekânları hastane olarak kullanmaya karar verdi. Önce Boğaziçi'ndeki büyük oteller, yalılar boşaltıldı. Pek çok okul hastaneye dönüştürüldü. Sıhhiye Nezareti, Demirkapı'da barakalar hâlinde bir kolera hastanesi kurdu. Belediye hamile-zayıf ve hasta göçmen kadınlara Haseki Nisa Hastanesi'ni tahsis etti. Ayrıca, İstanbul'un çeşitli yerlerinde 90'a yakın kolera hastanesi kuruldu. Tüm hastane ve kışlalar dolunca son asker kafileleri çadırsız olarak Sarayburnu ve Demirkapı sahiline bırakılınca, tüm camiler ibadete kapatılıp hastaların tedavilerine tahsis edildi.

I. Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında cepheden İstanbul'a gönderilen yaralıların tedavi ve bakımları, cemaat ve yabancı misyon hastaneleri dâhil bütün hastanelerde ve Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından hastane olarak düzenlenen; camiler, okullar, resmî daireler ve konaklarda yapıldı. Yaralılara İstanbul'un seçkin ailelerine mensup hanımlarla çeşitli ülkelerin Salib-i Ahmer Cemiyetleri'nin (Kızılhaç) İstanbul'a gönderdiği sağlık heyetlerinde bulunan *şefkat hemşireleri* bakıyordu. Kimi yabancı hemşireler, *ordu hemşiresi* unvanıyla cephelerde hizmet etti.

V-Hekimler

İstanbul'un dokusunu oluşturan Osmanlı tebaasına mensup Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri ile levantenler ve başka ülkelerden gelen yabancılardan oluşan Katolikler, Fatih Sultan Mehmed'in tanıdığı cemaat hakları çerçevesinde din, eğitim ve sağlık alanlarında örgütlenip kendi kültür ve gelenekleri doğrultusunda yaşarlardı. Meslekler de âdeta paylaşılmıştı. Devletin temel unsuru olan Müslümanlar hekimlik, eczacılık, diş hekimliği gibi mesleklere itibar etmiyordu. Zorunlu göçler nedeniyle yüzyıllarca çeşitli ülkelerde azınlık olarak yaşayan Yahudiler, finans ve ticarete ilişkin işler yanında hekimlik, diş hekimliği, eczacılık gibi dünyanın her yerinde uygulanabilir meslekleri tercih ediyorlardı. Özellikle hekimlik mesleğinde büyük ün kazandılar. Hristiyan Orta Çağı'nda bile devlet ve din ileri gelenlerinin özel hekimleri Musevîydi. Bu üstünlüğün nedeni; Yahudi

30- Beylerbeyi Hastanesi

hekimlerin İbranî, Arap, Yunan dillerinde yazılmış tıp eserlerinden yararlanmalarına ayrıca Latince, İtalyanca ve İspanyolca bilmelerine bağlanmaktadır. Avrupa'da dinî taassubun körüklediği Yahudi aleyhtarlığı artınca XIV ve XV. yüzyıllarda Fransa, Almanya ve Macaristan'dan göç edenler Osmanlı topraklarına geldiler. II. Murad'ın (1421-1451) hekimbaşısı İsak Paşa bir Yahudi'ydi. Ayni yıllarda Müslüman olarak Yakub adını alan Yahudi asıllı hekim Maestro Jacopo (Yakup) da saray hizmetine girdi. Hekim Yakup, II. Mehmed'in (Fatih) de özel hekimi oldu. Kimi tarihçiler Fatih Sultan Mehmed'i zehirlediği kanısındadır. Amasyalı Ermenilerden Amirdovlat (ö. 1496), Fatih'in cerrahı ve göz hekimiydi. Cerrahbaşılık ve saray başmuhafızlığı gibi yüksek mevkilere yükseldi. Haçlı Seferi hazırlığında olan Jean de Kapistrano'ya karşı Fatih'in onayıyla Osmanlı Musevîlerinden oluşturulan Evlad-ı Musa Gariban Alayı'nın hekimliğine saray hekimi İshak Paşa Galeon ile Ribi Sonsino atandı.

Fatih Sultan Mehmed, hekimlere önem verir ve onları ödüllendirerek teşvik ederdi. Ulema (Bilginler) Defteri'nde yedi hekim kayıtlıydı. Bunlardan Hekim Kutbüddin Ahmed (ö. 1497), derin tıp bilgisiyle Fatih'in iltifatlarına mazhar olmuştu. Hekim Altunîzade (Altuncuzade, İbn Zeheb), tıbbi bitkiler hakkında geniş bilgi sahibi olması yanında kalaydan yaptığı idrar sondasıyla ün kazanmıştı. İbn Sina'nın icat ettiği kalaydan sondayı Türkiye'de ilk kez kullanan Hekim Altunîzade, İstanbul'da idrar zoru çeken hastalara derman olmuştu.

Hekim Beşir Çelebi aynı zamanda şair ve tarihçiydi. *Mecmûatü'l-fevâid* adını taşıyan iç hastalıklarına ait bir eser bırakmıştır. Fatih'i ölüm döşeğinde tedavi eden iki hekimden biri olan Hekim Lârî, II. Bayezid'in de özel hekimiydi. Hekim Arap, Üsküp valisinin yanında çalışırken ününü duyan Fatih tarafından İstanbul'a çağrılmış, hem Fatih'in hem de II. Bayezid'in saray hekimliğini yapmıştır. Ulema Defteri'ndeki diğer hekimler Hekim Hoca Ataullah ile Hekim Yakub Paşa'dır.

Fatih döneminde öne çıkan Ahî Çelebi, daha sonra II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî dönemlerinde de parlak bir hekimlik kariyeri sergilemiştir. Kastamonu'da Candaroğlu İsmail Bey'in hizmetindeyken bu beylik, Osmanlı Devleti'ne ilhak olunca İstanbul'a geldi. Mahmutpaşa'da hekim dükkânı (muayenehane) açtı. Dönemin tanınmış hekimleri Kutbüddin ile Altunîzade'den ders aldı. Fatih Darüşşifası'na hekim olarak tayin edildi. II. Bayezid tarafından hekimbaşılığa getirildi. Geleneğe göre Padişah vefat ettiğinde hekimbaşısı görevden azledilirdi. II. Bayezid'in vefatıyla hekimbaşılıktan azledildiyse de Yavuz Sultan Selim tarafından yeniden hekimbaşılığa getirildi. Yavuz'un ölümüyle tekrar azledildi (1520). En önemli eseri, *Risâle-i Hasâtü'l-kilye ve'l-mesâne*, böbrek ve mesane taşlarıyla ilgilidir. Ahî Çelebi, servetini hayır işlerine harcamış, Edirne'de medrese ve mektep, İstanbul-Yemiş İskelesi'nde cami yaptırmıştı. Günümüzde İstanbul-Eminönü'nde bir mahalle Ahî Çelebi'nin adını taşımaktadır.

31- İtalyan Hastanesi

1492'de İspanya'dan başlayan yoğun Sefarad göçleriyle gelen hekimler; İspanyolca, Latince ve Arapça tıp literatürüne hâkimiyetleriyle sivrilip sarayda itibar sahibi oldular. Bunlar arasında en çok ön plana çıkan Hamon ailesidir. Joseph (Yusuf) Hamon (d. 1450?) II. Bayezid ile Yavuz Sultan Selim'in saray hekimliğini yaptı. Oğlu Moşe (Musa) bin Hamon (d. 1490-ö. 1567) da Kanunî Sultan Süleyman'ın saray hekimiydi, vezir rütbesi ile taltif edildi. Onun oğlu Joseph Hamon ise II. Selim döneminin itibarlı hekimlerindendi.

I. Selim'in nikris (gut) hastalığını tedavi etmiş olan Kaysunizade (ö. 1611), Kanunî'nin son yıllarında hekimbaşılığa getirilmiştir. Kanunî'nin son seferine katılmış ve cesedini mumyalamıştır. Hekim Nidaî (d. 1512), Konya'da Şehzade Selim'in saray hekimliğini yaparken, II. Selim olarak tahta çıkması üzerine İstanbul'a gelip saray hekimi oldu. Asıl adı Şaban olmasına rağmen şair olduğu için şiirlerinde kullandığı Nidaî mahlasıyla ün kazandı. Eserleri arasında en önemlisi olan *Menâfiu'n-nâs*, yer yer şiir şeklinde yazılmış bir tıp kitabıdır. Nidaî, 1566'da tamamladığı bu kitabını II. Selim'e ithaf etmiştir. *Menâfiu'n-nâs*, halk arasında çok rağbet görmüş bir eserdir.

Salamon ben Natan Eşkenazi (d. 1520-ö. 1602), II. Selim ve III. Murad'a hekimlik yaptı. Kendisine devletler arası müzakerelerde padişahı temsil etme yetkisi bile verilmişti. 1604 yılında saraydan maaş alan *Cemaat-i Etibba-yı Yahudiyân* (Yahudi doktorlar topluluğu) sayısı 64'ü bulmuştu. Çiçek hastalığına yakalanan I. Ahmed'i tedavi eden Salamon ben Natan Eşkenazi'nin dul eşi Buha Eşkenazi, eşinin yerine saray hekimliğine getirildi.

IV. Murad'ın musahibi ve hekimbaşısı Emir Çelebi (ö. 1648), *Enmûzecü't-tıb* eserini 1624 yılında Vezir Recep Paşa adına yazmıştır. Hava, toprak ve iklimin nitelikleriyle başlayan bu kitap, hastalıklar ve ilaçlarıyla devam eder.

Saray entrikalarına karışmaları, ardından Sabetay Sevi olayı, XVII. yüzyıldan sonra Yahudi hekimlerin gözden düşmelerine sebep oldu. Avrupa'dan Yahudi göçünün azalması ile göçmenlerin getirdiği yeni bilim ve teknolojiden mahrum kalan Osmanlı Yahudileri, sağlık alanındaki üstünlüklerini Rum ve Ermenilere bırakmak zorunda kaldılar. 1700 yılında İstanbul'daki ruhsatlı hekimlerin içinde sadece bir Venedikli Yahudi yer almaktaydı. Yoğun Yahudi nüfusunun yaşadığı Eminönü ve Bahçekapı'da artık Hristiyan hekimler vardı. Saray ve çevresinde de durum farklı değildi. Örneğin, Padua Tıp Fakültesi mezunu Panagioti Nicoussias (ö. 1673), Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın hekimi ve danışmanı olmuştu (1656). Girit'in ele geçirilmesinden sonra Venediklilerle yapılan müzakerelerde Osmanlıları temsil etmişti. Alexander Mavrokordatos (ö. 1709) da Padua ve Bologna'da tıp öğrenimi gördükten sonra baştercüman olarak Karlofça Antlaşması görüşmelerine katıldı (1669). XVII. yüzyılın sonlarında yetenekli bir Musevî hekimin saraya kabul edilmesi ancak Müslümanlığı benimsemesiyle mümkündü. Sefarad Yahudisi Hekim Moşe Ben Raphael Abravanel, İslamiyeti kabul edip Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi olduktan sonra hekimbaşılığa getirildi ve padişahı tedavi edebildi. III. Mustafa (1757-1774) devrinden itibaren Osmanlı sarayında; Napolili Karo ve Almanyalı Gobis'in başı çektiği Frenk tabipler görülmeye başlandı. Frenk tabiplere sadece Galata'da dükkân/muayenehane açma izni verildiyse de İstanbul tarafına kaymaları önlenemedi.

XIX. yüzyıla gelindiğinde hekimlik, cerrahlık, diş hekimliği ve eczacılık yabancılar tarafından yürütülüyordu. Darüşşifalarda veya bir hekim dükkânında usta-çırak yöntemiyle yetişen ya da Süleymaniye Medresesi'nde klasik eğitim alan Müslüman hekimler, tıp alanında giderek artan yeni buluşlara uzak kalınca Osmanlı Devleti'nde sağlık alanı, Avrupa'da tıp okuyan ve yeni literatürü izleyebilen gayrimüslimlerin egemenliğine girdi. Ancak yabancılarda doktorluk belgesi aranmadığından bunların arasında hekim olmadıkları hâlde yeni tıbbı bildiklerini iddia eden şarlatanlar da vardı. Bu şarlatanların ölümlere yol açması üzerine 1857 yılında muayenehane açacak yabancı hekimlere tıp diplomasına sahip olma mecburiyeti getirildi.[2]

1802 yılında, İstanbul'daki hekim, ispençiyar ve necefçi dükkânlarında Frenklerin çalıştığının tespit edilmesi üzerine, Frenklerin bu dükkânlarda bulunmamaları ve cüret edenlerin gediklerinin geri alınacağı yolunda bir ferman çıktı. III. Selim, bunun,

2 *Cerîde-i Havâdis*, nr. 837, 29 N. 1273 (23 Mayıs 1857).

32- Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin mezar taşı

33- Hekimbaşı Mustafa Salih Efendi'nin mezar taşı

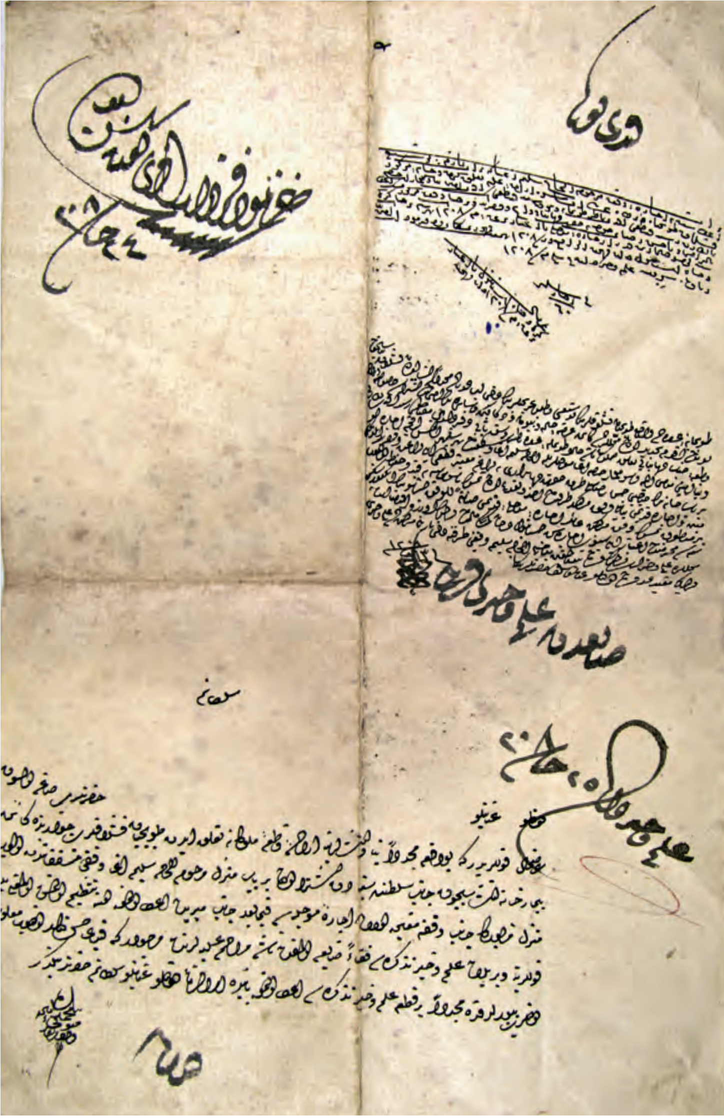
hekimbaşı ve necefçiler kethüdasının hâlledeceği bir iş olmadığı kanısındaydı. Frenklerin esnaflığında çok fesat olduğunu hatırlatıp vezirine birkaçını cezalandırmasını emretti.[3] Ardından İstanbul kadısına gönderdiği bir hükümde, Frenk kıyafetinde tabiplik yapanların bulunup cezalandırılmasını istedi.

Ordunun sağlık işleri de genellikle azınlık ve yabancılar tarafından yürütülüyordu. Orduya Müslüman hekim yetiştirmek üzere 14 Mart 1827'de eğitime başlayan Tıphane-i Âmire 1839'da reorganize edilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne adını aldı. Okulun açıldığı dönemi işaret eden, II. Mahmud'un şiirlerindeki *Adlî* mahlasından kaynaklanan *Adliye* sözcüğü, sonraki yıllarda düşmüş ve okul Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne adıyla anılmıştır. Askerî hekim yetiştiren bu okul açıldığında, Türkçe ders kitabı olmadığı için dersler Fransızca okutulmaya başlandı. Hemen hemen bütün hocaları; Konstantin Karatodori, Spiridon Mavroyeni, Gaspard Sinapyan gibi Rum ve Ermeni azınlıklar yanında Dr. Sigmund Spitzer, Dr. C. A. Bernard, Dr. Rigler gibi Avusturyalı, Antoine Calleja, Francesco Della Sudda gibi İtalyan ve Antoine Fauvel gibi Fransız hekimlerdi.

1858'de 300 Müslüman öğrenciye karşılık 150 gayrimüslim öğrenci vardı, oran yarı yarıyaydı. Mezunlar askerî hekim olarak ordulara gönderiliyordu. Okulun kuruluş amacı tam olarak gerçekleştirilememişti ama en azından yabancı şarlatanların yerini Müslim-gayrimüslim, nitelikli hekimler almaya başlamıştır. İlerleyen yıllarda tıp eğitimi için çocuklarını Avrupa'ya gönderip para harcamak istemeyen gayrimüslimlerin artan rağbeti ve ilgililerin "reayayı memnun etme" gayreti, öğrenci oranının bozulmasına yol açtı.

XIX. yüzyıl başlarında mesleklerinde sivrilip devlet kademelerinde etkinlik kazanmaya başlayan Türk hekimler genellikle elit ailelerin çocuklarıydı. Şanizade Ataullah Efendi (d. 1771-ö. 1826) bir kadı ve müderris ailesi olan Şanizadelerin Ortaköy'deki yalısında doğdu. Birkaç kez hekimbaşılığa getirilen; Mustafa Behçet Efendi (d. 1774-ö. 1834) ile kardeşi Abdülhak Molla (d. 1786-ö. 1854) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne nazırlığı yapan Abdülhak Molla'nın oğlu Hayrullah Efendi'nin (d. 1817-ö. 1866) bu göreve atanmalarında mensubu oldukları Hekimbaşı Ailesi'nin payı inkâr edilemez. Tıphane-i Âmire'yi bitirdikten sonra siyasete atılıp pek çok üst düzey kamu

3 BOA, HAT, nr. 1724 (1217/1802).

34- Tophane Kışlası civarında bimarhâne inşasına dair Aralık 1793 tarihli belge (BOA, C.BLD, nr. 4758)

35- Klinik tıbbın kurucusu Feyzi Paşa (N. Yıldırım Arşivi)

görevi yanında beş kez hariciye nazırlığı ve iki kez sadrazamlığa yükselen Keçecizade Mehmed Fuad Paşa (d. 1815-ö. 1869) tanınmış şair Keçecizade İzzet Molla'nın oğluydu.

Şanizade Mehmet Ataullah, Mustafa Behçet Efendi ve Abdülhak Molla medresede aldıkları dinî eğitimin ardından tıp öğrendiler. Bir yandan ilmiye sınıfında ilerlerken bir yandan da tıp bilgilerine dayanan; hekimlik mesleği yanında; hekimbaşılık, tıbbiye nazırlığı ve hocalığı yaptılar. Şanizade ile Mustafa Behçet Efendi, Türkçeye çevirdikleri tıp kitapları ile Türkçe tıp eğitiminin altyapısını oluşturdular. Ayrıca Tıphane-i Âmire gibi yeni kurumların kuruluşuna, karantina gibi daha önce bilinmeyen uygulamaların başlamasına katkıları ile ön plana çıktılar.

Bu kuşağın hemen ardından, bir iki halk çocuğunun eğitimlerinden aldıkları güç ve kişisel yetenekleriyle seçkinleştiği görülüyor. Mora İsyanı'nda esir alınıp bir cerraha satılan böylece usta-çırak yöntemiyle yetişen Cerrah İsmail Paşa (d. 1807-ö. 1880) hekimbaşılığa kadar yükselirken günümüze kadar uzanan bir burjuva ailesi kurdu. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin ilk mezunlarından Hekimbaşı Salih Efendi (d. 1816-ö. 1895) bir halk çocuğuydu. O da iyi bir tıp eğitimi yanında zekâ ve dürüstlük gibi kişisel değerleriyle yükseldi.

Bu dönemde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den yetişen hekimlerin üstlendiği kamu görevlerine bir göz atılırsa onların üst düzey yöneticilik yanında, Tanzimat'ın yeni kurumlarının vazgeçilmez elemanları oldukları görülür. Cerrah İsmail Paşa, Salih Efendi ile Hayrullah Efendi'nin; eğitim, ticaret ve nafia ve zaptiye nazırlıkları ve müsteşarlıkları, büyük illerin valilikleri, payitaht İstanbul ile Beyoğlu belediye başkanlıkları yanında kamu hizmetlerini yönlendiren meclislerde üyelik gibi görevlere âdeta dönüşümlü olarak atanmaları Mekteb-i Tıbbiye-i

Şâhâne mezunlarının eğitimlerinden aldıkları gücü, toplumsal yaşamın her aşamasında başarılı hizmetlere yönlendirdiklerine işaret ediyor.

Türk hekimlerin seçkinleşme mücadelesinde en önemli kilometre taşı, tıp eğitiminin tamamen Türkçeleştiği 1870 yılıdır. Bu tarihten itibaren başlatılan çeviri faaliyetleri yanında Avrupa'ya ihtisasa gönderilenlerle kurulan köprü sayesinde tıbbi bilgi birikimine ulaşılmış, çağdaş tedavi ve koruyucu sağlık kurumları açılmaya başlanmış ve XIX. yüzyıl sonlarında bilimsel katkılar gerçekleştiren çağdaş Türk hekimleri yetişmiştir.

1869-1900 yılları arasında Avrupa'da ihtisas yapanlardan Feyzi Paşa, Türkiye'de klinik tıbbın kurucusu kabul edilir. Hasan Mahzar Paşa, anatomi eğitiminin temel kitaplarını çevirdi. Şakir Paşa, deneysel fizyolojinin esaslarını getirdi. Besim Ömer Paşa, ilk doğumevinin açılmasını sağladı. Esad Paşa, modern bir göz kliniği kurdu. Cemil Topuzlu, cerrahideki başarıları yanında İstanbul Belediye Başkanlığı sırasındaki çağdaş şehircilik uygulamalarıyla dikkati çekti. Ali Rıza Bey, kimya ile ilgili bilimsel yöntemleri aktardı. Halit Şazi (Kösemihal), modern diş hekimliğinin kurucusu oldu. Almanya'da ihtisas yapan Asaf Derviş Paşa, jinekolojik cerrahinin temellerini attı, Raşit Tahsin (Tuğşavul), ilk nöro-psikiyatri kliniğini hayata geçirdi. Ziya Nuri (Birgi) Paşa, ilk bağımsız kulak burun boğaz hastalıkları kliniğini tesis etti. Hamdi Suat (Aknar), deri patolojisindeki orijinal araştırmalarıyla dünya literatürüne geçti. Esad Feyzi, röntgen ışınlarını savaş yaralılarına uygulayan ilkler arasında anılıyor. Kadri Raşit (Anday) ilk modern çocuk hastalıkları kliniğinin kurucusudur. Tevfik Recep Örensoy, mikroskopla doku incelemelerini başlattı. Kemal Cenap Berksoy, sindirim fizyolojisiyle ilgili deneysel çalışmaların öncüsü oldu. Aseptik cerrahi Orhan Abdi'nin (Kurtaran) uygulamalarıyla yerleşti. Refik Saydam'ın sağlık bakanlığı sırasında gösterdiği başarılı çalışmaların temeli; Balkan, I. Dünya ve Kurtuluş savaşlarında edindiği deneyimlere dayanıyordu. Nihat Reşat Belger, hidroklimatoloji dalını kurdu. Hasan Reşat Sığındım, monositer lösemiyi tanımladı. Behçet Sabit Erduran, ürolojinin bağımsız bir dal olarak gelişmesine katkılarda bulundu. Kendi adıyla anılan hastalığı tanımlayan Hulusi Behçet dünya dermatoloji literatürüne geçti. Osman Cevdet Çubukçu, fizyoterapi ve rehabilitasyonu geliştirdi.

Mazhar Osman (d. 1884-ö. 1951), Türkiye'de psikiyatrinin medikalize edilmesine büyük katkı yaptı. La Paix Hastanesi'nde düzenlediği konferanslara; Abdülhak Hâmid, Cenap Şehabettin, Süleyman Nazif, Hüseyin Rahmi gibi o dönemin ünlü şair ve edebiyatçıları da katılırdı. Aydınlar ile kurulan bu ilişki, akıl ve sinir hastalıkları dalının kamuoyunda anlaşılmasını sağladı. Mahzar Osman halk arasında efsaneleşti, adı âdeta akıl ölçüsünün bir sembolü olup günlük konuşma diline girdi. Aklından şüphe edilen kişilere; "Mazhar Osman'a görün.", "Mazhar Osmanlık olmuş." denirdi. "Haydi Mazhar Osman'a, Mazhar Osman'a" ya da "Haydi tımarhaneye", yani sen delisin demekti.

Avrupa'da tıp eğitimi alanlar ve ihtisas yapanlar, İstanbul'a döndükten sonra tıp okullarına hoca olarak atanınca öğrendiklerini yeni kuşaklara aktarmaya başladılar. Yürütülen uzun soluklu mücadele sonunda sağlık alanında kendi ülkesinde azınlık durumuna düşen Türk hekimleri, seçkin bir konuma geldiler. Yabancıların Türkiye'de hekimlik yapması Lozan Anlaşması'nın 28. maddesiyle yasaklandı (23 Temmuz 1923).

Hekim dükkânları/muayenehaneler

İstanbul'da hekimler, cerrahlar, eczacılar, kehhaller (göz hekimleri) ve diğer sağlıkçılar esnaf teşkilatına bağlıydılar. Gedik usulüyle çalışırlardı, muayenehanelerine de *dükkân* denirdi. Hekimbaşı Emir Çelebi'nin (ö. 1638), Unkapanı'ndaki *hekim dükkânı* ilk örneklerden sayılır. 1700 başlarında İstanbul, Üsküdar, Galata, Tophane, Kasımpaşa ve Hasköy'de; 21 hekim dükkânı ile 27 cerrah dükkânı vardı. İstanbul'da ayrıca; *fıtıkçı kârhanesi*, *çıkıkçı dükkânı* gibi çeşitli hastalıklara özgü yerler de bulunuyordu.

Bursalı Ali Münşi (ö. 1733), İstanbul'da açtığı hekim dükkânı sayesinde sarayın dikkatini çekmiş ve saray hekimliğine getirilmişti. İstanbul'un tanınmış hekimlerinden Vesim Abbas'ın (ö. 1760) Fatih Camii civarında bir hekim dükkânı vardı. Hekimbaşı Mehmed Refî, Cerrah Yorgi'ye fıtıkçı kârhanesi açma izni vermişti (1765). Yine bu yıllarda Simkeşhane'de bir cerrah dükkânı faaliyetteydi. 1782'de Koska'da çalışan Frengici Bedros ölmüş, dükkânı başkasına devredilmişti. 1785 tarihli bir arşiv belgesinden İstanbul'da frengi dükkânları olduğunu öğrenmekteyiz. XVIII. yüzyıl sonlarında David oğlu Menteş, Cerrah Manol, Cerrah Mihal, Cerrah İsakoğlu Yako'ya İstanbul'da *cerrah dükkânı* açmak için gedik verilmişti. 1808'de İstanbul'da Tabib-i Ruhanî Hacı Mehmed Efendi'nin dükkân açması, dönemin anlayışına uygun olarak psikolojik rahatsızlığı olanlara manevi telkin ve dualarla yardımcı olduğunu düşündürmektedir.

Tanzimat'ın ilanından sonra (1839) İstanbul'a para kazanmak amacıyla gelen yabancı hekimler genellikle Beyoğlu ve Galata çevresine yerleştiler. Modern bir hekim

38- Fransız Hastanesi (Yıldız Arşivi)

39- Şişli'deki Rus Hastanesi (Yıldız Arşivi)

muayenehanesi açmak -kirası, döşenmesi ve gelişen teknolojiye göre tıbbi donanımı ile- önemli bir harcama gerektiriyordu. Bu nedenle bazı hekimler, evlerinin bir odasını muayenehane olarak kullanıyorlardı. Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) Paris'ten gelip İstanbul'a yerleşen Diş Tabibi Louis Phélis ile daha sonra göz hastalıkları hekimi Dr. Enrico (1875), Beyoğlu'ndaki evlerinde hasta kabul ediyorlardı.

İstanbul'daki hekimlerin çoğu bir veya birkaç eczane ile anlaşıp bu eczanelerde hasta bakarlardı. Doktorlarla anlaşan eczaneler, bir odalarını muayenehane yapıyor, burada hasta bakan doktorların yazdığı reçeteler eczanede yapılıyordu. Bu işte hem eczacı hem doktor kazançlıydı. Doktor ve ilacın bir arada olması halk için de bir kolaylıktı. 1890'larda Tophane-Salıpazarı arasındaki kaldırımlarda oturup hasta bekleyen Tibetli, Türkmen ve Çinli hekimler vardı. Bu hekimlere daha çok kadın hastalar rağbet ediyordu. Bu arada Avrupa'da ihtisas yapıp dönen bazı hekimler, eczaneleri terk ederek Avrupa usulüne göre özel muayenehane açmaya yöneldiler. İlk olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne cerrahi muallimi Opr. Dr. Cemil (Topuzlu) Bey, Bâbıâli'de Muayenehane-i Cerrahî adıyla özel bir muayenehane açtı (1895). Onu Dr. Hafız Hilmi Bey, Dr. Esad (Işık), Dr. Besim Ömer'in (Akalın) muayenehaneleri izledi (1897). Besim Ömer Paşa'nın muayenehanesi Divanyolu'ndaki Alâimüssema Eczanesi'nin üstündeydi. Daha sonra pek çok hekim, kendi muayenehanesini açtıysa da, İstanbul'daki hekimlerin bazıları eczanelerde, bir kısmı da evlerinde hasta kabul etmeye devam etti. 1897 yılında; Beyoğlu'ndaki Alibrandi Eczanesi'nde Dr. F. Süreyya, Büyük Paris Eczanesi'nde Dr. Angelo Bohor hasta bakıyordu. İngiliz Eczanesi'nde ise gece gündüz pek çok hekim çalışıyordu. İhtisasını Fransa ve İtalya'da yapan Opr. Dr. Dimitri Harmanidis, Galata'daki muayenehanesinde erkek hasta kabul ediyor, kadın hastalara ise Beyoğlu Çukurbostan'daki evinde bakıyordu. Dr. Dimitraki Çıkala, belsoğukluğuna tutulanları Beyoğlu-Tarlabaşı'ndaki evinde kabul ediyordu. Pazar ve perşembe günlerini kadın hastalarına ayırmıştı.

Hâli vakti yerinde olanlar hekimlerin muayenehanelerini tercih eder, hasta muayenehaneye gidemeyecek durumdaysa evlerine hekim getirirlerdi. Tanınmış usta hekimler muayene ücreti olarak bir mecidiye, diğer hekimler 10 kuruş alırlardı. Beyoğlu'nda muayenehaneleri olan Dr. Kâtipyan ile Dr. Horasancıyan

2 mecidiye alırlardı. Evlere çağrılan ünlü hekimlerin vizitesi bir altındı. Eczanelerde muayene yapan hekimler, haftada bir gün ücretsiz hasta muayene ederdi. Yoksul ve orta hâlli İstanbullular daha çok, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Gülhane ve Haseki Nisa hastaneleri ile Bezmiâlem Valide Sultan'ın yaptırdığı Gureba Hastanesi polikliniklerine giderdi.

XIX. yüzyıl başlarında Türk hekimlerin muayenehaneleri Cağaloğlu ve çevresinde, azınlıklara mensup ve yabancı hekimlerinkiler ise Beyoğlu civarında toplanmıştı. Lozan Anlaşması'yla, yabancıların Türkiye'de çalışması çok özel koşullara bağlandığından Cumhuriyet'ten sonra yabancı hekimler muayenehanelerini kapatmak zorunda kaldı.

Kadın hekimler

İstanbul'da XVII. yüzyıldan itibaren farklı alanlarda becerileri olan kadın sağlıkçılar çalışmaktaydı. *Tabibelik* yapan bir Yahudi kadın, 1607 yılında ölünce boşta kalan 35 akçe yevmiyesinin 25 akçesi bir tabibe verilmiş, 10 akçesi ise hazineye aktarılmıştı. Üsküdar'da oturan Fatma Hatun, Hüseyin'in başındaki keli tedavi etmek için 500 akçe almış fakat Hüseyin dört sene sonra kelini tedavi etmediğini ileri sürerek parasını geri istemişti. Fatma Hatun da o sırada kelini tedavi ettiğini şimdiki hastalığının cüzzam olduğunu ileri sürmüştü. Kadın cerrahlardan Üsküdarlı Saliha Hatun'un 1622-1624 yıllarında 21 erkeğe fıtık ameliyatı yaptığı, bazı erkeklerden ur aldığı biliniyor.

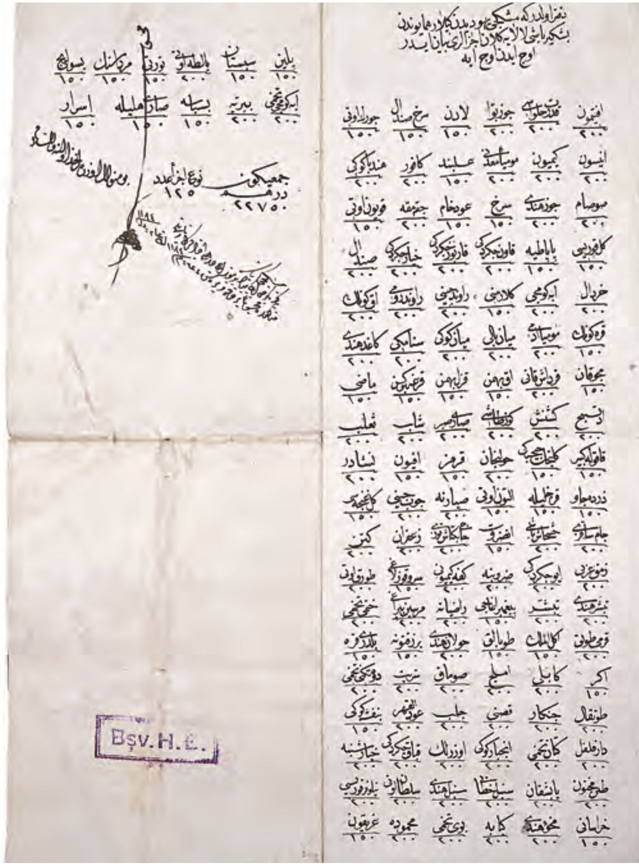
Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, kız öğrenci kabul etmiyordu. Tanzimat'tan sonra bu alandaki boşluk yabancılar tarafından doldurulmaya başlandı. İstanbul'da, özellikle yabancı kadın jinekologlar ve diş hekimlerine muayenehane açma izni verildi. Alman Dr. Marie Sibold (1894) ile Osmanlı Devleti Rum tebaasından Paris Tıp Fakültesi mezunu Dr. İrini Anopilioti (1896), İstanbul'da muayenehane açan ilk kadın hekimlerdir. Marie Sibold, Osmanlı Devleti'nde yasak olduğu hâlde kürtaj yapmış, defalarca uyarılmasına rağmen vazgeçmeyince sınır dışı edilmiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında erkekler cepheye gittiği için doktor ihtiyacı artmış ve resmî kurumlar, tıp eğitimi almak isteyen kızları Avrupa'ya göndermeye başlamıştır. İlk olarak 1915 yılında İzmirli Suat Mahmut ve Fatma Saade (Süeda), Aydın Vilayeti İdare-i Hususiye'si tarafından Cenevre Tıp Fakültesi'ne [École de Médecine Genève, günümüzde Faculté de médecine de l'Université de Genève] yollandı. Ertesi sene Almanya-Würtzburg Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne gönderilen Safiye Ali, 1923 yılında İstanbul'da ilk Türk kadın hekimi olarak muayenehane açmıştır. Londra Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitiren Hayrünnisa Ataullah, lavta [ebe] ve cerrahî kadın hastalıkları mütehassısı olarak hastalarını Kadıköy Moda Caddesi'ndeki muayenehanesinde kabul ediyordu. Boston Tufts Üniversitesi'nden mezun olup 1926'da Türkiye'ye dönen Fatma (Reşit) Arif Atasagun (d. 1901-ö. 1973), 1936'da İstanbul'a yerleşerek Kadıköy'de muayenehane açmıştır. Kadın doğum mütehassısı olan ilk kadındır. Ludwig-Maximilians-Universität München'den diploma alan Semiramis Rıfat (Tezel), 1928 yılında Tepebaşı'ndaki Lorendo Apartmanı'ndaki muayenehanesinde çocuk hastalıkları mütehassısı olarak hasta kabul ediyordu.

1918 yılında kadınların da erkekler gibi tabiplik, dişçilik ve eczacılık mesleklerini icra etmelerine izin verildiyse de ilk kız öğrenciler birkaç yıllık mücadele sonunda 1922 yılında Tıp Fakültesi'ne kaydolabildiler. Fatma Müfide (Küley, d. 1899-ö. 1995), Hamdiye Abdurrahman Rauf (Maral, d. 1895-ö. 1975), Emine Sabiha Süleyman (Sayın, d. 1903-ö. 1984), Suat Rasim (Giz, d. 1903-ö. 1980), Fitnat Celal (Taygun, d. 1898-ö. 1985) ve İffet Naim (Onur, d. 1906-ö. 1995) 1927 yılında eğitimlerini, 1928'de de stajlarını tamamlayıp diplomalarını aldılar. Fatma Müfide dâhiliye, Hamdiye Abdurrahim Rauf cildiye, fizyoterapi ve radyoterapi, Emine Sabiha Süleyman pediatri, Suat Rasim, Fitnat Celal ve İffet Naim ise cerrahi ihtisası yaptılar. Fatma Müfide Küley, Tıp Fakültesi'nde profesörlüğe yükseldi. Suat Rasim 1931-1936 yıllarında Şişli Etfal Hastanesi'nde operatör olarak, İffet Naim, dayısı Dr. Asım Onur'un sahibi olduğu Ortaköy Şifa Yurdu'nda jinekolog ve genel cerrah olarak çalıştılar. Suat Rasim, İstanbul'da özel klinik açan ilk kadın hekimdir. Hamdiye Abdurrahman Rauf da Kadıköy'de özel kliniğinde hekimlik yaptı. Emine Sabiha Süleyman, Üsküdar Sağlık Merkezi başhekimiyken Dünya Sağlık Örgütü'nden takdirname kazanmıştır.

VI-Attarlar ve Eczacılık

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde ilaçlar; hekimler, cerrahlar, kehhaller (göz hastalıklarını tedavi edenler) tarafından hazırlanır ve satılırdı. Avrupa'da olduğu gibi bir eczacılık mesleği bulunmuyordu. Ancak ilk Osmanlı eczaneleri kabul edilen; Edirne II. Beyazıt Darüşşifası'ndaki Meâcin Kârhanesi (Macunlar İşliği, 1488) ile Süleymaniye Darüşşifası'ndaki Darülakakir'de (Kökler Evi, 1556) ve müstakil eczanesi bulunmayan diğer darüşşifalarda çalışan saydalân ve aşşâb unvanlı kişilerin eczacı olduğu düşünülmektedir. Darüşşifalarda ayrıca ilaç hazırlanmasına yardım eden personel bulunmaktaydı.

40- Miskçibaşıdan Kiler-i Hümayun'da peşkîrbaşıya gelen üç aylık ilaçların isim ve miktarları (BOA, C.SM, nr. 8799)

İstanbullular için ilaca ulaşmanın en kolay yolu; hekimler, cerrahlar, kehhaller ile diğer sağlıkçıların hasta baktıkları dükkânları/muayenehaneleri ile bazı esnaf dükkânlarıydı. Bunların hepsi ilaç hazırlayıp satıyordu. *Ot bulucu* esnafın bile varlığına işaret eden Evliya Çelebi'ye göre, XVII. yüzyıl ortalarında İstanbul'da sağlık ile ilgili maddeler satan esnaf ve sayıları şöyleydi: Attar (2.000), esnaf-ı meşrubat-ı deva (şifalı sular satan esnaf, 500), macuncu (300), gülabçı (gül suyu satıcısı, 41), amberci (35), buhurcu (25), edhan-ı edviyeci (ilaç yağları satıcısı, 8). İlaçların ham maddeleri genellikle Mısır Çarşısı'ndaki attarlar ve kökçülerden temin edilirdi. Meşrubat-ı deva esnafının dükkânları Beyazıt ve Hocapaşa civarındaydı. Bunlar hindiba, köknar, nane ve kekik otu gibi ilaç yapımında kullanılan drogların sularını çıkarıp renkli şişelerde satarlardı. Macuncular ise tarçın, havlincan, zencefil gibi maddeleri dövüp değişik terkiplerde macunlar hazırlardı. Gülabçılar, gül suyu yanında buhursuyu (güzel kokulu çiçeklerden damıtılmış su), amber ve yasemin suları satarlardı. İlaç yapımında kullanılan; badem, servi kozalağı, ceviz, fındık, yasemin, sümbül, gül, reyhan, misk yağları edhan-ı edviyeciler tarafından üretilip satılırdı. Bu dönemde müstakil eczacılık mesleği olmadığından eczane de bulunmuyordu.

İstanbul'da açılan ilk özel eczaneler Bahçekapı'da Georges Hurmus'a ait İki Kapılı Eczane (1757) ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne kimya hocası Antoine Calléja'nın Beyoğlu-Tünel'deki Kalleya Eczanesi'dir (1810). Bunların ardından 1824 yılında Markoviç oğlu Petraki'ye Beyoğlu Dörtyolağzı'nda ispençiyarlık etmek üzere izin verilmişti. Onları Nicolas Apéry Eczanesi (1831), İngiliz Eczanesi (1833) izledi. Eczacılar ilaçları, hekimin verdiği reçeteye göre her hasta için özel olarak hazırlıyordu. Bu sıralarda özellikle İtalya'dan gelen *tiryak* dışında hazır ilaç bulunmuyordu. Beyoğlu'nda 24 Temmuz 1831 tarihinde çıkan yangında eczanelerin neredeyse tamamı yok olunca Antoine Calléja başkanlığındaki eczacılar grubunun önerisi üzerine, Beyoğlu ve Galata'da eczane sayısı 25 ile sınırlanmış, uzun yıllar eczane sayısı sabit kalmıştı.

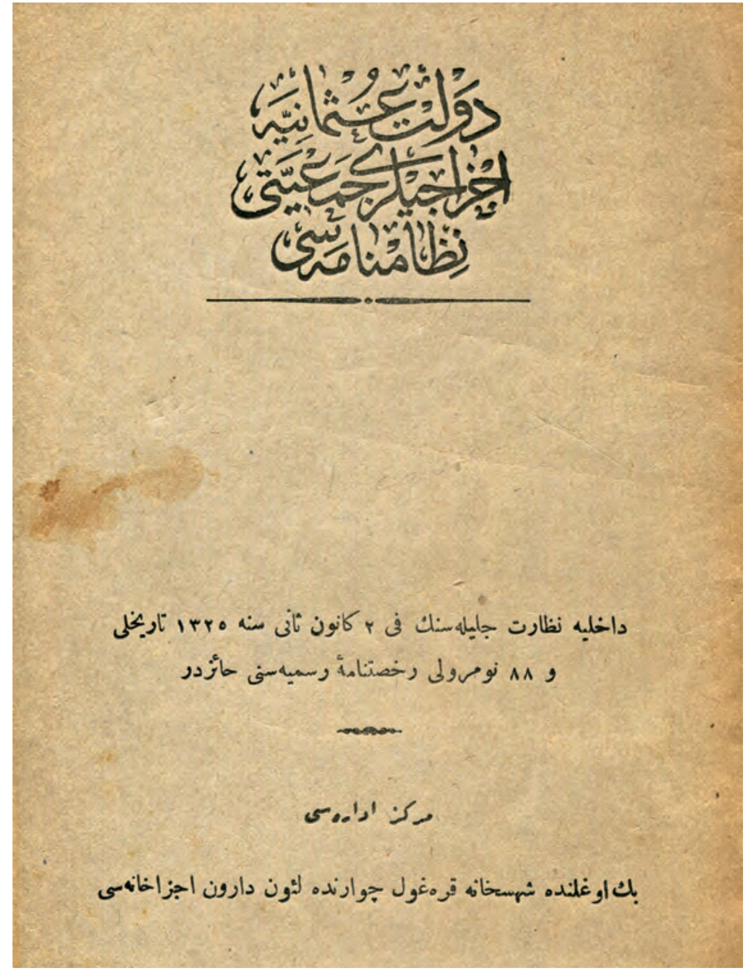
Viyana'dan davet edilen Dr. Neuner ile Eczacı Hofmann'ın 9 Temmuz 1835'te sarayda çalışmaya başlamasından sonra saray sağlık heyetine eczacı, eczacı yamağı, eczacı çırağı gibi önceleri bulunmayan sağlık görevlileri dâhil edilmiştir. Kırım Savaşı'nın ardından Galata, Bahçekapı ve Beyoğlu'nda pek çok eczane açılmış, Avrupa'dan ithal edilen ilaç sayısı artmıştı.

Eczacılık ve eczaneler hakkındaki ilk düzenleme *Nizamnâme-i Eczacıyan der Memâlik-i Osmâniyye* 1852 yılında yürürlüğe girmiştir. Sadece İstanbul'da geçerli olan bu nizamname Türkçe, İtalyanca ve Fransızca olarak basılmıştı. Bu nizamname ile eczacılık eğitiminden önce, üç yıl bir eczanede staj yapma mecburiyeti getirilmişti. Staj belgesini alan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Eczacı Sınıfı'na kaydolma hakkı kazanıyordu. 1839'da eğitime başlayan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'deki eczacılık sınıflarına nakledilen Tıphane-i Âmire öğrencilerinden Ahmed Mustafa ve Kadri Süleyman efendiler, 1840 yılında askerî eczacı olarak mezun oldular. 1873'ten itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'deki Eczacı Sınıfı'ndan diploma almaya başlayan sivil eczacılar, eczane açmaya başladı. II. Meşrutiyet'ten sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye birleştirilip Tıp Fakültesi'ne dönüşünce, eczacılık eğitimi tıp eğitiminden ayrıldı ve Eczacı Mekteb-i Âli'si kuruldu. Zaman içinde gelişen bu okul, günümüzde İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi olarak eczacı yetiştirmeye devam ediyor.

1879 yılında İstanbul'da kurulan ilk eczacı cemiyeti, Cemiyet-i Eczacıyan der Âsitane-i Aliye'nin (Société de Pharmacie de Constantinople) 85 üyesi arasında Süreyya Efendi ile Ziya Bekir Efendi adında iki Türk eczacı vardı. 1899 yılında İstanbul'da faaliyet göstermekte olan 252 eczanenin 223'ü Hristiyanlara, 15'i Musevîlere, 14'ü Müslümanlara aitti. Bu eczanelerin önemli bir kısmı

41- Itriyat kutusu (TSM, Hekimbaşı Odası)

دولت عثمانیه اجزاجیلر جمعیتی نظامنامه‌سی

داخلیه نظارت جلیله‌سنك فی ۲ کانون ثانی سنه ۱۳۲۵ تاریخلی
و ۸۸ نومرولی رخصتنامهٔ رسمیه‌سنی حائزدر

مرکز اداره‌سی

بك اوغلنده شهسخانه قره‌غول جوارنده لئون دارون اجزاخانه‌سی

42- *Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti Nizamnâmesi* (1909)

Eminönü'nde olup Eğrikapı'dan Yeşilköy'e uzanan sahilde 96 eczane çalışıyordu. Beyoğlu'nda Galata'dan Nişantaşı'na kadar 72 eczane vardı. Boğaz'ın Anadolu yakasında Kadıköy dâhil 44, Rumeli yakasında 20 eczane bulunuyordu. Diğer eczaneler de Halıcıoğlu, Hasköy, Büyükada ve Heybeliada'daydı.

Beyoğlu eczaneleri, ilaç ham madde çeşitliliği, ilaç yapım cihazları ve teknikleri bakımından İstanbul'un en iyi eczaneleriydi. Bugünkü bilgilerimize göre Beyoğlu'nun en eski eczanesi 1832'den önce açılan Ottoni Eczanesi'dir. Roma'daki bir tıp okulunun eczacısıyken 1819'larda İstanbul'a gelen sahibi Eduardo Ottoni, eczacılık loncasının (comite pharmaceutique) başkanıydı (1858).

Joseph Canzuch ve Noel Canzuch kardeşlerin açtığı İngiliz Eczanesi (sonradan Kanzuk Eczanesi), 1833-1965 yılları arasında hizmet verdi. Büyük Della Sudda Eczanesi, İtalyan asıllı Eczacı Francesco Della Sudda tarafından açıldı (1849). Uluslararası sergilerde Osmanlı ilaç koleksiyonları ile madalyalar kazanan bu eczacıya, başarılı hizmetleri nedeniyle *paşa* unvanı verildi. Güneş Eczanesi, Eczacı Vincent Zanni tarafından Ağa Camii yakınında açıldı (1852). Eczacı Pierre Apéry'in 1874 yılında açtığı Büyük Eczane'de biyolojik ve endüstriyel analizler yapan bir tahlil laboratuvarı bulunuyordu. Eczane resmen, Altıncı Daire-i Belediye'nin (Beyoğlu Belediyesi) gıda analizleri ile görevlendirilmişti.

Büyük Paris Eczanesi, Fransız Eczacı Jean Cesar Reboul tarafından 1895 yılında, Grand rue de Péra No. 116'da (günümüzde No. 94) açılmış olup bugün de aynı yerde Rebul Eczanesi adıyla faaliyetini sürdürüyor. 1936'da piyasaya çıkardığı Rebul Lavanta Kolonyası günümüzde de üretilmektedir. Brüksel'deki Dünya Kalite Kontrol Merkezi tarafından altın madalyaya layık görülmüştür (1981).

Eczacı Ahmed Hamdi Bey'in 1880 yılında Zeyrek'te eczane açması, eczacılığımızın gelişmesine yol açmıştır. Birçok genç, eğitim öncesi mecburi stajlarını Eczahane-i Hamdi'de yapmış ve buradan Beşir Kemal, Mehmed Kâzım, Cemal Kâzım gibi tanınmış Türk eczacıları yetişmiştir.

Eczacılar bir yandan hekim reçetelerine göre yaptıkları şurup, tablet, pomat ve benzerlerini satarken bir yandan da ithal ürünler satıyordu. Sonraları ithal ürünlerin hekimler ve halk arasında kazandığı önem ve şöhretin etkisiyle eczanelerinde kurdukları

نظامنامهٔ اجزاجیان
در ممالک عثمانیه

RÉGLEMENT.
Sur la Pharmacie Civile
Dans l'Impire Ottoman

REGOLAMENTO
Sulla Farmacia Civile
Nell'Impero Ottomano

مکتب طبیهٔ شاهانه ده طبع اولنمشدر

TYPO-LITHOGRAPHIE
de l'école Imperiale de médecine.
1852

43- *Nizamnâme-i Eczâcıyân (ön kapak)*

ادهم پرتو مستحضراتی فابریقه‌سی

پرتو مستحضراتی

44- Eczacı Ethem Pertev'in müstahzarat fabrikasından, İkikapılı Eczane sahibi Batist Tülbentçiyan'a satılan kolonyanın 711.50 kuruşluk faturası (N. Yıldırım Arşivi)

laboratuvarlarda müstahzarat üretimine başladılar. *Müstahzarat-ı Tıbbiye-i Osmaniye* (Osmanlı Tıbbi Ürünleri) adıyla anılan bu ürünlerin bir kısmı yine eczacılar tarafından açılan küçük imalathanelerde hazırlanıyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti yerli ilaç sanayinin gelişmesini sağlamak amacıyla, Türkiye'de yapılması mümkün olan 308 hazır ilacın ithalini yasakladı. Bu destek müstahzar üreten eczacı sayısını artırdı. 1925 yılından itibaren iki yılda bir düzenlenen millî Türk tıp kongrelerinde yerli müstahzarat sergileri açılması, üretim yapan eczacılara şevk veriyordu. Eczacılar genellikle kendi isimlerini verdikleri müstahzarlarını bu sergilerde tanıtıyor, Avrupa'nın büyük şehirlerinde düzenlenen uluslararası sergilere katılıp altın ve gümüş madalyalarla dönüyorlardı. 1 Haziran 1955 tarihinde yürürlüğe giren talimatnameyle eczane laboratuvarlarında ilaç yapımı yasaklanınca, tıbbi müstahzar üretiminde büyük yatırımlar gerektiren fabrika dönemi başladı. Bu yatırımı yapamayan eczane laboratuvarlarının çoğu kapandı. Yerli tıbbi müstahzar üretimi sekteye uğradı.

İstanbul'da eczanelerden başka berber, sabuncu, kürkçü, helvacı, kahveci gibi esnaf da kendi hazırladıkları birtakım terkipleri, ilaç adı altında satıyordu. İzinsiz olarak ilaç hazırlayıp satan bu esnaf, zaman zaman ölümlere sebep oluyordu. Karagümrük'te helvacı Hüseyin, bazı hastalara kendi yaptığı kimyasal terkipleri vererek ölümlerine sebep olmuş ve ceza olarak Rodos'a sürgün edilmişti (1848).

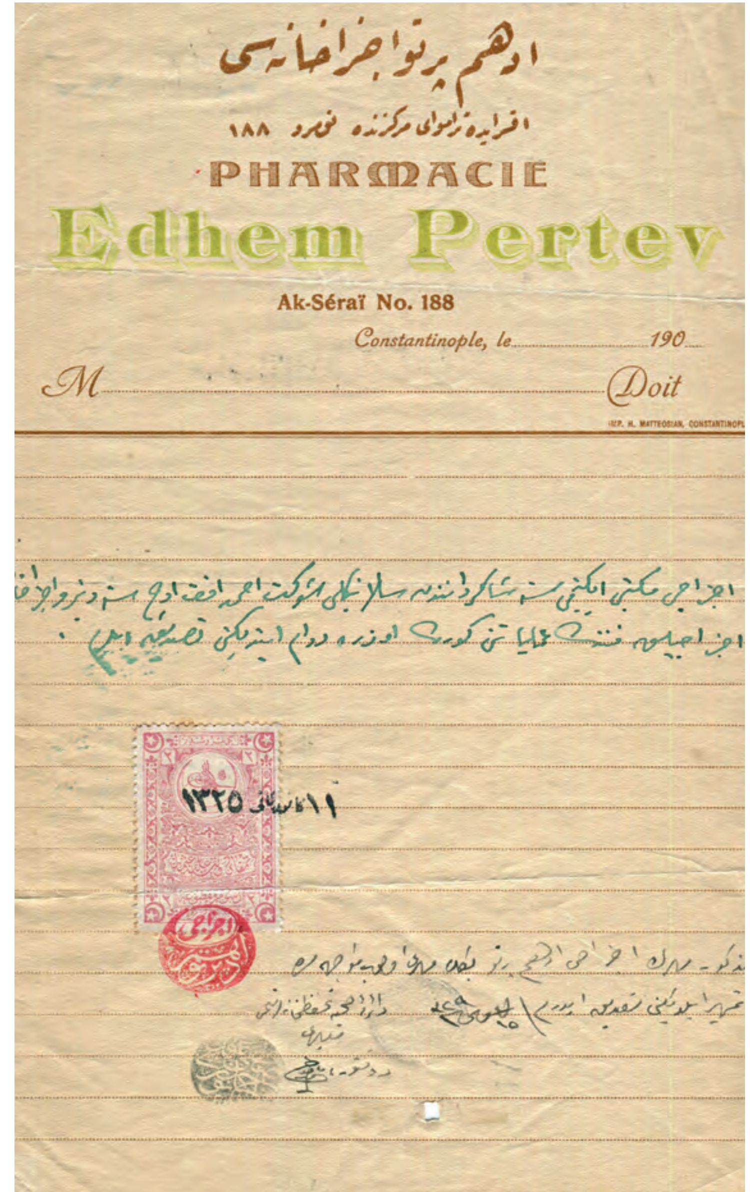
Fahri eczacıbaşılık

II. Abdülhamid, devletin sağlık ve sosyal yardım kurumlarından birinin yıllık ilaç ihtiyacının bir kısmını parasız olarak karşılayan eczacılara Fahri Eczacıbaşı unvanı ile eczanelerine Osmanlı Arması ve Tuğra asma izni veriyordu. Sirkeci'de Eczahane-i Türkiye sahibi Eczacı George Nalpas, Darülaceze, Darüşşafaka ile Dulhane'ye yılda 100 liralık tıbbi malzeme verdiği için, *Dârülaceze, Dârüşşafaka ve Tophane-i Âmire Eczacıbaşılığı* unvanı almıştı (1893).

Eczacı Haçik Emirzéyan, Çemberlitaş'taki eczanesinden her sene Haseki Nisa Hastanesi'ne 60 liralık tıbbi ecza hibe ettiğinden kendisine Nisa Hastanesi

45- II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yılı nedeniyle bayraklarla süslenmiş Eczahane-i Türkiye. Kapısının üstünde arma-i Osmanî ve tuğra-yı hümayun (Abdi İbrahim Türk Eczacılık Tarihi Müzesi).

PHARMACIE
Edhem Pertev
Ak-Séraï No. 188
Constantinople, le 190
M .... Doit

46- Selanikli Şevket Ahmed Efendi'nin Edhem Pertev Eczahanesi'nden aldığı staj belgesi (İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Arşivi)

Fahri Eczacıbaşısı unvanı verilmişti (1894). Eczacı ve kimyager Joseph Zanni de, Chimiste de S.M.I. le Sultan unvanı karşılığında okullar, eczaneler ve hastanelere %10 indirimli malzeme temin ediyordu (1895). İlk Müslüman-Türk eczacılarından Hamdi Bey, Darülhayr'a ilaç verdiği için Vezneciler ve Sirkeci-Köprübaşı'ndaki eczanelerinin kapısına Arma-i Hümayun asmıştı (1907). Üsküdar-İskelebaşı'ndaki Eczahâne-i Cemal Kâzım'ın eczanesinin kapısında Osmanlı Arması ve Tuğra asılıydı.

Taşralılar İstanbul'da eczane açamazdı

Diplomalı eczacıların İstanbul'a yığılmasını, dolayısıyla taşranın diplomalı eczacılardan mahrum kalmasını önlemek amacıyla İstanbul'da eczane açmak isteyenlerde eczacı diploması yanında "İstanbullu olma" şartı aranıyor ve taşralıların payitahtta eczane açmalarına izin verilmiyordu. Yasal dayanağı olmayan bu uygulamayla İstanbul'da sadece İstanbulluların eczane açmaları özel bir imtiyaz hâline gelmişti.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kanun-i Esasi'nin eşitlik ilkesine göre İstanbul'da eczane açma hakları bulunduğunu ileri süren taşralı eczacılar, eczane açmak için başvurmaya başladılar. Devletin bütün sivil sağlık işlerinden sorumlu olan Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, taşralı eczacıların İstanbul'da eczane açmalarına müsaade edilirse, eczane sayısı artacağından, müşteri kapmak isteyen eczacıların kalitesiz ilaç yapmaya yöneleceğini ileri sürüp İstanbul'da eczane sayısının sınırlandırılmasını istedi. Bu amaçla hazırlanan eczacılık nizamnamesi, savaş ortamı yüzünden yürürlüğe giremeyince taşralıların İstanbul'da eczane açmaları önlenemedi. Giderek artan eczane sayısı 1927'de 300'e yükseldi. Eczacıların geçim sıkıntısından şikâyet etmeleri üzerine 964 sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun ile eczane sayısı sınırlandı ve 1928'de İstanbul'da 90 eczane kapatıldı. 1953 yılında eczane açmak yeniden serbest bırakıldı.

47- Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mısır Çarşısı (N. Yıldırım Arşivi)

KAYNAKLAR

A. İrfan (ed.), *İlâveli Takvîm-i Ticaret (Annuaire Commercial Ottoman)*, İstanbul 1313.

Akgün, Seçil Kaya-Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara 2000.

Altıntaş, Ayten, "Türkiye'de Hemşireliğin Başlangıcı", *Sağlık Alanında Türk Kadını*, ed. Nuran Yıldırım, İstanbul 1998, s. 373-387.

Amouroux, Monique, "Colonization and the Creation of Hospitals: The Eastern Extension of Western Hospitalty in the Eleventh and Twelfth Centuries", *Mediterranean Historical Review*, 1999, c.14, sy. 1, s. 31-43.

Apalaçi, V. (haz.), *Or-Ahayim Hastanesi Sevgi ve Şefkatin Yüzyılı*, İstanbul 2001.

Aytar, Selçuk, "İstanbul Tıbbî Folkloru" doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1980.

Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, İzmir 2003.

Baytop, Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985.

Baytop, Turhan, *Eczâhâne'den Eczaneye Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923),* İstanbul 1995.

Bennett, David, "Medical Practice and Manuscripts in Byzantium", *Social History of Medicine*, 2010, c.13, sy. 2, s. 279-291.

Besim Ömer, "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'deki Eczahaneler", *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, s. 133.

Besim Ömer, "Tebdil-i Hava", *Nevsâl-i Âfiyet*, 1320, s.166-188.

Cervati, Raphael C., *Annuaire Oriental du Commerce,* İstanbul 1895; 1896-97.

Dağlar, Oya, "Kırım Savaşı'nda Orduların Sağlık Durumu ve Bir Belge", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 2004, sy. 12, s. 41-57.

Eğin, Ergün, "İngiliz Mezarlığı", *DBİst.A,* IV, 174.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* İstanbul 1995, c. 2.

Erzin, Niyazi, "Türkiye'de Çiçek", *Türk İjyen ve Tecrübi Bioloji Dergisi*, 1952, c. 12, sy. 2, s. 138-142.

Eyice, Semavi, "Über die Byzantinischen Krankenhauser", *Historia Hospitalium*, 1983-84, sy. 15, s. 141-163.

Eyice, Semavi, "Zootikos Cüzzamhanesi", *DBİst.A,* VII, 566-567.

Foote, John, "Hospitals, Their Origin and Evolution", *The Popular Science Monthly*, 1913, c. 82, s. 478-492.

Güleryüz, Naim, "Yahudiler", *DBİst.*A, VII, 403-408.

Hamlin, Cyrus, *Among the Turks*, New York 1878.

Hür, Ayşe, "Sampson Ksenonu", *DBİst.*A, VI, 435.

Marmara, Rinaldo, *La Paix Hôpital des Filles de la Charité à İstanbul 1858-2008,* İstanbul 2008.

Memedova, Nazile, "Bizans'ta Sağlık-Temizlik ve Hastane İşi", *Geçmişten*

Günümüze İstanbul'da Sağlık: *Kongre Bildiri Kitabı,* ed. Ayşegül Demirhan Erdemir v.dğr., İstanbul 2010, s. 593-598.

Miller, Timothy S., "The Legend of Saint Zotikos According to Constantine Akropolites", *Analecta Bollandia*, 1994, c.112, s. 339-376.

Miller, Timothy S., *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire, Baltimore, London 1997.*

Mintzuri, Hagop, *İstanbul Anıları (1897-1940),* İstanbul 2002.

Mongeri, Louis, Etudes Sur L'Epidemie de Choléra Qui a Rengé à Constantinople en 1865, İstanbul 1866.

Müessesât-ı Hayriyye-i Sıhhiyye Müdiriyeti/ Direction de l'Assistance Publique de Contantinople, İstanbul 1327.

Namal, Arın, Öztan Öncel, Ayşegül Demirhan Erdemir (ed.), *Ülkemizin İlk Dişhekimliği Okulu İstanbul Üniversitesi Dişhekimliği Fakültesi 100. Yıla Armağan*, İstanbul 2008.

O'Brien, Mary Elizabeth, *Spirituality in Nursing: Standing on Holy Ground,* Sudbury 2008. *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnâmesi 1329-31.*

Ojalvo, Harry, Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaaları, İstanbul 2001.

Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri,* İstanbul 1981, c. 3/2.

Öztürk, Said, *Osmanlı Belgelerinde Tuzla*, İstanbul 2006.

Öztürk, Said (ed.), *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, İstanbul 2010.

Prokopius, *İstanbul'da İsyan ve Veba*, çev. Adil Çalap, İstanbul 2002.

Reşat Ekrem, Osman Ferit, *Musavver Nevsâl-i Osmânî,* 1327-29, Üçüncü sene: sy. 3-4.

Rıza Tahsin, "60 Sene Evvel İstanbul'daki Pratisiyen Hekimlere Dair Hâtıralardan", *Türk Tıb Tarihi Arkivi*, 1943, c. 6, sy. 21-22, s. 45-46.

Sahillioğlu, Halil, "1700 Yılında İstanbul'da Muayenehane Açma İzni Olan Tabip ve Cerrahlar", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1998, sy. 136, s. 10-14.

Sahillioğlu, Halil, "Üsküdar'ın Mamure (Cedide) Mahallesi Fıtık Cerrahları", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları,* 1998, sy. 4, s. 59-66.

Sarı, Nil - Zuhal Özaydın, "Türk Hemşireliğine Osmanlı Hanımefendileri'nin ve Hilâl-i Ahmer (Kızılay)'in Desteği", *Sendrom*, 1992, c. 4, sy. 3, s. 70-71.

Sarıyıldız, Gülden, "Karantina Tarihinden Bir Yaprak: Kuleli Tahaffuzhanesi", *Bilim Tarihi*, 1993, sy.19, s. 25-30.

Süleyman Numan, Tıp Fakültesi Seririyat-ı Tıbbiye Derslerinden: Kolera, İstanbul 1326.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., "Kırım Harbinde İstanbul Hastaneleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1965, sy. 10, s. 19-25.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y., "Kırım Harbi Esnasında Boğaziçi", *İstanbul Armağanı: Boğaziçi Medeniyeti*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul 1996, c. 2, s. 177-180.

Temel, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu,* Ankara 1998.

Terzioğlu, Arslan, "Kırım Harbi Esnasında Osmanlı Hastaneleri ve Dünya Hastaneciliğine Etkileri", *TT*, 1991, sy. 84, s. 39-46.

Unat, Ekrem Kadri, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji,* İstanbul 1970.

Unat, Ekrem Kadri, "Türkiye'de Jenner Aşılamasının Başlangıcı ve Dr. G. B. Violi'nin Çiçek Aşısı Müessesesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1988, sy. 2, s. 74-78.

Uzluk, Feridun N. - Arslan Terzioğlu, "İlk Hristiyan Hastaneleri ve Sağlık Tesisleri", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1969, c. 22, sy. 3, s. 630-648.

Ülman, Yeşim Işıl, "A 163 Years Old Health Institution in Istanbul: Artigiana", *International Meeting on the History of Medicine*, Lisbon 2001, s. 208-213.

Ünver, A. Süheyl, *Türkiyede Çiçek Aşısı ve Tarihi,* İstanbul 1948.

Walsh, J. J., "Hospitals", *The Catholic Encyclopedia*, New York 1910, VII, 481-483.

Yarman, Arsen, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi,* İstanbul 2001.

Yıldırım, Nuran, "II. Abdülhamid Döneminde Fahrî Eczacıbaşılık", *Toplumsal Tarih*, 1995, sy.16, s. 52-59.

Yıldırım, Nuran, "İstanbul Eczanelerinde Hasta Muayenesi ve Tıbbi Tahlil Laboratuvarları", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 1996-97, sy. 2-3, s. 71-97.

Yıldırım, Nuran, "II. Abdülhamit Döneminde Taşralılar İstanbul'da Eczane Açamazdı", *Hastane Hospital News*, 2005, c. 7, sy. 35, s. 42-43.

Yıldırım, Nuran, "İstanbul'da Nöbet Mahalleri-Nöbet Eczaneleri (1845-1895)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları,* 2005, c. 6, sy. 2, s. 151-182.

Yıldırım, Nuran, "Dünyada ve Türkiye'de İlk Kadın Hekimler ve Kadınların Hekim Olma Mücadelesi", *Toplumsal Tarih*, 2006, sy. 147, s. 50-57.

Yıldırım, Nuran, "Su ile Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları", *Toplumsal Tarih*, 2006, sy. 145, s. 18-29.

Yıldırım, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi,* İstanbul 2010.

Yıldırım, Nuran-Mahmut Gürgan, *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi,* ed. Muzaffer Metintaş, İstanbul 2012.

Yıldırım, Nuran, *Gureba Hastanesi'nden Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi'ne,* İstanbul 2013.

Yıldırım, Vedat- A. Ataç, M. Uçar, "Roma İmparatoru II. Theodosius'un Kodeksinde Bulunan Hekimlerle İlgili Kanun Metinleri", *Uluslararası Katılımlı 3. Ulusal Tıp Etiği Kongresi Kongre Kitabı,* ed. Ayşegül Demirhan Erdemir, Sezer Erer, Öztan Öncel, Bursa 2003, c. 2, s. 835-843.

Yusuf Râğıb, *İstanbul Sayfiyeleri Tebdil-i Hava,* İstanbul 1323.

KLASİK DÖNEMDE İSTANBUL DARÜŞŞİFALARI

NURAN YILDIRIM*

"Şifa evi/sağlık evi" anlamına gelen Arapça *darü'ş-şifa* sözcüğü, İslam dünyasında hastaneleri ifade eder. *Şifahane, bimarhane* (hasta evi), *bimaristan* (hasta yurdu), *maristan* sözcükleri de hastane karşılığı olarak kullanılmıştır. Abbasîler döneminden başlayarak gelişen darüşşifalar, Büyük Selçuklu Devleti zamanında önem kazanmış; Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devleti de bu geleneği devam ettirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde 1400-1621 yılları arasında sekiz darüşşifa hizmete girmiştir. Bunların beşi payitaht İstanbul'dadır. İlk Osmanlı darüşşifası Bursa'da Yıldırım Külliyesi içinde yer alan I. Beyazıt/Yıldırım Darüşşifası'dır (1400). İstanbul dışındaki diğer iki darüşşifa Edirne'deki II. Beyazıt Darüşşifası (1488) ile Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası'dır (1539). Bursa, Edirne ve İstanbul gibi Osmanlı Devleti'nin payitaht şehirlerinde ve şehzadeler şehri olarak tanınan Manisa'da bulunan bu darüşşifaların beşi padişahlar, ikisi valide sultanlar biri de padişah eşi tarafından yaptırılmıştır. Banileri bu darüşşifaların yapım masraflarından başka, sürekli hizmet vermelerini sağlamak amacıyla yıllık masraflarını karşılamak üzere pek çok mal, mülk ve gelir vakfetmişlerdir. Bu yüzden hastalardan ücret alınmazdı. Esasen o devirlerde hâli vakti yerinde olan ailelerin hastaları, evlerinde tedavi edilirdi. Darüşşifalar ise kimsesizler, yoksullarla evlerinden uzakta hastalanan yolcular ve tüccarlar içindi. Bir de evde bakılamayacak derecedeki akıl hastaları darüşşifalara yatırılırdı.

Osmanlı coğrafyası ve nüfusu dikkate alındığında, bu darüşşifaların halka sağlık yardımı için değil, hayır düşüncesi ön planda tutularak, banisinin adını geleceğe taşımak amacıyla yaptırıldığı anlaşılır. Osmanlı darüşşifalarının şehir halkının pek çok ihtiyacını karşılayan külliyelerin hizmet birimleri arasında bulunması da bu görüşü destekler. Genellikle Osmanlı külliyelerinin merkezinde cami yer alır. Medrese, kütüphane, imaret, mektep, hamam, han, çeşme, bedesten (kapalıçarşı), darüşşifa, tabhane gibi sosyal hizmet, eğitim ve kültür birimleri ise camilerin çevresine yerleştirilirdi. Mimarlık tarihinde özel bir yeri olan Osmanlı darüşşifalarının planı, iç avlulu medrese planından geliştirilmişti. Genelde dikdörtgen şeklinde yapılan darüşşifalarda, kubbeli hasta odaları revaklarla iç bahçeye açılırdı. Bu şekilde hizmetler az sayıda personelle yürütülürdü. İç bahçenin ortasında bir havuz vardı. Darüşşifalarda bir hamam, ocaklı bir ilaç hazırlama odası ile eczanın saklandığı bir kiler bulunurdu.

Osmanlı darüşşifalarında yataklı tedavi yanında haftanın iki günü başvuran hastalar muayene edilip ilaçları verilirdi. Hastaların tedavi ve beslenmeleri humoral patoloji esaslarına göre yürütülür, onlara ilaçları darüşşifalarda hazırlanıp verilirdi.

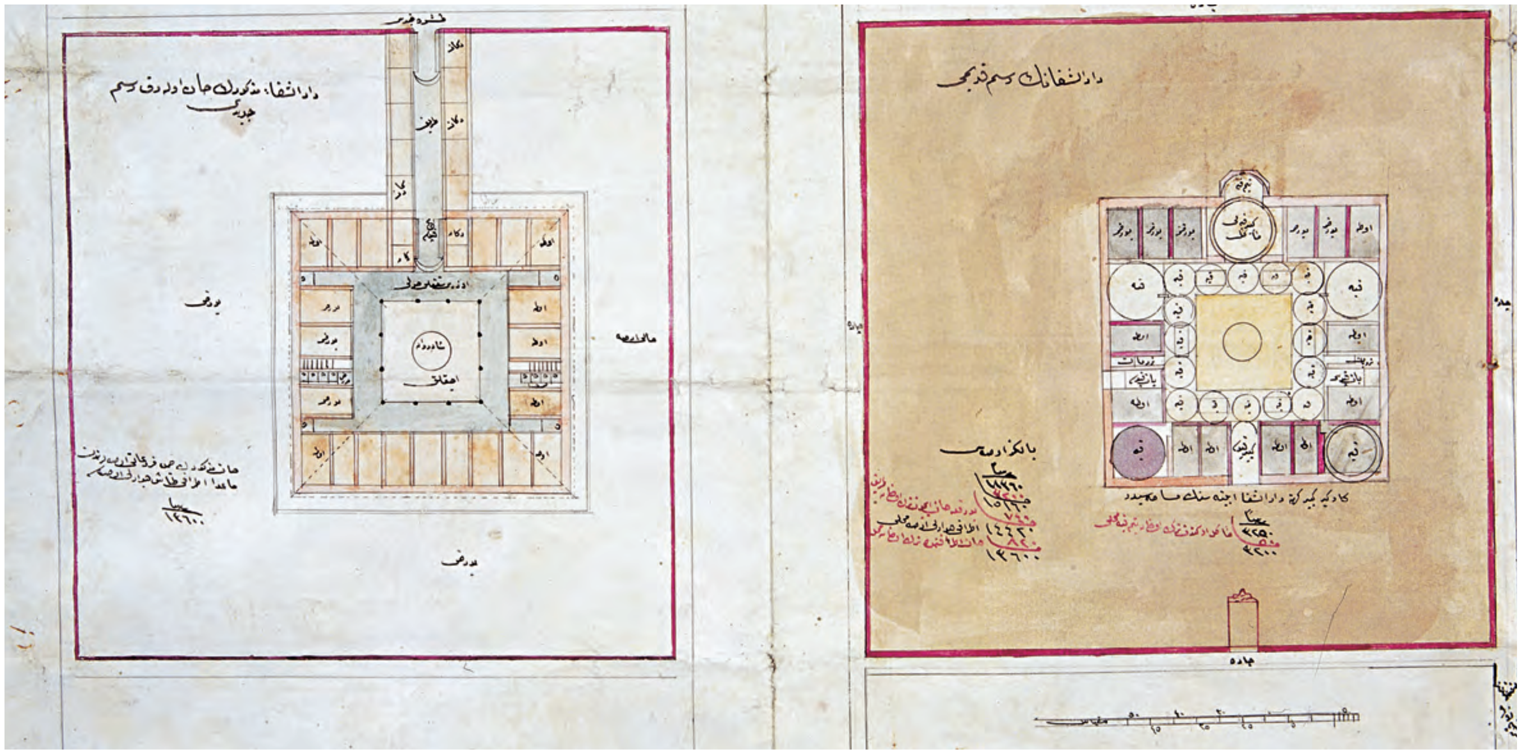
Darüşşifaların vakfiyelerinde vakfedilen mülkler ve gelirler ile çalışma esasları belirlenmiştir. Vakfiyelerde ayrıca darüşşifalara tayin edileceklerin görev ve sorumlulukları ile aranan ahlaki nitelikler yer almaktadır. İlk kez Fatih Darüşşifası vakfiyesinde görülen bu nitelikler, diğer darüşşifaların vakfiyelerinde de yer almış, son Osmanlı darüşşifası olan Sultan Ahmet Darüşşifası'nda ise oldukça azalmıştır.

İslami tıp geleneğinin sürdürüldüğü darüşşifalarda hem hasta tedavi edilir hem de usta-çırak yöntemi ile hekim yetiştirilirdi. Sadece Süleymaniye Külliyesi'nde darüşşifanın hemen yanında ayrı bir tıp medresesi (tıp okulu) vardı. Tıp medresesinde teorik, darüşşifada ise hasta başında uygulamalı eğitim yapılırdı.

Osmanlı Devleti toprak kaybettikçe darüşşifaların gelirlerini sağlayan vakıf mülklerinin bir bölümü sınır dışında kaldı. Bir kısmı başkalarının eline geçti. Mevcutların gelirleri düzenli olarak takip edilmeyince darüşşifalar; *bimarhane* adını alıp akıl hastaları için birer barınağa dönüştü.

İstanbul'daki Süleymaniye, Haseki ve Toptaşı Darüşşifalarının binaları günümüze ulaşmıştır. Fatih ve Sultan Ahmet darüşşifaları mevcut değildir. Osmanlı darüşşifalarının tıp tarihi, hastanecilik tarihi ve mimarlık tarihinde ayrıcalıklı bir yeri vardır.

* İstanbul Üniversitesi

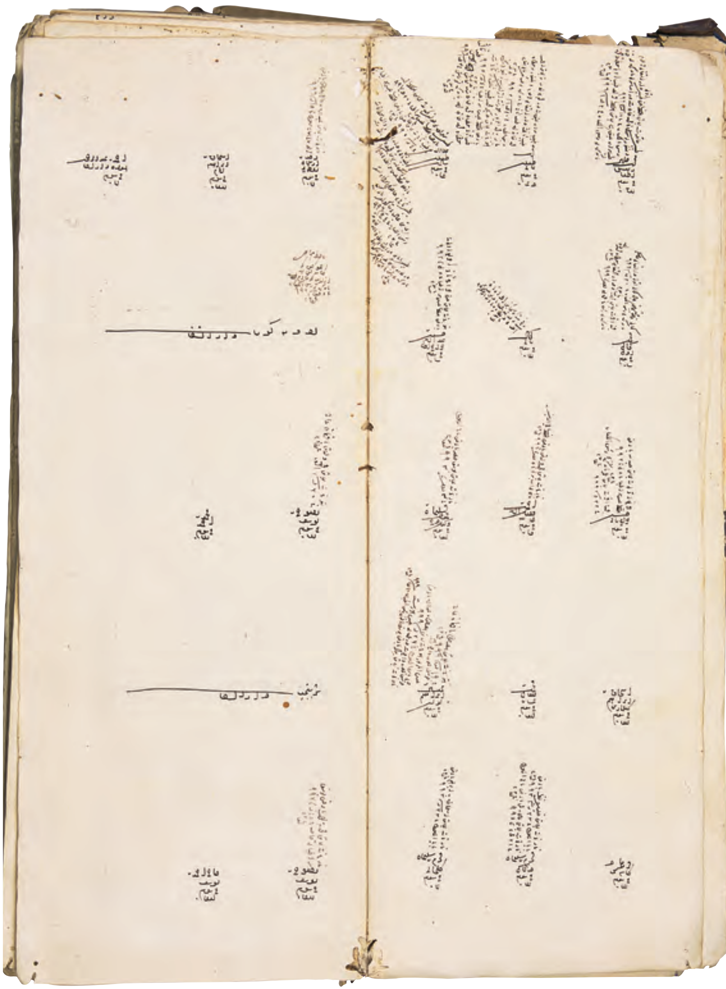
2- Fatih Darüşşifası'nın 1824'te yapılmış planı (sağda), Darüşşifa'nın hana dönüştürülebilmek için çizilen planı (solda) (BOA, HH, nr. 545/26941-C)

Fatih Darüşşifası

İstanbul fethedildiğinde şehirde sadece Pantokrator Kilisesi yanında bir hastane ile bir düşkünler evi bulunmaktaydı. Fetihten hemen sonra Pantokrator yapı topluluğu onarılıp *Eski İmaret* adıyla faaliyete geçirilmesine rağmen gelişen İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılayamaz olmuştu. Bu nedenle Fatih Sultan Mehmed, hem İstanbulluların ihtiyacını karşılayacak hem de kendi şanına yakışır bir külliye yapılmasını emretti. Mimarbaşı Atik Sinan'ın yaptığı Fatih Külliyesi inşaatı 1463'te başladı. *Yeni İmaret* adıyla anılan külliyenin merkezindeki caminin güneydoğu köşesinde bulunan Fatih Darüşşifası 1470 yılında faaliyete geçti. Değişik zamanlarda düzenlenen vakfiyelerine göre, darüşşifada; biri reis-i etıbba olmak üzere iki tabip, birer kehhal (göz hastalıkları uzmanı), cerrah, tabbah-ı eşribe (eczacı), hafız-ı eşribe (eczacı kalfası), kilerci, vekilharç, bevvab (kapıcı), mâni-i nukûş (duvarların kirletilmesini önleyen), şeyh (dâhiliye müdürü), iki hastabakıcı, iki cameşuy (çamaşırcı), iki aşçı ile elli hizmetçi (hastabakıcı) çalışmaktaydı. Vakfiyesine göre; darüşşifada tecrübeli, hazık, nabız ve anatomiyi çok iyi bilen, tıp biliminde üstün bilgisi olan, hangi taifeden (yani hangi milletten ve dinden) olursa olsun hekimler görev yapabilecekti. Darüşşifanın bağlı olduğu vakfın nazırı, hekim ve kâtip haftada bir gün darüşşifada toplanarak hasta olup evine hekim çağırmaya ve ilaç almaya gücü yetmeyenlerin tedavileri ile ilgileneceklerdi. Haftada bir gün, dışarıdan başvuran yoksul hastalara ilaç verilecek, darüşşifada ölenlerin cenaze masraflarını da vakıf karşılayacaktı. Harcamalar için günlük 200 akçe, kimsesiz ölülerin gömülmesi için de 5 akçe ayrılmıştı. Devrin en değerli hekimlerinin çalıştığı Fatih Darüşşifası, hasta tedavisi yanında hekim de yetiştiriyordu.

14 Eylül 1509'da İstanbul'da meydana gelen şiddetli depremde hasar gören darüşşifa onarıldı. Daha sonra İstanbul'da kısa aralıklarla 1747, 1754, 1766 yıllarında yaşanan depremler, darüşşifayı harap bir hâle getirdi. II. Mahmud, Parmakkapı yangınında zarar gören demirci esnafını buraya yerleştirdi. Onarım amacıyla saray başmimarı Mustafa Ağa tarafından, 2 Ağustos 1824 tarihinde yapılan keşif planındaki "*kebir kubbeli me'kel*" (büyük kubbeli yemekhane) mekânı daha sonra mescit hâline getirildi ve uzun yıllar "*Darüşşifa Mescidi*" ve "*Demirciler Mescidi*" adlarıyla anıldı. Bu kubbeli yemekhanenin sağında ve solunda üçer salon, ortada şadırvanlı avlu ve her iki tarafta büyük kubbeli ikişer salon vardı. Avlunun etrafında on altı revaklı kubbe sıralanmıştı.

Darüşşifa zamanla, oda oda çeşitli kişilerin eline geçti, yavaş yavaş yıkılarak yerine tahta barakalar yapıldı. 1894 depreminden sonra çekilen bir fotoğrafta darüşşifanın çevre duvarının mevcut olduğu görülmektedir.

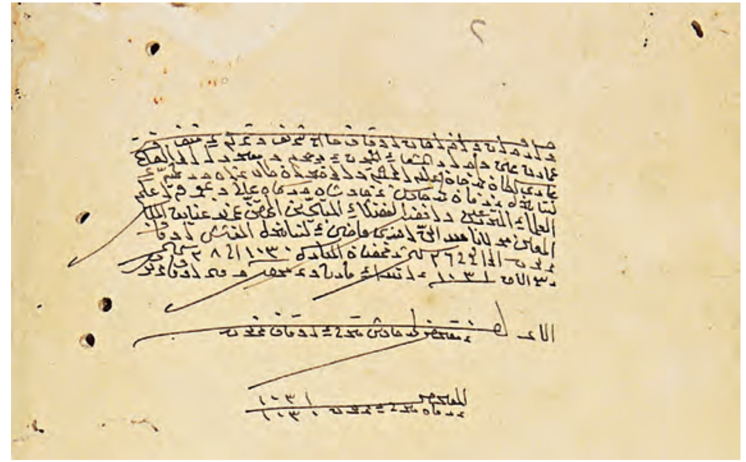

3- Fatih Darüşşifası'nda görevli tabib, cerrah, kehhal (göz hekimi) ve diğer görevlilerin isimleri, ücretleri ve görev değişikliklerini gösteren 14 Temmuz 1591 tarihli defter kaydı (BOA, MAD, nr. 5103, s. 63-68, 133)

1908 Çırçır yangınında etrafındaki emlak tamamen yandığından tesviye yapılırken burası da haritaya dâhil edildi. 1910'da darüşşifa ve mescit yıkıldı, darüşşifanın bulunduğu yerin bir kısmı yeni açılan yola gitti. 1939'lara kadar mescidin kıble tarafından ve yan duvarından birer parça mevcuttu. Daha sonra ev ve apartmanlar inşa edilerek büyük bir mahalle oluşturuldu. Bu mahalledeki Eski Şifahane Sokağı'ndan başka, darüşşifayı hatırlatan hiçbir eser kalmadı.

Haseki Hürrem Sultan Darüşşifası

Kanunî Sultan Süleyman, eşi ve II. Selim'in annesi Haseki Hürrem Sultan (d. 1502-ö. 1558) adına, günümüzde Haseki Hastanesi'nin bulunduğu Avratpazarı mevkiinde, Mimar Sinan'a bir külliye inşa ettirdi. Cami, medrese, imaret, sıbyan mektebi ile bir de darüşşifası bulunan külliyenin şöhreti semtin adını aşınca, bölge *Haseki* adıyla anılmaya başlandı. Haseki Külliyesi'nin 1551 yılında hazırlanan ikinci ana vakfiyesinden darüşşifanın 1550 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Darüşşifa, sekizgen bir

4- Fatih Darüşşifası'nın 12 Mart 1622 tarihli muhasebe kaydı BOA, MAD, nr. 5080, s. 2, 6-7

avlunun etrafındaki ocaklı, pencereli ve kubbeli on iki odadan ibaretti.

Vakfiyesinde, her hastayı kabul eden genel bir hastane olduğu açıkça ifade edilmişti. Toplam yirmi sekiz kişilik personeli arasında; iki hekim, bir kehhal (göz hekimi), bir cerrah, bir eczacı, dört hastabakıcı ile idrar şişelerine bakan iki hizmetli bulunmaktaydı. Vakfiyesinde tayin edilecek tabiplerin; işinin ehli, zeki, nazik, güler yüzlü, tıp ve hikmet kanunlarına vâkıf, ilaç yapımında beceri sahibi olması istenmişti. Vakfiyesinde ayrıca ilaç, şurup ve çorbaların hastaların ihtiyaçlarına göre dağıtılması ve yatan hastalar dışında hiç kimseye şurup ve macun verilmemesi şartı vardı. Ancak pazartesi ve perşembe günleri tabipler, darüşşifaya başvuran hastalara şurup ve macun verecekti. Kırk-elli yatak kapasiteli darüşşifanın 1558 yılında görevlilerin ücretleriyle birlikte gideri 114.550 akçeydi.

Haseki Darüşşifası/Haseki Sultan Darüşşifası, Tanzimat'tan sonra kadınlara tahsis edildi. Charles White, 1842 yılında kadın akıl hastalarının Haseki Bimarhanesi'nde bulunduğunu bildirmektedir. Burada bulunan kadın akıl hastaları, 1844 yılında Süleymaniye Bimarhanesi'ne taşındı. Bu sırada Haseki Bimarhanesi'nin bir odasında muhtaç ve aceze kadınlar barınıyordu. Diğer bir odası ise, kadın tutukevi olarak kullanıldığından Nisa Tevkifhanesi, halk arasında Haseki Zindanı adıyla anılıyordu, bu nedenle Zabtiye Nezareti'ne bağlıydı.

Evkaf nazırına gönderilen 28 Aralık 1847 tarihli tezkirede, darüşşifanın boş olduğunun belirtilmesi üzerine Hekimbaşı Abdülhak Molla, Haseki Bimarhanesi'nin onarılıp bir eczane, bir mutfak ilavesiyle kimsesiz kadın hastalara tahsis edilmesini teklif etmişti. Meclis-i Vâlâ, onarım ve ilaveler için gereken 60.000 kuruşun Evkaf-ı Hümayun hazinesinden karşılanmasına karar verince

5- Haseki Hürrem Sultan Darüşşifası'nın dışarıdan görünümü

padişah da gerekenin yapılmasını emretmişti. Ancak 1869 yılında, tutuklu kadınlar için hazırlanacak hastaneye kimsesiz kadın hastaların da kabul edileceği ilan edildi. Bunun üzerine darüşşifanın iki koğuşu tamir edilip otuz yataklı bir hastane hâline getirildi. Artık resmî yazışmalarda, Haseki Tevkifhanesi'nde Bulunan Nisa Hastanesi ve Haseki Nisa Hastanesi adlarıyla anılıyordu. 1880 yılında şehremaneti ile Zabtiye Nezareti'nin teşkilatı ve görevleri belirlenip sınırlanırken, Haseki Nisa Hastanesi de şehremanetine verildi, tutuklu kadınlar, Mehterhane içinde ayrıca inşa edilen Nisa Tevkifhanesi'ne nakledildi. Darüşşifada barınan alil ve muhtaç acezenin bakım masrafları da şehremaneti tarafından karşılanmaya başlandı. Haseki Nisa Hastanesi 1884'te Taş Konak'a taşındıktan sonra, alil ve muhtaç acezeler darüşşifada kaldı. 10 Temmuz 1894 günü İstanbul'u sarsan şiddetli depremin etkisiyle darüşşifanın kubbeleri çatlayıp kullanılamaz hâle gelince, burada barınan aceze ve yatalak kadınlarla yetim çocuklar, 18 Eylül 1894 tarihinde Okmeydanı'nda inşaatı devam eden Darülaceze'nin yeni bitmiş olan birinci pavyonuna yerleştirildi.

Yıllarca boş kalan darüşşifa binası, 1911 yılında onarılıp Haseki Mecânîn Müşahedehanesi adıyla şehremanetine bağlı olarak hizmete girdi. Birkaç yıl sonra I. Dünya Savaşı başlayınca hükümet, Şişli Fransız Hastanesi'ne el koydu ve darüşşifa binasındaki 250 hasta, bir sene boyunca geceleri tramvayla sessizce Şişli'ye nakledildi. Yeniden boşalan darüşşifa binası, 1918'de çıkan bir yangınla harabeye döndü. 1946'da dönemin Vali ve Belediye Başkanı Dr. Lütfi Kırdar'ın gayretleriyle başlayan onarımdan sonra Haseki Hastanesi'nin polikliniği olarak yeniden kullanıma girdi (1948). Daha sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onarılan darüşşifa binası, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından kiralandı ve dinî eğitim kurslarına tahsis edildi (1974). Günümüzde restorasyon görmektedir.

Süleymaniye Darüşşifası

Osmanlı döneminin en önemli selatin külliyesi olan Süleymaniye Külliyesi'nin içinde yer alan Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesi 1556 yılında faaliyete geçmiştir. Tıp medresesinde teorik, darüşşifada hasta başında klinik eğitim yapılırdı. Vakfiyede *maristan* adı ile anılan darüşşifa, külliyenin kuzeyinde en batı uçta yer alır. Biri dar dikdörtgen biçiminde, diğeri geniş ve ortası havuzlu iki revaklı avlu ile bunların çevresinde yer alan kubbeli odalardan oluşan Süleymaniye Darüşşifası, Osmanlı darüşşifaları sıralamasında en üst dereceye sahipti. Diğer darüşşifalarda deneyim kazananlar buraya atanırdı. Otuz odasında kırk-elli yatağı vardı. Başvuran her hasta, hastalık ayrımı yapılmaksızın kabul edilirdi. Ayakta hasta muayenesi yani poliklinik de yapılır ve muayene olanların ilaçları darüşşifadan verilirdi. Diğer darüşşifalardan farkı, akıl hastaları için de ayrı bir yerin bulunmasıydı. Burada akıl hastalarına müzikle tedavi uygulanırdı.

Resmî yazışmalarda, Süleymaniye'de Kanunî Sultan Süleyman Evkafı'ndan Darüşşifa adıyla anılan

6- Süleymaniye Darüşşifası (sağda) ve Darüttıbbı

darüşşifanın, kuzeybatı köşesinde yer alan hamamı, sadece hastalara aitti. Darüşşifada hastalar için fodla pişiren bir de fırın vardı.

Vakfiyesinde, darüşşifanın hastaneye ihtiyacı olanlar için ve ilaç hazırlanmak üzere vakfedildiği belirtilmekte ve görevlileri ile bu görevlilerde aranacak nitelikler sayılmaktadır.
Buna göre darüşşifaya atanacak, biri tabib-i evvel (başhekim) olmak üzere üç hekim, tıp bilim ve pratiğinde usta, hastalığın teşhis ve tedavisinde yetenekli, ilaçların yararları konusunda bilgili, ağrı çeşitlerine, hastalıklara ve semptomlarına vâkıf, beden bilimine ve nabzın türlerine aşina, zeki ve hassas, yaratıcılık fikrine sahip deneyimli ve tedbirli olmalıdır. İki kehhal (göz uzmanı), sanatında bilgisi geniş ve ustalığı belli olan, göz hastalıklarının teşhis ve tedavisi ve göz pomatlarının hazırlanmasında mahir olanlar arasından seçilmelidir. İki cerrah; yara, çıban ve flegmonların ilacında, tümörlerin, fıtıkların düzeltilmesinde, dişlerin çekilmesinde, kan almada, merhem ve fitil koyarak cerahatlerin kapanmasında usta olmalıdır.

Ayrıca darüşşifa kadrosunda; bir aşşab (eczacı), iki edviye-kub (ilaç dövücü, eczacı kalfası), bir edviye (ecza) kilercisi, bir edviye vekilharcı, bir kâtip, bir bevvab (kapıcı), iki tabbah-ı et'imme (aşçı), bir kâsekeş (yemek dağıtıcısı), dört kayyum (hastabakıcı), iki ferraş (temizlikçi), dört abriz (sucu), iki came-şuy (çamaşırcı), bir tellak bulunuyordu. Vakfiyede, bu görevlilerin sahip olması gereken nitelikler de yer almaktadır. Süleymaniye Külliyesi'nde darüşşifanın karşısında *Dârülakâkir* adı verilen merkezî bir eczane vardı. Burada; macunlar, çeşitli terkipler, şuruplar, haplar, fitiller ve döneme ait diğer ilaçlar hazırlanırdı. İstanbul'daki diğer darüşşifalar, ilaçlarını bu eczaneden sağlardı.

Akıl hastalarını da kabul eden darüşşifada zamanla akıl hastalarının sayısı artmıştı. 1844 yılında Haseki Bimarhanesi'ndeki kadın akıl hastaları Süleymaniye Bimarhanesi'ne taşınınca, düzenlemeler yapılarak kadın kısmı eklenmiştir. Gureba Hastanesi açılınca akıl hastaları dışındaki diğer erkek hastalar buraya nakledildi ve Süleymaniye Bimarhanesi'nde sadece akıl hastaları kaldı (1847). Osmanlı Devleti'nin resmî bimarhanesi yani

7- Süleymaniye Darüşşifası

akıl hastanesi kabul edilen Süleymaniye Bimarhanesi'ne İstanbul ve diğer vilayetlerden akıl hastaları gönderiliyordu. Mayıs 1849'da 39'u erkek 13'ü kadın olmak üzere toplam 52 akıl hastası vardı. İtalyan asıllı Dr. Luigi Mongeri'nin (d. 1815-ö. 1882), Süleymaniye Bimarhanesi başhekimliği sırasında, akıl hastaları zincire vurulmaktan ve güllabiler tarafından dövülmekten kurtulmuş ve dönemin modern tedavi yöntemleri uygulanmaya başlanmıştır.

1870'li yıllarda İstanbul'da sık sık kolera salgınları çıkmaktaydı. Süleymaniye Bimarhanesi'nde hasta sayısı artmıştı. Bu arada hastalar arasında başlayan gastroenterit salgını koleraya dönüşür endişesiyle akıl hastaları Toptaşı Bimarhanesi'ne taşındı (1873). Boşaldıktan sonra bir süre saraçhane olarak kullanılan darüşşifa binası, uzun süre askerî matbaa (1887-1972), bir süre yatılı kız Kur'an kursu olarak kullanılmış (1974-2000) ve yakın zamanda Yazma Eserler İstanbul Bölge Müdürlüğü'ne tahsis edilmiştir. İlgililer, restorasyonu bittikten sonra Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'ne bağlı bir birim olarak hizmet vereceğini ifade etmektedirler.

Atik Valide Nurbanu Sultan Darüşşifası

Valide-i Atik Bimarhanesi, Toptaşı Nurbanu Valide Sultan Darüşşifası adlarıyla da bilinir. II. Selim'in başkadını ve III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan tarafından 1570-1579 yılları arasında Üsküdar/Toptaşı'nda yaptırılan külliyede, caminin batısındaki yapı topluluğunda yer alır. Mutfağı, hamamı ve çamaşırlığı bulunan darüşşifanın dış kapısı sokağa açılmaktadır. Mimar Sinan yapımı darüşşifanın 1582-1583 yılında hazırlanan vakfiyesinde kurumun her nevi hastanın tedavisi için yapılmış bir hayır kurumu olduğu belirtilmiştir. Ayrıca; iki tabip, iki kehhal, iki cerrah, bir vekilharç, bir kâtip, dört hastabakıcı, iki eczacı, iki aşçı, iki çamaşırcı, iki edviye dövücü, bir ferraş, bir külhancı, bir kâsekeş, iki şişe bakıcısı (idrar dökücü), bir kilerci, bir imam ve bir müezzinin tayin edilmesi şart koşulmuştur. Darüşşifaya atanacak bu görevlilerin sorumlulukları ve sahip olmaları gereken ahlaki nitelikler de belirlenmiştir. Tabipler; tıp ve anatomide usta, bilgilerini tecrübeler ve ameliyatlarla pekiştirmiş, hastalık belirtilerini iyi bilen, mizaçlar hakkında bilgi sahibi, ilaç

8- Atikvalide Nurbanu Sultan Darüşşifası

yapımında tecrübeli kişiler olacaktı. Ayrıca hastalara sert ve kaba sözler söylemekten kaçınıp onlara merhamet ve şefkatle yaklaşacaklardı. Hâl ve hatırlarını sorup tedaviler hakkında her türlü kolaylığı göstereceklerdi. Bu şartları ihmal ve ihlal etmeyeceklerdi. Kehhaller (göz hekimleri) göz tedavisinde basiretli, meslektaşları arasında şöhret sahibi kişilerden seçilecekti. Göze perde inecek olursa (katarakt) iyi teşhis koymalı, göz ilaçları hakkında tam bilgi sahibi olmalıydı. Cerrahlar işlerinde usta olacak, merhemlerle diğer ilaçların tertibinde maharet sahibi, şefkat ve merhamet duygularıyla dolu kişiler arasından seçilecekti. Erkek hastabakıcılar gündüzleri hastaların yanlarından ayrılmayıp her hâlde hastaların durumlarına göre hareket edecekler ve bıkıp usanmadan onların hizmetlerinde bulunacaklardı. Geceleri de nöbetleşe hastalara bakacaklardı. Eczacılar ise macun, şurup ve diğer ilaçları yapma konusunda tecrübeli ve usta kişiler olacaktı.

Darüşşifa, vakıfname şartlarına uygun olarak çalışırken Valide-i Atik Külliyesi, III. Selim tarafından kurulan Nizam-ı Cedid'e kışla olarak tahsis edildi. Bir süre sonra külliye içindeki darüşşifa da Asâkir-i Hassa-i Şâhâne'nin Toptaşı Hastahanesi adıyla hastane olarak kullanılmaya başlandı (1799).

II. Mahmud döneminde onarılarak bir de köşk ilave edilen darüşşifa, 1865'te İstanbul'da görülen şiddetli kolera salgınında koleraya yakalananlara hizmet verdi. Salgının ardından askerî depoya dönüştürülen darüşşifaya bir süre sonra Süleymaniye Bimarhanesi'nden getirilen akıl hastaları yerleştirildi ve bulunduğu yere nispetle Toptaşı Bimarhanesi adı verildi (1873). Çevresine zararlı olduğu ihbar edilen akıl hastaları, Zabtiye Nezareti hekimi ve ailesinin seçeceği iki hekim tarafından muayene edilip Toptaşı Bimarhanesi'ne yatırılmaya başlandı. Üsküdar Bimarhanesi adıyla da anılıyordu. Irk, din ve mezhep ayırmaksızın bütün Osmanlı akıl hastalarına mahsus olan Toptaşı Bimarhanesi'nde hasta sayısı giderek artıyordu. Ağustos 1893'te kolera salgını başlayınca hemen kordona alındı ve giriş çıkışlar yasaklandı. Koğuşlar ve diğer mekânlar klorla dezenfekte edilip içme sularının kaynatılmasına rağmen koleralı sayısı 116'ya çıkmıştı (85 vefat, 31 şifa). Üsküdar Bimarhanesi'ndeki koleranın, hasta fazlalığından kaynaklandığı düşünüldü ve taşradan hasta kabulü durduruldu. Bimarhanenin hasta sayısı 150 kadın, 300 erkek olmak üzere 450 kişiyle sınırlandırıldı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bimarhane, İstanbul'daki sağlık kurumlarının yönetimi için kurulan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'ne bağlandı (1909). Bu dönemde esaslı bir onarıma alındı. Müzikle tedavinin eski bimarhanelerde de uygulandığı dikkate alınarak bir gramofon ve çok sayıda plak satın alındı. Gramofondan müzik dinlemek, akıl hastaları arasında büyük memnuniyet yarattı. Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhıye idaresi lağvedilince (1912) Toptaşı Bimarhanesi, Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti Müessesat-ı Sıhhiye Müfettişliği'ne bağlandı. (Uzman) Dr. Mazhar Osman'ın bimarhane sertabipliğine tayiniyle köklü değişimler başladı (1919). Eski tedavi yöntemleri terk edildi. Çağdaş bilgilere dayalı laboratuvarlar kuruldu. Bu laboratuvarlarda Türkiye'nin ilk nöropsikiyatrları yetişti. Dr. Mazhar Osman'ın girişimiyle bimarhanedeki akıl hastaları Bakırköy'de kurulan İstanbul Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi'ne taşındı (15 Haziran 1927). Boşalan bimarhane binasına, Üsküdar Miskinler Tekkesi'ndeki cüzzamlılar yerleştirildi. Bir süre sonra cüzzamlılar da Bakırköy'e nakledilince yapılan tadilatta kervansaray, darülhadis ve darüşşifa içlerinde duvarlar örülmek suretiyle odalara ayrılmış, kubbeler yıkılıp ikinci katlar çıkılmıştır (1934). Bir süre boş kalan darüşşifa binası, uzunca bir müddet Gümrük ve Tekel Bakanlığı tarafından tütün bakım atölyesi olarak kullanıldı. (1935-1976). Darüşşifaya İmam-Hatip Lisesi yerleştirildi (1977). Darülhadis ve darülkurra bölümleri ise Toptaşı Cezaevi oldu. Sonraki yıllarda boşaltılan darüşşifanın, aşhane, tabhane, kervansaray, darülhadis ve darülkurra bölümleri önce Marmara Üniversitesi Güzel

Sanatlar Fakültesi'ne, 2010 yılında ise yeni kurulan Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi'ne tahsis edilmiştir. Günümüzde (2014) restore edilmektedir.

Sultan Ahmet Darüşşifası

Bu son Osmanlı darüşşifası, I. Ahmed tarafından Sedefkâr Mehmed Ağa'ya yaptırılan külliyenin içindeydi. Külliyenin yapımı devam ederken, Sultan I. Ahmed vefat etmiş (22 Kasım 1617), bu nedenle külliyenin açılışı, 22 Kasım 1617 tarihinde tahta çıkan I. Mustafa'nın ilk saltanat günlerinde yapılmıştır. İmaret yapıları ile birlikte Hipodrom'un batı ucunda yer alan darüşşifaya ait, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde[2] bulunan ve inşaatında kullanılan malzemeleri içeren defterden 1621 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Darüşşifaya bağlı bir hamam olması, sağlığın temizlikle olan ilişkisine verilen öneme işaret etmektedir. 1930'lu yıllarda Süheyl Ünver'in, darüşşifa kalıntıları üzerine inşa edilmiş olan Sanayi Mektebi'nin (Erkek Sanat Okulu, Eski Marmara Üniversitesi Rektörlük binası) yerinde yaptığı incelemeler sonunda çizdiği plana göre, darüşşifa kareye yakın dikdörtgen yapıdaydı. Ortasında havuz vardı. Revaklı bir avluyu çevreleyen kubbeyle örtülü hasta odaları avluya açılmaktaydı. Ayvansarayî, darüşşifanın küçük bir mescidi olduğunu da kaydeder.

Darüşşifa tamamlanmadan hazırlanan, külliyenin 1614 tarihli vakfiyesinde, burada çalışacak hekim; tıp ilmi bakımından Doğu'da ve Batı'da bilinen, açık fikirliliği ve zekâsıyla tanınmış, sağduyulu, ilaç hazırlamada usta, şuruplar ve macunlar hazırlamada becerikli, yufka yürekli, kibirsiz, tatlı sözlü olmalı, hastalara iyi davranmalıydı. Evliya Çelebi'ye göre, vakıfları güçlüydü. Fakir ve kimsesizler genellikle bu darüşşifaya getirilirdi. Çünkü havası güzel, hizmetçileri (hastabakıcıları) güler yüzlü idi. Her gün hastaların hâlini ve hatırını sorarlardı. Burası Topkapı Sarayı'nda bulunan Kızlar ağasının nezaretindeydi. Kızlar ağası sık sık gelip hastaların hatırını sorardı.

Darüşşifanın vakfiyesine göre; tayin edilecek hekimlerin açık fikirli, zeki, sağduyulu, mesleğinde beceri sahibi, iyi yürekli, kibirsiz, tatlı sözlü, yabancıları dışlamayıp akrabaları kayırmayan seçkin kişiler olması gerekiyordu. Akıl hastalarını da kabul eden darüşşifa XIX. yüzyıl başlarında Sultan Ahmed Bimarhanesi adıyla sadece akıl hastalarına tahsis edilmişti. 1846 yılında muhtemelen askerî dikimhane olarak kullanılmaktaydı.[3] Ne zamana kadar hizmet verdiği tam olarak tespit edilemeyen darüşşifa, kullanılamaz hâle geldikten sonra üzerine Sanayi Mektebi (Erkek Sanat Okulu) inşa edilirken hücreleri ve revakları yıkılmış, dış duvarlarına ve basık kemerli kapısına dokunulmamıştır (1866/1867). Revaklara ait bazı sütun ve sütun başlıkları yerlerinde korunmuş, bir bölümü ise okul girişinde kullanılmıştır. 1894 depreminden sonra meydana bakan cepheye, daha sonra Marmara Üniversitesi Rektörlüğü olarak kullanılan, Ziraat Orman Maadin Nezareti binası yapılmış ve imaretin meydanla ilişkisi kesilmiştir. Darüşşifadan günümüze, güneydoğu cephesindeki hamamı, kuzeydoğu cephesi ortasındaki basık kemerli mermer giriş kapısıyla, on bir sütun ve havuzunun mermer fıskiye çanağı ulaşabilmiştir.

KAYNAKLAR

Altıntaş, Ayten, "Fatih Dârüşşifası'nda Tıp Eğitimi", *Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları,* ed. H. Hatemi ve A. Altıntaş, İstanbul 2006, s. 6-52.

Altıntaş, Ayten, "Üsküdar'da Bir Akıl Hastanesi (Toptaşı Bimarhanesi 1893-1927)", *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006: Bildiriler,* ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007, c. 2, s. 391-412.

Artvinli, Fatih, *Delilik, Siyaset ve Toplum Toptaşı Bimarhanesi 1873-1927*, İstanbul 2013.

Cantay, Gönül, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dârüşşifaları,* Ankara 1992.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Külliye", *DİA*, XXVI, 542-544.

Doğan, Sema, "Haseki Külliyesi", *DİA,* XVI, 370-372.

Fatih Mehmed II Vakfiyeleri, haz. Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara 1938.

Kılıç, Abdullah, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler,* İstanbul 2012.

Kürkçüoğlu, K. E. (haz.), *Süleymaniye Vakfiyesi,* Ankara 1962.

Müessesât-ı Hayriyye-i Sıhhiyye Müdiriyeti/Direction de l'Assistance Publique de Contantinople, İstanbul 1327.

Sarı, Nil, "Osmanlı Dârüşşifalarında Meslek Ahlakı", *Osmanlı,* Ankara 1999, c. 8, s. 494-517.

Taşkıran, Nimet, *Hasekinin Kitabı*, İstanbul 1972.

Ünver, A. Süheyl, "Fatih Dârüşşifası Planı", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 1943), c. 6, sy. 21-22, s. 23-28.

Yıldırım, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi,* İstanbul 2010.

Yıldırım, Nuran, "Dârüşşifalardan Modern Hastanelere", *Tarihi Sağlık Kurumlarımız Darüşşifalar,* ed. Nil Sarı, İstanbul 2010, c. 2, s. 92-149.

Yılmaz, Coşkun, Necdet Yılmaz, "Osmanlı Hastane Yönetmelikleri: Vakfiyelerde Osmanlı Dârüşşifaları", *Osmanlılarda Sağlık*, ed. Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz, İstanbul 2006, c. 1, s. 59-60.

2 BOA, D. 5112.

3 BOA, İ.MSM, 25/661 (6 M 1263/25 Aralık 1846).

İSTANBUL'DA VEBA SALGINLARI

NÜKHET VARLIK*
ÇEVİRİ: AHMET AYDOĞAN

"İstanbul'da yangın malınızı yiyip bitirir, veba karınızı alıp götürür, kadınlar da aklınızı başınızdan alır." der bir XIX. yüzyıl darbımeseli. Yeni Çağ boyunca birçok çağdaş gözlemcinin şehrin, elbette nüfus yoğunluğu göz ardı edilmemek üzere, ama aynı zamanda konumu, iklimi ve refahının yol açtığı başka birçok soruna bağlı olarak, sık sık yıkıcı veba salgınlarına maruz kalışını dillerine doladıkları doğrudur. Esasen şehrin salgın hastalıklar tarihi bundan çok daha eskidir; İstanbul IV. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun şanlı imparatorluk başkenti olarak kuruluşundan itibaren tarihi boyunca birçok salgın hastalığa tanık oldu. Bu salgın hastalıklar arasında veba, yol açtığı yüksek ölüm düzeyi ve meydana getirdiği uzun vadeli sonuçları bakımından, düşünülebileceği gibi en önemli olanıdır.

Veba, *Yersinia pestis*in (1894'te ilk defa teşhis etmiş olan İsviçreli bakteriyolog Alexandre Yersin'e izafeten isimlendirilir) yol açtığı bir bakteri hastalığı, öncelikle vahşi kemirgenlerin hastalığıdır ve pireler gibi dış asalaklarca insanlara taşınır. Mikrobun bulaştığı bir pire insanı ısırdığında bakteri kan dolaşımına girer ve lenf bezine saldırır, genellikle kasıklarda, koltuk altlarında veya boyunda hıyarcık denilen -ki hıyarcıklı vebanın ayırt edici bir belirtisidir- ağrılı yumrulara yol açar. Ateş, titreme, baş ağrısı ve aşırı hâlsizlik hıyarcıklara eşlik edebilir. Eğer bakteri akciğerlere erişirse zatürreeli veba gelişir ve o zaman hastalık öksürme sonucu olarak havaya yayılan tükürük parçacıkları yoluyla insandan insana taşınabilir. Eğer bakteriler kan dolaşımında hızla çoğalırlarsa ölümcül kan zehirlenmesi [*septicemia*] gelişebilir ve inmeye, organ yetersizliğine ve ani ölümlere yol açabilir. Veba, ister hıyarcıklı ister zatürreeli veba olsun, her hâlde yüksek ölüm oranlarına (%60'a kadar) ulaşabilir. Bugün hıyarcıklı veba, eğer erken teşhis edilebilirse, antibiyotiklerle başarılı bir şekilde tedavi edilebilmektedir. Ne var ki zatürreeli veba hâlâ, eğer acilen tedavi edilmeyecek olursa, yirmi dört saat içinde ölüme götürebilecek ölümcül bir vaka olarak ciddiyetini korumaktadır.

Her ne kadar birçok memeli türü vebayı barındırabilirse de, tarihteki örneklere bakıldığında sıçanlar (kara sıçan ya da ev kemesi: *Rattus rattus* ve kahverengi sıçan ya da göçebe keme: *Rattus norvegicus*) bu hastalığın başta gelen taşıyıcıları olarak öne çıkar. Hastalık sıçanlardan insanlara, başka taşıyıcıların yanı sıra, bunların pireleri (*Xenopsylla cheopis*) vasıtasıyla bulaşmaktadır. İstanbul'da veba genelde sıçanların ve pirelerin iklim bakımından elverişli üreme şartlarına bağlı olarak bahar ortasından yaz ortasına kadar hıyarcıklı formuyla kendini gösterirdi. Bununla beraber başka durumlarda hastalık daha soğuk aylarda da devam ederdi ki bu insandan insana yayılan yaygın bir zatürree formunu akla getirebilir.

Biyo-arkeolojik araştırmalardan yakın zamanlarda elde edilen bulgular *Yersinia pestis*in tarihte çok sayıda ülkeye yayılan üç büyük salgına (pandemi) yol açmış olan hastalık etkeni olduğunu doğrulamıştır. Bunlardan ilki Iustinianos dönemi veba salgını (541-750) diye bilinir; ikincisi Kara Ölüm (1346-1353) ile başlayıp birkaç yüzyıl devam etmiştir ve üçüncüsü 1860'lar ila 1960 arasındaki yaygın salgındır. Bu sebepten ötürü İstanbul'un veba salgınları tarihini bu üç yaygın salgın dönemlerini takip ederek incelemek isabetli olabilir.

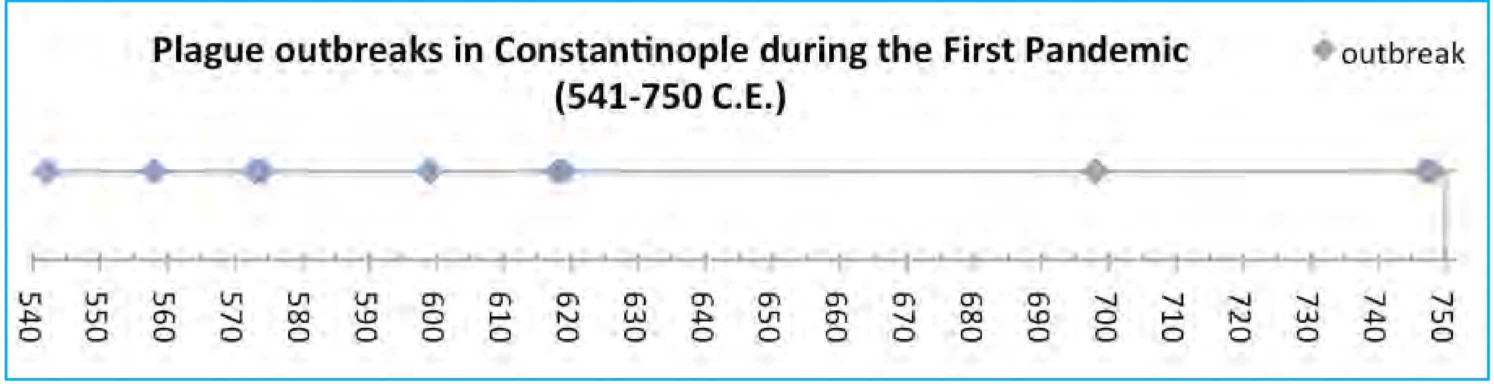
İlk Salgın (Iustinianos Dönemi Veba Salgını) (541-750)

Bu, ilk defa VI. yüzyılın ortasında Bizans İmparatoru Büyük Iustinianos döneminde (527-565) patlak vermiş -ki ona izafeten isimlendirilir- ve VIII. yüzyılın ortalarına kadar düzenli aralıklarla devam etmiş olan bir veba salgınları dizisidir. Salgın Akdeniz dünyasında Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Avrupa dâhil geniş bir alana yayılarak pandemi özelliğini kazanmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun başkenti ve büyük bir şehir merkezi olarak Konstantinopolis bu salgının ölümcül neticelerinden kurtulamamış ve kaçınılmaz olarak keskin bir nüfus gerilemesi tecrübe etmiştir.

Salgının tam olarak nerede baş gösterdiği uzun boylu tartışılmıştır, mamafih Asya menşeli olduğuna

* Rutgers Üniversitesi

Tablo 1 İlk pandemi esnasında Konstantinopolis / İstanbul'da veba salgınları (MS 541-750)

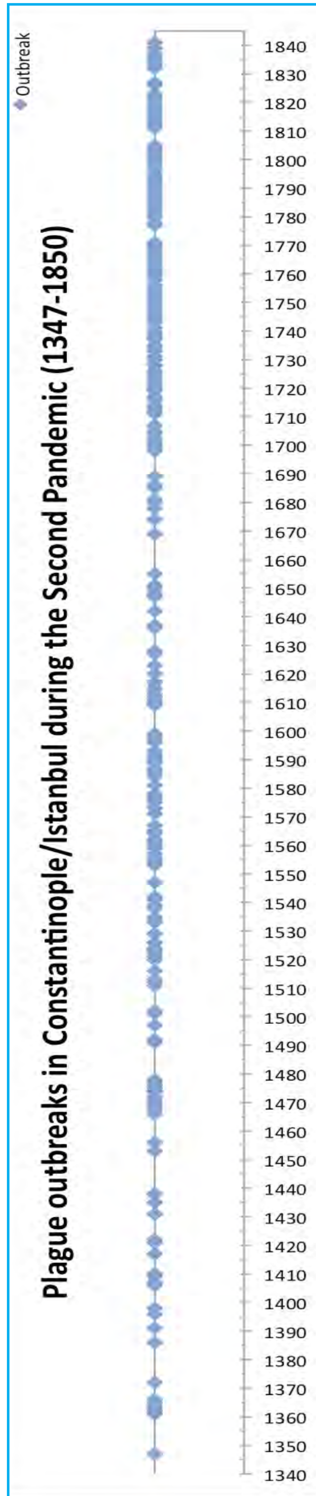
Kaynak: Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire.*

dair sağlam delillerin var olduğu görülmektedir. Akdeniz Yakın Doğu'suna birdenbire yayılan hastalık daha sonra, 542 baharının ortalarında dört ay devam edeceği İstanbul'a sıçramış, burada o dönemin yazarlarının yazılarından anlaşılabileceği üzere sarsıcı sonuçlar meydana getirmiştir. İlk salgına dair yazılanların tümü içerisinde belki de en ünlü olanı Bizans tarihçisi Kaisareialı Prokopios'a ait olanıdır. *Savaşlar Tarihi*'nde Prokopios görgü tanığı olduğu vebaya dair tafsilatlı bir açıklama bırakmıştır. Tanıklığına göre bu "bütün dünya"yı etkilemiş büyük bir salgındı. Keskin bir gözlemci olarak Prokopios hastalığın belirtilerini büyük bir isabetle kaydetmiştir. Kaynaklar her gün her yaştan, erkek ve kadın, birkaç bin insanın öldüğünü göstermektedir. Ne var ki günümüz tarihçileri bu sayıları olduğu gibi kabul etmez ve ihtiyatlı olunması hususunda ikazda bulunurlar. Nihayetinde 400.000 civarındaki bir nüfus için %20 dolaylarında bir ölüm oranı üzerinde uzlaşıldığı görülür. Bununla beraber ölülerin zamanında ve usulünce gömülmesi ciddi bir mesele teşkil etmiş olmalıdır ki bazı kaynaklara göre bu durum, cesetlerin bu amaçla kazılan büyük çukurlara doldurulması, kalelere veya sarnıçlara atılıvermesi, gemilere ve denize bırakılması gibi, daha önce tanık olunmamış defin usullerinin benimsenmesine yol açmıştır.

Bu ilk dalgadan on altı yıl sonra veba Şubat 558'de Konstantinopolis'e geri döndü ve Temmuz'a kadar kaldı, daha sonra belirli fasılalarla tekrar ortaya çıkmaya devam etti. Vebanın ilk ortaya çıkışı ile ilgili tarih kayıtları nisbeten daha bol olmakla beraber daha sonraki salgınlar hakkında da temel bir zaman dizini veya tarih sıralaması çıkarmak mümkündür. Hastalığın 542 yılında ilk ortaya çıkışından sonra başkent bunu takip eden iki yüzyıl boyunca, bilhassa 558, 573-574, 599, 618-619, 698 ve son olarak 747-748'de (Tablo 1) olmak üzere, ortalama 29,4 yılda bir tekrarlayan salgınlara maruz kalmaya devam etti. Ne var ki bu ortalama başka bölgelerdeki ilk salgının genel tekrarlama sıklığı ile tam olarak örtüşmez. Genel olarak 750'ye kadar Avrupa, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın hem şehir alanlarını hem kırsal bölgelerini etkilemiş olan salgınlar on sekiz ayrı dalga hâlinde, ortalama her 11,6 yılda bir yeniden ortaya çıkmıştır. Bu örtüşmezlik vebanın gerçekten ortaya çıkmamış olmasından ziyade, delil yahut kayıt eksikliğinden kaynaklanıyor olsa gerektir. Çünkü sadece Bizans hâkimiyetindeki diğer alanlarla değil onların ötesindeki bölgelerle de, gerek kara yolu gerek deniz yolu üzerinden, hayli işlek seyrüsefer göz önünde bulundurulacak olursa Konstantinopolis'in bu salgınların bazılarından nasılsa korunmuş olduğunu var saymak güçtür. Bununla beraber bildiklerimize istinaden Konstantinopolis'te vebanın VI. yüzyıl boyunca yaklaşık her on dört yılda bir, VII ve VIII. yüzyıllarda daha da artan fasılalarla tekrarladığını söyleyebiliriz. Daha sonraki yüzyıllardaki fasılaların artışını da sıçanların ve pirelerinin yaşama ve üremeleri için elverişli veya engelleyici çevre ve iklim koşullarından, nüfus şartları ve şehri muhtelif yollarla gelen bulaşmalardan koruyacak düzenlemelerin getirilmesine varan bir dizi etmenin birlikte müessiriyetine bağlayabiliriz.

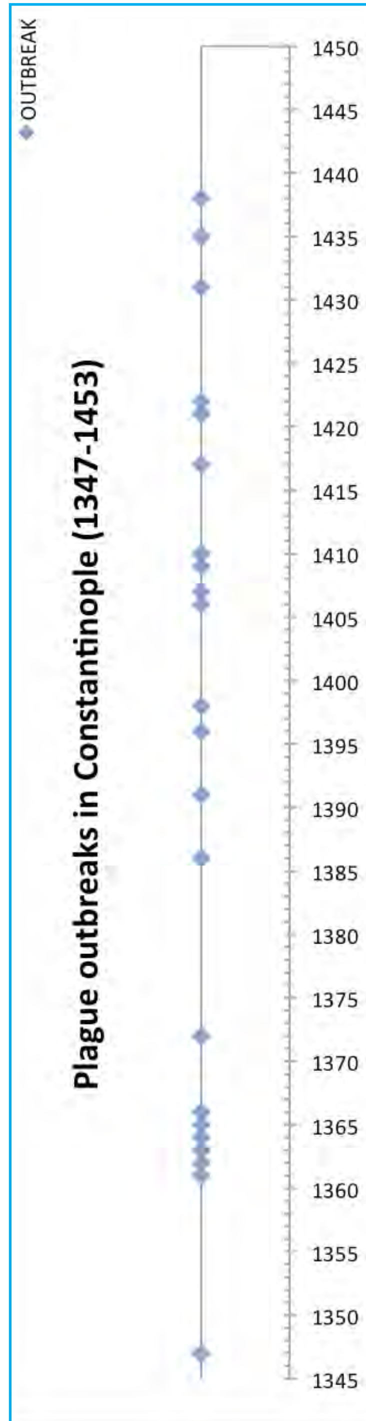
Şehrin bulaşmalara karşı kırılganlığı tarihsel bakımdan kara ve deniz ticareti yollarının kesişme noktasındaki konumuyla ve onun Karadeniz'i ve Avrasya havzasını Akdeniz dünyasındaki muhtelif noktalara bağlayan tedarik güzergâhlarının iç içe geçmesiyle irtibatlıdır. Çağdaş gözlemciler hastalığın denizden geldiğini ve kıyılardan iç bölgelere yayıldığını kaydetmişlerdir. Veba Konstantinopolis'te tipik biçimde "açık deniz" mevsiminde, yani gemilerin gıda maddesi ve diğer mallar getirdiği bahar ve yaz aylarında görülüyordu ki bunlar arasında İskenderiye'den gelen ve beraberinde

Tablo 2 İkinci pandemi esnasında Konstantinopolis / İstanbul'da veba salgınları (1347-1850)

Kaynak: Kostes, *Ston kairo tes panoles*; Biraben, *Les hommes et la peste en France*; Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600* (Cambridge University Press, yakında yayınlanacak).

Tablo 3 Konstantinopolis / İstanbul'da veba salgınları (1347-1453)

Kaynak: Kostes, *Ston kairo tes panoles.*

sıçanları da getirmiş olması kuvvetle muhtemel olan hububat yükleri bilhassa kayda değerdi.

Geç kadim zamanların Bizans toplumu bu buhranlara salgın hastalıklara dair halk arasında yaygın inanışlardan, öğrenimle elde edilmiş anlayışlara geniş bir yelpazenin şekillendirdiği çeşitli şekillerde karşılık verdi. Veba salgınlarını günahlara gök katından gelen intikam ve cezanın tezahürü olarak, bilhassa o dönemde yaygın apokaliptik hissiyat açısından görme eğilimi vardı. Ne var ki bu, halkın hastalığın sirayet ettiği şehirlerden kaçışını engellemiyordu, çünkü salgının *miasma* veya pis/kokuşmuş havadan kaynaklandığına inanılıyordu. Sadece Konstantinopolis'te değil başka yerlerde de kaçış hastalıktan kurtulmanın en yaygın yolu olarak görülüyordu; bu amaçla hem halk hem devlet yöneticileri sayfiyeye veya kırsal yörelere kaçıyordu. Mamafih göç herkes için mümkün bir seçenek değildi; bilhassa alt sınıftan kimseler şehirde kalmaya devam ediyorlardı. Gerek devlet katından gerek ruhban sınıfından söz sahibi kimselerin çare bulmakta yetersiz kalışı insanları bir yandan giderek (salgını önleyeceğine veya kaldıracağına inanılan) kutsal kimselere yöneltiyor, bir yandan da sadaka verme ve hastalara bakma şeklinde hayır işleri yapmaya sevk ediyordu.

Birdenbire patlak veren dehşet verici sonuçlarına rağmen veba dalgaları, muhtemelen geride kalanların nispeten refahını artıracak şekilde, birkaç ay ila bir yıl arasında devam ediyordu. İktisat tarihçileri salgının ardından ilkesel olarak modern öncesi şehirlerin, sözgelimi artan ücretler gibi, daha iyi fırsatlar sunabileceğini göstermişlerdir. Esasen Konstantinopolis'teki ilk vebadan sonra artan ücretlere ve bunları salgın öncesi seviyelere geri çekmeye dönük bir çabaya dair bazı delil ve emareler mevcuttur. Mamafih Konstantinopolis'te ilk salgın esnasındaki nüfus düşüşü oranlarını tahmin etmek için güvenilir kayıt veya delil eksikliğine rağmen tekrarlayan dalgaların terakümi [birikerek çoğalan] etkileri, bilhassa şehirlerin nüfusunu yeniden eski seviyelerine yükseltmesi muhtemel, taşra nüfusundaki eş zamanlı gerileme sebebiyle uzun vadede ağır ve şiddetli olmuş olmalıdır.

İkinci Salgın (Kara Ölüm) (1346-ykl. 1850)

İkinci salgın 1346'da patlak verdi ve süratle nüfusun dörtte biri ila üçte biri arasındaki büyük bir tutarı kırıp geçirerek Afro-Avrasya dünyasının meskûn bölgelerinin neredeyse tamamına yayıldı. İlk salgında olduğu gibi bu salgında da veba dehşet içerisinde bıraktığı toplumlarda esaslı değişimlere yol açarak birkaç yüzyıl boyunca

düzenli aralıklarla geri dönmeye devam etti. Batı geleneğinde Kara Ölüm (1346-1353) diye bilinen salgının ilk ortaya çıkışı insanlık tarihindeki bütün felaketlerin en tahripkârlarından biriydi.

Tarih kaynaklarına göre veba Konstantinopolis'e Kırım'ın Kefe (Feodosya) limanından hububat yüklü Ceneviz gemileriyle Kasım 1347'de girdi. Bu ilk dalga Konstantinopolis'te yaklaşık iki ay sürdü ve çok sayıda insanı öldürdü. Görgü tanığı beyanları vebanın yol açtığı yıkımı en korkunç tabirlerle tasvir etmektedir. Bizans devlet adamı Demetrios Kydones'e göre günden güne ölülerin sayısı hayatta kalanların sayısını geçiyordu. Bir başka görgü tanığı, Bizans İmparatoru VI. Ioannes Kantakuzenos, "hastalığın tabiatını ifade etmeye hiçbir sözün kifayet etmeyeceğini" düşünüyordu.

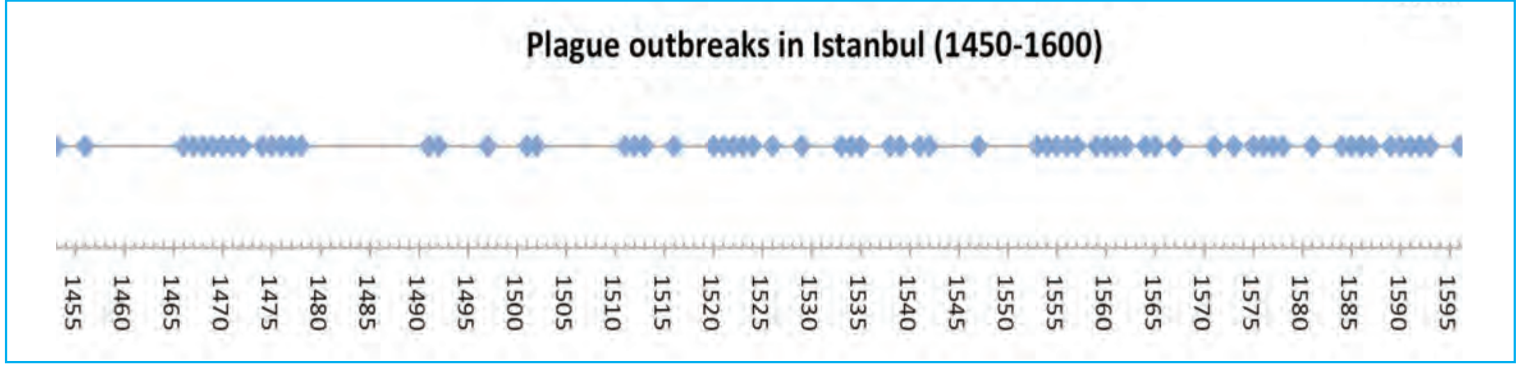
Vebanın Konstantinopolis'te bu ilk korkunç ortaya çıkışını, çok geçmeden, ortalama her 7,7 yılda bir ortaya çıktığı gözlemlenmiş olan yeni dalgalar takip etti (Tablo 3). Şehrin şimdi öncesine nazaran çok daha genişlemiş olan kara ve deniz ulaşım ağı yeni bulaşmaların giriş güzergâhlarını açıklayacaktır. Şehri korumak için, Dubrovnik ve Venedik gibi, başka Akdeniz liman şehirlerinde hayata geçirilmiş olanlara benzer yeni karantina düzenlemeleri kabul edildi. Konstantinopolis'i 1438'de ziyaret etmiş olan İspanyol seyyah Pero Tafur gemilerin veba getireceklerinden korkulduğu için şehre girmezden evvel Boğaz'da iki ay bekletildiğini yazar.

Osmanlılar 1453'te şehri aldıkları zaman devam eden veba ve savaş dalgaları şehrin nüfusunu tüketmiş, nüfusu tarihteki en düşük seviyelerine (yaklaşık 50.000) indirmişti. Dolayısıyla Osmanlı idaresinin en başta gelen meselesi şehrin nüfusunu yeniden eski seviyesine yükseltmekti. Bu durum göçü teşvik etti ve *sürgün* (zora dayalı yeniden iskân) diye bilinen nüfus mühendisliği uygulamalarını zorladı. Mamafih bütün çabalara rağmen şehrin nüfus artışı başlangıçta hayli yavaştı. Bundan başka 1467'de yeni bir veba salgını patlak verdi ve şehir nüfusunun yaklaşık üçte birini kırdı. Salgına dair tafsilatlı bir rivayet bırakmış olan Grek tarihçi Imbroslu (İmbros/Gökçeada) Kritobulos birçok kimsenin korku ve dehşet içerisinde, bir daha dönmemek üzere şehirden kaçtığını, birçok başkalarının da kendilerini evlerine kapattıklarını ve hiç dışarı çıkmadıklarını, bu hâlin şehre metruk ve ıssız bir görünüm kazandırdığını kaydeder. Kritobulos'un tanıklığına göre şehirde her gün 600 insan ölüyordu; birçok yerde cesetler kaldıracak işçi olmadığı için gömülmeden günlerce bekliyordu. Ne var ki, vebanın yol açtığı nüfus kaybına rağmen 1477'de yapılmış olan bir nüfus sayımı İstanbul'un nüfusunun hâlâ Akdeniz dünyasındaki herhangi bir şehrin nüfusu kadar olduğunu göstermektedir. Sık tekrarlayan veba dalgalarına rağmen XVI. yüzyıl İstanbul için istisnai bir gelişme dönemi oldu; yeni semtler teşekkül etti, nüfus tüccarlar, zanaatkârlar ve şehirli işçilerin yerleşimiyle ciddi artış kaydetti.

1453'ten sonra vebanın yayılma ve tekrarlama kalıpları sürekli genişleyen Osmanlı topraklarının gelişen merkezîleşmesiyle ve ilaveten, bu süreç içerisinde İstanbul'un gittikçe artan önemiyle uyumlu olarak değişti. Süreci daha iyi anlamak için vebanın dışarıdan İstanbul'a ve İstanbul'dan dışarıya taşındığı dolambaçlı güzergâhların teşekkülünün ve ilave olarak bu güzergâhların, şehri imparatorluğun veba merkezine çeviren, hastalık dolaşım ağlarıyla iç içe geçmesinin incelenmesi yardımcı olabilir. 1453 ila 1517 arasında veba İstanbul'a büyük ölçüde Balkanlar'daki kervan güzergâhları ve başta Venedik olmak üzere Akdeniz'deki Avrupa liman şehirleriyle olan deniz bağlantıları aracılığıyla ulaştı. Bu süre zarfında ortalama her sekiz yılda bir yeniden ortaya çıkan salgınlar ile vebanın dolaşımı kabaca Akdeniz dünyasındaki ana doğu-batı ekseni boyunca tanımlanabilir.

1516-1517'de Suriye, Mısır ve Kutsal İslam beldelerinin elde edilişi Osmanlı tarihinde önemli bir dönüm noktasını temsil eder. Neticede imparatorluğun toprak büyüklüğü ve nüfusu ikiye katlanır ve Akdeniz dünyasındaki önemi büsbütün artar. Bunu takip eden on yıllarda, Karadeniz havzasından Basra Körfezi'ne uzanan geniş alanlar Osmanlı yönetimi altına girdiğinde veba, daha karmaşık seyir kalıpları izleyerek yayılmaya başladı. İmparatorluk payitaht ile yeni fetih edilen yerler arasındaki askerî, idari ve iktisadi bağları yeniden şekillendirerek merkezîleşmeyi tesis etmeye çalıştı. Takip edilen bu yolun sonunda veba salgınlarının coğrafi yayılmasının kolaylaştığı görülür. Neticede vebanın hem daha önce vurduğu bölgelerde daha sık dalgalar ortaya çıktı, hem de o zamana kadar etkilemediği bölgelerde yeni salgınlar patlak verdi. 1517 ila 1570 yılları arasındaki en önemli salgınlar, ortalama üç yılda bir tekrarlayan sıklıkla 1520-1529, 1533-1549 ve 1552-1567'de ortaya çıktı. Ölüm oranları da şehrin nüfus artışıyla orantılı olarak yükselmiş görünmektedir. Yabancı bir gözlemci, Ogier Ghiselin de Busbecq, 1554 ila 1562 arasında Habsburgların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sefiri, salgının en yüksek noktaya ulaştığı dönemde günde 1.000-1.200 ölüm vakasının kaydedildiğini bildirmektedir. Busbecq'in beyanına göre günde 500 kişi öldüğünde bu vebanın gerilediğine işaret olarak yorumlanıyordu. XV. yüzyılın sonlarında günde 500 ölüm en korkunç veba olarak görülüyordu, hâlbuki

Tablo 4 İstanbul'da veba salgınları (1450-1600)

Kaynak: Kostes, *Ston kairo tes panoles*; Biraben, *Les hommes et la peste en France*; Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600* (Cambridge University Press, yakında yayınlanacak).

yüz yıl sonra bu bir salgının sonunun işareti olarak tevil ediliyordu. Ancak şu var ki bu yüzyıl içerisinde şehrin nüfusunun on kat arttığı hatırdan çıkarılmamalıdır.

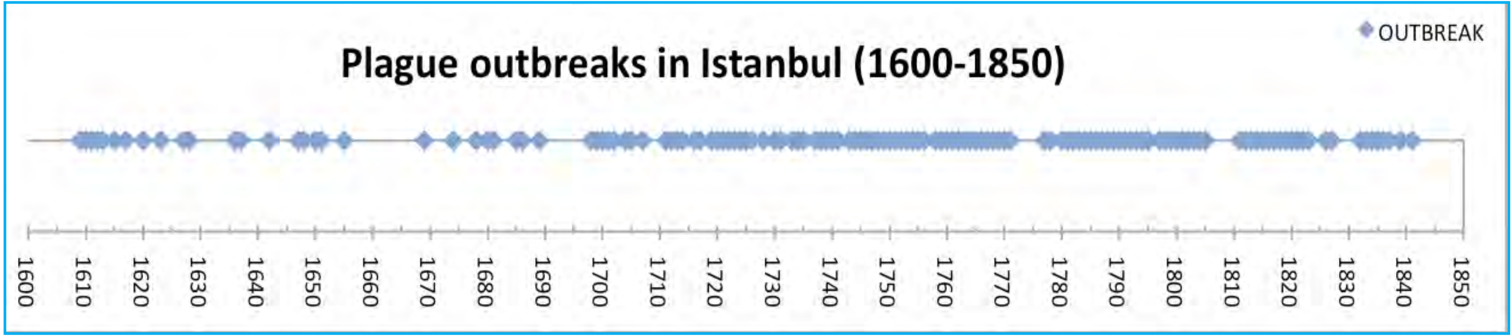
1570 yılına gelindiğinde, eş zamanlı olarak Avrupa, Kuzey Afrika ve Yakın Doğu'daki geniş alanları etkisi altına alan veba İstanbul'u bir kez daha vurduğunda, hâlihazırda devam etmekte olan süreç belirgin bir şekle kavuştu. Bu defa veba İstanbul'da neredeyse aralıksız olarak yüzyılın sonuna kadar devam etti. Şehir şimdi çok çeşitli hastalık dolaşım güzergâhlarının temel rabıtası [buluşma noktası] olmuştu. Bu güzergâhlar 1570'ten önceki dönemde yarı özerk [tecrit edilmiş] olarak işliyordu; İstanbul'un bilhassa bu tarihten sonra sağlayacağı ana mevkiden mahrumdu. 1570'ten itibaren İstanbul, hastalığın imparatorluğun bir bölgesinden diğer bölgesine taşınmasına olanak veren bir merkez hâline geldi. Bu imparatorluğun herhangi bir bölgesinde patlak veren bir salgının süratle başkente taşınacağı ve buradan da çok geçmeden dört bir bucağına dağılacağı anlamına geliyordu. Böylece veba Osmanlı şehirlerinin birçoğunda, fakat en başta da İstanbul'da, neredeyse mutat bir vaka yahut mevsimlik bir hadise olageldi ki, bu durum dönemin kaynaklarında açıkça görülür. Bu aralıksız salgın 1578, 1586, 1587, 1597 ila 1599 arasında en yüksek noktasına ulaştı, fakat belli ölçüde 1600'den sonra da devam etti (Tablo 2, Tablo 4). Vebanın İstanbul'da bu defa zahiren aralıksız kalışı bazı yabancı gözlemcileri XVI. yüzyılın sonlarında veba ile şehrin adını birlikte anmaya sevk etmiştir, öyle ki kayıtlarında hastalıktan "*le mal de Constantinople*" diye söz ediyorlardı.

1570'lerden itibaren İstanbul'da vebanın bu alışıldık mevcudiyeti hastalığın şehre, her defasında farklı bir kaynaktan girişi ve yeniden girişinden başka bir açıklama gerektirebilir. XVI. yüzyılın son on yıllarında vebanın İstanbul'daki sıçan popülasyonu arasında, salgını aralıksız devam ettiren ve kimi zaman da insanlara bulaştıran yaygın bir hayvan hastalığı hâline geldiği öne sürülebilir. Salgınlar İstanbul'da XVII. yüzyıl boyunca da devam etti ve en bariz biçimde 1603, 1611-1613, 1620-1624, 1627, 1636-1637, 1647-1649, 1653-1656, 1659-1666, 1671-1680, 1685-1695'te ve 1697'den XVIII. yüzyılın ilk yıllarına kadar benzer tarzda tekrarlandı. Şurası bilhassa kayda değerdir ki, her ne kadar 1713, 1719, 1728-1729, 1739-1743, 1759-1765, 1784-1786 ve 1791-1792'de büyükleri gerçekleşmişse de (Tablo 2, Tablo 5) XVIII. yüzyıl salgınları esas itibarıyla daha hafifti. XIX. yüzyılda İstanbul'da büyük salgınlar 1812-1819 ve 1835-1838 arasındakilerdi. Veba XIX. yüzyılda İstanbul'dan tedricen çekilmiştir. Bu umumiyetle 1838'den itibaren karantina önlemlerinin yerine getirilmesine bağlanmıştır. Bu tarihten sonra İstanbul'da büyük ölçekli veba salgını vuku bulmadı. Bununla beraber hastalık imparatorluğun bazı bölgelerini etkilemeyi sürdürdü ve 1900'lerin başlarına kadar kayıtlardaki yerini korudu. Esasen vebanın bu coğrafyada aralıksız devam edişi bu salgın ile bir sonraki arasındaki sınırı belirsizleştirir.

Üçüncü Salgın (1860'lar-1960) ve Günümüzde Veba

Üçüncü salgın XIX. yüzyılın ortasında Çin'de patlak verdi, süratle Asya'nın büyük bölümüne yayıldı ve takvimler 1900'ü gösterdiğinde çoktan San Francisco'ya ulaşmıştı. Deniz taşımacılığı ile limandan limana hızla dünyanın etrafını dolaşan bu salgın gerçekten küreseldi. Akdeniz'in salgının yayılmasında ana mecra işlevi gördüğü ilk iki salgından farklı olarak üçüncü salgın çok daha geniş bir ölçekte müessirdi. Bu nedenle Atlantik ve Pasifik'teki bazı liman şehirlerinin tersine İstanbul büyük bir salgın tehlikesi ile karşı karşıya kalmadı. Her ne kadar 1900'lerin başlarında İstanbul'a gelen veya İstanbul'dan hareket eden gemilerde veba vakaları bildirilmişse de anlaşılan o ki hastalık şehirde büyük ölçekli salgınlara yol açmamıştır.

Tablo 5 İstanbul'da veba salgınları (1600-1850)

Kaynak: Kostes, *Ston kairo tes panoles*; Panzac, *La peste dans l'empire Ottoman, 1700-1850*; Biraben, *Les hommes et la peste en France*.

Karantina önlemleri, veba hastaneleri, aşılama çalışmaları ve ilave olarak gemilerde farelerin denetim altına alınıp yok edilmesine dönük çabalar şehri bu hastalıktan uzak tutmada başarılı olmuş görünür.

Küçük çapta vakalar dünyanın muhtelif bölgelerinde patlak vermeye devam ettiyse de üçüncü salgının ancak vebanın tedavisinde antibiyotiklerin kullanılmasına başlanmasından sonra, 1960'ta üstesinden gelindiği bildirildi. Dünya Sağlık Örgütü'ne (WHO) göre, veba Orta Asya, Afrika ve Amerika'nın güney batısı da dâhil olmak üzere dünyanın bazı bölgelerinde vahşi kemirgenler arasında hayvan hastalığı olarak varlığını sürdürmektedir. 1989 ila 2003 arasında Dünya Sağlık Örgütü'ne 38.310 veba vakası (2.845 ölüm) bildirilmiştir ki bu, insan vebasında artan bir tablo sergilemektedir. Bundan başka, biyo-terörizmde kullanılma ihtimali de göz önünde bulundurularak, araştırmacılar *Yersinia pestis* bakterisini, yakın zamanlarda gen haritası çıkarılıp filogenetik soy ağacının belirlenmesi gibi birbirini izleyen büyük ilerlemeler kayıt ederek, dünya çapında incelemeyi sürdürmektedir. Vebaya olan ilgi disiplinler arası bir hüviyet kazanarak devam emekte ve veba tarihçilerinin çalışmalarına ihtiyaç duydukları bilgiyi sağlamayı sürdürmektedir.

KAYNAKLAR

Biraben, Jean-Noël, *Les Hommes et la Peste en France et dans les Pays Européens et Méditerranéens,* Paris 1975.

Congourdeau, Marie-Hélène, "La Peste Noire à Constantinople de 1348 à 1466", *Medicina nei Secoli,* 1999, c. 11, sy. 2, s. 377-389.

Dols, Michael, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894", *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 1979, c. 22, sy. 2, s. 162-189.

Dols, Michael, *The Black Death in the Middle East,* Princeton 1977.

İnalcık, Halil, "Istanbul", *EI*[2] (İng.), IV, 224-248.

Kostes, Kostas, *Ston kairo tes panoles: eikones apo tis koinonies tes Hellenikes chersonesou, 14os-19os aionas,* Herakleio 1995.

Little, Lester, *Plague and the End of Antiquity : the Pandemic of 541-750,* Cambridge 2007.

Little, Lester, "Plague Historians in Lab Coats", *Past and Present,* 2011, c. 213, sy. 1, s. 267-290.

Lowry, Heath W., "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Osm. Ar.,* 2003, sy. 23, s. 93-132.

Panzac, Daniel, *La peste dans l'Empire Ottoman, 1700-1850,* Leuven 1985.

Schamiloglu, Uli, "The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish civilization", *Views from the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet,* ed. Negvin Yavari, Lawrence G. Potter, and Jean-Marc Oppenheim, NewYork 2004, s. 255-279.

Stathakopoulos, Dionysios Ch., *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics,* Ashgate 2004.

Varlık, Nükhet, "Conquest, Urbanization and Plague Networks in the Ottoman Empire, 1453-1600", *The Ottoman World*, ed. Christine Woodhead, Routledge 2011, s. 251-263.

Yıldırım, Nuran, *A History of Healthcare in Istanbul,* Istanbul 2010.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA SAĞLIK HİZMETLERİ

SABAHATTİN AYDIN*— MAHMUT TOKAÇ**

Cumhuriyet döneminde devlet örgütlenmesine paralel olarak illerde oluşturulan teşkilatlar içinde sağlık teşkilatı da yerini almıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında hızlı bir örgütlenme ve sağlık personeli yetiştirme gayreti dikkat çekmektedir. Süreçte sağlık hizmetleri bazen sosyal yardımlar, sosyal güvenlik ve hatta belediye hizmetleri ile iç içe girmiş, hatta zaman zaman örgütlenmede de bu yapılar birbirinin yerine geçmiştir. Ancak bunları tasnif eden ve düzenli olarak kaydeden bilgi ve çalışmalar da ne yazık ki yapılmamıştır. Bu yazıda, araştırmaların yetersizliği, evrakların dağınıklığı, kurumların ortak hafıza eksikliğinin sonuçları da dikkate alınarak, İstanbul'daki sağlık hizmetleri ana hatlarıyla anlatılacaktır.

İSTANBUL'DAKİ SAĞLIK MÜDÜRLÜKLERİ

İl Sağlık Müdürlüğü

İllerde sağlık işlerini yürütmek üzere valilerin emrinde çalışan Vilayet Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiye müdüriyetleri, yani bugünkü adıyla Sağlık müdürlükleri kuruldu. Bu dönemde II. Meşrutiyet Dönemi'nde benimsenen "sağlık müdürlüğü-hükûmet tabipliği" örgütlenmesi temel kabul edilip sağlık hizmetlerinin tüm ülkeye yayılmasına çalışıldı. 1930 yılında çıkarılan *Umûmî Hıfzıssıhha Kanunu* ile il, ilçe ve nahiye merkezlerinde birer hükûmet tabibi görevlendirilmeye başlandı. Hükûmet tabiplerinin asıl görevleri halk sağlığını korumaktı. Cumhuriyet'ten önce Sıhhiye Umum Müdürlüğü olarak hizmet veren İstanbul Sağlık Müdürlüğü, Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte, İstanbul Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü adıyla hizmete başladı. Bu süreçte müdürlük, ilde sağlık hizmetlerinden birinci derece sorumlu olarak devlet hastanelerinin işletilmesi, her türlü sağlık müesseselerinin ruhsatlanması ve denetimi, birinci basamak sağlık hizmetlerinin yürütülmesi ve çevre sağlığı hizmetleri gibi çeşitli alanlarda önemli görevler yürüttü.

Sosyal Güvenlik İl Müdürlüğü

Sosyal güvenlik ve sağlık kuruluşlarından hizmet alma işlerini yürütmek üzere Çalışma Bakanlığı'na bağlı olarak ayrıca il müdürlükleri görev yapıyordu Sosyal Güvenlik Kurumu oluşturulduktan sonra İstanbul Sosyal Güvenlik İl Müdürlüğü bu hizmetleri üstlendi.

Halk Sağlığı Müdürlüğü

2011 yılında çıkarılan 663 sayılı *Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnâme* sonrası diğer illerde olduğu gibi İstanbul'da da Sağlık Müdürlüğü; İstanbul İl Sağlık Müdürlüğü ve İstanbul Halk Sağlığı Müdürlüğü olarak ikiye ayrılmıştır. Yataklı sağlık hizmetleri, tanı tedavi merkezleri, tıp meslekleri, ağız ve diş sağlığı, eczacılık, tıbbi cihaz ve biyomedikal, acil ve afetlerde sağlık hizmetleri İl Sağlık Müdürlüğü'nün görev alanında kalırken; aile hekimliği, toplum sağlığı, kanser, bulaşıcı olmayan hastalıklar ve kronik durumlar, obezite, diyabet ve metabolik hastalıklar, ruh sağlığı, tütün ve diğer bağımlılık yapıcı maddeler, çocuk, ergen, kadın ve üreme sağlığı, bulaşıcı hastalıklar, aşılama hizmetleri, çevre sağlığı ve çalışan sağlığına yönelik hizmetler Halk Sağlığı Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir. Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü 1923 yılında Lozan Antlaşması'ndan sonra İtilaf devletleri İstanbul'dan çekilince dağıtılan Beynelmüttefikin Sıhhiye Kontrol İdaresi'nin yerine yeni bir müdürlük kuruldu. Süreç içinde farklı adlarla anılan bu müdürlük, bugün hâlen Karaköy semtinde Türkiye Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü adı ile hizmet vermektedir. Öncelikle Boğazlar ve İstanbul limanlarının sağlık açısından kontrolünü hedefleyen bu müdürlüğe bağlı olarak ilk etapta Galata ve Kavak Sahil Sıhhiye merkezleri ile Kavak

* İstanbul Medipol Üniversitesi

** İstanbul Medipol Üniversitesi

ve Tuzla tahaffuzhaneleri mevcuttu. Ayrıca İstanbul'da bir Emraz-ı Sariye (Bulaşıcı Hastalıklar) Hastahanesi ile Liman Laboratuvarı da bu müdürlüğe bağlı olarak çalışmaktaydı. Bugün ülkemizin sınır kapıları, limanlar ve havaalanlarındaki geçişlerde halk sağlığının korunmasına yönelik hizmet veren çeşitli sağlık birimleri mevcuttur.

İSTANBUL BELEDİYESİ VE SAĞLIK

Cumhuriyet döneminde belediye hizmetlerini yeniden düzenlemek amacıyla hazırlanan *Belediye Kanunu*, 1930 yılında yürürlüğe girdi. Bu kanun belediyelerin halkın sağlığını korumak amaçlı görevlerine yer vermektedir. Bu görevler arasında; halk sağlığını ilgilendiren her türlü gıda, içecek, hayvan sağlığı, temizlik, hizmet sektörü, esnaflık, yoksulların bakımı, eğitimi, ilaç, giyinme, barınma, cenazelerin kaldırılması, doğum ve emzirme evleri, sağlık yardımı ve acil imdat merkezleri, eczane, hayvan hastanesi, belediye hastanesi açmak gibi birçok husus yer alıyordu. Ayrıca aynı yıl yürürlüğe giren *Umûmî Hıfzıssıhha Kanunu* da belediyelere halk sağlığı ve sosyal yardıma ait görevler yüklemişti.

İstanbul Belediyesi Sıhhat İşleri Müdürlüğü, bu iki kanunla kendisine verilen görevleri yapmak üzere bir dizi faaliyetler gerçekleştirdi. Önce 1910 yılında kurulmuş olup farklı yerlerde faaliyet gösteren Belediye Kimyahanesi için Saraçhane'de bir bina yaptırıldı. Ardından Fatih'te İtfaiye binası ve Atpazarı yakınında bir hayvan hastanesi yaptırıldı. Burada, belediyenin temizlik ve nakliye işlerinde kullandığı hayvanların yanında halkın elindeki hayvanlar da bakılıp tedavi edilmeye başlandı. Kimsesiz sokak çocukları için Sultanahmet Medresesi, gece barınma yurdu yapıldı (1929). Galata'daki İskoç Mektebi, Çocukları Kurtarma Yurdu'na dönüştürüldü. Haseki Hastanesi, Cerrahpaşa Hastanesi ve Zeynep Kâmil Hastanesi'ne de onarım ve ek binalar yapıldı. Kasımpaşa, Eyüp, Kadıköy ve Üsküdar semtlerinde ayaktan tanı ve tedavi yapan dispanserler açıldı. Yoksulların yoğun olduğu semtlerde evleri gezerek, sağlık öğütleri veren ve bir sağlık ekibinden oluşan İstanbul Mıntıkası Sıhhat Murakebe Merkezi kuruldu (1932). *Belediye Kanunu*'yla gelen bir yenilik de şehirdeki mezarlıkların Vakıflar Umum Müdürlüğü'yle ilişkisini kesmiş olmasıydı. O zamana kadar mahalle aralarında, evlerin hemen yanında, cami yanlarında bulunan mezarlar ve türbeler yerine şehir dışında asri mezarlıklar yapmak üzere mezarlıklar bürosu kuruldu (1933).

1931 yılında Belediye Meclisi'nin görevlendirdiği komisyonun tespitlerine göre İstanbul Belediyesi'ne bağlı hastanelerde yatak sayısı 740 idi. İstanbul nüfusu dikkate alındığında o günkü ölçütlere göre, İstanbul'daki hastanelerin toplam yatak sayısının 7.000 olması bekleniyordu. Bu itibarla İstanbul için 5 yıllık bir sağlık planı hazırlandı. Şehirde Bakteriyoloji laboratuvarı kalmadığından, Belediye Bakteriyolojihanesi faaliyete geçirildi (1932).

İstanbul Belediyesi, 1959 yılında, Süleymaniye, Beşiktaş, Edirnekapı, Üsküdar sağlık merkezleri; Hasköy, Sarıyer, Zeytinburnu dispanserleri; Üsküdar, Beyoğlu, Tophane, Galata'da birer zührevi hastalıklar dispanseri; Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Eminönü, Eyüp, Fatih, Kadıköy, Sarıyer, Şişli, Üsküdar, Zeytinburnu'nda başhekimlikler; Anadoluhisarı, Beylerbeyi, Beyazıt, Burgaz, Heybeliada, Kısıklı, Kızıltoprak, Küçükpazar, Taksim'de mevki hekimlikleri; ayrıca 11 semtte sıhhi imdat teşkilatı (cankurtaran) ve Büyükada'da bir doğumevi gibi sağlık kurumlarına sahipti.

Belediye; halk sağlığına ilişkin diğer görevlerinin yanı sıra, Cumhuriyet'ten önceki dönemde belediyeye bağlı olan Cerrahpaşa, Haseki, Beyoğlu, Zührevi Hastalıklar hastaneleri ile daha sonra belediyeye devredilen Zeynep Kâmil Hastanesi'nin işletilmesinden de sorumlu idi. 1982 yılında dönemin belediye başkanı ile sağlık bakanı arasında imzalanan bir protokolle, belediye tarafından işletilen bütün İstanbul hastaneleri Sağlık Bakanlığı'na devredilmiştir. Daha sonra bu konu dava konusu olup yürütme iptal edilmiş olmakla birlikte 2004 yılında bakanlık ve belediyenin yönetimleri ihtilafı çözmüştür.

Günümüzde İstanbul Büyükşehir Belediyesi yataklı tedavi hizmeti vermemekte, sınırlı sayıda tıp merkezinde ayaktan tedavi hizmeti yürütülmektedir. İstanbul'da bir ilk olarak kurduğu "Hızır Acil" Ambulans Sistemi, önceleri önemli bir hizmet ifa etmişse de, Sağlık Bakanlığı'nın 112 Acil sistemini ülke genelinde yaygınlaştırması karşısında önemini yitirmiş ve 2003 yılından itibaren Sağlık Bakanlığı'nın sistemine entegre edilmiştir. Belediye bugün kadın aile sağlığı merkezleriyle hedef kitlelere hizmet vermeye çalışmakta, ayrıca İstanbul genelinde ihtiyaç sahiplerine evde sağlık bakımı hizmetleri vermektedir.

Darülaceze Müesseseleri

Darülaceze müessesesi, 1895 yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından kurulmuş ve 2013'e kadar yaklaşık 100.000 kişinin barınmasını sağlamıştır. Darülaceze müessesesi ve bünyesinde yer alan Darülaceze hastanesi, Osmanlı Devleti döneminde değişik bakanlıklara, zaman zaman da şehremanetine bağlı olarak hizmet vermiş, Cumhuriyet

döneminde 1924 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla tamamen İstanbul Belediyesi'ne devredilmiştir. Darülaceze bünyesinde 7 aceze (düşkünler) servisi, bir poliklinik, bir çocuk kreşi, içinde kütüphanesi bulunan rehabilitasyon merkezi, fırın, 3.000 kişiye yemek yapabilecek kapasitede mutfak, kesimhane, kurban etlerini 1 yıl süreyle muhafaza edebilecek buzhane, çamaşırhane ve kurumun ihtiyaçlarına cevap verecek diğer atölyeler mevcuttur. 1998 yılına kadar İstanbul Büyükşehir Belediyesi bünyesinde faaliyetine devam eden müessese, 1998 yılında mahkeme kararıyla İçişleri Bakanlığı'na devredilmiştir. Hâlen Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet göstermektedir.

Darülaceze müessesesinin 1998 yılında mahkeme kararı ile İçişleri Bakanlığı'na devredilmesi üzerine İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından Kayışdağı'nda yeni bir Darülaceze kurumu hizmete açılmıştır. Bu yeni Darülaceze, 151 dönüm alan üzerine kurulmuş, 1.000 kişi kapasiteli, Türkiye'nin en büyük bakım ve huzurevi olma özelliğini taşımaktadır. Darülaceze sakinlerinin hayati ihtiyaçlarının yanı sıra sosyal ihtiyaçları da kurum tarafından karşılanmaktadır. Kampüste yer alan spor salonu, kütüphane, sosyal aktivite merkezi, kafeterya, doğal dinlenme alanları, hobi ve hayvanat bahçesi gibi alanlarda da sakinlere rehabilitasyon amaçlı hizmetler verilmektedir.

Hastaneler

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda Osmanlı Devleti'nden bütün ülkede irili ufaklı 86 hastane ve 6.437 yatak devralmıştı. Bu hastanelerin sayıca önemli bir kısmı ve özellikle büyük olanları İstanbul'da yer alıyordu. Kabaca bir gözlemle; her il merkezinde dahi bir adet hastane bulunmadığı görülmektedir. İllerde rehber olmak üzere ilk olarak 1924 yılında Ankara, Erzurum, Diyarbakır ve Sivas'ta, hekimliğin o gün mevcut olan uzmanlık dallarını içinde toplayan "numune hastaneleri" kurulurken, İstanbul'da da Haydarpaşa Hastanesi, "Haydarpaşa Numune Hastanesi" olarak faaliyete başladı.

Yukarıda anılanlar dışında, bugün hâlâ faaliyetlerini sürdüren Haseki Hastanesi, Bezmiâlem Vakıf Gureba Hastanesi, Zeynep Kâmil Hastanesi, Beyoğlu Belediye Hastanesi, Şişli Etfal Hastanesi, Süleymaniye Hastanesi gibi hastanelerden başka, azınlıklara ait küçüklü büyüklü hastaneler İstanbullulara hizmet vermekteydi.

Elimizdeki verilere göre Cumhuriyet'in ilk yıllarında Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti'ne bağlı olarak 554 doktor, 69 eczacı, 4 hemşire, 560 sıhhiye memuru ve 136 ebe çalışmaktaydı. Bunlardan önemli bir kısmının Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtı olan İstanbul'da hizmet verdiğini tahmin etmek güç değildir.

Haydarpaşa Numune Hastanesi

Haydarpaşa Hastanesi 1908'den 1933'e kadar İstanbul Tıp Fakültesi olarak görev yaptı. Daha sonra Tıp Fakültesi Eğitim Bakanlığı'na, hastane kısmı da Sağlık Bakanlığı'na devredildi. Reanimasyon, Plastik ve Rekonstrüktif Cerrahi gibi kliniklerinin kurulmasının yanı sıra, bazı özellikli ameliyatlarda, kadavradan böbrek nakli, karaciğer nakli gibi birçok alanda öncülük etmiş bir hastanedir.

Haseki Hastanesi

Haseki Hastanesi, Kanunî Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Haseki Sultan tarafından 1539'da Mimar Sinan'a yaptırılan külliyenin bir parçasıydı. Hastanenin yönetimi 1878 yılına kadar Hürrem Haseki Sultan'ın kurduğu vakfa ait iken o yıldan sonra, şehremanetine (belediyeye) geçmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında eklenen yeni pavyonlarla büyük ve modern bir hastane hâlini aldı. O yıllarda "Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremaneti Haseki Nisa Hastanesi" olan hastanenin adı 1930'larda "Haseki Kadınlar Hastanesi" olarak değişti.

1933 Üniversite Reformu'nda, Haydarpaşa'da bulunan Tıp Fakültesi, Avrupa yakasına nakledilince fakültenin bazı klinikleri Haseki Hastanesi'ne yerleştirildi. 1967'de Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin kuruluşu üzerine üniversite klinikleri Cerrahpaşa'ya taşındığından tekrar İstanbul Belediyesi bünyesinde hizmete devam etti. 1982 yılında uygulanan bir protokolle Sağlık Bakanlığı'na devredildi.

Bezmiâlem Vakıf Gureba Hastanesi

Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından 1843 yılında kurulmuş ve "Bezm-i Âlem Gureba-i Müslimîn Hastanesi" ismiyle vakfedilmiştir. Vakıf bünyesinde işletilen hastane, 1926 yılında Sıhhat Vekâleti'ne devredilmiştir. 1933 yılından sonra İstanbul Tıp Fakültesi'nin bazı klinikleri burada yer almıştır. 1956 yılına kadar Sağlık Bakanlığı'na bağlı olan hastane, 1956 yılında tekrar Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne intikal etmiştir. 1962 yılında hastaneye ait Çapa klinikleri İstanbul Üniversitesi'ne devredilmiştir. 1989 yılında Vakıf Gureba Hastanesi bünyesinde Bezmiâlem Üniversitesi kurulmuş, ancak yine aynı yıl Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu'nun raporuyla üniversitenin tüzel kişiliği ortadan kaldırılmıştır. Son olarak işletmesi Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden Sosyal Sigortalar Kurumu'na ve ardından Sağlık Bakanlığı'na

devredilen hastane, nihayet 2005 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne iade edilmiştir. Vakıf Gureba Hastanesi, 2010 yılında Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi'ne devredilerek "Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi" ismini almıştır.

Zeynep Kâmil Hastanesi

Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım ile eşi Yusuf Kâmil Paşa tarafından özel mülklerinde hastalara ücretsiz hizmet vermek amacıyla 1862 yılında yaptırılmıştır. 1933'te İstanbul Belediyesi'ne devredilen hastane, 1935'te doğumevine dönüştürülmüştür. Zeynep Kâmil Hastanesi'nin yönetimi 1982'de yapılan bir anlaşma ile İstanbul Belediyesi tarafından Sağlık Bakanlığı'na devredilmiştir.

Şişli Hamidiye Etfal Hastanesi

Sultan II. Abdülhamid tarafından çocuk hastanesi olarak inşa ettirilmiş ve Hamidiye Etfal Hastane-i Âlîsi adıyla 1899 yılında hizmete açılmıştır. Cumhuriyet döneminde adı Şişli Etfal Hastanesi olarak değiştirilerek, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti'ne bağlanmıştır. 1933 Üniversite Reformu'yla Haydarpaşa'dan Avrupa yakasına taşınan İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin buraya yerleşen klinikleri, 1949 yılında Cerrahpaşa Hastanesi'ne taşınıncaya kadar Etfal Hastanesi'nde devam etmiştir. 1968 yılında ana bina yıkılarak, bugünkü hastane inşa edilmiş ve Hamidiye Etfal Hastane-i Âlîsi'nden geriye sadece saat kulesi kalmıştır.

Süleymaniye Doğumevi

XVI. yüzyıldan beri hizmet veren Süleymaniye Darüşşifası'nın devamı niteliğindeki Süleymaniye Doğumevi, yaklaşık 1927 yılından itibaren özel dal hastanesi olarak, doğum ve kadın hastalıkları alanında İstanbul halkının hayatında önemli bir yer tutmuştur. Vakıflara ait binada hizmet vermesine rağmen Sağlık Bakanlığı yönetimine geçmiştir. 2000'li yıllarda hastane taşınmış ve tarihî binalar tekrar vakıflara devredilmiştir.

Cerrahpaşa Hastanesi

İlk olarak 1911 yılında belediye tarafından Cerrahpaşa'daki Takiyüddin Paşa Konağı'nda açılan hastane, 1912 yılında ek binalarla genişletildi. 1933 Üniversite Reformu'ndan sonra İstanbul Tıp Fakültesi'nin bazı klinikleri buraya taşındı. Üniversitenin denetiminde, hastane gelişmeye devam etti. Daha sonra Haseki ve Bakırköy'de bulunan klinikler de buraya taşındı. Üniversite Çapa kliniklerini 1967'de Vakıf Gureba'dan, Cerrahpaşa kliniklerini de 1969'da belediyeden devraldı.

Beyoğlu Belediye Hastanesi

1865'te İstanbul'da çıkan kolera salgınıyla mücadele amaçlı hastane şeklinde örgütlenmiş farklı isim ve farklı yerlerde yürütülen sağlık hizmetleri, nihayet 1948'de Beyoğlu'nda şimdiki binasına taşınmış ve "Beyoğlu Belediye Hastanesi" adını almıştır. Diğer belediye hastaneleri gibi 1982 yılında protokolle Sağlık Bakanlığı'na devredilmiştir. 2000 yılında göz hastalıkları hastanesine dönüştürülmüştür. Hâlen "Prof. Dr. N. Reşat Belger Beyoğlu Göz Eğitim ve Araştırma Hastanesi" adıyla hizmet vermektedir.

Deri ve Tenasül Hastalıkları Hastanesi

1908 yılında İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne bağlı olarak Beyoğlu Kuledibi'nde Emraz-ı Zührevî Hastanesi adıyla kurulan hastane, daha sonra Hasköy'e ve oradan da Cankurtaran'a nakledilmiştir. İstanbul Belediyesi'ne bağlı olarak uzun yıllar faaliyet gösteren hastane, diğer belediye hastaneleri gibi 1982'de protokolle Sağlık Bakanlığı'na devredilmiştir. Hastane 2009 yılında belediyeye ait olan binayı boşaltarak, taşındığı Bakırköy Lepra Hastanesi yanındaki binada hizmetine devam etmektedir.

Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi

Üsküdar'daki Atik Valide Külliyesi'nde bulunan Toptaşı Bimarhanesi'nin Bakırköy'de bulunan Reşadiye Kışlası'na taşınmasıyla İstanbul Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi kuruldu. 1924 yılında başlayan taşınma 1927 yılında tamamlanabildi ve Toptaşı Bimarhanesi kapatıldı. Cumhuriyet dönemi boyunca psikiyatri alanında lider konumunu sürdüren hastane, sadece İstanbullulara değil, bütün Türkiye'ye hizmet vermektedir. Hastaneye kuruluşuna öncülük eden ve ilk başhekimi olan Mazhar Osman'ın adı verilmiştir.

Azınlık Hastaneleri

Çok dinli ve çok ırklı kozmopolit bir nüfusa ev sahipliği yapan İstanbul'da çeşitli azınlık vakıfları eğitim, sosyal yardım ve sağlık hizmetlerinde aktif rol oynamışlardır. Azınlıklar tarafından kurularak Cumhuriyet döneminde varlıklarını koruyan ve bugün özel hastane statüsünde İstanbul halkına hizmet veren hastanelerden başlıcaları şunlardır:

Avusturya Sen Jorj Hastanesi

1872'de İstanbul'daki kolera salgını sırasında, Avusturya'dan gelen gönüllü rahibelerin, Galata Kulesi

yakınında sağlık hizmeti verdikleri yerde 1893 yılında İstanbullu bir doktorun yardımıyla Türkiye'deki ilk çocuk kliniği açılmış, ardından göz kliniği ve polikliniğin de ilave edilmesiyle hastaneye dönüşmüştür. Avusturya Sen Jorj Hastanesi, ek binaların ilavesiyle gelişmiş ve günümüzde de hizmet vermeye devam etmektedir.

Balat Or-Ahayim Musevî Hastanesi

1898 yılında, hayırseverlerin katkıları ve Sultan II. Abdülhamid'in fermanıyla küçük bir sağlık ocağı olarak kurulmuş ve daha sonra gelişerek hastaneye dönüşmüştür. 1920'lerde Bağdatlı iş adamı Sir Ellie Kadoorie'nin yaptığı bağışlarla yeni binalar eklenerek, modern hastane hâline gelmiştir. Yenilerek günümüze kadar gelen Balat Or-Ahayim Musevî Hastanesi, hizmet vermeye devam etmektedir.

Surp Agop Ermeni Katolik Hastanesi

Ermeni Katolik cemaatinin talebi üzerine 1831 yılında Pangaltı'da padişah fermanıyla kilise ve hastanenin yapımına başlanmıştır. İnşaatı 1837'de tamamlanan hastane, sürekli bir değişim ve gelişim göstererek, ekler ve iyileştirmelerle çağdaş ve yüksek kapasiteli bir sağlık kurumu hâline gelmiştir. Surp Agop Hastanesi, Cumhuriyet dönemi boyunca ve günümüzde de hizmetlerini sürdürmektedir.

Fransız Lape Hastanesi

Kırım Harbi'nden sora Sultan Abdülmecid, Filles de la Charité rahibelerinin savaş sırasında ordunun seyyar hastanelerindeki hizmetlerinden ötürü minnet borcunu ödemek amacıyla 1857'de o zamanlar şehrin dışında kalan Şişli'deki bir araziyi onlara tahsis etmiş ve önemli bir miktar nakit para bağışında bulunmuştur. Böylece rahibelerin hizmeti anısına "la Paix (barış)" adı verilen hastane inşa edilerek faaliyete geçmiştir. 1877'den sonra ağırlıklı olarak psikiyatri hastanesine dönüşmüştür. Doktor Mazhar Osman'ın başhekimliği döneminde eğitim hastanesi görevi de gören kurum, hâlen aynı alanda hizmetine devam etmektedir.

İstanbul Balıklı Rum Hastanesi

Balıklı Hastanesi veya eski adıyla Yedikule Hastanesi, bakkallar esnafının loncası tarafından veba salgınlarından hastalanan Rum vatandaşların tedavisi amacıyla 1753 yılında kurulmuştu. Diğer Rum hastaneleri olan Galata'daki Gemicilerin Hastanesi ile Beyoğlu'ndaki Veba Hastanesi, 1794'te tek yönetim altında birleştirildi. Bugüne değin çeşitli değişimlerden geçen hastane, Yedikule'deki yerleşkesinde hâlen genel hastane olarak hizmet vermektedir.

Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi

Cemaatin önde gelenlerinin önderliğinde Sultan II. Mahmud'un fermanıyla 1832 yılında kurulmuştur. Tarihi boyunca karşılaştığı mali ve idari zorluklara rağmen hastane, kendini yenileyerek günümüze kadar gelmiştir.

İstanbul Üniversitesi Hastaneleri

Cumhuriyet kurulduktan sonra kısa bir süre Darülfünun-ı Osmanî adını taşıyan üniversite, 1924 yılında *493 sayılı yasa* ile "İstanbul Darülfünunu" adını almıştır.

1933 yılında *2252 sayılı yasa*yla İstanbul Darülfünunu kapatılarak yerine İstanbul Üniversitesi kurulunca Tıp Fakültesi de Haydarpaşa'daki binalardan ayrılarak Avrupa yakasına taşındı. Fakülte idare merkezi ve temel bilimler; Beyazıt'ta bulunan ve günümüzde İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü olarak kullanılan eski Harbiye Nezareti binasına, klinikler ise Şişli Etfal, Haseki, Cerrahpaşa, Gureba ve Bakırköy'de bulunan hastanelere taşındılar.

Haydarpaşa'dan ayrılarak Avrupa yakasına taşınan Tıp Fakültesi'nin çok geniş bir coğrafyaya dağılması hem idari yönden hem de öğrenciler açısından oldukça zordu. 1951 yılında Tıp Fakültesi'nin Şişli Etfal ve Bakırköy Akıl Hastalıkları hastaneleriyle birlikteliğine son verildi. Böylece Tıp Fakültesi; Çapa ve Cerrahpaşa kliniklerinde toplanmış oldu.

Öğrenci sayısının da artması üzerine 1967 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, İstanbul Tıp Fakültesi ve Cerrahpaşa Tıp Fakültesi olmak üzere ikiye ayrıldı. Üniversite, Vakıf Gureba Hastanesi'nin devamı olan Çapa kliniklerini 1967'de satın aldı. Kuruluşundan itibaren İstanbul Belediyesi'ne ait olan Cerrahpaşa klinikleri de 1969'da belediyeden devralındı. Böylece Çapa ve Cerrahpaşa yerleşkeleri, İstanbul Üniversitesi'nin fakülte hastaneleri olarak o günden bugüne hizmet vermektedir.

İstanbul'da Verem Mücadelesi ve Sanatoryumlar

Cumhuriyet ilan edildiğinde verem, büyükşehirlerde ve özellikle İstanbul'da yaygındı. İstanbul Sağlık Müdürlüğü, Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli bir sorun olan verem hastalığı ile mücadelede ilk olarak 1923'te İstanbul Vilayeti Verem Savaş Dispanseri'ni, ardından Gebze, Ağva, Kemerburgaz, Sarıgazi, Ömerli, Zekeriya dispanserlerini faaliyete geçirdi. Bundan sonra İstanbul Verem Savaş Derneği, dönemin yoksul semtlerinde dispanserler açmaya başladı.

Mütareke Dönemi'nde veremli hastaların tedavisi için Heybeliada'da sanatoryum açma girişimi sonuçsuz kalmıştı. Cumhuriyet idaresi kurulur kurulmaz, hükûmet sanatoryum işini ele almıştır. Böylece Heybeliada Sanatoryumu 1924 yılında Sağlık Bakanı Refik Saydam tarafından hizmete açılmış oldu. Bunu diğer sanatoryumlar izledi. Ayrıca Baltalimanı Kemik ve Mafsal Veremi Hastanesi (1944), Yedikule Verem Hastanesi (1949), Koşuyolu Verem Hastanesi (1951) ve Haydarpaşa Verem Hastanesi (1953) verem hastalarına kucağını açmıştır. Zamanla verem hastalığının kontrole alınması nedeniyle bu hastaneler, göğüs hastalıkları hastanelerine dönüştürülmüştür.

Heybeliada Sanatoryumu

50 yataklı olarak hizmet açılan Heybeliada Sanatoryumu daha sonra ek binalarla modern bir hâle getirilmiş ve yatak sayısı 700'e ulaşmıştır. Heybeliada Sanatoryumu-Göğüs Cerrahi ve Hastalıkları Hastanesi olarak hizmet vermeye devam etmesine rağmen deniz yoluyla ulaşımın zorluğuna bağlı olarak hasta kısıtlılığı gerekçesiyle 2005 yılında Süreyyapaşa Göğüs Kalp ve Damar Hastalıkları Hastanesi'ne kadro ve tıbbi donanımıyla nakledildi.

Yedikule Göğüs Hastalıkları Hastanesi

1950 yılında 300 yataklı tecrithane (bir nevi depo hastane) olarak hizmete giren Yedikule Verem Hastanesi, daha sonra tam teşekküllü göğüs hastalıkları hastanesine dönüştürüldü. 1980'lerin başında Göğüs Cerrahisi Kliniği'nin açılmasıyla Yedikule Göğüs Hastalıkları Hastanesi ve Göğüs Cerrahisi Hastanesi olarak devam etti.

Süreyyapaşa Göğüs Hastalıkları Hastanesi

Sosyal Sigortalar Kurumu'na bağlı olarak 1951 senesinde, 20 yatakla hizmete giren sağlık tesisi, kısa sürede büyütülerek sanatoryum hâlini aldı. 1961 yılında verem dışı akciğer hastalarının da kabul edildiği göğüs hastalıkları hastanesine dönüştürüldü. 1995 yılında ise SSK Süreyyapaşa Göğüs Kalp ve Damar Hastalıkları Hastanesi oldu. 2005 yılında diğer SSK hastaneleri ile birlikte Sağlık Bakanlığı'na devredildi. Ekim 2005 tarihinde Heybeliada Göğüs Hastalıkları Hastanesi ve Mayıs 2006 tarihinde ise Beykoz Çocuk Hastalıkları Hastanesi bu hastanenin bünyesine katılmıştır.

PTT Hastanesi

Verem hastalığının yaygınlaştığı II. Dünya Savaşı yılları sonrası, PTT camiası içindeki veremli hastaların tedavi edilmelerini sağlamak amacıyla PTT Genel Müdürlüğü tarafından 1945 yılında açılan sanatoryum, daha sonra hariciye ve dâhiliye servisleri ilavesiyle hastane hüviyetini kazanmıştır. Hastane 2005 yılında Sağlık Bakanlığı'na devrolmuş olup hâlen Fatih Sultan Mehmet Eğitim ve Araştırma Hastanesi adıyla hizmet vermeye devam etmektedir.

Baltalimanı Kemik Hastalıkları Hastanesi

Baltalimanı'ndaki Mustafa Reşit Paşa Sahil Sarayı, 1943 yılında "kemik veremlilerine mahsus" bir hastane yapılmak üzere Sağlık Bakanlığı'na tahsis edildi. Bir yıl sonra kemik veremi hastanesi olarak açılan hastane, 1955 yılında "Baltalimanı Kemik Hastalıkları Hastanesi" ismini aldı. Hâlen aynı alanda hizmetine devam etmektedir.

KAMU HASTANELERİ BİRLİKLERİNE DOĞRU

Osmanlı'dan aldığı mirasla İstanbul hastanelerinin çoğunun, başlangıçta İstanbul Belediyesi'nin yönetimi altında hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Cumhuriyet dönemi sağlık politikalarında önemli iz bırakan Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, hastanelerin yerel yönetimler tarafından işletilmesini öngörüyordu. Büyük illerde merkezî hükûmet tarafından yaptırılan hastaneler "numune hastaneleri" olarak, yerel yönetimler için örnek teşkil etmek üzere planlanmıştı. Ancak İstanbul Belediyesi dışında nadir belediyeler hastaneye sahip olmuşsa da, ülke genelinde hastane hizmetleri, belediyelerce sahiplenilmemiştir. Sağlık Bakanlığı daha sonra bu politikasından vazgeçerek, devlet hastanelerini Sağlık Bakanlığı altında toplama yönünde bir politika benimsemiştir. Diğer kamu kurumlarınca işletilen hastanelerin de Sağlık Bakanlığı'na bağlanması yönünde 1960'lı yıllarda "sağlıkta sosyalizasyon" çerçevesinde yasal düzenleme yapılmış olmakla birlikte, uygulama alanı bulamamıştır. İstanbul Belediyesi yönetiminde bulunan hastaneler ise 1980 askerî yönetiminde bir protokolle Sağlık Bakanlığı'na devredilmiştir.

Bilindiği gibi 1946 yılında kurulan Sosyal Sigortalar Kurumu, 1952 yılından itibaren mensuplarına sağlık hizmeti vermeye başlamıştı. Sosyal Sigortalar Kurumu'nun sahip olduğu hastane ve diğer sağlık kuruluşlarıyla; Ulaştırma, İçişleri ve Milli Eğitim bakanlıklarının başta İstanbul olmak üzere taşra teşkilatlarında açmış oldukları hastaneler, 2005 yılında çıkarılan bir kanunla Sağlık Bakanlığı'na devredilmiştir. Daha sonra Sağlık Bakanlığı'nın yeniden yapılandırılması çerçevesinde bakanlığa ait olan bütün hastaneler 2012

yılında Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu çatısı altında toplanmıştır.

663 sayılı Kanun Hükmünde Kararname sonrası, 2012 yılında Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu'na bağlı olarak İstanbul'da 5 bölgede Kamu Hastaneleri Birlikleri kuruldu. Bu birlikler ve bağlı olan hastaneler şu şekildedir:

İstanbul Beyoğlu Kamu Hastaneleri Birliği

1. Okmeydanı Eğitim ve Araştırma Hastanesi
2. Şişli Hamidiye Etfal Eğitim ve Araştırma Hastanesi
3. Prof. Dr. N. Reşat Belger Göz Eğitim ve Araştırma Hastanesi
4. Metin Sabancı Baltalimanı Kemik Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi
5. Gaziosmanpaşa Taksim Eğitim ve Araştırma Hastanesi
6. Eyüp Devlet Hastanesi
7. Kâğıthane Devlet Hastanesi
8. Sarıyer İstinye Devlet Hastanesi
9. Sarıyer İsmail Akgün Devlet Hastanesi
10. Beşiktaş Sait Çiftçi Devlet Hastanesi
11. İl Özel İdaresi Ağız ve Diş Hastalıkları Hastanesi

İstanbul Fatih Kamu Hastaneleri Birliği

1. Haseki Eğitim ve Araştırma Hastanesi
2. İstanbul Eğitim ve Araştırma Hastanesi
3. Yedikule Göğüs Eğitim ve Araştırma Hastanesi
4. Süleymaniye DKH Eğitim ve Araştırma Hastanesi
5. Arnavutköy Devlet Hastanesi
6. Bayrampaşa Devlet Hastanesi
7. Lütfiye Nuri Burat Devlet Hastanesi

İstanbul Bakırköy Kamu Hastaneleri Birliği

1. Bağcılar Eğitim ve Araştırma Hastanesi
2. Bakırköy Dr. Sadi Konuk Eğitim ve Araştırma Hastanesi
3. Bakırköy Prof. Dr. Mazhar Osman Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi
4. İstanbul Mehmet Akif Ersoy Kalp ve Damar Cerrahisi Eğitim ve Araştırma Hastanesi
5. Kanuni Sultan Süleyman Eğitim ve Araştırma Hastanesi
6. Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Eğitim ve Araştırma Hastanesi
7. Başakşehir Devlet Hastanesi
8. Büyükçekmece Devlet Hastanesi
9. Çatalca İlyas Çokay Devlet Hastanesi
10. Dr. Necmi Ayanoğlu Silivri Devlet Hastanesi
11. Esenyurt Devlet Hastanesi
12. Silivri Ceza İnfaz Kurumu Devlet Hastanesi
13. Lepra Deri ve Zührevi Hastalıklar Hastanesi
14. İstanbul Deri ve Tenasül Hastalıkları Hastanesi
15. Bahçelievler Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi
16. Güngören Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi

İstanbul-Anadolu Kuzey Kamu Hastaneleri Birliği

1. Fatih Sultan Mehmet Eğitim ve Araştırma Hastanesi
2. Haydarpaşa Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi
3. Ümraniye Eğitim ve Araştırma Hastanesi
4. Dr. Siyami Ersek Göğüs Kalp ve Damar Cerrahisi Eğitim ve Araştırma Hastanesi
5. Zeynep Kâmil Kadın ve Çocuk Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi
6. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Göztepe Eğitim ve Araştırma Hastanesi
7. Erenköy Fizik Tedavi ve Rehabilitasyon Hastanesi
8. Üsküdar Devlet Hastanesi
9. Beykoz Devlet Hastanesi
10. Şile Devlet Hastanesi
11. Ataşehir Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi
12. Beykoz Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi
13. Çekmeköy Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi
14. Göztepe Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi
15. Sancaktepe Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi

İstanbul-Anadolu Güney Kamu Hastaneleri Birliği

1. Kartal Dr. Lütfi Kırdar Eğitim ve Araştırma Hastanesi
2. Süreyyapaşa Göğüs Hastalıkları ve Göğüs Cerrahisi Eğitim ve Araştırma Hastanesi
3. Marmara Üniversitesi Pendik Eğitim ve Araştırma Hastanesi
4. Kartal Koşuyolu Yüksek İhtisas Eğitim ve Araştırma Hastanesi
5. Kartal Yavuz Selim Devlet Hastanesi
6. Pendik Devlet Hastanesi
7. Tacirler Eğitim Vakfı Sultanbeyli Devlet Hastanesi
8. Yakacık Doğum ve Çocuk Hastalıkları Hastanesi
9. İstanbul Meslek Hastalıkları Hastanesi
10. Maltepe Devlet Hastanesi
11. Tuzla Devlet Hastanesi
12. Maltepe Ceza İnfaz Kurumu
13. Kartal Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi

İSTANBUL'DA ÖZEL HASTANELER

Türkiye nüfusunun önemli bir kısmını bünyesinde bulunduran İstanbul'da, kamu sağlık yatırımlarının nüfus artışına paralel yürütülebildiğini ileri sürmek zordur.

Ekonomik hayatın son derece canlı olduğu bu ilimizde, soruna piyasanın kendi dinamikleri içinde çözüm arandığı anlaşılmaktadır. Kamu sağlık yatırımlarının açığı, hızlı bir şekilde özel yatırımlarla doldurulmaya çalışılmıştır. Bu itibarla İstanbul'da önemli sayıda özel hastane hizmet vermektedir. Azınlıklara ait özel hastanelerin dışındakilerin tarihi çok yenidir ve büyük çoğunluğu son 20 yıl içinde açılmıştır. Bilhassa son 10 yılda sağlık sistemindeki değişiklikler ve Sosyal Güvelik Kurumu'nun özel hastanelerden hizmet alması, bu hastanelerin hem sayıca hem de kapasite olarak daha hızlı bir şekilde artmalarını sağlamıştır. Bugün (Aralık 2013) İstanbul'da faaliyet gösteren 152 adet özel hastane mevcuttur. İstanbul'daki yatak kapasitesinin üçte birinden fazlasını özel hastaneler karşılamaktadır. Hastanelerle birlikte çok sayıda özel tıp merkezi ve poliklinikle özel sağlık hizmet sektörü İstanbul halkının sağlık hizmetinde önemli bir yer tutmaktadır.

ÜNİVERSİTE SAĞLIK KURULUŞLARI

Günümüzde devlet üniversitelerinin yanında, vakıf üniversiteleri de oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Tüm Türkiye'deki vakıf üniversitelerinin yarısının İstanbul'da olması ayrıca dikkat çekici bir durumdur. Bu üniversitelerin tıp fakülteleri ve diş hekimliği fakülteleri de sağlık hizmetlerinde rol almakta ve önemli bir kısmı kendi hastanelerinde bu hizmeti vermektedir. Ancak son yıllarda ortaya çıkan yeni uygulamalarda üniversitelerle hastaneler arasında iş birlikleri geliştirilmiştir. Bu açıdan kurumsal olarak bir sağlık kuruluşunu sadece üniversite hastanesi, devlet hastanesi ya da özel hastane olarak kategorize etmek zorlaşmıştır. İstanbul'da sağlık alanında eğitim veren ve bu yolla sağlık hizmetlerinde rol alan fakülteler aşağıda alfabetik sırayla verilmiştir:

Devlet Üniversiteleri Tıp Fakülteleri

1. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi
2. İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi
3. Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi (Pendik Eğitim ve Araştırma Hastanesi)
4. Medeniyet Üniversitesi Tıp Fakültesi (Göztepe Eğitim ve Araştırma Hastanesi)

Vakıf Üniversiteleri Tıp Fakülteleri

1. Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi
2. Bezmiâlem Üniversitesi Tıp Fakültesi
3. Fatih Üniversitesi Tıp Fakültesi
4. İstanbul Bilim Üniversitesi Tıp Fakültesi (Şişli Florence Nightingale Hastanesi)
5. İstanbul Kemerburgaz Üniversitesi Tıp Fakültesi
6. İstanbul Medipol Üniversitesi Tıp Fakültesi (Medipol Mega Hastaneler Kompleksi)
7. Koç Üniversitesi Tıp Fakültesi
8. Maltepe Üniversitesi Tıp Fakültesi
9. Yeditepe Üniversitesi Tıp Fakültesi
10. Yeni Yüzyıl Üniversitesi Tıp Fakültesi

Devlet Üniversiteleri Diş Hekimliği Fakülteleri

1. İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi
2. Marmara Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi

Vakıf Üniversiteleri Diş Hekimliği Fakülteleri

1. Bezmiâlem Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi
2. İstanbul Aydın Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi
3. İstanbul Medipol Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi
4. Yeditepe Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi
5. Yeni Yüzyıl Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi

BİRİNCİ BASAMAK SAĞLIK HİZMETLERİ

1961 yılında 224 sayılı *Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkındaki Kanun* çıkarılarak, sağlık hizmetleri yeniden örgütlenmişti. Özellikle birinci basamakta sağlık hizmetlerini vermesi düşünülen sağlık ocaklarının, tüm koruyucu hizmetlerle tedavi edici hizmetleri birlikte verecek şekilde kapsamlı bir ekipten oluşması öngörülmekteydi. 1963 yılında Muş'ta başlayan sosyalleştirilmiş sağlık hizmetleri, 1980'lerin başına kadar ancak ülkenin 1/3'ünü kapsayabilmişti. 1980'lerin sonrasında sosyalizasyonun tüm ülkede yaygınlaştırılması kararı alınmış ancak fiilen İstanbul'a bile tam olarak gelememiştir. İstanbul'un nüfusuna oranla az sayıda sağlık ocağıyla birinci basamak sağlık hizmetlerinin halka ulaştırılması yeterince mümkün olamadı. İhtiyaç, özel poliklinikler ve tıp merkezleriyle giderilmeye çalışıldı ise de bu kuruluşlar daha ziyade tedavi edici sağlık hizmetlerine odaklandıkları için gerçek anlamda tatminkâr bir hizmet verilemedi.

2000'li yıllara gelindiğinde İstanbul'da birinci basamak sağlık hizmetlerinde etkili olarak rol alacak olan sağlık ocağı ve pratisyen hekim sayısı ise hâlâ yetersizdi. Sağlık ocağı sayısı 2000 yılında 209, 2002 yılında 217 iken Sağlık Müdürlüğü'nün büyük gayretleri ve ilçe belediyelerinin destekleriyle her 20.000 nüfusa bir sağlık ocağı hedefiyle bu sayı 2003 yılında 335'e, 2009 yılı sonunda ise 552'ye ulaşmıştır. Bu gayretlerle birlikte, bu süreçte "Devlet Hizmeti Yükümlülüğü" kapsamında,

yani mecburi hizmetli olarak, pratisyen hekimlerin tayin edilmesiyle 2010 yılında 604 sağlık ocağına ve 2.100 görevli hekime ulaşılabildi.

2010 yılında "aile hekimliği" uygulamasına geçilmiş ve 762 Aile Sağlığı Merkezi'nde 3.125 aile hekimi, 3.090 aile sağlığı elemanı ile birinci basamak sağlık hizmetleri verilmeye başlanmıştır. Hâlen 900 civarında Aile Sağlığı Merkezi ve 3.500'ü geçen aile hekimi bulunmaktadır. Topluma yönelik koruyucu sağlık hizmetlerini yürütmek ve aile hekimlerini denetlemek üzere her ilçeye Toplum Sağlığı Merkezleri açılmıştır.

İSTANBUL'UN DOKTOR YÖNETİCİLERİ

Cumhuriyet ilan edildiğinde İstanbul'da yerel yönetici olan Haydar Yuluğ'dan sonra göreve gelen Emin Erkul (1924-1928) İstanbul'un Cumhuriyet dönemindeki ilk doktor yöneticisidir.

Valilikle İstanbul kent hizmetlerini birleştiren 1930 tarihli *Belediye Kanunu*'yla şehremaneti son buldu ve şehremini tabiri de tarihe karıştı. İlk Vali ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ'dan sonra Lütfi Kırdar (1938-1949) ve Fahrettin Kerim Gökay (1949-1957) İstanbul'un Cumhuriyet dönemindeki art arda vali ve belediye başkanı olan iki doktor yöneticisi olmuşlardır.

1956 yılında valilik ile belediye ayrıldı. Belediye başkanları İstanbul Belediye Meclisi'nde yapılan oylamayla seçildi. 27 Mayıs 1960 sonrası ise belediye başkanları, atama yoluyla getirildi. 1961 Anayasası'na göre, 17 Kasım 1963'ten itibaren yapılmaya başlanan yerel seçimler döneminde seçimle iş başına gelen belediye başkanlarından sadece Fahri Atabey (1968-1973) doktordu.

1984 yılından itibaren başlayan Büyükşehir Belediyesi döneminde ise Nurettin Sözen (1989-1994), tek doktor büyükşehir belediye başkanı oldu.

ECZANELER

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında eczaneler, yalnız büyükşehirlerde toplanmış olup bazı il ve birçok ilçede bulunmuyordu. 1924 yılında İstanbul'da 300 kadar eczane vardı.

1927'de yürürlüğe giren *964 sayılı Eczacılar ve Eczahaneler Hakkında Kanun*'da, nüfusuna göre sayısı fazla olan yerlerdeki eczane adedi belirlenen sayıya ininceye kadar yeni eczane açılmasına, mevcut eczanelerin aynı yerde çalışmak üzere devrine, satışına veya kapatılmış olanların tekrar açılmasına izin verilmeyeceği ifade edilmiştir. Bu yasa uyarınca; İstanbul'da bulunan eczanelerden 90 tanesi kapatılmış ve 18 tanesinin yeri değiştirilmiştir.

Ne var ki bu kanundan beklenen netice alınamamış, 1949 da İstanbul'da eczane sayısı 150'yi aşmış ama birçok il ve ilçede henüz eczane açılmamıştı. O yıl kabul edilen bir kanunla; eczanesi bulunmayan il ve ilçelerde 5 yıl boyunca eczane işleten eczacılara, istedikleri yerde eczane açma hakkı verilmiştir.

1953 yılında kabul edilen *6197 sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun*'la 1927 yılından beri devam eden eczane sınırlaması devri sona ermiştir. Bu yasa çıkmadan önce 156 olan İstanbul'daki eczane sayısı yasa çıktıktan 6 yıl içinde iki katını geçmiş (1959'da 348), 2011'de ise 5.169'a ulaşmıştır.

2012 yılında çıkartılan bir kanunla 2.500 kişiye bir eczacı düşecek şekilde eczane sayısına yeniden sınırlama getirilmiştir.

GÜNÜMÜZDE İSTANBUL SAĞLIK TEŞKİLATI

Sağlık Bakanlığı'nın yeniden örgütlenmesini düzenleyen *663 sayılı Kanun Hükmünde Kararname*, 2011 yılından itibaren İstanbul sağlık teşkilatında yeni bir yapılanmayı doğurmuş oldu. Yetkileri azaltılıp illerde Sağlık Bakanlığı'nın temsilcisi olan İl Sağlık Müdürlüğü, sağlık politikalarının yönlendirilmesi, daha çok koordinasyon ve denetime yönelik bir rol üstlendi. Eczaneler ve özel sağlık kuruluşlarının ruhsatlandırılması ve denetimi de yine Sağlık Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

Önceden tek elde toplanan görevlerin bir kısmı ayrılarak, aile hekimlerinin denetimi ve halk sağlığı hizmetlerini yürütmek üzere ayrı bir İl Halk Sağlığı Müdürlüğü kuruldu. Böylece gerek birinci basamak sağlık hizmetleri gerek topluma yönelik koruyucu hizmetleri ve sağlığın geliştirilmesi ayrı bir örgütlenmeyle yönetilir oldu. Yukarıda da belirtildiği gibi, 3.000'i aşkın Aile Sağlığı Birimi'nde görev yapan hekim ve diğer sağlık personeliyle birinci basamak sağlık hizmetleri verilmektedir. Yine Halk Sağlığı Müdürlüğü, her ilçede açılmış olan Toplum Sağlığı Merkezleri marifetiyle topluma yönelik koruyucu sağlık hizmetlerini yürütmektedir.

663 sayılı Kanun Hükmünde Kararname gereğince 2012 yılında Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastaneler, doğrudan bakanlık yönetiminden ayrılarak Kamu Hastaneleri Kurumu'na bağlandı. Bu kurum, ülke genelinde oluşturulan Kamu Hastaneleri Birlikleri eliyle devlet hastanelerini yönetmektedir. İstanbul'da Bakırköy, Beyoğlu, Fatih bölgeleriyle Anadolu Güney ve Anadolu

Kuzey olmak üzere beş adet Kamu Hastaneleri Birliği kurulmuştur.

2011 yılı itibarıyla İstanbul'da 52 tanesi Sağlık Bakanlığı'na bağlı olmak üzere 214 adet yataklı tedavi kurumu ve 30.219 adet hasta yatağı bulunmaktadır. Hasta yataklarının 15.310 tanesi Sağlık Bakanlığı hastanelerinde, 4.270 tanesi üniversite hastanelerinde ve 10.539 tanesi de özel hastanelerde yer almaktadır. Bu tarihteki özel hastane sayısı 152'dir. Ayrıca çok sayıda özel tıp merkezi ve poliklinik bulunmaktadır.

2011 yılında Türkiye genelinde 10.000 kişiye toplamda 25.2 hasta yatağı düşerken, İstanbul'da 22.2 yatak düşmektedir. Sağlık Bakanlığı hastaneleri esas alındığında ise Türkiye genelinde 10.000 kişiye 16.3 yatak düşerken, İstanbul'da 15.4 yatak düşmektedir. Görülüyor ki İstanbul'da toplam hasta yatağı sayısı Türkiye ortalamasının altında kalmaktadır. Bu yetersizliğe ilave olarak, İstanbul kendi nüfusunun yanı sıra ülkenin tamamından, özellikle ikinci ve üçüncü basamak sağlık kurumlarına hasta başvurusu almaktadır. Böylece İstanbul'un sağlık kurumlarının hitap ettiği hasta sayısı katlanarak artmaktadır. Ayrıca son yıllarda özellikle Orta Doğu ve Avrupa ülkelerinden eğitim hastanelerine hasta başvuruları olmaktadır. Bu durum İstanbul'un yükünü artırmakta ve hizmet arzındaki açığı derinleştirmektedir.

Sağlık Bakanlığı hastanelerinin İstanbul'daki yatak sayısının, Türkiye ortalamasının altında kalması bu alandaki kamu yatırımlarının eksikliğini göstermektedir. Son yıllarda inşası tamamlanan çok sayıda devlet hastanelerine rağmen bu açık kapatılmış değildir. İstanbul, yıllar içindeki bu açığını özel sektör yatırımlarıyla kapatmaya çalışmıştır. Bu yüzden özel sektör dinamikleri İstanbul'da ülkenin diğer kesimine nazaran daha fazla kendini göstermektedir. Genellikle halka yönelik olarak geliştirilen politikaların İstanbul'da dirençle karşılaşması, İstanbul sağlık sektöründeki kamu özel dengesinin Türkiye genelinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

Türkiye genelini yansıtan sağlık göstergeleri, sektörün hacmi, yapılan kamu harcamaları ve cepten harcamalara ilişkin çok sayıda veriye sahip olmamıza rağmen, ülke nüfusunun büyük bir kısmını barındıran ve ekonomik ve sosyal hayat itibarıyla kendine has özellikler gösteren İstanbul özeline ait verilerin kaynakları son derce kısıtlıdır. Sağlık kuruluşlarımızın tarihçeleri kendi oluşturdukları kaynaklarda bile yeterince yer almamaktadır. Bazı bilgilere, ilgili kurum yetkilileriyle olan kişisel ilişkilerimiz vasıtasıyla ulaşılabilmiştir. İstanbul'u ülkemizin illerinden biri olarak görmek ve ona göre değerlendirmek gerçekle bağdaşır bir durum değildir. Sosyal Güvenlik Kurumu'nun 2012 yılı verilerine göre, sağlık hizmetlerine karşılık kurumun özel hastanelere yaptığı ödemenin %24'ü, Sağlık Bakanlığı'nın devlet hastanelerine yaptığı ödemenin %6,5'i, eğitim ve araştırma hastanelerine yaptığı ödemenin %35'i, üniversite hastanelerine yaptığı ödemenin %11'i İstanbul ilinde gerçekleşmektedir. Bununla birlikte, eczanelere yapılan ilaç ödemesinin %18'i de İstanbul'a yapılmıştır.

Tek başına Avrupa ülkelerinin birçoğundan fazla hacme sahip olan, ekonomik ve sosyal hayat bakımından ülkemizin diğer şehirleriyle kıyaslanamayacak büyüklükte olan İstanbul, sözü edilen noktalar açısından özel olarak ele alınmalıdır.

KAYNAKLAR

Altıntaş, Ayten, *Hastahaneden Fakülteye Cerrahpaşa*, İstanbul 2011.

Bengiserp, Saim Polat, "Türkiye'de Sanatoryum ve Göğüs Hastalıkları Hastanelerinin Tarihine Bir Bakış", *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 18-20 Eylül 1996, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2003, s. 157-187.

Bora Başara, Berrak (haz.), *Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2011*, Ankara 2012.

Değer, Mebrure, *İstanbul'un Şifalı Suları: The Healing Waters of Istanbul*, İstanbul 2010. İstanbul 2010.

Ekdal, Müfid, *Tıbhâne'den Nümûne'ye*: *Bir Temel Sağlık Kuruluşumuzun Varlığında Türk Tıb Tarihi*, İstanbul 1982.

Hamidiye Etfal'den Şişli Etfal'e İlk Çocuk Hastanemiz 111 Yaşında, Sergi Tanıtım Kitabı, İstanbul 2010.

Ovalı, Fahri, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Alanındaki Faaliyetler", *SD Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 2009, sy. 10, s. 95-98.

Özden, Neşe, "Dr. Refik Saydam'ın Türk Sağlık Politikaları Üzerindeki Etkisi [1923-1937]", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Nil Sarı v.dğr., Ankara 2005, s. 1504-1505.

Öztürk, Mustafa, "Cumhuriyet Dönemi'nde Sağlık Hizmetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 1999, c. 6, sy. 1, s. 37-41.

Şahin, Vedat (ed.), *Saraydan Hastaneye T.C. Sağlık Bakanlığı Metin Sabancı Baltalimanı Kemik Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi*, İstanbul 2011.

Terzioğlu, Arslan, "Dr. Refik Saydam ve İstanbul Tıp Fakültesi", *Dr. Refik Saydam (1881-1942), Ölümünün 40. Yıl Anısına*, Ankara 1982.

Tokaç, Mahmut, İbrahim Topçu, "Hastanelerin Tarihçesi", *Hastane Yönetimi*, ed. Haydar Sur ve Tuncay Palteki, İstanbul 2013, s. 3-10.

Tokaç, Mahmut, *Kırmızı Çizgi (Osmanlıdan Günümüze Eczacılık Mevzuatının Serüveni)*, İstanbul 2012.

TÜİK Seçilmiş Göstergelerle İstanbul 2012, Ankara 2013.

Yıldırım, Nuran, *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı: Hamidiye Etfal Hastanesi*, İstanbul 2010.

Yıldırım, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul 2010.

Yıldırım, Nuran, *Vakıf Gureba'dan Bezmialem Vakıf Üniversitesi'ne*, İstanbul 2013.

"Avusturya Sen Jorj Hastanesi Tarihçesi", 03.12.2013, http://www.sjh.com.tr/tr/hastanemiz/111/tarihce/.

"Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi Tarihçesi", 30.09.2013, http://www.bakirkoyruhsinir.gov.tr/tr/kurumsal/tarihce_1.html.

"Balıklı Rum Hastanesi Tarihçesi", 03.12.2013, http://www.baliklirum.com/VakifTarihce.aspx.

"Beyoğlu Hastanesi Tarihçesi", 30.09.2013, http://www.beyoglugoz.gov.tr/index.php?mode=kurumsal&part=tarihce.

"Bezmialem Hastanesi'nin Tarihçesi", 30.09.2013, http://www.bezmialemhastanesi.com/tarihce.asp.

"Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tarihçesi", 25.09.2013, http://www.ctf.istanbul.edu.tr/index.php/tr/genel-bilgiler/tarihce.html?showall=&start=1.

"Darülaceze Tarihçesi", 30.09.2013, http://www.darulaceze.gov.tr/darulaceze.

"Deri ve Tenasül Hastalıkları Hastanesi Tarihçesi", 30.09.2013, http://www.deritenasul.gov.tr/hakkimizda.html.

"Fatih Sultan Mehmet Hastanesi Tarihçesi", 30.09.2013, http://www.fsmhastanesi.gov.tr/Default.aspx?ID=81.

"Fransız Lape Hastanesi Tarihçesi", 03.12.2013, http://www.fransizlape.com/page_detail.aspx?id=311&lang=tr.

"Geçmişten Günümüze Darülaceze", 30.09.2013, http://www.ibb.gov.tr/tr-tr/kurumsal/birimler/darulacezemudurlugu/Pages/AnaSayfa.aspx.

"Haseki Hastanesi Tarihçesi", 30/09/2013, http://www.hasekidergisi.com/tr/makale/342/38/Tam-Metin.

"Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğünün Kuruluşu ve Tarihsel Gelişimi", 27.09.2013, http://www.hssgm.gov.tr/menu/kurumsal/tarihce.aspx.

"İstanbul Belediye Başkanları", 30.09.2013, http://www.ibb.gov.tr/tr-TR/kurumsal/BelediyeTarihcesi/Pages/EskiBelediyeBaskanlari.aspx.

"İstanbul Sağlık Müdürlüğünün Tarihçesi", 25.09.2013, http://www.istanbulsaglik.gov.tr/w/tarihce/tarihce.asp.

"İstanbul'da Aile Hekimliği Modeline Geçiş", 30.09.2013, http://www.istanbulsaglik.gov.tr/ahweb/ist_ah.aspx.

"Or-Ahayim Hastanesi Tarihçesi", 03.12.2013, http://www.balathastanesi.com.tr/?_Args=Dynamic,97.

"Surp Agop Ermeni Katolik Hastanesi Tarihçesi", 03.12.2013, http://www.surpagop.com/icerik.php?m=26.

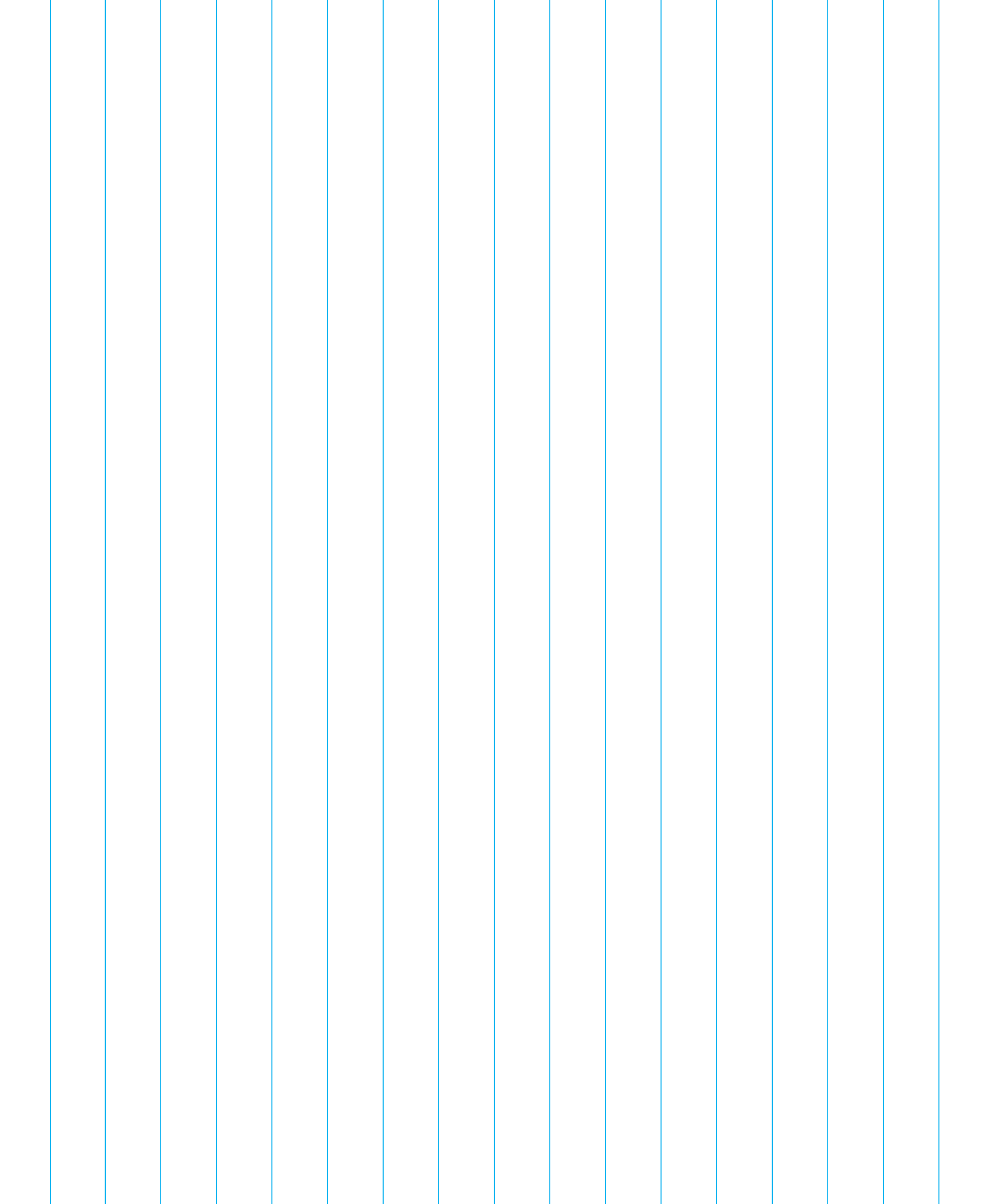
"Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihçesi", 03.12.2013, http://www.surppirgic.com/surp-pirgic-vakfi/tarihcemiz.html.

"Süreyyapaşa Hastanesi Tarihçesi", 30.09.2013, http://www.sureyyapasa.gov.tr/index.php/hastanemiz/tarihce.

"Şişli Etfal Hastanesinin İsmi Değişti", 10.12.2013, http://www.aktifhaber.com/sisli-etfal-hastanesinin-ismi-degisti-830997h.htm

"TBMM Hükümeti Dönemi 1920 (V)", 25.09.2013, http://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin001/001_00_008.pdf.

"Zeynep Kamil Hastanesi Tarihçesi", 30/09/2013, http://www.zeynepkamil.gov.tr/detay.php?id=58&cid=110.

KONSTANTİNOPOLİS'TE YEMEKLER VE MUTFAK

JOHANNES KODER*
ÇEVİRİ: AHMET AYDOĞAN

Giriş

Byzantium'da gündelik hayatın bilinen belli faaliyetleri ve olayları genellikle yazıya geçirilmez fakat şifahi gelenekle nesilden nesile aktarılır ve uygulama yoluyla öğrenilirdi. Bu nedenle ekmeğin nasıl pişirileceği, yavan un çorbasının yahut lapasının nasıl yapılacağı, bir yumurtanın nasıl kaynatılacağı veya lahananın hafif ateşte nasıl kaynatılacağı ve benzeri tarifler de yazı yoluyla yayılan konulardan değildi. Okuryazarlığın açık bir standart teşkil etmediği bir toplumda yazılı metinler ancak hitap ettikleri kitlenin çoğunluğunun bunları okuyabilecek durumda olmaları hâlinde bir anlam ifade eder. Yemek tarifleriyle ilgili metinler için bu hüküm geçerli değildir.

Dolayısıyla yeme ve içme, yemek pişirme usulü ve tarifler ile ilgili Bizans yazılı kaynaklarına sık rastlayamayız. Yüksek uzmanlık konusu olan tıbbi metinler bir tarafa bırakılacak olursa Bizans yazınında yemekler genelde bir konu olarak ele alınıp incelenmezdi. Elimizdeki bilginin büyük bölümü perhiz kitaplarından, manastır paskalya belgeleri ve düzenlemelerinden gelir. Bir de bunlara, bilhassa, toplum eleştirisi ihtiva eden dört manzumenin ilave edilmesi gerekir. İddiaya göre bu şiirler "Ptokhoprodromos" (Dilenci Prodromos) (XII. yüzyıl) diye tanınan birisi tarafından kaleme alınmıştır. Hiciv yahut tenkit içeren bu manzumeler halk arasında bilinip tanınan metinler değildi, imparatoru ve sarayı eğlendirmek için yazılmışlardı. Mektuplar ve azizlerin hayat hikâyelerini ihtiva eden metinler de bu konuda bize yardım eder, fakat tarihçiler ve vakayiname yazarları yiyeceklerden ancak beslenme yetersizliği veya açlık dönemlerinde söz ederler ki bu da iklimle ilgili felaketlerden veya savaşlardan ileri gelir.

Yazılı kaynaklardan edinilen bilginin yetersizliği kısmen arkeolojik (ev arkeolojisi) bulgularla ve Bizans'a coğrafi veya kronolojik olarak yakın olan başka kültürlerin yazılı geleneğiyle telafi ve takviye edilir. Bu bakımdan Latin kaynakları bilhassa faydalıdır. Mesela Anthimos'un 534'ten önceki bir tarihe ait olan "Yemek Göreneğine Dair Mektup"u, veya Konstantinopolis'i 949/950'de ve 968'de ziyaret etmiş olan Cremonalı Liutprand'ın iki takrir yahut tasviri bunlar arasındadır. Keza Arap ve ilk dönem Osmanlı kaynakları da faydalıdır, çünkü Kur'an'a (en-Nahl 16/115) göre sadece leş, akan kan ve domuz eti haramdır, bu sebepten ötürü birçok temel besin maddesi muhtemelen aynıydı. Günümüze ulaşmış olan yemek tarifleri sayesinde Orta Çağ Arap mutfağı pekiyi bilinir, fakat bu tarifler esas itibariyle Bağdat'ın yüksek zümrelerinin zevkini aksettirir ve Mezopotamya yöresinin zirai mahsullerine dayanır, bu yüzden Orta Çağ Bizans'ının merkezî bölgelerinin, yani Küçük Asya ve Balkan Yarımadası'nın mutfak kültürüyle uyuşmaz. Bunlara ilave malumat ilk dönem Osmanlı kaynaklarından, mesela Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinden ve sultanın sarayına ait yemek tariflerinden elde edilir; gerçi bunların da kalabalıkların günlük hayatını aksettirdiği söylenemez.

Bizans'ta önemli bir beslenme düzenlemesi -geniş bir yasaklar listesiyle- yılın neredeyse yarısına yakını (en az 160 gün) boyunca devam eden paskalya günleri veya dönemleriyle ilgili tafsilatlı dinî buyruklardan kaynaklanır. Kural olarak paskalyaya bütün Hristiyanların riayet ve iştirak etmesi gerekir, fakat tatbikatta bu riayet daha büyük bir disiplin ve katılıkla muhtemelen manastırlarla sınırlı kalırdı. Bundan başka manastırlar için ilave paskalya günleri de olurdu ve bu günler bir manastırdan diğerine değişiklik gösterirdi. Paskalya kuralları eti yenecekler listesinin dışında bırakır, balık, peynir ve yağ tüketimini de sınırlardı. Paskalya müddetince genel olarak az yenilmesi ve yemek saatinin de günün geç saatlerine çekilmesi tavsiye edilirdi.

Günlük yemeklerin mutat sayısı neydi? Bazı araştırmacılar üç yemeğin normal kabul edildiğine inanırlar, başkaları bunu iki ile sınırlamayı teklif eder. Mikhael Psellos bu hususta "İtidal Üzerine" başlıklı kısa manzumesinde gayet açıktır (manzume 15):

> Kahvaltıyı (*ariston*) tıka basa doldurmadan yap
> Akşam yemeğini (*deipnon*) de mahdut tut.
> Bilumum sebze ve bakliyattan azıcık al,

* Emekli Öğretim Üyesi, Avusturya. Yazıdaki haritalar yazar tarafından hazırlanmıştır.

1- II. yüzyıla tarihlendirilen cam kâse (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

Meyvelerde aşırıya kaçma sakın!
Lahana ve kısıtlı erzak kararında olmalı!

Manastır kuralları da normalde günde iki öğün yemeğe müsaade ediyordu, bununla beraber bazı manastırların günde tek bir öğünü kabul ettiği de vaki idi. Diğer yandan paskalya harici zamanlarda birkaç manastırda günde üç öğün yemek çıktığı da oluyordu ve bu manastırlarda mutat olarak oruç günü kabul edilen pazartesilerde de böyleydi. Bugünlerde sadece sebze ve bakliyat değil fakat aynı zamanda -mevsime bağlı olarak- midye ve istiridye de yeniliyordu. Mesela Konstantinopolis'teki Pantokrator Manastırı'nda (Zeyrek Kalenderhane Camii) durum böyleydi.

Sonuç olarak öğünlerin sayısı normalde ikiydi. İlki aynı zamanda *geuma* da denilen *ariston*du. Bu genellikle günün altıncı saatinde (öğleden önce on ila öğleden sonra bir arasında) yenirdi. Daha zengin olan ikinci öğün, gün batımından önce, akşamleyin yapılan *deipnon*du. Kimi zaman daha erken yapıldığı da olurdu ve *ariston* ile birleşirdi; o zaman buna *aristodeipnon* denirdi. Muhtemeldir ki halkın büyük bölümü için pişmiş yemeklerden mürekkep öğün (*mageiria*) günde sadece bir kez (genellikle *deipnon*da) çıkıyordu.

Temel Gıda: Ekmek, Yulaf Lapası, Hububat

Kalabalıkların günlük yiyeceği neydi? Bin yıllık bir dönem için kapsayıcı ve belirli bir cevap vermek kolay değildir, fakat kural olarak günlük yiyeceğin her şeyden evvel tahıl yahut hububata dayandığını söyleyebiliriz. Mamafih Bizans'ın erken dönemlerinde un çorbası ya da yulaf lapası hemen hemen ekmek kadar yaygındı. Yulaf lapasına *atheras* deniyordu ve "mayalandıktan sonra çanak yahut çömleklerde haşlanmış ekmek (*artos*)" veya "öğütülmüş buğdaydan yapılan sulu yavan un çorbasına benzer yulaf lapası" diye tarif ediliyordu. Anthimos, aşçıya "tereyağı gibi" bir kıvam kazanabilmesi için keçi sütü ile yulaf lapası salık veriyordu. Bir başka temel ve ucuz yiyecek irmik yahut *bulgur*dan (Grekçe *pligouri*) yapılmış, suda veya koyun sütünde haşlanmış, kimi zaman üzerine zeytin veya susam yağı ya da bir başka pişirme yağı gezdirilmiş *atheras* idi. Bu, yerine göre sebze veya balıkla zenginleştirilebiliyordu. *Atheras*tan bilhassa fakir kimselerin yiyeceği olarak söz edilir.[1]

Bizanslılar aynı zamanda; süt veya yoğurt, kabuğu soyulmuş ve iri çekilmiş buğday, soğan, biber ve baharat (elbette domatessiz) unsurlarından mürekkep, güneşte kurutulmuş ve öğütülmüş tarhanayı (Grekçede de *trathanas*) da severlerdi. Bugün ayrıca bu, *tarhana çorbası* gibi yulaf lapalarının ve çorbaların iyi bilinen tabanını oluşturur. Bizans metinlerinde tarhana "sütlü çörek" diye tarif edilir ve ayrıca *ameta* da denir.

Orta çağlarda en yaygın yiyecek ekmekti. Kural olarak Bizanslılar mayalı hamur ekmeği (*artos*, *psomion*) yerlerdi; bu gevrek yahut kızarmış ekmek parçalarından (*paksimadion*, peksimet) da mayalanmamış hamur ekmeğinden (*azymon*) de farklıydı. Zeytinli ve peynirli ekmek çoğu zaman ana yiyecek ve hemen her yemekle garnitür olarak tüketilirdi, ama aynı zamanda yemek kırıntılarını almak veya yemeğin salçasına bandırmak için de kullanılırdı. *Eparkh'ın El Kitabı*'na (*Eparkhikon Biblion*, Konstantinopolis'in en yüksek yöneticisinin talimnamesi) göre şehirdeki bütün fırınlar her sabah taze ekmek çıkarırlardı. Birinci sınıf ekmeğe *afraton* denirdi; ekseriya bunun üzerine susam serpilir ve bu ekmek, tercihen fırından çıktığı gibi taze ve sıcak olarak tüketilirdi. *Afraton* normal ekmekten daha pahalıydı; bazı manastırlarda bu yüzden sadece başrahibe ayrılırdı. Nüfusun büyük bölümünün alım gücünün yetebileceği daha ucuz ekmek *mesokatharon* (orta hâlli), en ucuzu ise kepek veya arpadan yapılmış *ryparos artos* (kirli ekmek) idi.

Daha evvel bahsi geçtiği üzere ekmek her öğünde temel gıdaydı. Tek bir örnek zikretmek gerekirse XI. yüzyılın sonunda Mikhael Attaliates (*Diataksis*'inde) manastırına ait hayır kurumunun üyelerine her gün, ekmekle birlikte, et veya balık veya peynir veya haşlanmış bakliyat yahut sair sebzelerden -"Tanrı her neyi

1 Patrik Athanasius, 78. Mektup.

2- Tek kulplu toprak kap (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

3- Tek kulplu sürahi, IV. yüzyıl (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

gönderdiyse"- oluşan yemeğe belli sayıda yoksul davet etmeleri gerektiği talimatını verir.

Çorbalar ve Yahniler

Avam için sıcak yemek çoğu zaman çorba ve ekmekten ibaretti. Çorbalar büyük çeşitliliğe sahipti. En ucuzu "mübarek çorba" (*hagiozoumin*) denilen idi; bu Ptokhoprodromos tarafından verilmiş bir takma addı,[2] çünkü bu, yiyecek olarak sadece azizlere yeterdi. En "mübarek" kıvam yahut yoğunluğu ile bu çorba; su, soğan, tuz, mercanköşk yahut merzenguş ve az miktarda yağ ile pişirilirdi. Daha besleyici bir çorba sebzelerden veya bakliyat, makarna, zeytinyağı, şarap, keza kesilmiş sütün katı kısmı yahut peynirden yapılırdı.

İçine konulacak malzemenin çeşitliliği basit bir çorbayı, gerek taze gerek salamura büyük balık veya et parçaları ihtiva eden bir besleyici esas yemeğe dönüştürebiliyordu.[3] Bu durumda o artık bir çorba değil, fakat bir güveç yahut yahni (Bizanslıların dilinde *monokythron*) oluyordu. Ptokhoprodromos bir hayalinde mükemmel bir *monokythron*u şöyle tasvir eder:[4] Onun balık yahnisi lahana, yumurta, Girit ve Ulah peyniri, kaymak, sarımsak, soğan, biber, bol miktarda yağ ve çok çeşitli taze, kurutulmuş ve salamura balıktan ibaretti ve bunların hepsi sonunda şaraba dökülüyordu. Kural olarak biz bu güveci, hepsi de balık, soğan, zeytinyağı veya tereyağı, sirke, yumurta, biber ve diğer baharatlardan yapılan *kefal balığı çorbası*, *uskumru balığı yahnisi* veya *papaz yahnisi* gibi erken dönem Osmanlı yemeklerine benzetebiliriz (Balık ve peynir terkibi hayli tuhaf görünüyor. Ptokhoprodromos galiba biraz abartmaktadır). Onun etli güveci de buna benzer, balığın yerini koyun eti, özellikle, koyundan işkembe, böbrekler (*mesonefrin*) ve diğer sakatat alır; bu da -yine Osmanlı mutfağındaki- kuzu eti ve nohuttan yapılan bir *Kuzu Yahni*ye veya *Buğday çorbası*na benzetilebilir.

Ortak ismi ile *tharīd* [*tirit*] ile anılan Arap yemekleri *monokythron*a benzer; bunlar et veya balık suyu ile ıslanmış ve baharat (sarımsak, nane), yoğurt, yağ ve haşlanmış et veya sebzeler ile zenginleştirilmiş ufalanmış ekmekle yapılıyordu. Her ne kadar Bizans metinlerinde zikredilmiyorsa da İslam öncesi Akdeniz doğu sahillerinde muhtemelen *tharīd* de biliniyordu.

Sebzeler

En önemlisi taze sebzelerdi, bunların bazıları yılın bütün ayları boyunca bulunabiliyordu. Özgün hâli VI. yüzyıla ait olan ve X. yüzyılda yeniden elden geçirilip düzeltilmiş ziraat el kitabı *Geoponika*'da bir bölüm "Konstantinopolis'in iklimine göre her ay ekilecek ve

2 *Ptochoprodromos: Einführung, kritische Ausgabe, Deutsche Übersetzung, Glossar*, ed. Hans Eideneier, Cologne 1991 (Iraklio 2012), 4. 245.

3 *Ptochoprodromos*, 1. 265.

4 *Ptochoprodromos*, 4. 204-215.

dikilecek olanlara dair malumat" sunar.[5] Buradan hem büyük bir hindiba ve yeşil salata türü hem de diğer sebzeler hakkında malumat ediniyoruz. Bunların çoğu zamanımızda gayet iyi bilinmektedir, mesela dereotu, havuç, (beyaz) lahana, yer lahanası, tere, pırasa, pazı, turp, pancar kökü, şalgam ve soğan bunlara örnek gösterilebilir; soğan dendiğinde belki bundan sadece bahçe soğanı (*allium cepa*) değil fakat aynı zamanda ada soğanı veya Akdeniz soğanı (*Drimia maritima*) da anlaşılıyordu. *Geoponika* bugün Avrupa mutfağında pek yaygın olmayan başka sebzeler de sayar, mesela şunlar gibi: çemenotu veya boyotu, sarı şalgam, pazı kökü, kolza yahut küçük şalgam, kara pazı, yaban havucu, çit hardalı, bayağı sedefotu, geyik otu[6] ve Yahudi ebegümeci/*muluhiya* (Grekçe, *molokhin*); bu son zikredilen günümüzde Akdeniz'in doğu sahillerinde (Arapça *mülûhiye*) hâlâ yaygındır.

Her ne kadar bakliyat ve akraba yahut benzer bitkiler (nohut, börülce, bakla, dana baklası, acı bakla ve mercimek) hiç kuşku yok temel gıda idiyse de *Geoponika*'nın yukarıda zikredilen bölümü -muhtemelen uzak mesafeden başka bir yerden taşıma yoluyla getirilebilecekleri ve zorunlu olarak Konstantinopolis yakınlarında yetiştirilmedikleri için- bunlardan söz etmez. Zeytin, patlıcan, enginar, sukabağı, kavun ve dolmalık kabaklar bu bölümde zikredilmemiştir, çünkü Konstantinopolis'in iklimi bunlar için pek elverişli değildir. Her ne kadar yaygın olsa da ben bunlarla ilgili Bizans yemek tarifleri bulamadım, fakat bunların yerine, *kabak kalyesi, peynirli sakız kabağı dolması, patlıcan yalancı dolması, Halep dolması* ve benzer yemekler gibi erken dönem Osmanlı mutfağına ait tarifleri ikame edebiliriz.

Ispanak (Rumca, *spanakin*) Bizans ve Osmanlı mutfağında pekiyi biliniyordu ve et, peynir veya pirinç ile pişiriliyordu, fakat Bizans kaynaklarında XII. yüzyıldan evvel geçmez; muhtemelen Akdeniz bölgesine, daha önce bilindiğine dair delil ve emarelerin bulunduğu İran veya Mezopotamya bölgesinden gelmişti.

Anthimos sebzeleri kuvvetle tavsiye eder;[7] o ebegümecini, pancar ve pırasayı tercih eder, ötekilerinden ihtiyatla; ancak taze toplanmış olması hâlinde marullar, münhasıran kış mevsiminde lahanalar ve sadece iyice olgunlaşmış olması hâlinde kavunlar ve *puska* (seyreltik sirke) ve yarpuz veya yaban fesleğeni ile tatlandırılmış ya da çeşnilendirilmiş olarak söz eder. "Haşlanarak tuzlanıp yağlanmış veya et yahut domuz pastırması ile pişirilmiş, meğerki çeşni için üzerine sirke bile gezdirilmiş" şalgamları, ayrıca haşlanmış havuçları ve yaban havucunu da sever. Anthimos'un gözdesi ister kültürlenmiş ister yabani olsun kuşkonmazdır ki kereviz veya rezene kökü ile ve kişniş veya nane ile zenginleştirilebilir ve çok fazla kaynatılmaması gerekir; kaynama suyu da sağlık sebebiyle şarapla birlikte içilebilir. Anthimos, terbiye veya çeşni olarak sap kerevizi, kişniş otu, dereotu ve yeşil soğan/pırasayı hemen bütün yemeklere ilave eder. Soğancığı[8] soğana tercih eder ve kara pazı, turp ve sarımsağı tavsiye eder çünkü o dönemde yaban sarımsağının bahçe sarımsağından daha sağlıklı olduğu düşünülüyordu.

Bizans İmparatorluğu'nun merkezî bölgelerinde iklim, kış mevsiminin bazı aylarında taze sebzelerin yetiştirilmesi için elverişli değildi. Bu sebepten ötürü sebzeler tazelerinin bulunmadığı bu dönemlerde kullanılabilmek için, tuzlu su veya sirkeli suda muhafaza ediliyordu. Sadece bugün *turşu* (Grekçe *toursi*, Arapça *turşî*den) denilenlere değil bütün sebze salamuralarına Bizans'ta verilen isim *halmaia* idi. *Halmaia* suyu, cadde üzerlerindeki meyhanelerde satılırdı.[9] Kaynatılmış *halmaia* yağsız olarak paskalya süresince tüketilirdi. Mesela pancar turşusu geleneksel bir tariftir (sirke, yağ, tuz ve baldan mürekkep bir salamura içinde pancar kökü ve sarımsak).

Bakliyat senenin bütün ayları için büyük öneme sahipti; bütün toplum katmanlarında o kadar yaygındı ki Patrik Athanasios Bizanslılara "bakla yiyiciler" (*kyamofagoi*) lakabını verebiliyordu.[10] Anthimos bakla (*fava*), bezelye (cicer), mercimek (*lenticula*) ve acı bakla (*lupini*) türlerini sayar ve mevsimine göre yağ, tuz, kişniş otu, sirke ve sumak (*rus Syriacus*) ilave edilmiş olarak tavsiye eder.[11] Bizanslılar *fava* denilen bir bakliyat yemeğini seviyorlardı. Bu bir etli fasulye güveciydi ve bir çorba olarak çömleklerde veya daha kıvamlısı çanaklarda sunuluyordu. *Fava* bugün de Yunanistan'ın bazı kırsal yörelerinde ve adalarda yaygındır. Bizans yemek tariflerinde buna Frenk arpası da karıştırılır ve o zaman *pasta* ya da *alfita* denir; bunun Latin muadiline *polenta* denir[12] ki her ne kadar ekseriya mısır lapası anlaşılıyorsa da bu, bugün de gayet iyi bilinen bir tabirdir. Mesela *kuru fasulye, mercimek çorbası, nohut çorbası* ve benzerleri ile görülebileceği

5 Geoponika, haz. Henricus Beckh, Leipzig 1895, 12. 1.

6 [L. *Satureia*, Fr. *Savoure*: kekiğe benzer bir tür iştah açıcı baharat].

7 Anthimus, *On the Observance of Foods*, çev. Mark Grant, Totnes 1996, 50-63.

8 [L. *Escalonia*, Fr. *échalote*: Bir çeşit yabani sarımsak.]

9 Niketas Khoniates, *Historia*, ed. Immanuel Bekker, Bonn 1835, 571.

10 Patrik Athanasios, 26. Mektup.

11 Anthimus, *Observance of Foods*, 65-67, 72-74.

12 Anthimus, *Observance of Foods*, 64.

4- Sultanahmet'teki Dikilitaş'ta imparatora yiyecek sunulması

üzere tarihî Arap mutfağında ve günümüzde ortak çorba ve güveç yahut yahni tarifleri ile bakliyat yemeklerinin türlerini karşılaştırmakta bir sıkıntı ile karşılaşmıyoruz.

Süt Ürünleri

Belli süt ürünleri oldukça yaygındı: *Oxygala* (Columella, 12. 8'e göre, *ayran*dan daha çok Perslerin *doogh*una daha yakın) caddelerde, sokaklarda omuzlarına astıkları çanak çömleklerde *oxygalatades* tarafından satılırdı.[13] Peynir daha çok koyun ve keçi sütünden yapılır ve şehre imparatorluğun hemen bütün bölgelerinden gelirdi. Çarşı pazarlarda ama aynı zamanda manavlar (*saldamarioi*) tarafından da satılırdı. Mesela Ptokhoprodromos, "Ulah peyniri"ni (*blakhikon tyrion*) sever ve Girit peynirinden hazzetmez.[14] Sütün kendisi nadiren veya istisnai bir gıda ya da yetişkinler için içecek idi. Sadece bebekler ve küçük çocuklar kaymaklı keçi sütü ile beslenirdi, inek ve manda sütü tüketimi genel olarak ahmaklıkla bir tutulurdu ve kültür yoksunluğu olarak telakki edilirdi.

Lüks Yiyecekler Mutfağı

Lüks yiyecekler mutfağı (Grekçe *to habrodiaiton*) daha önce zikredilmiş olan en masraflı *monokythra* çeşitleriyle birlikte taze et ve taze balıktan mürekkep her yemekti (Paskalya dönemlerinde belli günler boyunca aynı zamanda balık yemekleri). Trebizondlu (Trabzonlu) Eugenios'un (XIV. yüzyıl) hayat hikâyesi zengin bir adamın yemeğinin fırından taze çıkmış sıcak ekmek ve susamlı dürümler, gözlemeler, ballı pasta yahut çörekler, fırında kızarmış yabani tavşan ve oğlak, kümes hayvanı türleri, balık, bakliyat ve salamura etten oluştuğunu söyler.

Kuzu, koyun ve keçi etine yüksek değer verilirdi;[15] Cremonalı Liutprand bir imparatorluk hediyesini tenkit sadedinde yaptığı tasvirde bir yemek tarifinin ipuçlarını verir:[16] Yağlı fırınlanmış teke sarımsak, soğan, pırasa ve son olarak balık sosu *garum* ile terbiye edilir. Yaban domuzu ve domuz eti tüketimi de yaygındır; Anthimos "salça ile pişirilmiş" ya da "sıcaklığı yüksek olmamak şartıyla fırında iyice kızartılmış" süt domuzunu salık verir ve ilave eder: "O zaman basit bir bal ve sirke karışımına (Bizanslıların dilinde, *okhymeli*) bandırılabilir."[17] Kimi zaman kanatlı hayvanlardan da söz edilir: kaz, kuğu ve turna.[18]

Salamura et, jambon ve beykın [domuz pastırması] domuz etinden daha yaygındı fakat bunların da kümes hayvanlarından ve kural olarak her türlü etten[19] ve imparatorluğun bilhassa Akdeniz'in doğu sahillerindeki bölgelerinde deveden de yapıldığı vaki idi. Symeon Salos'un hayat hikâyesi pişirilmemiş deve etinden yapılma jambon ve beykın (*lardin*) tüketimini eleştirel bir dille zikreder, fakat sözün önü ve arkasına dikkatlice bakıldığında bu "pişirilmeden yeme"nin nadiren karşılaşılan bir durum olduğu anlaşılır.

13 *Ptochoprodromos*, 3. 176-179.

14 *Ptochoprodromos*, 4. 109-110.

15 Anthimus, *Observance of Foods*, 4-5.

16 Cremonalı Liutprand, *Legatio*, ed. J. Bekker, Leipzig 1915, 20.

17 Anthimus, *Observance of Foods*, 8-10.

18 Ignatios Diakonos, ep. 14.

19 *Geoponika*, 19. 9.

Balık (*ikhthys, opsarion, psarin*) vesair deniz ürünlerine verilen önem aşikârdı. Balıkçı loncaları için getirilen düzenlemeler (*ikhthyopratai*) ve diğer kaynaklardan iyi cins balığın pahalı olduğu sonucuna varıyoruz.[20] Konstantinopolis'e taze balık İstanbul ve Çanakkale boğazları ile Marmara Denizi ve Karadeniz'in yakın civarlarından, fakat aynı zamanda balık çiftliklerinden (*ikhthyotropheia*) ve *epochai* denilen [deniz uzantısı] gölcüklerdeki balık yetiştirme tesislerinden geliyordu.[21] Arkeolojik bulgulardan biliyoruz ki orta çağlarda Marmara Denizi'nde birkaç metre uzunluğunda orkinos yahut ton balığı yakalanıyordu. Nehir ve göl balıklarına da fazlaca rağbet ediliyordu.[22] Güneşte kurutulmuş ya da salamura yapılmış balık şehre esas itibariyle Karadeniz'in kuzey kıyılarından geliyordu.[23] Daha düşük kalitede balık ve deniz mahsulleri, bilhassa "tuzlanmış/salamura yumurtalar" denilen havyar ucuzdu, fakat bunlar bile fakirlerin alım gücüne her zaman hitap etmiyordu; "havyar tüketicisi" (*khabiarokatalytes*) kaba bir isimdi.

Baharatlar, Ekşiler, Tatlandırıcılar

Yukarıda zikredilen yemeklerin birçoğu *skordata* (sarımsak ile terbiye edilmiş) olarak, çoğu zaman da ufalanmış ekmek ile hazırlanmış sarımsak sosu *tarator* (Grekçe *skardalia*) ile servis edilebiliyordu. Bundan başka *garum*, (Grekçe, *garon*) Roma döneminden beri kullanılan ve sirke (*oksigaron*), yağ (*elaiogaron*) ya da şarap (*oinogaron*) ile karıştırılabilen balık sosu da yaygındı.

Birçok yemek, bilhassa salatalar, acılı baharatlarla çeşnilendiriliyordu ve bu usul daha sonra Osmanlı mutfağında da devam etmiştir. Her gün kullanılan acı ya da ekşiler, tuz, kimyon, tarçın, lavanta ve biberdi ve bunlar şehre yüksek fiyatlarla ithal ediliyordu. Soğan, yeşil soğan veya pırasa ve sarımsak daha çok yaygın olanlarıydı. Sıvı çeşniler ise sirke, (acı) portakal/turunç veya ham üzümden imal edilen koruk suyuydu (Grekçe *omfakion,* Latince *defrutum*). Bu sonuncusu aynı zamanda Arap ve Osmanlı mutfağına ait yemek tariflerinde de karşımıza çıkar (*koruk* veya *üzüm koruğu*) ve bilhassa son yıllarda Avrupa mutfağında yeniden revaç bulmuştur.

Tatlandırıcılar bal, kuru üzüm vesair kurutulmuş tatlı meyvelerdi. Kaynaklarda sık sık *oinomeli* (bal şerbeti) diye adlandırılan ve balı olgun üzümlerin suyu ile (Grekçe *moustos*, eski Grekçe *gleukos*) karıştırarak yapılan ve uzun ömürlülüğü alçı taşı ilave edilerek sağlanan bir tatlandırıcıdan söz edilir.[24] Önceden de Arap dünyasında gayet iyi bilinen şeker kamışı (*zakharis*) pahalıydı ve genellikle tıbbi metinlerde söz konusu edilirdi; fakat zamanla, muhtemelen geç Orta Çağ'da, Akdeniz'in doğu kıyılarındaki bölgelerde, ama özellikle Kıbrıs ve Girit'te yoğun olarak ekim dikimi sebebiyle daha fazla yaygınlaşmıştı.

Bazı bölgelerde keçiboynuzu ağacının meyvesi (Bizanslıların dilinde *keration*, *ksyloglykon* ya da *kharoupi*, Arapça *harub*dan) pestil yahut pekmez yapımında kullanılıyordu. Her ne kadar Bizans edebî metinleri kabuğu soyulmuş keçiboynuzundan genellikle hayvan yiyeceği olarak ve bu sebepten ötürü küçümseyerek söz ediyorsa da öyle görünüyor ki her zaman, en azından yoksullar tarafından tüketiliyordu. Daha sonraki dönemde harnup ya da keçiboynuzunun yiyecek veya tatlandırıcı olarak tüketimi daha da yaygınlaştı. Keçiboynuzu bugün de Akdeniz'in doğu kıyılarındaki bölgelerde gayet iyi bilinir; pestil yahut macunu şekercilikte, şurup yahut pekmezi de yumuşak bir içki, *keçiboynuzu şerbeti* (Arapça *harubiye*) olarak kullanılır.

Tatlılar ve Şekerlemeler

Bizans'ın tatlıları ve şekerlemeleri hakkında malumat yok denecek kadar azdır. Literatürde yalnızca üç tarife rastlanmaktadır; bunların ikisi bugün gayet iyi bilinmektedir: *lalangia* ve *kollyba*. *Lalangia* (Türkçe,

20 Jules Nicole, *Book of the Eparch,* Londra 1970, 17; *Ptochoprodromos*, 3. 204, 4. 295-299.

21 P. Noailles ve A. Dain, *Les Novelles de Leon VI le Sage*, Paris 1944, 56, 57, 102-104.

22 Theophanes, *Chronographia,* ed. C. De Boor, Leipzig 1883, 357.

23 Ioannes Tzetzes, *Historiarum variarum Chiliades*, Leipzig 1826, 13.

24 *Geoponika*, 8. 26.

5- Keçisini sağan bir çiftçi (Mozaik Müzesi)

lalanga) tepside fırına verilen gözleme ya da kızgın tavada yağda kızartılan ve bal/şerbet ile birlikte yenilen bir tür hamur tatlısıdır.[25] Yaygın bir paskalya yemeği olan *kollyba* ise haşlanmış buğdaydan elde edilir ve ekseriya manastırlarda çıkar; o dönemde anma töreni için hazırlanmış özel bir yemek olarak servis ediliyordu ve günümüzde Yunanistan'da bu hâlâ böyledir. Bizanslılar bunu badem, nar, ceviz, haşhaş, mercimek ve kuru üzüm ile birlikte pişiriyorlardı[26] ki bu, günümüz pişirme usulleri ile hemen hemen aynıdır. Son olarak Ptokhoprodromos "nefis" bir tatlısından, bal ile hazırlanan bir tür sütlaçtan söz eder.

İçecekler

Mutat içecek tatlı su ekseriya ılık olarak servis edilir ve duruma göre rezene veya kimyon ya da anason tohumu ile (*kyminothermin*),[27] fakat aynı zamanda yukarıda sözü edilmiş olan *omfakion, oinomeli*, meyve suları ve şerbetlerle, son olarak şarap ve sirke -her ikisi de bal ile karıştırılmış olarak- ile karıştırılabiliyor veya çeşnilendirilebiliyordu. Bütünü ile *eukrata* denilen ("iyi karıştırılmış içkiler") büyük bir içki çeşidi mevcuttu ve Osmanlı dönemi boyunca sayısız şerbetle mevcudiyeti devam etti; bu daha önce sözü edilmiş *oxygala* için de geçerlidir, fakat süt için aynı durum söz konusu değildir.

İyi cins şarap pahalı bir içecekti. Dayanıklılık süresi muhafazasında çam sakızı, kara sakız, kükürt ya da alçı taşı kullanılarak elde edilirdi. Şarap, Konstantinopolis'e Bizans İmparatorluğu'nun çok çeşitli bölgelerinden, bilhassa adalardan, Bitinya (Bithynia) ve Trakya'dan (Thrakia) gelirdi. Şarap, mutat olarak ılık suyla karıştırılırdı. Saf şarap içmek veya büyük miktarlarda tüketmek her ne kadar karşılaşılmayan bir durum değilse de hoş görülmezdi (En azından yazılı kaynaklarda böyledir.).

Büyük Bir Kasabanın Gıda Maddelerini Tedariki

541'den itibaren Bizans'ı tekrar tekrar yoklamış ve büyük tahribatlara sebebiyet vermiş olan vebadan itibaren Konstantinopolis'in 1204'e kadar neredeyse fasılasız olarak 100.000'den ve çoğu zaman 200.000'den de fazla sakini vardı. Bu Orta Çağ şartları içerisinde büyük bir kasaba olarak tasnif edilen bir nüfus oranıydı. Bu yüzden şehir, özel gıda temin ve genel ikmal/tedarik şartlarına tâbi idi. Zorunlu ihtiyaç maddeleri ne miktarda, hangi mesafeden getirilecek ve nakliyat ne kadar zaman alacaktı?

Gıda maddelerinin temel tedariki bahis konusu olduğunda ilk bakışta iki önemli nüfus kümesi, yani askerler ile keşişler ve rahibeler özel bir sınıf olarak varsayılabilir. Fakat Orta Çağ şartları içerisinde bunların "sıradan" Bizanslılardan muhtemelen önemli bir farkı yoktu, çünkü orduların iaşesindeki ayrıcalıklar sadece askerî harekât hâllerinde belgelenir ve manastır mutfağında büyük kütlenin ana bölümünün, zengin olmayan sivil halkın günlük yiyeceklerinden çok fazla farklılık göstermez.

Mahallî ve Bölgesel Tedarik

Konstantinopolis'in poleodomik[28] yapısı göstermektedir ki inşa edilmiş alan Theodosios surlarının içindeki tüm yüzeyi hiçbir zaman kaplamamıştır. Ziraî istihsalin kullanımına tahsis edilmiş, pratik sebeplerle bahçecilik için ayrılmış geniş alanlar mevcuttu. Zirai nazariyeler ve yazılı kaynaklar buna işaret eder.[29] Nikolaos Mesarites, Studios Manastırı ve Havariler Kilisesi yakınındaki bahçecilik ve çiftçiliği över ve Konstantinopolis'i 1147/1148'de ziyaret etmiş olan Deuilli Odo şehir surları içerisindeki toprakların üçte birinin sebze bahçelerinden ibaret olduğunu açıkça kaydeder.

Dolayısıyla Konstantinopolis surları içindeki alanın en az 2-3 km^2'lik kısmı, ekim dikim ve özellikle sebze yetiştiriciliği için ayrılabiliyordu. Theodosios surları içindeki bu bahçecilik geleneği, sadece Bizans

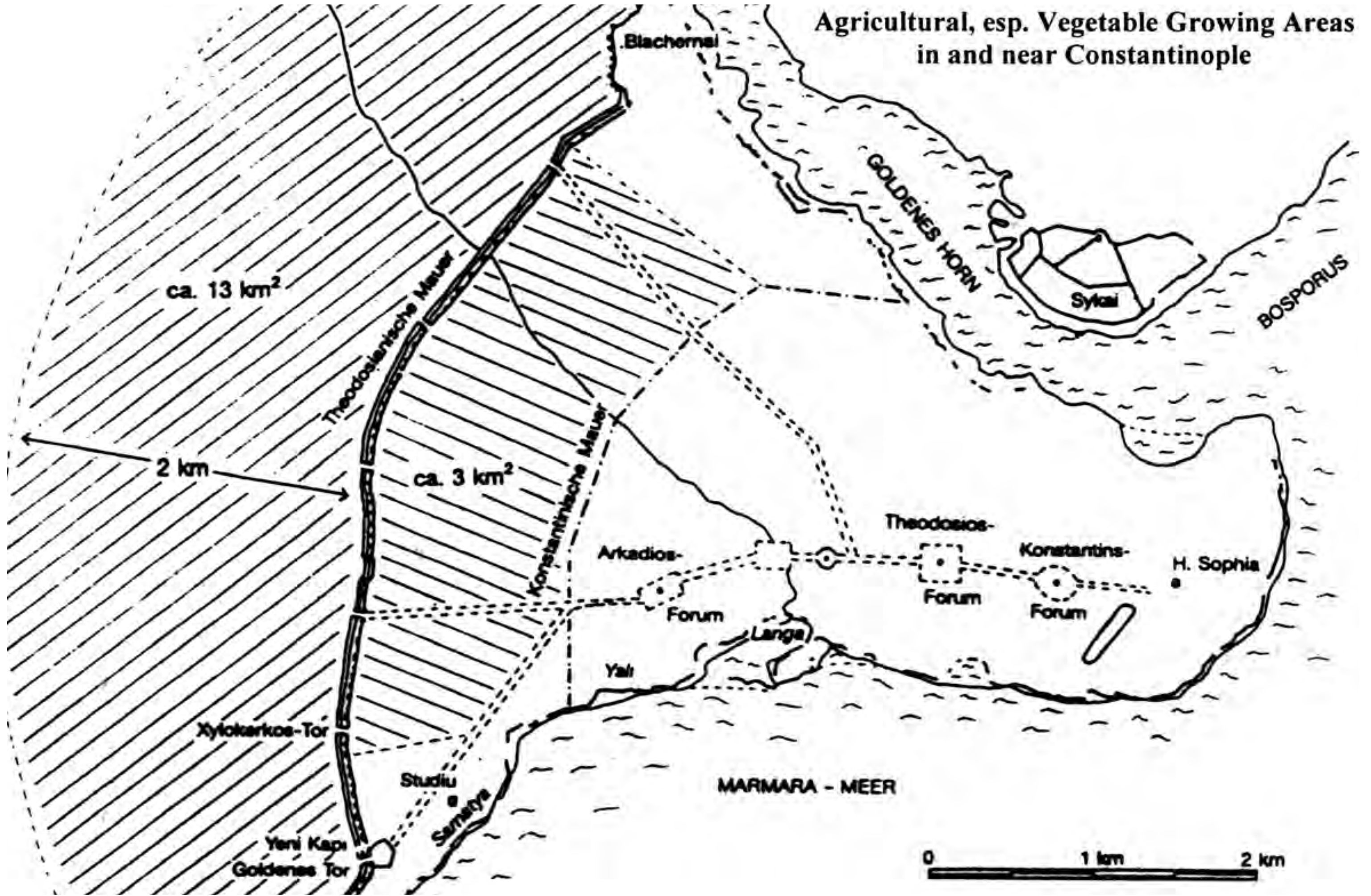
25 *Ptochoprodromos*, 4. 402.

26 *Ptochoprodromos*, 2. 43-45.

27 *Ptochoprodromos*, 4. 337.

28 [G. *Poleodomia*: şehir planlaması.]

29 Theophanes, *Chronographia*; Eduard Schwardz, *Cyril of Scythopolis, Vita Euthymii*, Leipzig 1939 ve diğerleri.

Şekil 1 Konstantinopolis'te ve civarında zirai ve bilhassa sebze yetiştiriciliğinin yapıldığı alanlar

döneminde değil Osmanlı döneminde de yaşadı. Yedikule ile Belgratkapı arasında, deniz surları boyunca Samatya, Yalı ve Langa mahallelerinde XX. yüzyılda bile mevcuttur. Suriçi Konstantinopolis'indeki alana ek olarak şehrin dışında, Theodosios surları (yaklaşık 6 km uzunluğunda) boyunca, surlardan 2-3 km'den daha uzak olmayan ve dolayısıyla Konstantinopolis'in meskûn mahallerinde kısa bir mesafede en az 10-12 km²'lik bir alanın bahçecilik amacıyla kullanılabildiği varsayılabilir. 6-7 km'den fazla olmayan bu mesafe şehirdeki pazarlara taze yeşilliklerin günlük tedarikini mümkün kılıyordu.

Şehir surlarının içinden ve dışından tedarik edilen bu mahsullere Boğaz'ın öte yakasından sandal yahut teknelerle getirilenler de dâhil edilmelidir. Açık konuşmak gerekirse, Konstantinopolis'in iç bölgeleri olan bütün bu alanlardan genelde sorunsuz bir şekilde şehir sakinlerine taze sebze tedarik etmek mümkündü.

Uzun Mesafe Tedarik

Fakat Konstantinopolis'in sakinleri için hayati öneme sahip olan şey temel gıda maddelerinin, her şeyden önce hububatın, ama aynı zamanda zeytin ve zeytinyağının, bakliyatın, kurutulmuş et ve meyvenin, fındık, tuz ve şarabın tedarikiydi (Tabii bu arada yakacak odunu da unutmamak gerekir.).

Geç Antik dönem kayıtlarına dayanarak bir yetişkin için yıllık hububat talebinin 200-300 kg (30-42 *modioi*) civarında olduğunu söyleyebiliriz. Üretici olmayan bir şehrin sakinleri için hububat üretimi kabaca yine aynı sayıda çiftçi yahut rençperi gerekli kılıyordu, çünkü bir çiftçi ailesi kural olarak ilave bir aileden daha fazlasının ihtiyacını tedarik edemiyordu. Bu gerçeğin bir sonucu olarak istihsalin iki katı miktarda, en azından 60.000 ton olması gerekiyordu çünkü üretici ile tüketici arasında haydutluk ve hırsızlığın, korsanlık ve tehlikelerin, bozulma, çürüme ve kemirgenlerin sebebiyet verdiği nakliyat kayıpları önemli boyutlardaydı (Bu, XX. yüzyılda bile dünya üretiminin üçte biridir.). Neticede toplam üretim talebi kabaca en az 80.000 ton idi. Bu miktar, net ürün 0.5 ton/hektar olmak şartıyla, asgari yaklaşık 1.800 km² ekili alana karşılık gelir ki bunun (o zaman cari olan) çift-

6- Testi ile su taşıyan kadın (Mozaik Müzesi)

tarla sistemi sebebiyle ikiye katlanması gerekir. Sonuç olarak Konstantinopolis için hububat üretimi köyler için ayrılan alanları, başka ekili alanları ve otlakları (ve kıraç verimsiz toprakları) saymaksızın, en az 3.600 km² bir alanı gerekli kılıyor idi. Bu sayının 200.000 şehirli için iki ile çarpılması gerekir.

Üretim alanlarının -hububat ve her türlü toptan emtia için- en yakın limana makul bir uzaklıkta olması gerekiyordu, çünkü temel ihtiyaç maddeleri için ancak deniz yoluyla taşıma zaman ve maliyet bakımından akla uygun geliyordu. IV. yüzyıldan beri Konstantinopolis'in hububat erzakı İskenderiye'den (Mısır) tedarik ediliyordu. Daha sonraları, yiyecek yardımının (*annona*) sona ermesinden (618) XI. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar başkentin hububatı esas itibariyle Küçük Asya'nın batı bölgelerinde üretiliyor ve gemi ile limanlardan batı kıyılarına ve Marmara Denizi'ne taşınıyordu. Manzikert (Malazgirt) Savaşı'ndan (1071)

7- Bizans Büyük Saray'ındaki meyve mozaikleri (Mozaik Müzesi)

sonra Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu iskânı ile birlikte Konstantinopolis birkaç yıl açlık tehlikesine maruz kaldı, fakat Komnenos Hanedanı'nın ilk imparatoru I. Aleksios'un hükümranlık döneminden itibaren Teselya (Thessalia) ve Makedonya'dan (Makedonia) ve daha sonraki dönemde esas itibariyle Batı Karadeniz kıyılarından bol miktarda tahıl ithal edildi.

Sonuç

Konstantinopolis nüfusu için temel gıda maddeleri yılın bütün ayları için ekmek ile tahıldan yapılma yemeklerden, ilave olarak, zeytin, taze ya da konserve sebze ve meyveler, salamura veya kurutulmuş balık ve havyardan ibaretti. Belli sebzeler ve meyveler, keza yumurtalar ve süt ürünleri ancak belli mevsimlerde bulunabiliyordu. Taze balık ve et tüketimi, fakat aynı zamanda tütsülenmiş et ve domuz pastırması da yine mevsimlere, paskalya kurallarına, ama esas itibariyle kişinin gelir durumuna veya satın alma gücüne bağlıydı.

Normal iklim şartları ve siyasi koşullar düzenli hasada izin verdiği sürece XIV. yüzyıla kadar Konstantinopolis'in hububat tedarikinde bir sıkıntı ile karşılaşılmadı. XII. yüzyılın sonunda hâlâ Atina başpiskoposu Mikhael Khoniates başkentteki yüksek rütbeli bir devlet memuruna şunu sorabiliyordu:

> Eksik olan, sıkıntısını çektiğiniz şey ne? Makedonia ve Thrakia'nın buğday mahsul alanları sizin için ekilip dikilmiyor mu? Euboea ile Pteleon ve Khios ile Rhodos'tan şarap sizin için sıkılmıyor mu? Her türlü ihtiyaç maddesi dereler, ırmaklar hâlinde çağıldayıp bir denizde durulur gibi imparatorluk şehrinde sükûna ermiyor mu?[30]

30 Mikhael Khoniates, 50. Mektup.

KAYNAKLAR*

Anagnostakis, Ilias, *Byzantinos oinikos politismos – to paradeigma tes Bithynias*, Athens 2008.

Anagnostakis, Ilias (ed.), *Flavours and Delights, Tastes and Pleasures of Ancient and Byzantine Cuisine*, ed., Andrew Dalby v.dğr., Athens 2013, s. 105-108.

Berger, Tilman v.dğr., *Eine Sprachlehre von der Hohen Pforte: ein arabisch-persisch-griechisch-serbisches Gesprächslehrbuch vom Hofe des Sultans aus dem 15. Jahrhundert als Quelle für die Geschichte der serbischen Sprache*, ed. Werner Lehfeldt, Köln - Wien 1989.

Braund, David, "Fish from the Black Sea: Classical Byzantium and the Greekness of Trade", *Food in Antiquity*, ed. J. Wilkins, D. Harvey ve M. Dobson, Exeter 1996, s. 162-170.

Chrone-Vakalopoulou, Maria ve Angelos Vakalopoulos, "Fishes and other Aquatic Species in Byzantine Literature. Classification, Terminology and Scientific Names", *Byzantina Symmeikta,* 2008, sy. 18, s. 123-157.

Durliat, Jean ve André Guillou, "Le Tarif d'Abydos (vers 492)", *Bulletin de Correspondance Hellénique,* 1984, c. 108, sy. 1, s. 581-598.

Evliyā Çelebi in Albania and adjacent regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid): The relevant sections of the Seyahatname, ed. ve çev. Robert Dankoff ve Robert Elsie, Leiden 2000.

Galloway, Jock H., *The Sugar Cane Industry an Historical Geography from its Origins to 1914,* Cambridge 1991, s. 31-48.

Günsenin, Nergis, "Ganos Wine and its Circulation in the 11th Century", *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries: The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004,* ed. Marlia Mundell Mango, Aldershot 2009, s. 145-153.

Jacoby, David, "Caviar Trading in Byzantium", *Mare et litora. Essays presented to Sergei Karpov for his 60th Birthday*, ed. R. Shukurov, Moscow 2009, s. 349-364.

Jacoby, David, "La Production de sucre en Crète vénitienne: l'échec d'une entreprise économique", *Rhodonia: Hommage to M. I. Manoussakas*, ed. Chr. Maltezou, Rethymno 1994, s. 167-180.

Koder, Johannes, "Fresh Vegetables for the Capital", *Constantinople and its Hinterland*, ed. C. Mango ve G. Dagron, Aldershot 1995, s. 49-56.

Koder, Johannes, *Gemüse in Byzanz: Die Frischgemüseversorgung Konstantinopels im Licht der Geoponika*, Vienna 1993.

Koder, Johannes, "Maritime Trade and the Food Supply for Constantinople in the Middle Ages", *Travel in the Byzantine World*, ed. R. Macrides, Aldershot 2002, s. 109-124.

Koder, Johannes, "Salz – Anmerkungen zu Wortbedeutung und Realie", *Geschehenes und Geschriebenes. Studien zu Ehren von G. S. Henrich und Kl.-P. Matschke*, ed. S. Kolditz ve R. C. Müller, Leipzig 2005, s. 39-49.

Koder, Johannes, "Stew and Salted Meat – Opulent Normality in the Diet of Every Day?", *Eat, Drink and Be Merry (Luke 12:19) - Food and Wine in Byzantium, Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies in Honour of Professor A. A. M. Bryer*, ed. L. Brubaker ve K. Linardou, Aldershot 2007, s. 59-72.

Kokkinou, Marigoula D. ve Georgia S. Kophina, *Sarakostiana. Syntages gia nestesima phageta kai glyka,* Athens 1990.

Kolias, Taxiarches, "Essgewohnheiten und Verpflegung im byzantinischen Heer", *Byzantios: Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag*, Vienna 1984, s. 193-202.

Kroll, Henriette, *Tiere im Byzantinischen Reich: Archäozoologische Forschungen im Überblick*, Mainz 2010.

Külzer, Andreas, *Tabula Imperii Byzantini 12: Ostthrakien (Europe)*, Vienna 2008.

Lafli, Ergün, "Archäologische Evidenzen zum Weinanbau im Südwestlichen Paphlagonien in Römischer und Frühbyzantinischer Zeit", *Die Schätze der Erde. Natürliche Ressourcen in der Antiken Welt. Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums* 10, ed. E. Olshausen ve V. Sauer, Stuttgart 2012, s. 261-279.

Magdalino, Paul, "The Grain Supply of Constantinople, Ninth-twelfth Centuries. Constantinople and its Hinterland", *Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993*, ed. C. Mango ve G. Dagron, Aldershot 1995, s. 35-47.

Müller, Andreas E., "Getreide für Konstantinopel", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik,* 1993, sy. 43, s. 1-20.

Rodinson, Maxime v.dğr., *Medieval Arab Cookery: Essays and Translations*, Totnes 2001.

Tinnefeld, Franz H., "Zur kulinarischen Qualität byzantinischer Speisefische", *Studies in the Mediterranean World, Past and Present,* 1988, sy. 11, s. 155-176.

Weber, Thomas, "Essen und Trinken im Konstantinopel des 10. Jahrhunderts nach den Berichten Liutprands von Cremona", *Liutprand von Cremona in Konstantinopel. Untersuchungen zum griechischen Sprachschatz und zu realienkundlichen Aussagen in seinen Werken*, ed. J. Koder ve Th. Weber, Vienna 1980, s. 71-99.

Yerasimos, Marianna, *Osmanlı Mutfağı*, İstanbul 2002 = *500 Years of Ottoman Cuisine*, çev. S. Bradbrook, Istanbul 2005.

Zaouali, Lilia, *Medieval cuisine of the Islamic world. A concise history with 174 recipes,* Berkeley, Los Angeles, London 2009.

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.

OSMANLI İSTANBUL'UNDA YEMEK KÜLTÜRÜ

ARİF BİLGİN*

İmparatorluğun neredeyse her yerinden gelen insanların yaşadığı bir şehrin mutfağı olmasına rağmen İstanbul mutfağı, imparatorluk coğrafyasında var olan tüm yeme-içme alışkanlıklarını yansıtma özelliğine sahip değildi. Buna karşılık bu mutfak, sözü edilen coğrafyadaki çeşitli kültürlerin birikiminden yararlanarak şekillenen Osmanlı mutfağının ana damarını oluşturmuştur. O nedenle İstanbul mutfağı üzerine yapılacak tespitlerin çoğu, temelde Osmanlı mutfağını tanımlayacaktır. Farklı kültürlerden beslenerek ortaya çıkan bu yeni yapıyı, aidiyeti olmayan bir kültür harmanı gibi göstermek, ona ait bir isimlendirmenin yapılamayacağını iddia etmek doğru bir yaklaşım olamaz. Osmanlı başkentinde yüzyıllar boyunca çok farklı kültür havzalarından etkilenerek oluşan mutfak kültürünü, rahatlıkla bu şehre ait bir kültür olarak tanımlayabiliriz. Çünkü çeşitli etkilenmeler olmakla birlikte, burada oluşan mutfak kültürü, bütün olarak bakıldığında büyük oranda otantik olma özelliği taşımaktadır.

Bu çalışma, İstanbul'da, fetih sonrasında şehrin zamanla hâkim unsuru hâline gelecek olan Türklerin mutfak kültürünü betimlemeyi amaçlamaktadır. Şüphesiz Osmanlı başkentinde, Türk mutfağıyla birlikte çeşitli etnik ve dinî grupların mutfak kültürleri de farklı yeme-içme alışkanlıklarıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Örneğin, imparatorluğun birçok bölgesinde Türk topluluklarınınkine benzer mönü ve sofra düzeni alışkanlığına sahip olan cemaat mutfakları, İstanbul'da ağırlıklı olarak din ve gelenekten kaynaklanan özellikleri yansıtmıştır.

TARİHSEL ARKA PLAN: SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM

İstanbul'da görülen Türk mutfak kültürü, İç Asya'dan Anadolu'ya, değişen ve gelişen Türk mutfak kültürünün uzantısıdır. Diğer bir ifade ile bu kültür, İç Asya'daki Türk mutfağından unsurlar taşıyan fakat daha çok göçlerle birlikte gelişen ve Anadolu'da tekemmül eden bir sürecin ürünüdür. Türklerin İç Asya'daki beslenme alışkanlıkları oldukça sadeydi. Et, süt ve süt ürünleri ile darıdan (bir çeşit buğday) oluşan mönü, neredeyse her göçer Türk'ün yeme-içme alışkanlığını yansıtmaktaydı. Sebze ve meyvelerden üretilen yemeklerin mönülerde yer bulmadığı bu eski Türk mutfağının değişiminde önemli gelişmelerden birisi, Türklerin yerleşik hayata geçmesi ve İslamlaşmasıdır. Yerleşik hayata geçiş, tarımsal üretimi beraberinde getirdiğinden yerleşik gruplarda tahıl, sebze ve meyve tüketimi gelişmiştir. Ancak bu alışkanlığın sınırlı bir kesimde oluştuğunu, bütün Türk toplulukları için genellenmemesi gerektiği belirtilmelidir. İslamlaşma da, yerleşik hayatı teşvik ettiğinden bu süreci pekiştirmiştir.

Türk mutfak kültüründeki değişimin ikinci önemli noktası ise göçlerdir. Türkler X. yüzyılda başlayan göçler süresince, geçtikleri veya bir müddet kaldıkları bölgelerdeki güçlü kültür havzalarında yeni yemek çeşitleri öğrendiler ve özellikle de meyve ve sebzelere mutfaklarında daha fazla yer vermeye başladılar. Bu değişim süreci, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklular zamanında muhtemelen yavaş seyretti. Türkiye Selçukluları'nın mutfağına dair veriler, bu dönemde Türk mutfağının artık çeşitli tahıl, sebze, meyve hatta bazı baharatları da iyice kabullendiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu dönemde, Anadolu'da görülen Türk mutfak kültürünün dönüşmeye devam ettiği anlaşılmakta fakat dönüşümün ne dereceye kadar tamamlandığı şimdilik belirlenememektedir. Bununla birlikte, Osmanlı toplumunda, en geç XV. yüzyılda, tahıl, et, süt ve süt ürünleri, sebze, meyve, baharat ve diğer gıda maddelerinin dengeli bir biçimde tüketildiği, böylece sağlıklı beslenme alışkanlıklarına sahip bir mutfak hâline geldiği söylenmelidir.

Burada önemli bir soru, Osmanlıların Bizans mutfağından ne kadar etkilendikleridir. Anadolu'nun değişik yörelerinde Rumlarla birlikte yaşayan Türk toplulukları, bunların mutfak alışkanlıklarından bazılarını benimsemiş olamazlar mı? Bizans'ın başkentini fethedip payitaht yapan bir millet, buradaki mutfak kültürünün tesirinden beri kalabilir mi? Şüphesiz bu

* Sakarya Üniversitesi

1- Bir ziyafet sofrası (İntizâmî)

soruların olumlu ve olumsuz cevapları vardır. Belli bir müddet beraberce yaşayan iki topluluğun bir şekilde etkileşimde bulunması kadar doğal bir sonuç olamaz. Ancak değişimin çok yavaş yaşandığını bildiğimiz yemek kültürü alanında, temel dönüşümler için çok uzun süreli beraberliklerin olması da kaçınılmazdır. O nedenle gerek Anadolu'da gerekse İstanbul'da, Türklerin yeme-içme alışkanlıkları Bizans toplumu tarafından ancak sınırlı oranda etkilenmiştir denebilir. Buna, Türklerin Anadolu'ya geldikten sonra zeytini daha fazla tüketmeye başlamalarına karşılık, Bizanslı Rumların temel yağ olarak kullandıkları zeytinyağını, kendi mutfaklarının temel yağı olan sadeyağın yerine koymamalarını örnek olarak gösterebiliriz.

Osmanlı yeme-içme kültürünün Orta Asya, Arap ve Fars kültürüyle ilişkilendirmek mümkünken Bizans-Osmanlı ilişkisindeki muğlaklık, konuyla ilgili henüz dikkate değer bir çalışmanın olmayışıyla ilgilidir. İnsanlığın ortak tecrübesini yansıtan kimi yemeklerde benzerlikler bularak etkileşimin izlerini sürmeye kalkmak doğru bir yöntem değildir. Yine Bizans mutfağının Arap mutfak kültüründen unsurlar taşıdığını fark etmeden, başka kültür çevresinden alınan bu unsurlarla Bizans-Osmanlı etkileşimine dair örnekler sunmaya kalkmak da esasen sorunlu yaklaşımlardandır. Söz gelimi, Bizans'ta turşu olan *halmaia*, aslında Arapça iki kelimenin (*hall* ve *mâ*) birleşmesinden oluşan bir isimdi. *Hall*, sirke; *mâ* ise su demektir. Sirkeli su, yani turşu anlamına gelen *halmaia*, büyük ihtimalle Bizanslıların Araplardan öğrendiği bir yiyecekti. Dolayısıyla *halmaia* gibi yemeklere bakıldığında belirgin bir benzerliğin olması şaşırtıcı değildir. Ancak bunlardan hareketle Osmanlı mutfağının Bizans'ın devamı olduğunu iddia veya ima etmek yersizdir.

İstanbul mutfağı, XV ve XX. yüzyıllar arasında da

2- Aşçıların yemek pişirmesi (İntizâmî)

hem kendi içinde hem de dış unsurlardan etkilenerek değişmiştir. Öncelikle klasik dönemde İstanbul mutfağının biçimlenmesinde etkili olan önemli unsurun, imparatorluk elitinin bu şehirde yaşaması olduğu belirtilmelidir. Şehirdeki saray ve konaklar, mutfaklardaki rafineleşmeye ve damak zevkindeki incelmeye öncülük etmişlerdir. Bununla birlikte, bu elit mutfakların halk mutfağının tesirinden arınmış olduğunu düşünmemek gerekir. Karşılıklı bir etkileşim söz konusudur fakat saray ve konakların halk mutfağına tesirinin ağırlığı aşikârdır. En azından XIX. yüzyılda İstanbul halk mutfağında gördüğümüz "saray"a atfen verilen yemek isimleri bile, saray usulü yemek yapma eğilimini veya halk mutfağındaki saraya yönelik öykünmeyi ortaya koyar.

İstanbul mutfağındaki değişimin diğer bir sebebi de, XVI. yüzyıldan itibaren bu şehre giren yeni ürünlerdir. İstanbulluların XVI. yüzyılın ilk yarısında tanıştıkları kahve, XVII. yüzyılda şehre giren ve tüketimi hızla yayılan bamya, aynı yüzyılın sonunda şehir pazarlarında rastlanmaya başlanan yeşil domates, XVIII. yüzyılda başkentin pazar tezgâhlarında yer bulan yeşilbiber, fasulye, portakal ve nihayet XIX. yüzyılda başkent piyasasında görülen ve bu dönemde mutfakta yaşanan modernleşmeyi farklı açılardan etkileyen makarna, puding, patates vd. ürünler, İstanbul mutfak kültüründeki değişimde farklı boyut ve derinlikte belirleyici olmuşlardır.

KLASİK DÖNEM İSTANBUL MUTFAK KÜLTÜRÜ

Osmanlı başkentine ait yeme-içme kültürünü tümüyle kavrama imkânından ne yazık ki yoksunuz. Bunun en önemli sebebi, yemekle ilgili bilgilerin yazılmaktan ziyade sözlü ve tatbikî olarak aktarılmış olmasından doğan kaynak sınırlılığıdır. Bu durum, seçkinler dışındaki halk

3- Kebapçılar (İntizâmî)

kitlelerinin yeme-içme kültürüne ilişkin bilgi kıtlığına neden olmuştur. XIX. yüzyıl öncesine ait gıda maddesi tedariki ve dağıtımına yönelik bilgi sunan kimi arşiv belgeleri olmasa, yeme içmenin altyapısı sayılabilecek bu alanlarda şimdikinden daha karanlık bir tabloyla karşı karşıya kalmak mümkündü. Yeme-içme konusundaki kaynakların yeterli ve doyurucu olmaması bu alandaki bilgimizin boyutlarını sınırlamıştır. Ancak, kaynak listemize, tıp kitapları, kimi kronikler, velayetnameler gibi yenilerini ekledikçe, sözü edilen sınırlılık tedricen ortadan kalkacaktır.

Klasik döneme ait mutfak kültürünün genel özellikleri konusunda bazı saray mutfak kayıtları, narh listeleri, yemek kitapları ve kimi araştırmalar ve kaynak eserlerden yararlanarak şunlar söylenebilir:

İstanbul, Osmanlılar döneminde dünyanın en kalabalık şehirlerinden biriydi. Başkent olması dolayısıyla nüfusun büyük kısmı üreten değil, tüketen sınıflardan oluşuyordu. Bu nedenle şehir içinde ve çevresindeki çiftçilerin, şehir pazarına yönelik ürettikleri dayanıksız gıda maddeleri dışında birçok gıda maddesi şehir dışından tedarik edilmek zorundaydı. Başkentin iaşesi için geniş bir iaşe ağı oluşturulmuştu. Temel gıda maddelerinden tahıl ve et, ülkenin dört bir köşesinden tedarik ediliyordu. Meyveler, Güney Marmara ve Batı Anadolu başta olmak üzere birçok merkezden; zaman zaman Anadolu'dan da sağlanan sadeyağ, Kırım, Kuzey Karadeniz ve kimi Balkan şehirlerinden; narenciye, ağırlıklı olarak Ege adalarından ve bir miktar da Akdeniz bölgesinden; baharatın büyük kısmı ise Mısır'dan getirilirdi. Özellikle Marmara'nın kuzey ve güneyi ile Batı Anadolu, Balkanlar, Transilvanya (Eflak-Boğdan), Mısır, Ege adaları ve kaliteli kuru meyveleriyle tanınan Şam, önemli tedarik merkezleriydi. İstanbul için tedarik edilen mal çeşitliliğine bakıldığında,

4- Çanak yağması (*Hünernâme*)

şehir halkının mutfağında pişirilen yemeklerin imparatorluğun dört bir tarafından tatlar taşıdığını iddia etmek yersiz olmayacaktır.

Klasik dönem yemeklerinin önemli özelliklerinden biri, çoğu Arapça ve Farsça olan yemek isimlerine sahip olmasıdır. Birçok yemeğin ismi de Arapça isimlerin Türkçeye çevrilmesinden elde edilmiştir. Şirvanî, bu şekilde 57 adet yemeğin ismini hem Türkçe hem de Arapça olarak vermiştir. Mesela, Arapların *rummâniye* dediği aşa Türkler, *nardeng aşı*, *mişmişiye*ye *zerdali aşı*, *aruzzumufalfala*ya *dâne birinç aşı*, *hıntiye*ye *buğday aşı* demekteydiler. Yemek isimlerindeki bu benzerlik veya isimlerin çoğunun Arapça oluşu, bu iki havzadaki yeme-içme alışkanlıkları arasındaki sıkı ilişkiye işaret etmektedir. Öte yandan Şirvanî, çevirideki birçok yemeğin tarifini değiştirmiş, Türklerin zamanla değişen alışkanlıklarını yansıtmıştır. Şirvanî'nin bu şekilde değiştirerek verdiği tarifler, kitabın neredeyse yarısına tekabül etmektedir. Sonuçta şu söylenebilir ki Türkler, göçler sırasında Arap ve Fars kültüründen öğrendikleri yemekleri kendi alışkanlıklarına göre yeniden şekillendirmişlerdir; Şirvanî'nin yaptığı değişiklikler bu gerçeği yansıtmaktadır.

Genelde Osmanlı mutfağının özelde İstanbul mutfağının diğer bir özelliği, tıpla beslenme arasında yakın bir ilişkinin olmasıdır. Bütün tıp kitaplarında yiyecek ve içeceklere atıflar yer aldığı gibi, yemek kitaplarının önemli bir kısmında da tarifi verilen yiyecek ve içeceklerin tıbbi yararlarına değinilmiştir. Bu durum, Galen ve İslam tıbbından etkilenen Osmanlı tıp

5- Çanak yağması: Yeniçerilere pilav ve zerde ikramı (Vehbî)

anlayışının muhtevasıyla ilgilidir. Modern tıbbın Osmanlı dünyasına girişinden önce insan vücudunda var olan dört hıltın/humorun (*kan, sevda, balgam* ve *safra*) dengede olmasının sıhhate işaret ettiği düşünülürdü. Denge bozulduğunda hastalanan vücuda bazı yiyecek ve içecek desteğiyle bir çeşit tedavi (perhiz) uygulanırdı. Zira bu hıltınların oranını değiştiren unsurlardan biri yiyecek ve içeceklerdi.

Klasik dönem İstanbul mutfağının diğer önemli bir özelliği, yemeklerin içerik açısından günümüz yemeklerinden (Anadolu'nun güneyindeki bazı şehirlerdeki yemekler hariç) ve hatta XIX. yüzyıldakilerden bile oldukça farklı olmasıdır. Diğer bir ifade ile klasik dönem yemekleri bugünün damak zevkiyle pek uyuşmamaktaydı. Nitekim klasik dönemde birçok yemek, çok farklı tatları bir arada barındırmaktaydı. Bu dönemde, muhtevasında hem bal hem de sirke olan fakat her birinin tadının ağızda ardı ardına hissedildiği, birbirine karışmadığı yemekler yapılmıştır. Yine sulu yemeklerin bileşiminde sınırlı sayılmayacak oranda meyve yer aldığı görülmektedir (erikli çorba, elma dolması vs.). Gerek meyve yemekleri gerekse farklı tatları bir arada barındıran yemekler, Anadolu'nun bazı yörelerinde bugüne kadar varlığını sürdürmüş olsa da İstanbul, bu geleneksel çizgiden XIX. yüzyılda ayrılmaya başlamıştır. Öte yandan klasik dönem yemeklerinin tamamında sadeyağ ve baharatlardan elde edilen soslar kullanılmıştır. Zeytinyağı ve salçanın mutfaklara girmesi için XIX. yüzyılı beklemek gerekecektir.

6- Topkapı Sarayı mutfağındaki ocaklarda yemek pişirme kapları (TSM)

7- Yemek kazanı (TSM)

Yemekler ve Kimi Gıda Maddeleri

Çorba, et yemeği ve pilav üçlüsü, İstanbul mutfağının en temel yemekleriydi. Maddi imkânları iyi olmayanların et yemeği yerine herhangi bir sebze yemeğini tercih ettikleri düşünülebilir. İstanbul mutfağında bir kısmını hâlen yaşattığımız çeşitli çorba türlerine rastlamaktayız. Fatih dönemine ait kayıtlardan çorbaya maydanoz, hıyar, kabak, gure (koruk) ve erik katıldığını ve sarayda kelem çorbasının da yapıldığını öğreniyoruz. Karışımında erik ve gure olanlar, muhtemelen Mustafa Âlî'nin *ekşili şorba* olarak tanımladığı çorbalardı. XVI. yüzyıla ait bir yemek listesinde ise, çorba yapımında kestane, kendene (boz ot, *marrubium vurlgare*), havuç, maydanoz, koruk, oğul otu, zirişk (anberbaris, kadıntuzluğu, *berberis vulgaris*), limon, nar ekşisi, sumak, nane, yumurta, rişte (erişte), badem ve şalgamın da kullanıldığı ve neredeyse her birinden ayrı çorbalar yapıldığı görülüyor. Ayrıca *ak çorba, bozca çorba, tarhana çorbası, tavuk çorbası, badem çorbası, şekerli nardeng çorbası, mestane çorbası, buğday çorbası, pirinç çorbası, sebze çorbası* ve *umaç çorbası*nın XVI ve XVII. yüzyıl saray ve halk mutfağının yabancısı olmadığı tatlardan olduğu anlaşılıyor. Yine şehirde kesilen koyunlardan elde edilen kelle, paça ve işkembeden çorba yapımı oldukça yaygındı; evlerdeki üretimin dışında şehrin değişik noktalarında bu çorbaların servis edildiği özel mekânlar oluşturulmuştu.

İstanbullular yemek için özellikle koyun ve kuzu etini tercih ediyorlardı. Bununla birlikte, oranı belli olmamakla beraber gayrimüslimlerin ve fakir Müslümanların sığır eti tükettiği anlaşılmaktadır. Büyükbaş hayvan etinin İstanbullularca tercih edilmemesinin en önemli sebebi, Osmanlı tıbbında büyükbaş hayvan etinin "latif gıdalar" arasında geçmemesi ve dolayısıyla insan bedenine pek yararlı olmadığının düşünülmesidir. Öte yandan sığır etine hiç rağbet etmeyen seçkin İstanbulluların, buzağı ve oğlak gibi hayvanları da tüketim listelerine kattıkları bilinmektedir. İstanbul seçkinleri, tavuğun dışında beyaz et olarak *ıblık* (horoz), *ördek, kaz, güvercin* ve *keklik* gibi hayvanların etini tüketme imkânına da sahiptiler. Etten yahni, kebap, köfte ve çevirme yapılıyordu. Bazı ziyafetlerde *tavus kuşu* kebabına bile rastlanıyordu.

Şehirdeki koyun eti tüketimi oldukça yüksekti. Evliya, şehre günlük 27.000 koyunun girip tüketildiğini; ayrıca padişah, vüzera, sultanlar ve diğer bazılarına günlük 500 koyun etinin tayinat olarak dağıtıldığını belirtir. İstanbullu seyyah, daha sonra saydığı tüketimle birlikte şehrin günlük tüketimini 38.000 koyun olarak vermektedir. Bu rakamın rapor olarak IV. Murad'a da sunulduğunu belirtir. Tedarik edilen koyun miktarının fazlalığı o zamanki koyunların sıskalığıyla ilgiliydi. Klasik dönemde İstanbul'a getirilen koyunlar yaklaşık 10 kıyye (13 kg), koçlar ise 12-13 kıyye (15,4-16,7 kg) gelmekteydi.

Koyun eti konusundaki nispeten net rakamsal görüntü, balık tüketimine gelince yerini, nispi muğlaklığa bırakmaktadır. Son zamanlarda oluşan kanaat, şehir halkının XIX. yüzyılda balığa ilgisinin arttığı yönündedir. Ancak kaynakların derinlemesine taranması durumunda bu kanaatin de gözden geçirilmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Mesela 1640 tarihli narh defterinde 26 çeşit balığa narh verildiği görülmektedir. Şehir pazarlarında satılan bu balıkların müşterileri, yalnızca Rum cemaati üyeleri değildiyse, halk arasında balığa ilginin XVII. yüzyılda bile yeterince var olduğunu söyleyebiliriz.

XVII. YÜZYILIN ORTALARINDA İSTANBUL'DAKİ GIDA ESNAFI

ARİF BİLGİN

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde İstanbul'u anlatırken şehirdeki esnaf hakkında da bilgi vermektedir. Aşağıdaki gıda esnafı listesi, Çelebi'nin bu kayıtlarından hareketle, ayrıştırma yapılarak çıkarılmıştır. Tablodaki eksiklikler, seyahatnamede ilgili bilginin yer almadığını ortaya çıkarmıştır. Açıklama kısmı, ilgili esnaf koluyla alakalı Evliya'nın önemli veya ilginç ilave bilgilerinden oluşmuştur. Seyahatname yazarı, sıraladığı esnafın sadece suriçi ve surdışı İstanbulu'yla sınırlı kalmadığını dört mevleviyet yerini (Bilâd-ı selâse ve Karadeniz Boğazı'na kadar olan yerleşim birimleri) de kapsadığını özellikle belirtmiştir. Liste, esnaf isimlerinin tespiti konusunda oldukça kullanışlıdır. Dükkân sayısı ve çalışanların miktarıyla ilgili Evliya'nın verdiği rakamlar sınanmaya muhtaç olsa da, gıda sektörünün hacmi hususunda fikir verebilecek niteliktedir.

Esnaf Adı	Dükkân/ Çalışan Sayısı	Açıklama
Macun (ilaç olarak)	200/500	-
Meşrubat-ı Devâ (Şurup)	500/600	-
Bağban	43.950 bağ ve bostan	Burada çalışanların tam sayıları verilmemiştir. Ancak bazı bostanlarda birden fazla çalışan olduğundan bu sayının en azından 50.000'i aşkın olduğunu tahmin edebiliriz.
Ağaç Aşılamacılar	-/500	-
Sebzevatçı	500/500	Maydanoz, kereviz, hıyar, patlıcan, turp, şalgam, kabak, havuç, tere, pırasa ve buna benzer sebzeleri satarlardı.
Gülâb	41/60	-
Dehhan-ı Edviye	80/115	Badem, servi kozağı, ceviz, fındık, fıstık ve buna benzer meyvelerin yağını hazırlayıp satarlar.
Habbâzân	999/10.000	Çok sayıda yamakları vardır ki bu sayıya dâhil değildir.
Yeniçeri Ekmekçisi	1/300	Çalışanların tamamı acemi oğlanıdır. Sadece Yeniçeri Ocağı'na hizmet verir. Siyah fodula ekmeğidir ama lezzetlidir.
Tuzcu	-	Ekmekçilerin yamağı
Çörekçi	200/2.000	-
Börekçi	200/4.000	-
Gevrekçi	55/200	-
Kâhîci	100/500	-
Gurabiyeci	50/100	-
Simitçi	70/300	-
Kadayıfçı	50/100	-
Şehriyeci	10/100	-
Lokmacı	20/50	-
Gözlemeci	60/105	-
Yeniçeri Sakaları	-/700	162 Yeniçeri odası bulunmaktadır.
Şehir [at] Sakaları	-/1.400	Bunlar sivil şehir sakalarıdır. İdarecileri, hünkâr sakabaşısıdır. İşletmeleri, Ayasofya'dadır. İstanbul içindeki 9.999 çeşmeden su doldurup dağıtırlar.
Arka Sakaları	-/8.000	Sırtlarındaki kırbalarla su satan bu sakalar; "Sakkâ, sebîl, sebîl içene rahmet, sebîl!" şeklinde bağırdıkları gibi "Cân u gönülde sıhhan ve âfiyen!" ve "Mâ, Hasan ile Hüseyin aşkına su!" diye da avaz ederlerdi. Zaman zaman da su ile ilgili ayetleri okurlardı.
At Değirmeni	985/9.800	-
Su Değirmeni	4/-	Kırkçeşme'nin ayağında Necati Sokağı'ndadırlar.
Uncu	400/600	Unkapanı esnafıdır.
Un Elekçileri	-/3.000	Değirmen ve fırınlarda işlerini yürütürler. Çoğunluğu Mısır fellahıdır.
Buğday Çalkayıcılar	-/3.000	Ekmek fırınları ve değirmenlerde iş yaparlar. Mısır fellahlarıdır.
Kalburcular	200/300	Ekmekçilere yamaktırlar.
Elekçiler	209/500	-
Nişastacılar	300/700	-
Güllaççılar	40/80	-

Nitekim XV. yüzyıla ait Şirvanî'nin kitabında bile 12 adet balık yemeği tarifinin verilmesi, bu varsayımı kuvvetlendirmektedir.

Narh defterleri ve arşiv belgelerindeki kimi bilgiler dışında Evliya'nın gözlemleri de İstanbul'da balık tüketiminin tahminlerden yüksek olduğunu, Müslümanların da iddia edilen düzeyin üstünde balık tükettiklerini göstermektedir. *Seyahatnâme*'nin İstanbul kısmında kaydedilen balıkla ilgili esnaf çeşitliliği, bize şehirdeki tüketime ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Bunlardan ilk grup, Boğaz'dan/denizden balık tutan dalyanlardır. Beşi çok büyük olan, İstanbul dalyanlarının Boğaziçi'nde kılıç, kalkan, kürek balığı, uskumru, palamut, alakerda (torik), fıçıda (poçida), kefal, paçoz, istavrit, istiridye, kolyoz, hamsi, tekir, çuçurya, iskorpit, gelincik, kaya, çiroz, gümüş, horosya, tirkis ve lüfer gibi balık türlerini avlamaları mümkündü. Dalyanların dışında, bir çeşit ağla balık tutan bir grup olarak *ığrıpçılar*, Haliç'te seren sırığıyla ağ atan *karityacılar*, kayalıklarda ağ atan *ağcılar*, geceleri kenara yakın gezen balıkları, saçma ağı serperek yakalayan *saçmacılar*, liman liman dolaşarak kaya balığı, izmarit ve istavrit yakalayan *düzenciler*, geçitlerde zıpkınla balık avlayan *zıpkıncılar* ve nihayet çömlek ve sepetle balık avlayan esnaf grupları mevcuttu. Balık avcılığı yapan bu gruplar dışında 2.000 civarındaki dükkânda balık satışıyla meşgul olan geniş bir satıcı grubunun da varlığı bilinmektedir. Bunlara balık yanında balık çorbaları, midye pilavı, istiridye ve tarak pişirip satan 900 kişilik (500 dükkân) Balık Pazarı aşçılarını da katarsak geniş bir kadronun balık tedariği, pazarlama ve halkın balıkla ilgili diğer ihtiyaçlarını karşılamada rol aldığını söylemek gerekir. Öte yandan Evliya'nın belirttiğine göre, 300 dükkânda 800 kişilik *istiridyeciler* adındaki bir grup istiridye, denizkestanesi, midye, sülüne, tarak vs. kabukluları avlayıp satışını yapardı. Bu da İstanbulluların ilgisinin balıkla sınırlı olmadığını, seyyahın "derya haşeratı" olarak tanımladığı kabukluları da kapsadığını göstermektedir. Ancak burada belirtilmesi gereken bir nokta, sözü edilen esnaf kollarında çalışanların neredeyse tamamının Rum olduğudur. Fakat bu durum, söz konusu esnafın müşterileri arasında Müslümanların olmadığını göstermez.

Sakatat tüketimi sadece şehirde değil, sarayda da yaygındı. Ciğer kebabı oldukça rağbet gören bir yiyecekti. Sakatata yönelik eğilim, yatırımcıları bu alana yöneltmiş; söz gelimi bir kişi birden fazla paçacı dükkânı sahibi olmuştur. 1726'da suriçi İstanbul ve Eyüp'te 21 tane paçacı, 26 tane de paça çorbası yapılan dükkân bulunmaktaydı. 2 adet paçacının ikişer dükkânı, bir paçacının ise 4 adet dükkânı bulunmaktadır. Paçacılardan 17'si Müslüman, 4'ü gayrimüslimdir. Dolayısıyla paça işlerinin çoğunlukla Müslümanlar tarafından yapıldığını söylemek mümkündür. Bunlar sadece paça değil, kelle de satarlardı. Kelle ve paçanın yeterince temiz çıkması için devlet gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Fakat buna rağmen kelle paçayı yeterince ütüleyip yıkamadan "mülevves" bir şekilde kaynatan esnafa zaman zaman rastlamak mümkündü (Tablo 1).

Tablo 1 **1726'da Suriçi İstanbul ve Eyüp'te Paçacı Dükkânları**

Dükkân Sahibi	Dükkânın Bulunduğu Yer
Kethüda Murad Beşe	Şehzadebaşı
Yiğitbaşı Osman	Kırkdörtkapısı
Molla Ahmed	Karagümrük, Yenikapı
Osman	Davutpaşa
Mustafa	Molla Şerif Mahallesi
Süleyman	Aksaray, Odunkapısı, Tahtakale, Küçük-pazar
Ebubekir Beşe	Büyük Karaman
Mustafa Beşe	Eski Darphane
Mahmud Beşe	Eyüp
İsmail Beşe	Eyüp
İslam Beşe	Balat
Ömer Beşe	Samatya
Zeynel Beşe	Tavukpazarı, Vezir Hanı
Yiğitbaşı Beşe	Kadırga Limanı
İsmail Beşe	Nişancı
Murad Beşe	Süleymaniye
Ömer Beşe	Avratpazarı
Kogo	Gedikpaşa
Riçko	Macuncu
Kigo	Sultan Süleyman
Hristo	Yedikule

Kaynak: *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil* (H. 1138-1151 / 1726-1738), haz. Fuat Recep, Sabri Atay v.dğr., ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

Paçacı dükkânlarıyla karşılaştırıldığında işkembeci dükkânı sayısı nispeten düşüktü. Lale Devri'nde İstanbul, Galata, Tophane ve Kasımpaşa'da 22 ayrı mahalde 22 işkembeci dükkânı vardı. Bunların 9'unun sahibi Müslüman, birinin iki ortağından biri Müslüman, geri kalanların tamamının sahibi gayrimüslimdi. Gayrimüslimlerden 3'ü dükkânlarını diğer bir gayrimüslimle müştereken işletiyordu (Tablo 2). Evliya Çelebi, "zerâfet ü kabahat" çorbası olarak tanımladığı işkembe çorbasının, mahmurların (sarhoşların) yiyeceği olduğunu belirtmiş ve İstanbul işkembecilerinin tamamının Rum keferesi olduğunu eklemiştir.

Esnaf Adı	Dükkân/ Çalışan Sayısı	Açıklama
Peksimetçiler	105/1.000	Peksimet emini, sefer sırasında çok önemli bir görevlidir. İşletmeleri Galata, Kuruçeşme ve Yeniköy'dedir.
Mısır Tüccarları	6.000/11.000	Mısır'dan gıda maddeleri ve içinde kına, hasır gibi ürünlerin yer aldığı diğer malları getirirler.
Pirinççiler	40/300	-
Adesçiler (Mercimekçiler)	70/200	-
Şekerciler	70/100	-
Eşribe-i Mümessek	55/100	Reybas, amberbaris, gül-limon, avşıla, hummas, sandal, demirhindi, dut şarabı gibi içecekleri yapıp satarlar.
Kahveciler	200/300	-
Meydan Kasapları	999/1.700	Tamamı yeniçeridir.
Salhaneciler	200/1.000	-
Sığır kasapları	100/200	-
Yahudi Kasaplar	100/200	-
Mandıracılar	2.000/-	Her birinde 70-80 sürü koyun ve 40-50'şer mandıra oğlanı vardır.
Koyun Celepleri Sayaları	700/-	Koyun emininin denetimindedir. Celepler, koyunlarını burada kışlatır, ihtiyaç hâlinde şehre getirip satarlardı.
Ağılcılar	2.000/4.000	Çalı-çırpıdan ağıllardır. Süt, yağ, peynir eksik olmaz. Hızırilyasda kuzuya narh verildiğinde bayram edilirdi.
Sığır Celepleri Tokadı	1.000/5.000	Terkoz, Karataşlar ve Istıranca Dağları'ndadır. Ruz-ı Kasım'da pastırma vakti gelince bu tokatlar, yüz binlerce sığırı İstanbul'a sürerler.
Çoban/Râ'ıyân	-/9.004	
Südciyân-ı Sevr / Sığır Sütçüleri	200/100	"Gayet latîf ü semîn" alaca sığırları vardır.
Peynirciler	400/500	-
Kaymakçılar	40/100	-
Tereyağcılar	-/80	Dükkânları olmadığından seyyar satış yaparlar.
Yoğurtçubaşı Kârhanesi	1/100	Sultanahmet Camii altında Çatladıkapı yoluna yakındır. Mirî işletmedir.
Yoğurtçular	500/1.600	Bunların 100 adedi Eyüp'tedir. Birçok yerde yoğurt dükkânı bulunmakla birlikte Sütlüce, Kasımpaşa, Ortaköy, Kanlıca ve Üsküdar yoğurtları ünlüdür.
Teleme Peynirciler	-/300	Ekseriya Arnavutlardır.
Et Meydanı Kasapları	20/80	-
Yedikule Kanaracıları	70/200	Koyunların kesiminin yapıldığı ve temizlenip pişirmeye hazır hâle getirildiği yerlerdir.
Bahçekapı Kanaracıları	1/200	Padişaha ait mirî kanaradır.
Yeniçeri Mandıracıları	-/1.000	Istıranca Dağı'nda camus ve koyunları bekleyen yeniçerilerdir.
Koyun Celepkeşanı	-/2.000	Büyük tüccarlardır.
Sığır Pastırmacıları Celepkeşanı	-/600	Çoğu Eflak ve Boğdan keferesidir. Kasımda pastırma hazırlığı için şehre sığır sürerler.
Pastırma Tacirleri	100/400	Odunkapısı haricinde, Galata ve Tophane başta olmak üzere birçok yerde Kili pastırması satarlar.
Koyun Ciğercileri	-/300	Kasapbaşının seçimiyle başçıbaşıya yamaktırlar. Bu ciğercilerin tamamı, Ohri, Görice ve Horpuşta Arnavutlarıdır.
Arnavut Çevrenciler	-/400	Bozahanelerde, ciğer, kara dalak, böbrek, pençeviş, yürek, şirden ve ciğer köftesi kebabı pişirirler. Temiz değillerdir.
İşkembeciler (Ta'am-ı Mahmûrân)	300/800	İstanbul işkembecilerinin tamamı Rum'dur.
Sirkecibaşı	-	Unkapanı'nda, Azebler Mahallesi'ndedir. Padişaha mahsustur. İçine 5-10 adamın girebileceği büyüklükte başlıca Bartın ve İngiliz fıçıları kullanılmıştır. Ayrıca, Mora'nın ardıç ağacı fıçıları, Alman fıçıları ile Enez, Mağrip ve Atina'nın küpleri de tercih edilmekteydi. Gül, amber, hurma, köknar, elma ve misket üzümü sirkesi nice sirke türleri burada üretilmiştir.
Sirkeciler	90/150	Kasımpaşa, Tophane ve Üsküdar sirkeleri meşhurdur. Başçıya yamaktırlar.
Turşucular	70/160	Başçıya yamaktır. Çoğunlukla nane, maydanoz, kereviz, gül, kebere, hıyar, patlıcan, lahana, havuç, şalgam ve pırasa turşuları yaparlar.
Kuru Sarımsakçılar	80/102	Dükkânları Odunkapısı haricinde, Galata ve Tophane'dedir. Başçılar ve işkembecilere yamaktırlar.
Soğancılar	70/300	-
Aşçılar	555/2.000	-
Vezir ve Aşbaz Çaşnigirleri	-/3.000	Vezir konakları yanında her aşçı dükkânında bir çaşnigir bulunması ve müşteriye sunulan yemekten bir-iki lokma tatması zorunluydu.
Zerdeciler	15/30	-
Kebapçı ve Köfteciler	400/1.500	-
Biryancılar	155/200	-
Yahniciler	100/255	-
Dolmacılar	50/155	Kabak, yaprak, mumbar, soğan, patlıcan ve lahana dolmaları yaparlar.

8- Keçi ve koyunlar (İntizâmî)

Sığır eti neredeyse tamamen pastırma ve sucuk yapımında tercih edilmekteydi. Bu amaçla şehre yüksek miktarda sığır girişi olurdu. XVIII. yüzyılda sığır kasaplarından Müslüman olanlar başkente giriş yapan sığırın %85'ini, Yahudi kasaplar ise geri kalanını alma hakkına sahipti. Ancak ne yazık ki Müslümanların payına düşen sığırların tamamını sucuk ve pastırma yapmak amacıyla mı kullanıp kullanmadıkları bilinmemektedir. İstanbullular, XVII. yüzyılın ortalarına doğru sınırlı sayıda pastırma ve sucuk seçeneğine sahipken, yaklaşık bir yüzyıl sonra İstanbul pazarında pastırma ve sucuk çeşidi oldukça artmıştır. Daha önce başkent pazarında var olduğunu bildiğimiz yerli pastırma, Kili ve Edirne pastırması yanında, listeye Kayseri, Ankara, Silistre ve Karadeniz pastırması da girmiştir. Sucuğun ise çoğu şehirde üretiliyor, bir kısmı da Şumnu'dan geliyordu. Hem şehirde üretilen hem de taşradan getirileni yaş ve kuru olarak iki şekilde satılıyordu. Yerli sucuğun bir çeşidi de bağırsağın son kısmından yapılan *göden sucuğu* idi. 1726'da İstanbul ve Galata'da 32 ayrı yerde sucukçu dükkânı vardı. Bu dükkânlarda çalışan 32 sucukçunun yalnızca 4'ü gayrimüslimdi. Onların da gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu Samatya ve Balat gibi mahallerde iş yaptıkları dikkat çekmektedir.

Pilav, diğer birçok yemekten daha fazla Osmanlı mutfağının belirleyici unsuruydu. Üç türlü pilavdan söz edilebilir: Pirinç pilavı (*dâne-i pirinç*), bulgur pilavı (*dâne-i bulgur*) ve şehriye pilavı. Pirincin XV. yüzyılda bile undan daha ucuz bir gıda maddesi hâline geldiği düşünülürse, pilavın neredeyse her İstanbullunun sofrasının vazgeçilmezlerinden olduğunu varsaymak yanlış olmaz. Pirinç, uzun süre Mısır ve Filibe çevresinden elde edilmiş, XIX. yüzyıl başında bu iki türe Beypazarı, Beyaz Ada, Kırmızı Ada, Trabzon ve Boyabat pirinçleri de eklenmiştir. Topkapı Sarayı mutfak defterlerinden, pirinç pilavının sade olarak yenildiği gibi (*sâde pirinç pilavı*), üzerine kızartılmış, çevrilmiş veya haşlanmış etler katılarak da tüketildiğini öğreniyoruz. Bulgur pilavına ise, kestane katılıyor olması ilginç bir bilgidir. Sarayda hem pirinç hem de bulgur pilavına çeşitli sebzelerin katılmasıyla elde edilen karışım *dâne-i sebze* (sebzeli pilav) olarak anılıyordu. Ayrıca bir çeşit makarna sayabileceğimiz eriştenin de pilav gibi addedilmesi dolayısıyla *dâne-i reştiye* deniliyordu. İstanbul'da yapılan bazı pilavlar renklendirildiği için, *saru dâne, yeşil dâne, kızıl dâne, dâne-i nardeng* veya *siyah dâne* olarak isimlendirilmişlerdir.

İstanbul halkı günde iki öğün yemek yerdi. Sabah kahvaltısı kuşluk vaktinde yapılır, akşam yemeği ise ikindi namazını müteakip yenirdi. Yemekler alçak sofralarda, yerde oturarak yenirdi. Yemek süresi uzun değildi. Sofrada herkese ayrı tabak verilmez, her yemek bir tabağa konur ve herkes bu tabaktan yerdi. Şehir halkı sofrada genellikle bakır sahanlar kullanırdı. Hâli vakti yerinde olanlar ise,

Tablo 2 1726'da İstanbul, Galata, Kasımpaşa ve Tophane'deki İşkembeci Dükkânları

Dükkânın Bulunduğu Yer	Dükkân Sahibi	Dükkânın Bulunduğu Yer	Dükkân Sahibi
Şehzade yakınında	İsmail Kethüda	Tahtakale	Hasan
Ayasofya	Osman Ağa	Büyük Karaman	Hasan Beşe
Küçük Karaman	İbrahim Beşe	Balıkpazarı	Ali Beşe
Unkapanı	Murtaza Bey	Yedikule	Deryani ve şeriki Yorgi
Altımermer	Todoraki	Kumkapı	Sanas
Bitpazarı	Sanas	Tavukpazarı	Sanas
Fener	Petreva	Balat	Yorgi
Edirnekapısı	Sanas	Mercan	Mitro ve şeriki Tribo
Samatya, kilise yakını	Ramo	Langa, Yenikapı	Veryani ve şeriki Palas
Galata, Balıkpazarı	Simo ve şeriki Hıristo	Azapkapısı	Zeynel Beşe
Kasımpaşa	İbrahim Beşe	Tophane	Osman Beşe ve şeriki Apostol

Kaynak: *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil* (H. 1138-1151 / 1726-1738), haz. Fuat Recep, Sabri Atay v.dğr., ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

Esnaf Adı	Dükkân/ Çalışan Sayısı	Açıklama
Hardalcılar	-/300	Dükkânları yoktur, Arnavut'turlar.
Paludeciler	10/55	Palude ve lokum gibi tatlılar ve şekerlemeler yaparlar.
Sütlü Aşçılar	15/30	Sütlü aş üretip satarlar.
Salatacılar	200/300	Tamamı Gölikesreli, Horpuştalı ve Liçistalı Rumlardır.
Ispanakçılar ve Sebzeciler	400/500	İşletmeleri, Yemiş İskelesi dibinden miri sebzehanedir. İşletmenin yöneticisi, bostancıbaşının adamı terekecibaşıdır.
Sucukçular	10/30	-
Hoşafçılar	500/700	Kaysı, zerdali, erik, Mardin eriği (icâs), Azerbaycan armudu, Arapgir dutu, İzmir üzümü, Tekirdağ vişnesi, Kocaeli elması, İstanbul şeftalisi, Çubuklu Bahçe kızılcığı ve buna benzer meyvelerden hoşaf yapılırdı.
Şerbetçiler	300/500	Reybas, amberbaris, gül-limon, hummas, nilüfer, zufâ, demirhindi, vişne ve çok çeşitli üzümlerden şerbetler yaparlar. Badyan da bunların ürettiği bir içecektir.
Piyade cüllapçı ve şerbetçiler	-/300	Dükkânları yoktur.
Isıcak Paludeciler	7/300	Dükkânları Tahtakale'dedir. Kış aylarında sıcak palude üretirler.
Isıcak Paludeciyân-ı Kavvâfân	-/800	Dükkânları yoktur.
Issı ve Baharlı Şerbetçiler	-/300	Dükkânları yoktur.
Salepçiler	-/200	Dükkânları yoktur.
Bademli Köfterciler	40/200	İstanbul köfteri yanında Ayıntab, Eğriboz ve Manisa köfterleri de meşhurdu.
Suhte Sütçüler	-/300	Dükkânları yoktur.
Mahlepçiler	-	Yaylalarda biten bir çeşit otu, şeker ve balla pişirerek yapılan bir şerbettir.
Ağdacılar	100/700	-
Ağda tüccarı	-/313	-
Üzüm Değirmencileri	15/300	İşletmeleri, Yemiş İskelesi'nde Ahî Çelebi Camii Sokağı'ndadır.
Karcıbaşı	1/300+300 (Karcı kayıkçıları)	-
Enderun Helvacıları	1/3	Enderun helvacıbaşısı ve 2 acemioğlanından oluşur.
Birun Helvacıları	170/400	Pişmaniye, sabuni, tahine, ebyaz, mahice, kırma badem, samsa, keten, gaziler ve arşın helvaları meşhurdu.
Tablakâr Helvacılar	-/500	Bu grup, tahine, reşidiye, âsıdiye, susamiye, cevziye ve fısdıkıye helvaları satarlardı.
Akideciler	70/200	-
Galata Şekercileri	-	Badem şeker, fıstık şeker, zencefil şeker, fındık, leblebi, râziyane, kişniş, narenç kabuğu, ûd-ı mülebbes, kahve dâne mülebbesi, badem mülebbesi, Şam fıstığı mülebbesi ve sanavber fıstığı mülebbesi gibi şekerliler satarlardı. Bunlara "tâife-i ispeçerân" derler; Sakız Rum'u ve Frenk kefereleridir.
Balık Emini	1/300	Padişahın balık eminidir. İltizamla işletilir. Unkapanı dışında eski Balıkpazarı'nda, sahildedir.
Dalyancılar	300/700	Kılıç balığı avlanan başdalyan, Beykoz İskelesi'ndedir.
Iğrıbçılar (bir çeşit ağcı)	-/3000	-
Karityacılar	-/10+	Bunlar, Sarayburnu'ndan Eyüp'e kadar Haliç'in iki yakasında, yalılardan denize doğru uzatılan seren sırığının ucunda ağ atan fakat İstanbul'un fethinden beri vergi muafiyeti olan 10 kişilik bir gruptur.
Ağcılar	-/1.000	Bunlar, kayıklarda balık avlayan esnaftır.
Saçmacılar	-/300	Bunlar, gece gündüz deniz kenarında gezip kenara yakın yüzen balıkları saçma ağları serperek yakalarlar.
Düzenciler	-/1.000	Bunlar, 600 çırnık (dar koylara bile rahatça girebilen kayık türü) ile liman liman dolaşıp olta atarlar ve kaya balığı, izmarit ve istavrit yakalarlar.
Zıpkıncılar	-	Balık geçitlerinde zıpkınlarla levrek, palamut, alakerde (muhtemelen torik), fıçıda (poçida, büyük torik) ve kolyoz avlarlar.
Çömlekçi Balık Avcıları	-/300	Limanlarda ve Kâğıthane sazlıklarında iplere bağlı çömleklerini suya bırakıp kaya balığı avlayan gruptur.
Sepetçi Balık Avcıları	-/200	Bunlar, kayıklarla gezip akıntısız yerlerde içine ekmek koydukları sazdan mamul sepetlerle balık, yengeç, kerevit, teke (karides), sülüne (denizçakısı), ahtapot, lakoz (istiridye), pavurya, ıstakoz, yılan balığı gibi "deniz haşeratı" tutan esnaf grubudur.
Balık Satıcıları	2.000/3.000	Bunların çoğu Niğde, Kayseri ve Manya Rumlarıdır.
İstiridyeciler	300/800	Kayıklarından denize demir taraklar bırakarak istiridye, denizkestanesi, midye, sülüne, tarak vs. kabukluları avlayıp satan gruptur.
Balıkpazarı Aşçıları	500/900	Tamamı Rumdur.
Ağcılar	70/300	-
Sultanın Eminleri	-	-

9- Kasaplar (İntizâmî)

10- Kızarmış sığır (İntizâmî)

gümüş ve porselen tabaklarda yemek yeme ayrıcalığına sahipti. Klasik dönem boyunca, sofralarda çatal ve bıçak kullanılmamıştır. Hatta seçkinleri hariç tutarsak, halk mutfağında çatal ve bıçak kullanımının XX. yüzyılda yaygınlaştığı söylenebilir.

Klasik dönem İstanbul mutfak kültürüne gıda maddeleri açısından baktığımızda şunlar söylenebilir: İstanbul pazarlarında yer alan gıda maddesi çeşitliliği, devletin sınırlarının ve ticari bağların genişlemesine paralel olarak artmıştır. Sözgelimi, şehir pazarlarındaki baharat çeşidi Mısır'ın fethinden sonra mütemadiyen çeşitlenmiştir. Yine aynı dönemde kahvenin şehre girişi ve tüketiminin hızlı bir şekilde yaygınlaşmasını örnek verebiliriz. Öte yandan özellikle XVII. yüzyıldan itibaren imparatorluk topraklarında üretilmeye başlanan veya ithal edilen yeni ürünler, şehir mutfağının dokusunu nispeten ve yavaşça dönüştürecektir. Fakat bu dönüşümün en azından XIX. yüzyıla kadar yüzeysel kaldığı belirtilmelidir. Çünkü aşağıda adları anılan bu yeni ürünlerin daha sonra klasikleşecek yemeklerde ve mamullerde (kuru fasulye, salata, salça vs.) kullanımı yine aynı yüzyılda gerçekleşmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren şehir pazarlarında görülmeye başlanan bamya (XVII. yüzyıl ortası), *kavata* (yeşil domates, XVII. yüzyıl sonu), *frenk badincanı* (bir çeşit kırmızı domates, XVIII. yüzyıl ikinci yarısı), fasulye (XVIII. yüzyıl), yeşilbiber (XVIII. yüzyıl), karnabahar (*karnabit*, XVIII. yüzyıl) mısır (XVIII. yüzyıl), bezelye (XVIII. yüzyıl), portakal (XVIII. yüzyıl), patates (XIX. yüzyıl), mandalina (XIX. yüzyıl), çay (siyah çay, XIX. yüzyıl) gibi yiyecek ve içecekleri hariç tutarsak, başkent halkının imparatorluk coğrafyasında üretilen ürünlerin çoğunu tüketme imkânına sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Klasik dönemde tahıllardan buğday/un, pirinç, mercimek, nohut, bakla ve şehriye pazarlarda yer alan ürünlerdi. Başkentte undan yapılan yiyecekler oldukça çeşitliydi. XVII. yüzyıl ortalarına kadar bu piyasada görülen *has* (yüksek kaliteli) ve *harcî* (normal ve düşük kaliteli) ekmeğe bu dönemde *hassü'l-hâs* denilen çok yüksek kaliteli bir ekmek daha katılmıştır. Ekmeğin dışında *çörek* (ekmeği), *susamlı çörek, yağlı çörek, kaba çörek, yarma çörek, çakıl ekmeği, Şam pidesi, hurde* (küçük) *halka, hurde yağlı halka, simit* (yüksek kaliteli un) *halkası, Şam halkası, harcî* (düşük kaliteli undan yapılan) *halka, simit, susamlı halka, sükkerî* (şekerli) *Galata halkası, gevrek, halka gevrek, kâk gevrek, yarma gevrek, Arap gevreği, yarma Arap kâkı, halka kuru kâkı, gözleme, lokma, lokma-i sâfî, ağdalı lokma, yağlı lokma, tâbe* (tava) lokması, *hurde lokma, börek, etli börek, Şam böreği,*

Esnaf Adı	Dükkân/ Çalışan Sayısı	Açıklama
Unkapanı Emini	-	Un tedariki ve dağıtımıyla ilgilidir. Hizmetinde kâtip, kantarcı, duacı, kethüda, çavuşlar ve hamallar bulunmaktadır.
Tahmis Emini (Tahte'l-kal'a'da)	-/300	İstanbul Kadılığı sınırlarında satılacak kahvenin tamamı burada öğütülürdü. Yüz dibeği, üç fırını vardır.
Tahmis Emini (Yeni Cami yakınında)	-	Elli dibeği, bir fırını vardır.
Yağkapanı Emini	1/300 nefer + 1 ağa	Galata'dadır.
Yağ Tüccarı	-/1.000	-
Zeyt Yağcıları	600/1.285	-
Balık Emini	-	Yukarıda belirtildi.
Tuz Emini	-	Ekmekçiler arasında sayılmıştır. Makamı, Zindankapısı ile Balıkpazarı Kapısı arasında Çiniciler başındadır.
Peksimet Emini	-	Ekmekçiler arasında sayılmıştır.
Hamr Emini	-	"Mezmûm, medhûr ve makdûh kavmdir."
Dâne-i Gendüm (Buğday) Emini	1/300	Galata'da, Ömer b. Abdülaziz tarafından yaptırılan kurşunlu mahzenin yöneticisidir. Buraya Balkanlar'dan deve dişi buğday gelir ve çoğunlukla tayinat olarak dağıtılırdı.
Kiler Emini	1/1.000	Bahçekapı'nın haricindedir. Ayrıca, Unkapanı haricinde, Tekirdağı İskelesi'nde II. Bayezid'in buğday ambarı ile Cibalikapısı'nın dışında kale duvarına yapışık olan Süleyman Han'ın buğday ambarı da bu eminin yönetimindedir.
Pastırma Emini	-	Yukarıda belirtilmiştir.
Salhâne Emini	-	Yukarıda belirtilmiştir.
Sebzehane Emini	-	Yukarıda belirtilmiştir.
Koyun Emini	-	Yukarıda belirtilmiştir.
Matbah Emini	1/200	Matbah-ı Âmire'nin yanında bir sofada görevini yapar.
Tavuk Emini	1/200	Matbah-ı Âmire için 70 ayrı kadılıktan tavuk tedarik eder.
Tüccar Bakkallar	1.590/4.980	"Me'kûlât [u] meşrûbât" satıcılarıdır.
Gûnâgûn (Çeşit çeşit) Yağcılar	185/300	Yukarıda Yağkapanı Emini'nin tebaasından farklı olarak dükkânı olan, ayrı bir esnaftır.
Şırlugancılar (Susam Yağcıları)	235/550	-
Bal Tüccarı	300 mahzen/1.000	-
Bezirciler	355/931	Kenevir tohumundan beziryağı üreten esnaftır. Çoğu Niğde ve Kayserilidir.
Zeyyât Taifesi	80/200	Dükkânlarında şişeler içinde zeytinyağı satan bu grup, Yağkapanı Emini'ne değil Bakkalbaşı'ya bağlı bir esnaf koludur.
Pastırmacılar	500/800	Tamamı Müslüman ve çoğu Manavgatlı olan bu grup, Kili ve İsmail'den gelen pastırmaları satarlardı. Yukarıda pastırma yapılan sığır tacirlerinden başka bir esnaf koludur.
Leblebiciler	100/400	Bakkalbaşıya yamaktırlar.
Bazarbaşı Yemişçileri	1.007/3.000	Yaş meyve satıcılarıdır.
Bahçıvanlar	1.000 bahçe/2.000 nefer	Sadece suriçi İstanbul'dakilerdir.
Manavlar (Karpuzcular)	300/2.000	Kavun-karpuz satarlar. İşleri ancak 6 aylıktır.
Şükûfeciler (Çiçekçiler)	300 bağ/800	-
Meyve Çiçekçileri	80/300	Yaz-kış meyve ve bahar satan esnaftır.
Mısır Attârı	-	Zindankapısı haricindedir.
Ud ve Amberciler	45/100	-
Fincancılar	6/15	-
Çömlekçiler	300/500	Bunlar, çömlek satıcılarıdır.
Çömlekçi Kârhanesi	300/400	Bunlar, çömlek üreticileridir.
Çerçiden Hâcetçiler (Ayakta Gezen Attâr)	-/300	Bunlar aktar malzemesi satarlar.
Kahveci Attarlar	300/500	-
Yahudi Attarlar	200/400	Dükkânları, Tahtakale ve Mahmutpaşa'dadır. Başta boya olmak üzere muhtelif aktar malzemeleri satarlardı.
Mezmum Bozacılar	300/1.005	Çoğunluğu Tatar ve Çingenelerden oluşan esnaf kolu.
Tatlı Bozacılar	40/105	Tekirdağ darısından yapılanı makbul olur.

11- Balık avı (Lokman, *Selimhannâme*)

12- Şerbetçiler (İntizâmî)

kâhî börek, tabla böreği, hurde kâhî, tabla kâhî, katmer kâhî, birerlik kâhî, börekli kâhî, poğaça, yağlı poğaça gibi çeşitler yer alıyordu. Başkentin seçkin mekânı sarayda ise çeşitler daha farklıydı: *nân-ı müdevver, nân-ı pîç, nân-ı nohut, nân-ı mirahûrî, nân-ı kirde, nân-ı sükkerî, nân-ı pite, imam ekmeği, çörek, poğaça-i revganî, poğaça-i pîç, semiz halka, simid halka, gözleme, börek, börek-i sükkerî, tavuk böreği, rikak (yufka), peksimed, nukul (nokul)* ve *nukul-ı sükkerî*. Ziyafet sofralarında bu çeşitlere yenileri katılabiliyordu. Mesela Fatih'in, oğulları Bayezid ve Mustafa'nın sünnet düğünlerinde verdiği ziyafetlerde, *şekerli nukul* yanında *bademli, fıstıklı, kişnişli, çam fıstıklı (habb-ı sanevber), tarçınlı* ve *karanfill*i nukullar da sunulmuştu. Evliya Çelebi, İstanbul'da somun ekmeğinin dışında lavaş ekmeğinin varlığından ve ramazan ayında ise günümüzdeki gibi pide çıkarıldığından bizi haberdar etmektedir.

Geleneksel bir hamurlu olan simidin şehirdeki geçmişi oldukça erken tarihlere kadar inmektedir. Simide yönelik ilgiyi, şehirde simit üreten dükkân sayısından tespit etmek mümkündür. Simit üretimi İstanbul'da çörekçi fırınlarında yapılmaktaydı. Mesela, XVIII. yüzyılda 83 çörekçi fırınında simit üretilmekteydi. Bu fırınlarda çalışan 83 simitçiden 59'u Müslüman 24'ü de gayrimüslimdi.

Hamurlularla ilgili son bir husus: Şehirde üretilen has ekmeklere çörek otu ve susam; ramazan pidelerine badem, haşhaş, çörek otu, anason ve safran; çöreklere ise safran, bahar, yumurta ve susam katılmıştır.

İstanbul mutfağında süt ve süt ürünleri önemli bir yer tutmaktaydı çünkü şehir, hayvancılığın oldukça yaygın olarak yapıldığı bir yerdi. Şehrin her yerine yayılmış çok sayıdaki bostanın bir kısmında bile hayvan besleniyor, mandıra faaliyeti yürütülüyordu. Mera bolluğu nedeniyle Avrupa yakasında özellikle surdışında, Anadolu yakasında ise sahil şeridi dâhil, neredeyse her yerde hayvan besleme imkânı mevcuttu. Bu nedenle süt, yoğurt ve kaymağın tamamı şehir içinde veya yakın çevresinde üretiliyor ve halka satılıyordu. Orta Asya'dan taşınan süt ürünlerine yönelik ilginin yansımasını şehir pazarlarında görmek mümkündü. Narh listelerine göre, şehirde süt *halis* (saf) ve *mahlut* (su ile karışmış) olarak satılıyordu. Sadeyağ, tereyağı, peynir, yoğurt ve kaymaktan son ikisi hariç, diğerleri ağırlıklı olarak taşradan tedarik ediliyordu.

Dayanıksız gıda maddelerinden yoğurt; üretim sırasında konulduğu kaplara göre isim aldığı gibi (*torba, çanak, kova* ve *fıçı yoğurtları*) ayırıcı özelliğine göre de isimlendiriliyor (*çayır, bostan* ve *kepçe tutmaz yoğurtları*) veya üretildiği yere atfen anılıyordu. Üretildiği yere göre isimlendirilenler, yoğurduyla meşhur semtleri göstermesi açısından önemlidir. Bu meyanda suriçi İstanbul, *çanak yoğurdu*yla; hayvan besiciliğinin yaygın olduğu Eyüp, Hisar, Kasımpaşa kendi isimleriyle anılan yoğurtlarıyla, günümüzde bile şöhretini sürdüren Kanlıca ise hem *torba yoğurdu* hem de *çanak yoğurdu*yla şehir piyasasında etkin bir yere sahipti.

İstanbul'da Eyüp ve Üsküdar'ın kaymakları meşhurdu. XVII. yüzyılın sonlarında Üsküdar pazarlarında "Üsküdar'ın tereşe kaymağı" şeklinde anılan

Esnaf Adı	Dükkân/ Çalışan Sayısı	Açıklama
Subyacı	2/10	Bunlar Mısır'dan gelmişlerdir. Dükkânlardan biri Ayasofya Hamamı karşısında, diğeri ise Karaman-ı Kebir'dedir.
Bal Sucular	50/100	Adından da anlaşılabileceği gibi bal suyu satarlar.
Arakçılar	100/300	Arak (rakı) satıcıları. Gülefsen ve horilka rakıları hepsinden keskindir.
Müsellesçiler	10/50	Bir çeşit pekmezdir. Üzüm şırasını kaynatırken kullanılan üç kertili çubuktan ismini almıştır. İlk iki kerti açıkça ortaya çıkıncaya ve üçüncüsü de görünür hâle gelinceye kadar kazan kaynatıldığı için müselles (üçlenmiş) denilmiştir. Bu hâldeyken müselles, Müslümanlar tarafından da içilebilecek, helal bir içecek hâline geliyor.
Meyhaneciler	1.060/6.000	-
Koltuk Meyhanesi	300/800	-
Piyade Meyhaneciler	-/800	Dükkânları yoktur.
Şarab-ı Nâb Meyhanesi	1/15	Dükkânları yoktur.
Vişnâb Şarabı Meyhanesi	60/500	Dükkânları yoktur.
Nar Şarabı Hamrhanesi	6/25	Dükkânları yoktur.
Hurma Şarabı Şaraphanesi	1/6	Dükkânları yoktur.
Dut Şarabı Sağarhanesi	2/12	Dükkânları yoktur.
Karpuz Şarabı Piyalehanesi	2/15	Dükkânları yoktur.
Köknar Şarabı Sâkıhanesi	1/21	Dükkânları yoktur.
Avşıla Şarabı Ayakhanesi	1/15	Dükkânları yoktur.
İpsime Şarabı Camhanesi	15/55	Dükkânları yoktur.
Islama Şarabı Çakırhanesi	50/300	Dükkânları yoktur.
Mavuza Şarabı Fıskhanesi	100/500	Dükkânları yoktur.
Bedevine Şarabı Kıltıhanesi	30/100	Dükkânları yoktur.
Kân-ı Fâsıkân: Misket Şarabı	70/400	Dükkânları yoktur.
Kân-ı Zürefâ: Fışfış Şarabı	60/155	Dükkânları yoktur.
Mekân-ı Bekriyân: Nardenk Şarabı	80/100	Dükkânları yoktur.
Müdminhane-i Bozan Şarabı	50/100	Dükkânları yoktur.
Sohbethane-i Hümül Şarabı	-	Dükkânları yoktur.
İşarethane-i Rakı Şarabı	300/1.000	Dükkânları yoktur.
Tarabhane-i Gülefsen Arakı	3/10	Dükkânları yoktur.
Nuşhane-i Horilka Arakı	1/15	Dükkânları yoktur.
Keyifhane-i Firna Arakı	1/3	Dükkânları yoktur.
Ârâmhane-i Sudina Arakı	2/5	Dükkânları yoktur.
Eğlencehane-i Poloniye Arakı	3/13	Dükkânları yoktur.
Nedimhane-i Hardaliye Arakı	5/13	Dükkânları yoktur.
Tüvânhane-i İmâmiye Arakı	80/100	Dükkânları yoktur.
Şirhane-i Balısıca Arakı	6/18	Dükkânları yoktur.
Mezehane-i Zater-i Halil Arakı	1/3	Dükkânları yoktur.
Peymânehane-i Ohlamur Arakı	2/5	Dükkânları yoktur.
Bî-Kaydhane-i Anison Arakı	10/30	Dükkânları yoktur.
Ankâhane-i Darçın Arakı	1/6	Dükkânları yoktur.

13- Meyveciler (İntizâmî)

14- Sebzeciler (İntizâmî)

özel bir kaymağı da halkın rağbet ettiği bir cinsti. Şehir pazarlarında ayrıca *camus kaymağı, çavuş kaymağı* ve *koyun kaymağı* gibi çeşitler de yer almıştır.

Sadeyağ, eritildikten sonra süzülerek tortusu alınan bir çeşit tereyağıydı ve yalnızca yemek yapımında kullanılıyordu. Tereyağı ise, muhtemelen olduğu gibi tüketiliyordu. Bazı listelerde sadeyağın kimi özelliklerine göre satıldığı anlaşılmaktadır: *Sade ergin yağ* (süzülmüş, tortusuz), *süzülmüş halis yağ, tulumdan süzülmüş halis Kefe yağı, halis süzülmüş desti yağı* gibi.

Peynir, hem saray hem de halk sofralarının vazgeçilmez yiyeceklerinden biriydi. Pazar tezgâhlarında, günümüzdeki gibi çok farklı peynir cinslerine rastlamak mümkündü. *Çayır, dil, Eflak, teleme, lor, Midilli loru, kaba lor, Midilli, Midilli baş, Mora, Balkan, Limni, Anabolu* ve *dil peynirinden ezme kaba peynir* ile *Limni tulumu* gibi peynir çeşitleri bunlardan sadece bir kısmıydı. Ayrıca XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde İstanbul piyasasına giren *kaşkaval peynirin*in, şehir halkı tarafından hızlı bir şekilde kabul gördüğü anlaşılmaktadır. *Kaşkaval peyniri*, uzun süre taşradan tedarik edildi. Fakat XVIII. yüzyılda İstanbul'da da üretilmeye başlanmasıyla taşraya bağımlılık azaldı. İstanbul piyasasında yer alan kaşkaval peyniri genellikle üretildiği yere göre isim almıştır: *Tekfurdağı kaşkavalı, Eflak kaşkavalı, Çorlu kaşkavalı, Limni kaşkavalı, Karadeniz kaşkavalı* gibi.

İstanbul mutfaklarına giren sebzelerin neredeyse tamamı şehirde üretiliyor veya yakın çevreden tedarik ediliyordu. Bununla birlikte XVIII. yüzyılda Marmara'nın doğusu ve güneyinden bazı sebzelerin başkent piyasasına girdiği bilinmektedir. Bozburun ve Darıca'nın *enginar*ı ile Gemlik, Değirmendere ve Katırlı'dan gelen *taze bakla* ve *asma yaprağı* gibi sebzeleri bu meyanda sayabiliriz. Narh listelerinde geçen sebze ve yeşillikler, cinsleri göz ardı edilerek şu şekilde sıralanabilir: *Soğan, nane, hıyar, marul, salata kökü, bakla, patlıcan (bâdincan), pırasa, bamya, ıspanak (isfinah/isfinac), pancar (çükündür), kabak (kedû), lahana (kelem), asma yaprağı, sıramsak, şalgam, havuç, turp, börülce, turşu yaprağı* (muhtemelen *kavata* yaprağı), *lisân-ı sevr* (sığırdili) *yaprağı, maydanoz, kereviz, hasıl* ve *saluta*. Bunlara saray mutfağı kayıtlarından hareketle; *ebegümeci, dereotu* (*durak otu/giyâh-ı durak*), *tarhun, mülûhiye, semiz otu* (*tohmegân*) ve *enginar*ı ekleyebiliriz. İstanbul'a sonradan giren hiçbir sebze, bamya kadar hızlı bir biçimde şehir halkınca kabul görmemiştir. XVII. yüzyıl ortalarında başkentte tüketilmeye başlanan sebze, kısa zamanda İstanbullular arasında olağanüstü rağbet gördü. Hatta bir *bamyacıbaşılık* ihdas edilerek şehre dışarıdan gelen sebzenin, Eminönü'ne indirilmesi ve bu görevli tarafından dağıtılması kural hâline getirildi.

Tazeleri şehir çevresinden, kuruları ise imparatorluk coğrafyasındaki birçok yerden tedarik edilen meyveler oldukça fazla çeşide sahipti. *Elma, armut, üzüm, erik, incir, nar, turunç, kayısı, kiraz, vişne, kızılcık, limon, fındık, fıstık, kestane, alıç, çağla badem, koruk, kavun, karpuz, hünnap (unnâb), keçiboynuzu (harnub), üvez, muşmula, şeftali, zeytin, ceviz, iğde, ahlat, ayva, dut, zerdali* ve *hurma* bu çerçevede sayılabilir. Her çeşit meyvenin çok sayıda cinsinin olduğu da belirtilmelidir. Özellikle XVII. yüzyılda, paranın tedavül hızındaki artışla kendini gösteren kırsal-kent arasındaki ticari hareketliliğe bağlı olarak meyvelerin cinslerinin hayli arttığı tespit edilmektedir. Bu meyanda elmalar *mayıs, misk, orak,*

1- Börekçiler (İntizâmî)

Esnaf Adı	**Dükkân/ Çalışan Sayısı**	**Açıklama**
Nekbethane-i Saman Arakı	5/15	Dükkânları yoktur.
Ayşhane-i Mün'im Karanfil Arakı	1/9	Dükkânları yoktur.
Nuklhane-i Şûşnâr Arakı	1/10	Dükkânları yoktur.
Meyhorhane-i Elma Suyu	50/400	Dükkânları yoktur.
Tembelhane-i Bal Suyu	22/100	Dükkânları yoktur.
Müskirhane-i Mübtecel Suyu	7/15	Dükkânları yoktur.
Fesadhane-i Arpa Suyu	3/10	-
Devâhane-i Darçın Suyu	1/5	-
Hekimhane-i Kibrit Suyu	1/1	-
Bâdehane-i Yahudiyân	100/500	-
Yahudi Meyhaneciler	100/600	-

Kaynak: *Seyahatnâme*, c. 1.

15- Yemek sofrası ve sahanlar (TSM)

Canik, misket, ferik, misk ve *Sinop*; armutlar *[Mustafa] Beğ, dalkıran, şeker, burunsuz, Göksulu, menendi, Bozdoğan, gelincik, inesi, alacainesi, akinesi, dikenlice, Çine, Göbel* ve *orak*; üzümler *çöplü kızıl, çöplü razakı, çöpsüz razakı, Beğlerce, Şahlar, razakı, razakı kızıl, kutu razakı, siyah tabla, İzmir siyahı, Baş İzmir siyahı, Kızlar siyahı, Edremit siyahı, siyah, ayıtlama İzmir siyahı, küp, parmak, kuş, Şam, âveng, hora, savurma siyah, parmak* ve *Gürb*; incirler *Nazilli lob, İzmir lob, sarı Nazilli, sarıca, Midilli, Menemen, taze çiçek, taze hurde, dizme taze, ak* ve *siyah*; zeytinler *Karaburun, Karamürsel, Tirilye* ve *Edincik*; kirazlar *beyaz, kara, Bursa, dalbastı, Dergânî, kızılca* ve *Hisar* (Rumelihisarı, en meşhur kiraz cinsi); erikler *can, kaysı, ekşi, bardak, Mâverdî, aş, fıçı, Amasya, Boyalı, Bursa, karnıyarık* ve *Belgrad*; kestaneler ise *Bursa, hurde, baş, Karadeniz, İzmir* ve *Akbaba* cinslerinden oluşuyordu.

Narh listeleri ve saray mutfağı defterlerinden yararlanarak oluşturulan bu listeye Evliya Çelebi, hem yenilerini ekler hem de meyvelerle ilgili yeni bilgiler sunar. İstanbul'da meyve yetiştirilen bahçelerin ne kadar bakımlı olduğunu belirten Çelebi, buralarda *papa, sultânî, cânî, baba, derrâkî* ve *çelebi cüce* şeftalileri yetiştiğine vurgu yapar. Seyyah, bu şeftalilerin fevkaladeliklerini vurgulamak için bunları Allah'ın ayetlerinden bir ayet olarak ("âyetün min-âyâtillâh") değerlendirir. Bu şeftaliler

16- Askerî sınıfın katıldığı ziyafet sofrası (Vehbî)

17a

17b

17c

17d- Kaşıklar (TSM)

arasında Eğrikapı dâhilinde Kiremitçi Mustafa Ağa Bağı'nın şeftalisi bir başkadır. Çelebi'nin belirttiğine göre, sulu ve kırmızı olan bu şeftali padişahlara tahsis edilmektedir.

Evliya'nın hayretle belirttiği bir başka meyve, Kızılmusluk yakınındaki Elçi Kara Mustafa Bahçesi'nde yetişen 150 dirhem (480 gr) gelen Malatya ve Göksulu armutlarıdır ki, İran'daki Tesu ve Ordubar armutları bile bu ağırlıkta değildir. Benzer şekilde Halıcılar Köşkü bağında hâsıl olan kumru kayısıları, Şam'daki Hamevî kayısısından daha iriceydi; tanesi 50 dirhem (160 gr) gelmekteydi.

Çelebi ayrıca, Avratpazarı yakınında bir hanımın bahçesinde yetişen, her biri 1,5 kıyye (2,56 kg) gelen ve padişaha hediye olarak gönderilen "bir hasta bir dânesin tenâvül etse ol ân hayât-ı câvidân" bulacağı lüffan narlarından; Süğlün Bağı'nın dört tanesi 1 kıyye (1,3 kg) gelen lop incirlerinden bahseder ve İstanbul meyvelerinin yalnızca "memdûh" (övgüye layık)larından söz edilecek olsa bir *filâhatnâme* (çiftçilik) kitabı yazılacağını belirtir.

İstanbul mutfağında tatlı, turşu ve içecekler çok mühim bir yere sahipti. Konuyla ilgili narh listelerinden bazı bilgiler edinebiliyoruz. Fakat listelerdeki tatlı, turşu ve içeceklerin şehir halkının tükettiklerinin çok azını içerdiği anlaşılmaktadır. Burada eksikleri tamamlamak için Şirvanî'nin *Kitâbü't-Tabîh* çevirisine ve saray mutfağı defterlerine müracaat edilecektir. Narh listelerinde yer alan tatlılar *zülbiye* (*zülâbiye/zülbâye* olarak da geçer) *helvası, sabuniye helvası (helvâ-yı sabunî), gaziler helvası, kozlu helva (ceviz helvası), keten helvası, Karadeniz'in ceviz helvası, tahin helvası, susam helvası, beyaz helva (ak helva), halkaçini helvası, Frenk helvası, kurabiye, sade paluze, bademli paluze, bulama, pestil, köfter, cevizli köfter sucuğu, bademli köfter sucuğu, Kuşadası pekmezi, Boğazhisar pekmezi, Gelibolu pekmezi, ayva reçeli, zerdali reçeli* ve *kabak reçeli* ve tatlı türü olarak tanımlanabilecek olan çeşitli *macun*lardan ibarettir. Şirvanî'nin eserinde, yukarıda anılan bazı tatlılar haricinde; *şekerli kuru helva, bal helvası, unsuz helva, halka helva, mekşûfe, levzine, mükeffen, bal lokması, muhallebi, sumak paluzesi, helva-yı ter, yumurta güllacı, tava güllacı, şekerli levzine helvası, kâhî helva, şekerli müşkife helvası* ve *ballı müşkife helvası* geçmektedir. Bunlara, saray mutfağı ve ziyafet defterlerinden hareketle *baklava, zerde* ve *kadayıfı*; helvalardan *badem, baş, zerd, lokma, kestane, bayram, kepçe (menfiş), fıstık helvası* ve *pişmaniye*yi (pişmeni); reçellerden *elma, armut, ayva, kiraz, vişne, gül, turunç, kızılcık, muşmula, şeftali, çağla badem, kavun, karpuz, ceviz, hünnap, limon, kabak, patlıcan, mürekkeb* (turunçgillerden her dilimi farklı tada sahip olan bir meyve türü), *ağaç kavunu* ve *limon-ı Frengî* (turunçgillerden bir meyve türü) *reçel*ini ekleyebiliriz. Ayrıca sarayda yapılan *gülbeşeker* adındaki şekerleme ile çeşitli meyve ve bitkilerden üretilen *rubb*ların (marmelat) en azından zengin İstanbulluların sofralarında bulunabileceğini düşünebiliriz. İstanbulların tatlılara düşkünlüğünü, baklavayla karşılaştırıldığında rağbetin nispeten az olduğunu bildiğimiz kadayıfla ilişkili dükkân sayısından çıkartabiliriz: 1726'da İstanbul Kadılığı'nın sınırları içinde 24 kadayıfçı esnafı faaliyet hâlindeydi. İstanbulluların tatlılara ilgisini gösteren örnekler

yukarıdakilerle sınırlı değildi. Şehirde maharetli ustaların elinden çıkan macunlar, serin kış ve bahar günlerinin vazgeçilmez yiyeceğiydi. Evliya'nın *Seyahatnâme*'de kaydettiği çok sayıda macunun başkent halkınca ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Öte yandan bir İstanbullu olarak Çelebi de, babasının tiryakisi olduğu *dilber macunu*nu yemeye alışmıştı.

Çok çeşitli tatlıları tüketme imkânına sahip olduğu görülen İstanbul halkının turşulara düşkünlüğü de, şehirdeki turşucu esnafının sayısından anlaşılabilir. Mesela XVIII. yüzyılın ilk yarısında sadece İstanbul Kadılığı sınırları içinde 55 adet turşucu dükkânı bulunuyordu (Tablo 3). Bu rakam, yüzyılın ikinci yarısında 87 adede ulaşmıştı. En çok tüketilen turşu çeşitleri *lahana* ve *hıyar turşusu*ydu. Bununla birlikte *nane, patlıcan, üzüm* ve *şalgam*dan yapılanlar da rağbet görüyordu. Sarayda bunlara ilaveten *limon, turunç, kabak, enginar, kebere* ve *kavata turşusu* da yapılıyor ve saray halkına sunuluyordu. İstanbul halkı, en çok tükettiği lahana turşusunu, turşucu dükkânları yanında bakkallardan da satın alma şansına sahipti. Lahana turşusunun dışındaki her turşunun satış tekeli turşucu esnafına ait olduğundan bakkallarda diğer çeşitleri bulmak mümkün değildi.

17e

17f

17g- Kaşıklar (TSM)

Tablo 3 1726'da İstanbul'daki Turşucu Dükkânları ve Dükkân Sahiplerinin İsimleri

Dükkânın Bulunduğu Yer	Dükkân Sahibi	Dükkânın Bulunduğu Yer	Dükkân Sahibi
Gedikpaşa	Kethüda Süleyman b. Ali	Azepler Hamamı yakını	İbrahim b. Hüseyin
Üsküplü	Mustafa b. Mehmed	Küçük Mustafapaşa	Halil b. Mehmed
Kumkapı haricinde	Hasan	Fener	Mustafa
Balat	Halil b. İbrahim		
Mehmed Ağa yakınında	Ahmet b. Hüseyin	Lonca	İsmail b. Ebubekir
Sultan Selim	Hasan b. Ahmed	Küçük Karaman	Mahmud b. Abdullah
Karagümrük yakını	Süleyman b. Abdullah	Acıçeşme	Hacı Abdullah b. Mehmed
Yenibahçe	Seyyid Mustafa b. Mehmed	Alipaşa	Ahmed Odabaşı b. Abdullah
Hüsrevpaşa	Ahmed b. Mahmud	Macuncu	Hasan b. Ömer
Mimar Çarşısı	Ali b. Osman	Hacıkadın	Mehmed Beşe b. Mehmed
Samatyakapısı	İbrahim b. Ömer	Samatya	İbrahim b. Mehmed
Davutpaşa	Abdullah b. İsmail	Avratpazarı	Hüseyin b. Mehmed
Aksaray yakını	Murad b. Mahmud	Koska	İvaz b. Abdullah
Sofular Hamamı	Ahmed b. Abdullah	Yeniodalar başı	Mustafa b. Ömer
Sarıgez	Mehmed b. Ali	Mercan	Osman Beşe
Müftü Hamamı	Mustafa b. Osman	Çırçır	Mehmed Odabaşı b. Ali
Hacıkadın Hamamı	Ali b. Mehmed	Küçükpazar	Hacı Mustafa b. Bekir
Tahtakale	Mustafa Beşe b. Mehmed	Alacahamam	Mustafa b. Mehmed
Ayasofya	Osman b. Mustafa	Kemeraltı	Osman b. Ahmed
Çatladıkapı	Mustafa Çelebi b. Abdullah	Çarıklı Hamamı yakını	İsmail b. Mustafa
Kadırga Limanı	Ali b. İbrahim	Nişancı	Mehmed b. Ramazan
Nişancı	İbrahim	Yenikapı yakını	Ahmed b. Abdullah
İncirdibi	Arakil	Şehzadebaşı	Kiril

Ağa Hamamı	Arad	Kaliçeciler Köşkü	Hakçok
Malta	Nursiz	Zincirlikapı	Manik
Sultan Hamamı	Bogos	Tavukpazarı	Artin
Kavuk Hanı yakını	Haçador	Hocapaşa	Donos?
Elvan Mahallesi	İbrahim b. Musa		

Kaynak: *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil* (H. 1138-1151 / 1726-1738), haz. Fuat Recep, Sabri Atay v.dğr., ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

Şehrin su ihtiyacı değişik kaynaklardan şehre akıtılan sulardan karşılandığı gibi, şehirdeki sakalar da bu ihtiyacı karşılamada önemli rol üstlenmişlerdi. Arkalarında 30-44 kıyyelik (38,5-56 kg) kırbalarla su satan arka sakaları ve 140 kıyyelik (180 kg) büyük kırbalarla su taşıyan at sakaları, şehrin değişik bölgelerindeki çeşmelerden doldurulan suları şehirlilerin kullanımına sunuyorlardı. Halka su satan arka sakalarının çoğunun gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır. Lale Devri'nde (1726) suriçi İstanbul'unda 56 Müslüman (bunlara 9 Müslüman yiğitbaşıyı da eklersek rakam 65 olur), 202 gayrimüslim arka sakası bulunuyordu.

Değişik kollara ayrılan sakalar, kendileri için tayin edilen alanda faaliyet göstermekteydi. Toplam 267 kişilik arka sakalarına karşılık İstanbul içinde, genellikle 5-7 kişilik gruplar hâlinde belli çeşmelere bağlı olarak çalışan 27 at sakası mevcuttu. Bu sayı zamanla değişmiştir. Mesela 1754 yılında gedikli arka sakası sayısı 301'e, gedikli at sakası sayısı ise 36'ya çıkmıştır.

İçecekler

İstanbul halkının su haricinde tükettiği alkolsüz içeceklerden en önemli ikisi *hoşaf* (*hoşâb*) ve *şerbet*lerdi. Bir çeşit şerbet olarak da tanımlanabilecek olan *limon suyu*nun ve *boza*nın ise şehirde hatırı sayılır bir yeri vardı. Şehir halkının hazırlayıp tükettiği hoşaf türlerini ne yazık ki bilmiyoruz. Bununla birlikte, sarayda çeşitli *üzüm, incir, zerdali, kayısı* ve *armut* hoşafları yapıldığı tespit edilebiliyor. Bunlar bile oldukça sınırlıdır. Hem sarayda hem de İstanbul halk mutfağında en azından *elma* ve *armut* hoşaflarının da pişiriliyor olması gerekir.

Hoşaflarla ilgili belirsizliğe karşılık, İstanbul halkının tükettiği şerbetlerin bir kısmını, saraylılara sunulan şerbetlerin ise tamamını bilmekteyiz. Söz konusu şerbetlerin önemli bir kısmı harareti gidermek ve hazmı kolaylaştırmak için tüketiliyorken diğerleri herhangi bir rahatsızlığı gidermek üzere ilaç (şurup) olarak kullanılıyordu. XVIII. yüzyıla ait olduğu sanılan, henüz yayımlanmamış bir yazma yemek kitabında; rasen şerbeti, ayrı tariflere sahip *tüffâh* (elma) *şerbeti* ve *elma şerbeti, gül şerbeti, benefşe* (menekşe) *şerbeti, turunç şerbeti, ayva şerbeti* ve *hummâs şerbeti*nin tarifleri vardır. Sarayda, Helvahane'de imal edilen şerbetler ise şöyle sıralanabilir: *menekşe (benefşe), gül maa gülşeker, gül ile limon, kırmızı gül, nilüfer, karabaş, dut, hünnap, ayva, ayva yaprağı, vişne, temirhindî, nergis (zerrinkadeh), usul, dinârî* ve *şahtere* ile çeşitli bitkilerin karışımından elde edilen *eczâ şerbeti*. Saraya taşradan getirtilen şerbetler ise Mısır'ın *hummâs*,[2] Şam'ın *ribâs*[3] (Rehum ribes), Bursa'nın *nar*, Yanbolu'nun *anberbaris* (kadın tuzluğu, *berberis vulgaris*) şerbetleri ile Edirne'den gelen *kırmızı gül*, *gül ile limon* şerbetleri ve Sakız Adası, İstanköy Adası ve Alanya'dan getirtilen *limon suyu*ndan ibaretti. Şehir halkı, şerbetleri şehir çevresinden ve değişik yörelerden getirilen kar ve buzlarla soğutarak içmekteydiler. Karcılar, şehre getirdikleri karı 4-5 mahzende depolarlar, şerbetçiler de kar ihtiyaçlarını kendilerine en yakın mahzenden görürlerdi.

Osmanlı başkentinin içecek kültüründe *boza*nın da mühim bir yer tuttuğu biliniyor. Boza kültürünün başkentte özellikle XVII. yüzyılda iyice yaygınlaştığı sanılmaktadır. Yüzyılın ortalarında şehirde 105 bozacı faaliyet gösteriyordu. Sarayda sürekli pirinçten yapılan boza tercih edilirken şehir halkı, boza dükkânlarında hem pirinç hem de arpadan imal edilen boza bulabiliyordu. Diğer taraftan Tekirdağ darısı da boza yapımında oldukça fazla tercih ediliyordu. Evliya, bu darıdan üretilen bozanın beyazlığına ve koyuluğuna vurgu yapmıştır. Üstelik Evliya, bu bozaya Kuşadası pekmezinin katıldığını, üzerine tarçın, karanfil, zencefil ve hindistancevizi serpildiğini ve bakır maşrapa ve bakraçlarla satıldığını belirterek, ayrıntılı bilgi vermiştir. *Seyahatnâmesi*'nin muhtelif yerlerinde kahve, çay, salep,

2 Evliya Çelebi, Mısır'da yetişen hummâstan "hummâs limonu" olarak bahseder ki bu bilgi, hummâsın meyvelerinin limona benzediğini göstermektedir (*Seyahatnâme*, İstanbul 1938, c. 10, s. 504). Steingass, bu bilgiyi destekleyen "portakal usâresi" tanımını verir (F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beyrut 1998, s. 430). Şerbet; hummâs meyvesi, misk, anber ve şeker karışımının kaynatılmasıyla elde edilmekteydi.

3 Ribâs şerbeti, olgun hurmalardan kendiliğinden çıkan sıvının (ribâs) şeker, misk ve amberle karıştırılarak pişirilmesiyle elde edilen bir içecektir.

18- Porselen yemek kabı (TSM)

19- Şekerden yapılmış meyve, hayvan ve yemiş tasvirleri (Vehbî)

20- İlmiye mensuplarının katıldığı ziyafet sofrası (Vehbî)

badyan ve mahlep dâhil çoğu içecekten kaçınmakla övünen Evliya, İstanbul bozası tüketmekten uzak kalmamıştır.

İstanbullu seyyah, aynı zamanda bizi şehirdeki en iyi boza dükkânlarından haberdar eder. Çoğunlukla Tekirdağ darısından yapılan tatlı bozanın en iyileri Ayasofya Çarşısı, Atmeydanı başı, Akılbend Çarşısı, Kadırga Limanı, Okçular başı, Aksaray, Unkapanı, Azebler Hamamı önü ve Küçükpazar'da Koca Mehmed Paşa Hamamı önündeki bozacılardı. Bunların bozaları beyaz ve üstü kaymaklıydı.

Diğer taraftan Evliya, adamın ayağını yerden kesen bozalara ve bozacılara da dikkat çeker: Süleymaniye'de Yasemin bozası ve Arnavut Kâsım bozası, Ayasofya'da Taşaklı bozası, Unkapanı'nda Sinan bozası ve Momo bozası oldukça keskin bozalardır.

Burada ele alınacak alkolsüz içeceklerden sonuncusu ise *kahve*dir. XVI. yüzyılın ilk yarısında başkentte tüketilmeye başlanan ve hızla yaygınlaşan kahvenin serüvenine dair çok sayıda araştırma yer almaktadır. İstanbul açısından belki en önemli iki nokta, ilk kahvehanelerin burada açılması ve devletin uzunca bir süre kahveyi yasaklama girişimlerine rağmen XVI. yüzyılın sonlarında kahveden alınan vergi gelirlerini mukataa hâline dönüştürerek, bu maddenin tüketimine onay vermesidir. Özellikle hızla yaygınlaşan kahvehanelerin, gerek halkın yeme-içme alışkanlıklarındaki değişimi göstermesi gerekse yeni bir içeceğin halkın gündelik hayatını ne kadar derinden etkilediğini göstermesi bakımından oldukça mühim kurumlar olduğu belirtilmelidir. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Osmanlı toplumu kahveyi genellikle

toplu olarak içmeyi tercih etmiştir. Bu nedenle bu süreçte kahveyi oldukça büyük kaplar olan ibriklerde/güğümlerde pişirmekteydiler. Benzer şekilde ilk kahve fincanları da neredeyse çorba kâsesi kadar büyük ebatlardaydı. Bu fincanlar, XVIII. yüzyıldan itibaren küçülecek ve önce zarflarla kullanılmaya başlanacak daha sonra da kulplu hâle gelecektir. Kahve pişirme kaplarındaki değişim de aynı yüzyılda, XVIII. yüzyılda gerçekleşmiş, cezveler devreye girmiş; önceleri ibriklerle birlikte kullanılmış sonra da yegâne kahve pişirme aracı hâline gelmiştir. Özetle, gerek pişirme gerekse servis kaplarının küçülmesi, kahve içme alışkanlığının zamanla bireysel ortamlara taşındığını göstermesi açısından önemli bir gelişme sayılmalıdır. İstanbul halkı kahveyi, kahve dükkânlarından değil, kahve satış tekeline sahip attarlardan satın almıştır.

İstanbul halkı sözü edilen içecekler dışında çeşitli alkollü içkiler de tüketmekteydi. İslam'ın alkollü içki içmeyi yasaklamasına rağmen içki tüketimi Müslümanlar arasında bile görülmekteydi. Ancak gayrimüslim unsurlarla karşılaştırıldığında Müslümanların alkol alma oranının oldukça sınırlı olduğu söylenmelidir. İstanbul'da yaygın olan içki türü, belgelerde "hamr", edebiyat metinlerinde "şarâb" olarak geçen şaraptı. Bununla birlikte Osmanlı toplumu, rakıyı (arak) tanıyordu. Fakat bu içkinin yaygın hâle gelmesi en erken XIX. yüzyılda olmalıdır. Bu yüzyıl, aynı zamanda şampanya ve bira gibi yabancı kaynaklı içkilerin İstanbullular arasında yaygınlaşmaya başladığı dönemdir. İstanbul halkı sözü edilen içkiler haricinde *tatar bozası* denilen, fermante olmuş içkiyi tüketmeye de meyyaldi. Sarhoş edici özelliği dolayısıyla, devlet bu içkinin üretimini mümkün olduğunca sınırlamaya çalışmıştır. Sözü edilen içkilerin tüketildiği mekânlar ise, işletmecilerinin gayrimüslim olduğu meyhaneler ile Müslümanlar tarafından işletilen bozahaneler ve şerbethanelerdir. Bu listeye şerbethanelerin katılmasının gerekçesi, devletin alkollü içki tüketilmesi nedeniyle sık sık bu dükkânları kapatma girişimidir.

İstanbullular gündelik gıda ihtiyacını ilgili esnaf dükkânlarından karşılayabilmekteydiler. Etini kasaptan, ciğerini ciğerciden, sebzesini sebzeci veya manavdan alan şehir halkı pirinç, tuz, şeker, baklagiller, peynir ve bal gibi kimi tüketim maddelerini ise bakkallardan satın alırlardı. Bakkallar aynı zamanda diğer bazı esnaf kollarında satılan malları da satma hakkına sahipti. Söz gelimi, fırıncılardan aldıkları ekmeği, turşuculardan tedarik ettikleri lahana turşusunu kendi dükkânlarında satabiliyor, bir çeşit perakende satış işlevi görüyordu. 1726 yılında suriçi İstanbul'da kaydedilen bakkal sayısı 53 adetti.

21- Aşçıbaşı (Gouffier)

22- Aşçı (Gouffier)

Sonuç

Osmanlı klasik dönemi İstanbul mutfak kültürü, Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan Türk mutfak kültürünün en gelişmiş örneğidir. İmparatorluğun en seçkin gruplarını barındırıyor olması, ona bu üstün konumu kazandırmıştır. Bir diğer etken de -çoğu şehirden farklı olarak- İstanbul'un, ülkenin her bölgesinden ürün çekiyor olmasıdır. İstanbul'daki ürün yelpazesindeki çeşitlilik ve kalite, yiyecek ve içeceklerin nicelik ve nitelik olarak diğer şehirlerinkinden üstün olmasının sebebidir. Diğer taraftan dönemsel farklılıklar görülmekle birlikte, İstanbul çok çeşitli etnik ve dinî unsurları bir arada barındıran bir şehirdi. Bu yanıyla şehir aynı zamanda farklı mutfak kültürlerine ev sahipliği yapıyordu. Yemeklerde Yahudilerin şirugan (susam yağı), Müslümanların sadeyağ, Rumların ise zeytinyağı kullanımı, İstanbul'da yeme-içme alışkanlıklarındaki çeşitliliği göstermesinin yanında temelde bir ayrışmaya da işaret etmektedir. Özetle emperyal yapının mutfağa yansıyan özelliklerinin önemli bir kısmını bu şehirde görmek mümkündü.

Öte yandan İstanbul mutfağı, Orta Asya'dan taşınan ana damarı, imparatorluğun son dönemlerine kadar koruyan fakat aynı zamanda çok dinamik, değişime oldukça açık ve kendi içinde yenilenmeyi başarabilen bir yapıdaydı. Bu nedenledir ki İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun batı bölgelerinde, klasik dönem Osmanlı mutfağının izleri büyük oranda kaybolmuşken, güney ve doğu bölgelerinde birçok yemek hem içerik hem de ismiyle

23- Helvacı (Gouffier)

24- Ciğerci (Gouffier)

25- Simitçi (Gouffier)

26- Salepci (Gouffier)

yaşamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı klasik dönemi İstanbul mutfağını, değişen Türk mutfağının merkezine koymak mümkündür.

KAYNAKLAR

Barkan, Ö. Lütfi, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *TTK Belgeler*, 1979, c. 9, sy. 13, s. 1-380.

Bilgin, Arif, *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)*, İstanbul 2004.

Bilgin, Arif, Özge Samancı (ed.), *Turkish Cuisine*, Ankara 2008.

Bilgin, Arif, "Narh Listeleri ve Üsküdar Mal Piyasası (1642-1708)", *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006: Bildiriler*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007, c. 2, s. 155-191.

Bilgin, Arif, "Osmanlı-Avusturya Savaşları Sırasında İstanbul Piyasası (1693-1697)", *MÜTAD*, 2005, sy. 17, s. 97-125.

Bilgin, Arif, "Seçkin Mekânda Seçkin Damaklar: Osmanlı Sarayında Beslenme Alışkanlıkları (15.-17. Yüzyıl)", *Yemek Kitabı*, haz. Sabri Koz, İstanbul 2002, s. 35-75.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Robert Dankoff v.dğr., İstanbul 2006, c. 1.

İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, *İstanbul Mahkemesi*, nr. 201.

Kütükoğlu, Mübahat S., "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatları", *TED*, 1978, sy. 9, s. 1-85.

Kütükoğlu, Mübahat S., "1624 Sikke Tashîhinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", *TD*, 1984, sy. 34, s. 123-182.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.

Murphey, Rhoads, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, 1988, c. 2, s. 217-264.

Mustafa Âlî, *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidi'l-mecâlis*, haz. Mehmet Şeker, Ankara 1997.

Sahillioğlu, Halil, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *BTDD*, 1967, sy. 1, s. 36-40; sy. 2, s. 54-56; sy. 3, s. 50-53.

Şirvânî, Muhammed b. Mahmûd, *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı,* haz. Mustafa Argunşah ve Müjgân Çakır, İstanbul 2005.

Tezcan, Semih, *Bir Ziyafet Defteri*, İstanbul 1998.

Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977.

Yerasimos, Marianna, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Yemek Kültürü*, İstanbul 2012.

Yerasimos, Stefanos, *Sultan Sofraları: 15. ve 16. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı*, İstanbul 2002.

YENİLEŞME VE CUMHURİYET DÖNEMLERİNDE İSTANBUL MUTFAK KÜLTÜRÜ

ÖZGE SAMANCI*

İMPARATORLUĞUN SON DÖNEMİNDE İSTANBUL MUTFAK KÜLTÜRÜ

Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul mutfak kültürünün yeri ve konumu ayrıcalıklıdır. XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına değin Osmanlı sarayının mutfak kültürü etrafında çağlar boyunca değişerek zenginleşen İstanbul mutfağı, günümüz Türk mutfağının temelini oluşturmuştur. İstanbul mutfağının oluşumunda saray mutfak kültüründen başka diğer önemli dinamikler; uzun bir tarihsel geçmişten gelen farklı yemek kültürleri mirası, başkentin ve sarayın imparatorluk genelinde sahip olduğu ekonomik ayrıcalıklar ve kentin çok kültürlü nüfus yapısıdır. İstanbul mutfağı Orta Asya Türklerinin mutfak kültürünü, Anadolu Selçuklu mirasını, Orta Çağ Arap-Fars mutfağının izlerini taşır ve Bizans ile olan etkileşimleri yansıtır. XIX. yüzyılda İstanbul mutfak kültürü, klasik dönem Osmanlı mutfağıyla hem birçok ortak yön taşır hem de farklılıklar sergiler. Mutfakta kullanılan malzemeler yüzyıl boyunca farklılaşır, yüzyıl sonunda mutfakta yeni tekniklerin uygulanmaya başlandığı görülür, sofra adabı ve düzeni değişmeye başlar. İstanbul mutfak kültürünün oluşumunda farklı dine mensup cemaatler ortak bir lezzet mirasını paylaşırken aynı zamanda İslam, Hristiyanlık ve Musevîlik dinlerinin gerektirdiği yasak ve uygulamalarla ortaya çıkan farklı lezzet kalıplarını da meydana getirmişlerdir. XIX. yüzyılda İstanbul, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi imparatorluğun başkenti olup saraya ev sahipliği yaptığı için kendi coğrafyasının sağladığı ürünler haricinde, imparatorluğun uzak eyaletlerinden ve taşradan gelen yiyecek ve gıda ürünlerinin de kullanıldığı bir mutfak olmuş, dolayısıyla kendi coğrafyasının ötesinde farklı coğrafya mutfaklarının da hayat bulduğu bir merkez mutfak hâline gelmiştir.

* Yeditepe Üniversitesi

GIDA MADDELERİ VE İÇECEKLER

Başkent olma ayrıcalığı İstanbul'a imparatorluğun en önemli ticari merkezlerinden biri olma özelliği ile zengin çeşitlilikte ve sürekli gıda akışını sağlamıştır. Bu zengin gıda çeşitliliği en çok da Osmanlı saray ve konak mutfaklarında kullanılmıştır. İstanbul mutfağında, imparatorluğun farklı eyaletlerinden gelen malzemeler kullanılmıştır. İmparatorluğun son döneminde de İstanbul, zengin gıda çeşitliliğinin devam ettiği bir merkezdir ve aynı zamanda Avrupa ile artan ticari ilişkiler sonucu ithal edilen yeni ve işlenmiş gıda ürünleriyle yemek listesini zenginleştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İstanbul'da tüketilen gıda ve içecek maddeleri, döneme ait saray mutfak defterleri, İstanbul piyasasında bulunan gıda maddelerini listeleyen narh defterleri ve İstanbul'da basılan yemek kitapları, bu konularda yeterli bilgiler verir. Koyun ve kuzu eti, sadeyağ (ayranı alınmış tereyağı), buğday unu, pirinç ve şeker İstanbul mutfağının temel maddelerini oluşturur. Kelle, paça, ciğer, işkembe ve bumbar gibi sakatat hem saray hem de kent genelinde tüketilir, sığır eti ise özellikle pastırma ve sucuk yapımında kullanılırdı. İstanbul piyasasında yerli pastırma ve sucuktan başka Kayseri, Edirne, Silistre ve Kili pastırmaları da bulunurdu. Dana ve sığır eti, sarayda file, sığır filetosu, dana budu ve pirzola olarak 1850'lerden itibaren yabancı misafirlere sunulan alafranga yemeklerin hazırlanmasında kullanılmaktaydı. İstanbul piyasasında koyun ve kuzu etinden başka keçi eti, sığır eti ve Hristiyan cemaat için domuz eti de satılırdı. Sarayda tavuk, piliç ve az miktarda hindi, tüketilen kanatlı hayvan çeşitleri arasında yer alırken ördek, kaz, bıldırcın gibi av etleri özellikle ziyafetler için kullanılırdı.

Osmanlı sarayı mutfak muhasebe kayıtlarına göre, XIX. yüzyılda, önceki dönemlere nazaran, sarayda daha fazla balık, balık yumurtası ve havyar tüketiliyordu. Özellikle lakerda, havyar, balık yumurtası ve çiroz

1- II. Mahmud devri çatal-bıçak-kaşık seti (MSA)

sarayda sıklıkla ve iftariyelik olarak tüketilen lezzetler arasında yer almaktaydı. Sardalya, mersin balığı, torik, kalkan balığı, altıparmak balığı, lüfer, kaya balığı, levrek, pisi balığı, barbunya, mezgit, uskumru, kırlangıç, kefal, mercan gibi muhtelif balıklar sultanın mutfağı için temin edilirdi. İstanbul mutfağında Boğaz'ın sağladığı sayısız balık çeşidi zengin ve fakir halkın rahatlıkla tüketebileceği yiyeceklerdi. Sadece gayrimüslim cemaatin değil, Müslüman halkın da sık tükettiği yiyecekler arasında bulunan çeşitli balıklar dönemin yemek kitaplarına göre tava, kebap, çorba, pilav, börek, pilaki, turşu ve salata yapımında kullanılırdı. Balık ve deniz ürünleri özellikle Hristiyan cemaatin oruç dönemlerinde sıklıkla tükettikleri gıdalar arasında yer alırdı.

Buğday XIX. yüzyıl İstanbul mutfağında en çok tüketilen tahıl cinsiydi. Buğday unu; özellikle ekmek yapımında, irmik, nişasta, erişte, şehriye, kadayıf çeşitleri üretiminde ve börek, poğaça, simit, baklava gibi hamur işleri yapımında kullanılırdı. Ekmekler (*nân-ı has*, *nân-ı aziz*, *nân-ı francala*, *somun* gibi) kullanılan una göre farklılık gösterirdi. Saray mutfağında bulgur az miktarda tüketiliyordu. Pirinç buğdaydan sonra tüketilen en önemli tahıl cinsiydi. En başta pilav ve zerde yapımında kullanılıyordu. Nişastayla yapılan güllaç bugün de olduğu gibi özellikle en çok ramazan ayında tüketilirdi. Makarna (*makaronya*) XIX. yüzyıl İstanbul mutfağında bir yenilikti. Mercimek, nohut, kuru bakla, börülce ve kuru fasulye tüketilen baklagillerdi. Amerikan menşeli kuru fasulye XIX. yüzyıl İstanbul mutfağında yer alan yeni bir gıdaydı.

Süt, yoğurt, kaymak ve peynir çeşitleri tüketilen diğer temel yiyecekler arasında yer almaktaydı. Salamura (beyaz peynir), kaşar, kaşkaval ve tulum peynirleri geldikleri yörenin isimleri ile anılırdı: Balkan kaşkavalı, Varna tulum peyniri, Mudurnu peyniri, Edirne kaşar peyniri gibi. Daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi yemeklerde en çok kullanılan yağ, ayranı alınmış tereyağı olan sadeyağdı. Et yemekleri, sebzeler, börek, pilav ve tatlılar hatta kızartmalar sadeyağ ile hazırlanırdı. İstanbul halkı sadeyağ hazırlarken içine içyağı veya kuyruk yağı da ilave ederdi. Zeytinyağı tüketimi sair hayvansal yağlara göre azdı. Zeytinyağı salatalarda ve bazı kızartma çeşitlerinde kullanılırdı. Zeytinyağı özellikle Hristiyan halk tarafından oruç günlerinde tüketilirdi.

Tatlı ve şekerli yiyecekler Osmanlı saray

2- II. Mahmud'a Rusya'dan hediye gönderilen porselen yemek seti (TSM)

mutfak kültürünün her zaman önemli bir parçasını oluşturmuştur. İstanbul mutfağında şeker ve bal sadece tatlı yapımında değil şerbet, hoşaf gibi içecek yapımında da kullanılmaktaydı. XIX. yüzyıl İstanbul mutfağında Avrupa'dan ithal edilen şeker, önceki dönemlere göre daha fazla kullanılan fakat yine de hâlâ bala göre lüks ve pahalı bir gıda maddesiydi. Bal, pekmez ve kuru meyveler de halk mutfağında tatlı yapımında kullanılan tatlandırıcılardı.

Eflak'tan getirtilen tuz, kaya tuzu, göl tuzu, karabiber, tarçın, karanfil, kakule, sakız, kimyon, safran, kırmızıbiber, yenibahar, sumak, Hindistan cevizi, kekik saray mutfağında kullanılan ve yemek kitaplarında adı geçen baharat türleridir. Daha önceki yüzyıllarda bilinmeyen Amerika kökenli kırmızıbiber, vanilya ve yenibahar XIX. yüzyıl İstanbul mutfağında yeni malzemelerdi. Bu dönemde İstanbul mutfağında en çok tercih edilen baharatlar, tarçın ve karabiberdi. Mutfakta kullanılan diğer tatlandırıcı ve doğal katkı maddeleri arasında gül suyu, turunç çiçeği suyu, limon suyu, koruk, sirke, jelatin (*balık-ı dutkal*), şekerciboyası ve kırmız bulunuyordu.

Badem, Şam fıstığı, çam fıstığı, fındık, ceviz, kestane

ve kuru üzüm çeşitleri (*üzüm-i mürg* veya *üzüm-i kuş*, çekirdeksiz üzüm ve razakı), kuru kayısı, erik, incir, armut ve vişne kurusu gibi meyve kuruları ve yemişler XIX. yüzyıl İstanbul mutfağında bol miktarda tüketiliyordu. Hoşaf ve şerbet yapımında hem taze hem de kuru meyve kullanılırken, çam fıstığı, badem gibi kuru yemiş ve meyve kuruları yemeklere lezzet katma amacıyla kullanılırdı. Sarayda tüketilen pek çok çeşit meyve (limon, tatlı limon, portakal, turunç, mandalina, ağaç kavunu, elma, tatlı nar, ekşi nar, armut, ayva, erik, hurma, vişne, zerdali, şeftali, kiraz, kavun, üzüm, karpuz, kızılcık, çilek ve incir gibi) İstanbul piyasasında da satılırdı. Meyveler geldikleri bölgenin ismiyle veya çeşitleriyle anılırdı: Arnavut elması, Amasya elması, misket elması, Akça armudu, Mustafa bey armudu, Bozdoğan armudu, İnebolu armudu, ekmek ayvası, Rumeli cevizi, Serfice eriği, bardak eriği, mürdüm eriği, razakı üzümü, Frenk üzümü, çavuş üzümü, çekirdeksiz üzüm, Manisa kavunu, Acem kayısısı gibi.

Sakız kabağı, asma kabağı, bamya, ıspanak, patlıcan, şalgam, yeşil ve kırmızı domates, karnabahar, salatalık, havuç, yeşilbiber, soğan, sarımsak, pırasa, lahana, karalahana, fasulye, marul, enginar gibi mevsime

3- II. Abdülhamid tuğralı çaydanlık ve çay kaşıkları (TSM)

4- II. Abdülhamid armalı fincanlar (Yıldız Sarayı)

göre değişkenlik gösteren sebzeler, İstanbul mutfağında çok kullanılan malzemelerdir. Hindiba, ebegümeci, müluhiye, kuzukulağı gibi yabani otlar, marul, maydanoz, nane ve dereotu gibi salata malzemeleri ve dolma yapımında kullanılan asma, ayva ve fındık yaprakları da önemli malzemelerdi. XIX. yüzyıl, İstanbul mutfağında domates, patates, taze biber, fasulye, yer elması, sakız kabağı, bal kabağı ve mısır gibi Amerika'dan gelen yeni sebzelerin yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığı bir dönemdi.

Alkol tüketiminin sınırlı olduğu ve alkollü içeceklerin geleneksel olarak sofrada yemeğe eşlik etmediği İstanbul mutfak kültüründe su ve meyve suyu ile hazırlanan içecekler önemli bir yere sahipti. İstanbul'un farklı bölgelerinden gelen suların lezzetleri, halk arasında bilinir ve ayırt edilirdi. Su ve meyve sularının soğutulmasında çok değerli olan kar ve buz kullanılırdı. Meyve suları üç farklı metot ile hazırlanırdı: hoşaf, şerbet ve şurup. Meyvelerden başka gül, menekşe yaprakları, yasemin gibi çiçekler de hoşaf, şerbet ve şurup yapımında kullanılırdı. XIX. yüzyıl İstanbul'unda, daha önceki dönemlerde olduğu gibi dinen yasak olmasına rağmen rakı ve şarap tüketimi bazı çevrelerde yaygındı. İstanbul meyhanelerinde şarap ve yüzyıl sonlarında özellikle rakı; salata, tarator ve deniz ürünleri gibi mezelere eşlik ederdi. Önceki yüzyıllarda olduğu gibi bu dönemde de İstanbul'da en çok tüketilen sıcak içecek kahveydi. Kahve günün her saatinde tüketilen ve ikram edilen keyif verici bir içecekti. İstanbul'da çay tüketiminin yaygınlaşması ve çayın neredeyse kahvenin yerini alması esas olarak XX. yüzyılda

İSTANBUL FIRINLARI VE İSTANBUL'DA EKMEK ÜRETİMİ

MEHMET DEMİRTAŞ*

İstanbul'da ekmek piyasasında faaliyet gösteren fırınları; saray fırınları, ordu fırınları, imaret fırınları, konsolosluk fırınları ve halk fırınları olarak sıralamak mümkündür.

Saray fırınları fiziki bakımdan Matbah-ı Âmire'nin birer bölümü idi. Fırınların işleyişini Matbah-ı Âmire emini sağlamaktaydı. Bununla birlikte fırınlarda çalışan personelin tayin ve azil sorumluluğu Enderun kilercibaşısının (iç kilercibaşı) elindeydi. Sarayda iki kilercibaşı görev yapmaktaydı. Bunlar Enderun kilercibaşısı ve saray mutfaklarının kileri olan Kilar-ı Âmire'nin yöneticisi Birûn kilercibaşısıydı. Enderun kilercibaşısı, saray fırınlarında ve mutfaklarında çalışan has fırın, harci fırın hademeleri, ekmekçiler, simitçiler gibi çeşitli görevlilerin amiri olup onların atama ve azillerinden sorumluydu.[1]

Saray mutfağından, padişah ve ailesi ile devlet görevlilerinin yanı sıra, Helvahane, Harem-i Hümayun, Matbah-ı Has, Rikab-ı Hümayun gibi sarayın çeşitli birimlerine de ekmek verilmekteydi. Ancak ekmekler doğrudan fırınlardan değil, mutfağa girdikten sonra dağıtılırdı. Saray fırınlarında başta has ekmek ve hacri ekmek olmak üzere çok çeşitli ekmekler üretilmekteydi.[2]

1- Fırında ekmek pişirilmesi (İntizâmî)

İstanbul'da sadece asker ocakları için ekmek çıkaran fodla fırınları vardı. İlki Fatih döneminde av köpeklerinin yiyecekleri için kurulan fodla fırınlarının bir adı da sekban fırınlarıydı. Çünkü bu fırınlar önceleri sekban, zağarcı ve haseki ortalarında beslenen av köpekleri için fodla çıkarmak üzere açılmış[3] daha sonra asker ocaklarına ekmek veren fırınlar durumuna gelmişlerdi. Fodla fırınlarındaki hiyerarşik yapı, saray fırınlarındaki yapı ile benzerlik göstermekteydi. Bunlarda da pişirici, hamurkâr, elekçi ve şakirdler mevcuttu. Bütün çalışanlarına ekmekçi bölüğü adı verilirdi.[4]

* Bitlis Eren Üniversitesi

1 Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, İstanbul 2004, s. 30, 64-65; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 459-460; T. Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam: Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul 1989, s. 26.

2 Bk. Mehmet Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık: XVII. Yüzyıl*, İstanbul 2008, s. 49-50.

3 Midhad Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul 1986, s. 114-115.

4 BOA, AE, I. Ahmed, nr. 175.

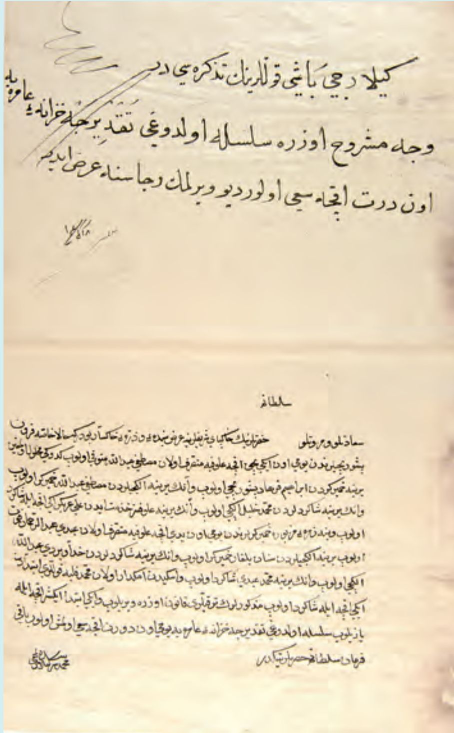

5- Çay Fincanları (MSA)

gerçekleşmişti. XIX. yüzyılda İstanbul'da tüketilen diğer içecekler sahlep ve bozaydı.

Mutfaklar ve Aşçılar

Osmanlı saray mutfakları, gerek mekânsal örgütlenmesi ve gerekse detaylı personel organizasyon yapısı ile İstanbul'daki konak mutfaklarından ve sıradan hane mutfaklarından büyük bir farklılık gösteriyordu. XIX. yüzyılda Osmanlı hanedanına ev sahipliği yapmış olan Beşiktaş Sahil Sarayı ve Yıldız Sarayı mutfakları Topkapı Sarayı'nın mutfak yapısıyla benzerlik gösteriyordu. Beşiktaş Sarayı'nda mutfak birkaç bölümden oluşur, sultan için hazırlanan yemekler *kuşhane-i hümayun* veya *matbah-ı has* olarak adlandırılan ayrı bir mutfakta hazırlanırdı. Saraylarda ayrıca bir fırın, bir helvahane ve kilerler bulunurdu. Mutfaklar kendi içlerinde *ocak* adı verilen birimlere ayrılır ve her ocak farklı bir birime hizmet verirdi: şehzade ocağı, hazinedar ağa ocağı, kethüda kadın ocağı, ustalar ocağı, seferli kethüdası ocağı gibi. Dolmabahçe Sarayı'ndaki mutfaklar da birkaç bölümden oluşmaktaydı: Hareme ve saraydaki görevlilere hizmet eden mutfaklar (*Matbah-ı Âmire*), harem bölümüne Aş Kapısı ile bağlanan, Beşiktaş yönüne doğru sarayın son yapısında yer alırdı. Sarayın *birûn* bölümlerini oluşturan Bayıldım Bahçesi tarafında da mutfaklara bağlı üretim yapıları ve kuşhane-i hümayun, şehzadelere ait mutfaklar, fırınlar, kilerler, bir değirmen ve tatlıhane yer alıyordu. Sarayda ana mutfaklardan bağımsız olarak sultana ve valide sultana hizmet eden iki ayrı mutfak *Has Mutfak* adıyla harem ve selamlık bünyesi içinde bulunuyordu. Yıldız Sarayı'nda mutfaklar mabeyn-i hümayun ve harem binalarının gerisinde, ambar ile silahhane arasında yer alıyordu. Saray bünyesi içinde mutfaklara hizmet eden tavukluk, güvercinlik, bağlar, meyve bahçesi, limonluk ve bir de yoğurthane vardı. Sultanın ve haremin mutfakları dışında, genel olarak mutfaklar hizmet ettikleri kişilere göre şehzadeler mutfağı, silahşoran ocağı, dağıstan ocağı, *muzıka-i hümayun* mutfağı, kayıkçılar mutfağı diye ayrılıyordu. Mutfaklar kendi içlerinde de büyük ocak, yeni düzen ocağı (*tertib-i cedid* ocağı), börek ocağı, tatlı ocağı, perhiz ocağı gibi uzmanlık alanlarına göre ayrılmıştı. Bu mutfaklara bağlı olarak çalışan çok sayıda görevli bulunuyordu. Örneğin, 1882 yılına ait bir maaş defterine göre Yıldız Sarayı mutfaklarına bağlı çalışanların sayısı 907 kişi idi. Bunların içinde gıda malzemelerinin tedarikini

2- Kilarcıbaşı Mehmed'in 7 Mayıs 1606 tarihli saray fırınlarında çalışanlar arasında hiyerarşik yapı kurulması hâlinde hazinenin büyük tasarruf edeceği hakkında arzı (BOA, AE.SAMD.I, 2/175)

3- İstanbul Fırıncıları (İntizâmî)

Osmanlı Devleti'nde kuruluştan itibaren ülkenin çeşitli yerlerinde, ihtiyaç sahiplerinin barınmaları ve beslenmeleri amacıyla hayır kurumları açılmıştır. Fetihle birlikte İstanbul başta olmak üzere ülkenin birçok yerinde yenileri açılmıştır. Bu hayır kurumlarının önemlilerinden biri imaretlerdi. İmaretlerin aşhanelerinden beslenenlerin ekmek ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla *fodla* ekmeği çıkaran fırınlar kurulmuştu.[5]

İmaret fırınlarından ayrıca zaman zaman halka da ekmek verilirdi. Özellikle piyasada ekmek sıkıntısının baş gösterdiği durumlarda, imaret fırınlarından halkın acil ihtiyaçlarının karşılanması için tedbirler alınırdı. İmaret fırınlarında ekmek her gün imal edilirdi. Bu fırınlarda çıkarılan her çeşit ekmek, saf buğdaydan yapılır, ekmek üretiminde çok az kullanılan arpa, daha çok misafirlerin atlarına verilirdi.

Osmanlı başkentinde, yabancı devlet elçiliklerinin ekmek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan elçilik fırınları, çoğunlukla Galata'da toplanmış olup çok kaliteli francala ekmeği çıkarmaktaydılar. Francalayı yabancı fırıncılar imal etmekte, bu ekmeği yabancı zenginler tüketmekteydiler. Bu sebeple de söz konusu ekmeğe devlet, narh uygulama gereği duymamıştır. Francala fırınları daha çok yabancı sefirler için ekmek üretmekteydi.[6]

İstanbul'da özel (halk) ekmek fırınlarını, çıkardıkları ekmek çeşitleri bakımından iki ana bölüme ayırmak gerekir. Bunlardan ilki has ekmek fırınları, diğeri ise harci ekmek fırınlarıydı. Has ekmek, kalite olarak harci ekmekten önce gelirdi. Çünkü bu ekmeğin üretiminde kaliteli, beyaz un kullanılırdı. Has ekmek fırınlarının sayısı, harci ekmek fırınlarının sayısına göre daha azdı. Bunun sebebi, söz konusu ekmeğin pahalılığı, dolayısıyla bu ekmeği tüketen insan sayısının sınırlı olmasıydı. Has ekmeğin fiyatı harci ekmekle aynı olmakla birlikte gramajı daha düşüktü. Fakat bazen has ekmek fırınları, ekmeğin gramajını 30-40 dirhem kadar noksan tutmak suretiyle nizama aykırı hareket ederlerdi.[7] Hükûmetin, duruma göre bazen has ve harci ekmek ayrımı yapılmaksızın tamamının aynı fiyatla satılmasına karar verdiği de olmuştur.[8] Bu yolla gramajlarla ilgili meydana gelen kargaşanın önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Harci ekmek fırınlarında üretilen ekmek, has ekmeğe göre kalitesi daha düşük bir ekmekti. Has ekmeğe göre çoğu zaman gramajı daha fazla olduğu için gelir düzeyi düşük olanlar tarafından tüketilirdi; dolayısıyla kullanımı daha yaygındı. Bu sebeple İstanbul'un hemen her tarafında harci ekmek işleyen fırınlar vardı. Ekmek fırınları dışında İstanbul'da simit, börek gibi çeşitli unlu mamul çıkaran fırınlar da vardı.[9]

5 Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2000, c. 3, s. 264.

6 S. Bozis, *İstanbul Lezzeti: İstanbul Rumlarının Mutfak Kültürü*, çev. F. Benlisoy ve S. Benlisoy, İstanbul 2000, s. 5.

7 BOA, MD, nr. 106, s. 37, Hüküm 85 (Evâil-i N 1106/ Nisan 1695).

8 İstanbul Müftülüğü Arşivi, Galata Kadılığı, nr. 73.

9 Ahmed Refik Altınay, *Eski İstanbul,* İstanbul 1931, s. 85; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. B-2, s. 16a. Simit ve börek fırınları hakkında bk. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültür ve Gündelik Yaşam*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 1997, s. 225; BOA, MAD, nr. 514, s. 26, 27 (20 M 1093/29 Ocak 1682); "Börekçiler", *DBİst.A*, II, 321.

6- Dolmabahçe Sarayı kileri

ve dağıtımını sağlamakla görevli olanlar, aşçılar ve tablakârlar bulunmaktaydı. Mutfakta çalışan aşçılar, uzmanlık alanlarına göre kebapçı, pilavcı, börekçi, perhizci, hoşafçı, tatlıcı, hamurcu; saray fırınlarında çalışanlar ise hamurcu, pişirici, ekmekçi, fırın hademesi olarak ayrılıyordu. Sultanın mutfağında çalışan aşçılar; aşçıbaşı, ikinci aşçıbaşı, kebapçıbaşı, tatlıcıbaşı, börekçibaşı, balıkçıbaşı, perhizcibaşı, refikleri ve neferlerinden oluşurdu. Sultan II. Mahmud döneminden beri sarayda bir balık mutfağı ve balık yemeklerinden sorumlu bir aşçının bulunması önceki yüzyıllara göre bir yenilikti. Ayrıca XIX. yüzyılda saray mutfaklarında çalışan aşçıların uzmanlıklarına göre ayrı ocaklarda çalışması da klasik dönem saray mutfak teşkilatına kıyasla bir farklılık oluştururdu. Diğer bir yenilik de XIX. yüzyılın sonlarında, saray mutfaklarında görevli bir tercümanın çalışıyor olmasıydı. Tercümanlar, Osmanlı sarayını ziyarete gelen yabancı devlet erkânı için hazırlanan Fransız usulü ziyafetlerin hazırlanmasında çalışan yabancı aşçılara tercümanlık yapmak için bulunuyordu. Saray mutfaklarında pişen yemekler *tablakâr* adı verilen hizmetliler tarafından dairelere taşınırdı. Her daireye hizmet eden tablakârlar ayrıydı. 1908 yılına kadar sarayda tablalar üzerinde yemeklerin dağıtımı devam etmiş fakat II. Meşrutiyet'in ilanından sonra saray görevlileri ve kâtipler için yemekhanede yemek verilmeye başlanmıştı.

İstanbul'da ekâbir, ricâl ve kibârın ve devlet ileri gelenlerinin oturduğu konak mutfakları saray mutfaklarının küçük bir modeli şeklindeydi. Mutfaklar, konağın karşısında ayrı bir yerde bulunurdu. Aşçıbaşı, kilercibaşı ve vekilharç yönetiminde hamurcu, kuşhaneci, pilavcı, kebapçı, sebzeci, bulaşıkçı, ocakçı mutfakta çalışırdı. Tablakâr ya da ayvazlar yemeklerin dağıtımından sorumluydu. Ayrıca harem dairesi içinde de küçük bir mutfak yer alırdı. XIX. yüzyıl sonlarında, Avrupa usulü mutfağın Osmanlı sarayında olduğu gibi İstanbul'un seçkin çevrelerinde de yavaş yavaş tanınmaya başlamasıyla zengin konaklarda ayrıca yabancı Frenk aşçıların da çalışmaya başladığı bilinmektedir. Çoğunlukla bahçe içinde yer alan sıradan İstanbul hanelerinde mutfak zeminde bulunurdu. Bu tip hanelerde yemeklerin hazırlanmasından sorumlu olan kişi evin hanımı ya da geliniydi.

Önceki yüzyıllardaki gibi XIX. yüzyılda da İstanbul'da yemek üretimi ve satışıyla ilgili çok sayıda esnaf bulunuyordu: sütçü, muhallebici, börekçi, güllaççı, bakkal, sebzeci, helvacı, turşucu, kahveci, manav, kasap, işkembe çorbacısı, yemişçi, şekerci, sucu, kebapçı, tavukçu, yumurtacı, paçacı, lokmacı, fırıncı, simitçi, bozacı, salepçi, ayak kahvecisi gibi. İstanbul'da dışarıda yemek yeme geleneği kebapçı, börekçi gibi esnaf dükkânları dışında imarethanelerde yer alan aşevleri ve lokantalarda yaşamaktaydı.

Yemek Kitapları ve XIX. Yüzyıl Yemekleri

XIX. yüzyıl, seçkin İstanbul mutfağının yazıya döküldüğü bir dönemdir. Bu dönemde yayınlanmış olan eski harfli Türkçe yemek kitapları, İstanbul mutfağının renkli yapısını, geçmiş yüzyılların izlerini taşıyan sayısız geleneksel lezzet ile ortaya dökmektedir. Aynı zamanda XIX. yüzyılda benimsenmeye başlanan yeni lezzetlerin ve farklı cemaat mutfaklarının da izlerini yansıtmaktadır. 1844-1927 yılları arasında Osmanlı Türçesi ile basılmış olan kırkın üzerinde yemek kitabı tespit edilmiştir. 1844 yılında Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Mehmed Kâmil tarafından kaleme alınan *Melceü't-tabbâhîn* (*Aşçıların Sığınağı*) bu dönemde yayınlanmış olan ilk yemek kitabıdır. Kitabın girişinde yazar, İstanbul'un

4- İstinye'de alt katı fırın, üst katı değirmen olmak üzere iki katlı bir yapı inşasına izin verildiği hakkında 1781 tarihli hüküm (BOA, C.BLD, 15/722)

5- Fırıncı ve simitçi (Vehbî)

Fırınlar imalatı kendi yetkilerinde olmayan herhangi bir ürünü imal edemezlerdi. Bir börekçi fırınının ekmek çıkarması yasak olduğu gibi bir ekmekçi fırını da börek imal edemezdi. Fırıncıların nizamı bu durumu kesin ifadelerle düzenlemişti. Bunun dışında bir durum, ancak kural ihlali ile mümkün olabilmekteydi. Fırınlar, söz konusu ihlalleri şikâyet ederek önlemeye çalışmaktaydılar.

Ekmek çıkarma izni, yalnızca ekmekçi fırınlarına verilmişti. Ancak bazen börekçilerin nizama aykırı olarak ve daha fazla para kazanmak amacıyla ekmek çıkardıkları da olmuştur. Bu durumun önüne geçebilmek için fırıncılar divana müracaat etmekteydiler. Bazen de ekmek fırınlarının kendi aralarında benzer sıkıntılar meydana geldiği olmuştur. Normal ekmek çıkarmaları yasak olduğu hâlde francala fırınlarının ekmek çıkardıkları görülen bir durumdu. Nizama aykırı bu hâl karşısında İstanbul Kadılığı müdahale ederek ihlallerin önüne geçmeye çalışmıştı.[10]

Fırınlar, imal ettikleri ürünlerini kendileri için tahsis edilmiş alanlarda satabilirlerdi. Ekmek ve diğer mamulleri fırınlarında satışa sundukları gibi, her fırına bağlı ve sayıları nizamlarla tespit edilen *iskemleciler* aracılığıyla da satabilmekteydiler. İskemle, bir dükkân (bakkal, kebapçı vs.) olabileceği gibi tezgâh şeklinde de olabilmekteydi. İskemleciler bağlı bulundukları fırınlardan ekmek ve diğer mamulleri alarak iskemlelerinde satarlardı. İskemlecilerin, iskemlelerinin dışında satış yapmaları yasaktı. Fırınlara ait tablakârlar (tablalar üzerinde ekmek satan seyyar satıcılar) başka fırınların yakınlarında ekmek satamazlardı.[11]

10 BOA, MD, nr. 114, s. 205; nr. 73, Hüküm 206, 1003-1594-1595; nr. 114-A, s. 193.

11 BOA, C.BLD, nr. 722 (1190/1776-1777).

Osmanlı Devleti'nde başta ekmek olmak üzere temel gıda maddelerine narh uygulanırdı. Buna göre devlet ekmek için resmî bir fiyat belirlemekte ve alışveriş işlemlerinin bu fiyat üzerinden yapılmasını istemekteydi. Narh fiyatlarında, mevsime bağlı olarak fiyatı değişen yiyecek maddeleri hariç, çok sık değişiklik olmazdı. Mevsime bağlı olarak fiyatı değişen mallardan biri ekmekti. Ekmek fiyatları harman sonrasında ayarlanır, yeni mahsul alınınca, eğer ihtiyaç duyulursa değiştirilirdi.[12]

Ekmek narhı daha çok, gramajının düşürülmesi şeklinde bir düzenlemeye tâbi tutulurdu. Normal

12 Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul 2000, s.130; Ahmet Kal'a, *İstanbul Esnaf Tarihi-I*, İstanbul 1997, s. 30, 31, Hüküm nr. 884; Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, c. 2, s. 562.

7- İçecek takımı (MSA)

aşçıları tarafından unutulan ve de yanlış uygulanan eski tarifleri yeniden canlandırma girişimiyle bir yemek kitabı yazmaya karar verdiğine değinir. İçerdiği 273 yemek tarifi ile Osmanlı yemek kültürü için hayli zengin, önemli bir kaynak kitap olan *Aşçıların Sığınağı* XIX. yüzyılda basılmış olan diğer yemek kitapları için referans oluşturmuştur. 1880/1881 yılında basılan *Yeni Yemek Kitabı,* 1882/1883 yılında basılan *Ev Kadını* ve 1900'de basılmış olan *Aşçı Başı* adlı yemek kitapları *Aşçıların Sığınağı* ile ortak yönler taşımaktadır. Bu kitap 1864'te Londra'da Türabi Efendi tarafından *A Manual of Turkish Cookery* adıyla İngilizceye de çevrilmiştir. İki eser kıyaslandığı zaman birkaç farklılık dışında içeriklerinin hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. *Aşçıların Sığınağı* on üç bölümden oluşmaktadır: çorbalar, kebaplar, yahniler, tavalar, hamurdan mamul börekler, hamurdan mamul sıcak tatlılar, soğuk tatlılar, bastılar, zeytinyağlı ve sağ yağlı dolmalar, pilavlar, hoşaflar, kahveden evvel yenecek tatlılar, meşrubat ve kitabın kenarında bulunan salata, tarator, turşu tarifleri. Anonim bir kitap olan *Yeni Yemek Kitabı*'nda yer alan Avrupa kökenli yeni yemek tarifleri XIX. yüzyılın sonlarında, İstanbul'da, seçkin çevrelerde moda olan yeni alafranga alışkanlıkları sergilemektedir. Kitabın başlığı, içeriği ve yazarının kitabı neden yazdığı ile ilgili verdiği bilgiler İstanbul mutfağının 1850'ler ve 1880'ler arası yaşadığı değişimleri belgelendirmektedir. Yazar, bu kitabı otuz yıl öncesine kıyasla artık değişmiş olan yemek pişirme tekniklerini tanıtmak için yazdığını söylemektedir. 1882/1883 yılında İstanbul'da basılan başka bir yemek kitabı olan *Ev Kadını*, XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı mutfak kültüründe Batılılaşmanın seçkin çevrelerde kısmen benimsendiğini gösteren diğer önemli kaynaktır. Yazarı Ayşe Fahriye, giriş kısmında, kitabı hanımlara yemek yapma tekniklerini, mutfak organizasyonunu ve servis usullerini öğretmek amacı ile yazdığını belirtir. Kitapta yemek pişirmenin temel ilkeleri, mutfak ve kilerin düzenlenmesi, gerekli mutfak ve sofra takımları, servis şekilleri, sofra adabı ile birlikte 802 tarif verilmektedir. Geleneksel yemek çeşitleri ve teknikleri dışında salçalar (soslar), et ve balık pelteleri, haşlama ve söğüşler, garnitürler, pateler, dondurmalar, konserveler

özellikle beklenmekteydi. Çöreğin hamurunun ekmek hamurunun yarı nispetinde kesilmesi ve içine gayet saf ve yeterli miktarda yağ konması bir diğer şarttı.[14] Fırıncıların nizama uygun kalitede ekmek imal etmelerini sağlamak maksadıyla hükûmet, ekmek numunesi uygulaması yapmış ve fırıncılardan, pişirilecek ekmeklerin numuneye uygun olmasını sık sık istemiştir. Özellikle ramazan ayında, fırınların bu konuya dikkat etmelerini sağlamak üzere görevlilere emirler gönderilmişti.[15] Osmanlı başkentinde her dönemde gerek kalite, gerekse fiyat konusunda meydana gelebilecek herhangi bir ihlal çeşitli müeyyidelere tâbi tutularak nizam sağlanmaya çalışılmıştır.[16]

6- Çörek ve ekmek satıcısı (Preziosi)

şartlarda ekmeğin fiyatı bir akçe olmakla birlikte darlık ve buhran dönemlerinde birkaç misli fiyata satıldığı olurdu. Narha tâbi mallar arasında kâr oranı en düşük tutulanı ekmekti. Temel beslenme maddesi olması hasebiyle devlet ekmekteki kâr oranını düşük tutmuştu. Bu oran genellikle %10 olarak uygulanmıştır.[13]

Fırıncılar, ekmeğin kalitesi, gramajı ve fiyatı konusunda sıkı kayıtlara bağlanmışlardı. Hangi ürünün hangi şartlarda ve özelliklerde imal edileceği belli bir nizama göreydi. Muhtesib ve koloğlanları fırınları sık sık dolaşarak herhangi bir aksamanın meydana gelmesini önlemeye çalışırlardı. Dolayısıyla fırınlar kaliteye ve narha azami dikkat göstermek mecburiyetinde bırakılmışlardır. *İhtisab* kanunlarında ve nizamnamelerde ekmeğin kalitesi hakkında açık hükümler mevcuttur. Buna göre unun iyi elenmesi, ekmeğin çiğ kalmayıp iyi pişmesi, hamurun içine yabancı madde karışmasının engellenmesi

13 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 298.

14 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1995, c. 1, s. 387. Bu konuda ayrıca bk. Hüsnü Kınaylı, "Esnaf, İstanbul Esnafı", *İst.A,* X, 5323; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Ankara [t.y.], c. 1, s. 315-316.

15 TSMA, nr. E 2179-1.

16 Esnafa verilen cezalar hakkında bk. Mehmet Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza İstanbul Örneği (H 1100-1200/M 1688-1768),* Ankara 2010.

8- Sarayda kullanılan bir tabak (MSA)

kitapta yer alan yeni yemek teknikleridir. Kitapta XIX. yüzyıl sonlarında İstanbul'a göç eden Kafkas, Rumeli göçmenleriyle gelen peynirli mantı "piruhi", Çerkez tavuğu gibi tarifler de bulunmaktadır. 1900 yılında İstanbul'da yayınlanmış olan *Aşçı Başı* adlı yemek kitabının yazarı Mahmud Nedim bin Tosun, askerlik yaparken yemek pişirmenin önemini fark etmiş olduğunu ve bu yüzden bu kitabı yazdığını belirtmektedir. Kitapta İstanbul mutfağına ait yemeklerden başka Anadolu mutfağına ait tarifler de bulunmaktadır.

Osmanlı Türkçesi ile yazılan yemek kitaplarının dışında XIX. yüzyılın son döneminde İstanbul'da Ermeni harfli Türkçe yemek kitapları da basılmıştır: 1871'de *Yeni Yemek Kitabı ve Hamur İşleri,* 1876'da *Miftâhü't-tabbâhîn* ve 1889'da Ohan Aşçıyan'ın *İlaveli Yeni Yemek Kitabı*.[1] Bu kitaplar içerik yönünden Osmanlı Türkçesiyle yayınlanmış olan diğer yemek kitaplarıyla benzerlik gösterirler. Aslında İstanbul'da yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Musevî cemaatlerin yemek kültürleri yüzyıllar boyunca alışveriş hâlinde bulunduğu için bu benzerlik şaşırtıcı olmamalıdır. XIX. yüzyıl İstanbul'u ayrı ayrı cemaat mutfakları yerine ortak paylaşılan mutfak kültürüne sahiptir. Bu mutfağın içinde en önemli farklılıklar, dinî yasakların ve dinle ilgili ritüellerin etkisiyle ortaya çıkan yemekle ilgili alışkanlıklardır. Örneğin Hristiyan cemaatin oruç dönemlerinin etkisi ile geliştirdiği yağsız ve etsiz yemek örnekleri gibi. Yalancı dolma, topik, pilaki, papaz yahnisi, paskalya çöreği bu yemeklere örneklerdir. Bu farklı yemekler paylaşılan İstanbul mutfak kültürü içinde zamanla erimiştir. Ancak Musevî cemaatine özgü bazı yemek tarifleri patlıcanlı börek, pırasa köftesi, ekşi erik ile pişirilen gelincik balığı gibi yemekler kendi çevreleriyle sınırlı kalmıştır. Ermeni harfli Türkçe yemek kitaplarında burginyon yahnisi, briyoş, beyaz mayonez, şukrutlu domuz sucuğu gibi alafranga lezzetlerin yanı sıra alaturka-alafranga mutfak kültürlerinin sentezini yansıtan Aziziye pudingi, Hünkâri salça, istakoz kıyması fırını, çikolatalı hoşaf gibi yeni lezzetler de bulunmaktadır.

1 Turgut Kut, *Açıklamalı Yemek Kitapları Bibliyografyası (Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler),* Ankara 1985, s. 84.

Alaturka ve Alafranga Sofralar

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı sarayı ve çevresinde benimsenmeye başlanan Avrupaî usulde (*alafranga*), masada çatal ve bıçak eşliğinde yemek yeme şekli ve bunun yanı sıra Avrupa porselen ve sofra takımlarının tercih edilmeye başlanması, imparatorluğun modernleşme sürecinde kültürel alanlarda da Batı'dan etkilenmeye başladığına işaret eder. Tanzimat'tan itibaren Avrupa ve Osmanlı mimari üsluplarının sentezi şeklinde inşa edilen Dolmabahçe ve Yıldız saraylarında alafranga usulde sofra düzeni uygulanmaya başlanmıştır. "Alafranga" yani Avrupaî usulde yemek yeme, Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde tanınmış ve geleneksel olarak yerde, sinide ortak bir tabakta servis edilen yemekler bu dönemden itibaren, en başta yabancı konuklar ağırlanırken, masada kişiye özel tabak, çatal, bıçak ve kaşık ile servis edilmeye başlanmıştır. Alafranga sofra düzeni İstanbul'da çok çabuk benimsenmemiş ve öncellikle seçkin çevrelerde uygulanmıştır. Yeni sofra düzeni ve adabının bu çevrelerde benimsenmesi XIX. yüzyıl sonlarında gerçekleşmiş ve hatta XX. yüzyılda da devam etmiştir. XIX. yüzyılda klasik dönemde tercih edilen Çin, Japon ve yerli porselenler yerine Avrupa'dan ithal edilen Sèvres, Meissen porselenleri kullanılmaya başlanmıştır. Avrupa porselenlerine duyulan ihtiyaç, yüzyıl sonunda Yıldız Sarayı'nda Sultan II. Abdülhamid tarafından bir porselen fabrikası kurulmasına yol açmıştır. Yeni sofra düzeniyle birlikte Tanzimat Dönemi'nden itibaren sarayda yüksek rütbeli yabancı konuklar ağırlanırken Fransız tertibi mönüler sunulmaya başlanmıştır. Örneğin 1856 yılında Dolmabahçe Sarayı'nın inşasının bitimi ve Kırım Harbi zaferi şerefine Osmanlı paşaları ve yüksek rütbeli yabancı asker ve sefirlere Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen ziyafetin mönüsünde geleneksel Osmanlı yemekleriyle seçkin Fransız mutfağından örnekler sunulmuştur. Yüzyıl sonlarına ait başka saray mönülerinde de yine yabancı konuklar şerefine alafranga usulde hazırlanmış ziyafet örnekleri

görülmektedir. Bu ziyafetlerde sunulan yemekler Türkçe ve Fransızca mönülerle belirtilmiştir. Fransız mutfağının Osmanlı sarayında yabancı misafirler ağırlanırken uygulanması Tanzimat Dönemi sonrası Osmanlı modernleşme hareketinin yarattığı bir sonuçtur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'da Pera ve Galata semtleri özellikle Avrupaî hayat biçimini binalarıyla, dükkânlarıyla ve restoranlarıyla yansıtan bölgeler olmuştur. Avrupa ile artan ticari bağlantılar, Avrupa kökenli tüketim maddelerinin de başkente gelişini artırmıştır. Ayrıca Pera ve Galata semtlerinde yabancı ve gayrimüslim yatırımcılar tarafından Avrupaî tarzda kafe, restoran ve pastaneler de açılmaya başlanmıştır. Bu yeni sosyalleşme mekânları İstanbul halkına alafranga sofra adabını ve lezzetleri tanıtmıştır. En başta moda olarak yapılan ve sunulan Avrupaî yemeklerin İstanbul mutfağına eklemlenmesi 1870'lerden itibaren kısmen gerçekleşmiştir. Zaman içinde yeni lezzet ve tarifler Osmanlı seçkin mutfağını etkilemeye başlamış ve sentez bir mutfak kültürü doğurmuştur. "Alaturka" ve "alafranga" kültür ikilemini yansıtan bu sentez sonucu 1850'li yılların mutfak anlayışı 1900'lü yıllarda farklı bir yola girmiş ve bu değişim seçkin çevrelerde devam ederek Cumhuriyet döneminde daha da belirgin bir hâl kazanmıştır.

CUMHURİYET DÖNEMİ İSTANBUL MUTFAK KÜLTÜRÜ

Asri Mutfak

Cumhuriyet dönemi İstanbul mutfak kültüründe XIX. yüzyılın sonlarında yaygınlaşmaya başlayan alafranga sofra düzeni ve adabı benimsenmesi ve bununla birlikte yeni yemek teknik ve malzemelerinin mutfakta kullanımı hız kazanmıştır. XIX. yüzyıl sonlarından itibaren kadınlara yönelik dergi, gazete ve kitaplar aracılığıyla ev idaresi, sofra düzeni ve alafranga yemek tariflerini modern Osmanlı kadınlarına öğretmeyi amaçlayan yaklaşım, Cumhuriyet'le birlikte yemek kitapları ve 1928-1929 yıllarında açılan kız enstitüleri ile taçlandırılmıştır.

1880'lerden itibaren İstanbul'da basılan yemek kitaplarındaki alaturka ve alafranga mutfak ikilemi Cumhuriyet döneminden günümüze kadar basılan yayınlarda gözlemlenmektedir. 1928 Harf Devrimi sonrası Cumhuriyet döneminde Latin alfabesi ile basılan yemek kitapları arasında "best-seller" niteliği taşıyan iki yayın vardır: ilk baskısı 1933 yılında yapılan Fahriye Nedim'in *Alaturka ve Alafranga Mükemmel Yemek Kitabı* ile Ekrem Muhittin Yeğen'in 1944'te basılan *Alaturka ve Alafranga Yemek Kitabı*. Bu kitapların yeni baskıları günümüze kadar devam etmiştir. Her iki yazarın ayrıca alaturka ve

9- Kâseler (MSA)

alafranga tatlı tarifleri içeren kitapları da bulunmaktadır. Fahriye Nedim'in yemek kitabı, Cumhuriyet'in modern kadınına hitap eden, ev idaresi ve ev ekonomisinin ailede kadının görevleri arasında olduğunu simgeleyen bir kitaptır. Cumhuriyet döneminde 1928-1929 yıllarından itibaren açılan kız enstitüleri ise modern ve bilimsel mutfak eğitimini diğer ev içi işler ile öğretmeyi hedeflemiş önemli eğitim kurumlarıdır. Kız enstitüleri Osmanlı İmparatorluğu'nda 1865 yılında açılan Kız Sanayi Mekteplerinin bir devamı niteliğinde olmakla beraber, bu enstitüler modernlik ve millî kimlik vurguları ile Osmanlı kimliğinden kendilerini ayrıştırırlar.[2] Kız enstitülerinin amacı Türk kızlarını ulusal değerlerle yetiştirmek ve onları ev işlerinde daha verimli hâle getirmektir. Yemek pişirme, ev ekonomisi ve dikiş nakış, gelecekte ev içi üretimini sağlayacak olan Türk kızları için öngörülen dersler arasındadır. Kız enstitüleri İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük kentlerin yanı sıra Bursa, Manisa, Adana, Trabzon ve Elazığ gibi Anadolu kentlerinde de açılmıştır. Bu enstitülerde bilimsel ve iktisatlı zaman kullanımını öngören, modern, sıhhi yemek pişirme, mutfak organizasyonu ve sofra tanzim ve adabı dersleri verilmiştir. Hadiye Fahriye, Ekrem Muhittin Yeğen'in kitapları ve sonrasında basılan diğer yemek öğretimi kitapları[3] enstitülerde eğitim amacıyla da okutulan ders kitaplarıdır. Bu kitaplarda yer alan yemek tarifleri eski yemek kitaplarında bulunan tariflerden oldukça farklıdır. Tariflerde standart ölçüler kullanılır. Kitaplarda kalori cetvelleri de yer alır. Öğrencilere ileri ve bilimsel

2 Elif Ekin Akşit, *Kızların Sessizliği Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul 2005, s. 17; Yael Navaro-Yaşın, "Evde Taylorizm: Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Evişinin Rasyonelleşmesi (1928-1940)", *Toplum ve Bilim*, 2000, sy. 84, s. 51-74.

3 Örneğin Leman Cılızoğlu, *Yemek Pişirme Temel Metod ve Uygulamaları. Beslenme, Yemek Görgü Kuralları,* Ankara 1971.

10- İstanbul'da bir lokanta (İBB Kültür A.Ş.)

11- İstanbul'da açık alanda bir lokanta (İBB Kültür A.Ş.)

yöntemlerle yemek pişirilmesi ve *alafranga* yemeklerin yapımı öğretilir. Alafranga yemek tarifleri böylelikle enstitüler aracılığıyla İstanbul yemek kültüründe yaygınlaşmaya başlar.

Cumhuriyet döneminden itibaren İstanbul'da basılan yemek kitapları yukarıda bahsedilen asri ve modern mutfak öğretisini okuyucuya sunan ve aynı zamanda alaturka- alafranga mutfak ikilemini yansıtan yayınlardır. 1900'lü yıllardan 1950'lere uzanan İstanbul mutfak kültüründeki dönüşüm ve değişimi yansıtan bu kitaplarda bir yandan geleneksel pişirme teknikleri, yemek tarifleri, tatlı ve hamur işi tarifleri öte yandan yeni pişirme teknikleri, alafranga yemek ve tatlı örnekleri yer almaktadır. Bu yemek kitapları, kebaplar, yahniler, tiritler, yumurta yemekleri, musakka, oturtma, bastı, dolma, zeytinyağlı gibi sebze yemekleri, pilav ve börekler, sütlü ve şerbetli tatlılar, şerbet ve turşular gibi geleneksel Osmanlı yemek kültürünün uzantısı olan yemek tariflerini içerirken, bunların yanında, buyyonlar (et suyu), konsomeler, balık ve deniz böcekleri çorbaları, salçalar (soslar), ragular, garnitürler, püreler, kotletpane, galantin, jigo gibi et yemekleri, alafranga tatlı ve şekerlemeler, kremalar gibi çoğu Fransız kökenli yeni yemek tariflerini de vermektedir. 1960-1980 arası İstanbul'da yayınlanmış olan yemek kitapları hem geleneksel hem de alafranga yemekleri bir arada bulundurmaları dolayısıyla benzerlik gösterirler. Alafranga yemek çeşitleri bu kitaplarda sayıca daha az ve artık İstanbul damak tadına adapte edilmiş şekilde bulunmaktadır.[4]

Yeni sofra düzeni ve adabını içeren adab-ı muaşeret kitaplarının basımı XIX. yüzyılın sonlarında başlamış ve Cumhuriyet döneminde devam etmiştir. 1894-1927 yılları arasında basılan, çoğunluğu çeviri eser olan bu kitaplarda Avrupa kültüründe yemek yeme adabı, ziyafet sofraları, aile içinde yemek sofraları gibi başlıklar altında Batı kültür normları okuyucuya tanıtılmıştır. Cumhuriyet döneminde modern adab-ı muaşeret ve bunun bir parçası olan sofra adabı ve yeni sofra düzeni siyasal elitler tarafından yeniden tanımlanarak meşruiyet kazanmıştır. Cumhuriyet devriminin bir parçası olarak eğitim kurumları, bürokratlar, askerler ve yeni oluşmaya başlayan Türk burjuvazisi aracılığıyla modern adab-ı muaşeret toplumda yaygınlaşmıştır.[5] Cumhuriyet baloları, otel ve lokantalarda yemek yeme, tren lokantaları gibi kamusal alanlar yine yeni sofra adabının öğrenildiği ve uygulandığı yerler olmuştur. Osmanlı döneminde günde iki öğün yemek yenirken, Cumhuriyet döneminde kahvaltı, öğle yemeği ve akşam yemeğinden oluşan üç öğün düzenine geçilmiştir. Bu değişimin sebebi de yine modernleşme süreci ile ilişkilidir. Çalışma saatlerinin 9.00-17.00 olarak düzenlenmesi, miladi takvime geçiş ve Batı dünyası ile uyumlu olma gayesi sebepler arasında sayılabilir.

Dışarıda Yemek Yeme ve Gıda Sanayinin Gelişimi

Osmanlı dönemi İstanbul'unda dışarıda yemek yeme zaruret hâlinde gerçekleştirilen bir eylem olduğu için dışarıda yemek yenilebilecek yerler sınırlı ve işlevseldi. Kebapçı, muhallebici, ciğerci, başçı, çorbacı, börekçi gibi çarşıda tek tip yemek satan yerler, seyyar yiyecek satıcıları, aşevleri ve imarethaneler ile meyhaneler dışında modern anlamda restoranlar 1850'li yıllara kadar İstanbul'da bilinmiyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle İstanbul'un Avrupaî semti Pera'da açılan oteller ve restoranlar, dışarıda yemek yeme kültür ve

4 Örneğin Necdet Dengizer, *Ev Kadının Yemek Kitabı,* İstanbul 1965; İlyas İmer, *Tatlıdan Tuzluya Türk Sofrası Alaturka-Alafranga Yemekler ve Tatlılar,* İstanbul 1976; Türkan Kasapoğlu, *Aile Yemekleri ve Sohbetleri*, İstanbul 1977.

5 Nevin Meriç, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi Adab-ı Muaşeret,* İstanbul 2000, s. 33, 59.

alışkanlığını İstanbul'un seçkin zümresine tanıttı. Bu restoranlar masaları, sandalyeleri, temiz sofra örtüleri, çatal ve bıçaklarıyla, alaturka ve alafranga zengin yemek listeleri ve içki içme imkânı sunmasıyla Osmanlı'nın geleneksel esnaf lokantaları ve aşçı dükkânlarından çok farklıydı. Özellikle 1890-1920 yılları arası Pera'da açılan Tokatlıyan ve Sümer Palas, Hôtel de France, Hôtel d'Angleterre, Fransız usulü mutfakları ile İstanbul'da tanındı. Pera'daki restoran örneklerine benzeyen Osmanlı geleneksel mutfak çizgisinde konforlu, servisi özenli ve geniş bir mönüye sahip lokantalar ilk olarak Sirkeci-Eminönü bölgesinde XIX. yüzyılın sonlarında açılmaya başlandı. 1879 yılında hizmete giren Konyalı Lokantası, ardından Ali Efendi, Nefaset, Süslü lokantaları ve XX. yüzyılın başında Pandelli Lokantası açıldı. Beyoğlu'nda geleneksel Türk mutfağına ağırlık veren ilk modern lokanta 1888 yılında Abdullah Usta tarafından Victoria adıyla açıldı, daha sonra lokantanın adı Abdullah Efendi'ye dönüştü.[6] İstanbul'da restoran kültürünün gelişmesinde 1917 Bolşevik Devrimi'nin ardından İstanbul'a sığınan binlerce Rus göçmenin büyük etkisi olmuştur. Beyoğlu'nda açtıkları ve işlettikleri restoranlar aracılığıyla İstanbul yemek kültürü Rus esintili yemekler ve içki kültürü ile tanıştı. Cumhuriyet döneminde Sirkeci'de 1927 yılında açılan Borsa Lokantası gibi İstanbul'da geleneksel mutfağı sunan modern lokantalar açılmaya devam etmiştir. Ayrıca alafranga yemekler sunan Hilton, Park Otel ve Divan Oteli gibi oteller ve Büyük Kulüp gibi kulüp restoranları da dışarıda yemek yeme kültürünü yaygınlaştırdı.

İstanbul'da yeme içme kültürünü etkileyen önemli bir sosyal olgu 1940 sonrası Anadolu'dan başlayan kırsal göç akımı olmuştur. Gayrimüslim nüfusun hızla azaldığı İstanbul'da 1950'ler sonrası, Anadolu'dan göç eden yerli halkın yemek kültürü yaygınlaşmaya başlamış böylece İstanbul mutfağı Güneydoğu Anadolu mutfağından içli köfte, lahmacun, acılı kebap ile tanışmıştır. Et lokantaları ve ocakbaşıların yanı sıra İstanbul'da çeşitli kebapçılar açılmıştır. İlerleyen yıllarda İstanbul'da Anadolu'nun yerel lezzetlerinin satıldığı irili ufaklı birçok lokanta açılmaya devam edecektir. 1980'lerden itibaren Türkiye'nin dışa açılma siyasetiyle beraber küreselleşmenin etkisiyle McDonalds, Pizza Hut gibi fast food zincirleri şubelerini önceleri sadece İstanbul'da açmıştır (Bu firmaların günümüzde İstanbul dışında da şubeleri bulunmaktadır). Hamburger, pizza, patates kızartması, sosisli sandviç gibi yabancı kökenli fast food yiyeceklerin tüketimi yaygınlaşmış; köfte ekmek, balık ekmek, lahmacun, pide gibi geleneksel Türk yemeklerinin bazıları da fast food kültürüne uyarlanmıştır. Öte yandan son otuz yılda İstanbul'da İtalyan, Çin, Japon gibi uluslararası mutfak örneklerini sunan restoranlar da açılmıştır. Küreselleşmeye bir tepki olarak yerel mutfak değerlerinin önem kazanması 1990'lar sonrasına denk gelmiştir. Osmanlı mutfağının inşa edilmesi ve yiyecek içecek dünyasında pazarlanması, öte yandan yerel Anadolu mutfaklarının keşfi, son yirmi yılda İstanbul mutfak kültürü içinde yaşanan değişimler arasındadır.

6 Artun Ünsal," Geçmişten Günümüze İstanbul'un Lokantaları", *Şehir ve Kültür: İstanbul,* İstanbul 2010.

KAYNAKLAR*

Bilgin, Arif ve Özge Samancı, *Türk Mutfağı,* Ankara 2008.

Esemenli, Deniz, *Osmanlı Sarayı ve Dolmabahçe,* İstanbul 2002.

Fahriye Nedim, *Alaturka ve Alafranga Mükemmel Yemek Kitabı,* İstanbul 1933.

Kut, Cüneyt (ed.), *Mehmet Kamil (1844) Melceü't Tabbâhîn (Aşçıların Sığınağı),* İstanbul 1997.

Kut, Turgut, *Açıklamalı Yemek Kitapları Bibliyografyası (Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler),* Ankara 1985.

Kut, Turgut, "Aşçıların Anahtarı, Miftahü't Tabbâhîn", *Yemek ve Kültür,* 2009, sy. 17, s. 119-127.

Mahmut Nedim Bin Tosun, *Aşçı Başı,* İstanbul 1318.

Samancı, Özge, "Sultan II. Abdülhamit'in Sofrasında Balıklar", *Yemek ve Kültür,* 2008, sy. 11, s. 150-154.

Samancı, Özge, "Fransız Üslubunda Osmanlı Ziyafetleri: 1914-1918 Yılları Arasında Düzenlenen On Dört Ziyafet Mönüsünün Gastronomik Dili Üzerine İnceleme", *Yemek ve Kültür,* 2007, sy. 8, s. 48-62.

Samancı, Özge, "La Culture Culinaire d'Istanbul au XIXe Siècle L'alimentation, les Techniques Culinaires et les Manières de Table [19. Yüzyıl İstanbul Mutfak Kültürü: Beslenme, Yemek Pişirme Teknikler ve Sofra Adabı]", doktora tezi, EHESS, 2009.

Samancı, Özge, "İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü", *Türk Mutfağı,* ed. Arif Bilgin ve Özge Samancı, Ankara 2008, s. 199-217.

Samancı, Özge, "19. Yüzyılın Birinci Yarısında Osmanlı Elitinin Yeme-İçme Alışkanlıkları", *Soframız Nur Hanemiz Mamur,* ed. S. Faroqhi ve C. Neumann, İstanbul 2006 s. 185-208.

Samancı, Özge, *İstanbul'un Lezzet Tarihi*, İstanbul 2011.

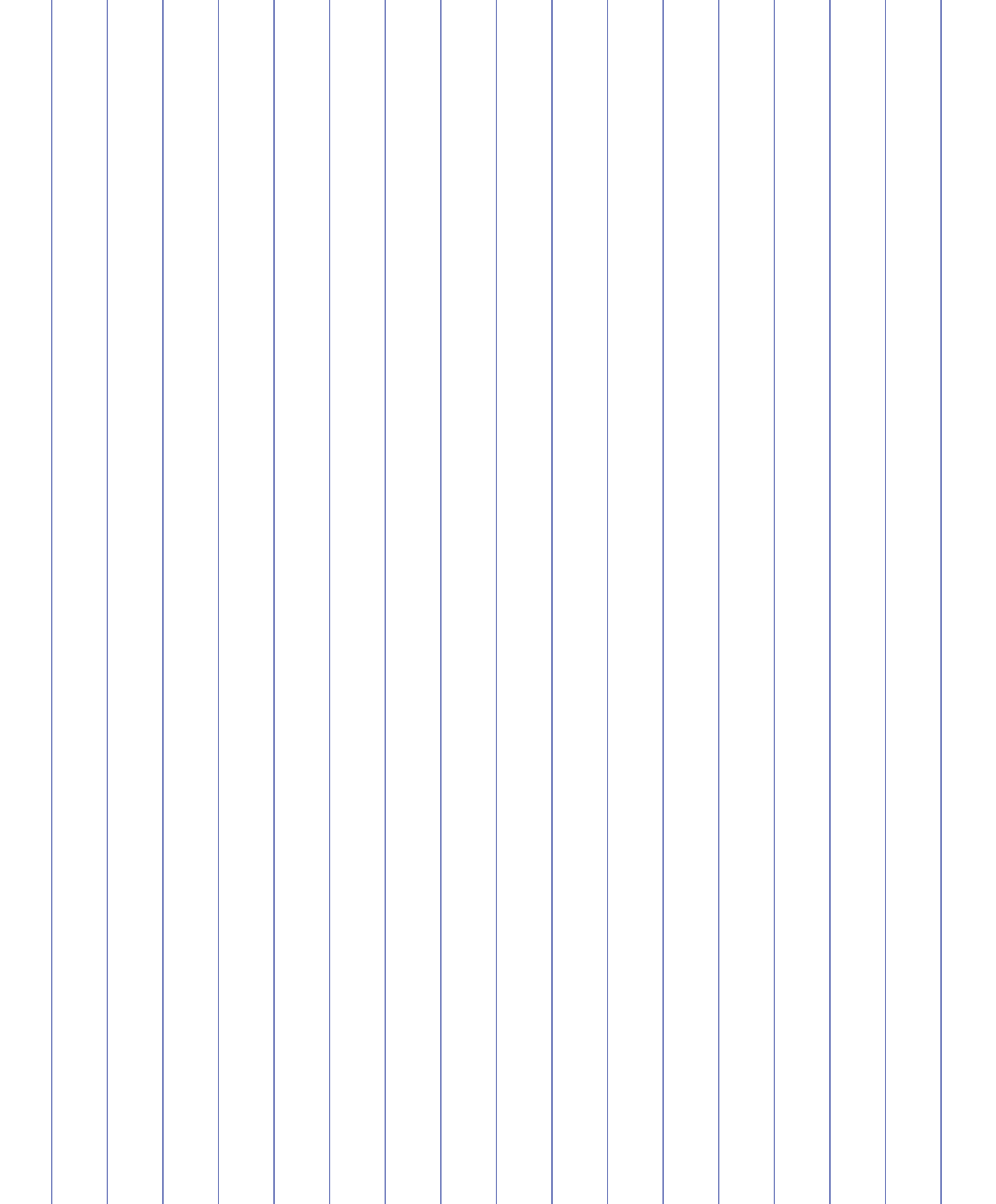
Vağinad, Pürad, *Mükemmel Yemek Kitabı 1926,* çev. Takuhi Tovmasyan, İstanbul 2010.

Yeğen, Ekrem, *Alaturka ve Alafranga Yemek Kitabı,* İstanbul 1944.

Yeni Yemek Kitabı, İstanbul 1298.

Yerasimos, Marianna, "Osmanlı Döneminde Rum Mutfakları", Türk Mutfağı, ed. Arif Bilgin ve Özge Samancı, Ankara 2008, s. 219-229.

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.

GİYİM-KUŞAM, MERASİM VE EĞLENCE

KONSTANTİNOPOLİS'TE GİYİM KUŞAM: 330-1453

TIMOTHY DAWSON*
ÇEVİRİ: AHMET AYDOĞAN

Roma İmparatorluğu'nun büyümesi değişik coğrafyalardan toprak parçalarının imparatorluk sınırları içine dâhil edilmesinden ibaret bir mesele değildi. İmparatorluğun bu başarısında kültürel unsurları hazmetme istekliliği merkezî bir yer tutar ki giyim kuşam alışkanlıkları da bu unsurlar arasında yer alır. Bu ihata edici tutum imparatorluk başkentinin uzunca bir süre *Byzantion* adıyla anılan şehre taşındığı dönemde de azalmadı. Dünyanın büyük yollarının kesişme noktalarından birinde bulunan şehrin konumu, şehre hem her taraftan mal gelmesini sağlıyor hem de kültürel eserlerin ve âdetlerin aktarılması için bir aracı rolü veriyordu. Şehir, giyim kuşam hususunda Avrupa üzerinde bütün orta çağlar boyunca önemli bir biçimlendirici etki göstermiştir.

Geç Antikite

Konstantinos'un Byzantion'u Yeni Roma olarak kabul ettiği dönemde eski Roma'da erkek kıyafetinin alametifarikası olan *toga* uzun zamandır yaygın kullanımdan kalkmış ve yerini çok daha pratik bir kıyafete bırakmıştı. Bütün cinsiyetler[1] için temel kıyafet bir *camisa*dan, boyun kısmı dar, manşetleri bilekleri sıkıca kavrayan hafif keten bir tunik veya gömlekten ibaretti. Erkekler için *camisa*nın boyu dizlere kadar, kadınlar içinse aylaklara kadar iniyordu. Bunun üzerine, *camisa* ile her bakımdan aynı fakat genellikle yünden yapılmış bir *tunica* giyiliyordu. Yani dirseklerin biraz altına veya bileklere kadar inen, yünden yapılma geniş, rahat bir kadın giysisi, *dalmatica* bir başka katman olabiliyordu. *Dalmatica*nın üzerinde bir başlık veya kukuleta olabiliyor ve duruma göre geniş yenlerinin yükünden kurtulmak için ihtiyaç duyulduğunda koltuk altlarında açıklıklar bırakılabiliyordu. Bu dönemde kıyafetlerde kullanılan kumaş yahut dokumalar genellikle düz ve sadeydi, her ne kadar yün, yaygın olarak kullanılan kırmız böceği ve çivitten elde edilen boyalarla kırmızı ve maviye boyanabiliyorduysa da, ekseriya ipliğin tabii rengindeydi. Daha dikkat çeken bir görünüş elde etmek için kadın giysisi üzerine muhtelif süslemeler yapılabiliyordu. *Tunica*nın boyun etrafında ve kol ağızlarında işlemeleri, omuzlar ve/veya etekler üzerine konulmuş parçaları (*segmenta*), eteklerde saçak veya püskülleri (*clavi*) ya da boylamasına şeritleri (*laticlavi*) olabiliyordu. Daha seyrek olmakla beraber *dalmatica* için de benzer süslemeler yapılabiliyordu. Süsleme başlarda, giysinin kumaşı dokunurken kilim tekniği kullanılarak işleniyordu, fakat zamanla daha ziyade bitmiş elbisenin üzerine dikilen yamalar veya şeritlerle yapılır hâle geldi. Toplumdaki daha varlıklı kesimler için nakış ve süs malzemesi olarak ipek kullanımı mümkündü hatta bazı durumlarda elbiselerin tamamı ipekten yapılabiliyordu.

Mısır'daki saklama koşullarının elverişliliği, bu dönemden kalma bol miktarda dokuma parçalarının günümüze ulaşmasını mümkün kılmış ve bunlar, "Kıptîlere mahsus" (Koptik) denilen ve bir giysinin tek parça hâlinde dokunmasına dayanan imalat usulünün bütün imparatorlukta baskın tarz olduğu fikrini uyandırmıştır.

Bununla birlikte, Konstantinopolis, günümüzde hâlâ İran ve Kuzey Avrupa'da kullanılan bu ısmarlama tekniklerinin yaygın kullanımını görmüş olmalıdır.

Tunica ve daha seyrek olmakla beraber *dalmatica*nın etrafına, cinsiyet farkı gözetilmeksizin, bronzdan imal edilmiş süslü bir tokayla tutturulan dar bir deri kemer takılıyordu. Bu kemerin üzerine *tunica* ile aynı kumaştan imal edilmiş ve kimi zaman onun üzerindeki işlemeye benzer bir desenle süslenmiş bir para kesesi asılabiliyordu. Bu giysilerin altına erkekler *brachae*, soğuk Kuzey Avrupalı erkeklerin kıyafetlerinden alınma, keten veya yünden mamul pantolonlar giyiyordu. Bu pantolonlar benzer bir tarzda ayak bileklerinde bitebiliyor veya ayakları da içine alabiliyordu.

Hava şartlarından fazladan korunmak için

* Araştırmacı

1 Bizanslılar hadımları üçüncü bir cins olarak kabul ediyordu ve zaman içerisinde bunların giyim kuşam alışkanlıkları bazı alanlarda farklı ve bağımsız bir hüviyete büründü. Bu durumda "erkekler" tabirinin has kullanımı hadımları dışarıda bırakacaktır.

kullanılan geleneksel giysi *paenula*ydı. Bu, baş için tepede bir açıklık bırakan bir koni oluşturacak şekilde dikilmiş, uzun düz kenarı büyük bölümüyle yarı yarıya kıvrılan yünden bir yarım daire veya yamuk şeklinde bir giysiydi. *Dalmatica* gibi *paenula*nın da bir başlığı yahut kukuletası bulunabiliyordu. Eteğin etrafı renkli bir dar şeritle veya bir desenle süslenebiliyordu. *Paenula* başlarda cinsiyet farkı olmaksızın herkes tarafından giyiliyordu, fakat bu dönemden itibaren ekseriya halktan kimselerce giderek daha az tercih edilir oldu; halk, köken itibarıyla Keltlere özgü olan ve düz, dört köşeli, dizin ancak bir miktar altına inebilen ve göğsün etrafına broşla tutturulan bir harmaniye, *sagum*a alıştı. *Sagum* köşelerinde *segmentae* ile süslenebiliyordu. Askerî hüviyeti olan daha resmî erkek pelerini Greklerden alınan *khlamus*tu. Bu sol eksene kıvrılan ve sağ kolu açıkta bırakarak sağ omuza iğneyle tutturulan büyük ve beyzî bir parçaydı. Üzerinde *tavlia* denilen dikdörtgen biçiminde iki erguvani parça bulunurdu; bunlar bir uçtan bir uca orta hatta yerleştirilir ve pelerin üste geçirildiğinde bedenin ön ve arkasından ortasını saran bir görünüm verirdi. Uzunluğu ayak bileklerine kadar yaklaşırdı. Bir başka harmani Perslerle irtibatlı *mandyas* veya *mantion*du. Bu düz bir yarım daireydi, yerine göre yuvarlatılmış köşeleri ve genellikle tezat teşkil eden bir kenarlığı olurdu. *Mantion khlamus*tan daha kısa olduğu ve göğsün ortasına tutturulduğu için *sagion*a benziyordu.

Bu dönemde başlık olarak kullanılan kılık kıyafet unsurları gayet sınırlıydı. Erkekler basit yuvarlak bir kep veya kasket, *pileus* takabiliyordu, askerî kullanımdan da *pannonian*, basık silindir görünümlü daha dayanıklı bir şapka geldi. Kadınlarsa başlarına bol dökümlü ince, keten bir örtü alıyorlardı, kimi zaman bu örtünün altına yerine göre gayet süslü bir pamuk dolgu yerleştiriliyordu. El yazmaları bu dönemde kadınların taktığı şapkaların nadir örneklerini göstermektedir. Zaman zaman örtü veya enli atkının üzerine sarılan türban, kadınların başlarını örtmek için kullandıkları daha gündelik kıyafetti.

Ayak giyeceği olarak daha sıcak ve kuru iklimlerde çarık [sandalet] kullanımı devam etmekle beraber imparatorluğun başka bölgelerinde, Doğu halklarının tercihi olan daha dayanıklı kunduralar ve çizmeler gittikçe yaygınlaşıyordu. Bunlar tip ve biçimleri günümüze kadar gelmiş olan, sağlam imal edilmiş, kimi zaman hayli süslü terliklerden konçları dizlere kadar çıkabilen oldukça gelişmiş binici çizmelerine kadar geniş bir yelpaze oluşturuyordu. Bu ayak giysilerinin ilk örneklerinin tek parça imal edilmiş yüzleri olurdu, fakat çok geçmeden modern imalat tekniklerinin habercisi olan daha karmaşık tasarımlar kullanılmaya başlandı. Daha fazla rahat etmek için, örgüye benzer bir teknikle imal edilen çoraplar sık sık, hatta çarıkla birlikte giyilirdi.

1- Kadıköy kazılarında bulunan III. yüzyıla ait kadın heykeli (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

III. yüzyıldan itibaren kullanıma giren Doğu'ya mahsus bir giysi çok geçmeden erkeklerin (ve daha az derecede olmakla beraber kadınların da) giysilerinde esaslı değişiklikler yapacaktır. Adı önceleri *fibulatorion* ve kısa bir müddet sonra *zôstarion* olan bu giysi, kadim zamanlardan beri Perslerin ve diğer Kafkas halklarının kullandıkları uzun kollu kaban yahut paltoydu. Başta bu

2- Balat kazılarında bulunan aile betimli mezar taşı (I-II. yüzyıllar) (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

3- Beyazıt kazılarında bulunan IV. yüzyıla ait bir erkek heykeli (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

paltoların düğmeleri yoktu, o sebeple bu dönemde boğaza tutturulan broşla (*fibula*), daha sonra da belin etrafını saran kemerle (*zôstêr*) birlikte tanınıyordu.

Yeni kullanılmaya başlanan paltoya verilen isimlerin de gösterdiği gibi IV. yüzyılın başlarından itibaren Grekçe, yüzyıllar boyu imparatorlukta en yaygın konuşulan dil olan Latinceyi resmî dil olarak tamamlamaya başladı ve ardından Batı eyaletlerinin çöküşüyle birlikte resmî dil Latincenin yerini aldı. Dolayısıyla bundan böyle teknik tabirler Grekçedir.

Orta Çağlara Doğru

VI. yüzyılın başlarında palto, erkeklerin günlük kıyafetlerinde pelerin ve harmanilerin yerini tamamen aldı. Ona bu konumu sağlayan ve zaman içerisinde tüm dünyada giyim kuşamda devrim çapında değişiklikler yapmasının yolunu aralayan tek bir yenilik, VII. yüzyıl sonları ve VIII. yüzyılda hızla yaygınlaşan düğmelerdi. Bu gelişme, sadece sokak kıyafetinin görünümünü değiştirmedi, aynı zamanda gelişmiş bir saray

4- Mevlanakapı'da bulunan IV-V. yüzyıllara ait bir mezar taşında resmedilen giysileri içinde bir erkek (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

5- Kocamustafapaşa kazılarında ortaya çıkarılan bir lahit içerisinde bulunan altın takılar (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

kıyafetleri sistemi için dayanak vazifesi de gördü. Saray mensuplarının ve merasimlerin sınıf ve bölümleri belirli niteliklere sahip harmaniler veya bol, kolsuz paltolarla tarif ediliyordu. Saray kıyafetlerindeki bu gelişmenin ilk aşaması imparatorluk tahtının konsüllerin güç ve kıyafetlerini kendinde toplamasıyla başladı. Konsüllerin asıl saray kıyafeti *toga*nın aşağıya doğru daraltılmış bir çeşidiydi ve zamanla bu kıyafet, *lôros* diye yeniden adlandırılarak, ta Osmanlı fethine kadar, en azından ikonografide, imparatorluk gücünün alametifarikası hâline geldi. IV. yüzyılda beyaz, Altın Tahta kadar sarayın her zaman olmasa bile, belli zamanlarda yüksek rütbeliler tarafından giyilen hâkim rengi olarak yerleşti. İmparator Iustinianos, erguvanı saray mensuplarının kullanımına tahsis ederek geniş kapsamlı bir sınırlama getirdi.

V. yüzyıl ila VII. yüzyıl arası, hayatın diğer alanlarında olduğu gibi giyim kuşam üzerinde de yaygın Pers etkilerinin özümsenmesiyle tanımlanır. Bunun bir veçhesini yüksek toplum kesimleri tarafından işli ve renkli ipek kumaşların çok daha yaygın kullanımı oluşturur. Günlük elbiselerdeki bu renk patlaması tek renkli saray elbisesini de ortaya çıkarır. Ünlü Ravenna mozaikleri mutat giyim tarzı karşısında yeni saray kıyafetlerini ince ayrıntılarına kadar resmeder: Askerlerin ve onlara eşlik eden kadınların parlak renkleri ve desenleri saray kıyafetlerinin sade beyazlığına güçlü biçimde tezat teşkil eder. Bu eski işlemeli kumaşlarda görülen ilk desenler bütün yüzeye dağılmış küçük figürlerdir. Kuşlar bu figürler içerisinde en yaygın olanıdır ve bu yaygınlık sadece Bizanslılarla sınırlı kalmamış, hem bölgedeki ipek sektöründe yatay etkiye sahip olmuş hem de Bizans döneminden sonra da varlığını sürdürmüştür.

Elbiseler bakımından kaban yahut palto Pers tesirinin sadece başlangıcıydı. Tüm toplum kesimlerinde erkekler ve hadımlar için belden ayak bileklerine kadar iki bacağı saran giysi esaslı bir dönüşüm geçirdi. Daha önce sadece Kuzey Avrupa'dan alınmış olan kaba pantolonlar giyiliyorken hemen her kesimde, o zaman çoraplarla desteklenen ince ketenden imal edilmiş külot pantolonlara ve seçkinlerin elbiseleri için keten veya yerine göre ipekli, askerlik ve binicilikte tercih edilen daha dayanıklı yünlülere kadar geniş çeşitlilik gösterebilen tozluklara rağbet edilir oldu. Soyluların ve hadımların elbise dolaplarında hayli önemli bir konuma yükselmiş olan bir başka Pers giysisi *skaramangion*, yenleri kollardan çok daha uzun olan bir elbise *tunik* veya ceketti. VII. yüzyılın başlarından itibaren seçkinlerin ve hadımların elbise ve saray tuniklerinin ayak bileklerine kadar uzandığı görülür.

Yüksek zümreden kadınlar, Pers giyim tarzını erkeklerden de önce benimsediler. Bunlarda üç özellik göze çarpar. Biri sol omuzdan sağ kalçaya çaprazlamasına üste geçirilen süslü omuz atkısıydı. Zaman içerisinde bu, saraydaki kadınların mühim hâllerde tercih

6- Kocamustafapaşa kazılarında ortaya çıkarılan bir lahit içerisinde bulunan takılar (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

ettikleri gösterişli kıyafetlerin parçası hâline gelecek ve *paragaudion* adını alacaktır. Ekseriya ortasında bir diski bulunan büyük ve hayli süslü bir kemer bu omuz atkısıyla birlikte tercih edilirdi. V ve VI. yüzyılların Pers tarzı elbiselerinin uzun, sıkı ve süslü manşetlerle toplanmış geniş kolları vardır ve daha sonra bunlara sarahaten "Pers-tarzı kollar" denilecektir. V. yüzyılın sonundan itibaren bu kol tarzı, erkeklerin ve hadımların saray kıyafetlerinde giderek daha fazla benimsendi ve kadın kıyafetleri de bu süreci takip etti.

Pers kollu elbiselerin yüksek zümreden kadınlar için bulunmamasıyla birlikte *dalmatica* veya şimdiki Grekçe söylenişiyle *delmatikion* gelişmeye başlar ve kadın terziliğinin odak noktasını oluştur. Yapımında ince bez veya dokumalar kullanılan bu elbiseler daha fazla süslemeyle işlenirler. Daha da önemlisi kollar, biraz daha uzun ve devamlı olarak daha geniştir. *Delmatikion* o dönemden itibaren Osmanlıların şehri alışına kadar kadınlar için mevki veya mertebe gösteren elbisedir, sıradan kadınların elbiselerinde kullanılmaya devam eden dar kollardan farklı kol modeliyle mevki sahibi hanımları sıradan kadınlardan ayırır. Mantoların kadınların elbise dolabının tam olarak ne zaman bir parçası hâline geldiği çözülmesi gereken bir mesele teşkil eder. Bizans sanatı her yerde kadınların "asıl" dış giysisi olarak *fainôlês*i (Latince *paenula*dan) muhafaza eder ve her ne kadar bu tür harmaniler kullanılmaya devam ettiyse de -X. yüzyıldan evvel imparatoriçenin saray kıyafetinin bir parçası olarak kullanılmasının gösterdiği üzere- mantolar yeteri kadar yaygın kabul görmeye başlamıştı, dolayısıyla kadınlar tarafından benimsenip kullanılmış olması muhtemeldir; bu da gösterir ki erkek kıyafetinin çok fazla gerisinde kalmamış olmalıdır.

Kadim zamanların sonlarına doğru süsleme desenlerinin çoğunun günlük elbiselerden kalkması desenli ve renkli kumaşların kullanımının bir sonucuydu. Gündelik elbiselerin genellikle yaka kenarlarında, daha seyrek olarak eteklerde süsleyici şeritler bulunurdu. Fırdolayı şeritler veya *laticlavi*, şimdiki ismiyle *stikhoi* veya *potamoi* ve dizlerdeki parçalar (*sêmenta*) bu dönemde ancak bazı saray ve kilise kıyafetlerinde kullanılıyordu.

Orta Bizans Dönemi

VIII. yüzyıl ila XI. yüzyıl arasında günlük giysilerdeki değişim daha azdır. Kullanılmaya devam eden temel dış kıyafet bir gömlek veya [kadın] iç gömleği (*esôforion*), bir tunik veya elbise (*roukhon*) ve manto ile erkekler için külot pantolon (*vrakha*) ve dizlikti (*touvia*); kadınlar için ise bunlara tamamlayıcı dış tabaka olarak *fainôlês* veya *mandyas* eklenebilir. Erkeklerin türban kullanmaya başlamaları bu dönemin başlarında ortaya çıkan bir gelişmedir. Kadınlar uzun zamandır türban kullanıyorlardı ve buna devam ettiler, fakat bu modanın cinsler arasında bir tür kendiliğinden geçişle mi yoksa Müslümanların yayılmasından kaçan Hristiyan Arapların etkisinin bir sonucu mu olduğu açık değildir. Türban bilhassa miğfer yerine kullanışlılığı sebebiyle askerî çevrelerde yaygınlaştı ve hatta X. yüzyıldan önce askerî törenlerde saray mensuplarının kıyafeti olarak göründü. Askerî türbanlar ve sivil hayatta kullanılan bazıları pamukla doldurulmuş fes veya kepler üzerine sarılıyordu, mamafih sonuncuların daha hafif olanları doğrudan erkeğin başına bağlanıyordu. Erkeklerin türban kullanmaları kadınların XI. yüzyılın başlarından önce Konstantinopolis'te yerleşmiş olan başörtülerinde yeni bir tarzın doğmasına vesile olmuş olabilir. Bu yeni başörtüsü de türbana benziyordu ama ya tek başına veya bir başörtüsü üzerine çok daha belirgin olarak silindir biçiminde sarılıyordu. Muhtemelen buna *savanion* deniliyordu ve kısa bir zaman sonra İslam dünyasında *isaba* ismiyle görülmeye başlayacaktır. Dinî bakımdan muhafazakâr bazı Hristiyan Doğu topluluklarında kadınlar peçe takıyorlardı ve her ne kadar kültürlü şehir kadınları doğal olarak pek fazla rağbet etmiyorlardıysa da bu baş örtme tarzı şehrin sokaklarında görülebiliyordu. Bundan başka giysiler askerî alandan gündelik kullanıma taşınabiliyordu. Bunlardan biri *zoupa*, tam uzun kollu, kalçalara kadar uzanan, ekseriya pamuk, yün hatta ipekle doldurulmuş ceketti. Başlangıçta zırhın verdiği rahatsızlığı azaltmak için kullanılmış olmalıdır. Zırh ve silahları

7- Bizans idareci kıyafetleri (*Le Costume Historique*, III)

nemden korumak için giyilen kaput, *gouna* veya *gounion* da böyle bir intikalin eseridir ve seyahat giysisi olarak yaygınlaşmıştır. Bir *gounion*un ekseri bir kukuletası ve ihtiyaca göre daha büyük hareket serbestisi sağlaması için koltuk altlarında veya büyük kollarının dirseklerinde açıklıkları olurdu.

Sarayın mutat giyim kuşamı erken orta çağlar boyunca değişimlerden pek fazla etkilenmedi. Kıyafetlere ve saray merasimlerine dair günümüze ulaşmış olan kitapçıklarda, saray teşrifatçısı Filotheos tarafından 899'da kaleme alınmış olan *Klêtôrologion*'da ve müteakip yüzyılın ilk yarısında İmparator Konstantinos Porfurogennêtos için hazırlanmış daha büyük *Merasimler Kitabı*'nda tafsilatlı izahatlar mevcuttur. Bu belgeler beyaz tuniklerin ve pelerinlerin saray muhitindeki birçok erkek ve hadımın gündelik saray kıyafeti olarak üstünlüğünü (*khlamudes*) yeniden teyit etmektedir; önemli ve sayıca kalabalık *Prôtospatharios* sınıfı altın süslemeli koyu kırmızı tunikle ayrılıyordu. Bu dönemin neredeyse bütün gösterişli erkek ve hadım tunikleri "Pers kollu"ydu, bol yenler ön kola sıkıca düğmelenen dar veya süslü manşetlere toplanıyordu. *Kôlovion* ve *kontomanikion* seyrek olarak karşılaşılan istisnalardı. Bu giysilerin her ikisinin de eski *dalmatica*ya geri giden bol, açık kolları vardı, fakat *kôlovion*da yenler bileğe kadar uzanırken, *kontomanikion*da ancak dirseğe kadar geliyordu.

9- Bizans idareci kıyafetleri (*Le Costume Historique*, III)

Birkaç özel durumda saray mensupları üzerlerine altın renkli çapraz dörtgen kumaş parçası (*tavlia*) dikili siyah bir pelerin (*khlamus*) veya hatta bu renk terkibine uygun tam takım alırlardı. Erguvan veya altın rengi *tavlia*lı beyaz *khlamus* sarayda en sık kullanılan dış giysi olarak en yüksek mevkii işgal eder fakat bunun hemen arkasından *mantion* ve *sagion* tabirlerinin bir arada kullanıldığı bir başkası gelir. Kadim zamanların sonlarına doğru yerleşen belirleyici örnek hâlâ geçerliydi, dolayısıyla *khamus* ayak bilekleri uzunluğunda, *tavlia*lı ve sağ omuz üzerine atılırken, *mantion*/*sagion* daha kısa, köşeli ve göğsün ortasına tutturuluyordu. Bazı *mantion*/*sagion* örneklerinin, eski *sagion*lar gibi, hâlâ dikdörtgen biçiminde olup olmadığı açık değildir, çünkü bu döneme ait resimler eski *mandyas*tan çıkarılan yarım daire biçimini göstermektedir. Erkeklerin ve hadımların saray kıyafetlerinin ilginç bir özelliği ayak giysisine gösterilen önemdir. İmparatorluğun ünlü kırmızı çizmeleri, giyilmeleri çok nazik bir ana işaret ettiği için çok hayati bir öneme sahiptir, çünkü bu tahtı zorla ele geçirenin taht ihtirasını sair her türlü merasim kıyafetinden daha iyi tanımlar. *Kaisar* veya imparator naibi işgal ettiği ara konumu temsil etmek için bir kırmızı ve bir siyah çizme giyerdi. Sıradan saray mensupları, bilhassa Senato üyeleri *kaligai*, eski Roma'nın askerî sandallarının daha zarif bir çeşidini giyerlerdi. Tam resmiyete uygun giyinmenin gerekli olmadığı hâllerde erkek saray mensuplarının *skaramangion*, Sasanîler döneminde ortaya çıkmış olan, yenleri kollardan çok daha uzun bir tunik giymeleri beklenirdi. Resmî giysilerden farklı olarak bu tunikler renkli ve desenli olabilirdi. *Skaramangion* imparatorluk şölenlerinin mutat giysisiydi; ancak giyilmesi büyük bir dikkat ve incelik sahibi olmayı gerektirirdi, çünkü giysinin yenlerini yemeğin içine düşürmemek büyük maharet isteyen bir işti. Cremona Piskoposu Liutprand, İtalya kralının elçisi olarak Konstantinopolis'i X. yüzyılda iki kez ziyaret etti; bu yolculuk hakkında izlenimlerini anlatırken sözü sık sık gördüğü kıyafetlere getirir ve yüksek mevki sahibi erkeklerin giydikleri, ayak bileklerine kadar uzanan tuniklerin ve uzun saçların erkeklere yakışmadığını belirtir. *Skaramangion*un çok uzun yenlerini bilhassa zikreder ve Bizans kaynaklarında sadece ima edilen bir âdeti, bir erkeğin imparatorun huzurunda şapka takmasının yasak olduğunu ifade eder. Bunun yerine bazı yüksek rütbeli erkekler en azından, ismi o zaman eski Roma *paenula*sından devralınmış, fakat daha sonraları Grekçe *fenôlion* tabir olunan bir merasim kukuletası takıyorlardı.

7- Bizans din adamları kıyafetleri (*Le Costume Historique*, III)

Saray kadınlarının kendilerine özgü denilebilecek şeref payesi çok daha azdı, bu az sayıdaki payeler için gösterişli kıyafetler daha da azdı. En bilineni nedimeninkiydi (*Koubikoularia*). Onun gösterişli kıyafeti *paragavdion*, yukarıda sözü edilmiş olan, soylu Pers kadınlarının elbiselerinden alınma bol dökümlü çapraz omuz atkısıydı. Çok daha seçkin bir paye *Zôstê Patrikia*'ydı. Her imparatoriçe kendisine bir başnedime seçerdi, fakat bunlar bu unvan yahut payelerini ömür boyu muhafaza ederlerdi, dolayısıyla ekseriya sarayda herhangi bir zaman birden fazla çekilmiş *Zôstai* bulunurdu. Unvan "kuşağı" *lôros*, eski Roma *toga*sından gelen merasime mahsus kumaştır. *Zôstê Patrikia* imparatoriçenin dışında onu taşıyacak tek kadındı. *Lôros* dışında bir *Zôstê Patrikia*da geleneklere uygun bir kukuleta (*maforion*), değerli taşlarla süslü bir kolye takımı (*kharzanion*), beyaz bir *propolôma* ve büyük bir şapka bulunurdu. Dönem sanatı erkeklerin resmî giysilerinin tek renkliliğine karşı tam bir tezat hâlinde renkli ve hayli süslü giyim kuşamlarıyla saray kadınlarının tümü için Ravenna mozaiklerinde gösterilen giyim tarzının devam ettiğini gösterir. Daha önce sözü edildiği üzere mevki gösteren elbise *delmatikion*, göz kamaştırıcı büyük yenleriyle dikkat çeken bir roptu; yenlerin erkeğin *skaramangion*unkileri kadar idaresi güç olması istenmiş ve böylece bir hanımın tavır, eda ve zarafetinin görünmesi amaçlanmıştır. Anlaşılan *propolôma* en soylu kadınlar, hatta mevki veya paye belirten kıyafetleri olmayanlarca resmî elbisenin gerekli olmadığı hâllerde giyiliyordu.

XI. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren önemli değişiklikler oldu, mamafih bunların hangisinin giyim tarzındaki değişimler, hangisinin güzel sanatlar uygulamalarıyla ilgili değişimler olabileceği tamamen açık değildir, çünkü ekseriya bunlar gündelik hayatın temsili veçhelerinde gecikmişlerdir. Bu dönemden itibaren şapkalar erkeklerin günlük kıyafetlerinin tasvirlerinde sık sık görünmeye başlar. En fazla göze çarpanı siyah bir kesik koni biçiminde olanıdır. Bu, Perslerin *kalansuve tavile* veya *külah*ının aynısıydı ve hiç kuşkusuz onunla irtibatlıdır. Bizans kaynaklarında külah İran'da kayıtlı kullanılmaya başlama tarihiyle aynı zamanlarda ortaya çıktığı için kökeniyle ilgili soru cevaplanamamıştır, ama gerçekliğiyle ilgili böyle bir soru yoktur. Kısa bir zaman sonra Geç Antikite'den kalma Pers sanatında karşılaşılan şekilleri hatırlatan soğan biçiminde beyaz bir şapkanın resimleriyle karşılaşırız. Bu belki sanatsal bir boşluk durumu olabilir, çünkü bu *kalansuve* stili İran'da ve İslam coğrafyalarında uzunca bir zamandır kullanımdaydı, dolayısıyla XI. yüzyıldan önce buralardan gündelik Bizans kıyafetine girmiş olduğu sonucuna varılabilir. Bulgarlarla müşterek kullanılan kabarık tüylü, yuvarlak uçlu kırmızı bir şapka da bir dönem hayli yaygın ve revaçtaydı.

Saray kıyafetlerindeki değişiklikler II. Basileios'un 1025'te ölümüyle hız kazanır. Saray kıyafetleri üzerinde geçici bir etkisi olmuş olan bir toplumsal değişim hadımların gözden düşmeleri ve zamanla kıyafetlerindeki ayırt edici özellikleriyle birlikte neredeyse tamamen kaybolmalarıdır. Giden ilk şeylerden biri *kaligai*ydi ve yerini daha gündelik bir ayak giysisine bıraktı. Mamafih bazı devlet memurları hâlâ ayakkabılarıyla ayrılıyorlardı. Yüzyılın ortalarına doğru cırlak portakal rengine boyalı çizmeler giyen şehir valisi (*eparkhos*) ile karşılaşıyoruz, bu sadece metinlerde zikredilmez, sanat eserlerinde de görünür. Bu bilhassa XII. yüzyılda ve son dönem Bizans sarayında kayda değer hâle gelen payeleri veya mevkileri renkleriyle gösteren ayakkabıların yayılmasındaki ilk örnektir. Bunun karşı ucunda, başlık yahut şapka alışkanlıklarında da değişimler vuku bulur. XI. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonuna gelindiğinde şapkalar sarayda görünmeye başlar. Günümüze ulaşan çizimlerde görülenler beyaz kubbe *kalansuve* ve kırmızı kabarık tüylü Bulgar şapkasıdır, fakat siyah külah da bir yolunu bulup saraya girmiş olabilir. Kuşkusuz her iki şapka biçimi de Palaiologos döneminin saray kıyafetlerinin önemli unsurları hâline gelmiştir. 1204'e kadar senato mensuplarınca kullanımı devam eder ve ayırt edici dairevi örgüyle süslendiğinde hukuki icra gücünün remzi olma vasfını sürdürür; *Eparkhos* ve *Vigla*, şehir polisi ve mahkeme üyelerinin kullanımına tahsis edilmiştir. XI. yüzyılda, desenli kumaşların kullanımının giderek yaygınlaşmasıyla birlikte saray kıyafetlerindeki tek renklilik de sona erer. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde özel renkli, özel desenli ipeklerin geniş ölçekli imalatı, anlaşılan o ki saray kullanımı için, müesseseleşmiştir. Hurma ağacı, sarmaşık yaprağı (çağdaş bir kâğıt oyunundaki maçanın aynısı) ve damlacık (ters dönmüş kalp biçimi) ilk kullanılan desenler arasındadır. Pelerinler erkek saray kıyafetinin önemli unsuru olmayı sürdürür fakat *khlamus* ile *sagion* arasındaki gelenekselleşmiş ayrım yahut üstünlük payesi ortadan kalkmıştır. Eski *khlamus*un bükümlü beyzîliği basitleşip yarı beyzî şekle bürünür ve çizimler omuzdan veya göğse tutturularak giyilen pelerinler üzerinde, kimi zaman eş zamanlı olarak görünen karakteristik süslemeli (eski *sagion*dan ve *tavlia* eski *khlamus*tan yavaş yavaş gelişerek) her iki biçimden pelerinler gösterir.

XII. yüzyılda günlük giyim kuşamda göze çarpan birkaç yeni tarz vardır. Batılı bir seyyah, Sion Dağı'ndan Alman keşiş Burckhardt, gördüğü elbiselerin sadece zengin ve ziyadesiyle süslemeli değil fakat aynı zamanda dar olduğunu kaydeder. Ancak Burckhardt'ın hangi türden insanlar hakkında yazdığı açık değildir. Kadın giysilerinin çoğunluğu geleneksel olarak gayet boldu ve baskın gelenek muhtemelen iffetli bir kadının bir *fainôlês* veya *madyas*a bürünmüş olarak dışarı çıkacağını vazediyordu. Bununla beraber elbiselerinin bolluğunun sebebi ahlakla ilgili olmaktan ziyade gündelik hayatın gerçekleriyle irtibatlıydı, birçok kadın hamile kaldığında yeni giysi satın alamayacak kadar fakirdi. Hayli dar veya bedene oturan kadın giysilerine dair başka kanıtlar da mevcuttur, dolayısıyla Burckhardt'ın yorumu münhasıran erkekler için geçerli olmayabilir. XI. yüzyılın sonunda Selçuklu Türkleri Anadolu'nun büyük bölümünde hâkimiyeti ele geçirmişlerdi. Diplomatik münasebetler ve Türk hâkimiyetindeki bu yeni devlette, "Rum Sultanlığı"ndaki hanedan rekabetinden ileri gelen ilticalar şehre yeni bir giyim tarzı, *yalma*, kruvaze palto modası getirmişti.

Saray kıyafeti gelişimini sürdürdü. Mevki veya mertebeleri renkleriyle gösteren ayakkabıların kullanımı yaygınlaştı. İmparatorluk gardırobunun (*prôtovestiarios*) başköşesinde yeşil çizmeler bulunuyordu ve mavi ayak giyeceği *sevastokratôr*, hayli yüksek bir şeref payesine aitti. Yüzyılın son çeyreğinde erkeklerin resmî kıyafetlerinde esaslı değişiklikler meydana geldi. "Pers tarzı kollar" kullanımdan kalktı. Yüksek sınıflarda ön kola sıkıca düğmelenen yenler motifi varlığını ancak tek parça olarak imal edilmiş bir elbise koluyla sürdürdü.

Bu usul daha sonra XIV. yüzyıl Avrupa'sında taklit edilecektir. Diğer rütbeler şimdi *kôlovion*, uzun, bol kollu tunik giyiyorlardı. Pelerin usul ve alışkanlıkları artık istikrara kavuşmuştur. Omuza tutturulan *khlamus*, *tavlia* bu dönemde kaybolmuşsa da, formu ancak yüksek rütbeliler tarafından kullanılıyordu. *Mantion* ise artık kilise kullanımıyla sınırlıdır. Beyaz kubbe şapka, birçok rütbe ve payeler için ortaktı, en seçkinler ise muhtemelen kadınların *propolôma*sından gelişmiş olan daha gösterişli bir şapka takıyorlardı. Bu çıkıntılı ucu ters çevrilerek giyilen köpekbalığı yüzgeci biçimindeydi. Kadınların saray kıyafeti daha da kısalmıştır. *Zôstê Patrikia* payesi XI. yüzyılda uygulamadan kalkmış görünür. Mamafih hâlâ nedimeler (*koubikoularia*) diye tabir edilen kadınların mevcut olup olmadığı açık değildir. Resimler saraydaki kadınların tümünün benzer şekilde üzerlerine büyük kollu kırmızı veya mavi sırmalı ipek kumaşlardan yapılma *dematikia* aldıklarını göstermektedir. Hanımlar arasındaki paye farklarının X. yüzyıldan beri devam eden şapka üzerindeki işaretlerle (*propolôma*) sınırlı olduğu izlenimini uyandırır.

IV. Haçlı Seferi, devleti darmadağın ettiği gibi Konstantinopolis kültürünü de tahrip etti. O dönemden günümüze günlük giyim kuşamda meydana gelmiş olabilecek üslup ve tarz değişikliklerine ışık tutacak çok az kaynak malzeme kalmıştır. Kalan az şey de erkekleri uzun paltolar ve belirgin biçimde Doğu'ya özgü türban veya şapkalarla göstermektedir. Sıradan kadınlar dönemin sanatında görülmez, fakat yaygın biçimde kullanılan temel kadın giysisi olarak *mandyas* ile kaplı uzun bir dış giysinin varlığını sürdürdüğü tahmin edilebilir.

Romiosi (Romalılar) neredeyse altmış yıllık bir mücadeleden sonra kayda değer bir işi, Konstantinopolis'i yeniden imar ve ihya etmeyi başardı. Peşi sıra saray kültürü ve onun kendine mahsus kıyafetleri de yeniden oluşturulmalıydı. Palaiologoslar daha önceki saraydan anlatım ve tasvirler içeren metin ve resimlere sahipti, bunlara istinaden tatbikat ve teamüller oluşturmaya çalıştılar. Ancak bunu yaparken onları çoğu zaman bizim bugün anlayabildiğimizden daha iyi anlamadıklarını gösterdiler. Yeniden canlandırılan saray âdetleri ve uygulamaları XIV. yüzyılın ilk yarısında *Memuriyetler Üzerine İnceleme* diye bilinen yazarı belli olmayan bir kitaba kaydedilmiştir. Bu kitabın verdiği bilgiler ikonalar ve el yazmalarındaki bağışçı portreleriyle büyük ölçüde doğrulanmaktadır. Erkek saray mensuplarının büyük çoğunluğunun kıyafetleri gündelik elbiselerinden pek farklı değildi. Esas elbise, sokağa çıkarken giyilenden tek farkı saray kullanımına tahsis edilen brokar kumaştan mamul ve sıkı sıkıya düğmelenmiş manşetlere sahip olmasından ibaret bir kaban ya da paltoydu. Buna duruma göre bir *skiadion*, geniş kenarlı bir külah, daha sık olarak bir *skaranikon*, XI. yüzyılda kullanıma girmiş olanlardan türemiş kubbemsi veya yarı konik bir şapka eşlik ediyordu. *Skaranikon* saray mevki veya mertebelerindeki ince ve nazik ayrımların odak noktasını teşkil ediyordu. Yüksek sınıfların kıdemlilerinin *skaranika*sı renklerle mevki veya mertebe farkını gösteriyordu ve imparatorun portreleriyle zengin biçimde süsleniyordu (Ortodoks kilisesinin kıdemli rahiplerinin *mitra*sı imparatorun yerine Mesih'e yer vererek şimdi bu stili taklit eder). Bir *skaranikon,* kıdemsiz bütün saray mensupları tarafından paylaşılıyordu. Bu daha sonraki zamanların *fes*ine benzeyen ortasından püsküllü kırmızı bir kesik koniydi. Birkaç yüksek rütbenin bir türbanla *epilôrikion*u, Orta Bizans döneminde zırh üzerine giyilen bir cüppe olarak kullanılmış yensiz bir paltoyu birleştiren askerî bir elbiseden türemiş saray kıyafeti vardı. Şimdi İtalyancadan alınan bir sözcükle *tabarion* diye bilinen *khlamus* yalnızca imparator tarafından giyiliyordu. İmparatorun ana giysisi siyah bir tunik, değilse kilisenin başı sıfatıyla mevkiinin belirtisi olarak kilise *sakkos*unun bir çeşidiydi. İmparator ve imparatoriçe yine zaman zaman, şimdi *diadêma* denilen *lôros* giyiyorlardı. Seçkin erkekler de *skaranikon*daki renge benzeyen ve rütbe farklarını renklerle gösteren ayakkabılar giyiyordu. Saray mensubu erkeklerin saray dışındaki resmî giysisi olarak *skaramangion*un daha önce işgal ettiği yeri şimdi birbirinden hafif değişiklikler gösteren ve eski askerî *gouniona* kadar geri götürülebilecek olan iki palto dolduruyordu. *Skaramangion* gibi bunların da bileğe kadar uzanan, çok uzun sarkık kolları vardı, fakat tıpkı *gounion*un farklı türleri gibi birinin, *lapatza*nın, kolun hareket serbestisini sağlamak için koltuk altlarında açıklıklar vardı; diğerinin, *granatza* denilenin ise dirseklerinde açıklıklar bırakılmıştı. Bu sonuncu elbisenin ismi kültürel nakil veya intikaldeki şaşırtıcıdır; yılankavi bir yolu gözler önüne serer, çünkü bu *gouniona* alternatif bir tabir olarak Grekçeye geçmiş Akadca bir sözcüktü, Haçlı seferleri sırasında bu elbiseyle Avrupa'ya taşınmış ve ardından Avrupa'da büründüğü biçimle yeniden Grekçeye girmiştir.

Nasıl ki erkeklerin saray kıyafetleri öncekinden daha sade ve çeşit bakımından daha az değişiklik gösteriyorsa bu dönemin saray mensubu kadınlarının kıyafetleri için de aynı şey söz konusuydu. Kıdemli saraylıların tümü saraya mahsus bir brokardan bol bir *delmatikion* ve birçok sivri ucu bulunan yaldızlı bir taç taşıyordu. Kıdemsiz

hanımların günlük elbiselerinden farklı bir kıyafetlerinin olup olmadığı bilinmemektedir.

1453'te II. Mehmed'in adamları, Konstantinopolis'teki giyim biçimlerinde tanıdık çok şey bulmuş olmalılar. Türklere mahsus fes gibi muhtemelen zamanla aksesuar haline gelen küçük *skaranikont*a benzeyen giyecekler Türklerin zorlanmadan benimsedikleri tarzlar oldu.

KAYNAKLAR

Achmet ibn Shirin, *Achmetis Oneirocriticon*, ed. Francis Drexl, Leipzig 1925.

Achmet ibn Shirin, *The Oneirocriticon of Achmet*, çev. Steven Michael Oberhelman, Lubbock 1991.

Constantine Porfurogennêtos, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, ed. ve çev. John F. Haldon, Wien 1990.

Constantine Porfurogennêtos, *The Book of Ceremonies*, çev. Ann Moffatt (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*'nin Yunanca edisyonu ile birlikte, Bonn 1829), Canberra 2012.

Dawson, Timothy, "Concerning an Unrecognised Tunic from Eastern Anatolia", *Byzantion*, 2003, c. 73, sy. 1, s. 201-210.

Dawson, Timothy, "Oriental Costumes in the Byzantine Court Reconsidered", *Byzantion,* 2006, c. 75, s. 97-114 .

Dawson, Timothy, "Propriety, Practicality and Pleasure: The Parameters of Women's Dress", *Byzantine Women: Varieties of Experience 800–1200*, ed. Lynda Garland, Aldershot 2006, s. 41-75.

Dawson, Timothy, *By the Emperor's Hand: Court Regalia and Military Dress in the Eastern Roman Empire*, London 2014.

Diocletian, "Edict on Prices", *An Economic Survey of Ancient Rome*, ed. Tenney Frank, Princeton 1959.

Iôannês Lydos, *On Powers or The Magistracies of the Roman State*, ed. ve çev. Anastasius C. Bandy, Philadelphia 1983.

Isidore of Sevile, *The etymologies of Isidore of Seville*, çev. Stephen A. Barney v.dğr., Cambridge 2006.

Maurikios, *Das Strategikon des Maurikios*, ed. George T. Dennis ve çev. Ernst Gamillscheg, Wien 1981.

Pseudo-Kodinos, *Traité des Offices*, ed. ve çev. Jean Verpeaux, Paris 1966.

OSMANLI İSTANBUL'UNDA GİYİM KUŞAM

BETÜL İPŞİRLİ ARGIT*

Giriş

Giyim kuşam ve sembolik anlamları, bir toplumda kadın, erkek ya da azınlık olmak gibi hâller yanında, gelenek ve görenek, siyasi işleyiş, kimlik inşası, zihniyet, maddi kültür, sosyal yapı, tüketim tarihi ve tekstil gibi konularda da bilgi verir. Yüzyıllara, bölgelere ve dinî inançlara göre farklılık gösteren Osmanlı toplum yapısı içinde, giyim kuşamın şekillenmesinde statü ve din dışında dönemin sosyokültürel, ekonomik, siyasal koşulları ve yerel şartlar belirleyici olmuştur.

Osmanlı döneminin İstanbul'unda giyim kuşam köklü bir geleneğe ve imparatorluğun geneli ile ortak bir yapıya sahiptir. Osmanlı giyim kuşamında, temel belirleyici İslami esaslar olmakla birlikte, Bizans ve Yakın Doğu mirasının etkilerini de dikkate almak gerekir. Aynı şekilde zamanın akışı içerisinde önemli değişimler olmuş, Batı etkisi başta olmak üzere, bu değişimin en etkili ve en görünür şekilde yansımaları kıyafette tezahür etmiştir. Hatta bazı dönemlerde, mesela II. Mahmud devrinde, kıyafete köklü değişimlerin sembolü olma gibi belirleyici bir konum bile yüklenmiştir. İstanbul, konumu ve başkent oluşu itibarıyla Osmanlı giyim kuşamının estetik ve zenginliğinin yansımasında merkezî ve öncü rolüyle seçkin bir yer edinmiştir. Kılık kıyafette tekdüzeliğin yaşanmadığı dönemlerde de bütün renklerin, şekillerin ve farkların sergilendiği bir merkez hâline gelmiştir.

Mühimme defterleri, hatt-ı hümayunlar başta olmak üzere muhtelif arşiv vesikaları, terekeler, seyahatnameler, hatıratlar, kıyafet resimlerini ihtiva eden albümler, minyatür, gravür, resim ve fotoğraflardan oluşan görsel malzeme, İstanbul'un bu zenginliğine ve değişimine yazılı ve görsel olarak kaynaklık etmektedir.

Fetih Sonrası İstanbul Halkının Kıyafetleri

Başka imparatorluklarda söz konusu olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da kıyafet belli sosyal, ekonomik, politik ve dinî anlamlar ifade eden ve belli kuralları olan bir unsurdur. Orhan Bey döneminde asker ve sivillerin kıyafetlerinin nasıl olması gerektiği konusunda düzenlemeler yapıldığına dair bazı bilgiler mevcuttur. II. Mehmed dönemi ise bu manada bir dönüm noktası mahiyetindedir. İstanbul'un fethinden sonra teşrifat kuralları bütün detayları ile belirlenmiş ve bu dönemde kimin nasıl giyinmesi gerektiğinin kuralları netleştirilmiştir.

II. Mehmed zamanında hazırlanan kanunnamede değişik sosyal gruplar arasındaki farklılığı vurgulama adına Divan-ı hümayun üyeleri, saray erkânı ve resmî görevlilerin giyimleri ile ilgili düzenlemelere yer verilmiştir. *Fâtih Kanunnâmesi*'nde "Hizmetkârlarına mücevveze giydirmek, vezirlerin ve kazaskerlerin ve defterdarların yoludur ve beylerbeyiler ve sancak beyleri üsküf yürütmek gerekir." ifadesi yer alır.[1] *Kanunnâme*'de belirtildiği üzere, hoca makamında olanlar Divan'a uzun yenli kaftan ile gelirlerdi.[2]

İstanbul halkının merasim adabına riayet etmesi ve herkesin haddini bilip kendi sınıfına tahsis edilen kıyafetle dolaşması talep edilmiştir. İmparatorluğun son dönemlerine kadar gerek kroniklerde, gerekse fermanlarda belirtildiği üzere rütbe, statü, meslek ve dine göre farklı kıyafetler tahsis edilmesinde, Hz. Muhammed'in "İnsanlara layık olduğu şekilde mumamele ediniz. (*Enzilü'n-nase menazilehüm*)" hadisi referans alınmıştır.[3] Ayrıca rütbeye, statüye, mesleğe ve dinî inanca göre farklı kıyafetler giyilmesi suretiyle düzen sağlanması Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "adalet" anlayışı ile de irtibatlıdır. Osmanlıların tatbik ettiği Yakın Doğu siyaset felsefesine göre *adalet*, "her bir kişinin doğru yerde muhafaza edilmesi" manasında olup bu ilke her bir kişinin kendi statüsüne tahsis edilmiş olan kıyafeti giymesi kuralını destekler mahiyettedir.[4]

* Marmara Üniversitesi

1 Fatih Sultan Mehmed, *Kânunnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin),* haz. A. Özcan, İstanbul 2003, s. 9.

2 Fatih, *Kânunnâme*, s. 17.

3 Ahmed Vasıf Efendi*, Mehasinü'l-Asar ve Hakaikü'l-Ahbar*, haz. M. İlgürel, İstanbul 1978, s. 118-119.

4 A. K. S. Lambton, "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship", *SI*, 1962, sy. 17, s. 91-119; İnalcık, "Padişah", *İA*, IX, 1964, s. 491.

1- Sarıkçı esnafı (İntizâmî)

İmparatorlukta her alanda olduğu gibi, giyim kuşam alanında da XVI. yüzyılda en yüksek düzeyine ulaşılmış, Sultan Süleyman zamanında, *Kanun-ı Teşrîfât* geliştirilmiştir.[5] Devletin gelişip zenginleşmesiyle kılık kıyafet, devletin himayesinde yaşayan her bir unsuru diğerlerinden ayıracak derecede çeşitlilik göstermiştir.[6] Padişahtan hademeye dek asker, sivil, ilmiye ve her sınıftan görevlilerin Divan-ı hümayun toplantıları, sefer, mevlit, bayram, diğer merasimler ve muhtelif vesilelerle rütbe ve mesleklerine göre giymesi gereken kıyafet ve başlıklar bellidir.[7]

Bu dönemde yaşayan Gelibolulu Mustafa Âlî'ye göre *seraser*, *kadife*, *kemha* gibi değerli kumaşlar, padişah ve şehzadelere uygundur. Daha aşağı olan *atlas*, *kemha*, *engilyon* gibi kumaşlar vezirlere, beylerbeyilere ve beylere uygun iken çuka ise her mevkiden insan tarafından kullanılır. Âlî, Osmanlılarda sınıf olmadığından hayıflanır ve parayı veren herkesin istediği kumaşı giydiğini belirterek bu durumu eleştirir. Sultanlara, şehzadelere ayrı; vezirlere, beylere ayrı; esnafa, rençbere, tüccara ayrı kumaş verilmesini arzular.[8]

Fermanlarda belirtildiği üzere İstanbul, başkent, hilafet merkezi ve ayrıca devrin ilim ve takva sahiplerinin toplandığı yer olması itibarıyla, giyim kuşamın şer'î hükümlere ve geleneğe uygun olmasına itina gösterilirdi. Bu durum imparatorluğun son yıllarına kadar bazı değişikliklerle devam edecektir.

İmparatorluğun genelinde olduğu gibi İstanbul'da da erkek kıyafeti asıl olarak sırasıyla üst üste giyilen *don*, *çakşır/şalvar*, *gömlek*, *entari/dolama*, *kaftan*, *kürk* ve *başlık*tan oluşmuştur. Elit ile halk arasında kumaşın kalitesi ve başlık şekli dışında model ve giysi çeşitliliği söz konusu değildir.

Bu döneme ait minyatürlerden oluşan görsel malzeme dönem kıyafeti hakkında önemli kaynak mahiyetindedir. *Süleymannâme, Surnâme-i hümâyun, Şehinşâhnâme, Hünernâme, Nusretnâme, Şehnâme-i Selim Han, Eğri Fetihnâmesi, Nüzhet-i esrari'l-ahbar der sefer-i Sigetvar, el-Kıyafetü'l-insâniyye fî şemâili'l-Osmâniyye, Zübdetü't-tevârih* adlı eserlerde yer alan minyatürler, bu dönemde farklı kesimlere mensup erkeklerin, merasimlerde ve gündelik hayatta muhtelif vesilelerle giydikleri kıyafetlerin şekil, kumaş, desen ve rengi hakkında fikir verir.[9] Ayrıca Bellini, Lorich, Thomas Dallam, Moryson, Nicolas de Nicolay ve dönemin diğer

5 Albert Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913, s. 133-141.

6 Örnekler için bkz. Emin Cenkmen, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, İstanbul 1948.

7 *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitâb-ı Müstetab, Kitabu Mesalihi'l-Müslimin ve Menafiil-Mü'minin,* haz. Yaşar Yücel, Ankara 1988, s. 73, 95, 113; Tevkii Abdurrahman Paşa, "Kanunnâme", *MTM*, 1331, c. 1, sy. 1, s. 498-542; Es'at Efendi, *Teşrifat-ı Kadime 1287*, İstanbul 1979.

8 Gelibolulu Mustafa Ali, *Mevâidü'n-nefâis fî-kavâidi'l-mecalis*, haz. Mehmet Şeker, Ankara 1997, s. 370-372.

9 *Hünernâme Minyatürleri ve Sanatçılar*, İstanbul 1969; Nurhan Atasoy ve Filiz Çağman, *Turkish Miniature Painting*, çev. Esin Atıl, İstanbul 1974; Esin Atıl, *Süleymanname: The Illustrated History of Suleyman the Magnificent*, New York 1986; Nurhan Atasoy, *1582 Surname-i Hümayun: Düğün Kitabı*, İstanbul 1997; Serpil Bağcı v.dğr., *Osmanlı Resim Sanatı*, Ankara, 2006; Metin And, *Osmanlı Tasvir Sanatları: Minyatür*, İstanbul 2002.

2- Kaftan terzileri (İntizâmî)

yabancı yazarları da İstanbul halkının giyim kuşamı konusunda yerli kaynakları destekler mahiyettedir.[10]

En eski zamanlardan itibaren başlık, kişinin sosyal, ekonomik, kültürel, mesleki ve dinî statüsünü gösteren bir dış unsur olmuştur. Eski Yakın Doğu âdeti olarak kadın ve erkek başlarını kapatmış, kadınlarda ve özellikle de erkeklerde başlık statü sembolü olarak işlev görmüştür. Osmanlı'da kullanılan *kavuk*, köklü bir geleneğe sahip olup kavuğa Uygurca eserlerde ve Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinde rastlanır.[11] Üzerine beyaz sarık sarılmış kavuk giymek Müslüman olma alametidir.[12] II. Mehmed zamanında yaygınlaşan beyaz sarık, II. Süleyman zamanında imparatorluğun her tarafına yayılmıştır.

Köklü bir geleneğe sahip olan kavuk, rütbeye ve merasime göre değişerek farklı dönemlerde muhtelif şekiller ve isimler almıştır.[13] Kavukların en bilinenleri *horasanî, selimî, kalafat, örfî, kafesî, mücevveze, kâtibî ve kallavî*dir. Padişah kavukları ana hatlarıyla birbirine

10 Bilgi ve resimler için bkz. Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*, Ankara 1983, s. 69-90; Semavi Eyice, "Avrupalı bir Ressamın Gözüyle Kanuni Sultan Süleyman", *Kanuni Armağanı*, Ankara 1970, s. 129-170; Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*, İstanbul 1994.

11 Nebi Bozkurt, "Kavuk", *DİA*, XXV, 71-73.

12 Walther Björkman, "Sarık", *EI*^{2} (İng.), X, 221- 233.

13 Örnekler için bkz. İzzet Kumbaracılar; *Serpuşlar,* İstanbul ts.

3- Tören kaftanı (TSM, nr. 13/739)

4- Kadın kıyafeti (İntizâmî)

benzemekle birlikte, her bir padişah kavuğun şeklinde değişiklik yapmıştır. XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'da yaşayan d'Ohsson, başlıklar hakkında detaylı bilgi verir. II. Mehmed'in ulemaya mahsus örfi kavuk giydiğini yazarken, mücevvezeyi ilk giyenin II. Bayezid olduğunu belirtir. I. Selim, *selimî* denen başlık şeklini getirmişken, I. Süleyman muhtelif başlık şekilleri icat etmesine rağmen mücevveze kullanmıştır. Kendinden sonra gelenler ise I. Mahmud dönemine kadar bu başlığı kullanacaklardır.[14]

Saray personeli, kalemiye ve askeriye mensupları şekil, renk ve kumaş açısından farklılık gösteren kıyafetler giymekle birlikte, farklı şekillerde kavuklar kullanırlardı. İlmiye sınıfı mensupları da derecelerine göre değişik kavuklar kullandıkları gibi, tarikat mensuplarının

14 Mouradgea d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, Paris 1788, c. 4, s. 113-116.

başlıkları da yine mensup olduğu çizgiyi gösterir mahiyetteydi. Kişinin sahip olduğu mevkiyi gösteren kavuk, mezar taşlarına da yansımıştır.

Osmanlı'da kadın erkek giyiminin önemli bir unsuru olan *şalvar*, İran menşeli olup İslam medeniyetinin hâkim olduğu bölgede ilk asırlardan beri yaygın olarak kullanılmıştır.[15] XVI. yüzyılda İstanbul'da yaşamış halkın terekelerine yansıdığı üzere erkekler de ferace giyerlerdi.[16] Abbasîlerden beri çeşitli İslam ülkelerinde özellikle ulema ve devlet adamları tarafından kullanıldığı bilinen *ferace*, Osmanlılarda XV. yüzyıl sonundan devletin yıkılış yıllarına kadar çeşitli değişikliklere uğrayarak devam eden, hem erkeklerin hem kadınların giydiği bir üst kıyafetidir.[17] Müslümanların en ayırt edici özelliklerinden biri ise, sarı ayakkabı giymeleridir. D'Ohsson ulemanın mavi, askerlerin bazılarının kırmızı renk çizme giydiğini yazar.[18]

Kadın ve erkek giyiminin diğer önemli bir unsuru ise *kaftan*dır. Göktürk heykellerinde ve Uygurlarda dize ya da yere kadar uzanan beli kuşaklı, dik veya devrik yakalı kaftanlar görülmesi ve Kaşgarlı Mahmud'un kaftandan bahsetmesi, kaftan kullanımının kadim bir geleneğe sahip olduğunu gösterir.[19] Kaftan muhtelif kesimler tarafından giyilmekle birlikte, padişah kaftanlarının kumaşları, özellikle klasik dönemdeki desenleri sembolik anlamlar yüklüdür. Dönem minyatürlerine yansıdığı üzere, kimi devlet görevlilerinin kaftanları sade iken, kimilerinin gösterişli kaftanlar giymesi, genel olarak kişinin statüsünün kaftanın kumaşına ve desenine yansıdığını açığa çıkarır.

Süleymannâme adlı eserde Kanunî 1532 tarihinde Safevî elçisini kabul ederken ihtişamlı bir kaftan ile tasvir edilmişken hemen sonrasındaki "Avusturya elçisini kabulü" resminde sade kıyafetler içinde resmedilmesi, Osmanlı diplomasisinde kaftanların sembolizmini görünür kılar.[20]

Görsel malzemeye yansıdığı üzere, muhtelif şekillerde dikilmiş kaftanlar mevcuttur. Sarayda bulunan kaftanların bazıları Türk kumaşlarından bazıları İtalyan kadifeden dikilirken, hem hayvan hem de insan figürü taşıyan kaftanların Safevî üretimi olduğu ve Osmanlı dünyasına ithal edildiği kabul edilir.[21]

Osmanlı saray yaşamında başkentte gerçekleştirilen törenlerin önemine binaen bu törenlerde padişahlar tarafından giyilen ya da kullanılan kumaşların sembolik önemi vardı. XV. yüzyılın cülus tasvirlerinde sultanların koyu mavi ve lacivert yas kıyafetleriyle resmedilmesi, sultanın tahta çıkışının, aslında selefinin cenaze törenine denk gelen bir tören olmasıyla açıklanabilir. *Süleymannâme*'de yer alan cülus sahnesinde Kanunî, koyu mavi zeminli kaftan giyerken gösterilmiştir. Şehzade Mustafa'nın boğdurulması ve diğer oğlu Cihangir'in vefatı sonrasında Şehzade Selim ile resmedildiği av sahnesinde, Kanunî'nin giydiği kaftan yine koyu mavi renktedir.[22]

Kaftan dışında Osmanlı giyim kuşamının diğer önemli bir unsuru, yine Selçuklu öncesi kadim bir geleneğe dayanan *kürk*tür. Kumaşın kalitesinde olduğu gibi, kürkün kalitesinde de kişinin statüsü belirleyici olmuştur. En değerli kürkler padişah için seçilirken geri kalanlar fiyatlandırılıp dükkânlara dağıtılırdı.[23] Kürk lüks olarak görünmesine rağmen, II. Mehmed sonrasında İstanbul halkının her kesimi farklı kalitelerde kürkler giymiştir. Narh defterlerine ve terekelere yansıdığı üzere kürk çeşitlerinden bazıları -değer sırasına göre- samur, su samuru, vaşak, kakum, karsak, tavşan, sansar, zerdava ve sincaptır.

Siyasi kültürün önemli unsurlarından olan hediyeleşmede kürk ve kumaşın yaygın olarak kullanılması, kimlere hangi kumaşların verildiğini görme imkânı sağladığı gibi, İstanbul'da yaşayan muhtelif statüye mensup kişilerin ne giydiklerini de gösterir. III. Murad'ın şehzadesi III. Mehmed için yapılan sünnet düğününü anlatan Gelibolulu Mustafa Âlî, III. Murad'a takdim edilen hediyeleri aktarır. Lehistan elçisi samur kürk, Kırım Hanı samur, kakum ve zerdava kürk göndermiştir. Acem şahından atlas, kemha, kutnu, üçüncü vezir tarafından diba, çatma, seraser verilmişken, çukacı taifesi kemha ve atlas-ı fireng vermiştir.[24]

Kıyafette devletin koyduğu kurallara ilaveten kişinin şahsi tercihi de belirleyici olur. Padişahlar ve üst düzey devlet adamları en lüks ve gösterişli şekilde giyinmelerine rağmen Yavuz Sultan Selim sade kıyafetler giymeyi tercih

15 Björkman, "Şalvar", *İA,* XI, 295-298.

16 Yvonne Seng, "The Üsküdar Estates (tereke) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524", doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1991.

17 Hülya Tezcan, "Ferace", *DİA,* XII, 349-350.

18 D'Ohsson, *Tableau*, s. 122.

19 Özden Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara 1989, s. 169.

20 B. B. Tekin, "Arifi Süleymannâmesi'nde Kaftan Tasvirleri: Kanuni Dönemi Dokumaları Hakkında bir Değerlendirme", *Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks,* 2012, c. 4, sy. 2, s. 182 (167-191).

21 N. Atasoy v.dğr., *İpek,* London 2001, s. 18.

22 Atasoy v.dğr., *İpek,*, s. 24.

23 A. Refik, *Eski İstanbul*, haz. S. Önal, İstanbul 1998, s. 4.

24 Gelibolulu Mustafa Âli, *Câmi'u'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr (Edisyon Kritik ve Tahlil),* haz. A. Öztekin, Ankara 1996, s. 23-37.

5- Osmanlı entarisi (TSM, nr. 13/804)

6- İstanbul'da erkek kıyafetleri (İntizâmî)

etmiştir. Dönemin sadrazamı, gayrimüslim temsilcilerin görünüşe çok ehemmiyet verdiğini belirtmesine rağmen, Yavuz sade giyimini değiştirmemiştir. İpek ve sırma kıyafetler giyen oğlu Süleyman'ı tasvip etmeyen Yavuz'un, "Bre çakşırlı sen böyle giyersen ya anan neylesin? Ona giyecek nesne komamışsın." diyerek oğlunu azarladığı rivayetinin doğruluğu şüpheli de olsa, bu anlamda hayli yaygınlaşmıştır.[25]

Kanunî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının son yıllarında kendisini değiştirdiği ve erken dönemlerindeki altın ve mücevherler içindeki lüks yaşamının, yerini sade yeşil cübbe giyimine bıraktığı belirtilir.[26] Nigârî tarafından yapılmış Kanunî portrelerinde, Sultanın sade kaftan ile tasvir edilmiş olması, Kanunî'nin giyim zevkinin sadeleştiğini göstermektedir ki bu son dönemlerde içinde bulunduğu ruh hâlinin de bir yansıması olabilir.[27]

İstanbul halkı tarafından giyilen kürk ve diğer giyim eşyalarının fiyat nizamı bulunup eşyalar narha tâbi olarak satılmıştır. Devlet, uygulanan merkeziyetçi sistem ile kılık kıyafet konusunda üreticiyi zarara sokmadan tüketiciyi koruma ilkesini benimsemiş, fiyat ve kalite hususlarında birtakım belirlemeler getirmiştir.[28] Ayrıca kime ne miktar ve ne kalite kumaş ve kıyafet tahsis edileceği de bellidir. *Fâtih Kanunnâmesi*'nde belirtildiği üzere, yeniçerilere her yıl beşer zira lacivert çuka ve her birinin başına sarması için altışar zira astar verilecekken, Hasoda'nın oğlanlarına yılda dört defa kaftan, üzerine çatmadan takye ve pabuç verilecektir.[29]

Dönem dönem alınan kararlarla, kaftanların etek ve kol boylarının belirlenenden eksik dikilmemesine, astarın eksik konmamasına, ön açıklık, etek ucu ve kol pervazlarının yapıştırılmayıp dikilmesine karar verilmiştir. Kaftan türleri ve fiyatları ise her yıl ilan edilip eksik malzeme kullananlar cezalandırılırdı.

Kimin ne cins kıyafet giyeceği belli kurallara tâbi olduğu gibi mevsimlere göre ne giyileceği konusu da belli kurallar çerçevesinde gelişmiş, imparatorluğun son dönemlerine kadar bu durum devam etmiştir. Nitekim

25 Mithat Sertoğlu, "Osmanlı Hükümdarlarının Kıyafetleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, 1952, sy. 34, s. 1778.

26 G. Necipoğlu, "A Kânun for the State, a Canon fort he Arts: Conceptualizing the Classical Synthesis of Ottoman Art and Architecture", *Süleymân the Magnificent and his Time*, haz. G. Veinstein, Paris 1992, s. 198 (195-216).

27 And, *Tasvir,* s. 150.

28 *Kānūnnāme-i Sultānī ber Mūceb-i Örf-i Osmānī: II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kānūnnāmeler*, haz. R. Anhegger ve H. İnalcık, Ankara 1956, s. 41, 49, 74, 79.

29 Fatih, *Kânunnâme,* s. 14, 18.

7- İstanbul'da farklı toplumsal kesimlerin kıyafetleri (TSMK, nr. B.408)

8- Karamanlı Hanım, Kanunî Sultan Süleyman'ın kızı (Mihrimah Sultan) ve Hanım Sultan'ın kıyafetleri (TSM, nr. 17 /1024)

II. Mahmud devri örneklemesi olarak Hızır İlyas, *Letâif-i Enderun* isimli eserinde bu konuda teferruatlı bilgi verir. Enderun'da dört kez mevsim giysisi değişmesinin âdet olduğunu, uygun giysinin bir tür ibadet olduğunu belirtir. Yazın sıcak havalarda giyilen beyaz kaftan, eylül ayı girince değiştirilirdi. Enderun-ı Hümayun'da kışın koyu renkler giyilir, hava ısınınca kışlık kıyafet olan çukaya kaplı samur kürk değiştirilerek sof kaplı samur kürk giyilirdi. Saray tarafından ilan edilen, mevsime dayalı kıyafet değişimi umumiyetle cuma günleri yapılırdı.[30]

Diğer hanedanlarda olduğu gibi Osmanlılar için de kıyafetin resmî ve sosyal statü temsili açısından anlamı büyük olup onurlandırılmak istenen kişiye değerli kumaşlardan yapılan *hil'at* hediye edilirdi.[31] İslam öncesi dönemlere kadar uzanan bir uygulama olan hilat giydirme, hiyerarşide üst statü sahibi tarafından daha düşük statüdeki kişilere hizmetlerini ödüllendirmek amacıyla yapılırdı. Verilen hilatin kalitesi kişinin statüsüne göre değişmekte olup bu alanda uzmanlaşmış terziler tarafından kumaşların en kaliteli ve pahalı malzemeden üretilmiş olanı kullanılırdı. İmparatorluk başkentinde hilat giydirilmesi kıyafetin sembolik anlamı açısından önemli bir yere sahiptir.

İstanbul'un saray ve ticaret merkezi olmasından dolayı moda İstanbul'da ortaya çıkar ve buradan imparatorluğun diğer bölgelerine yayılırdı. İstanbul modasının taşraya taşınmasında, merkezden taşraya görevlendirilen beylerbeyi ve kadılar gibi devlet adamları etkili olmuştur.

İstanbul modası Avrupa'da da tatbik edilmiş, Rus ve Avrupa saraylarında Türk kumaşları ve kıyafetleri rağbet görmüştür. Diplomatik ve ticari ilişkilerin yoğunlaştığı dönemlerde kültürel etkileşim de artmıştır. Avrupa başkentlerini ziyaret eden Osmanlı elçileri, Avrupa'da Türk modasının tanıtılmasına ve tatbik edilmesine vesile olmuşlardır.[32] Özellikle 1699 sonrası karşılıklı etkileşim artacak, XVIII. yüzyılda "Turquerie" modasının yansıması olarak Hürrem Sultan'ın kıyafeti Madame Favart tarafından giyilecektir. 1766 senesinde ise -diğer pek çok örnekleri yanında mesela- Vergennes kontesi, Antoine de Favray tarafından Türk giysileri içinde resmedilecektir.

30 Hızır İlyas, *Letaif-i Enderun*, İstanbul 1276/1859.

31 Fuat Köprülü, "Hil'at", *İA*, V, s. 483-6; N. A. Stillman, "Khil'a", EI^2 (İng.), V, 6-7.

32 N. Atasoy ve L. Uluç, *Osmanlı Kültürünün Avrupa'daki Yansımaları 1453-1699*, İstanbul, 2012; G. Renda, "Avrupa ve Osmanlı: Sanatta Etkileşim", *Osmanlı Uygarlığı*, haz. H. İnalcık ve G. Renda, Ankara 2003, c. 2, s. 1090-1121.

9- *I. Ahmed Albümü*'nde yer alan kıyafetlerden bazıları (TSMK, nr. B 408)

10- Kadın kıyafeti (Levnî, Albüm)

Geleneksel kıyafet tarzının bir uzantısı olarak, İstanbul'da kadın erkek kıyafeti genelde ana hatlarıyla aynı olup fark kullanılan aksesuar, kesim şekli ve başlıktadır. İstanbul'da yaşayan kadınların yüzyıllar boyunca küçük değişikliklerle devam edegelen giyim kuşamının en önemli ögeleri *şalvar*, *çakşır*, *bürüncük gömlek*, *entari/dolama*, *hırka*, *kaftan* ve *gömlek*, *kaftan*, *kürk*, dışarıda *ferace* ve *yaşmak*tır.

Osmanlı kadınlarının iç kıyafeti Orta Asya giyim tarzının devamıdır. Türklerin yüzyıllar boyunca batıya doğru yönelmeleri ve yer değiştirmeleri süresince giyim gelenekleri de birlikte taşınmış, yerel etkilerle zenginleşmiştir. Uygur dönemi kadınları ve sonrasında yaşamış Selçuklu dönemi kadınları şalvar ve entari giyinmişlerdir.[33]

Menavino, Dallam, Postel, Luigi Bassano, Hans Dernschwam, Busbecq, Philippe de Fresne-Canaye, Schweigger, Fynes Moryson, Nicolas de Nicolay, Lorichs gibi XVI. yüzyılın farklı dönemlerinde İstanbul'da bulunan kişilerin eserlerine ilaveten, Bremen albümünde bulunan görseller dönemin İstanbul kadınlarının kıyafeti hakkında fikir verir.[34]

Orta Asya'da İslam öncesi dönemde ve Selçuklu döneminde, kadınlar gösterişli başlıklar giyerlerdi. Özellikle Doğu Türkistan'da Uygurlu kadınlar kürkten yapılmış ve aksesuarlarla süslenmiş başlıklar kullanmışlardı. Çağatay dilinde kullanılan *hotoz* ve Farsça bir kelime olan *serpuş*, başlık çeşitlerinden birkaçıdır.

Fatih döneminde yaşayan kadınlar eski Anadolu ve Orta Asya geleneklerini sürdürmüşlerdir. Nitekim II. Mehmed döneminde İstanbul'da bulunan Bellini, eserlerinde kadınları külaha benzer başlık ile resmeder.[35] Fransız elçisi Gabriel d'Aramon ile birlikte gelen Nicolas de Nicolay ve Alman elçisi Busbecq'e eşlik eden Lorichs'e ait eserlerde fes başlıklar görülüp bunların benzeri Topkapı Sarayı'nda da sergilenmektedir.[36]

Başlık elit ile halk arasındaki farkı belirleyen önemli bir faktör olup saraylı kadınların ve zengin sınıf kadınlarının başörtüsü süslemeleri de daha ayrıntılı, incelikli ve ihtişamlı yapılmıştır. Ayrıca zenginliğe paralel olarak kıyafet sayısı artar, kumaş çeşitliliği ve kalitesi yükselir, kürk, kaftan gibi değerli eşyaların sayısı çoğalır. İthal kumaşlar ve ipek, zenginler tarafından tercih edilirken, fakirler yerel üretimi kullanırlardı. Haremde yaşayan hanedan mensubu kadınlar ve harem personelinin kıyafetleri konumlarına göre değişirdi.
Onlar halkın giysisinden daha özenli, özel olarak dokunmuş kaliteli kumaşlardan dikilmiş giysiler giyerlerdi.

33 N. Atasoy, "Selçuklu Kıyafetleri Üzerine Bir Deneme", *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1971, c. 4, s. 111-151.

34 Bilgi ve görseller için bkz. T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, s. 69-73; And, *16. Yüzyılda İstanbul*; S. Gürtuna, *Osmanlı Kadın Giysisi,* Ankara 1999; C. Kafadar, "Tanzimat'tan Önce Selçuk ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar", *Çağlarboyu Anadolu'da Kadın*, İstanbul 1993; J. Scarce, *Women's Costume of the Near and Middle East*, London 1987.

35 Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, resim no. 2.

36 Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, resim no. 55, 106; Kafadar, "Tanzimat'tan Önce Selçuk ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar", s. 261.

11- Günlük kıyafetleri içinde bir kadın (Levnî, Albüm)

Sokak giysisi olarak ise *ferace*, *yaşmak* ve *peçe* kullanılırdı. Yaşmağın bir bölümü gözler dışında yüzü kapatırken, diğer kısmı başı örterdi. Yabancı görsel kaynaklarda görülen feraceli, yaşmaklı ve kimisi peçeli kadınlar ile *Şehnâme-i Selim*, *Surnâme-i Hümâyun* ve *Hünernâme*'de görülenler birbirine benzemektedir.

Hangi toplumsal konumda olursa olsun kadın ferace ve yaşmaksız dışarı çıkmazdı. Görsel malzemede tek tip olarak görülen kıyafetin detayları terekelerde açığa çıkar. Terekelere yansıdığı üzere en yaygın ferace kumaşı çuka olup her dönem mevcut olmuştur. Nicolas de Nicolay'ın resimlerine göre yaşmağın bazılarının uçları püsküllü olup bazı kadınlar yaşmağın altına fes biçimli hotoz giyerlerdi.[37]

Dönemin yerli ve yabancı görsellerinde peçe kullanan kadınlara rastlanır. Nitekim XVI. yüzyıl kadın terekelerinin bazılarında peçe de geçmektedir. Son döneme kadar peçe bir grup kadın tarafından kullanılmaya devam edecektir.

Dikkati çeken bir husus İslamiyet'te kadının mahrem sayılması nedeni ile İstanbul'da yaşayan kadınların sokak kıyafetlerinin sayısı fazla olmamasıdır. Nitekim terekelerde iç kıyafete kıyasla dış kıyafet sayısı çok daha azdır.

İstanbul'da yaşayan çocukların kıyafeti ise Avrupa'da söz konusu olduğu gibi yetişkinler ile aynıydı. Görsel malzemeye yansıdığı üzere bu uygulama imparatorluğun son dönemlerine kadar devam edecektir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da bulunan van Mour'un eserlerinde, sıkça yetişkin gibi giyinmiş çocuk figürlerine rastlandığı gibi, Julia Pardoe de 1835'te gerçekleştirdiği İstanbul'a ziyaretinde iki yaşındaki çocuk ile yirmi yaşındaki genç kadının aynı şekilde giyindiğini belirtir.[38]

Ancak Müslüman erkek kıyafetinde sınıfsal farklılıkların kıyafete yansıması gibi gayrimüslimlerin kıyafetlerinde de birtakım sınırlamalar mevcuttu. Osmanlı toplumunda, kendinden önceki İslam toplumlarında olduğu gibi gayrimüslimlerin kıyafette Müslümanlardan farklı olmalarını ve onlara benzememelerini sağlayan birtakım kurallar vardı.[39]

Fetih sonrasında, yaşayan gayrimüslim halkın kendi kimliklerini belli edecek şekilde giyinmeleri esası İstanbul'da da benimsenmiştir. Müslümanlarla gayrimüslimlerin dış kıyafetleri arasında fark oluşturmak amacıyla özellikle kumaş kalitesi ve renkler konusunda durularak birtakım kısıtlamalar getirilmiştir. Gayrimüslimlerin bazı renkleri, birtakım lüks veya kaliteli kumaşları kullanmaları ve Müslümanların giydiği bazı kıyafetleri giymeleri yasaklanmış olup her bir

37 Nicolas de Nicolay, *Les Quatres premiers Livres de Navigations et Peregrinations Orientales*, Lyon 1568.

38 Julia Pardoe, *The City of the Sultans and the Domestic Manners of the Turks,* London 1854.

39 B. İpşirli Argıt, "Clothing Habits, Regulations and Non-Muslims in the Ottoman Empire", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2005, sy. 24, s. 172-176; *Kitabu Mesalihi'l-Müslimin ve Menafi'il-Mü'minin,* s. 85, 95, 113; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat: Tahlil ve Metin: 1066-1116/1656-1704*, haz. A. Özcan, Ankara 1995, s. 742; BOA, HH, nr. 32153, 54918; BOA, C.DH, nr. 10290; BOA, C.SM, nr. 884.

12- XVIII. yüzyılda kadın ve erkek tiplemesi (Levnî, Albüm)

gayrimüslim grubun farklı renkte kıyafet ve özel başlık giymesi talep edilmiştir.

Bu uygulama eski bir İslami gelenek olup halifelik döneminden bu yana gayrimüslimlere Müslümanlara benzememek adına özel renkler tahsis edilmiş, bazı kumaşları ve kıyafetleri giymeleri yasaklanmıştır. Halife Ömer, Yahudiler ile Müslümanlar gibi giyinmemeleri konusunda anlaşma yapmıştır.[40] Benzer uygulama Orta Çağ Avrupa'sında da söz konusu olup Yahudileri ve (İspanya'da) Müslümanları ayırmak için kırmızı ve turuncu kurdeleler, dolayısıyla özel alametler kullanılmıştır.

40 Boaz Shoshan, "On Costume and Social History in Medieval Islam", *Asian and African Studies,* 1998, sy. 22, s. 35-51.

13- XVIII. yüzyılda bir kadın tiplemesi (Levnî, Albüm)

İstanbul'da yaşayan gayrimüslim kıyafetleri konusunda düzenlemeler II. Mehmed ile başlamıştır. Fermanlardan takip edilebildiği üzere, XVI. yüzyılda gayrimüslim halkın giysilerinin biçim, kumaş cinsi ve renkleri üzerinde önemle durulmuştur. Örneğin 1580 tarihli bir fermana göre, II. Mehmed döneminde Yahudilerin kırmızı şapka ve siyah ayakkabı, Hıristiyanların ise siyah şapka giymesi talep edilmiştir.[41] Genelde koyu mavi ve siyah gibi renkler gayrimüslimlere tahsis edilmiştir. İslam geleneğinde gayrimüslimler, Müslümanlara mahsus sarık kullanamazlarken, sarı renkli ayakkabı da sadece Müslümanlar tarafından giyilmiştir.

Bu kuralların kimi gayrimüslimler tarafından ihlal edilmiş ve zaman içinde de ihlaller artmış, bazı gayrimüslimler kendilerine tahsis edilen renk ve kumaşları kullanmayıp Müslümanlar gibi giyinmeye başlamıştır. İhlaller neticesinde çıkarılan fermanlarda, kadim kuralların tatbik edilmediği belirtilerek, gayrimüslimlerin giymesi gereken veya yasak olan renk, kumaş türü ve kıyafetler tekrarlanmıştır. Ayrıca gayrimüslimlerden Müslüman kıyafetinde gezmemeleri ve kanunlara uymaları istenmiştir.

Dinî inançları gereği diğer cemaatlere benzememe düşüncesine sahip olan kimi cemaatler de kıyafet kurallarını uygun bulur. Kimi zaman kurallara uymayan gayrimüslimler kendi dindaşları tarafından şikâyet edilir. Nitekim 1568 tarihinde çıkan bir fermanda bir grup İstanbullu Yahudi, kendi dindaşlarının kıyafet kurallarına göre giyinmediğini belirterek yetkililere şikâyette bulunmuştur.[42]

XVII. yüzyılda gayrimüslimlerin kıyafeti önceki yüzyıla benzer şekilde devam eder. Seyyah Jean Thevénot, Yahudilerin -bazı kısıtlamalar dışında- Türkler gibi giyindiğini yazar.[43] Nitekim Nicolas de Nicolay'ın eserlerini gören La Chapelle'ye ait 1648 tarihli resimlerde gayrimüslim kadınlar Müslümanlara benzer.[44] Ancak bunlar genel uygulama olmayıp yukarıda zikredilen ihlallerle alakalı olmalıdır. Bu gibilerin ağır bir şekilde cezalandırıldıklarına dair belgelerle yeterli örneklemeler yapmak mümkündür. Diğer taraftan kıyafet üstüne kısıtlamalar devam etmiştir. Nitekim Paul Rycaut, 1662 senesinde sarı ayakkabı ve kırmızı kalpağın Hıristiyanlara yasak olduğunu yazar.[45] Ancak bu dönemde de gayrimüslimler ile alakalı benzer şikâyetler ve talepler, bazı detay farklılıkları ile aynen devam etmiştir. Gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyinmemeleri, atlas, kemha, kutnu, samur kürk, elvan çuka gibi iyi kaliteli eşyalar kullanmamaları talep edilir.

41 A. Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, haz. A. Uysal, Ankara 1987, s. 78.

42 Refik, *Onuncu Asr-ı* Hicride *İstanbul Hayatı*, s. 47-48.

43 Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, London 1687, c. 1, s. 81-82.

44 George de la Chapelle, *Recueil de divers portraits des principales dames dela porte du grand seigneur, tirée au naturel sur les yieux*, Paris 1648.

45 Paul Rycaut, *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*, London 1687, s. 117.

14- XVII. yüzyılda tören kaftanı (TSM, nr. 13/408)

Ahmed Nakşî'ye ait *Nâdirî Dîvânı* ve *Tercüme-i Şakâik-i Nu'mâniye* adlı eserler içinde yer alan minyatürler, XVII. yüzyılın ilk yıllarında erkek kıyafetlerinin, genel hatlarıyla önceki yüzyıllara benzediğini gösterir.[46] Ancak zaman içinde ayrıntılarda bazı değişiklikler yaşanır. Örneğin anonim bir Osmanlı tarihinde belirtildiği üzere vezirler Divan-ı hümayuna önceden mücevveze ile giderken, II. Mustafa zamanında kallavi ile gitmek kanun olur.[47] Diğer taraftan bu yüzyılda kumaş motiflerinde geleneksel ögeler değişir, motifler küçülür. XVI. yüzyılın karanfil motifi yerine bu dönemde madalyonlu motiflerin görülmesi, yabancı tesirini gösterir.[48]

İstanbul Halkının Kıyafetinde Değişim Dönemi

D'Ohsson'un (d. 1740-ö. 1807) eserinde bulunan ve kimisi L'Espinasse ve Hilaire'e (d. 1753-ö. 1822) ait resimlere ilaveten, Melling (d. 1763-ö. 1831), Castellan (d. 1772-ö. 1838), Rafael, Konstantin Kapıdağlı ve Dalvimart'ın resimleri ise, yüzyılın ikinci yarısına ışık tutarlar.[49] Yabancı kaynaklara ilaveten yerli eserlerden saray nakkaşı Levnî'nin minyatürleri ve özellikle III. Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğününün tasvir edildiği *Surnâme-i Vehbî* adlı eser içindeki resimleri ile, yüzyıl sonunda Enderunlu Fazıl'ın (d. 1760-ö. 1810) *Hûbânnâme* ve *Zenânnâme* adlı eseri ve Fenerci Mehmed albümünde yer alan resimler bu yüzyılda İstanbul halkının giyim kuşamının genel hatlarının geleneksel formda devam ettiğini gösterir.[50]

Ancak bu dönemde çıkarılan fermanlara yansıdığı üzere, İstanbul'da yaşayan Müslüman halkın kıyafetlerinde bazı kırılmalar yaşanır. Erkeklerden bir grup hadlerini aşıp kendilerine tahsis edilen kıyafeti

46 E. Atıl, "Ahmet Nakşi an Eclectic Painter of the early 17th Century", *Fifth International Congress of Turkish Art,* haz. G. Feher, Budapest 1978, s. 103-122.

47 *Anonim Osmanlı Tarihi, (1099-1116/1688-1704),* haz. A. Özcan, Ankara 2000, s. 290.

48 Ö. Nutku, "On Yedinci Yüzyılda Saray Kumaşları", *Toplum ve Bilim,* 1984, c. 4, s. 260-266; S. Faroqhi, "Introduction or Why and How one Wants to Study Ottoman Clothes", *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, haz. S. Faroqhi ve C. Neumann, İstanbul 2004, s. 31 (15-48).

49 Castellan, *Moers, Usages, Costume des Othomans et Abrégé de leur Histoire*, Paris 1812, c. 6, s. 1-44, 97; Octavian Dalvimart, *The Dress and Manners of the Turks*. London 1814; a.mlf., *Costume de la Turquie*, London 1804; Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'apres les dessins de M. Melling,* haz. M. M. Treuttel ve Würt, Paris 1819.

50 Gül İrepoğlu, *Levnî Nakış, Şiir, Renk;* İstanbul 1999; E. Atıl, *Levnî ve Surname,* İstanbul 1999; And, *Tasvir: Osmanlı Kıyafetleri Fenerci Mehmed Albümü,* haz. İlhami Turan, İstanbul 1986.

15- 1720 şenliğinde İstanbullu erkek ve kadınlar gösterileri izlerken (Vehbî)

giymeyerek üstleri gibi giyinmeye başlarlar. Esnaf, hizmetçi, sanatkâr ve hekimlerin bazıları kadim olan kıyafetlerini bozarak devlet ricaline mahsus kıyafetleri giyerler. Örneğin kakum ve vaşak kürk vezirler, ulema ve devlet ricaline mahsus olup halka yasak olmasına rağmen, esnaf ve halkın gücü olsun olmasın değerli kürkleri giyerek devlet adamlarını taklit ettikleri belirtilir.[51] Başlıklarında kanuna aykırı olarak birtakım değişiklik yaparlar. Netice itibarıyla üst ve aşağı tabaka, esnaf ve askerde imtiyaz kalmayıp herkesin eşit olmaya başlamasının, insanların hangi sınıftan olduklarının anlaşılmamasına ve netice itibarıyla düzenin bozulmasına neden olduğu yazılır. Ayrıca III. Ahmed döneminden beri insanların sefahat ve israfa yöneldiği ve halktan erkeklerin birbirini görerek kadınlar gibi gösterişe meylettiği belirtilir.

İmparatorluktaki esnaf ve avamın kendilerine tahsis edilen kıyafetten başkasını giymemesi, herkesin mensup olduğu grubun kıyafetini giyerek üstlerini taklit etmesi, zengin veya fakir her grubun elbise, başlık ve tavırlarında merasim-i adaba riayet etmesi gerekliliği ısrarla vurgulanır.

I. Abdülhamid, III. Selim ve II. Mahmud'un ilk dönemlerinde de benzer ihlal ve talepler devam etmiştir. İstanbul halkının devlet adamlarına mahsus olan samur, vaşak, kakum gibi kıymetli kürkler, sandallı cübbe ve biniş, çiçekli kaftan, şal ve Hind elbise giydikleri belirtilir. Kibâr dışındakilerin bol yenli erkân kürk giymemesi, erbaptan olmayanın Hind şalîsi ve Halep çiçeklisi kullanmaması, İstanbul, Ankara şalîsi, Bursa kutnusu ve Şam alacası giymeleri, böylece israfın önlenmesi talep edilir. Fermanlarda yasak olduğu belirtilen hususlara bazı İstanbulluların terekelerinde rastlanır. Örneğin yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da yaşamış kişilerin terekelerinde su samuru ve kakum kürk görülür.[52]

Önceki dönemlerde kimi gayrimüslimler Müslümanları taklit ederken, bu dönemde bazı Müslümanların gayrimüslimlere benzedikleri belirtilir. III. Ahmed dönemine ait bir fermanda kavuk esnafının Müslüman kavuğunu eskisi gibi dikmeyip Yahudi başlığı gibi diktiği, bu durumun Müslümanların gayrimüslimlere benzemesine neden olduğu belirtilir.[53]

51 İhlaller ve talepler için bkz. Betül İpşirli Argıt, "An Evaluation of the Tulip Period and the Period of Selim III in the light of Clothing Regulations", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* 2004, sy. 24, s. 11-28; Cabi Ömer Efendi, Cabi Tarihi, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003, c. 2, s. 753, 773; Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedid 1789-1807,* Ankara 1942, s. 101-102; Ahmed Refik, *İstanbul Hayatı: Hicri Onüçüncü Asırda: 1200-1255,* İstanbul 1988, s. 11; Ali Osman Çınar, "Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi", doktora tezi, MÜ, İstanbul 1999, s. 142, 289; Ömer Faruk Çalık, "Havas-ı Refia 325 No'lu Kadı Siciline Göre 1802-1805 Tarihlerinde Eyyüb Kazasında İktisadi ve Sosyal Hayat", yüksek lisans tezi, MÜ, 1996, no. 14, 15; Hasan Çağlar, "İstanbul Kadılığı 76 numaralı Emir ve Ferman Defteri: (1211-1217/1796-1803)", yüksek lisans tezi, MÜ, 1993, no. LXXIII; Sadık Albayrak, *Osmanlı'da Sosyal Yapı ve İstanbul*, İstanbul 2001, s. 137, 163, 167; İsmail Kurt, Sosyal Hayatta Kadın, İstanbul 1996, s. 313; A. Önal, "18. yüzyıla Ait Buyuruldu Mecmuası: (Türk Tarih Kurumu Y. 70-Değerlendirme, Transkripsiyon)", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006, s. 160-167, 171; BOA, C.DH, 268/13353, 27/1342; BOA, C.İKTS, 27/ 1340; BOA, HH, 1313/51154, 13663, 24051/1242.

52 Betül İpşirli Argıt, "Üsküdar'da Yaşayan Kadınların Maddi Durumları ve Gündelik Hayatları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI*, İstanbul 6-9 Kasım 2008, c. 2, s. 415-428.

53 A. Refik, *İstanbul Hayatı: Hicri* On ikinci Asır*da: 1100-1200*, İstanbul 1988, s. 103.

İSTANBUL ÇATMA VE SELİMİYELERİ

YASEMİN GÜMRÜKÇÜOĞLU MASARACI*

Çatma

Çatmalar 1550 yılında İstanbul'da ilk olarak, saray için dokuma yapan ipekli dokuma atölyelerinde dokunmaya başlanmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi koleksiyonunda bulunan kumaş ve elbiselere ait listelerde ipek ve keten iplikle dokunmuş "çatma" adı verilen kumaştan yapılmış kaftanların kayıtları bulunmaktadır.

Kadifenin özel bir çeşidi olan çatma, ipek ve keten ipliklerle çok sağlam dokunmuş bir kumaştır. Çatma, dokunduğu yere göre Üsküdar çatması, Bilecik çatması ve Bursa çatması isimlerini alır. Bunların Sultan III. Ahmed döneminde dokunanlarına "ahmediye" denir. Çatma, ağır ve altınlı, kabartmalı ve desenli olarak dokunmuş olup kadifeden farkı, zemine oranla çiçeklerinin veya desenlerinin havının daha yüksek olmasıdır. Genellikle zemin kadife, desen kılaptanla ya da tam tersi zemin kılaptan, desen ise kadifeyle dokunmuştur. Çatma desenlerinde iki esas göze çarpar. Biri geniş yüzeyde tekrarlanan monoton ana şemadır. Diğeri ise bunun içini süsleyen detay kompozisyonlardır. Detaylarda aynı belirli ve sınırlı süsleme motifleri ile değişik kompozisyonlar yaratılmıştır. Dikey dalgalı dal sistemi, oval madalyonlu desen, oval şemanın değişik varyasyonları belli başlı şemalardır. Natüralist üsluptaki çiçekler kendi teknik imkânları doğrultusunda kendine has şekil ve özellikler içinde uygulanmıştır. En çok görülen süslemeler üzüm dalları, girlantlar ve çiçek buketleri motifleridir. Bu motiflere yıldız ve ay gibi motifleri de eklemek gerekir. İrili ufaklı olarak kullanılan ayyıldız motifleri kimi zaman kaydırmalı eksen üzerinde sıralanırken, bazen de bordürü oluşturmuşlardır. Desenlerdeki diğer bir özellik ise figürsüz oluşlarıdır.

1- Çatma (İBB Şehir Müzesi)

2- Selimiye Kumaşı (İBB Şehir Müzesi)

XVI. yüzyıldan sonra çatma desenleri tamamen kendine has süsleme motifleri ile diğer ülke kumaş desenlerini etkilemiştir. Lale Devri'nde en değerli elbiselik kumaşların çatma kumaşlardan yapıldığını da bilmekteyiz.

Süsleme motiflerinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren diğer sanat kollarını da etkisi altına alan Batı formları görülür. Yeni bir desen anlayışı taşıyan XIX. yüzyıl çatma yastıklarında ise gelenekler yine de devam etmiştir. Bu durum XVIII-XIX. yüzyılda da sürmüş, İstanbul-Üsküdar çatmalarının uluslararası bir üne sahip olmasını sağlamıştır. 1855 yılında Paris Sergisi'ne gönderilmek üzere Üsküdar çatmalarıyla selimiye kumaşlar satın alınmıştır.

Çatmalarda kullanılan renklerdeki çeşitlilik ve canlılık dikkat çekici olmakla birlikte başta güvezi denilen koyu kırmızı olmak üzere en fazla üç renk fildişi, yeşil ve iki cins kılaptan kullanılmıştır. Çatmaların zemini çoğunlukla krem, açık sarı, desen ise sarı-yeşil veya kırmızı-yeşil kadife ile dokunur. Detaylarda ise kırmızı ve yeşil kadife kullanılmıştır.

Dokuma teknikleri yüzyıllar boyunca değişmeme özelliği taşıyan bu kumaşlarda kullanılan teknikler ise çok gelişmiş komplike ve yüksektir. Çatmalar saten zeminli olduğu gibi mefruşat için olanlar ve son dönem kumaşlarının atkıları pamuk veya keten ipliktir. Çatmaların havları

* İBB Şehir Müzesi

16- 1720 şenliğinde İstanbul ahalisi (*Surnâme*, nr. 3594)

Yetkililer Hz. Muhammed'in "Kim bir topluluğa benzerse o gruptan olur (*men teşebbehe kavmen fehüve minhüm*)." hadisine atıfta bulunarak hem başlığı diken esnafı hem de giyen Müslümanları ikaz eder ve esnafın eskiden verilen ölçü üzere dikmesini ister. Ancak bazı ihlallere rağmen, bir grubun diğer bir grup gibi giyinmemesi konusunda hassasiyet devam eder. Bu dönemde d'Ohsson, Osmanlı toplumunda her Türkün (yani Müslümanın) kendine tahsis edilen kıyafeti giydiğini, farklı bir grubun elbiselerini giymenin ve özellikle başlığını kullanmanın bir utanç sebebi olduğunu ve bu durumun dinden dönme ve sadakatsizlik olarak değerlendirildiğini belirtir.[54]

Bu dönemde İstanbul'da yaşayan kadınların ev giysilerinde geleneksel çizgi devam eder. Yüzyılın ilk yarısında Levnî ve van Mour'un resimleri İstanbul kadınlarını çubuklu bürümcekten gömlek, şalvar ve entari ile geleneksel formda kıyafetler içinde resmederler. Lady Montagu, Osmanlı kadınının ev içi kıyafetini giyerek van Mour'a bir portresini yaptırmış ve dostlarına yazdığı mektubunda kendinin ve diğer kadınların kıyafetini uzunca anlatmıştır.[55] Montagu'nun mektupları, İstanbul modasından Avrupa'yı haberdar etmesi açısından önemlidir.

Ancak ticari ve diplomatik ilişkilerin arttığı bu dönemde, Batı tesiri yavaş yavaş kendini gösterir. Avrupa modasında yaygın olan dekolte, geleneksel Osmanlı entarisinin yakasında da görülür. Yakalar ve yırtmaçlar derinleşmeye başlar. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında dahi iç kıyafette geleneksel çizgi devam etmiştir. Nitekim 1835 tarihinde İstanbul'da bulunan Julia Pardoe, Mihrimah Sultan'ın düğününe katılır ve kadınların önceki dönemlerdeki gibi şalvar, gömlek ve entari giydiğini belirtir.[56] Levnî ve Abdullah Buharî minyatürlerine ve devrin diğer resimlerine yansıdığı üzere dönemin çeşitli formlardaki kadın başlıkları öncekilerden farklıdır. XVII. yüzyılda sıkça kullanılan altı dar üstü geniş veya altı geniş üstü dar başlıklara bu dönemde rastlanmaz.

Ayrıca bu dönemde yeni kumaşlar kullanılmaya başlanmıştır. *Surnâme-i Vehbî*'nin metninde geçen hediye gelen kumaşlar arasında atlas ve hataî yanında telli ve nevzuhur hataî gibi yeni kumaş türleri görülür. XVIII. yüzyılda Fransız ve İngiliz tüccarları, Osmanlıların zaman içinde taleplerinin değiştiğini belirtirken, yüzyıl başından itibaren Lyon'da Osmanlı zevkine yönelik dokumalar üretildiği bilinmektedir.[57]

Yüzyılın ikinci yarısında servetlerdeki artışa paralel olarak kumaş ve kıyafetlerin çeşit ve kaliteleri ilk döneme kıyasla artar. Terekelerin mukayeseli değerlendirmesine göre, yüzyılın ikinci yarısında yaşayan kadınlar, ilk dönemde yaşayan ve aynı gelire sahip olanlara kıyasla daha fazla sayıda ve çeşitlilikte kıyafete sahiptirler.

54 D'Ohsson, *Tableau,* s. 121.

55 Montagu, *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, haz. R. Halsband, Oxford 1965, c. 1, s. 326-330, 347-352, 380-387.

56 Pardoe, *The City of the Sultans,* s. 80-100.

57 C. Jirousek, "The Tradition to Mass Fashion System Dress", *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire,* haz. Donald Quataert, New York 2000, s. 209-210.

3-4- Çatma (İBB Şehir Müzesi)

daima ipektir, bazılarında ise hem atkı hem de çözgüsünde pamuk iplik kullandığı saptanmıştır.

Çatma dokumalar giysilerde ve döşemelik olarak kullanılmasının yanı sıra yastık yüzleri olarak da yaygın kullanılmıştır.

İstanbul-Üsküdar'daki atölyelerde dokunan belli ölçülerde yastık yüzlerinin "Türk rokokosu" denilen süsleme üslubunda desenlendirildikleri ve geleneksel motif şemalarında farklılıklar olduğu görülmektedir. Karakteristik kapalı desen özelliğinin yanı sıra, desenlerdeki geometrik düzen de dikkati çeker. Dört tarafı dolaşan muntazam düz bir hat ile ayrılan bordür ile merkezde kontursuz eşkenar dörtgene yakın bir şema içerisinde kalıp şeklinde istiflenmiş çiçekler Avrupa etkisinin başlıca işaretleridir. Tasarımlarda çoğunlukla bitkisel motifler kullanılmıştır. Başka bir deyişle genelde ana zeminde yuvarlak madalyon, yıldız şeklindeki merkezî motif, ana zemini dolduran karanfil lale, çınar yaprağı, salbekli şemse ve vazodan çıkan çiçek desenleri dikkati çekmektedir.

Selimiye Kumaşları

Selimiye, çözgüsü ve atkısı ipek olan, genellikle boyuna yollu ve yollar arasında küçük renkli çiçeklerle desenlendirilmiş bir kumaş çeşididir. Bazen de kaydırmalı eksen üzerinde sonsuza giden renkli, küçük desenli olarak dokunmuştur. Çiçeklerin dokuma tarzı işleme görünümündedir. Selimiye kumaşlarında kılaptan da kullanılmıştır. Bu kumaşların bazılarında damga bulunmaktadır.

Nohudi renkli zemin üzerine kaydırmalı çiçek deseni selimiye

17- XVIII. yüzyılda karanfilli bir kadın (Abdullah Buharî, TSM, nr. YY. 1042)

Ayrıca yüzyılın ikinci yarısında ilk dönemde bulunan *beledi*, *çuka*, *sandal*, *hataî*, *boğası*, *edirneşahî*, *germsud*, *mağrib şalî*, *zencirbaf*, *şalî*, *sof*, *kadife*, *kutnu*dan yapılmış kıyafetlere ilaveten, *acemkârî*, *altınoluk*, *Ankara şalîsi*, *telkârî*, *çitari*, *hindî*, *damgahane*, *frenk*, *entari*, *gezi*, *İstanbul şalîsi*, *mahmudiye*, *bağdadkârî*, *sakızkârî*, *sevayi*, *suzenikârî*, *çeşm-i bülbül* ve *selimiye* kumaşları kullanılır.

Dış kıyafette ise geleneksel kıyafet olan ferace ve yaşmak devam etmekle birlikte, standart geleneksel formda birtakım değişiklikler gerçekleşir. Nitekim bu dönemde Müslüman kadınların sokak giysileri ile alakalı fermanlar çıkmaya başlar. 1702 senesinde İstanbul'da yaşayan kadınların mutat elbiselerini terk ederek sıkma ferace giydikleri, ince tülbent kullandıkları ve namahremlere yüzlerini gösterdikleri belirtilir ve siyah peçe ve bol ferace giymeleri talep edilir.[58]

III. Ahmed döneminde bu konulardaki fermanların sıklığı dikkati çeker. Fermanlarda kadınların kıyafeti ile alakalı belirtilen hususların bir kısmı, erkek kıyafetlerinde olduğu gibi lüks ve gösterişin artmasıdır.[59] Bunun yanı sıra sırma, işleme ve aksesuar kullanmaya doğru bir eğilim başlamıştır. Feracelerin şeklinde ve renginde değişikliklerin yapıldığı ve yaşmakların daha ince hâle geldiği belirtilir. Kimi kadınların feracelerinin yakaları uzar, feracede kullanılan renkler çeşitlenir. Kadınların koyu renk ferace giymeleri, yakaların uzun olmaması, ince yaşmak kullanmaları ve peçe takmaları talep edilir.

Ayrıca bazı Müslüman kadınların, gayrimüslim kadınları taklit ederek Müslümanlara uygun olmayan değişik başlıklar kullandıkları belirtilir. "Nevzuhur" olarak adlandırılan yeni tarz kıyafet kimi zaman israfa neden olduğu, kimi zaman tesettüre uymadığı, bazen de gayrimüslim kadınların kıyafetine benzediği için yasaklanır.

Yüzyıl sonuna doğru kumaşlardaki çeşitlilik bazı kadınların giyimine de yansır. Nitekim III. Selim döneminde bazı kadınların çok ince olan *İngiliz şalîsi* (*Engürü şalîsi*) kumaştan ferace diktirdikleri belirtilerek tenkit edilirken, Leh şeridi, frengâne elbise, Frenk işi şemsiye, uzun hotozlar kullanılmaması talep edilmiştir.

II. Mahmud döneminde ferace yakalarının topuğa kadar yerde sürünür şekilde uzadığı belirtilirken, Sultan Abdülmecid döneminde hâlâ renkli harçlı, yakası geniş ferace giyilmemesi talep edilir. Nitekim Thomas Allom'a ait 1840 tarihli bir resimde, kadınlar çok uzun yakalı ferace ve yaşmak ile görülür.

58 Defterdar, *Zübde-i Vekayiat,* s. 745; *Anonim Osmanlı Tarihi,* s. 179.

59 Kadın kıyafeti konusunda XIX. yüzyıl ortalarına kadar yaşanan ihlaller ve talepler hakkında bkz. S. Umur, "Kadınlara Buyruklar", *TT*, 1988, sy. 57, s. 205-207; Refik, *Hicri Onüçüncü Asırda*, s. 4; Ahmed Vasıf, *Tarih,* İstanbul 1219, c. 1, s. 152; Şanizade, *Tarih*, haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2008, c. 1, s. 109, 300; Nevzat Sağlam, "Havas-ı Refi'a Mahkemesi 369 nolu Kadı Siciline Göre 1815-1820 Tarihlerinde Eyüb'de Sosyal ve İktisadi Hayat", yüksek lisans tezi, MÜ, 1994, no. 4, 54; Önal, *Buyruldu*, s. 166, 167; Albayrak, *Osmanlı'da Sosyal Yapı*; BOA, MD, nr. 155, s. 239; BOA, C.DH, nr. 13353; BOA, HH, nr. 15918, 16336, 18712, 32153, 33904, 51154, 57104, 9273, 9735; BOA, A.MKT.MHM, 4/68; İstanbul Kadılığı Sicilleri, nr. 35, vr. 97/a.

5-6- Selimiye kumaşları (İBB Şehir Müzesi, sağdaki TSM)

kumaşlarının karakteristik özelliğidir.

Selimiye kumaşlarının ilk üretiminin Üsküdar Ayazma Camii avlusundaki vakıf olarak kurulan dokuma atölyelerindeki tezgâhlarda başladığı bilinmektedir. Sultan III. Selim'in 1805 tarihinde Üsküdar Selimiye Camii civarına kurdurmuş olduğu kumaş tezgâhları ve bunları camiine vakfetmesiyle tezgâhlarda bol miktarda kumaş dokunmuştur. Bu tezgâhların kurucusuna izafeten de dokunulan bu kumaşlara "selimiye" denmiştir. Daha sonra bu isimle tanınmış ve yaygınlaşmıştır. Kumaşın adını Sultan III. Selim'in yine aynı dönemde yaptırdığı Selimiye Kışlası'ndan alma olasılığı vardır.

Dokundukları dönemin zevkini yansıtan selimiye kumaşları elbise ve kaftanlarda çok kullanılmıştır. Kadın giysilerinde yaygın olarak kullanılmalarına karşın selimiye kumaşları erkek entarisi yapımında da sıklıkla kullanılmış bir kumaş çeşididir.

Sultan III. Selim'in Kapıdağlı imzalı resminde de görüldüğü üzere sultanın giymiş olduğu iç elbisesi selimiye kumaşındandır. Bu tablo selimiye kumaşının tarihlendirilmesi ve kullanım yerini göstermesi açısından önemli bir belgedir.

Günümüze az sayıda ulaşan ve İstanbul'a has özellik kazandığı anlaşılan çatma ve selimiye kumaşlarından örnekler Topkapı Sarayı Müzesi, İBB Şehir Müzesi, Sadberk Hanım Müzesi gibi müze koleksiyonlarının yanı sıra özel koleksiyonlarda da bulunmaktadırlar. Kısacası, tarihî belgeler ve müzelerdeki örnekler, çatmaların önceleri daha çok giysi, son dönemlerde ise yastık yüzü, yorgan döşemelik olarak kullanıldığını göstermektedir.

18- XVIII. yüzyıla tarihlenen murassa kemer (TSM, nr. 2/538)

Pardoe, Kurban Bayramı günü, Sultanahmet Camii'nde padişahın da katılımıyla yapılan bayramlaşma töreni esnasında gördüğü Türk kadınlarının yaşmaklarını ayrıntısıyla anlatır. Kadınların yüzlerini örttükleri bembeyaz ve çok ince tülbent yaşmaklarının altından yalnız yanları işlemeli hotozlarının üstündeki göz kamaştıran pırlantaları görmekle kalmayıp dudaklarının rengini bile seçtiğini belirtir. Ayrıca bu dönemde Müslüman kadınların ince ve açık yaşmağa ilave olarak gayrimüslimler gibi ince pamuk çorap ile gezildiği belirtilir. Diğer taraftan 1850 sonrası feracelerde parlak leylaki, pembe, siyah, açık mavi gibi rengârenk *şalaki* adlı yeni cins kumaştan dikilmiş feraceler görülür.

Bu dönemde tenkit edilen yeni tarz kıyafet dönem edebiyatına da yansır. Nedim'in yeni çıkan kıyafetten bahsederken kullandığı "Bizden tesettür etme abes külfet olmasın/Gülesin açılasın ref'-i hicab eyleyesin/Samurunu kaplat bu sene kırmızı şale/Samur hoş yakışmış o gül penbe atlasa/Servisin sana yeşil şali gerektir nim-ten" ifadeleri, otoritelerin katı üslubundan çok uzak bir yaklaşıma sahiptir.[60]

Enderunlu Fazıl da fermanlara kıyasla daha esnek bir üsluba sahip olup "Örtünür sade kumaşı herzen/ farkımı var kefen-i mevtadan" diyerek sade giyim konusundaki ihtarlara katılmaz.[61] Diğer taraftan 1791 tarihinde yazan Vehbî, yeni modayı tasvip etmez. "Hiç yakışmaz yeni çıkma zinet/ Kudema tavrına eyle rağbet/

60 Nedim, *Nedim Divanı,* haz. Abdulbaki Gölpınarlı, İstanbul 1951, s. 246, 306, 342, 366, 373, 375.

61 Enderûni Fazıl Hüseyin Bey, *Hûbânnâme; Zenânnâme*, haz. Ercümend Muhib, İstanbul 1945, s. 70.

19- XVIII. yüzyılda İstanbul'da bir düğün alayı (Vanmour, Amsterdam, Rijks Müzesi)

Ne güzel came imiş sevb-i edeb" ifadelerini kullanarak, kadınların kadim üzere ve edebe uygun giyinmeleri gerektiğine vurgu yapar.[62]

II. Mahmud'un hükümdarlığı esnasında 1835-1839 arası İstanbul'da bulunan Helmuth von Moltke, Türk kadınlarının sarı, Ermenilerin kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavi ayakkabı giydiğini belirtmesine rağmen[63] bu dönemde de hâlâ ikazlar devam eder. 1838 senesinde gayrimüslim kadınların Müslümanlara mahsus olan sarı çedik ve pabuçlardan giyinmemeleri, gayrimüslimlere tahsis edilen siyah, güz renkten başka ferace giymemeleri ve feracenin yakasının uzun ve harçlı olmaması talep edilir.[64]

Bu dönem terekelerinde feracelerin renklerinin barudî, siyah, lacivert, neftî, mavi, mor, zeytunî, vişne rengi ve tarçın rengi olması, şalî kumaştan dikilmiş ferace ve kakum ve vaşak gibi pahalı kürkler bulunması, kimi gayrimüslimlerin kurallara uyduğunu kimilerinin ise ihlal ettiğini gösterir.

İstanbul halkının kıyafet alışkanlıklarında yaşanan değişim, bu dönemde yaşanan sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmelere dayalı olarak gelişir. Bu dönemde siyasi alanın genişlemesine paralel olarak, toplumun elitlerinin yapısı da değişir ve genişler. Ayrıca değişen ekonomik ilişkiler neticesinde yönetici grubun içinde ve dışında zenginleşen grup her geçen gün büyür. XVIII. yüzyılda gayrimüslimlerin rolü ve ekonomik güçlerinin artması da dengeleri etkilemiştir. Yaşanan bu gelişmeler tüketim

62 Sünbülzâde Vehbî, *Dîvân-ı* Vehbî, İstanbul 1253.

63 Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. H. Örs, İstanbul 1969, s. 38.

64 BOA, HH, 658/32153.

alışkanlıklarının değişip gelişmesine neden olduğu gibi cesareti artırmış, geleneksel sınırları aşındırmıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise toplumda zenginleşme ve tüketim ilk döneme kıyasla artmıştır.

Batı ile artan diplomatik temaslar ve ticari ilişkiler neticesinde, Osmanlılar Batı modasından ve yaşam tarzından haberdar olmaya başlamışlardır. Ayrıca XVIII. yüzyıl süresince ticari bağlantıların genişlemesiyle ithal ve lüks tüketim maddelerinin Osmanlı başkentinde daha kolay ulaşılabilir hâle gelişi ile saray erkânı ve yeni elitler, aynı zamanda bir statü sembolü olan lüks kıyafetleri kuşanmaya başlarlar.

Siyasi gelişmelere paralel olarak, XVIII. yüzyılda başkentin çehresi değişir. Bu dönemde şehir kültüründe sosyal açılım ve hareketlilik yaşanır. Nitekim XVIII. yüzyıl boyunca, bazı "cesur ve yaramaz" kadınlar, sokaklarda ve mesire yerlerinde hadlerini aşan kıyafetler ve tavırlar ile gezerek, namuslu kadınları yoldan çıkarmakla suçlanırlar.

Kıyafet Nizamnamelerinin Fonksiyonları

Yüzyıllar boyunca uygulanan kanunların İstanbul toplumunda birçok fonksiyonu vardı. D'Ohsson'un ifade ettiği; edep kaidelerini sağlama, israfı ve lüksü önleme, muhtelif sınıftan vatandaşlar arasındaki farkları belirtme gibi amaçlar, fermanların dilinde de mevcuttur. Hiyerarşi ve düzen sağlayan, kontrol mekanizması olarak işleyen kuralların ihlalinin toplum düzenini bozduğu, karışıklığa neden olduğu belirtilir.

Fermanların bazılarında yeni kıyafet tarzı dinî ve ahlaki çerçevede değerlendirilir. İstanbul'da yaşayan Müslüman kadın ve erkeklerin yeni kıyafet stilleri İslam'a karşı olduğu gerekçesi ile eleştirilir ve tasvip edilmeyen bu durumun engellenmesi de dinî bir vecibe olarak görülür. Ayrıca devletin toplumun ahlakından sorumlu oluşu nedeniyle, kadının giyimi namus ve mahremiyet bağlamında değerlendirilir ve namuslu kadınlara yakışmadığı belirtilen yeni tarz kıyafet, gayriahlaki bulunarak eleştirilir.

Sadece dinî veya ahlaki gerekçelerle değil, kimi zaman iktisadi nedenlerle de nizamnameler çıkarılır. Düzenlemelerin diğer bir amacı, toplumdaki artan tüketimi ve lüksü kontrol altına almak ve israfı engellemektir. Kadın ya da erkek, Müslüman ya da gayrimüslim olsun insanların kıyafet alışkanlıkları hakkında en sık dile getirilen husus gösteriş ve lüks tutkusunun başladığıdır. Pahalı kıyafet kullanımının fiyatları artırdığına dikkat çekilerek insanların mütevazı giyinmeleri talep edilir. Kadın ve erkeklerin lükse düşkünlüklerinin artması, aile ve devlet bütçesine zarar verir. Üst sınıf gibi giyinmeye çalışan hizmetkâr ve esnafın, maaşları masrafları karşılayamadığı için borca girdikleri; kadınların bu yöndeki talepleri neticesinde ise kimi ailelerde boşanma taleplerinin arttığı belirtilir.

İktisadi sıkıntı yaşandığı zamanlarda, israfın önlenmesine vurgu artar. Örneğin I. Abdülhamid devrinde kıyafete getirilen ve sade giyinmeyi vurgulayan yasaklar, esas olarak dönemin şartları ile alakalıdır.[65] Halil Hamid Paşa'nın sadrazam olduğu dönemde çıkartılan kıyafet nizamnamesinde, yerli dokuma sektörünün yeniden canlandırılması suretiyle yerli malı kullanımının artırılması vurgulanırken, nizamnamenin ardındaki temel düşünce, bütün harcamaların sefer hazırlıklarına kaydırılmasıdır.[66]

Özellikle III. Selim döneminin ekonomik şartları nizamnameleri tetiklemiştir. Bu dönemde devlet adamları, esnaf ve halkın israfa kaçan harcamaları eleştirilir. Yerel ekonomiyi muhafaza etmek ve dışarı para akışına mani olmak amacıyla yabancı ve lüks tüketim engellenip yerli üretim teşvik edilmiştir.[67] Yerli malını korumak için çok tutulan İngiliz çuhasına gümrük vergisi konurken, 1805'te III. Selim *selimî* kumaştan giysiler yaptırır. III. Selim'in "Ben istanbulkâri kumaşı severim ve ekseri istanbulkâri giyerim, keşke devlet ricalim ve halk da giyseler, memleket malı revaç bulur." ifadesi, kanunların iktisadi boyutunu vurgulayan bir örnektir.[68]

Benzer şekilde II. Mahmud döneminde de tarihçi Şanîzade, halkın çoğunun fakir olduğunu ancak lüks giyinmeye meylettiğini yazarken[69] dönem fermanlarında feracelerin geniş kollu ve yakalarının gayet bol oluşu, kumaş israfı olarak değerlendirilmiştir.

Devlet; disiplin, adalet ve düzeni koruyan pozisyonunu düzenlemeler yoluyla güçlendirerek meşruiyetine katkı sağlamıştır. Nitekim Kalaylıkoz Ahmed Paşa İstanbul kaymakamı olunca, kıyafet kurallarını ihlal eden gayrimüslimlere karşı sert tedbir almaya başlamış ve bu icraatları ile halk nezdinde itibar kazanmıştır.[70]

65 Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 266.

66 Bruce McGowan, "The Age of the Ayans", *Economic and Social History of the Ottoman Empire (1300-1914)*, haz. H. İnalcık ve D. Quataert, Cambridge 1994, s. 719; Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi*, s. 255.

67 Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, İstanbul, ts. (İkbal Kütüphanesi), c. 3, s. 1035.

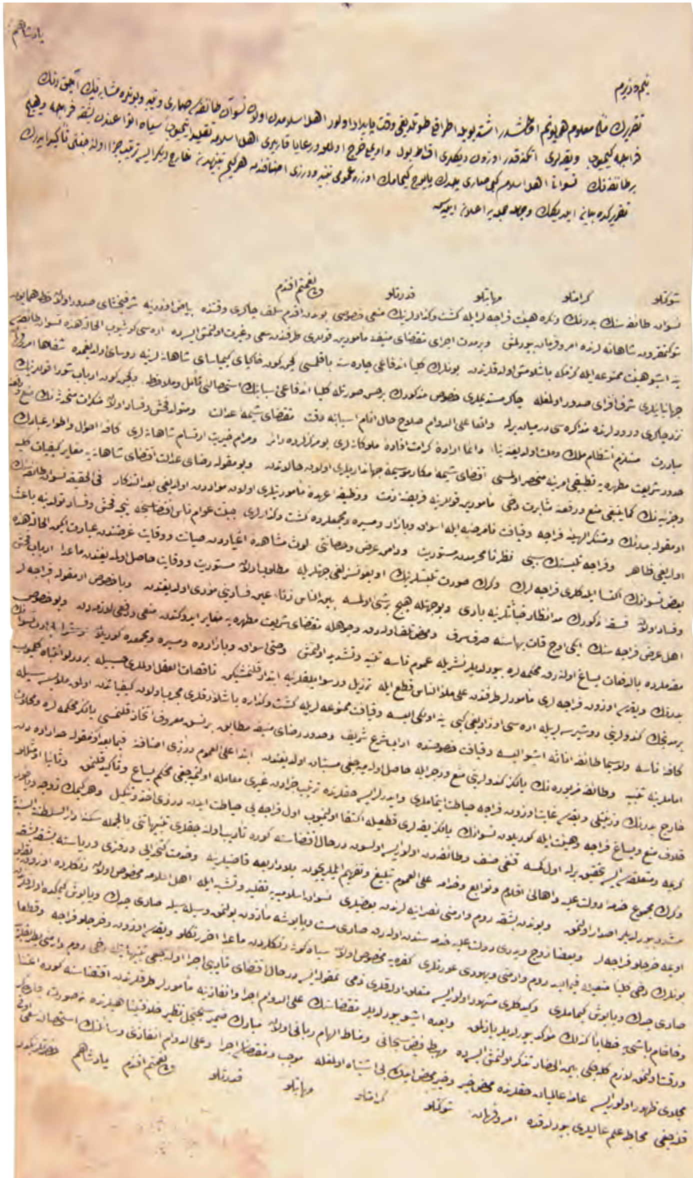
68 Karal, *Hatt-ı Hümayun*, s. 102.

69 Şanizade, *Tarih*, c. 1, s. 286.

70 "Şem'danizade Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Mür'i't-Tevarih Adlı Eserinden 180b-345a Tahlil ve Tenkidli Metin", haz. M. Öksüz, yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2009, s. 255.

20- XVIII. yüzyılda hamamda bir Türk kadını ve hizmetçisi (Doha, Orientalist Müzesi)

21- Sultan II. Mahmud'un, Müslüman kadınların pekaçık renkli ve yakası geniş ferace, Hristiyan kadınların sarı çedik ve pabuç giymelerinin yasaklandığına dair iradesi (BOA, HH, 658/32153)

Benzer şekilde d'Ohsson da bu konuda gösterilen titizliğin özellikle yeni padişah tahta çıktığında arttığını, eski kanunlar canlandırılmak suretiyle eski örf ve geleneğin muhafaza edilmeye çalışıldığını yazar.[71]

İstanbul Kıyafetinde Radikal Değişim

Arif Paşa'nın *Mecmua-i tesavir-i Osmaniyye* adlı eserinde, II. Mahmud geleneksel kıyafet içinde resmedilir. Ancak II. Mahmud saltanatının ikinci döneminde gerçekleştirilen ciddi yenileşme hareketinin uzantısı olarak, 1829 tarihinde kıyafette de büyük değişim yaşanmıştır. Devlet politikasının yansıması olarak devlet adamlarının ve askerlerin kıyafetleri standartlaşır. II. Mahmud'un 1826 yılında yeniçeriliği kaldırması ve yeni bir ordu kurmasından sonra, bu ordunun Batılı tarza uygun modern kıyafetler giymesi sağlanmıştır. Ardından çıkarılan bir kanunla devlet memurlarının da ceket ve pantolon giymesi zorunlu hâle getirilmiştir.

Hızır İlyas'ın eserinde, padişah fermanına göre saray hademelerinin artık sırmalı takye, kaftan, entari ve çakşır kestirmemeleri ve onların yerine püsküllü örme fes, mısırlı kesimi cebe, nimten ve şalvar giyileceği, Hasodalıların aşağıdaki odalılardan ayırılabilmesi için yakası sırmalı kukuleta giyecekleri belirtilmiştir.[72]

Fes giyme kararının alınması neticesinde ortaya çıkan ihtiyaç nedeniyle, İstanbul'da Kadırga Semti'nde Hazine-i Hassa'ya ait bir konak feshane yapılarak üretime başlanmıştır.

İstanbul halkına ait terekeler giyim kuşamda yaşanan bu değişimin izlerini ortaya koyar. 1837 tarihli kayda göre Hasan Ağa Bitpazarı'ndaki oturakçı dükkânında diğer giysilerle beraber potur, salta ve kukuletanın da satışını yapmaktadır.[73] Keza 1845 senesinde hem yeni hem eski eşyalar setri, pantolon, çorap, çukaya kaplı kürk, entari ve hırka bulunur.[74]

Yüz yıllardan beri kullanılan kavuğun kaldırılarak yerine fesin getirilmesi, önemli bir değişiklik olarak kabul edilmiş, yaşamın içerisine girmesiyle birlikte lehte ve aleyhte çok şeyler söylenmişti. O dönemlerde fesin şer'an caiz olmadığına dair dedikodu çıkaranların cezalandırılacağı emredilmişti. Nitekim fesin uygun görülmesine halk ve çeşitli kesimler muhalefet etmişti. Muhtelif kesimlerin yeni kıyafete "ecnebi kıyafeti", fese ise "Frenk başlığı" diyerek tepkilerini dile getirmeleri, buna karşı bir hoşnutsuzluğu göstermektedir. Nitekim Edmondo de Amicis 1870 senesinde İstanbul'a geldiğinde, halkın kıyafet değişikliği buhranı içinde olduğunu belirtir. Alışkanlıklarından dönmeyen bir grup Türkün hâlâ sarık sardığını, kaftan giydiğini ve ayağına sarı sahtiyandan yapılmış çedik giydiğini, diğer taraftan Tanzimatçı Türkün ise uzun siyah istanbulin ve pantolon giydiğini yazar.[75] Kimi yabancılar da yaşanan bu değişimi şaşkınlıkla karşılamıştır. Nitekim G. de Nerval, İstanbul ziyaretinde Sultan Abdülmecid'i Avrupa kıyafetinde görür ve değişimi tenkit eder.[76]

71 D'Ohsson, *Tableau*, s. 158.

72 Hızır İlyas, *Letaif,* s. 457.

73 Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875) İstanbul Örneği", doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011, s. 158.

74 Bozkurt, "Tereke Defterleri", s. 398.

75 Edmondo de Amicis, *İstanbul-1874*, çev. B. Akyavaş, Ankara 1981, s. 138-140.

76 G. de Nerval, *Voyage en Orient,* Paris 1980, c. 1.

22- XIX. yüzyılda İstanbul kadınları Küçüksu'da eğlenirken (Preziosi)

23- Şehzade kaftanı, (TSM, nr. 13/1015)

24- Entari (TSM, nr. 13/751)

25- II. Mahmud'un kıyafet reformundan önceki kaftanı (TSM, nr. 13/644)

26- Batılı kıyafetleri içinde II. Mahmud (TSM, nr. 17/36)

Nizam sonrası Sultan Abdülmecid döneminde ihtarlar farklı şekillerde devam eder. Memur ve hademenin memuriyetine ve gördükleri işe göre giyinmesine ve askeriyeye benzememelerine vurgu yapılır.[77] 1861 senesinde Beyoğlu ve Galata'da İslam milletine yakışmayacak kılık ve kıyafette dolaşanların men edilmesi talep edilmiştir.[78]

Zaman içinde modern kıyafet değişime uğrar. Alaturka setreye benzer *istanbulin,* yerini *redingot*a bırakırken, fes de yüzyıl boyunca farklı şekiller almıştır. II. Mahmud'un fesine *mahmudî fes*, Abdülmecid'in kullandığı fese *mecidî fes* denirken, Abdülaziz *aziziye fes* giymiştir.[79]

Şalvar, gömlek, entari ve hırkadan oluşan kadın giysisi, 1850'li yılların sonlarına değin bazı küçük değişikliklerle devam etmiştir. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batı etkisiyle geçiş dönemi yaşanmış, geleneksel ile Avrupa tarzı ögeleri birleştiren kıyafetler kullanılmıştır. Örneğin 1854 tarihli saray terzi defterine göre hâlâ şalvar dikilirken, diğer taraftan dönemin modasına göre süslü bir kıyafet olan Avrupai tarzda hırka da dikilmiştir. Elbiselerin ana hatlarında geleneksel çizgi korunurken, ayrıntılarda yeniliklere açık bir yaklaşım benimsenmiş, dantel, pile, korsaj ve yaka gibi değişimler yaşanmıştır.[80]

1858-1861 tarihlerinde İstanbul'da bulunan Preziosi'nin resimlerinde, entari altında hâlâ şalvar görünür. Ancak, 1867'de Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati dönüşünden sonra üç etek ve şalvarlara gençlerin rağbeti azalmış, iki etek entari modası görülmeye ve Batı modasının etkisi iyice hissedilmeye başlanmıştır.[81] Leyla Saz, 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in Avrupa dönüşüne dair anılarını anlatırken, artık üç etek ve şalvara rağbet edilmediğini, tek etek modası başladığını belirtir. Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden dönüşünde saraydaki hanımlar özel bir karşılama töreni yapmışlar, hanımların çoğu Sultanı Avrupa tarzı kıyafetler içinde karşılamışlar, yaşlı kalfalar ise geleneksel giyim tarzı olan entarilerini tercih etmişlerdir.[82]

Zeynep Hanım anılarında, Sultan Abdülaziz'in Paris ziyareti akabinde, Eugénie'nin 1869 tarihinde gerçekleştirdiği İstanbul ziyaretinin, Avrupa modasının saray kadınları ve üst sınıf kadınlar tarafında tatbik edilmesinde önemli olduğunu belirtir. Saraylı kadınlar ve başkentin elit kadınları, 1870'ten itibaren Paris modasını izleyerek iki parçalı, kabarık kollu, etekleri arkadan kabarık özel kesim elbiseler giymeye ve Avrupa tarzı saç modellerine başlamışlardır. Zeynep Hanım topuklu ayakkabıların pabuç yerine geçtiğini, şalvar ve entarinin terk edildiğini, Paris'ten kıyafet ısmarlanmaya başladığını ve bir süre sonra orta sınıfın saraylı kadınları taklit ederek Batılı kıyafet de giyinmeye başladığını yazar.[83]

Endüstri Devrimi Avrupa tekstilini geliştirmiş ve ihracatını artırmıştır. Kırım Savaşı İstanbul'a binlerce yabancı getirmiş ve bunlar Avrupa'nın modasını ve sosyal âdetlerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Ayrıca 1870'lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye başlayan dikiş makineleri, değişim sürecinin oldukça hızlanmasına vesile olmuştur.

77 *Cerîde-i Havâdis, nr. 57, s. 1. Takvîm-i Vekâyi',* nr. 347, s. 1-2; "Kadın-I", *TT,* 1984, c. I, s. 192-199.

78 BOA, A.MKT.NZD, 379/85, 20 Kasım 1861.

79 Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, Ankara 2010.

80 Hülya Tezcan, "Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Bulunan Bir Terzi Defteri", *Topkapı Sarayı Müzesi-Yıllık 2*, İstanbul 1981, s. 166-175.

81 Hülya Tezcan, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzyılında Kadın Kıyafetlerinde Batılılaşma", *Sanat Dünyamız*, 1988, sy. 37, s. 45-51.

82 Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, haz. Sadi Borak, İstanbul 1974, s. 147.

83 Zeyneb Hanoum, *A Turkish Woman's European Impressions*, haz. Grace Ellison, Philadelphia 1913, s. 97-98, 133.

27- Yeni kıyafetleri içinde Asakir-i Mansure askerleri (MSA, nr. 11/1482)

İmparatorluk başkentinde değişim, diğer yerlere kıyasla daha erken gerçekleşir. Gelenekselden Avrupai tarzda kıyafete geçiş, XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru hızlanır. 1875 sonrası ise tamamen Batılı karakter kazanarak geleneksel çizgiden kopuş gerçekleşir. Edmondo de Amicis 1870 tarihinde İstanbul'a geldiğinde feracenin genelde Paris modasına göre dikilmiş elbise üzerine giyildiğini yazar.[84]

XIX. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa modası, çalışan kadınlara da ulaşır. Kadınlara eğitim imkânlarının sağlanması, Avrupa modasına aşina olan ve yeni modayı takip eden kitleyi genişletir. Cevdet Paşa İstanbul'a gelen elit Mısırlı hanımların İstanbul'da israf ve gösterişin artışına sebep olduğunu belirtir.[85] Ayrıca bu dönemde basılan moda dergileri de, önceki dönemlerde bulunmayan önemli bir kaynak mahiyetinde olup kadınların Batılı tarzda giyim kuşamını teşvik ederek modanın yayılmasına vesile olmuştur.

Yüzyıl sonunda Avrupa tarzı kıyafet modası iyice yerleşmiş olmasına rağmen, geleneksel kıyafetler ortadan kalkmayarak varlığını sürdürmüştür. II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu, XIX. yüzyılın sonlarında sarayda bulunan Nerkisnihal Kalfa adında yaşlı bir saraylı hanımın, diğer saraylı kalfalar gibi giyinmediğini, kısa eteksiz entari üzerine hırka, beline şal kuşak, başına fes şeklinde bir şey giyip oyalı yemeni bağladığını yazar.[86]

İç kıyafette keskin bir değişim yaşanırken, dış kıyafette 1850'den itibaren Batı etkisi görülür. Preziosi'nin resimlerinde, geleneksel ferace ve yaşmak devam ederken, yeni beğeniler de hissedilir. Feraceler çok renkli, yakaları yere kadar olup beyaz yaşmak ise çok incedir. Yaşmak bağlamanın feracenin biçimi gibi her devire göre değişen bir şekli vardır. *Cerîde-i Havâdis*'te Abdülmecid döneminde kadınların ince yaşmak kullanmaları gayrimeşru bulunur.[87]

Yüzyılın ikinci yarısından itibaren fotoğrafın yaygınlaşması ile İstanbul'da yaşayan her kesim insanın

84 De Amicis, *İstanbul*, s. 138-140.

85 N. S. Turan, "16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayrı Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler", *SBFD,* c. 60, sy. 4, s. 261 (239-267).

86 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan* Abdülhamid*: Hatıralarım*, Ankara 1986, s. 40.

87 *Cerîde-i Havâdis*, nr. 57, s. 1.

giyim kuşamına dair bilgiye ulaşmak mümkün olur. 1890'dan itibaren İstanbul'da yaşayan üst ve orta sınıf Müslüman aileler fotoğraf çektirirler. Gayrimüslim ailelerde bu bir nesil önce başlamıştır. Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'un meşhur fotoğrafçıları Pascal Sebah ve Abdullah Biraderler'in 1865 tarihli fotoğraflarında, kadınların uzun yakalı ferace giydikleri ve ince yaşmak bağladıkları görülür. Edmondo de Amicis 1870 tarihinde İstanbul'a geldiğinde, kadınların eski yaşmağı ve hatlarını gizleyen feraceyi muhafaza ettiğini ancak yaşmağın çok şeffaflaştığını, kırmızı, turuncu, yeşil renkli feracelerin de genelde Paris modasına göre dikilmiş elbise üzerine giyildiğini yazar.[88]

Basiretçi Ali Efendi, 1872 tarihinde yazdığı mektuplarında, İstanbullu hanımların modasının yaşmak, ferace ve şemsiye olduğunu, bazı kadınların yüzlerinde toz gibi kar yaşmak ve yüksek hotoz ile gezdiklerini yazar. XVIII. yüzyılda sıkça görünen sefahatın arttığı ifadeleri bu dönemde de tekrarlanır ve kadınların süslenip dışarı çıkmalarının şer'an yasak olduğuna vurgu tekrarlanır.[89]

Sebah'ın fotoğraflarında görüldüğü üzere, II. Abdülhamid'in ilk döneminde de Abdülaziz döneminde olduğu gibi İstanbul'da çok süslü feraceli ve çok ince yaşmaklı kadınlara rastlanır. II. Abdülhamid devri ortalarında, ferace yasaklanmış ve yerine çarşaf getirilmiştir. Ancak 1890 tarihinde gerek dindarlık, gerek maslahat bakımından zararlı görüldüğü için çarşaf da yasaklanır.[90] Abdullah Biraderler'in 1891 tarihli bir fotoğrafında şemsiyeli ve çarşaflı, aynı zamanda ferace ve yaşmağa benzer kıyafet giyen kadınlar görünür. Bunların, arkalarındaki dekorasyon veya manzara resimleri gibi fotoğraf pozuna mahsus bir istina olduğunu düşünebiliriz.

II. Abdülhamid döneminde eser veren Fausto Zonaro'nun resimlerinde de İstanbullu kadınlar renkli kumaştan, süslü ferace ve ince yaşmak ile görüntülenir. Benzer şekilde Osman Hamdi Bey'in 1887 tarihli *Gezintide Kadınlar* adlı eserinde kadınlar son derece süslü rengârenk feraceler, ince yaşmaklar içinde ve şemsiyelerle görünürken, aynı ressamın 1906 tarihli *Mimozalı Kadın* resminde, kadınlar Avrupai tarzda kıyafet üstüne çarşaf ve siyah peçe ile resmedilmiştir. III. Selim dönemi fermanlarında Frenk şemsiye kullanılmaması talep edilirken, XIX. yüzyıl sonunda şemsiye kullanan kadınlara resimlerde sıkça rastlanır.

Ali Seydî Bey'in 1904 senesinde yazdıkları, o dönemin İstanbul'unda kadın giyimi ve nasıl karşılandığı konularında fikir verir. Ali Seydî Bey, kadınların yüzlerini örtmelerinin İslam'ın şartlarından olduğunu, eskiden beri giyilen çarşaf ve feracenin şekillerinin son zamanlarda bozulduğunu, çarşafların entarilere benzer şekle girdiğini, bazı kadınların cekete benzer manto giydiğini ve kızların başı açık gezdiğini belirterek, dinin emrine uyarak gezmeleri gerektiğini söyler.[91] Nitekim Yıldız albümünde sanat okuluna giden kızların başlarının açık olduğu görülürken, Şair Nigâr Hanım'ın Batılı tarzda ceket ve etek ile çektirilmiş fotoğrafı mevcuttur.

Bu dönemde düğün kıyafetleri de geleneksel kıyafetten, Batı tarzı kıyafete geçişi simgeler. Hogart, van Mour ve Dalvimart'a ait resimlerde görüldüğü üzere, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Müslüman ve gayrimüslim gelinlerin kullandığı kırmızı gelinlik duvağı, XIX. yüzyıl ortasına kadar devam eder. İlk kez 1898 tarihinde II. Abdülhamid'in kızı Naime Sultan, beyaz kumaştan gelinlik giymiştir.[92]

Batılı giyim tarzının Müslüman kadınlar arasında rağbet görmesi, muhafazakâr çevreler tarafından hem müsriflik olarak hem de batıla benzediği düşüncesi ile tenkit edilmiştir. Batılı tarzda giyinen Fatma Aliye'nin babası Ahmed Cevdet Paşa da bu tarz giyinen kadınları tenkit edenler arasındadır.[93]

İstanbul'da yaşayan gayrimüslimler ile alakalı olarak Tanzimat Dönemi'ne kadar benzer ihlal ve talepler devam etmiştir. Ancak 1829 sonrasında fes, Osmanlı ruhunu yansıtan ortak bir sembol hâline gelmiş, Osmanlı halkı arasında eşitliği tesis etmeyi amaçlayan Tanzimat ve Islahat fermanları, giyim kuşamla ilgili farklılıkları ortadan kaldırmaya vesile olmuştur. Bazı dindar Yahudiler tarafından da kuşkuyla karşılanan bu geçiş döneminde, Avrupai tarzda kıyafetle birlikte geleneksel kıyafet de devam etmiştir. Nitekim Preziosi'ye ait 1865 tarihli resimde Yahudi erkek geleneksel kıyafet ile resmedilir.

Gayrimüslim kadınlar için geleneksel formda giyim devam etmiştir. Gayrimüslimlerin sokak ve ev giysilerinde Müslüman kadınlarına göre çok belirgin ayırıcı özellik mevcut değildir. Zaman içinde Avrupai tarz gayrimüslim kadınlar tarafında da tatbik edilmeye başlamıştır. Bu dönemde Ermeni kadınların, düğün kıyafeti olarak Avrupai tarz gelinliği geleneksel duvak ile birleştirmesi,

88 De Amicis, *İstanbul*, s. 138-140.

89 Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, haz. Nuri Sağlam, İstanbul 2001.

90 Rukiye Bulut, "İstanbul Kadınlarının Kıyafetleri ve II. Abdülhamid'in Çarşafı Yasaklaması", *Türk Tarih Dergisi*, 1968, sy. 8, s. 34-36.

91 Ali Seydi, *Teşrifat ve Teşkilat-ı Kadimemiz*, haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul, ts. (Tercüman Gazetesi), s. 267.

92 Çağatay Uluçay, *Harem II*, Ankara 1971, s. 112.

93 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir,* haz. C. Baysun*,* Ankara 1986, c. 13/29, s. 4-8. Aktaran Turan, "16. Yüzyıldan" s. 261.

28- Eski kıyafetleri içinde bir İstanbullu (sağda), ayvaz (ortada) ve yeni kıyafetlerle bir genç (solda)

29- İstanbullu hamal (sağda), kayıkçı (ortada) ve saka (solda)

yerel dinamikler ile yabancı ögelerin birleşiminin örneğidir.

II. Meşrutiyet Sonrası

II. Meşrutiyet, İstanbul'da yaşayan kadınların kıyafetlerinde büyük değişikliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde hâlâ çarşaf ve peçe mevcut olmakla birlikte, tesettüre dikkat etmeyen ve gösterişli giyinen kadınların sayısı artmıştır. Bu durum bir grup tarafından tenkit edilirken, hükûmet kadınların tesettüre uygun şekilde sokağa çıkmaları konusunda karar alır. 1909 yılında sokaklarda açık saçık dolaşanların Dâhiliye Nezareti tarafından takibata alınacağı belirtilirken, şeyhülislamlık kadınların Avrupalı hanımlar gibi giyinmemeleri konusunda ihtar yayınlamıştır. Çarşaf zaman içinde pelerin ve mantoya dönüşür.

Bu dönemde Batıcılar ve İslamcılar arasında kadın kıyafeti tesettür noktasında tartışmalara neden olur. Dönemin dergilerinde yürütülen ve o dönemin zihniyeti hakkında fikir veren tartışmalarda, bir grup peçe ve çarşaf ile mücadele başlatmış, tesettürü kadınların sosyal hayata girmesini engelleyen unsurlar olarak görüp iffet ve namusun başka şekilde korunacağını ifade etmiştir.[94] Kadın kıyafeti üstüne tartışmalar, Cumhuriyet dönemi öncesi kadınların sahip oldukları gücün sınırlarına ışık tutan bir alan olarak görülmüştür.

II. Meşrutiyet sonrası diğer bir tartışma konusu ise şapkadır. Şapka Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Müslümanlar arasında bir Batılılaşma ve medenileşme unsuru olarak ön plana çıkmış, şapka üzerine yapılan tartışmalar Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam etmiştir. 1895 tarihinde gayrimüslimlerin şapka giymemelerinin ve adli işlemleri kolaylaştırmak için bütün tebaanın fes giymesinin emredilmesi,[95] şapkanın ne zaman kullanılmaya başlandığı konusunda fikir verir. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından şapka kullanan İstanbullu gayrimüslimlerin sayısı artacaktır.

I. Dünya Savaşı boyunca özellikle alt sınıfa mensup çalışan kadınların sayısının artması, kadını dışarıda daha görünür kılmıştır. Sosyal hayata katılan kadın, giyiminde süsten ziyade kullanışlılık ve rahatlığı esas alarak, gündelik elbisesinin üzerine sade bir pelerin giymeye başlamıştır. Ayrıca Bolşevik İhtilali sonrası İstanbul'a gelen Ruslar, kadın giyiminin değişiminde etkili olmuştur.

Merkezin Ankara'ya kayması ile kontrol mekanizması azalmış, savaş sonrası değişen sosyokültürel yaşam kadınlara dışarıda daha serbestçe dolaşma imkânı başlatmıştır. Yaşanan gelişmeler değişimi tetiklemiş ve

94 Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler yahut Türkiye için Necat ve İʿtila Yollarında bir Rehber*, İstanbul 1338-1340, s. 278, 303, 317, 365.

95 BOA, Y.A.RES, Meclis-i Mahsus 272, t.1312 l. 28, akt. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve* Gerçek, İstanbul 2004, s. 354.

30- XIX. yüzyıl kıyafet modasını gösteren bir ilan (*Mâlûmât*)

31- Sokak kıyafetleriyle (sağda) ve ev kıyafetleri içinde (solda) İstanbul hanımları

netice itibarıyla üst sınıf arasında çarşaf terk edilirken, Batı modası iyice kendisini hissettirmiştir.

1918 sonrasında kadın kıyafeti İstanbul merkezli dergilerde tartışılmaya devam eder. Bazı yazarlar kadın kıyafetlerini çok renkli, gösterişli ve dikkat çekici bulur. Savaş sonrası Batı modasına karşı, millî kıyafet arayışları başlamasına rağmen İstanbul'da Avrupa modası devam etmiştir.[96]

Yaşanan gelişmeler Cumhuriyet döneminin temelini oluşturmakla birlikte kıyafet inkılabı kesin şeklini Cumhuriyet'ten sonra alacaktır. Cumhuriyet sonrası, statüye ve dine dayalı kıyafet ayrımı tamamen sona erecek ve Avrupa kültürüne ilgi belirleyici olacaktır. Bütün dünyada olduğu gibi giysi, günden güne tek tipe dönüşerek, toplumların sınıfları arasındaki farklılıkları silmeye başlayacak ve uluslararası farklılıkları kaldıracaktır.

96 Elif Mahir, "Fashion and Women in the Istanbul of the Armistice Period 1918-1923", yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005.

KONSTANTİNOPOLİS HALK EĞLENCELERİ

NİLGÜN ELAM*

BİZANS'TA EĞLENCE KAVRAMI

Eğlence Bizans'ın günlük yaşamının en temel unsurlarından biriydi. Dinî ya da dünyevi çok çeşitli birçok yortu/bayram ve tören, Bizanslıları eğlendirirdi. Başkent sakinlerinin en sevdikleri meşgale Hipodrom'daki araba yarışlarını, dramatik gösterileri ve dinî geçit törenlerini izlemekti. Apokries adı verilen ve başkent halkının kılık değiştirerek katıldıkları geçit törenleri/fener alayları gibi aktivitelerin olduğu karnaval büyük ilgi görüyordu. Yeni ay (*Nea Selene*) döneminde kent sakinleri sokaklarda ateşler yakıp üzerinden atlayarak eğlenirlerdi. Tavernalar, halkın bolca yemek ve şarap tükettiği ve müzik dinlediği mekânlardı. Taşrada yılda bir kutlanan yortuların arifesi de dinî bayramlar olarak başlayıp kilisenin tüm itirazlarına rağmen sihirbazların (*magoi*), astrologların ve hokkabazların vs. katıldığı hareketli panayırlarla biterdi. Bazı durumlarda kilise uygunsuz bulduğu eğlence türlerini sınırlamalar getirerek ya da yasaklar koyarak engellemeye çalıştıysa da tüm bunlar Bizanslıların günlük yaşamın küçük zevklerinden tat almasını engelleyemiyordu. Bizans döneminin en temel eğlencelerinden biri Hipodrom'daki gösterilerdi. İmparatorluğun bütün büyük kentlerinde bir Hipodrom vardı ve en görkemlisi elbette ki başkentteki Hipodrom'du. Birçok gösterinin sahnelendiği Hipodrom önemli bir sosyalleşme mekânıydı. Bizanslılar Hipodrom'da çok çeşitli müsabakalar izleyebilirdi: At yarışları, vahşi hayvan terbiyecilerinin gösterileri, eski Roma'dakilere benzer gladyatör karşılaşmaları ve daha az kanlı karşılaşmalar... Hipodrom aynı zamanda dinî törenlerin, halk kutlamalarının ve politik tartışmaların vuku bulduğu önemli bir alandı. Böyle zamanlarda başkentin kalbi burada atardı. Hipodrom'daki tiyatro temsilleri, aktörlerin oyunlarda kilise mensuplarına yönelttikleri eleştirilerin sonucunda tedricî olarak sansürlendi ve sınırlandırıldı. Bununla birlikte, doğaçlama oyunlar sunan pandomim sanatçıları, akrobatlar ve müzisyenler büyük ölçekli imparatorluk kentlerinin caddelerini bir panayır havasına sokardı.

Aristokratik çevrelerde içkili büyük ziyafetler (*symposion*), av partileri, costra (*tzostra*) ve ciganion (*tzykanion*) denilen sportif turnuvalar düzenlenmesi âdettendi. Bizanslı sıradan halk ise sokaklardaki çeşitli gösterileri izleyerek eğlenirdi: Çingenelerin getirdiği köpekler, maymunlar, ayılar, yılanlar, filler, develer, gergedanlar ve daha birçok egzotik hayvanın, akrobatların, sihirbazların ve dansçıların yer aldığı gösterileri Bizans halkının yabancısı olmadığı kukla tiyatrosu izlerdi. Halk, şarap ikram edilen ve dans gösterilerinin de izlenebildiği tavernalarda eğlenirdi. Büyük ve önemli dinî bayramlar, panayırların düzenlenmesi için de iyi bir vesile olurdu. Sıklıkla dinî yapıların yanında kurulması bakımından dinî-ticari bir anlam da taşıyan bu panayırlar için genellikle kentlerin açık alanlarında alelacele barakalar ve daha özenli hazırlanan çadırlar kurulurdu. En bildik panayırlar Trabzon (Trapezous), Frigya Pacatiana bölgesindeki Khonai[1] (Honaz) panayırları ile Selânik'teki (Thessaloniki) Demetria panayırları idi.

BİZANS'TA DÜNYEVİ EĞLENCELER

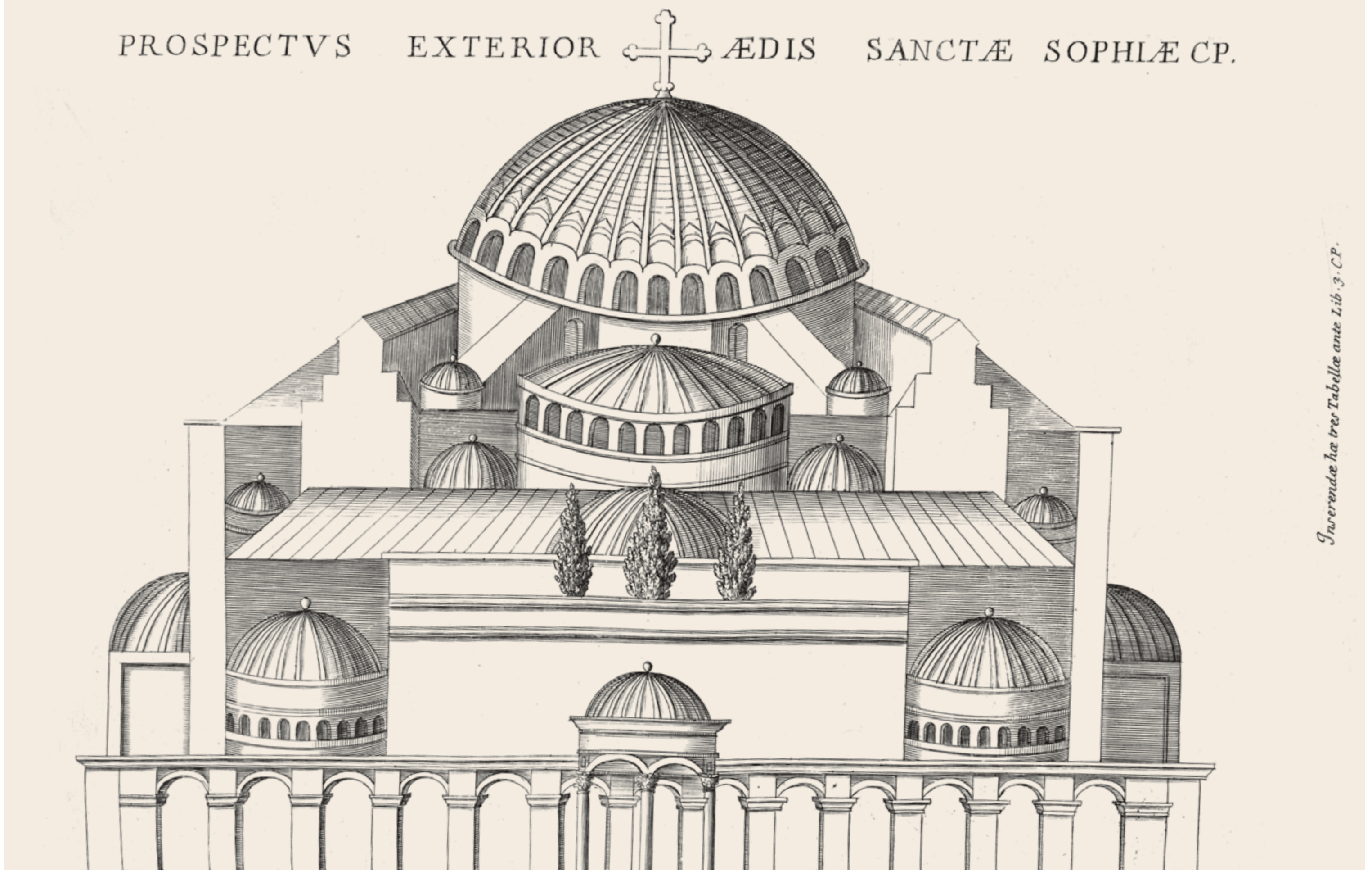
Roma Mirası Bayramlar (Romaikai Giortai)

En önemli yortular "Bota", "Bryta", "Broumalia", "Mayoumas", "Rozalia" ya da "Rouzalia" ve "Kentin Doğum Günü" idi. "Bota publica" Bayramı, Roma'da MÖ 44'ten itibaren 3 Ocak'ta kutlanmaya başlanan ve devlete gönenç ve imparatora uzun ömür getirmesi için dua edilerek kutlanan bir pagan bayramıydı. Birçok müsabakanın düzenlendiği, kurbanların kesildiği çok çeşitli, sınırsız ziyafetler ve içkiyle zenginleştirilen bu coşkulu bayram, IV. yüzyılın sonunda İmparator Arkadios ile Honorios'un emirnamesiyle kaldırılmıştır. Bizans'ta Hipodrom'da eğlencelerin de düzenlendiği bu bayram, Trullo Konsili (692) tarafından halkın kutlamalar sırasında kurban kesmeye devam etmesi üzerine yasaklanmıştır.[2]

* Anadolu Üniversitesi

1 Chonai için bkz. K. Belke-N. Mersich, *Phrygien und Pisidien*, *Tabula Imperii Bizantini (TIB)* 7, Wien 1990, s. 222-225.

2 F. Trombley, "The Council in Trullo (691-692): A Study of the Canons Relating to

1- Bizans halk eğlencelerinin ve resmî törenlerinin merkezi olan Ayasofya (Cange)

Bota, şekil değiştirerek IX ve X. yüzyıla kadar Konstantinopolis'te kutlanmaya devam etti. İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetos dönemindeki resmî takvimde yer almaya devam eden ve Hristiyanlaştırılmış ritüeliyle şekil değiştiren bu bayram XII. yüzyılda tamamen unutuldu.[3]

Ziyafetler ve dansla şenlenen benzer bir başka yortu da "Bryta" idi. Bizans sosyal yaşamı uzmanı Faidon Koukoules'e göre, bu yortunun kökeni tam olarak bilinmiyorsa da birçoklarınca Mayoumas Yortusu'yla özdeşleştirilebilir. Bizans kaynaklarına göre, bu yortu, İmparator Anastasios döneminde yasaklanmıştır.[4] Çünkü Antakyalı (Antiochie) Ioannes'e göre başkent *archontu* Konstantinos, Bir süre Bryta Bayramı'nı kutlamak istediği için tüm halk desteğini kaybetti: "*τὴν αὐτὴν ἐπιτελεῖν τῶν Βρυτῶν πανήγυριν βουλευσάμενος ὀλίγου διώλεσε τὸν ἅπαντα δῆμον*".[5]

Paganism, Heresy and the Invasions", *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 1978, c. 9, s. 5.

3 Rhalles ve Potles, *Sintagma (Σύνταγμα)*, c. 2, s. 450.11-15.

4 Trombley, "Trullo", s. 5.

5 *Ιωάννης Αντιοχείας, Ιστορία Χρονική*, ed. Excerpta Constantini, De Ins., s. 58-150 ve FHG IV, 535-622; Rhalles ve Potles, *Syntagma (Σύνταγμα)*, c. 2, s. 448-449.

Roma kökenleri olmasına rağmen XII. yüzyılda bu bayramların Hellen motifleri taşıdığını düşünenler de vardı. Nitekim Theodoros Balsamon, "Broumalia" ve "Bota"nın eski Hellen bayramları olduğunu yazar.[6]

Konstantinopolis'te "Kentin Yaş Günü" (Roma'daki "*natalis dies*") Bayramı, III. Theodosios dönemine (VIII. yüzyıl) kadar kutlanmaya devam etti. Halk, kutlamalar sırasında ilahiler söyler, başkentin en büyük ve merkezî caddesi olan Mese'de dans etmek için izin isterdi. Dışarıda bunlar olurken imparatorluk sarayında archontlara (ileri gelen kişilere) ziyafetler (*symposion*) verilirdi.

Karnaval (Oi Apokries)

Eski Roma'nın mirası olan Lupercalia Bayramı Bizans'ta *apokries* (karnaval) adıyla devam etmiş görünüyor. Roma geleneklerine göre, organizasyonundan kasapların sorumlu olduğu bu eğlenceler, baharın gelişini kutlamak için düzenlenirdi. Lupercalia, kötü ruhları kovarak şehri temizlemeyi ve böylelikle sağlık ve bereketi serbest bırakmayı amaçlayan, 13-15 Şubat arasında kutlanan

6 Rhalles ve Potles, *Syntagma (Σύνταγμα)*, c. 2, s. 448.

2- Bizans gösterilerinin merkezi Hipodrom'un planı (Mamboury-Wiegand)

bu çok eski Roma pastoral festivaliydi. Karakteri ve düzenlendiği dönem bakımından bugün çeşitli Avrupa ülkelerinde görülen karnavalların kökenini oluşturduğu düşünülmektedir.

Bizans dünyasında en başta gelen eğlenceler dinî ve resmî törenlerdi. Özellikle başkent Konstantinopolis'te belli bir olayı ya da bir olayın yıldönümünü kutlamak için düzenlenen bu törenler, kent sokaklarının epey renkli gösterilere sahne olmasına ve doğal olarak uzun süre kalabalıklarla dolmasına neden olurdu. Günümüzde Bizantinistlerin düşüncesine göre *apokries* ile Hipodrom arasında doğrudan bir bağ vardı. Bu öylesine sıkı bir bağdı ki XII. yüzyılın sonlarında halkın araba yarışlarına (*oi armatodromies*) olan ilgisi azaldığında İmparator III. Aleksios Angelos'un Hipodrom'da düzenlettiği taklit (mimik) gösterileri ilgi çekmeye başlamıştı. İmparator davetlilerin hoşça vakit geçirebilmelerini sağlamak için apokries döneminin son pazar gününde Hipodrom'daki müzisyenleri Haliç kıyısındaki Blakhernai Sarayı'na getirtirdi. "Makellarion Hipodromion" denilen gösteriler araba yarışlarının sonunda ve Hipodrom'un kapalı olduğu *Sarakostis* denilen Paskalya Bayramı öncesindeki kırk günlük oruç döneminde düzenlenirdi.

Taşrada ve kent merkezlerinde düzenlenen karnavallar, Bizans dönemine aşağı yukarı bugün Avrupa ülkelerindekilere benzer bir şekilde ulaştı. İçlerinde bir dizi antik gelenek barınıyordu, ancak özellikle herkes için baskıcı bir toplumun yasaklarından özgürleşme ve eğlence ihtiyacını ifade ediyorlardı. Mevsimler arası geçişler, dünyevi-maddi zevkleri ve metafizik kaygıları birleştirerek kıştan bahara geçişi işaretler. Karnavalın eski zaman kültleriyle, büyüyle ilgili tarafı zamanla kayboldu. Eğlence tarafı baskın hâle geldi. Karnaval, bugünkü Cadılar Bayramı benzeri eğlencelerde olduğu gibi, kılık değiştirme, eğlence ve bağış dönemi olarak kutlanırdı. Karnaval, klasik tanımına göre, bir canlılık ve eğlence dönemiydi. Oruç tutacak ve dünya zevklerinden uzak duracak olan Hristiyanlar, yedi hafta sürecek olan ve ne düğünlerin, ne dans ve ne de eğlencelerin olmadığı, hatta kadınların mücevher dahi takmadığı oruç dönemine girmeden önce eğlenme ve her türlü çılgınlık yapma ihtiyacı duyardı. Bu nedenle oruç dönemi arifesinde üç hafta sürecek karnaval döneminin (*Triodion*) başladığı bazen havai fişeklerle bazen de tellallar aracılığıyla ya da davul çalınarak duyurulurdu. Konstantinopolis'teki karnaval eğlencelerinin üç hafta sürdüğünü biliyoruz.

Erken Bizans döneminin kaynakları, IV. yüzyıldan itibaren kadın-erkek birçok Bizanslının kılık değiştirip eğlendiğinden bahsediyor. V. yüzyıl kaynakları, askerlerin komutanlarının taklidini yapmak ve şakalaşmak amacıyla halkın arasına karıştığından söz ediyor. Kilisenin erken zamanlardan itibaren koyduğu tüm yasaklara ve kestiği cezalara rağmen Bizanslıların VII. yüzyılda karnaval eğlencelerini sürdürdüğü anlaşılıyor. Kaynaklar, X. yüzyılda karnaval eğlencelerine çeşitli hayvan kılıklarına girip katılan rahiplerden bahsediyor. XIII. yüzyılda ise Bizans'ta karnaval dönemi genel çizgileriyle dönüşüme uğradı. Aynı dönemde Batı Avrupa'da da benzer etkinlikler düzenleniyordu.

Düğünler (Oi Gamoi)

Düğünler, Bizanslıların yaşamındaki en önemli olaylardan biriydi. Evlilik törenleri tedricî olarak kilisenin takdisiyle özdeşleşti. Evlilik, kilise tarafından kurumsallaştırıldı. Kilise, bu sayede Bizans'ta zaten yasadışı olan beraberlikleri yasakladı. Bu kurum, belli törenlerle özdeşleşerek gelenekselleşti. Evli çiftin başlarına çelenk takılması, çiftin birbirine yüzük takması, geline üzerinde tokalarla halkaların olduğu, üzeri figürlü bir kuşak takılması gibi âdetler bu törenin önemli birer parçasıydı. Bizans yasaları ve gelenekleri, akraba evliliğini, heretiklerle (sapkın), Musevîlerle ve farklı sosyal sınıflar arasındaki evlilikleri yasaklıyordu. Evliliklere ebeveynler ve özellikle aile reisi olarak baba karar verirdi. Evliliklerin gerçekleşmesinde aracı bir kadın rol oynardı. Karşılığında drahomanın ve evlilik öncesi hediyelerin %20'sini alırdı. Evliliğin devamını sağlayan parasal bir garanti söz konusuydu. Boşanmayı isteyen kadın olursa beraberinde getirdiği gayrimenkul ya da menkule karşılık gelen drahomayı kaybederdi. Bizans'ta düğün eğlenceleri bir haftadan fazla sürerdi. Düğünlerin pek çok kez otuz ya da kırk güne kadar uzadığına dair bilgiler de mevcuttur.

Özellikle imparatorluk düğünlerinde başkent Konstantinopolis süslenir, şarap su gibi akar ve her tarafta şarkılar duyulurdu. Damat, tüm ülkede yemekli şölenler düzenlenmesini emrederdi.[7] Bu halka açık yemekli ve içkili ziyafetlerin masrafları imparatorluk kasasından karşılanırdı. XIII. yüzyıl yazarlarından Georgios Akropolites, İmparator Isaakios Angelos (1185-1195) ile Macar prensesinin evliliklerinden bahsederken

3- Dikilitaş

bir imparatorluk düğününün ihtişamını gözler önüne seriyor. Bizanslı tarihçiden öğrendiğimize göre, bu düğün için başkente imparatorluk eyaletleriyle Bulgarlardan hayvan sürüleri getirtildi ve ziyafetler için kesilmek üzere mahallelere dağıtıldı.[8] Bu esnada başkent sokaklarında ortaya çıkan manzara görülmeye değer olmalıdır.

Bizanslı tarihçiler, evinde altın ve gümüşten eşyaları olan kent sakinlerinin bu düğün sırasında yaşanan heyecana kapılarak davetlerde bunları gözler önüne serdiğini yazıyorlar. İmparator, protokol kuralları gereği aristokratlara, kiliseye ve halka altın ve gümüş para

7 *Βίος Θεοφανούς (Vita Theophanus) (BHG 1794), Zwei griechische Texte über die hl. Teophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI., Memoires de l'Academie Imperiale,* ed. E. Kurtz, St. Petersburg 1898, s. 6; Ioannes Kinnamos, *Epitome Rerum ab Joanne et Alexio Comnenis Gestarum*, ed. A. Meineke, Bonnae 1836, s. 211, satır 5-13.

8 Georgii Akropolitae, *Historiae*, Γεωργίου Ακροπολίτου, *Χρονική Συγγραφή*, ed. A. Heisenberg, Stuttgart 1878, c. 1, s. 18, satır 6-14.

4- Meşhur bir yarışçı elinde palmiye dalı tutarken (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

vermek zorundaydı.[9] Ayrıca böyle zamanlarda tutukluları serbest bırakır[10] ve terfi bekleyenleri de ödüllendirirdi.[11]

Halk, flüt, pan flüt ve gitarla icra edilen şarkılar eşliğinde dans ederdi. Herkes başına çelenk takardı.[12] Kentin merkezî yerlerine tiyatro sahneleri kurulur ve buralarda sihirbazlar ve komedyenler sahne alırdı. Halk, bu gösterileri serbestçe izleyebilirdi. Bunun dışında izleyicilere takılarak alay etmekte özgür olan tiyatro kumpanyalarını ağırlayan sahneler kurulduğu da olurdu. Kilise, paganların düğün âdetlerini yaşattığı gerekçesiyle şeytan icadı olarak gördüğü bu tür kutlama ve gösterilerin düzenlenmesine şiddetle karşı çıkıyordu. Kilise, Bizans halkına sadeliğin hâkim olduğu bir ayinle ilgili yeni âdetleri kabul ettirmek istiyordu. Verdiği vaazlarda da evlilik töreninin en kutsal gizemlerden biri olduğunu ve bu kurumu ilgilendiren her şeyin onun ciddiyetini vurgulaması gerektiğini söylüyordu. İnananlara evliliğin ihtiyatla ve tevazu ile sürdürülmesi, sadelik ve terbiyeyle kuşanmış olması gerektiği fikrini empoze ediyordu.[13]

İmparatorların düğünleri şerefine Hipodrom'da eğlenceler tertip etmeleri olağan bir olaydı. Halkın en büyük tutkuyla bağlı olduğu eğlence, araba yarışları olsa da vahşi hayvanları, nadir rastlanan dört ayaklı hayvanları ve egzotik kuşları görebileceği yegâne mekân yine Hipodrom'du. İpte yürüyen cambazları ve daha birçok çeşit gösteriyi izlemek halkı çok heyecanlandırıyordu.[14] İmparator II. Theodosios (d. 401-ö. 450), geleneğe uyarak 415 yılında Atinalı Eudokia ile evliliği şerefine Hipodrom'da araba yarışları yanı sıra tiyatro gösterileri tertiplenmesini emretmişti.[15]

9 *Συμεων Μαγίστρου και Λογοθέτου* (Pseudosymeon), *Χρονογραφία*, Symeonis Magistri, *Annales*, ed. I. Bekker, Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, CB, Bonnae 1838, s. 624, satır 15; s. 625, satır 8; Georgii Monachi, *Vitae Imperatorum Recentiorum,* ed. I. Bekker, Bonnae 1838, s. 789, satır 15; s. 790, satır 16; Grammatikos, *Chronographia*, ed. I. Bekker, Bonn 1842, s. 213, satır 20; s. 214, satır 2, *Βίος Θεοδώρας, Vita Sanctae Theodorae Imperatricis (BHG 1731)*, ed. W. Regel, Analecta Byzantinorussica, Petropoli 1891, s. 5; Kinnamos, *Epitome,* s. 211, satır 7-13.

10 Bios Theophanes, s. 6.

11 Porphyrogennitos, *De Ceremoniis*, s. 632, satır 12.

12 Ζωσίμου, *Ιστορία Νέα*, Zosimi *Historiae,* ed. I. Bekker, Bonnae 1837, s. 5, satır 3, 4.

13 Ioannes Chrysostomos, "Eis to Apostolikon Rhiton", *Patrologia Graeca,* Paris 1862, c. 51/3, pars 1, s. 210-212; Ioannes Chrysostomos, "Homilia 49", *Patrologia Graeca*, Paris 1862, c. 54, s. 443.

14 *Chronicon Paschale,* ed. L. Dindorf, Bonnae 1832, c. 1, s. 578, satır 13-17; Gregorobios, Αθηναις Ιστορία τής πόλεως τών Αθηνών, μετά- φρασις μετά προσθηκών ύπό Sp. Lampros, Πρακτικά τής έν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1-3, Atina 1974, s. 72-73.

15 Theophylactus Simocatta, *Historiae*, ed. D. D. Boor, Leipzig 1887, Liber I, Cap. 10, s. 57, satır 17-19; s. 58-59, satır 17-19.

5- Hipodrom'da at yarışları (Dikilitaş, Sultanahmet)

Bizans'ta kilisenin verdiği bu evlilik tarifine uygun olarak düzenlenen ağırbaşlı törenler de yok değildi. Theofilaktos Simokattes, İmparator Maurikios'un VI. yüzyılın sonunda yapılan düğün törenini şu sözlerle tarif ediyor: "İmparator ile imparatoriçenin başına çelenkleri koydu ve onlar da bu en kutsal ve gerçek inancı takip eden herkes gibi İsa'nın hem tanrısal ve hem de insani yönüyle ilgili gizeme dâhil oldular."[16]

BİZANS'TA KEYİF VE EĞLENCE MEKÂNLARI

Sert kuralların yönettiği Bizans toplumsal yaşamı, eğlence amaçlı gösterilere özendirilmiyordu. Kilise babalarının kaleminden çıkan metinler, insanların Hristiyan öğretisine uygun olarak yaşaması gerektiğini telkin ediyordu. Buna göre; Hristiyanların dans ve tiyatro gibi uygunsuz gösterilere meyletmemesi gerekiyordu. Bu gibi tavsiye ve yasakların Bizans metinlerine sıkça yansıması bunlara pek de uyulmadığının da kesin bir göstergesidir. Bizans'ın sıkı kuralların, dindarlığın ve sürekli uyarıların karakterize ettiği bir dünya olduğu konusundaki yaygın görüşe rağmen Konstantinopolis sakinlerinin bu dünyaya sanıldığından daha fazla dönük insanlar olduğunu düşünmemiz daha gerçekçi olacaktır. Dinî yortular, doğum günleri, yıl dönümleri ve önemli devlet olayları eğlence için uygun fırsatlar sunuyordu.

Konstantinopolis kentinin kurucusu olan İmparator Konstantinos, 324-330 tarihleri arasında yeni başkenti imparatorluğun dört bir yanından getirttiği sanat harikası eserlerle donatarak ihya etti. Pagan geleneklere ve mimariye uygun olarak şekillenmiş Roma'dan farklı Hristiyan bir kent olarak tasarlanan Konstantinopolis'teki bu yapıların arasında elbette ki en önemlisi kutsiyet atfedilen saraydı. Bizans saray kompleksindeki binalar, süslü çeşmelerle, mozayikli yollarla, sanat eserleriyle, nadir bitkiler ve ağaçlarla donatılmış bahçeler, iç avluların doğal bir uzantısı olan Hipodrom binası, Bizans başkentinin en önemli sosyalleşme ve eğlenme mekânıydı. Roma'daki Colesseum örnek alınarak inşa edilen Hipodrom da devasa saray kompleksi içinde yer alan yapıların doğal bir uzantısını oluşturuyordu. Başkentin nabzının attığı bu göz alıcı yapı, yılda birçok defa mermer merdivenlerine oturan binlerce insanı ağırlardı. Hipodrom'a gelenler burada at yarışlarını, dört atın çektiği savaş arabalarının müsabakalarını (*hippodromies*) ve diğer gösterileri izlerdi. Belli tarihlerde düzenlenen at yarışları halkın yanı sıra bizzat imparator ve onunla şeref tribününü paylaşan saray maiyetince de izlenirdi. Bu yarışların programı yine sarayın izni ve onayına tâbiydi. Bu yarışlar bazı mutluluk verici gelişmelerin kutlanacağı olağanüstü durumlarda ve yabancı liderler ya da başkenti ziyaret eden elçilik heyetleri onurlandırılacağı zamanlarda düzenlenirdi.

3.1. Hipodrom (O Ippodromos)

Bizans döneminde araba yarışlarının ve diğer seyirlik gösterilerin düzenlendiği Hipodrom, dikdörtgeni andıran bir yapıydı. Yunancada at yolu anlamına gelen "ἱππόδρομον" sözcüğü günümüze kadar ulaşmıştır. Konstantinopolis'teki Hipodrom'un yapımına Geç Roma imparatorlarından Septimus Severus (193-211) döneminde başlanmış ve ancak II. Konstantinos zamanında bitirilebilmiştir. Kullanıldığı dönemler boyunca benzerlerinin en büyüğü olma özelliğini koruyan yapıda, seyircilerin oturma yerleri U biçimli yapının uzun kenarları boyunca aşağıdan yukarı doğru basamaklarla yükselen sıralardan oluşurdu. Hipodrom'un iki kısa kenarından yarım ay biçiminde olana *sphendon* diğerine ise *carceres* denirdi. Hipodrom'un girişi de buradaydı. Ortada uzun kenarlara paralel olarak pisti ikiye bölen *spina* denilen bir duvar vardı. Bu duvarın

16 Theophylactus Simocatta, *Historiae,* ed. D. D. Boor, Leipzig 1887, Liber I, Cap. 10, s. 57, satır 17-19; s. 58-59, satır 17-19.

6- Hipodrom'da yarışı izleyenler (Dikilitaş, Sultanahmet)

üzerine yerleştirilmiş heykeller yarışçıların tamamladığı turları göstermek üzere yan yatırılırdı. Aynı anda 10'dan fazla arabanın yarışabildiği yapı 120 m genişliğinde ve 480 m uzunluğundaydı. Kırkar basamaklık tribünler 100.000 kişilik bir kapasiteye sahipti. Yarışlar esnasında spinanın etrafında yedi turun tamamlanması kuraldı. Yapı, çok sıcak havalarda tribünlerin üzerinde yüzlerce makaranın aracılığıyla *velum* denilen tentelerle örtülürdü. Tribünlerin altında at ahırları, yarışçı ve diğer göstericilerin soyunma odaları bulunurdu.

Müsabakaları bizzat imparator da izlerdi, *kathisma* yani yakın çevresiyle birlikte şeref locasında yerini alırdı. Başkent halkı da bağlı bulunduğu demosa ayrılan yere otururdu. Kathismanın sadece imparatorun kullanımına açık olan ve sarayla bağlantılı olan bir çıkış holü vardı. Bu çıkış, seyircinin kontrolden çıktığı zamanlarda imparatorun güvenliğini sağlamak için düşünülmüştü.

Hipodrom, Konstantinopolis'in sosyal ve politik yaşamının merkeziydi. İmparatorların tahta çıkışları burada halka duyurulur, resmî konuklar burada ağırlanır, isyanlar burada başlar, savaş esirleri burada teşhir edilir, özellikle dinî nedenlerle hükmü verilen idamlar burada yapılır, ordunun zaferleri gibi mutlu olayları kutlamak üzere burada toplanılırdı. At yarışları sırasında izleyiciler idareden memnuniyetlerini imparatoru alkışlayarak, hoşnutsuzluklarını, onu yuhalayarak dile getirirlerdi. Aynı şekilde Hipodrom, halkın idareden istek ve beklentilerini ifade edebildiği serbest bir kürsüydü. Takımlarının yarışlarda galip gelmesi tutkusunu taşıyan taraftarlar sık sık aralarında çatışırdı. İmparatorlar halkın arzularından, beklentilerinden, memnuniyet ya da memnuniyetsizliklerinden ve itirazlarından/protestolarından Hipodrom'da haberdar olurdu.

Araba yarışları ya da o dönemdeki söylenişiyle hippikon (το ιππικον), Hipodrom'da gerçekleşen müsabakaların en başta geleniydi. Bu müsabakalar belli bir takvime bağlanmış olsa da zaferler, imparatorluk ailesinin doğum günleri, yabancı elçi ya da hükümdarların ziyaretleri gibi kutlanmaya değer gelişmeler olduğunda da düzenlenirdi. Bunun yanında, bu müsabakaların istenildiği gibi sonuçlanmayan askerî seferleri unutturmak için de düzenlendiği olurdu. Hristougenna (Noel), Theofania ve Paskalya, Havariyyun (Hagioi Apostoloi) gibi en önemli yortuların yani dinî bayramların dışında pazar günleri de araba yarışları düzenlenirdi. Bizanslılar, araba yarışlarının ateşli taraftarlarıydı. Bu organizasyonlar insanları kiliseden uzaklaştırdığı için ruhban sınıfının tepkisini çekiyordu.

Ortodoks kilise adamları, eserlerinde Bizans kentlerinin bu müsabakaların olduğu günlerde yarışçılar ve fanatik taraftarlarla dolup taştığını aktarırlar. Hristoforos Mytilinaios'tan öğrendiğimize göre, o günlerde Hipodrom'a gidememiş olan kentliler giden arkadaşlarından müsabakaların nasıl geçtiğini anlatmasını rica ederlerdi.[17] Hipodrom'a girememiş olanlarsa Hipodrom'u gören binaların balkonlarına ve taraçalarına tırmanırlardı. Kent halkı tribünlerden yarışan arabaları izler, bağırır çağırır, küfreder, karşı takımın taraftarlarıyla atışır, kavga eder ve ortaya büyük miktarlarda para koyarak bahis oyunlarına girerdi.

Bu sosyal kurumun organizasyonu demosların sorumluluğundaydı. Başkent halkı dört demosa bölünmüştü. Her bir demos bir takımın da ateşli taraftarıydı. Bu takımlar demosların temsilcileri olarak her biri farklı renklerde ve altın, gümüş dokumalı giysiler giymiş yarışçılardan oluşuyordu. Bunlar Maviler (οι Βένετοι: Venetoi), Yeşiller (οι Πράσινοι: Prasinoi), Kırmızılar (οι Ρουσσοι: Russoi) ve Beyazlar (οι Λευκοι: Leukoi) idi. Maviler ve Yeşiller en güçlü iki takımdı. Her bir demosun kendi renkleri ve amblemi vardı.

17 *Stichoi diaphoroi Christophorou anthypatou, gegonotos kritou tis Paphlagonias kai ton Armeniakon, tou Mitylinaiou Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios,* ed. E. Kurtz, Leipzig 1903, s. 56-57.

Maviler ve Yeşillerin taraftarları Hipodrom'da birbirini görecek şekilde karşılıklı bir oturma düzenine sahipti. Maviler *carceres* tarafında, Yeşiller ise *spendon* denilen, Hipodrom'un yarımay şeklindeki kısmında otururlardı.

Takımların uzunca bir süre varlıklarını koruması ise geleneğin gücünü yansıtıyordu. Önce Kırmızı ve Beyaz olarak ayrılan takımlara, Augustus döneminde (MÖ 31-MS 14) Mavilerin, bunun ardından da Yeşillerin eklenmesiyle dörtlü bir grup oluşturmuştur. *Pascale Kroniği*'nde Malalas'ın aktardığına göre bu takımların renkleri aynı zamanda toprağı (yeşil), havayı (beyaz), ateşi (kırmızı) ve suyu (mavi) simgelemekteydi. Ancak İmparator Domitianus zamanında (d. 51-ö. 96) Morlar (porfirler) ve Dorelerin de (altın rengi) katılmasıyla grupların simgesel anlamları unutulmuş ve daha sonra az kazanan takımlardan Kırmızılar Yeşillere, Beyazlar ise Mavilere katılmış, böylece her iki grup daha da güçlenmiştir. Öyle ki Bizans İmparatorluğu'nun ilk ve orta dönemlerinde yapılan yarışlarda mücadele her zaman Maviler ve Yeşiller arasında geçmiştir.

Örneğin Konstantinopolis'te Yeşiller Kadıköy (Khalkedon) tarafında ve Azize Eufemia Kilisesi civarında odaklanırken, Maviler de diğer yakada Blakhernai Sarayı çevresinde (Ayvansaray) yerleşmişti. Hâl böyle olunca da söz edilen yarışlar sportif rekabetten çok, siyasi ve dinî bir iktidar çatışmasına dönüyordu. Yine de takımlar bir tehlike belirdiğinde birleşerek ortak bir askerî güç gibi tavır alıyorlardı; örneğin 378 yılındaki Got istilası sırasında Edirne önlerinde etkili savunma yapmış ve 558 yılında Avarlara karşı mücadele verilirken imparatorun yardımına koşmuşlardı. Böyle zamanlarda takımların taraftar sayısında görülen artış, savaş tehlikesi olduğu zamanlarda gençlerin kendilerini ispatlamak üzere bu takımlara kayıt yaptırdıklarını gösteriyor. Kaynaklar bize Bizanslıların araba yarışlarına aşırı düşkünlüğünü gösteren hoş bir hikâye aktarır. Anlatıya göre, İmparator I. Iustinianos zamanında (527-565) Antiokhos adlı bir kişi Ayasofya yakınlarındaki arazisini imparatora satmamakta direnir. İmparatorun temsilcisi, ceza olarak Antiochos'u Hipodrom'daki müsabakaların arifesinde hapseder. Yarışları ne pahasına olursa olsun kaçırmak istemeyen adamcağız bu yolla arsayı satmak zorunda kalır.

Bugünkü futbol yıldızlarının Bizanslı muadilleri olarak nitelendirebileceğimiz araba yarışçıları büyük bir hayran kitlesine sahiplerdi. Bu fanatik taraftarlar, yıldızlar hakkında her gelişmeyi takip eder ve bilirlerdi. Hipodrom sadece başkente özgü bir mekân değildi. Büyük Bizans kentlerinde de Hipodrom vardı. Bizans'ın en ünlü kilise babalarından Ioannes Hrisostomos (d. 347-ö. 407) bu konuda yakınarak şöyle yazıyor: "Birine İsa'nın havarilerinin kaç tane olduğunu sorarsanız doğru cevap beklemeyin. Ama bu adam Hipodrom'daki araba yarışçıları ve atları hakkında her şeyi bilir."[18] Hrisostomos bir başka eserinde şöyle yazıyor:

7- Sirkus oyunu (Mozaik Müzesi)

> Burada (kilisede) lafı biraz uzattık mı, birçokları şikâyet ediyor ve sıkılıyorlar. Vücutlarının ağrıdığını, yorgun olduklarını ve benzer şeyleri söylüyorlar. Ancak oraya (Hipodrom) şiddetli yağmur yağsa, şiddetli rüzgâr esse ve güneş ışınlarıyla yaksa dahi bir saat değil, iki saat değil günün büyük bir kısmında orada kalıyorlar. Yaşlı insanlar, bembeyaz saçlarından utanmadan, yaşlılıklarını gülünç göstererek dinç gençlerden daha hızlı oraya doğru koşuyorlar.[19]

Halkın gözünde birer kahraman olan yarışçılar, resmî makamların nezdinde onurlu kişiler olarak kabul edilmiyordu. Bizans idaresi, eski Roma günlerinden beri değişmeden devam eden bu resmî anlayışı benimsemişti. Bilindiği üzere Roma'daki *circus* (sirk) gösterilerinin kahramanları kölelerdi. Bu bakış açısına uygun olarak yarışçıların büst ve heykellerinin Hipodrom ve kamuya açık alanlara (arka plan yerler dışında) dikilmesi yasaklanmıştı. VI. yüzyıla kadar Roma kamu yaşamı geleneklerinin devam ettiği Bizans'ta müsabakaların organizatörleri önceleri *hypatos* denilen görevlilerdi. Daha sonra ise bizzat imparatorlar bu görevi üstlendiler. Galip takımın sürücüsüne *baion* denilen bir palmiye

18 Ioannes Chrysostomos, "Homilia 33", *Patrologia Graeca,* Paris 1862, c. 59, pars 8, s. 187-188.

19 Ioannes Chrysostomos, 'Homilia 58', *Patrologia Graeca*, Paris 1862, c. 59, pars 8, s. 320-321.

8- Bir süvariye ait mezar taşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

yaprağı verilirdi. Hipodrom'da yapılan yedi turluk araba yarışı da adını buradan aldı. Galibe ayrıca elbiseler ve paranın yanında gümüş bir taç da verilirdi. İmparatorluk ekonomisinin zora girdiği dönemlerde bu taç bir sonraki dönemki galibe sunulmak üzere geri verilirdi. Tacın şampiyona sunulması imparatorun *aktouarios* (ἀκτουάριος) adlı bir temsilcisi aracılığıyla olurdu. İmparatorların yarışların galiplerine taç sunması nadir görülen büyük bir onurdu.

Yarışların ne zaman başlayacağı Hipodrom'un ana giriş kapısına bir gün önceden bir flama asılmasıyla duyurulurdu. Yarışlar ya tüm gün sürer ya da sadece sabah saatlerinde yapılırdı. Her bir yarışta dört atın (τέθριππον: tethrippon) çektiği ve bir sürücünün idare ettiği arabalar yer alırdı. Sürücünün ve atın koşumlarının kentteki demoslardan birinin renklerine büründüğü takımların hangi kulvarda yarışacağı kurayla belirlenirdi. Kura için *kylistra* denilen bir alet kullanılırdı. Arabaların yarışlarda Hipodrom'u yedi tur dönmesi beklenirdi. En tehlikeli noktalar *meta* denilen ve parkurun dönüldüğü köşe kısımlarıydı. Yarışçılar asıl maharetlerini burada sergilemek zorundaydı. Sürücü, dönüşlerde atı ve hareketlerini eşzamanlı olarak çok iyi idare etmek zorundaydı. Çok büyük bir kavis çizmek zorunda olduğundan atın hızını ayarlayarak ve onu gücünü tüketmeden akıllıca kullanarak yarışı önde bitirmeyi başarması önemliydi. Amaç her zaman ve ne pahasına olursa olsun rakibi geride bırakarak yarışı kazanmaktı. Rakip takımın arabasının devrilmesi ve üstündeki yarışçının ölümüne dahi yol açabilecek olsa da bu durum değişmiyordu. Rakibin elini zayıflatmanın bir diğer yolu da başındaki koruyucu miğferi düşürmekti. Bu, yenginin garantisiydi. Aynı şekilde rakibin miğferini ele geçirmek de yenginin başka bir yoluydu.

Büyü, Bizanslıların yenilgiden kaçınmak ya da şampiyon olmak için başvurmaktan çekinmedikleri bir yöntemdi. Bu nedenle çeşitli muskalar kullanırlardı. En etkili olduğuna inanıldığı için en yaygın olan muskalar, üzerinde Büyük İskender'in büstü olan sikkelerdi. *Codex Theodosianus* adlı kanun külliyatındaki kanunlardan ve hagiografik metinlerden öğrendiğimize göre Bizans idaresi, yarışçıların büyüye başvurmasını ölüm cezası vererek önlemeye çalışsa da sonuç alınamıyordu. Bu konuyla ilgili bilgi veren arkeolojik malzeme de büyünün Bizans toplumunda alışıldık bir uygulama olduğunu destekliyor. İstanbul'da Hipodrom'un spendon kısmında bulunan bir çömleğin üzerindeki büyüyle ilgili figür ve yazılar bunun kanıtıdır. En sık rastlanan büyü türü, rakip takımın atlarının bir bıçak üzerinde resmedilmesi ve şu sözlerin yazılmasıydı: "Yeşillerin (ya da Mavilerin) bu bıçak üzerine adları yazılan atlarını başarısız, zayıf, çaresiz kılın." Aynı şekilde bir yarışçının yolda bir papazla karşılaşması da uğursuzluk sayılırdı.[20] Çok çekişmeli geçen yarışların seyirciyi aşırı heyecana sevk etmesi ne pagan dönemde ne de Hristiyanlık dönemindeki ruhani liderce tasvip edilmese de taraftarların fanatizmi engellenemiyordu. Arkeolojik kazılarda karşı takımın yarışçı ve atları üzerine lanet çekmeyi amaçlayan tabletler bulunması bunun delilidir.

Siyasi ve kilise otoritelerinin bu derece sıkı kontrol ettiği Bizans toplumunda bu aşırılıklara neden göz yumulduğu konusuna gelince; bu mesele, takımların başka sosyal işlevlerinin de olmasıyla açıklanmaktadır. Hristiyan uyruklarını koruyup gözetme sorumluluğu olan imparatorun onların refahını ve mutluluğunu sağlama yollarından biri de bu gibi oyunlar düzenletmekti. Başkent halkı, yarışlarda sadece takımların yengisi için değil aynı zamanda imparatorun zaferi için de tezahürat yapardı. Bu olay zamanla bir ritüel hâline geldi. Halkın (demos) ikiye ayrılıp kendi renklerini giyerek farklı tribünlere oturmaları ve sırayla imparatoru selamlamaları epey etkileyici bir tablo oluşturuyor olmalıdır. *Nika* (Yen!) tipik bir tezahürat şekliydi.

Olayların zaman zaman kontrolden çıktığı ve birbirine düşman taraftarların idareye karşı ayaklandığı da oluyordu. Takım üyelerinin idam cezasına çarptırılmasına öfkelenen taraftarların, I. Iustinianos'un vergi memurlarından da bunalmış olan aristokrasinin de desteğiyle 532 yılında Hipodrom'da çıkardığı Nika Ayaklanması bunun canlı bir örneğidir. Bu durum

20 *Codex Theodosianus,* ed. Th. Mommsen – P. M. Meyer, c. I.1, I.2, II, Berlin 1904-1905, s. 9.16.11.

takımların siyasi olaylarda rol oynamaları bakımından siyasi bir özellik kazandıklarını da gösteriyor.

Hipodrom adıyla müsemma olan mekân, araba yarışları dışındaki karşılaşma ve seyirlik gösterilere de ev sahipliği yapardı. Resmî kutlamalar söz konusu olduğunda halkı eğlendirmek için araba yarışları yerine atletizm takımlarının, tiyatro kumpanyalarının hazırladığı gösterilere yer verilirdi. Hipodrom, yarışların olmadığı zamanlarda günümüzdekine benzer bir sirk alanına dönüştürülürdü. Araba yarışları sonrası ya da sekiz araba yarışının molaları, sırayla sahne alan mimciler, akrobatlar, aktörler ve dansçıların gösterileriyle doldurulurdu. Birçok dans gösterisinde çocuklar da yer alırdı. Ancak, akrobasi, pandomim, şarkı, komedi programları dans ve ciddi meseleleri ele alan tiyatro oyunlarından daha çok seviliyordu. Tavşan ve köpek yarışları, filler, zürafa, ayı ve kaplanların yer aldığı seyirlik sirk oyunları yanı sıra hızla koşan atların üzerinde ya da ip üzerinde çeşitli akrobasi hareketleri yapan adamları, vahşi hayvan dövüşlerini izlemek ayrı bir heyecan konusuydu.

XII. yüzyılda İmparator I. Manuel Komnenos devrinde (1143-1180) Konstantinopolis'i ziyaret eden Tudelalı Benjamin adlı bir Musevî seyyah, kentteki sirk hakkında şöyle yazıyor:

> Dünyanın dört bir yanından gelen maharetli kişiler numaralarını (akrobatik gösteriler, el çabuklukları, danslı numaralar, komik pantomimler) sergilemek üzere sirkte toplanırdı. Bu adamlar buraya aslanlar, leoparlar, ayılar ve yabani eşekler getirirler ve bu hayvanları dövüştürürlerdi. Dünyanın başka bir yerinde böyle bir manzarayı izlemek mümkün değildir.[21]

Egzotik ülkelerden getirtilen vahşi hayvanların avlanması üzerine kurulu program da büyük ilgi çekiyordu. İmparator I. Iustinianos, Hipodrom'daki gösteriler için yirmi aslan, otuz panter ve daha başka vahşi hayvanlar getirtmişti. Programa egzotik kuşlarla uzak ülkelerden getirilip geleneksel kıyafetleri içinde arz-ı endam ettirilen insanlar da dâhil edilebiliyordu. Bir diğer gösteri türü ise savaş oyunlarıydı. Nitekim asker kökenli imparatorlardan Nikeforos Fokas'ın emriyle Hipodrom'da böyle bir savaş oyunu gösterisi düzenlenmişti. Ancak gösteriler o denli gerçekçi sahnelenmişti ki seyreden halk korkarak kaçışmıştı. Hipodrom'da cereyan eden bir diğer garip olay da bir Türkün dikilitaşın tepesine çıkıp buradan uçma denemesinde bulunmasıydı. İmparator, Konya'dan Bizans başkentini

9- Balat Kapısı'nın girişini süsleyen Nike Heykeli (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

ziyarete gelen bir Selçuklu sultanı şerefine Hipodrom'da gösteriler tertipletmişti. Gösteriyi yapan Türk, uçlarına esnek dallar taktığı paraşüte benzer bol giysiler giyerek uçma denemesinde bulundu. Önce rüzgârın esmesini bekledi. Ancak rüzgâr bir türlü esmek bilmediğinden sabırsızlanan halk "Uç, uç!" diye bağırınca zavallı adamın kendini boşluğa bırakmasıyla yere çakılması bir oldu.

Bunun dışında, akrobasi, cambazlık ve koşan atın üzerinde denge gösterileri ve taklitçi aktörlerin sahnelediği tiyatro oyunları da halkı heyecanlandıran ya da eğlendiren gösteriler arasındaydı. Mesleğinde çok başarılı olan sihirbaz Filarios, bu işten azımsanamayacak bir servet edinmiş ve zengin bir adam olarak ölmüştü. Tiyatro oyuncularıyla ilgili bir hikâye, Hipodrom'un

21 *The Itinerary of Benjamin of Tudela, Critical Text, Translation and Commentary,* ed. Marcus N. Adler, London 1907, s. 21.

halkın imparatora ulaşabilmesi için bir mükemmel ortam olduğunu çok güzel bir şekilde gösteriyor. Sirk, halkın idareye şikâyetlerini duyurabildiği serbest bir kürsüydü. Kaynaklara göre, İmparator Teofilos döneminde Nikephoros adında bir saray görevlisi dul bir kadının sahibi olduğu gemiye el koyar. Adaletin yerini bulması için elinden geleni yapan kadın amacına ulaşamaz. Bunun üzerine Hipodrom'da sahne alan aktörlere başvurur. Onlar da temsillerinde bir el arabasının üzerine küçük bir gemi maketi koyarlar ve imparatorun önüne getirirler. Bir aktörün teşvikiyle bir diğeri bunu yutmaya çalışır. İlk aktör öfkeli bir ifadeyle şöyle der: "Saray görevlisi kocaman gemiyi yuttu, sen küçücük bir gemiyi yutamıyor musun?" Böylece Teofilos olanlardan haberdar olur ve Nikephoros'un cezalandırılmasını emreder.

Hipodrom'da günümüzde Grekoromen tabir edilen ve Antik Yunan ve Roma dönemlerinden beri düzenlenen atletizm gösterileri de izlenirdi. Hristiyanlık elbette bedene özen gösterilmesini gerektiren atletizmi Hristiyan öğretiyle uyuşmadığı için hoş karşılamıyordu. Atletizm, çıplak yapıldığı için kilise tarafından hoş karşılanmıyordu. Bu nedenle Bizans döneminde atletizm türlerinin eğitsel rolü ortadan kalktığı için belli bir mesleki becerinin gösterimiyle sınırlandırılmıştı. Kanunların gösterimine izin verdiği atletizm türleri güreş, boks, yüksek atlama, koşu ve disk atma idi. Serbest olan diğer dallar ise cirit atma, ağırlık kaldırma, okçuluk ve gülle atma idi. Bu sınıflandırma aynı zamanda rakibin yaralanmasına ya da ölümüne neden olma durumunda uygulanacak cezayı da belirliyordu.

Hipodrom'da Bizans ordusunun kazandığı zaferlerden sonra subayların, devlet adamlarının ve askerlerin esirleriyle birlikte halıların üzerinde yürüdüğü ve çiçekler döşenmiş zeminde yürüdükleri gösterişli geçit törenleri Bizanslıları bir araya getiren bir başka eğlence türüydü. İmparator ve saray erkânının müsabakaları izlediği şeref tribünü kadar sade insanların oturduğu tribünlerdeki manzara, yaşanan büyük heyecan nedeniyle epey gürültülü ve canlıydı. Bazı Bizanslı yazarların hep bir ağızdan eleştirdikleri kitlesel tutku, gece uykularında bile devam ediyordu.

Halka açık spor müsabakalarında yer alan atletlerin bağımsız yurttaşlar olması koşulu vardı. Köleler sadece halka kapalı özel müsabakalarda yer alabilirlerdi. Bizanslılar, gladyatörler ve vahşi hayvanlara karşı mücadele veren şovmenler gibi müsabakalara para için katılan kişileri onursuz addederlerdi. Atletler, özellikle müsabaka öncesi sıkı bir denetim altında yaşarlardı; onlardan sıkı bir diyet takip etmeleri ve kadınlardan uzak durmaları beklenirdi. Diğer müsabaka türleri ise mızrak ve oka benzer kısa bir mızrağın kullanıldığı akontismos, bastona benzer sopalarla icra edilen ve rakibin tekmelerle alt edilmesini amaçlayan bir oyundu. İkoniumlu Amfilokhius'un kaleminden çıkan bir şiir Hipodrom'da düzenlenen tiyatro, amfitiyatro ve sirk gösterilerine karşı hakaretvari ifadeler içeriyor. Amfilokhius özellikle sirki tehlikeli görüyordu; sirk, şehirleri sosyal olarak kamplara böldüğü için, sakinlerini isyana ve kavga etmeye teşvik ettiği için protesto ediliyordu.[22]

IV. Haçlı Seferi'nin (1204) yönünü değiştirip Bizans başkentini vurması sonucunda başlayıp elli yedi yıl süren Latin İmparatorluğu döneminde, Bizanslılar, Batı Avrupa'dan gelen şövalyelerin favorisi olan farklı müsabaka türleriyle de tanıştı. Bizans başkentindeki Hipodrom, Batılı fatihlerin düzenlediği kanlı turnuvalara sahne oldu.

Öte yandan diğer sportif aktiviteler içinde Diadoratismos (διαδορατισμός) yani turnuvalar da dikkat çeker. Bizans'taki daha bildik söylenişiyle *kontaromachia* (κονταρομαχία) ya da *kontarochtipima* (κονταροχτύπημα) ya da *tzostra* (τζόστρα) başlarda orduda birbirlerine karşı at süren rakiplerin zırhlar içinde, sırıklarla ya da başka savaş donanımlarıyla hünerlerini sergiledikleri epey mücadeleci bir savaş oyunuydu. Orta Çağ'da Batı Avrupalı şövalyelerin ve asillerin en gözde eğlencesi idi. Birçok imparatorun ve geniş toprak sahibi zengin aristokratın askerî sınıftan yükseldiği Bizans toplumunda bu müsabakaların bu kadar sevilmesi son derece doğaldır. Eğitimli atların üzerinde ve iki kişinin ya da iki takımın karşılıklı olarak mücadele verdiği bu oyunlar IX. yüzyıldan beri bilinmekteydi. XI. yüzyılda tüm Batı Avrupa'ya yayıldı. Özellikle Fransa'da çok sevildi ve turnuva (Fr. *tournoi*) adını aldı. Yayıldığı bir başka ülke olan İtalya'da Yunanca ismine daha yakın bir telaffuzla *giostra* olarak bilindi. Bu oyunun amacı, atın binicisinin atı rakibine karşı sürerken rakibini hedef alarak koltuğunun altında sıkıca tuttuğu sırık yardımıyla rakibini attan düşürerek oyun dışı bırakmaktı. Genellikle rakiplerden birinin ciddi olarak yaralanması ve hatta ölümüyle sonuçlanmasından dolayı bu oyun, sadece asillere açık bir müsabaka türüydü. *Erotokritos*[23] ve başka epik ve romantik romanlar bu oyun hakkında detaylı bilgi verir. Bu turnuvalar Avrupa'da en son olarak 1839'da Torino'da düzenlendi. Ioannes Kantakuzenos, XIV. yüzyılın Bizans imparatorlarından III. Andronikos Palaiologos ile Savoylu Anna'nın düğünü şerefine Batılı

22 *Amphilocii Iconiensis Iambi ad Seleucum*, 1968.

23 Erotokritos, *Poema Erotikon*, ed. Vincenzo Cornaro, Venetiis, 1835, Bölüm II, satır 1324-2375; Bölüm III, satır 60. *Ioannes Kantakuzeni Eximperatoris Historiarum*, ed. L. Schopen, Bonnae 1828, c. 1, s. 205, satır 8-10, 13-16.

10- Forum Tauri'deki bir binayı süslediği tahmin edilen, boğaya saldıran aslanlar betimli VIII-IX. yüzyıllara ait kabartma (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

asillerin Hipodrom'da turnuvalar düzenlediklerini yazıyor. Tarihçi, *coustria* ya da *ternementa* olarak tanımladığı bu eğlence türünü Bizanslıların Fransız, Alman ve Burgundiyalılardan bu vesileyle öğrendiklerini kaydediyor.[24]

Cikanion (tzykanion), ise Sasanî-Pers İmparatorluğu'ndan Bizans İmparatorluğu'na uyarlanmış bir çeşit polo oyunu idi (τζυκάνιον, Farsça tshu-kan). At üzerinde icra ediliyordu. *Tzykanisterion* denilen ve büyük saray civarında olduğu düşünülen bir stadyumda oynanırdı. Stadyumun İmparator II. Theodosius (408-450) döneminde sarayın güneydoğusuna yaptırıldığı kabul edilmektedir. Iohannes Kinnamos'a göre, uçlarına file takılmış uzun çubuklar kullanan iki atlı takımın elma büyüklüğünde deri bir topu karşı takımın kalesine atmaya çalışması üzerine kuruludur.[25] Bizans soyluları arasında çok popüler olan bu oyunun Bizans'a Pers diyarından geldiği söylenir. İmparator I. Theodosios döneminde Bizans dünyasına giren ve çok sevilen bu oyunu Bizanslılara tanıtanların Türkler olduğu da belirtilir. İmparator Theodosios, Bizans aristokrasisi arasında kısa zamanda çok tutulan bu oyunun oynanabilmesi için *cikanisterion* ya da *spherodromio* denilen bir stadyum yaptırdı. Oyun, Makedonya Hanedanı'nın kurucusu olan İmparator I. Basileios (867-886) döneminde iyice revaç buldu. İmparator, bu nedenle eski stadyumu yıktırarak üzerine Nea Eklezya'yı (Yeni Kilise) inşa ettirmiş, yenisini daha büyük boyutlarda ve kiliseye iki galeriyle bağlayarak daha doğuda yaptırmıştı. Trabzon İmparatoru I. Ioannes (1235-1238), bu oyunda aldığı öldürücü bir darbe sonucunda öldü. Oyun, Tzykanion, başkent ve Trabzon dışında Sparta, Efes ve Atina gibi büyük imparatorluk kentlerindeki stadyumlarda oynanmıştır.

Agora (Pazar yeri)

Agoralar (yani pazar yerleri) ve limanlar kentin en önemli yaşam merkezleriydi. Dükkânlar ve meydanlar kentte yaşayanların başlıca buluşma mekânlarıydı. Konstantinopolis kenti, yedi tepenin eteklerine kurulmuş bir kent idi. Bu nedenle Bizans döneminde kente "Heptalofe polis" denirdi. Kentteki hemen hemen tüm evler Boğaziçi'nin (Bosphoros), Marmara'nın (Propontis) ve Altın Boynuz'u (Keratios Kolpos) görebilecek şekilde konuşlandırılmıştı. Günlük hayatta kent sakinlerinin buluştuğu ve iletişim kurduğu alanlar, meydanlar ve agoralardı. En büyük agoralardan birisi, adını kurucusundan alan ve kenti bir baştan diğerine kat eden Mese Bulvarı'nın orta noktasında bulunan agora idi. Bunun yakınında İmparator Theodosios ve İmparator Arkadios'un adını taşıyan agoralar ve daha küçük olanlar bulunuyordu. Mese yolunun solunda ve sağında Bizanslıların alışverişlerini yaptıkları kemerli stoalar ve yüzlerce dükkân vardı. Zengin ailelerin konakları da bu kısımda bulunuyordu.

24 *Ioannes Kantakuzeni Eximperatoris Historiarum*, ed. L. Schopen, Bonnae 1828, c. 1, s. 205, satır 8-10, 13-16: "Σαβοιας ουκ ολίγοι των ευπατριδων εις την Ρωμαίων αφικνούμενοι, ... κυνηγεσίων και γαρ συμμετειχον τω βασιλει, και την λεγομένην τζουστρίαν και τα τερνεμέντα αυτοί πρωτοι εδίδαξαν Ρωμαίους πρότερον περι των τοιούτων ειδότας ουδεν."

25 Kinnamos, *Epitome,* s. 263, satır 17; s. 264, satır 11.

11- Hipodrom'daki yarış ve eğlenceler

Bu sabit pazar yerlerinin dışında bir de kentin dışında kurulan pazarlar vardı. Bunlar haftanın belli günlerinde merkezde ve farklı semtlerde faaliyet gösterirlerdi. Üreticiler ve lonca mensupları en iyi fiyata mallarını bu pazarlarda satardı. Bu pazarlar, halkın sadece alışveriş yaptığı değil, aynı zamanda hoşça vakit geçirdiği mekânlardı. Çünkü kentten kente ülkeyi dolaşan gezgin eğlendiriciler sık sık bu pazarlara gelirdi.

İmparatorluğun Selânik (Thessaloniki), Trabzon (Trapezous), Efes (Ephesos) ve Çorum (Euchaita) gibi büyük kentlerinde her yıl düzenli olarak kurulan uluslararası panayırların yanı sıra alışveriş yapılan bölgesel pazarlarda dans edilir, güreş, mızrak ve ok atma müsabakaları düzenlenir ve içilirdi. Kilise, bu ticari panayırları onaylamasa da, devlet, hazinenin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak vergi getiren bu aktivitelere müdahale etmezdi.

Böyle zamanlarda gezgin Çingeneler kent sokaklarında dans ederler, yılan oynatırlardı. Dev gibi iri cüsseli adamlar, cüceler ya da Siyam ikizleri ilgi çekici gösteriler sunarak başkent sakinlerini eğlendirirdi. Halkın gözünde çok saygın bir konumda olan sihirbazların sıra dışı gösterileri, küçük dükkânlarından kısa bir süreliğine de olsa ayrılma fırsatı bulan Bizanslı esnafın büyük ilgisini çekiyordu. Bir vatan haininin idamı ya da bir suçlunun sakat bırakılarak cezalandırılması gibi herkese ibret olsun diye düzenlenen gösteriler halk kalabalıklarını kent merkezine topluyordu. Thessalonikili (Selânik) Eustathios, bayramlarda halkın halay (*syrto*) ve karşılama (*antikristo*) gibi danslara katıldığından bahsediyor. Sayısız taverna (*kapeleia*), aşhane (*mageireia*), akrobatların ve hokkabazların ya da sihirbazların iddialı, hicivli (*satirik*) gösteriler yaptıkları halk tiyatrolarında (*mimareia*) halktan kişilerin eğlendikleri mekânlardı. Akşamları düzenlenen bu eğlencelere kadınların katılması yasaktı. İtibarlı kişilerin bu tür yerlere sık sık gitmesi hoş karşılanan bir şey değildi. Papazların ve keşişlerin ise bu mekânlara gitmesi yasaktı. Bu tür yerlerde çalışan kadınlara fahişe gözüyle bakılıyordu.

Bayramlarda her kentin anacaddeleri gitar çalanlar, şarkıcıların çevresini sararak dans eden ve alkışlayan kalabalıklarla şenlenirdi. Başka bir köşede bazıları yere oturmuş vaziyette kilisenin yasak ettiği tavla gibi şans oyunlarını oynayarak eğlenirdi. Rahip ve keşişlerin dahi yasak olmasına rağmen bu oyunları oynadığı anlaşılıyor. Nitekim, IV. yüzyılda Kaisareialı Eusebius, "kilisedeki vaiz ibadete çağırınca herkesin işi ağırdan aldığını" yazarken "gitar ya da başka bir çalgı aletinin sesi duyulduğu zaman kanat takmış gibi o yöne koştuğunu" anlatıyor. Halk, özellikle uzun saçlarını savurarak dans eden dansçı kızları izlemekten hoşlanırdı. Birçok kentte her gün sabahtan akşama kadar türlü türlü gösteriler izlenebiliyordu: hokkabazlar (el çabukluğu oyunları yapanlar), ipte yürüyen cambazlar, akrobatlar, müzisyenler ve şarkıcıların gösterileri, terbiye edilmiş maymun, köpek ve ayı oynatanların sergilediği gösteriler vb.

XI. yüzyılın Bizanslı tarihçilerinden Ioannes Malalas'tan öğrendiğimize göre:

> Bir sene Kent'e şaşılası numaralar yapan sarışın bir köpek getiren bir İtalyan geldi. Sahibi pazarda dikilirken dünyanın birçok farklı yerinden gelen adamlar ve kadınlar ona gizlice para ya da yüzük veriyorlardı, o da bunları yere gömüyordu. Daha sonra köpeğe gömdüklerini bulmasını ve kendisine vermesini buyuruyordu. Ve köpek bunu yapıyordu! Köpeğe bunun gibi başka şeyler de yapıyordu ve o da her seferinde başarıyla isteneni yapıyordu. Ve o zaman birçokları bu köpeğin Delphoi ruhuna sahip olduğunu söylüyorlardı.[26]

Tavernalar

Bizans yüksek sosyetesinin ve halktan kişilerin müdavimi olduğu tavernaların neye benzediğini tarif edemiyoruz. Bu konuya ışık tutabilecek arkeolojik verilerden yoksun olduğumuzdan yazılı kaynakların verdiği bilgilerin yanı

26 Ioannis Malalas, *Chronographia*, ed. L. Dindorf, Bonnae 1831, s. 453, satır 15; s. 454, satır 4.

sıra Antik dönemdeki (özellikle Pompeii'deki) benzerleri üzerinden tahminde bulunabiliriz. Tavernayı karakterize eden iki önemli unsur vardı: Arkalıksız banklar, şarap amforalarının yerleştirildiği oyuklar, ateş üstünde asılı duran ve içinde sürekli su kaynayan bir kazan. Bu su, şarabın sulandırılması için kullanılırdı. Bunun nedeni Bizans döneminde üretilen şarabın günümüzdekilere göre alkol oranının daha yüksek olmasıydı. X. yüzyıl başları Bizans tarihinin en önemli kaynaklarından *Eparchikon Biblion*'da kazanların altında yanan ateşin dükkânların kapanış saatinde söndürülmesi gerektiği halka duyuruluyor, aksi takdirde müşterilerin bütün gece içmeye devam edeceği uyarısında bulunuluyor.[27] IV. yüzyılda yaşamış Antakyalı Libanios'tan öğrendiğimize göre, "Tavernalarda boşalan bardakların sayısını kimse sayamıyor(du), bundan ziyade gece gündüz sek ya da sulandırılmış içkiler içiliyor ve herhâlde tam tersi söz konusu olsa da buralarda kadehlerin efendisi olmakla böbürleniliyordu."[28] Her şeye rağmen, halkın tavernalara ve hanlara bakışı tamamen farklıydı. Özellikle hanlar, devlet hazinesinden yardım da alıyorlardı. En ünlü hayır kurumlarının idari makamlarının (Sampson adlı bir han idarecisi gibi) özel bir prestije sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Ancak taverna işletmecileri; tiyatrocular, akrobatlar ve fahişeler gibi toplumun dışına itilmiş gruplardı. Yine de her şeye rağmen bunlar bin yıllık imparatorluğun her döneminde her zaman muhataplarını ve müşterilerini bulan meslekler olmaya devam ettiler.

27 *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, ed. J. Koder, Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB), c. 33, Wien 1991, s. 132, no. 19, paragraf 2-4 (Περί καπήλων).

28 Antakyalı Libanios, *Logoi*, *Libanii Opera, Orationes,* ed. R. Forster, 1-4 c., Leipzig 1903-1908, 1911.

OSMANLI İSTANBUL'UNDA HALKIN EĞLENCE HAYATI

ALİ ŞÜKRÜ ÇORUK*

Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olarak büyüyen, fetihten sonra Osmanlı başkenti olarak varlığını sürdüren İstanbul, farklılıklardan yararlanan, etkilemenin yanında etkilenmekten de çekinmeyen medeniyet anlayışının şehir ölçeğinde başarılı bir numunesidir. Konumuz açısından bakıldığında İstanbul'un, ait olduğu medeniyet ve coğrafya üzerinde geçmişten günümüze her alanda kendisini göstermiş olan belirleyici bir şehir olma özelliği, sosyal hayatın bir tarafını teşkil eden eğlence kültürü için de geçerlidir. Bu alanda var olan birikim devletin yönetildiği, hepsinden önemlisi padişahın yaşadığı şehir olmanın avantajları kullanılarak daha ileriye götürülmüş, rafine bir hâl almış ve kendisine has bir biçim kazanarak ait olduğu medeniyeti Osmanlı ölçeğinde temsil kabiliyetine sahip bir eğlence kültürü ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte eğlence kültüründe zamana ve hayata bağlı olarak bir değişimin yaşandığı, bazı unsurlar ortadan kaybolurken bu alana yeni unsurlar eklendiği de bir gerçektir.

Bilindiği üzere, hoş vakit geçirmek, gam keder dağıtmak, dinlenmek anlamında kullanılan "eğlence" etrafında birbirinden farklı pek çok uygulama söz konusudur. Dolayısıyla eğlence kavramı etrafında bir sınırlama zorunluluğu ister istemez kendisini göstermektedir. Bizim burada üzerinde duracağımız konu, halkın büyük kesiminin ve devletin üzerinde ittifak ettiği, toplumun hayat tarzı olarak benimsediği, kısaca her bakımdan meşru görülen ve yaygın olan eğlenme biçimleridir. Bununla birlikte sarayın ve devletin düzenlediği "resmî" nitelikteki eğlenceler ile "sivil" halkın eğlenme kültürünü birbirinden ayırmak gerekmektedir. Çünkü kendisine has kuralları ve yaşam tarzı olan saray başlı başına "özel" bir alandır. Gerçi karagöz ve meddah örneklerinde olduğu gibi saray ile sıradan halkın eğlence tarzlarının bazı alanlarda kesiştiği bir gerçektir. Hatta bir bütün olarak baktığımızda her şeyde olduğu gibi eğlenme biçiminde de halkın örnek aldığı yer saraydır. Ancak bu makalede saray eğlenceleri ile resmî törenlere yer verilmeyecektir

***

Eski İstanbul'un eğlence hayatı ile ilgili bilgi veren kaynakların başında şehrengizler, surnameler, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Türkiye'ye gelen yabancı seyyahların yazdıkları eserler ile son dönemde yazılan hatıralar gelmektedir. Ayrıca Refik Ahmet Sevengil, Reşat Ekrem Koçu, Cevdet Kudret ve Metin And gibi araştırmacılar özel olarak bu konuya eğilmişler ve yaptıkları uzun araştırmalar neticesinde değerli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Biz bu yazımızda yukarıda sözü edilen eserlerden hareketle genel bir çerçeve çizeceğiz.

Oyun Grupları

Devletin kontrolünde faaliyet gösteren, vergi veren ve kendi içinde örgütlenen bu grupların XVI. yüzyıldan itibaren toplandıkları yer Tahtakale'dir. Burada toplanan hokkabazlar, zurbazlar, şişebazlar, kadehbazlar, cambazlar, kuklacılar, çemberbazlar, meddahlar, kıssahanlar, ayı, eşek, aslan, maymun ve yılan oynatıcılar, ateşbazlar, tasbazlar, takla atanlar, kesici ve delici aletlerle dayanıklılık gösterisi yapanlar, halkın ve meraklıların karşısında, çoğunlukla da sokakta sanatlarını icra ederlerdi. Asıl hünerlerini devletin düzenlediği resmî şenliklerde gösteren bu grupların sair vakitlerde de gösteri yapması, düğün ve özel günler için kiralanması söz konusudur. Yaptıkları işe has sabit bir mekâna sahip olmayan gösteri esnafının bir araya geldiği başlıca mekânlar ise kahvehaneler ve hanlardır. Düğünler başta olmak üzere, özel günlerde davetlilerin hoşça vakit geçirmesini isteyen cemiyet sahipleri sanatçı ihtiyacını bu mekânlardan temin ederdi. Daha sonraki dönemlerde karagöz ve ortaoyunu toplulukları da bu kahvehane ve hanlarda toplanacaktır. Uzun süre Tahtakale merkezli faaliyet gösteren bu gruplar zaman ilerledikçe

* İstanbul Üniversitesi

1- 1582 şenliğinde halk eğlenirken (İntizâmî)

yine kahvehaneler ve hanlar başta olmak üzere İstanbul'un Aksaray ve Galata gibi değişik semtlerine yayılmışlardır.

Eski İstanbul'da çalgı eşliğinde sazlı sözlü dans deyince akla ilk gelen gösteriler çengi, köçek ve tavşan oğlanları tarafından icra edilen seyirlik oyunlardır. Araştırmacılar tarafından bazen bir tema etrafında oynanmasından dolayı bale sanatı ile ilişkilendirilen bu oyunlar erkekler ve kadınlar tarafından ayrı ayrı gruplar hâlinde oynanırdı. Bu tabirlerden çengi hem erkek hem de kadın oyuncular için kullanılırken köçek ve tavşan tabiri sadece erkekler için kullanılmıştır. Bununla birlikte her iki grup da gerek kıyafetleri gerekse oyun tarzları bakımından büyük bir benzerlik gösterirdi. Erkek oyuncuların tıpkı kadın gibi saçlarını uzattığı, giyindiği ve oynadığı bu oyunlarda oyuncular küçük yaşlardan itibaren bu işin ustaları tarafından yetiştirilirdi. Altınlarla süslü bir tepelik ve tam alnın ortasında yuvarlak "kaşbastı" denilen bir altın, "câmedân" denilen sırma işlenmiş kadifeden mamul iki sıra düğmeli ve çapraz giyilen kısa ve kolsuz üstlük, altta "üç etek" tabir olunan yenleri dizden sarkmış ipekten yapılmış süslü bir entari, göğsü yarı açık gösteren ipekli gömlek, belde şal ve şalın üzerinde sırma bir kemer, entarinin altına şalvar, ayakta alçak ökçeli işlemeli bir pabuç, çengilerin; sırma işlemeli, saçaklı ipek kumaştan yapılmış elbise, toka, süslü bir kemer, işlemeli gömlek, çevre ve hasır fes, köçeklerin; çengi ve köçeklerden ayrı olarak altta sadece çuha şalvar ve başta sivri külah tavşanların başlıca kıyafetleridir. Göbek atma, topuk çarpma, ayak parmakları ucunda koşarcasına yürüme, gerdan kırma, omuz titretme, bel kırma ve bedenlerini hoplatarak sallanma, kadın ve erkek oyuncuların oyun sırasında büyük bir ustalıkla yaptıkları ortak hareketlerdir. Oyuncuların repertuvarlarında yer alan oyunları gösteri sırasında baştan sona doğru belli bir sıra dâhilinde oynamaları mecburidir. Takım hâlinde karşılıklı olarak dans eden bu oyuncuların parmaklarında "çarpara" denilen 8-10 cm uzunluğunda oyun sırasında birbirine vurulduğunda ses çıkaran ağaçtan mamul sopalar bulunurdu. Ayrıca oyun esnasında bazı usta oyuncuların tabak çevirmek gibi çeşitli hünerler göstermesi de söz konusudur.

Genel anlamda "kol" adı verilen oyun grupları sadece çengiler ve tavşanlardan ibaret değildi. Hanende ve sazendelerden başka soytarılar, maskaralar, mukallitler de bu oyun gruplarının üyeleri arasındaydı. XVII. yüzyıl İstanbul hayatı hakkında önemli bilgiler veren Evliya Çelebi, oyuncu sayısı 200 ila 400 arasında değişen 14 oyun kolunun ismini verir. Bu kollar şunlardır: Parpul Kolu, Ahmed Kolu, Kapıcıoğlu Osman Kolu, Servi Kolu, Baba Nazlı Kolu, Zümrüd Kolu, Çelebi Kolu, Akide Kolu, Cevahir Kolu, Patakoğlu Kolu, Haşota Kolu, Samurkaş Kolu, Garibanî Kolu, Postalcı Kolu. Bunlardan Çelebi Kolu, Sultan IV. Murad ile Sultan İbrahim'in dönemlerinde zaman zaman saraya çağrılmış ve padişah huzurunda sanatlarını icra etmiştir.

Meyhaneler, mesire yerleri, şenlikler ve düğün gibi cemiyetler bu oyuncuların hünerlerini gösterdiği başlıca mekânlardır. Bununla birlikte kadın seyircilerin bulunduğu cemiyetlerde kadın çengilerin oynaması söz konusudur. Çoğunlukla Ayvansaray ve Balat gibi semtlerde ikamet eden kadın çengiler arasında İstanbul halkı arasında şöhret yapmış isimler vardır: Sedef Zehra,

3- 1582 şenliğinde ip cambazları gösteri yaparken (İntizâmî)

Benli Hacer, Zilkıran Kamer, Fidan Ayşe, Kelebek Fırat, III. Ahmed döneminin; Saçlı Sümbül, Kemankeş Eda, Zülüflü Hatice, Yandım Emine, III. Selim döneminin; Tosun Paşa kızı Hayriye, Hancı kızı Zehra, Küçükpazarlı Naile ise XIX. yüzyılın ünlü kadın çengileridir.

Mazlum Şah, Küpeli Ayvaz Şah, Saçlı Ramazan Şah, Küçük Şahin Şah, Memiş Şah, Bayram Şah, Çâker Şah, Şeker Şah, Sülün Şah, Sakız Mahbubu Zalim Şah, Hürrem Şah, Fitne Şah, Yusuf Şah, Mirza Şah, Nazlı Yusuf XVII. yüzyılın; Çingene İsmail, Büyük Afet, Küçük Afet, Altıntop, Tazefidan, Kanarya, Yeni Dünya, Kıvırcık ve Tilki ise XVIII. yüzyılın ünlü köçekleridir. Tanzimat'la birlikte hız kazanan modernleşme hareketlerinin tesiriyle erkek oyuncuların bu tarzda oyun oynamaları 1856 tarihli bir fermanla devlet tarafından yasaklanmıştır.

Karagöz

Karagöz, İstanbul halkının uzun süre eğlence ihtiyacını karşılayan, günümüzde ise maalesef birkaç iyi niyetli sanatkâr elinde varlığını devam ettirmeye çalışan gölge oyunudur. Ana tipleri Karagöz ve Hacivat olan ve çubukların ucuna raptedilmiş suretlerin perde arkasında

2- 1720 şenliğinde ip cambazlarının gösterisi (Vehbî)

hayalî yahut *karagözcü* adı verilen bir sanatkâr tarafından oynatıldığı bu sesli gösteri sanatının kökeni, Anadolu'ya ve İstanbul'a geliş tarihi kesin değildir. Kurucuları arasında Şeyh Küşterî'nin yer alması, bu oyunun sadece eğlence amaçlı düşünülmediğinin bir göstergesidir. Tasavvufi hakikatleri müritlere daha açık bir şekilde anlatmak için bizzat tekke şeyhleri tarafından icra edilen bu oyunun tasavvufla olan alakası özellikle perde gazellerinde kendisini gösterir. Gerçi gölge oyununun bu tarafının zaman geçtikçe kullanımdan düştüğü ve eğlence amacının ön plana çıktığı da bir gerçektir.

Geçmişte yediden yetmişe bütün İstanbul halkı tarafından çok sevilen karagözün kemale erdiği, geleneksel oyun metinlerinin ortaya çıktığı, en iyi şekilde temsil edildiği ve en usta sanatkârların yetiştiği şehir İstanbul olmuştur. Bu düşünceyi destekleyen en önemli delil karagöz oyununda yer alan tiplerin İstanbul'da yaşayan yahut bir şekilde İstanbul'a gelen unsurlardan ve şehre has toplum kesimlerinden seçilmiş olmasıdır. Başta Laz, Arnavut, Acem, Arap, Yahudi, Rum, Ermeni, Kastamonulu, Bolulu, Kayserili gibi tiplerin bir kısmı İstanbul kültürüne ayak uyduramadığı için eleştirilir ve komik duruma düşürülür. Aslında bu tavır aynı zamanda İstanbul'a dışarıdan gelecek olanlara da açık bir mesaj niteliğindedir.

Eskilerin *zıll-ı hayal*, *hayal oyunu* gibi isimlerle andığı, halk arasında daha çok *Karagöz* ismiyle bilinen bu sanat dalı, sadece halkla sınırlı kalmamış başta saray olmak üzere üst düzey yöneticiler tarafından da ilgi görmüştür. Hatta bizzat saray tarafından bu sanata gösterilen ilginin halkın ilgisini de arttırdığını da söyleyebiliriz. Nitekim karagözün İstanbul macerasıyla alakalı bilgilerin Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra yoğunluk kazanması bunun en açık işaretidir. Bilindiği üzere Yavuz Memlüklere karşı büyük bir zafer kazandığı Mısır'da huzurunda oynatılan karagöz oyununu çok beğenmiş ve icracılarını da beraberinde İstanbul'a getirmiştir. Saray çevresinde kabul gören karagözün halk arasında da yaygınlık kazanması sonucunda bu sanatın dinen caiz olup olmadığı da tartışmaya açılmıştır. Neticede Kanunî döneminin ünlü şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin "ibret için" seyredildiğinde bir mahzuru olmayacağı mealindeki fetvasıyla beraber karagöz oyunu dinen meşruiyet kazanmıştır.

Karagöz sanatkârlarının davet edildikleri düğünler ve özel gösteriler gibi cemiyetlerden başka sanatlarını icra ettikleri başlıca mekânlar kahvehaneler olmuştur. İstanbul halkının karagöze yoğun ilgi gösterdiği dönem ise ramazan ayıdır. Ramazan gecelerinde teravih namazından sonra mahalle kahvehanelerinde yapılan gösteriler başta çocuklar olmak üzere İstanbulluların eğlendiği, hoşça vakit geçirdiği zamanlar olarak, dinî bir vecibeyi yerine getirmenin yanında İstanbullulara meşru çerçevede dünyevi güzellikleri tatma imkânı da sunmuştur.

Tahtakale'de Kadı Hanı'nda, Baltacı Hanı karşısında, Balkapanı Caddesi'nde ve Galata'da bulunan kahvehaneler, Mısır Çarşısı civarı ve Beyazıt'ta bulunan Simkeşhane, karagöz oynatanların toplandıkları belli başlı mekânlardır. Özel gösteri için karagözcü arayanlar bu mekânlara gelir, pazarlık yapılır, anlaşma sağlandıktan sonra gün ve yer tayin edilirdi. Üzerinde mutabık kalınan günde karagöz sanatçısı *yardakçı*larının yani gelecekte karagöz oynatacak olan yardımcılarının taşıdıkları oyun

5- 1720 şenliğinde III. Ahmed'in izlediği farklı gösteriler: Çarpara oyunu, koç güreşi, salıncakta sallanma, canbaz gösterileri (Vehbî)

takımlarıyla gösteri yapacağı yere gelir, perdeyi kurar oyuna başlardı.

Tanzimat sonrasında kahvehanelerin, kıraathanelerin, son zamanlarda bahçe ve tiyatroların çoğalmasıyla birlikte karagöz oynatılan mekânların sayısında da artış gözlenir. Bir başka deyişle kıraathane ve kahvelerin belli başlı eğlencesi ortaoyunu ve meddahla birlikte karagözdür. Araştırmacıların tespitlerine göre, belli başlı mekânlar şunlardır: Şehzadebaşı'nda Mehmed Efendi, Şems ve Fevziye kıraathaneleri, Yeşiltulumba'da Dilküşâ Kıraathanesi, Divanyolu'nda Arif'in Kıraathanesi, Kasımpaşa'da Trabzonlu Kâmil Efendi Gazinosu, Sultanahmet'te Meserret Kıraathanesi, Vezneciler'de Kıraathane-i Osmanî, Sultanahmet Belediye Bahçesi, Cihangir'de Rıza Efendi Kıraathanesi, Çeşme Meydanı'nda Mahmut Ağa Kıraathanesi, Üsküdar'da Çarşı yolunda bulunan Taşçıbaşı Kıraathanesi. Ayrıca XX. yüzyılın başında yeni tarzda ve yeni metinlerle yani *nev-icad* karagöz oynatan mekânlar da söz konusudur. Muhtemelen 1907 yılı Ramazan ayında faaliyete geçen Nev-İcad Hayal Tiyatrosu, Şehzadebaşı'nda sırf bu iş için açılan yerlerden birisidir. Daha çok gayrimüslim unsurların ve yabancıların yaşadığı Galata semtindeki kahvelerde oynatılan karagöz oyunlarında ise, bazen açık saçık unsurlar da sahnede yer bulurdu. Özellikle İstanbul'a gelen yabancı seyyahların gezi notlarında dile getirilen bu durumun İstanbul'un bütününü kapsamadığını, lokal nitelikte olduğunu belirtmek gerekir.

6-7- 1720 şenliğinde tertip edilen fişek gösterileri (Vehbî)

Osmanlı döneminde İstanbul'da sanat icra eden, bir kısmı sarayda da bulunmuş olan ünlü karagözcülerden bazıları şunlardır: Kör Hasan, Kör Hasanzade Mehmed Çelebi, Şerbetçi Emin, Şengül Çelebi, Kandillioğlu, Ahmed, Kör Musluoğlu, Sarı Ahmed, Bekçi Mehmed, Aktar Mehmed, Kasımpaşalı Hafız Bey, Hayalî Said Efendi, Aktar Mehmed, Arap Ali, Arap Aziz, Muzıka-i Hümayun Kolağası Üsküdarlı Arap Ömer, Hayalî Memduh, Baba Müştak, Balıkçı Dikran, Bedestenli Hanende Piştov Rıza, Bekçi Mehmed, Berber Mehmed, Beşiktaşlı Hulusî, Cerrahpaşalı Hilmî Efendi, Çarşambalı, Şefik Sâfî, Enderunlu Hakkı Bey, Enderunlu Nazif Bey, Müezzin Hafız Aşkî, Hafız Mehmed, Hayalcibaşı Yusuf, Hayal Küpü Emin Ağa, Hazım (Körmükçü), Kantarcı Hakkı, Yekçeşm Arif Molla, Kör Mehmed, Küçük Ali, Küçük İsmail, Miralay Mehmed Ali Bey, Karagöz Mehmed, Kâtip Salih, Peder Mustafa Efendi, Rıza Efendi, Samatyalı Takvor, Şair Ömer, Şeyh Fehmi Efendi, Usturacı Mustafa, Üsküdarlı Hüsnü Efendi, Yemenici Andon, Yorgancı Abdullah, Yusuf Efendi, Zati Bey, Zenne Said.

Ortaoyunu

Eski İstanbul halkının karagöz kadar önem verdiği bir başka gösteri sanatı ise ortaoyunudur. Kol oyunu, meydan oyunu, taklit oyunu, Zuhurî Kolu gibi adlarla anılan bu oyunun bugünkü bilgilerimize zemin teşkil edecek tarzda ortaya çıkışı XIX. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Özellikle Abdülaziz döneminde yaygınlaşan, müzik, dans, taklit ve dramatik gösteriler temelli bu oyunun XV. yüzyılın sonunda İspanya'dan göç eden ve pek çok gösteri sanatını beraberlerinde getiren Yahudiler eliyle yaygınlaşan sokak gösterilerine dayandığı söylenmektedir. Bu gösterilerin zaman içinde Karagöz, meddah, hokkabaz, curcuna ve kukla gösterilerinden gelen unsurların da ilavesiyle ortaoyunu şeklini aldığı düşünülmektedir. Kışın kapalı mekânlarda, yazları ise mesireler başta olmak üzere açık mekânlarda, çevresinde seyircilerin bulunduğu sahnede yani "orta yerde" kalabalık bir oyuncu grubu tarafından icra edilen bu oyunun başkişileri karagöz oyunundaki Karagöz ve Hacivat'a karşılık gelen Kavuklu ve Pişekâr'dır.

Ortaoyunu, giriş, muhavere, fasıl ve bitiş olmak üzere dört bölümden oluşur. Oyuna geçmeden önce zurna ve çifte naralar eşliğinde köçekler ve curcunabazlar meydana gelerek dansa başlarlar; gürültülü, patırtılı bir gösteri olan curcunaya oyunun başkişileri olan Kavuklu ve Pişekâr da katılırdı. Dans bittikten ve oyuncular sahneden çekildikten sonra giriş bölümünde zurnanın çaldığı hava eşliğinde elinde "pastal" denen şakşak bulunduğu hâlde sahneye seyircileri yerden selamlayarak Pişekâr gelir ve oyunu açardı. İkinci bölüm ise Kavuklu ve Pişekâr'ın türlü söz oyunlarıyla birbirleriyle yarıştıkları muhavere yahut tekerleme bölümüdür. Karagözdeki muhavere bölümü gibi bu bölümün oynanacak olan oyunla ilgisi yoktur. Muhavere bittikten sonra asıl oyunun oynanacağı fasıl başlar. Bir tema üzerine kurulu olan oyun, başta Kavuklu ve Pişekâr olmak üzere konuyla ilgili oyuncular tarafından temsil edilir. Yine karagözde olduğu gibi İstanbul'da yaşayan unsurlar kendi kılık ve şiveleriyle oyunda yer alır. Diğer gösteri sanatlarında olduğu gibi dönemin aksaklıklarını açık yahut kapalı bir şekilde eleştirmek, göndermeler yapmak ortaoyunu temsilleri için de söz konusudur. Oyunda zenne rolüne çıkanlar ise

8- Fişek gösterileri (Vehbî)

kadın kılığına girmiş erkek oyunculardır. Taklit ve yanlış anlama unsurlarının bol olarak kullanıldığı bu bölümde, seyircileri eğlendirmek ve bu alanda ustalık göstermek oyuncuların başlıca amacıdır. Son bölümde ise Pişekâr tekrar sahneye gelir ve temsil sırasında yapılan hatalardan dolayı özür diler. Gelecek sefer oynanacak oyunun adını ve yerini seyircilere duyurur. Zurnanın bitiş havası çalmasıyla temsil sona erer.

Ortaoyunu "kol" adı verilen oyun grupları tarafından icra edilirdi. Zuhurî Kolu, Han Kolu, Kirli Kol, Yoran Kolu, Çifte Kanburlar Kolu, Hacı Bekçi Kolu, Süpürge Kolu, İstanbul'da faaliyet göstermiş oyun kollarıdır. İskilip Hanı, Kadri Paşa Hanı, Tavukpazarı'ndaki Saraç Hanı, Esir Pazarı'ndaki Esirci Tiyatrosu, Sultan Mahmut Türbesi karşısındaki Hayal ve Kavuklu Tiyatrosu, Divanyolu'nda bulunan Arif'in Kıraathanesi, Aksaray'daki Dilküşâ Kıraathanesi, Tahtakale'deki Bahçeli Kıraathane, Cinci Meydanı'nda Enver Efendi'nin yeri, Üsküdar'da Çarşıboyu Demirciler içindeki oyun yeri, Beşiktaş Fulya'daki oyun yeri ortaoyunu oynanan kapalı mekânlardan bazılarıdır. Göksu, Çubuklu, Kâğıthane, Bentler, Sarıyer, Haydarpaşa Çayırı, Koşuyolu, Merdivenköy, Edirnekapı'da Kavasın Bağı, Büyükdere Çayırı, Fenerbahçe, Çengelköy'de Havuzbaşı, Kazıklıbağ, Şifa Havuzu, Bağlarbaşı, Doğancılar, Libade, Küçük Çamlıca, Kadıköy'de Papazın Bağı, Yoğurtçu Çayırı, Bakırköy, Moda mesireleri, ayrıca Sultanahmet'te Belediye Bahçesi, Kadırga Meydanı

vs. ortaoyunu temsillerinin gerçekleştirildiği açık mekânlardır.

Tarihçi Metin And İstanbul'da ortaoyunu konusunda meşhur sanatkârları tespit etmiş ve bunları uzun bir liste halinde yayımlamıştır: Kavuklu Hamdi, Abdi Efendi, Abdürrezzak Efendi, Ali Bey, Aktar Şükrü Efendi, Armenak Efendi, Aşkî Efendi, Borazan Tevfik, Büyük İsmail, Dalgıç Takvor Efendi, Dümbüllü İsmail, Hafız Cemal Efendi, Hayalî Said Efendi, Hazineli Çavuş Aziz Ağa, Kanbur Esad, Kanbur Mahmud Efendi, Kör Mehmed, Kasımpaşalı Salih, Karagözcü Pinti Hamid, Küçük Hüseyin, Kel Hasan, Küçük Ali, Küçük İsmail, Küçük Hamdi Efendi, Meddah İsmet Efendi, Meddah Kadri, Meddah Şükrü, Musahip Zeki Ağa, Kurban Oseb, Ömer Gülşenî, Terzi Salih, Yemenici Salih, Zenne Said bu listede yer alan ve bir kısmı aynı zamanda karagözcü ve meddah olan ortaoyunu sanatkârlarından bazılarıdır. Karagözde olduğu gibi ortaoyunu sanatkârlarının da esas mesleklerinin yanında bu sanatı icra etmiş olmaları ilgi çekicidir.

Meddah

Bilindiği üzere Şark kültüründe mazisi çok eskiye giden bir anlatma geleneği vardır. Okuma yazma ve kitap basma kültürünün yaygınlaşmadığı dönemlerde halkın hikâye, kıssa, masal ve latife ihtiyacı bu ürünlere vâkıf olan anlatıcılar yahut okuyucular tarafından karşılanırdı. Eski İstanbul'da bu geleneği bir sanat olarak sürdürmüş anlatıcıların başında meddahlar gelmektedir. Kabiliyetli, hâlden anlayan, konuşmasını bilen, kibar ve zarif olanları saraylarda istihdam edilen meddahlar sanatlarını çoğunlukla kahvelerde ve kıraathanelerde icra ederlerdi. Meddahların anlatı repertuvarı ise daha çok klasik hikâyeler, *Şehnâme*'den alınan parçalar, *Binbir Gece Masalları*, *Hamzanâme*, *Battal Gazi Destanları*, *Tûtînâme* ve *Ebu Ali Sina*, *Hançerli Hanım*, *Tayyârzâde* ve *Tıflî* hikâyeleri ile yüzlerce fıkra ve latife teşkil ederdi. Önceden kararlaştırılan zamanda kahvehaneye yahut kıraathaneye gelen meddah, kendisine ayrılan peykeye veya sandalyeye oturur, seyircileri karşısına alır, yanından ayırmadığı iki aksesuarı olan mendil ve sopası ile son hazırlıklarını yapardı. "Hak dostum Hak!" diyerek tek kişilik gösterisine giriş yapan meddah, bazı kalıplaşmış sözleri tekrarladıktan sonra repertuvarından seçtiği hikâyeyi anlatmaya başlardı. Düz bir seyir izlemeyen bu gösteri sırasında, meddah davranışlarıyla ve sözleriyle anlattığı hikâyeyi âdeta yaşar, ne kadar kalabalık olursa olsun hikâye kahramanlarını bütün özellikleriyle canlandırırdı. Sadece kahramanların değil,

9- İstanbullu hanımlar ve beyler 1720 şenliğini izlerken (Vehbî)

10- Çarpara oyunu (Vehbî)

11- Canbaz gösterisi (Vehbî)

12- Ayıların gösterisi (Vehbî)

13- Saray soytarıları (Castellan)

hikâye içinde geçen hayvanların da taklidini yapar, bütün bunları gerçekleştirirken başlıca aksesuarı olan mendil ve sopasından faydalanırdı. Konuya göre omuzundaki mendili gerektiğinde başörtüsü olarak, elindeki sopayı ise ses çıkarmak yahut silah yerine kullanırdı. Meddahın izleyicinin durumuna göre anlattığı hikâyeye kendince bir şeyler eklemesi yahut çıkarması da söz konusudur.

Eski İstanbul'da anlatıcı tipi sadece meddahla sınırlı değildi. Çarşı ve pazarda sohbeti ve konuşmasıyla herkesin ilgisini çeken nüktedanları, anlattığı fıkralarla ve latifelerle konak sahiplerini eğlendiren dalkavukları, kışın evlerde kadınlar arasında düzenlenen tandırbaşı eğlencelerinde masal ve hikâye anlatan masalcı kadınları da bu çerçevede düşünmek mümkündür.

Meddahların İstanbul'da sanatlarını icra ettikleri belli başlı kahvehane ve kıraathaneler aynı zamanda karagöz ve ortaoyununun da icra edildiği mekânlardır. Dolayısıyla bu mekânlardan önemli gördüklerimizi yukarıda zikrettiğimiz için burada tekrar yazmaya lüzum görmedik.

Tarih boyunca anlattıkları hikâyelerle, yaptıkları taklitlerle İstanbul halkını eğlendiren meddahların önde gelenleri şunlardır: Kurbanî Ali Hamza, Şerif Çelebi, Tıflî Ahmed Çelebi, Kör Hasanzade Mehmed Çelebi, Şengül Çelebi, Surnâ Çelebi, Ablak Çelebi, Süleyman Çelebi, Şebek Çelebi XVII. yüzyılın; Şermî Seyyid Mehmed Çelebi, Sandalcı Halil Ağa, Şekerci Salih Efendi, Zülüflü İbrahim Çelebi XVIII. yüzyılın; Meddah Salih, Çavuş Abdi Bey, Musahip Said Efendi, Kör Osman, Âşık Hasan, Piç Emin,

14- İstanbul Çengileri (d'Ohsson)

Nazif Tespihçioğlu, Kız Ahmed, Kör Hafız, Ayvazoğlu, Mustafa Reis, Camcı İsmail, Mürekkepçi İzzet, Lüleci Mehmed, Kurban Oseb, Yağcı İzzet, İsmet, Aşkî, Muhsin, Borazan Tevfik, Kadrî, Sururî ise XIX. yüzyıl ve son dönemin ünlü meddahları ve salon artistleridir.

İstanbul Halkının Mesire Kültürü

İstanbul halkının fetihten itibaren gezme, dinlenme, eğlenme ve hoş vakit geçirme amacıyla gittiği açık mekânların başında mesire yerleri gelmektedir. Coğrafi bakımdan deniz ile karanın eşsiz bir birliktelik gösterdiği İstanbul'da hem seçkinlerin hem de sıradan İstanbulluların rağbet ettiği çok sayıda mesire yeri ve yeşillik alan söz konusudur. Kâğıthane, Silahtarağa, Karaağaç, Bahariye, Tersane Bahçesi, Aynalıkavak, Veliefendi, Rami, Tophane sırtları, Beşiktaş, Emirgân, Kalender, Büyükdere, Tarabya, Bentler, Sular, Çubuklu, Göksu, Küçüksu, Kandilli, Mihrabad, Kavacık, Çengelköy, Kuleli, Fenerbahçe, Yoğurtçu, Haydarpaşa, Küçük ve Büyük Çamlıca, Bağlarbaşı, Sultantepe, Arapzade, Kayışdağı, Alemdağ, Taşdelen, Sarıgazi, Beykoz, Tokatköy, Yuşa Tepesi, Sultaniye, Hünkâr İskelesi tarih boyunca İstanbul halkının yaz aylarında nimetlerinden faydalandığı köyler, mesireler ve çayırlık alanların başında gelmektedir. Bu mekânlara gitme alışkanlığının İstanbul halkı arasında yaygınlık kazanması ve beraberinde kendisine has bir kültürün oluşması ise büyük ölçüde Lale Devri'nden sonradır. 1718-1730 yılları arasındaki bu devrede saray çevresinde Fransız saray hayatı örnek alınarak oluşturulan zevk ve eğlence merkezli yaşantının cereyan ettiği mekânların başında özellikle *Sadabad* adıyla yeni baştan imar edilen Kâğıthane gelmiştir. Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ve padişah III. Ahmed'in ön ayak olduğu, devrin ünlü şairlerinden Nedim'in "Gülelim oynayalım kâm alalım dünyadan" mısraıyla özetlediği, tamamen tüketime dayalı bu devrin hayat tarzı, eskisinden farklı olarak sarayın kapalı kapıları ardında değil, halkın gözü önünde cereyan etmiş, her zaman olduğu gibi kendi yaşantısını tanzimde yöneticileri örnek alan halk da kendi kabiliyetine ve gücüne göre bu hayatı yaşamaya çalışmıştır. Bu dönemde yaşanan saray hayatının halk üzerindeki en önemli etkisi ise mesire yerlerine ilginin artması şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

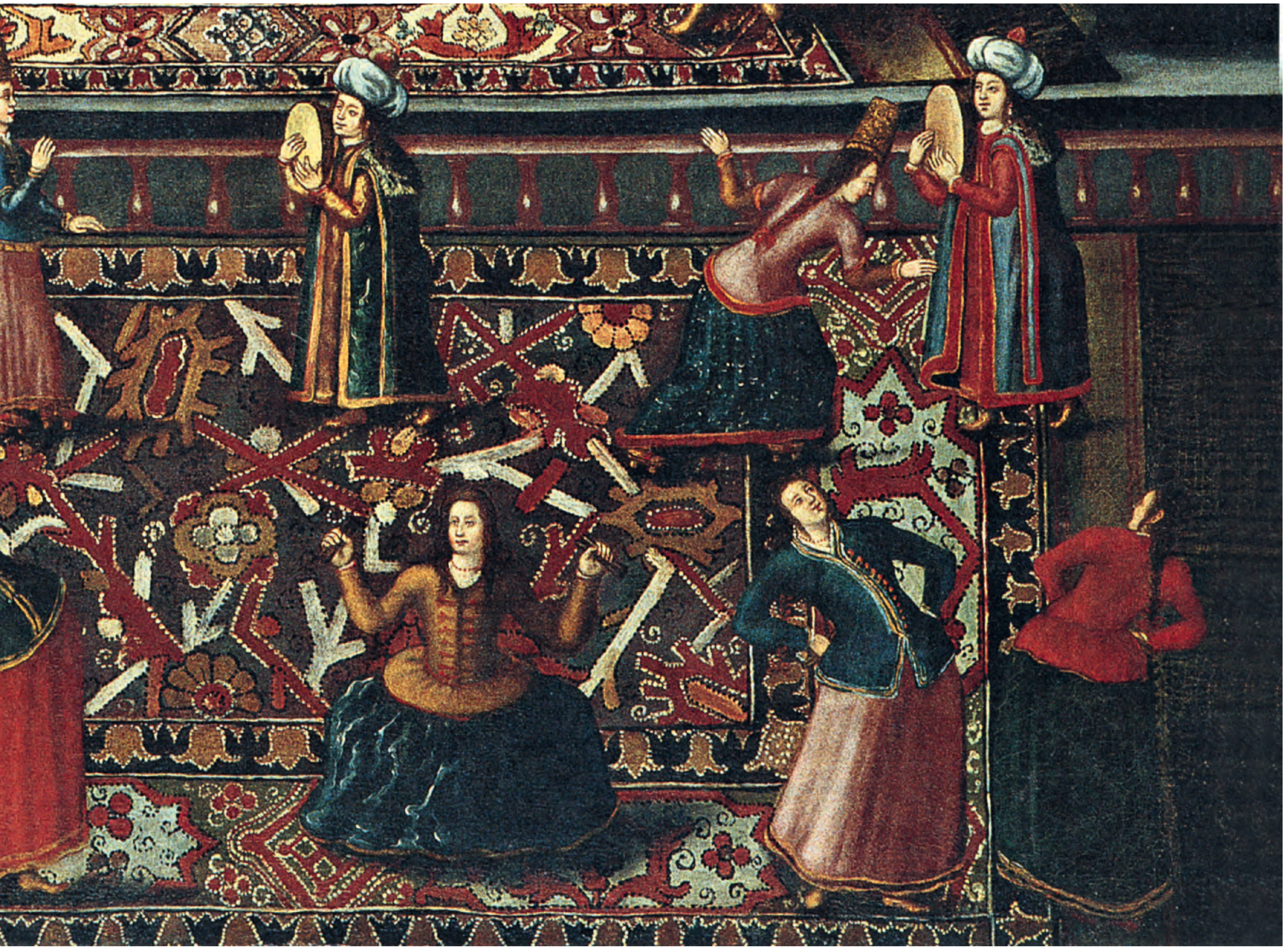
Her ne kadar Lale Devri'ne son veren isyandan sonra yıkılmış olsa da bir kısmı daha sonra tamir edilen yapılarla resmî hüviyetini devam ettiren Kâğıthane, İstanbul halkının en fazla rağbet ettiği mesire yeri olmuştur. Padişahların bazen yazları bir müddet Sadabad

15- Haremde eğlence (Hörmann-Gemminger, Pera Müzesi)

Kasrı'nda ikamet etmesi, halkın burada düzenlenen selamlık resmini seyretme arzusu, diğerlerine oranla ulaşımın kolay olması, devletin özel olarak ilgilenmesi, arazinin genişliği, eşsiz tabiat manzarası, ağaçlık ve çimenlik alanların bolluğu, su tesisleri ile süslenmiş köşkler ve kasırlar olması, ortasından dere geçmesi, bütün bunların yanında herkesin zevkine ve kesesine hitap etmesi Kâğıthane'ye gösterilen rağbetin sebepleri arasındadır. Bir başka deyişle Kâğıthane, umum halka hitap eden bir mesire yeridir. Bu durumunu imparatorluğun yıkılışına kadar korumuştur. Kâğıthane ortamından hoşlanmayanlar, kalabalık yerine daha sakin ve nezih yerleri tercih edenler, aile mahremiyetini gözetenler, Tanzimat'tan sonra alafranga tarzda gezmek ve eğlenmek isteyenler ise kendi meşreplerine ve zevklerine uygun mesire yerlerine rağbet etmişlerdir. Bentler, Çamlıca ve Fenerbahçe, Göksu ve Küçüksu, Büyükdere, Yeniköy ve Tarabya bu anlamda elit kesimin ilgi gösterdiği seyir hatta piyasa yerleridir. Bununla beraber İstanbul halkının gezme ve eğlenme kültürünü temsil eden, bu kültür hakkında önemli bilgiler sunan mesire yeri Kâğıthane'dir.

Üzerinde ağırlıkla durulmayı hak eden Kâğıthane gezmeleri, baharın habercisi olan Nevruz'la birlikte başlar, yaz sonuna kadar sürerdi. İstanbul halkının gezmek ve eğlenmek amacıyla mesire yerlerine gittiği zamanlar hâliyle tatil günleridir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından önce perşembe ve cuma, kaldırılmasından sonra ise sadece cuma Müslüman halkın, cumartesi Yahudilerin, pazar ise Hristiyanların

tatil günü sayıldığı için çoklukla bu günler tercih edilir; gitmeden evvel, günler öncesinden hazırlıklar yapılırdı. Kâğıthane'ye karadan gitmek mümkün ise de halkın büyük kısmı deniz yolunu tercih ederdi. Deniz yolunu tercih edenler "piyade" adı verilen ve omuzda taşınabilecek kadar hafif ikişer üçer çifte kayıklarla, kara yolunu tercih edenler ise, hayvanlara yahut arabalara binerek Kâğıthane'ye ulaşırdı. Kayıkların süslü ve gösterişli olmasına dikkat edilirdi. Bir kayığa sahip olmayanlar ise iki üç gün önceden iskelelerde bulunan kayıkçılardan birisiyle anlaşırdı. Bazıları ise, Cuma namazını Eyüp Camii'nde kıldıktan sonra yola çıkarlardı. Kâğıthane'ye ilk gelenler çalgıcılar, dilenciler, ayı oynatıcılar ve seyyar satıcılar olurdu. İlk dönemlerde kadın erkek karışık gezmenin ve eğlenmenin yasak olduğu Kâğıthane'de derenin bir tarafı kadınlara diğer tarafı erkeklere, ağaç altları ise arabalı gelenlere ayrılmıştır. Kısa zamanda dolan Kâğıthane'de artık herkes kendi zevkine göre eğlenmeye, hoş vakit geçirmeye başlarlardı. Gelenler, özellikle aileler yemeklerini de Kâğıthane'de yemek istediklerinden birkaç gün öncesinden hazırladıkları soğuk yiyecekleri ve burada pişirecekleri etleri de beraberinde getirirlerdi. Kimileri güneşin yakıcı etkisinden korunmak yahut mahremiyet kaygısından dolayı çadır kurar, yerlere *ihram* adı verilen örtüler serilirdi. Yemek vakti gelince kuzular çevrilir, etler ve kebaplar hazırlanır, bütün bunlar evden getirilen yiyeceklerle beraber ihramlar üzerinde yenirdi. Derenin erkeklere ayrılan kenarında oturanlar para karşılığında saz çaldırırlar, çalgı eşliğinde oynayan Çingenelerin

16- Meddah (Flandin)

17- Soytarı (*Costumes L'Empire Turc*)

dansını seyrederlerdi. Ortaoyunu seyretmek, ayı ve maymun oynatıcıların, hokkabazların, cambazların maharetlerini izlemek ise Kâğıthane'ye gelenlerin ilgiyle takip ettiği başlıca gösterilerdir. Bir tarafta çocuklar ağaç dalları arasına kurulan salıncaklarda sallanır ve türlü oyunlar oynarlarken diğer tarafta etrafı gezmek, temiz hava almak isteyen büyükler ahbaplarıyla dolaşırlar, bazen de kalabalıktan uzaklaşmak için tepelere çıkarlardı. Bütün toplum kesimlerinden kişiler bir araya geldiği için bu günlerde Kâğıthane demografik açıdan İstanbul'un küçük ölçekte bir özeti hâline gelirdi. Adabıyla hoş vakit geçirmek, çoluk çocuğuyla iyi bir gün yaşamak isteyenlerin yanında ata binme marifetini herkese göstermek isteyen zengin ailelere mensup subaylar, borç harç içinde yaşamakla beraber çevresine caka satmak isteyen müflisler, kira arabalarıyla dolaşmaya çıkan dile düşmüş kadınlarla münasebet kurmaya çalışan hovardalar, mirasyediler, laf atmada ustalaşmış kabadayılar, külhanbeyleri de buradadır. Seyyar satıcıların gürültüsü ve mallarını satmaktaki ısrarları ise halkı canından bezdirirdi. Başta çilekçi, portakalcı, kestaneci, helvacı, macuncu, muhallebici, dondurmacı, kuruyemişçi olmak üzere sigara kâğıdı ve kibrit satan seyyar satıcılar, kulakları tırmalayan sesleriyle halkı rahatsız ederlerdi. Dilencilerin ısrarı ise başka türlüdür. Bu ısrarlara dayanamayan halkın attıkları paraları kapmak için birbirlerine girerlerdi. Böylesine karışık bir kalabalığın olduğu yerde ise kavga ve gürültü eksik olmazdı. Bu durumda güvenlikten sorumlu görevliler devreye girer, asayişi sağlamak için uğraşırlar, çoğu kere de güç kullanmaktan çekinmezlerdi.

Akşam ezanına iki saat kaldığında zaptiyeler gezinin bittiğini haber verirler ve dönüş için hazırlıklar başlardı. Ancak bu dönüş, geliş gibi sakin değildir.

18a-b- Boğaz'da halkın eğlencesi (Melling)

Misafirler sanki eğlencenin hızını alamamışlar gibi dönüş yolunda da eğlenmeyi sürdürürlerdi. Deniz yoluyla gelenler kayıklarda saz eşliğinde şarkı söylerler, oyun oynarlar, bağırıp çağırmalar, nara atmalar ortalığı kaplardı. Bu ortamda bütün sesler, âşıkâne gazeller, memleket türküleri, şarkılar birbirine karışırdı. Özellikle Bahariye'de toplanan kayıklar birbirlerine öyle yaklaşırlar ki kayıktan kayığa atlayarak karşı tarafa geçmek mümkün olurdu. Kara yoluyla dönüş yapanlar da kayıklara eşlik ederlerdi. Aralarında elçilik mensubu bulunan yabancılar ise arabalarıyla Haliç kenarında durup bu manzarayı seyrederlerdi.

Seyir yerleri açısından İstanbul için Kâğıthane neyse Boğaziçi için de Küçüksu odur. Lale Devri sonrasında tahta çıkan I. Mahmud'dan (ö. 1754) itibaren padişahların buraya ilgi göstermesi, burada çeşitli yapılar imar edilmesi, III. Selim'in bir meydan çeşmesi yaptırması, II. Mahmud'un sık sık burayı ziyaret etmesi, en sonunda Sultan Abdülmecid'in bugünkü kasrı inşa ettirmesi halkın semte olan rağbetini artırmıştır. Özellikle çeşmenin bulunduğu meydan, tatil günlerinde Boğaziçi'nde ve İstanbul'da oturan halkın sıkça ziyaret ettiği bir mesire yeri olmuştur. Kâğıthane'den daha nezih bir mesire yeri olan Küçüksu daha çok üst düzey ailelere mensup hanımların ve hanım sultanların tercih ettiği bir mesirelik olmuştur. Yine diğer mesirelerde olduğu gibi erkeklerle kadınların ayrı olduğu ve daha ziyade cuma günleri yoğunluk kazanan Küçüksu mesiresinde hanımlar süslü arabalarına binerek çayırda dolaşırlardı. XIX. yüzyılın sonuna doğru ise bu âdet bırakılmıştır. Onun yerine Göksu deresinde kayıklarla gezmek, akşamüzeri de Küçüksu'ya dönüp yaya olarak piyasa yapmak âdet hükmünü almıştır. Kadınlar renk renk feraceler ve şemsiyelerle erkekler de zamanın modasına uygun kıyafetlerle bu yürüyüşlerde yerlerini alacaklardır. Nitekim Tanzimat'la birlikte sosyal hayata hâkim olan Batılılaşma eğilimi her alanda olduğu gibi, Osmanlı halkının gezme ve eğlenme anlayışında da değişiklikler meydana getirecektir. Bu dönemle beraber gezinti yerleri piknik anlamından çok şık kıyafetlerin giyildiği, görmenin yanında görülme

19- Bayram eğlencesi (MRHM)

arzusunun öne çıktığı, kendisine has adab-ı muaşeretiyle bir anlamda medenileşme ve sosyalleşme alanı olarak değerlendirilecektir.

Tatil günlerinde İstanbul halkının gittiği yerlerden birisi de Eyüp Sultan Camii çevresidir. Buraya gelen aileler, öncelikle türbeyi ziyaret ederlerdi. Erkekler cuma namazını kıldıktan sonra cami çevresinde bulunan kebapçı ve kaymakçı dükkânlarına giderler, kadınlar ise yemeklerini çocuklarla birlikte türbe bahçesinde yerlerdi. Çocuklar salıncaklara binerler, Eyüp oyuncakçılarından aldıkları oyuncaklarla oynarlar, türlü eğlencelerle hoş vakit geçirirlerdi.

İstanbul halkının büyük rağbet gösterdiği mesire yerleri, tarih boyunca devlet tarafından sıkı bir gözetime tabi olmuştur. Mesire yerlerine hangi gün gidileceği, buralarda nasıl davranılacağı, aksi durumlarda ne cezalar verileceği gibi hususlar devlet tarafından zaman zaman yayımlanan tenbihnamelerle halka duyurulmuştur. Ayrıca Müslüman kadınların nereye hangi gün gidebilecekleri de bu tenbihnamelerde dile getirilmiştir. 1861 yılında yayımlanan bir tenbihnameye göre, pazar günleri Müslüman kadınların Kâğıthane, Moda Burnu, Fenerbahçe, Hacı Hüseyin Bağı, Ihlamur, Beyoğlu Taksim önü, Boğaziçi'nde Küçük ve Büyük Sular, Çubuklu, Hünkâr İskelesi ve Akıntıburnu'na gitmelerinin yasak, diğer günlerde ise serbest olduğu bildirilmektedir. Üsküdar'da Bağlarbaşı Maşatlığı, Çiftehavuzlar, Serbostan Bağı, Sultantepe civarında Susuz Bağ, Kuzguncuk üzerindeki Arapzade Bağı ve Maslak, Şişli, Levent Çiftliği, Pangaltı ve Zincirlikuyu ise Müslüman kadınların hiçbir şekilde

gitmemeleri gereken yerler olarak zikredilmiştir. İçki içenlerin, kadınlara laf atanların, misafirleri taciz eden seyyar satıcı ve dilencilerin de en ağır şekilde cezalandırılacağı tenbihnamede dile getirilen diğer hususlardır. Bununla birlikte bu kuralların nasıl ve ne kadar uygulandığı ise tartışma konusudur. Nitekim öncesinde ve sonrasında özellikle Boğaziçi'nde kayık ve sandallarda yahut mesire yerlerinde, herkesten uzak kuytu yerlerde içki meclisleri kurulduğu, dönemin adlandırmasıyla "âb âlemleri" gerçekleştirildiği bir gerçektir. II. Meşrutiyet sonrasında ise mesire yerleri ile ilgili olarak kadınlarla alakalı sınırlamalar ortadan kalkacaktır.

Seyir yerine, erkekler hayvanlara, kadınlar ise *koçu* denilen öküz arabalarına binerek giderlerdi. Eski tarz olan bu arabalar XIX. yüzyılda *hinto*, *talika* ve *kâtip odası* adı verilen yaylı arabaların kullanılmaya başlanmasıyla birlikte terk edilmiştir. Avrupa'dan gelen *kupa* ve *lando* ise Tanzimat sonrasında yaygınlık kazanmıştır. Özellikle alafranga tarzda gezintilerin yapıldığı Çamlıca ve Fenerbahçe mesirelerinde kadınlarla beraber erkeklerin de kullandığı bu arabalar özellikle gelir seviyesi yüksek kesimlerin seyir yerlerindeki başlıca tercihidir. Nitekim bu durum Tanzimat sonrası Türk edebiyatında akis bulmuş, Recaîzade Mahmud Ekrem'in *Araba Sevdası* romanında konu edilmiştir.

Boğaziçi'ne mahsus gece eğlencelerinin başında ise, XVII. yüzyılda başladığı düşünülmekle beraber en parlak dönemi XIX. yüzyılda Sultan Abdülaziz zamanında yaşanan mehtap âlemleri gelmektedir. Başlıca müdavimleri Boğaz çevresindeki yalı sakinleri olan bu eğlenceler yaz aylarında ve mehtap seyrine müsait belli günlerde deniz üzerinde icra edilirdi. Başlıca yerler ise Kanlıca'daki Bahai Körfezi, Bebek ve Büyükdere koylarıdır. Kadınların da katıldığı bu âlemlerde yalı sakinleri kayıklara binerek mehtaba çıkar, saz, söz ve bazen de içki eşliğinde ayın deniz üzerinde meydana getirdiği ışık oyunlarını seyrederdi.

İstanbul'da yaşayan elçilik mensuplarının, yabancıların ve gayrimüslim azınlıkların yaz aylarında gezmek ve dinlenmek amacıyla rağbet gösterdikleri başlıca yerler ise Boğaz'ın Rumeli yakasında bulunan Bentler ve Büyükdere Çayırı'dır. Yeniköy, Tarabya ve Sarıyer ise özellikle XIX. yüzyıldan sonra yazları burada geçirenlerin yürüyüş yaptıkları ve arabalarla dolaştıkları başlıca semtlerdir. Aynı şekilde Adalar da gayrimüslim unsurların başlıca yazlık mekânıdır. Yine XIX. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle durumu iyi olan Müslüman kesim de yazları Adalar'a rağbet edecektir.

Helva Sohbetleri

İstanbul halkının uzun kış gecelerinde konu komşu, yakın akraba bir araya gelerek tertip ettikleri eğlencelerin başında helva sohbetleri gelmektedir. Eğlence tarihi açısından önemli bir devir olan Lale Devri'nden sonra yaygınlık kazanan helva sohbetleri haftada bir veya iki kere, ekseriya tatil günlerinde gerçekleştirilirdi. Kararlaştırılan gecede yatsı namazından sonra davet sahibinin evinde toplanan misafirler huzurunda ortaya getirilen geniş bir sini üzerinde bu işin ustaları tarafından yapılan helva sonra da gelenlere ikram edilirdi. Helva sohbetleri düz bir cemiyet değildi; bugünkü sıra geceleri gibi gerek helva yapılırken gerekse yenirken sazlar çalınır, şarkılar türküler söylenirdi. Davet sahibi gücü nispetinde misafirleri eğlendirmek için türlü masraflara girer, incesaz

20- İstanbul'un Anadolu yakasında bir düğün alayı. Arka planda Rumeli Hisarı ve hisarın içindeki camii (Vanmour, Amsterdam, Rijks Müzesi)

takımları, taklitçiler, meddahlar, sözü sohbeti dinlenir meşhur kişilerin bu eğlenceye katılmasını sağlardı. Ayrıca tura, yüzük, değirmen oyunları oynanır, sözlü atışmalar yapılırdı. Eğlenmenin, hoşça vakit geçirmenin esas olduğu bu sohbetlerde helva yemek bir bahanedir. İrmik helvası, gaziler helvası, keten helva kadınların ayrı düzenlediği bu eğlencelerde en fazla tercih edilen helva çeşitleridir. Esnafın kendi arasında loncalarda düzenledikleri helva sohbetleri ise daha geniş katılımlı ve evdekilere nazaran daha renkli olurdu.

Meyhane Âlemleri

İstanbul halkının içki temelli eğlence hayatının başlıca mekânları, kökleri Bizans dönemine kadar uzanan meyhanelerdir. Bunlar, fetihten sonra gayrimüslim halkın kendi içindeki yaşantısına müsamaha gösteren Osmanlı yönetim anlayışının bir sonucu olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ancak zaman zaman uygulanan içki yasakları öncelikle meyhaneleri etkilemiş, bu dönemlerde faaliyetlerine ara vermişlerdir. Aynı şekilde Şaban ve Ramazan aylarında da meyhaneler kapalı kalırdı. Dinî gerekçelerle Müslüman halkın gitmesine hoş bakılmayan hatta izin verilmeyen meyhaneler devlet tarafından sıkı kontrol altında bulundurulurdu. Buna rağmen harabat ehlinin, rindmeşrep şairlerin kaçamak yaparak özellikle Galata'da bulunan meyhanelere devam etmelerinin önüne geçilemezdi. Başta Galata, Yenikapı, Kumkapı, Samatya, Langa, Unkapanı, Fener, Balat, Beyoğlu ve Kadıköy olmak üzere azınlıkların yoğun olarak yaşadığı semtlerde bulunan ve Ermeniler ile Rumlar tarafından işletilen meyhaneler ruhsatlı ve ruhsatsız faaliyet göstermelerine, hizmet kalitesine ve müdavimlerin gelir durumlarına göre kendi içinde kısımlara ayrılırdı. Daha sonra *selatin* adıyla anılacak olan gedikli meyhaneler ruhsatlı, *koltuk* meyhaneleri ise ruhsatsız çalıştırılırdı. Ayrıca seyyar satıcı suretinde kaçak olarak müşterilerine içki servisi yapan ayaklı meyhanecileri de "koltuk" çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Gedikli ile koltuk arasında yer alanlara ise *küplü* adı verilirdi.

Erbabı arasında *usta* olarak anılan meyhane sahibi, gelen müşterileri bizzat karşılayan ve içeriye buyur eden kişidir. Kendisine has sofrası, davranış tarzı, kültürü ve lügati bulunan meyhanelerde adap dışı hareket etmek, içkinin verdiği sarhoşlukla taşkınlık yapmak hoş karşılanmaz, böyleleri hemen kapı dışarı edilirdi.

Meyhaneler, halk arasında, dükkânlara tabela asma geleneğinin olmadığı dönemlerde sahibinin veya içinde çalışanlardan birisinin adıyla, çoğu kere de giriş kapısının üzerindeki hasır örgülerle, hançer ve zincir gibi

21- Rum kadınlar mesirede (d'Ohsson)

alametlerle anılırdı. Meyhane âlemleri üzerine geniş bir malumata sahip olan Çaylak Tevfik'in verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılda işret ehli tarafından muteber sayılan eski ve gedikli meyhanelerden bazıları şunlardır: Balıkpazarı'nda Kafesli, Hançerli, Yahudi; Zindankapısı'nda Salepçi, Asmaaltı'nda Çavuşbaşı; Mahmudpaşa'da Çorapçı, Kürkçü, Valide hanları; Tavukpazarı'nda Saraç, Bakla, Yağlıkçı, Vezir hanları, Gedikpaşa'da Küçük ve Büyük Müsellim; Kumkapı'da Düzoğlu, Yeni Meyhane, Karabıçak, Küçük Samsun; Yenikapı'da Kafesli; Langa'da Tandırlı, Mermerli, İkikapılı; Samatya'da Büyük ve Küçük Kuleli, Altın Oluk, Gümüş Halkalı, Kel Sarkis, Zafiri, Hacı Manol, Sürgerli, Servili; Karagümrük'te Takkeci; Topkapı'da Karagöz, Yeni Meyhane, Sarafim, Hacı Mardiros; Balat'ta Karanlık, Koço Kalfa, Köroğlu, Bahçeli, Karanfil, Ekserci Nesim, Yasef, Balta Yasef; Balat haricinde Dülgeroğlu, Hacı Mişon, Çingene Müslim, Gümüş Endaze, Hacı Avram; Fener'de Gümüş Halkalı, Kamburoğlu, Tanaşaki; Cibali'de Haleplioğlu, Laşko, Kasavet, Anastas, Yahudi Ayoda; Unkapanı'nda Yenidünya, Baklacıoğlu vs.

İçki ve meze dağıtımı başta olmak üzere müşterilere hizmet eden ve *saki*, *miço* adı verilen kişiler özellikle Ermeni ve Rum gençler arasından seçilirdi. Meyhane âlemlerinin ayrılmaz bir unsuru da saz ve oyun takımlarıdır. Tanzimat'a kadar olan dönemde saz eşliğinde tavşan ve köçek oynatmak meyhane eğlencelerinin başında gelirdi. Daha sonra bunun yerini incesaz takımları alacaktır. Kemençeci Vasil, Kemanî Tatyos, Kemanî Zafiraki, Hanende Karakaş, Kemanî Tahsin, Udî İbrahim son dönemin ünlü müzisyenlerinden bazılarıdır.

Eski İstanbul'da meyhane âlemleriyle alakalı bir konu da Ramazan ayıyla ilgilidir. Sair vakitlerde meyhaneye devam edenler, içki içenler Ramazan ayına hürmeten içkiyi geçici yahut kalıcı olarak terk ederlerdi. Ramazan ayında geçici şekilde içkiyi terk edenler ise *ipçi*, *kandilci* ve *topçu takımı* olarak üçe ayrılırdı. İpçi takımı Ramazan ayına on beş gün kala yani büyük camilerde mahya ipleri kurulduğunda, kandilci kısmı Ramazan ayının başladığını bildiren kandiller yandığında, topçu takımı ise imsak topunu işittiklerinde içkiyi terk ederlerdi. Bayram geldiğinde önce topçu takımı bayram namazını kılıp çoluk çocuğuyla bayramlaştıktan sonra, kandilci kısmına mensup olanlar bayramın birinci günü akşamı içkiye başlarlardı. İpçi takımı da bayrama hürmeten üç gün içki içmeyip dördüncü günün akşamı meyhanelere giderlerdi.

Tanzimat'tan sonra Batı'yla olan münasebetlerin artması, Kırım Harbi sırasında müttefik İngiliz ve Fransız ordularının İstanbul'a gelmesi ve bütün bunlara bağlı olaylar neticesinde İstanbul'un eğlence anlayışında Batılı manada gelişmeler yaşanmıştır. Meselenin içkili eğlence yerleri boyutuna baktığımızda İstanbul halkı, meyhanelerin yanında bu dönemde gazino, kafe şantan ve birahanelerle tanışır. Bütün bu yeni mekânların yoğunlaştığı yerler ise İstanbul'da Batılı hayatın merkezi durumundaki Beyoğlu ve Galata çevresidir. Toplumsal yapıyı tehdit ettiği için İstanbul halkının büyük

22- Kağıthane mesiresi (d'Ohsson)

kısmının tepkisini çeken içkili, sazlı sözlü eğlencelerin düzenlendiği bu mekânların bazılarında Avrupa'dan gelmiş maceraperest ve servet avcısı piyasa artistleri görev alırlar. İçkili eğlenceye düşkün İstanbullular arasında hâli vakti yerinde olanlar Beyoğlu'nda, düşük gelir grubuna sahip olanlar ise daha alt seviyedeki Galata'da bulunan ve *baloz* adı verilen gazinolarda, birahanelerde eğlenirdi. Nicoli, Yani, Balabani birahaneleri; Concordia, Cafe Crystal, Valaury gazinoları üst düzeyde, hâli vakti yerinde olanların gittiği başlıca eğlence yerleridir. Galata'daki Alafranga ve Şerbethane balozları ise gelir seviyesi düşük kimselerin, gemicilerin eğlenmek ve içki içmek için gittiği başlıca mekânlardır. Mütareke Dönemi'nde ise özellikle Beyoğlu'nda tam bir eğlence çılgınlığı yaşanmıştır. İşgal kuvvetlerinin denetiminde olan ve tam bir kozmopolitizmin, karışıklığın hâkim olduğu şehirde mevcutların yanında yeni eğlence yerleri açılır. Bolşevik İhtilali'nden kaçan Beyaz Ruslar ise bu dönemde İstanbul'un yeni sakinleridir. İstanbul'un gündelik yaşamında pek çok değişikliklere neden olan Beyaz Ruslar, Beyoğlu'nda açtıkları yeni mekânlarla, içkili lokantalarla ve barlarla Mütareke Dönemi boyunca şehrin Beyoğlu merkezli eğlence dünyasında gündemi "işgal" etmişlerdir.

Tiyatro

İstanbul halkının Batılı manada tiyatro ile tanışması Tanzimat sonrasına rastlamaktadır. Gerçi bu dönemden önce Avrupa'dan gelen tiyatro gruplarının elçilik salonlarında yabancı dilde oyunlar sergiledikleri bilinmekle beraber dar bir çerçevede gerçekleşen bu faaliyetlerin sosyal ve kültürel hayata etkisinden söz etmek mümkün değildir. 1840 başlarında Beyoğlu'nda tesis edilen Naum Tiyatrosu'nun faaliyete başlaması ise Batılı tiyatro anlamında bir milat teşkil etmektedir. İlk dönemde temsiller yabancı dilde verilmiş, oyun özetleri Türkçe başta olmak üzere dört dilde gazetelerde yayımlanmıştır. 1858 yılından sonra ise Naum Tiyatrosu'nda oyunlardan bir kısmı Türkçe oynanmaya başlanacaktır. Bu dönemde sarayın Batı'dan gelen yenilikler konusunda belirleyici konumu tiyatro için de geçerlidir. Nitekim tiyatro konusuna olumlu bakan Sultan Abdülmecid 1859 yılında Dolmabahçe Sarayı yakınında bir tiyatro binası yaptırmıştır. Modern Türk edebiyatının kurucu şahsiyeti sayılan Şinasî, yine bu edebiyatın ilk ürünlerinden birisi olan *Şair Evlenmesi* (1860) adlı oyunu Sultan Abdülmecid'in yaptırdığı saray tiyatrosu için kaleme alacaktır. Bu ilgi, döneminde sadece Şinasî ile sınırlı kalmamış, Namık Kemal başta olmak üzere Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Vefik Paşa, Ebuzziya Tevfik, Recaîzade Mahmud Ekrem gibi Tanzimat yazarları yazdıkları oyunlarla, yaptıkları uyarlamalarla tiyatro üzerinde ciddi olarak durmuşlardır. Sarayın ve İstanbul'un tiyatroya olan ilgisi Avrupalıların da ilgisini çekmiş, bu dönemde Batı'dan pek çok topluluk temsil vermek için İstanbul'a gelmiştir.

Tiyatro sahasında, 1870 yılında yanan Naum

23- Orta oyunu (MSÜRHM)

Tiyatrosu'ndan sonraki en önemli teşebbüs ise yine bu tiyatrodan yetişme bir sanatkâr olan Güllü Agop'un Gedikpaşa'da açtığı *Osmanlı Tiyatrosu*'dur. Daha önce Soulier adlı bir Avrupalı tarafından işletilen sirk binasında 1870 başlarında faaliyete başlayan tiyatroda her üç türde (komedi, dram, trajedi) yerli ve yabancı, bazıları müzikli oyunlar oynanmıştır. Tiyatroda sergilenen oyunlardan en önemlisi şüphesiz Namık Kemal'in yazdığı ve 1873 yılındaki ilk gösteriminden sonra halkın tezahüratı neticesinde yazarının sürgüne gönderilmesine sebep olacak olan *Vatan yahud Silistre* piyesidir.

Batılı manada tiyatronun halka yayılmasında önemli hizmetler yapmış olan, bu alanda kurucu şahsiyet olarak görülen Güllü Agop'un *Osmanlı Tiyatrosu* aynı zamanda pek çok tiyatro sanatkârının yetiştiği bir okul olmuştur. Yeranuhi ve Vergine Karakaşyan, Bayzar Fasulyeciyan, Mari Nıvart, Aznif Hratçya, Hiranuş Hanım kadın oyunculardan; Tomas Fasulyeciyan, Karakin Riştuni, Manuk Sisak ve Mardiros Mınakyan ise bu tiyatroda yetişmiş ve alanında ün yapmış erkek oyunculardan bazılarıdır. Yine ilk Müslüman oyunculardan olan Ahmed Necib ve Ahmed Fehim efendiler de sahneye ilk adımlarını *Osmanlı Tiyatrosu*'nda atmışlardır.

İstanbul halkının tiyatroya olan ilgisinin bir sonucu olarak Güllü Agop'tan sonra bir kısmı *Osmanlı Tiyatrosu*'nda yetişmiş ve sahne almış bazı sanatkârlar kendi tiyatro topluluklarını oluşturmuşlar ve bu alana bir hareketlilik getirmişlerdir. Mınakyan, Fasulyeciyan ve Çuhacıyan kendi tiyatro topluluklarını kuran sanatkârlardan bazılarıdır. Bu gelişmelere bağlı olarak tam bu dönemde yani 1875'ten sonra yaşanan önemli bir gelişme ise ortaoyununun sahneye uyarlanmış şekli olan tuluat tiyatrolarının kurulmasıdır. İstanbul'da yeni oluşmaya başlayan Batılı tiyatrodan etkilenen ortaoyunu kendisini dönüştürerek *tuluat* adını almış ve meydandan sahneye çıkmak zorunda kalmıştır. Bunu yaparken kendisine has bazı özellikleri meydanda bırakmıştır. Ortaoyununun aksine sözden çok harekete önem verilmesi, kaba sözlerle ve gürültülerle güldürme yoluna gidilmesi, kıyafetlerin değişmesi, oyun metinlerinin bozulması yahut Batılı tiyatro metinlerinin oynanması, kantocu kadınların gösterisi Direklerarası'nda yoğunlaşan tuluat tiyatrolarını ortaoyunundan ayıran başlıca özelliklerdir. Bu tiyatrolarda sahneye çıkan Ermeni ve Rum kantocu kadınların gösterileri ise temsillerin önüne geçerdi. Minyon Virjini, Küçük Amelya, Peruz Hanım, Şamran Hanım, Küçük Eleni sahne danslarıyla İstanbulluları eğlendirmiş başlıca kantoculardır. Nitekim ortaoyununun önemli isimlerinden Kavuklu Hamdi'nin *Hayalhane-i Osmanî* tiyatrosuyla başlattığı tuluat dönemi de uzun sürmemiş ve II. Meşrutiyet'ten sonra yine Kavuklu Hamdi'nin vefatıyla beraber gittikçe gündemden düşmüştür. Kavuklu Hamdi'den başka Abdürrezzak (Abdi), Kel Hasan ve Küçük İsmail tuluat döneminin orta oyunundan gelen önemli sanatkârlarıdır. Osmanlı Dram, Eğlencehane-i Osmanî, Handehane-i Osmanî, Lu'biyat-ı Osmanî, Meserrethane-i Osmanî, özellikle Ramazan aylarında Direklerarası başta olmak üzere Aksaray, Beşiktaş, Bakırköy, Osmanbey, Pangaltı, Fener, Beyazıt, Üsküdar ve Kadıköy semtlerindeki açık ve kapalı mekânlarda temsiller veren ve döneminde *kumpanya* olarak adlandırılan tiyatro topluluklarından birkaçıdır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yaşanan hürriyet ortamının da tesiriyle İstanbul'daki tiyatro faaliyetleri hızlanır. İlk dönemde temsil edilen oyunların konusu ise ağırlıklı olarak siyasidir. Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* piyesi öncülüğünde vatan, hürriyet ve meşrutiyet konularının

işlendiği, II. Abdülhamid döneminin eleştirildiği çoğu birkaç günde yazılmış oyunlar sahneye konulur. 1914 yılında belediye bünyesinde kurulan ve ilk temsilini 1916 yılında veren Darülbedayi ise bugünkü Şehir Tiyatroları'nın temelini oluşturacaktır. Mınakyan, Burhaneddin, Binemeciyan, Ertuğrul Muhsin tiyatro toplulukları ve oyuncularıyla; Hâzım (Körmükçü), Naşit Bey, İsmail Dümbüllü, İsmail Galip, Muvahhid, Behzat (Butak), Kınar Hanım oyunculuklarıyla bu döneme damgasını vurmuş sanatkârlardan bazılarıdır. Savaş yıllarında ve işgal döneminde tabi olarak tiyatro faaliyetlerinde bir azalma görülmüştür. Bu dönemde tiyatro baştan beri yaşadığı imkânsızlıkların yanı sıra bu sefer de karşısına yeni çıkmış bir sanat dalıyla, sinema ile rekabet etmek durumunda kalacaktır.

KAYNAKLAR

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri*, haz. Prof. Dr. Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay, II c., İstanbul 1995.

Ahmet Rasim, *Fuhş-i Atîk*, İstanbul 1958.

Ahmet Rasim, *Muharrir Bu Ya*, haz. Hikmet Dizdaroğlu, Ankara 1969.

Alus, Sermet Muhtar, *Eski Günlerde*, haz. Faruk Ilıkan, İstanbul 2001.

Alus, Sermet Muhtar, *İstanbul Kazan Ben Kepçe*, haz. Necdet Sakaoğlu, İstanbul 1995.

Alus, Sermet Muhtar, *Masal Olanlar*, haz. Nuri Akbayar, İstanbul 1997.

And, Metin, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, İstanbul 1985.

And, Metin, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu*, Ankara 1972.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2001.

Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.

Gerçek, Selim Nüzhet, *İstanbul'dan Ben De Geçtim*, haz. Ali Birinci ve İsmail Kara, İstanbul 1997.

Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Temaşası*, İstanbul 1942.

Kudret, Cevdet, *Ortaoyunu I*, 2. bs., İstanbul 1994.

Latîfî, *Evsaf-ı İstanbul*, haz. Nermin Suner Pekin, İstanbul 1977.

Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1992.

Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2002.

Sakaoğlu, Necdet ve Nuri Akbayar, *Binbir Gün Binbir Gece*, İstanbul 1999.

Sevengil, Refik Ahmet, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, 2. bs., haz. Sami Önal, İstanbul 1985.

Sevengil, Refik Ahmet, *Türk Tiyatrosu Tarihi V-Meşrutiyet Tiyatrosu*, İstanbul 1968.

Sevengil, Refik Ahmet, *Türk Tiyatrosu Tarihi III-Tanzimat Tiyatrosu*, İstanbul 1968.

Tevfik (Çaylak), *İstanbul'da Bir Sene*, haz. Nuri Akbayar, İstanbul 1991.

CUMHURİYET DÖNEMİ İSTANBUL HALK MERASİMLERİ VE EĞLENCE YAŞAMI

ERTAN EĞRİBEL*

Cumhuriyet dönemi İstanbul halk merasimleri ve eğlence yaşamı, düzenin kendini toplumsallaştırma çabasının önemli bir göstergesidir. Eğlence yaşamı, Batı ile ilişkilerimizin özü ve temeli değildir. Ancak modernleşme çabasıyla doğrudan ilişki kurabileceğimiz ilişkilerin dışa vuran, görülebilen yönüdür. Türkiye'nin Batıcılaşma serüveninde İstanbul'un ayrı bir yeri ve rolü bulunmaktadır. İstanbul, Batı ile ilişkilerin merkezidir. İlişkilerin sürekliliği ve farklılaşmasını tanımak açısından olduğu gibi aynı zamanda bu ilişkilere aracılık etmesi, oluşturması, yaygınlaştırması açısından da entelektüel ve popüler düzeyde ilgi merkezidir. Bu ilişkiler sadece siyaset, iktisat, dünya görüşü alanlarında değil, kamusal ve özel eğlence kültürü düzeyinde de genişlik ve çeşitlilik göstermektedir. Cumhuriyet döneminde İstanbul, imparatorluk merkezi olmaktan çıkmış, Osmanlı imparatorluk mirasından vazgeçilmiştir. Yeni siyasi kadro öncülüğünde yapılan devrimlerle toplum kimliğinde değişiklikler amaçlanmıştır. Gündelik yaşamın toplumsallaşmasında geçmişten farklı bir durum söz konusudur. Ancak bunu toptan, sürekliliği olmayan bir kopuş olarak değerlendirmek mümkün değildir. İstanbul, siyasi açıdan öncü olmasa bile yeni dönemde özel konumu nedeniyle ticaret, sanayi, mimari, yayın, moda, eğlencenin ve muhalefetin merkezidir. Cumhuriyet dönemi kendisini bir kopuş olarak temellendirmek istemesine karşılık Batılılaşma seçimindeki süreklilik itibarıyla geçmişin devamıdır. Ancak bu temelsiz bir devamdır.

Türkiye'de Batılılaşma iki yüz yıldan bu yana Türk toplum ve tarihini belirleyen temel olaydır. Bu yöneliş belli bir süreklilik yanında çeşitli dönemlerde Batı ile ilişkilerimizin değişmesine bağlı olarak farklılaşmaya da işaret etmektedir. Cumhuriyet'le beraber yeni Türk eliti kendisini bilinçten, eğitimden, çalışmadan ayrı bir alan olarak görülen gündelik modern yaşam ilişkileriyle, giderek müzik, dans, sinema, tiyatro, vitrin gezmesi, alışveriş, giyim kuşam, özel günler, toplantılar, spor, tatil, gezi, hovardalık, yeme içme, oyun temelli eğlenceyle tanımlama çabasındadır. Bu ilişkilerin temsili açısından İstanbul'un özel bir yeri vardır. Ankara siyasi merkez olmasına karşılık İstanbul'un üstünlüğü bu ilişkiler alanındadır. Bu nedenle resmî-köktenci modernleşmeyi savunan kadrolar tarafından İstanbul eğlence yaşamı, modern yaşam biçiminin üstünlüğü olarak yüceltilirken, çürümüş, yoz ilişkilerin, sefahat ve düşkünlüğün, bozulmanın tezahürü olarak da gösterilmiştir. Ancak bu ilişkilere doğrudan karşı çıkılamamıştır. Resmî görüş, toplumun gündelik yaşamında gerçekleştirdiği değişiklikleri hem kendi dünya görüşünü yaygınlaştırmak hem de yeni düzene geniş toplum kesimlerini katmak açısından önemsemiş, belli günlere özel/resmî bir önem vererek kamu eğlencesi ritüellerinin görkemli bir biçimde gerçekleşmesini kanunlarla organize etmiştir. Geniş kesimlerin bu düzenlemelere şenlik havası içinde katılması, iktidarın temsili açısından önemli olduğu gibi düzene ortak olmanın da göstergesi olmuştur.

Türkiye'de modernleşmenin gerekçesi Batı'nın üstünlüğüdür. Bu üstünlük, Batı endüstri ilişkileri ve dünya egemenliği dışında tanımlandığı için Batılı yaşam tarzı ve bu yöndeki değişiklikler meşru ve zorunlu olarak görülmüştür. Yönetim, Batı'da ortaya çıkan değişime tanıklık etmekle ve doğrudan ilişki kurmakla birlikte Batı kimliğini paylaşmadan, gündelik yaşam tarzı düzeyinde özdeşleşmeye çalışmaktadır. Eğlence yaşamı, sıradan gündelik gerçekliğinin ötesinde heyecanlara dayanmaktadır. Cumhuriyet yönetimi, Batı'nın ve toplumun gözünde kendi egemenliğini meşrulaştırmak, Osmanlı'dan vazgeçtiğini göstermek için gündelik yaşam üzerinde egemenliğini sembolleştiren ritüellerden,

* İstanbul Üniversitesi

1- İstanbul'da bir resmî bayram gösterisi (İBB Kültür A.Ş.)

kişilerin yüceltilmesinden, anıtlardan, kültürel ögelerden güç almak istemektedir. Ancak İstanbul'un imparatorluktan gelen prestijli anıt ve mekânları, eğlence biçimlerinin çeşitliliği Ankara'nın etkinliğini gölgede bırakmıştır. Ankara'da Cumhuriyet'in Batılı yüzünü gösteren eğlence yaşamı çok sınırlıdır. Yerli, yabancı, erkek, kadın, eski yeni seçkinlerin katıldığı resmî ve resmî olmayan görkemli toplantılar, davetler, gösteriler, balolar, çaylar, akşam yemekleri, her türlü eğlence, en geniş biçimde İstanbul'dadır. Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde sağlamaya çalıştığı ortam da sınırlıdır. Ankara'ya hareket getirecek oteller, restoranlar mütevazı bir karakterdedir. Ankara'nın sembollerinden biri hâline gelecek olan Gençlik Parkı bile 1943 yılında faaliyete geçmiştir. Deniz yaşamı zaten yoktur, birkaç havuz manzarası, su oyunu coşkuyla karşılanmıştır. İstanbul, Batılı yaşam tarzının ve eğlencelerinin vitrinidir. Ankara'nın etkinliği, resmî katılımın sağlandığı belli günlerde, kutlamalarda söz konusudur.

Cumhuriyet öncesinde İstanbul kamu ve özel eğlenceleri bir imparatorluk merkezi olarak siyasi otoritenin temsil ettiği bütünsel kimlik etrafında biçimlenen çeşitli etnik, dinî toplumların kültürel çeşitliliği ve zenginliği tarafından belirlenmiştir. Anadolu, Balkanlar ve Akdeniz havzalarının İstanbul'da bir araya geldiği ortak yaşam kültürü, eğlence biçimleri, imparatorluk kimliğinin kapsayıcılığı ile uygarlık bütünlüğünün dışa vuran kanıtları olmuştur. Eğlence yaşamı müzikten edebiyata çeşitli biçimlerin kaynağıdır. İmparatorluk içinde çeşitlilik, farklılık vardır, ama bu bir karmaşa, itişme, bağımsız adacıklar, alt üst kültürler biçiminde değildir. Dinsel veya etnik bir kökene dayalı üstünlük anlayışı, Osmanlı imparatorluk ilkeleri gereği söz konusu olmamıştır. Farklı yaşam kültürleri, süreklilikleri ve gelişmeleri için siyasi otoritenin kapsayıcı kamu gücüne/hukukuna ihtiyaç duymuşlardır. İmparatorluk kimliği ve gücüyle, kaynaştıkları ölçüde iktidarın eğlence ve zevklerine, tüketimine açık olmuşlardır. İstanbul'da gündelik yaşamın çok parçalı görünümü ortak bir İstanbul uygarlığından, yaşam kültüründen söz etmeye engel olmamıştır. İstanbul'da yaygın olan eğlence yaşamı ve bunun Cumhuriyet öncesi kökeninden söz ederken bir yanılgıya düşmemek gerekir. Osmanlı'dan

2- Karaköy'de bir lokanta (İBB Kültür A.Ş.)

3- İstanbul'da bir balo (İBB Kültür A.Ş.)

Cumhuriyet'e devrolunan İstanbul eğlence yaşamı derken, Mütareke/İşgal Dönemi İstanbul'u (1918-1923) veya bütünü temsil etmeden eski İstanbul'a eklemlenen, yabancı, yama Beyoğlu eğlence yaşamının sürekliliği ve kopuş anlaşılmalıdır. Bunu, Osmanlı İstanbul'unun veya toplumun yaşam tarzından, toplum yapısından kaynaklanan eğlence kültürü olarak tanımlamak mümkün değildir.

Cumhuriyet dönemi İstanbul'unda ortaya çıkan yeni eğlence biçimleri, sosyal etkinlik alanlarından birçoğu işgal İstanbul'u döneminde ortaya çıkmış, birçoğu da yeni bir biçim almıştır. Bu açıdan yeni eğlence kültürü, saray merkezli eğlence kültürünün devamı değildir. Balolar, Batı usulü danslar, gece eğlenceleri, güzellik yarışmaları, sinemalar yeni dönemin ürünüdür. Meşrutiyet Dönemi'nde Batı yaşam tarzı ve eğlencelerinin ürünü olan ve daha çok Batı ile ilişkili yöneticilerin, yönetime aday kesimlerin gittiği tiyatro, müzikhol, kafe, pastane, lokanta gibi mekânlar da farklılaşmış, çeşitli kesimlerin gittiği sosyal etkinlik ve eğlence alanlarına dönüşmüştür. Bu eğlence yaşamının Batı kimliğini temsil ettiği bile tartışmalıdır, belli bir toplumun kimliğini empoze etme özelliği yoktur. Osmanlı ile Cumhuriyet dönemi eğlence yaşamı arasında öncelikle bu anlamda bir farklılaşma ve kırılma vardır. Cumhuriyet dönemiyle birlikte İstanbul'da Osmanlı yaşam kültürüne yabancı, yeni bir eğlence yaşamı, artık kısmi, yama olmaktan çıkarak egemen hâle gelmiştir. Bu dönem toplum yapısının ve yaşam kültürünün bir ürünü olmadığı gibi Osmanlı yönetici seçkinlerinin benimsedikleri Batı yaşam tarzının gelişmesi ve devamı da değildir. Bu nedenle dönemin romanlarında bu yaşam tarzı ve eğlence biçimini benimseyen "*alafranga züppe*"ler eleştirilmekte, yabancılaşmış bir anlayış ve işbirlikçilik olarak mahkûm edilmektedir. Bu açıdan Cumhuriyet dönemi özel eğlence anlayışını Batı kimliğinin paylaşılması olarak gösterilmesinde sorun vardır. Esas sorun edilmesi gereken, Batı yaşam tarzı ile eğlence yaşamının birbiriyle özdeşleşmesi, bunun benimsenmesi ve yaygınlaşmasıdır.

Cumhuriyet dönemi İstanbul'unda, Osmanlı döneminde olduğu gibi, şehrin temel ekseni, eski şehir-suriçi, Galata-Beyoğlu, Beşiktaş-Boğaziçi, Üsküdar-Kadıköy-Adalar boyunca uzanmaktadır. Osmanlı kamusal alanları, modern gündelik yaşamın ve eğlencenin taşıyıcı sistemini oluşturmuştur. Son dönemde giderek Osmanlı'nın siyasi ağırlığı kayboldukça Galata-Beyoğlu bölgesi ve eğlence yaşamı ağırlık kazanmıştır. Geleneksel İstanbul ekseni dışında kalan, bu eksenin devamı olarak gelişen yeni kondu-bölgeler bütün hareketliliğine ve modernleşme eğilimlerine karşılık yeni bir eğlence

4- Taksim'de bir gösteri grubu (İBB Kültür A.Ş.)

kültürü geliştirememişlerdir. Cumhuriyet dönemi boyunca siyasi ve kültürel açıdan ağırlığı değişen toplum sınıfları, resmî görevliler, aydınlar, gençler, işçiler, esnaf ve zanaatkârlar, kadınlar, marj dışı nüfus, gündelik yaşam ve eğlencenin odak noktasında kalıcı bir katkıya sahip değillerdir. Bu kesimleri üreten dinamikler, Batı ile ilişkiler olduğu için yeni ilişkileri oluşturan değil, pasif olarak katılan durumundadırlar. Batı ile ilişkilere ve dönemlere göre ağırlığı, rolü değişen, sürekliliği olmayan bu sınıfsal yapı belli bir gelenek, köken, gelişmeye açık, kalıcı bir kültür oluşturamamıştır. Mevcut düzene paralel, yeni bir yaşam tarzının izleyicisi, tüketicisi durumundadırlar. Çeşitli kesimler kendi kültürel değerlerini, yaşam tarzını şehirde geliştirmek bir yana koruyamamış, bozularak yeni ilişkilere eklemlenmiştir. Bu nedenle eğlence yaşamı; çalışma, anlam, toplumsallaşma dışında, anlık, gelip geçici bir curcunaya, ağırlıklı olarak gece eğlencelerine, moda trendlere dönüşmüştür.

İşten, eğitimden, toplumsal bilinç ve gerçeklikten ayrı, bunlardan arta kalan zamanda ortaya çıkan eğlence yaşamı oyalanma, dinlenme, yenilenme, kafa dağıtma aracı olarak görülmesine rağmen toplumun bu oyuna katılması, ortaklığı pasif bir biçimde gerçekleşmemektedir. Resmî ve halka ait merasimler, özel günlerde düzene katılmanın, resmî ideolojiyi yaygınlaştırmanın en etkili aracı olmaktadır. Ancak modern gündelik yaşamın vitrini özel eğlence yaşamıdır. Eğlence yaşamının verdiği heyecan, istek, katılma, toplumsallaşma biçimi resmî ilişkilerden, işten, eğitimden, kimi zaman aileden, sınıftan, toplumdan, anlam verme işlevinden kurtulma, herhangi bir kimliği temsil etmeyen, hoşça vakit geçirme, ölü zaman olarak kamusal alanın dışındadır. Toplum kimliğini verme amacı yoktur. Çeşitli kesimler arasında kolaylıkla yaygınlaşmakta, modern anlamda Batı uygarlık kimliği ile özdeşleşmeden (sıradan, doğrudan, anlık olarak) ilişki kurulabilmektedir. Buna karşılık resmî merasimler, kamu eğlenceleri bu etkinliğe belli bir anlam, heyecan, bilinç/kimlik yükleme amacıyla yapılmakta, öncelikle millî kurtuluşu, kuruluşu, ulus kimliğini ve bunu sağlayan liderliği yüceltmek işlevini üstlenmektedir. Bunun ilk büyük örneği Cumhuriyet'in onuncu yıl etkinlikleridir. Resmî günler, tatil olmasına karşılık toplumun kendini ve düzeni kutsallaştırdığı, ortak heyecan duyduğu günlerdir. Gündelik modern eğlence mekânları, büyük salonlar, okul bahçeleri, stadyumlar, meydanlar, sokaklar resmî günlerde asılan veciz dövizlerle, bayraklarla biçim değiştirerek toplumsal bilincin ve heyecanın, kimliğin aktarıldığı, etkin olarak paylaşıldığı yerlere dönüşmektedir. Bu dönemde toplum kimliğini değiştirme çabasına rağmen kamu ve özel eğlenceler arasındaki ayrım devam etmektedir. En başta memur olmayan kadınlar, aileler kamu eğlencelerinin dışındadır. Kamu eğlenceleri talimatlar gereği (diğer resmî kurumlar yanında) ilk ve orta öğretim düzeyinde okulların düzenlediği, çocuk ve gençlerin katıldığı etkinlikler biçimindedir.

İstanbul eğlence yaşamında I. Dünya Savaşı'ndaki değişikliğe benzer, ancak geniş kesimleri de kapsayan ikinci büyük değişim dönemi II. Dünya Savaşı sonrasındadır. Türkiye, savaşa katılmamış olmasına karşın dünyada ortaya çıkan değişikliklerin dışında kalamamıştır. Bu dönemin İstanbul eğlence yaşamı açısından belirleyici özelliği, Doğu-Batı çatışması dışında kendine bağlı yeni ilişkiler geliştirerek Batı içinde önderliği ele geçiren ABD'nin Türkiye'de etkinlik kazanmasıdır. Siyasi, iktisadi yapıda ortaya çıkan değişikliklerin çarpıcı bir yönü de gündelik yaşam düzeyinde ortaya çıkan değişikliklerdir. Bu dönemde İstanbul'da devletin girişimiyle Taksim-Harbiye-Maçka tepelerinden Boğaz'a doğru inen Maçka vadisini kapsayan geniş alanda Cumhuriyet dönemi modernleşmesinin kalıcı anıtsal-mekânı-mirası olması için inşa edilen bir dizi yapı vardır. Bunların yeri ve işlevi özenle seçilmiştir. Taksim'de Boğaz'a egemen bir konumda yapılan Atatürk Kültür Merkezi (Sarayı) inşaatına 1946'da başlanmıştır

(1969'da hizmete girmiştir).
Bir diğeri temeli 1939'da atılan, 1947'de tamamlanan Dolmabahçe Sarayı'nın eski has ahırlarının bulunduğu yerde yapılan İnönü Stadyumu'dur. Bunun hemen üstünde ise 1947'de açılan Harbiye Açıkhava Tiyatrosu ve 1949'da açılan Spor ve Sergi Sarayı bulunmaktadır. İnönü döneminde İstanbul'a Cumhuriyet dönemi modernleşmesinin kalıcı damgası olarak seçilen bu bölgede en son inşa edilen anıtsal yapı Menderes döneminde Amerika ile ilişkilerimizin cisimleşmesini belli edecektir. 1955 yılında Dolmabahçe Sarayı'nı da içine alan vadinin Boğaz'a hâkim en elverişli yeri olan Elmadağ-Harbiye tepesine Amerikan oteller zincirinin bir parçası olarak inşa edilen Türkiye'nin ilk beş yıldızlı Hilton Oteli yerleşecektir. İlgi çekici olan, İstanbul'da Cumhuriyet dönemi modernleşmesinin simgesi olarak yapılan büyük anıtsal projelerin bütününün, yeni yaşam tarzı ve ilişkilerinin, operadan spora, yeme-içmeden gösteri sanatlarına kadar bir dizi eğlence yaşamının temsili olmasıdır. Ancak yeni ilişkilere aracılık etmesi için yönetim tarafından yapılan bu değişikliklere paralel esas değişiklik, resmî görüş dışında geleneksel eğlence biçiminde, Türk müziği alanında ortaya çıkacaktır.

Gündelik yaşam ve eğlence alanında ortaya çıkan değişikliklerin resmî görüş dışında önce müzik düzeyinde gündeme gelmesi bir rastlantı değildir. Müzik, diğer sanat biçimlerinden farklı olarak toplum kimliği üzerinde bir bilinçlenmedir. Bu dönem klasik Türk müziğinde ortaya çıkan yeni biçimlenme özellikleri, toplum kimliği üzerinde değişikliklerin (bozulma) yönünü gösterecektir. 1950'li yıllarla birlikte, Türk müziğinde en önemli değişim konser düzeninin değişmesi, gazino-assolist sisteminin egemen hâle gelmesidir. Gazinolar, assolist olarak ünlenen Türk müziği sanatçılarının sahne aldığı, İstanbul'un tanınmış ailelerinin birlikte yemek ve içki eşliğinde canlı müzik dinlediği büyük hacimli mekânlardır. İçki ve yemek verilmesine rağmen öne çıkan eğlence biçimi müziktir. Gündüz aile matinelerinde ise daha farklı, geniş kesimlere hitap edilmektedir. Gazinolar yeni zenginlerin, siyasetçilerin, iş takipçilerinin taşradan gelen misafirlerini de ağırladıkları, eğlendikleri mekânlardır. Gazinoların altında *pavyon/bar* denilen, sadece geceleri gidilen, aileler yerine erkeklerin gittiği, konsomatris kadınları yanlarına davet ederek birlikte içtiği, istediğinde çıkabildiği, erotik gösterileri izleyebildiği, müzikli, yeraltı eğlencesi olarak tabir edilen, ölçüsüz para ve içkinin harcandığı, farklı eğlence biçimlerinin birbirine karıştığı adı konmamış kuralları olan yerler bulunmaktadır. Giderek zaman içinde gazinolar ile pavyonlar birbirine yakınlaşarak farklılıkları belirsizleşmiştir. Sinema, magazin ve gazeteler aracılığıyla İstanbul merkezli bu eğlence biçimi geniş kesimlerle paylaşılacaktır. Gazinolar, pavyonlar, ilk canlı orkestraların yer aldığı gece kulüpleriyle İstanbul gece eğlenceleri nitelik değiştirecektir.

İstanbul eğlence yaşamının değişmesinin bir diğer özelliği ve dışsal aktörü, öğrenci gençliğin kendi başına bir toplumsal güç ve değişim unsuru olarak öne çıkmasıdır. 1960'ta gerçekleşen askerî darbe sonrasında toplum yaşamında ordu, üniversiteler, aydınlar, işçi sınıfı ve öğrenci gençlik, dönüştürücü toplumsal bir güç olarak ortaya çıkmış, İstanbul'da eğlence mekânları ve yaşamı genişlemiş, yeni özellikler kazanmıştır. 1960'ların ikinci yarısında, öğrenci gençliğin sokakta siyasi etkinliğinin artmasına, düzen üzerinde söz sahibi olmasına paralel biçimde İstanbul'da toplumsal etkinliği de artmıştır. Öğrenci gençliğin kendi başına eğlendiği mekânların çeşitlenmesi bunun bir göstergesidir.

1980'den başlayarak 2000'li yıllar boyunca egemen olan eğilim İstanbul eğlence yaşamının Bodrum, Marmaris, Kaş, Ayvalık, Antalya, Alanya, Kıbrıs, Çeşme, Alaçatı gibi tatil yerlerine doğru kayması ve Ege ve Akdeniz kıyıları boyunca yayılmasıdır. Bunu Silivri-Tekirdağ-Çanakkale-Saros Körfezi hattındaki yazlık mekânlara kadar uzatmak mümkündür. İstanbul gece eğlenceleri ve mekânlarının birçoğu yazın Türkiye'nin kıyı bölgelerine taşınacaktır. Türkiye'nin bir dönemini belirleyen 1960, 1970 kuşağı gençleri de emekliliklerini bu bölgelerde geçireceklerdir. Türkiye'de modern yaşam tarzı, 1980 sonrasında önce eğlence yaşamıyla, sonrasında da ilginç bir biçimde gece yaşamıyla özdeşleştirilmiştir. Bodrum gibi gözden uzak yerlerde başlayan bu eğilim, İstanbul'da da kalıcı olacaktır. Aydınlar, sanatçılar geçmişte küçümsedikleri eğlence biçimine öncülük edeceklerdir. Taksim Sanat Evi, Papirüs, Ece Bar, Zihni Bar, Yeşil Kabare, Çiçek Bar, Kulis bu eğlence mekânlarının en bilinenleridir. Divan, Park, Hilton, Bebek otelleri barlarının yanında caz barlar, yeni gece kulüpleri açılacaktır. 1990'larda uzun süreli oturulan barların dışında popüler yeni mekânlar (Mum Bar, Etiler Şamdan, Çubuklu 29, Susam Bar, Süleyman Nazif, Şaziye, Kemancı, Hayal Kahvesi, She Bar, Roxy, Buz, Safran) öne çıkmıştır. Giderek sınırsız eğlenceye dayalı, eğlencenin son durağı olan, gece 24.00'te açılan, dev ekranlı, büyük dans pistli, DJ'li Airport, Discorium, Andromeda, Clup 2019 gibi marjinal mekânlar revaç görmüştür. Yaz gecelerinin eğlenceleri sahile inince, havai fişekli eğlenceleri başlatan Pasha'nın, sonra Reina'nın ünü bütün dünyaya yayılacaktır. Bunun sonucunda deniz

5- İstanbul'da seyyar sokak salıncağı ve çocukların eğlencesi (İBB Kültür A.Ş.)

kenarları, kimi tarihî alanlar ve sivil yerleşim yerleri, eğlence denilince anlaşılan hovardalık, içki, müzik, dans alanına dönüştürülerek, yemek, gezmek, çalışmak, uyumak, bilinçlenmek gibi gündelik yaşam tarzını dışlayan bir eğlence anlayışı tarafından işgal edilmiştir. Boğaziçi gibi sivil yerleşim yerleriyle eğlence yerlerinin veya yazlık dinlenme-eğlence yerlerinin birbirine girmesi çatışmalara neden olunca, yeni düzenlemeler yapılacak, saat ve ses kısıtlamalarına gidilecektir. Bugün İstanbul, dünyada eğlencenin 24 saat sürdüğü, her türlü eğlencenin bulunabileceği, gece eğlencesi trafiği nedeniyle yolların tıkandığı ender şehirlerden biri, belki de birincisi olarak tanıtılmaktadır. Nitekim artık Rumelihisarı, Cemil Topuzlu, Yedikule'de yazın düzenlenen açık hava konserleri yanında, stadyum konserleri öne çıkmış, dünyanın en ünlü yıldızları, müzik efsaneleri dünya turnelerinde İstanbul'a yer vermeye başlamışlardır. Egemen Bostancı'nın müzikalleri ve sonrasında Ahmet San'ın yerli ve yabancı yıldızlarla yaptığı büyük organizasyonlarıyla başlayan bu süreç sonrası Türkiye, dünya eğlence endüstrisinin bir parçası hâline gelmiştir.

Bu dönemde şehir merkezinde eskilerin yanında yenileri açılarak çoğalan büyük uluslararası oteller aynı zamanda özel eğlence mekânları olarak faaliyet göstermişlerdir. Büyük oteller şaşaalı, havai fişekli düğünlerin, çeşitli toplantıların yapıldığı mekânlar olması yanında, barları, restoranları ve havuzlarıyla gözden görece uzak eğlence mekânları olarak da rağbet görmüşlerdir. Bu değişikliklere sporun eğlence endüstrisine dönüşmesini, futbol, basketbol ve voleybolun kitlelerin dışında kaldığı gösteri-eğlence endüstrisinin alanı hâline gelmesini ekleyebiliriz. Küresel eğlencenin tapınağı olarak gösterilen stadyumlar gibi sinema, alışveriş, restoran, pastane, fast-food, spor salonunu bünyesinde barındıran, kitlesel tüketim-eğlence biçimlerinin bütünleştiği alışveriş merkezleri (AVM) İstanbul'un çeşitli bölgelerinde yaygınlaşmıştır. Alışverişten sinemaya, yeme-içmeye kadar bir dizi eğlence biçimini bir araya getiren AVM'lerin etkili olduğunu, çoğaldığını ancak sürekli, bütünsel, köklü bir kimlik/kültür oluşturamadığını söyleyebiliriz. Eğlence anlayışının gereği olarak belirsizliğe, değersizleştirmeye ve tüketmeye dayalı bu anlık eğlence anlayışı, bir kültüre/kimliğe dönüşmeyecek, tam tersine kültürü bozacaktır.

6- İstanbul'da bir kır eğlencesi (İBB Kültür A.Ş.)

Bunu diğer eğlence mekânlarında da görebiliriz. 2000'li yıllarda İstanbul eğlence yaşamında belli bir yer tutan rock bar, türkü bar, Türkçe bar gibi her tarzın niteliğini taşıyan kimlik belirtisi mekânlar açılacaktır. Bunlara, İstanbul eğlence yaşamına eklemlenen muhafazakâr-dinî kesimlerin kendine ait, ayrışmış otellerini, havuzlarını da ekleyebiliriz. Bu açıdan eğlencede bir farklılaşma, çeşitlilik vardır, ancak bu mekânlar yaşayabilmek için ağırlıklı müşterilerinin yanında, farklı müdavimleri ve tarzları da içinde taşıyacaklardır. Giderek eğlencenin en uç, marjinal ama uluslararası biçimleri sıradanlaşacaktır. Kuruçeşme'de açılan geniş mekânlı, seçkin eğlence yerleri veya Asmalımescit'te daha küçük, sokaklara taşan eğlence yerlerinde gece eğlencelerinin belirleyici özellikleri alkol, müzik ve kapalı-açık cinselliktir. Birbirinden ayrılmayan ve birbirinin yerine hemen geçen bu eğlence biçimi, aynı zamanda yılda 15.000.000 turisti ağırlayan İstanbul'da dünyanın her tarafından gelen, gelip geçici turistlere de hizmet vermektedir. Bu curcunadan bir eğlence kültürü çıkarmak mümkün olmamaktadır. Beyoğlu, dünyanın en büyük açık hava eğlence merkezine dönüşürken tarihî kimlik özellikleri belirsizleşecektir.

Son dönemdeki değişikliklere paralel yeni bir değişim de kamu eğlenceleri alanındadır. Giderek resmî kamu eğlenceleri ulusal kimliği temsil etme çabası olmaktan çıkmış, kiraz, karpuz, hamsi, kayısı festivalleri gibi yerel kimlikle ilgili kutlama ve eğlencelere dönüşmüştür. Resmî günlerdeki kamu eğlenceleri, ritüelleri eskisinden farklılık gösterirken, ilginç bir biçimde yaygınlaşmış, çocukların, gençlerin stadyumlarda, sokaklarda resmigeçit ve gösteri yaptığı günler olmaktan çıkarak otellerden meydanlara kadar yaygınlık gösteren gece eğlencelerine dönüşmüştür. Kamusal günlerin ve kamusal eğlence biçimlerinin nitelik değiştirmesiyle, yılbaşı, 1 Mayıs, 8 Mart gibi küresel çapta yapılan kutlamalar da bu genel değişimin bir uzantısı hâline gelecek, Taksim, Nişantaşı ve Ortaköy meydanları bu kamusal günlere hazırlanacaktır. Özel ve resmî eğlence biçimleri birbirine yakınlaşarak belli bir özü/kimliği, anlamı vermekten uzaklaşarak değersizleşecektir. Kamu eğlencelerinde ideolojik anlamda bu değersizleşmeye karşın özel eğlence günleri öne çıkacak, kişilerin doğum, evlilik gününün hatırlanması, kutlanması, hediyeler alınması önemli hâle gelecektir. Bu tür özel günlere dayalı eğlencelerin kitleselleşmesi, özellikle spor alanında millî takımın veya kulüplerin elde ettiği başarılarda, şampiyonluklarda ortaya çıkmaktadır. Yeni dönemde kamu eğlenceleri anlık heyecanların ifadesine, belli bir kimlik kaygısı taşımayan kitlesel eğlencelere dönüşmüştür. Gülhane Parkı'nda düzenlenen geniş katılımlı halk konserleri bunun ilk örneklerindendir. Belediyeler veya kamu desteğiyle açılan

7- İstanbul'da ışık gösterisi (Şehrâyin)

büyük tema parklar, kamu eğlencelerini belli özel günlere bağlamadan, diğer bir deyişle kamu eğlencelerine belli bir anlam, ideoloji eklemeden saf, anlık, doğrudan eğlence anlayışına uygun olarak biçimlendirmek istendiğinin göstergesidir. Çamlıca Tepesi'nde, Yıldız, Emirgân gibi tarihî korularda, Maçka ve Fenerbahçe Parkı gibi pek çok yerde restore edilen köşkler veya yeni açılan yerler bu özellikleri taşımaktadır. Miniatürk, Formula-1 İstanbul için yapılan tema parklar da bu anlayışın bir uzantısıdır. Özel, resmî müzeler, fuarlar, sanat galerileri, kitapçılar, eski üniversiteler, kütüphaneler geçmişteki işlevinin dışına çıkarak, restoranları, kafeleri, sergi, satış alanlarıyla kitlesel gezi-eğlence mekânları hâline gelmiştir. Bilgi Üniversitesi Merkez Kampüsü, Pera ve Sabancı müzeleri, İstanbul Modern, Panorama 1435 Fetih Müzesi, bu yeni eğilimin temsilcisidir. Bunların daha saf, işlevi belirginleşmiş örnekleri *game-center*, *game-land*, *aqua-park*, *aerobik salonu* gibi adlarla açılmaktadır. Toplum, kendi kaderi üzerinde etkisizleştikçe veya mevcut dünya egemenliği tartışma dışı hâle geldikçe, iktidar ve kimlik, dünya görüşü görünür olmaktan çıkacaktır. Çalışma, üretim, eğitim, bilinç dışı bu eğlence biçimlerini toplum kültürüyle temellendirmek mümkün değildir. Batı ile ilişkilerin merkezi olan, günümüzde küreselleşmeye uyum gösterdiği söylenen İstanbul'da gündelik yaşamın çeşitli alanlarında toplum güçleri ağırlık taşımaktan uzaklaştıkça, turist bakış açısı belirleyici hâle gelmiştir. Artık çalışma, iş, eğitim, bilinç aktarımı, eğlence gibi gündelik yaşam biçimlerinin bütünlüğü belirsizleşip değersizleşirken, kültürü iten, anlık, köksüz, moda, postmodern eğlence biçimleri egemen olacaktır.

KAYNAKLAR

Eğribel, Ertan, *Debates on Music in Turkey*, Ottawa, Canada 2004; İstanbul 2006.

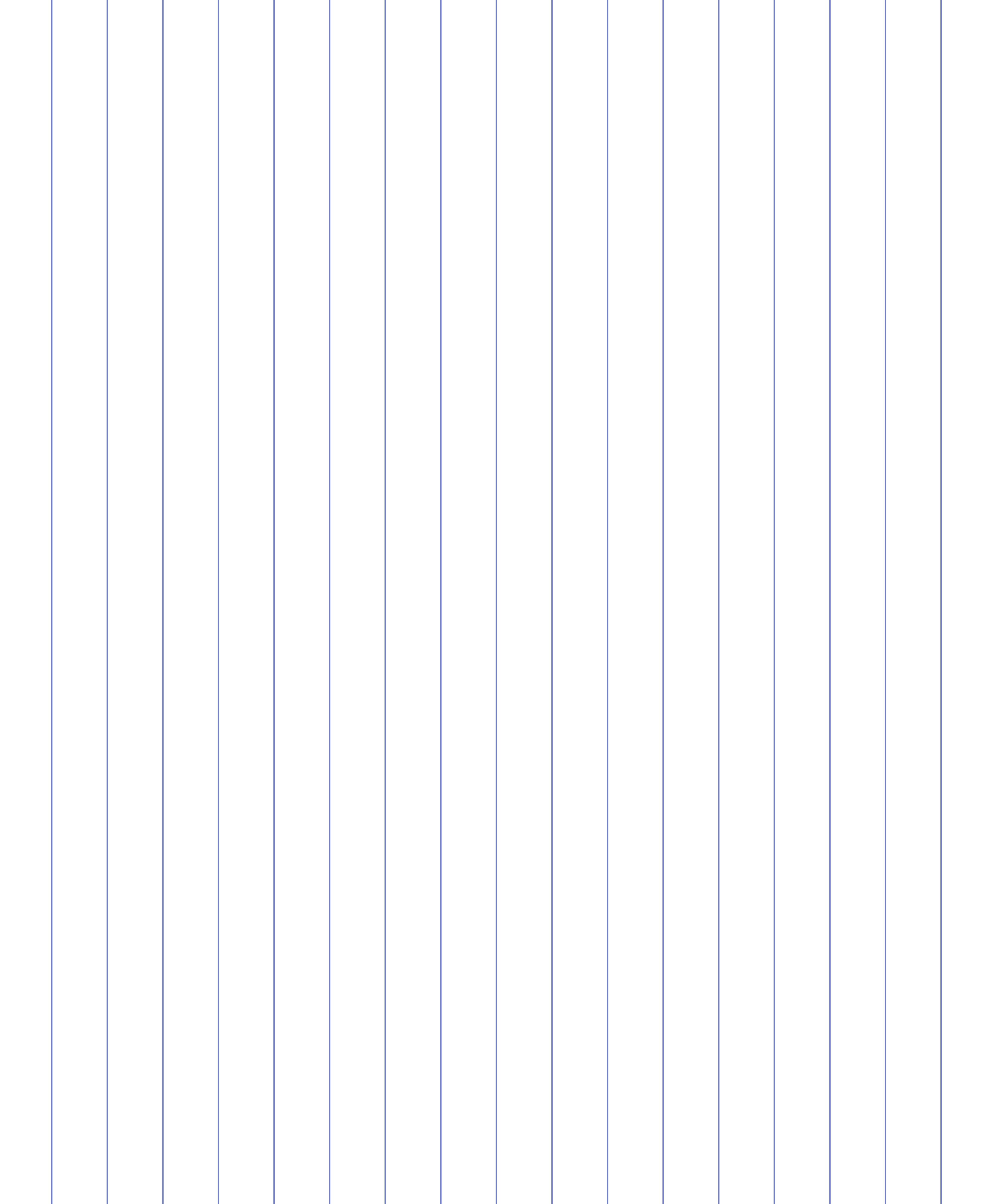
Eğribel, Ertan, *Niçin Arabesk Değil?*, İstanbul 1983.

Özdemir, Nebi, *Cumhuriyet Dönemi Türk Eğlence Kültürü*, İstanbul 2005.

Özer, İlbeyi, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yaşam ve Moda*, İstanbul 2009.

Tunç, Ayfer, *Bir Maniniz Yoksa Annemler Size Gelecek, 70'li Yıllarda Hayatımız*, İstanbul 2001.

Vardar, Devrim, *İşgal Dönemi İstanbulu (1918-1923)*, İstanbul 2011.

SOSYALLEŞME VE ÂDÂB-I MUAŞERET

ÇEMBERLİTAŞ HAMAMI

NİNA ERGİN*

Hamamlar, kahvehaneler kadar olmasa da sosyalleşmenin önemli mekânlarından biridir. Burada ele alınacak olan Çemberlitaş Hamamı, muhtemelen başkent hamamlarının en çok ziyaret edilen ve bilinenlerinden biriydi.

İmparatorluğun Mimarlar Loncası (*Hassa Mimarları Ocağı*) tarafından Mimar Sinan'ın gözetiminde inşa edilen hamam, Mustafa Sâ'î-i Dâ'î'nin yazdığı kitabesinde belirtildiği üzere, 1584'te tamamlanmıştır. Tipik bir çifte hamam olan yapının erkeklere ve kadınlara mahsus iki ayrı bölümü, neredeyse tam bir kare biçimindeki tek bir binada, birbirine paralel ve simetrik şekilde düzenlenmiştir. Hamam, dört büyük ve çok sayıdaki küçük kubbesiyle, Divanyolu'nda, Çemberlitaş olarak bilinen Konstantin Sütunu'nun karşısındaki köşebaşında yükselir. Sütunun diğer tarafında ise meydanın ufkuna (902/1496-1497'de tamamlanan) Atik Ali Paşa Camii'nin minare ve kubbesi hâkimdir. Bu caminin cemaatinin yanı sıra, (1670'lerde yapılan) Vezir Han'ın misafirleri ile yakındaki Kapalı Çarşı'nın çok sayıda tüccarı ve işçisi, hamamın daimî müşteri kitlesini oluşturmuştur.

İstanbul'daki pek çok hamam gibi, Çemberlitaş Hamamı da bir vakfın parçası olarak kurulmuştu. 1571-1583 yılları arasında Mimar Sinan'ın gözetiminde inşa edilen Üsküdar'daki Atik Valide Külliyesi'nin bakımı için gelir sağlıyordu. Külliyenin kurucusu, II. Selim'in (1566-1574) eşi ve III. Murad'ın annesi olan Nurbanu Sultan'dır (ö. 1583). Venedik kökenli, renkli bir şahsiyet olan Nurbanu

1- Çemberlitaş Hamamı

Sultan, hanedana mensup kadınların cami, kervansaray, darüşşifa gibi kamuya hizmet veren binalar yaptırma geleneğini sürdürmüştür. O zamana kadar Osmanlı başkentinde bir saray kadını tarafından yaptırılan en büyük külliye olan Üsküdar'daki külliyesi, caminin yanı sıra, bir sıbyan mektebi, bir medrese, bir Kur'an kıraat okulu (*darülkurra*), bir hadis medresesi (*darülhadis*), Halvetî dervişleri için bir tekke, bir hastane (*darüşşifa*), yolcular için bir han ve bir aşevi (*imaret*) de içermekteydi. Külliyenin personel ve bakım giderleri için gereken mali kaynakları sağlamak amacıyla, Nurbanu Sultan, Doğu Anadolu ve Rumeli'de geniş tarım arazileri, Üsküdar'ın gayrimüslim sakinlerinin ödediği cizye ve çeşitli işletmelerin gelirlerinin yanı sıra, konutlardan, atölyelerden ve İstanbul'da bu amaçla özel olarak yaptırdığı dört hamamdan gelen kira gelirlerini de vakfetti: Külliyenin yanındaki Atik Valide Hamamı, Üsküdar'ın merkezinde bulunan Büyük Hamam, Haliç'teki Havuzlu Hamam, bir de Çemberlitaş Hamamı. Vakfın muhasebe defterleri bu dört hamamdan en çok kira geliri getirenin Çemberlitaş'taki hamam olduğunu göstermektedir.

Güzergâhtaki tarihî mekânlara göre ayarlanmayan sokak seviyesinin zamanla yükselmesinden ötürü günümüzde, Çemberlitaş Hamamı'na bir merdivenden inilerek girilmektedir. Hem erkekler hem de kadınlar, binaya kitabenin bulunduğu kapıdan girmektedirler. Oysa geçmişte bu kapı yalnızca erkek müşterilere mahsustu ve önünde Mimar Sinan'ın 964'te (1556-1557) yaptığı Haseki Hamamı'ndaki gibi bir revak bulunuyordu. XVII. yüzyıldan kalma Köprülü suyolları haritasının gösterdiği bu revak muhtemelen XIX. yüzyılda yıkılmıştır. Kadın müşteriler, iffetlerini korumak için, erkeklerle yan

* Koç Üniversitesi

yana gelmekten kaçınarak binaya yan taraftaki başka bir giriş kapısından giriyorlardı.

İçeri girdikten sonra ise, erkek ve kadın müşteriler, kesin olarak ayrılmış ve birbirinin aynı olan hizmet mekânlarından yararlanıyorlardı. İlk girdikleri bölüm, kenarları 13'er m'lik bir kare biçiminde ve tepesi yine 13 m çapında bir kubbeyle kaplı olan soyunma odası, yani "soğukluk"tu. Işık, kubbenin merkezindeki, üstü aydınlık feneriyle kapatılmış tepe açıklığından içeri giriyordu. Odanın ortasında bir fıskıye, hoş bir su şırıltısı ve serinlik sağlayarak güzel bir ambiyans yaratıyordu. Soğukluğun duvarlarına günümüzde tahta dolaplar dizilidir ama XX. yüzyıldan önce de benzer dolapların olup olmadığını kesin olarak bilemiyoruz. Bu odanın geleneksel işlevi yalnızca müşterilerin soyunup eşyalarını depoladıkları bir yer olmakla sınırlı değildi; aynı zamanda, yıkandıktan sonra eğlenip sohbet edebilecekleri, kahve, şerbet ve yiyecek tüketebilecekleri bir tür salon görevi de görüyordu. Bilhassa, gruplar hâlinde gelen kadınlar, yanlarında dolma ve börek gibi yiyeceklerle dolu bir sepet de getirirdi. Soyunup peştamala sarındıktan sonra müşteriler bir kapıdan "ılıklık" denen bölüme geçerlerdi. Bu mekân, kubbelerle kaplı, yan yana dizilmiş üç küçük birimden oluşmakta ve içinde yıkanmak için birkaç kurna ile kare binanın iki yanındaki helalara giden bir kapı bulunmaktadır. Başka bir kapı ise, hamamın merkezinde yer alan, "sıcaklık" denen bölüme açılır.

Sıcaklık, 12,5 m çapında ve 12 kenarlı bir ana mekân ile dört tali odacıktan oluşur. Bütünlüklü ve merkezî bir iç mekân meydana getirirken bir yandan da kare plandan kubbe örtüsüne geçişi sağlamak amaçlı mimarlık problemine bir

2- Çemberlitaş Hamamı'nın kitabesi

çözüm bulmak için Mimar Sinan, dört köşeye birer hücre yerleştirmiştir. "Halvet" denen bu üstü kubbeli hücreler, insan boyundan az yüksek bölme duvarlarıyla ayrılmıştır ve içlerinde kurnalarıyla, daha fazla mahremiyet isteyen müşterilere hizmet verirler. Dört halvet girişinin aralarında bulunan ikişer niş, her yanda, merkezî kubbeyi taşıyan 12 sütunun arka planını oluşturur. Bu 12 sütunun her birinin baklava motifli başlığı vardır; dış duvarlara eşit mesafede ve onlarla bağlantılı oluşları mekânın bütünlüklü görünümüne katkıda bulunur.

Sıcaklığın tam ortasında bulunan mermer bir platform olan göbek taşı; müşterilere, uzanarak deri gözeneklerinin nemli havada açılmasını bekleme imkânı verir. Yaklaşık yarım saat sonra, müşteriler keselenmeye hazır hâle gelir ve bu iş için bir tellak tutabilirler. Avusturyalı sanat tarihçisi Heinrich Glück, Çemberlitaş Hamamı'nı 1916 veya 1917'de ziyaret ettiği sırada, göbek taşının beyaz mermeri üzerindeki güzel, geometrik, siyah kakma motifler hâlâ durmaktaydı. Yukarıdaki kubbede bulunan ve yaklaşık 20 cm çapında cam fanuslarla kapatılmış küçük delikler (*filgözü*), mekâna güneş ışığının girmesini sağlamaktadır.

Hamamın orijinal kurnaları, yüzyıllar boyu yapılan pek çok onarım ve restorasyon sırasında değiştirilmiştir. Ancak, bazı bölme duvarlarındaki palmet biçiminde oyulmuş süsleme kuşakları ve tepelikler özgün süslemeler hakkında bir fikir vermektedir. Ayrıca erkeklerin sıcaklığında, kadınlarınkinde bulunmayan bir süsleme daha vardır: Bölme duvarlarının açık yeşil mermerinin üzerinde siyahlığıyla göze çarpan, kartuşlar içerisine hakkedilmiş yirmi mısralık uzun bir kitabe. Diğer odalarda neredeyse hiçbir süsleme yoktur ve süslemelerin bu azlığı sayesinde, mimari hacim, bir mekândan diğerine geçen

ziyaretçilere sağlam ve belirgin bir şekilde kendini hissettirir. Mimar Sinan'ın en başarılı eserlerinde sıklıkla görüldüğü üzere, bu hamamın mimarisi de ince bir tevazu izlenimi vermektedir.

Hamamın, müşterilerce genellikle görülmeyen, ama işlev görebilmesi için olmazsa olmaz kısımları binanın arka tarafında ve duvarların içinde saklıdır: Su haznesi, külhan ve ısıtma boruları. Sıcaklıkların arkasında bulunan ve bir külhancının ilgilendiği "külhan" denen ocak havayı ısıtır; hava da "cehennemlik" denen yeraltı ısıtma tertibatında dolaşarak iç mekâna sıcaklık verir. Külhan, hamam zemininin altında, payandalar üzerinde duran boş bir mekâna açılır. Sıcak hava, duman ve gazlar cehennemlik boyunca deveran ederek duvar içlerine gömülü borulardan yükselir ve bacalardan dışarı çıkar. Külhan ayrıca üzerinde bulunan metal kazandaki suyu da ısıtır. Su, metal kazana çatı seviyesindeki su haznesinden gelir ve orada ısındıktan sonra da hamamın içindeki musluklardan sıcak olarak akar; soğuk su ise doğrudan doğruya su haznesinden gelmektedir.

Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 1752 tarihli bir keşif defteri olan İstanbul Hamamları Defteri'nden (KK, Müteferrik, nr. 7437), o yıl Çemberlitaş Hamamı'nda 58 tellak ve natırın çalıştığını öğreniyoruz. Yukarıda belirtilen külhancı ile "câme-şûy" denen çamaşırcılar, kahveciler ve "tellake" denen kadın çalışanların dâhil olmadığı bu sayı, Çemberlitaş Hamamı'nın şehrin o zamanki en büyük ikinci hamamı olduğunu ortaya koymaktadır. Görülüyor ki hamam, çok sayıda insanın girip çıktığı, haberleşip dedikodu yaptığı, zaman zaman hararetli devlet sohbetleri edilen, yani siyaset konuşulan, kalabalık yerlerden biriydi.

3- Çemberlitaş Hamamı

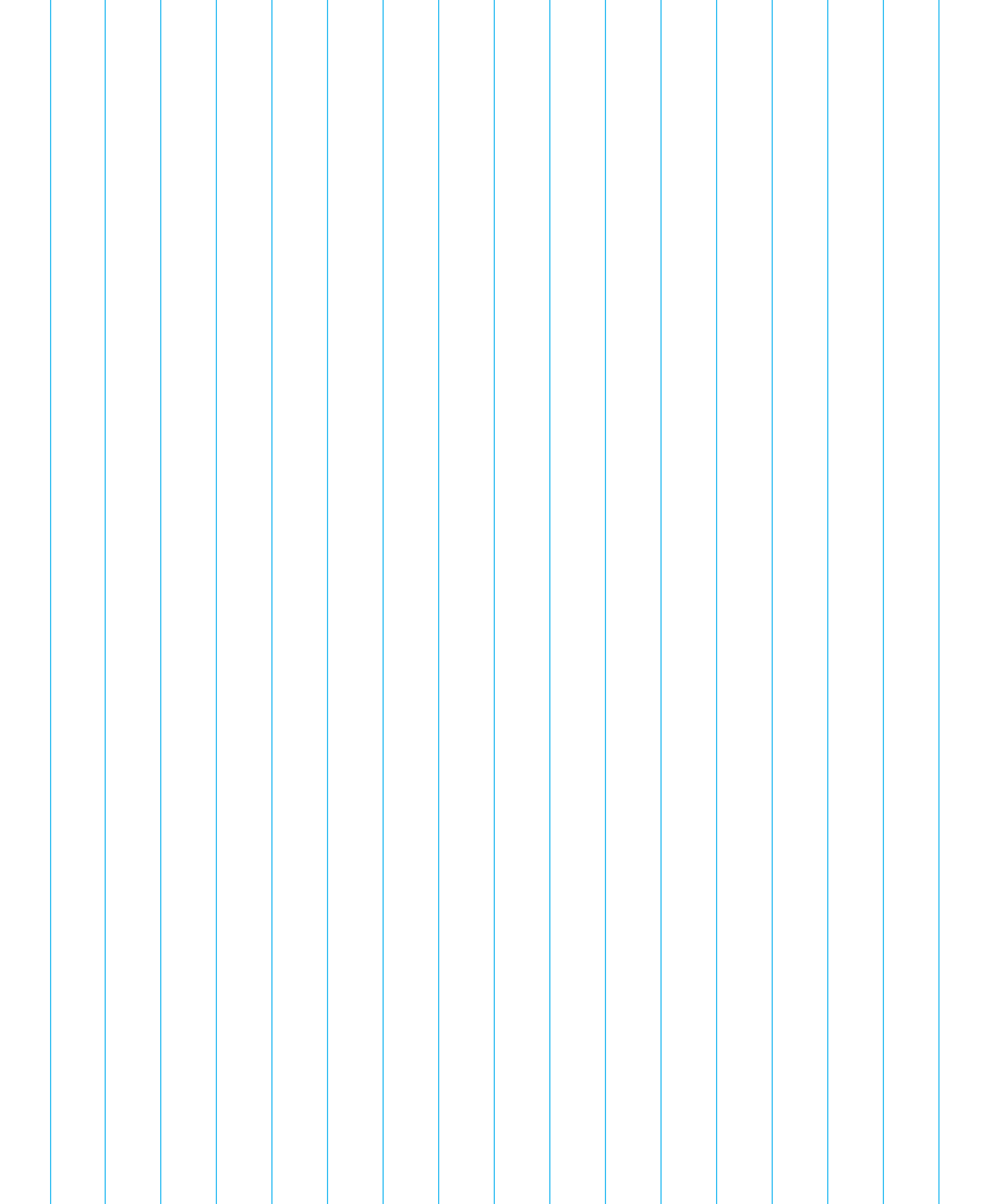
Kahvehaneleri denetleyen devlet, buraları da gözaltında tutmakta, hatta kadın casuslar vasıtasıyla hamamların kadınlar kısmını da dinlemekteydi.

Kaynaklar

Ergin, Nina, "İstanbul Hamam Kültüründe Süreklilik ve Değişim: Çemberlitaş Hamamının Öyküsü", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 2010, c. 32, sy. 133, s. 115-133.

Ergin, Nina, "The Albanian Tellâk Connection: Labor Migration to the Hamams of Eighteenth-Century Istanbul, Based on the 1752 İstanbul Hamâmları Defteri", *Turcica*, 2012, c. 43, s. 229-254.

Ergin, Nina, (der.), *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimarlık, Tarih ve İmgelem*, çev. Ayşe Özbay Erozan, İstanbul 2013.

İSTANBUL'DA YAŞAMA KÜLTÜRÜ ESKİ İNSANLAR, ESKİ EVLER

A. HALUK DURSUN*

Önce Tarihe Uzanalım...

"İstanbul" tarih boyunca çok geniş anlamlarda kullanılmıştır. Yakın zamanlarda İstanbul'un sınırları son derece büyümüş bu tarihî şehir neredeyse doğudan Kocaeli batıdan da Tekirdağ ile birleşmiştir. Bugün İstanbul Valiliği'ne bağlı 39 kaymakamlık bulunmaktadır. Bunların hemen hepsi birer vilayet büyüklüğündedir. Bu açıdan bakıldığında İstanbul neredeyse başlı başına bir devlet haline gelmiştir. Bu kadar geniş bir coğrafya ve yoğun nüfusa dayanan bir kültürel yapının karakteristik özelliklerini anlayabilmek oldukça zordur. Bu durumda mevcut yapıyı değerlendirmekten ziyade geleneksel özelliklere eğilerek onları incelemenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Sadece sur içinde yani bugünkü Fatih ilçesi sınırları içinde yaşayanlara eski zamanlarda "İstanbul'da oturuyor" denirdi. İstanbul'un tarihî merkezi Sultanahmet ile Süleymaniye arasıydı, en fazla Fatih Camii'ne kadar uzanırdı. Saraçhane'den sonra İstanbul'un *taşra*sı başlar; Yavuz Selim, Çarşamba, Karagümrük, Edirnekapı, Kocamustafapaşa gibi bölgeler İstanbul'un taşrası sayılırdı. İstanbul'un merkezini oluşturan nokta hiç şüphesiz Saray'dır. Nitekim Eski İstanbul'da Saray'a yakın oturmak makbuldür.

Ayasofya'nın etrafında, Alemdar Yokuşu'nda, Yerebatan civarında, Divanyolu'nda, Süleymaniye'de, Beyazıt'ta, Soğanağa'da; daha sonra Kıztaşı, Horhor, Laleli, Sofular ve Aksaray'da oturabilmek sarayın çevresinde bulunabilmek anlamı taşırdı.

Eski İstanbul Konakları ve Yaşantısı

Merkeze yakın olan yerlerde küçük boyuttaki evler yerine *konak*lar mevcuttu. Konaklar, üst düzey devlet adamlarının ikamet ettiği, kışın oturulan ve normalden büyük yapılardır. Konağın üç kattan yüksek olması, binanın göğe yükselmesi Cenâb-ı Hakk'a meydan okuma, konu-komşuya yukarıdan bakma anlamına gelirdi, bu yüzden konaklar genellikle üç katı geçmezdi. Eski insanlar müstakil olan, bahçesi bulunan, avlusu duvar ile çevrili olan evlerde oturmayı tercih ederlerdi. Bugünkü anlamıyla apartman dediğimiz, birbiriyle akrabalık bağı bulunmayan insanların aynı kapıdan girerek ikamet ettiği daire anlayışı asla kabul edilemezdi. Bu tür birden fazla ailenin aynı avludan içeri girerek birbiriyle sefer tası gibi üst üste olan binalarda ikamet etmesi ancak gayrimüslimler ve özellikle Yahudilere ait özelliklerdi. Ondan dolayıdır ki bu gibi yapılara "yahudhane" veya "çıfıthane" adı verilirdi.

Konaklar, *selamlık* veya *divanhane* bölümlerinden oluşan, büyük kapıları olan ve kalabalık ailelerin oturduğu mekânlardı. Bir konakta divanhanenin bulunması orada resmî işlerin görüldüğünü işaret ederdi. Burada ikamet eden devlet adamları, paşalar (Buradaki "paşa" unvanı sadece askerî şahsiyetleri değil sivil şahsiyetleri de ifade eder) devlet işlerini buradan yürütürdü ki bunlara "Paşa Konağı" ismi de verilirdi.

Eski İstanbul'da hem büyüklüğünden hem de paşaların devlet işlerini burada halletmesinden dolayı konaklara "devlethane" de denilirdi. "Fakirhane" tabiri ise sahibinin kendi konağını tevazu ile ifade etme şekliydi. Misal olarak bir akşam konağına birisini davet eden zât:

"Fakirhaneyi bir akşam teşrif eder misiniz efendim?" der.

Davet edilen şahsiyet ise:

"Estağfurullah devlethanenizde şerefyâb oluruz efendim" diye cevap verirdi.

Bu usul ve tavır, eski İstanbul'da karşılıklı mükâlemenin ve İstanbul adabının bir göstergesiydi. Paşa konaklarına bugün hâlâ ayakta olanlardan

* Kültür ve Turizm Bakanlığı

1- Bir İstanbul konağında harem bölümü

Sultanahmet'te Talat Paşa Konağı, Fatih'te Suphi Paşa Konağı, Cağaloğlu'nda Bülbül Tevfik Paşa Konağı (Cağaloğlu Akşam Kız Sanat Enstitüsü), Rauf Paşa Konağı (İl Milli Eğitim Müdürlüğü), Moda'da Mahmut Muhtar Paşa Konağı, Çamlıca'da Ahmet Ratıp Paşa'nın Konağı (Kız Lisesi), Divanyolu'nda Hacı Salih Efendi Konağı (İl Sağlık Müzesi) örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca Süleymaniye Kayserili Ahmet Paşa Konağı, Sultanahmet Recep Peker Konağı, Necmettin Molla Konağı ve Reji Nazırı Konağı (Yeşil Ev) da ahşap konakların güzel örneklerindendir.

Şehir merkezinde olmamasına rağmen eski döneme ait büyük boyutta ahşap binalardan Bağlarbaşı'nda Şerif Paşa Konakları'nı, Bebek'te Kavafyan Konağı ve Büyükada'da Rum Yetimhanesi'ni de bu grup içinde zikredebiliriz.

Konağın Divanhane kısmından sonra *harem* bölümü gelirdi. Harem, kadınların yaşadığı, başka herhangi bir kişinin girmesinin yasak olduğu yerdi. Genellikle büyük konaklarda haremin giriş kapısı ayrı olurdu. Konaklarda harem-selamlık kısımlarından sonra gelen bölümler ise konak görevlilerinin yerleri olan meşruta ve müştemilat yerleridir.

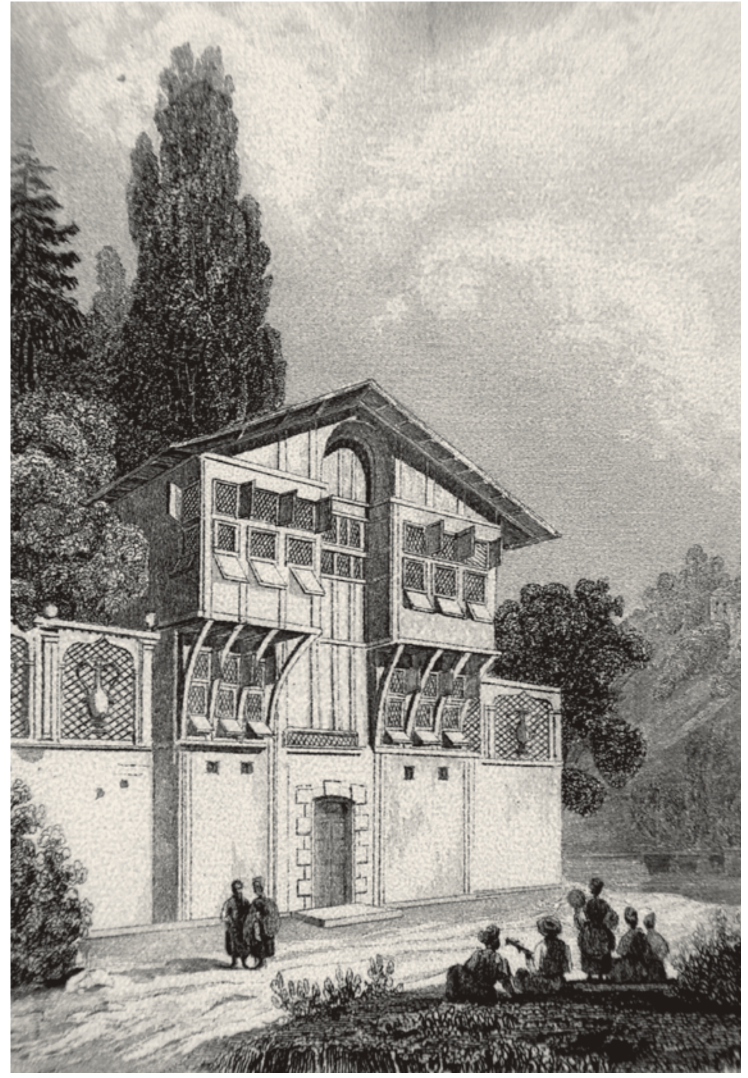
Konakta *mutfak* asla ana bölümlere yakın olmazdı. Bunun sebebi mutfakta pişen yemek kokusunun mekâna yayılmasını engellemekti. Bu yüzden mutfak bahçenin bir köşesine yapılırdı. Mutfağın ayrı yerde olması o konağın standart üstü ve yüksek sınıfa mensup bir yer olduğunun göstergesi idi. Konağın ayrıca çamaşırhane, kilerhane ve pekmezhanesi, at ahırı (tavla) da dışarıda olurdu.

Diğer yandan konağın efendisinin özel *halvethane*si olur, herkes bu mekâna girmezdi. Bu alan çeşitli ibadetler (zikir vs.), kitap okumak gibi işler için kullanılırdı. Namaz odası (şerbet odası), hacı odası, çubuk odası gibi odalar da bir konakta yer alan diğer bölümlerdi. Topkapı Sarayı'nda bulunan Mihrişah Valide Sultan'ın odası buna güzel bir örnektir. Bu odalardan başka konakta en üst katta cihannüma olurdu. Orası da bir nevi halvethanedir.

Konakta oda sayısı ne kadar çok ise *hizmetli* sayısı da buna orantılı olarak çoğalırdı. Hizmetli grubu mürebbiler, aşçılar, seyisler, arabacılar, kayıkçılar, bahçıvanlar ve en alt kısmı oluşturan halayıklardan meydana gelirdi. O dönemlerde haremdeki halk öğrenim görmek için dışarı çıkmadıklarından "mürebbi" denilen hocalar konağa gelerek burada talim yaptırırdı. Yine konağın hareminde tatlı ve sevecen tavırlı, şefkat ve merhamet sahibi, konak sahibinin çocuklarını kendi çocuğu gibi seven, onlarla oyun oynayan, genellikle Habeş illerinden, Sudan, Somali ve Mısır'dan getirilen "dadı" olarak adlandırılan zenci hanımlar yer alırdı. Bu dadılara konağın sahibi olan paşa "Arap bacı" diye

2- Türk evinde kış ısınması ve eğlenmesi (M. Fuad)

3- Bir Osmanlı konağı

hitap ederdi. Konakta yetiştirdiği çocuk büyüyüp, dadı da onun yetişkinliğini görürse konağın delikanlısı ona anne gözüyle bakar ve ona büyük hürmet gösterirdi. Yine konağın kendine ait imam ve müezzini bulunurdu. Bazı konaklarda imam sayısı ikiye çıkardı. Konak ahalisinin çokluğu cemaatin oluşmasında önemliydi. Bütün bu görevliler konağın "kapı halkı"nı oluştururdu.

Konakta nesebden, sulbden olmayan, yani dışarıdan gelip görev alanlar için "kapılanmak" tabiri kullanılırdı. Görevliler arasında evlenecekler olursa çeyiz işleri konak sahibi tarafından yapılırdı. Görevlilerden kız olanlar çoğunlukla dışarıya verilmez, konağın aşçısının, arabacısının oğluna verilirdi. Eğer kız çok güzelse ve konağa gelen üst zümreye mensup kişiler de onu beğenirse, gelenler kızı gelin olarak alır; bu şekilde kızlar "çerağ edilerek" konaktan dışarıya çıkarılırdı.

Konak sahibi paşa İstanbul dışına (taşraya) görevlendirilip giderse, tayin edildiği yerden konağa mektuplar gönderirdi. Mesela Halep'e giden paşa oradan yazdığı mektubu eğer validesi sağ ise ona hitaben yazardı. Mektubun muhtevasında validesinden sonra eşinin, çocuklarının ve konak ahalisinin isimlerini teker teker sayarak, hâl ve hatırlarını sorar ve her birine selamını mutlaka iletirdi. Paşa mektupta eşini fazla ön plana çıkarmaz, ona "çocuklarımın annesi" diye hitap ederdi.

Eski İstanbul'da konağın sahibinin kudreti ve zenginliği evinin kapısının fakir fukaraya ne kadar açık olduğuyla doğru orantılıydı. Konağın kapısı özellikle Ramazan ayı boyunca otuz gün herkese açık olurdu. Eğer Ramazan ayı yaza denk gelir ise konakların yerini yalılar alırdı. İftara gelmek isteyenler, davetsiz olarak gelebilme imkânı bulabiliyordu. Halk, bu şekilde hangi konağa ne kadar kişinin girip çıktığını görebilir ve halk arasında bu iftarlar konuşulurdu. "Dün falancanın konağında altmış kişi iftar etti" denilerek o konağın hayırseverliği vurgulanırdı. Yemeğin çeşitliliği de bu noktada önem arz ederdi. Konaklarda yemek kültürü ve sofra zenginliğinin iki önemli ölçütü vardı: Birincisi yemek ve baharat

4- İstanbul'da bir konağın haremi (TSMK, nr. 29/9)

5- Bir İstanbul konağında düğün (Vanmour, Amsterdam, Rijks Müzesi)

çeşidinin fazlalığı, ikincisi ise etin bolluğuydu. Etin yağlı kısmı makbuldü. Pilav sofrada mutlaka bulunurdu.

Eski zaman konak hayatında zenginlik göstergelerinin başında gelen diğer bir özellik ise o konakta ne kadar *el yazması* kitabın bulunduğudur. El yazması kitaplar içerisinde hiç şüphesiz ilk sırayı Kur'an-ı Kerim alır. Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci sırayı imzalı hat levhaları alırdı. Bütün bunların yanında tespih de bu kültürün tamamlayıcısı idi. İslam kültüründe resim ve heykel olmadığı için bunların yerini hat sanatı almıştır. Yine eski kültürde ebrû sanatı önemli bir yer tutardı. Ebrûlar başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere diğer mühim eserleri süslemek amacıyla da kullanılırdı. Fakat hat varken ebrûyu çerçeveletip astırmak ise "görgüsüzlük alameti" sayılırdı.

Diğer bir zenginlik göstergesi konağın *atları ve at arabalarıydı*. Atların cins olarak en makbulü şüphesiz asil "Arap" atlarıydı. Arap atlarının en önemli özelliklerinden birisi koşarken kuyruğunu yukarı kaldırmasıydı ki, toplumumuzda hâlâ kullanılan "kuyruğunu dik tutmak" deyimi de buradan gelmiştir. (Aynı tabir köpekler için de kullanılır.) Arabanın tipi çok önemliydi. Landonlar-faytonlar, kupalar... Tanzimat'a kadar at arabasına erkekler binmezdi. Bu dönemle beraber erkekler de at arabalarına rağbet etmeye başladılar. Devletin, ölen devlet adamının mallarına el koyması (müsaderede) durumunda, ilk olarak kaç atının olduğuna bakılırdı. Rüstem Paşa'nın veresesinde/terekesinde binlerce at, yüzlerce gümüş eğer ve üzengi ile altın kaplama at başlığı çıkmıştır.

Konağın dekorasyonunda ise *halı ve halının cinsi* önemliydi. Klasik dönemde konak içerisinde Uşak halısı, Tanzimat sonrası dönemde ise Hereke halısı yer

6- İstanbul konağında bir köşe (M. Fuad)

almıştır. Dekorasyonda *mangal*ın yeri de mühimdi. İlk sırada gümüş mangallar daha sonra pirinç mangallar gelirdi. Mangallar mutlaka kapaklı olurdu. Eski İstanbul kadınlarının ve kızlarının ateşten anlaması, sobayı kolaylıkla yakabilmesi, kor saklamasını bilmesi ve mangalda yemek-kahve yapabilmesi gerekirdi. Alafranga yaşantıyı tercih eden konaklarda ise çini sobalar tıpkı şömine gibi görselliğin ve estetiğin ön planda olduğu eşyalardı.

Eski kültürde konak bahçesinde bulunan *selsebil* ise estetik ve keyfin göstergesi idi. Akşam vaktine yakın selsebilin kenarında meclis kurulur, çok hafif tanbur çalınır, yine çok hafif ney üflenirdi. Bunlar akşam ezanına uyumlu olarak segâh makamında icra edilirdi. Hangi vakte yakın ise o vaktin ezanına uyan makamlar seçilirdi. Bunun için de konakta sanatkârlar bulunurdu. Eski zaman kızlarının övülecek yönlerinden biri de onların tambur ve ud çalmalarıydı. Kızlar ney üflemezdi. Çünkü ney üfleyen kızların dudakları sarkardı. Bundan dolayı kızlar neyden kaçınmış, tambur ve uda yönelmiştir. Tanzimat'tan sonra ise kızların piyano çalmaları âdet haline gelmişti.

Konak hayatında bahçenin görünen kısmında peyzaj olarak mutlaka kokulu *çiçekler* bulunurdu. İlk sırayı Allah'ı temsil eden lale ve çeşitleri, ikinci sırayı ise Peygamber'in sembolü olan gül ve çeşitleri alırdı. Konağın efendisinin eğer bir tarikata mensubiyeti varsa o tarikatın çiçeği de bahçede mutlaka yerini alırdı. Örneğin konağın efendisi Halvetî tarikatına intisap etti ise, sümbül onun için değişmez çiçek olurdu. Gecenin kokusu şebboy, leylak, mor salkım, aşkın çiçeği karanfil de eski konak bahçelerinin kokulu çiçeklerindendi.

Konakta bahçe kültürünün zenginliğini gösteren

7- Arif Paşa Konağı (Fatih)

8- Kayserili Ahmet Paşa Konağı

olmazsa olmazlardan birisi *limonluk*tur. Limon İstanbul'da zor yetiştiği için oldukça kıymetli idi. Bahçenin görünmeyen kısmında ise küçük ve büyük bostanlar oluşturulurdu. Küçük bostanda maydanoz, tere, nane, soğan gibi sebzeler yetiştirilirdi. Bostandan sonra bağlar önemli idi. Bağlarda özellikle çavuş üzümü yetiştirilirdi.

Bahçeler için gereken *su*, kuyulardan karşılanırdı. Konağın atlarının arasından güzel olmayanlar ayrılır, kuyudan suyu çıkarmak için dolap beygiri olarak kullanılırdı. Kuyu aynı zamanda buzdolabı işlevini de görürdü. Fileler yapılarak yazın karpuzlar kuyuya salınır, bu şekilde soğumaları sağlanırdı. Konağın içme suyu ihtiyacı ise sakalar tarafından karşılanırdı Taşdelen, Karakulak gibi sular, sakalar sayesinde getirilerek konağın dış kapısında bulunan borular vasıtasıyla depolara akıtılırdı. Bu şekilde saka suyunu boşaltır, ne kadar su getirdiyse kapı yanındaki tahtaya işaret koyardı.

Konak içerisinde hayvanlar arasında kedi ve ötücü kuş tercih edilirdi. Köpek ise asla evin içerisine alınmazdı. Bazı İstanbullu erkekler pehlivan güreşlerine, koç-horoz dövüşlerine, kuş ötüşlerine meraklıydılar. Çok eski zamanlarda da okçuluk-atçılık-avcılık merakı vardı. Bütün bu meraklıların toplandığı ayrı ayrı kahvehaneler bulunurdu.

Eski İstanbul'un ailece gidilen önemli bir keyfi ve zevki de *mesire gezintileri ve âlemleriydi*. "Sulara gitmek" tabiriyle Kâğıthane'ye, Göksu'ya, Küçüksu'ya, Baltalimanı'na, dere ve akarsu pınarlarının başlarına gitmek kastedilirdi. Ayrıca Çamlıca'ya, Yûşa Tepesi'ne çıkmak, Kuşdili Çayırı'na, Çırpıcı Çayırı'na, Beykoz Çayırı'na gitmek ve Fenerbahçe'sinde dolaşmak da rağbet görürdü. Osmanlı döneminde hanedanın gezebildiği Topkapı Sarayı Gülhane bahçeleri, Yıldız Sarayı bahçeleri ve Emirgan bahçelerine daha sonra halk da gider olmuş, şehrin bazı bölgelerinde de bugünkü park anlamında "millet bahçeleri" kurulmuştu.

9- Artık terk edilmiş olan bir İstanbul konağı

Kayık sahibi olabilenler Göksu'daki kısa mesafeli gezintiler dışında Boğaziçi'nde bilhassa mehtap seyrine bayılırlardı.

Hâli-vakti yerinde olan İstanbullular "Bahar oldu beyim evde durulmaz, bu mevsimde çemenzâre doyulmaz" diyerek mesireye tenezzühe çıktıkları gibi "Gidelim Göksu'ya bir âlem-i âb eyleyelim" veya "Küçüksu'da gördüm seni gözlerinden bildim seni" gibi şarkılarla eğlenirler, "Muntazır teşrifine hâzır kayık, ince yaşmakla bu Cuma seyre çık" diyerek mesire alanlarının, seyirgâhların, âşıkların mekânı olduğunu da vurgularlardı. "Çıkalım sayd-ı şikâre çatarız belki o yâre" diye başlayan "Ne semtten canım bu geliş" diye devam eden şarkı atışmaları "Çeşm-i celladın ne kanlar döktü Kağıthane'de" diyerek bazen de acıklı aşk hikayelerine dönüşürdü.

Divan edebiyatından ezbere yüzlerce beyit söyleyebilen Eski İstanbullu mutlaka musikiye de bağlanır ve bunun her fırsatta tadını çıkarırdı. Direkler arasında özellikle Ramazanlarda yoğunlaşan tiyatro, kumpanya, kanto merakı yavaş yavaş başlayıp devam eden alafrangalığın bir işaretiydi. Diğer taraftan eski adamlar hâlâ cami avlularında, tekkelerde, kıraathanelerde toplanırlardı. Konaklar bütün bu merakların ve meraklıların zemin bulduğu, özellikle kış akşamlarında mangal ve helva başında yoğunlaşan sohbetlerde kendini gösterirdi.

Köşklerden Günümüze Kalanlar...

Esas İstanbul'u, merkezî İstanbul'u yani Sultanahmet-Fatih eksenini bir tarafa bırakır ve diğer İstanbullulara bakarsak şunu görürüz:

İstanbul'un geçmiş özelliklerine, mahallî ve yerli kültürüne, Batılı ve aristokrat bir başkaldırı Kadıköy'ünde, Moda'da, Fenerbahçe'sinde, Caddebostan'da, Çiftehavuzlar'da, Şaşkınbakkal'da köşklerde kendini gösterir. Çoğunlukla ahşaptan ve bahçeli olarak yapılan bu güzel manzaralı köşklerde artık yaz akşamları ud

10- Büyükdere'de yalılar (Melling)

ve tambur sesine keman ve piyano da karışmıştır. Aynı şekilde Teşvikiye'de, Nişantaşı'nda, Yıldız Sarayı'nın yakın çevresinden başlamak üzere bir yüksek sosyete oluşmuştur. Topkapı Sarayı geçerli iken Sultanahmet-Fatih ne ise; Dolmabahçe'nin, Çırağan'ın, Yıldız'ın Nişantaşı'sı, Teşvikiye'si de odur.

Klasik köşklerden günümüze bugün Caddebostan Cemil Topuzlu Köşkü ve Ragıp Paşa Köşkü, Çiftehavuzlar'da Tahsin Paşa Köşkü (Filizî Köşk), Erenköy Reşat Paşa ve Kazım Karabekir Paşa köşkleri, Göztepe'de Fahrettin Kerim Gökay Köşkü gibi örnekler ulaşmıştır.

Daha çok yazın kullanılan, ahşap malzemenin ağırlıkta olduğu, çoğunluğu bahçeli eski İstanbul bina tipi olan köşklerden, saraylara ait; Topkapı'da Mustafa Paşa Köşkü'nü, Yıldız'da Şehzade köşklerini ve Dolmabahçe Sarayı'nın içinde bulunan Şehzadegân köşklerini sayabiliriz. Yine padişah oğulları için inşa edilen veliaht köşklerinden saray içinde bulunanlar dışında; Bağlarbaşı'nda Abdülmecit Efendi Köşkü, Çamlıca'da Yusuf Ziyaettin Efendi Köşkü, Çengelköyü'nde Vahdettin Efendi Köşkü, Tarabya'da Abdülhamit Köşkü ve Validebağı'nda Abdülaziz Av Köşkü ayakta olan diğer köşklerdir.

Ayrıca Boğaziçi'nde Kuzguncuk'ta bulunan Cemil Molla Köşkü "cihannümalı" yapısıyla günümüze ulaşabilen en güzel örneklerdendir.

İstanbullunun konağının ve köşkünün uzaktan baktığı, zaman zaman kıskandığı, devamlı kalamasa da mesire, mehtap bahanesiyle her fırsatta kıyısına yanaştığı Boğaziçi'ne gelince...

Eski Yalılar...

Geleneksel Osmanlı kültürü, Orta Asya genlerinden ve geleneklerinden yola çıkarak suya uzaktan bakmayı, suyu seyretmeyi, suyun nimetlerinden faydalanmayı sever; içine girmeyi, yüzmeyi aklına getirmezdi. Bunu çok sonraları Beyaz Rusların öncülüğünde görmüş ve denemiştir. Boğaziçi İstanbul yaşantısının *crème de la crème* mekânıdır. O bile kendi içinde alaturka ve alafranga muhitlere ayrılır. Kuzguncuk'un, Tarabya'nın Yeniköy'ün, Büyükdere'nin, Arnavutköyü'nün gayrimüslim ahalisi;

Beylerbeyi'nin, Çengelköyü'nün, Hisarların Müslüman Türk ahalisi ile aynı yaşama kültürü özellikleri göstermez. Bugün bile Bebek'te oturan ve gezinen İstanbullu ile Fethipaşa'daki, Üsküdar sahillerindeki halk bambaşka özellikler gösterir.

İstanbul halkının denize girmesi, plaj kültürüne sahip çıkması çok sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Rusya'da devrimden kaçan Beyaz Ruslar Florya'dan başlayarak İstanbul'da "deniz hamamı" adı verilen plaj alışkanlığını başlatmışlardır. Menekşe'de, Adalar'da, Caddebostan'da, Salacak'ta, Küçüksu'da ve Boğaz'ın temiz sularında halk plajları ortaya çıktığı gibi yalıların altlarında deniz suyuna girmek ve yüzmek de İstanbullular için olağan hâle gelmiştir.

Türklerin İstanbul şehrine kattığı Kuzguncuk Fethi Paşa, Beylerbeyi Hasip Paşa, Anadolu Hisarı Zarif Mustafa Paşa, Amcazâde, Nuri Paşa Yalısı, Marki Necip Bey Yalısı, Hekimbaşı Salih Efendi Yalısı, Kanlıca'da Körfez Yalıları, Çubuklu'da Halil Ethem Bey Yalısı, Ethem Pertev Bey Yalısı, Yedi Sekiz Hasan Paşa Yalısı, Ahmet Rasim Paşa Yalısı, Çengelköyü Sadullah Paşa, Kandilli'de Edip Efendi, Kıbrıslı ve Kont Ostrorog, Abud Efendi yalıları; Arnavutköy Halit Çambel, Salacak Çürüksulu Yalısı, Ortaköy Hatice ve Fehime Sultan, Yeniköy Muhayyeş Yalısı, Sait Halim Paşa, Rumelihisarı Müşir Zeki Paşa, Emirgan Şerifler, İstinye Müşir Fuat Paşa yalıları ile Yeniköy Cezayirliyan Yalısı, Azaryan Yalısı, Hideva Yalısı Boğaziçi medeniyetinin geleneksel yalı mimarisini hâlâ taşımaktadır.

Eski İstanbul yaşama kültürünün en büyük özelliklerinden birisi konuştuğu Türkçenin doğruluğu ve telaffuzun güzelliğidir. Hitabette "Buyurunuz efendim" ile başlayan giriş ve cevap cümleleri, "bendeniz, fakir" gibi kendisini önemsizleştirirken, karşısındakine "zatıâliniz" şeklinde hitap eden, kendisi "arz ettiği" hâlde karşısındaki "buyuran", kendi evi "fakirhane", muhatabının evi "devlethane" olan, büyüğe ve hanımefendiye "hürmetler" gönderen, ellerinden öpen, Allah'tan uzun ve bereketli ömürler dileyen, açıkta yemek yemeyen, hatta açıkta evine yiyecek maddesi bile götürmeyen, yediğini "ayıptır söylemesi" diye ifade eden, hastalığını "üzerinize afiyet"

11- Bir konağın harem dairesi (d'Ohsson)

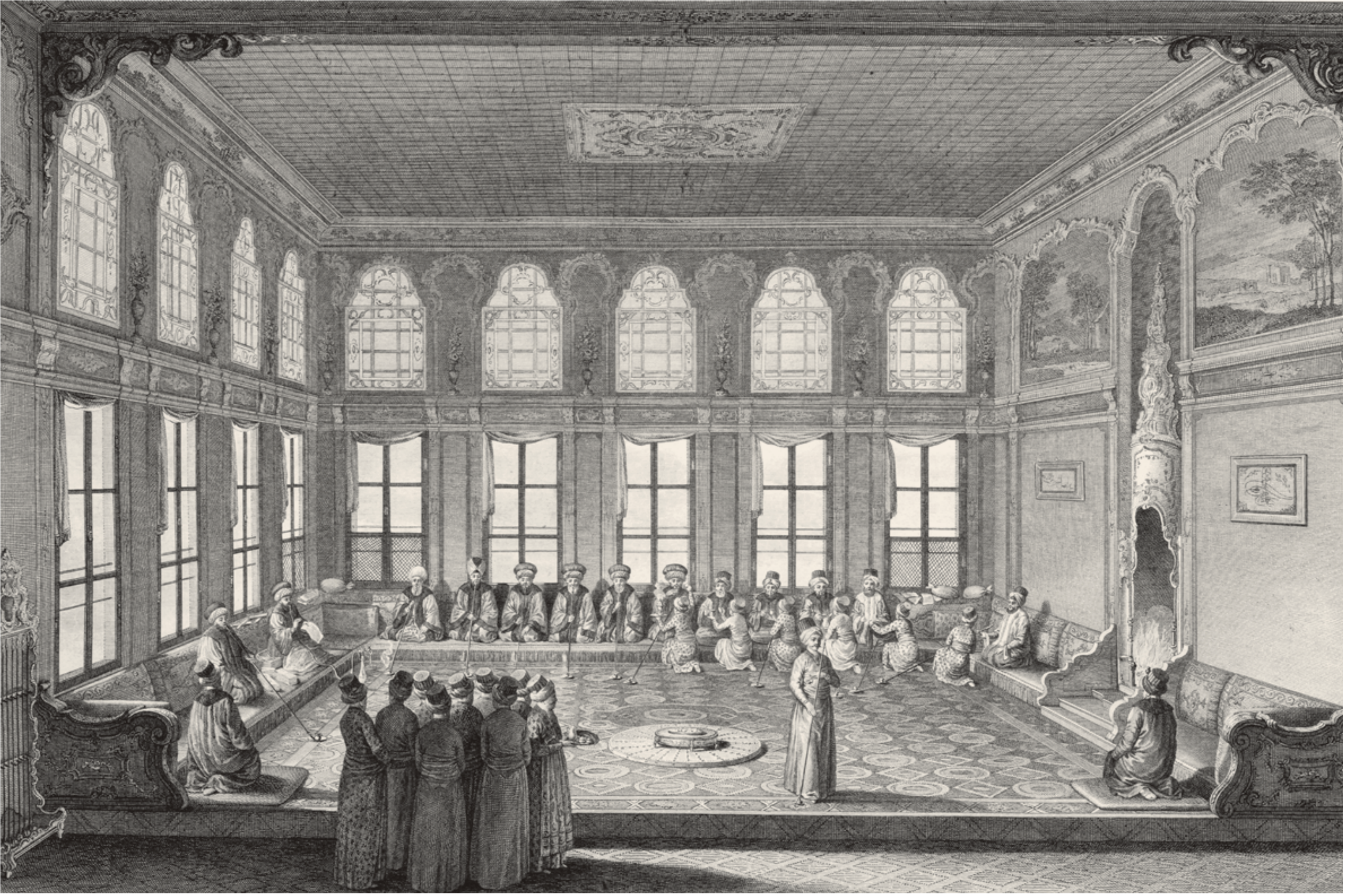
diye başkasına duyuran İstanbullu; maddi imkânsızlıkları dolayısıyla çok şık giyinemese bile temiz, pak ve düzenli olan, giyim kuşamındaki renk uyumuna dikkat eden, bakımsız ve özensiz gezmeyen bir kişidir.

Eski İstanbullunun *dinî hayatı* da bir kalb-i selim ve zevk-i selim örneğiydi. Cuma, bayram ve kandil günlerini çok önemser, bu günlerde dindarlık derecesi dışarıdan belli olacak şekilde artardı. Büyükler ziyaret edilir, eller öpülür, dualar alınırdı. Kandil simitleri, helvalar, şekerler ikram ve hediye edilirdi. Mübarek günlerde ve gecelerde camilere Kur'an ve mevlit dinlemeye gidilir, güzel sesli hafızlar takip edilirdi. Tarikata mensup olanlar bu özel günleri kendi ihvanlarının buluştuğu tekkelerde geçirirlerdi. Eski İstanbul hayatının radyolu günlerinde de memleketin seçkin hafızlarından Kur'an ve mevlit dinlemek için aileler bir araya gelerek radyo başında toplanırlardı. Ezanın güzel ve makamlı okunması, imamın kıraatinin doğru ve etkileyici olması mahalle camileri arasında tercih sebebi olurdu.

Din dışı musikiyi de çok seven Eski İstanbullular eğer doğrudan canlı müzik yapılan yerlere gidemezlerse radyo günlerinde fasıl saatlerini kaçırmazlardı. Eski İstanbul erkeklerinin ve kadınlarının ayrı ayrı bahçe merakları vardı.

Eski İstanbullu yaşama kültüründe *ağız tadını* da çok önemserdi. Mevsiminde koyun yoğurdunu, süt kuzu kebabını, zeytinyağlı iç bakla ve enginarı, mutlaka ve mutlaka ızgara lüferi, kalkan tavayı, lakerdayı, ızgara köfte ve piyazını, su böreğini, kış gecelerinde Vefa'dan bozayı, soğuk günlerde sabahları salebi, fırından taze çıkmış çıtır simitle eski Trakya kaşarını, akide şekerini, badem ezmesini, su muhallebisini, kaymaklı dondurmayı, cevizli baklavayı, Osmanlı çileğini, çavuş üzümünü, yiyemez ve bulamazsa hayatında eksiklik hissederdi.

Kısacası içeceği suyun sertliğini araştıran, hafifini tercih eden, çeşmeden, musluktan değil cam damacanalardan, billur bardaklardan su içen, sabahları kahveyle kendine gelen, yazları naneli limonata ile serinleyen, lavanta kokusunu seven Eski İstanbullu; ezanın makamlısını, Kur'an tilavetinin Üsküdar ağzını tercih eder; ibadetini bırakın kendisini övmeyi, hiçbir işinde ön plana çıkarmaz; akşamları, Tanburî Cemil Bey'in

12- Bir vezirin konağında misafir ağırlanırken (d'Ohsson)

şedd-i arabanını, Şevki Bey'in uşşakını, Hafız Burhan'ın, Münir Nurettin'in gazelini dinlemezse hayatında boşluk hissederdi.

İstanbullunun çocuğu paşa dedesinin dizinin dibinde büyüyecek, zamanı gelince o da ekâbirden bir paşa olacaktır. Babıali'de kolalı gömlekli kâtip, Süleymaniye'de sarıklı ulema olmak da makbuldü amma ille de sırmalı üniforma, ille de paşa...

Alış-veriş ihtiyacını Kapalıçarşı'dan karşılayan, gümüş köstekli arkadan kurma kapaklı cep saatine, dolma kalemine, asanın fildişi saplısına, gümüş uçlusuna, giydiği kıyafetin havasına ve uyumuna önem veren, sahaflarda aradığı eski kitabı bulunca bayram eden, hacıya, hocaya ve hafıza hürmet gösteren Eski İstanbul efendisi... Şu anda UNESCO'nun manevi miras olarak koruma altına alması gereken bir unsur haline gelmiştir.

Öyle anlaşılıyor ki İstanbul'un eski zamanlarının, eski mekânlarının ve eski insanının özelliklerini artık Ahmet Rasim'de, Hüseyin Rahmi Gürpınar'da, Reşat Ekrem Koçu'da, Ahmet Hamdi Tanpınar'da, Sermet Muhtar Alus'ta, Refî Cevat Ulunay'da, Abdülhak Şinasi Hisar'da, Samiha Ayverdi'de, Münevver Ayaşlı'da ve hatta onlara nazaran çok daha yakın dönem yazarı sayılan Ahmet Yüksel Özemre'de, Müfit Ekdal'da, Beşir Ayvazoğlu'nda, Orhan Okay'da ve Selim İleri'de okumak gerekecek.

İSTANBUL'DA ÂDÂB-I MUAŞERET

FATMA TUNÇ YAŞAR*

ÂDÂB-I MUAŞERET

Toplum içinde yaşayan insanın, birlikte bulunduğu diğer insanlarla uyum içinde yaşaması için bilmesi ve riayet etmesi gereken davranış, ahlak, terbiye ve nezaket kurallarına *âdâb-ı muaşeret* (görgü kuralları) denmektedir. Âdâb-ı muaşeret bir tamlama olarak "edeb" kökünden gelen *âdâb* ve "aşr" kökünden gelen *muâşeret* kelimelerinden oluşmaktadır. Saygı, nezaket, utanma davet, iyi tutum, incelik, kibarlık, hayranlık ve takdir anlamlarına gelen *edeb*, bir toplumda örf, âdet ve kural hâlini almış iyi tutum ve davranışlar veya bunları kazandıran bilgi anlamında kullanılmaktadır.[1] *Âdâb* ayrıca bir şeyin nasıl yapıldığını ifade eden usul anlamında kullanılmaktadır. İkinci kelime olan "aşr" ise birlikte yaşamak, insanlarla iyi geçinmek demektir. Bu durumda âdâb-ı muaşeret, içtimai yaşayış bilgisi ve usulleri anlamına gelmektedir. Osmanlı dünyasında âdâb-ı muaşeretin kavram olarak öne çıkması ve ahlaktan bağımsız davranış kodları olarak tanımlanması ve bu minvalde kitaplar yayımlanması XIX. yüzyıla tekabül etmektedir. Bu dönemde âdâb-ı muaşeret, pratiklerle ilgili olduğu kadar telakkilerle de ilgilidir. Bu anlamda İstanbul âdâb-ı muaşeretinin tarihini ortaya çıkarmak için farklı kaynaklara ihtiyaç duyulmaktadır. Pratik anlamda âdâb-ı muaşeretin kaynakları döneme ait yayınlar, arşiv malzemeleri, anılar, seyahatnameler ve maddi kültür ögeleridir. Dönemsel olarak âdâb-ı muaşeret telakkilerini ortaya çıkaran en önemli kaynak ise âdâb-ı muaşeret kitaplarıdır. Bu kitaplar her zaman tarihsel gerçekliğe işaret etmemektedirler. Fakat bu kitaplarda açığa çıkan âdâb-ı muaşeret telakkileri, toplumsal gerçeklikten tamamen bağımsız da değildir. Bu kitapların bizatihi varlığı, yazılış gayesi, dönemin âdâb-ı muaşereti hakkında bilgi vermektedir.[2]

Burada İstanbul âdâb-ı muaşereti ağırlıklı olarak hızlı bir değişim ve dönüşümün yaşandığı XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında yayımlanan âdâb-ı muaşeret kitapları üzerinden ele alınmaktadır. Bunun nedeni, bu dönemin İstanbul âdâb-ı muaşereti için bir dönüm noktası olmasıdır. XIX. yüzyıl öncesinde de İstanbul'da yaşam tarzı ve âdâb-ı muaşeret konusunda kısmi değişimler olmasına rağmen, XIX. yüzyıl, İstanbul'da geleneksel hayat tarzı ile modernite arasında âdeta bir köprü vazifesi görmüştür. Ayrıca Cumhuriyet döneminde yaşam tarzı ile ilgili olarak gerçekleştirilen pek çok reformun temelleri de yine bu dönemde atılmıştır.

Klasik Dönemde Âdâb-ı Muaşeret

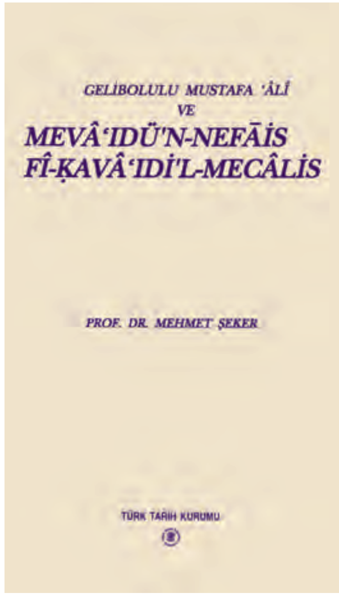
Toplumsal değişim ve dönüşüm ile birlikte sadece âdâb-ı muaşeret kuralları değil, âdâb-ı muaşeretin tanımı, referansları, öğrenme biçimleri ve tatbiki de değişmiş ve dönüşmüştür. XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Osmanlı yazınında önemli bir yer edinen bu kavram daha önce de doğru davranış biçimleri ve kuralları anlamında kullanılmaktadır. Ancak, XIX. yüzyıldan önce âdâb-ı muaşeret, müstakil bir konu ve kitap başlığı olmaktan ziyade farklı kitaplarda bazen müstakil bir bölüm olarak, bazen de farklı başlıklar altında yer almıştır. Bu kitaplarda doğru davranış, sadece pratik ve dünyevi boyutuyla değil; dinî, manevi, uhrevi ve felsefi olmak üzere pek çok boyutu itibarıyla ele alınmıştır.

XIX. yüzyıl öncesinde âdâb-ı muaşeret ile ilgili olarak en temelde üç tür kaynak mevcuttur. Bunlardan ilki devlet yönetimi hakkında yazılan eserlerin genel adı olan siyasetnamedir. Hükümdarlara ve devlet idarecilerine yardımcı olmak amacıyla devlet yönetimine dair yazılan siyasetname ve nasihatname türündeki eserler, yöneticilerin sahip olması gereken vasıflar, devlet ve toplum hayatının özellikleri, ferdî ahlak ve benzeri konuları ele almaktadır. Yazıldığı dönemin siyasi, sosyokültürel ve iktisadi yapısı hakkında bilgiler vermesi,

* Yıldız Teknik Üniversitesi

1 Mustafa Çağrıcı, "Edep", *DİA*, X, 413.

2 Âdâb-ı muaşeret literatürü hakkında bk. Fatma Tunç Yaşar, *The Predicaments of Alla Franca: Visions of Proper Behavior in Late Ottoman Etiquette Literature/Alafranga Halleri: Geç Dönem Osmanlı Âdab-ı Muaşeret Literatüründe Doğru Davranış Biçimleri,* doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2012.

1- Mustafa Âlî'nin *Mevâidü'n-nefâis* adlı eser

2- Kâtib Çelebi'nin *Mîzânü'l-hak* adlı eseri

3- Esad Efendi'nin *Teşrifât-ı Kadîme* adlı eseri

döneminin yönetim anlayışını ve değerlerini yansıtması sebebi ile siyasetnameler, tarihi ve sosyolojik açıdan önemli kaynaklardır.

Kanunî Sultan Süleyman dönemi sadrazamlarından Lütfi Paşa tarafından vezirlere yol göstermek ve rehberlik etmek için yazılmış olan *Âsafnâme*, Osmanlı siyasetname literatürünün önemli örneklerinden biridir. İsmini Süleyman Peygamber'in veziri Âsaf'tan alan *Âsafnâme*, bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Müellif, giriş bölümünde Allah'a hamd, peygambere salat getirdikten sonra kısaca kendinden bahsetmekte ve eseri neden yazdığını açıklamaktadır. Lütfi Paşa, birinci bölümde veziriazamın ahlakı ve âdâbı, padişah ile münasebetleri ve halk ile ilişkileri; ikinci bölümde savaş ile ilgili tedbir ve önlemler, üçüncü bölümde hazine ile ilgili tedbirler ve son bölümde de reaya hukuku hakkında yazmaktadır.[3] Kitabın sadece birinci bölümü âdâb-ı muaşeret ile ilgili olup bu bölümde veziriazamın ve vezirlerin sahip olması gereken ahlaki özellikler ve padişah, diğer devlet adamları ve halk ile olan münasebetlerinde riayet etmesi gereken âdâb-ı muaşeret esasları anlatılmaktadır. Buna göre veziriazam kötü niyetli olmamalı, padişah ile görüşmelerini dışarıya ve dahi diğer vezirlere ifşa etmemelidir. Bu konuya örnek olarak Lütfi Paşa güzel bir anekdot nakletmektedir. Buna göre Sultan I. Selim'in saltanatı zamanında veziriazam olan Pîrî Paşa, gizli bir konuyu görüşmek için ikindi vaktinde padişaha varmış ve o mübarek ve neşeli vakitte padişah ile uzunca bir vakit görüşmüştür. Vezirlerden Mesih Paşa, "Divanda dün ne söyleştiniz?" diye sorunca, Pîrî Paşa bu soruyu cevaplamamakla kalmamış, onun makamdan azlini padişaha sunmuş, birçok aracı ricasıyla Mesih Paşa bu azilden güçlükle kurtulmuştur.[4]

XIV-XVI. yüzyıl Osmanlı siyasetnamelerinin genellikle sultan merkezli oldukları ve siyasetnamelerin sultan ile devletin çıkarlarını çoğu zaman özdeş tutan bir anlayışı benimsedikleri görülmektedir. Bu anlayışa göre adalet ve hakkaniyet çoğu durumda mutlak ahlaki değer olarak değil siyasi açıdan yararlı ve devlet için gerekli olarak kabul edilmektedir.[5] Yazarları genellikle ulema sınıfından ilim adamları veya devlet adamları olan bu dönemin siyasetnamelerinin en önemli amacı yazıldığı dönemin ve geleceğin idaresine ve yöneticilerine nasihatte bulunmak ve yol göstermektir. Bu noktadan bakıldığında, klasik dönem Osmanlı siyasetnameleri, toplumsal yaşayışta âdâb-ı muaşeretin nasıl olması gerektiğine dair çok fazla bilgi içermemektedirler.

İkinci olarak, genel ahlak, ferdî ahlak ve aile idaresi gibi konuları kapsayan ahlak kitaplarında âdâb-ı muaşeret ve toplumsal yaşayışa ait bölümler yer almaktadır. Bu kitaplarda yeme, içme, ziyaret, komşuluk, konuşma ve seyahat gibi gündelik hayattaki çeşitli pratiklere dair terbiyeli, kibar, takdire şayan davranışlara "ahlaki davranışlar" denmektedir.[6] Kınalızade'nin *Ahlâk-ı Alâî*

3 *Âsafnâme* ve genel olarak Osmanlı siyasetname literatürü için bk. Ahmet Altay, "Klâsik Dönem Osmanlı Siyasetname Geleneğine Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, 2011, yıl 6, sy. 3, s. 1795-1809.

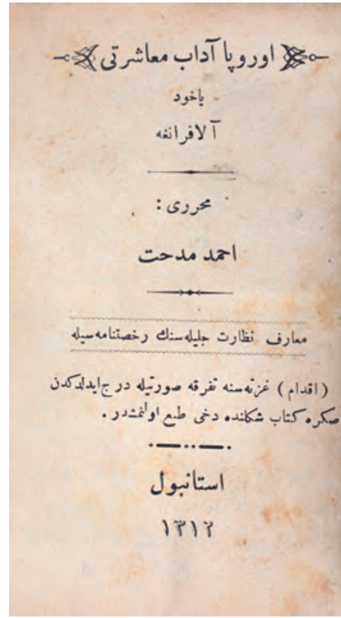
4 Lutfî Paşa, *Âsafnâme*, haz. Ahmet Uğur, Ankara 1982, s. 13.

5 Altay, "Klâsik Dönem Osmanlı", s. 1805.

6 Nevin Meriç, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi: Âdâb-ı Muâşeret, Osmanlı Toplumunda Batılılaşma,* İstanbul 2000, s. 15.

4- Lütfi Simavi'nin
Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret adlı eseri

5- Ahmed Midhat'ın
Avrupa Âdâb-ı Muâşereti adlı eseri

(XVI. yüzyıl) isimli kitabı doğru davranış ve nezaketi ahlak çerçevesinde ele alan kitaplardan birisidir.[7] Uzun bir süre Osmanlı coğrafyasında bulunan ve Osmanlı'nın siyasi, sosyal ve ekonomik durumuna dair çok sayıda makale ve mektup kaleme alan Fransız tarihçi ve gazeteci Abdolonyme Ubicini (d. 1818-ö. 1884), Şarklıların ve bilhassa Osmanlıların teşrifat ve görgü kurallarına önem verdiklerini, bu noktada teşrifatı hem bir ilim hem de bir vazife hâline getiren Çinlilere yaklaştıklarını ifade etmekte ve saray kütüphanesinde bulunan ahlak konulu 216 eserden yaklaşık 30'unun âdâb-ı muaşeretten bahsettiğini söylemektedir.[8] Bu kitaplarda, gelenek ve görenekler, giyinme, ayağa kalkma, oturma, sofra âdâbı, büyükler ve akranlara karşı muamele, selam verme ve konuşma gibi konulara yer verilmektedir.

Ve son olarak ise doğrudan adap ve görgü kurallarını konu edinen kitaplar mevcuttur. Bu kitaplarda daha ziyade toplulukta ve aile hayatında uyulması gereken kurallar konu edinilmektedir. Esasen bu konular ahlak kitaplarında, ilmihâl kitaplarında ve çocukların eğitimine dair yazılan bazı kitaplarda da ele alınmaktadır. Bu kitaplar da siyasetnamelerde olduğu gibi genellikle yöneticilere veya yüksek meclislere yöneliktir.[9] Bu alanda II. Murad dönemi şairlerinden Bedr-i Dilşad'ın *Muradnâme*'si ve Ali b. Hüseyin (Alaaddin Çelebi) tarafından yazılan *Tarîku'l-edeb* XV. yüzyıl Osmanlı dünyasında yazılan ilk görgü kitaplarıdır. XVI. yüzyıla ait Edirneli Revanî'nin (ö. 1524) *İşretnâme* adlı eseri ise eğlence meclislerinde uyulması gereken kurallar hakkındadır. Yine Gelibolulu Mustafa Âlî'nin seçkin cemiyet ve zümrelerde nasıl davranılacağını konu edinen *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidi'l-mecâlis*[10] (XVI. yüzyıl) isimli kitabı ve anonim olarak basılan *Risâle-i Garîbe*[11] (XVIII. yüzyıl) doğru davranış için yol gösteren rehber kitaplar arasındadır. Gelibolulu Mustafa Âlî, esas olarak âdâb-ı muaşeretten bahsettiği kitabında döneminin sosyal yaşayışını, âdetlerini, ahlakını ve kurumlarını eleştirmekte, sarayda ve devlet teşkilatlarındaki bozuklukları dile getirmektedir. Sıradan bir ahlak risalesi veya görgü kitabı olmayan kitap, kendine has bir üslupla, folklordan siyasete kadar toplumun yapısını ilgilendiren meseleleri, döneminin toplum yaşayışını ve düşüncesini ayrıntılara girerek ele almaktadır.[12] *Risâle-i Garîbe* ise dönemin sosyal yaşayışı içerisinde gözlemlenen gayriahlaki davranışları konu edinmektedir.

Siyasetname, ahlak ve adap literatürlerinin dışında farklı gayeler için yazılmış kitaplarda da âdâb-ı muaşerete dair ipuçları bulmak mümkündür. XVII. yüzyılın ilk yarısının ilim hayatı ve dinî düşüncesine dair yazdığı *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak* isimli kitabında Kâtib Çelebi, musafaha (tokalaşma) ve selamlaşma gibi âdâb-ı muaşeretin konusu olan bazı gündelik pratiklere dair mülahazalarını yazmaktadır. Kâtib Çelebi bu pratiklerin öncelikle dinen hükmünü ele almakta ve okuyucuya toplumsal pratiği konusunda itidal üzere bir yol göstermektedir. Örneğin önceleri ashab arasında biat ve buluşma esnasında yaygın olan musafahanın sonradan kalktığını ifade etmekte ve okuyucuya şu tavsiyede bulunmaktadır:

> Bu konuda dahi itidal budur ki, Cuma günleri kişi musafahaya önce kendisi başlamaya, eğer yanında oturan başlarsa çarnaçar (ister istemez) musafaha eyleye, zira etmemesi hâlinde o adam ya mahcup olur veya kırılır. Her hâlükârda mutlaka gücenir. Bu durumda bir bid'atı işlemeyi göze almak bir müminin gönlünü kırmaktan daha az sakıncalıdır. Bu incelik kavrandıktan sonra, âdete binaen musafahaya

7 Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, ed. Mustafa Koç, İstanbul 2007.

8 M. A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, çev. Cemal Aydın, İstanbul 1998, s. 177.

9 Klasik dönemde âdâb konulu kitapların genel değerlendirmesi için bk. Mehmet Öz, "Siyasetname, Ahlak ve Görgü Kitapları, *Türk Edebiyatı Tarihi*, haz. Talât Sait Halman v.dğr., İstanbul 2006, II, 359.

10 Âlî Mustafa Efendi, *Mevaidü'n-nefâis fî kavâidi'l-mecâlis*, haz. Mehmet Şeker, Ankara 1997.

11 Hayati Develi, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risale-i Garibe*, İstanbul 2001.

12 Mehmet Şeker, "Tarihimizde Sosyal Yaşayışa Dair Bazı Kaynaklara Bakış ve Mevâ'idü'n-Nefâis", *DÜİFD*, 1983, sy. 1, s. 152.

kendisi başlasa bile asi ve cürüm sahibi olacak kadar bir nesne yoktur. Bunda bir beis de yoktur. Bayramlar ise mülakat zamanıdır. O zaman el sıkma sünnettir. Lakin bu işin bayrama tahsis edilmesi örf ve âdet gereği olduğu için orası sünnet değildir. Ama her hâl ve hareket sünnet olacak değil ya.[13]

Kâtib Çelebi "inhinâ" (eğilme) başlığı altında da selam verme âdâbına dair yazmaktadır. Toplumda selam vermek yerine eğilmek yahut baş ve el ile işaret eylemek bidattir, diye bir münakaşa olduğunu ancak bu âdetler sünnete muhaliftir, diye mücadeleye ve münakaşaya girişmenin aptallık olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bir kavmin töresini değiştirmek çok zordur. Sünnete muhalif bazı hususlar örf ve âdetin terk olunmaması mazeretiyle bağışlanabilir. Kâtib Çelebi, Resul-i Ekrem (s.a.s) döneminde "Biri size selam verdiğinde, ayniyle veya daha güzeliyle ona mukabele ediniz." ayeti (Nisa 4/86) gereğince küçük bir çocuğun dahi selamına mukabele edildiğini, ancak kendi zamanında selamın eşitlik ve akranlık rütbesini ihsas ettirmek anlamına geldiğini ifade etmektedir. Nitekim Osmanlı toplumundaki mevcut selamlaşma âdetinden dolayı küçüğün büyüğü selamlaması edebe aykırı kabul edilmektedir. Bu nedenle bir kimsenin büyüklerin bulunduğu bir meclise varıp "Selamün aleyküm" diyerek selam vermesi, büyükler tarafından kendilerinin hafife alınması anlamına gelebilmektedir. Bu nedenle talebenin üstadının huzuruna vardığında selam vermesi büyükler ile küçükler arasında cari olan edebe riayetsizlik anlamına geleceğinden, talebenin sükût etmesi gerekmektedir. Kâtib Çelebi, örfün, âdetin ve resmiyetin gerektirdiği âdâba riayet etmeyi tavsiye etmektedir. Ona göre "emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker" vazifesini yapan kimseler bu incelikleri bilmeli ve halkı ülfet ettikleri hususlardan vazgeçirmek için boş yere çaba sarf etmemelidir.[14]

Geleneksel Osmanlı toplumunda âdâb-ı muaşeret kitap ve yayınlardan ziyade, çoğunlukla aile ve toplum içerisinde eğitim ve tecrübe yoluyla öğrenilmiştir. Âdâb-ı muaşeret kurallarının kitaplardan öğrenilmeye başlanması, genellikle hızlı ve kolay adapte olunamayan bir değişimle birlikte zuhur eden yeni bir yaşam tarzının habercisidir. Çünkü geleneksel toplumda âdâb-ı muaşeret anane gibi olduğundan hızlı ve kolay değişmemekte, değişim olsa bile bu nesilden nesle genellikle sözlü olarak aktarılmaktadır. Bir başka ifade ile makbul ve makul olmayan davranış kalıpları aile ve toplum içerisinde yaşayarak öğrenilmekte ve ona göre hareket edilmektedir. Dolayısıyla öğrenilecek olan âdâb-ı muaşeret, hâlihazırda yaşanmakta olan hayatın içerisinde ve yaşayanların tecrübesinde aşikârdır. Saray Başmabeyincisi ve *Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret* isimli âdâb-ı muaşeret kitabının yazarı Lütfi Simavi bu durumu "Her memleketin kendine mahsus usul ve merâsim-i teşrifâtiyesi vardır. Bunlar kitaplarda bulunmaz, mektebi de yoktur. Bu dakâyıka kesb-i ıttılâ etmek; tecrübeye, dikkate ve bilmediğini bilenlerden öğrenmeğe mütevakkıfdır."[15] sözleriyle ifade etmektedir. Bu nedenle sözlü kültürün hâkim olduğu geleneksel dönem Osmanlı toplumunun âdâb-ı muaşeretine dair bilgiler geç döneme kıyasla oldukça sınırlıdır.

İstanbul'da Değişim ve Âdâb-ı Muaşeret

XIX. yüzyıl; teknoloji, yaşam tarzı ve davranış kalıplarında meydana gelen köklü ve kapsamlı değişimler, devrimler ve reformlar nedeniyle dünya tarihinde "dönüşüm çağı" olarak bilinmektedir. Tarihçiler, XIX. yüzyılda pek çok yeni gelişmenin vuku bulması ve bunların süreçleri ve sonuçları itibarıyla yüzyılı aşması dolayısıyla bu yüzyıla "uzun XIX. yüzyıl" demişlerdir. Birçok çağdaş yayında ise medeni davranışa yönelik artan ilgi ve görgü kuralları üzerine yazılan kitapların sayısındaki hızlı artış nedeniyle XIX. yüzyıl "nezaket çağı" (*the age of civility*) olarak nitelendirilmiştir. 1835 yılında, Charles Lamb (Elia) bu görüşü "XIX. yüzyıl, nezaketimizin başlangıç tarihi..."[16] sözleriyle ifade etmektedir. John F. Kasson, XIX. yüzyılda Atlantik'in her iki tarafında, burjuva kültürünün yükselişi ve yeni matbuat imkânları ile birlikte daha önce hiç olmadığı kadar çok sayıda görgü kitabı yayımlandığını ifade etmektedir.[17]

Osmanlı dünyasında ise XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayın faaliyetlerinin artması, ulaşım ve haberleşme ağlarının güçlenmesi, devlet merkezli eğitimin yaygınlaşması gibi pek çok gelişme, toplumun belirli kesimlerinin hayat tarzında hızlı bir değişime neden olmuştur. Bu dönemde, Osmanlı yayın dünyasında âdâb-ı muaşeret konulu eserlere hatırı sayılır bir ilginin olduğu görülmektedir. Bu ilgi, çağdaş dünyada ve buna paralel olarak Osmanlı'da yaşanan hızlı değişim ve dönüşümle yakından ilgilidir. Çevresini ve özellikle de Avrupa'yı yakından takip eden Osmanlı entelektüelleri, doğru

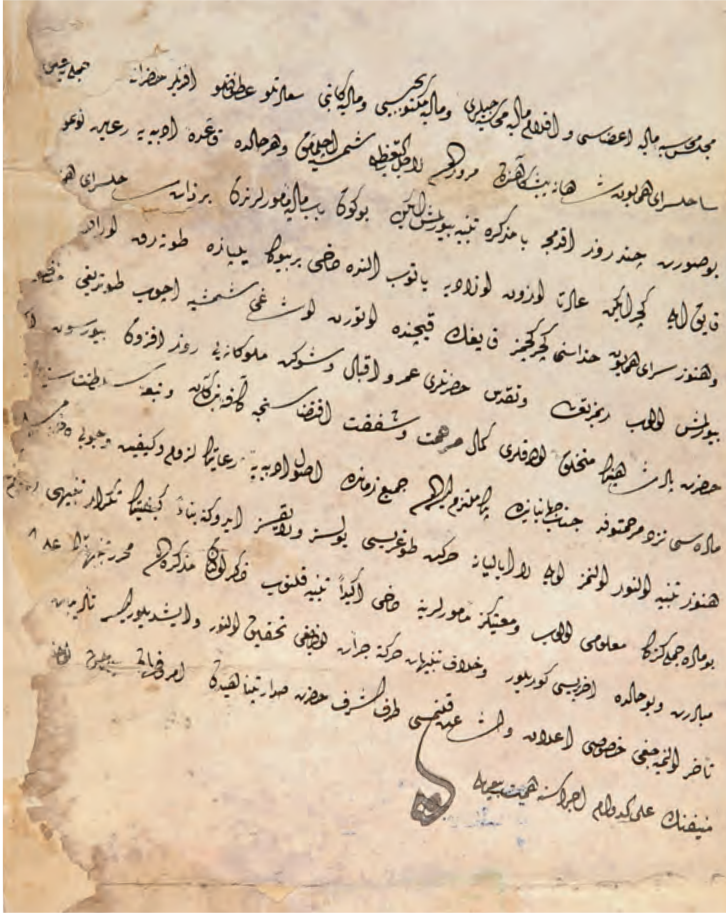
13 Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*, haz. Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara, İstanbul 2001, s. 107-108.

14 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-hak*, s. 109-111.

15 Lütfi Simavi, *Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret*, İstanbul 1329, s. 11.

16 Ch. Lamb, *Essays of Elia: Letters and Rosamund, a Tale*, Paris 1835, s. 87.

17 John F. Kasson, *Rudeness and Civility: Manners in Nineteenth-Century Urban America*, New York 1991, s. 44.

6- Padişahın sarayının önünden geçilirken daha saygılı hareket edilmesi hakkında Sadaret'in 1886 tarihli emri (BOA, C.ML, nr. 27204)

davranış kalıplarını öğrenme ve nezaket kurallarına uyma yönünde dünyada ciddi bir eğilim olduğunu, âdâb-ı muaşerete uygun davranmanın "medeni dünya"ya dâhil olmak için âdeta bir zorunluluk hâline geldiğini görmüşlerdir. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren "âdâb-ı muaşeret" başlığıyla ardı ardına tercüme ve telif kitaplar yayımlayarak Avrupa merkezli olarak yaşanan hızlı değişim ve dönüşüme kendi dünyalarından çözümler üretmişlerdir. Bu kitaplarda âdâb-ı muaşeretin tanımı ve muhtevası yeniden belirlenmiş ve en genel anlamda âdâb-ı muaşeret gündelik hayatın pratik bilgisi olarak tanımlanmıştır. Bu minvalde, yeme-içme, sofra, selamlaşma, salon, sokak, yolculuk ve ziyaret âdâbı gibi pek çok pratik mesele bu kitapların konusu olmuştur. Bu dönemde yayımlanan kitaplar arasında Ahmed Midhat'ın *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti yahud Alafranga*'sı (1894), Lütfi Simavi'nin *Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret*'i (1914, 1918, 1923 ve 1926) ve Hasan Bahri'nin *Centilmen*'i mevcut literatür içerisinde en kapsamlı ve en meşhurlarıdır.[18]

18 Ahmed Midhat, *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti yahud Alafranga*, İstanbul 1312; Lütfi Simavi, *Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret,* İstanbul 1329; Hasan Bahri, *Centilmen,* İstanbul 1328.

İstanbul Âdâb-ı Muaşereti: Şehirlilik

Âdâb-ı muaşeret genel anlamda nezaket kurallarına karşılık gelmekle beraber, şehir ile ilintili bir kavramdır. Âdâb-ı muaşerete riayet eden kimse için kullanılan *medenî* kavramı, Arapçada şehir anlamına gelen *medîne*den gelmektedir. İngilizcede kabalık ve barbarlığın karşıtı olarak şehirli, medeni, kültürlü, ince ve zarif davranış anlamına gelen *civilized* ve nezaket anlamına gelen *civility* kavramları da Fransızcadaki *civilité*den gelmekte olup bu kavram da Latincede şehir için kullanılan *civitas* ile aynı köktendir. Yine İngilizcede kibar anlamına gelen *polite* kelimesi de Yunancada şehir (*polis*) kelimesinden gelmektedir. Dolayısıyla, İngilizcede kibarlık ve zariflik anlamına gelen ve eş anlamlı olarak da kullanılan *politeness* ve *civility* kavramları şehir ile ilintili olup umumi alanlardaki davranışlar, sofra âdâbı, kıyafet, konuşma ve bedenle ilgili her türlü görgü kuralına işaret etmektedir. Bu kurallar, fonksiyonel ilişkiler dolayısıyla karmaşık ve sosyal ağlarla kişilerin birbirine ve devlete bağlı olduğu şehir hayatını düzenlemektedirler.[19]

Tarih boyunca İstanbul farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve İstanbul'u İstanbul yapan değerler bu kültürel birikim neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu anlamda İstanbul âdâb-ı muaşereti demek aynı zamanda şehir âdâb-ı muaşereti demektir. İstanbul'da kozmopolit bir yaşam kültürü hâkim olmuş, farklı kültürel özelliklere sahip insanlar bir arada yaşamayı tecrübe etmişlerdir. Bilhassa Osmanlı döneminde farklı etnik, dinî, coğrafi kökene sahip insanlar İstanbul'da ortak bir yaşam kültürü oluşturmuşlardır.

İstanbul'un sadece siyasi değil, ilmî, edebî ve kültürel anlamda imparatorluğun başkenti olması, bu şehirde nezaket, zarafet ve incelik duygusunun gelişmesine imkân sağlamıştır. Âdâb-ı muaşeret ile ilgili yayınların tamamına yakınının İstanbul'da neşredildiği ve önemli çoğunluğunun yine İstanbullu okuyucuya ulaştığı bilinmektedir. Günümüzde geçmişe atfen zikredilen "İstanbul hanımefendisi" ve "İstanbul beyefendisi" gibi tanımlamalar İstanbul'un bu husustaki ayrıcalıklı konumuna işaret etmektedir. Öte yandan İstanbul âdâb-ı muaşereti olarak tanımlanan muaşeretin sadece üzerinde uzlaşılan ortak yaşam tecrübelerinden ibaret olmadığı da bilinmelidir. İstanbul'da tarih boyunca âdâb-ı muaşeret pratiklerinin değişmesinin yanı sıra aynı zaman diliminde sosyal, dinî, ekonomik ve etnik olarak farklı grupların farklı âdâb-ı muaşeret anlayışları ve pratikleri olmuştur.

19 B. Davetian, *Civility: A Cultural History,* Toronto, Buffalo, London 2009, s. 9.

7- Ahmed Cevad'ın tercüme ettiği Kontes De Magallon'un *Rehber-i Muâşeret, Avrupa Âdab-ı Muâşereti* adlı eseri
8- Amasyalı İbrahim Edhem'in *Rehber-i Müsâfirîn ve Âdâb-ı Muâşeret* adlı eseri

Hızlı bir değişim ve dönüşümün yaşandığı XIX. yüzyılda da alafranga hayat tarzı karşısında toplumun farklı kesimlerinin farklı tavır alışları ve tepkileri olmuş dolayısıyla da alafranga, alaturka ya da ikisinin sentezinden oluşan farklı muaşeret pratikleri bir arada görülmüştür.

İstanbul, pek çok alanda yaşanan değişim ve dönüşümün öncüsü olmuştur. Amasyalı İbrahim Edhem tarafından 1898'de kaleme alınan *Rehber-i Müsâfirîn ve Âdâb-ı Muâşeret,* İstanbul'da yaşanan hızlı değişim ve dönüşümü göstermesi ve şehir rehberi ile âdâb-ı muaşeret kitabını birleştirerek âdâb-ı muaşeretin aslında şehir yaşayışı olduğunu vurgulaması açısından çok önemli bir kitaptır.[20] Amasyalı İbrahim Edhem, kitabın birinci bölümünde tramvay, vapur, şimendifer (tren), tünel gibi İstanbul'un ulaşım imkânları, bunların ücretleri ve rotaları, İstanbul'a yeni gelen birisinin ziyaret etmek isteyebileceği veya yolunun düşebileceği hastaneler, mektepler, kütüphaneler, mesireler gibi mekân ve kurumlar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Kitabın ikinci bölümünde ise ilk kısımda zikredilen kurum ya da mekânlarda icrası lazım gelen Dersaadet'e özgü âdât ve muaşeret esaslarını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır ki, bu da şehir rehberi hüviyetindeki kitabı aynı zamanda bir âdâb-ı muaşeret kitabı yapmaktadır.

Genel uygulamanın Avrupa'ya gidenler için âdâb-ı muaşeret kitabı yazmak olduğu bir dönemde, Amasyalı İbrahim Edhem kitabını, İstanbul'a taşradan gelen memur sınıfı ve imparatorluk sınırları dâhilinden veya haricinden İstanbul'u gezmeye gelen seyyahlar için yazmıştır. Amasyalı İbrahim Edhem'in bu kitabı yazmasının en önemli nedeni İstanbul'da yaşanan değişim ve dönüşümdür. Bu değişim, şehre yeni gelenlerin hem şehri gezme hem de bu şehirde âdâb-ı muaşerete uygun yaşama konusunda rehber kullanmasını zorunlu kılacak kadar hızlı olmuştur. Amasyalı İbrahim Edhem, *Rehber-i Müsâfirîn ve Âdâb-ı Muâşeret*'i Osmanlı toplumsal hayatında yaşanan değişimin farkında olarak İstanbul'da yaşanmakta olan âdât ve muaşereti merkeze alarak yazmıştır. Bu yüzden kitabın başlıca konusu Dersaadet yani İstanbul âdâb-ı muaşeretidir. Öte yandan Amasyalı İbrahim Edhem'in şehir yaşamının önemli kurum ve mekânlarından bahsederken cami ve tekke gibi yapılara yer vermemesi ve bunu itizar (özür) bölümünde yalnız misafirlerin ihtiyaç duyabileceği hususları zikrettiğini söyleyerek açıklaması ilginçtir. Yazarın bu tavrı, sadece Müslüman kesimi değil, daha genel bir muhatap kitleyi hedef aldığı şeklinde yorumlanabilir.

Müellif, *Rehber-i Müsafirîn ve Âdâb-ı Muâşeret* isimli kitabının meşruiyetini Dersaadet'te ahlak, âdât ve âdâb-ı muaşeretin taşradan farklı olmasına dayandırmaktadır. Aslına bakılırsa, taşradaki görece düşük nüfus, ortak yerel kültür ve çoğu zaman esnek çalışma imkânları ile kıyaslandığında İstanbul'da yaşayan nüfusun fazla olması, kozmopolit bir kültürün hâkim olması ve iş yoğunluğu gibi nedenlerden dolayı İstanbul muaşeretinin taşra muaşeretinden farklı olması XIX. yüzyıl öncesi için de geçerli bir durumdur. Öte yandan yazar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan hızlı değişim ve dönüşüm sonucu, taşra ile Dersaadet'in ulaşım, teknoloji kullanımı, kurumlar, yaşam tarzı ve muaşeret açısından iyice farklılaştığının altını çizmektedir. Nitekim İstanbul, yüzyılın ikinci yarısında yeni toplu ulaşım vasıtaları ve yeni sosyalleşme mekânları ile tanışmış ve bu alanlarda bireyler arasında daha mesafeli kamusal nezaket kuralları ortaya çıkmıştır. Taşradan İstanbul'a yeni gelen bir memur bu farklılıkları bilmediği için sıkıntı yaşayabilmektedir. Müellife göre "Dersaadet'e yeni gelen birine konu komşu, gazino, kahve müdavimleri hüsn-i iltifat ve teveccüh göstermez. Taşrada sıcak karşılanmaya alışan kişi bunu yanlış anlayabilir. Kişi, bir süre sonra kendi hâl ve davranışları ortaya çıktıkça hüsn-i iltifata ya da aksine mazhar olur."[21] Yazara göre, altın her yerde altındır, hiçbir yerde itibarı eksilmez, fakat kendisine yapılacak muameleyi kişi kendisi belirlemektedir.

20 İbrahim Edhem, *Rehber-i Müsâfirîn ve Âdâb-ı Muâşeret,* İstanbul 1316.

21 İbrahim Edhem, *Rehber-i Müsâfirîn*, s. 34.

9- Abdullah Cevdet'in *Mükemmel ve Resimli* Âdâb-ı *Muâşeret Rehberi* adlı eseri
10- Resimli Ay Matbaası'nda basılan *Herkesin Bilmesi Lazım Gelen Muâşeret Usûlleri* adlı eser

XIX. yüzyıl sonundan itibaren yayımlanan pek çok âdâb-ı muaşeret kitabı da "kişinin kendisine yapılacak muamelatı kendisinin belirlediği" argümanını benimsemiştir. Ahmed Midhat Avrupalıların ilk karşılaşmada kişinin kalıbını, kıyafetini, hâlini, şanını süzdüklerini ve kişiye buna göre muamelede bulunduklarını söylemektedir.[22] Amasyalı İbrahim Edhem'e göre ise herkesin ne derece bir adam olduğu adap ve tavrından anlaşılmaktadır.[23] Öte yandan geleneksel bakış açısıyla âdâb-ı muaşereti ele alan Mehmed Emin, *Âdâb-ı Muâşeret Nasıl Hâsıl Olur* (1904) isimli kitabında kişiye kıyafet ve davranışına göre muamelede bulunmayı eleştirmekte, insanın eşref-i mahlukat olarak hangi etvar ve ahval içerisinde olursa olsun saygı ve hürmeti hak ettiğini savunmaktadır.[24] Mehmed Emin karşılıklılık esasına dayanan âdâb-ı muaşeret anlayışının yeni yeni zuhur eden alafranga âdâb-ı muaşeretin yansıması olduğunu ve bunun da Osmanlı âdât-ı kavmiyesine uymadığını keskin bir dille ifade etmektedir.

Amasyalı İbrahim Edhem yaşadığı dönemin Dersaadet'inde hâlihazırda uygulanmakta olan âdâb-ı muaşereti yazmaya gayret etse de döneme damgasını vuran kavramlardan biri olan ve hemen her âdâb-ı muaşeret kitabı yazarı tarafından izah edilmeye çalışılan alafranga hakkında birkaç söz söylemeden geçemez. Amasyalı İbrahim Edhem'e göre, bazı insanlar alafranga adı altında istediğim yerde oturur, istediğim yerde gezerim, bana kim ne karışır, diyerek âdâba aykırı hareket ederler. Hâlbuki şer'î kanuna aykırı hareketler terbiyesizlik olarak addolunur. Ona göre alafranga hayat hakkında ciltlerce kitap mevcuttur, fakat İstanbul'da birçok kimse alafranga âdâb-ı muaşeretin ne olduğunu bilmemekte, dine, ahlaka ve edebe aykırı pek çok davranışı alafranga zannederek benimsemektedir. Amasyalı İbrahim Edhem "Biz ehl-i İslam ve yüce Osmanlı Devleti'nin sadık bir milletiyiz, şer'an ve nizamen makbul olan ve rağbet gören âdâb-ı muaşerete uymakla mükellefiz." demekte ve pek çok hususta alafranga yaşamın Osmanlı yaşam tarzı ile çeliştiğini ifade etmektedir.[25]

Öte yandan, Amasyalı İbrahim Edhem'in kitabından sonra yayımlanan diğer âdâb-ı muaşeret kitaplarında İstanbul'un her geçen gün Anadolu'dan uzaklaşarak Avrupa'ya yaklaştığı ifade edilmektedir. Abdullah Cevdet, Lütfi Simavi'nin 1914 yılında yayımlanan *Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret* isimli kitabına yazdığı önsözde Avrupa'nın siyasi bir tehdit olarak İstanbul'a yaklaştığını, öyleyse İstanbul'u Avrupa'ya yaklaştırmanın hayati önem taşıdığını ifade etmektedir. Yine, Ahmed Hamdi Tanpınar da İstanbul'un XX. yüzyılın başında tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar hızlı değiştiğini ifade etmektedir. Tanpınar'a göre her büyük şehir nesilden nesle değişmektedir, fakat 1908-1923 yılları arasında İstanbul, eski kimliğini tamamen geride bırakarak değişmiş, bambaşka bir şehir olmuştur.[26]

SOKAKTA ÂDÂB-I MUAŞERET

XIX. yüzyıl boyunca, Osmanlı İstanbul'unu Batı tarzı bir başkente dönüştürmek için yoğun bir çaba sarf edilmiştir. Bu süreç içinde, polis, itfaiye, toplu taşıma hizmetleri ve araçları yeniden yapılandırılmıştır. İstanbul'un önemli ana caddeleri kentsel yenilenmeye tabi tutulmuş, binek hayvanları ve arabalar tarafından işgal edilen sokaklar, kaldırımlar ve aydınlatma ile donatılarak yürüyüş ve gezinti için uygun hâle getirilmiştir. Devlet, belediye yetkilileri aracılığıyla kent yaşamının her kademesine nüfuz ettiğinden mahalleler kamusal mekânlar hâline gelmiştir. Kamuya açık olan bu alanlarda yaşanan değişim, davranış kodlarını değiştirmiş ve gezinti, vitrin seyretmek, alışveriş ve gece hayatı gibi yeni kültürel pratikler ve sosyallik formları ortaya çıkarmıştır. Kentsel yaşamdaki bu dönüşümler insanları davranışlarında daha dikkatli ve kibar olmaya, kaba ve nezaketsiz davranışlardan kaçınmaya zorlamıştır.

22 Ahmet Midhat, *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti,* s. 50.

23 İbrahim Edhem, *Rehber*, s. 41.

24 Mehmed Emin, *Âdâb-ı Muâşeret Nasıl Hasıl Olur,* Aydın 1321.

25 İbrahim Edhem, *Rehber*, s. 52.

26 Ahmed Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul 2005, s. 122.

Bu dönemde ortaya çıkan yeni kamusallık biçimleri bireyler arasında önceki yüzyıllardan farklı bir ilişki ve iletişim tarzını zorunlu kılmıştır. Tramvay, tren ve vapur gibi ulaşım imkânlarının artmasıyla birlikte, birey ve sokak arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanması mecburi hâle gelmiştir. Döneme dair oryantalist normların aksine, sokak alafranga davranış, görgü kuralları ve iletişimin âdeta bir vitrini hâline gelmiştir. Bu arenada benimsenen ortak âdâb-ı muaşeret kuralları nedeniyle insanlar benzer kıyafetler, konuşma tarzları ve klişe tebrik sözcükleri ile birbirine benzemeye başlamıştır. Herkese açık kamusal alan olarak tanımlanan sokakta sergilenen kaba davranışlar, Osmanlı reform sürecinde modernlik ve medeniliğin önünde en büyük engellerden biri olarak görülmüştür. Ahmed Cevad tarafından Kontes De Magallon'dan tercüme edilen *Rehber-i Muâşeret: Avrupa Âdâb-ı Muâşereti* (1910-1911) isimli kitaba yazdığı "İfade-i Naşir"de İbrahim Hilmi, Osmanlı subaylarının sokaklarda Avrupalıların nefretini kazandıran kaba davranışlarını listelemektedir:

> Zaten ekserisi paspayegandan, erazilden yetişen sınıf-ı rical, ne şarka ne de garba uyan maişet ve muâşeretleriyle tesadüfen veya mecburen temasta bulundukları Avrupalıları kendilerinden nefret ettirirlerdi. ... Haftalarca tıraş olmayan zabite, sararıp solmuş leke içinde bir üniformaya, günlerce boyanmamış kundura ve çizmeye hemen her saat tesadüf edilebilirdi. ... Yine Beyoğlu'nun en yüksek birahanelerde ala melei'n-nas kunduralarını çıkarıp bağdaş kurmuş birçok zevat-ı mutebereye tesadüf edilebilirdi.[27]

Öte yandan sokak, XIX. yüzyılda yaşanan değişim ve dönüşümü tam olarak yansıtma potansiyeline sahip değildir. Bu dönemde sokak, Osmanlı merkezî otoritesinin sıkı kontrolü altındadır ve siyasi irade tarafından belirlenen detaylı kurallar ile düzenlenmektedir. Değişim ve dönüşüm, Osmanlı hukuki otoritelerinin izin verdiği ölçüde sokağa yansıyabilmektedir. Kadınlar ve erkeklerin sokakta nasıl giyinmesi ve davranması gerektiği, ortak mekânların her iki cins tarafından nasıl kullanılacağı gibi ortak yaşam alanları ile ilgili meseleler doğrudan Osmanlı makamları tarafından çözülmektedir. Bu nedenle, özellikle Osmanlı kadınları söz konusu olduğunda sokağa yansıyan resim, birey, aile ve toplum düzeylerinde gerçekleşen Batılılaşma, modernleşme, değişim ve dönüşümü yansıtma konusunda yetersiz ve hatta yanıltıcı olabilmektedir. Ahmed Rasim, siyasi iradenin kamusal alandaki baskısı sonucu İstanbul'da özel alan ve kamusal alanda birbiriyle çelişen iki farklı âdâb-ı muaşeret anlayışının geliştiğinden bahsetmektedir:

> Yılda birkaç defa Abdülhamid hükümeti kadınların sokaklarda yarı kırıtarak gezinmelerini, çarşaf ve peçelerini İslamlığın geleneklerine yakışmayacak şekilde giyip tutunmalarını, kadının ulu orta bir erkekle konuşup görüşmesini, tramvaylarda, vapurlarda erkekler tarafından görülmelerini önleyen engellerin daha çok sıkı altında bulundurularak kandil ve ramazan akşamları ve gecelerinde dolaşmaların önlenmesini, gezinti yerlerinde kafes arkasında oturmalarını, Beyoğlu'nda bazar ve bonmarşe gibi dükkânlarda dolaşmalarını yasaklıyor, bu emre aykırı davrananların takip edilerek kimin kızı, karısı, yakını ise durumunun o kimseye bildirileceğini ilan ediyordu. Bu hâller kadını kapalı temsillerde her çeşit utanç verici durumları seyr etmekte hür ve serbest, açık yerlerde genel ahlak kurallarına saygılı bulundurmak gibi bir zıtlık içinde bırakıyordu.[28]

Bununla birlikte Osmanlı siyasi otoritesinin sokak üzerindeki denetimi yeni bir uygulama değildir. Önceki dönemlerde de "emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker" her bir ferdin ve devletin sorumluluğu olarak görülmektedir ve ortak yaşam alanlarında kadın ve erkeğin davranışı ve kıyafeti belli kurallara göre belirlenmektedir. XIX. yüzyılda da siyasi irade devlet işleri ve kent yönetimi konusunda modernleşme ve reform yanlısı bir politika gütmesine rağmen, sokakta geleneksel tutumunu devam ettirmiş, bireylerin alafranga âdâb-ı muaşereti benimsemesi konusunda zorlayıcı ya da teşvik edici olmamıştır. Örneğin, bir modernleştirme aracı olarak fes sadece Osmanlı memuru için mecburi hâle getirilmiştir. 1873'te Viyana Sergisi için Osman Hamdi Bey ve Victor Marie de Launay tarafından hazırlanan *Elbise-i Osmaniyye*'de (*Elbise-i Osmaniyye: Les Costumes Populaires de la Turquie*, İstanbul) kıyafet açısından bu çeşitliliği ve renkliliği görmek mümkündür.[29] Bu anlamda siyasi iradenin sokak üzerindeki belirleyiciliği sınırlı olmuş, giyim kuşamdan davranışa sokakta alaturka ya da alafranga fark etmeksizin hangi âdâb-ı muaşeretin uygulanacağı bireylere ve topluma bırakılmıştır. Aynı tutum, dönemin âdâb-ı muaşeret kitaplarında da

27 İbrahim Hilmi, "İfade-i Naşir: Yaşamayı Bilmek" (Comtesse de Magallon, *Rehber-i Muâşeret: Avrupa Âdâb-ı Muâşereti* içinde, çev. Ahmed Cevad), İstanbul 1328, s. 4.

28 Ahmet Rasim, *Muharrir Bu Ya*, haz. Hikmet Dizdaroğlu, Ankara 1969, s. 98.

29 Ahmet Ersoy, "A Sartorial Tribute to Late Tanzimat Ottomanism: The Elbise-i Osmaniyye Album," *Muqarnas*, 2003, sy. 20, s. 196.

11- Beyoğlu'nda bir cadde (İBB, Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 159)

görülmektedir. Sokak âdâb-ı muaşereti konusunda üzerinde mutabakata varılan ortak bir muaşeret kuralları manzumesi yoktur.

Sokakta uyulması gereken âdâb-ı muaşeret kurallarının birçoğu başkalarını rahatsız etmemek üzerine bina edilmiştir. Bu kurallar bugün de geçerli olup sokakta birine çarpmamaya özen göstermek, böyle bir durum vuku bulursa önce özür dileyen olmaya gayret etmek, bir binaya ya da mekâna girişi ya da çıkışı engelleyecek şekilde kapı önünde durmamak, sopa ya da şemsiye ile başkalarına dokunmamak, eller cepte gezmemek, sigara içmemek şeklinde özetlenebilir. Sokakta karşılaşan iki kişinin sohbeti uzatarak yoldan geçenleri rahatsız etmesi ve yüksek sesle konuşmak sokakta uygun görülmeyen davranışlar arasındadır. Âdâb-ı muaşeret kitaplarında sokak ile ilgili olarak öncelikli ve basit âdâb-ı muaşeret kuralları okuyucuya sunulmaktadır. Sokakta riayet edilmesi gereken en temel âdâb-ı muaşeret kuralları kıyafet, selam verme, tokalaşma, yürüme ve şemsiye kullanımı ile ilgili kurallardır.

Çağdaş Avrupa'da sokak âdâb-ı muaşereti denilince konunun çok daha ayrıntılı olduğu görülmektedir. Özellikle sokakta kadın ve erkeğin yan yana nasıl yürümesi gerektiği, erkeğin sokakta yürürken kadına hangi kolunu vereceği, kadının yolun hangi tarafında yürümesi gerektiği gibi mevzular söz konusudur. Osmanlı İstanbul'unda Müslüman kadın ve erkek sokakta birlikte bulunmakla beraber, bu türden alafranga muaşeret kurallarına genel itibarıyla itibar edilmediğini söylemek mümkündür. Son dönem Osmanlı sosyal hayatında Osmanlı kadını görünür ve aktif olmakla beraber, sokakta erkekler ile olan münasebetlerinde geleneksel Osmanlı kültürünün hâkim olduğu görülmektedir. Sokakta kadın ve erkek birlikte bulunduğu zaman kadının erkeğin sağ tarafında olması tavsiye edilmekte, yolun akışına göre kadın cadde tarafında kalmayacak şekilde solda da olabileceği ifade edilmektedir. Burada önemli olan kadının korunması ve mahremiyetidir.

Öte yandan Cumhuriyet dönemi âdâb-ı muaşeret kitapları, sokakta âdâb-ı muaşeret konusunda oldukça resmî bir tutum benimsemekte ve modern görgü kurallarının kadını ve erkeği ile toplumun tüm kesimleri tarafından uygulanmasını mecburi tutmak suretiyle günlük yaşamın her düzeyine nüfuz etmektedir. Safvetî Ziya, Cahid Sahir, Vasıf Necdet ve Abdullah Cevdet gibi âdâb-ı muaşeret yazarları "tavsiye dili"nden ziyade

12- Veli Efendi Mesiresi'nde kadınlar ve erkekler eğlenirken (İBB, Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 159)

"mecburiyet dili"ni kullanmaktadırlar. Safvetî Ziya net bir şekilde modern âdâb-ı muaşeret alanlarını tanımlamakta ve alafranga muaşereti belirli durumlar ve mekânlar ile sınırlayan Osmanlı âdâb-ı muaşeret kitaplarını eleştirmektedir:

> Âdâb-ı muâşereti yalnız salonlara, balolara, müsamerelere, münhasır zannetmek, umumi mahallerde herkesin arzu ettiği surette hareket etmekte muhtar olup bunun kavâidi, adap ve ahkâmı olmadığını farz etmek hatadır. Medeni hayatta terbiyeli adamların münasebet ve mukabeleleri, hatt-ı hareketleri her sahada muayyen, müdevvin ve müsebbittir. Hayat-ı ruzmerrenin her safhası, her hadisesi, her ihtimali derpiş edilmiş her yerde ne suretle hareket edilmesi mukteza olduğu müttefikan kararlaştırılmış ve bir nizam ve intizam tesis etmiştir.[30]

Abdullah Cevdet "İnsan sokakta bulunduğu vakit dahi, bir cemiyette, bir salonda bulunduğu gibi olmalıdır."[31] demekte, sokağı en ağır âdâb-ı muaşeret kurallarının geçerli olduğu ve üniformayı anımsatacak şekilde kıyafetin en ince ayrıntılarına kadar belirlendiği salona benzetmektedir. Bu da Osmanlı'da farklı âdâb-ı muaşeret kurallarının benimsendiği sokağın Cumhuriyet döneminde daha formel bir alana dönüşerek resmîleşmesi anlamına gelmektedir.[32] Bunun yanı sıra, Osmanlı siyasi iradesinin benimsenmesi için müdahil olmadığı ve dönemin âdâb-ı muaşeret kitapları tarafından sadece sınırlı bir zümre tarafından öğrenilmesi tavsiye edilen alafranga âdâb-ı muaşeret kurallarının 1930'lu yıllarda daha çok insan tarafından benimsenmesi ve gündelik hayatın bir parçası hâline gelmesi için Cumhuriyet siyasi iradesi ve yayın dünyası tarafından özel çaba sarf edildiği görülmektedir.

Kıyafet

Sokakta bulunmanın en önemli şartı uygun bir kıyafet tercih etmektir. Sokakta giyilecek kıyafet konusunda farklı öneriler ve görüşler mevcuttur. Genellikle, sade ve temiz giyinilmesi tavsiye edilmektedir. Bunun için de *veston*

30 Safvetî Ziya, *Âdâb-ı Muâşeret Hasbihalleri*, Ankara 1927, s. 213.

31 Abdullah Cevdet, *Mükemmel ve Resimli Âdâb-ı Muâşeret Rehberi*, İstanbul 1927, s. 104.

32 Ekrem Işın, "Abdullah Cevdet'in Cumhuriyet Âdâb-ı Muâşereti", *TT*, 1987, sy. 48, s. 334.

13- Galata Köprüsü (Millingen)

ya da adi takım adı verilen ceket ve pantolondan oluşan bir takım önerilmektedir.[33] XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde sokakta geleneksel Osmanlı kıyafeti ve alafranga kıyafetler ve zaman zaman da bunların sentezinden oluşan *İstanbulin* gibi farklı kıyafet tarzları bir arada var olmuştur. Fakat Osmanlı reform sürecinde bazı kıyafetler döneme damgasını vurmuştur. Osmanlı erkeği için hem sokak hem de yarı-resmî tüm organizasyonlar için tavsiye edilen redingot ve İstanbulin bu kıyafetlerdendir. Yakub Kadri *Kiralık Konak* (1920) isimli romanında bu iki kıyafet üzerinden İstanbul'da iki farklı devir yaşandığından bahsetmektedir.

> İstanbul'da iki devir oldu: Biri İstanbulin; diğeri redingot devri. Osmanlılar hiçbir zaman bu İstanbulin devrindeki kadar zarif, temiz ve kibar olmadılar. Tanzimat-ı Hayriye'nin en büyük eseri, İstanbulinli İstanbul efendisidir. Bu kıyafet dünyaya yeni bir insan tipi çıkardı ve Türkler bu kıyafet içinde ilk defa olarak vahşi Asya ile haşin Avrupa'nın arasında gayet hususi yeni bir millet gibi göründü. Yaşayış ve giyiniş itibariyle Şimal kavimlerinden daha sade ve daha düşünceli olan bu millet, duyuş ve düşünüş itibariyle Akdeniz kıyılarındaki medeniyetlerin bir hülasası şeklinde tecelli ediyordu. Hepsi de umumi işlerden çekinir, hiddetlerinde ve hazlarında ölçülü, namuslu aile babaları ve kibar konak sahipleri idiler...
>
> Sonra redingot devri geldi ve redingotu içinden yarı uşak, yarı kapıkulu, riyakâr, adi bir nesil türedi. Bunların elinde İstanbul'da konak hayatı birdenbire köşk hayatına intikal ediverdi. Ne yaşayışın, ne düşünüşün, ne giyinişin üslubu kaldı; her şey gelenek dışına çıktı; her beyni tatsız ve soysuz bir Arnuvo ve bir Rokoko merakı sardı; binalarımız, eşyalarımız, elbiselerimiz gibi ahlakımız, terbiyemiz de rokokolaştı.[34]

Avrupai bir kıyafet olan redingotun Osmanlı'da âdâb-ı muaşerete uygun olarak nasıl giyileceği ciddi bir mesele olmuştur. Öncelikle dar kolları olan ve beyaz yaka, boyun bağı ve yelekle giyilen bu kıyafetin benimsenmesi, rahat ve esnek giyim tarzına alışkın olan Osmanlı erkeği için pek kolay olmamıştır. Hilmi Uran anılarında (1905-1908) bu kıyafetin belli bir yaşın üstündeki Osmanlı bürokratları tarafından pek tercih edilmediğini, daha çok Mülkiye

33 Hasan Bahri, *Centilmen*, s. 9.

34 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Kiralık Konak*, İstanbul 2001, s. 10-11.

Mektebi'nde okuyan yeni neslin bu kıyafeti tercih ettiğini yazmaktadır.[35] Bunun yanı sıra, Avrupa'da hükümdarın karşısında bile önü açık olarak giyilen redingotun Osmanlı'da bir büyüğün karşısında nasıl giyilmesi gerektiği konusunda farklı görüşler ve pratikler ortaya çıkmıştır.

Alafranga âdâb-ı muaşereti merkeze alarak yazan Ahmed Midhat, redingotun Osmanlı erkeği tarafından nasıl giyilmesi gerektiği konusunda yazmamış sadece Avrupa'da nerelerde ve nasıl giyildiğinden bahsetmiştir. Öte yandan, Lütfi Simavi, redingotun Avrupa'da önü açık olarak giyildiğini, ancak Osmanlı'da bir büyüğün karşısında redingotu iliklemek gerektiğini ifade etmektedir.[36] Cumhuriyet döneminde yazan Vasıf Necdet ise *Muâşeret Yolları* (1926) isimli kitabında redingotun Avrupa'da olduğu gibi bir büyüğün karşısında dahi önü açık giyilmesi gerektiğini yazmaktadır.[37]

Şemsiye

XIX. yüzyılda alafranga yaşam tarzının yaygınlaşmasıyla kullanılmaya başlanan güneş şemsiyeleri, sokakta yeni âdâb-ı muaşeret kurallarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Avrupa'da XVIII. yüzyılın ortalarında popüler olmaya başlayan ve XIX. yüzyılda Avrupa kadın modasının en önemli aksesuarı olan güneş şemsiyeleri, Osmanlı'da "... Hem Müslüman karıları Frenk gibi şemsiye ile geziyorlar, tenbih edesin, hele ben kimi görürsem öldürürüm, bir sıkı tenbih edesin."[38] şeklinde ifade edilen bir hatt-ı hümayunla (1790) yasaklanmıştır. 1886'da yayımlanan bir başka belge ile sadece saray önünden geçerken şemsiye açılmasının yasaklandığı görülmektedir:

> Padişah sarayı önünden geçilirken şemsiye açılmaması ve kaide-i edebiyeye riayet olunması icab eder iken, maliye memurlarından birisi oradan geçerken uzun uzadıya gitmiş ve saray hizasını geçer geçmez uşağına şemsiye açtırmış olduğundan, bu gibi âdâba mugayir harekatta bulunulmaması ve bulunacaklar hakkında tedibat icrasının Sadaret'ten emrolunduğu...[39]

XIX. yüzyıl sonlarında, İstanbul hayatında şemsiyenin kadın modasının bir parçası hâline geldiği görülmektedir. Şemsiye, kamusal alanda pek çok açıdan sınırlandırılmış olan kadın kıyafetini modernleştiren

14- Şemsiyeli kadın (TSM, nr. 17)

en önemli aksesuar olmuştur. *Hayal* mecmuasında kıyafetlerindeki küçük ayrıntılar dışındaki tek farkın şemsiye olduğu iki kadının diyalogu şemsiyeye yüklenen misyonu göstermektedir. Bu kadınlardan şemsiyesiz olan diğerine "Kız bu nasıl kıyafet? Utanmaz mısın?" demekte, şemsiyeli olan ise ona "Bu asr-ı terakkide sen utan kıyafetinden." diyerek cevap vermektedir.[40]

Sokakta şemsiye kullanımı yaygınlaşmasına rağmen, âdâb-ı muaşeret kitaplarında şemsiye kullanmanın estetiğine dair ayrıntılardan ziyade sokakta başkalarını rahatsız etmeden nasıl kullanılacağına dair pratik bilgiler verilmektedir. Şemsiyeyi başkalarının yürümesine engel olacak şekilde kullanmamak, yüze ne çok yakın ne de tam omuzda tutmamak gibi basit muaşeret kuralları hatırlatılmaktadır. Nitekim dönemin arşiv malzemelerinde şemsiyeden kaynaklanan kazalara ve münakaşalara dair çok sayıda belge bulunmaktadır.

Sokakta Selamlaşma ve Musafaha (Tokalaşma)

Sokakta dikkat edilmesi gereken önemli âdâb-ı muaşeret kurallarından biri de selamlaşmadır. Selamlaşma konusunda bilinmesi gereken ilk husus kimin önce selam vereceğidir. Âdâb-ı muaşeret kurallarının birçoğunda

35 Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara 1959, s. 13.

36 Lütfi Simavi, *Teşrîfât*, s. 15.

37 Vasıf Necdet, *Muâşeret Yolları: Şapka Kıyafet ve Medeni Âdâbdan Bahseder,* Bursa 1926, s. 6.

38 BOA, HAT, nr. 195/9735 (29/Z/1204).

39 BOA, C.ML, nr. 665/27204 (29/Z/1300).

40 *Hayal*, sy. 157 (7 Haziran 1291/19 Haziran 1875).

kimin ilk olacağı, büyük ve küçük olarak tanımlanan hiyerarşi esasına göre belirlenmektedir. Bu hiyerarşi ise öncelikle cinsiyet sonrasında ise yaş, rütbe, makam, servet ve statü esasına göre belirlenmektedir. Geleneksel Osmanlı toplumunda sokakta karşılaşan iki kişiden büyük olan küçüğü selamlamaktadır. Büyüğün küçüğü selamlaması iltifat olarak kabul edilmekte, küçüğün büyüğün iltifatını beklemeden selam vermesi hadsizlik olarak kabul edilmektedir. Aynı şekilde, küçüğün büyüğün el uzatmasını beklemeden el uzatması da küstahlık olarak addedilmektedir.

XIX. yüzyılda alafranga âdâb-ı muaşeret pratiklerinin yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte selamlaşma konusunda bir kargaşa yaşandığı görülmektedir. Avrupa görgü kurallarına göre saygı gereği önce küçüğün büyüğü selamlaması gerekmektedir. Hem Ahmed Midhat hem de Lütfi Simavi yazmış oldukları âdâb-ı muaşeret kitaplarında bu farklılığa dikkat çekmişlerdir. El uzatma konusunda ise Osmanlı toplumunda yaygın olan küçüğün büyüğün el uzatmasını beklemesi, Avrupa görgü kurallarında da geçerlidir.

Alafranga görgü kuralına göre kadın ile erkek karşılaştığında erkeğin saygılı bir şekilde selam vermesi gerekmektedir. Fakat kadın erkeği görmezden gelmeye yeltenirse erkeğin kadına selam vermemesi uygundur. Fakat el uzatma konusunda hiyerarşi gereği daha üstte olan kadının el uzatmasını beklemeden el uzatmak terbiyeye aykırı kabul edilmektedir. Öte yandan Fransızca ve terbiye-i bedeniye muallimi Hasan Bahri, yazmış olduğu *Centilmen* isimli âdâb-ı muaşeret kitabında pek çok hususta alafranga muaşereti aynen yazmasına rağmen sokakta yanında Türk kadını olan erkeğe tanıdık bile olsa selam verilmeyeceğini yazmaktadır.[41] Öyle ki, yanında Türk kadını olan erkeğe dahi selam verilmezken Müslüman Osmanlı kadınına doğrudan selam verilmesi pek mümkün gözükmemektedir.

Sokak ile ilgili âdâb-ı muaşeret kurallarında görülen alafranga-alaturka ikilemi Osmanlı kadını söz konusu olduğunda çok daha aşikâr olmaktadır. Erkekler arasında ve Osmanlı erkekleri ile gayrimüslim kadınlar arasında alafranga muaşeret toplumun belli kesimlerinde kabul görmekle beraber, Osmanlı kadınının dâhil olduğu kamusal ortamlarda alaturka muaşeret kuralları esas alınmaktadır. Dolayısıyla, selam verme ve el uzatma ile ilgili kuralların birçoğu Osmanlı kadını için söz konusu değildir. Nitekim Lütfi Simavi de sokak başlığı altında “aile kadını” kavramını ön plana çıkararak bir ayırım yapmakta ve aile kadınının sokakta fazla dikkat çekmeyen bir kıyafet giymesini, ağır parfüm kullanmamasını, etrafına, arkasına ve başkalarının yüzlerine bakmamasını ve yüksek sesle gülmemesini tavsiye etmektedir.[42] Öte yandan, âdâb-ı muaşeret kurallarının toplumun tüm kesimlerince aynı şekilde uygulanmadığını ve her zaman farklı pratiklerin söz konusu olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Alafranga kıyafetin önemli bir parçası olan eldiven ise musafaha muaşeretinde önemli bir yer tutmaktadır. Bilhassa kadınlar arasında eldiven kullanmak oldukça yaygındır. Kadınlar tarafından yayımlanan ilk kadın dergisi olan *Şükûfezar*’ın editörü olan Münif Paşa’nın kızı Arife Hanım, sokakta eldiven üzerine yüzük takmanın kadınlar arasında moda hâline geldiğini ancak bunun göze hoş gelmediğini ifade etmektedir.[43] Yine âdâb-ı muaşeret kitaplarında kibar bir kadının evinin dışında tüm mekânlarda eldivenli bulunması gerektiği ifade edilmektedir. Hatta ziyaretlerde dahi kadın eldivenini çıkarmak mecburiyetinde değildir.[44] Erkekler için de sokakta eldiven kullanmanın yaygınlaştığı görülmekte ve erkeklerden özellikle musafaha konusunda dikkatli olmaları istenmektedir. Sokakta karşılaşan iki kişinin eldivenlerini çıkarmadan musafaha edeceği ancak eldivensiz el uzatan birine eldivenle el uzatmanın âdâba aykırı olduğu belirtilmektedir.

Cumhuriyet ile birlikte selamlama kaideleri genellikle aynı kalmakla beraber selamlama usulünde şapkayı çıkararak selam vermek yaygınlaşmıştır. Önceden de şapka çıkararak selam verme usulü varsa da 1925’te çıkarılan *Şapka Kanunu* ile her erkeğin şapka kullanma mecburiyeti dolayısıyla şapka merkezinde bir selamlama usulü gelişmiştir. Bunun için farklı durumlarda şapka ile selam verme kuralları belirlenmiştir. Örneğin at üstünde bulunan kişi yakınlarından olan birine şapka çıkarmadan elini kaldırarak selam verebilmekte fakat teklifsiz dostlara dahi şapka çıkarmadan selam vermek tavsiye edilmemektedir.[45]

YOLCULUK ÂDÂBI

XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı İstanbul’unda Ulaşım

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar İstanbul’da şehir içi yolculuklar çoğunlukla yaya olarak gerçekleşmiş, sokaklar yaya ve hayvanların hareketlerine göre düzenlenmiştir.

41 Hasan Bahri, *Centilmen*, s. 16.

42 Lütfi Simavi, *Teşrîfât*, s. 42.

43 Arife Hanım, *Şükûfezar*, sy. 4 (1303/1885), s. 60.

44 Lütfi Simavi, *Teşrîfât*, s. 16.

45 Abdullah Cevdet, *Mükemmel ve Resimli*, s. 49.

Yüzyılın ilk çeyreğine kadar, sadece Osmanlı sultanlarının at arabaları vardır. Tanzimat'tan sonra ise önemli Osmanlı bürokratları resmî statülerine göre belirlenen at arabalarına binmektedirler. 1850'li yıllara kadar Osmanlı İstanbul'unda ulaşım binek hayvanları, arabalar ve kayıklar vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bu tür vasıtalarda belirli bir âdâb-ı muaşeret ve teşrifat esasına göre hareket edilmektedir. Bu kurallar, bu vasıtaları kullanan kimselerin sosyoekonomik statüsüne göre değişmektedir. 1900'lü yılların başlarında unutulmakta olan geleneksel Osmanlı yaşayışını yazdığı kitabında Abdülaziz Bey, Dersaadet'te vüzera ve ekabirin kış ve yaz mevsimlerinde memuriyet yerlerine hayvanla gidip geldiklerini ve teşrifat gereği beraber götürdükleri hademeleri de hayvanlara bindirdiklerini ve bundan dolayı ahırlarında mevkilerine göre 70-80 baş hayvan bulundurduklarını yazmaktadır.[46] Dersaadet'in uzak mahallelerinde oturan esnaf da çarşı pazardaki dükkânlarına çoğunlukla katır, midilli ve merkebe binerek gitmektedir.

Vüzera ve büyük devlet ricalinin sokağa çıkışları ve Kapı'ya (Bâbıâli) gidişleri belirli usul ve merasime tabidir. Sadrazam ve memuriyette bulunan vüzeranın Kapı'ya ya da başka yere yaya olarak gitmeleri âdâb-ı muaşerete aykırıdır. Öte yandan bu kimseler dışarıya çıktıklarında adap gereği binek hayvanları kullanmakta, zaruri olmadıkça araba kullanmamaktadırlar. Abdülaziz Bey'in dediğine göre bu usul, XIX. yüzyıl başına kadar devam etmiş, II. Mahmud döneminde kış mevsimlerinde arabaya, yazın ata binilmesi usulü getirilmiştir. Ayrıca, arabaların Osmanlı üst sınıf aileleri tarafından kullanımının yaygınlaşması ile birlikte bu arabalar amaçlarına ve kullanan kimselerin statüsüne göre kibar arabaları, seyir arabaları, kâtip arabaları gibi isimler almıştır.[47]

Boğaz'da ulaşımı sağlayan kayıklar da binenlerin statüsüne göre değişmektedir. Vüzera ve devlet memurlarının kayıkları derecelerine ve itibarlarına göre değişmektedir. Halkın bindiği kayıklar ise bu kayıklardan farklıdır. Yine vüzera ve kübera hanımlarının bindiği kayıklar da eşlerinin statüsüne göre değişmektedir. Kübera ve memur hanımları denizde bir vezir hanımına rastlarsa, yanlarındaki kürekçiler küreklerini denizden çıkarıp yüksekte tutarak kayıktaki hanımı selamlamaktadır. Hanımlar kayıkla sahilhanede oturan birini ziyarete gittiğinde, ziyaret çok kısa dahi olsa kayığın o yalının kayıkhanesine çekilmesi âdâb-ı muaşeret gereğidir.

46 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, ed. Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, s. 232.

47 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, s. 239.

İstanbul'da Yeni Ulaşım Vasıtaları: Vapur, Tramvay ve Şimendifer

1800'lü yıllarda yabancı girişimciler tarafından kurulan farklı toplu ulaşım vasıtalarıyla İstanbul'un farklı semtleri arasında bağlantı sağlanmıştır. Galata Köprüsü deniz ulaşımının, Eminönü ise tramvay, tren ve gemilerin terminal noktası hâline gelmiştir. II. Meşrutiyet'in ardından ise motorlu taşıtlar İstanbul'un ulaşım vasıtalarına eklenmiştir. XIX. yüzyıla kadar at arabaları ve yayalar için düzenlenen İstanbul'un cadde ve sokaklarının yeni ulaşım vasıtaları ile tanışması kolay bir süreç olmamıştır. Fiziksel düzenlemelere ek olarak, toplu taşıma araçlarının ve bireysel arabaların yaygınlaşması, bu araçları kullananlar arasında farklı bir iletişim dilinin ve yeni âdâb-ı muaşeret kurallarının gelişmesini mecburi kılmıştır.

Amasyalı İbrahim Edhem, Ahmed Midhat, Hasan Bahri ve Lütfi Simavi gibi dönemin önde gelen âdâb-ı muaşeret yazarları beklenilenin aksine İstanbul'da şehir içinde gerçekleşen yolculuk âdâbına dair çok az yazmışlardır. Geç dönem Osmanlı âdâb-ı muaşeret kitapları çoğunlukla Avrupa'ya seyahat esnasında ya da Avrupa'daki ulaşım vasıtalarında geçerli olan âdâb-ı muaşeret kurallarından bahsetmektedirler. Oysa aynı dönemin İstanbul'unda toplu taşıma araçlarının çeşitlendiği ve bu ulaşım araçlarının toplumun hemen her kesiminden yolcular tarafından kullanıldığı bilinmektedir. İstanbul âdâb-ı muaşereti hakkında yazan Amasyalı İbrahim Edhem'e (1316/1898) göre İstanbul'da ulaşım vasıtaları altı çeşittir:[48]

Haliç ve Boğaziçi vapurları
Rumeli ve Anadolu şimendiferi (treni)
Tramvay
Tünel
Kayık ve sandal
Arabalar ve atlar

XIX. yüzyılın ikinci yarsısında İstanbul sınırları dâhilinde tren ve vapurlar günlük ulaşımda etkin olarak kullanılmaktadır. Özellikle Şirket-i Hayriye'nin özel bir itina ile döşediği çok sayıda vapur, İstanbulluların hizmetindedir. Bu vapurların dizayn ve dekorasyonuna gösterilen ehemmiyet ve artan yolcu sayısı şehir içi vapurlarda yeni bir âdâb-ı muaşeret alanı oluşturmuştur. Amasyalı İbrahim Edhem, İstanbul'da halkın toplu taşıma vasıtalarına rağbet ettiğini, bu nedenle de bu araçların kimi zaman ayakta dahi yer bulmakta zorlanılacak kadar hınca hınç dolduğunu ifade etmektedir. Bu vasıtalarda

48 İbrahim Edhem, *Rehber*, s. 5.

15- *Avrupa* Âdab-ı *Muâşereti* adlı eserde kadınların otomobilde nasıl seyahat etmeleri gerektiğine dair çizim

kadınlar tarafından da kullanılmakta olup kendileri için özel bir bölüm tahsis edilmiştir. Şirket-i Hayriye vapurlarında kadın ve erkekler için ayrı ayrı salonlar bulunmakta ve bekleme salonlarında karışmamaları için gerekli önlemler alınmaktadır.[49] Dönemin süreli yayınları ve döneme dair diğer kaynaklar İstanbul'daki ulaşım vasıtalarında âdâb-ı muaşeret hakkında önemli bilgiler vermektedir. Öte yandan dönemin âdâb-ı muaşeret kitapları pek çok konuda olması gereken ideal normları anlatırken, İstanbul'da yolculuk âdâbına dair genellikle olumsuz gözlemlerini yazmışlardır. Ahmed Midhat "Teessüf olunur ki, bizim Şirket-i Hayriye vapurlarının birinci mevki'-i salonlarında yere döşenen güzel muşambalar üzerine balgam tükürüp ayak ile dahi ezildikleri müşahedatı nadireden değildir."[50] demektedir. Hasan Bahri de tramvaylarda şahit olunan davranışları yapılmaması gerekenler olarak mizahi bir dille sıralamaktadır:

> Yere tükürmek, ayakkabılarını çıkarmak, bağdaş kurmak, mendillere gürültülü burnunu silmek, sonra mendilini açıp mücevheratını muayene ve seyr etmek, eliyle burnunu, kulaklarını karıştırmak, çamurlu ayaklarını üst üste atmak, geyirmek, karşısındakini yutacak gibi aksırmak, üst dudağını semaya alt dudağını arza doğru açarak esnemek, bu hareketinde elini ağzına götürmemek, üst başına, bıyıklarının ve sakallarının üstüne dökerek enfiye çekmek pek kabih ve çirkin âdetlerden olduğu gibi diğerlerinin rahatını ihlal etmesi memul olan tütün içmek de hoş ve münasip değildir.[51]

Öte yandan İstanbul âdâb-ı muaşeretini olumlayan anekdotlar da mevcuttur. Beylerbeyi semtinin halkı nezaket ve dil konusunda tüm İstanbul'a örnek gösterilmektedir. Rivayete göre İstanbul'da kadınlar ve erkekler nezaket göstermekte âdeta yarışırlardı. Vasıtaya binerken, itişip kakışmaz, birbirlerine yol verirler, hatta bunu biraz da abartırlardı. Bir gün Şirketi Hayriye Müdürü Hüseyin Haki Bey, Boğaziçi'nde işleyen bir vapur kaptanına sık sık gecikmesinin sebebini sorar. Aldığı cevap şu mealdedir:

> Muhterem Müdür Beyefendi. Malûm-ı âliniz Çengelköy'ün zerzevatı, Kuzguncuk'un haşeratı, Beylerbeyi'nin teşrifatı bir türlü bitmiyor ki, vaktinde gelebilelim. Vapur Beylerbeyi'ne uğrayınca daha iskelede herkes birbirine "Efendim, rica ederim, zat-ı aliniz buyurun lütfen!" demeye başlıyor. "Estağfurullah efendim, ne demek, önden zat-ı âliniz buyurunuz! Hak-i payinize iltifat buyuruyorsunuz, ne haddime efendim, bendenize zatıâlinizden önce binmek yakışır mı?" İşte böyle gecikiyoruz, muhterem beyefendi.[52]

Lütfi Simavi'ye göre "Teşrifata uyulmayacak bir yer varsa o da vapur, tren ve tramvaydır. Girerken ve çıkarken halkın hareketlerini engelleyecek protokollere kalkışmak ve bu gibi vasıtaların umuma mahsus olduğunu unutmak münasebetsizliğin en büyüğüdür."[53]

Kitabını İstanbul âdâb-ı muaşeretini yazmaya adayan Amasyalı İbrahim Edhem, vapur, tren ve tramvayda uyulması gereken âdâb-ı muaşereti şu şekilde özetlemektedir:

> Boğaziçi ve Haliç vapurları ve şimendifer ve tramvay nevinden vesait-i nakliyelerden biriyle seyr u seferde

49 Zeynep Çelik, *Displaying the Orient: Architecture of Islam at Nineteenth-Century World's Fairs,* California 1992, s. 86.

50 Ahmed Midhat, *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti,* s. 186.

51 Hasan Bahri, *Centilmen*, s. 20.

52 Malik Aksel, *İstanbul'un Ortası*, Ankara 1977, s. 173.

53 Lütfi Simavi, *Teşrîfât*, s. 23.

16- Boğaz hattında çalışan bir buharlı vapur

dahi şayan-ı dikkat mevaddandır ki, Dersaadetçe şimendifer seyahati beş-on dakika ve nihayet yarım veya bir saati tecavüz etmeyeceğinden ve uzunca bir seyahat lazım gelse tabii âdâb-ı muâşeret de değişeceğinden buraca refikiyle hasbe'l-icab birkaç söz söylemekde beis yoksa da usuletle söyleyeceği kelamı muhatabı işitmek kabil olmayacağı ve tizce söylenilen kelamı da vagonda bulunanların cümlesi istima edeceği cihetle uzun uzadıya mübahasaya girişmeyerek tadil edivermek ve kezalik sigara içmeye mani görülmezse de birkaç dakikalık sefer için sigarayı yakarak ve ona bakarak diğeri de o yolda yaparak vagonun içerisini dumanla doldurup diğerlerini izaç (bunaltmak) etmemek ve sonradan gelen yolcunun evvelce genişçe oturarak kapatmış olacağı mahallin daralmasını muceb ve huzuru münselib (kalmamış) olacağı aşikar ise de zaten vagonlar kaç adamı istiaba kafi ise ol mikdar müşteri idhal ile fazlasına kondüktörlerin müsaade etmeyeceği derkar bulunduğundan izzet-i nefsini gözeterek diğerlerini tazyike mahal bırakmamak ve trenin hıyn-ı tevakkufunda evvel çıkayım diye ön tarafta bulunanları çiğneyerek geçmemek ve Boğaziçi vapurlarında ise herkes mevki veya gayri, biletini alarak ona göre bir mahale oturmuş olacağından şimendifer vagonları gibi mevkiler kaç kişilik olduğu muayyen ise de gügerteden madud olan mahaller bu kabilden olmamağla bazı günlerde hınca hınç dolarak ferahça ayakta durmağa da yer bulunmamağla böyle vakitlerde gerçi kimsenin kimseye yerini terk etmek gibi fedakarlığa mecburiyeti yoksa da kendinden büyük bir zatın önünde ayakta durduğunu görerek kendisinin oturmasını her bir âdem tecviz edemeyeceğine ve vicdanen muazzeb olacağına mebni bu da pek az bir zamanda bertaraf olacağından hürmeten mümkünse olduğu mahalde sıkışarak bir yerceğiz yapmak ve değilse yerine ona bırakmak gibi bir hizmette bulunmak hakikaten şayan-ı takdir bir hürmet-i mahsusa demek olup ashabının son derece nezaket ve ulüvv-i cenabını izhar ve ityan eder. İşte böyle vakitlerdedir ki, dışarıya fırlamaya herkes can atarak ve kadın erkek karışarak yekdiğerini ite ite çıkmaya çabalamak hiç şüphesiz hüsn-i terbiyeye verilemez. Bahusus kadınlara yol açıvererek onlara muavenet-i şiar hamiyet ve mürüvvettendir. Birkaç dakika ve belki saniye tevakkuf edivermek ve yakanı paçanı çekmekten azade olmak... Müslim gayrimüslim kadınlara rahatını feda edivermek terbiye ve nezaketin ekmelidir. Bazı kimseler istediğim yerde oturup istediğim mahalde gezerim bana kim ne karışır diyerek bir takım mugayir-i âdâb evzâ ve harekâtında alafranga namıyla hoş gibi hatada bulunur.[54]

İstanbul'da sosyal hayatın farklı alanlarında ortaya çıkan alaturka-alafranga ikilemi İstanbul şehir hayatına yeni giren ulaşım vasıtalarında riayet edilecek âdâb-ı muaşeret kurallarında da kendini göstermektedir. Öncelikli amaç herhangi bir kargaşaya mahal vermeden herkesin bu araçları kullanmasını temin etmek olmakla beraber, bunu sağlamak üzere belirlenen basit kurallar bu ikilemi görünür kılmaktadır. Alafranga âdâb-ı muaşeret üzerine yazan Ahmed Midhat, trende en prestijli yerlerin cam kenarı olduğunu, buraya oturma hakkının vagona ilk binene ait olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca pencereyi açma ve kapama hakkı da bu kişiye aittir. Sonradan gelen kişinin bu kişiyi kaldırma hakkı yoktur. Yaşlı ya da hasta birisi için dahi burada oturan kişinin kalkması istense, kişi kalkmak mecburiyetinde değildir. Ancak kalkarsa bu nezaket olarak kabul edilmektedir. Yine burada oturan kişiyi, kimse pencereyi açmaya ya da kapatmaya zorlayamaz. Ahmed Midhat, tren yolculuğunda temel

54 İbrahim Edhem, *Rehber*, s. 49-51.

17- Trenle seyahat (İBB, Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 155)

ilkeyi "Şimendifer seyahatlerinde hakkında mecbur olduğunuz adaptan başka nezaketen hiçbir fedakârlığa mecbur değilsiniz."[55] şeklinde özetlemektedir. Öte yandan Hasan Bahri, pencere kenarında oturan kimsenin kendi arzusuna göre açıp kapatmasının âdâba uygun olmadığını ifade etmektedir. Yine Lütfi Simavi, pencere yanında oturan kimsenin pencereyi açıp kapama konusunda diğerlerinin fikrini almasının âdâb-ı muaşerete uygun olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla trende uyulması gereken âdâb-ı muaşeret kuralları konusunda hem toplumsal pratikte hem de dönemin âdâb-ı muaşeret kitaplarında alafranga-alaturka ikileminden kaynaklanan farklılıklar görülmektedir. Alafranga âdâb-ı muaşeret kaidelerinin genellikle haklar ve sorumluluklar etrafında belirlendiği, Osmanlı geleneksel yaşam tarzında ise âdâb-ı muaşeret kurallarının ahlaki davranış, fedakârlık, nezaket ve saygı esasında belirlendiği görülmektedir. Bunun için kişinin hakkı dahi olsa bazı hususlarda fedakârlık yapması nezaket olarak addedilmekte ve tavsiye edilmektedir.

ORTAK YAŞAM ALANLARI: MESİRE, TİYATRO VE DENİZ HAMAMLARI

Osmanlı'da ortak yaşam alanları denilince ilk akla gelen yerler, mesireler, kahvehaneler, hamamlar ve çarşılardır. Bu mekânlarda uyulması istenen âdâb-ı muaşeret kuralları için "kamusal alan" ya da "eğlence" başlığı altında genel bir çerçeve belirlemek oldukça güçtür. Bu mekânlar, mahrem alan olarak tanımlanan ev hayatının dışında yer almasına rağmen tam anlamıyla bu alanın karşıtı değildirler. Evin dışında olan mekânların cinsiyet esasına göre düzenlenmesi ve ayrışması bu tür mekânları tamamen mahremin dışında tutmaya engeldir. Örneğin, Osmanlı kahvehanesi erkek sosyalliği için önemli bir mekân iken fonksiyonel olarak temizlik mekânı olan hamam da Osmanlı kadınının kahvehanesi hükmündedir. Bu nedenle bu tür mekânlara "ortak yaşam alanları" demek daha uygun gözükmektedir. Öte yandan, bu tür mekânları modern anlamda eğlence mekânları olarak tanımlamak da güçtür. Özellikle geleneksel Osmanlı yaşayışında zaman tanzimi iş ve eğlence olarak ayrışmamıştır.

XIX. yüzyıl Osmanlı reform sürecinde çalışma zamanını tanımlı hâle getirerek boş zaman aktiviteleri olarak ifade edilen diğer faaliyetlerden ayırma konusunda çalışmalar olmasına rağmen dönemin âdâb-ı muaşeret kitaplarında boş zaman aktiviteleri ya da eğlence mekânları gibi başlıklar öne çıkmamaktadır. Bu durum, Osmanlı âdâb-ı muaşeret kitaplarında genellikle tematik bölümlendirmeler yapılmamış olması ile açıklanabilir. Fakat bu kitaplarda birbiri ile ilgili başlıkların arka arkaya sıralandığı görülmektedir. Öte yandan, tiyatro, piknik, deniz hamamları, at yarışları, kahvehaneler, restoranlar ve gazinolar gibi mekânlarda ve ortamlarda uyulması gereken âdâb-ı muaşeret ile ilgili başlıklar bu kitaplarda genellikle dağınık olarak yer almış ve birbirinden bağımsız olarak ele alınmıştır. İstisnai olarak Resulzade Hüseyin Hüsnü Fransızcadan tercüme ettiğini ifade ettiği *Nezaket ve Usul-i Muâşeret: Kavâid-i Âdâb* isimli kitabında "Teneffüs Vakitleri" başlığına yer vermekte ve bu başlık altında geziler, konuşma, jimnastik ve kumardan bahsetmektedir. Resulzade bu vakitlerin dinlenme, zihinsel rahatlama ve sağlık açısından önemli olduğunu ifade etmekte ancak kumarı bunun dışında tutmaktadır.[56]

Önde gelen âdâb-ı muaşeret kitabı yazarlarından Ahmed Midhat, Amasyalı İbrahim Edhem, Hasan Bahri ve Lütfi Simavi kitaplarının faklı bölümlerinde gezinti, tiyatro, deniz hamamları, piknikler, gösteriler, at yarışları, avcılık, kahvehaneler, restoranlar, gazino ve yazlık gibi konular hakkında yazmaktadırlar. Ancak bu gibi yerlerde riayet edilecek âdâb-ı muaşeret konusunda yazarların tavrı dikkat çekicidir. Bu alanlar çoğunlukla

55 Ahmed Midhat, *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti*, s. 17-18.

56 Resulzâde Hüseyin Hüsnü, *Nezaket ve Usul-i Muâşeret: Kavâid-i Âdâb*, İstanbul 1306, s. 13.

18- İstanbul'da bir deniz hamamı (İBB, Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 157)

alafranga âdâb-ı muaşeretinin geçerli olduğu Avrupai sosyalleşme alanları olarak görülmektedir. Fakat Avrupai yaşam biçiminin Osmanlı ailesi ve sosyal yaşamı için yıkıcı olduğu gerekçesiyle yazarlar alafranga bazı âdâb-ı muaşeret kurallarının uygulanmasını istememektedirler. Bu nedenle özellikle Avrupai eğlence biçimleriyle ilgili muaşeret kurallarını açıklarken bazı çekincelerini, uyarılarını ve hatta eleştirilerini de yazmaktadırlar. Resulzade'nin ifadesiyle "Kaide-i itidale riayet şartıyla eğlencelerin de bir vakt-i muayyeni vardır."[57]

Ortak eğlence mekânlarında alafranga âdâb-ı muaşeretin hâkim olmaya başlaması, bazı hususlarda karışıklıklara neden olmuştur. Örneğin, buralarda masrafların ödenmesi konusunda Osmanlı geleneği ve Avrupa âdâb-ı muaşereti arasında büyük farklar mevcuttur. Osmanlı geleneğinde, ortak yenilen içilen ya da ortak istifade edilen mekânlarda ödemenin yapılması yani masrafların karşılanması ikram ve izzet kabilinden kabul edilmektedir. Ahmed Midhat'ın ifadesine göre Avrupa âdâb-ı muaşeretinde kardeşler arasında dahi ikram, izzet ya da ısmarlama söz konusu değildir. İki kardeş Avrupa'da bir kafeye gittiğinde bir kahve dahi içmiş olsalar her biri sadece kendi masrafını ödemektedir.[58] Bu uygulama özellikle İngiltere'de yaygın olduğundan buna "İngiliz usulü" denmektedir. Osmanlı geleneğindeki bazı ikram ve ısmarlama usullerini abartılı bulan Ahmed Midhat, kişiyi belirsizlikten ve gereksiz harcamalardan kurtardığı için İngiliz usulünü beğenmektedir.

Mesire

Osmanlı sosyal hayatında önemli bir yere sahip olan mesire, modern anlamda piknikten farklıdır. Osmanlı kaynaklarında, mesire tenezzüh ve teferrüc eylemleri ile anılmakta ve "seyr" kelimesinin Arapça ism-i mekânı olarak kullanılmaktadır. Bu anlamda mesire bir eylemin değil, mekânın adıdır. Piknik ise yapılan eyleme verilen bir isim olup gürültülü ve kirli şehir hayatından kırsal alanlara kaçış, dinlenme, eğlenme anlamında kullanılmaktadır. Bu nedenle piknik mekânsal olarak şehir hayatının dışında tanımlanmaktadır. Oysa modernleşme öncesi İstanbul mesireleri, fiziksel olarak kentsel kompozisyonun bir parçasıdır ve kentsel yaşamın içerisinde yer almaktadır.

XVII. yüzyıl seyyahlarından Eremya Çelebi suriçi İstanbul'da çok güzel bahçeler, kavun tarlaları ve çayırlar olduğundan bahsetmektedir. Evliya Çelebi de Atmeydanı, Silivrikapı, Topkapı, Haliç, Vefa, Fatih Camii çevresinde, Beyazıt Camii meydanında, Süleymaniye, Şehzade ve Ayasofya camilerinin çevresinde birçok mesire bulunduğundan bahsetmektedir. İstanbul'da mesire alanlarının birçoğu İstanbul'un önemli camileri etrafındadır. Dinlenme ve eğlence, dinî faaliyetlerden ve kutsal mekânlardan bağımsız değildir. Kadın ve erkekler için mesireye gitmek çoğu zaman türbe ve cami ziyareti ile iç içe gerçekleşmektedir. Örneğin, Eyüp hem önemli bir

57 Resulzâde, *Nezaket ve Usul-i Muâşeret*, s. 13.

58 Ahmed Midhat, *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti*, s. 543.

25- İstanbul'da bir mesire (Millingen)

mesiregâh hem de ziyaret merkezidir. İstanbul'un farklı mahallelerinden insanlar Eyüp Sultan Türbesi ve Camii'ni ziyaret ettikten sonra caminin çevresindeki mesire alanında vakit geçirmektedir. Modern şehir hayatında ise piknik bir eğlence faaliyeti olarak dinî olandan ayrılmış ve şehrin dışına taşınmıştır.

XVIII. yüzyılda mesire kültürünün yaygınlaşması ve Osmanlı siyasi elitinin de mesire kültürüne dâhil olmasıyla birlikte hem siyasi otoritenin mesirelere dair düzenlemeleri arttırdığı hem de mesire âdâbına dair daha fazla yazıldığı görülmektedir. Bu dönemden itibaren mesireler hem avam hem de havas için önemli bir eğlence merkezi hâline gelmiştir. Havasın mesire kültürüne dâhil olması ile birlikte mesireler, kibarlığın ve zarafetin gösterildiği mekânlar hâline gelmiş ve burada riayet edilecek âdâb-ı muaşeret kuralları artmıştır. Mesire alanlarında uyulması gereken en basit âdâb-ı muaşeret kuralları; yolda karşılaşılan kimselere selam vermek, karşılaşılan kimseyi konuşmaya tutarak meşgul etmemek, bir kişiye birden fazla kez rastlandığında sadece ilk gördüğünde selam vermek, tanıdık olmayan kimselerle konuşmamak ve müzik başladığında müziği dinlemek şeklinde özetlenebilir.

Mesirelerde çoğunlukla geleneksel Osmanlı âdâb-ı muaşereti hâkimdir. İstanbul âdâb-ı muaşeretini yazan Amasyalı İbrahim Edhem'e göre mesireler cinsiyet esasında mekânsal ayrışmanın olduğu mekânlardır ve Osmanlı makamlarının doğrudan kontrolü altında bulunmaktadır. Ahmed Cevad da *Bizde Kadın* (1328/1910) isimli kitabında "Mesirelerde erkek ile gezmeye çıkmış bir kadına tesadüf etmek enderdir. Hele erkekli kadınlı bir ailenin bir masa etrafına iskemle koyup oturmaları zabıtaca memnûdur!"[59] demektedir.

Öte yandan, Ahmed Midhat Avrupa âdâb-ı muaşereti hakkında yazdığı kitabında mesireleri tüm katılımcıların masraflarını kendi ödediği, kadın ve erkeklerin birlikte eğlendiği, yaşlı kadınlar hariç tüm kadınların koruma, saygı ve harcamalar açısından bir erkeğin himayesinde oldukları mekânlar olarak tasvir etmektedir. Aslında Ahmed Midhat'ın bahsettiği Avrupa eğlence kültürünün önemli bir veçhesi olan pikniklerdir ve pek çok açıdan Osmanlı mesire kültüründen farklıdır.

Diğer yandan, XX. yüzyılın başında Osmanlı mesire kültürünün değişmeye başladığı ve dönemin dergilerinde bu değişimin beklendiği dikkati çekmektedir. Mesudet Bedirhan *Kadınlar Dünyası* (1920) dergisinde "Aile Tenezzühleri" başlığı altında yazdığı yazıda doğuda aile gezintilerinde cinsiyete dayalı mekânsal ayrışma olduğunu, Batı'da ise kadın ve erkeğin hayatı paylaştığını ifade etmektedir. Mesudet Bedirhan'a göre Osmanlı kadını sürekli hastadır ve bu nedenle de çocuklar ilgiden mahrum kalmaktadır. Bedirhan, çözüm olarak da Osmanlı mesiresinin Avrupai pikniğe dönüşmesini, Avrupa'da olduğu gibi tüm ailenin birlikte gezintiye çıkmasını önermektedir.[60]

XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı kadınının görünürlüğü mesireler gibi farklı vesilelerle artmıştır. Ancak, dönemin âdâb-ı muaşeret kitapları kadınlarca riayeti lazım gelen âdâb-ı muaşeret konusunda nadiren yazmışlar, yazdıklarında ise Osmanlı kadınından ziyade Avrupalı kadını esas almışlardır. Osmanlı kadınları kendilerine yol gösteren bir âdâb-ı muaşeret kitabı olmasa da dönemin süreli yayınları ve farklı tecrübeler yoluyla gündelik hayatlarında alafranga âdâb-ı muaşereti benimsemeye başlamışlardır. Said Bey'in gündelik hayatını yazan Paul Dumont, orta hâlli bir Osmanlı memurunun eşinin gündelik hayatının Avrupa görgü kitaplarında resmedilen Avrupalı kadının gündelik hayatından çok farklı olmadığını göstermektedir. Dumont'a göre Said Bey'in eşinin oldukça yoğun bir sosyal hayatı vardır. Diğer kadınları ve komşuları ziyaret, kutlamalara katılmak, partilere gitmek, dönemin

59 Ahmed Cevad, *Bizde Kadın*, İstanbul 1328, s. 25.

60 Mesudet Bedirhan, "Aile Tenezzühleri", *Kadınlar Dünyası*, 100/6 (24 Ağustos 1339-4 Şevval 1339), s. 3-5.

önde gelen mesire yerlerinden Çamlıca'ya çıkmak, Şehzadebaşı'nda tiyatroya gitmek, Beyoğlu'nun şık caddelerinde vitrin bakmak Said Bey'in eşinin en sevdiği faaliyetlerdir.[61] Hiç şüphesiz Said Bey'in hanımı bu alışkanlıklarında ve faaliyetlerinde yalnız değildir ve pek çok Osmanlı kadının da benzer alışkanlıkları vardır.

Tiyatro

XVIII. yüzyılda Avrupa'ya gönderilen elçiler aracılığıyla tiyatro ile tanışan Osmanlı sarayı, verdiği imtiyaz ve maddi yardımlarla Pera'da tiyatro kurma girişimlerini desteklemiştir. Ancak hem sarayda hem de Pera'da kurulan tiyatrolar toplumun belirli bir kesimine, yabancılar ve yabancı dil bilen üst düzey kesime hitap etmiş, tiyatroya gitmek Avrupa başkentlerinde olduğu gibi bir statü göstergesi olmuştur.[62] Naum Duhani, devlet adamları ve padişahların tiyatroya büyük ilgi duyduklarını, Naum Tiyatrosu'na İstanbul'daki bütün siyaset adamları, diplomatik çevrelere mensup kişiler ve kibar takımının üyelerinin ilgi gösterdiğini ifade etmektedir.[63]

Tiyatro medeni hayatın en önemli unsurlarından biri olarak görülmektedir. Ahmed Midhat ve Namık Kemal gibi Osmanlı aydınları tiyatronun bir eğitim aracı olarak Osmanlı toplumunun dönüşümüne katkı sağlayabileceğini düşünmektedirler. Onlar, tiyatronun sadece kibar zümre olarak addedilen sınırlı bir zümre tarafından değil, eğitilmesi ve medenileştirilmesi gereken halk tarafından da ilgi görmesini istemektedirler. Fakat tiyatro yeni bir form olduğundan, tiyatro âdâbı Avrupa ile ya da Avrupalılar ile doğrudan teması olmayan pek çok Osmanlı tarafından bilinmemektedir.

Öte yandan, tiyatro hem Osmanlı'nın son döneminde hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarında ayrıcalıklı bir grubun sanatı olarak kalmaya devam etmiştir. Tiyatro, çoğu zaman oyun izlenen mekândan ziyade toplumun elit zümreleri için sosyalleşme, eğlence ve alafranga âdâb-ı muaşereti tatbik alanı olmuştur. Alafranga âdâb-ı muaşeretin İstanbul'da olur olmaz her yerde uygulanmasından rahatsızlık duyan Amasyalı İbrahim Edhem, tiyatroyu mesire gibi bir eğlence yeri olarak tanımlamakta, alafranga muaşerete herhangi bir atıfta bulunmadan tiyatroda uyulması gereken nezaket kurallarından bahsetmektedir.

Amasyalı İbrahim Edhem ayrıca oyun esnasında yüksek sesle konuşmamak ve gülmemek, aşırı şaşkınlık göstermemek, sahnedeki konuşmalara cevap vermemek ve aktörlerle konuşmaya kalkışmamak, ayakları yere vurmamak gibi tiyatro âdâbına dair en genel ve en basit kurallardan bahsetmektedir.

Öte yandan, pek çok âdâb-ı muaşeret kitabında Avrupai bir sanat olarak Osmanlı gösteri dünyasına giren tiyatronun âdâb-ı muaşereti yine Avrupai referanslarla belirlenmektedir. Matbaa-i Askeriye tarafından yazar ismi verilmeksizin Osmanlı askerî zümresi için hazırlanan *Usul ve Âdâb-ı Muâşeret*'te "Avrupa'da operalara ve büyük tiyatrolara âdeta bir kibar salonuna gider gibi gidilir."[64] denmektedir. Londra'da gözlemlerde bulunan bir Osmanlı bürokratı da, tiyatro teşrifatının ne kadar ağır olduğunu "Tiyatroya giden seyirciler Pazar günleri gibi özel günlerde giydikleri hususi şık elbiselerini giyerler. Beyaz boyun bağı, yelek ve siyah pantolon giymek âdetlerinden olup hilafına hareket edenleri aralarına kabul etmeyip geri gönderirler."[65] sözleriyle ifade etmektedir. Osmanlı askerî zümresi için yazılan *Usul ve Âdâb-ı Muâşeret*, askerî sınıfın âdâb-ı muaşeret kuralı olarak cumalık elbise ile tiyatroya gitmesi gerektiğini ancak İstanbul'da cumalık elbise ile gidilecek kadar büyük bir tiyatro olmadığını iddia etmektedir. Kitap, İstanbul'daki tiyatrolara giderken cumalık elbise ile gitmemeyi, gündelik sivil kıyafet ile gitmeyi tavsiye etmektedir.

Ortak yaşam alanlarında uyulması gereken en önemli kurallardan biri de tütün kullanımıdır. Tütün kullanımı, sofra, salon, yolculuk, tiyatro gibi farklı alanlarda farklı muaşeret kuralları gerektirmektedir. Osmanlı'da tramvay, tren, vapur gibi ortak yaşam alanlarında tütün kullanımı tavsiye edilmemekle birlikte serbesttir. Öte yandan dönemin Avrupa'sında kamu ve özel alanlarda tütün kullanımının belirli kurallara bağlandığı, tütün için özel mekânlar tahsis edildiği görülmektedir. Tiyatroda da tütün kullanımının yasak olduğu ve sigara için özel mekânlar tahsis edildiği bilinmektedir. Ayrıca bu mekânlara kadınlarla girmek yasak olup kadınlarla gezinti için özel mekânlar tahsis edilmiştir.

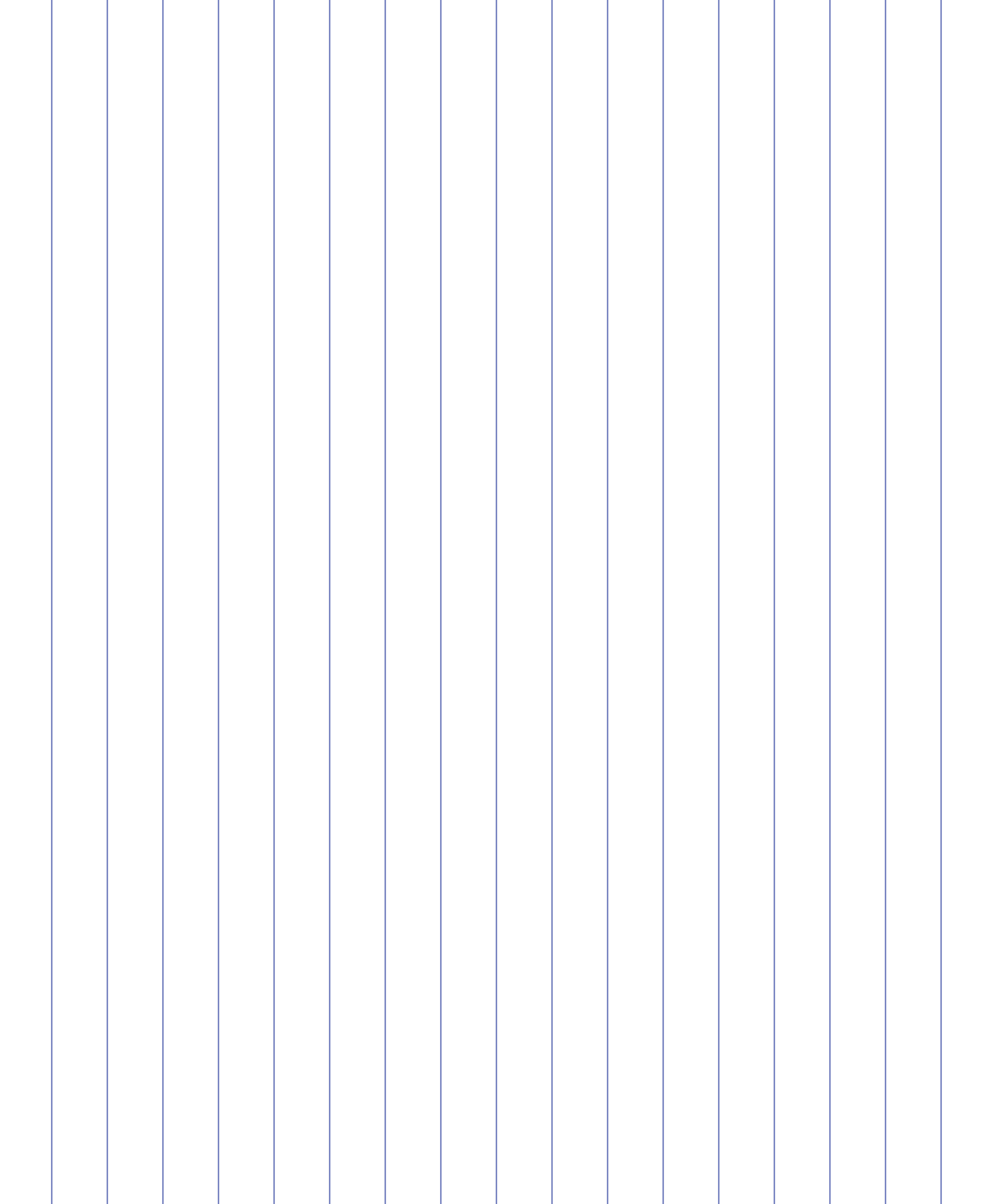
61 Paul Dumont, "The Everyday Life of an İstanbul Townsman at the Beginning of the Twentieth Century", ed. Albert Hourani, Philip S. Khoury and Mary C. Wilson, *The Modern Middle East*, Berkeley 1993, s. 282.

62 Dilek Özhan Koçak, *Osmanlı Tiyatrosu: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Kültürel Dönüşümün Sahnesi*, İstanbul 2011, s. 199-200.

63 Said Naum Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler: 19. Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topoğrafyası,* çev. Ahmet Parman, İstanbul 1984, s. 62.

64 *Usul ve Âdâb-ı Muâşeret*, İstanbul 1327, s. 44.

65 Fikret Turan, *Seyahatname-i Londra: Tanzimat Bürokratının Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*, İstanbul 2009, s. 53.

AFETLER VE SOSYAL YARDIMLAŞMA

KIZIL VE BEYAZ AFET DÖNEMLERİNDE TOPLUMSAL HAYAT

KEMALETTİN KUZUCU*

Braudel İstanbul'un bir kent değil, bir yığılma bölgesi, kentsel bir dev olduğunu ileri sürer. Bizans'tan Türk devrine miras kalan bu yapının bugün de devam ettiği söylenebilir. Deprem ve şiddetli soğuklar bir yana bırakılırsa, şehrin tarihi boyunca meydana gelen ve uzun süreli ya da geçici sosyal ve ekonomik krizlere yol açan bunca salgın hastalık, yangın ve kuraklığın temel nedeni bu yığılmadır. Hatta ilk bakışta şehrin coğrafi konumunun gereği gibi görülen şiddetli yağmur, dolu ve yıldırım gibi semavi olayların aslında insanların tabii çevreyi değiştirmesinin sonucu olduğu da bilimsel bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında aşırı nüfus yoğunluğunun birtakım afetlere davetiye çıkardığını söylemek yanlış olmasa gerek. Gündelik hayatın her safhasını etkileyen doğal ve sosyal afetlerin yaptığı tahribatın, savaşların verdiği zarara denk olduğu, hatta daha ağır sonuçlar doğurduğu Roma çağından itibaren her devirde ifade edilegelmiştir. Bu yazıda, İstanbul'daki afetler silsilesinden, yangınlar ile şiddetli soğuklar ve seller üzerinde durulmuştur.

İstanbulluların Ateşle İmtihanı: Yangınlar

İstanbul yangınlarının sebepleri her devire göre farklılık göstermektedir. Bizans döneminde insanoğlunun dikkatsizliği sonucu çıkan yangınlar genellikle az hasarlarla atlatılmıştır. Yıldırım ve deprem gibi doğal afetler de bazen yangına yol açmıştır. Özellikle depremler esnasında ısınma sistemlerinin kontrolden çıkması nedeniyle meydana gelen yangınlar birçok yapıya zarar vermiştir. Fakat Bizans döneminde isyan ve ihtilaller sırasında kasten çıkarılan yangınlar daha yaygındır ve sonuçları açısından daha yıkıcı olmuştur. Ayaklanmaların sebepleri ise yöneticilerden duyulan hoşnutsuzluk, savaşlardaki mağlubiyet, önceki imparatorun varislerinin tekrar tahta geçme arzusu ve iç politikadaki yanlış uygulamalar şeklinde sıralanabilir. Öte yandan Hristiyanlığın Katoliklik ve Ortodoksluk olarak ikiye ayrılmasından sonra taraflar arasında baş gösteren gerginlik zaman zaman çatışmaya dönüşmüş, dindaşlarını acımasızca katleden Latinler şehri defalarca yakmışlardır.

Yangın muhalif kesimlerin intikam aracı olarak görülmüştür. İmparatorlukta Ortodoksluğun kurucusu sayılan ve Hristiyanlığı Roma'nın resmî dini ilan eden I. Theodosios'un kararını kabul etmek istemeyen diğer dinî gruplar tepkilerini, Hristiyanlığın en önemli kurumlarını yakarak göstermişlerdir. Örneğin 388 yazında Ayasofya'nın güneyindeki patriklik sarayının Aryanistler tarafından yakılması bunlardan birisidir. Dinî kargaşanın sebep olduğu isyanlar Theodosios'un ölümünden sonra da devam etmiş, Arkadios zamanındaki bu türden bir isyan sırasında (404), öncekilere göre daha sağlam ve büyük olmak üzere üçüncü defa inşa edilmiş olan Ayasofya, kuzey yönündeki Senato binası ile birlikte yakılmıştır.[1]

Bizans dönemi yangınları genellikle bugünkü Beyazıt, Süleymaniye, Divanyolu, Unkapanı, Eminönü ve Haliç bölgelerinde etkili olmuştur. Ekonominin ve ticari ulaşım merkezlerinin önemli bölgelerinden olan Haliç'teki limanlar çevrelerindeki sur ve mendireklerle korunaklı olmalarına rağmen, bir kısmı burada başlayan, diğerleri de buradan beslenen yangınlar limanlara büyük zararlar vermiş, iktisadi hayatı sekteye uğratmıştır. Çünkü burada sadece limanlar değil, malların yüklenip boşaltılması kolay olsun diye genellikle kıyı şeridinde inşa edilmiş olan ahşap depolar ve tahıl ambarları da zayi olmuştur.[2] Erzak ve diğer tüketim mallarının kül olması, halkın aylarca sürecek açlığa ve pahalılığa sürüklenmesi demekti. 475 tarihli yangında ise, içerisinde çok değerli eserler bulunan Lausus Sarayı ile İmparator Iulianos'un yaptırdığı 120.000 ciltlik kütüphane yanmıştı.[3] Bu eserlerin kaybı entelektüel

* Marmara Üniversitesi

1 Alfons Maria Schneider, "Brände in Konstantinopel", *BZ*, 1941, c. 41/2, s. 383.

2 Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek, İstanbul 1998, s. 7, 16.

3 Birsel Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, ed. Sait Öztürk, İstanbul, ts., s. 33.

hayatın duraklamasına neden olmuştur. Siyasi tarih ve kültür tarihi çalışmalarına ışık tutacak binlerce kaynağın yok olması tarih yazıcılığı açısından tarifsiz bir kayıptır.

Yangınlar idari birtakım krizler doğururken, şehir dokusu zarar görmüş, ekonomik kayıplar halkın yaşamını olumsuz etkilemiştir. 532 tarihli Nika Ayaklanması sırasında meydana gelen yangınlarda Ayasofya Bazilikası neredeyse tümüyle yakılıp yıkılmış, aralarında Büyük Saray'ın Khalke kapısı, Aya İrini (Kutsal Barış) Kilisesi, Zeuksippos Hamamı, Augusteion Meydanı ve Konstantinos Forumu'nun da bulunduğu birçok kamusal mekân, sanat eseri ve gösterişli evler yok olmuştu.[4] İsyanın bastırılmasının ardından büyük imar faaliyetleri başlamış, bugünkü Ayasofya'nın yanı sıra Kariye ve Aya İrini kiliseleri ile Yerebatan ve Binbirdirek sarnıçları bu dönemde yapılmıştır.[5] Devletin gücünü yansıtan bu düzenlemeler halka moral aşıladığı gibi, daha planlı bir kent dokusu meydana getirildiği için bunları yangınların olumlu sonucu şeklinde değerlendirmek de mümkündür.

Yangınlar siyasi gelişmelere de tesir etmiştir. Sözgelimi 711-717 döneminde saray ihtilalleri ve anarşiye paralel olarak zuhur eden deprem ve yangınlar yüzünden şehir defalarca harap olmuş, Bizans'ın zayıflığından faydalanan Müslüman Araplar İstanbul'u bir kez daha kuşatmışlardı. Ne var ki, zaman zaman İstanbul'a büyük acılar yaşatan lodos bu defa şehrin lehine esmiş, şiddetli fırtına nedeniyle limandan ayrılmak zorunda kalan Emevîlerin erzak gemileri Bizanslılar tarafından Grejuva ateşiyle yakılmış, neticede Müslümanlar tam bir yıl süren bu kuşatmadan sonuç alamamışlardır. Sırrı hâlâ çözülememiş bir bileşim olan ve savunma amaçlı kullanılan Grejuva veya daha yaygın adıyla "Rum ateşi", düştüğü yerde suyun bile söndüremediği yangınlar meydana getirdiği için istilacıları uzaklaştırmış, ancak şehirde büyük yangınlar çıkması engellenememiştir.

Katolik Haçlıların 1204 yılındaki yağma ve katliamları sırasında çıkarılan yangınlar tarihin en büyük afetleri arasında zikredilmektedir. Dokuz yüzyıl boyunca Hristiyan dünyasının merkezi olan İstanbul günlerce süren yangınlar neticesinde bütün ihtişamını, zenginliğini ve sanat değerlerini bir daha geri getirilemeyecek şekilde kaybetmiştir.[6] Kendi dindaşlarından gördükleri bu hunharca saldırı İstanbullularda büyük bir zihniyet değişimine yol açtı. Bizans kamuoyu Haçlıların "Kraliçe şehir"e girişini toplumsal bir felaketin işareti olarak değerlendirdi. Sokaktaki Bizanslı, kendilerini İsa'nın askeri sayanların saldığı dehşetten sonra, artık şehrin kutsallığını kaybettiğine inanmaya başladı. Yangınlar, tecavüzler ve sayısız iğrençliğin boyutları idrak edildikçe Latinlere nefret arttı. Kısacası, öteden beri Latinlere karşı duyulan güvensizlik, şüphe ve kin bundan böyle düşmanlığa dönüşmüştür.[7] Osmanlıların fethinden sonra bir kısım Rumların "İstanbul'da Latin serpuşu görmektense Türk sarığı görmeyi tercih ederim" yaklaşımını benimsemesi bu nefretin en güzel ifadesidir.

1- Beyazıt Yangın Kulesi

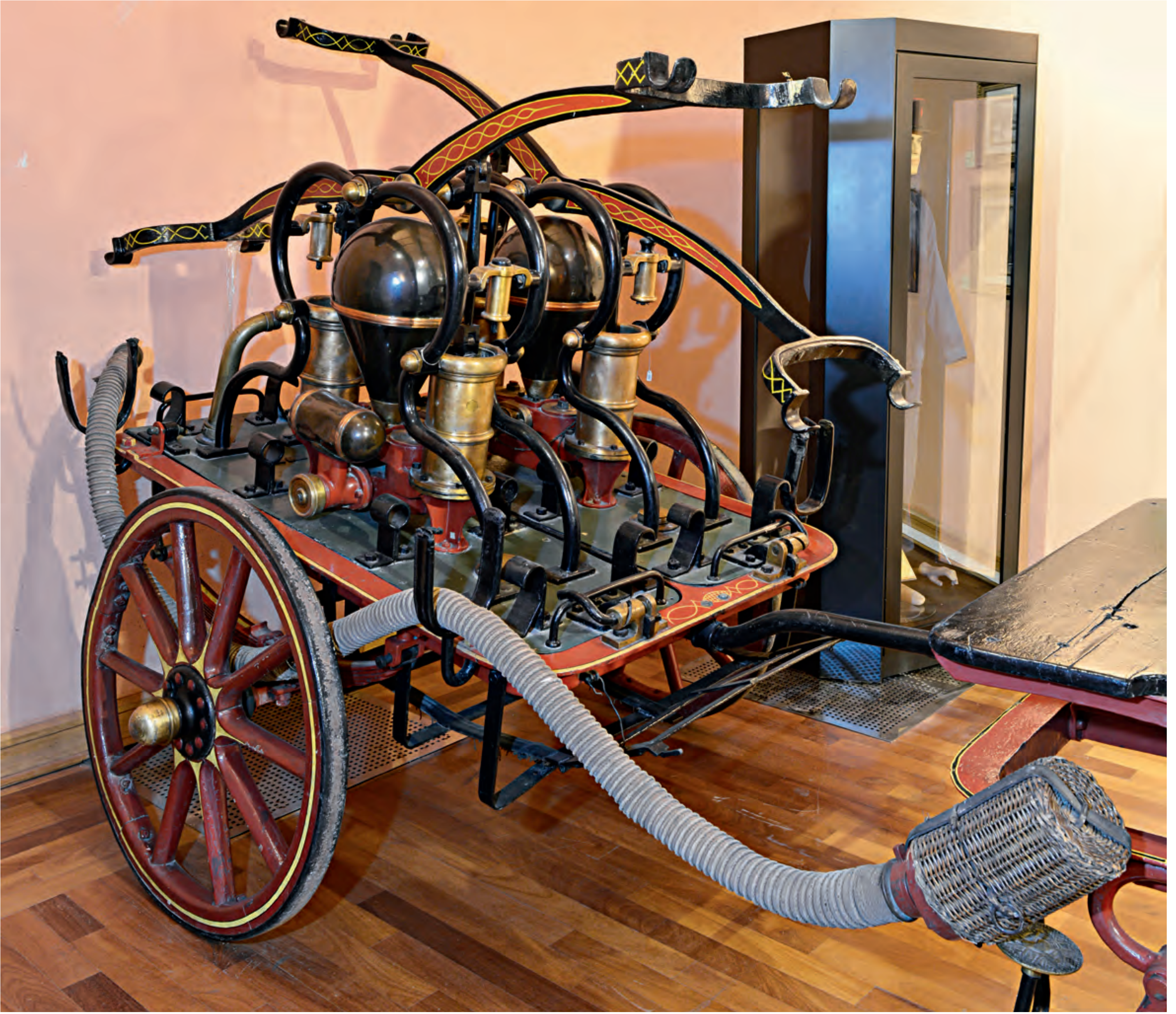
Saraylar ve kamu binalarının zarar gördüğü büyük yangınlar ve akabindeki inşa ve tamir sürecinde, senatonun çalışmaları ve bürokrasi aksamış, resmî tören ve festivaller bir süre icra edilememiştir. Mabetlerin yanması toplu ibadetlerin aksamasına sebep olurken, toplum psikolojisi de sarsılmıştır. Bizanslılar yangın

4 Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, İstanbul, ts., c. I, s. 77-79; Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 34.

5 Schneider, "Brände in Konstantinopel", s. 384.

6 Işın Demirkent, "İstanbul-Tarih-Kuruluşundan Fethe Kadar", *DİA*, XXIII, s. 211; Schneider, "Brände in Konstantinopel", s. 386-387.

7 Mustafa Daş, *Bizans'ın Düşüşü*, İstanbul 2006, s. 21, 33.

2- Hidroforlu tulumba (XIX. yüzyıl) (İBB İtfaiye Müzesi)

olgusunu, tıpkı diğer afetler gibi Tanrı'nın gazabı olarak değerlendirmişlerdir. İnanışa göre, bazen halkın dinden uzaklaşmasına, kimi zaman da imparatorun yanlış politikalarına öfkelenen Tanrı, yangın belasıyla insanları imtihan etmekteydi. Bunun ile birlikte afet sonrasındaki toparlanma ve yeniden imar faaliyetleri de ilahi bir lütuf olarak değerlendirilir, kulların pişmanlığını gören Tanrı'nın onlara acıyarak yardım gönderdiğine inanılırdı. Ayasofya'nın yapılışında Tanrı'nın verdiği ilham, onun yardımlarının en büyük kanıtı olarak görülmüştü.[8]

8 Frank Vercleyen, "Bizans Döneminde İstanbul'da Depremler: Halk Üzerinde Etki", çev. Feda Şamil Arık, *TAD*, 1997, c. 19, sy. 30, s. 308.

Ahlaksızlığın iyice ilerlediği 472 yılında gökten kül yağması ve evlerin üzerlerinin dört parmak külle kaplanmasını İmparator Leon, küçük erkek çocuklara yapılan cinsel istismar yüzünden Tanrı'nın kendilerine verdiği bir ceza olarak nitelendirmişti. Panik içerisinde Tanrı'ya yakaran ahali de aslında gökten ateş yağdığını fakat Tanrı'nın merhametinin bunu küle çevirdiğini ileri sürerek imparatorun düşüncesine katılmıştı.[9] Bizans döneminde büyük denilebilecek yangınların sonuncusu olan 1434 afetinde en görkemli ve önemli yapılarından biri olan Ayvansaray'daki Blakhernai Kilisesi ile aynı adlı

9 Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 22.

mahallenin ve sarayın kül olması da papazlar ve ahali tarafından uğursuzluk olarak değerlendirilmişti.[10] Nitekim bir süre sonra Türklerin İstanbul'u ele geçirmesi bu düşüncedekiler için şaşırtıcı olmamıştı.

Öte yandan her afeti daha büyük bir afetin izleyeceği de yaygın bir inanıştı. Örneğin tarihçi Niketas, acımasızlığı ile tanınan Andronikos Komnenos'un (1183-1185) tahtı ele geçirmeye çalıştığı günlerde gökyüzünde bir kuyrukluyıldız belirmesi olayını, onun tahta çıkmasından sonra İstanbul'un ve imparatorluğun başına gelecek felaketlere yorumlamıştı. Niketas bunu siyasi bir felaketin habercisi olarak izah etmiş ise de, Ortaçağ'da bu tür olaylar uğursuzluk alameti ve doğal afetlerin işareti olarak değerlendirilmiştir.[11] Pek çok tarihçinin -bugün önemsiz gördüğümüz- böyle olaylara eserlerinde yer vermeleri bu düşüncenin ürünüdür. Dahası, bu algı Yeniçağ Avrupa'sında da görülmekte, hatta aşağıda anlatılacağı üzere, benzer inanış biçimlerine Osmanlı toplumunda da rastlanmaktadır.

Türk İstanbul'unda sıklığı ve tahrip sahasının genişliği bakımından Bizans dönemindekinden daha etkili olan yangınlar idari, ekonomik, sosyolojik, psikolojik, kültürel, sanatsal ve folklorik açılardan derin izler bırakmıştır. "Anadolu'nun salgını İstanbul'un yangını" düzgüsü, afetin yoğunluğunu en güzel biçimde vurgulamaktadır. Osmanlı döneminde yangınlar genellikle dikkatsizlik, acemilik ve ihmal sonucu çıkmıştır. Evlerin ısınma sistemleriyle mutfaklarda meydana gelen kazalar, ateşe dayalı üretim yapan imalathanelerdeki hatalar, kahvehane veya bekâr odalarında içilen tütün artıklarının söndürülmeden atılması, çeşitli büyüklüklerde yangınlara sebebiyet vermiştir. Kasten çıkarılan yangınlar ise genellikle efendilerine kin duyan besleme ve uşakların fesatlığından, hırsız ve yağmacıların kasıtlarından ve mazlumların zalimlerden intikam alma düşüncelerinden ileri gelmiştir.[12] Ancak bu tür yangınlar daha ziyade gayrimüslim muhitlerinde görülmekteydi. Padişahtan veya onun atadığı bir yöneticinin idaresinden hoşnut olunmadığı durumlarda ya da bir yöneticiyi koltuğundan indirmek kastıyla çıkarılan yangınlar da vardır. Patrona İsyanı, Alemdar Vakası ve yeniçeri teşkilatının kaldırılması sırasında çıkarılan yangınlar da sabotaj kaynaklı yangınlara örnek gösterilebilir. Tanzimat'tan sonra petrol, havagazı, elektrik ve kalorifer sistemlerinin

3- Mekanik su püskürtme monitörü (Askerî dönem) (İBB İtfaiye Müzesi)

yaygınlaşması yangın sebeplerine yenilerini eklemiştir. Széchenyi Paşa'nın itfaiyeyi yeni bir anlayışla düzenlediği II. Abdülhamid döneminde sigortadan fazla para almak düşüncesiyle kasten çıkarılan yangınlar görüldüğü gibi, bazı yangınlar da halkı sigortaya özendirmek isteyen şirketler tarafından çıkarılmaktaydı. II. Abdülhamid'in yaptırdığı araştırma sonuçları ve saraya gelen jurnaller, sigorta yolsuzluğunu açık biçimde göstermekteydi.

Yangınların genişleyerek bir felakete dönüşmesi ise, genel olarak üç etkene bağlanabilir: Bunlar, geleneksel ahşap mimarisinin yaygınlığı, başta poyraz olmak üzere sert esen rüzgârların sıklığı ve itfaiye hizmetlerinin yetersizliğidir. Ahşap yapı tekniğinin tercih edilmesinin sebeplerine gelince, her şeyden önce düşük maliyetli olması, malzemesinin kolay tedarik edilebilmesi ve zevke göre işlenmeye yatkın olmasıydı. Yangın ve diğer afetlerin bir ilahi cezalandırma yöntemi olduğu inancı Müslüman Türk toplumunda da yaygındı. Toplu ölümlere ve büyük maddi kayıplara yol açan afetler kıyamet belirtisi ve ilahi bir uyarı olarak nitelendirilmiştir. Mesela 1660 yangınına tanıklık eden Mehmed Halife'ye göre

10 Schneider, "Brände in Konstantinopel", s. 388.

11 Muharrem Kesik, "İstanbul'da Doğal Afetler (1100-1250)", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, ed. Sait Öztürk, İstanbul ts., s. 69.

12 Hrand D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *TD*, 1973, sy. 27, s. 60.

4- İstanbul tulumbacıları (Zonaro)

5- Tulumbacılar

6- At arabalı tulumbacılar (İBB İtfaiye Müzesi)

7- Yangın söndürmeye koşan tulumbacılar (İBB İtfaiye Müzesi)

bu felaket, halkın zenginliklerine mağrur olarak Hak yolundan sapması, birbirini aldatması, zina ve livatanın çoğalması, esnafın hileye saparak fakirleri gözetmeyi unutması, ilim adamlarının sahip oldukları bilginin gerektirdiği gibi davranmamaları yüzünden gelmişti.[13] 1782 yılında meydana gelen üç büyük yangından yola çıkan bir aydın ise, afetin sebeplerini *açık ve gizli* olarak ikiye ayırmıştır. Buna göre, yangınların açık sebepleri meteorolojik olumsuzluklar, yani aylardır yağmayan yağmur ile şiddetli esen rüzgârdı. Gizli sebeplere gelince, birincisi, sorunları yöneticiler tarafından önemsenmeyen ahalinin çektiği acıların intikamı; ikincisi erkek ve kadınların aşırı süslenmeleri ve dış görünüşe önem vererek Allah'ın emirlerine aykırı biçimde büyük ve gösterişli yapılar inşa etmeleri; üçüncüsü ise, müneccimlerin güneşin sararmasından, ayın kızarmasından ve rüzgârların değişken esmesinden çeşitli anlamlar çıkarmaya kalkışmalarıydı.[14] Islahatlar döneminde Hristiyan Avrupa'dan alınan yaşam biçimlerinin ve düşünce akımlarının benimsenmesi, örneğin feminizm akımıyla Müslüman Türk kadınına yeni bir kimlik kazandırılmaya çalışılması gibi eğilimler birer afet sebebi olarak telakki edilmiştir. Sadece iki yıl içerisinde Meclis-i Mebusan olarak kullanılan Çırağan Sarayı ile hükûmet merkezi Bâbıâli'nin peş peşe yanması, ardından Uzunçarşı ve İshakpaşa yangınlarının tarihî yarımadayı harabeye çevirmesi ve hatta Balkan

13 Mehmed Halîfe, *Târîh-i Gılmânî*, haz. Kâmil Su, Ankara 1986, s. 98-99.

14 Derviş Mustafa Efendi, *Harîk Risâlesi: 1782 Yılı Yangınları*, haz. Hüsamettin Aksu, İstanbul 1994, s. 50.

8- İstanbul'da bir yangının tasviri (İBB İtfaiye Müzesi)

savaşlarının patlak vermesi, 1910 yılında devlet kararıyla Hayırsız Ada'ya sürülen masum sokak köpeklerinin ahının tutmasına yorumlanmıştır. Öte yandan yangınları iktidardaki İttihatçıların uğursuzluğuna bağlayan bir muhalefet de vardı. Basındaki haberlerin veriliş tarzına ve yazarların üslubuna bakılırsa, meydana gelen her büyük yangın, İttihatçıların iktidardan gitmesinin yolunu açacağı gerekçesiyle muhalefet için yeni bir ümit olarak görülüyordu.

Kaynaklarda yangın anı ve sonrasındaki toplum yaşantısını yansıtan doyurucu bilgiler mevcuttur. Sözgelimi Mehmed Halife'nin 1660 yangınıyla ilgili tasvirinde herkesin kendi başının derdine düştüğünü, çocukların ebeveynine, ebeveynlerin evladına bakamadığını, ateş sönünceye kadar sersemlediklerini, şaşırıp kaldıklarını, üç günden beri açlıktan ve susuzluktan helak olma derecesine vardıklarını belirtir. Suyolları ve değirmenler de yandığından ne ekmek vardır ne de su. Halk dört beş gün kadar aç, susuz ve evsiz kalmıştı. Mehmed Halife sonra bir yolunu bulup Eyüp Sultan'dan ve Tophane'den bin bir güçlük ve sıkıntıyla kifayet miktarı ekmek ve yemiş getirip çoluğu çocuğu ile yakasını kurtardı. Aldıkları ekmek toprağa benziyordu. Daha sonra herkes bir yana dağılıp gitti.[15] Eremya Çelebi'ye göre, yangından yaklaşık iki ay sonra Varad'ın fethi haberi şehre ulaşıp üç gün kutlama yapılması dahi halkı mutlu etmeye yetmemişti. Aksine, pek çok askerin şehit olmasından ve yangından dolayı Köprülü'ye lanet okuyanlar bile çıkmıştı.[16] Yangını büyük bir kıtlık ve veba salgını izlemiş, daha sonra hayat normale dönmüştü. Bunların hepsinin ilahi bir imtihan olduğunu delirten Mehmed Halife, güçlükleri kolaylığa dönüştürecek kudrete sahip Allah'ın inayetiyle afetlerin bittiğini, ekmek ve gıda maddelerinin bollaştığını yazar.

15 Mehmed Halîfe, *Târîh-i Gılmânî*, s. 98-99.

16 Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", s. 72-73.

9- Beyazıt Kulesi (Flandin)

10- 1863'te Eminönün'de meydana gelen yangın (*L'Illustration*)

Yangınlar seyyah anlatılarının temel başlıklarından birisidir. Örneğin Fransız edebiyatçı Gautier'in 1852 tarihli Kasımpaşa yangınına ilişkin tasviri şöyleydi:

> Sokak, sarılmış yataklar taşıyan zenci kadınlar, sandıklar yüklenmiş hamallar, çubuklarını kurtarmış erkekler, bir eliyle çocuklarını sürükleyen öteki eliyle de bohçalarını taşıyan telaşlı kadınlarla doluydu; demir çengeller taşıyan memur ve askerler, tulumbalarını yüklenerek halk arasında koşuşan sakalar, yayaları gözetmeksizin yardımcı aramaya giden atlılar ortalığı doldurmuşlardı. Herkes birbirini itip düşürüyor ve çeşitli dillerde küfürler savuruyordu. Kargaşalık hüküm sürerken yangın tahrip sınırlarını genişleterek ilerliyordu.[17]

Son dönem aydınlarından Ruşen Eşref'in 1918 yangınıyla ilgili gözlemleri de şöyledir:

> Gece yarıları alev sellerinin önünde şiltelerin, bakır kap-kacakların, toprak testilerin, kırık koltukların; ürkmüş entarili çocukların, başı açık fırlamış anaların beyinlerinde kederlerinin yükü, ellerinde birer ehemmiyetsiz pırtı, ailelerine barınacak kovuk arayan babaların, kendini sürüyecek değnekten başka bir şeycik taşıyamayan ağababaların, torunlarının omzunda bükülekalmış inmeli ninelerin; veremiyle, zatülcenbiyle bayıla bayıla nasılsa ölüme mahkûm hayatını hiç olmazsa son bir ümitle bu alevlerden kaçırmaya çalışan o zavallı insanların hâli... Ne ateşten kurtardıkları şey belli, ne kursaklarına girecek lokmalar belli!..[18]

17 Théophile Gautier, *İstanbul* çev. Nurullah Berk, İstanbul 1975, s. 240.

18 Ruşen Eşref, "Yangın", *Vakit*, nr. 225 (3 Haziran 1918).

Yangın anlarının en önemli sorunlarından birisi genellikle seyir için toplanan ilgisiz kişilerin meydana getirdikleri izdihamdır. 1865 Şubat'ında Saint Benoit Kilisesi civarında bir marangozhanede başlayan yangın adı geçen kiliseyi de tutuşturmuş, bu esnada oraya birikmiş olan ahali ile tulumbacılardan toplam 45 kişi kilise duvarının üzerlerine devrilmesi sonucu ölmüş, 35 kişi de yaralanmıştı.[19] 1880 yılının başında Tophane'de meydana gelen yangında olay yerine çıkan bütün sokakların meraklı seyirciler tarafından doldurulması yüzünden evleri yananlar veya yakınlarının yardımına gitmek isteyenler yürümekte zorlandıkları gibi, tulumbacı ve sakalar da çalışamamışlardı. *Tercümân-ı Hakîkat*'e göre, yangın yerinde hiçbir işi gücü olmayan meraklılarla yağmacıların izdihamı kronik bir sorun hâlini almıştı. Kurtarma ekipleriyle seyirci ve yağmacıları birbirinden ayırmak cidden güçtü. Gazete, hükûmetten bu sorunu çözmesi için nöbetçiler görevlendirmesini istemiştir. Aynı olay sırasında, yangını haber vermek için Defterdar Yokuşu, Boğazkesen gibi bölgeleri işaret eden bekçilerin sayısının, gerçek adresi işaret edenlerden fazla olduğuna dikkat çekilerek, bu vurdumduymazlığın tekerrür etmemesi için köşklülerle bekçilerin ikaz edilmesi gerektiği belirtilmiştir.[20]

Bir başka ve daha önemli sorun ise, açgözlü hırsızlarla bazı yeniçerilerin yağmaya girişmesi idi. Asli görevlerini bırakıp soyguna azmeden yeniçerilerin bu hilesini bilen zengin Yahudiler yerin altına demir kapılarla korunan mahzenler yaparlar ve değerli eşyalarını buralarda saklarlardı. Ayrıca yangının kendi mülklerine sıçramaması veya yanıyorsa öncelikle söndürülmesi için neferlere para verirlerdi.[21] Çok önemli saraylarla kamu binalarının yok olduğu 1633 yangınında Kurşuncubaşızade Mustafa Paşa Sarayı yanarken, bitişiğindeki Pirincizade Sarayı felaketi hasarsız atlatmıştı. Na'îmâ'ya göre, yeniçeri ağalığı döneminde zenginleşen Pirincizade, yangın esnasında yeniçerilere yüklü miktarda para vermiş, onlar da "var kuvvetin pazuya getirip" binanın saçak vb. uzantılarını kaldırmak suretiyle yanmasını önlemişlerdir. Yine 1818'de Kadırga Limanı'nda başlayan yangın Kumkapı'ya kadar uzandığında burada meskûn zengin Ermeniler ev ve kiliselerini kurtarmak için ortaya para dökünce tulumbacılar bu bölgede çalışmış, geri tarafta görevli kalmayınca alevler Beyazıt'a kadar ilerlemişti. Kısacası söndürücülere verecek parası olmayan fukara, evinin yanmasını seyretmek zorunda kalmıştı.

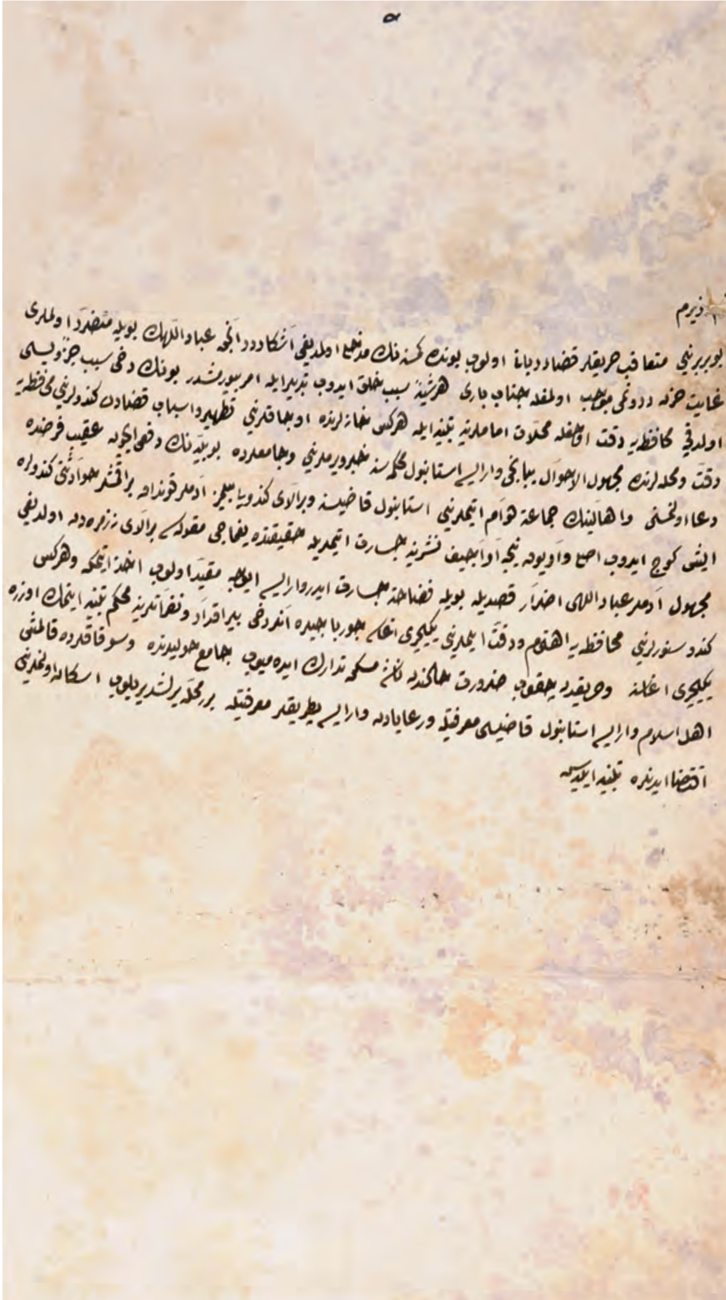
Yangının etki alanını daraltmak amacıyla başvurulan yıkma yönteminde kullanılan balta ve kanca gibi aletler bile çalınmaktaydı. Yağma konusunda bütün yeniçerilerin kabahatli gösterilmesi elbette mümkün değildir. Suça bulaşanlar, ahlaki zafiyeti olanlardır. Kaldı ki, bazı hırsızlar yeniçeri kıyafeti giymek suretiyle suçu bu sınıfın üzerine yüklemekteydi.[22] Yine de, yangınların yeniçeriler yetişmeden sönmüş olması, ahali arasında sevinçle karşılanırdı. Bazı fırsatçılar da, biçare ahalinin telaşlı ve korkulu durumunu istismar eder; yardım yapıyormuş gibi görünerek evlerde veya meydanlara yığılmış mallardan gözüne kestirdiklerini

19 *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 276 (26 Ramazan 1281/22 Şubat 1865).

20 *Tercümân-ı Hakîkat*, nr. 480 (10 Safer 1297/23 Ocak 1880).

21 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü: 1573-1576,* çev. Turkis Noyan, c. 2, İstanbul 2007, s. 571.

22 Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2012, s. 39-40

11- II. Mahmud'un, yangınlara sebep olacak durumlardan kaçınılması ve şüpheli şahıslara dikkat edilmesi hakkındaki hatt-ı hümayunu (1819-1820) (BOA, HH, nr. 525/25705)

kapıp uzaklaşırlardı. Usta soyguncular bazen sahte yangın haberleri çıkararak halkı sokağa döker, insansız evlere girerek sanatlarını icra ederlerdi. Bugün Avrupa'nın bazı kentlerindeki müze ve kütüphanelerde sergilenen el yazması kitaplar ve eşyaların bir kısmının bu yöntemle çalınıp götürüldüğü bilinmektedir.

Yangın sonrası manzaraya gelince, Gautier, yüzlerinde üzüntü eseri bulunmayan yangınzedelerin hiçbir şey olmamış gibi gündelik işlerine sarılmalarını şaşkınlıkla anlatır. Ahali evlerinin henüz sıcak ve dumanlı enkazı üzerine hasırlar, eski halılar ve sırıklarla tutturulmuş branda bezi parçalarıyla geçici birer tünek kondurmuştur. Bir kahveci, dükkânının külleri arasında çömelmiş oturan eski sadık müşterileri için, yangından kurtulmuş tek eşyası olan ocağında kahve pişirmekteydi. Daha ötede fırıncılar tahta çanaklarda kurtarabildikleri mısır kümelerini ayıklamakla meşguldüler. Bazı yangınzedeler ise, yok olmuş servetlerinin son kalıntıları olan çivi ve demir parçalarını henüz tamamıyla sönmemiş korların arasında ayıklamaya çalışıyordu. Gautier, harabeler üstünde çubuk tüttüren şehir halkının tevekkülünü hayranlıkla kutsarken, bunu Fransa'daki afet dönemi manzaralarıyla karşılaştırmıştır; zira orada bu tür durumlarda, feryatlar içerisinde dövünen insan gruplarından geçilememekteydi. Kısacası İstanbul'da evi yanmış olmak sıradan bir şeydi. Ama Hristiyan toplumu Türkler kadar mütevekkil değildi; eşya yığınları üstüne oturmuş kadınlar bağırarak ağlamakta idiler, tıpkı Fransa'da olduğu gibi.[23] Bununla birlikte gerçek, seyyahların düşündüğünden çok farklı idi.

Yangınlar halkın psikolojik durumunda derin etkiler bırakıyordu. Cepheden gelen kötü haberlerin yol açtığı mali krizler, enflasyon, yeniçeri ayaklanmaları ve bunlara bağlı olarak yöneticilerin sık sık değiştirilmesi dönemlerinde gelecekten kaygılanan İstanbullular, havaların normalin dışında seyretmesi, güneş tutulması ve yangın gibi zincirleme olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisi kurmaya çalışır, nihayetinde gerginlik katlanarak büyürdü.[24] Çeşitli nedenlerle bunalıma girenlerin, darda kalanların "Yangın var!" diye bağırmalarına sıkça rastlanırdı. Çünkü bu sihirli cümleciği duyan derhâl sesin sahibine koşardı. "Üzerime gelme, şimdi 'Yangın var' diye bağırırım" sözü ise bazı sinirli kimselerin diline pelesenk olmuştu.[25]

Yangınlar büyük ekonomik yıkımlar meydana getirmiştir. 1654 yılında Haliç kıyısında başlayan ve genişleyerek Sebzehane, Yemiş İskelesi, Hasır İskelesi, Ketenciler gibi ticari bölgeler ile kâgir arpa ambarını yakan yangın esnasında kazevi ve sepetler içerisinde açıkta duran pirinçler, sahipleri tarafından aceleyle gemilere taşınıp alarga edilerek kurtarılmış ise de, ambar ve dükkânlardaki tonlarca gıda maddesi kül olmuştu. Neticede fiyatlar yükselmiş, pirinç karaborsaya düşmüş, mercimek ise bulunamaz olmuştu.[26] Bir kısım esnaf ise afeti kazanca dönüştürmek isterdi. 1693 yılında

23 Gautier, *İstanbul*, s. 243-244.

24 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, c. 4, İstanbul 2005, s. 374.

25 Malik Aksel, *İstanbul'un Ortası*, Ankara 2000, s. 16.

26 Naîmâ, *Târih*, c. 3, İstanbul 1281-1283, s. 322.

Unkapanı, Aksaray, Langa ve Sultanahmet arasındaki bölgede on binlerce yapının kül olduğu afetin ardından kerestecilere gün doğmuş ve yüksek fiyatlarla malzeme satmaya başlamışlardı. Ancak dar gelirliler keresteyi kerestecilerden değil de gemicilerden daha düşük fiyata almaya başlayınca keresteci esnafı bir yolunu bulup gemilerde kereste satılmasını yasaklatıp ahaliyi kendilerinden alışveriş etmeye mahkûm ettiren fermanı çıkarttırdılar. Bu esnada Ayazma kapısında bir kömür deposunda başlayan yangın genişleyerek bahsi geçen keresteci esnafının da bulunduğu geniş bir sahanın yanmasıyla sonuçlandı. Silahtar Mehmed Ağa bu olayı, ahaliyi perişanlığa sürükleyen tamahkâr keresteciler için Allah'ın adaletinin tecellisi şeklinde yorumlanmıştır.[27] Öte yandan birtakım fırsatçılar yangının doğurduğu kargaşa ortamından yararlanarak, açıkta kalan arsalar üzerinde hak iddia etmeye kalkışmakta, bazıları ise fazla kira almak düşüncesiyle alelacele ve kanuna aykırı olarak yaptırdıkları dükkânların üzerine kahvehane ve bekâr odaları gibi bölümler eklemekte idiler.[28] Devlet bu tür fırsatçılarla mücadele etmiştir. Malzeme fiyatları yangın öncesindeki seviyeye çekilmiş, başkente süratle kereste, tuğla, kiremit ve kireç ulaştırılması için ilgili yerlere emirler gönderilmiştir. Yeni bina yapımında yangınzedelere öncelik tanınmıştır. 1870 yangınından sonra Zabtiye Müşiri Hüsnü Paşa mahalle imam ve muhtarlarıyla yaptığı toplantıda, Müslüman ahalinin evlerini gayrimüslimlere kiraya verirken fiyatları makul seviyede tutmalarını istemiştir.[29]

"Yangınlar olmasaydı İstanbul'un, eşiklerine kadar altın olmak üzere birkaç defa inşa edilebileceğini" söyleyenler şüphesiz afetin alıp götürdüğü on binlerce evle birlikte, bunların içerisindeki paha biçilmez eşyaları hesaba katmışlardır. Örneğin 1660 yangınında Eski Saray yakınlarında bulunan ve o tarihe kadar meydana gelen yangınlarda hiç hasar görmemiş olan Kebeci Han, içerisindeki çoğu Bosnalı ve Acemlere ait on Mısır hazinesi değerindeki mal ile birlikte kül olmuştu. Üstelik nefis ciltler içerisine alınmış tezhipli, minyatürlü el yazması kitaplar, kadınların göz nuruyla işledikleri incili-sırmalı sandık eşyaları, giyecekler, takılar, hat levhaları ve nice evladiyelik ürün yanmıştır. Sonraki kuşakları hayata hazırlayacak birçok folklorik birikimin yok olması kültür bütünlüğüne darbe indirmiştir. Kamu binalarının yanmasıyla kaybolan resmî belgelerin tarih yazımında meydana getirdiği boşluk ise hiçbir zaman doldurulamayacaktır.

Asırların yadigârı etnografik ve kültürel değeri haiz eserlerin kaybı, sahiplerinde birtakım ruhsal ve bedensel sağlık sorunlarına yol açardı. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin ilk müdürü Hafız Tahsin Efendi, kitaplarını kaybetmenin acısıyla ölmüştür. Ömrünü nadir eserlerle güzel yazılar toplamaya vakfetmiş olan Tahsin Efendi, bir yangında eviyle birlikte bu eserlerin büyük kısmını kaybedince, kalan kitaplarını alarak Kabasakal'da kiraladığı bir eve yerleşmiş; mevcut kitap ve levhalarıyla teselli olmaya çalışmakta iken meydana gelen bir başka yangının eserlerinin tamamını kül etmesi üzerine birkaç ay sonra kahrından ölmüştür. Yangınların yok ettiği kitap, mecmua ve divanlardan bahseden Ali Emirî eser kaybını "İstanbul'da hangi bir zat bulunabilir ki kitaplardan bahis açıldığı vakit 'Bende şöyle güzel bir kitap vardı, falan harîk esnasında sâir kitaplarım ve hanümânımla beraber yandı' demesin ve müteessir bir vaziyet almasın."[30] şeklinde ifade etmektedir. Mahir İz, Çırçır yangınında evlerinin yandığını fark ettiklerinde annesinin yalnızca kardeşi Fahir ile mücevherat çantasını alarak evi terk ettiğini, babası Kadı Abdülhalim Efendi'nin ise sadece "Kitaplarım!" diye sızlandığını yazar.[31] Benzer bir hadise 1999 yılındaki Marmara depreminde yaşanmıştır. Milli Eğitim ve Kültür bakanlıkları yapmış olan Avni Akyol (d. 1931), genç yaşta kaybettiği oğlunun adına Düzce'de inşa ettirdiği kültür sitesinin depremde çökmesi sonucu 12.000 kitap ile fotoğraf ve arşiv belgelerinin kaybolmasına çok üzülmüş, bir ay sonra da kalp krizi geçirerek ölmüştür.[32]

Afetin sosyolojik sonuçlarına gelince, yangınlar nedeniyle İstanbullular asırlar boyunca muhacir hayatı yaşamıştır. Halk, "İki göç bir yangına bedeldir" atasözüne aldırış etmeden bir semtten diğerine taşınmış, devlet kararıyla ya da kendi tercihleriyle Silivri, Çorlu, Kartal, Şile ve İzmit gibi uzak bölgelere yerleşenler olmuştur. Bununla birlikte yangın olgusunu kanıksayarak, aldıkları ilkel ya da gerçekçi çeşitli tedbirlerle yaşamlarını İstanbul'da sürdürmek isteyenlerin sayısı daha fazlaydı. Bir yerde yangın çıktığı duyulur duyulmaz çok uzak mahallelerin sakinleri telaşa kapılırdı.
Zira ahşap yapıların temel malzemesi olan çiviler kıpkırmızı kor hâline gelip yerlerinden bir ok gibi fırlayarak karşı evin tahtasına saplanıp oranın da yanmasını sağlar, afetin genişlemesi hususunda âdeta poyraza refakat ederdi.

27 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Târih*, c. 2, İstanbul 1928, s. 732.

28 Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, s. 44-45.

29 *Basîret*, nr. 97 (13 Rebiülevvel 1287/13 Haziran 1870).

30 Ali Emîrî, "Kitap Zayiatı", *Tarih ve Edebiyat*, 31 Temmuz 1336/1920, nr. 29, s. 821-822.

31 Mahir İz, *Yılların İzi*, 3. bs., İstanbul 2003, s. 52.

32 *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1999; *Hürriyet*, 1 Ekim 1999.

12- Balat'ta meydana gelen bir yangın sonrasının görünüşü

Evi yananlar için en güvenilir sığınak Allah'ın evi olan camilerdi. Fakat bazı büyük yangınların cami ve avluları da sarması sonucu yanmak ya da dumandan boğulmak suretiyle toplu ölümler yaşanmıştır. Yangından sağ kurtulanlar arasında statü farkı kalmaz, fakir ile zengin eşit konuma gelir, aynı kuyrukta devletten veya hayırseverlerden gelecek yardımı beklerlerdi.

Yangınlardan ancak Allah'ın inayetiyle kurtulabileceklerini savunan ahali, kaderci anlayışın sürüklemesiyle birtakım tedbirlere sarılmıştır. Örneğin ateşin dokunmayacağına inandıkları türbe ve yatırlara yakın yerlerde oturmayı, daha gerçekçi bir yaklaşımla da konutlarını çeşme, hamam ve sarnıçların bulunduğu yerlere inşa etmeyi benimsemişlerdir.[33] Başka bir tedbir de evlerin üst katında bir odanın tavanını yapmayıp inşaat hâlinde bırakmaktı. Çünkü tamamlanan eve veya sahibine nazar değebileceğinden endişe duyulurdu. Ayrıca kapılara veya göze en iyi çarpacak bir yere çeşitli nazarlıklar takılırdı. *Yâ Hâfız*, *Maşallah* gibi levhaların asılmasıyla yapı bir bakıma sigorta edilmiş olurdu.[34] Yangına karşı en gerçekçi çözümlerden biri olan kâgir tekniğinin ekonomik gerekçelerle talep görmemesinin yanında birtakım saplantılarla reddedilmesi de düşündürücüdür. Zira yangında yanan ağaçların duası üzerine Allah'ın şehre rahmet indirdiğine inananlar, afetten korunmak için kâgire sığınmanın tevekküle aykırı olacağını düşünmekteydi. Maddi bir gerekçe olarak ise kâgirin rutubete duyarlılığı öne sürülmekteydi. Tanzimat Dönemi'nde kâgirin en hararetli savunucularından birisi olan Namık Kemal, dinî emirlerin yanlış algılandığına dikkat çekerek, rahmeti geniş olan Allah'ın katında, bu kadar yangınzedenin duasının, cansız ağaçların duasından daha tesirli olacağını savunmuş, kâgirin rutubetinin taşla değil, inşa edildiği arsanın özelliğiyle ilgili olduğunu belirtmiştir.[35]

Yangınlar birtakım dinî görevlerin ifasına da mani olmuştur. Örneğin 1645 yılında dört Rum, bir Ermeni kilisesinin, 1690'da ise Eyüp Camii'nin bir kısmının yanması sebebiyle toplu ibadetler bir süre yerine getirilememiştir. 1782 yangınında oruç tutulmaması ve Cuma namazı kılınmaması yönünde fetva çıkmıştı. Devlet inanç farklılığına bakmadan mabetlerin faaliyetlerini sürdürmesi için ivedi davranmıştır. Ermeni tarihçi Mikael Çamiçyan bu konuda çarpıcı bir bilgi aktarır. Kumkapı'da Rumların dört kilisesi ile Ermenilerin Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin yandığı 1645 yangınından bir ay sonra Sultan İbrahim, Sadrazam Civan Mehmed Paşa ile birlikte yangın yerine gelir. Kilise harabelerini görünce sadrazama bunların şimdiye kadar niçin tamir edilmediklerini sorar. Mehmed Paşa'nın "Fermanınızı bekliyorlar." cevabını vermesi üzerine padişah saraya döner dönmez

33 Necdet Sakaoğlu, "Yangınlar", *DBİst. A*, VII, 428.

34 Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. 1, İstanbul 1332, s. 1217.

35 Namık Kemal, "Yangın", *Hadîka*, 12 Kânunuevvel 1289/24 Aralık 1873.

13- 1865 yangını (*L'Illustration*)

ilgili fermanı çıkarır. Hristiyanlar bu karara son derece sevinirler.[36] 1718'deki Cibali ve bunun öncesinde meydana gelen yangınlarda kullanılamaz duruma gelen mabetlerin inşası ise devlet adamlarıyla zenginlere yüklendi. Bu kapsamda Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa Kumkapı'daki İbrahim Paşa Camii ile birçok mabedin inşa ve tamirini gerçekleştirmiş,[37] zevcesi Ayşe Sultan da Vefa'daki Yahya Güzel Mescidi'ni tamir ettirmiştir. Halil Ağa adlı gönüllü ise Laleli Çeşme'deki Kızılminare Mescidi'ni yeniden yaptırmıştır.

Sadece 1818 yılının Ocak-Ağustos döneminde şehirde irili ufaklı 73 yangın meydana gelmişti. Bunlara birkaç evin yanmasıyla atlatılan afetler dâhil değildi. Yangınların sıklığı üzerine ahali evine giremez hâle gelmiş, sokakta sabahlar olmuştu. Türlü kurgular yapılmakta, yalan ve uydurma sözlerle halk telaşa sürüklenmekteydi.

36 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul* çev. H. D. Andreasyan, haz. K. Pamukciyan, İstanbul 1988, s. 81.

37 Râşid Mehmed, *Târih*, c. 5, İstanbul 1282, s. 160-161.

Kimsede huzur kalmamıştı. Vakanüvis Şanîzade, haftalarca uyumadan sokakta sabahlayan ahalinin hâlini

Şeb-i yeldâyı müneccimle muvakkit ne bilir
Mübtelâ-yı gama sor kim gece kaç saattir

beytiyle açıklamıştır. Sultan II. Mahmud, söylentilerin kurgudan ibaret olduğunu belirterek halkın bunlara kulak asmamasını, çevrelerinde gördükleri şüpheli kişileri hükûmete bildirmelerini istemiştir. Yangınların çoğunun dikkatsizlikten kaynaklandığını belirten padişah, ocak ve tandırlarla bunların bacalarının iyice temizlenmesini ve afetin İstanbul'un yakasını bırakması için camilerde farz namazlardan sonra topluca dua edilmesini tavsiye etmişti.[38]

Padişah İstanbul kadısına gönderdiği fermanda, "evsiz kalan yangınzedelerin bir kısmının Üsküdar, Eyüp, Galata ve Boğaziçi'nde uygun evlere yerleştirilmesini, açıkta kalanlara ise, evleri yapılıncaya kadar çadır dağıtılmasını" emretmişti. Ebniye-i Hassa Müdürlüğü

38 BOA, HH, nr. 25705.

14- Yangından canlarını ve eşyalarını kurtarmayı başaran felaketzedeler Süleymaniye Camii'nin avlusunda.

de, evini yeniden yapmak isteyen ahalinin insafsız esnaf elinde mağdur olmaması için malzeme ve işçi fiyatlarını belirlemişti.[39] Hükûmet yardım konusunda yabancı devlet temsilcilerini de gözetmiştir. Galata'daki 1826 yangınından sonra Müslüman ve gayrimüslim bütün yangınzedelere atiyyeler verilmiş, II. Mahmud sefaretlere gönderdiği taziye mektuplarının yanında çiçek ve meyve tablalarıyla mücevher kutuları hediye ederek afetzedelerin acısını hafifletmek istemiştir. Bu arada, her şeyini kaybeden ve "Sadakaya muhtaç oldum." diye yakınan Prusya tercümanı da payına düşen yardımı almıştı.[40] 1870 Beyoğlu yangınında ise devlet derhâl yardım elini uzatarak, Ermeni mezarlığına 2.000 çadır kurmuş, çadır aralarına çeşmeler yaptırmıştır.[41] 1887'de vuku bulan Arnavutköy yangını afetzedelerine yardım amacıyla kurulan komisyonun inşa ettiği 17 hane, "Padişahım çok yaşa!" sloganları eşliğinde ahaliye teslim edilmişti. Çadırlarda kalanlara ise kira yardımı başlatılmıştı.[42] Bütün bunlar, modern bürokrasiyi oturtmaya çalışan imparatorluğun, geleneksel sosyal devlet karakterini yansıtan uygulamaları olarak karşımızda durmaktadır.

Yardım kampanyalarına padişahtan toplumun en alt kesimine kadar herkes gücü ölçüsünde iştirak ederdi. 1865 yılındaki Hocapaşa yangınından sonra Bâbıâli'de bir yardım komisyonu kurulmuştu. *Tasvîr-i Efkâr* gazetesi bağışta bulunanların isimlerini ve bağış miktarlarını haftalık olarak yayımlamıştır. Bu listeler incelendiğinde devlet adamlarının büyük yardımlarda bulundukları, taşrada görev yapan valilerden memurlara, İstanbul'daki yabancı devlet temsilcilerinden zenginlere, hatta sıradan ahaliye kadar herkesin yardıma iştirak ettiği görülmektedir.[43] Padişah, Sadrazam Fuad Paşa'dan yangınzedelerin derhâl geçici mekânlara yerleştirilmesini, yapılacak binalarınkâgir olması için ahaliye düşük fiyatlı malzeme temini yollarının araştırılmasını istemiştir.

39 *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 66 (27 Rebiülevvel 1249/14 Ağustos 1833). Yangında Vakanüvis Ahmed Lutfî Efendi'nin evi de yanmıştı.

40 Ahmed Lutfî, *Târih*, c. 4, İstanbul 1290, s. 105-106.

41 Osman Nuri, *Mecelle*, c. 1, s. 1315-1316.

42 *Tarik*, nr. 1336 (28 Rebiülevvel 1305/14 Aralık 1887).

43 Örnek olması bakımından birkaçını burada zikredelim: Sadrazam Fuad Paşa 80.000, Hariciye Nazırı Âli Paşa 75.000, Meclis-i Vâlâ azası Kabulî Paşa 5.000, Tıngırzade Ohannes 15.000, Mısırlıoğlu Bogos 25.000, İran sefiri Mirza Hüseyin 20.000, Rusya sefiri İgnatief 3.000, Galata ve Bebek Lazarist rahipleri 1.000, Fazıl Mustafa Paşa'nın annesi 75.000, babası 10.000, Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Davud Paşa 10.000 kuruşla kampanyaya destek vermişlerdir, bkz. *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 330-332 (23-30 Rebiülâhir 1282).

İSTANBUL İTFAİYESİ

KEMALETTİN KUZUCU

Yangınlarla savaşmak için düzenli ilk teşkilatın Romalılar tarafından kurulduğu bilinmektedir. Bu teşkilatta 7.000 kişi görevlendirilmişti. Yangın *nocturnus* adı verilen gece bekçileri tarafından en yakın itfaiye karakoluna bildirilir, *centurio* (yüzbaşı) komutasındaki itfaiye bölüğü olay yerine giderdi. Söndürme araçları ağaçtan mamul el pompaları, baltalar, balyozlar, testereler, demir çubuklar ve kısa merdivenlerden ibaretti. Merdivenler binanın yüksekliğine göre birbirine eklenerek uzatılırdı. Ellerinde topraktan yapılmış hafif su kapları taşıyan binlerce saka, yangın yeri ile su kemeri arasına kısa aralıklarla dizilir, elden ele geçirmek suretiyle taşınan sular yangın pompalarına ulaştırılırdı. Söndürme faaliyetine *prefectus vigilum* (bekçibaşı) unvanını taşıyan bir itfaiye komutanı nezaret ederdi. Ayrıca yüksek yerlerde kalanların atlayarak kurtulmalarını sağlamaya mahsus, içi kuştüyü ile beslenmiş 1.5 m^2'lik şilteler taşıyan kurtarma ekipleri vardı.[1]

Bizans döneminde başşehrin belediye başkanı ve valisi konumunda olan *praefektus urbi*nin komutası altında bir itfaiye örgütü kurulmuştu. İtfaiyeciler şehrin 12 farklı bölgesindeki istasyonlarda yangına her an müdahale edecek şekilde hazır bekletilirdi. Su ise, Trakya'daki Istranca Dağları'nın Vize bölgesinden su getiren kemerlerin üzerindeki suyolundan sağlanmaktaydı. Suyolu kullanılamaz durumdaysa, yangın bölgesine en yakın açık ya da kapalı sarnıçlardan temin edilirdi. İtfaiye kendi geliştirdiği yangın söndürme aletlerini kullanmaktaydı.[2] Bu dönemde evler, aralarında 12 ayak mesafesi bulunacak şekilde ve çoğunlukla taş ve tuğladan inşa edilmişti. Bu tedbir sayesinde yangınlar büyük ölçüde önlenmiş ise de, kâgir binalar güçlü bir fırtına ve susuzluk karşısında pek fazla direnemezlerdi. Çünkü genellikle ayaklanmalar sırasında çıkarılan ve kamusal yapıların hedef alındığı saldırılarda su kemerleri de yıkılır veya yakılırdı.

Osmanlı döneminde yangınla ilgili ilk görevlinin Orhan Gazi zamanında Bursa'da atandığı, 1361 yılında fethedildikten sonra başkent yapılan Edirne'de Muradiye Camii avlusundaki uzun bir ağacın gözleme kulesi olarak kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlılarda I. Selim devrine kadar İstanbul'da yangın söndürmekle görevli bir teşkilat bulunmayıp bu iş halk tarafından gelişigüzel yapılırdı. Söndürme araç ve gereçleri bedestende durur ve yangın çıkınca kim isterse bunları alarak söndürmeye giderdi. Bu usul hiçbir netice vermediği gibi türlü karışıklığa ve çapulculuğa yol açması nedeniyle Sultan I. Selim, yangın söndürme görevini yeniçerilere verdi.[3] Ancak bunlar teknik bilgiden ve aletten yoksun oldukları için ilkel yöntemler sürdürülmekteydi.

Bir yangın zuhurunda sakalar tarafından kovalarla taşınan sular alevler üzerine dökülür, fakat ateşin şiddeti karşısında fayda sağlamazdı. Evlerin seyreklik veya sıklığına, rüzgârın yön ve şiddetine bağlı olarak alev dalgaları, ya önüne gelen tüm yapıları yaktıktan sonra boş bir alana veya deniz kenarına geldiğinde kendiliğinden dururdu. Bir de yıkma yöntemi vardı.

1- Arabalı tulumba (XIX. yüzyıl) (İBB İtfaiye Müzesi)

1 "İtfaiye", *TA*, XX, 445.

2 Mustafa H. Sayar, "İstanbul'da Geç Antik Devir Yangınları", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, ed. Feridun Emecen, İstanbul 2010, s. 24.

3 Midhat Sertoğlu, "İlk Yangın Tulumbası ve Tulumbacılar", *Yıllarboyu Tarih*, 1980, sy. 2, s. 12.

15- 20 Ocak 1910'da meydana gelen Çırağan Sarayı yangını ve sarayın yangın sonrası durumunu gösteren kareler

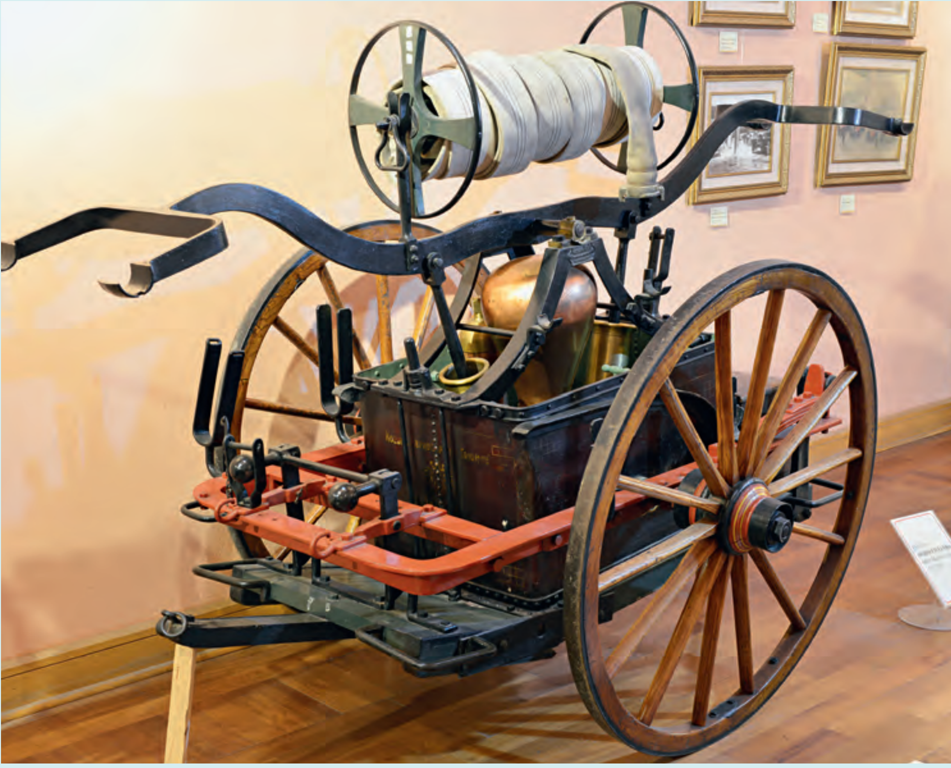
Aydınlar yardımlaşma konusunda yazılarıyla ve uygulamalarıyla ahaliye önayak olmuşlardır. Ermenekli Mustafa Saffet Efendi, Uzunçarşı yangını üzerine yazdığı makalesinde hükümete, Şehremaneti'ne ve ahaliye ayrı ayrı sorumluluk düştüğünü hatırlatmıştır. Hükümet yardım paralarını adilâne dağıtmalı, Şehremaneti "ahaliye yuvasını yapabileceği yeri tayin edivermelidir. Yoksa Çırçır'daki gibi ahaliyi süründürmekten hazer etmeli, Allah'tan korkmalıdır!" "Ahalimiz ise iki ekmeğinin birisini kendisi yemeli, diğerini bu zavallılara iâne etmelidir. Bunu çok görür ise bugün Osmanlıların umumu şu zavallılar için çok değil, hemen birer kuruş bile verse şu ihtiyac-ı mübrimi savuşturabileceğini ümit ediyorum. Binaenaleyh bu konuda hiçbir mazeret kabul edilemez. Hatta evvelce dediğimiz gibi yardımlar fukara kısmına tahsis edilebilirse zekât yerine geçebileceğini düşünerek zenginlerimiz hamiyetlerini göstermelidir. Bugünkü İstanbul'un hanlarında, camilerinde, meydanlarında sefalet çeken biçareleri göz önüne getirmeli ve ona göre Cenab-ı Hakk'ın kendilerine bol bol verdiği nimetlerin bir parçasını esirgememelidir."[44] Rûşen Eşref de 1918 yangınının ardından, afetzedelere yardımın bir vicdan ve haysiyet borcu olduğunu belirterek, dinî, etnik ve ekonomik farklılıkların bir tarafa bırakılarak bütün şehir halkının kenetlenmesini istemiştir. Feyzullah Sacid ise, aynı yangının dehşetini ve bundan sonra yapılması gerekenleri şiirle dile getirmişti:

Şu çıplak aileler kar çamur mu örtünsün?
Bu bînevâlara toprak mı açsın âğûşu?
Leyâl-i bâridenin zulmet-i cihan-pûşu
Olur mu perde-i ismet... Olur mu âh, düşün?
[........]
Beşer-karîn isek, ey merhamet, hamiyet sen
Şu kimsesizleri kaldır zemîn-i zilletten!...[45]

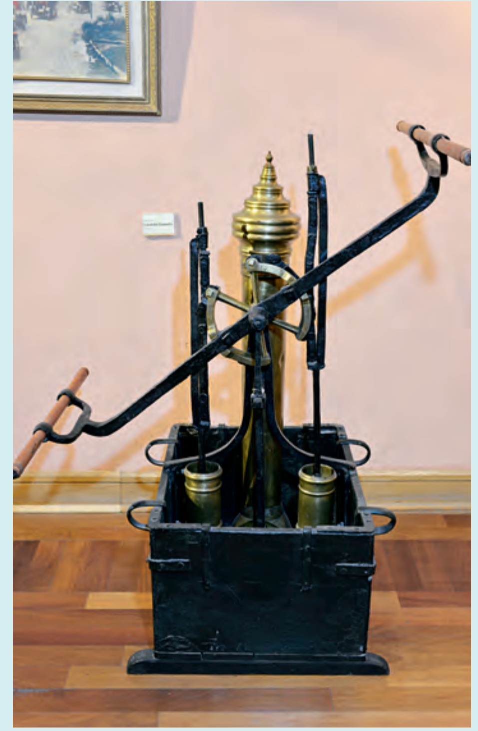
Toplumsal olayları en güzel şekilde yorumlayan âşıklar, yangınlara da ilgisiz kalmamış, bizzat kendi gözlemlerine, duyduklarına, daha geç dönemlerde ise gazete haberlerine dayanarak destanlar yazmışlardır.

44 Ermenekli M. Safvet, "Tâli'siz İstanbul", *Beyânü'l-Hak*, c. 5, nr. 121 (4 Şaban 1329/31 Temmuz 1911), s. 2199-2200.

45 *Sırât-ı Müstakîm*, c. 6, nr. 152 (8 Şaban 1329/4 Ağustos 1911), s. 349-350.

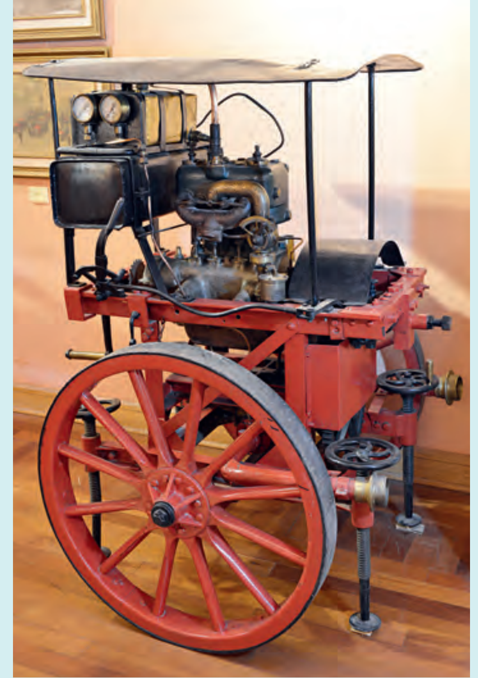
4- Arabalı tulumba (XIX. yüzyıl) (İBB İtfaiye Müzesi)

3- Çardaklı tulumba (XVIII. yüzyıl) (İBB İtfaiye Müzesi)

5- Yangın söndürmeye giden tulumbacılar (İBB İtfaiye Müzesi)

6- İlk motorlu su pompası (Askerî dönem 1874-1923) (İBB İtfaiye Müzesi)

Yanmakta olan binanın köşelerini tutan dört direğe bağlanan urganlar görevliler tarafından aynı anda çekilir, böylece evin tavanı alevlerin üzerine kapanmak suretiyle ateşin havayla teması kesilirdi. Ancak bu yöntem bazen tersine sonuç vererek, yangının daha da genişlemesine sebep olurdu. Zira ahşap binanın en önemli unsurları olan keresteler neft ve yağ ile birbirine tutturulmuş olduğu için yıkım esnasında bir anda ateşle temasa geçince yangın daha da şiddetlenebilir ya da tavanın düşmesiyle etrafa yayılan kıvılcımlar diğer yapılara sıçrardı.[4] Yangında yeniçeri ağasıyla birlikte bütün ocak

4 Râşid Mehmed, *Târih*, İstanbul 1282, c. 5, s. 441-442.

16- Yanan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'nin ve çevresinin Beyazıt Yangın Kulesi'nden görünümü

Yangın destanları genelde yangının çıkış yerini ve sebebini anlatarak başlar. Yangının nasıl duyurulduğu, bir yerden bir yere nasıl sıçradığı, padişah ve diğer yöneticilerin tepkisi, yeniçeri/tulumbacıların çalışmaları, hasar ve ölü miktarı, baştanbaşa yanan sokak ve mahallelerin tasviri, bu arada halk arasında kutsallık izafe edilen binaların yanıp yanmadığı, insan ve hayvan bütün canlıların yangın sırasındaki hâlleri, afetzedelere yapılan yardımlar, yangının nerede söndüğü/söndürüldüğü ve destanı söyleyen âşığın bir daha böyle afetler yaşanmaması için ettiği dua yangın destanlarında hemen hemen ortak değinmeler olarak karşımıza çıkmaktadır.[46] Kâtipzade isimli bir şair 1660 yangınını "Tarih-i İhrâk-ı Kebîr" başlıklı uzun bir destanda anlatmıştır. Ermeni şair Cüdaî de 1826 Hocapaşa yangınını nefis bir dille tasvir etmiştir. Bir örnek olması açısından Nâmî mahlaslı Ermeni âşığın 1865 yangını hakkındaki destanının birkaç dörtlüğü aşağıda verilmiştir. Şair bu destanda payitahtı uzun uzun vasfettikten sonra tulumbacıların çalışmalarını, yangının seyrini ve bu arada yönetimin tutumunu ortaya koymuştur.

Ânında yetişti bir iki paşa
Kumanda virerek her baştanbaşa
Sa'y u gayret ile düştü telaşa
Çok vüzerâ çok zâbitan İstanbul
Bu gayretle yangın söyünür iken
Basılıyor deyû öyünür iken
Bir divâr yıkıldı sevinir iken
Arşa çıktı âh ü figân İstanbul.
Divârın altında kaldı nice can
Kimi tulumbacı kimi zabitân
Cizvit Mektebinden çok sabî sübyân
Yandı ciğerleri püryân İstanbul
Sokaklarda kaldı harikzedegân
Cami avluların itdiler meskân
Kimisi aç susuz sefîl ser-gerdân
Döyünürdü giryân giryân İstanbul
Ol vakit emr itdi şevketlü hünkâr
Dağıldı cümleye ihsanlar tekrâr
Oldu fukarâsı yine kâm-i kâr
Meserretle duâ-gûyân İstanbul.[47]

46 M. Sabri Koz, "İstanbul Yangınlarına Destanlar", *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul, Bildiriler III: Edebiyat ve Folklorda İstanbul*, Ankara 2012, s. 895.

47 M. Sabri Koz, "19. Yüzyıl Aşuğlarından Nâmî'nin İstanbul Destanı", *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'na 55. Yıl Armağanı*, haz. Ali Berat Alptekin, Kayseri 1994, s. 278-281.

7- Osmanlı itfaiyesini Avrupa usullerine göre modernize eden Ödön Széchenyi ve itfaiye teşkilatının idarecileri (İBB, Albüm nr. 468)

neferleri çalışır, padişah ve devlet erkânı da hazır bulunurdu. Büyük yangınlarda zülüflü baltacılar da destek verirdi.[5] Yıkım yönteminde ölüm ve yaralanma vakaları görülürdü. Örneğin, 1577 yılında muhtemelen Cibali'de meydana gelen bir yangında 3 yeniçeri, 3 acemioğlan, 2 saka, 3 kadın ve 1 çocuk yanarak ölmüşlerdi.[6] Yıkma yönteminde daha mantıklı bir yol, yanmakta olan yapının iki tarafındaki yapıların yıkılmasıydı. İstanbul'da itfaiyenin teşekkülü, tulumbanın icat edildiği Lale Devri'ndedir. Asıl adı David olan Fransa uyruklu bir dahi, önce Felemenk topraklarına göçmüş, 1716 yılında ailesiyle birlikte İstanbul'a gelerek yerleşmiştir. Burada Müslüman olunca adı Davud'a çevrilmiş ve adını taşıdığı peygamberin ismini asıl şimdi hak ettiği anlamında "Gerçek" lakabı verilmiştir. Davud'un icat ettiği tulumba 1718 yılındaki Tüfenkhane yangınında kullanıldı. Aletin faydası görülünce Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, Davud'un emrine bir kâtip, bir çavuş yamağı, bir odabaşı ve 50 yeniçeri verdi. 1720 yılında kurulan bu maaşlı birliğe *tulumbacı* denildi. Kendisine de günlük 120 akçe tahsis edilen Gerçek Davud, ilk tulumbacıbaşı oldu.[7] Teknik bilgisi ve örgütlenme yeteneğiyle kendini ispatlayınca emrine 64 tulumbacı daha verildi. Tulumbacı Ocağı Şehzadebaşı'ndaki Yeni Odalarda acemi odalarına yerleştirildi. Davud Ağa'nın 1733'teki ölümünden önce birliğin sayısı 150'ye çıkmıştı. Patrona Halil İsyanı'ndan sonra I. Mahmud zamanında Topkapı Sarayı'nda çıkacak yangınlara müdahale etmesi için Yalıköşkü civarında bostancıbaşına bağlı özel bir tulumbacı birimi kuruldu. Acemioğlanı tulumbacıların saraya girmeleri uygun görülmediğinden bu birimin efradı bostancılardan seçilmişti.[8] XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren diğer kurumlar da tulumbacı ihdas

5 Gönül Taşman, *1719/1720-1839 Yılları Arasında İstanbul İtfaiye Teşkilatı*, mezuniyet tezi, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1963, s. XIV.

6 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, çev. Turkis Noyan, İstanbul 2007, c. 2, s. 571.

7 Çelebizâde Âsım, *Târih*, İstanbul 1282, s. 255-256.

8 Turgut Kut, "Ülkemizde Yangın Tulumbasını İlk Kez İmal Eden Gerçek Davud'un ve Bazı Tulumbacıların Mezar Taşları", *TD*, 1979, sy. 32, s. 775.

17- 1911 Bâbıâli yangınından kareler

XX. yüzyılda itfaiye tekniklerinin ilerlemesine ve yapı türünün betonarmeye dönüşmesine bağlı olarak yangınlar daha az hasarlarla atlatılmıştır. Bu dönemde yangın sebeplerine elektrik kaçağı, tüp gaz patlamaları, işyerleri ve sanayi tesislerindeki patlamalar, deniz araçlarının çarpışması, teröre dayalı kundaklamalar vs. gibi yenileri eklenmiştir. Cumhuriyet döneminde yangınlar Osmanlı devrinden kalma bitişik nizam inşa edilmiş sivil ahşap yapıların bulunduğu bölgeler ile kamusal ve resmî binalarda etkili olmuştur. Mimari değeri haiz saray ve yalı yangınlarının çoğu kundak sonucu çıkmıştır. Kundaklamalarda yeniçerilerin rolünü arazi mafyasının üstlenmesi, yağmacı zihniyetin devam ettiğini, sadece aktörlerin değiştiğini göstermektedir. Değişmeyen bir başka unsur da, itfaiye araçlarının çalışmasına çoğu defa fırsat vermeyen dar sokaklardır.

İtfaiye örgütünün askeriyeden ayrılarak belediyeye bağlanmasından sonra vuku bulan ve 9 ev ile 4 dükkânın yandığı Salmatomruk yangını ahşap geleneğinin yangın riskini devam ettirdiğini gösterdiği kadar, Terkos Su Kumpanyası'nın ataletini de gözler önüne sermişti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Abrahampaşa Yalısı (1923), Memduh Paşa Köşkü ve Samipaşazade Hâzım Bey Köşkü'nde (1924) meydana gelen yangınlar miras anlaşmazlığı ile arazi ve sigorta yolsuzluğunu akla getirmektedir. Nitekim Hâzım Bey Köşkü'nün bahçesinde su kuyuları bulunmasına rağmen köşk sahibinin bunu itfaiyeden gizlemesi ve buna rağmen suyun fark edilmesinden sonra da ekiplerin kullanmasını engellemeye çalışmasının nedeni sonradan anlaşılmıştı. Zira köşk 1.000 lira karşılığında sigorta edilmişti.[48]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında onlarca, hatta yüzlerce yapının yandığı yangınlar vuku buldu. 1925 yılında Heybeliada'da 60 ev, 30 dükkân ve 2 fırın yandı. Olayın Beyazıt Kulesi'nden görülmesiyle birlikte İstinye'deki *Heybeliada* motoru sevk edilmiş, Kadıköy grubundan bir

48 Tarık Özavcı, *İstanbul Yangınları 1923-1965*, İstanbul 1965, s. 15-17.

8- Askerî Bahriye itfaiye taburu (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 244)

9- İtfaiye sekizinci tabur kumandanlığı flaması (İBB İtfaiye Müzesi)

ettiler. Örneğin, 1755 yılında Topçu, Top Arabacı ve Cebeci ocaklarıyla Tersane kendi tulumbacı birliklerini oluşturmuş durumdaydı.[9]

Gerçek Davud'un tulumbası tek hazneliydi. Zaman içerisinde bunun yetersizliği görülmüştü. Nitekim 1737 yılında Tulumbacıbaşı Ali Sadık iki hazneli tulumbayı geliştirdi.[10] Ancak tek veya iki hazneli tulumbalar sadece su fışkırtma özelliğine sahipti. Yanan yerin civarındaki çeşme veya kuyudaki su bittiğinde işlevsiz kalıyorlardı. Bu eksiklik 1754 yılında Bostancı Ocağı tulumbacısı Mehmed Ağa'nın emme-basma tulumbayı icat etmesiyle giderilmiş oldu. İki hortumlu bu tulumbanın bir hortumu kuyudan su çekmeye, diğeri ise alevlere fışkırtmaya yarıyordu.[11] Tulumbanın bu şekli imparatorluğun yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür. Tasarımı Osmanlı'dakinden çok farklı olmayan tulumbalar Batı'da arabayla taşınırken, İstanbul'da son devirlere kadar omuzlarda taşınmıştır. Ancak sahil semtlerindeki yangınları söndürmede kullanılması için XVIII. asır sonlarında iki ateş kayığına tulumba konulmuştu.[12]

Vak'a-i Hayriye ile yeniçeri teşkilatı lağvedildiğinde tulumbacılar da ortadan kalkmış oldu. Son tulumbacı başı idam edildi. Bundan kırk sekiz gün sonra çıkan ve birçok resmî binanın yanı sıra Bâbıâli'nin de yandığı otuz altı saatlik Hocapaşa yangınında tulumbacıların eksikliği hissedilince II. Mahmud örgütü yeniden kurdu. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye çatısı altında oluşturulan bu örgüte, geçmişi hatırlatmaması için "yangıncı" adı verildi.[13] Esasında bu yeni sınıfın kıyafeti dışında eski tulumbacılarla arasında pek fazla fark yoktu. Teknik bir yenilikten söz etmek imkânsızdı. Yangınlarda istenilen verim alınamıyordu. 1846'da ve 1855'te Şehremaneti'nin kurulmasıyla başlayan yeniden yapılanma süreci, kamu binalarıyla bazı önemli tesislerde bulundurulan tulumbaların sayısını artırmaktan başka bir yenilik getirmemişti. Bu durum mahalle tulumbacılığının önü açtı. Mahallelerin gönüllü ve enerjik gençlerinden oluşan ve yaptıkları iş karşılığında ücret almayan mahalle tulumbacıları bir süre sonra insani duygulardan uzaklaşıp kabadayılığa yönelince faydadan çok, zarar vermeye başladılar. Nihayet çoğunlukla sigortalı yapıların yandığı 1870 tarihli Beyoğlu yangını itfaiye sorununu bir kez daha gözler önüne serdi. Hükûmet bu konuda yabancı bir uzmanın bilgisine başvurmak istedi. Macar itfaiye uzmanı Ödön Széchenyi İstanbul'a davet edildi. 1874 yılında Türkiye'ye gelen ve 1922 yılındaki ölümüne kadar İstanbul itfaiyesini yöneten Széchenyi itfaiyeyi askerî esaslara göre düzenledi. İkisi İstanbul, biri Beyoğlu ve diğeri de Üsküdar'da olmak üzere dört itfaiye taburu kurdu. Kendisi de ferikliğe yükseltilerek alay kumandanı oldu.[14]

Széchenyi Paşa personelin üniformalarının değiştirilmesiyle işe başladı. Avrupa'dan son model tulumbalar satın alındı. Buharlı ve

9 BOA, C.BLD, nr. 3319.
10 Cengiz Orhonlu, "Tulumbacı", *İA*, XII/2, s. 51.
11 Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mürî't-tevârîh*, haz. Münir Aktepe, İstanbul 1976, I, 175.
12 Yüksel Çelik, "Tulumbacı", *DİA*, XLI, 369.
13 Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Tulumbacıları*, İstanbul 1981, s. 35.
14 Kemalettin Kuzucu, "Széchenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi (1874-1922), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2006, sy. 14, s. 37.

18- 1912 İshakpaşa yangınından kareler

motopompun Bostancı İskelesi'nde bekletilmekte olan *İstanbul* istimbotuna yerleştirilmesi emredilmiş; bunun yetersiz kalması üzerine İstanbul ve Beyoğlu gruplarından birer motopomp da adaya gönderilmiştir. Fakat bunların hazırlanması ve mesafenin uzaklığı nedeniyle zaman kaybedilmesi birçok yapının kül olmasıyla sonuçlanmıştır.[49] Bu sonuç, modern bir deniz itfaiyesine olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştı.

11 saat süren ve 110 evin yandığı 1926'daki Maltepe yangını esnasında yaşananlar ise tam bir rezalet idi. Yangın vaktinde haber verilmemiş, Ada itfaiye grubunun sevki için görevlendirilen *Basra* vapuru kaptanının isteksiz davranması yüzünden de 45 dakikalık gecikme yaşanmıştı. Öte yandan karadan harekete geçen gruplar da yolların dar ve bozuk olması nedeniyle ilerleyememiş, kamyonetin arkasına yerleştirilmiş olan motopomp birkaç defa sökülerek elde taşınmak zorunda kalmıştı. Yangının sebebi ise patlıcan kızartılan yağın parlamasıydı.[50] Bir yıl sonra Üsküdar'da 201, Küçükpazar'da 90 yapıyı küle çeviren yangınlarda da benzer manzaralar ortaya çıkmıştır.

Yeni dönemde toplumun birçok kesimini yakından ve doğrudan etkileyen afetlerden birisi Kapalıçarşı yangınlarıdır. Örneğin 1943'te çarşının döşemeciler ve yorgancılar bölümlerinin yanı sıra civardaki ahşap evlerin yanması sonucu esnaf zarara sürüklenirken, evleri yananlar da Osmanlı dönemlerini hatırlatan güçlüklere maruz kaldılar. Yaklaşmakta olan kış nedeniyle mağduriyet katlandı. Afetzedelerin iaşe ve barınma sorunları hükûmeti aylarca uğraştırdı. 1946 yılında esaslı bir tamir geçiren Kapalıçarşı'nın, 26 Kasım 1954 tarihinde çıkan yangın neticesinde üçte ikiden fazla kısmı kül oldu. Elektrik kontağının neden olduğu afet sırasında civardaki ahşap evlerin sakinleri tedirgin olmuşlar, kurtarabildikleri değerli eşyalarıyla sokakları doldurmuşlardı. Dükkânlarındaki para, senet ve değerli eşyaları almak isteyen esnaf, polis ve jandarmalar tarafından güçlükle durdurulabilmişti.

Neticede 65 sokaktan 34'ü, 2.730 dükkândan 1.506'sı tamamen, 24'ü kısmen yanmış, 10.000 esnaf ile 100.000

49 Özavcı, *İstanbul Yangınları*, s. 17.

50 Özavcı, *İstanbul Yangınları*, s. 19.

arabalı tulumbalar ithal edildi. Sahilde çıkacak yangınlara müdahale etmesi amacıyla Bahriye Taburu kuruldu. Yangın alarmında kullanılan Galata, Beyazıt ve Anadolu yakasındaki İcadiye kuleleri daha işlevsel yeniliklere kavuşturuldu. Böylece yangınla mücadelede hayli yol alınmıştı. İstanbul'da yangın eksik olmuyordu, ama büyük yangınlar devri kapanmıştı. II. Meşrutiyet'ten sonra itfaiye hizmetleri önemli ölçüde aksadı. Bunun nedeni itfaiyecilerden yaşlı olanların emekliye ayrılması, diğerlerinin de savaşmak için cepheye gitmesiyle boşalan kadroların yerine eleman alınmamasıydı. Personel açığının acı sonucu 1908 ve 1911'deki iki büyük yangında görüldü. Artan iç ve dış sorunların getirdiği mali ve siyasi kargaşa döneminde itfaiyede istenilen modernleşme sağlanamadı. Bununla birlikte motorlu tulumba, tulumba taşıyan otomobil ve ambulans gibi teknik yenilikler teşkilata kazandırılmıştır.

Cemil Paşa (Topuzlu) 1912-1914 arasındaki birinci şehreminliği sırasında itfaiyenin askeriyeden ayrılarak Şehremaneti'ne bağlanması için mücadele etti. 1918'de başlayan ikinci şehreminliği sırasında hükûmetten bu sözü aldı. Bu arada yangınzedeler için toplanan ancak İtilaf devletlerinin el koydukları 250.000 lira yardım parasından 50.000 lirasını İngiliz General Füller'in aracılığıyla almayı başardı. Bu parayı sadece itfaiyenin modernleştirilmesinde kullanılması amacıyla Osmanlı Bankası'na yatırdı. Cemil Paşa, projelerini gerçekleştiremeden görevinden istifa edince,[15] bu para 1923'te İstanbul vali ve şehreminliğine

10- Yangın söndürme cihazları ve itfaiyeciler itfaiye binasının önünde hazır bekliyor, 1932 (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 244)

atanan Haydar Bey tarafından kullanıldı; motorlu tulumbalar ve başka araçlar satın alındı. Bu arada itfaiye, askerî teşkilattan ayrılarak Şehremaneti'ne bağlandı. Başına askerî bir doktor olan Vedi Bey getirildi. Yenilikler şehirde büyük heyecan yarattı. İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar bölgelerinde üç itfaiye grubu oluşturuldu. İtfaiye alet ve edevatı sürekli yenilenerek artırıldı. 1936 yılında grup ve müfreze sayısı 10'a çıkmış durumdaydı. Bunlar İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar, Kadıköy, İstinye, Bakırköy ve Adalar, Rami, Yeşilköy, Erenköy ve Halıcıoğlu'ndaydı. Ayrıca İstinye'de bir deniz müfrezesi oluşturulmuştu.

Bu tarihteki araç türleri ve miktarları şöyleydi: 11 kılavuz, 24 motopomp (motorlu tulumba), 12 motopomp çekme kamyoneti, 3 merdivenli otomobil, 1 motorbot, 6 pompa, 2 nakliye kamyonet, 5 tahrip kamyoneti ve 1 üç tekerlekli kamyonet.[16]

1937 yılında İstanbul'da bir İtfaiye Okulu açıldı. Burada Türkiye'nin her tarafından gelen itfaiye personeline dokuz aylık eğitim süresince söndürme ve kurtarma konularında teknik bilgiler verilmesinin yanında, genel kültürlerini yükseltecek dersler de öğretilmekteydi. 1956 yılında yangını önleyici tedbir almak

15 Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, haz. Cemalettin Topuzlu, İstanbul 2002.

16 *İtfaiye 1868-1936*, İstanbul 1936, s. 7.

19- Bir yangın sonrası Sultanahmet ve civarı

işçi işsiz kalmıştı. Çarşıyı besleyen başka sanayi merkezleri de hesaba katıldığında zarar görenlerin sayısı daha da artıyordu. Cumhuriyet İstanbul'unun gördüğü en büyük felaketlerden biri olan bu yangın, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın belirttiği gibi şehre sadece iktisadi açıdan değil, tarihî, turistik, kültürel ve sosyal açılardan da büyük bir darbe vurmuştu. Zira Çarşı, inşa edildiği Fatih devrinden beri İstanbul'a gelen yerli ve yabancıların mutlaka uğradığı sembol yapılardan birisiydi. Yangından sonra Kapalıçarşı'ya bir süre kimse sokulmadı. Bunun nedenlerinden birisi yağma kaygısı, diğeri de söndürme sırasında aşırı ölçüde su sıkılmasından dolayı yapıların çökme riski taşımasıydı. Her ne olursa olsun, çarşıda ticari hayat bitmişti. Mağduriyetlerin en aza indirilmesi ilkesiyle hareket eden hükûmet, esnafın borçlarını erteleme kararı aldı. Esnaf için şehrin uygun yerlerinde barakalar inşa edildi. Esnafın yanında çalışan işçiler için de İş ve İşçi Bulma Kurumu ile temasa geçilmiş ve işe alımda önceliğin bu işçilere verilmesi kararlaştırılmıştır. Ahali ve sivil toplum kuruluşları mağdurların yardımına koşmuş, onlara İstanbul Ticaret Odası 100, Sanayi Odası 50, Fetih Cemiyeti 2.000 lira yardımda bulunmuştur.[51]
Beş yıl süren inşa ve tamirin ardından esnaf işyerlerine kavuşmuştu ama çarşının özgün yapısı kaybolmuştu.

Gelişen yangın önlemlerine ve itfaiye teknolojisine rağmen önemli resmî kurumların ve tarihî değeri haiz özel yapıların yanmasına engel olunamamıştır. 1865 yılında Darülfünun olarak inşa ettirilen ama sonradan Adliye Nezareti'ne verilen, Cumhuriyet devrinde ise İstanbul Adliyesi olarak kullanılan Darülfünun binasının 1933'te

51 Önder Kaya, *Cumhuriyetin Vitrin Şehri: 3 Devirde İstanbul*, İstanbul 2010, s. 146-151.

13- 1929'da kurulan itfaiye tahrip müfrezesi (İBB, Albüm nr. 468)

14- İtfaiye borazan ve trampet takımı (İBB, Albüm nr. 468)

15- İtfaiyede 1932 yılında oluşturulan gaz maskeli müfreze (İBB, Albüm nr. 468)

ve aldırmakla görevli İtfaiye Polis Amirliği kuruldu. 1970'li yılların başında İstanbul itfaiyesinin 998'i doğrudan doğruya söndürme ve kurtarma işlerinde çalışan 1.032 mevcutlu bir personeli vardı. Yangıncılar 8 grup ve 12 müfreze hâlinde şehrin 20 bölgesine dağılmış durumdaydı. Teşkilatın başında itfaiye müdürü, her grubun başında da bir grup amiri bulunmaktaydı.[17] 1923 yılından beri belediyelerde müdürlük düzeyinde hizmet veren itfaiye birimleri 1997 yılında daire başkanlığına dönüştürüldü. Bugün İstanbul Büyükşehir Belediyesi İtfaiye Daire Başkanlığı'na bağlı dört birim bulunmaktadır: Avrupa Yakası İtfaiye Müdürlüğü, Anadolu Yakası İtfaiye Müdürlüğü, İtfaiye Destek Hizmetleri Müdürlüğü ve Acil Yardım ve Can Kurtarma Müdürlüğü. İstanbul İtfaiyesi bugün 600 araç ve 5.000'in üzerinde personeliyle sadece yangınlara değil, diğer afetlere ve kazalara da müdahale etmektedir.

17 Koçu, *İstanbul Tulumbacıları*, s. 425-426; "İtfaiye", *TA*, XX, 445.

20- Balat yangınının Haliç'ten görünüşü

21- Bir yangın sonrası felaketzedeler için hazırlanan çadırlar

22- 1911 Bâbıâli yangınından sonra bölgenin görünümü

yanmasından sonra, 1942'de Vezneciler'deki Zeynep Hanım Konağı, 1948'de Fındıklı'daki Güzel Sanatlar Akademisi, 1950'de Sahaflar Çarşısı, 1957'de bedesten ile Kapalıçarşı yandığı için geçici olarak Şehzadebaşı Camii avlusuna taşınan Mobilyacılar Çarşısı, 1958'de Süleymaniye'deki Siyavuş Paşa Konağı, 1961'de Eyüp'teki Bahariye Mensucat Fabrikası; sonraki yıllarda Beşiktaş'taki konservatuvar, Kanlıca'daki Marki Necib ve Saffet Paşa yalıları, Beylerbeyi'ndeki İsmail Paşa Yalısı, Ortaköy'deki Esma Sultan Sahilsarayı, 1994'te Said Halim Paşa Yalısı, 2012'de Millî Eğitim İl Müdürlüğü olarak kullanılan Rauf Paşa Konağı ve 2013'te Feriye saraylarının Galatasaray Üniversitesi'ne tahsis edilen bölümü yandı. Çeşitli tarihlerde fabrika, vapur, kahvehane, tiyatro, sinema, iş hanı ve otellerde meydana gelen yangınlar ekonomik, kültürel ve sanatsal faaliyetlerin kesintiye uğramasına, bilimsel etkinliklerin aksamasına sebep olmuş, toplumun bu alanlardaki beklentilerine cevap verilememiştir.

Cumhuriyet dönemi yangınlarında can kayıpları daha düşük seviyede seyrederken, kolektif kullanım alanları tehlike oluşturmaya başlamıştır. 1970 yılında İstanbul Kültür Sarayı'nın yanması üzerine değerlendirme yapan Metin And, Türkiye'de XVII. yüzyıldan beri tiyatro yangınları yaşandığını, her yangından sonra korumaya dönük kararlar alındığını ama bunların uygulanamadığını belirtmiştir. 1970'lerin başında bile tiyatro ve sinema salonları yangına karşı korumasız olduğu gibi, seyircilerin yangından kaçışını sağlayacak imkânlardan mahrumdu.[52] Cumhuriyet tarihi boyunca İstanbul'un aşırı biçimde göç alması çarpık kentleşme sorununu ortaya çıkarırken, yangın ve diğer afetlerin yaşandığı zamanlarda bunun acı sonuçları görülmüştür. Bu dönemde sigorta anlayışı hâlâ yerleşmemiş, binalar itfaiye tertibatı konusunda çağın gerisinde kalmıştır. Çeşitli tarihlerde kahvehane, otel, sinema salonu ve okul gibi kamusal binalarda çıkan yangınlar toplu ölümlerle neticelenmiştir. Özellikle kitlesel ölümlere yol açan yangınlar ahaliyi tedirgin etmiştir. Bunun yanında günümüze yaklaşıldıkça hem yangınlara hem de saldırılara karşı yapıların güvenlik sistemlerinin

52 Metin And, "Türkiye'de Tiyatro Yangınları", *Milliyet*, 8 Aralık 1970.

geliştirildiği, itfaiye örgütünün de araç, personel ve yöntem bakımından sürekli bir dönüşüm içinde olduğu dikkatten kaçmamaktadır.

İstanbul yangınları ve bununla ilintili olan tulumbacılık Osmanlı'dan günümüze Türk edebiyatı ve sanatında birçok ürüne konu edilmiştir. Nabizade Nazım, Ahmed Rasim, Mizancı Murad, Midhat Cemal, Refi Cevad Ulunay başta olmak üzere birçok edebiyatçı roman ve hatıralarında, şairler ve halk ozanları şiir ve türkülerinde yangın temasını geniş biçimde işlemişlerdir. Edebiyatımızda "yangın destanları" M. Sabri Koz, "tulumbacı destanları" ise Reşad Ekrem Koçu tarafından toplu hâlde incelenmiştir. Bazı şairler "aşk ateşi" ile "İstanbul yangınları" arasında ilişki kurarken, sevdalı kalplerini "yangın yeri"ne benzetmişlerdir. "Yangın yeri" deyimi, işgal yıllarında İstanbul'un ve vatanın genel durumunu ifade için kullanılmıştır. Külhanbeyi argosunda dayak yiyenlerin hâlini tasvir için kullanılan "suratı yangın yerine dönmüş" metaforu da anlamlıdır. Yangın çıktığında ev halkının yükte hafif, pahada ağır eşyasını dışarıya taşımasından dolayı "yangından mal kaçırmak" deyimi doğmuştur. Zengin olup bütün varlığını alevlere kurban verenler "kül fakiri" hâline gelirken, evlerdeki ve avlulardaki malları aşıran yağmacılar bir anda büyük bir servete konarlardı. Hükûmet yardımlarından da en büyük hisseyi kapan açgözlü yağmacıların lügatinde yangın, "kızıl bayram"dı. "Edirne sudan, İstanbul ateşten batacak." sözü iki payitahtın iki kâbusunu pek güzel ifade etmektedir. Yangın teması kantonun yanı sıra tiyatro ve sinema gibi modern sanatlara da girmiştir. Şamran Hanım'ın *Yangın Var* kantosu, Güngör Dilmen'in *Aşkımız Aksaray'ın En Büyük Yangını* oyunu, Sadık Şendil'in müzikli oyun olarak yazdığı ve Atıf Yılmaz'ın sinemaya uyarladığı *Yedi Kocalı Hürmüz* ile Ömer Lütfi Akad'ın *Yangın Var* filmleri bunlardan birkaçıdır. Osmanlı döneminde üretilen "Yangın olur, biz yangına gideriz", "Fındıklı bizim yolumuz" gibi tulumbacı türküleri hâlen dinlenmeye devam etmektedir.

Mevsim Hareketleri: Kış, Fırtına, Sel

İstanbul'un karşı karşıya kaldığı şiddetli kış ve don olaylarının geçmişine dair en eski bilgiler MÖ V. asırda yaşayan Herodot'un kayıtları arasında görülmektedir. Herodot, kendi yaşadığı tarihten beş-on asır öncesine ait dönemlerde Boğaz'ın, üzerinde yürünebilecek kadar kalın buz tabakasıyla kaplandığını yazmıştır. Bizans döneminde 378, 401, 608-609, 660, 716, 753, 739, 927-928 yıllarında toplum hayatını etkileyen büyük kışlar görülmüş; yapıların yıkılmasına, denizin taşmasına ve seferlerin aksamasına yol açan fırtınalar yaşanmıştır. Marmara Denizi'nin birçok defa surların ötesine kadar taştığını, 1332 yılında deniz dalgalarının surların bir bölümünü yıktığını belirten Hammer, bu tür depremlerin çoğu kez taşmalara sebebiyet verdiğini ileri sürmüştür.[53]

Şiddetli soğuk ve ağır kış şartları uluslararası ticareti ve iaşe sevkiyatını önlediğinden erzak temini güçleşmiş, fiyatlar aşırı şekilde yükselmiştir. Dört ay boyunca don hadisesinin görüldüğü 927-928 kışında Karadeniz'in Boğaz girişi buzlarla kapandığından iaşe sıkıntısı çekilmiştir. Erzak darlığı devleti zor duruma düşürmüş, İmparator Romanos Lakapenos'un henüz çıkarmış olduğu ve üreticiyi yakından ilgilendiren arazi kanunu da amacına ulaşamamıştır. Bu müşkül durum, aç kalmış ahaliden arazisini gülünç derecede küçük fiyatlarla veya ödünç gıda maddesi karşılığında satın alan aristokratlar tarafından istismar edilmiştir.[54] Denizi donduran şiddetli soğuklar, temel besin maddelerinden olan deniz hayvanlarının ölmesine neden olmuş, balıkçılar ise günlerce işlerini yapamamışlardır.

Olağanüstü hava olayları kitle psikolojisini derinden etkilemiştir. Bunu anlamak için Konstantinos Kopronymos döneminde 753 ve 755 yıllarında egemen olan şiddetli kışlardan birincisine tanık olan Patrik Nikeforos'un anlattıklarına bakmak yeterlidir:

> Sonbaharın başlarında görülmemiş soğuklarla kış geldi ve sadece tatlı sular değil, tuzlu deniz suyu da dondu. Bu durum şehir halkını korkuya sevk etti. Öyle bir kar yağdı ki, buzun üzeri bile kalın bir kar tabasıyla kaplandı, denizle sahil arasında fark kalmadı. Boğaz'da biriken buzlar Marmara Denizi'ne doğru gitti. Büyük buz parçalarından birisi İstanbul surlarının dibinde karaya vurdu, surlar o kadar şiddetli sarsıldı ki ahali müthiş bir korkuya kapıldı.[55]

Bu tür gelişmeler gelecekte vuku bulacak daha büyük tehlikelerin habercisi olarak da yorumlanmıştır. Ruhsal travmalar birtakım bedensel rahatsızlıklara ve ölümlere yol açmıştır. Örneğin 491-518 arasında tahtta bulunan Anastasios ölüm döşeğinde iken bir gece yarısı muazzam bir şimşeğin ardından gelen gök gürlemesini duyunca korkudan dehşete kapılarak ölmüştü.[56]

Hristiyan Bizans toplumu sel ve don felaketlerini Allah'ın gazabı olarak değerlendirmiştir. III. Leon

53 Joseph von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi* çev. Senail Özkan, c. 1, Ankara 2011, s. 23-24.

54 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 255; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Bizans ve Osmanlı Dönemlerinde Kendinden Söz Ettiren Üsküdar Kışları", *V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2008, II, s. 489.

55 Pierre de Tchihatchef, *İstanbul ve Boğaziçi* çev. Ali Berktay, İstanbul 2000, s. 143.

56 Küçüksipahioğlu, "IV-VII. Yüzyıllarda İstanbul'da Doğal Afetler", s. 22.

döneminde Boğaz'ın donduğu 739 kışında Üsküdar'ın Boğaz'la bağlantısı bir süre kesilmiş, sadece yayalar değil, ağır yüklü arabalarla Boğaz'ın bir yakasından diğerine geçenler olmuştur. Bizans halkı bu afeti, adı geçen imparatorun *ikonoklasm* olarak adlandırılan, azizlerin ve Meryem'in tasvirlerini kırma politikasının karşılığı olarak düşünmüştü.[57] V. Konstantinos (741-775) zamanında Karadeniz'in 100 mil uzunlukta bir bölümünün yanı sıra Haliç ve Boğaziçi'nin bazı yerlerinin buz tuttuğu 763 yılında, bu defa havaların aniden yumuşaması afet getirmiş; Karadeniz'in çözülen buzları kuvvetli bir akıntının sürüklemesiyle Boğaz'ı doldurmuştu. Bazı buz kütlelerinin yüksekliğinin surların boyunu aşması ve bunlardan birinin Sarayburnu'ndaki Akropolis'in merdivenlerini parçalaması nedeniyle korkuya kapılan ahali günlerce evlerinden dışarıya çıkamamıştır.[58]

Fırtınaya esir düşerek kıyıya vuran gemiler bazı açgözlüler için geçim kaynağı hâline gelmişti. Soyguncular karaya oturan gemilere yardım etmedikleri gibi, içerisinde yağmalanacak bir şey bulamadıkları zaman öfkelenirlerdi. İmparator Andronikos Komnenos gemi soygunculuğuna son vermek istedi. Fakat danışmanları bu yerinde karara itiraz ettiler. Danışmanlar yağmacıların canavar bir ruha sahip olduklarını, gemi yağmacılığının müzmin bir hastalık hâlini aldığını, daha önceki imparatorların bu konuda başvurdukları sert tedbirlerin bir yararının görülmediğini öne sürmüşlerdi. İmparatorların her işin üstesinden gelebileceğine inanan ve seleflerini basiretsizlikle suçlayan Andronikos, danışmanlarının direnmesine rağmen kararından vazgeçmedi. Emirlerini yerine getirmeyenlere dayanılmaz acılar tattıracağını ilan etti. Soyguncuları gemilerin orta direğine asmakla, kent meydanlarında baş aşağı sallandırarak teşhir ettirmekle tehdit etti. İmparatorun acımasız kişiliğini bilen ve korkudan taş kesilen devlet adamları, emirleri ilgili yerlere ulaştırdılar. Gerçekten de sadece iki yıl tahtta kalan Andronikos'un tedbirleri sonuç vermiş, yağmacılar bu işten vazgeçmişler, hatta kazazede gemilere yardıma koşmuşlardır.[59]

Afetler şehir ve toplum hayatında birtakım sorunlar getirmiştir. Şiddetle esen fırtınalarda köklerinden sökülüp savrulan ya da sürüklenen ağaçlar önüne gelen canlı ve cansızların ezilmesine, yolların ve yapıların tahrip olmasına yol açmıştır.
İnsanları âdeta eve hapseden soğukların uzaması, kiliselerin kapalı kalması birtakım dinî faaliyetlerin yapılmasını engellemiştir. Böyle zamanlarda papazlar Tanrı'ya yakararak kışın bitmesi için dua ederken, ahali de ıstıraplarını yaktıkları ağıtlarla dile getirmiştir. Yetişkinleri eve hapseden şiddetli kışlar, bunu eğlenceye dönüştüren çocuklar için yeni oyun ortamları yaratmış, Haliç'te veya Boğaz'da buz üzerinde oynamanın tadını çıkarmalarına imkân sağlamıştır. Kuraklık, deprem, şiddetli kışlar ve bunun üstüne veba benzeri salgınlar, demografik ve ekonomik açıdan ciddi bir fatura çıkarmıştır. Esnaf hayatı ve meslekler kesintiye uğramış, ölen çiftçiler yüzünden araziler metruk hâle gelmiş, mal fiyatları üç dört kat yükselmiş, açlık ve kıtlık baş göstermiştir. Nihayet ölümler ve göçler nedeniyle giderek azalan şehir nüfusu, Türkler tarafından fethedildiği tarihe doğru 50.000'in altına düşmüş durumdaydı.

Bu afetlerin Osmanlı döneminde toplumsal hayata yansımaları ise, Müslüman-Türk şehircilik anlayışının neden olduğu sorunlar ve modern yaşam unsurlarına bağlı değişiklikler dışında, Bizans'takine benzerlik göstermektedir. İki denize kıyısı bulunması, bir boğaz ve bir haliç ile irili ufaklı akarsulara sahip olması nedeniyle sel, don ve fırtınadan ilk etapta buralar etkilenmiş, limanlar ve deniz endüstrisiyle ilgili kurumlar ziyadesiyle tahribata uğramıştır. Meydana gelen zararlar ticari hayata, ekonomiye, ulaşıma ve üretim faaliyetlerine büyük darbe indirmiştir.
Ayrıca imparatorluğun başkenti olması hasebiyle bürokrasi sekteye uğramış, merkezden şehir içine ve taşraya dağılan hizmetler aksamıştır.

Osmanlı döneminde meydana gelen klimatolojik ve semavi hadiseler şehrin coğrafi konumuna uygun doğal bir karakter göstermektedir. Afetlerin sebepleri ve gelişimi hakkında ahali, aydınlar ve yöneticiler türlü yorumlar getirmişlerdir. Örneğin 980 (1572-1573) yılında kuzey yönünde oldukça büyük ve parlak bir yıldız görünmesini müneccimler, şiddetli yağmurlar yağıp seller çıkacağı şeklinde yorumlamışlardı. Gerçekten de bu olaydan sonra Anadolu ve Rumeli'ye aşırı yağmurlar yağmış, İstanbul'da 400'den fazla ev yıkılıp yollar kullanılamaz hâle gelmiş, kervanlar yollarda kalmış, hatta Kâbe'ye bile yağmur yağdığı için hacılar tavaflarını sulara bata çıka yapmışlardı.[60] 1746'da Beyazıt Camii minarelerinden birisine isabet eden yıldırım yüzünden minarenin külah kısmının yanması,

57 K. Pamukciyan, "Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul'un Şiddetli Kışları", Ocak 1996, *İstanbul*, sy.16, s. 70.

58 Tchihatchef, İstanbul, s. 142; Pamukciyan, İstanbul'un Şiddetli Kışları, s. 70.

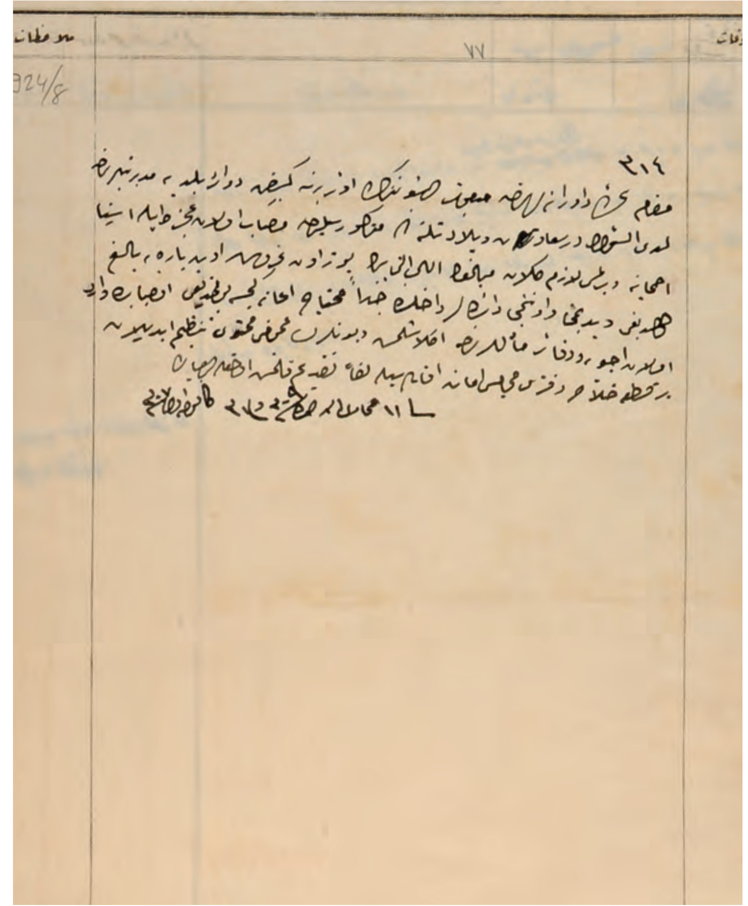
59 Muharrem Kesik, "İstanbul'da Doğal Afetler (1100-1250)", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, ed. Sait Öztürk, İstanbul ts., s. 65-66.

60 Peçuylu İbrâhim, *Târîh,* c. 1, İstanbul 1283, s. 500-501.

binanın bir mabet olmasından dolayı kamuoyunda paniğe yol açmış, fakat caminin diğer kısımlarının zarar görmemesi sevinçle karşılanmıştır. Bu hadise üzerine üretilen ve yarı latife yarı darbımesel hükmündeki "Bir başa bir külah feda olsun" sözü uzun süre dillerde dolaşmıştır.[61]

Öte yandan saltanatın sık sık değişmesi uğursuzluk sayılmış, ayrıca padişah ve devlet adamlarının yanlış kararlarının ülkeye felaket getirdiğine inanılmıştır. Mesela 1595 Şubat'ındaki şiddetli kış, III. Mehmed'in kardeşlerini öldürmesine bağlanmıştı. Zira 27 Ocak sabahı haremdekilerin göklere yükselen feryatları altında Topkapı Sarayı'ndan 19 şehzadenin tabutu çıkarken lapa lapa kar yağmaya başlamış, bunu fırtına ve soğuklar izlemişti. Günlerce esen karayel, kıble ve yıldız rüzgârları yüzünden gemiler limana yaklaşamamış, içme suları donmuş, değirmenler çalışamamış, ekmek fiyatları yükselmişti. Her saltanat değişikliğinde İstanbul'da kıtlık yaşanmasının âdet hükmüne girdiğini belirten Selânikî, ahalinin türlü sıkıntılara girdiğini, fiyat kontrolünün sağlanamadığını, gıda maddelerinin karaborsaya düştüğünü, adalet mekanizmasının çalışmadığını, kısacası herkesin dilediği gibi at oynattığını yazmıştır. 1621 yılının Ocak-Şubat döneminde iki hafta süreyle durmaksızın yağan karın yanında hüküm süren soğuklar yüzünden donarak ölenler olmuş, Sarayburnu ile Üsküdar arası tamamen buz tutmuş, deniz ulaşımı kesildiği için erzak sıkıntısı baş göstermiş, et ve ekmek fiyatları fırlamış, stoklardaki gıda maddeleri de tükenmişti. İstanbullular bu afeti, on dört ay içinde üç padişah değişmesinin ve II. Osman'ın 12 Ocak akşamı on beş yaşındaki Şehzade Mehmed'i boğdurmasının bedeli olarak değerlendirdi. Zira Mehmed boğulurken ağabeyi için ağır beddua etmişti.[62]

Doğal afetleri dünyevi hatalarla ilişkilendirme yaklaşımı XVIII ve XIX. yüzyıllarda da sürmüştür. Örneğin 1739 yılında arife ile bayramın ilk gününün karıştırılması sebebiyle Sultan I. Mahmud dâhil herkes orucu bir gün eksik tutmuştu. Bu yüzden Allah'ın gazabına uğradıklarını düşünen ahali tatsız bir bayram geçirdiği gibi, bayramın ilk günü başlayan şiddetli kış mevsimi, karlı, fırtınalı ve tipili olmak üzere üç ay sürmüştür. Modernleşme dönemindeki afetler ise, Avrupalılaşma politikalarının sonucu olarak değerlendirilmiştir. Mesela 1805 yılının Nisan ayında günlerce süren kar yağışı, iaşe sıkıntısı, aynı yılın Kasım ayında fırtına yüzünden denizde seyreden gemilerin Bahçekapı ile Yalı Köşkü arasına sürüklenmesi, aynı gece çıkan ve ancak karın yağmasıyla sönen Cibali'deki yangın ile bir gün sonraki deprem, iki hafta sonra Mısır sahillerinde kopan şiddetli fırtına nedeniyle İskenderiye Limanı'nda 11 kalyon ile Berrü'ş-Şam'dan Dimyat'a gelmiş olan 48 tüccar gemisinin batması gibi musibetler, yeniçerilerle gelenekçiler tarafından Nizam-ı Cedid reformlarıyla ilişkilendirilmiştir.[63]

23- Dâhiliye Nezareti'nin, İstanbul'da meydana gelen selden dolayı mağdurlara yardım yapılması hakkında yazısı (1891) (BOA, DH.MKT, 1924/8)

Bununla birlikte semavi afet ve olayların yeryüzündeki gelişmeleri etkilediği görüşünü reddedenler de vardır. Şemdanîzade 1761'de vuku bulan bir güneş tutulmasına müneccimlerin birtakım anlamlar yüklemesine Asr-ı Saadet döneminden naklettiği bir rivayet ile karşı çıkmıştır. Hz. Muhammed'in oğlu İbrahim'in vefatının sahabe tarafından, aynı gün gerçekleşen güneş tutulmasına bağlanması üzerine Hz. Peygamber'in "Güneş ve ay Allah'ın delillerinden birisidir, bir kimsenin ölümü için tutulacak değildir." buyurduğunu ve ashabına küsuf namazı kılmalarını öğütlediğini hatırlatan Şemdanîzade, zamane müneccimlerinin

61 Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mürî't-tevârîh,* haz. Münir Aktepe, c. 1, İstanbul 1976, s. 125.

62 1621 kışı sadece payitahtta değil, bütün Osmanlı ülkesinde ve çevresinde de etkili olmuştur. Örneğin Safevî elçisi ve şahın hediyesi, ulaşımın kesilmesi yüzünden bu yıl gelmemiştir, bkz. Küçükaşçı, *Üsküdar Kışları*, s. 493.

63 Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh*, c. 8, İstanbul 1309, s. 32-33.

yalancı, hadis-i şerif hilafına verdikleri hükümlerin de batıl olduğunu ileri sürmüştür.[64] Na'îmâ ise, 1654 yılında gökyüzünde peyda olan mızrak uzunluğunda ve kol kalınlığındaki parlaklığın şehirde kol gezen veba salgınını arttıracağına inanılmasını, gerçeklikten uzak cahil yorumları olarak nitelemiş, bu tür düşüncelerin Bizanslılardan geçtiğine dikkat çekmiştir. Çağdaş tarihçilerden Sakaoğlu, saltanat değişikliğinin afete yol açacağı düşüncesinin, padişahı devirmek kastıyla çıkarılan ayaklanma girişimlerini önlemek için halka telkin edilen bir vehim olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.[65]

Şiddetli yağmurlar ve akabinde oluşan sel felaketleri daha ziyade yaz ve sonbahar aylarında görülmektedir. Bu afette özellikle derelere yakın köylerde evler yıkılırken, bostanlar harap olmuş, sebze ve meyve tarlaları denize sürüklenmiştir. 1751 sonbaharında on saat süren yağış ve ardından gelen taşkın sonucunda çarşıları su basıp birçok ev ve işyeri yıkılırken, çıkan fırtınada Topkapı Sarayı bahçesindeki binden fazla servi ağacının dal ve budakları kırılmış, bazıları kökünden sökülmüştü. Bazı camilerin kurşunlarının söküldüğü, Karadeniz'de 200, İzmit Körfezi'nde 40 geminin telef olduğu bu afete "ağaçkıran" adı verilmiştir.[66] Vakanüvis Lütfî'nin Kanunî zamanındaki afete benzettiği, 1866 Eylül'ünde sertçe esen boranın ardından meydana gelen sel nedeniyle Baltalimanı Deresi üzerindeki köprünün ikiye ayrılması karayolu ulaşımını kesmiş, tarlalardan sökülüp gelerek Haliç'in yüzeyini kaplayan sebzeler yüzünden de Fener-Eyüp arasındaki kayıklar işlememiştir.[67] Ormanlık alanlar zarar görmüş, doğal çevre bozulmuştur. Harman zamanında meydana gelen seller gıda maddelerinin azalmasına ve açlığa neden olmuştur. Büyük ve küçükbaş hayvanlar ile kümes hayvanları telef olduğu için et, süt ve yumurta gibi temel besin maddeleri piyasadan çekilmiştir.

Taşkın veya kuraklık nedeniyle mahsulün daralması hastane, imaret ve kışla gibi kurumların mutfağını da etkilemekteydi. Askerler için mevsim sebzelerine göre yemekler hazırlanması kuralı kıtlık durumunda uygulanamıyordu. Örneğin 1899 Haziran ayı yemek programında mevsim sebzeleri gelmediği için mevcut olanlarla yetinilmiş, eldeki bakla ile semizotunun da tükenmesi nedeniyle alay ve taburlara sebze yerine nohutlu yahni verilmesi kararlaştırılmıştır.[68]

Osmanlı kaynakları seller sırasında meydana gelen can kayıpları hakkında somut rakam vermemektedir. Kayıp tespitinin her türlü imkânın bulunduğu günümüzde bile net biçimde yapılamadığı hesaba katılırsa, o devir yazarları mazur görülebilir. Bununla birlikte bazı kaynaklarda somut rakamlar öne sürülmüştür. Örneğin Evangelatou 1630 kışındaki sellerde 800 kişinin öldüğünü kaydetmiştir.[69] Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise, 1689 yılındaki fırtınada Boğaz kıyılarında ve Kayıkhane'de demir atmış gemilerin birbirlerine çarpması neticesinde büyük hasarlar meydana geldiğini, Üsküdar ve Beşiktaş açıklarında seyreden kayıkların batması sonucunda 400-500 kişinin öldüğünü yazmıştır.[70] Sultan I. Abdülhamid'in oğlu Şehzade Murad'ın cenaze töreninin yapıldığı 21 Şubat 1785 tarihinde birden bire bozan havanın fırtınaya dönüşmesi sonucu seyir hâlindeki gemi ve kayıklar birbirine girmiş ve binlerce kişi denize düşerek boğulmuştu. Eminönü'nden Samatya'ya kadar olan bölgedeki balıkçı kayıklarından 169'u batmış, içindekiler denize dökülmüştür. Fırtına dindikten sonra sadece Eminönü-Samatya arasında denizden 3.000'e yakın ceset çıkarılmıştır.[71] 1811 Haziran'ındaki selde Beşiktaş'taki taş köprü ile Kâğıthane'deki çok sayıda köprü ve bina yıkılmış, sayısız hayvan telef olmuştur. Vakanüvis Şanîzade, denize dönen Beşiktaş'ın sokaklarında çok insan boğulduğunu, su üstünde yüzen birilerinin ise evlerin pencerelerinden içeriye alınmak suretiyle kurtarıldığını, hamama sığınan bazı kimselerin burayı da su basması üzerine kurtulamadıklarını yazar.[72] 1857 yılının Ağustos'unda bozulan havalar yıl sonuna kadar mevsim normallerinin altında seyretmiş, Aralık'ta başlayan kar üç ay devam etmiş, cemreler zamanında bile kuşbaşı karlar düşmüştü. O yıl Erzurum'da kış görülmediğini belirten Cevdet Paşa soğuk havalar yüzünden İstanbul'da pek çok kişinin öldüğünü yazar.[73]

1913 yılında Sarıyer, Büyükdere ve Fincancı derelerinin taşması sonucu sular evlere ve dükkânlara dolmuş, birçok ceset ve ev eşyası akıntıyla birlikte gelen kumların altında kalmıştır. Büyükdere sakinlerinden Dr.

64 Şem'dânîzâde, *Müri't-tevârîh*, c. 2/A, s. 40.

65 Necdet Sakaoğlu, "Eski İstanbul Kışları", *İstanbul*, Ocak 1996, sy. 16, s. 64.

66 Şem'dânîzâde, *Müri't-tevârîh*, c. 1, s. 159-161.

67 Lutfî, *Târih*, c. 11, s. 43.

68 BOA, Y.MTV, nr. 190/130.

69 Florentia Evangelatou-Notara, "İkincil Önemdeki Yunanca Kaynaklarda Doğal Afetler (14-19. Yüzyıllar)", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, ed. E. A. Zachariadu, çev. Gül Çağalı Güven ve Saadet Öztürk, İstanbul 1999, s. 126.

70 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât: Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 362.

71 Zeynep Dramalı, *Tarihi Tersten Okumak*, İstanbul 2004, s. 370.

72 Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Târih*, c. 1, İstanbul 1290, s. 46-47.

73 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir: 13-20*, haz. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 46-47.

Nafiz'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraf, afetin yol açtığı çileyi ve gelecekten duyulan kaygıyı özetlemekteydi:

> Büyükdere feyezânı neticesi olarak hanelerimizin önündeki dere mecrâsı bir metreyi mütecâviz seylâb birikintisi ile dolmuştur. El-ân kimse vazife ittihâzıyla tathiriyle meşgul olmamıştır. İlk gelecek yağmurla bütün mahallece tehlikeye ma'rûz bulunuyoruz. Bir an evvel tehlikenin izalesinin ferman buyrulması müsterhamdır efendim hazretleri.

Sarıyerli Hüseyin ise, lağımlardan gelen atıklardan dolayı pis kokular yayıldığını, tifo salgını başladığını, sağlıklarının tehdit altında bulunduğunu ileri sürerek mümkünse başka bir yere taşınmak istediklerini dile getirmişti.[74]

Pamukciyan'ın 1789 seli hakkında beş Ermenice kaynağa dayanarak sunduğu manzara, toplumun afet esnası ve sonrasındaki durumunu tasvir etmektedir. Buna göre 11 Ekim sabahı şafak sökerken başlayan yağmur sağanağa dönüşmüş, gök gürültüleri eşliğinde bardaktan boşanır gibi yağmur yağmaya başlamıştır. En fazla Boğaziçi köyleriyle Üsküdar, Kasımpaşa, Beşiktaş ve Ortaköy bölgeleri yıkıma uğramıştır. Bağlar, bahçeler ve yollar sularla dolmuş, Türklere ait 75 ev yıkılmış, 20.000'den fazla ağaç mahvolmuştur. Komşu evlere sığınmak için kendi evlerinden çıkan bazı kimseler boğulurken, bazıları da çöken binaların enkazı altında can vermiştir. Dükkânlar ve fırınlar yıkılmış, su kuyuları kumla dolmuştu. Denizin yüzeyi ağaçlar ve ev eşyalarıyla kapandığı için deniz görünmez olmuştu. Birçok kimse yakınını ve eşyasını kaybettiği için ağlarken, Ortaköy ve Kuzguncuk'taki Yahudi sandalcılar eşya aşırma derdine düşmüşlerdi. Evini ve eşyasını kaybedenlerden bir kısmı yaza kadar başkalarının evlerinde kaldılar. Yaz gelince evler yeniden inşa edildi, ağaçlar dikilip sokaklar temizlendi. Yaraların sarılması amacıyla Türk ve Ermeni halkları ortak yardım kampanyaları düzenlemişlerdi.[75]

Sellerin sebep olduğu maddi hasarı tahmin etmek açısından 1563 afeti incelenebilir. Bu afette Kanunî'nin yaptırmış olduğu su kemerlerinin temelleri sarsılmış, Mağlova Kemeri ise tamamen yıkılmıştı. Silivri, Haramidere, Büyük ve Küçük Çekmece köprüleri çökmüş, Eyüp Türbesi'ni su basmıştı. Kaynaklar bilgi vermese de, sonrasındaki tamir ve inşa faaliyetlerinin yoğunluğuna bakılırsa, bu afette on binlerce yapı yerle bir olmuş

24- Nişantaşı ve çevresinde kış manzarası

olmalıdır. Nitekim kaptanıderya emrindeki azap ve forsalardan yeniçeri ağasının emrindeki ustalar ve acemi oğlanlarına kadar bütün kamu görevlileri inşaat işlerinde çalıştırılmıştır. Padişah, bentlerin yıkılan yerlerinin tamiri ve Çekmece'de böylesine büyük afetlere direnebilecek sağlamlıkta bir köprü inşa edilmesi için yarım milyon altın tahsis etmiştir.[76] Afeti Nuh Tufanı'ndan sonraki en büyük felaket olarak nitelendiren Solakzade, Edirnekapı, Topkapı, Yenibahçe ve Langa'daki ev ve bostanlardan eser kalmadığını, Haliç kenarındaki nice görkemli kasır ve yalının yerle bir olduğunu, binlerce ahalinin boğulduğunu yazar.[77] 1565 Nisan'ında meydana gelen fırtınada bir kadırga, içerisindeki 150 kişiyle batmış, 1573'te ise 6 kadırga ve mal yüklü yaklaşık 300 gemi yitirilmiştir. Bundan iki yıl sonra ise, limanda demirli çok sayıda tahıl gemisi batmıştı.[78] Bütün bunlar hazineye ağır masraf getirdiği gibi, yetişmiş insan gücü kaybına ve erzak sıkıntısına da neden olmuştur.

Yoğun kar yağışı ve uzun süreli buzlanmalardan bitki örtüsü ve hayvanlar büyük zarar görürken, deniz ulaşımı aksamış, yerleşim birimlerinin çevreleriyle bağlantısı kesilmiştir. Braudel'in sunduğu bazı istatistik değerler incelenirse, şiddetli soğuk ve kışların ulaşımı aksatmasının yarattığı ekonomik ve psikolojik tahribat daha iyi anlaşılır. Örneğin 1581 Mart'ında Mısır'dan gelen buğday yüklü sekiz gemi şehrin ancak bir günlük ihtiyacını karşılayabilmekteydi. 1600'ler boyunca tüketilen

74 BOA, DH.İD, nr. 49/7.

75 K. Pamukciyan, "İki Yüz Yıl Önce Vuku Bulan İstanbul'un En Büyük Sel Felaketi", *TT*, Kasım 1989, sy. 71, s. 34-35.

76 Selânikî, *Târih* haz. Mehmet İpşirli, c. 1, İstanbul 1989, s.1.

77 Solakzâde Mehmet Hemdemî, *Târih* haz. Vahit Çabuk, c. 2, Ankara 1989, s. 293.

78 Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, s. 68.

25- Karadeniz'den İstanbul Boğazına inen buzlar (Şubat 1954) (İBB Kültür A.Ş.)

günlük buğday miktarı ise 300-500 ton arasındaydı. Yılda ortalama 200.000 sığır ile bir o kadar koyun ve kuzu ve deniz yoluyla gelen 12.904 kantar erimiş tereyağ tüketilmekteydi. Bunun yanında fıçılarla bal, şeker ve pirinç, çuval veya torbalarla peynir ve havyar gelmekteydi. İstanbul Batı'dan da kumaş ve lüks eşya ithal etmekteydi.[79] Tüketim maddelerinin birçoğu deniz yoluyla taşınmaktaydı. Karadeniz'den gelip Unkapanı'nda boşaltılması gereken buğdayın, donmanın tesiriyle gemilerin limanlara yanaşamaması yüzünden yerine ulaştırılamamasının nasıl bir tehlike meydana getireceğini tahmin etmek güç değildir.

Boğaz'ın kar ve buzlanma nedeniyle donmasının, insanlara herhangi bir nakil vasıtasına ihtiyaç duymaksızın Rumeli'den Anadolu'ya geçme imkânı ve keyfi sunması bir yana, deniz ulaşımını aksatarak vapurların işlemesine geçit vermemesi hayatı çileye dönüştürmekteydi. Her şeyden önce yolcu ve mal sevkiyatı durmaktaydı. 1893 kışında fırtınanın etkisiyle bazı kayık ve mavnalar batarken, Haliç vapur işletmesinin bir vapuru Defterdar yakınlarında karaya oturmuş, Eyüp'te bağlı vapurun halatı koparak denize sürüklenmiştir. Tramvay Şirketi seferlerine iki hafta ara verirken, Anadolu Demiryolu Şirketi de seferlerini durdurmuştur. Ulaşımı aksatan unsurlardan birisi de yoğun sisti. Vapur ve kayık seferleri sis yüzünden aksayınca evlerine gidemeyen birçok memur otellerde gecelemek zorunda kalmıştır. Nihayet Haliç'in donması asıl büyük tehlikeleri doğurmuştur. Seyir hâlindeki sandal, kayık, mavna gibi küçük taşıtlar oldukları yerde çakılıp kalırken, içerisindeki yolcu ve mürettebat için ölüm kalım mücadelesi başlamıştır. Ancak bunlar büyük gemilerdeki fedakâr personelin yardımlarıyla kurtarılmışlardır.[80]

Şehri bir ay esir alan 1911 kışında kasırgaların savurduğu karlar sokaklarda yığınlar meydana getirmiş, yollar kapanmış, elli metre ötesinin görülemediği tipi nedeniyle insanlar evlerine erzak götürememişlerdir. Kazalarda araçların arızalanması yüzünden toplu taşıma seferleri durmuş, Kadıköy, Haydarpaşa, Adalar, Şirket-i Hayriye, Haliç postaları neredeyse tamamen durmuştur. Boğaz'dan Köprü'ye gelmek isteyen bazı vapurlar, Boğaz'ın çeşitli yerlerinde mecburen durmak zorunda kalmışlardır.

79 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, c. 1, İstanbul 1989, s. 233-234.

80 Ali Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer: Haliç Vapurları Şirketi ve Faaliyetleri*, İstanbul 2007, s. 39-41.

26- Boğaz'ı dolduran buzullar (Şubat, 1954) (İBB Kültür A.Ş.)

Buğday yüklü İngiliz bandıralı vapur, Nikolayef'ten gelirken Yaytarla mevkiinde karaya oturmuş, 25 tayfası güçlükle kurtarılmıştır. Trabzon'dan Yemen'e iki tabur sevk etmek üzere Haliç'ten çıkmış olan *Haleb* vapuru Sirkeci'de duramayarak Haydarpaşa açıklarına gitmiştir. *Çariçe* vapuruyla Yemen'e gitmek için rıhtıma gelen 79. Alay askerleri ise, vapurun yanaşamaması üzerine Harbiye Nezareti'nin emriyle geri dönmüşlerdir.[81]

Yağmur, sel ve donmanın etkisiyle şehir içi yollar ve kaldırımlar büyük zarar görür, derelerin ve denizin üzerini kaplayan moloz ve ağaçların temizlenmesi hükûmete aylarca sürecek bir mesai ve büyük mali yük getirirdi. Mesela 1850 kışının yaptığı tahribat üzerine 239.000 kuruş sarf edilerek Bebek, Arnavutköy, Okmeydanı ve Sadabad başta olmak üzere şehirde bozulan yolların inşasına girişilmiş, bu arada önceki yıl yapılan ve şose olmadığı için bozulmaya yüz tutmuş olan Beylerbeyi yolu da elden geçirilmiştir.[82] Doğal afetler haberleşme ve aydınlatma alanlarını da olumsuz etkilemiştir. Telgraf ve telefon hatlarının kopması yüzünden bu vasıtalarla yapılan iletişim kesilmiştir. 1869 yılında telgraf direklerinin çoğu devrildiğinden hem haberleşmede güçlük çekilmiş hem de bunların tamiri yeni bir masraf çıkarmıştır.[83] 1909 yılındaki yağmur yüzünden meydana gelen elektrik akımı neticesinde Etyemez'de Mirliva Tahsin Paşa ve Bahriye Yüzbaşı Mehmed'in evleri ile birkaç haneye ait telefon telleri kopmuş, fincanları da kırılmıştı. Yine merkez karakolunun telefon tellerinin kopması nedeniyle haberleşme kesilmişti.[84]

İstanbul halkının ısınma sistemi XIX. yüzyıla kadar tandır, mangal veya ilkel ocaklardan ibaretti. Yakacak olarak odun veya odun kömürü kullanılırdı. Odun Yalova, Mihalıç, Şile, Kandıra, Aydıncık, Biga ve Karadeniz kıyılarından; odun kömürü ise Midye ve Terkos civarından karşılanmaktaydı. Fırtına ve don zamanlarında deniz ulaşımı yapılamadığı gibi tek ağır nakliye vasıtası olan manda arabalarının yürümesi de imkânsız hâle gelir, neticede odun ve kömür sevkiyatı dururdu. Bu durum fiyatların yükselmesine yol açar, ahali yakacaksız kalırdı. Kısacası şiddetli kışlarda halkın ıstırabı artar, kış bir azap ve işkence mevsimine dönüşürdü.[85]

Afet dönemlerinde devlet, halkın sıkıntı çekmemesi için zahire ticareti yapan tüccarlara her türlü destek, teşvik ve yardımı yapmaktaydı. İstanbul'un iaşesi amacıyla zahire mübayaa edilerek ambarlarda saklanır, daha sonra ihtiyaç hissedildikçe değirmenci ve fırıncılara verilirdi. Özellikle nakliyatın güçleştiği veya tamamen durduğu kış aylarında zahire sıkıntısı baş gösterdiğinde devlet ihtiyaç sahiplerini gözetmekte, âdeta bir sigorta

81 *Tanîn*, nr. 877 (11 Safer 1329/11 Şubat 1911).

82 BOA, C.BLD, nr. 5765.

83 BOA, A.MKT.MHM, nr. 437/25, 18 ZA 1285.

84 BOA, DH.EUM.THR, nr. 13/50, 15 ZA 1327. Bu sırada bir bakkal dükkânına yıldırım düşmesi sonucu tezgâhtar ve çırak çeşitli yerlerinden yaralanmışlardır.

85 Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 2. bs., İstanbul 1972, s. 29.

27- İstanbul Boğazı'nda buzlar (Şubat, 1954) (İBB Kültür A.Ş.)

vazifesi görmekteydi.[86] Yönetim felaketlerin yaralarını sarmaya çalışırken, bu işi istismar eden esnaf ve üreticiyle de mücadele etmiştir. Örneğin 1573 kış şartlarının ağırlığından dolayı ekmek fiyatları yükselmiş, fırıncılar un tedarikinde güçlük çektikleri için hükûmetten narh uygulamasını istemişlerdi. Aslında esnafın bu talebinin altında, fırıncı sayısının birdenbire artmış olması yatıyordu. Zira afet öncesinde 30-40 civarında olan simitçi sayısı, afetten sonra 150'ye çıkmıştı. Bunun üzerine Sultan II. Selim, İzmit, Kazıklı ve bunlara yakın civardaki değirmenlerden un getirtilerek halkın ekmek ihtiyacının giderilmesini, İstanbul kapanlarındaki buğdayların da o bölgeye sevk edilmesini istemiştir.[87]
XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait bir hükümde, kışın şiddetli geçmesi ve gemilerin yanaşamaması ihtimaline karşı fırınların üç aylık malzemelerini önceden temin etmelerinin istenmesi, karaborsayla mücadele politikası kapsamında düşünülmüş önemli bir kış hazırlığıydı.[88]

Devlet, değirmen ve fırıncı esnafı için geniş düzenlemeler getirmişti. Yıkılan veya yanan bir değirmen ya da fırının yerine başka bir bina inşa edilmek istendiğinde, o bölgede yeterli değirmen ve fırın varsa ve halk sıkıntıya düşmeyecekse izin verilir, aksi takdirde başka bir şey inşasına müsaade edilmezdi. Sahibinin maddi gücünün yeniden inşaya elvermemesi halinde, halkın ekmeksiz kalmaması için değirmenci esnafı değirmen taşlarını başka bir değirmene nakletmek zorundaydı. Yeniden inşa hususunda devlet bunların sahiplerini teşvik eder, döşemelerin yeniden yapılması veya tamirinde İstanbul esnafının yetersiz kalması durumunda Edirne'den döşemeciler getirtilirdi.[89] Devletin fırıncı ve ekmekçi esnafı üzerindeki denetiminin, ürünlerin kalitesi, fiyatı ve gramajı ile sınırlı kalmayıp, bunların üretildiği ve satıldığı mekânların inşa ve tamirine de el atmış olması, toplumsal faydanın ön planda tutulduğunun açık göstergesidir.

Afetlerin sevindirdiği kesimler de vardı. Sel veya fırtınanın etkisiyle yerlerinden sökülen ağaçlar denizde veya yollarda birikir, bunlar mahrukat sıkıntısı çeken veya yıkılan evini yeniden inşa etmek isteyen fukara için umut olurdu. Bununla birlikte başlıca geçimini şiddetli kışlar üzerinden sağlayan mahrukatçı esnafının bir kısmı hileye yönelir, ağır çekmesi için odunları ıslatır, bazen odun ve kömür karaborsaya düşerdi. Bu türden bir yolsuzluğun görüldüğü 1854 yılında Sultan Abdülmecid Kaza-yı Erbaa (Silivri, Çatalca, Küçük ve Büyük Çekmece), İzmit, Kartal, Gebze ve Şile yöneticilerine emir göndererek, kömürün zaruri ihtiyaçlardan biri olması hasebiyle zamanında gönderilmesi gerektiğini hatırlatarak, el altından yüksek fiyatlara satılmasının memurluk sıfatına ve insanlığa yakışmayacağını belirtmiş, yörelerindeki esnafın depolarda sakladığı kömürlerin bir an önce İstanbul'a sevk edilmesini sağlamaları hususunda yöneticileri uyarmıştır.[90]

Padişahlar, yangınlarda olduğu gibi doğal afetler esnasında da halkın yanında yer almaya gayret etmişlerdir. III. Osman 1756 sonbaharında fırtınanın sürüklemesiyle Kumkapı'da karaya oturan Mısır kalyonundaki 600 kişiyi kurtarma çalışmalarına katılmış, özel mavnalar getirtip yolcu ve mürettebatın kurtarılmasını sağlamıştır. 1891 Ağustos'unda vuku bulan sel nedeniyle can kayıpları ve maddi hasar meydana gelmesi üzerine II. Abdülhamid'in emriyle bir yardım

86 Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırıncıları Zahire Ticareti (1740-1840)*, İstanbul 2002, s. 77.

87 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (961-1000)*, İstanbul 1336, s. 127-128.

88 Küçükaşçı, *Üsküdar Kışları*, s. 401.

89 Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırıncıları*, s. 89-90.

90 BOA, A.MKT.MHM, nr. 61/52.

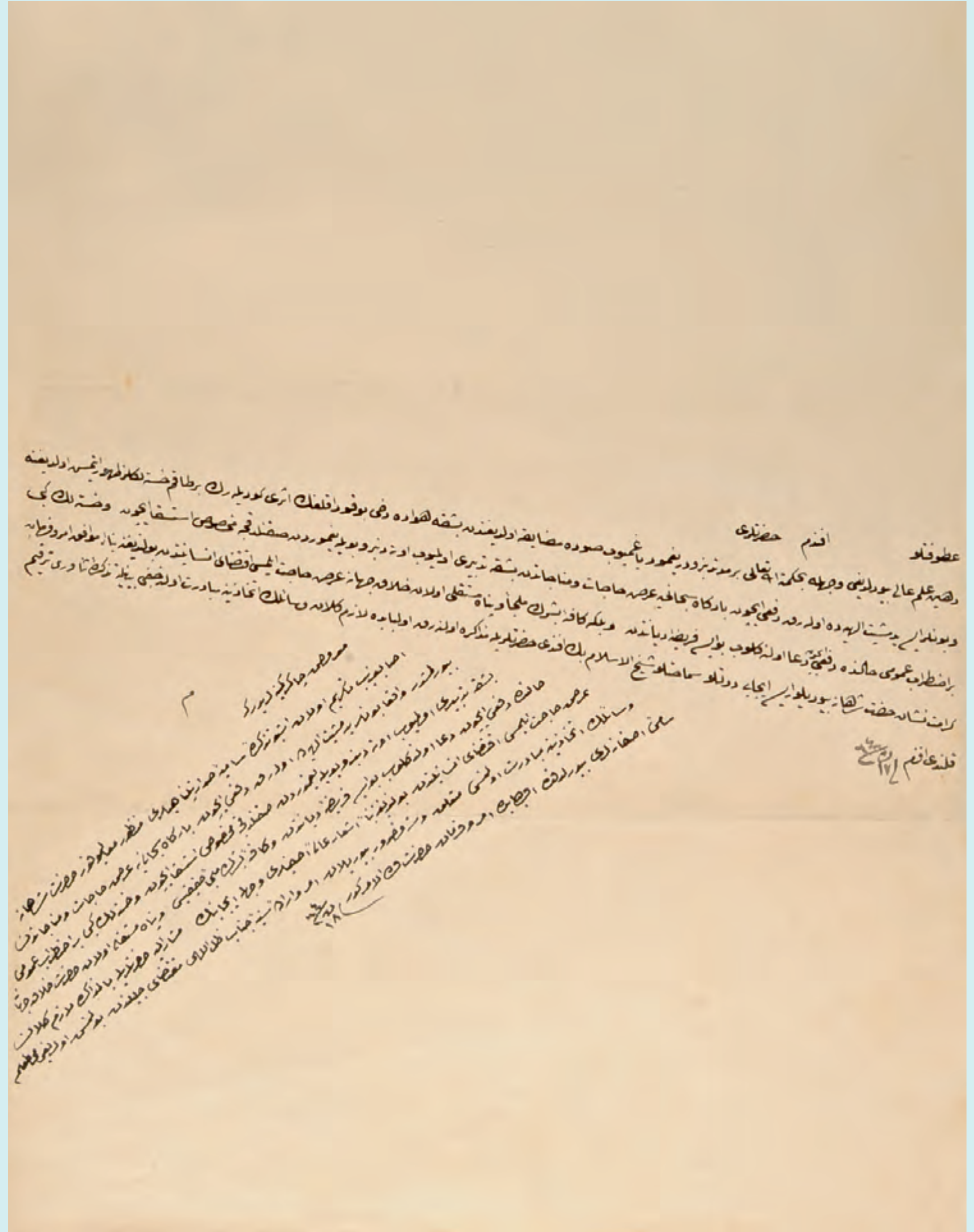
KURAKLIĞA KARŞI YAĞMUR DUASI

KEMALETTİN KUZUCU

İklim şartlarının normalin dışında seyretmesi, daha doğrusu aşırı sıcakların bitki örtüsüne verdiği zarar kuraklığı doğurmuş, bunun sonucunda doğal ve bitkisel kaynaklar ani bir tükenişle, insanlar da açlık ve kıtlıkla karşı karşıya kalmıştır. Bu durumu çoğu zaman salgın hastalıklar ve ölümler izlemiştir. Kuraklık ve kıtlık iktisadi ve siyasi hayatı etkilemiştir. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki İstanbul'da kuraklık Anadolu'daki kadar yaygın ve yıkıcı olmamıştır.

Yağmur yağmamasının getirdiği başlıca sıkıntı içme suyu problemiydi. 1765-1766 kışı ve baharında yeterli yağış olmaması üzerine yaz mevsiminde susuzluk sıkıntısı çekildi. Bunun üzerine, hükûmet, üst düzey idareci ve zenginlerin yazı geçirmek üzere her yıl olduğu gibi yine Boğaziçi ve Eyüp'teki yalılarına taşınmalarından faydalanarak onların konaklarındaki hamam, fıskiye ve selsebil sularının çeşmelere ve şehir hamamlarına verilmesini kararlaştırdı. Ayrıca halkın susuzluk çekmemesi için sokak çeşmelerinin kesilmemesini istedi. Dahası, su sıkıntısı yaşanmaması için taşradan İstanbul'a misafir gelmesinin yasaklanması yoluna dahi başvuruldu.[1] 1870 yılında yine benzer bir kuraklık yaşanması üzerine Sultan Abdülaziz'in emriyle Eyüp, Balat, Beyazıt ve Ayasofya hamamları dışındaki hamamların suyu geçici olarak kesilmiştir.[2]

Kuraklığa karşı devletin başvurduğu başlıca tedbirlerden birisi yağmur duasıdır. Bu uygulamanın kökeni çok eskilere gitmektedir.

14- Sultan Abdülmecid'in 1848 de yağmur duasına çıkılması ile ilgili iradesi (BOA, İ.DH., nr.178/9651)

Eski Yunan, Roma, eski Ön Asya kavimleri, Hindistan, Japonya ve Çin'de ve birçok ilkel toplulukta yağmur yağdırmak için dinî törenler düzenlenmiş, tanrılara dua edilmiştir. Bu ibadet yağış vb. hava değişimlerine hükmeden yahut bereketi sağlayan tanrılara yalvarma şeklindeydi.[3] Kökeni çok eskilere gitmekle birlikte, İslam âleminde Hz. Muhammed'in başlattığı ve Müslümanların bir sünnet olarak uyguladıkları yağmur duası toplu eda edilirdi. Genellikle Okmeydanı sahrasına gidilerek üç gün dua edilip gözyaşı dökülürdü. Bu kapsamda nefis terbiyesi için oruç tutulduğu da olurdu. Merasime sadece Müslümanlar katılırdı. Gayrimüslimlerin katılmasına izin verilmemesi, onların dualarının etkili olamayacağı kanaatinden ileri gelmekte, yanlış yolda bulunmalarından dolayı daha büyük felaketlere sebebiyet

1 İlhami Yurdakul, *Aziz Şehre Leziz Su*, İstanbul 2010, s. 15.

2 BOA, A.MKT.MHM, nr. 463/33.

3 Pertev Naili Boratav, "İstiska", *İA*, V/2, s. 1222.

28- İstanbul Boğazı'nda buzlar (Şubat, 1954) (İBB Kültür A.Ş.)

kampanyası başlatılmış, ağırlıklı olarak Hasköy ve Yeniköy bölgelerindeki selzedeler için toplanan yardımlar yerlerine ulaştırıldıktan sonra muhtarlara ve diğer yetkililere bir duyuru yapılarak yardım alamayanların listesi ve ihtiyaç duydukları yardım miktarının tespiti istenmiştir.[91] II. Abdülhamid geleneksel hâle getirdiği kış yardımları sayesinde, resmî ve bürokratik kurumlarla yaratılamayan refah devleti anlayışını sosyal yardımlarla ikame etmek istemiştir. 1882 kışında yardım kampanyasına 1.000 lira destek sağlayan padişaha, çeşitli miktarlardaki yardımlarla hükûmet erkânı da iştirak etmiştir.[92] 1893'teki şiddetli soğuklarda yardımların kapsamının genişlediğini görüyoruz. Afet yönetimi için padişahın emriyle kurulan komisyon fukaraya dağıtılmak üzere yorgan ve fanila satın almış, yoksul ve kimsesizlere yakacak dağıtılmıştır. Vapurlar çalışmadığı için evlerine gidemeyip otellerde sabahlamaya mecbur kalan memurların konaklama masrafı hazineden karşılanmıştır.[93] Sultan Reşad 1911kışında muhtaçlara dağıtılmak üzere hazineden 1.000.000 kuruş ayrılmasını istemiştir. Bunun bir kısmı nakdî yardım olarak hibe edilecek, bir kısmı ise sonradan geri alınmak üzere yemeklik zahire olarak ödenecekti.[94] Kendisi de 20.000 kuruş yardımda bulunan padişah, 1912 yılında yine özel bütçesinden aynı miktarda bağış yapmıştır.[95] Sultan Vahdeddin ise 1920 yılında şiddetli yağan kar ve etkili olan soğuklardan dolayı fakir ve muhtaçlara Şehremaneti tarafından kömür dağıtılmasını, fukaraya daha fazla sıkıntı çektirilmemesini istemiştir.[96]

Afetzedelerin sıkıntılarının hafifletilmesi amacıyla harekete geçen kurum ve kuruluşlar toplumsal dayanışmanın en güzel örneklerini vermişlerdir. 1911 kışında Matbaa-yı Osmaniye çalışanları muhtaçlara kömür tedariki için kendi aralarında topladıkları 44 kuruşu Fukaraperver Cemiyeti'ne teslim etmişlerdi. Haftalardır toplanamayan Cemiyet-i Umumiye-i Belediye afet nedeniyle olağanüstü toplanmış, her belediyenin kendi muhitindeki fakirlere uygun miktarda kömür dağıtması kararlaştırılmıştır. Üsküdar Osmanlı Muhtacîni Yardım Cemiyeti de ahaliye ekmek ve kömür yardımında bulunmuştur.[97] Afetlerin yol açtığı kuraklık ve kıtlık ortamlarında hükûmet vergi muafiyeti getirmiş, tohumluk ve iaşe yardımı yapmış, yardım kampanyalarına

91 BOA, DH.MKT, nr. 1914/86; BOA, DH.MKT, nr. 1924/8.

92 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İstanbul 2004, s. 171-172.

93 Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer*, s. 39.

94 BOA, İ.MLU, nr. 4/12.

95 BOA, BEO, nr. 3846/288441; nr. 3989/299155.

96 BOA, DH.UMVM, nr. 99/46; BEO, nr. 4615/346092.

97 *Tanîn*, nr. 879 (12 Safer 1329/12 Şubat 1911).

vereceklerinden endişe duyulmaktaydı.[4] Gerlach, 28 Nisan 1575 tarihli günlüğünde, Türklerin törensel bir yürüyüş düzenlediklerini, paşaların en büyüğünün bile bu yürüyüşe yaya katıldığını, birçok caminin ziyaret edilip dualar edildiğini, sonradan bunun, çoktandır hüküm süren kıtlığa karşı çıkılan bir yağmur duası olduğunu öğrendiğini kaydeder. Yağmur duasının 8 Mayıs'ta tekrarlandığını belirten yazar, bundan üç sene önce kendi ülkesi olan Avusturya'daki ekonomik krizde Türklerin kendilerine, şimdi de onların Osmanlı'ya yardım ettiğini ifade etmektedir.[5] Osmanlılarda yağmur duasının III. Murad döneminde başladığını belirten d'Ohsson'a göre bu duaya başvurulmasının sebebi, adı geçen padişahın döneminde o tarihe kadar benzeri görülmemiş iç karışıklıkların zuhur etmesi ve İstanbul'u veba salgınının sarmış olmasıydı. Bunun üzerine bir de su kıtlığı eklenince, bütün bu musibetlerin yok olması için 11 Eylül 1582 tarihinde İstanbul ahalisi Okmeydanı ovasına davet edilmişti. Merasime vezirler, ulema, şeyhler ve her rütbeden askerî erkân katıldı. Padişah da çok sayıda kurban kestirip fakirlere dağıtmış, mahkûmlara af getirilmişti.[6] III. Mehmed 1596 Ramazan'ının başlarında, Macaristan'da bulunan ordudan gelen yenilgi haberlerinin son bulması ve İstanbul'da hüküm süren kuraklığın bertaraf edilmesi için devlet erkânı ve ahali Okmeydanı sahrasında yağmur duasına çıktılar. Beklenen yağmur yağmamış olacak ki ramazanın sonlarında Fatih Camii'nde yağmur duası tekrar edilmiştir.

4 Ahmet Kavas, "Osmanlı'da Yağmur Duası", *Yağmur Duası Kitabı*, haz. M. Sabri Koz, İstanbul 2007, s. 228.
5 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Turkis Noyan, İstanbul 2007, I, 186, 189.
6 Kavas, "Osmanlı'da Yağmur Duası", s. 228.

Şeyh Hızır Efendi kürsüde rüşvetin yaygınlaştığına dikkat çekerek doğruluk ve dürüstlük üzerine vaaz vermiştir. Nitekim Selânikî de akıtılan gözyaşlarına rağmen gökten bir damla yağmur düşmediğini, bunun sebebinin de kulların doğru yoldan ayrılması olduğunu belirtmiştir.[7]

Kuraklığa karşı yağmur duası merasimi sonraki asırlarda da devam etti.[8] Havaların sıcak seyretmesinin kuraklıktan başka yol açtığı diğer tehlike, birtakım hastalık mikroplarının kolay üremesi ve yayılmasına yol açmasıydı. 1848 Ramazan'ında görülen böyle bir durum üzerine hükûmet kazaya rıza gösterip dua etmekten başka çare olmadığını düşünmüş, Sultan Abdülmecid, şeyhülislamla görüşülerek duaya çıkılmasını istemiştir.[9] Bu tür dualardan sonuç alınmış olmalı ki sonraki dönemlerde de aynı yola başvurulmuştur. Örneğin 1863 yazındaki kuraklık üzerine devlet, daha önceki dönemlerde denendiği ve faydalı sonuçları görüldüğü için yağmur duasına çıkılmasına ve bu işin Şeyh Necati Efendi'ye havale edilmesine karar vermiştir.[10] Nitekim Vakanüvis Lütfi 1281 (1864-1865) olaylarını anlatırken, bol miktarda yağmur yağdığını, İstanbul'daki su bentlerinin tamamen dolduğunu, suların doğal olarak azaldığı eylül ayında bile otuz yıldır görülmeyen miktarda su kaldığını belirtmiştir.[11]

Şehrin su ihtiyacının karşılanması amacıyla uygulanan geleneksel araç ve usullerin yetersiz kalması üzerine

7 Selânikî Mustafa Efendi, *Târih*, haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, II, 596, 600.
8 II. Mahmud saltanatında 1820 yılındaki yağmur duası ve buna katılan İstanbul, Üsküdar, Galata ve Eyüp'te mevcut mektep çocuklarına 15.000 kuruş ödenmesi hakkında bk. BOA, C.İKTS, nr. 1906.
9 BOA, İ.DAH, nr. 9651, 17 N 1264 (17 Ağustos 1948).
10 27 BOA, İ.DAH, nr. 34955, Ra 1280 (11 Eylül 1863); Kavas, "Osmanlı'da Yağmur Duası", s. 234.
11 Ahmed Lutfî, *Târih*, haz. Münir Aktepe, Ankara 1988, X, 125.

Tanzimat Dönemi'nde modern yöntemlerin denenmesine girişildi. Avrupa'daki çalışmaların İstanbul'a kazandırılması istendi. Artezyen kuyusu açma çalışmaları yapmak üzere Fransa'dan Degousee adlı bir mühendis getirildi. Degousee, sorunu çözmek için birkaç proje hazırlamasına rağmen, o dönemde vuku bulan Kırım Savaşı ve bunun yol açtığı mali güçlükler nedeniyle projeler hayata geçirilemedi. Çalışmalar bendlerin tamir edilmesi ve eskiyen boruların değiştirilmesinden öteye gitmedi.[12] Sonraki dönemlerde de büyük projeler üretilmesine rağmen benzer gerekçelerle bunları da uygulama imkânı bulunamadı. Geleneksel yöntemlerin yanında çok etkili olmayan yeni sistemler geliştirildi. Şehrin su isale işi II. Abdülhamid döneminde Fransız bir şirkete havale edildi. Fakat şirket, sokakların sulanması ve yangınları söndürmede dahi yetersiz kaldı. Çıkmaza giren iç ve dış meseleler, mali bunalım ve buna paralel olarak sürekli nüfusun artışının yol açtığı kentsel sorunlar nedeniyle su konusu Cumhuriyet dönemine taşan bir problem oldu. Hayati bir kriz görülmedi ama geçici susuzluklar ve ağır faturaların halkı zorladığı dönemler de eksik olmadı.

12 Yurdakul, *Aziz Şehre*, 19-20.

29- Karlı bir İstanbul kışında Vilayet yokuşu (İBB Kültür A.Ş.)

önayak olmak suretiyle sosyal devlet özelliğini sergilemiştir. Aynı anlayış Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüştür.

Osmanlı döneminde şiddetli kışların ve sellerin yaptığı tahribat tarih kitaplarına, edebî eserlere ve destanlara yansıtılmıştır. 1621 kışı için şair Seyyid Haşimî, son mısraı "Yol oldu Üsküdar'a bin otuzda Akdeniz dondu" şeklinde biten şiirini yazmıştır. Aynı afet için yazan Neşatî'nin şiirinin son mısrası ise "Be-meded dondu bin otuzda soğuktan deryâ" şeklinde bitmekteydi. III. Osman'ın tahta çıkmasından bir ay sonra 11 Ocak 1755'te başlayan ve yirmi gün süren don olayında Hasköy ile Eyüp arasının buz ovasına dönüşmesi üzerine Vakanüvis Hakim, olaya "Buz üstünden geçen bir kimse geldi dedi târîhin/ Deniz altmış sekizde dondu buzdan ben deniz geçtim." tarihini düşmüştür.[98] 1876 yılının 27 Temmuz'undaki sel hakkında Îcâdî mahlaslı şairin, "Sene bin iki yüz yetmiş üç/Receb'in beşinde sel revan eyledi" şeklinde başlayan 8 kıtalık bir şiiri vardır.[99] Şiddetli kışların zorlaştırdığı hayat şartları bir yana, bunu eğlenceye dönüştürmenin yolu da bulunmuştur. Şair Hevayî'nin 1755 kışını tasvir eden şiirine göre Haliç iki karış buz tutmak suretiyle insanlara karşıdan karşıya geçme imkânı sunmuştu. O kış akıllı ile delinin birbirine karıştığı, çocukların buz üzerinde aşık oynayıp eğlendiği, buz eğlencelerine bedensel engellilerle hastaların bile katıldığı anlatılmaktadır.[100]

Kış mevsiminin şiddeti İstanbul'da giyim-kuşam, yeme-içme ve eğlence mekânları konusunda zengin bir kış kültürü oluşmasını sağlamıştır. Mangal başı buluşmaları, helva sohbetleri afet günlerinde daha anlam kazanmıştır. Öte yandan saray yaşantısı da kışa göre düzenlenmiş, yaz mevsimini yazlık saraylarda ve köşklerde geçiren padişahlar kış gelince Topkapı Sarayı'na taşınmıştır. Bu nakiller belli törenler dâhilinde yürütülmüştür. Devrin şairleri bu taşınmaları uğurlu sayan, padişaha övgüler yağdıran "şitaiye" adı verilen kasideler sunup caize almak istemişler, kimi edip ve şairler de tarih düşürmek suretiyle yönetimin gözüne girmeye çalışmışlardır.[101]

Doğal afetler İstanbulluları Cumhuriyet döneminde de zaman zaman yoklamıştır. Bunların sebepleri

98 Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârîh*, c. 1, s. 179. Sakaoğlu, son mısradaki "ben deniz" ifadesinin ihâm sanatına güzel bir örnek olduğuna dikkat çekmiştir, bkz. "Eski İstanbul Kışları", s. 66.

99 Cahit Öztelli, *Uyan Padişahım*, İstanbul 1976, s. 655-656.

100 Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer*, s. 38.

101 Sakaoğlu, "Eski İstanbul Kışları", s. 66.

konusundaki kaderci yaklaşımlar daha az yaygın olmakla birlikte devam ettirilmiştir. Telgraf, elektrik ve telefon sistemlerinin yaygınlaşmasına paralel olarak kara taşıtlarının çoğalması nedeniyle afetlerin etki alanı genişlemiştir. Örneğin 1927 Şubat'ında taşıt ve yaya trafiği felç olmuştu. Yayaların sık sık kayarak düşüşünün resmedildiği bir karikatürün altyazısında, tek başına ya da çiftlerle grup hâlinde yapılan caz dansı olan çarlistona gönderme yapılarak "Havalar birkaç gün daha böyle devam ederse ister istemez hepimiz çarliston öğreneceğiz."[102] denilmekteydi. Ayın ortalarına doğru bir ara fırtınalı soğuk dinmiş, bu defa çamur çilesi başlamıştı. Rahat bir nefes alan İstanbulluların huzurunu bu defa fiyatların aşırı biçimde yükselmesi kaçırmış, "et ateş pahasına çıkmıştı". Ayın ortalarında yeniden hortlayan tipi sebebiyle vapur seferleri büyük ölçüde aksadı, ada vapurları ise hiç çalışamadı. Gazeteler şehir civarında sürülerle aç kurtların dolaştığını yazmaktaydı. Alınan tedbirler kapsamında kartopu oynamak da yasaklanmıştı. İlgili emirde "Bazı çocukların sokaklarda gelip geçeni kartopuna tutarak müessif bazı hadiseler çıkardıkları nazar-ı itibara alınarak tehlikeli bir şekil alan bu oyunun men'i muvâfık görülmektedir. Bu hususta polis memurlarına tebligat icra edilerek" bu modanın önüne geçileceği yazılmıştır.[103] Havaların düzelmesi bazı yuvalar için yıkım da olmuştu. Zira şehrin muhtelif yerlerinde onlarca ev çökmüş, yangınlar çıkmış ve birçok aile açıkta kalmıştı. Tarihin en büyük soğuklarından biri 1929'da yaşandı. Avrupa'yı kasıp kavuran kış Ocak ayının ilk haftasında İstanbul'a ulaştı. Fırtına bazı evlerin bacalarını söküp kiremitlerin uçmasına neden olurken, yer yer yangınlar çıktı. Yakacak fiyatları fırladı. Limandaki gemiler birbirlerinin üstüne devrilirken, birçok vapur kazası meydana geldi. Karadeniz'e gitmek isteyen vapurlar Boğaz'dan çıkamadılar. Rüzgârın Kâğıthane'den sürüklediği kumlar Eyüp ve Sütlüce'de kum tepecikleri oluşturdu. 9 numaralı Haliç vapuru kuma oturdu.[104] Çevrede aç kalan kurt ve domuz sürüleri Çamlıca, Dudullu, Bakkalköy ve Alemdağı'na indi. 31 Ocak gecesi biri Romanya'dan diğeri Rusya'dan gelmiş olan ve sokakta yaşayan iki muhacir donarak öldü. Yaklaşan ramazan ayında camilerde mahya yakılamayacağı ilan edildi. Ayrıca Şehzadebaşı'ndaki geleneksel ramazan eğlencelerine gölge düşmüştü. Mart ayında havanın yumuşamasıyla birlikte bazı bölgelerde damlar çöktü, duvarlar yıkıldı, bazı evlerde yangın çıktı, sokaklar eriyen kar suları yüzünden derelere döndü.[105]

1954 Şubatı'nda şiddetli soğukların etkisiyle kara, deniz, hava ve demiryolu ulaşımı sekteye uğradı. Yeşilköy'den havalanacak uçak seferleri iptal edildi. Tuna Nehri'nden koparak Karadeniz üzerinden sürüklenen buzlar Boğaz'ın girişini kapattı. Büyükdere Koyu, Sarıyer İskelesi ve Koyu, Ortaköy önleri, Kanlıca ve Çerkezköy koyları büyük buz kütleleriyle dolduğu için deniz trafiği kesintiye uğradı, şehir hatları vapurları seferlerini güçlükle yerine getirebildi. Birkaç noktadan Boğaz'ı karşıdan karşıya geçmek mümkün olmuştu. Vali ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay, Boğaz'dan karşıya geçmeyi yasakladı ve her iki yakanın belli noktalarına nöbetçiler görevlendirdi.[106] 1963 yılının 17 Ocak günü, 1929 Şubat'ından bu tarihe kadar yaşanan en soğuk gün oldu. Sıcaklık -12°C dereceye düştü. İstanbullular aydınlanma, ulaşım hizmetleri ve su bakımından zor birkaç gün geçirdi.

Cumhuriyet döneminde sel afetinin daha ziyade Mayıs-Eylül döneminde yaşandığı ama yaz aylarında gerçekleşenlerin daha yıkıcı olduğu görülmektedir. Seller aşırı yağışlar sebebiyle oluşurken, bunun faciaya dönüşmesi arazi kullanımındaki yanlış uygulamalar neticesinde doğal akış yönünün değiştirilmesi ve altyapı tesislerinin yetersizliğinden kaynaklanmıştır. Bununla birlikte modern vasıtaların bozulması sebebiyle felaket felaketi doğurmuş, örneğin her sel afeti sırasında elektrik kontağından kaynaklanan yangınlar ve suların geçit vermemesinden dolayı trafik kazaları meydana gelmiştir. Öte yandan kurtarma araç ve makineleri biriken sular nedeniyle çalışamadığından, çoğu defa suların kendiliğinden çekilmesi beklenmiş, afetzedelere saatler hatta günler sonra ulaşılabilmiş, bu da yeni mağduriyetleri getirmiştir.

XX. yüzyılda meydana gelen su baskınları elektronik ve bilişim sistemlerini bozduğu için toplumsal hayattaki yansımaları önceki devirlere oranla bazen daha yıkıcı olmuştur. Örneğin sellerin direkleri yıkması sonucu elektriğin kesilmesi, en başta elektrikle çalışan fırınları vurmuş, ahali ekmeksiz kalmıştır. Sanayi tesislerinde üretimin durması imalatçıyı maddi zarara sokarken, hizmet bekleyen ahali canından bezmiştir. Isınmada elektriği tercih edenler birtakım hastalıklara düçar olmuş, telefon hatlarının kopması ise bürokratik akışın ve toplumsal iletişimin durmasına yol açmıştır. Okul binalarının ve

102 *Milliyet*, nr. 361 (10 Şubat 1927); nr. 362 (11 Şubat 1927).

103 *Milliyet*, nr. 363-364 (14-15 Şubat 1927).

104 Cengiz Kahraman, *1929 Kışı Bir Şehir Efsanesi*, İstanbul 2007, s. 20-23.

105 Kahraman, *1929 Kışı*, s. 83, 174.

106 *Akşam*, 24-26 Şubat 1954.

öğretim materyallerinin zarar görmesi üzerine tatil kararı alınması eğitimin aksamasına sebep olmuştur.

20 Temmuz 1951 günü sabah başlayıp akşam saatlerinde şiddetini arttıran yağmur sonucu meydana gelen afette bazı yerlere yıldırım düşmüş, evler yıkılmış, yollar bozulmuş, çok sayıda yapı sular altında kalmıştı. Son otuz yılın en şiddetli yağmurunun düştüğü afette kara ulaşımı durmuş, telefon hatları bozulmuş, elektrik kesilmiş, sebze ve meyve bahçeleri zarar gördüğü için gıda maddelerinin fiyatları yükselmiştir.[107]
1974 Mayıs'ının ortalarında üç gün süreyle yağan yağmur 12 Mayıs tarihinde iyice şiddetlenmiş, Alibeyköy Barajı'nın kapaklarının açılmasının da etkisiyle Kâğıthane ve Kemerburgaz bölgelerini su basmıştır. Yüzlerce ev, fabrika ve ekili arazinin sular altında kalması nedeniyle sosyal ve ekonomik sorunlar yaşandı. Son altmış iki yılın en yağışlı ayının yaşandığı 1995 Temmuz'unun 9 ve 10. günü m^2'ye 114 kg yağış düşmesi sonucu şehir tarihinin en büyük maddi kayıplarından biri yaşandı. Afeti "Megaköyü Sel Aldı" başlığıyla sunan Sabah gazetesine göre "Son yıllardaki aşırı göçler ve çarpık yapılaşma nedeniyle köy hâline gelen İstanbul, iki gün süren yoğun yağmura teslim" olmuştu. Sultanbeyli, Beykoz, Adalar, Çubuklu, Kadıköy, Kartal, Üsküdar ve Ümraniye'de toplam 1.097 ev sular altında kalmış, trafik kilitlenmiş, yüzlerce araç birbirine girmiş, enerji nakil hatları devrilmiş, cep telefonları çalışmamış, bazı televizyon ve radyo yayınları kesilmişti. Afete en son teknolojiyle yapılan otoyollar bile dayanamamış birçok yerde asfalt bozulmuştu. Gazetelere yansıyan fotoğraflarda, sulara gömülmüş araçlarının üzerine çıkarak yardım bekleyen insanların birbirleriyle şakalaşmaları, araçlarının içerisindeki yiyecek ve içecekleri birbirlerine ikram etmeleri dikkat çekmektedir.

17 Ağustos 2004 tarihinde Alibeyköy ve Çinçin derelerinin taşması sonucu başta Alibeyköy olmak üzere Eyüp, Esenler, Küçükçekmece ve Güngören'de 4.500 ev ve işyeri su baskınına uğramıştır. Cadde ve sokaklardaki su seviyelerinin 2 m'yi bulması yüzünden birçok insan binalarda mahsur kalmıştı.

Sel baskını nedeniyle park hâlindeki birçok araç suya kapılarak sürüklenmiş, çok sayıda araç birbirine girmiş, binalar yıkılmıştı. Ulaşımın güçleşmesi nedeniyle sivil savunma ekipleri ve iş makineleri bölgeye saatler sonra ulaşabilmiştir. Gerek afetzedelerin gerekse kurtarma ekiplerinin en fazla ihtiyaç duyduğu iki kaynak olan elektrik ve suyun kesilmesi başka güçlükleri doğurdu. Bazı iş makineleri ise kaza ile altyapı tesislerine zarar

30- Karlar altında Sultanahmet (İBB Kültür A.Ş.)

vererek gaz kaçağı gibi sorunlara neden oldu. Afete hazırlık anlamında evlerinde bot bulunduran ahali komşularının ve kurtarma ekiplerinin yardımına koşmuştur.[108]
Afetin ardından Alibeyköy Deresi'nin ıslahına başlandı. Buradaki mülk sahiplerine başka bölgelerden evler verilerek arsaları kamulaştırıldı. Sonuçta, 2006 yılında da aynı miktarda yağış düşmesine rağmen Alibeyköy bölgesi hiçbir zarar görmedi.[109] İstanbul tarihinin en büyük sel felaketlerinden birisi 2009 yılında yaşandı. Ayamama Deresi'nin taştığı bu afette en fazla Halkalı ve İkitelli bölgeleri zarara uğradı. Tavukçu ve Papaz derelerinin de taştığı afette Basın Ekspres yolu, Arnavutköy, Sultangazi, Bağcılar, Eyüp, Esenler, Gaziosmanpaşa, Güneşli, Bahçelievler, Başakşehir, Büyükçekmece ilçelerinde su

107 *Akşam*, 21 Temmuz 1951.

108 *Milliyet*, 18 Ağustos 2004.

109 *Radikal*, 3 Kasım 2006.

baskınları ve sel meydana geldi. Selimpaşa, Silivri ve Çatalca'nın yanında Anadolu yakasında Kartal ve Pendik taraflarında yüzlerce ev ve işyeri sulara gömüldü. Sadece itfaiyeye ihbar edilen su baskını sayısı 1.432 idi. Basın Ekspres Yolu'nun trafiğe kapanması ve birçok ilçe arasında ulaşımın kesilmiş olması felaketin boyutu hakkında fikir vermektedir. Tüm Trakya'nın etkilendiği afette cep telefonları çalışmamış, televizyon yayınları aksamıştı. Bununla birlikte birtakım gayriahlaki davranışlar bu afet esnasında da gözlendi. Bazı fırsatçılar suyun sürüklediği eşyaları toplarken, bazıları ise su basan fabrikaların mallarını yağmaladılar. Bunların yanı sıra meraklı insanların toplanması arama ve kurtarma faaliyetlerini zorlaştırmıştı. İstanbul'da 31 kişi ölmüş, 9 kişi de kaybolmuştu. 7 kadının servis aracı içerisinde boğulması, 10 tır şoförünün uyku esnasında araçlarının içinde ölüme yakalanması gibi garip ölümler yaşandı. Kurtarma ve tahliye faaliyetleri ve sokakların temizlenmesi haftalarca sürdü. Dere yataklarındaki sıkışık yapılaşmalar, buna göz yuman veya ruhsat veren yahut önlemini almayan yerel yönetimlerin kusuru, sel afeti olduğunda suları denize akıtacak altyapı tesislerinin yetersizliği bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır.[110]

Şiddetli kışlar, fırtınalar ve seller Türk kültüründe, atasözü ve deyimlerle dolu zengin bir folklorik birikim oluşmasını sağlamıştır. Kışın soğuk yüzünün hayatı güçleştirmesi, karın beyaz renginden galat olarak "kara kış" deyimiyle ifade edilmiştir. "Lodosun gözü yaşlıdır.", "Alçak yerde yatma sel alır, yüksek yerde yatma yel alır.", "Baskısız tahtayı yel alır, yel almazsa sel alır.", "Sakın Nisan'ın beşinden, öküzü ayırır eşinden.", "Sel gider kumu kalır." gibi atasözleri bunlardan bazılardır. Aydınların Nuh Tufanı'na benzettikleri olumsuz hava şartları halk ağzında "kış kıyamet" deyimiyle karşılanırken; yine de kanaat ve şükrün ifadesi olarak yağmur "rahmet", kar ise "bereket" olarak değerlendirilmiştir.

110 Taha Akyol, "Felaket Ders Olsun!", *Milliyet*, 10 Eylül 2009.

İSTANBUL'U ETKİLEYEN DEPREMLER KARŞISINDA TOPLUMSAL HAYAT

SEMA KÜÇÜKALİOĞLU ÖZKILIÇ*

İstanbul, tarihinin her döneminde pek çok felakete maruz kaldı. Büyük oranda insanların kontrolü dışında gerçekleşen, mal ve can kaybına neden olan bu felaketlerden deprem, sel, su baskını, fırtına, kuraklık, kıtlık, şiddetli kış ve yangınlar İstanbul'u en fazla etkileyen afetlerdi. Bu afetlerden depremlerin İstanbul'un kent hayatı üzerindeki etkileri bu çalışmanın ana konusudur. Ancak itiraf etmek gerekir ki tarihi MÖ 6000'li yıllara kadar uzanan İstanbul'u etkileyen depremlerin toplumdaki izlerini tespit etmek oldukça güçtür. Zira İstanbul'un en erken dönemlerine ait bilgilerimiz oldukça yenidir ve mevcut bilgilerin önemli bir kısmı da gündelik hayata dairdir. Ayrıca yazılı kaynağın olmayışı da bu işi güçleştirir. Bunun yanı sıra İstanbul'da MÖ VII. yüzyıldan sonraki dönemlerle ilgili kaynakların çoğunun depremlerin kent yaşamı üzerindeki etkileri hakkında bilgi vermekten uzak oluşu da karşımıza çıkan bir başka sorundur. Yine de İstanbul'u etkileyen depremleri ve bunların etkilerini çalışmak, başka şehirlerle kıyaslandığında araştırıcıya avantaj sağlar. Zira mevzubahis olan imparatorluklara başkentlik yapmış şehirdir. Dolayısıyla bu şehri etkileyen depremler, toplumsal boyutu olmasa bile, dönemin devlet adamlarını, tarihçilerini ve yazarlarını yakından ilgilendirmiş ve az da olsa önemli veriler sunmuştur.

1- 1894 depreminde hizmeti görülenlere verilen Hareket-i Arz madalyasının ön ve arka yüzü (BOA, TŞH, nr. 394)

Günümüze yaklaştıkça depremlerin toplum üzerindeki etkilerini araştırmada karşımıza çıkan güçlükler nispeten azalır. Toplumsal hayat hakkında bilgi veren kaynakların sayısının artması ve çeşitliliği, son dönem kaynaklarına kolay ulaşılabilmesi söz konusu zorlukların aşılmasında önemli rol oynamıştır. Bu nedenle depremlerin İstanbul halkı üzerindeki etkileri hakkında yapılacak böyle bir çalışmada verilecek bilgilerin son dönemlerde yoğunlaşması gayet tabiidir.

Deprem Anında ve Sonrasında Yaşananlar

Deprem olduğunda ilk sarsıntıların ardından genellikle bilindik sahneler yaşanır. Bağırış çağırışlar, insan sesine karışan hayvan sesleri, yıkılan binaların enkazları altında can verenler, kapalı mekânlardan kendilerini dışarı atanlar, secdeye kapananlar yahut istavroz çıkaranlar vs... İster uykuda isterse herkesin işinde gücünde olduğu bir zaman diliminde olsun deprem büyük bir korkuya, hatta paniğe neden olur. 1766 depremi sırasında yaşanan bu anları Bedros ya da Petro adlı bir halk şairi destansı bir dille anlatır.[1] 1894 depremi hakkında kaynakların verdiği bilgiler ise, depremin bu süreçte insanlar üzerinde nasıl bir etki yarattığını açıkça ortaya koyar. Nitekim İstanbul halkını bir öğle vakti yakalayan ilk sarsıntılarla beraber insanlar kaçışmaya başlar. Deprem anında hamamlarda olanlar can havliyle çıplak olarak sokağa fırlarlar. Bazıları panikle pencereden atlayıp yaralanırken; kimileri de şaşkınlıktan yıkılmaya yüz tutmuş binalar ile dar sokaklar arasında olduğu yerde kalakalır. Kimileri ise, "düşenin bir daha yerden kalkamayacağı" şeklindeki inancı yüzünden yere çömelir. Deprem anında Kapalıçarşı'da olanların bir kısmı güvenli olduğu düşüncesiyle kubbe altına

* Araştırmacı

1 K. Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, İstanbul 2002, s. 72-73.

2- Her İstanbul depreminde hasar gören surların XIX. yüzyıldaki hali (Pardoe)

koşturur; ancak kubbenin çökmesi üzerine çok sayıda kişi kubbe altında can verir. Sarsıntıların etkisiyle bazı arabalar devrilir. Deprem anında seyrüsefer yapmakta olan vapurlar, görgü şahitlerinin ifadelerine göre, büyük bir dalgaya çarpmış gibi sarsılırlar. Deprem, okul gibi kalabalık yerlerde ve Yıldız Sarayı'nda izdihama neden olur. "Allah Allah!" nidalarıyla merdivenlere koşan kalfalar, sarsıntıların devam etmesi nedeniyle bir türlü aşağı inmeyi başaramaz. Mabeyn kâtiplerinden Ahmed Reşid Bey'in anlattığına göre, dönemin padişahı II. Abdülhamid (1876-1909) bulunduğu zemin kattaki odanın penceresinden bahçeye atlar.

İlk sarsıntıların ardından bütün işyerleri kapanır. Bunun nedenlerinden biri işyerlerinin hasarlı olması, diğeri de insanların bir an önce ailelerinin yanına gitme arzusudur. Bunun yanı sıra bazı işyerleri, 1894 depremindeki gibi, hasar görmüş olma ihtimaline karşı ihtiyaten kapanırken; bazı işyerleri de sırf çalışanların ailelerine destek olmak amacıyla çalışmaya ara verir. Yıldız Sarayı'nda önce kimsenin saraydan ayrılmaması irade edilir; daha sonra nöbetçilerin dışındaki görevlilerin evlerine gitmelerine izin verilir. *Moniteur Oriental*'in ifadesine göre, ilk sarsıntılardan sonra Galata ve Pera'da tek dükkân dahi açık kalmaz. Çalışanların aynı anda işlerine son verip evlerine ulaşma arzuları yollarda, köprülerde ve hatta vapur iskelelerinde izdihama neden olur. Yetkililer sorunu çözmek amacıyla ek vapur seferleri koyarlar. *Şirket-i Hayriye* vapurları halkı tarife dışı ve ücretsiz olarak Boğaziçi köylerine taşır. Tramvay ve tünel hatları ise, hasar görmüş olma ihtimaline karşı ilk gün çalıştırılmaz.[2]

Devam eden artçılar ve kimi zaman da depremin ardından gelen bir başka felaket yaşanan acıyı daha da

2 Sema Küçükalioğlu Özkılıç, "1894 Depremi'nin İstanbul Üzerindeki Etkileri (Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri)", doktora tezi, MÜ, 2011, s. 11-14.

3- 1894 depreminde Galata Mevlevîhanesi bahçesine sığınan afetzedeler

artırır. Özellikle depremin sebebiyet verdiği yangınlar zaten tahrip olan şehri harabeye dönüştürür. Örneğin; 358 depreminde sarsıntının ardından çıkan yangın beş gün sürer ve her şeyi yakıp yok ettiği gibi pek çok insanın ölümüne neden olur.[3] 1894 depremi nedeniyle Fatih'teki Şekerci Hanı'nda çıkan yangında da on altı odanın kül olması çalışanların mağduriyetini artırır. Dolayısıyla bir yanda depremin sebebiyet verdiği yıkım, diğer yanda yangınlar yaşanan felaketi büyük bir trajediye dönüştürür. 1894 depreminin ilk sarsıntıları sırasında şehre dışarıdan bakanların ifadeleri tam da bu trajediyi resmeder. Sarsıntıların ardından şehirden bir toz bulutu yükseldiğini görenler İstanbul'un toz bulutları arasında yok olduğuna hükmederler.[4] F. Vercleyen, Roma dönemi tarihçilerinin depreme eşlik eden ateş yağmuru, su baskınları veya deniz taşması gibi olağanüstü doğa olaylarından bahsettiklerini ifade eder. Bu durum söz konusu felaketlerin bunlarlasınırlandırılamayacağını gösterir.

Deprem ve Din

Deprem gibi felaketler toplumdaki dinî hassasiyetleri had safhaya taşır. Nitekim İstanbul'u etkileyen her deprem sonrası İstanbul halkında bu hassasiyetleri tespit etmek mümkündür. Vercleyen, hemen her deprem sonrasında bir tören alayının Ayasofya'dan ayinin yapılacağı kiliseye doğru yola çıktığını ve insanların depremin acısını bu şekilde hafifletmeye çalıştığını ifade eder. Törenlere katılanlar günahlarının affı için Tanrı'ya dua ederler ve kenti kurtardığı için şükranlarını sunarlar. Halk, bu

3 Işın Demirkent, "IV.-XI. Yüzyıllarda İstanbul ve Çevresinde Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri 22–23 Mayıs 2000*, İstanbul 2001, s. 60-61.

4 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 10-14.

4- Bir deprem sonrası harabeye dönen şehir

ayinlerle ölüm korkusunu da yenmeye çalışır.[5] Bu şekliyle yaşanan felaketin insanların imanını kuvvetlendirmede bir araç olduğu söylenebilir; ancak bunun tam tersi durumlar da yaşanır. Nitekim Aralık 557 tarihli depremin halk üzerindeki etkilerini anlatan tarihçi Agathias, yaşanılan dehşetin kimilerinin inancını yitirmesine neden olduğunu söyler.[6]

Görüldüğü gibi deprem, çoğu kere insanlara Allah'ı ve O'ndan af dilemeyi hatırlatır. Bu nedenle din, korkmuş olan insanları teskin etmede de etkili bir unsur olarak görülür. II. Abdülhamid, bu noktadan hareketle 1894 depreminden hemen sonra Yıldız Sarayı'nda ezan ve Zilzâl suresi okutur; ardından çıkardığı iradeyle herkesin abdestli dolaşmasını ve dinî vecibelerini yerine getirmelerini, bu afetin bir daha yaşanmaması için niyazda bulunmalarını emreder. Ayrıca Hicaz Valisi Hasan Hilmi Paşa'ya gönderdiği emirnameyle Haremeyn-i Şerifeyn'de depremlerin son bulması için dualar okunmasını ister. Gayrimüslim kesimde de dinî hassasiyet artar. Kiliselerde halkı teskin edici vaazlar verilir, sarsıntıların son bulması için ayinler düzenlenir. Bizans döneminde olduğu gibi bazı kiliselerde şükür ayini ve dualar yapılır. Bu törenler şiddetli deprem olacağı söylentileri üzerine depremin yıldönümünde de tekrarlanır.[7]

Depremler, hem Roma-Bizans hem de Osmanlı toplumunda Tanrı'nın bir gazabı yahut uyarısı olarak algılanır. Buna göre Tanrı, insanları doğru yola sevk etmek için felaketlerini göndermiştir. Nitekim 557 depreminde üzerine düşen mermer levhaların altında

5 Frank Vercleyen, "Bizans Döneminde İstanbul'da Depremler: Halk Üzerindeki Etki", çev. Feda Şamil Arık, *TAD*, 1997, c. 19, sy. 30, s. 301, 306.

6 Demirkent, "IV.-XI. Yüzyıllarda İstanbul", s. 60-61.

7 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 21-22.

5- 1894 depreminde yıkılan binalar (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 184)

6- 1894 depreminden sonra Çemberlitaş civarı (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 184)

kalarak başı ezilen senato üyesi Anatolius'un ölümü aşırı lüks zevki yüzünden Tanrı tarafından verilen bir ceza olarak yorumlanır. Tanrı'nın gazabını gösteren bir başka ölçüt, Ayasofya'nın gördüğü hasarın büyüklüğüdür. Zira bilgeliğin sembolü olan bu mabet, Tanrı-imparator ve halk arasındaki bağı da sembolize etmektedir. Kubbesinin deprem nedeniyle yıkıldığı dönemlerde halk, bunu uğursuzluğun işareti olarak görür.[8] İşte tam da bu nedenlerle Bizans'ın önemli tarihçilerinden Ioannes Malalas (d. 491-ö. 578) doğal afetlerden bahsettiği çalışmasına Theomenia yani "Tanrıların Gazabı" adını verir.[9]

Osmanlı dönemindeki örnekler de Roma-Bizans dönemindekine benzerdir. 1509 depreminden sonra Edirne'ye giden ve İstanbul'un ardından orada da şiddetli bir depremin meydana gelmesini ilahi bir uyarı olarak gören dönemin padişahı II. Bayezid, yaşanan felaketten bazı devlet adamlarını sorumlu tutar. Ona göre, halkın bedduaları Allah'ın gazabına uğramalarına neden olmuştur.[10] 1766 yılında dokuz ay içinde arka arkaya dört şiddetli depremin vuku bulması halk tarafından "gaflet içinde bulunanlara ve günahkârlara bir tembih" olarak kabul edilir.[11]

Felaketler kimi zaman fırsatçılarını da yaratır. Nitekim yaşanan felaketin ardından, ortalık halkın korkularını kullanarak menfaat elde etmeye çalışanlarla dolar. 557 depremi sonrası ortaya çıkan birçok yalancı kâhin, gelecekten haber verdiklerini söyleyerek muhtemel felaketlerden bahseder. Bu felaketlerden korunmak

8 Vercleyen, "Bizans Döneminde İstanbul'da Depremler", s. 304, 309-311.

9 Şehrazat Karagöz, *Eskiçağ'da Depremler*, İstanbul 2005, s. 55.

10 Orhan Sakin, *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri*, İstanbul 2002, s. 100.

11 Deniz Mazlum, *1766 İstanbul Depremi Belgeler Işığında Yapı Onarımları*, İstanbul 2011, s. 34.

7- 1894 depreminde neredeyse tamamen yıkılan Süleyman Paşa Hanı (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 184)

isteyen halk nazarlıklar ve muskalar edinmeye başlar.[12] Öte yandan tasvir kırıcı harekete hız vermeyi düşünen III. Leon (717-741), bunun için 740 tarihli depremi kullanır ve depremin tasvirlere ibadetten dolayı meydana geldiği konusunda halkı ikna etmeye çalışır.[13] Bu örnekler fırsatçılığın yalnızca bir yönüdür. Nitekim deprem sonrasında binaların onarım ve inşası için gereken malzemenin fiyatında görülen artışlar, kira zamları ile gıda gibi ihtiyaç maddelerine yapılan zamlar fırsatçılığın bir başka boyutunu ortaya koyar. Gerçi yetkililer bu konularda bazı tedbirler alırlar;[14] ancak yine de bunun önüne geçemezler.

Enkaz Kaldırma Çalışmaları ve Depremin Bilançosu

Sarsıntıların ardından arama-kurtarma ve enkaz kaldırma çalışmaları başlar. Roma-Bizans döneminde 24 Ağustos 358 tarihli deprem hakkında bilgi veren tarihçi Marcellinus (d. 322?-ö. 400?), herkesin canı derdine düşerek kaçtığını ve çok sayıda insanın enkaz arasına sıkışarak günlerce yardım gelmesini beklediğini belirtir. Ona göre bu insanlar, depremin yarattığı enkazdan değil açlıktan hayatını kaybetmiştir.[15] Bu durum arama-kurtarma çalışmalarının yapılamadığını yahut yetersiz kaldığını gösterir. Ancak yine de enkaz altından sağ olarak çıkarılanlara rastlamak mümkündür.[16] 1894 depreminde ise, yıkıntıların altında kalanları kurtarabilme ümidi enkaz kaldırma çalışmalarının başlamasında etkili olur, üstelik sarsıntılar devam etmesine rağmen. Belediye çavuşları, zabıta, jandarma ve polisler ile bunların maiyetinde bulunan amelelerden oluşturulan ekipler enkaz altında kalanları çıkarmaya çalışır. Bir yandan enkaz kaldırma çalışmalarının, diğer yanda çıkarılan cesetlerin etrafta oluşturduğu görüntüler âdeta bir savaş alanını andırır. Enkazdan çıkarılan ölüler defin işlemleri yapılmak üzere en yakın hastanelere ve gasilhanelere gönderilir. Yaralılar ise, yine en yakın hastanelere sevk edilir. Ancak hastanelerden bazılarının hasarlı olması ve hastanelere müracaat eden yaralı sayısının fazlalığı nedeniyle hükûmet yeni tedbirler alır. Öncelikle kolera salgınının sona ermesiyle kapatılan Belediye Hastanelerini yeniden açtırır. Ayrıca günümüzün acil servisleri olan nöbetçi eczaneler, Seraskerlik'e bağlı olan eczane ve deprem nedeniyle kapanan bütün eczaneler açtırılarak yaralıları tedavi etmekle görevlendirilir. Öte yandan yaralılara ilk müdahaleyi yapmak ve mümkünse tedavi etmek amacıyla gezici sağlık ekipleri oluşturulur. Bunun yanı sıra gönüllü sağlık çalışanları da yaralı depremzedelere yardım eder.[17]

Deprem mağdurlarının sayısı hakkında Roma-Bizans dönemi kaynakları rakam belirtmezler. Bunun yerine "birçok", "pek çok" ve "çok sayıda" şeklinde ifadeler kullanırlar.[18] Osmanlı kaynakları ise, çoğunlukla tahminî bilgiler verir. 1509 depreminde 1.070 ev yıkılır, kimi kaynaklara göre 5.000, kimilerine göre de 15.000 kadar

12 Vercleyen, "Bizans Döneminde İstanbul'da Depremler", s. 303.

13 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 2011, s. 151.

14 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 168; Taylan Akkayan, Yüksel Kırımlı ve Tülin Polat, *Deprem Yardımından Yararlananların Değerlendirme Raporu*, İstanbul 2001, s. 36.

15 Demirkent, "IV.-XI. Yüzyıllarda İstanbul", s. 55, 63.

16 Vercleyen, "Bizans Döneminde İstanbul'da Depremler", s. 301.

17 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 73-78, 271.

18 Demirkent, "IV.-XI. Yüzyıllarda İstanbul", s. 53, 58, 61; Esin Ozansoy, "Bizans Kaynaklarına Göre 1200-1453 İstanbul Depremleri", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000*, İstanbul 2001, s. 3, 16.

8- 1894 depreminde yıkılan Osmanlı Matbaası'nın tamir çalışmaları (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 184)

ölü vardır.[19] Depremin gece meydana gelmesi sebebiyle ölü sayısının çok olduğu düşünülebilirse de, yine de bu rakamlara ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Ölü sayısı 1754 tarihli depremde 800 olarak gösterilir.[20] Bu sayı 1766 depreminde 4.000-5.000 kişi olarak verilir.[21] Ancak Batılı bir kaynak, bunun çok altında bir rakam telaffuz eder ve depremde 850'den fazla kişinin hayatını kaybettiğini söyler.[22] Tespit edebildiğimiz kadarıyla depremde ölen yaralanan ve evsiz kalanlara ilişkin ilk resmî rakamlar 1894 depremine aittir. Nitekim depremden sonra kurulan İane-i Musâbin Komisyonu deprem mağdurlarını belirleyerek bir liste hazırlar. Görevi, evsiz ve yaralı afetzedelere para yardımında bulunmak olan komisyonun düzenlediği listelere göre; ölü sayısı 161, yaralı sayısı 378 ve evsiz kalanların sayısı da 3.703'tür. Yine bu komisyonun tespitlerine göre, depremde bugünkü İstanbul il sınırları içinde hasar gören hane sayısı 20.310 olup bunun 10.171'i ağır hasarlıdır.[23] Bu tablo, depremin İstanbul'da yarattığı mağduriyeti ve etkilerini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. 1999 depremi de İstanbul'da büyük hasara neden olur. 2000 yılında yayımlanan Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi'nin raporuna göre, İstanbul'da 981 kişi hayatını kaybeder.[24] 3.703 konut ve 532 işyeri yıkık ve ağır hasarlı; 15.102 konut ve 2.510 işyeri orta hasarlı; 17.870 konut ve 2.280 işyeri de az hasarlı olmak üzere toplam 41.367 konut ve işyeri zarar görür.[25] Buna göre, İstanbul'da deprem nedeniyle hayatını kaybedenler depremde ölenlerin yaklaşık %18'ini; hasar gören yerler de depremde hasar gören konut ve işyeri sayısının yaklaşık %9'unu oluşturur. Gerek ölü gerekse hasar gören konut ve işyeri sayısında ortaya çıkan bu oranlar, Marmara Denizi'nde beklenen muhtemel depremin doğuracağı sonuçlar konusunda bir fikir verir.

İaşe ve Barınma

Depremden sonra yaşanan sorunların başında su ve iaşe sıkıntısı gelir. Deprem nedeniyle suyollarının ve bazı bentlerin hasar görmesi şehirde su sıkıntısının yaşanmasına neden olur. 1766 depreminde Samatya tarafındaki kale duvarının Silivrikapı tarafındaki suyolunu tahrip etmesi; bazı yerlerde çeşmelerin hasar görmesi ya da çeşmelerin üzerine hasarlı yapıların kalıntılarının düşmesi gibi nedenlerle çeşmeler kullanılamaz hâle gelir.[26] 1894 depreminde de İstanbul'un su ihtiyacını karşılayan Kırkçeşme, Halkalı, Taksim Suyolları ile bu suyollarına ait bentlerin ve o tarihlerde Avrupa yakasına abonelik yoluyla su dağıtan Dersaadet Anonim Su Şirketi [Terkos Su Şirketi]'ne ait bazı boruların hasar görmesi nedeniyle sular kesilir. Ayrıca içme suyuna çamurun karışması da mevcut suların kullanılmasını güçleştirir. Şehremaneti,

19 Kevork Pamukciyan, "Depremler", *DBİst.A,* III, 34; Sakin, *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri*, s. 48.

20 N. N. Ambraseys ve Caroline Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler, Tarihsel İnceleme, 1500-1800,* çev. M. Umur Koçak, İstanbul 2006, s. 125.

21 Erhan Afyoncu ve Zekai Mete, "1766 İstanbul Depremi ve Toplum Yaşantısına Etkisi", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000*, İstanbul 2001, s. 85.

22 Ambraseys - Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler*, s. 133.

23 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 43, 89.

24 03.03.2013, arsiv.ntvmsnbc.com/news/24312.asp/ Resmî rakamlara göre, depremde ölenlerin sayısı 17.480'dir. Ancak TBMM Meclis Araştırması Komisyonu Raporu'na göre, bu sayı 18.373'dir 03.03.2013, http://www. tbmm.gov.tr/).

25 Seyit Ali Kaplan, "Binaların Depreme Karşı Güçlendirilmesinde Yasal Engeller ve Öneriler", 05.03.2013, http://www.imo.org.tr/resimler/dosya_ekler.

26 Afyoncu - Mete, "1766 İstanbul Depremi", s. 88.

9- 1894 depreminde zarar gören Daire-i Umur-ı Mülkiye binasının tamiri (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 184)

şehrin su ihtiyacını hasarlı olmayan bentlerin suyundan, havuzlarda biriken sulardan ve Terkos Su Şirketi'yle anlaşarak şirketin su isale ettiği çeşmelerden karşılar. Bu arada Terkos Su Şirketi de suyu ihtiyatlı kullanır ve sokakların yıkanmasıyla ilgili yükümlülüklerini birkaç gün yerine getirmez. Bu suretle İstanbul'un uzun süre susuz kalmasının önüne geçilir.[27]

Gıda ihtiyacı deprem dönemlerinde giderek artan bir ihtiyaç olarak belirir. Zira depremler, şehirdeki birçok bina gibi değirmenler, fırınlar ve bakkal dükkânları ile şehre ulaşımı sağlayan yollar ve köprülere zarar verirler. Öte yandan depremin ardından dükkânları hasar görmeyen bazı esnaf gruplarının bile dükkânlarını kapatmaları kentteki yiyecek sıkıntısını artırır. Yetkililer bu sorunları aşmak için bazı tedbirler alırlar. 1766 depreminde gıda sıkıntısını önlemek amacıyla yiyeceklerin depolandığı hanlara giden yollarının açılmasına öncelik verilir; ayrıca fırınların da bir an önce tamir edilmesi istenir.[28] 1894 depreminden sonra ise, sağlam olan fırınlar ve bakkal dükkânları açtırılır; ayrıca II. Abdülhamid'in iradesi üzerine bakkal dükkânlarının normal zamandan fazla gıda maddesi tedarik etmesi ve fırınların da daha fazla ekmek çıkartması sağlanır. Diğer yandan açık alanlara, meydanlara yerleşen halka ekmek, su, peynir gibi gıda yardımı yapılması için memurlar görevlendirilir. Bunun üzerine zengin-fakir, Müslim-gayrimüslim ayrımı olmaksızın bütün depremzedelere ekmek yardımı yapılır.[29]

İlk şokun atlatılmasıyla beraber herkes acı gerçeklerle yüzleşir. Ardından açık alanlara, bahçelere ve şehrin dışına doğru bir göç başlar. Zira tam da bu dönemlerde insanların ilk ve ortak düşüncesi güvenli bir yere ulaşmaktır. Güvenli bir yer arayışı yalnızca evsiz barksız kalanların değil, kendilerini güvende hissetmeyenlerin de arayışıdır. Roma-Bizans döneminde bu güvenli alanı genellikle surların dışı oluşturur.[30] Osmanlı Padişahı II. Bayezid (1481-1512)'in güvenli yer tercihi ise, Edirne'dir. Nitekim 1509 depreminden sonra sarayın bahçesine kurdurttuğu çadırda on gün kadar kalan II. Bayezid, İstanbul'u güvenli görmeyerek Edirne'ye gider.[31] 1766 depreminde Topkapı Sarayı'nın hasar görmesi yüzünden birkaç günü çadırda geçirmek zorunda kalan III. Mustafa (1757-1774) da şehri terk eder.[32] Kaynaklar, onun yer tercihi konusunda bilgi vermemekteyse de padişahın pek çok selefi gibi Edirne'yi tercih etmiş olması muhtemeldir. II. Abdülhamid ise, çalışanlar için sarayın bahçesinde çadırlar kurdurtursa da, kendisi için güvenli yer olarak saraydaki odasını seçer.[33]

İstanbul halkı, şehrin giderek büyümesiyle beraber surdışının yanı sıra en yakın ve güvenli gördüğü açık alanları, evlerinin bahçelerini, halka açık parkları ve hatta mezarlıkları kendine mesken tutar. Buralarda kimileri kilim, keçe gibi şeylerden derme çatma barınaklar yahut

27 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 81-84.

28 Afyoncu - Mete, "1766 İstanbul Depremi", s. 88-89.

29 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 84-88.

30 Nitekim 25 Eylül 437 tarihli deprem sonrasında halk surların dışında "Campus" denilen yerde toplanır. Sağlam binalarda dahi kalmaya cesaret edemeyenler buraya yerleşir ve sarsıntıların bitmesi için dua ederler (Demirkent, "IV.-XI. Yüzyıllarda İstanbul", s. 55).

31 Sakin, *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri*, s. 47, 49, 100; Pamukciyan, "Depremler", s. 34.

32 Ambraseys, Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler*, s. 135; Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, s.79.

33 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, İstanbul 1994, s. 102-103.

10- 1894 depreminden sonra Direklerarası (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 184)

çadırlar kurarlar. 1894 depreminde çadır kuranlara ek olarak kimileri akrabalarının yanlarına yerleşirken; hâli vakti yerinde olanlar otel odalarını veya depremde hasar görmemiş haneleri kiralamayı tercih eder. Depremin yarattığı korku nedeniyle yurt dışına gidenler bile olur.[34] Âdeta bir göç belgeselini andıran görüntülerin sahipleri, daha önce ifade edildiği gibi, yalnızca evsiz barksız kalanlar değildir. Evleri hasarlı olmayanlar dahi diğerleriyle aynı kaderi paylaşmıştır. Zira halk arasında dolaşan daha şiddetli ve büyük bir deprem olacağı söylentileri, ilk sarsıntılar sonrasında meydana gelen bazı artçıların şiddetli oluşu ve bu sarsıntılarda az hasarlı olan yapıların yıkılması insanların korkularını pekiştirmiştir. Dolayısıyla bu insanlar da aynı oranda ihtiyaç sahibidir artık.

34 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 15-17.

Bu yaşam biçiminin İstanbul halkı için kolay olmadığını itiraf etmek gerekir. Ancak yine de korkularını yenmeyi başaramazlar. Nitekim Aralık 557 tarihli depremden sonra çadırlarda kalan halk soğuğa, hatta kar yağışına rağmen evlerine girmeye cesaret edemez.[35] Sarsıntılar ile soğuk arasındaki tercihte sarsıntılara karşı kendini güvene alma düşüncesinin ağır bastığı görülür. İstanbul halkı 1509 depreminde de -muhtemelen- şiddetli sarsıntıların devam ettiği yaklaşık 40-45 gün boyunca çadırlarda kalır.[36]

Şehirden meydanlara doğru yaşanan ve şiddetli artçılarla birlikte artan bu göç, giderek bir soruna dönüşür. Bu sorunların başında artan çadır talepleri gelir. İlerleyen zamanlarda da inşa ve tamir faaliyetleri bitene kadar kalabilecek geçici yer arayışları gündemdeki yerini alır. Öte yandan olumsuz yaşam koşullarının ve bu şekilde toplu hâlde yaşamanın beraberinde getirdiği güvenlik ve sağlık sorunları da vardır. Özellikle salgın hastalık tehlikesi deprem sonrası yaşanan felaketlerin bir başka şekli olarak karşımıza çıkar. Sağlık ve temizlik şartlarının yeterince sağlanamaması, açlık, sefalet gibi etkenler bu türden felaketlere âdeta davetiye çıkarır. Nitekim Aralık 557 depreminden sonra şehirde veba salgını baş gösterir.[37] Çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine sebep olan bu durum, insanların depremin izlerinden kurtulmasını ve yaralarını sarmasını da geciktirir. Belki de yaşanan bu acı tecrübeler kimi zaman yetkilileri bir an önce tedbir alınması noktasında harekete geçirir. Kaynaklar 1894 depreminden sonra yetkililerin şehirde salgın hastalıkların -özellikle kısa bir süre önce hüküm sürmüş olan koleranın- baş göstermesinden endişe duyduğuna işaret ederler. Cesetlerin tebhirhaneye ait özel araçlarla taşınması ve ölülere ait eşyaların mikroplardan arındırılması için tebhir edilmesi bu endişenin sonucudur. Daha sonraki günlerde enkaz yığınlarının üzerine kireç dökülmesi de yine buna yönelik bir tedbirdir.[38] Alınan bu tedbirler olumlu sonuçlar vermiş olmalı ki, kolera salgınının son bulduğu Nisan 1894'ten Ekim 1894'e kadar koleralı bir hastaya rastlanmaz. Söz konusu tarihten salgının yeniden başladığı Ocak 1895'e kadar da sadece birkaç hastada kolera mikrobu tespit edilir. Kolera teşhisinin konduğu ilk hastanın İstanbul'a gelen bir asker ve ikincisinin de onunla aynı vapurda kalan askerlerden biri oluşu mikrobun şehir dışından İstanbul'a taşındığını

35 Demirkent, "IV.-XI. Yüzyıllarda İstanbul", s. 60.

36 Sakin, *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri,* s. 100, 102.

37 Vercleyen, "Bizans Döneminde İstanbul, s. 301.

38 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 75-80.

11- 1894 depreminde depremzedelerin sığındığı çadırlar (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 184)

gösterir[39] ki bu durum, hastalığın deprem nedeniyle başlamadığını ve dolayısıyla deprem sonrasında alınan tedbirlerin başarıya ulaştığını ortaya koyar.

Deprem Yaralarının Sarılmaya Çalışılması ve Sosyal Yardımlaşma

İnsanlar arasında eşitliği sağlayan deprem gibi felaketler doğal olarak çok sayıda mağdur yaratır. Fakat bu durumun olumlu yönü insanları birbirine yaklaştırması ve toplumun her kesiminden insanı bir araya getirerek yaraları sarmada âdeta birbirleriyle yarıştırmasıdır. Sosyal yardımlaşmanın devreye girdiği bu dönemde yapılan en küçük bir yardım bile çok değerli ve anlamlıdır, mağdurlar için. Kaynaklar Roma-Bizans hâkimiyeti altında bu yardımlaşmanın ne şekilde yürütüldüğüne işaret etmezler. Osmanlı döneminde ise, XIX. yüzyıla kadar sosyal yardımlaşmanın genel olarak vakıflar aracılığıyla yürütüldüğünü ve ihtiyaçların bir kısmının örfi bir vergi türü olan avarız akçesi üzerinden karşılandığını biliyoruz. Ayrıca avarız vakıfları da sivil inisiyatif olarak devreye girer. 1509 depreminde devletin vergi koymak gibi bir yol takip ettiğini görüyoruz. Nitekim aşağıda da belirtildiği üzere, hane başına 22 akçelik vergi konur. 1766 depreminde büyük hasar gören Fatih Camii'nin inşa masrafları ise, vakfının gelirleri yetersiz olduğundan Hazine-i Hümayunca karşılanır.[40] Bu durum devlet hazinesinin bazı masrafları üstlendiğini gösterir.

Bu tablo XIX. yüzyılın ikinci yarısında değişmeye başlar. Kamuoyunu yönlendirmede Avrupa modelini benimseyen Osmanlı Devleti, doğal afetler ve kriz dönemlerinde gönüllülük esasına dayalı iane kampanyaları düzenler. 1894 depremine kadar bu tür felaketlerden sonra yapılması gerekenler hususunda yeterince tecrübeli olan devlet, depremin olduğu ilk gün kolera esnasında kurulan İane-i Hastagân Komisyonu'nu deprem yardım komisyonuna dönüştürür. Ancak II. Abdülhamid, deprem sonrası tablonun netleşmesiyle söz konusu komisyonun ihtiyacı karşılayamayacağını düşünerek depremden yaklaşık on beş gün sonra İane-i Musâbin Komisyonu'nu kurdurtur. Komisyona ilk bağışı da kendisi yapar. Komisyonun bağış karşılığı bastırdığı biletler kısa sürede tükenir. Zira hükümdarlardan din adamlarına, bankerlerden tüccarlara varıncaya kadar birçok isim bağış yapmada birbiriyle yarışır hâle gelir. İsimlerinin bir arada zikredilmesi pek mümkün olmayan birçok isim aynı listede buluşur. Gerek İstanbul gerek Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinden ve gerekse Osmanlı Devleti'nin yurt dışındaki temsilciliklerinden bağışlar toplanır. Ayrıca Anvers, Belgrad, Berlin, Brüksel, Londra ve Paris gibi birçok Avrupa kentinde de yardım komisyonları kurulur. Yurtdışında toplanan paraların bir kısmı İane Komisyonu'na gönderilir, bir kısmı da bu ülkelerin İstanbul'da bulunan kendi misyonları aracılığıyla dağıtılır. Bağış miktarının artmasında komisyon nizamnamesinin 8. maddesi, yani 10 lira ve üzeri bağış yapanlara madalya verilecek olması da etkili

39 Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul 2007, s. 197-198.

40 Joseph von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, çev. Senail Özkan, Ankara 2011, c. 1, s. 29.

12- 1894 depreminde Harbiye Nezareti önünde enkaz kaldırma çalışmaları (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 184)

olmuş olmalıdır. Zira kaynaklar, bağışta bulunanların bu madalyalara oldukça önem verdiğini gösterir. Öte yandan bu süreçte basın da önemli bir rol üstlenir; hem bağışta bulunanların hem de madalya almaya hak kazananların listelerini yayımlayarak yapılacak yardımları cazip hâle getirir.[41]

1999 depreminden sonra da benzer bir yardımlaşma olgusuyla karşılaşılır. Depremin ardından ulusal ve uluslararası yardım mekanizmaları devreye girer. Pek çok kişi, kuruluş ve organizasyon giyim, gıda gibi hususlarda karşılıksız yardımlarda bulunur. Öte yandan bazı yasal düzenlemeler yapılır ve 28 Ekim 1999'da yayımlanan Bakanlar Kurulu kararıyla depremzedelere "ölüm yardımı", "sakatlık yardımı", az hasarlı yerler için "onarım ve barınma yardımı", orta, ağır ve yıkık konutlar için "barınma yardımı" olmak üzere dört kalem yardım yapılması imkânı sağlanır.[42] Bu şekilde depremin açtığı yaralar kapatılmaya çalışılır.

Depremlerin İş Sektörleri Üzerindeki Etkisi

Depremlerin yarattığı yıkıcı etki başta ticaret olmak üzere pek çok iş sektörünü de olumsuz yönde etkiler. Bu durumun nedenleri arasında deprem sonrasında işyerlerinin kapatılarak çalışanların işe ara vermesi vardır. Ancak iş sektörlerini asıl etkileyen, binalarda yahut içerisindeki malzemelerde meydana gelen hasarlardır; yani çalışanların iş düzenlerinin bozulması veya sekteye uğramasıdır. 365, 1332 ve 1343 tarihli depremlerde meydana gelen ve tsunami olarak adlandırılan deniz dalgaları denizcilik ve balıkçılık sektörünü etkiler. Dalgaların kıyıya dönerken yalnızca kıyıdaki değil, limana demirlenmiş olan çok sayıdaki tekne, sandal ve kayığı parçalaması sektöre zarar verir.[43] Osmanlı döneminde ticari hayatın en canlı olduğu yerlerden olan Kapalıçarşı'nın depremlerden çokça etkilenmesi ticari hayatı sekteye uğratır. 1894 depreminden sonra çarşının hasar gören ve görmeyen bütün bölümleri kapatılarak esnafın dağınık bir vaziyette ayrı ayrı yerlerde faaliyet göstermesi ve çarşının onarılarak hizmete girme süresinin beş yılı aşması esnafı zor durumda bırakır. Özellikle esnafın yeni yerlerine uyum sağlaması ve müşterilerin bu yeni duruma alışması uzun sürmüş olmalıdır.

Depremlerden etkilenen bir başka sektör eğitimdir. Depremlerin mektep, medrese gibi eğitim kurumlarında meydana getirdiği hasar eğitim-öğretime ara verilmesine neden olur. 1894 depreminde sarsıntının hemen ardından okullar boşaltılır. Öğrencilerden gündüzlü olanlar ile

41 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 111-141.

42 Akkayan, Kırımlı ve Polat, *Deprem*, s. 27-31.

43 Ozansoy, "Bizans Kaynaklarına Göre 1200-1453 İstanbul Depremleri", s. 12, 14.

13- 1894 depreminde depremzedelerin kaldığı çadırlar (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 184)

ailesi İstanbul'da bulunanlar ailelerinin yanına gönderilir; İstanbul dışında olan öğrenciler de bahçelere kurulan çadırlarda kalırlar. Bazı okul idarecileri eğitim-öğretime devam edebilmek için çok sayıda çadır talep eder. Ancak hükûmet, çadırların eğitim-öğretime uygun olmadığını ileri sürerek bu talebi reddeder. Sorun, hasarsız binalarda ve inşa edilen barakalarda eğitime başlanmasıyla çözülür.[44] Benzer bir çözüm 1999 depreminde de karşımıza çıkar. Nitekim gerek 17 Ağustos'taki ilk sarsıntının gerekse okulların açıldığı 13 Eylül günü meydana gelen artçı sarsıntının etkisiyle İstanbul'da 66 okul binası ağır hasar görür. Bu okullarda eğitim gören yaklaşık 30.000 öğrenci de başka okullara nakledilir.[45] Hastane, kışla ve devlet dairelerinde de sorunun çözümünde aynı yöntem takip edilir.

Yaşanan bu süreç hiç de kolay değildir. Zira depremin birçok kamu binasına zarar vermesi yahut zarar vermiş olma ihtimali aynı anda çok sayıda binanın hasar tespitinin yapılmasını gerektirir. Öte yandan artçı sarsıntıların gölgesinde süren hasar tespit çalışmalarının tamamlanması sürekli gecikir. Bu durum kamu binaları hakkında alınacak ya da alınması gereken kararların da gecikmesine neden olur. Ayrıca nakledilecek kamu kurumlarının hizmet vereceği yerlerin tespiti de sorunun bir başka yönüdür. Yer tespitinden sonra nakil işlemleri başlar ve her türlü güçlüğe rağmen hastane, kışla ve devlet dairelerinin taşınması hizmetlerin daha fazla aksamasını engeller.[46] Ancak yine de gerek çalışanların gerekse hizmet alanların bu yeni yerlere alışması zaman alır.

Hasar Tespitleri, İmar Faaliyetleri ve Deprem Reformları

Yukarıda da izah edildiği gibi, yaşananların ve bu süreçte hızlıca alınan kararların ardından hasar tespit çalışmaları başlar. Genel olarak suyolları ve kamu binalarındaki hasarın tespitine -önemine binaen- öncelik verildiği söylenebilir. 1766 depreminde bu tespit işinin ve inşa sürecindeki denetimlerin başmimarın sorumluluğunda yürütüldüğü anlaşılıyor. Başmimar "keşif ve muayene"yi yapıp keşif bedelini saptadıktan sonra Defterdar-ı Şıkk-ı Evvel'in atadığı güvenilir bir bina emini onarıma yahut inşaya başlar. Deprem sonrasında birçok binanın hasar tespiti ve onarımı bu şekilde yapılır.[47] 1894 depreminden hemen sonra ise, Başmimar Sarkis Bey'in denetiminde teknik ekipler kurulur ve hasar tespit çalışmaları başlar. Bu çalışmaların öncelikli amacı, yıkılma ihtimaline karşı gereken tedbirleri almak ve hasarlı kısımların tehlikelerini gidermektir. Depremin olduğu günden itibaren devlet dairelerinde tespit işlemlerine öncelik verilir. Ancak ilk günlerde yapılan bu tespitler pek de sağlıklı olmaz. Bunun üzerine kamu binalarında hasar tespitinin yapılıp keşif defterlerinin düzenlenerek onarım veya inşaatın başlayabilmesi için Şehremaneti'ne bağlı olarak "heyet-i fenniye" ve "inşaat-ı fenniye komisyonu" adlarıyla iki komisyon kurulur. Onarım ve inşaat da bu komisyonların denetiminde yürütülür. Sivil yapılara dair hasar tespitleri ise, Şehremaneti hendesehanesine bağlı mühendis ve kalfalar tarafından yapılır.[48] Böylece bir görev dağılımı yapılmak suretiyle tespit işine hız verilmesi amaçlanır.

Sarsıntıların azalmasından ve hasar tespit çalışmalarından kısa bir süre sonra imar faaliyetleri başlar. Korkulu insanlar yerini, evini işyerini onarmaya veya inşa etmeye çalışan telaşlı insanlara bırakmıştır. Bu noktada yaşanan sorunların başında inşa malzemelerinin temini gelir. Roma-Bizans döneminde en fazla ihtiyaç duyulan malzemeler tuğla ve taştır.[49] Fetihten sonra

44 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 98-110.

45 *Hürriyet*, 4 Ekim 1999, 03.03.2013, http://hurarsiv.hurriyet.com.tr.

46 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 101-110.

47 Mazlum, *1766 İstanbul Depremi*, s. 33.

48 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 46, 56, 151.

49 Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam: Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis,* çev Bilgi Altınok, İstanbul 1998, s. 176-177.

14- Bir deprem sonrası Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camii'nin harap hâli (Gurlitt)

sivil yapılar ve mahalle anlayışına yansıyan kentsel dönüşüm inşaat sektöründe başka malzemelerin ön plana çıkmasında etkili olur. Nitekim bu tarihlerden itibaren taş ve tuğla karışımı yapıların yerini kötü fırınlanmış tuğla ve ahşaptan inşa edilen binalar alır.[50] Devlet daireleri, dinî ve askerî kurumlarda ise, genel olarak taş ve mermer bloklar tercih edilir. İstanbul'da taşın temini normal zamanlarda bile karşılaşılan büyük bir sorundur. Ancak afet dönemlerinde bu sorun daha da büyür. Buna bir de taşın İstanbul'a nakliyesinde yaşanan sorunlar eklenince,[51] deprem sonrası imar faaliyetlerinde çekilen sıkıntının boyutu daha iyi anlaşılır. Osmanlı döneminde bu sıkıntıya kerestenin temininde güçlükler de eklenebilir. Zira İstanbul'da meskenlerin ve dükkânların çoğu -hatta XIX. yüzyılda bile- ahşaptır ve diğer inşaat malzemesine nispeten ucuz olması da insanların ahşaba temayülünü artırır. 1894 depreminden sonra hükûmet, yangın riskini arttırdığı gerekçesiyle bu izdihamı azaltmaya çalışırsa da yangınları önlemeye yönelik çıkardığı kanunları hayata geçirmede pek başarılı olamaz.[52]

İnşa faaliyetleri sürecinde yaşanan bir diğer sorun, yeterli işçinin teminidir. 1509 depreminde, Anadolu ve Rumeli kadılarına gönderilen emirnamelerde her yirmi evden bir kişinin işçi olarak alınması kararlaştırılır.

50 Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, İstanbul 1996, s. 22; Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul, Kent-Saray-Günlük Yaşam*, İstanbul 2012, s. 29.

51 XVI. yüzyıl İstanbul'unun günlük yaşamı hakkındaki çalışmasında Metin And, 100 eşeğin ancak iki araba dolusu taş taşıyabildiğini ve inşaatların bu nedenle pahalıya mal olduğunu belirtir (And, *16. Yüzyılda İstanbul,* s. 29). XVIII. yüzyılda da benzer sorunlar vardır. Nitekim 1766 Depremi'nden sonra haftada 300 taşın sevki için Karamürsel'e on Arnavut taşçısı gönderilir. Ancak taşın İstanbul'a sevkinde bazı aksaklıklar görülür. Bunun üzerine Marmara tarafından taş nakline uygun gemilerin gönderilmesine karar verilir (Mazlum, *1766 İstanbul Depremi*, s. 50).

52 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 171-172.

OSMANLI DÖNEMİNDE İSTANBUL'U ETKİLEYEN DEPREMLERİN EDEBİYATIMIZDAKİ İZLERİ

SEMA KÜÇÜKALİOĞLU ÖZKILIÇ*

Edebiyat, duygu ve düşüncelerimizi anlatabildiğimiz en güçlü ve en etkili araçlardan biridir. İçinde, bazen yaşanmışlıkları bazen de hayalleri barındırır. Bu açıdan özellikle sosyal tarihle uğraşanlar için çok önemlidir, edebiyat. Nitekim doğal afetler gibi sosyal hayatı etkileyen olaylar, halkta bıraktığı derin izler nedeniyle edebiyata önemli malzeme sağlarken edebî eserler de, bu izleri yansıtması açısından sosyal tarihle uğraşanlara ve sosyal olayların insanlar üzerindeki etkilerini araştıranlara önemli veriler sunar. Doğrusu bu verilerin çoğu subjektiftir; ancak yine de bunlar bir yönüyle gerçekleri yansıtırlar. Dolayısıyla edebî eserlere tarihî gerçeklik olarak değil, insanların hissiyatına tercüman olan araçlar olarak bakmak daha doğru bir yaklaşımdır.

Pek çok afet sonrasında olduğu gibi, İstanbul'u etkileyen depremlerin ardından da bazı edebî eserler kaleme alınmıştır. Osmanlı döneminde destan ve şiirlere konu olan depremler -tespit edebildiğimiz kadarıyla- 1766 ve 1894 tarihli olanlardır. Bunlardan 1766 depremi hakkında Ermeni asıllı halk şairi Minas Ceryanoğlu ile Bedros ya da Petro adlı Kütahyalı bir Ermeni doktorun yazdığı -ikisi Ermenice olmak üzere- toplam beş destan vardır.[1] 1894 depremi de, biri deprem olduğu yıllarda Fatih Askerî Rüşdiyesi'nde öğrenci olan Halid Efendi'ye ait, diğeri anonim olan iki destana; Tevfik Fikret'in oğlu Haluk'a hitaben yazdığı bir şiire[2] ve Şair Eşref'in deprem sonrasında yaşananları hicvettiği bir kıtaya konu olmuştur. İstanbul'u etkileyen son büyük deprem 1999 depremi hakkında da çok sayıda şiir kaleme alınmıştır.[3] Ancak bunlar özel olarak İstanbul'dan bahsetmezler.

1- 1894 depreminde büyük hasar gören Unkapanı Camii (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 184)

2- Sultan Hamamı'nda tamamen yıkılan sıbyan mektebi (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 184)

Deprem destanlarında ve şiirlerinde ilk dikkat çeken husus, deprem anında ve sonrasında yaşananlara ilişkindir. Bazılarında depremin günü ve saatine dair bilgilerin olduğu bu eserlerde depremin insanlarda neden olduğu şaşkınlık ve panik hâli ile sonrasında yaşanan acılar anlatılmaya çalışılır. 1766 depremini coşkun bir dille anlatan Minas Ceryanoğlu, bu durumu "herkesin yalın ayak ve başı açık sokaklara döküldüğü", "birçok insanın aklını kaybettiği" ve "divane olduğu" sözleriyle ifade eder. Ermenice yazdığı ikinci destanda da herkesin birlikte oturup ağladığını ve başlarına toprak atarak kayıplarına hayıflandıklarını söyler. Bedros ise, Ermeni takvimine göre 1215 senesi Mayıs ayının 11. günü meydana gelen 22 Mayıs 1766 depreminde yaşananları ve çekilen acıyı,

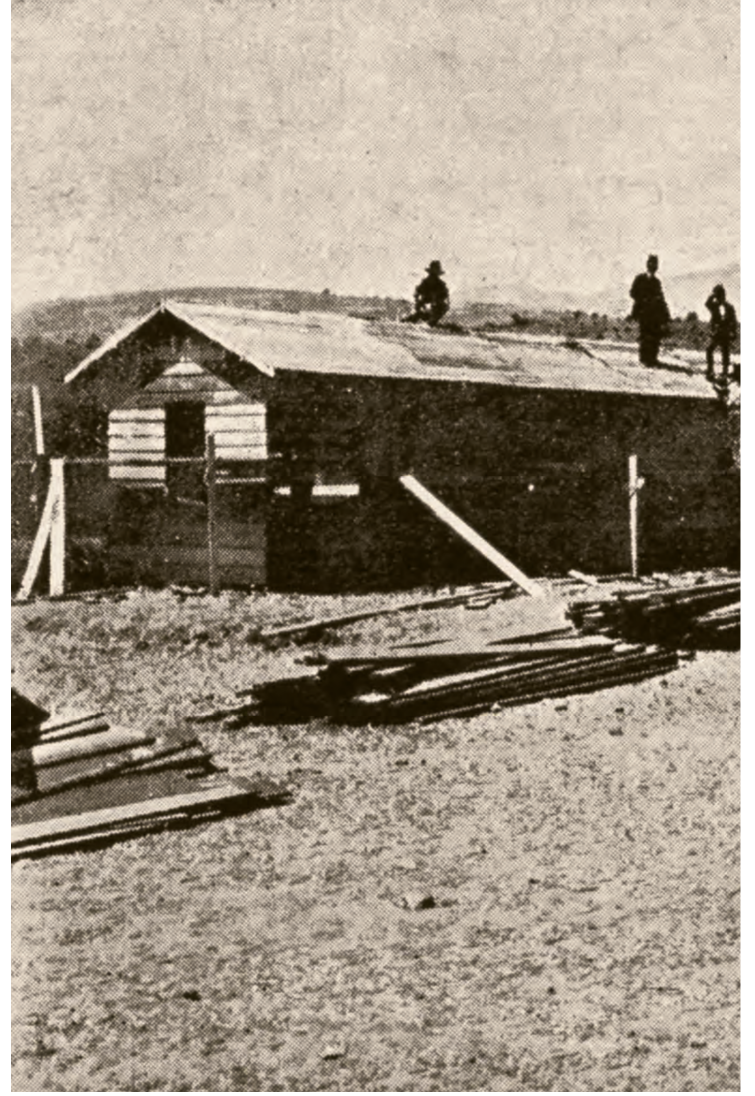
* Araştırmacı

1 Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, İstanbul 2002, s. 65-74.

2 Sema Küçükalioğlu Özkılıç, "1894 Depremi'nin İstanbul Üzerindeki Etkileri (Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri)", doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011, s. 268-278; Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2002, s. 177.

3 www.antoloji.com/1999-depremi-2-siiri/; www.antoloji.com/Marmara-depremi-5-siiri/ (31.03.2013); http://img.antoloji.com/İ/sair/pdf/7/hasan_sancak_49227_62635.pdf/ (31.03.2013).

15- Bir deprem sonrası Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camii'nin içi (Gurlitt)

16- Felaketzedeler için hazırlanan barakalar

Bu çerçevede 3.000'i usta olmak üzere toplam 69.000 işçi İstanbul'a gelir. Bu işçi ve ustaların asıl görevi, depremde hasar gören kamu ve vakıf binaları ile hisar ve surların tamiridir.[53] 1754 depreminden sonra da 80.000 kişi istihdam edilir.[54] 1766 depreminde de Kayseri ve çevresinden hamamcı ve dülger; Şile, Yalova, Gemlik, Riva, İznik'ten duvarcı ustası ve işçi; Kınalıada ve Heybeliada'dan marangoz; Halep ve civarından da taşçı ustası getirtilir.[55]

Deprem sonrasında aşılması gereken sorunlardan bir diğeri de, tamir ve inşa işinin ekonomik boyutudur. 1509 depreminde bu sorun her ev başına 22 akçelik geçici vergi konmak suretiyle aşılmaya çalışılır.[56] 1894 depreminde ise, devlet daireleri, kışlalar gibi kamu binalarının masrafları Osmanlı Bankası'ndan alınan 250.000 liralık krediden, meskenlerin masrafları depremzedelere maddi yardım yapmak amacıyla kurulan İane-i Musâbin Komisyonu'nda toplanan paradan, bazı dinî kurumların tamir masrafları II. Abdülhamid'in Evkaf Nezareti'ne yaptığı 2.750 liralık bağıştan ve hükûmetin nezaretlere yaptığı ek ödemeden karşılanır. Ayrıca Kapalıçarşı'nın onarım masraflarının bir kısmını esnafın üstlenmesi sağlanır. Bu haliyle 1894 depreminin devlete maliyeti 350.000 Osmanlı lirasından fazla olur.[57] 1999 Marmara depreminde devlet bu sorunu ek vergilerle çözmeye çalışır.[58] Bütün bunlar hem devlet hem de

53 Sakin, *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri,* s. 98-99.

54 N. N. Ambraseys ve Caroline Finkel, "İstanbul'u Sarsan Depremler", *İstanbul,* 1999, Deprem özel sayısı, sy. 31, s. 83.

55 Mazlum, *1766 İstanbul Depremi*, s. 48-49.

56 Sakin, *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri,* s. 47.

57 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 281.

58 Ek Gelir ve Ek Kurumlar Vergisi, Faiz Vergisi, Ek Emlak Vergisi, Ek Motorlu Taşıtlar

İnsan ah-u zârla düştü figâne
Analar, evlatlar gelmez kaleme
Çığrışır Hakka "sen kerem eyle"
...
Bakındım ol demde o yalılara
Nice şaşıp birden daldı kayıkla
Deryaya mı kaçsın, yoksam karaya
...
Nice insan zay oldu ah-zâr ile
Nice hayvan zay oldu, döndü kemane
Zemine geçiyorduk olan saatte
...
Ölüler türabe girmeden çürüdü öyle
Nice yerli, nice garip zay oldu böyle
İnsan gamla doldu, döndü bir yane
...
Nice evler, kemerler zay oldu gene
Nice insan zay oldu, olan berzahe
Merhametlim bahş etti çevirdi bize
...
İnsan dayanmaz figan çok şahre şahre
Şu cevahir yüzük taşı şirin şehre
Gül misali soldu, döküldü yere

sözleriyle anlatır. Benzer bir tablo Halid Efendi'nin Hareket-i Arz Destanı adlı 1894 depremini anlatan destanında çizilir. Depremin günü ve saatinin yer aldığı bu destanda deprem sonrasında yaşananların detaylarını bulmak mümkündür. Toplam 21 kıtadan oluşan destanın üçte biri bu sırada yaşanan korku ve panik anları ile çekilen acıları anlatır:

Fatih Rüşdiyesi'nde ders okurduk
Hareket başladı cümlemiz durduk
Şiddeti arttırdı hepimiz korktuk
Allah diye bağrışdık ulu Yezdâne
...
Zabitler der ki: -Bu ne felaket
Var mı bizim için cây-ı selâmet
Olur ise ancak Mevlâ'dan hidâyet
Cümlenin halleri demiştim yamâne
...
Kurtulduk mektepten çok şükür ettik
Kimsede hal kalmadı cümlemiz bittik
Peder maderimizi görmeye gittik
Hazır olduk ol emr ü fermâne
...
Kimisi bıraktı hep kitaplarını
Kurtarmak için hep canlarını
Koştular görmeye hep hanelerini
Hepsinin gözyaşları oldu revâne
...
Teneffüshane baştanbaşa yıkıldı
Şakirdân zabit sokaklara döküldü
Çok şükür Tanrıya hepsi kurtuldu
Koç kurban kesildi Rabb ü Sübhâne
...
Görün Çırçırlılar yangına geldi
Pervane misali ateşe daldı
Kurtardı çok yerleri kurbanlar aldı
Çok şükür ettiler emrü'l-sübhâne
...
Sandıklar gelmişti karşı taraftan
Kurtardı çok yerleri Bâri Yaradan
Lutfûndan gösterdi gayret insane

Yine 1894 depremini anlatan anonim destanda ise, Salih adlı bir öğrencinin ağzından yaşanan trajedi gözler önüne serilir. Okulun yemekhanesinde kitap okuduğu sırada depreme maruz kalan on beş yaşındaki Salih, dışarı çıkarken üzerine düşen taş parçaları sonucu ağır yaralanır ve arkadaşlarının bağırış çağırışları içinde hastaneye kaldırılır ancak kurtarılamaz. Destanda daha sonra Salih'in naşının hamama götürülmesi, bir gece orada kalışı, gasledilişi ve defni gayet acıklı bir biçimde anlatılır.

Depremle ilgili destanlarda dikkat çeken bir başka husus, depremin meydana geliş nedenine ilişkindir. Bu yönüyle destanlar, insanların böyle bir doğa olayını nasıl yorumladıklarını anlamamızda önemli bir araç olarak karşımıza çıkar. Nitekim 1766 depremini konu alan destanlar, depremin bir doğa olayı olarak algılanmaktan çok, ilahi bir uyarı ve Allah'ın gazabı şeklinde telakki edildiğini ortaya koyar. Minas Ceryanoğlu, 1766 Mayıs'ında vuku bulan ilk sarsıntılardan sonra yazdığı destanında, depremin insanların günahları nedeniyle meydana geldiğini belirtir. Helal ile haramın birbirine karıştığını, insanların küfre düşerek zinanın arttığını, yetmiş iki milletin yolundan şaştığını söyler ve İstanbul'un bütün bu günahlar nedeniyle Tanrı'nın gazabına uğradığını ifade eder. Onunla hemen hemen aynı görüşleri paylaşan Bedros ise düşüncesini başka ifadelerle dile getirir:

3- 1894 depreminde yıkılan Aksaray'daki Hasan Paşa Fırını (İBB Atatürk Kitaplığı)

...
Kimi ilme güvenmiş, kimi hünere
Kimi malına güvenmiş, bakmaz Hüdâ'ya
Ne ki gelse Hak'tan dinlemez gine
...
Ne âkil ne cahil bakmaz kitaba
Dinsiz, imansız çok, gelmez hisaba
Acep ölmez mi, girmez mi türaba

halk için büyük külfet demektir. Bu sebeple deprem gibi felaketler ekonominin altüst olmasına neden olur. Depremler sonrasında yaşanan ekonomik buhran yurt dışından da takip edilir.[59]

Depremlerin devlet yapılanmasında ciddi bir değişikliğe neden olduğunu söylemek zordur. Ancak 1894 depreminden sonra devlet ilk kez depremi bilimsel olarak tetkik ettirmek ister ve bu amaçla Atina Rasathanesi Müdürü Eginitis'i İstanbul'a davet eder. Ayrıca ilk defa rasathaneye bağlı deprem şubesini kurması ve sismografların kullanımını öğretmesi için Roma Rasathanesi hocalarından Agamennon'u görevlendirir. İstanbul Maçka'da Rasadhane-i Âmire'ye bağlı bir deprem şubesi kurulur. Bütün bu çabalar yine de yetersizdir. Bununla beraber devletin bu işe ilgisi de kısa sürmüştür.[60] Rasathane bünyesinde sismik çalışmaların yeniden başlaması ancak Cumhuriyet'ten sonra gerçekleştirilir. 1999 depremi ise, bu alanda bir dönüm noktası olarak nitelendirilebilir. Nitekim Doğal Afetler Sigorta Kurumu'nun konutları depreme karşı sigortalamaya başlaması, ulusal sismik ağ sisteminin geliştirilmesine yönelik adımlar, kentsel dönüşüm projelerinin hayata geçirilmesi, yönetmeliklerde deprem risklerine karşı yapılan değişiklikler bunlardan yalnızca birkaçıdır.[61]

Görüldüğü gibi, depremler İstanbul halkının sosyal yaşamını olumsuz yönde etkiler ve bu durum birçok sorunu da beraberinde getirir. Deprem, en büyük etkiyi ise, insanların belleklerinde yaratır. Öyle ki insanlar yaşadıkları acıyı uzun süre unutamaz ve bu kimi zaman bir travmaya dönüşür. Yaşanan acılar destan ve şiirlere dahi konu olur. Deprem sonrasında yaşananlara, insanların hissettiği korku ve acıya dair önemli veriler sunan bu eserler, İstanbul halkının yaşadıklarına tercüman olan ve psikolojisini anlayabildiğimiz yegâne kaynaklardır.

Vergisi, Özel İletişim Vergisi, Özel İşlem Vergisi deprem sonrasında konulan vergilerdir (*TBMM Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*, Ankara 2010, s. 81-82, 03.03.2012, http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss549).

59 Almanya'daki *Allgemeine Zeitung* gazetesi 8 Kasım 1894 tarihli nüshasında "Türkiye'deki Ekonomik Kriz" başlığı altında Türkiye'deki ekonomik buhranların nedenlerini sorgular ve krizin sorumlusu olarak 1893'te baş gösteren kolera ile 1894 Depremi'ni gösterir (Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 264).

60 Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 174-186.

61 *TBMM Meclis Araştırması,* s. 50-51.

4- Depremzede çadırları (İBB Kültür AŞ.)

Kimden geldi bu hışm, kim verdi bize
Günahkârlığımız Hak bildirdi bize
Biz unutmayalım, kalsın fikirde
...
Ne ki versen kullarına azdır gene
Yarattığın kullara kerem eyle
Diz çöküp yüz sürelim yerlere

Söz konusu destanlarda ortak bir başka nokta da, günahlardan arınmak ve bu gazaptan kurtulmak için tövbe edilmesi gerektiğidir. Bedros, bu düşüncesini tövbe nakaratıyla ifade eder:

Deyelim töbe, töbe, töbe...
Merhametlim Hak hazara bin töbe
Gören ve görmeyenler gelsinler töbe

Döneminin hiciv ustası olan Şair Eşref'in 1894 depreminde yaşananlardan ders almayanlara bir uyarı niteliğindeki tek kıtalık şiiri de yukarıda yazılanlarla benzer duyguları dile getirir:

Telâki mevkii olmuştu her gün zenperestâna
Ne şıllıklarla şıklar oynatırdı göz ile kaşı;
Zelâzilden yıkıldı sanma, indi kubbeler hâke,
Hudayî bir külah giydi bugün Kalpakçılarbaşı!

Depreme dair kaleme alınan edebî eserlerde konu edilen bir başka husus ise, yıkılan ve hasar gören yerler ile buralarda yaşanan can pazarıdır. 1766 depremini anlatan Bedros, destanında, surların yıkıldığını, çok sayıda cami, minare, imaret, han ve hamamın çöktüğünü ifade eder. Aynı depremden bahseden Ceryanoğlu ise, hasar gören yapılardan bahsetmez; ancak Ermenice yazdığı destanlardan birinde çok sayıda insanın kaybolduğunu, taş yığınları arasında yaralıların iniltilerinin ve bazen de çığlıklarının işitildiğini söyler. Ceryanoğlu'nun bu destan haricinde yazdığı yine Ermenice olan destan ile Türkçe kaleme aldığı bir başka destanında da Vezir Hanı'nın enkazı altında kalarak hayatını kaybeden Ermeni hatiplerden Kevork'un trajik ölümü anlatılır. Deprem sonrasında yaşanan can pazarından ve hasar gören yerlerden bahseden bir başka isim de Halid Efendi'dir. 1894 depreminde ortaya çıkan tabloyu anlatmaya çalışan Halid Efendi, Kapalıçarşı enkazından çıkarılan cesetlerin meydanlara serildiğini, Fatih civarında bir yangın çıktığını ve tulumbacıların "pervane misali ateşe dalarak" bu yangını söndürdüklerini anlatır. Ayrıca Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii minaresiyle Fatih Camii aleminin yıkıldığını, kışla, karakol gibi binaların duvarlarının çatladığını, İstanbul surlarının, çok sayıda hamamın ve Kapalıçarşı başta olmak üzere birçok hanın hasar gördüğünü oldukça yalın bir üslupla dile getirir.

XIX. yüzyılın son büyük depremi olan 1894 depremi ve deprem sonrasında yaşananlara Tevfik Fikret'in yaklaşımı ise bir başka açıdandır. O, *Zelzele* adlı şiirini esasen döneminin siyasi yapısını anlatmak için kaleme alır. Ancak bu siyasi tabloyu depremle özdeşleştirerek tasvir eder. Şairin kullandığı figürler depremin yarattığı figürlerdir. Burada sinirli ve hummalı bir hastaya benzettiği yeryüzünün aniden sarsılarak âdeta çırpındığını; bu çırpınışların yeryüzünde ne varsa yıktığını; depremin insanları keder ve karamsarlığa sürüklediğini anlatır. Tevfik Fikret'in siyasi tabloyu anlatmak için böyle bir tercih yapmasında 1894 depreminin kendisinde bıraktığı etkinin rolü büyük olmalıdır. Nitekim bu depremden sonra meydana gelen 1895 veya 1899 Aydın depreminden sonra yazdığı düşünülen *Aydın Felâketzedegânı İçin*[4] ve 1898 Balıkesir depreminden sonra kaleme aldığı *Verin Zavallılara*[5] adlı şiirleri *Zelzele*'den farklıdır. Zira söz konusu şiirler, depremzedelere yardım çağrısı niteliğindedir ve bu şiirler İstanbul halkının yardımlaşma duygusunu harekete geçirmek amacıyla yazılmıştır. Oysa *Zelzele*'de geçmişte deprem nedeniyle yaşanan acılar anlatılarak bütün bu olanlardan ders alınması istenir.

4 Meral Demiryürek, "Tevfik Fikret'in Bilinmeyen Bir Şiiri", *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2003, sy. 15, s. 167-172.

5 Nesimî Yazıcı, *Ocak 1898 Balıkesir Depremi ve Sonrası*, Ankara 2003, s. 62.

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E SOSYAL YARDIM VE KURUMLARI

SAFİYE KIRANLAR*

OSMANLILARDA SOSYAL YARDIM DÜŞÜNCESİ VE GELİŞİMİ

Osmanlı vakıf sisteminde güç bulup II. Abdülhamid döneminde şekillenen, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da modern içeriğe bürünmeye başlayan *ictimai muavenet* terimi sosyal yardımın karşılığı olarak literatüre girmiştir. Bu terimle ifade edilen geçmişteki sosyal yardımla, günümüzün refah devleti anlayışının ürünü olan ve ilgi alanını genişleten sosyal yardım arasında farklılıklar elbette vardır. Fakat kendisini ve bakmakla yükümlü olduğu kişileri geçindirme gücünden yoksun olan muhtaç kişi ya da kişilere resmî, yarı resmî ve gönüllü kuruluşlarca yapılan para ve hizmet yardımı olarak tanımlanabilecek sosyal yardımın hem geçmişte hem de günümüzdeki temel amacı yoksula yardım ilkesidir. Savaş ve barış ortamının yarattığı şartların da yoksulluk anlayışını değiştirdiği ve sosyal yardımın da değişen şartlara göre şekillendiği gerçeği unutulmamalıdır.

Osmanlı Devleti'nde sanayi gelişmesi bir yana onun tetikleyeceği toplumsal dengeleri değiştirecek şehirleşme de yaşanmadı. Toplum, genelde tarım toplumuydu, aile içi dayanışma mevcuttu ve sadaka, zekât gibi yardımlarla güçlenen yapı, kendine özgü anlayışı destekleyen vakıf ve imaret sisteminden de güç alıyordu. Klasik işleyiş vakıf sisteminin yozlaşmasıyla çözülmeye başladı, artık yoksullara yönelik uygulamalarda devletin doğrudan söz sahibi olması icap ediyordu. Daha doğrusu Tanzimat Dönemi'nde yapılan düzenlemeler, devletin sosyal yardım alanına girmesine olanak tanıdı ve XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başından itibaren şekillenmeye başlayan merkezî devlet hazinesinden yoksullara maaş ödendi. Bu maaş, vaktiyle vakıflar tarafından da yapılan ama ilerleyen zaman içinde ve özellikle II. Abdülhamid döneminde maddi açıdan zor duruma düşmüş kişilere aktarılan önemli bir kaynak olarak da görülen *muhtacîn* maaşıydı.

II. Abdülhamid, kendisinden önceki padişahların dağıttıkları atiyye-i seniyye ve sadaka-i seniyyelerle hediye usulünü devam ettirmekle kalmayıp İstanbul halkına kış mevsiminde yaptığı odun ve kömür yardımlarıyla, yardımın boyutunu değiştirdi. 1882 yılında 33.528 kıyye kömürün padişah adına halka dağıtılması örneğine benzer uygulamalar, ilerleyen yıllarda da devam etti. I. Dünya Savaşı yıllarında padişahın bu uygulamasını daha geliştiren İstanbul Belediyesi, İstanbul halkını kömür ve oduncu esnafının tasallutundan kurtarmak adına piyasa fiyatının çok altında kömür ve odun sattı. Benzer uygulama savaşın sonunda da devam etti. 1922 yılının başından itibaren kış mevsiminin şiddetini artırması üzerine öncelikle dul ve yetim maaşı (*eramil ve eytam* maaşı) alanlara ucuz fiyatla yakacak verildi.

1894 İstanbul depremi, devletin yönlendirmesiyle yardım anlayışını farklı bir boyuta geçirdi. Deprem sonrasında enkaz altında kalarak ölenlerin eş ve çocuklarına maaş bağlandığı gibi, Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'da sık sık yapılacak olan iane kampanyalarına örnek teşkil eden bir yardım kampanyası gerçekleştirildi ve beş buçuk ay içerisinde 82.874 Osmanlı altını toplandı.

Fakirlere yönelik yardımları seleflerine oranla bir hayli artıran II. Abdülhamid, *Darülaceze*, *Darülhayr-ı Âlî* gibi gelecekteki bu türden uygulamalara örnek teşkil eden sosyal yardım kurumlarını da açtı. Böylece iktidarını daha da sağlamlaştıran II. Abdülhamid karşısında, İttihat ve Terakki Partisi onun etkisini silmek için uğraştı. İttihatçılar, padişahın kişiliğinde güç bulan faaliyetlerini devletin bir vazifesi olarak değerlendirip onun kurduğu kurumların adını değiştirip çeşitlendirirken bir yandan da fukaraperver cemiyetleri ve yarı resmî cemiyetler aracılığıyla siyasi nüfuzlarını artırmaya çalıştılar. Bu yeni yaklaşım, II. Abdülhamid'in İslamcılığının yerine, birleştirici ideoloji olarak devlete ve vatana bağlılık ve itaat fikrini güçlendirmeyi esas aldı. Balkan savaşları sonrasında bu görüş, milliyetçi temalar etrafında

* Sakarya Üniversitesi

1- İhtiyaç sahiplerine imarette yemek verilmesi (Preziosi)

2- Darülhayr'daki çocuklar (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm, nr. 53)

örgütlenen yardım kampanyalarıyla daha da güçlendi.

Padişahın adıyla özdeşleşen kurumları kapatan İttihatçılar, pek çok uygulamayı da sonlandırarak modern anlamda sosyal yardım uygulamalarını başlatmış oldular. Bu yolda yaptıkları kayda değer ilk iş, İstanbul'daki bütün hayır ve sağlık kurumlarını bünyesinde toplayan *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye* idaresini kurmak oldu. İki önemli sosyal yardım kurumundan Darülhayr-ı Âlî 1909 yılında lağvedilirken; Darülaceze, adı geçen müdüriyete bağlandı. Muhtacîn maaşı ödemelerinin belirli esaslar çerçevesinde yapılması adına 1910 yılında bir nizamname yürürlüğe sokuldu. Zaten bütün işlevini yitirmiş olan Evkaf Nezareti himayesinde bulunan 20 imaretten ikisi dışındakiler 1911 yılında kapatıldı.

I. Dünya Savaşı'yla birlikte gündelik hayatın dengelerinin altüst olması yeni politikaların belirleyicisi oldu. Devlet özellikle savaşın sonunda sosyal yardım alanına daha çok girmek zorunda kalırken, eş zamanlı olarak cemiyetler etkinleşti. O güne kadar görülmemiş farklılıkta ve büyüklükte gönüllü yardım faaliyetleri organize edildi. Muhacir ve mülteci akınına uğrayan İstanbul; çok sayıda dul, yetim, felaketzede, acezenin barındığı daha doğrusu sosyal yardım almaya hakkı olan grupların yaşadığı bir şehir hüviyetine büründü. Devletin himayesine muhtaç bu gruplar, Mondros Mütarekesi sonrasında ele alındı ve önemli olarak değerlendirilebilecek ilk adım da İstanbul'un işgali sonrasında İstanbul Muavenet-i İctimaiye Müdüriyeti'nin kurulmasıyla atıldı. Kurumsallaşma adına dikkate değer bu gelişmede işgal güçleri etkili oldularsa da onların körü körüne örnek alındığı iddia edilemez. Ayrıca dile getirilmekten çekinilse de sosyal yardımın teşkilatlanmasında İstanbul'daki dilencilik ve fuhuş sektörünün katkısı büyüktür ve sosyal yardım teşkilatının şemasını İstanbul'un o günkü durumu, kendine has dokusu ve var olan şartları belirlemiştir.

İstanbul Muavenet-i İctimaiye Müdüriyeti, 1918 yılında İstanbul Belediyesi'nin hazırladığı yoksul ve himayeye muhtaç insanları sınıflandırdığı raporunu daha da geliştirerek, toplumun yardım anlayışını da hesaba katan oldukça başarılı bir program hazırladı. Ankara'da kurulan yeni hükûmet Cumhuriyet'in ilanına kadar bu programa uydu. Programda muhacirler, yetimler, yangınzedeler, dilenciler, fahişeler sosyal yardıma hak kazanan gruplar olarak kabul edilirken darüleytamlar, darülacezeler sosyal yardım kurumları, fukaraperver ve dilenciliği, fuhşu önlemeye yönelik cemiyetlerle, Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfal cemiyetleri gönüllü sosyal yardım kuruluşları olarak sınıflandırıldı.

Belirlenen gruplara yönelik harcamaların kaynağını da devlet bütçesinden ayrılan paylar ve belki de onlardan daha çok, yapılan bağışlar ve düzenlenen organizasyonlardan elde edilen gelirler oluşturdu. Belirli bir standardı tutturmak ve iane kampanyalarını kontrol

etmek adına 1909 yılında *Cem'-i İanat Kararnâmesi* yayınlandı. Bu nizamname ahkâmına uygun olmak kaydıyla İstanbul'da çok sayıda tiyatro tertip edildi, rozet ve pul satışı yapıldı, futbol maçları oynandı. Yardım kampanyaları bağışları daha da artırmak için Kurban ve Ramazan bayramlarının ilk günleri, Hz. Peygamber'in doğum günüyle, II. Meşrutiyet'in ilan tarihi olan 10 Temmuz'da ve padişahların cülus günlerinde yapıldı. İstanbul'daki cemiyetler vasıtasıyla bir araya gelen kadınlar ve özellikle Darülfünun öğrencileri, kampanyaların aktif elemanları oldular. 1919 yılında İstanbul'daki muhacir ve mülteciler için harekete geçen Darülfünun öğrencileri İstanbul'un önemli merkezlerinde dolaşarak, yardım alabilecekleri her mekâna girmişlerdi.

SOSYAL YARDIM HAKKINA SAHİP GRUPLAR VE İLGİLİ KURUMLAR

Dilenciler, Serseriler ve Darülaceze

Darülaceze gibi önemli bir sosyal yardım kuruluşunun yapılandırılmasında da etkili olan dilenciler, tanımlanmış ilk şehir yoksullarıdır. Osmanlı döneminde dilencilik tasvip edilmemekle birlikte yasaklanmamış ama zaman içerisinde engellemek amacıyla adımlar atılmıştır. Kontrol mekanizması da *Seele (Dilenciler) Müdürlüğü* ve *cerr (para) kâğıdı* uygulamasıyla çalıştırılmıştır. Dilencilik hakkı tanınanlara verilen *cerr kâğıdı* olmadan dilenenler de genelde kürek cezası ve sürgünle cezalandırılmıştır. Ceza sistemi XIX. yüzyılın sonlarında dilenenleri çalıştırmak, iş bulunamayanları memleketlerine göndermek gibi uygulamalarla daha insancıl ve medeni bir hâle getirilmiştir.

31 Ocak 1896'da çıkarılan İstanbul'da dilenmeyi yasaklayan nizamname (*Tese'ülün Men'ine Dair Nizamnâme*), Darülaceze'nin kuruluş sürecini hızlandırmış, 10 Kasım 1892'de başlayan inşaat 31 Ocak 1896'da bitmiştir. *Darülaceze Nizamnâmesi*'ne göre İstanbullu, göçmen veya eskiden beri İstanbul'da oturan hasta, sakat ve bakacak kimsesi olmayan ve işe güce yetisi bulunmayanlar ile ebeveyni olmayan çocuklar kuruma kabul edilecekti. Yetim çocuklardan yetişmiş kızlara kadar kimsesizler, isteyen kişilere bir senet karşılığında manevi evlat olarak verilebilecekti. Dul kadınlar ücretle ev temizliğine gidebilecek ve isterlerse evlenebileceklerdi. Dahası Darülaceze, İstanbullular için yapılmıştı ve taşradan gelenlere uygun bir mekân değildi.

Darülaceze'nin ilk sakinleri de Kırmızı Kışla (1816'da yapılan Edirne Topçu Kışlası, öksüzler yurdu olarak kullanılıyordu) ve Haseki Nisa Hastanesi'ndeki (Hürrem Sultan adına inşa edilmiş, 1881'de kadın hastanesi oldu) yetim çocuklarla dul kadınlar oldu. Haseki Nisa Hastanesi, hastane vasfı yanında, dul kadınların ve öksüz çocukların barındığı ve beslendiği bir çeşit acezehaneydi. Hastane sakinleri Darülaceze'ye sevk edilince hem Haseki Nisa Hastanesi asıl işiyle ilgilenmeye başladı hem de muhtaç pek çok kişi Darülaceze gibi devrin en iyi ve modern kurumlarından birine yerleştirilerek, çok daha rahat bir hayat sürmeye başladılar. Gülhane'de bulunan ve 1877-1878 Osmanlı-Rus (93 Harbi) Savaşı sonrasında gelen göçmenlerin barındığı Kırmızı Kışla'da yaşayan kişiler de Darülaceze'ye alındılar.

Darülaceze sadece barınma amacıyla düşünülmemişti. Buraya gelenler hangi yaşta olursa olsun eğitilecek, açılan imalathanelerde çalıştırılacak ve üretecekti. İmalathaneler dışında kurum bünyesinde 1908 yılında İstanbul Darülacezesi Süt Çocukları adını alacak olan ırzâhane (*ırzâ'* = emzirme), yetimhane, Darülaceze Mekteb-i İbtidaîsi, Dilsiz ve Âmâlar Mektebi, kadın ve erkek hastanesi ve diğer sağlık birimleri, ibadethaneler, çamaşırhane, kadın ve erkeklere mahsus olmak üzere iki hamam vardı.

Darülaceze modern bir kurum olsa da İstanbul'daki dilenci sorununu çözmek adına yeterli kapasiteye sahip değildi. Ayrıca İstanbullu olmak kabul için temel şarttı. Fakat İstanbul'daki taşralı dilencilerin sayısı çok fazlaydı. Bunların hemen memleketlerine gönderilmeleri mümkün olmuyor, götürecek vasıta bulununcaya kadar bir süre Darülaceze'de misafir olarak bekletiliyor, gerekli vasıtanın bulunması üzerine İstanbul Belediyesi tarafından şehir dışına çıkartılıyorlardı. Darülaceze Kurumu'na taşralı dilencilerin kabul edilmemesi yönündeki sürekli vurguya rağmen, 1924 yılında Darülaceze sakinlerinden ancak %10'unun İstanbullu olduğu tespit edilmişti.

Darülaceze, dilencilik hayatını benimseyen kişiler için tercih edilen bir kurum olamadı. Pek çok zengin dilenci Darülaceze'ye yerleşmek korkusu yüzünden kaçtı. Bu noktada Ahmed Rasim'in *Şehir Mektupları* adlı yazısından alınan şu pasaj dikkate değerdir:

> Halkı bî-huzur (huzursuz) eden fukarayı gayri sabirin (sabretmeyip dilencilik yapan fakirler) nerede diye düşünüyorum. Meğer her biri bir tüccar olmuş!.. Polis bizi yakalar, Darülaceze'ye götürür korkusu ile ufak bir mum kutusuna on, on beş şemalı (muma batırılmış fitil) kibrit koymuşlar, sokak başlarını yine kesmiş oturuyorlar. Gördünüz mü? Fikr ticareti!.. Herifleri biraz daha sıkıştıracak olurlarsa belki her biri birer köşe sarrafı olur!..

3- Darülaceze'deki marangozhane ve burada çocukların yetiştirilmesi (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm, nr. 66)

Çocuklarla ilgili bölümlerden olan ırzâhanenin durumu da zaman içinde kötüleşmiştir. Kurulduğu ilk yıllarda en küçük bir detayın dahi gözden kaçırılmadığı ve bugün bile yapılan pek çok uygulamanın o günün şartlarında yapıldığı ırzâhanede, savaş yıllarına gelindiğinde yeni doğan bebeklerin sağlık kontrollerini yapacak doktor dahi yoktu. Bakımsızlık ve gıdasızlık yüzünden ölüm oranı %70-80'e ulaşmıştı. 1903-1936 yılları arasında kuruma alınan 4.585 çocuktan 2.360'ının ölmesi durumun kötülüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Darülaceze yetimhanesiyse özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'da sayıları bir hayli artan kimsesiz çocuklar ve bakımlarını üstlenecek kurumsal yapılanmanın yetersizliği yüzünden ve kendi dışında gelişen olaylar nedeniyle gündeme geldi. Darülaceze'ye belirtilen nitelikteki çocukların kabul edilmesi yönünde çok talep vardı ama başvuruların pek çoğu kabul edilmiyor, sadece devletin üst kademelerinden yapılan baskılarla az sayıda çocuk alınıyordu. Zorla kabul ettirilenlerin neredeyse tamamı hasta olduğu için on gün karantinada tutulup tedavi edildikten sonra yetimhaneye kabul ediliyorlardı.

Serseriler

Sosyal yardım grupları içinde yer alan serserilerse II. Meşrutiyet sonrasında gündeme gelen bir grubun adıydı. Serseri tabiri, içine dilencileri de alan, boş gezen, kendinden şüphe edilen, günün deyimiyle *mazanne-i sû'* (kendisinden kötülük beklenenler) adıyla anılan ve çalışmayan hemen herkes için kullanılabilen geniş kapsamlı bir terimdi. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte getirilen hak ve hürriyetlerin sınırsız hareket serbestîsi sağlayacak şekilde algılanması, toplum içerisinde bir karmaşanın çıkmasına neden olmuştu. Kargaşa ve otorite boşluğuyla güçlenen kontrolsüz durum, hapishanelerdeki suçluların affedilmesi kararıyla birlikte dolandırıcılık, hırsızlık, yankesicilik vs. gibi genelde adi suçlardan hüküm giymiş kişilerin salıverilmesiyle birlikte çığırından çıkmıştı.

Bu kargaşa ortamında hazırlanan *Mazanne-i Sû' Nizamnâmesi* (1909) uyarınca, yaşanan güvenlik zafiyetinin ancak mazanne-i sû' güruhunun İstanbul sokaklarından toplanmasıyla atlatılacağı düşünüldü ve dilenci ve serseri olarak ikiye ayrılan bu gruptan bir kısmı Darülaceze'ye alınırken taşralı olanlar memleketlerine gönderildi. Serserilerse direkt şehir dışına çıkarıldılar ve bu kişilerin tekrar geri dönmelerinin önlenmesi için gönderildikleri vilayetler durumdan haberdar edildi. Hatta gittikleri yerden İstanbul sınırlarına dönmek bir yana bulundukları yerden kıpırdamamalarının sağlanması istendi. Böylece İstanbul'un güvenliğini sağlamak adına vilayetler, benzer sorunla karşı karşıya kaldı ve yerel yönetimler serserileri kabul etme, onlara iş bulma konusunda çok isteksiz davrandılar.

Serserilerin adı Mütareke İstanbul'unda sık sık duyuldu ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra baş gösteren benzer durumlar yeniden yaşandı. 1922 yılında İstanbul'a gelen amele ve rençber statüsündeki kişilerin de serseriyane bir şekilde dolaşmaları, geceleri sokaklarda naralar atmalarının yanında, silah kullanarak "ortalığı karıştırmaları", çalgı çaldırarak eğlenmeleri şikâyet konusu oldu. Özellikle Arnavut ve Lazların taşkınlıkları İstanbul yerel yönetimleriyle, polis ve jandarma teşkilatını bir hayli uğraştırdı.

Dilenci ve Serseri Çocuklar

Dilenci ve serseri güruhunun en önemli kolu çocuklardı ve 1838 yılında, sokaklarda başıboş dolaşan bu çocukların

İSTANBUL'DA SADAKA TAŞLARI

ŞİNASİ ACAR*

Sadaka sözcüğü Türkçede "insanın kendi tercihi veya isteğiyle muhtaç (ihtiyaç sahibi) kişilere karşılıksız olarak verdiği nakdî veya ayni yardım (para veya eşya yardımı)" anlamında kullanılır. Sadaka kimi zaman *zekât* sözcüğü yerine onun eş anlamlısı olarak kullanılmışsa da, *sadaka* kavramı daha geniş kapsamlıdır. Zekât İslam'ın beş şartından biridir ve farz ibadetlerdendir. *Fitre* ise, bedenin zekâtı olmak üzere, ramazan ayının sonunda yerine getirilmesi gerekli bir vecibedir. Bu nedenle sadakayı zekâttan ve fitreden ayırmak için çoğu kez *sadakatu't-tetavvu'* (gönüllü olarak verilen sadakalar) gibi ayırt edici deyimler kullanılmıştır.

Sadakanın nasıl ve ne şekilde verileceği konusu Kur'an-ı Kerim'deki ayetler ve Hz. Muhammed'in hadislerinde açıklığa kavuşturulmuştur: Bakara suresinin 264. ayetinde "... sadakalarınızı başa kakmak ve azarlamak suretiyle değersiz hâle getirmeyin."; 271. ayetinde "Sadakalarınızı açıktan verirseniz ne hoş! Ama, onları yoksullara gizlice verirseniz, bu sizin için daha hayırlıdır..." ve 273. ayetinde "Sadakalar kendilerini Allah yoluna vermiş olan yoksullar içindir. Bilmeyenler, tokgözlülüklerinden (edep ve efendiliklerinden) dolayı onları zengin sanır... Onlar yüzsuyu dökerek (avuç açarak) halktan bir şey istemezler..." denilmektedir. Bunlar hâlini kimseye söyleyemeyen, muhtaç durumda olduğu hâlde başkasından bir şey istemekten çekinen ve utanan "fukarâ-yı sâbirîn"dir (sabredip avuç açmayan yoksullar). Özellikle bunların infak ve tasadduk edilmesine (nafaka ve sadaka olarak verilmesine) özel bir önem verilmektedir.

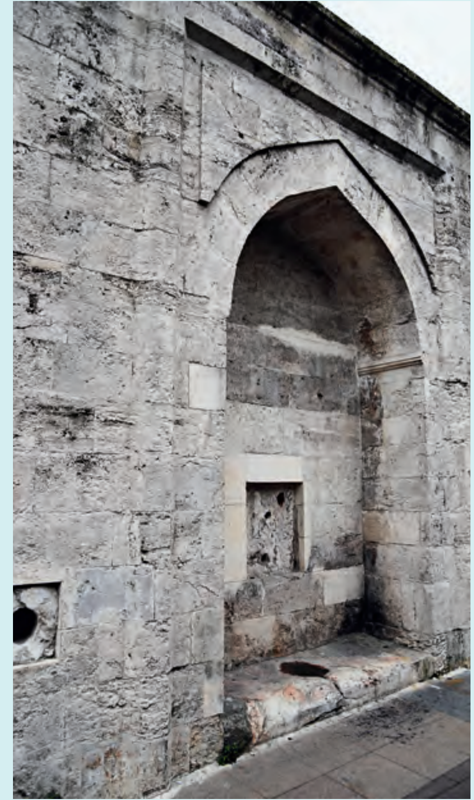
Sadakanın gizli verilmesi, sadakayı alanın onurunun korunması, başkalarına bundan söz etme vesilesi verilmemesi ve kıskançlıkların tahrik edilmemesi için gereklidir. Hz. Peygamber de, "Sağ elin verdiğini sol el duymamalıdır." hadisiyle bu konuya dikkat çekmiştir.

Sadaka verirken alanın yüzüne gururla bakmamak, onu gözle rencide etmemek, verileni başkasına göstermemek ve söylememek, asla başa kakmamak, daha fazlasını yapmaya niyetlenmek, yapılan iyiliklerin kul ile Allah arasında kalmasına özen göstermek, eski ve güzel geleneklerimizdendir.

Türk kültüründe "sadaka taşı" adıyla bilinen yardımlaşma sistemi, dilenciliğin önlenmesi ya da en düşük düzeye indirilmesi için alınmış bir önlem niteliğindedir. Bu taşlar kimi yerde *zekât taşı, hacet taşı, fukara taşı, hayrat deliği, hacet yeri, ihtiyaçgâh* ve *zekât kuyusu* diye de anılmaktadır. Bu amaçla halkın kolayca ulaşabileceği camilerin, çeşmelerin, köprülerin, kimi türbe, tekke, hazire, dergâh, han, hastane ve bakımevlerinin, kimi zaman da sık geçilen sokakların bir köşesine küçük taş sütunlar dikilir. Bunların üst yüzleri üzerinde küçük bir çukur (hazne) bulunur. İsteyenler sadakasını buraya bırakır; ihtiyacı olup da sadaka isteyemeyen kişiler ihtiyacı kadar parayı buradan alarak sıkıntısını giderir. Parayı bırakan da, parayı alan da kimsenin görmemesi için çoğu kez gece karanlığını tercih ederler. Bu zarif yardımlaşma aracı "alan el"i utanç ve eziklikten, "veren el"i gurur ve riyadan korur. Bu bir sivil toplum dayanışmasıdır. Taşlar, bulundukları yere halk tarafından yerleştirilmiştir.

1- Sur içinde Yedikule ile Silivrikapı arasında bulunan Feyziye (Küçük Efendi) Camii'nin giriş kapısının sağ tarafındaki sadaka taşı

2- Süleymaniye Camii avlu duvarında, Mimar Sinan Türbesi'ne bakan çeşmenin sol tarafındaki sadaka taşı

* Araştırmacı

4- Darülaceze'deki halı imalathanesi ve burada kız çocuklarının yetiştirilmesi (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm, nr. 66)

bakımı ve eğitimi amacıyla İstanbul'da iki tane yatılı gureba mektebi açılması kararlaştırılmış fakat karar, yürürlüğe sokulamamıştı. Aynı tarihlerde, İstanbul'daki bazı çocuk çeteleri nam salmışlardı. Bu bağlamda 1883-1884 arasında Pıtır Ali Çetesi ile 1908-1909 arasında da Parlak Joze Çetesi'nden bahsedilebilir. 13 ile 15 yaş grubu erkek çocukların dâhil olduğu bu çeteleri, işsiz güçsüz, serseri kişiler organize etmiş olup bu durum I. Dünya Savaşı yıllarında da aynen sürmüştür. Örneğin, *Sabah* gazetesinin 10 Haziran 1917 tarihli sayısında yer alan bir haberde geçen şu ibareler durumu tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermektedir:

> Bir ecnebi bize şu müşahedelerini anlatmıştır. Beyoğlu'nun en işlek bir yerinde 6 yaşında bir kız, kucağında 1,5 yaşında bir çocuk olduğu hâlde taşlar üzerinde oturuyormuş. Kibar bir aileye mensup bir madam 1,5 yaşındaki çocuğun hâlini bir valide nazarıyla gözden geçirmiş, bîçarenin açlıktan ölmek derecesinde olduğunu görmüş, çocuğu bir sütçü dükkânına götürmek, açlığını teskin etmek istemiş. Küçük kız buna şiddetle mani olmuş. Ağlamış, bağırmış çocuğu isteyenlerin elini ısırmış ve validesinin çocuğun beslenmesine müsaade etmediğini büyük bir asabiyet içinde tekrar etmiş durmuş. Belirtilen aynı kişi Beyoğlu'nun arka sokaklarından birinde kıyafeti yerinde fakat hain suratlı bir adamın etrafında toplanan dilenci çocukların ellerindeki parayı aldığını ve kendilerine pek kötü muamele ettiğini görmüştür.

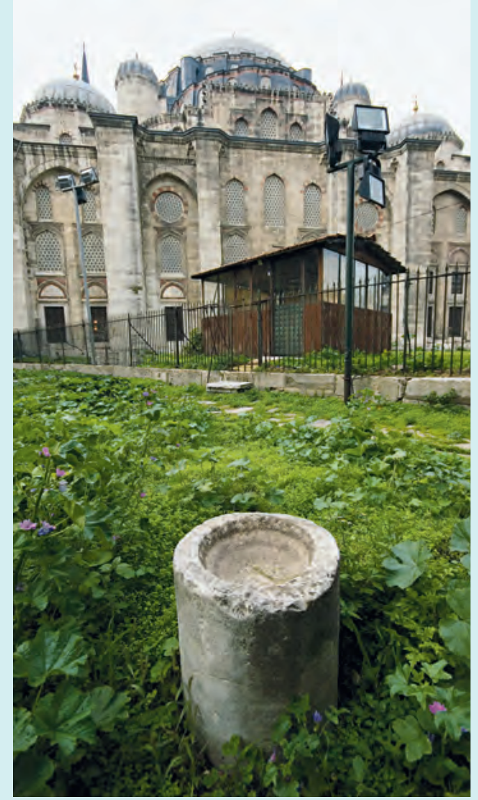
Mütareke Dönemi'nde serseri ve dilenci çocukları hem kontrol altına almak hem de himaye etmek ve hayatlarını düzene sokmak amacıyla kurulan Men'-i Tese'ül Cemiyeti vasıtasıyla 1924 yılına kadar 998 çocuk dilenmekten alıkonuldu. Dilenci çocukları eğitmek için 1921 yılında Saadet Mektebi adıyla bir eğitim kurumu da açıldı. Mektebin Şişli'deki İslam şubesi yanında, Hasköy'de Musevi, Beşiktaş'ta 120-130 mevcutlu Musevi ve Rum çocuğun eğitildiği üç şubesi daha vardı. Fakat bu

Verenle alanı birbirine muhatap etmeyen bu yardımlaşma sistemi, yalnızca zenginle yoksul arasında değil, aynı sosyal statüye sahip insanlar arasında da işlemektedir.

Sadaka taşları değişik boyut, biçim ve türde olmakla birlikte, tek parça granit veya mermerden yapılmış, çoklukla silindirik kısa sütunlardan oluşur. İşlevlerine uygun olarak genellikle sade, yalın ve gösterişsizdirler. Yerden yükseklikleri, zaman içinde bulundukları zeminin doldurulması veya hafredilmesi nedeniyle çok değişkendir. Özgün boylarının, küçük çocukların ulaşamayacağı yükseklikte, 0,80-1,40 m kadar olduğu kanısındayız. Daha yüksek taşların yanına, tepesine kolayca ulaşabilmek için birkaç basamak konulmuş olduğu düşünülebilir. Günümüze ulaşabilenlerin pek çoğu özgün hâllerinden daha kısa görünmektedir. Pek çoğu antik sütunlardan devşirme olduğu için gövde çapları da değişiktir. Ulaşabildiğimiz örneklerde gövde çapları 26,5 ile 60 cm arasında değişmektedir. Üst yüzeylerinde tam ortada çoklukla 4-9 cm çapında ve genellikle bu ya da buna yakın derinlikte çanağa benzer bir çukur yer alır. Bu küçük haznede madenî paralar toplanır. Bilindiği gibi eskilerde yalnızca madenî para vardır. Osmanlı'da yüzyıllar boyunca (1329'dan 1834'e değin) halkın en önemli satın alma aracı gümüş "akçe"lerdir (İlk Osmanlı kâğıt parası "kaime" Sultan Abdülmecid zamanında 1840'ta çıkarılmıştır). Ancak kimilerinde hazne bulunmaz. Günümüze ulaşabilmiş kimi örneklerde de bu çukurun harçla doldurulmuş olduğu görülür. Kare, dikdörtgen ve altıgen kesitli sadaka taşlarına da rastlanmaktadır. Taşların üzerinde tarih olmaması, malzeme olarak kullanılan antik sütunların

3- Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii'nin doğu girişindeki sadaka taşı

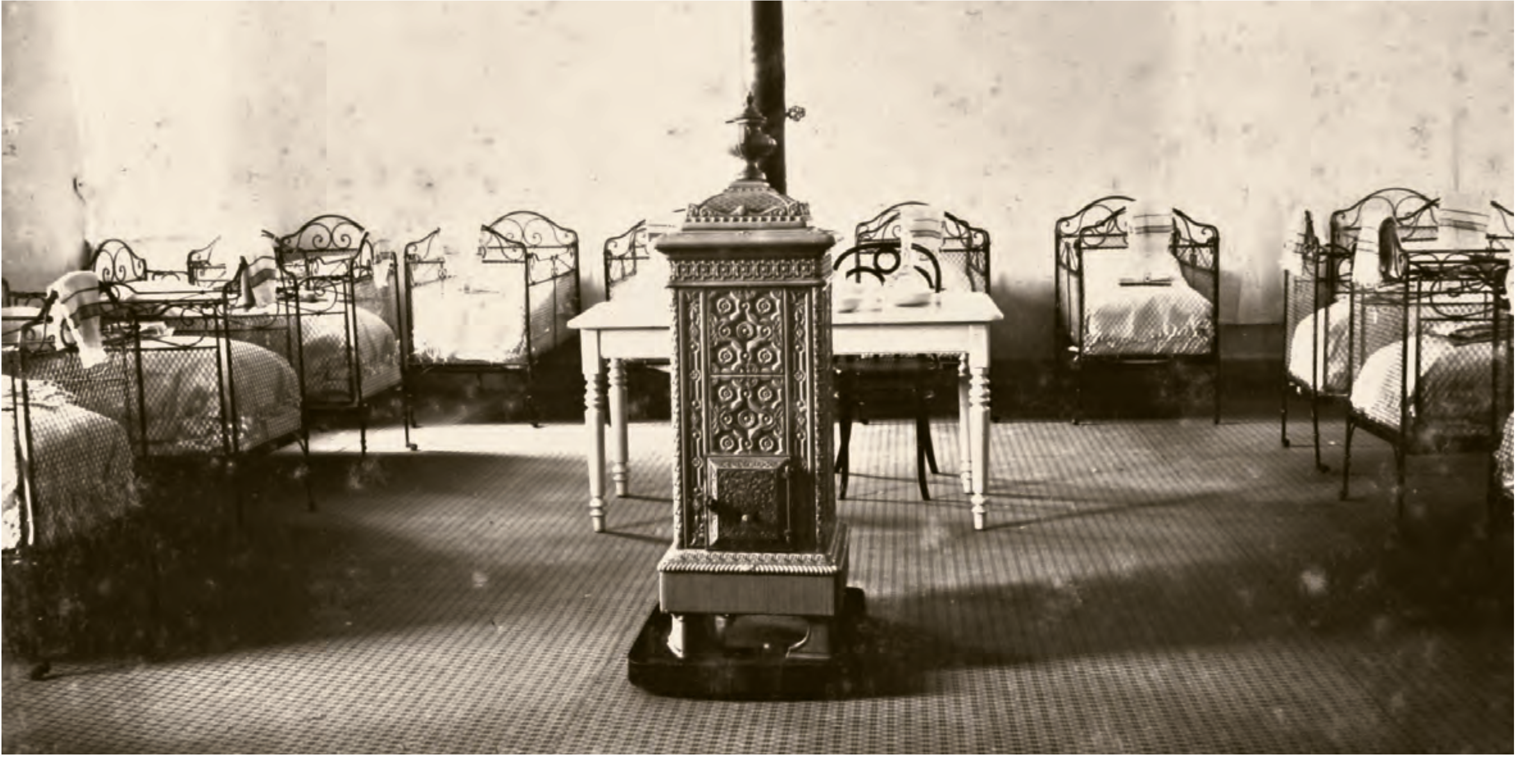
4- Şehzade Camii haziresinde bulunan sadaka taşı

yapılış tarihi ile bunların sadaka taşı olarak kullanılma tarihinin farklılığı, tarihlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Sadaka taşlarının toplumsal yaşamda Selçuklu döneminden başlayarak kullanıldığı kanısındayız.

Minaresi olmayan küçük mescitlerde müezzin sadaka taşı üzerine çıkıp ezan okuduğu için, taşlar bu yerlerde *ezan taşı* olarak da anılmaktadır.

Sadaka taşları arasında aykırı örnekler de bulunmaktadır. Örneğin, Koca Mustafa Paşa Sümbül Efendi Külliyesi girişinde antik bir sütun başlığı ters çevrilerek bu amaçla kullanılmıştır. Süleymaniye Camii'nin Mimar Sinan Türbesi'ne bakan avlu duvarındaki çeşmenin yanında niş (oyuk) şeklinde bir sadaka taşı tasarımlanmıştır. Bu tür sadaka taşları halk arasında *hayrat deliği* olarak da anılmaktadır. Yine Süleymaniye Camii haziresinde Hürrem Sultan Türbesi yakınında kapaklı (külahlı) bir sadaka taşı da bulunmaktadır.

Sadaka taşlarının onur ve vakarından dolayı ihtiyaçlarını kimseye açamayanlar için düşünülmüş fevkalade zarif ve çok incelikli bir yardımlaşma aracı ve korunması gereken bir kültür varlığı olduğu kuşkusuzdur.

5- Darülaceze'deki yetimlere mahsus yatakhane (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm, nr. 66)

mektep için tam bir okul yapılanmasından bahsetmek söz konusu değildir. İstanbul ve çevresinde yaşayan yetim ve öksüz, hayatlarını dilencilikle geçirmeye mahkûm çocukların terbiyesi ve himayesi ile meşgul olmak amacıyla kurulmuştu. Mektepte teorik eğitim yanında; sanayi eğitimi adı altında ustaların kontrolünde kunduracılık, demircilik, tenekecilik öğretilirken, bazı çocuklar çalışmaları için belirli fabrika ve imalathanelere yerleştirilmişti.

Men'-i Tese'ül Cemiyeti ve Saadet Mektebi'nden başka, yine serseri çocukların eğitimi ve bakımıyla ilgili *Darülıslah* adı altında bir bölüm daha oluşturdu. Öncelikle ahlak eğitimi verilecek bu bölümde sanat da öğretilecek ve çocuklar, hayata atıldıklarında kendi geçimlerini sağlayabilecek duruma geleceklerdi. Bu hedef doğrultusunda Beyoğlu'ndaki terzi, kunduracı ve dericilerin yanına verilen çocukların, ustaları tarafından devam çizelgeleri de tutuldu.

Beyoğlu Mutasarrıflığı bünyesinde kurulan *Men'-i Fuhuş Cemiyeti* serseri statüsünde görülen fahişelerin eğitimiyle ilgilendi. Fuhşa yönelen kadınları ve genç kızları bu yoldan uzaklaştırmak, açılacak ıslahhanelerde onları eğitmek ana hedefti. Kız çocukları arasındaki fuhuş yaşının 13'e kadar düştüğü ortamda cemiyetin girişimleriyle Beşiktaş'taki Kahvecibaşı Konağı bu kızlara tahsis edildi. Burada 13 ila 20 yaşlarındaki kızlar kalacak ve kendilerine terzilik, el işleri ve dokuma türünden işler öğretilecekti. Fakat konuyla ilgili haber kaynaklarına göre, belirtilen konak bu amaçla kullanılmamış, fuhşa sürüklenmiş 40 kız çocuğu başka bir binada toplanmıştır.

Yetimler/Öksüzler Darülhayr-ı Âlî ve Darüleytamlar

Osmanlı toplumunda yetim/öksüz kalan çocuklar, akrabalar ya da çocuğu olmayan aileler tarafından bakılır ve aile ortamından uzaklaştırılmazlardı. Bu nedenle Osmanlı toplumunda yetimhane anlayışı geç dönemde şekillenmiştir ve yetimhanelerin ön modeli olarak kabul edilebilecek ilk yapılar da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında kurulmuştur. Geleneksel algıyı değiştiren bu savaş ve ardından peşi sıra gelen savaşlar, geniş kitle göçlerine neden olduğundan, göç sonucunda yetim ve öksüz kalan çocuk sayısı artmış ve bunlar da devletin himayesine muhtaç kalmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, belirtilen nitelikteki çocukların eğitimi ve himayesi amacıyla 28 Haziran 1873 tarihinde açılan Darüşşafaka'dan başka çok sayıda çocuk, sanayi mekteplerine, bazı parasız yatılı rüşdiye ve idadîlere yerleştirildi. 1868 yılında bir de nizamnamesi hazırlanan sanayi mektepleri, kontenjanları belirli oranlarda öksüz ve yetimlere ayrılan okullar olarak varlığını uzun yıllar devam ettirdi. Özellikle Balkan savaşları sonrasında bu yöndeki etkinlikleri daha çok arttı. Hatta Yakub Kadri'nin (Karaosmanoğlu) iddiasına göre; parasız yatılı olarak

6- Darülaceze'deki yetimler (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm, nr. 66)

okuyan çocukların mevcudu 15.000-20.000'e ulaştı.

Adı geçen okullar yetimhane işlevini yüklenmiş olsalar da özünde bir eğitim kurumuydular. 1 Eylül 1903 tarihinde kurulan Darülhayr-ı Âlî ise yetimhane hüviyetindeki ilk yapılanmadır. Bina olarak Zeynep Hanım Konağı'nın kullanıldığı Darülhayr-ı Âlî, işsiz güçsüz ve devletin himayesine muhtaç çocukları sanayi mekteplerine hazırlayacak bir yetimhane olarak düşünülmüştü. Mektebe alınacak beş ila yedi yaşındaki çocuklara yedi yıl eğitim verilecekti. Fakat kurumda hizmete uygun donanım olmadığı gibi atölyeler de yapılamadı, nitelikli hocalar atanamadı. Dolayısıyla faaliyet gösteremedi ve 21 Ağustos 1909'da kapatıldı.

Darüleytamlar, Darülhayr-ı Âlî tarzında meydana getirilmiş yetimhanelerdir ve değişen yetimlik olgusunun da göstergesidir. Müslüman-Türk yetimhaneleri genellikle darüleytam, gayrimüslimlere mahsus yetimhaneler de *eytamhane* adıyla anılmıştır. Balkan savaşlarından hemen sonra kurulan darüleytamlar kısa süre sonra kapanmışsa da I. Dünya Savaşı yıllarında yeniden açılmış ve 1926 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.

İstanbul'daki ilk darüleytam 25 Aralık 1915'te Kadıköy'de açıldı ve onu, bir yıl sonra açılan İstanbul Bebek Kız, Galata Sanayi Şubesi, Kadıköy'de kunduracılık eğitimi veren şube, Yedikule Sanayi Darüleytamı takip etti. Bir yıl gibi kısa bir zaman zarfında oluşan bu artışta "yetimler babası" denilen, ilk genel müdür Kastamonu mebusu İsmail Mahir Efendi etkiliydi. Seçilen darüleytam binalarıysa genelde I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte boşaltılan yabancı devletlere ait yetimhane binalarıydı. Darüleytamlara öncelikle silahaltındayken şehit olan ya da sakat kalanların, muhacir ve mültecilerin çocukları, ikinci olarak yardıma muhtaç, kimsesiz yetim ve öksüzler alındı. Belirlenen sıralamaya uyulmaya çalışıldıysa da zamanla öncelikler değişti.

İstanbul'dan sonra Anadolu'nun neredeyse hemen her vilayetinde kısa sürede bir darüleytam açıldı. Ülke sınırları içinde Haziran 1917 tarihi itibarıyla 49

7- Darülaceze'deki çocuklara banyo yaptırılması (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm, nr. 66)

darüleytam şubesi vardı ve mevcudu 11.600'e ulaşmıştı. Şube sayısındaki bu artış, savaşın sonu itibarıyla durdu. Taşrada bulunan darüleytam şubeleri, Edirne ve Bursa hariç, İstanbul'a taşındı. Darüleytamların devlet bütçesine getirdiği külfet başta olmak üzere verilen eğitimin kalitesizliği, çocukların denetimi konusunda yaşanan sorunlar, salgın hastalıklar ve aşırı yığılmanın getirdiği sağlık sorunları, seçilen binaların fiziki anlamdaki yetersizlikleri taşınma gerekçelerinden sadece birkaçıydı.

1918'in ilk aylarında başlayan nakil işlemi kapsamında taşra darüleytamlarında kalan çocuklardan velileri bulunanların velilerinin yanına teslimi, devletten başka hiç kimsesi olmayanların da İstanbul'a nakledilmesi kesinleşti. Fakat taşınma öncesinde mevcut bilinmesine rağmen kayıtlar iyi tutulmadığından kaç çocuğun İstanbul'a getirildiği konusunda net rakamlar verilemedi. Kalanların akıbetlerinin ne olduğu bir yana, kayıt tutmadaki bu ilgisizlik, taşınma sonrasındaki durumu denetlemede gösterilen zafiyetle artarak devam etti. Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada tahminen 8.000 kişi olduğu düşünülen darüleytamların mevcudu 1920 yılında 3.000'e inmişti. Aynı tarihte Kadıköy, Bebek, Galata şubeleri kapatılmış, Validebağı, Çağlayan, Halıcıoğlu, Balmumcu ve Beykoz'dan oluşan beş şube kalmıştı.

Teşkilat anlamındaki daralma, darüleytamların tek bir çatı altında toplanması düşüncesiyle daha da derinleştirilmiş ve Validebağı Kasrı'nın bu amaçla düzenlenmesi kararlaştırılmıştı. Kasır, yapılacak ilavelerle geliştirilecek ve farklı şubelerde bulunan bütün yetim/öksüz kız ve erkek mevcut buraya alınacaktı. 1920 yılı sonunda alınan bu karar 1922 yılı itibarıyla uygulamaya konulduysa da İstanbul Hükûmeti'nin tarihe karışmasıyla birlikte konuyla TBMM Hükûmeti ilgilenmeye başladı. Sosyal yardım uygulamaları bakımından Osmanlı dönemini takip eden TBMM Hükûmeti, bu konuda da aynı şekilde davranarak bütün çocukları Bigados (Selimpaşa) köyünde toplamayı düşündü. Hatta erkek çocuklardan bir kısmı bu köye yerleştirildi. Fakat Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte farklı politikalar geliştirilerek, mevcut yetimhane teşkilatı 1926 tarihli bir kanunla lağvedildi.

İstanbul darüleytamlarında sanayi mekteplerinde olduğu gibi marangozluk, terzilik, kunduracılık ve demircilik branşlarının yer aldığı teknik ağırlıklı eğitim, o günkü söylemle sanat eğitimi/sanayi eğitimi veriliyordu. Erkek çocuklara darüleytamdan ayrıldıktan sonra kendi ayakları üzerinde durmaları için atölyelerde işinin ehli ustaların yanında marangozluk, demircilik, kunduracılık öğretilirken kızlarsa daha çok ev kızı olarak yetiştirilmeye çalışılmış ve iyi evlilikler yapabilmeleri yönünde teşvik edilmişlerdir. İstanbul'a nakil sırasında getirilmeyen kız çocuklarının pek çoğunun o mahallin "iyi aileleri" yanına evlatlık verildiği de bilinmektedir.

Yangınzedeler ve Harikzedegân Apartmanları

Osman Nuri Ergin'in deyimiyle "patlıcan kızartma zamanı" geldiğinde İstanbul'da yangınlar çıkardı. Birbiri ardına çıkan yangınlardan İstanbul'u korumanın tek yolu güçlü bir itfaiye teşkilatının kurulmasıyla mümkündü ve deyim yerindeyse bunun için İstanbul'un işgali beklenmişti. Ahşap yapı tekniği, sokakların darlığı, su azlığı, cehalet ve dikkatsizlik yangın nedenlerinden sadece birkaçıydı ve her yangın sonrasında klasikleşmiş uygulamalar sorunsuz yerine getirilirdi. Önce ilkel yöntemlerle de olsa yangın söndürülür, ardından yapılacak işleri koordine etmek üzere bir komisyon kurulur, komisyon yangınzedeleri iskân etme işine girişerek, başlarını sokabilecekleri yerler bulmaya çalışır ve bir yardım kampanyası başlatırdı.

OSMANLI İSTANBUL'UNDA DİLENCİLİK

ZEKİ TEKİN*

Osmanlıların dilencilik karşısındaki tutumları, fakir ve düşkünlere yardım etmeyi yücelten ama dilenmeyi de pek hoş karşılamayan İslamî anlayışa dayanmaktadır. Geliştirdikleri sistem içinde hiç kimsenin sıkıntıya düşmesine meydan vermeyecek bir yapı oluşturmaya çalışan Osmanlılar, vakıf sistemi ile imparatorluğun her tarafında yaygınlık kazandırdıkları imaretler, kervansaraylar ve hanlarda bu yardımları örgütlediler. Özellikle özürlü ve çalışamaz durumdaki çaresiz insanlara doğrudan devlet hazinesinden maaş bağlandığını biliyoruz. Osmanlı Arşivi'nde bulunan muhtacîn maaş defterlerinden bunu takip etmek mümkündür. Kanunî'nin Şehzade Camii Külliyesi'nde kör dilencilerin iskân ve iaşesi için tavhane (besievi) inşa etmesi ve bu kişilere sabah-akşam imaretten yemek verilmesi buna güzel bir örnektir.

Dilencilikle alakalı rastladığımız en erken tarihli belgeler XVI. yüzyıla aittir. Haslar kadısına gönderilen 3 Mayıs 1567 tarihli fermanda, surdışındaki mezarlık dilencilerinin şehirdekilerden ayrı olduklarına ve dilencilerin mezarlar arasında dolaşmalarındaki uygunsuzluğa işaret edilmektedir. Fermandaki ifadelerden, bu tarihten önce de dilenciler için bir düzenlemenin mevcut olduğunu anlıyoruz.

İstanbul Kadılığı'na 6 Temmuz 1568'de ve 13 Mart 1576'da gönderilen fermanlarda; yaşlı ve hasta olmayan, kazanmaya gücü yeten kişilerin dilenmesine izin verilmemesi, kör, cariye ve köle olarak dilenenlerin engellenerek şehirden sürülmeleri ve dilenmeye uygun olanların isimlerinin kadılığa bildirilmesi istenmektedir. Aynı belgelerden; medreselilerin yalnızca tahsil zamanlarında cerre çıkabileceklerini, genç kadınların eski elbiseler giyerek dilencilik yaptıklarını, ayrıca dilencilere başbuğ tayin olunanların da dilenmeye hakkı olmayanlara para karşılığı dilenme izni verdiklerini öğrenmekteyiz. Bunlara ilaveten zabitlerin dilenmeye hakkı olanları engellememeleri, hakkı olmayanlara ise para karşılığı izin vermekten kaçınmaları, dilenmeleri yasak olduğu hâlde dilenenlerin küreğe konulacağı, genç kadınlarınsa ağır bir şekilde cezalandırılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca teftiş esnasında dilenmeye hakkı olanların cer kâğıtları toplu olarak sunmamaları, bilakis herkesin kendi cer kâğıdını sunması istenerek suistimallerin önüne geçilmeye çalışılmıştı. Dilencilerin denetim ve kontrolleri kadıların yönetimi altında bulunan subaşının yetkisindeydi. Subaşının emri altında bulunan zabitler, dilencilerin hukukunu koruyarak mağduriyetlerini gidermek üzere "dilenciler başbuğu" olarak vazifelendirilmekteydi. Konu ile ilgili belgeler, vücut azaları tam olduğu hâlde dilenenlerin sürüldüğünü göstermektedir. Bunların kabiliyetlerine uygun bir işle meşgul edilerek, dilencilik gibi onur kırıcı ve hoş olmayan bir durumdan kendilerini kurtarmaları istenmekteydi.

***

Dilenci tezkiresi verilen kimselerin isimlerinin bulunduğu dilenci defterlerinin aslı kadılıklarda, bir sureti de subaşılarda bulunurdu. 14 Temmuz 1736 tarihli defteri incelediğimizde; İstanbul ve Galata'da dilenenlerin milliyeti, yaşı, ne zamandan bu yana dilencilik

1- Sakat dilenciler (İntizâmî)

yaptığı ve sıhhati hakkında bilgiler bulmaktayız. Defterde kayıtlı 289 adet dilencinin tamamının gayrimüslim zimmilerden oluştuğu ve içlerinde papaz, keşiş gibi din adamlarının da bulunduğu görülmektedir. Defterde Müslümanların olmaması, zekât ve sadakanın toplumsal etkisini göstermekte, aynı zamanda Müslümanların dilenmeye yönelik mesafeli duruşuna işaret etmektedir. Bu durum İstanbul'da dolaşan yabancıların seyahatnamelerinde de ifadesini bulmaktadır.

İstanbul'da gayrimüslim dilencilerin bakım ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere cemaatlere ait hastanelere kaldırılarak ihtiyaçlarının karşılanması, eli ayağı tutanların ise memleketlerine gönderilmesi ve dolayısıyla çarşı ve pazarlarda halkın taciz edilmekten kurtarılması hususu, 1793 yılının temmuz ayının başlarına tarihlenen hükümde Galata kadısı ve voyvodasına bildirilmişti. Rum cemaatinin Galata, Beyoğlu ve Yedikule'deki üç hastanesinin harap bir durumda olması üzerine hastaneler tamir edilerek hastaların buraya konulması istenmiş ve tamir sebebiyle kimseden para

* Karabük Üniversitesi

8- Darülaceze'deki ırzahâne (kreş) (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm, nr. 66)

Hilal-i Ahmer Cemiyeti de yangın mahallinde bir aşhane kurar, bunun yanında yangınzedelerin diğer bazı ihtiyaçlarını da karşılardı.

1856-1921 yılları arasında meydana gelen 291 yangın içinde Hocapaşa (1865) ve büyük Fatih yangını (1918) yarattıkları etki nedeniyle diğerlerinden farklıdır. Cağaloğlu, Kadırga ve Kumkapı çevresinde tahribat yapan Hocapaşa yangını, sonrasında yaşanan iki gelişme nedeniyle önemlidir. Birincisi, o tarihe kadar İstanbul'da kol gezen kolera salgını, yangında mikrop yuvaları da yok olduğu için birdenbire ortadan kalkmıştır. İkincisi, yangın yerlerini bayındır hâle getirmek için Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun kurulmasıdır ve bu komisyonun çalışmaları Fatih yangını sonrasında yapılacaklara örnek teşkil etmiştir.

O güne kadar görülmemiş bir toplumsal dayanışmanın da yaşandığı büyük Fatih yangını sonrasında İstanbulluların geniş katılımla destek verdiği iane kampanyaları düzenlenmiş ve toplanan yüklü miktardaki para İtibar-ı Millî Bankası'na yatırılmıştır. Fakat İstanbul'un işgali sonrasında, işgal yönetimi paraya el koymak isteyince Laleli Harikzedegân apartmanlarının inşası başlatıldı, ucuz ve sıhhi mekânlar yaparak, Avrupa'daki sosyal konut benzeri yapıların benzerlerini İstanbul'da da inşa etmek gibi çığır açan bir uygulamaya gidildi.

Apartmanlar için yer olarak da yangınzedelerin yerleştirildiği birkaç barakanın kurulduğu Laleli seçildi. 1920 yılı yazında alınan kararla başlayan, 4 blok 120 daire olarak planlanan apartmanların ilk iki bloğu 1922 yılı yazında bitirildi. Havadar, elektrik ve su gibi elzem ihtiyaçların sıkıntı çekmeden sağlanabileceği bir lükse sahip bu daireler, müzayede usulüyle oldukça yüksek bedelle kiraya verildi. İstanbul'un "kibar ve yüksek sınıfına" mensup kiracılardan oluşan apartman sakinleri arasında Meclis-i Âyan üyeleri bile vardı. Böylece hedeften uzaklaşıldı ve kendileri için yapılan apartmanlardan faydalanmak yangınzedeler için mümkün olmadı. Birkaç yıl sonra bile evi olmadığı için İstanbul'daki cami ve medreselerde hayatlarını idame ettirmeye çalışan, devlet ve yardım kuruluşları tarafından desteklenen çok sayıda yangınzede vardı.

Muhacirler ve Onlara Destek Veren Yardım Kuruluşları

Türkçede göç ve göçmenlerle ilgili terminolojinin genişliği, göçlerin devlet ve toplum hayatındaki öneminin bir göstergesidir. Genellikle muhacir kelimesi tercih edilse de resmî belgelerde *mülteci, üsera-yı muhacirîn, istilâzede, felaketzede, ev göçü, mübadil* gibi terimlerle adlandırılan göçmenler için İstanbul her zaman çekim alanı olmuştur. Bu arada mülteci teriminin I. Dünya Savaşı sırasındaki farklı kullanımına da dikkat edilmelidir. Doğu Anadolu bölgesinde Rus işgalleriyle başlayan hareketlilik iç göç olarak tanımlanmış, daha güvenli olan bölgelere yönelen

talep edilmemesi sıkı sıkıya tembih edilmişti. Aynı husus Ermenilerin İstanbul Narlıkapı'daki hastaneleri için de geçerliydi.

XVIII. yüzyılın ortalarından, özellikle de sonlarından itibaren dilencilere ilişkin politikalarda bariz değişiklikler görmekteyiz. Bir yandan işsiz güçsüz kimselerin işe koşularak ıslah edilmeleri doğrultusunda adımlar atılmış, diğer yandan çalışamayacak durumda olanlara, dilencilik yapmalarına gerek kalmayacak bir biçimde yardım yapılmaya başlanmıştır. Bu yeni yönelimle dilenciler, devletin "sosyal politikalarının" doğrudan muhatapları oldular. Ancak XIX. yüzyıl zarfında tarımsal ekonominin içine düşmüş olduğu bunalım ortamı, Balkanlar ve Kafkaslar'dan Osmanlı topraklarına doğru yaşanan göçler, kentsel merkezlerde, özellikle de İstanbul'da önemli nüfus yığılmalarına yol açmıştır. Ekonomik ve mali kriz ortamlarında hükûmetin bu sorunlarla baş etmesi imkânsız hâle gelmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde, bozulan imparatorluk ekonomisi ve toprak kayıpları sebebiyle işsiz güçsüz birçok insanın İstanbul'a akın ettiğini görmekteyiz. Bu yoğunluk içerisinde dilenciliğin klasik döneme oranla artışının büyük olduğunu "Dilenciler Müdürlüğü"nü konu alan arşiv kayıtlarından ve birçok kaynaktan öğrenmekteyiz. Hatta Müslim ve gayrimüslim sürekli dilenenlerin toplam sayısının 2.700 kişi olduğunu görmekteyiz. Tanzimat'a girerken aynı işle görevli ve yeri Eyüp Sultan Camii olmak üzere "Seele (Dilenciler) Kethüdalığı" kurulmuştu. Kâhyalar, dilenciler arasından kendilerinin seçtiği şahıslardı. Ne zaman kurulduğu hakkında net bir bilgimiz olmayan Dilenciler Kethüdalığı'na dair tek bilgi, uygunsuz davranışları sebebiyle Bursa'ya sürgün edilen eski dilenciler kethüdası Yusuf'un affedilmesini konu edinen 15 Mayıs 1819 tarihli belgededir. Muhtemelen, Dilenciler Kethüdalığı, Seele Müdürlüğü'nün kurulmasına kadar devam etmiş olmalıdır. Dilenciler Müdürlüğü hakkında bulabildiğimiz en erken tarihli belge, 7 Ağustos 1834 tarihini taşımaktadır.

2- Ayasofya imareti önünde dilenciler (Levis)

***

Osmanlı yönetiminin ana merkezi olan İstanbul, dilenciler, işsiz güçsüz ve serseriler için önemli bir cazibe merkezi olmuştu. Bu sebeple şehrin giriş çıkışları daima kontrol edilmekte, bekâr odaları zaman zaman denetlenmekteydi. Kefilsiz dolaşanlar tespit edildiklerinde doğruca asıl vatanlarına gönderilirlerdi. İstanbul'dan gönderilenlerin genellikle gitmek istedikleri yerin, Mekke ve Medine olduğu gözlemlenmektedir. Hacca gitme bahanesiyle Osmanlı topraklarına ayak basan işsiz güçsüz kimseler, hac sonrası buralardan ayrılmamıştır. Osmanlı'ya dışarıdan gelen dilencilerin büyük çoğunluğunu bunların oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu husus II. Meşrutiyet Dönemi'nde "fakir hacılar meselesi" olarak Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkmış ve başını hayli ağrıtmıştı.

Dilenmek maksadıyla yurt dışına çıkmak isteyenlere müsaade edilmemiştir. Yurt dışına çıkacak fakir kimselere kendilerinden kefil alınmadıkça pasaport verilmemesi ilkesi benimsenmiş, 6 Aralık 1883

9- Irzahâne'deki (kreş) çocukların bir kısmı (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm, nr. 66)

göçmenlere mülteci (Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri) denilmiştir. Çok sayıda mültecinin İstanbul'a ulaştığını da belirtmek gerekir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yaşanan göç dalgası, İstanbul için önemli bir sınavdı. Bunu Balkan savaşları sonrasında yaşanan bir diğer göç dalgası takip etti. Ekim 1912'de başlayan savaş, Kasım ayında bozguna dönüşünce bölgeden İstanbul'a muhacir akını oldu. Başlayan kolera salgınıyla 20.000 kişi hayatını kaybetti. Belediye başkanı Cemil Bey'in (Topuzlu) çalışmalarıyla şehrin temizlik başta olmak üzere, beledi hizmetlerine ağırlık verildiği gibi Hilal-i Ahmer tarafından Yeşilköy, Küçükçekmece ve Hadımköy'de hastaneler açıldı. Muhacirlere yönelik bu uygulamalar daha büyük göç dalgalarının yaşanacağı I. Dünya Savaşı için bir prova oldu.

Savaş akabinde İstanbul, İzmir'den başlayıp Batı Anadolu'ya yayılan Yunan işgalleri sonrasında yaşanan göçten de nasibini aldı. Böylece İstanbul'un Vilayat-ı Şarkiye mültecileri, Kafkasya ve Balkanlar'dan gelen mevcut muhacirlerine bu grup da katıldı. 1919 yılında muhtemel göçler için çekim alanı olan İstanbul, muhacirler için "men edilmiş mıntıka" ilan edildiği gibi, şehirde bulunan muhacirler de İstanbul'da yaşaması uygun görülenlerle, uygun bulunmayanlar olarak ikiye ayrıldı.

İstanbul'daki muhacir ve mülteci sayısının çokluğuna rağmen ölümcül ve yıkıcı oranda büyük salgınlar çıkmadıysa bunda resmî kuruluşların yanında, gönüllü kuruluşların yapmış olduğu sağlık kontrolleri, koruyucu sağlık uygulamaları ve yemek yardımları etkili oldu. Muhacirîn Müdüriyeti yanında, onların en büyük destekçisi Hilal-i Ahmer'di. Muhacirîn Müdüriyeti Gülhane'de bulunan misafirhanelerde, Beyazıt'taki barakalarda, Eyüp'teki tekke ve medreselerde, Hasköy ve Cerrahpaşa aşhanelerinde ve Beyoğlu'nun belirli mıntıkalarındaki muhacirleri kontrol altına almıştı. Belirtilenlerle birlikte İstanbul'da muhacir ve mültecilerin yaşadığı 38 mıntıka vardı ve bazı fırınlar onların iskânı için ayrılmıştı. Zamanla muhacir sayısı azaldığı gibi misafirhane sayısı da azaldı. Mart 1923 tarihi itibarıyla İstanbul'da, çoğunluğunu Yemen ve Arnavutluk'tan gelenlerin oluşturduğu, Gülhane'deki misafirhanede yaşayan toplam 1.342 muhacir kalmıştı. Bu arada geriye dönmeyen pek çok kişi kendi imkânlarıyla yeni hayatlar kurmuşlardı.

İstanbul'daki barınma ve yemek ihtiyaçları karşılanan muhacirlerden bir kısmı, özellikle tekstil sektöründe çalıştırıldı. Beyazıt'ta kurulan barakalardan biri kadınların ve kızların çalışmaları için atölye olarak kullanıldı ve burada standart kadın işi olarak görülen çorap örme ve dikiş-nakış işleri yaptırılarak, kadınlar üretken hâle getirildi. Çalışmak için açılan bu tip atölyeler *darüssınâ'a* olarak adlandırıldı. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Balkan savaşları sonrasında açtığı darüssınaada muhacir yetim kızlarla dul kadınları çalıştırdı, okuma yazma öğretti. Erkekler için farklı iş imkânları yaratıldı. Eyüp'te açılan tenekecilik darüssınaasında çalışan muhacir çocukların ürettikleri malzemeler satılarak, elde edilen gelir kendi adlarına açacakları işlerde sermaye olarak kullanılmak için biriktirildi. Bazı muhacirlere de hasır dokutturularak oturdukları meskenlerin yer döşemeleri yaptırıldı. Beykoz başta olmak üzere Yeşilköy, Kemerburgaz ve Suyolu Nahiyesi'ndeki bazı tarım alanları muhacirler için ayrıldı.

Dul Kadınlar: Cemiyetler ve Darüssınaalar

Tanzimat'ın ilanından sonra kadının toplum içindeki durumu edebî eserler yanında, gazete ve dergilerde

3- Dilenciler (Levis)

tarihinde alınan karar bütün vilayetlere bildirilmiştir. Yurt dışına dilenmek maksadıyla çıkmak isteyenler daha çok gayrimüslim topluluklar olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde dilencilikle mücadelede en önemli girişim, II. Abdülhamid döneminde Darülaceze'nin kurulması ve 1896 yılında faaliyete geçmesi olmuştur. Darülaceze, hastaneleri, kreşi, yetimler için eytamhanesi ile birlikte külli bir müessese olarak düşünülmüş, sahip olduğu atölyelerle bir tür dârü's-sa'y (iş evi) olarak planlanmıştı.

14 Ocak 1914 senesinde kabul edilerek yürürlüğe giren *Dârülaceze Talimatnâmesi*'nin 64. maddesinde "Darülaceze'ye ancak İstanbul ahalisinden kimsesiz, hasta, muhtaçlar ve işe güce iktidarı olmayan acizler ile ana babasız olan çocuklar kabul edilmektedir." denilmekte ve dışarıdan hasta kabul edilmemekteydi. 17. maddesinde ise dilencilerden velisi olanların akraba ve velisine teslim edileceği, dilendikleri görülür ise dilenmemeleri sağlanıncaya kadar Darülaceze'de alıkonulacağı belirtilmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip toplum içerisinde hürriyetlerin farklı, kısmen de yanlış değerlendirilmesi üzerine asayiş ve toplumsal düzende bozulma gözlemlenmiş; dolandırıcılık, hırsızlık, soygunculuk gibi olaylar en üst noktaya tırmanmaya başlamıştı. Düzeni bozanların büyük kısmının taşradan gelen serseriler olduğu belirlenmiştir.

Meclis-i Mebusan tarafından tasdik ve kabul edilmiş olan *Serseri Nizamnâmesi*'nin 1. maddesinde serseriliğin tanımı yapılmakta ve çalışmaya muktedir olduğu hâlde dilenciliği geçim kaynağı kabul edenler de serseri kabul edilmekteydi. 17. madde de ise 15 yaşından aşağı çocukları dilenciliğe sevk ve teşvik edenler hakkında 16. maddede geçen 20-300 kuruş arası nakdî ve 24 saatten 15 güne kadar hapis cezalarının birlikte tatbik edilmesi kararlaştırılmıştı.

16-17 Nisan 1890 tarihlerinde *Tese'ülün Men'ine Dair Nizamnâme* yürürlüğe girmiş, 28 Ocak 1896 tarihinde dilenciliğin men edilmesine yönelik bir nizamname daha yayınlanmıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nde dilenciliğin men edilmesi için birçok vilayette acezehaneler, darüssanayiler, darüssaylar, gurebahaneler ve sanayi mektepleri açılması ideal bir çözüm olarak görülmesine rağmen devletin gücü ancak İstanbul'da bir darülaceze oluşturulmasına yetmiştir.

Kaynaklar

Ahmed Refik, *Eski İstanbul*, İstanbul 1931.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*,

10- II. Abdülhamid'in şehit çocukların yararına düzenlediği serginin hatırasına ünlü ressam Zonaro'nun yaptığı tablo (MSA)

aile konusuyla birlikte işlendi. Ancak bir müddet sonra İstanbul'da, açılan okullarda verilen eğitimin de katkısıyla klasik ev kadınının yanında o zamana kadar toplumun yabancısı olduğu, üreten ve entelektüel yanı da olan bir kadın modeli ortaya çıktı. İstanbul halkı arasında azınlıkta olan bu grup, zamanla toplumsal yaşamda farklı bir statü kazanma taleplerini kadın dergilerinde açık açık ifade etmeye başladı. İlk zamanlar bireysel olarak gerçekleşen bu talepler, zamanla kurulan cemiyetler aracılığıyla örgütlü hâle geldi. İlk numuneleri kadınlara yardımı amaç edinen bu cemiyetlerin sayısı Balkan savaşları sonrasında arttı. Aralarına İstanbul'daki *Dul Kadın ve Yetimlere İmdat Cemiyeti* gibi ilgi alanına sadece dul kadın ve yetimlerinin sorunlarını alanlar da eklendi. Tespit ettiği kadınlara iş imkânı da sağlayan Dul Kadın ve Yetimlere İmdat Cemiyeti, belirlediği çocukları güvenilir aileler yanına evlatlık olarak verdi.

4- İstanbul'da bir dilenci (Millingen)

5- İstanbul dilencileri (Preziosi)

haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser Serisi).

BOA, Cevdet-Belediye, nr. 2161, 4347, 4802, 5086, 7597.

BOA, Cevdet-Maliye, nr. 28746, 7786.

BOA, *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, nr. 9415.

BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 7, hüküm 1499, 1706.

Danişmend, İsmail Hami, *Garp Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlakı*, İstanbul 1982.

Darülaceze, İstanbul 1324.

Dersaadet Teşkilat-ı Belediyesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat, İstanbul 1329.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, V c., İstanbul 1331.

Genç, Mehmet, "Osmanlı Dünyasında Dilencilik", *Bir Kent Sorunu: Dilencilik "Sorunlar ve Çözüm Yolları", Sempozyum (18-19 Ekim 2008)*, İstanbul 2009, s. 13-15.

Gürkan, Ahmed, *İslam Kültürünün Garbi Medenileştirmesi*, Ankara 1975.

Ilıkan, Faruk, "II. Meşrutiyet'te Serseri ve Mazenne-i Su' Eşhas Hakkında Nizamname", *TT*, 1992, c. 18, sy. 10, s. 108.

Kaya, Mehmet, "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Dilenciliği Önleme Çalışmaları Üzerine Bazı Düşünceler", *Bir Kent Sorunu*, 141-145.

Koçu, Reşad Ekrem, *İst.A*, VIII, 1966.

Kızılkan, Ayşe Özdemir, "Arşiv Belgelerine Göre II. Abdülhamit Döneminde Dilencilik Yapan Yabancılar ve Yurtdışına Dilencilik İçin Giden Osmanlı Vatandaşları", *Bir Kent Sorunu*, 99-108..

Özbek, Nadir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dilencilere Yönelik Devlet Politikaları ve Kamusal Söylemin Değişimi", *Bir Kent Sorunu*, s. 17-44..

Özbek, Nadir, "II. Meşrutiyet İstanbul'unda Dilenciler ve Serseriler", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 1999, c. 11, sy. 64, s. 34-43.

Sakaoğlu, Necdet, "Dersaadet Dilencileri ve Bir Belge", *TT*, 1987, c. 7, sy. 38, s. 22-24..

"Teseülün Men'ine Dair Bir Nizamname", *Düstûr*, Birinci tertip, İstanbul 1939, c. 6, s. 607-609.

Teseülün Men'ine Dair Bir Nizamname, *Düstûr*, Birinci tertip, İstanbul 1941, c. 7, s. 48-49.

Thevenot, Jean, *1655-1656'da Türkiye*, çev. Nuray Yıldız, İstanbul 1978.

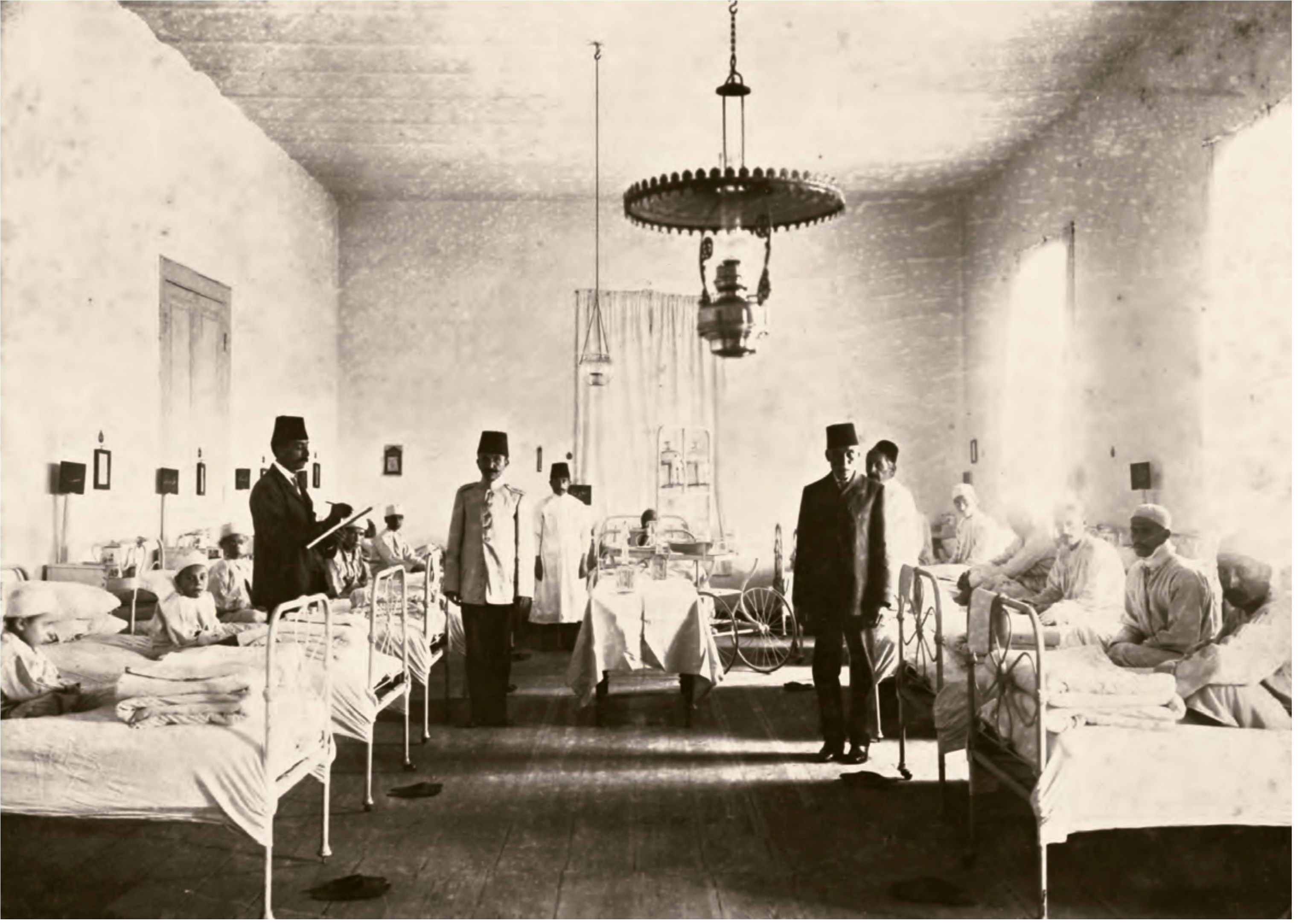
Yıldırım, Nuran, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, İstanbul 1996.

11- Darülaceze'deki hasta yaşlılar (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm, nr. 66)

Kadın cemiyetlerinden bazıları II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra açılan ve genelde dul kadınların çalıştığı, dikiş-nakış işleri yapılan darüssınaaları da kurdular. Mart 1913'ten 1922 yılına kadar geçen süre zarfında hiçbir güvencesi olmayan 110 aileye yardım eden *Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Cemiyeti* şehit ve muhacir ailelerinden gelen kız çocuklarının da sanat öğrenmesi, el işleri yapması için İstanbul'da bir darüssınaa açmıştı. Yurt dışından fahiş fiyatlarla alınan ve "zevk-i milliye" uygun olmayan eşyaların daha kaliteli ve güzelini, çalıştırdığı kadınlara diktirmek niyetindeydi. 1914 yılında Şişli Etfal Hastanesi'nde kurduğu ve günümüzün kermeslerine benzeyen "Şefkat Pazarı"nda, diktirdiği ürünleri satarak, bu hedefine ulaşmıştı. Behire Hakkı Hanım'ın adıyla özdeşleşen *Biçki Yurdu* da Osmanlı kadınını, giyim tekelini elinde tutan gayrimüslim kadınlarla yarışır hâle getirmek gibi benzer bir amaç güdüyordu. İstanbul'daki darüssınaalardan biri de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan savaşları sonrasında açtığıdır. Burada kadınların yemek ihtiyacı karşılanıyor, okuma yazma bilmeyenlere okuma yazma öğretiliyordu. Çalışan kadınların çocuklarının bakım sorunu da düşünüldü ve Himaye-i Etfal Cemiyeti 1920 yılında *bakım yurtları* adını verdiği günümüz kreşlerinin bir örneğini kurmak istedi. Fakat kaynak yetersizliği nedeniyle bu yurtlar açılamadı.

XX. yüzyılın başından itibaren sorunsuz bir şekilde işleyen Osmanlı emeklilik sisteminin bir parçası olan *eramil (dul kadınlar) maaşı*nı alma hakkına sahip olan İstanbullu kadınlar, maaş ödemelerinde yaşanan gecikmeler nedeniyle sıkıntı çekti. Maaş miktarının azlığı sürekli vurgulansa da İstanbul'daki hak sahipleri ülkenin diğer vilayetlerindekilerine oranla oldukça şanslıydılar. 1914 yılında beş, 1922 yılında on vezneden yapılan ödemeler konusunda gereken açıklamalar basın aracılığıyla duyuruluyordu. I. Dünya Savaşı yıllarında *eramil maaşı* alanlardan bir kısmının ev kirası da Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın himayesinde kurulan Asker Ailelerine Yardım Cemiyeti tarafından ödenmişti. Bu

12- Darülaceze'deki hastane koğuşu (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm, nr. 66)

cemiyet, 1916 yılının Nisan ayında Kadıköy'de oturan ailelerden tespit edilenlerin kira bedellerini almaları için, Kadıköy Belediyesi önüne gelmelerini istemişti.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Sosyal Yardım

Bilinen en aktif sosyal yardım cemiyeti Hilal-i Ahmer'dir ve bu cemiyet zaman içerisinde gelişimini tamamlayarak ardı ardına gelen savaşlar zinciri içinde devletin bir tür sosyal yardım birimi durumuna gelmiştir. Savaş ve barış, cephe ve cephe gerisi ayrımı yapmadan halk sağlığı, salgın hastalıklarla mücadele, yoksul ve felaketzedelere yardım gibi geniş bir yelpaze içinde faaliyette bulunmuştur. İstanbulluların da desteğini almak suretiyle o güne kadar görülmemiş nitelikte müsamereler, yardım kampanyaları düzenleyerek kadınları kamusal alanda daha çok aktifleştirmiştir. Darüssınaalarında çalıştırdıkları bir yana, hastabakıcılık mektebinde eğittiklerinin, cephelerde yaralı askerlerin tedavisinde gönüllü olarak çalışmalarını sağladı. İstanbul'daki faaliyetleri yanında Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar giderek yoksullara ulaşmayı başardı.

Hilal-i Ahmer'in 1919 yılında Fatih, Üsküdar ve Cağaloğlu'nda açtığı, yoksulların ücretsiz muayene edildiği, ilaçların da parasız verildiği dispanserleri İstanbul'un halk sağlığına yönelik çalışmalar kapsamında değerlendirilir. Üç dispanser içinde en çok dikkat çeken Cağaloğlu Fukara Muayenehanesi'nin kuruluşunda Haydarpaşa Hastanesi'nin uzaklığı nedeniyle pek çok hastanın oraya gidememesi, ayrıca tıp talebelerinin hasta azlığı nedeniyle gerektiği gibi staj yapamaması da etkili olmuştu. Dönemin alanında uzman doktorlarının da çalıştığı bu dispanserde cuma ve pazar günleri haricinde hizmet verilir, imkânlar ölçüsünde küçük ameliyatlar da yapılırdı. Fakat bu üç dispanser de maddi imkânsızlıklar gerekçesiyle 1921 yılında kapatılmıştı.

Hilal-i Ahmer Aşhaneleri

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin İstanbul'da açmış olduğu aşhaneleri daimî ve geçici aşhaneler olmak üzere iki

15a-b- İstanbul'daki kimsesiz çocuklara ve sakatlara yardım amacıyla açılan sergi için hazırlanan madalya'nın ön ve arka yüzü (BOA)

grupta sınıflandırılır. Daimî aşhaneler, İstanbul'un yoksul muhitlerinde 1917 yılı ilkbaharında kurulup 31 Ocak 1921 tarihinde kapananlardır. Geçici aşhanelerse genelde yangınlar sonrasında felaketzedelerin yemek ihtiyacını karşılamak amacıyla açılan ve hayatın normale dönmesi durumunda kapatılanlardır. Bu aşhaneler, imaret sisteminin gerekliğini hissettirmiştir. 1911 yılında kapatılan imaretler 1914 yılında Fatih, Şehzade, Nuruosmaniye ve Valide-i Atik imaretlerinin yeniden ihya edilmesiyle tekrar kuruldularsa da sadece talebeye yönelik hizmeti nedeniyle İstanbul yoksullarının yemek ihtiyacını karşılayacak güçten çok uzak kaldı. İşte bu ortamda günümüzde ismi hiç bilinmeyen *aile matbahları* devreye girdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin açtığı aile matbahlarıyla ilgili olarak dönemin basınından elde edilen bilgiye göre, 1916 yılının Ekim ayından itibaren bu mutfaklardan her gün 50.000 kişi yemek almıştı. İlk aile matbahı da Kadıköy'de açılmıştı. Geleneksel imaret geleneğinin bir devamı gibi gözüken aile matbahları, yapılanma ve uygulama olarak Hilal-i Ahmer'in aşevlerine de örnek teşkil etmişti. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Topkapı'da açtığı ilk aşevini Üsküdar, Kasımpaşa, Eyüp, Hekimoğlu Ali Paşa ve Fatih Nişanca'daki aşevleri takip etti. Mahalle muhtarları ve ihtiyar heyetlerinden alınan bilgiler doğrultusunda yemek alacaklar belirlendi, ellerine vesika verildi. Dağıtılan yemek, öğlen ve akşam yemeği ihtiyacını karşılayacak miktardaydı. Aşevleri, her şeyin karaborsaya düştüğü bir ortamda bir kap sıcak yemeğe muhtaç olan o günün İstanbullusu için bulunmaz nimetti. Ayrıca yemek dağıtımı sırasında kimin ne kadar yemek alacağı bilindiği için haksız uygulamalara mahal bırakılmıyordu.

1917 yılının ilkbaharında kurulan aşevleri I. Dünya Savaşı'nın sonuyla birlikte İstanbul'a gelen muhacirlerin bakımı ve doyurulması işinin öncelikli hâle gelmesi üzerine birer birer kapatıldı. Fakat kimsesiz, gelirsiz, evsiz barksız insanların ne olacağı çekincesi de hesaba katılarak, aşhanelerin birden lağvedilmesi yerine işlemin yavaş yavaş gerçekleştirilmesi uygun görüldü. Nihayetinde Kasımpaşa Aşhanesi'nin kapatılmasıyla ilk adım atıldı; diğerlerinin faaliyetineyse 31 Ocak 1921 itibarıyla son verildi.

Fukaraperver Cemiyetleri

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan, Mütareke Dönemi'nde sayıca bir hayli çoğalan din, mezhep ayrımı gütmeden yoksul İstanbullularla ilgilenmeyi amaç edinen

14- Darülaceze'nin ana giriş kapısı.

15- Osmanlı Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumî Âzâsı
Birinci sırada oturanlar. Sağdan sola: Hilal-i Ahmer Reis Vekili Doktor Besim Ömer Bey, Merkez-i Umumî âzâsından Nafia Nazırı Bisarya Efendi, âzâdan Doktor İsmail Besim Paşa, âzâdan Mirliva Nazif Paşa, Reis-i Sani Hüdavendigâr eski valisi Azmi Bey, âzâdan Doktor Lambiki Paşa, âzâdan Doktor Abidin Bey, âzâdan Doktor Hakkı Şinasi Bey.
İkinci sırada ayakta duranlar. Sağdan sola: Âzâdan ve Şûrâ-yı Devlet âzâsından Yusuf Razi Bey, âzâdan Kamha Efendi, heyet-i idareden ve Merkez-i Umumî âzâsından Mühendis Asaduryar Efendi, âzâdan Doktor Esad Bey, heyet-i idareden ve âzâsından Doktor Celaleddin Muhtar Bey, âzâdan Doktor Âkil Muhtar Bey, âzâdan Sabah Gazetesi sermuharriri Diran Gilikyan Efendi.
Arka sırada ayakta duranlar. Sağdan sola: Başkâtip ve Merkez-i Umumî âzâsından Doktor Kilisli Rıfat Bey, âzâdan Doktor Kasım İzzeddin Bey, âzâdan Kâmil Ömer Bey, Kâtip Hamid Bey, âzâdan veznedar Keresteciyan Efendi.

fukaraperver cemiyetlerinin adını da sosyal yardım cemiyetleri arasında anmak gerekir. Bu cemiyetler aracılığıyla tam bir semt dayanışması içinde yoksula yardım edilir, bunda mahalle muhtarları da etkin rol oynardı.

1908 kuruluş tarihi itibarıyla en eski olanı, bugün de Topkapı Fukaraperver Cemiyeti adıyla varlığını devam ettiren Osmanlı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi Topkapı Şubesi'dir. Tanıtım amaçlı 1917 basım tarihli bir kitapçıkta; "manen ve maddeten felakete maruz kalanlar ile kimsesi olmayanlara yardım etmek" temel hedef olarak açıklanmaktadır. Bu hedefi kimsesi olmayan yetim çocukların, eğitim de dâhil olmak üzere ihtiyaçlarının karşılanması, aile reislerini kaybeden ailelere ve çocuklarına yardım, âciz ve fakir hastalara doktor sağlamak ve hasta olan evsizleri hastanelere sevk etmek gibi sağlıkla ilgili yardımlarla işsizlere iş bulmak, yoksullara ekmek dağıtmak olarak geliştirilmiştir. Cemiyetin her ay tedavi ettirdiği hasta sayısı gazetelerde yayınlanmaktaydı. 1920 yılı Ekim ayı kayıtlarına göre muayene edilen 94 hastadan 81'inin ilaçları verilmiş, 3 tanesi hastaneye sevk edilmiş, 140 talebenin okul malzemeleri karşılanmış, 5 fakir çocuk okula gönderilmişti.

Diğer dikkat çeken fukaraperver cemiyeti de, daha sonra adı İstanbul Fukaraperver Cemiyeti olarak değiştirilecek olan, 20 Ekim 1919 tarihinde gençlerin girişimleriyle kurulan Aksaray Fukaraperver Cemiyeti'dir. Hedef kitlesi yangınlar ve muhaceret başta olmak üzere pek çok nedenden dolayı daha da fakirleşen Aksaray ahalisidir. Semt esnafından da destek alan cemiyet, savaş öncesinde "sosyal mevkiye sahip olan" fakat savaş sonrasında eski statüsünü yitiren kişilere yardım

ediyordu. Tespit edilen, içlerinde Aksaray bölgesindeki camilerde kalan yangınzedelerin de olduğu 1.381 kişiye ucuz fiyatla ekmek ve gerekli gıda maddeleri sağlandığı gibi bu ailelerin çocuklarına yardım yapılmakta, işsiz kalan kadınlara iş bulunmaktaydı. Fakir insanların sağlıklarının da önemli olduğu gerçeğinden yola çıkılarak, bazı hastaların evlerine doktor gönderilmişti. Bu faal cemiyet; Hasköy İmarethanesi'ni de yeniden işler hâle getirip fakir halka yemek dağıtmıştı.

Bu cemiyetlere ek olarak Kadıköy Fukaraperver Cemiyeti, Boğaziçi Fakir Çocukları Himaye Cemiyeti, Beykoz Himaye-i Fukara Cemiyeti, Kasımpaşa Osmanlı Fukaraperver Müessese-i Hayriyesi, Feriköy-Şişli Cemiyet-i Hayriye-i İslamiyesi, Fatih Fakirleri Himaye Cemiyeti, Eyüp Sultan ve Civarı Fukaraperver Cemiyet-i adları sayılabilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde vakıflar başta olmak üzere, geleneksel sosyal yardım kurumları ve hayırseverlik anlayışıyla tamamlanan koruyucu bir sosyal sistemin var olduğu bilinir. Genelde devlet dışı organizasyonlar olarak değerlendirebileceğimiz bu yapılar, Tanzimat'ın ilanından sonra eski işlevlerini yitirmiştir. Sistem içinde yaşanan bu değişim de merkezî devletin nüfuzunu sosyal yardım alanına daha çok sokmasına sebep olmuştur.

Yaşanan köklü değişim, İstanbul'u ön plana çıkardığı gibi yeni anlayışla gerçekleştirilecek ilk ve kayda değer uygulamaların da burada yapılmasına olanak tanıdı. Darülaceze gibi modern bir kurum İstanbul'da açılarak, İstanbul'un dilencileri ıslah edilmeye çalışıldı. Taşra kökenliler serseri sıfatını da üzerlerine alarak şehir dışına gönderildiler. İstanbul'da kurulan ilk darüleytamlar, Anadolu'dakilere örnek teşkil etti. 1918 yılında taşra darüleytamlarının lağvedilmesi üzerine binlerce çocuk İstanbul'a taşındı ve dönemin basınında bu çocukların İstanbul'da yaşayacakları uyum sorunu işlendi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çok sayıda cemiyetin kurulduğu İstanbul, yardımların kapsamı ve niteliği açısından Anadolu'nun bütün şehirlerinden farklıydı. Başta fukaraperver cemiyetleri olmak üzere, mevcut bütün sosyal yardım cemiyetleri aracılığıyla ve mahalle muhtarlarının da desteğiyle İstanbul'un en ücra köşelerindeki yoksullara ulaşıldı. Bu insanlar arasında çok sayıda muhacir, mülteci, dul kadın, İstanbullu asker ailesi, yetim ve öksüz çocuklar ve yaşlılar vardı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra resmî ve gönüllü kuruluşların faaliyetleri sonrasında kazanılan tecrübe, geleneksel sosyal yardım kurumlarından kalan birikimle güçlendirildi. İstanbul'un işgal şartları ve barındırdığı yardıma muhtaç binlerce nüfus da göz önüne alınarak ictimai muavenet teşkilatlanması kuruldu ve bu yapılanma ülke genelini kapsayacak şekilde genişletildi.

KAYNAKLAR

Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İstanbul 2000.

Çapa, Mesut, "Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1989.

Duben, Alen, Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İstanbul 1998.

Halaçoğlu, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1994.

Karal Akgün, Seçil, Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara 2002.

Karpat, Kemâl, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003.

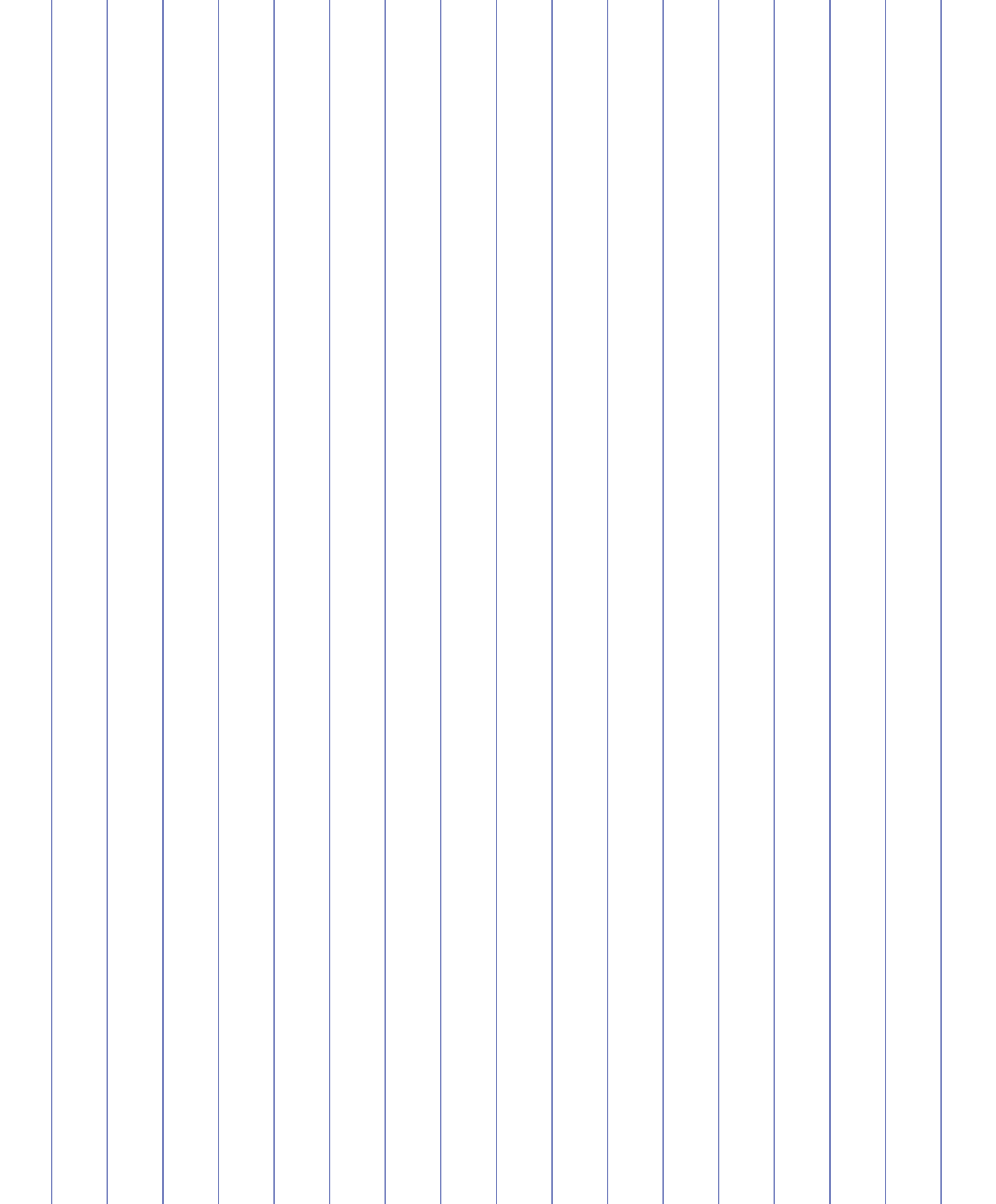
Kıranlar, Safiye, "Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2005.

Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, İstanbul 2002.

Özbek, Nadir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları: 1839-1918", *Toplum ve Bilim*, 2000, sy. 83, s. 111-131.

Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995.

Yıldırım, Nuran, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi,* İstanbul 1996.

ÇOCUK VE SPOR

OSMANLI İSTANBUL'UNDA DOĞUM RİTÜELLERİ

İSMAİL EDİZ*

Çocuk, Türk toplumunda aile bağlarını güçlendiren vazgeçilmez bir unsur olarak kabul edilir. Diğer yandan İslam dininin çocuk sahibi olmayı âdeta evliliğin meşruiyet araçlarından biri olarak görmesi toplum nezdinde çocuğa ayrı bir önem atfedilmesine yol açmıştır. Bu nedenle evli çiftlerden bir an evvel çocuk sahibi olması beklenir. Bu beklentinin kaçınılmaz bir sonucu olarak toplum nezdinde, çocuğun varoluşunun her anı önemsenmiş ve çok çeşitli gelenek ve ritüellerle taçlandırılmıştır.

Söz konusu ritüeller nesilden nesile, yöreden yöreye farklılıklar arz etse de Osmanlı payitahtı, fetihle birlikte imparatorluğun dört bir yanından gelen ve aynı zamanda farklı kültürleri buraya taşıyan insanlar sayesinde bu geleneklerin hep bir arada yaşandığı özel bir mekân olmuştur. Bu anlamda zaman içerisinde İstanbul ve çevresinde oluşan çok yönlü folklorik yapı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan doğum ritüelleri, âdeta değişik zaman ve kültürlerin bileşkesi niteliğindedir. Bünyesinde dinî ve etnik birçok uygulama barındıran doğumla ilgili geleneklerin yalnızca İstanbul'da değil imparatorluğun hemen her yerinde benzer şekilde yaşandığını söyleyebiliriz. Bu konuda kimi zaman İstanbul diğer yerlere örnek teşkil ederken, çoğu zaman da imparatorluğun dört bir yanından payitahta gelenler bu kültürün zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır.

Geleneksel ve dinî motiflerle bezeli, zaman zaman hurafe denebilecek düzeyde uygulamalar içeren doğum ritüelleri, hamilelikten başlamak kaydıyla doğum sonrası sürece kadar devam eder. İstanbul'u kendine mesken tutmuş olan saray çevrelerinden toplumun en alt kesimlerine kadar insanlar arasında doğumla ilgili âdetlerin son derece yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Evlilikle birlikte kendilerinden çocuk beklenen çiftler bu süreçte âdeta baskı altında gibidir. Özellikle kadınlar için hamile kalabilme endişesi son derece yaygındır. Zira çocuğu olmayan evli çiftlerde kusur öncelikle kadında aranır. Baskı, kendisini padişaha erkek çocuk doğurmak zorunda hisseden saray kadınlarında daha fazladır. Çünkü şehzade doğuramayan kadınlar gözden düşebileceği gibi, hanedana mensup erkek çocukların azlığı nedeniyle ülkede krizler yaşanabilir.

Ait olduğu sosyal tabaka gözetilmeksizin kısa sürede çocuk doğurması beklenen yeni gelinlerin çocuğu olması için kendilerini üşütmemeleri, ayaklarını sıcak tutmaları istenirdi. Bununla birlikte, ekşi ya da tuzlu tatların gebeliği önlediği düşüncesiyle bu tarz yiyeceklerden kaçınılmıştır. Şayet bir süre sonra gebelik haberi gelmezse kadının gebe kalmasına yönelik bazıları batıl denebilecek türden tedbirlerin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür çözüm arayışları genellikle kadında doğurganlık sorunu olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır ve tedavi için tıbbi veya alternatif tıp yöntemlerini içeren birçok uygulama devreye konulur. Bunlar arasında hamama götürme, karasakız yakısı uygulama gibi âdetler sayılabilir. Yine sürekli tekrarlayan düşük vakalarını önlemek adına kilit kilitleme denilen yöntemin sık kullanıldığı görülmektedir. Hamile kalmak isteyen kadının belinin çekilmesi, çeşitli otlardan yapılan iksirler, muskalar, İstanbul çevresindeki yatırların ziyaret edilmesi gibi çeşitli yöntem ve inanışlar bu bağlamda ele alınabilir.

Aile yapısı içinde çocuğa özel bir önem atfetmiş Osmanlılar, gebelik sürecini de bu anlamda son derece önemsemiştir. Devrin şartlarında kaleme alınmış bazı eserlerde gebelik hususu konu edilmiş ve süreçle ilgili çeşitli tavsiye ve bilgilere yer verilmiştir. Bâlî Efendi'nin, *Tercüme-i Aynü'l-Hayat* adlı eserinde birçoğu mantıki izahattan mahrum bu tarz bilgiler olduğu görülmektedir.

Hamileliğe verilen önem çerçevesinde Osmanlı hukuk sistemi hamile kadınların haklarını garanti eden düzenlemeler içermektedir. Bu nedenle hamile kadının taşıdığı bebeğin hakları bile gözetilmiş durumdadır. Hamile olan eşini boşayan bir erkek, kadın istediği

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

1- Sarayda bir doğum sahnesi (*Zenânnâme*)

takdirde ona nafaka ödemek zorundadır. Öte yandan nesillerin çoğalması düşüncesini benimseyen İslam hukuku, anne karnındaki çocuğu koruma altına almıştır. Bu nedenle kasıtlı olarak sonlandırıldığı anlaşılan gebeliklerde, Osmanlı hukuk sistemi faili cezalandırma yoluna gitmiş, zorunlu hâller dışında kürtajı yasaklamıştır. Osmanlı padişahları yayınladıkları fermanlar ile nüfusun azalmasında önemli bir etken olarak gördükleri kürtajı önlemeye yönelik tedbirler almışlardır. III. Selim ve sonrasında II. Mahmud döneminde yalnızca İstanbul'la sınırlı kalmayan uygulamalar buna örnek olarak verilebilir. Tanzimat'la birlikte kürtaj konusu kanuni bir temele oturtulmuş ve bununla ilgisi olanlara sürgün, kürek veya para cezası gibi çeşitli cezalar verilmiştir.

Çocuk beklentisi içinde olan kadının hayatı hamilelikle birlikte yeni bir döneme girer. Osmanlı-Türk toplumunda hamilelik aile içerisinde mahremiyet içeren bir kavram olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle hamile olan kadınlar çeşitli yöntemlerle bunu mümkün olduğunca çevresinden saklamaya çalışırlar. Fakat buna rağmen hamilelik durumu özellikle evin büyük kadınları tarafından kolaylıkla anlaşılabilir.

Hamilelik sürecinin şüphesiz en meşhur ve eğlenceli ritüellerinden biri halk arasında "aşerme" olarak tabir edilen, hamilenin bazı yiyecek ve içeceklere karşı duyduğu ani hazdır. Herhangi bir yiyeceğe aşeren kadının bunu yemediği takdirde çocuğun uzuvlarından birinin eksik olacağına yönelik inanç dolayısıyla mevsim farkı gözetilmeksizin evin erkeğinin, kadının aşerdiği yiyeceği

2- Doğum iskemlesi (TSM, nr. 12/175)

3- Hamile bir kadın (Salutis)

mutlaka temin etmesi beklenir. Ayrıca hamile kadına, pişirilen yemekten tattırılması âdettendir.

Hamilelikle birlikte çocuğun cinsiyetiyle ilgili spekülasyonlar da gündeme gelir. Teknolojik gelişmeler sayesinde günümüzde ultrason cihazlarıyla kolaylıkla tespit edilebilen anne karnındaki bebeğin cinsiyeti geçmişte yaşamış insanlar arasında eğlenceli bir tartışma konusu olmuştur. Çocuğun cinsiyetini belirleyebilmek için anne karnının aldığı şekle bakılır, şayet anne karnı sivri ise erkek, geniş ise kız çocuk olacağına yorulur. Yine annenin yüzüne bakılarak da bazı çıkarımlarda bulunulmaktadır. Annenin yüzünün güzelleşmesi erkek çocuğa, çirkinleşmesi ise kız çocuğa işaret olarak algılanır.

Hamile kadının bazı davranışlarından da çocuğun cinsiyetinin anlaşılabileceğine inanılır, bu anlamda kadının oturacağı minderlerin altına bıçak ve makas koyma âdeti, anne adayının yattığı istikamet gibi hurafe denilebilecek birçok davranıştan hareketle bebeğin erkek veya kız olacağına dair tahminlerde bulunulurdu. Hamilelik döneminde bebeğin güzel olması için çeşitli meyveler tercih edilirdi. Bunlardan biri, bebekte gamze yaptığına inanılan ayvadır. Gül kokusunun ise bebeğin yanaklarına allık olacağına dair bir inanış söz konusudur.

Bebeğin doğacağı günlerde hazırlıklar hız kazanır, doğum sırasında gerekli olacak malzemeler temin edilirdi. Hazırlıkların mahiyeti ailenin sosyal ve ekonomik durumuna bağlı olarak değişkenlik arz edebilmektedir. Bu anlamda İstanbul'un mevki sahibi ailelerinin yapmış olduğu hazırlıklar daha kapsamlı ve şaşaalı olduğu hâlde sıradan halkın buna yönelik hazırlıklarının mütevazı olduğu söylenebilir. Hazırlıklar kapsamında bebek zıbını, iç gömlek gibi bazı kıyafetlerin doğum odasında hazır edilmesi sağlanır, nazarı önlemek amacıyla odaya çeşitli simgeler yerleştirilirdi.

Osmanlı-Türk toplumunda doğumun önemli unsurlarından biri, doğum esnasında aktif role sahip olan ebelerdir. Ebeler aynı zamanda, konuyla ilgili adli vakalarda bilirkişi konumundadır. Taşıdıkları özel asalar sayesinde halk arasında kolaylıkla tanınan ebeler, çocuğu yıkamak, göbek bağını kesmek ve göbek adını koymak gibi diğer bazı ritüelleri de yerine getirirlerdi. Bu süreçte ebenin icra ettiği faaliyetler karşılığında kendisine "ebe hakkı" denilen maddi bir karşılık verilirdi.

Saraylı hanımlara Saray-ı Hümayun ebesi müdahale eder ve şüphesiz saraydaki doğumlar bu ebeler tarafından

itinayla gerçekleştirilirdi. Saray tarafından seçilen ebe mutat ziyaretler neticesinde doğumun zamanını tespit eder ve doğum gününe yakın bir zamanda gelerek bebek için gerekli zıbın, omuz bezi, etek bezi, ayak bezi, çember, gömlek, kundak takımını özenle hazırlardı. Saray ebelerinin ciddi bir sorumluluk taşıdıkları açık olmakla beraber, hamilelik esnasında ve özellikle doğumların sonunda önemli maddi kazançlara nail oldukları da bilinmektedir. Para hırsı bazen işleri içinden çıkılmaz hâle getirebilmektedir. Bunun en güzel örneği muhakkak ki III. Selim'in adı verilmeyen cariyesinin hamileliğiyle ilgili olandır. İ. H. Uzunçarşılı'nın yayınladığı *Rûznâme*'de 25 Şubat 1792 tarihli olarak kaydedildiğine göre, III. Mustafa zamanında dadılığa alınan bir cariye bir zaman sonra azat ve çerağ edilmiş, daha sonraları tekrar ebe olarak saraya intisap etmiştir. Tatar asıllı olduğu belirtilen bu ebe başta para sızdırmak için III. Selim'in adı verilmeyen bir cariyesinden çocuk sahibi olacağının müjdesini vermiş ve uzun zamandır böyle bir mutlu havadis bekleyen bütün sarayda büyük bir sevinç hâkim olmuş, başta valide sultan ve bizzat padişah olmak üzere ebeye çeşitli hediye ve paralar verilmiştir. Cariye Dairesi büyük masraflarla yeniden tefriş edilmiş, lohusa odası hazırlanmış, bütün harem halkı donatılmış, bu iş için 9.809 kese harcanmıştır. Bütün bunlar olurken üstat ebeler gelip cariyenin hamile olmadığını ihbar etmişlerdir. Hatta cariyenin hamile olmadığı şehir ahalisinin dillerinde dolaşmaktaydı. Nihayet ebenin yalanı ortaya çıkmış ve sarayda yapılan hazırlıklar iptal edilmiştir.[1]

Doğum genellikle ebenin temin ettiği doğum iskemlesinde gerçekleşirdi. Yeni doğan bebeğe zıbın ve gömleği giydirilir, bezlenir, el ve ayaklarının düzgün olması için kundaklanırdı. Bebeğin yüzü gözlerinin zarar görmemesi için uygun bir örtüyle kapatılırdı. Lohusa kadın ise doğumdan sonra genellikle ter yatağına (lohusa döşeği) yatırılır ve terlemesi sağlanırdı.

Eski bir Türk geleneğine göre yeni doğmuş bebekler tuzlu suya batırılır veya tuzla ovulurdu. Amaç, bedeni temizlemek aynı zamanda çocuğu kötülüklere karşı daha dayanaklı kılmaktır. Tuzun bir amacı da bebeğin vücudunda meydana gelecek pişiklerin önlenmesidir. Bebeği nazardan korumak amacıyla şap, çörekotu, mavi boncuk, sarımsak gibi maddelerden muska ya da nazar boncukları yapılır ve bebeğin başucuna asılırdı. Ayrıca bebeğin ve annenin nazardan korunması amacıyla kurşun dökülmesi diğer bir âdettir. Doğum yapan kişinin önceki çocukları yaşamamışsa, çocuk sahibi kırk evden toplanan bezlerden dikilen gömlek çocuğa giydirilir ve böylece çocuğun yaşayacağına inanılırdı. Bebeğin göbek bağı

4- Çocuğunu emziren kadın (Salutis)

doğduktan hemen sonra kesilir ve bir yere gömülürdü. Göbek bağının gömüldüğü yer önemlidir zira bu yere göre çocuğun meslek sahibi olacağı düşünülürdü. Mesela göbek bağı cami avlusuna gömülen bir bebeğin imam, mektep bahçesine gömülen bir bebeğin ise muallim olacağına inanılırdı.

Doğumun gerçekleşmesinin ardından gelen ziyaretçilere şeker ve karanfilden yapılan lohusa şerbeti ikram edilirdi. Çocuğun dünyaya geldiğini yakın çevreden başlamak kaydıyla etrafa müjdelemek amacıyla sunulan lohusa şerbeti, aynı zamanda çocuğun cinsiyetinin yakınlara duyurulmasına da aracılık ederdi. Şöyle ki, şerbetin takdim edildiği sürahinin ağzının açık olması erkek çocuğa, kırmızı bir örtüyle kapatılması ise kız çocuğa işaret eder, böylelikle bebek görmeye geleceklere cinsiyet bildirilmiş olurdu.

Doğumun yedinci günü lohusanın yatması için hazırlanmış lohusa döşeği kaldırılır, ardından beşik alayı denilen bazı eğlenceler düzenlenirdi. Beşik alayı ilk çocuk doğduğu zaman yapılır ve genellikle saray çevreleri ve İstanbul'un seçkin aileleri tarafından düzenlenirdi. Beşik alaylarının gözde içeceği de yine lohusa şerbetidir. Yenilen yemeklerin ardından çocuğun içinde bulunduğu beşik çalgılar çalınarak ortaya getirilir ve hediyeler takdim edilirdi. Doğum yapan kadınlar ilk kırk gün boyunca itinayla bakılırdı. Zira bu kırk günün anne ve bebeğin beden ve ruh sağlığı için son derece kritik bir dönem olduğuna inanılırdı. Hamileye bu süreçte halk arasında

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "III. Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Bir Vekai", *TTK Belleten,* 1973, c. 37, sy. 148, s. 623-624.

5- Şehzade beşiği (TSM, nr. 8/912)

"al karısı" denilen hayalî bir yaratığın musallat olduğuna inanılırdı. Al karısı denilen olgunun İstanbul içinde dâhil olmak üzere Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde değişik isimlerle anıldığı görülmektedir. Bu durum İstanbul'un çok kültürlü yapısıyla ilgili olmakla birlikte, imparatorluk bünyesindeki yerel kültürlerin birbirinden ne denli etkilenmiş olduğunun birer göstergesidir. Al karısının zarar vermesini önlemek için lohusa kırkı çıkana kadar yalnız bırakılmaz, yattığı odanın ışığı açık bırakılır, başucunda bir Kur'an-ı Kerim asılı bulunurdu. Ayrıca al karısını korkutmak için lohusanın ayakucuna kocasının kıyafetleri bırakılır, böylece al karısının korkup gelemeyeceği düşünülürdü.

Yeni doğum yapan kadını ilk günlerde diğer aile fertleri ve komşu kadınlar ziyaret eder ve çoğu zaman yanlarında yemek getirirlerdi. Ayrıca sonraki dönemde yeni doğan çocuğu ziyaret eden kimseler altın veya kıyafet gibi çeşitli hediyeler getirirlerdi. Buna halk arasında "bebek görme" denirdi. Bebek dünyaya geldikten sonra yaşanan önemli ritüellerden biri de bebeğe isim

verilmesidir. Bebek doğduktan sonra kulağına ezan okunması ve ardından isim verilmesi İslamî geleneklerin bir parçasıdır. Çocuğa verilen isim ailenin değer yargılarını yansıtır niteliktedir. Bu anlamda İslamî isimlerle birlikte aile büyüklerinin isimlerinin verilmesi de sık görülen bir uygulamadır. Bebeklere yerel ve etnik kültürleri ifade eden isimlerin yanı sıra toplum nezdinde saygınlık kazanmış kişi ve yer adları, çocuğun doğduğu zamana işaret eden isimlerin de verilmesi yaygındır. Bu dönemde yeni doğan çocukların erken ölümü sık rastlanan bir durumdur. Bu ölümlerin önüne geçebilmek amacıyla çocuklara Yaşar, Durmuş gibi kelime anlamı itibarıyla kalıcılık ifade eden isimlerin konduğu da görülmektedir.

Sıradan kadınların çocuk sahibi olmaları bir yana, Osmanlı sarayındaki kadınlar açısından bir çocuk, özellikle de bir erkek çocuk dünyaya getirmek hayati bir önem arz etmektedir. Cihan imparatorluğunu yönetmeye aday bir şehzadenin doğumu, şüphesiz yalnızca onu dünyaya getiren kadın için değil imparatorluk ve çevresindeki dünya açısından önemlidir. Diğer yandan Harem'de yaşayan kadınlar arasındaki hiyerarşik yapı düşünüldüğünde padişaha erkek çocuk vermiş haseki olarak adlandırılan kadınların valide sultandan hemen sonra gelmeleri, saray çevresinin doğum hadisesine verdiği önemin dışa yansımasıdır. Bir başka deyişle Osmanlı sarayında kadınlar arasında yükselebilmenin temel şartı erkek veya kız çocuk dünyaya getirmekti, böylece haseki unvanı elde edilmiş olurdu.

Osmanlı sarayında kuruluştan itibaren 500'den fazla doğum gerçekleşmiştir. Bu çocuklar başkentte doğabildikleri gibi sancağa çıkma usulüne bağlı olarak taşra kentlerinde de dünyaya gelebiliyordu. II. Selim, İstanbul'da doğan ilk şehzadedir. İbn Kemal, Selim'in doğumunu eserinde konu etmiş, bundan müjdeyle bahsetmiştir.

Saraydaki doğum kutlamaları padişahın heybetine ve ihtişamına yakışır şekilde günlerce devam ederdi. Şehzadelerin doğumları saray çevresinde sevinçle karşılanır, bu vesileyle kurbanlar kesilir, fakirlere ihsanda bulunulurdu. Padişah çocukları doğduktan sonra hazırlanan beşik alaylarıyla halka gösterilirdi. Yine Yavuz Sultan Selim'in doğumundan bahseden İdris-i Bitlisî, *Selimşahnâme*'de şehzadenin doğumunun insanları eğlenceye sevk ettiğinden, kurulan zengin sofralarda halka ziyafetler verildiğinden bahseder. Sonraki dönemlerde şehzadelerin doğumunda top atışlarının yapıldığı, kandillerin yakıldığı ve çeşitli resmî törenler düzenlendiği görülmektedir.

Kanunî döneminden itibaren sarayda gerçekleşen çocuk doğumlarının ardından şenlikler düzenlenmeye başlanmıştır. Kanunî'nin oğlu Mustafa, I. Ahmed'in oğlu Murad, IV. Mehmed'in oğlu Mustafa ve yine III. Mustafa'nın kızı Hibetullah Sultan için düzenlenen şenlikler bunlardan bazılarıdır. Söz konusu şenliklerin az sayıda surnameye konu olduğu bilinmektedir. Kız erkek ayrımı gözetilmeksizin yapılan şenliklerde hatt-ı hümayun okunur, fakirlere yardımda bulunulur, davul zurna eşliğinde eğlenceler tertip edilir, cambaz ve mehter gösterileri yapılırdı. Top atışlarının yanı sıra tellallar aracılığıyla doğumun halka müjdelendiği sık görülen bir uygulamadır. Şehzadelerin doğumu zaman zaman büyük âlimlerin şiirlerine de konu olmuştur.

Kültürlerin buluşma noktası olan İstanbul'da tecrübe edilen tarihsel gerçeklik, sadece geçmişi değil, günümüzü anlamak bakımından da engin bilgiler içermektedir. İstanbul'daki gündelik yaşamın hemen her anında karşımıza çıkabilecek gelenekler etrafında şekillenen bu gerçeklik, çok kültürlü toplum anlayışının eşsiz örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde izlerini belirgin şekilde devam ettiren köklü Osmanlı mirasının en kapsamlı şekilde sergilendiği bir yer olarak İstanbul bu bağlamda, imparatorluğun farklı yerlerine ait geleneklerin âdeta ortak yaşam alanı gibidir. Bu geleneksel renk cümbüşünün içinde diğer birçok ritüelle birlikte doğum ile ilgili olanlar da İstanbul'un zengin kültürel birikimine katkıda bulunmuş ve tarih sayfalarındaki yerini almıştır. Şehrin sahip olduğu bu zengin kültürel miras, yeni doğacak nesiller için bir ilham kaynağı olabilecek niteliktedir ve gelecekte toplumsal geleneklerin canlı tutulması bakımından bir mihenk taşı vazifesi görecektir.

KAYNAKLAR

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz. Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev. Elif Kılıç, İstanbul 1998.

Karataş, Aynur, "Doğum Âdetleri", *DBİst.A,* III, 82-84.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2000.

Uluçay, Çağatay, *Harem II,* Ankara 2011.

OSMANLI İSTANBUL'UNDA ÇOCUK OLMAK

YAHYA ARAZ*

İstanbul, imparatorluğun başkenti olarak, çocuklarına zengin bir kültürel ve dinsel çeşitlilik içinde büyüme imkânı sunuyordu. Canlılığını her daim büyük bir enerjiyle koruyan bu devasa kentte yaşayan çocuklar, başta saray çevresi olmak üzere hayırsever ileri gelenlerin inşa ettirdiği büyük yapıların bir parçası olan eğitim kurumlarının sunduğu cömert fırsatlardan ve şehrin her türlü yeniliği kendine çeken zengin entelektüel ortamından yararlanarak yetişme şansına sahipti. İstanbul, bu kentte doğan çocukların yanında imparatorluğun özellikle Anadolu ve Rumeli coğrafyasından çeşitli nedenlerle kopup gelen çocuklara da kucak açıyordu. Bu çocukların yaşam serüvenleri aynı coğrafyalardan İstanbul'a gelen yetişkinlerin gölgesinde kalmış olmasına rağmen taşra ile İstanbul arasındaki yer değiştirme hikâyesinin tam anlamıyla inşa edilebilmesi için ehemmiyetle dikkate alınmayı hak etmektedir. Bununla birlikte, bir çekim merkezi olarak sahip olduğu cazibeye ve sunduğu fırsatlara karşın İstanbul'da yaşayan çocuklarla imparatorluğun diğer coğrafyalarında yaşayan kardeşleri arasında keskin ayrımlar üretmeye çalışmak doğru değildir. Özellikle İslam-Osmanlı hukukunun çocuklar ve yaşam döngüsünün bir dönemi olarak çocuklukla ilgili kapsamlı hükümleri, imparatorluğun tümünde çocuklar ve çocukluğa dair ortak bir algının ve dilin oluşmasını sağlıyordu.

Osmanlı toplumunda çocuklar, Arapça kökenli bir tanımlamayla, "sagîr/e" olarak tarif edilmekteydi. Bütün çocukluk dönemini kapsayacak şekilde yaygın olarak kullanılan "sagîr/e" sözcüğüne çocukluğun belli dönemlerini anlatan zengin bir söz dağarcığı eşlik etmekteydi. "Sabi/ye, oğlancık ve uşak" gibi tanımlamalar çocukluğun anneye daha bağımlı, eve dönük erken dönemlerini anlatırken; "murahık/a, mümeyyiz/e, emred, şabb-ı emred, oğlan ve emred oğlan" gibi kız ve erkek çocuklar arasındaki farklılığı belirginleştiren ve özellikle erkeklerin evin dışına taşmaya başladıklarına işaret eden tanımlamalar ise yetişkinliğe geçiş aşamasındaki çocukları anlatmak için kullanılmaktaydı. Kelimelere yansıyan bu ayırım, İslam hukukunun çocuklukla ilgili tasnifine uygun düşmekteydi. Buna göre, çocukluk iki ana döneme ayrılmaktaydı: Doğumu takip eden ilk yedi yaş, çocukluğun "gayrimümeyyiz" dönemini oluşturuyordu. Çocukların bu yaş aralığında iyi ve kötüyü, doğru ve yanlışı birbirinden ayırabilecek ve kendilerine bakabilecek fiziksel ve zihinsel olgunluğa sahip olmadıkları düşünülüyordu. Bu nedenle çocukların yaşamlarının ilk birkaç yılını anneleri başta olmak üzere kadınların himayesinde geçirmelerine büyük bir özen gösterilmiştir. Takip eden ve yetişkinliğe kadar süren dönem ise çocukluğun "mümeyyiz" dönemi olarak kabul ediliyordu. Çocuklar, bu dönemde iyi ve kötüyü, doğru ve yanlışı birbirinden ayırabilecek yetileri kazanıyor; fiziksel, cinsel ve zihinsel gelişimlerine bağlı olarak kendi adlarına karar alabilecekleri yetişkinliğe hazırlanıyorlardı.[1]

İslam hukukçuları ve onları takip eden Osmanlılar, dokuz ile on beş yaş arasını çocukluktan yetişkinliğe geçişin birbirini tamamlayan çeşitli aşamalarının gerçekleştiği dönem olarak görmüştür. Yaygın görüşe göre, fiziksel olarak olgunlaşan ve âdet görmeye başlayan bir kız çocuğu dokuz yaşını bitirdiğinde baliğa kabul edilirdi. Erkek çocukların baliğ kabul edilmeleri için alt yaş sınırı, on iki yaşın tamamlanmasıydı. Buluğa ermenin üst yaş sınırı ise her iki cinsiyet için on beş yaşının tamamlanması olarak kabul edilmiştir. Osmanlı İstanbul'una ait sayısız mahkeme kaydının barındırdığı zengin veriler, toplumsal yaşamda kız çocukların genellikle on iki-on dört yaşları arasında, erkek çocukların da on dört-on beş yaşlarında buluğa eriştiklerini ortaya koymaktadır.[2]

* Dokuz Eylül Üniversitesi

1 M. Akif Aydın, "Çocuk", *DİA,* VIII, 361-363.

2 Yahya Araz, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak,* İstanbul 2013, s. 87-98.

1- 1530 şenliğinde çocukların toplu sünnet merasimi (*Şehinşahnâme*)

İslam hukukunun çocuklar ve çocuklukla ilgili hükümleri, İstanbullu çocukların yaşamları ve etraflarındaki dünya ile ilişkilerinin şekillenmesinde göz ardı edilemeyecek belirleyici bir yere sahipti. Ancak bunun yanında konu, çocuk tarihçiliğinin kendine has sorunları[3] ve bu sorunların İstanbullu çocukların tarihi üzerine yapılacak araştırmalara yansımaları dikkate alınarak ele alınmalıdır. Bu bağlamda birkaç hususun

3 Colin Heywood, *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi,* çev. Esin Hoşsucu, İstanbul 2003, s. 7-15.

2- 1530 şenliğinde çocukların gösterisi (*Hünernâme*)

üzerinde önemle durulmalıdır. Birincisi, İstanbullu çocukların içinde doğdukları ve büyüdükleri sosyal, dinsel ve ekonomik aidiyetler teorik olarak düşünülen ve tasarlananın onların yaşamına değişik şekillerde yansımasına yol açabilmekteydi. Bu nedenle İstanbullu çocukların yaşamları onların dinsel, ekonomik ve sosyal aidiyetlerinden bağımsız olarak ele alınmamalıdır. İkincisi, cinsiyetin doğurduğu farklılıktır. İstanbullu kız ve erkek çocukların yaşamları, çocukluğun ilk birkaç yılından sonra ayrı ele alınmayı gerektirecek farklı bir gelişim izleyebilmekteydi. Üçüncüsü, zaman içinde çocukların yaşamında ve onlarla ilgili algılarda meydana gelen değişim meselesidir. Osmanlı İstanbul'unda çocuklarla ilgili algı ve pratiklerde XIX. yüzyılın başlarına kadar bir süreklilik mevcuttur. Ancak "modernleşme süreci" toplumsal yaşamın tüm alanlarında olduğu gibi çocukların yaşamında da değişimlere yol açtı. Elbette değişimin varlığı süreklilikleri görmezden gelmeye engel oluşturmamalıdır.

Çocuklar, Aile ve Toplum

Osmanlı İstanbul'unda çiftlerin evlendikten kısa bir süre sonra çocuk sahibi olmaları beklenirdi. Çocuk sahibi olmak; çiftlere toplumsal saygınlık kazandırıyor ve sorumluluklar yüklüyordu. "Oğlu, kızı olmayan avrattan eski hasır yeğdir." gibi deyişler çocuk doğuramayan kadınların toplumsal baskılara maruz kalabildiklerini göstermektedir. Ancak böyle deyişlerden, bir evliliğin çocuk olmadan sürdürülemeyeceği sonucu çıkarılmamalıdır. Birçok İstanbullu erkek ve kadın, yaşamlarına çocuksuz veda ediyorlardı. Çocukların doğumu sevinçle karşılanır ve kutlamalara vesile olurdu. Doğan çocuğun erkek olması duyulan sevincin katlanmasını sağlardı. Erkek sahibi olma ve doğurma arzusu, asırlar boyunca tekrarlanan ve folklorun bir parçasına dönüşen; "Oğlan doğuran öğünsün kız doğuran dövünsün." gibi deyişlerle ifade edilmiştir.[4] Evliya Çelebi, Eyüp'te bir şey sorulduğunda cevap veren Cankuyusu adlı bir mesire ve ziyaret yerine gelen kadınların, kuyuya "Karnımdaki erkek midir?" diye sorduklarını aktarmaktadır.[5] Bütün bunlardan kız çocuklarının sevilmediği ve onlara kötü davranıldığı sonucuna varılmamalıdır. Ailelerin erkek çocuk istemeleri onları nesillerinin devamı ve ekonomik güvence olarak görmeleriyle yakından ilgiliydi. Ne var ki yaşlılıklarında ebeveynlerine sahip çıkıp bakımlarını sağlayan, İstanbullu birçok kız çocuğu erkek kardeşlerinden daha vefalı evlatlar olduklarını göstermiş oluyorlardı.

Modern öncesi dönemlerin yüksek ölüm oranları karşısında önemli olan doğan çocukların yaşatılmasıydı. Veba gibi salgın hastalıklardan, yetersiz beslenmeden ve doğal afetlerden en çok etkilenenlerin başında ise çocuklar gelmekteydi. Özellikle hastalıklar sosyal ve ekonomik farklılıklardan bağımsız bir şekilde çocukların yaşamına kıymaktaydı. Osmanlı tarihleri, doğduktan kısa bir süre sonra hayata veda eden şehzade ve sultanların haberlerini vermektedir. Sarayda doğan çocukların önemli bir kısmı bir yaşına varamadan ölüyorlardı. 1812-1830 tarihleri arasında Enderun'da bulunmuş olan İlyas Ağa, şehzadelerin dramatik sözlerle anlattığı ölümlerini "şehzadelerin cennete gidişi" başlığı altında kaydetmiştir.[6] İstanbullu sıradan aileler de evlerini neşeyle dolduran çocuklarının ölümünün verdiği acıyla sıklıkla yüzleşebiliyorlardı. Öyle ki boşanan çiftlerin bazıları çocuklarına dair yaptıkları düzenlemelerde onların yedi-sekiz yaşına varmadan ölme ihtimallerine değiniyorlardı.[7] Çocukların ölümü ebeveynlerini ayrılık ateşiyle yakıyordu. Bazı aileler, çocuklarının ölümü karşısında duydukları acıyı mezar taşlarına yansıtarak sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlıyorlardı. Yazılan kitaplarda ebeveynlerin, çocuklarının ölümünü "Eyüp sabrı" ile karşılamaları isteniyor, verenin ve alanın Allah olduğu

4 Şinâsi, *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye,* haz. Ebüzziyâ Mehmed Tevfik, İstanbul 1302, s. 98.

5 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, c. 1, s. 169-170.

6 Hülya Tezcan, *Osmanlı Sarayının Çocukları,* İstanbul 2006, s. 82; Hızır İlyas, *Tarih-i Enderun: Letaif-i Enderun,* haz. Cahit Kayra, İstanbul 1987, s. 62.

7 İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Galata Şer'iye Sicilleri (GŞS), nr. 494, vr. 33a, hüküm nr. 5 (18 Kasım 1788).

İSTANBUL ÇOCUK OYUNCAKÇILARI

FADİME GELEŞ*

Dünyanın birçok ülke, kent ve kasabasında görülebilen çocuk ve oyuncak müzeleri, bulundukları bölgelerin kültür tarihine ışık tutacak araştırmaları da desteklemiştir. Ülkemizde ise çocuk ve oyuncak tarihimizin izini sürerek söz konusu tarihi aydınlatmaya yönelik bazı çalışmalar mevcuttur. İstanbul'un eski oyuncakçılığı konusunda ise Büyükşehir Belediyesi Koleksiyonları'nda bulunan 28 adet Eyüp oyuncağı araştırmacılara yol gösterici objeler olarak önem taşımaktadır.

Eyüp Oyuncakçıları

İmparatorluğun başkenti İstanbul'un Eyüp semtinde, Eyüp Sultan Türbesi'ne giden İskele Caddesi üzerinde "Oyuncakçı Çıkmazı" denilen sokakta, karşılıklı iki sıra dükkânlarda yüzyıllarca oyuncak üretilmiş ve satılmıştır. "Eyüp oyuncakları" ismi, özele indirgeme gibi görünüp yöresellik çağrışımı yapmakla beraber geleneksel oyuncakçılığımızı tanımlamaktadır. Eyüp bu devirde bir üretim merkezi olmakla beraber buradan İstanbul ve Anadolu'ya da değişik vasıtalarla satış yapılmaktadır.

İlk oyuncak II. Mahmud zamanında memleketinden İstanbul'a Nizam-ı Cedid askeri olarak gelip Rami Kışlası'nın açılış töreninde "dümbelek" çalan Dökmeci Hasan Ağa tarafından Eyüp'te yapılmıştır. Eyüp'e yerleşen Hasan Ağa, ramazanlarda sahur maniciliği, diğer zamanlarda oyuncakçılık yapmış, "Tükrüklü Oyuncakçı" adı ile anılmıştır. Sonrasında Gümüşsuyulu Darbukacı Halil Efendi, Küçük İsmail

* İBB Şehir Müzesi

1- Eyüp imalatı dönme dolap (XX. yüzyıl başı, İBB Şehir Müzesi)

Efendi, oyuncakçı dükkânları açarak bu sanatın yayılmasına hizmet etmişlerdir.[1]

Oyuncakçı dükkânlarının arkası üretim yeri, ön kısımları ise camekânlı vitrinler olarak hizmet veriyordu. Satışlar toptan ve perakende olarak yapılıyordu. Bahsi geçen oyuncaklar arasında XX. yüzyıl başına kadar üretimi sürdürülmüş olan çember, araba, dönme dolap, toprak testi, düdük, tef, dümbelek, fırıldak, top, topaç, tel dolap, sandalye, aynalı beşik, şakşak, kaynana zırıltısı, saplı davul, hacı yatmaz, havan, yayık, cambaz, çekirge, koyun-kuzu, Karagöz-Hacivat tasvirleri ve benzerleri bulunuyordu.

Bazı oyuncak çeşitlerini türlerine göre sınıflandıracak olursak; tahta tekerlekli, önden ip takılıp çekilen, çocuğun yürümeyi öğrenmesi açısından faydalı, ayrıca kas gelişimine katkı sağlayan arabalarla, yine aynı özellikteki iki itme kolu olan tek tekerlekli el arabaları, *itilip çekilebilen oyuncaklar* olarak nitelendirilir.

1 Sadi Yaver Ataman, *Türk İstanbul*, İstanbul 1997, s. 177.

2- Eyüp imalatı salıncaklı beşik (XX. yüzyıl başı, İBB Şehir Müzesi)

3- Eyüp imalatı arabalar (XX. yüzyıl başı, İBB Şehir Müzesi)

4- Eyüp imalatı cambaz (XX. yüzyıl başı, İBB Şehir Müzesi)

3- 1582 şenliğinde gösterileri izleyen bir çocuk ve hanımlar (İntizâmî)

gerçeğini unutmamaları hatırlatılıyordu.[8] Çocukların ölümünden sonra çoğunlukla babaları tarafından yazılan, türünün en içten örneklerini yansıtan ve XVII. yüzyılda sayısı artan mersiyeler büyük bir üzüntüyü ve derin bir duygusal bağlılığı sergilemektedir. Mersiyelerde, ölümün bir hak olduğu kabul edilmiş ancak yol açtığı derin yaralar açık ve hüzünlü bir şekilde dillendirilmiştir.[9]

Çocukların hastalıklara ve ölüme direnmekte güçlük çeken nazik vücutları, hekimleri, onları hastalıklardan ve ölümden koruyabilecek çareler bulmaya ve ilaçlar geliştirmeye yönelik yoğun bir çabanın içine sokmuştur. Çocukların doğumdan hemen sonra tuzlanması âdeti böyle bir çabanın ürünüydü. Tuzlama, anne karnında havayla teması olmayan bebeklerin doğumdan sonra zarar görmesini engellemeye ve vücutlarının direncini artırmaya yönelikti.[10] Sterilizasyon sorunun farkında olan hekimler, başka gıdalardan ve sütlerden hastalık kapma riskine karşılık bebeklerin anne sütüyle beslenmesinde ısrar ediyorlardı. Annenin olmadığı durumlarda bu işi özenle seçilecek bir sütanne yüklenebilirdi. Ancak İstanbul'da saray ve ileri gelen ailelerin dışında kalan kesimlerde ücretle sütanne tutma eğilimlerinin istisnai olduğu ifade edilmelidir. Mahkeme kayıtlarına bu hususta yansıyan bilgiler son derece sınırlıdır. Bununla birlikte, bazı bulgular anne sütünden mahrum kalan bebeklere süt emzirme döneminde olan komşu ve akraba kadınların kucak açtığına işaret etmektedir. Bebek ile sütanne arasında süt yoluyla kurulan ilişki, hukuki sonuçları bir kenara, ömür boyu sürecek karşılıklı sevgi ve dayanışmanın temellerini atıyordu.[11]

Gelenekler, çocukluk yıllarının şekillenmesinde önemli bir yere sahipti. Çocukların kırka basması, diş çıkarması, ilk saç kesimi, konuşmaya ve yürümeye başlamaları ardından erkeklerin sünnet edilmeleri komşuları bir araya getiren gelişmelerdi. Özellikle sünnet, çocukluğun önemli aşamalarından biri olup genellikle altı-yedi yaşından sonra yapılırdı. Varlıklı aileler, kendi çocuklarıyla birlikte fakir çocukları da sünnet ettirmeyi hayır işleme vesilesi olarak görmekteydi. Fakir çocukların da sünnet ettirildiği gösterişli sünnet düğünleri ve sünnetin kendisine atfedilen önem, çocukluğun bu önemli aşamasının kaynaklara ayrıntılı tasvirlerle yansıması sonucunu doğurmuştur. Çocuklar, kendileri ve aileleri için özel sayılan böyle günlerde gezdirilir, hediyelerle şımartılırdı.[12]

Çocukların bir kısmı ebeveynlerinin birinden ya da her ikisinden mahrum bir şekilde büyüyorlardı. Araştırmalar, ölen babaların arkalarında bıraktıkları çocukların yarısından fazlasının kayıtlara "sagîr/e" olarak geçirildiğini ortaya koymuştur.[13] Bu çocuklara, boşanmaların parçaladığı ailelerde büyümek zorunda kalan çocuklar da eklenmelidir. Ölümler ve boşanmalar; çocukların bakımı, büyütülmesi ve varsa mallarının korunmasıyla ilgili çeşitli sorunlara yol açmaktaydı. İslam hukuku bu konuda çocukları gözetecek ve haklarını koruyacak teferruatlı düzenlemeler öngörmüştür. İstanbul'da babanın yokluğunda çocuklara vasi olma sorumluluğu, dindarlık ve dürüstlük gibi kriterler de göz önünde bulundurularak, anneler başta olmak üzere yakın akrabalara verilmekteydi. Vasi olanlar, buluğ çağına kadar çocukların her türlü hakkını gözetmek ve korumaktan sorumluydular. Özellikle yüklü bir miras devralan çocukların vasileri toplumun resmî olmayan denetimi altında suiistimale açık hassas bir sorumluluk üstlenmiş

8 Sufizâde Hasan Hulûsi, *Mecmâu'l-âdâb,* İstanbul 1307, s. 121-122.

9 Mustafa İsen, *Acıyı Bal Eylemek: Türk Edebiyatında Mersiye,* Ankara 1994, s. 116-122, 455 vd.

10 Eşref b. Muhammed, *Hazâ'inü's-sa'âdât 1460 (H. 864),* haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Ankara 1961, s. 11-13.

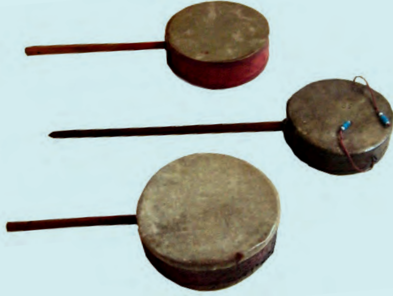
11 Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak,* s. 48-51.

12 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578,* çev. Türkis Noyan, İstanbul 2007, c. 2, s. 679-680.

13 Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhittin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi,* Ankara 1992, c. 1, s. 105-106.

5- Eyüp imalatı davul ve trompet (XX. yüzyıl başı, İBB Şehir Müzesi)

6- Eyüp imalatı el davulları (XX. yüzyıl başı, İBB Şehir Müzesi)

7 İstanbul'da bir oyuncak satıcısı (İBB Kültür A.Ş.)

Çivi, tel, teneke malzeme bağlantıları ile mekanik özellikler kazandırılmış *hareketli oyuncaklar;* bunlar bir tekerleğin ya da parçanın diğer bir parçayı harekete geçirmesi, döndürmesi ile ses çıkararak da çocuğun ilgisini canlı tutar. Bu tür oyuncaklardan biri olan kaynana zırıltısı; değişik kültürlerde (Hint, İtalyan, Fransız) ve bizim kültürümüzde gezgin dervişlerin doğadaki hayvanları, çıkardığı sesle ürkütme ve uzaklaştırmada kullandıkları nefirin çocuk dünyasına yansımış modelidir.

Müzik aletleri ise, oyuna eğlence katmanın yanı sıra, dinleme becerisini, müzik kulağını geliştirerek ritim ve denge duygusu kazandırmakla çocuk gelişimine katkıda bulunan oyuncaklardır.

Çocuk, doğumundan yetişkinliğe nesneleri, sesleri, hareketleri, büyüklerin dünyasına ait fakat kendi fiziksel özelliklerine uygun büyüklükte objelerle algılayıp kurgulayarak anlamaya, tanımaya çalışır. *Minyatür ev eşyaları* da bu amaca yönelik oyuncaklardır; beşik, havan, yayık, tel dolap, sandalye örnekleri bu çerçevede ele alınabilir.[2] Başka birçok eğitici ve eğlendirici açıdan tasnifi yapılabilecek bu oyuncakların ana malzemeleri ahşap olup yapımlarında deri, kâğıt, teneke, çivi, boncuk gibi yan malzemeler de kullanılmıştır. Ayrıca Haliç'in kırmızı çamur hamurundan da toprak testiler üretilmiştir. Genellikle bezemeli olan oyuncaklar; toprak boya ile ve sarı yaldızlarla, dikkat çekici canlı tonlarda, kırmızı, mavi, yeşil, beyaz renkler ile ağırlıklı olarak boyanmışlardır.[3]

XIX. yüzyıl başlarında 25-30 oyuncakçı dükkânı faalken, 1921'de Eyüp Çarşısı'nda yangınla yok olan Oyuncakçı Çıkmazı'nda sadece iki dükkân kalmıştır. Son oyuncakçılardan Kadir Şengöz bir söyleşisinde oyuncakçılığın 1939'daki durumunu şöyle anlatmaktadır: "Eyüp oyuncakçılığı öldü artık. Bugün burada bir ben bir de iki dükkân aşağıda diğer bir oyuncakçı kaldı. Elimde kalan son tahtadan bir iki deve daha yaptıktan sonra tezgâhı söküp çıkaracağım... Zevkler çok değişti gün geldi, Avrupa'nın oyuncak fabrikaları ve teneke oyuncakları ile rekabet edemez olduk."[4]

Kadir Şengöz'ün söyleşisinden yaklaşık yarım asır sonra (2004) Hülya Yalçın, Kadir Şengöz'ün oğlu Halit Şengöz'le oyuncaklar üzerine görüşmesini aktarmaktadır:

> *Ben 77 yıldır çalıştırdığımız bu dükkânı, babamdan 1955 yılında devraldım... Biz burada sadece deve değil, tahtadan çift beygirli at arabaları, ördek arabaları, aynalı beşik, palyaço, Karagöz-*

2 Fadime Geleş, "Osmanlı'dan Günümüze Eyüp Oyuncakları ve Oyuncak Tarihindeki Yeri", *Günümüzde Çocuk Oyunlarında ve Oyuncaklarında Yaşanan Değişimler Sempozyumu: Bildiriler, 9-10 Aralık 2010*, Ankara 2011.

3 Fadime Geleş, "Eyüp Oyuncakları-Bir Sevgi Masalı", *Oyuncak Sergisi*, İstanbul 2011, s.74.

4 Hülya Yalçın, "Eyüp Oyuncakları Müzesi", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu VIII: Tebliğler*, İstanbul 2004, s. 69.

4- 1720 şenliğinde çocuklar (Vehbî)

oluyorlardı. "Allah'a asi olmak istersen vasi ol."[14] sözü bu gerçeği herkese hatırlatıyordu.

Çocukların ebeveynleriyle ilişkileri ve ebeveynlerinin onlara karşı sorumlulukları gelişimlerine bağlı olarak değişmekteydi. Hukukçular, çocukların erken çocuklukta duygusal ve fiziksel olarak annelerine daha fazla ihtiyaç duyduğunu düşünüyorlardı. Bu nedenle kadınlar, boşanma ya da eşlerini kaybetmeleri durumunda erkek çocuklarını yedi, kız çocuklarını ise dokuz yaşına kadar yanlarında tutma hakkına sahipti. Buna "hıdâne hakkı" denilmekteydi. Bu süre boyunca çocukların nafakaları babaları, onun yokluğunda diğer erkek akrabaları tarafından karşılanıyordu. Kızların annelerinde kalma süresinin biraz daha uzun tutulmuş olması yetişkinlikte bürünecekleri rollerle yakından ilgiliydi. Kadınların, çocuklara yabancı biriyle evlenmeleri

14 Şinâsi, *Durûb-ı Emsâl*, s. 62.

8- Oyuncak bebekli çocuk (XX. yüzyıl başı, F. Geleş Koleksiyonu)

9- Tahta çemberli çocuklar (XX. yüzyılın başı, F. Geleş Koleksiyonu)

10- Taş bebekli çocuk fotoğrafı (XX. yüzyılın başları, F. Geleş Koleksiyonu)

Hacivat, trampet, davul, def, kamyon, kaynana zırıltısı, beşik yapar ve satardık... Plastiğe teslim oluyordum yavaş yavaş. Rahmetli babam, teneke oyuncaklara isyan etmişti. Ama 16 yıl dayandı. Ben plastiğe daha çabuk teslim oldum. Hem baba mesleğimi sürdüremediğim hem de İstanbul'a has bir güzelliğin yok oluşunu gördüğüm için çok üzgünüm. Biz sadece tahta oyuncak yapmazdık; topraktan düdüklü testi, aynalı testi ve darbuka da yapardık.[5]

1958 yılına gelindiğinde de Eyüp Meydanı ve çevre düzenlenmesi çalışması ile tarihî sayılabilecek son iki dükkân da ortadan kalkmış, İskele Meydanı'nda bir oyuncakçı dükkânı açan Şengözlerin tek dükkânında turistik anlamda oyuncak satışı devam etmiştir.

Beyoğlu Oyuncakçıları

XX. yüzyıl başlarından itibaren İstanbul kentinin tarihinde ve

5 Yalçın, "Eyüp Oyuncakları Müzesi", s. 70.

5- 1720 şenliğinde çocuklar (Vehbî)

ya da toplumun kabul ettiği davranış kalıplarının dışına çıkmaları çocukları üzerindeki "hıdâne" haklarını kaybetmelerine sebep olabilirdi. İstanbullu kadınların bir kısmı bu nedenlerle çocukları üzerindeki hıdâne haklarını kaybediyorlardı. Ancak evlenen birçok kadın, eski kocaları, onların yokluğunda ise onun erkek akrabalarıyla bir anlaşma yolu bularak, çocuklarını yanlarında tutmaya devam ediyorlardı.[15]

Hem kadınlar hem de erkekler için yeniden evlenmenin yaygın olması çocukların bir kısmının üvey anne ya da üvey baba ile büyümelerine yol açmaktaydı. Böyle durumlarda aile içindeki ilişkilerin nasıl geliştiğini anlamak her zaman mümkün değildir. Üvey annelerinden ya da babalarından baskı gören çocuklar mevcuttu. Baskılar; şiddet ve cinsel istismar şeklinde ortaya çıkabilirdi. Ancak "kötü üvey anne/baba" imajına yaslanmak, üvey çocuklarıyla iyi ilişkiler geliştirdiği anlaşılan anne babalara haksızlık olacaktır. Üvey anne-babalarla çocuklar arasındaki iyi ilişkiler, çocukluktan başlayarak yaşam boyu devam edebilirdi.[16] İstanbullu çocuklar için asıl sorun, üvey ilişkisi içinde olunan bir ailede büyümek değildi. Ebeveynlerinin ikisini özellikle de babalarını kaybetmiş, akrabalarının himayesinden mahrum çocuklar maddi imkânsızlıklardan dolayı sokaklarda dilenebiliyor hatta terk edilebiliyorlardı. Bu durumdaki çocukların şanslı olanlarına, ekonomik durumları daha iyi olan aileler kucak açıp bakımlarını ve büyütülmelerini üstlenmekteydi.

Çocukların Eğitimi ve Yetiştirilmesi

Osmanlılar, çocukların eğitimi ve yetiştirilmesiyle ilgili her şeyi "terbiye" kelimesiyle ilişkilendirmişlerdir. Bu "sihirli" sözcükten temel olarak çocukların toplumsal yaşamda ihtiyaç duyacakları bilgiyi, beceriyi ve görgüyü edinmelerini anlıyorlardı. Çocukların, çocuklukta edindikleri davranış ve becerilerin, gelecekteki yaşamlarını şekillendireceğine duyulan katı inanç, onların hâl ve hareketlerine azami dikkat gösterilmesini gerekli kılıyordu. Çocukların erken çocukluk dönemlerindeki

15 Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak,* s. 56-59.

16 Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak,* s. 66-76.

tarihsel gelişiminde görülen değişim süreci, meydana gelen Batılılaşma hareketleri ile tiyatro-opera, fotoğraf makinaları ve diğer sanayi ürünlerinde olduğu gibi oyuncak satışı ve oyuncakçılıkta da yenilikler olmuş ve bu meslek Beyoğlu'ndaki şatafatlı dükkânlarda daha da faal hâle gelmiştir.[6] Bunlardan akla gelen ilk isim Japon Mağazası veya Nakamura'nın Japon Mağazası olarak bilinir; ikincisi ise aynı yerde 63 yıldan beri faaliyetini sürdüren Çocuk Bonmarşesi'dir**.** Bunların dışında Karlman Pasajı'nda, Yüksek Kaldırım'ın bir iki küçük dükkânında, Hocopulo Pasajı'ndaki "Kuklalar Hastahanesi"nde ve kurşun asker söz konusu olunca**,** Yeniçarşı'da 1940'ların sonlarına kadar faaliyet sürdüren bir dökümhanede çeşitli oyuncak türlerini bulmak mümkündü. İlginçtir ki, çeşitli giyim, züccaciye, ev eşyası reyonları arasında oyuncaklara da yer veren Karlman'ın oyuncakçılığı 1926'dan sonra başlamıştır. Japon Nakamura Mağazası ise 1910'larda ilk dükkânını Çiçek Pasajı'nda (eski adı ile Cire de Pera ya da Hristaki Pasajı) açmıştır.

Sadece oyuncakçılık yapmayan Japon Mağazası'nın İstiklal Caddesi'ne açılan geniş, uzun vitrinlerinde oyuncaklar sergilenirdi. Askerler, kaleler, tanklar, deniz motorları, boy boy yelkenliler, gemiler, tabancalar, tüfekler, tahta kılıçlar, kovboy şapkaları, asker ve itfaiyeci miğfer ve üniformaları, çeşit çeşit kuklalar, minyatür mutfaklar, buzdolapları ve bunların boylarına uygun mutfak takımları, alçıdan yemekler, meyveler, sebzeler, garnitürlü piliçler, pastalar ve "füme" jambonlar. Sağ vitrinin giriş kapısına yakın köşesinde kimonolar, Japon bebekleri, yelpazeler, şemsiyeler ve akvaryumlar sergilenirdi. Sol taraftaki vitrin ise züccaciye çeşitlerine, Çin ve Japon porselen takımlarına, ejderhalarla süslü vazolara ayrılmıştı. Selim İleri, Japon Mağazası'nı anımsadığında, yukarıda saydığımız oyuncaklara ek olarak taş bebekleri, oyuncak ayıları, tahta evleri, desenli küpleri, kâğıt fenerleri, tırtılları da sıralıyor.

İstiklal Caddesi'nin çok önemli ve en uzun ömürlü oyuncakçısı olan Japon Mağazası'nın bir rakibi ya da alternatifi olarak 1930'da kurulan Çocuk Bonmarşesi, ise oyuncaktan başka bir şey satmıyordu. Burada satılan oyuncaklar arasında irili ufaklı palyaçolarla askerî oyuncaklar; Alman malı, topraktan yapılmış piyadeler, denizciler ve iki parçalı (at ve binicisi) atlı subaylar sadece bazılarıydı. Bunların içinde bayrak taşıyanlar, yere uzanmış ateş edenler, el bombası fırlatanlar, makineli tüfek kullananlar da vardı. Bunlara ek olarak burada kaleler, kamyonlar, tanklar, motosikletler; savaş yıllarının savaş oyunlarının kaçınılmaz malzemeleri de bulunurdu. Ayrıca yerli malı, tornadan çıkma, bazen insan kalıbında ve bowlingde olduğu gibi bir topla devrilen "köy oyunu" vardı. Birbirlerine eklenen saç şekillerden oluşan "mekano" ise eğitici bir oyundu. Bir çeşit leogonun atası olan mekano ile köprüler, vinçler, Eyfel kuleleri yapmak, yapabilmek ayrı bir zevkti. Tenekeden dev kelebekler, çelik çomak oyunları, hacıyatmazlar, toplar ve Eyüp işi cambazlar ise yerli malı oyuncaklardandı.

"Kuklalar Hastahanesi" diye bilinen Hocopulo Pasajı'ndaki dükkân vitrininde ve atölye bölümünde çeşit çeşit bebekler ve bebek parçaları, eller, kollar, bacaklar, gövdeler ve kafalar bulunurdu. Bu oyuncakların kiminin kolu kırık, kiminin bacağı ezilmiş, kiminin başı kopmuş veya yarılmış, kiminin gözleri yerinden çıkmış gibiydi.[7]

Cumhuriyet döneminde talep ve çeşitliliğin artması ile, ithalat ve pazarlama sektörel olarak büyümüştür. Bu dönemde Marpuççular semtinde Spiro Giokas Müessesesi kurulmuş ve kurucusundan sonra yerine geçen Nikoli Mihalidis (d. 1916-ö. 1985) de az da olsa bu işi yapmaya çalışan imalatçılara destek olmuştur.[8] İlk imalatçı kabul edilen Hamdi Dündar ise ithal malı "resimli küp" adlı oyunuyla oyuncak sanayine girmiş ve bunu geliştirerek inşaat oyunları ve "matador" oyunu imalatını gerçekleştirmiştir.

Zamanla değişen zevklerle oyuncak endüstrisi de bir değişime uğrayınca oyuncaklar, büyük mağazalarda, eczanelerde, marketlerde, züccaciyelerde ve sokak tezgâhlarında da satılmaya başlanmıştır.[9]

6 Scognamillo Giovanni, "Beyoğlu Oyuncakçıları", *Toplumsal Tarihte Çocuk*, haz. Bekir Onur, İstanbul 1994, s. 139.

7 Giovanni, "Beyoğlu Oyuncakçıları", s. 139-143.

8 Bekir Onur, *Oyuncaklı Dünya*, Ankara 2002, s. 158.

9 Giovanni, "Beyoğlu Oyuncakçıları", s. 139.

6- XIX. yüzyılda kız ve erkek çocuklar (Preziosi)

7- Annesiyle birlikte mezarlık ziyaretindeki çocuk (Castellan)

eğitimi öncelikli olarak annelerinin sorumluluğundaydı. Varlıklı ailelerde sütanneler ve dadılar da anneye yardımcı olabiliyordu. Çocuklar dinle ilgili ilk bilgileri, duaları ve doğru/yanlış kabul edilen davranışları annelerinden ve diğer aile büyüklerinden öğreniyorlardı. Çocukların eğitimi ve yetiştirilmesi üzerine yazanlar, onlarla ilgili her hususta ölçülü olmayı önermekteydi. Beş-altı yaşına vardıklarında çocuklar ve aileler için mektep telaşı başlamaktaydı.

İstanbul'da çocukların rahat bir şekilde ulaşabilecekleri yaygın bir mektep ağı bulunuyordu. Mektepler, camilerin içinde ya da hemen yanında bulunan bağımsız bir odada hizmet verebiliyordu. Bazı mektepler, sokakların birleştiği köşelerde üst katı derslik olarak kullanılan, iki katlı şirin binalara sahipti. Mekteplerin mahallelerdeki mekânsal konumlanışı çocukların, kentin/mahallenin canlılığını hissetmesine ve yetişkinlerin gözetimi altında bulunmalarına imkân tanımaktaydı. Kurulmaları ve varlıklarını devam ettirmeleri hanedan mensupları dâhil varlıklı hayırseverlerin katkılarına bağlı olan mektepler, merkezî bir denetimden bağımsız olarak hizmet vermekteydiler. Sağlam gelir kaynakları olan mektepler, buraya devam eden fakir çocuklara günlük sıcak yemek veriyor, bayramlarda ise onları mutlu edecek elbiseler hediye ediyordu.[17]

Zorunlu olmamasından dolayı çocukların mektebe kaç yaşında başladıkları ve buraya kaç yıl devam ettikleri tartışmaya açıktır. Bazı bulgular, beş-altı yaşlarındaki çocuklarla on iki-on üç yaşlarındaki çocukların bir arada eğitim gördüklerine işaret etmektedir.[18] Mektebe giden çocukların merkezinde olduğu çeşitli kutlama ve şenlikler kentin hareketliliğine ve sevimliliğine katkı sağlamaktaydı. Çocukların mektebe başlamaları ve burayı bitirmeleri sokaklara taşan ve varlığını asırlar boyunca sürdüren kutlamalara vesile oluyordu. Evliya

17 *Süleymaniye Vakfiyesi,* haz. Kemâl Edîb Kürkçüoğlu, Ankara 1962, s. 42-43; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* İstanbul 1977, c. 1-2, s. 87-88.

18 Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak,* s. 114-115.

8- XVII. yüzyılda İstanbul'da bir kız çocuğu (Ferriol)

Çelebi, kendine has üslubuyla, muallimleriyle birlikte ellerinde zil ve dümbelekleri, başlarında kâğıttan külahları, renk renk kıyafetleriyle şiirler ve dualar okuyup sokaklarda yürüyen mektep öğrencilerinden bahsetmektedir. Çocuklar, her zaman yaptıkları gibi padişahtan da dualarını eksik etmiyorlardı. Masumiyetle özdeşleştirilen çocuklar savaşların zaferle sonuçlanması, vakıf kurucularının ve devlet büyüklerinin ruhlarının selameti için haftanın belli günlerinde muallimleri eşliğinde dua etmeye davet edilebilirlerdi.[19] Mektebe başlama merasimleri "âmin alayı" ve "bed-i besmele" isimleriyle bilinirdi. Bu isimlerin birincisi, merasim sırasında okunan coşkulu ilahi ve dualara "âmin!" denmesinden ikincisi ise muallimin mektebe başlayan çocuğa elifba cüzünün ilk harflerini okutmasından ileri gelmekteydi.[20] Bütün bu etkinlikler, çocukların erken yaşlardan itibaren sosyalleşmelerine ve yetişkinlerin dünyasına adım atmalarına katkı sağlıyordu.

Ailelerin, çocukların mektebe başlamasını kutlama vesilesi yapması burada öğretilenlerle yakından ilgiliydi. Mekteplerin ortak bir ders programları yoktu. Ancak tüm mektepler çocukların Kuran'ı, temel fıkıh bilgilerini, namaz kılmayı ve Peygamber'in hayatını öğrenmelerini sağlamaya çalışıyordu. Ağzı laf yapan yetenekli muallimler, bunlara çeşitli masalları, efsaneleri ve kahramanlık öykülerini ekleyebilirdi. Yazının bazı mekteplerde öğretilmesine karşın ders programlarının vazgeçilmez bir parçasına dönüşmesi Tanzimat'tan sonra gerçekleşecektir. Temel dinî bilgileri öğrenmek konusunda kızlar ve erkekler arasında hiçbir ayırım gözetilmiyordu. Kız çocuklar da erkek çocukların devam ettikleri mekteplere devam edebiliyorlardı. Ancak sıra çeşitli sanat ve hünerleri öğrenmeye geldiğinde farklılaşma kendini göstermekteydi. Çocukların eğitimi ve yetiştirilmesiyle ilgilenenler, erkek çocukların yaşamlarını kendisiyle devam ettirebilecekleri bir mesleklerinin olması

19 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. 1, s. 226; Ahmed Refik Altınay, *Onbirinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1592-1688),* İstanbul 1988, s. 18.

20 Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı,* İstanbul 1946, s. 29-31.

8- Mezarlıkta bir hanım ve bir çocuk (Preziosi)

üzerinde ısrarla duruyorlardı. Kız çocukları ise temel dinî bilgilerden sonra, hayâ ve iffetle birlikte, ev içi hizmetlerle ilgili şeyleri öğrenmeli, ergenlik çağına geldiklerinde de münasip biriyle evlendirilmeliydi.[21] Toplumsal yaşama dair bilgiler, kız ve erkek çocukların önerilen doğrultuda, çocukluğun ilk birkaç yılından sonra farklılaşmaya başlayan etkinlik alanlarına ışık tutmaktadır. Erkek çocuklar beş-altı yaşından itibaren evin dışında babalarını takip etmeye başlıyor, arkadaşlar edinerek sokaklarda dolaşıyor ve biraz daha büyüdüklerinde kavgalara karışmaya başlıyorlardı. Buna karşın kız çocukları; oyunlarını evin hemen önündeki sokakta oynuyor, vakitlerinin çoğunu el işleri öğrenmeye çalışarak geçiriyorlardı.

İstanbullu çocukların ne kadarının mekteplere devam ettiklerini bilmek mümkün değildir. Birçok erkek çocuk, erken yaşlardan itibaren bir esnafın yanına çırağa verilmekteydi. İstanbul'da ilk mektepleri zorunlu hâle getiren 1824 tarihli fermanda; ebeveynlerin beş-altı yaşındaki çocuklarını para kazanma gayesiyle mektepten alıp çıraklığa vermeleri sert bir şekilde kınanmıştır.[22] Ancak bir çocuğun çıraklığa verilmesinin tek amacı para kazanmak değildi. Çocuklara meslek edindirecek kurumların yaygın olmadığı bir toplumsal yapıda çıraklık bu işlevi yerine getirmekteydi. Bu yüzden çoğunluğu çocuk yaşlarda olan çıraklar, İstanbul gibi büyük kentlerin nüfusunda kayda değer bir yere sahipti.

Çocuklar, zamanlarının tümünü çıraklık yaparak ya da mekteplerde ders görerek geçirmiyorlardı. Osmanlılar, insanın çocukluk dönemini oyunla tanımlıyorlardı. İstanbullu çocuklar sokaklarda oynuyor, Eyüp semtinde toplanan oyuncakçıların ürettiği oyuncaklarla vakit geçiriyorlardı. Oyuncakçılar, dükkânlarını göz alıcı bir şekilde süsleyerek çocukların ilgisini çekmeye çalışıyordu. 1637'de İstanbul'da düzenlenen bir eğlencede oyuncakçıların: "A dadı ben bu oyuncağı isterim" yahut "istemem" diye çocukları taklit ettiği Evliya Çelebi tarafından aktarılmıştır.[23] Özellikle ramazan ayı çocukların sabırsızlıkla bekledikleri bir dönemdi. Bir taraftan büyüklerinden dinledikleri hikâye ve masallarla sözlü kültürün aktarıcısı oluyor diğer taraftan bu ay boyunca sokaklara daha fazla taşarak, mevsime bağlı olarak türlü türlü oyunlar oynuyor ve muziplikler yapıyorlardı.

Sonuç: Çocukların Yaşamında Değişim ve Süreklilik

Osmanlı modernleşme süreci imparatorluğun diğer coğrafyalarındaki çocuklardan önce İstanbullu çocukların yaşamlarını ve onlarla ilgili düşünceleri etkiledi. XIX. yüzyıl öncesinin cılız örneklerine karşın bu süreçte çocukların dilini yansıtan, onların zihinsel gelişimlerine uygun kitaplar kaleme alınacak, pedagojik çalışmalar yapılacak ve bir çocuk edebiyatı ortaya çıkacaktır. Batı'dan ithal edilmiş fikirlerin tartışıldığı ve yansıtıldığı bu çalışmalarda topluma, ebeveynlere ve çocuklarla daha fazla ilgilenmeye başlayan devlete hitap ediliyordu. Açılan modern okullar, çocukların gelecekteki fikirlerinin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olacaktı. Bu gelişmelerin merkezinde öncelikle İstanbullu çocuklar bulunmaktaydı.

Bununla birlikte, Osmanlı modernleşme süreci çocuklarla ilgili algı ve pratikler bağlamında geçmişten

21 Tezcan, *Osmanlı Sarayının Çocukları,* s. 191-209.

22 Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkîlât ve İcrââtı,* İstanbul 1338, s. 1-3.

23 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. 1, s. 300.

bir kopuş olarak görülmemelidir. Osmanlılar eski ve yeniyi birlikte var etmeye çalışıyorlardı. Mesela çocuklara temizliği anlatırken, Hz. Muhammed'in "temizlik imandandır" hadisine göndermede bulunmaya devam ediyor ancak bunun yanında mendil taşımanın ve sabun kullanmanın "medeniyet"in bir icabı olduğunu vurguluyorlardı. Çocuklar böylece "medeniyet" kavramı ve onun gerekleri olarak görülen şeylerle tanışmış oluyorlardı. Benzer şekilde çalışmanın ve ilim öğrenmenin ne kadar güzel, gerekli ve kıymetli olduğu anlatılırken, önceki dönemlerde çocuklar üzerine yazılmış kitaplarda yer alan "meyveli-meyvesiz ağaç" karşılaştırmaları ile La Fontaine'den "ağustos böceği ve karıncanın hikâyesi" yan yana var olacaktır.[24]

Osmanlılar, modernleşme sürecinin dönüştürücü etkisine karşın çocukluğun sınırlarını imparatorluğun son dönemlerinde de İslam hukuku çerçevesinde düşünmeye devam ediyorlardı. Ebeveynlerle çocukların karşılıklı hak ve sorumluluklarının anlatıldığı çalışmaların dili, çocukların anlayabileceği daha sade bir üsluba kavuşmuştu. Ancak ilişkilerin asırlardır üzerinden anlatıldığı hikâyeler aynı kalmıştı. XVI. yüzyılın motifleri ve kahramanları, XX. yüzyılın başında İstanbullu çocuklara hitap etmeye devam ediyordu. İmparatorluğun son yüzyılında Osmanlı topraklarını ziyaret eden Batılı seyyahların, çocukların yaşantısına dair aktardıkları önceki yüzyıllarda yaşayan kardeşlerinin yaşamına çok benzemektedir. İstanbullu çocukların, imparatorluğun son dönemlerindeki yaşamı, değişim kadar süreklilikler üzerinden okunmalıdır.

24 Edhem İbrahim Paşa, *Terbiyetü'l-etfâl,* İstanbul 1293, s. 27-29; Mustafa Hâmi, *Vezâif-i Etfâl,* İstanbul 1288, s. 9, 12-13.

İSTANBUL'UN SPOR TARİHİ VE MEKÂNLARI

KEMALETTİN KUZUCU*

İstanbul'un sosyal hayatını ve toplum yaşamını canlı tutan unsurlardan birisi de spordur. Roma devrinden günümüze kadar, devlet himayesinde veya serbest olarak yürütülen spor etkinlikleri, geleneksel ve modern formlarıyla insanların gündelik hayatın sorunlarından uzaklaşmasını, sağlıklı bir hayat sürmesini sağlamış; bölgesel ve küresel ölçekte barış ve dayanışma kültürünün yerleşmesinin aracı olmuştur.

BİZANS DÖNEMİ

Roma devrinde bilinen en eski spor türleri güreş, okçuluk, boks, koşu, zıplama, atletik sporlar ve çeşitli top oyunlarıdır. Yortu günlerinde yapılan koşularda üstünlük sağlayanlar ödüllendirilir, olağanüstü başarı gösterenlerin anıtları dikilirdi. Bazı yarışlarda, ellerinde değnek ve sopalar tutan hakemler görevlendirilirdi.[1] Müsabakalara ülkenin uzak bölgelerinden gelen sporcular da katılırdı. İmparatorluğun ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma'nın başkenti hâline gelen İstanbul'da Eski Yunan ve Roma'da yaygın sporlardan bazıları devam ettirilirken, bazı oyunlara son verilmiş; bunun yanında komşu Türklerle Perslerin birtakım oyunları İstanbul'a girmiştir. Spor etkinliklerinin eğlence havasında yürütüldüğü Bizans döneminin en eski oyunlarından birisi gladyatör dövüşleri idi. Belli bir düzen içerisinde ve seyircilerin önünde yapıldığı için spor olarak kabul edilen ve genellikle savaş esirleriyle kölelerin icra ettikleri gladyatör dövüşleri, Roma halkını askerliğe ısındırmak ve olası savaşlara hazırlamak amacıyla yapılırdı. Bununla birlikte gladyatör dövüşleri aşırı şiddet içerdiği, bazen ağır yaralanmalara, hatta ölümlere yol açtığı gerekçesiyle kısa süre sonra yasaklanmıştır.

Hristiyanlığı resmî din olarak kabul eden I. Theodosios dönemi (379-395), dinî ve siyasal açıdan olduğu kadar, sosyal ve kültürel bakımdan da büyük dönüşümlerin yaşandığı bir devirdir. Doğu Roma'nın bu ilk Hristiyan imparatoru, bütün pagan kulüplerini kaldırmış, spor faaliyetlerinin bazısını yasaklamış, bazısına da kısıtlamalar getirmişti. Örneğin Roma tarzı gladyatör dövüşlerini yasaklamıştı. Merkezi Olimpia (Atina)'da bulunan ve MÖ 776'dan beri yapılmakta olan, ama başlangıcı daha eski tarihlere uzanan geleneksel Olimpiyat oyunları 390'ların başında son kez düzenlenmiş, 395'te Doğu Roma'nın ayrı bir devlet olarak ortaya çıkmasından sonra başkent İstanbul'da bir süre daha yaşatılmıştır. Ancak İstanbul'daki olimpiyatlar pagan köklerinden epeyce uzaklaşmış, şekil ve içerik bakımından Hristiyanlık düşüncesine uygun düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin Zeus'a dizilen övgülerin yerini, İsa'ya dualar edilen seremoniler almıştır.

Olimpiyatların en gözde oyunları arasında yer alan araba yarışları, olimpiyatlar lağvedildikten sonra, egemen bir spor etkinliğine dönüştü. En küçük bahanelerle sıkça düzenlenen araba yarışları başlangıçta asker kökenli yarışçılar tarafından icra edilmekteydi. Zamanla buna bir meslek gözüyle bakılınca bu, toplumun bütün kesimleri tarafından benimsendi. Sıradan halkın yanında X. yüzyıldan itibaren soylu erkekler ve hatta imparatorlar da bu spora katılmaya başladılar. Örneğin VIII. Konstantinos, diğer yarışmacılarla aynı koşullarda yarışlara katılmıştır. Araba yarışları V. yüzyılda günde 30 ile 50 arasında yapılırken, zamanla azalmış, X. yüzyılda 4'ü sabah 4'ü akşam olmak üzere günde 8'e kadar düşmüştü. Araba yarışları Hipodrom'da yapılmaktaydı. Yarış alanı iki kısımdan oluşmaktaydı. Ortada, "spina" adı verilen duvar ile çevrelenmiş ve Yılanlı Sütun ile Dikilitaş'ı içerisine alan bölüm yer almakta, bunun etrafında ise yan yana dört arabanın geçebileceği genişlikte ve 480 m. uzunluğundaki yarış pisti bulunmaktaydı. Başlangıçta Kırmızı ve Beyaz olarak ayrılan yarışçı gruplara daha sonra Maviler ve Yeşillerin eklenmesiyle takım sayısı dörde çıkmıştı. Takımların renkleri varlığın özünü oluşturan dört unsura atfedilmekteydi. Yeşil, toprağı; beyaz, havayı; kırmızı, ateşi; mavi de suyu simgelemekteydi. İlerleyen dönemlerde, daha az kazanan Kırmızılar

* Marmara Üniversitesi

1 E. Bosch, "Nikaia (İznik) Bayram Oyunları", çev. Cevriye Artuk, *TTK Belleten*, 1948, c. 12, sy. 46, s. 332.

Yeşillere, Beyazlar da Mavilere katılınca yarışlar bu iki grup arasında geçmiştir.[2] Arabalardan her biri dört at tarafından çekildiği için bunlara “quadriga” adı verilmişti. Yarışlar sarayın resmî izniyle ve imparatorun katılımıyla yapılmaktaydı. İmparator ve yakınları yarışı, şeref tribünü olarak düşünebileceğimiz “cathisma” adı verilen locada seyrederlerdi. Atlar halkın coşkun tezahüratı arasında spinanın çevresinde yıldırım hızıyla koşarlardı. Sürücüler çapraz deri kemerlerin tuttuğu kolsuz kısa tunikler giyer, baldırlarına dolak sararlardı. Her yarışmacı saat yönünün tersine olarak, yedi büyük gezegeni temsilen parkurda yedi tur atmak zorundaydı. Bir sehpanın üzerine, bütün seyircilerin görebileceği şekilde yedi tane deve kuşu yumurtası konur, her bir etabı tamamlayan yarışmacı yumurtalardan birini alırdı. Galip gelenlere büyük ödüller verilir, bazılarının spina içerisine heykelleri dikilirdi. Yarışlar başlamadan önce, yarışa ara verildiğinde ve yarışın bitiminde dans, pandomim, akrobasi ve cambaz gösterileri yapılır, şarkıcılar sahne alırlardı.[3]

Araba yarışları, Maviler ve Yeşillerin aynı zamanda birer siyasi grup olmalarından dolayı çok defa kavga ve çatışmalarla noktalanırdı. Hipodrom’da başlayan kavgalar sokaklara taşardı. Bununla birlikte araba yarışları Bizans’ta, bedava ekmek dağıtımı uygulamasının ardından halkı en çok mutlu eden ikinci etkinlik olmuştur. Sadece eğlence vasıtası değil, aynı zamanda resmî törenlerin de bir parçası kabul edilmesi yönüyle saray çevresinden en alt sınıflara kadar toplumun bütün kesimlerinin ilgilendiği araba yarışları, 1204’teki Latin istilasına kadar devam etmiştir. Bu tarihte Hipodrom, içerisindeki anıtlar ve diğer yapılarla birlikte tahrip edildiğinden, İstanbul’da bir daha araba yarışı düzenlenmemiştir.

Bizans İstanbul’undaki spor dallarından birisi de Türklerin en eski oyunlarından birisi olan ve çöğen ve çevgan gibi isimlerle anılan “polo”dur. Farsça tshu-gandan (çugan) gelen bu oyun Bizans’ta “tzykanion” şekline dönüşmüştür. Tzykanion at üstünde bulunan ve her biri dört ya da altı kişiden oluşan iki takım arasında oynanırdı. Yarışçılar elma büyüklüğündeki deri topu rakip takımın kalesine göndermeye çalışırdı. II. Theodosios (408-450) zamanında başladığı bilinen bu oyun için Büyük Saray’ın yanında “Tzykanisterion” adı verilen ve polo oynamaya mahsus bir stadyum inşa edilmişti. Burası I. Basileios döneminde yeni kilisenin inşası için yıkılmış, yeni Tzykanisterion ise kiliseye iki galeri ile bağlanmıştı.

Bizans döneminde güreş, okçuluk ve cirit yaygın biçimde yapılmaktaydı. Yine Hipodrom’da sergilenen av sahnesi animasyonları, daha ziyade soyluların çıktığı tavşan ve yaban domuzu avı sahnelerinden farksızdı. Halk arasında eğlenme amacıyla yapılan çuval ya da benzeri yüklerin kaldırılması halteri çağrıştırmaktadır. Modern atletizm dallarından disk ve gülle atma, uzun atlama ve koşu sporları yapılmaktaydı. Gladyatör dövüşlerinden biraz daha hafif olan *tornemen* ve *dzustra* sporları da belli

1- Bilgin bir atletin mezartaşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

2 Marie-France Auzépy, “İstanbul’un Hipodromu”, *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, İstanbul 2011, s. 53-61.

3 Tamara Talbot Rice, *Bizans’ta Günlük Yaşam*, çev. Bilgi Altınok, İstanbul 1998, s. 182-183.

2- Hipodrom'daki gösterileri dansları ve tezahüratlarıyla destekleyen izleyiciler (Dikilitaş)

3- Hipodrom'da gösteriler (Dikilitaş)

bir kitle arasında popülerdi. Biraz Türk ciridini, biraz da Batılıların şövalye karşılaşmalarını andıran tornemen, iki grup arasında yapılır ve rakipler mızraklar yardımıyla dövüşürlerdi. Dzustra ise teke tek yapılan bir dövüş sporuydu.[4] Yuvarlak bir tahta üzerinde oynandığı için "çembersel satranç" olarak da adlandırılan Bizans satrancı da spor etkinlikleri kapsamında değerlendirilmektedir.[5]

TÜRK DÖNEMİ

Türk İstanbul'unda spor faaliyetleri İslami düşüncenin mubah gördüğü çerçevede yürütülmüştür. Devlet teşkilatında ve sosyal hayatın birçok alanında olduğu gibi, okçuluk, güreş, cirit ve binicilik gibi ata sporlarının uygulamasında da Oğuz töresinin izleri görülür. Savaş eğitimi olarak kabul edilen geleneksel sporlar, bilimin ve modern yeniliklerin ışığında geliştirilerek barış zamanlarının eğlence etkinlikleri kapsamına sokulmuştur. Çoğu defa yarışma havasında yürütülen spor faaliyetleri kültürel değerlerin yaşatılmasını sağlarken, siyasi ve toplumsal kaygılardan bir süreliğine uzaklaşılmasının aracı hâline getirilmiştir. Bununla birlikte spor alanındaki küresel gelişmelere de duyarsız kalınmamış, özellikle Batılılaşma döneminde modern sporlar toplumsal hayata girmiştir. İstanbul esnafının da katkı ve koruma imkânlarını kullanmasıyla spor halka yayılmış; devlet umumun istifadesine açık tesisler vücuda getirmiştir. İlk devirlerden itibaren çeşitli spor dallarıyla ilgili monografiler ve kanunnameler hazırlanması, gazete

4 Ayşe Hür, "Spor-Bizans Dönemi", *DBİst.A*, VII, 41.

5 Sevcan Yıldırım, *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu'daki İzleri*, Ankara 2008, s. 60.

OKÇULAR DERGÂHI

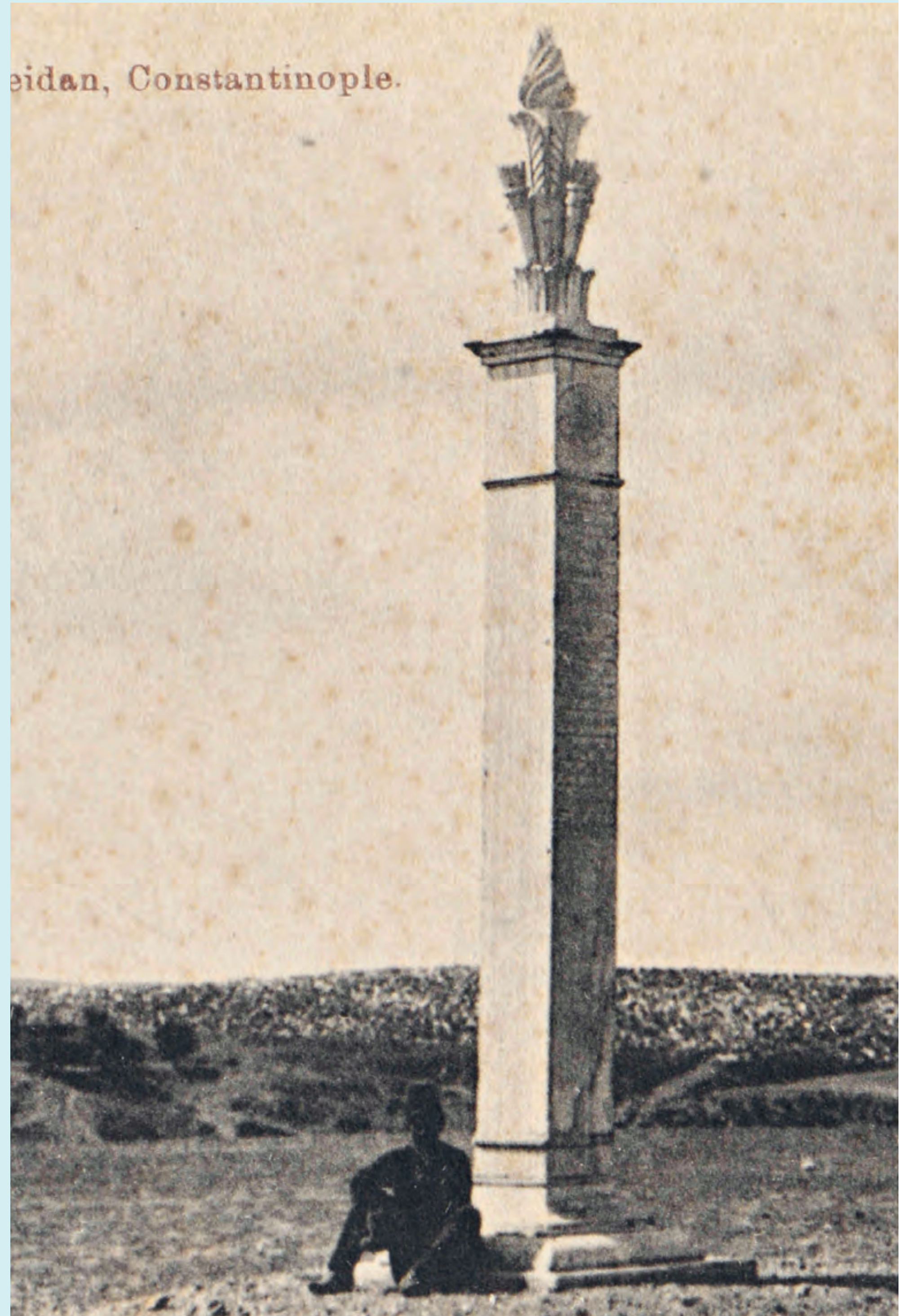
KEMALETTİN KUZUCU

İstanbul'un ilk spor tesisi Okmeydanı'nın idari binası olan bu yapı, Tekke-i Tîrendâzân ve Kemankeşler Tekkesi olarak da bilinir. Banisi II. Bayezid'in vezirlerinden İskender Paşa'dır (ö. 1515). Fatih Vakfı arazisinde caminin hemen yanında geniş bir avlu ortasında iki katlı olarak inşa edilen tekkeyi, IV. Murad zamanında Silahtar Mustafa Paşa genişletmiş ve pek çok eşya vakfetmiştir. Ayrıca ahali de tekkeye eşya ve para vakfetmişlerdir. III. Mustafa zamanında 1770'te Ebubekir Ağa tarafından tekkeye kâgir bir minare eklenmiştir. Nihayet II. Mahmud 1832'de tekkeyi öncekine göre daha geniş olarak yeniden inşa ettirmiştir.[1] Ünlü kemankeşlerin defnedildikleri okçular mezarlığı da tekkenin hemen yanındaydı.

Kemankeşler Tekkesi, bünyesinde müze, kütüphane, yemekhane ve meşk salonunun bulunduğu bir spor tesisi olup, örgütlenme ve etkinlikler açısından klasik tarikat tekkeleriyle bir ilgisi yoktu. Bugünkü federasyon mantığıyla çalışan tekke, bu yönüyle İstanbul'un en eski spor örgütlenmesi kabul edilmektedir. "Şeyh-i Râmiyân" ya da Reis-i "Tîrendâz" olarak adlandırılan atıcılar reisi dergâhta otururdu. Atıcılar en layık gördükleri kişiyi kendilerine reis seçerler, bu kişi padişahın beratıyla tekkenin şeyhi olurdu. Dergâhta şeyhin oturması için ayrılan büyük bir dairenin yanı sıra kemankeşlerin toplandığı "meydan odası" denilen geniş bir salon bulunmaktaydı.[2]

1 Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, Ankara 1999, s. 78-80.

2 Halim Baki Kunter, "Okmeydanı'nın Eski Teşkilatı", *Ülkü*, nr. 29 (1 Kanunuevvel 1942), s. 12-13.

1- Okçular Meydanı'nın XIX. yüzyıl başlarındaki hâli

Okçular Tekkesi Hıdırellez günü olan 6 Mayıs'ta açılır, Kasım ayına kadar altı ay boyunca Pazartesi ve Perşembe günleri talim yapılırdı. Okçular Şeyhi'nin maiyeti olup hakemlik görevini yürüten "havacılar", idman yapanları sınava sokar, yeni yetişenleri teşvik ederlerdi. Büyük hüner gösteren okçuların okları herkesin görebileceği bir yerde teşhir edilirdi. Merasim günlerinde ise büyük ziyafetler düzenlenirdi. Padişah ile devlet adamları ve ecnebi misafirler gösterileri dergâhın hemen yanındaki Hünkâr Köşkü'nden seyrederlerdi. Yarışmalardaki atış

ve dergi yayıncılığının gelişmesiyle birlikte sportif faaliyetlerin basında işlenmesi, nihayet müstakil spor mecmualarının yayımlanması, devletin, aydınların ve kamuoyunun spora ilgisi hakkında fikir vermektedir.

Geleneksel Sporlar

Kanunî döneminde İstanbul'da sekiz yıl geçiren İtalyan Bassona'nın "Hava güzel olduğu zaman insanlar şehir dışına çıkıp, kadın kadınlarla birlikte ve erkekler bir arada kırlara gider, atlarla koşarlar, kollarını güçlendirirler, sırık atarlar, atlarlar, taş atarlar, yay çekerler..."[6] şeklindeki ifadeleri, yaygın spor türlerini ortaya koymaktadır. Atlı cirit ve matrak oyunlarına da değinen yazarın anlattıkları, spor dallarındaki çeşitliliği ortaya koymakla beraber, kökleri Orta Asya'ya uzanan geleneksel sporların şehir hayatına kazandırdığı canlılığı yansıtması bakımından oldukça çarpıcıdır.

Okçuluk

Türk kültüründeki geçmişi tarih öncesi devirlere dayanan ve Hz. Muhammed'in de teşvik ettiği bir spor olarak okçuluk, eğlenceli savaş talimlerinin en önemli dallarından birisiydi. Okçulukla uğraşmak isteyenler Okçular Tekkesi'nden "kabze" denilen icazet almak zorunda idiler. Bunun için adayın okunu en az 900 "gez" ileriye düşürmesi gerekiyordu. Mesafe atışlarında ölçü birimi olarak kullanılan gez, 66 cm'ye eşitti. Bu hesaba göre 594 m'den düşük atış yapan başarısız sayılır, padişah dahi olsa kendisine kabze verilmezdi.

Okçulukta çeşitli atış türleri vardı. En yaygın olanları, "menzil" adı verilen uzun mesafe atışları ile "puta" denilen hedefe atış türüydü. Menzil atışları dört kategoride yapılırdı. İlk kategoride yaşlı okçular yarışırdı. Diğer kategoriler ise atılan gez miktarı esas alınarak "dokuzyüzcüler", "binciler" ve "binyüzcüler" olarak adlandırılmıştı. Menzil atışlarında okunu en uzağa düşüren kazanır, rekor kıran atıcı adına "menzil taşı" dikilirdi. Bu anlamda en büyük rekor, 1.281,5 gez atışıyla, II. Bayezid, Yavuz ve Kanunî dönemi okçularından Tozkoparan İskender'e aittir. Padişahlardan II. Mahmud okçuluk sporunda maharet sahibi idi. *Takvîm-i Vekâyi*"in 4 Aralık 1831 tarihli sayısında II. Mahmud'un okçuluktaki şöhreti "ok atmak fenn-i celîlinde gıpta-bahş-ı pehlivanân-ı eslâf olan meleke-i tâmmeye mâlik", "sâhib-i kabze bir kahramân-ı zamâne"[7] ifadeleriyle belirtilmiş; meşhur okçularla birlikte 1.225 gez mesafeye ok atarak 17. sıraya yerleşen padişahın skoru kaydedilmiştir.

Hedefe atış türünde nişangâh olarak "ayna" denilen küçük madenî levhalar, sert ağaç kütükleri ve çoklukla "puta"lar kullanılmıştır. Puta, içerisine pamuk çekirdeği ve talaş doldurulmuş armut biçimindeki yassı bir torbadır. Deriden yapılan bu torba bir yere asılır veya bir sırığa tutturulurdu. Okun ucundaki temrenin ağırlığı nedeniyle pek uzağa gidemediğinden, puta atışları yakın mesafelere yapılırdı. İki grup arasında ya da bireysel yapılabilen bu yarışta, nişangâha en çok isabet ettiren galip gelmiş olurdu.[8] Puta atışlarında bir direğin üzerine konulan maşrapa, top, elma ve tabak gibi nesnelere de nişan alınmıştır. Bunun sonucunda "kabak oyunu" ortaya çıkmıştır. Uzun bir sırığın üzerindeki hedefi, dörtnala giden at üzerinde geriye dönerek vurmak esasına dayanan kabak oyunu, iyi bir binici olmayı gerektirmekteydi. Kökeni Osmanlı öncesine uzanan bu oyunun amacı, savaş esnasında at sırtında kaçarmış gibi yapıp geriye dönerek düşmanı vurma yeteneğini kazanmaktı.[9]

Okçulukta daha az yaygın olan üçüncü atış biçimi ise, kalın ve sert bir hedefi okla delmeyi amaçlayan "zarp" atışıydı. Okçular ayrıca birtakım hünerler sergilerlerdi. Bunlardan başlıcaları, sarı pirinçten çana ok geçirmek, kalın tomruklara ok saplamak, siper olarak kullanılan kalkanları okla delmek, içi su ile dolu şişelere ok geçirmek, oku havaya atıp yere inerken düşürmeden elle tutmak olarak sıralanabilir.[10] Gerlach, 1576 günlüğünde Sokullu Mehmed Paşa'nın kölelerinden birisinin, Atmeydanı'nda yapılan gösteride, üç parmak kalınlığında bir demir halkaya nişan alarak okunu içinden geçirdiğini yazar.[11] Türklerin okçuluktaki maharetleri, erkek çocukların daha yedi sekiz yaşlarında ok kullanmayı öğrenmelerinden ve 10-12 sene bunun üzerinde çalışmalarından ileri gelmekteydi. Devlet erkânı ve bazı zenginler konaklarında ok talimleri yaptırmakta idiler. Ok kullanmayı bilenler, bilmeyenlere gönüllü öğretmenlik yaparlardı. Birçok sokakta ve köşebaşlarında, genç-yaşlı herkesin dilediği

6 Luigi Bassano, *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi, İstanbul 2011, s. 135.

7 *Takvîm-i Vekâyi*', nr. 5 (28 Cemaziyelevvel 1247).

8 Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, Ankara 1999, s. 48. "Toprak kap, testi, nişangâh" gibi anlamlara gelen Farsça "bute" kelimesi Türkçeye "puta" olarak geçmiş; "pot kırmak" deyimi de buradan türemiştir (s. 45-46).

9 İbrahim Yıldıran, "Türk Kültüründe Atlı Hedef Okçuluğu Olarak Kabak Oyunu ve Osmanlılardaki Görünümü", *Türkler*, nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr., Ankara 2002, c. 2, s. 627.

10 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz. Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, c. 2, s. 376.

11 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2007, c. 1, s. 438.

2- Okmeydanı (Taeschner)

sırasından sofrada oturuş düzenine kadar her türlü etkinlik çeşitli kurallar dairesinde yerine getirildiği için bir okçuluk geleneği ve âdâbı oluşmuştu. Müsabakalarda ok yere düştüğünde genellikle "Yâ Hak" denirdi. Okçular kullandıkları eşyalara hürmet ederler, abdestsiz ok atmazlar, pirlerini yâd etmedikçe vazifelerini bitirmiş sayılmazlar, kendilerinden önce gelen şanlı adamlara ve umumiyetle ihtiyarlara saygı gösterirler, sokakta yürürken önüne geçmez, bunların ailelerini her türlü saldırıya karşı korumayı mertlik sayarlardı.

Okçular Dergâhı, atışların, müsabakaların ve spor şenliklerinin büyük ölçüde terk edildiği II. Abdülhamid devrinde kapandı. Tekke ile birlikte diğer yapılar Cihan Harbi'ne kadar ayakta kalmış ise de, bu tarihte tahrip olmuş, harabesi de satılmıştır. Dergâhın arsasının bir kısmı XX. yüzyılın ortalarında arazi mafyası ve gecekondu istilasına uğramış, tesisten geriye kaidesi ve yarım gövdesi ile minare kalmıştı. Son yıllarda mahallî yönetimlerin müdahalesiyle dergâhın arsası yeniden ele alınmış ve dergâh tamir edilerek 2013 yılında hizmete açılmıştır.

Kaynaklar

Hans Peter Laquer, *Zur kulturgeschichtlichten Stellung des türkischgen Ringkampfs einst end Jetzt*. Frankfurt 1999,

4- Kanunî Sultan Süleyman'ın huzurunda ok atma gösterisi (Ârifî)

5- Kanunî Sultan Süleyman'ın okla avlanması (Ârifî)

zaman talim yaptığı atış meydanları ile her gün özel bir görevli tarafından sulanan hedef tahtalarının varlığı,[12] okçuluğun mahalle kültüründeki yeri hakkında fikir vermekteydi.

I. Dünya Savaşı'yla birlikte tamamen bitmiş olan okçuluk, 1937 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle ihya edildi. Birçoğu soyadlarını bu spor dalından alan İbrahim Özok, Bekir Özok, Vakkas Okatan, Necmettin Okyay, Halim Baki Kunter ve Kemal Gürses gibi gönüllülerin önayak olmasıyla Beyoğlu Halkevi bünyesinde *Ok Spor Kurumu* teşkil edildi. Atatürk'ün ölümünden sonra okçuluk gerilerken, kurumun mal varlığı da yağmaya uğradı. 1958'de Celal Bayar'ın emriyle okçuluk yeniden canlanmış ise de, alınan bir karar uyarınca Atıcılık Federasyonu'na verilmesiyle gölgede kalan bir dal olmuştur. Okçuluk 1961 yılında yeniden bağımsız hâle getirildi. Aynı yıl İnönü Stadı'nda ilk Türkiye Okçuluk Şampiyonası düzenlendi. Sonraki yıllarda inişli çıkışlı bir grafik çizen okçuluk, bayanların da ilgilendiği bir spor oldu. İstanbul 1999 yılında ilk kez uluslararası okçuluk mücadelesine ev sahipliği yaptı.[13]

Cündîlik

Arapçada asker anlamına gelen "cünd" kelimesinden türeyen "cündî" terimi, Osmanlılarda, at üzerinde

12 O. G. de Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1939, s. 171-173.

13 Doğan Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor*, İstanbul 2002, s. 291-296.

6- Sipahi'nin ok talimi (Ârifî)

7- Kanunî Sultan Süleyman'ın şehzadeleri Mustafa, Mehmed ve Selim'in sünnet düğününde at koşularının yapılması (*Hünernâme*)

birtakım cambazlıklar sergileyen hünerli biniciler için kullanılmıştır. Sarayda cündî adıyla anılan bir bölük veya koğuş bulunmayıp, Enderun'daki cündîler, her koğuşa dağılmış durumdaydı. Sadrazamların kapı halkı arasında iki bölük cündî bulundurması kanundu. Teşrifat kurallarına göre sadrazam cündîleri dinî bayramların üçüncü gününde ve doğum şenliklerinde Eski Saray'a giderek buradaki meydanda padişah huzurunda cirit oynarlardı. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne iltica eden kral ve prensler ile elçileri karşılama merasimlerinde veya önemli bir yapının hizmete açılması töreninde gösteri yaparlardı.[14] Sadrazam cündîlerinin eğitim alanı Bâbıâli'deki Kum Meydanı'ydı. Diğer cündîler ise Kabak Meydanı'nda Topkapı Sarayı'nın Beşinciyer'e açılan kapısının önünde ve Beşiktaş'taki Çinili Köşk alanında eğitim yaparlardı.

Cündîlik öğrenmek isteyen acemiye ata binme, at üzerinde oturma ve dizgin tutma dersleri verildikten sonra, at üzerindeyken tablalara ok atılması, sırığın tepesine bağlanmış kabağın okla vurulması öğretilirdi. Daha sonra ondan mızrak, kılıç, ok ve tüfek kullanması istenirdi. Bunları kullanmada kendisini kanıtlayan acemilikten çıkarak önce kâmil, sonra keskin cündî olurdu. Keskin cündîler başarılarını daha da artırmak ve yarışmalarda ödül kazanmak için, atı süratle giderken ani bir şekilde durdurmak, atı bir nokta üzerinde döndürmek, cirit değneğini en uzağa atmak, at üstündeyken kalın meşe kütüklerine "kalemli"yi saplamak, havada uçan

14 Atıf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Ankara 1995, s. 444-447.

kuşu vurmak, at koştururken lobutu yere vurup yüksek ağaçların tepesine çekilmiş ip üzerinden aşırmak, yüksek bir direğin tepesine konulmuş kabağı ok ile vurmak gibi birtakım hünerleri sergilemek zorunda idiler.[15]

1582 şenliğine katılan Alman Haunolt ve Fransız Baudier, cündî yarışlarından bahsetmişlerdir. Bir cündînin dörtnala koşan ata sağ ayağı üzerinde yaylanarak atlayıp binmesi, eyer üzerinde tek ayağı üzerinde durarak atı dörtnala sürmeye devam etmesi; bir başka atlının, hayvanı dörtnala koştururken sırtından eğerini çıkarıp boynuna koyması ve sonra eyeri tekrar hayvanın sırtına bağlayıp üzerine oturması herkesi büyülemiştir.[16] Löwenklaw'ın anlattıkları daha ilginçtir:

> Bir sipahi de beyaz atı alabildiğine sürerken üç-dört, hatta daha çok defa sağ ayağı ile yere değdi ve yeniden eyere yerleşti. Eyerin üstünde, omuzları eyerde, ayakları havada olarak durdu. Bütün bunları at koşarken yapıyordu. Sonra atına dans ettirdi, diz çöktürdü, kendisi ile birlikte yere yatırdı, yine ayağa kaldırdı, yine yatırdı. Böylece yatarken hayvanı yıkadı, tımar etti, nalını söktü, yeniden nalladı. Takımlarını çıkardı ve yeniden eyeriyle koşumunu taktı. Hayvanın üzerinde yürüdü, durdu. Atın üzerine koyduğu yuvarlak kalkanı okuyla vurdu. Hayvan bu sırada ölüymüş gibi hiç kıpırdamıyordu. Ama ayağa kalkınca bütün bunlar olmamış gibi gayet emin ve hareketliydi.[17]

Yeniçeri teşkilatının lağvından sonra cündîlik de kaldırıldı. Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın, 1911 yılında Bakırköy'de *Süvari Binicilik ve Tatbikat Okulu*'nu kurması, modern biniciliğe geçişin ilk adımı oldu. Ancak sportif binicilikten ziyade askerî tatbikat mantığıyla hareket eden bu okul hedefine ulaşamadan, Balkan savaşlarının başlamasıyla birlikte kapandı. Binicilik sporu 1913'te Harbiye Nazırı Enver Paşa ve arkadaşları tarafından *Sipahi Ocağı*'nın kurulmasıyla yeniden canlandı. Avrupa'daki jokey kulüplerinin çalışma sistemini benimseyen Sipahi Ocağı, 1916 ilkbaharında ilk yarışlarını düzenledi. 15 Ağustos 1917 tarihinde *Sipahi Mecmuası*'nı çıkarmaya başladı. Dergi ilk sayısında, ocağın sözcüsü olmasının yanında, "ecdâdımızın en birinci meziyetlerinden ma'dûd iken sonraları ihmâl edilen biniciliği yeniden canlandırmak ve bu esnâda diğer her nev' sporu da teşvîk eylemek maksadıyla"[18] yayına başladığını ilan etmişti. Fakat masraflı olduğu için Sipahi Ocağı bu yükün altından kalkamayınca, binicilik sporunu Süvari Mektebi üstlendi. Okul Müdürü Yarbay Cevdet Bilgişin'in girişimiyle ücretsiz binicilik kursları düzenlendi. 1950'lerin sonunda Türk ordusundan süvari sınıfının çıkarılmasıyla binicilik sporu ordu desteğini kaybetmiş oldu. Bazı kulüplerin sahiplenmesiyle sivil binicilik dönemi başladı.

8- Cündîler Sultanahmet Meydanı'nda maharetlerini sergilerken (İntizâmî)

Atlı Cirit

Gerek halk arasında gerekse sarayda en çok oynanan ve padişahların yabancı konuklarına gururla seyrettirdikleri sporlardan birisi ciritτir. Ateşli silahların icadından önce kullanılan silah araçlarından olan cirit, ucu sivri olmayan

15 Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 469-471.

16 Ali Ayağ, *Türklerde Spor Geleneği ve Kırkpınar Güreşleri*, İstanbul 1983, s. 12.

17 İntizâmî, *1582 Surnâme-i Hümâyun: Düğün Kitabı*, haz. Nurhan Atasoy, İstanbul 1997, s. 42-43.

18 *Sipahi Mecmuası*, nr. 1 (15 Ağustos 1333).

110 cm uzunluğunda, 3 cm çapından başlayıp diğer uca doğru 2 cm'lik çapa kadar incelen bir çeşit kısa mızrak şeklinde düşünülebilir.[19] Cirit genellikle yazın son haftaları ile sonbaharın ilk aylarında oynanırdı. Sokaklarda davul çalınarak yapılan ilanlarla cirit oynamak isteyenler meydana çağrılır, böylelikle herkes etkinlikten haberdar olurdu. Bir savaş talimi olduğu için cirit oynarken ölenler şehit sayılırdı.

Atlı cirit oyununu cündîler oynardı. Diğer cirit türlerinden ayırmak için ve sürekli yapılmasından dolayı "harharî cirit" diye de anılan bu oyunun her Cuma orduların konakladıkları yerde yapılması gelenek hâlini almıştı. Vakanüvis Raşid, Sadabad Parkı'nın açılışı için düzenlenen törende, sadrazam cündîlerinin "mutad üzere" cirit oynadıklarını yazmaktadır. Saray içindeki müsabakalar "Bamyacılar" ve "Lahanacılar" diye adlandırılan iki takım arasında geçerdi. Bizans dönemindeki araba yarışlarını hatırlatan bu oyunda Bamyacılar kırmızı, Lahanacılar yeşil kadife giysileriyle tam bir takım havasına bürünürlerdi. Harem ağaları olan karaağalar Lahanacıları, akağalar da Bamyacıları tutarlardı. Gayet çekişmeli geçen müsabakaları takip eden padişahlar da iki takımdan birinin taraftarı idiler. Örneğin III. Selim'in yaptığı tüfek atışının anısına dikilen 1791 tarihli mermer nişanının tepesini bir lahanayla; II. Mahmud'un ise 1811 tarihli nişanının tepesini bamyayla süsletmiş olması,[20] adı geçen padişahların destekledikleri takımı işaret etmektedir. Hatta III. Selim, Lahanacılara olan sevgisini bir şiirine konu etmişti.

Atlı ciritte gruplar, aralarında en az 200 m olacak şekilde karşılıklı dururlar; sıradan elinde cirit bulunan bir atlı, atını doludizgin ortaya doğru sürer ve karşı takımdan birisinin adını söyler, ciridini savurur ve geri dönerek kaçardı. "Meydan okuma" denilen bu eylemden sonra, adı ilan edilen rakip oyuncu harekete geçerek kendisine cirit atanı kovalamaya başlar ve ciridi ona savurur. Aynı anda öbür taraftan bir oyuncu fırlayarak, ciridi arkasına savuranın peşine düşer. Bunu diğer sıradan birisi kovalayarak oyun sürdürülür. Atılan ciridin havada yakalanarak tekrar atılması imkânı vardır. Ciritte hedef binicidir. Ciridi ata isabet ettiren atıcı kural gereği oyun dışı kalırdı. Kendisine atılan ciridi havada tutmayı başaran binici de onu atanı oyun dışı bırakmış olurdu. Oyunculara yapılan isabetli atışlar takımlara puan kazandırır, fazla puanı toplayan takım galip ilan edilirdi. Oyun sırasında davul zurna ile savaş müzikleri, koşu ve cirit havaları çalınırdı. Bunun amacı oyuna şenlik havası katmak değil, kaçan ciritçiye kendisini toparlaması için motivasyon desteği sağlamaktı.[21]

Ciride aşırı ilgi duyan padişahlar, Topkapı ve Beşiktaş da dâhil, inşa ettirdikleri her sarayın içine veya yakınına mutlaka bir cirit sahası yaptırmışlardır. II. Osman (1618-1622) ve I. İbrahim (1640-1648) binicilik ve ciritte usta idiler. Evliya Çelebi de cirit sevdalısıydı, bu yüzden ön dişlerinin tamamını kaybetmişti. Cirit sporu II. Mahmud zamanına kadar düzenli olarak yapılmıştır. 1812 yılında Büyükdere'deki cirit, yarısı Bamyacı, yarısı Lahanacı seksen cündî arasında oynanmış, atılan lobutların yüksekliği bir-iki minare boyuna ulaşmıştı.[22]

19 Nihat Gezder, *Geleneksel Sporlarımızdan Atasporu Cirit*, Erzurum 1998, s. 9.

20 Gül İrepoğlu, "Osmanlı Sanatında Sporu İzlerken", *Anadolu Uygarlıklarında Spor*, ed. İbrahim Yıldıran ve Timur Gültekin, Ankara 2012, s. 133.

21 Özbay Güven, *Türklerde Spor Kültürü*, Ankara 1992, s. 30-31.

22 Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat: Letâif-i Vekâyi-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2011, s. 4-7.

9- Topkapı Sarayı'ndaki Cirit Köşkü'nün önünde III. Selim huzurunda cirit gösterisi (d'Ohsson)

1815'te Çinili Köşk'te yapılan müsabakada ise harem ağaları Lahana, içağaları Bamya grubunda yer almıştı. Fakat 1816'daki bir karşılaşma esnasında, meşhur cündîlerden Şuayb Ağa'nın kendisine gizli kin besleyen *sakar cündîlerden Çopur Hasan*'ın hilesiyle atından düşüp ölmesi üzerine II. Mahmud atlı ciridi bir daha oynatmadı. Nihayet Vak'a-i Hayriye'den sonra, gelişen teknikler karşısında düşman önünde fayda sağlamayacağı ve zaten tehlikeli bir spor olduğu gerekçesiyle ciridi tamamen yasakladı. Padişahın kendisi okçuluğa meylederken, cirit oyunu da sadece lobut atmaya hasredildi.

Lobut Atma

Lobut, 4-5 cm kalınlığında, 85-90 cm uzunluğundaki kabuğu soyulmuş bir meşe değneğidir. Hedefe saplanması için uç kısmı altı köşeli olarak sivriltilirdi; bu şekliyle büyük bir kaleme benzediği için "kalemli" de denirdi. Lobutun, ucu temrenli olanına ise "hışt" adı verilmiştir. Tüfeğin icadından önce atlıların taşıdıkları bir araç olan lobut, savaşta düşmana veya atına saplamak için kullanılırdı. Tüfeğin yaygınlaşmasından sonra giderek önemini kaybetmiş, sadece cündîlerin spor gösterilerinde ve yarışmalarda kullandıkları bir spor

aracı hâline gelmiştir. Lobut sporu, II. Mahmud'un ciridi yasaklamasından sonra önem kazandı. Gülhane ve Ağa bahçeleri ile Çinili Köşk alanında yapılan bu sporda, karşılıklı iki yüksek ağacın tepesine ip çekilir, at üzerindeki yarışçılar lobutları iki minare boyu yüksekliğindeki ipin üzerinden aşırmaya çalışırdı. Bunu başaran sporcuya, daha önceden çok değerli kumaşlarla donatılmış olarak alanda bekletilen Arap atı hediye edilirdi.[23]

23 Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 606-607; Hızır İlyas, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat,* s. 379.

Avcılık

Av, yiyecek maddesi olarak kullanmak, değerli bir deri elde etmek, tehlikeli ve yabani hayvanları uzaklaştırmak olmak üzere başlıca üç amaç için yapılırdı. Avcılıkla ilgili özel kurallar belirlenmişti. Av sporu ok veya ucu demirli mızrakla veyahut da bu iş için eğitilmiş köpek, leopar, atmaca, şahin ve benzeri hayvanlarla yapılırdı. Avcının, atış yapmadan veya hayvanları salmadan önce Allah'ın adını anması şarttı. Bunu unutarak değil, ama bilerek yapmazsa avı mekruh olurdu. Şehir dışında, kırlarda, ormanlarda, bir Müslüman veya ehl-i kitap tarafından yapılmayan ve ele geçtiği zaman üzerinde kan izi bulunmayan avlar caiz değildi. Dinsizlerin avladıkları da yenmezdi.[24]

Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın av esnasında öldüğü bilinmektedir. Yıldırım Bayezid, Emir Süleyman, I. Murad, II. Murad, II. Bayezid[25] ve II. Mustafa da avcılıkla uğraşmışlardır. IV. Mehmed'in bu spora olan merakından dolayı "Avcı" lakabıyla anıldığını bilmeyen yoktur. Padişahların avcılığa ilgileri, sarayda bununla ilgili bir kuruluşun oluşması ve avcılığın bir nizamname dâhilinde yürütülmesiyle sonuçlanmıştır. Saray teşkilatında padişahın rahatça avlanmasına hizmet eden şikâr (av) ağalarının görevi, şahin, doğan ve atmaca gibi avcı kuşları beslemek, eğitmek ve av sırasında padişaha refakat etmekti. Padişah avlarında, av köpeklerinden sorumlu zağarbaşı da bulunurdu.[26] "Şikâr halkı" denilen bu teşkilat, padişahların ava ilgisinin azaldığı XVIII. yüzyılın başlarına kadar varlığını korumuştur.

Padişah avları iki türlüydü. Birincisi, kısa süre içinde az personelle ve saraya yakın yerlerde yapılan törensiz avlardır. Günübirlik yapılan veya birkaç gün süren törensiz avlar "Hadîka-i hassa" denilen padişah bahçelerinde pazartesi ve perşembe binişlerinde icra edilir; padişahın yanında silahtar, rikabdar ağalar, şahincibaşı, doğancıbaşı ve içdoğan oğlanları ile bir miktar zağarcı, saksoncu ve solak yer alırdı. Törenli avlar ise teşrifata uygun düzenlenir, koruluğu olan ve hayvanı bol Edirne ve Rumeli bölgelerinde sürgün avı şeklinde yapılırdı. Sürgün avı, sancakta bulunan şehzadelerin yeteneklerini öğrenmek, özellikle savaşa girebilecek şekilde yetişip yetişmediklerini tespit etmek için de yapılırdı.

24 Ignatius Mouradgea D'Ohsson, *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, çev. Zerhan Yüksel, İstanbul, ts., s. 20.

25 Necdet Öztürk, "Osmanlı Kroniklerinde Av Kayıtları (1299-1500)", *Av ve Avcılık Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali ve Hilal Oytun Altun, İstanbul 2008, s. 65-68.

26 İrepoğlu, "Osmanlı Sanatında Sporu İzlerken", s. 148.

10- Kanunî Sultan Süleyman ve şehzadeler avlanırken (Ârifî, *Süleymânnâme*)

Bazen de gizli amaçlar için ava çıkılırdı. Mesela Kanunî, 1557 yılının kışında, görünüşte biraz avlanmak ve biraz da dinlenmek amacıyla, iklimi daha yumuşak olan Edirne'ye yerleşmişti; ama asıl maksadı Macaristan'a gözdağı vermekti.[27]

Kara hayvanları, kanatlılar ve su hayvanları olmak üzere üç av türü bulunmaktaydı. En çok avlanan kara hayvanları ceylan, arslan, kaplan, karaca, geyik, dağkeçisi, tilki, kurt; kanatlılar ise turna, yaban kazı, sülün, keklik, karatavuk olarak sıralanabilir. Kuşlar, tüyleri için avlanırdı; zira balıkçıl kuşunun tüyü padişahların sorguçlarına, turna tüyü yeniçeri başlıklarına, kaz ve güvercin tüyleri de okların arkasına takılırdı. Bülbül ve diğer ötücü kuşlar ise kafeslere konularak konaklarda aksesuar olarak kullanılırdı. Askerlik ve spor kültüründe derin izler bırakan avcılık sporuyla ilgili terimler Türk edebiyatında metafor olarak yaygın biçimde işlenmiştir. Gözleri/bakışı oka, kirpikleri yaya, gamze ve benleri tuzağa benzetilen sevgilinin kendisi de avcı olarak takdim edilmiştir.

27 Busbecq, *Türk Mektupları,* s. 119.

11- 1582 şenliğinde Sultanahmet'te güreşçiler (İntizâmî)

Güreş

Asya'dan taşınmış olan ata sporlardan güreşin İstanbul'da yerleşmesinde sarayın rolü büyüktür. Çelebi Mehmed ve II. Murad'ın güreş tuttuklarına dair kayıtlar vardır. Şehzade Cem zamanının büyük kısmını güreşe hasretmiştir. II. Bayezid daha şehzadeliği sırasında komşu ülkelerdeki tanınmış sanatkâr ve sporcuları yüksek aylıklar vererek Amasya'da toplamış, padişah olduğunda bunları İstanbul'a getirmişti. Güreşçiler "cemaat-i küştîgîrân" adıyla bölük hâlinde teşkilatlandırıldı. İtalyan Bassano, Kanunî'nin hepsi de maaşlı çok sayıda güreşçisi olduğunu belirtmektedir. Güreşçiler bölüğü, XIX. yüzyıla kadar sarayda varlığını sürdürdü. Ancak II. Mahmud'un tasarruf tedbirleri kapsamında Enderun koğuşlarının personel sayısı azaltılınca güreşçiler de çıkarılmıştır. Son dönem padişahları içerisinde güreşe en fazla ilgi duyan Sultan Abdülaziz zamanında (1861-1876) Anadolu ve Rumeli'nin ünlü pehlivanları İstanbul'a gelmeye başladı. Bunlardan bazıları saraya alındı. Yurt dışı gezisine çıkan ilk padişah olan Sultan Abdülaziz, dönemin iki ünlü güreşçisini maiyetinde götürerek bu Türk sporunu Avrupa'ya tanıtmıştır. II. Abdülhamid (1876-1908) sarayda güreşçi bulundurulmasına izin vermemiş, ancak kendi imkânlarıyla Avrupa ve Amerika'ya gidip uluslararası turnuvalarda başarı kazanan güreşçileri ödüllendirmiştir.

Bilgi, zekâ, kuvvet ve beceri unsurlarını kaynaştıran güreş, tamamen kişisel özelliklerle kazanılan bir spordur.

12- Güreşçiler talim yaparken (TSMK, nr. H. 415)

Masrafsız oluşu ve her zaman yapılabilmesi yönüyle bir halk sporu olarak temayüz etmiş ve asil sayılmıştı. Taşrada kendisini kanıtlayan güreşçiler İstanbul'a giderlerdi. Zira asıl şöhret, güreşin kalbinin attığı İstanbul'daki başarılarla elde edilebilmekteydi. Saray içinde ve dışında yapılmasına göre iki türlü güreş vardı. Sarayda yapılanlara "huzur güreşleri" adı verilirdi. Huzur güreşleri pazartesi ve perşembe günleri öğle namazı ve yemeğinin ardından binişlerde yapılırdı. Galibiyet gerekliyse, pehlivanlar bütün hünerlerini ve taktiklerini kullanarak birbirlerini yenmeye çalışır; yenişmeye gerek yoksa padişahın, pehlivanların çekilmesini istemesine kadar güreş devam ederdi.[28] Teşrifat kurallarına uygun olarak huzurunda güreş yaptıran son padişah II. Mahmud'dur.

Karakucak, Oğuzlardan Osmanlı'ya kadar bütün Türk coğrafyalarında hâkim olan çayır güreşidir. Pehlivanlar yaşlarına, güçlerine ve ustalıklarına göre gruplara ayrılırdı. Günümüzde serbest güreş diye bilinen ve karakucağın formüle edilmiş şekli olan minder güreşi uygulaması 1913'te başladı. Karakucağın yağ sürülerek yapılanına ise yağlı güreş denmiştir. Vücudun kayganlığından dolayı pehlivanların birbirlerini devirmeleri uzun sürdüğünden izleyiciler yağlı güreşten büyük keyif alırlardı. Bunu daha eğlenceli hâle getirmek için davul ve zurna eşliğinde yapılması geleneğe dönüşmüştür. Yağlı güreşlerin bir özelliği de dinî değerlerle uygunluğudur. Pehlivanların sahaya çıkmadan önce abdest alıp namaz kılmaları ve dua etmeleri spora kutsiyet kazandırmaktadır. Güreşin bu stilini törelere göre idare eden cazgırlar da çeşitli dinî ve millî sloganlarla bir yandan pehlivanlara cesaret verir, diğer yandan seyircilerin duygularını okşardı.[29]

İstanbul'da güreşi ve güreşçileri koruyup teşvik etmek amacıyla fetihten itibaren pehlivan tekkeleri kurulmuştur. Bunların içerisinde en şöhretlileri Küçükpazar civarındaki Pehlivan Şüca' ve Zeyrek Yokuşu ayağındaki Pehlivan Demir tekkeleridir.[30] Fatih devrinde inşa edilen Şüca' Tekkesi, yıktırıldığı XVIII. yüzyılın ortalarına kadar pehlivanların mahfili olmuştur. Öte yandan vezirler, paşalar, ağalar ile tımar ve zeamet sahipleri de pehlivan yetiştirirlerdi. Bazı sadrazamlar ise, daire halkı ve memurlarını Bâbıâli'deki Kum Meydanı'nda güreştirmekte idiler. Ramazanda teravih namazından sonra düzenlenen güreş müsabakalarının adresi Kasımpaşa, Göksu, Baruthane Çayırı, Şehzadebaşı ve özellikle ramazan eğlencelerinin merkezi olan Direklerarası idi. Yurdun dört tarafından akın eden pehlivanların ter döktüğü ramazan güreşleri 1912 yılına kadar yapıldı. Bundan sonra minder güreşi modası başladı. Macar Çaya yönetiminde bir grup yabancı güreşçinin Taksim'deki Talimhane Meydanı'nda kurdukları çadırda yapılan minder güreşi,[31] sonraki yıllarda İstanbul kulüpleri bünyesinde sürdürüldü. Cumhuriyet dönemindeki uluslararası karşılaşmalarda Türkiye'yi uzun yıllar İstanbullu güreşçiler temsil etmişlerdir.

Tüfek Atışı

Yıldırım Bayezid devrinden itibaren askerî eğitimde görülen tüfek atıcılığının spor olarak benimsenmesi XVI. yüzyıldadır. Tüfek atışında hedef olarak su testileri kullanılır; bazen de Frenk altınlarına kurşun atılırdı.[32] İki türlü atış olup birincisi, uzak mesafedeki hedefin vurulması; ikincisi ise birden fazla atıcının kendi aralarında yarışması şeklindeydi. Okçulukta olduğu gibi, bu sporda da rekor kıranlar için menzil taşları dikilirdi. Padişahlardan IV. Murad (1623-1640), IV. Mehmed (1648-1687) ve III. Ahmed (1703-1730), sadrazamlardan Nevşehirli Damad İbrahim Paşa atıcılıkta mahirlerdi.

28 Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 141-144.

29 Güven, *Türklerde Spor Kültürü,* s. 15-16.

30 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* , haz. Yücel Dağlı v.dğr., İstanbul 2003, c. 1, s. 311.

31 Atıf Kahraman, *Cumhuriyete Kadar Türk Güreşi*, Ankara 1989, c. 2, s. 204-205.

32 "Meteliğe kurşun atmak" deyiminin, altına nişan alan zenginlerin durumu karşısında fakirlerin hâlini betimlemek için uydurulmuş olduğu sanılmaktadır.

13- Talimli Osmanlı tüfeklileri Leh ordusu ile savaşırken (Nâdirî, *Şehnâme*)

Tüfekle vurup kitabe yazdıran ilk padişah olan III. Ahmed devrinde, birûn kısmında, silahşorân-ı hassa bölüğü oluşturulmuştu. 1721'de Okmeydanı'nda düzenlenen sünnet düğününe aşırı yağış sebebiyle ara verilince, İbrahim Paşa silah atışı yapmış ve 20-30 testiyi parçalayarak ustalığını ortaya koymuştu.[33] III. Selim (1789-1807) ise İmrahor Köşkü'nün tamiri için düzenlenen törende tüfek atmıştır. Sultan Selim daha sonra köşkün yakınında bir atış poligonu yaptırmıştır. Ayrıca şehrin muhtelif yerlerindeki ok meydanları tüfek atışı için kullanılmıştır. Selefinin çalışmalarını devam ettiren II. Mahmud devri, tüfek atıcıları adına parlak bir dönem oldu.[34] Fakat 1826'dan sonra reformlara başlayınca bu spor dalı da önemini giderek kaybetti. Atıcılık, 1940'lara doğru yeniden gelişmeye başladı. 1945'te Atıcılık Federasyonu'nun kurulmasının ardından, Türk atıcılar uluslararası yarışmalara katılmaya başladılar. İstinye'deki atış poligonunun yapılması bu spora ilgiyi artırdı.

33 İrepoğlu, "Osmanlı Sanatında Sporu İzlerken", s. 147.

34 Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 528-529

Matrak

Arapçada "değnek, sopa ve talimci şişi" gibi anlamlara gelen matrak tabiri; Osmanlılarda, üzerine post sarılmış, başı yuvarlakça kalın değnek için kullanılmıştır. Matrak oyununun mucidi Nasûh'tur. Başta hattatlık olmak üzere matematikçi, coğrafyacı ve ressam kimlikleriyle tanınan Nasûh, silahşorluk üzerine yazdığı *Tuhfetü'l-guzât* adlı eserinde kendisini "Nasûh es-Silâhî el-Matrakî" diye tanıtmıştır. Celalzade Mustafa, silah ve mızrak oyunlarında cesareti ve tekniğiyle akranları arasında öne çıkan Matrakçı Nasûh'un, daha önce Mısır'a giderek oranın en gözde cündîleri ile boy ölçüştüğünü ve tıpkı Rüstem gibi efsaneleştiği için Kanunî tarafından kendisine berat verildiğini kaydetmiştir.[35]

35 Hüseyin G. Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh*, Ankara 1963, s. 10.

14a-b- Matrakçıların 1582 şenliğindeki gösterileri (İntizâmî)

Matrak hakkındaki en eski bilgileri veren Evliya Çelebi'ye göre, şimşir ağacından yapılan matrağın tasarımı lobuta benzemekle birlikte ondan biraz daha ağırdır. İki kişi arasında oynanan oyunda, rakiplerin her birinin sağ elinde matrak, sol elinde kalkan görevi yapan yuvarlak bir yastık bulunurdu. Matrakçıların başları miğferli, yüzleri siperli olurdu. Matrakta hedef matrağı rakibin kafasına vurmak, bunun yanında, gelecek atakları karşılamak olduğundan, oyuncuların hem saldırma hem de savunma becerilerini göstermeleri esastı. İstanbul'da bu sporla ilgili 10 esnaf bulunmakta ve 30 kişi çalışmaktaydı. Bunun dışında serbest çalışan matrakçılar da vardı. Birçok türü bulunan matrağın en yaygın şekli, uyumlu ve tartımlı hareketlerle eskrim gibi yapılanıdır. Oyun biraz da dansı içerirdi.[36] Uzak Doğu'daki savunma sporlarını andıran matrakta amaç rakibi yenmek değil, seyircilere oyun boyunca birtakım sanatsal figürler sunmaktı.

Matrak oyunu şenliklerin, törenlerin ve resmikabullerin vazgeçilmez ögelerindendi. Kanunî Sultan Süleyman'ın şehzadelerinin 1529'daki sünnet düğünleri için Atmeydanı'nda yapılan şenliklerde matrakçıların gösterileri göz kamaştırmıştı. Meydana her birinin beşer kulesi ve dörder kapısı olan iki yürür hisar kurulmuş, içlerine de top ve tüfek ile 120'şer silahlı asker yerleştirilmişti. Hisarlar Atmeydanı'nın ortasına doğru yürürken, içlerindeki matrakçılar da hünerlerini sergilemişlerdi. Gelibolulu Mustafa Âli de, 1582 şenliğinde tüfek ve ok atışının yanında cirit ve matrak oynandığını, maket bir kalede temsilî savaş oyunu yapıldığını yazmıştır.[37]

Tomak

Osmanlı sarayında 1730'dan sonra oynanmaya başlayan bu oyundaki en önemli araç, içi kar keçesiyle doldurulmuş yumruk büyüklüğündeki meşin toptur. Tomak adı verilen bu top 70-80 cm uzunluğundaki bir ipe bağlanırdı. Oyun, altışar kişiden oluşan iki takım arasında geçerdi. Her sporcunun elinde birer tomak bulunur, sporcular sapın ucundan tutarak top kısmını rakibin sırtına vurmaya çalışır; karşıdaki ise kollarıyla savunma yapardı. Sırtına topu yiyen, oyun dışı kalırdı. Oyuncuların başarısı atak ve savunma esnasındaki atikliklerine göre saptanırdı. Tomak oyunu, genellikle saltanat binişlerinde, mesire yerlerine toplu gidişlerde oynanırdı. Sporcuları coşturmak için Enderun saz takımı tarafından musiki icra edilirdi. Oyunun belli bir süresi olmayıp, padişahın talimatına göre sona erdirilirdi.[38] 1810'lu yıllardan itibaren Çinili, İncili, Gülhane ve Şimşirlik köşklerinin meydanlarında Enderun ağalarına düzenli olarak tomak oynatan II. Mahmud, Vak'a-i Hayriye'den sonra birçok sporu kaldırırken, tomak oyununu bir süre daha devam ettirmiştir.

Yaya Koşusu

At üstünde yapılan sporlara önem veren Türkler, yaya koşularını Anadolu'ya geldiklerinde Bizans'ta görmüş ve bunun savaşta yararlı olabileceğini düşünmüşlerdi. Bu anlayış, "peyk" veya "şatır" adı verilen koşucular sınıfını doğurdu. Farsçada haberci anlamına gelen peyk kelimesi,

36 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 1, s. 310; Güven, *Türklerde Spor Kültürü,* s. 40.

37 Gülsüm Ezgi Korkmaz, "Sûrnâmelerde 1582 Şenliği", yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2004, s. 61.

38 Güven, *Türklerde Spor Kültürü,* s. 44; Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 618-620.

15- III. Selim huzurunda tomak oyunu oynanması (d'Ohsson)

Osmanlı sarayında postacı sınıfı için kullanılmıştır. Bunlar hızlı koşma yeteneklerinden dolayı ilk zamanlarda padişahların emirlerini iletmek için istihdam edilmişlerdi. Peykler sonraki devirlerde saltanat şiarından sayılarak, sorguçları ve süslü giysileriyle gösteriş ve debdebe maksadıyla kullanılmışlardır.[39]

Koşucular, sarayda düzenlenen peyk seçme sınavında başarı göstermek zorunda idiler. Gösterilerini nasırlaşmış çıplak ayaklarıyla sunarlar, birtakım sıçramalar ve danslar yapmak suretiyle klasik koşu formunun dışına çıkarlardı. Ellerinde balta taşırlar, koşarken yiyebilmeleri için yanlarında badem, akide şekeri ve gülsuyu bulundururlardı.[40] Batılı misafirler ve gezginler peykleri maraton koşucularına benzetmişlerdir. 1577 günlüğünde bir peyk seçimi sınavını anlatan Gerlach, iki adayın sabah erkenden yola çıktıklarını, birinin Silivri'ye diğerinin daha öteye koşarak gidip akşam saat beş-altı dolaylarında geri döndüklerini kaydetmiştir. Yazarı hayrete düşüren bu 15 saatlik

39 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 439.

40 İbrahim Yıldıran, "Osmanlı Saray Teşkilatında Haberci Uzun Mesafe Koşucuları: Peykler", *Osmanlı*, Ankara 1999, c. 5, s. 659.

Koşulacak mesafe ile kurallar, yarışın yapıldığı anda belirlenirdi. Sadabad Kasrı'nın inşasının tamamlanması nedeniyle yapılan şenlikler kapsamında (1722), cirit gösterilerinin ardından, otuz kişinin katıldığı "piyade koşusu" düzenlenmiş, Fil Köprüsü'nden başlayan yarış III. Ahmed'in otağı önünde nihayetlenmişti.[42] Yazlık olarak kullanılan Sadabad'da iki yıl sonraki etkinliklerde ise güreşçilerin ardından piyade ve atlı cirit gösterileri yapılmış, *koşun koşun piyadelerin* yarışları izleyenleri hayran bırakmıştı.[43] Osmanlı saray teşkilatında XVI-XVIII. yüzyıllar arasında 30-150 arasında peyk bulunmuştur. Küçük yaşlardan itibaren planlı ve artırmalı koşu antrenmanlarıyla spor hayatına katılan ve özel bir seçme sınavında yeteneklerini ispatlayarak yüksek ücretlerle göreve kabul edilen peykler, sahip oldukları uygulama tekniklerinin yanında bilgi ve kültür düzeyleri bakımından seçkin bir sporcu grubunu oluşturmakta iken,[44] bu teşkilat 1828 yılında kaldırılmıştır.

Alay Topu Oyunu

Geçmişi Hunlara dayanan ve buradan Çin'e, Hindistan'a ve nihayet Avrupa'ya yayılan top oyunu, çember şeklinde çizilmiş çizgi üzerinde dizilen kız ve erkek çocukların karışık oynadığı bir oyundur. Temel malzemesi, temizlenmiş ve kurutularak şişirilmiş sığır işkembesidir. Kurala göre, topu çizgiden dışarı çıkaran veya yere düşüren oyun dışı kalırdı. Türk göçleriyle birlikte Batı'ya geçen top oyunu İstanbul'da biraz biçim değiştirmiştir. Zira Hz. Hüseyin'in Kerbela'da başı kesildikten sonra top gibi oynandığı inancından dolayı, yuvarlak cisimlere ayakla vurularak oynanan oyunlar Osmanlılar tarafından benimsenmemiş, hatta çevgan da bu yüzden terk edilmiştir. Bununla birlikte sarayda "alay topu oyunu" oynanmıştır. Klasik top oyunundan farklı olarak bu oyunda sığır işkembesinden yapılan top yerine, içine kar keçesi doldurulmuş yuvarlak ve el ile tutulacak büyüklükteki toplar kullanılmıştır. Öte yandan rakip oyuncular çember şeklinde değil, karşılıklı dizilmekte idiler. Takımlardan her birine "alay" denirdi. Genel olarak alaylardan birisi akağalardan, diğeri harem ağaları veya Enderun'daki koğuşların personelinden oluşurdu. Oyun padişahın huzurunda Topkapı Sarayı'ndaki meydanlarda ya da binişlerde oynanır, bitiminde galip gelen taraftan bir oyuncu şarkı söylerdi. Ayrıca Enderun'a öğrenci yetiştiren Galata ve İbrahim Paşa saraylarındaki öğrenciler de

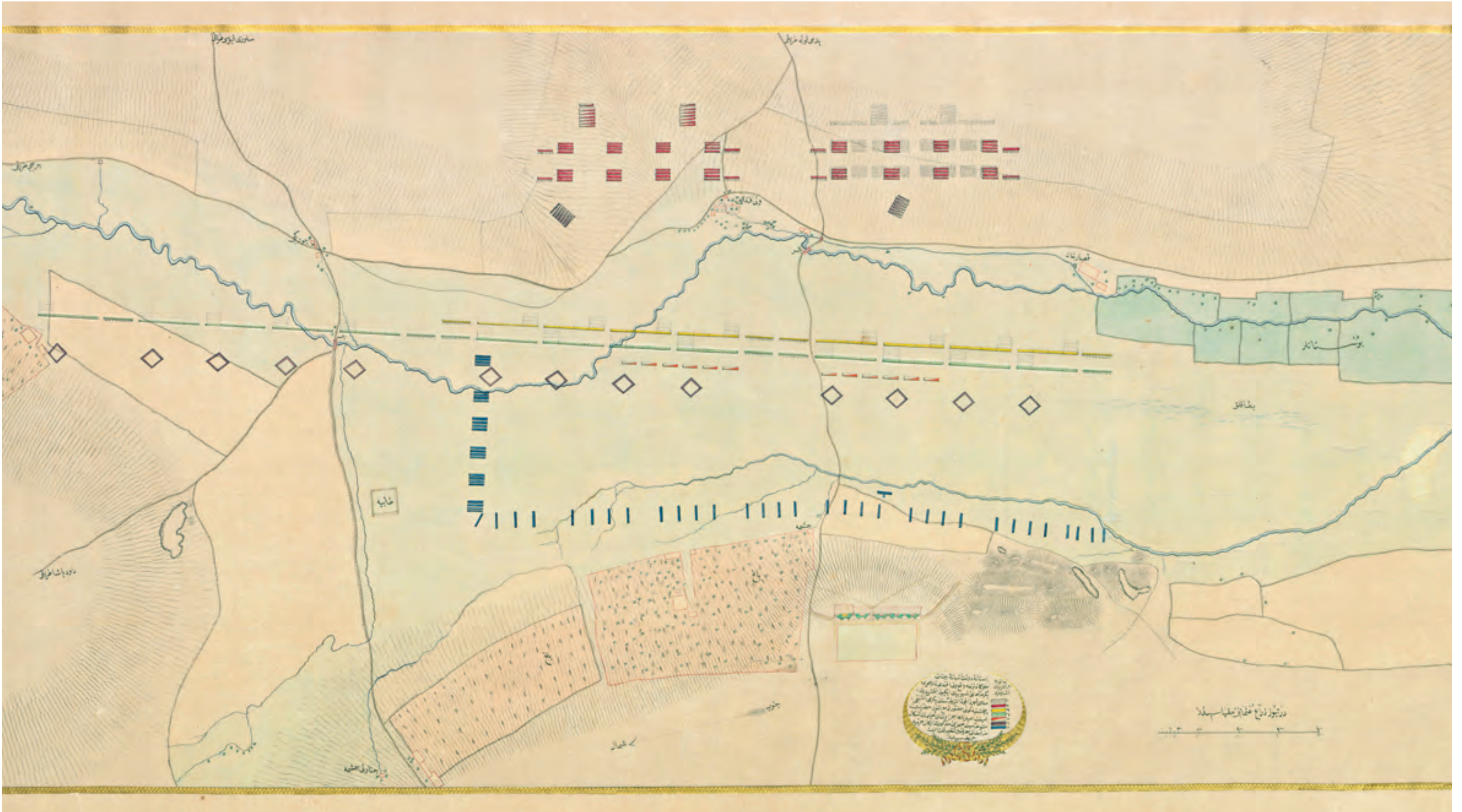
gidiş-dönüş, 18 Alman mili uzunluğuna eşitti. Peykler geri döndüklerinde oturmalarına izin verilmemiş, gece yarısına kadaryürümeye devam etmişlerdi. Koşu sırasında peyklerin üzerine ara sıra su serpmek ve karşılarına çıkan engelleri temizlemek amacıyla atlılar görevlendirilmişti. Yarış Atmeydanı'nda sona ermiş, davullar zurnalar eşliğinde gelene geçene şerbet sunulmuş, yarışçılara sadrazam tarafından para ve ipekli giysiler hediye edilmişti.[41] İstanbul'da düğün, merasim ve elçi kabullerinde de yaya koşusu düzenlenirdi.

41 Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, c. 2, s. 596-597.

42 Râşid Mehmed, *Târih*, İstanbul 1282, c. 5, s. 449.

43 Çelebizâde İsmail Âsım, *Târih*, İstanbul 1282, s. 177.

44 Yıldıran, "Peykler", s. 652.

16- Veli Efendi Çayırı'nda padişahın huzurunda düzenlenen at yarışlarının planı (23 Kasım 1848) (İÜ, Nadir Eserler Ktp., Haritalar Bölümü)

ikindi ile akşam arasındaki ders dışı süreyi top oynayarak değerlendirirlerdi.[45] İncili Köşk'te 1817 Mart'ında oynanan bir saatlik tomağın ardından top oyununa karar verilmiş, galibiyet şarkısını da Hızır İlyas Ağa söylemiştir.[46]

At Yarışları

Savaşa hazırlık ve eğlenme amacıyla yapılan at yarışlarından özellikle ikincisi, düğünlerin ve şenliklerin başlıca eğlencelerinden biriydi. Yarışlar uzun mesafe koşuları şeklinde yapılırdı. Örneğin 1675 şenliklerinde üç, dört ve altı saatlik olmak üzere üç ayrı yarış düzenlenmişti. Koşularda davul zurna çalınır; dereceye girenlere ödüller verilirdi. Uzun mesafe koşan atlar semiz ve en iyi cins hayvanlardan seçilirdi. Düğünlerde ve elçiler onuruna düzenlenen şölenlerde at yarışı yaptırılması III. Selim'e kadar devam etmiş; II. Mahmud devrinde bu uygulamaya da son verilmiştir.

Düzenli ve günümüzdeki anlayışa uygun at yarışlarının başlaması Sultan Abdülaziz devrindedir. Bunda, güreşe olduğu kadar ata binmeye de tutkun olan Sultan Abdülaziz'in at sevgisinden yararlanan devlet erkânının talepleri etkili olmuştur. *Cerîde-i Havâdis*'in 24 Nisan 1864 tarihli sayısındaki *Dersaadet'te İcrâ Olunacak At Yarışlarına Dair Komitesi Tarafından Gelen İlannâme-i Mahsûs*'ta, padişahın isteği üzerine üç hafta sonra düzenlenecek yarışların programı yayımlanmıştır. Buna göre birinci gün beş türlü yarış yapılacaktı. Bunlar 25 lira ödüllü esnaf yarışı, kılıç ödüllü asâkir-i şâhâne yarışı, 250 lira ödüllü mükâfat-ı hümayun yarışı, Beyoğlulu kadınlar tarafından düzenlenen 50 lira ödüllü yarış ve 20 lira ödüllü sipahi yarışı idi. İkinci gün yarışları ise, Rumeli yarışı, rahvan yarışı, devlet erkânı tarafından verilecek olan 150 lira ödüllü yarış, jokey kulübü yarışı, geştügüzâr atları yarışı ve çit atlatma kategorilerinde yapılacaktı. Son gün ise dört etapta yarış düzenlenecekti. Yarışacak atların boyu ve kilosu, katılım şartları ve diğer hususlar ayrı ayrı izah edilmiştir.[47]

İç ve dış sorunların iyice büyüdüğü II. Abdülhamid döneminde birçok spor gibi at yarışları da toplumun gündeminden uzaklaşmıştı. Meşrutiyet'in ilanından sonra, yarışları canlandırmak ve bu arada at neslini ıslah etmek düşüncesiyle Mahmud Şevket Paşa'nın girişimiyle 1911 yılında Islâh-ı Nesl-i Feres Cemiyeti kuruldu. Balkan savaşlarına rağmen, Veliefendi Çayırı'nda at yarışları düzenlendi. Yarışlar Veliahd Yusuf İzzeddin

45 Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 620-622.

46 Hızır İlyas, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat,* s. 134.

47 *Cerîde-i Havâdis*, nr. 1190 (7 Zilkade 1280).

İSTANBUL NİŞAN TAŞLARI

ŞİNASİ ACAR*

Osmanlı Devleti'nde spor, teorik ve pratik yönleriyle bilimsel biçimde ele alınan bir tür "savaş eğitimi" olarak kabul görmüştür. Spor eğitimi saray okullarında, her spor türünün kendine özgü tekniğini öğretme, uygulatma ve birbiriyle kıyaslama yöntemine dayalı bir sistem çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Her eğitim dalının ayrı yönetmelikleri, çalışma alanları ve yarış meydanları vardı. Üstelik sportif alandaki bilgi, emek ve başarı, hak ettiği ölçüde ödüllendirilmekteydi. Saray sporlarının başlıcaları güreş, cündîlik (binicilik), okçuluk, cirit atıcılığı, tüfekle atıcılık, topuz atma, lobut fırlatma ve mızrak atma olarak sıralanabilir. Padişahlar da bu sporlarla uğraşanları teşvik ettikleri gibi, bunlardan birini ya da birkaçını bizzat yapmıştır.

Sportif okçuluğun iki ana türü vardır: hedef okçuluğu ve menzil okçuluğu.[1] Menzil okçuluğunda, oku olabildiğince uzağa atmak esastır. Osmanlı Devleti sınırları içinde yalnızca bu amaca ayrılan ve bir vakıf kurumu olarak çalışan ok meydanları vardır. Bunların en eskileri Bursa ve Edirne'de olup XV. yüzyıl başlarında kuruldukları sanılmaktadır. İstanbul ok meydanının kuruluşundan sonra -özellikle Sultan II. Bayezid (1481-1512) ve Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde- menzil okçuluğuna duyulan ilgi giderek artmış ve imparatorluğun belli başlı bütün kentlerinde ok meydanları tesis olunmuştur. İstanbul ok meydanı fetihten hemen sonra, Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) emriyle "gazilerin ve halkın ok atması ve sefer zamanı topluca dua okunmak için" müstakil vakıf olarak kurulmuştur. Bununla beraber tarih eserlerinde başka mahallerin de menzil okçuluğu için kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur.

Menzil okçuluğuna heves eden kişinin, mutlaka bir ustaya çırak olması gereklidir. Ustası nezaretinde sürekli çalışarak gerekli eğitimi gören ve atış yöntemlerini kurallara uygun olarak öğrenen çırak en az 900 geze (547 m) pişrev oku ve 800 geze (486 m) azmayiş oku atar hâle gelince, bu başarısını tanıklar önünde yineleyerek "kabza alma"ya hak kazanır.

1- Sultan III. Selim adına dikilen Topkapı Sarayı İkinci Avlu'daki 1790 tarihli nişan taşı

2- Sultan III. Selim'in Teşvikiye Camii bahçesindeki nişan taşı

* Araştırmacı

1 Hedef okçuluğunu, hem yazımızın içeriğini ilgilendirmediğinden hem de elinizdeki eserde yer alan Kemalettin Kuzucu'nun "İstanbul'un Spor Tarihi ve Mekânları" isimli makalesinde değerlendirildiğinden bu yazıda ele almayacağız.

17- Kâğıthane harasında yetiştirilen cins atlar (Yıldız Arşivi)

Efendi, Sadrazam, nazırlar ve şehzadeler ile büyük bir halk kitlesi tarafından seyredildi. 1913 Kasım'ında ise, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Edirne'de kuracağı Darüleytam yararına yarış düzenlendi. Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti'nin düzenlediği altı yarış, basında geniş biçimde ele alınmıştı. *İdman* dergisinde fotoğraflarla desteklenen uzun makalede, yarış mekânının tasviri, katılımcılar ve topluluğun heyecanı ile birinci yarış için şunlar yazılmıştı:

> Veliefendi Çayırı, ileride sarf olunacak mühim bir yekûn ile, at koşuları için pek müsait bir mevki. İstanbul ile koşu yerinin uzaklığı ve havanın hissedilir derecede soğuk olması neticesi olarak kalabalık az idi. Mamafih günün büyüklüğünü 'Sonbaharın At Koşusu' gününü idrak eden spor meraklıları yarışta hazır bulunuyordu. Veliahd-ı saltanat Yusuf İzzeddin Efendi hazretleriyle Şehzâde Ziyâeddin, Ömer Hilmi, Fuad, Cemâleddin efendiler hazerâtı koşu mahallini teşrif eylemişlerdi. Bilhassa o günü kendileriyle şeref-yâb olduğumuz Cemâleddin Efendi hazretleri spor için pek çok heves ve heyecan gösteriyorlardı. İtalya'daki koşulardan, Avrupa'da spora verilen ehemmiyetten pek ciddi bahsettiler. İstikbâlin yüksek bir zâbit ve sporcusu olduğu için o günü kalbimizde pür-ümîd levhalar belirdi. Sonra birçok Türk hanımı yarış mahallinde isbât-ı vücûd etmişti. Bütün vükelâ-yı devlet hazır bulunuyordu. Müşir Osman Paşa, Keçecizâde İzzet Fuad Paşa, Pertev Paşa ve daha birçok ümerâ-yı askeriyye ve mütekâidîn yarış mahallini teşrîf etmişti. Hakem heyetinde Seryâver Salih Paşa, Süvari dairesi reisi Faik Paşa, Baytar kolağası Cemal Bey bulunuyordu. Yarışı tertîb eden komite hakkında sitâyişten başka bir şey söylenemez. Yarışlar heyet-i umûmiyyesi itibarıyla büyük bir ibtizâm-ı tâmm içinde icrâ edildi. Mevkiler muntazam bir sûrette tefrîk edilmiş. Muhtelif mevkilerden yarışları aynı derecede temaşâ etmek kâbil idi. Her sınıf seyirci için pavyonlar ile iyi bir büfe ve muzıka mahalli inşası, etrafının muhafazasıyla Veliefendi yarış mahalli pek muntazam bir hâle ifrağ edilmiş olur. İnsan kalabalığı bazı mevkilerde çok, bazı mevkilerde az, sabırsızlıkla kaynaşıyordu. Muzıkaların terennümâtı arasında ilk yarışa ibtidâr etmek üzere, on altı zâbit sıra ile hârice çıktılar. Yarış, formalı binen zâbitâna mahsus, bilâ-tefrîk cins-i mîrî hayvanlarla düz yarıştı. Şimdi herkes tarafından iddialar, münakaşalar başlıyordu. 1:15'te müsâbıklar mevkilerinde bulunuyorlardı. 1:25'te hakem kulesinden zil çalındı, flamalarla hareket işareti verildi. Bir dakika sonra da pek müdhiş bir tablo karşısında mebhût bir sükût başladı. Müsâbıklar pür-heyecan bir koşu ile toz bulutlarının arasından karışarak geçtiler. Şimdi uzaklarda tek tük bîtâb koşanlar ve ilk adımda yekdiğerini geçmeye müheyyâ atılanlar karşısında meraklı bir sükût ile bekleşiliyor. Bazı zevât tâli' numerolarıyla rakiplerini süzüyordu. Ve nihayet Süvari Mülazımı Celal Efendi'nin Jipzip isimindeki al atı 2200 metre mesafesi olan sahayı 3 dakikada kat' ederek birinci geldi. Celal Efendi, arkadaşlarının ellerini sıkarken Jipzip'in menâkıbını

Belli usullere göre yapılan "icazet" (izin) töreni sonunda kabza alan "pehlivan" (sporcu), Okçular Tekkesi'ndeki (o dönemin federasyonu) sicil defterine kaydedilir ve "defterli" (lisanslı okçu) olurdu.

Menzil atışları rüzgârla aynı yönde yapılır. Bu nedenle menziller, atıldığı rüzgârın adıyla söylenir. Her okçunun arzusu, meydanda adının anılmasını sağlayacak bir rekora ve nişana, bir "menzil taşı"na sahip olmaktır. Ancak, kabza alan okçunun yeni menzil açabilmesi tekkenin iznine bağlıdır. Her 900 gez ok atana menzil açma izni verilmez. Böyle bir istek geldiğinde, mevcut menzillerde mesafenin ulaşılamayacak denli uzağa varmış olup olmadığına bakılır; atılmak istenen yönde yeni bir menzile gerek bulunup bulunmadığı, başka menzillerle karışıp karışmayacağı, menzilin meydan sınırlarını aşıp aşmayacağı araştırılır ve varılan karar istekliye bildirilir.

Menzil açma iznini alan okçu, önce atış yapacağı yere bir "ayak taşı" diktirir. Menzil taşlarıyla karışmasın diye bu taşlar çoklukla birkaç karış yükseklikte olur. İstek sahibi elverişli rüzgâr estikçe buradan atış yapar. Pişrev okunu 900 gezden, azmayiş okunu 800 gezden aşırı atarsa, attığı yere bir "ana taşı" diktirir. Ana taşı, menzilin esas yönünü belirler; bundan böyle ok atışı daima ana taşı doğrultusunda yapılacaktır.

Daha önce dikilmiş bir menzil taşını aşarak (ondan daha uzağa atarak) rekor kırmaya "menzil almak" ya da "menzil bozmak" denir. İstekli okçunun bunun için de tekkeden izin alması gerekir. Aynı menzil için izin alan okçular, belirlenen günde, yine usullere uygun olarak ve kararlaştırılan tek sayıda ok atarlar. Atışın yapıldığı ayak taşında en az iki "ayak şahidi" bulunur. Atılan okun değerlendirilebilmesi için, ana taşından sağa ya da sola 30 gezden (18 m) fazla sapmamış olması gerekir. Ana taşın yakınında, okun düşebileceği yerde "havacı" denilen gözcüler yer alır. Menzil alınmış ise, okun saplandığı yer biraz kazılıp çakıl doldurularak işaretlenir ve altı ay içinde taşı dikilir. Menzil taşları çoğu kez mermerden sütun biçiminde yaptırılır. Atış yönüne bakan kitabesine okçunun kimliği, mesleği, atış uzaklığı ve o günün tarihi yazılır.

"Defterli" okçuların Okmeydanı dışında bir yerde, çoklukla bir mesire yerinde, birbirini geçmek için toplanıp yarışmalarına "ok koşusu" denilmektedir. Burada amaç, o günkü yarışmada oku en uzağa atarak, konulan ödülü almaktır. "Nişan taşı", esas itibarıyla ok koşularında kırılan önemli bir rekorun unutulmaması için dikilen taş olmakla birlikte, genel olarak menzil taşları için de bu terim kullanılmaktadır. Padişahlara, vezirlere ve ileri gelenlere ait nişan taşları, döneminin zevkini yansıtan birer anıt görünümündedir.

Atış sporlarında uzaklık ölçü birimi olarak genellikle "gez" kullanılmakla birlikte, manzum kitabelerde şiirin vezni gereği kimi yerde "hatve" ve "adım" sözcükleri de kullanılmaktadır. Sultan II. Mahmud'un açtığı 1.215,5 gezlik (738,31 m) "Sultan II. Mahmud Menzili"nin günümüze ulaşabilen ayak taşı ve ana taşı arasında yapılan ölçümde 1 gezin 60,74 cm'ye eşdeğer olduğu saptanmıştır.

Tüfek atışlarında hedef olarak genellikle içi su dolu bir testi kullanılmakta, kimi zaman da tavuk veya devekuşu yumurtasına atış yapılmaktadır. Bu atışlar -çevreye zarar verilmemesi için- Gülhane, Ihlamur, Yıldız, Levent, Ayasağa (Maslak), Kâğıthane, Çamlıca, Göksu gibi bir zamanlar mesire yeri olan kırlık alanlarda gerçekleştirilmiş ve ok atışlarında olduğu gibi, rekor

3- Sultan III. Selim'in atış yaptığı çakmaklı kale tüfeği (TSM, nr. 1/1686)

kıranlar için nişan taşları dikilmiştir. Günümüzde nişan taşları çoğunlukla Okmeydanı ve çevresindeki mahallelerde yer almaktadır. Bu atışlar iki şekilde düzenlenmektedir: İlkinde atıcı, belirli uzak bir mesafeye hedefi koyup vurmaya çalışmakta, başarabilirse taş dikmektedir. İkincisinde birden fazla atıcı vardır, aralarında bir yarış söz konusudur. İlkinde olduğu gibi yine belirli bir uzaklığa hedef konulup vurulmaya çalışılmakta, vuranlar arasında, hedef giderek daha uzağa çekilerek yarış sürdürülmektedir. En uzaktan hedefi vuran kişi yarışı kazanmaktadır. Dikilen taşın kitabesinde bütün

18- Bahriye Mektebi talebeleri yüzme talimi yaparken (İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 73)

anlatıyordu. Jipzip evvelki sene yine müsabakada birinci gelmiş ve geçen 328 Teşrînievvel'inin altısında muharebe meydanında vurulmuş, bu sene garip bir tesadüfle yine 6 Teşrînievvel'de yarışta birinci gelmiş. O vakit o şanlı Jipzip bütün nazarlarda büyüdü ve onun gazasına, bugünkü muvaffakiyetine dualar, tebrikler yağdırıldı. Süvari Mülazımı Memduh Efendi'nin Kısmet ismindeki kır atı da 3 dakika 3 saniyede ikinci gelmiştir.[48]

At yarışları İstanbul'un sosyal hayatına yeni bir incelik katmıştır. Yarışlar önemli kişileri bir araya getirmekte, yarışları izleyen kadınlar ön sıralarda oturmaktaydı. Bu durum bazı yeni davranış kurallarının belirmesini de beraberinde getirmiştir.[49] Sipahi Ocağı, İstanbul'un işgaline kadar düzenli biçimde at yarışları tertip etmişti. Birkaç yıllık duraklama devresinden sonra Akif Bey'in 1924 yılında Sipahi Ocağı'nı yeniden faaliyete geçirmesiyle Veliefendi yarışları tekrar başladı. Türkiye'de aralıksız en uzun süre yapılan spor olan at yarışları, günümüzde birçok büyük şehirde olduğu gibi İstanbul'da da Türkiye Jokey Kulübü bünyesinde sürdürülmektedir.

Yüzme ve Su Sporları

Yüzme

Okçularla ilgili nizamnamede, iyi bir kemankeşin aynı zamanda ata binmeyi ve yüzmeyi de öğrenmesi gerektiği vurgulanmıştı. Bu uyarı, Hz. Muhammed'in "Çocuklarınıza yüzmeyi ve ok atmayı öğretiniz." hadisine de uygun düşmekteydi. Evliya Çelebi'nin, Kâğıthane şenliklerinde yüzme yarışlarının yapıldığını belirtmesi, bu sporun İstanbul'daki geçmişini yaklaşık olarak ortaya koymaktadır. İstanbullular Kumkapı ve Salacak sahillerinde deniz banyosu yapmakta ve bunu bazen yarış havasına sokmaktaydı. Yüzme yarışları leventler arasında da yaygındı. Kendisi de iyi bir yüzücü olan Barbaros Hayreddin Paşa, leventlerin boş zamanlarını yüzerek değerlendirmiştir. Antrenmanlarda hayvan tulumlarından faydalanılırdı. Yüzme sporunda sürekli yüzmekten ziyade, su üstünde kalma becerisi önemli sayılmaktaydı.[50] II. Mahmud döneminde deniz hamamı (plaj) anlayışının yaygınlaşmasıyla birlikte yüzme sporu daha sistemli hâle gelmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı açılan deniz

48 "Sonbahar At Yarışları", *İdman*, nr. 10 (14 Teşrinisani 1329), s. 144-145.

49 Nevin Meriç, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi*, İstanbul 2000, s. 388.

50 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor,* s. 126-128.

yarışmacılardan ve hedefi vurdukları mesafelerden söz edilmekte ve tarih verilmektedir.

Nişan taşlarındaki kitabelerin içeriğinden tüfek atışlarında 454 gezden (276 m) tavuk yumurtası, 1.155 gezden (702 m) devekuşu yumurtası ve 1.361 gezden (827 m) testi vurulduğu anlaşılmaktadır. Bu rekorları, günümüzün modern tüfekleriyle bile gerçekleştirmek kolay değildir. Hedefini vuramayan şahsın -eğer atıcı bir padişah ise- zarif dizelerle teselli edilmesi edebiyat tarihimize parlak nişanlarının dikilmesine vesile olmuştur. Nitekim II. Mahmud'un attığı bir kurşunun testiye isabet etmemesi üzerine dönemin önemli bir kalemi şu muhteşem satırları inşa etmiştir:

Padişahım sanma kim urmaz nişân-ı kurşunun
Mâhı çâk eyler tüfengin girse mihrin koynuna
Satvet-i şâhâneden bî-çâre desti havfedüp
Belki kurşun işlemez bir muska takmış boynuna

Okçuluk ve tüfekle atıcılık nişan taşları dışında, sportif anlamda top atışı (Kâğıthane'de), topuz atma (Gülhane Meydanı'nda) ve lobut fırlatma (Topkapı Sarayı'nda) için de birer nişan taşı bulunmaktadır. Okmeydanı'nda bir zamanlar sayıları 300'ü bulan nişan taşlarından ancak 40 kadarı günümüze ulaşabilmiştir.

Okmeydanı'nda Keçecipîrî Mahallesi'nde, Ufuk Sokağı üzerinde bulunan taşın XIX. yüzyıl sonlarında basılmış kartpostaldaki eski ve bugünkü durumları görülüyor (Resim 4). Kaidesi 78x78 cm, gövdesi 50x50 cm olan mermer taşın yüksekliği 6,10 m'dir. Taşın tepesi Barok üslupta yapılmış meşale ve ok kuburlarıyla süslüdür.

Okmeydanı'nda Piyalepaşa Mahallesi'nde, Okçular Çeşme Sokağı

4- Sultan II. Mahmut Menzili'nin ana taşı: Okmeydanı'nda Keçecipîri Mahallesi'nde, Ufuk Sokağı üzerinde bulunan taşın XIX. yüzyıl sonlarında basılmış kartpostaldaki eski ve bugünkü durumları.

5- Sultan II. Mahmut Menzili'nin ayak taşı: Okmeydanı'nda Piyalepaşa Mahallesi'nde, Okçular Çeşme Sokağı ile Şenay Sokağı arasında. Yüksekliği 1,40 m ve dalgalı kenarlı dairesel tabanın dıştan dışa çapı 3,80 m'dir.

ile Şenay Sokağı arasında bulunan mermer taşın çapı 33 cm, yüksekliği 1,40 m ve dalgalı kenarlı dairesel tabanın dıştan dışa çapı 3,80 m'dir (Resim 5).

Topkapı Sarayı'nın güney tarafında yer alan Gülhane Meydanı'nda bulunan nişan taşı (Resim 6), padişahın 434 gezden (264 m) tavuk yumurtasını tüfekle vurması

6- Sultan III. Selim'e ait, Topkapı Sarayı'nın güney tarafında yer alan Gülhane Meydanı'nda bulunan nişan taşı (Lahana Abidesi)

üzerine dikilmiştir. Mermer taşın gövdesi 36x36 cm kare kesitli olup 4,50 m yüksekliğindedir. Kitabe dışında kalan yüzleri, kabartma gül dalları ve güllerle bezenmiştir. En tepeye, kenarları tırtıllı tabak içine konmuş koca bir lahana yontulmuştur. Yekpare taş bütünüyle estetik ve fevkalade zariftir.[2]

2 Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. M. Şinasi Acar, *Osmanlı'da Sportif Atıcılık ve Nişan Taşları*, İstanbul 2013.

19- Tarabya'da düzenlenen kayık yarışı (*Mâlûmât*)

hamamlarının sayısı 60'ı geçmişti. Bu sırada Mekteb-i Sultanî'de görev yapan Fransız muallim Moiroux'un öğrencilerini yüzme konusunda eğitmesi, bu spora alakanın artmasına sebep oldu. Kadınlarla erkeklerin birlikte denize girme modasını, işgal döneminde İngiliz ve Rus aileler başlattı. Yüzmeyi düzenli spor hâline getiren ilk kulüp ise Fenerbahçe'dir.

Kısa mesafeli yüzme yarışları Cumhuriyet'in ilanından birkaç hafta önce başlamış, 1928'de İstanbul Yüzme Şampiyonası düzenlenmiştir. Fenerbahçe ve Galatasaray'ın ardından Moda, Beykoz, Yüzme İhtisas ve İstanbul Susporları kulüpleri yüzme dalında başarılar elde ettiler. Balkan Yüzme Şampiyonası çeşitli yıllarda İstanbul'da yapıldı. Türk yüzücüler uzun mesafeli (maraton) yüzme yarışlarında ülke ve dünya ölçeğinde başarı getirince, 1965 yılında İstanbul'da Marmara Yüzme Maratonu adıyla geleneksel bir yarış başlatıldı. İki yıl sonra uluslararası nitelik kazanan yarışmanın adı 1972'den itibaren Uluslararası İstanbul Yüzme Maratonu olarak değiştirildi. 1999 yılında ise Avrupa Yüzme Şampiyonası İstanbul'da gerçekleştirildi. Bu arada yüksekten atlama ve tramplenle atlama türleri yaygınlaştı.

Kayık

İstanbul'da su sporlarının geçmişi III. Murad (1574-1595) devrine dayanmaktadır. Padişahın emriyle Veziriazam Sinan Paşa tarafından sarayın Ahırkapı İskelesi yakınında denize bakan surların üzerine Mimarbaşı Davud Ağa'ya inşa ettirilen kasrın açılışı için düzenlenen 1591 Haziran'ındaki şenlikler kapsamında kayık yarışları yapılmıştı. Ödüllerin konduğu ve çoğu veziriazam, vezir, yeniçeri ağası ve rikab-ı hümayun ağalarına ait 25 kayığın katıldığı yarışı Veziriazam Sinan Paşa'nın kayığı kazanmış, Serdar Ferhad Paşa'nın kayığı ikinci olmuştu. Şenliklerin üçüncü gününde ise denizde peremeler yarışmıştı.[51] Avrupai su sporlarının başlaması Tanzimat'tan sonradır. Sultan Abdülaziz, 1862 Ağustos'unda kaptan paşanın nezareti altında Büyükdere'de kayık yarışı düzenletmiş, sekiz dalda yapılan yarışlara kotralar, yelkenli sandallar, piyade kayıkları, dört ve altı kürekli sandallar ve pazar kayıkları katılmıştı. II. Abdülhamid devrinde bir süre ara verilen kayık yarışlarına 1898'de yeniden başlandı. Büyükada'da yapılan yarışa 500-600 davetlinin yanı sıra, halk da büyük bir katılım göstermiş, Büyükada ve Heybeli

51 Selânikî Mustafa Efendi, *Târih*, İstanbul 1281, s. 291.

20- Büyükada'da tertip edilen kayık yarışı (*Mâlûmât*)

Ada'nın sahilleri kadın ve erkek seyircilerle dolmuştu. Denizdeki araçlar bayraklarla donatılmıştı. Adalardaki kalabalığı doğal olarak nitelendiren *Tercümân-ı Hakîkat*, "İğne atılsa yere düşmeyecek bir hâlde idi." deyimiyle ifade ettiği karadaki izdihamı hayretle karşılamıştır. Araçlarının türlerine göre 15 yarış yapılmış ve kazananlara ödüller verilmişti. Yarışları Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve İran elçileri de seyretmişti.[52]

Kürek

Osmanlı döneminde, su üzerinde karşıdan karşıya geçmek amacıyla veya varlıklı ailelerin eğlence aracı olarak kullandıkları kayık gezintileri, kürek sporunun temelini oluşturmaktadır. Bunlar yarışa özgü tasarlanmış kayıklar olmayıp, genellikle uzun kürekli ve ağır gezinti kayıklarıydı. XIX. yüzyılda kürek yarışlarının yapıldığı bölgeler Beykoz, Kadıköy ve Moda sahilleriydi. Balkan savaşlarından sonraki barış sürecini desteklemek amacıyla 1913 yılında Donanma Cemiyeti'nce Moda Koyu'nda düzenlenen kürek yarışlarına Fransız, İtalyan, Alman ve Amerikan filikaları katılmıştı. Yarışlara Türk kulüpleri katılmamıştı, ama Galatasaray ve İstanbul sultanîleri öğrencileri yabancılardan aldıkları teknelerle yarışmışlardı.[53] Yarışları Sultan V. Mehmed Reşad da seyretmişti. Kürek sporunu ilk benimseyen kulüplerden Fenerbahçe, daha 1914 yılında Kuşdili'ndeki tesislerinde bir kayıkhane yaptırdı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İstanbul'daki İngiliz ailelerin varlıklarına el konulduğunda, bunların yelken ve kürek sporlarına ait tekneleri de devletin eline geçmişti. Bu tekneler Türk spor kulüplerine dağıtıldı. Böylece kulüpler kürek ve yelken sporlarını başlatmış oldular. Donanma Cemiyeti'nin 1917'de Heybeliada'da düzenlediği Sultan Reşad Kupası'nı Fenerbahçe kazandı.[54]

İmparatorluğun dağılmasıyla birlikte kürek sporu da gerilemişti. Ancak 1921 yılında Türk sporu adına gurur verici bir gelişme yaşanmış; Stockholm sefiri Asım Turgut Bey'in 12 yaşındaki oğlu Demir Turgut, geleneksel Atter-Sea yarışlarında gençler kategorisinde birinci gelmişti. Böyle bir organizasyonda bir Türk sporcunun yurtdışında ilk kez kupa kazanması, Türk sporunun geleceğine dönük umutları artırmıştı. Küreğe Cumhuriyet'in ilk yıllarında Fenerbahçe-Galatasaray çekişmesi damgasını vurdu. Ancak bu çekişme söz konusu sporun bayanlar ağırlıklı olmak üzere geniş kitlelere yayılmasını sağlaması açısından hayırlı sonuç doğurmuştur.

Yelken

Spor konusunda durgun geçen Balkan savaşları yıllarının ardından Türkiye'ye giren çağdaş sporlardan olan yelken, İngilizlerin Moda, Büyükada ve Bakırköy'de yelken kulüpleri kurmasıyla başladı. Kulüpler 1913 yılında ilk yarışı düzenlediler. 1932'de İstanbul'da ilk resmî yelken yarışması yapıldı. 1936'da Türkiye'yi ziyaret eden İngiltere Kralı VIII. Edward onuruna Moda Koyu'nda

52 *Tercümân-ı Hakîkat*, nr. 1027/1227 (10 Rebiülahir 1316).

53 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor*, s. 347.

54 Cem Atabeyoğlu, "Spor-Osmanlı'dan Günümüze", *DBİA*, VII, 42.

düzenlenen su sporları ve yelken yarışlarını İngiliz kral ile Mustafa Kemal birlikte seyretmişlerdi. 1937 yılına kadar yelkenciler kendi teknelerini kullanırken, bu yıl Denizcilik Bankası kulüplere tekne hediye etmiştir. Yelkende ihtisaslaşma adımları 1952'de İstanbul, 1956'da Marmara yelken kulüplerinin kurulmasıyla atıldı. 1956'da geleneksel Piri Reis Kupası yarışları başladı. 1968'de Balkan Yelken Şampiyonası ilk kez İstanbul'da yapıldı.[55]

Sutopu

II. Meşrutiyet'ten sonra başlayan sutopunun öncüleri Galatasaray ve Fenerbahçe kulüpleridir. Bilinen ilk sutopu karşılaşması 1910 yılında Bakırköy sahilinde Galatasaray ile Bakırköy arasında yapıldı. İmparatorluk döneminde pek fazla tutunamayan sutopu, ancak 1930'larda hareketlenebildi. İlk resmî sutopu şampiyonası 1931 yılının Temmuz ayında Büyükdere Lido Deniz Havuzu'nda yapıldı. Beylerbeyi'ne 8, Beykoz'a 5 ve Bahriye Mektebi'ne 2 gol atan, ancak hiç gol yemeyen Galatasaray adını birinciliğe yazdırdı. Bu tarihten sonra rekabet Galatasaray ile Fenerbahçe arasında sürdü. Tesis yetersizliğinden dolayı uzun süre denizde yapılan bu spor, 1950'lerden sonra kısıtlı tesislere kavuşabildi. Türkiye'nin ilk kez 1973 yılında katıldığı Şampiyon Kulüpler Şampiyonası'nda ülkemizi İstanbul Yüzme İhtisas Kulübü temsil etti. 1978 yılında kurulan deplasmanlı Sutopu Ligi'nde söz konusu kulüp on yıl üst üste şampiyon olurken, 1987'deki Bayanlar Sutopu Şampiyonası'nı Galatasaray kazandı. Bugün İstanbul'un altı sutopu takımı I. Birinci Lig'de oynamaktadır.[56]

Modern su sporlarından *kano* ve *offshore* ise dar bir çevrede tutunmasına rağmen, göz dolduran sporlar arasına girmeyi başarmıştır.

Modern Sporlar

Atletizm

Atletizm sporları İstanbul'a 1890'larda girmekle birlikte, bu alandaki yarışmaların tertibi II. Meşrutiyet'in ilanından sonradır. Mekteb-i Sultanî'de, özellikle kuruluş yıldönümlerinde okul içi etkinlikler kapsamında jimnastik ve koşu yapılmaktaydı. Selim Sırrı ve Rıza Tevfik beylerin girişimiyle 20 Eylül 1908 tarihinde Tepebaşı Millet Bahçesi'nde düzenlenen halka açık ilk spor konferansında Avrupa'daki atletizm çalışmaları hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiş; bir yıl sonra, Adana ve Halep'te meydana gelen Ermeni saldırılarında zarar gören Türk ve Ermenilere yardım amacıyla düzenlenen programda konserin ardından atletizm ve jimnastik gösterileri yapılmıştı. Atletizmde öncü role sahip Fenerbahçe Kulübü'nce 1913 yılında düzenlenen spor bayramında yapılan 100 ve 800 m. koşularını, ilerleyen yıllarda atletizmin diğer dallarında yapılan müsabakalar izledi. Şark Kulübü'nün 1915 yılında Union Club'da tertiplediği yarışmalara Altınordu, Şark, Beşiktaş ve Fenerbahçe kulüpleri katılmış; futbol, bisiklet ve koşunun yanında, gülle, disk ve cirit atma, uzun atlama yarışları yapılmıştır. Bundan iki yıl sonra Kadıköy İttihad ve Spor Kulübü'nce düzenlenen yarışlar ise, II. Mahmud döneminden beri ilk defa devlet büyüklerinin seyretmiş olmaları açısından önem taşıyordu. Sporcular disk, gülle, cirit ve İsveç tarzı jimnastik dallarında yarışmışlardı. Savaşa rağmen sporda görülen bu canlılıkta müttefik Almanya'nın İstanbul'daki subaylarının teşviklerinin payı büyüktü.[57]

Atletizm, Cumhuriyet devrinde en hızlı gelişen dallardan birisi oldu. Türkiye'nin ilk spor kuruluşları arasında yer alan Atletizm Federasyonu'nun 1922'de kurulması anlamlıdır. 1924 yılında başlayan İstanbul Ferdî Atletizm Şampiyonası hâlen devam etmektedir. Bayan atletler 1926'dan itibaren Taksim Stadı'nda boy göstermeye başladılar. 1930'ların başında üç büyük kulübün dışında Harbiye, Eyüp, Süleymaniye, Kumkapı ve Askerî Liseler kulüplerine mensup atletler mücadelede yer aldılar. Kros ve uzun mesafe koşuları önem kazandı. Balkan Atletizm Şampiyonası 1935, 1940, 1967 yıllarında İstanbul'da düzenlendi. 1937 Ağustos'unda, -daha sonra gelenekselleşecek olan- Türkiye Maraton Şampiyonası yapıldı. Balkan Kros Şampiyonası 1993'te İstanbul'da düzenlendi.[58]

Jimnastik

Türkiye'de Tanzimat'tan sonra görülen "jimnastik" kavramıyla, Avrupa kökenli beden sporları kastedilmiştir. Türk okullarında spor derslerinin okutulması II. Mahmud devrinde başlamış, 1835'te açılan Mekteb-i Harbiye'nin müfredatında Avrupai tarzda riyaziyat-ı bedeniye (jimnastik) dersi de yer almıştı. Sultan Abdülaziz devrinde ise bu dersle alakalı olarak Batı'da yayımlanmış eserlerin çevirisine girişildi. 1869 *Maarif Nizamnâmesi* uyarınca jimnastik dersi bütün rüştiyelerde zorunlu hâle getirildi. 1877'de ise idadilere jimnastik ve eskrim dersleri kondu. Mekteb-i Sultanî'nin beden eğitimi öğretmeni Curel,

55 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor,* s. 429-433.

56 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor,* s. 320-325.

57 Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 666-670.

58 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor,* s. 264-284.

21- Bir jimnastik gösterisi (*Mâlûmât*)

jimnastik dersini zorunlu kılarken, okulda geniş bir de jimnastikhane kurdu. Curel'den sonra Moiroux dersleri devam ettirdi. Bunun yerine atanan Martinetti ise, aletli jimnastiğin tanıtıcısı ve uygulayıcısı oldu.

Jimnastikhanede aletli jimnastik dalında yetişen gençlerden Faik Bey, aynı okula atanan ilk Türk beden öğretmenidir. Türk spor tarihinde ve özellikle atletizmde büyük hizmetleri görülecek olan Faik Bey, 1899'da *Jimnastik yahud Riyaziyât-ı Bedeniyye* adıyla ilk spor tarihi kitabını yazdı.[59] Sonraki yıllarda Mekteb-i Sultanî'deki jimnastik derslerini Faik (Üstünidman) ve Selim Sırrı (Tarcan) beyler verecektir.

Jimnastiğin gelişmesinde, II. Abdülhamid döneminde iyi ilişkiler içerisinde bulunduğumuz Almanya'dan İstanbul'a gelen bir jimnastik grubunun payı büyüktür. 1892 yılında gelen Almanlar jimnastiğin bazı dallarını tanıttılar. Jimnastikhaneler askerî okullara yaygınlaştırıldı, bunlar sabit veya hareketli merdivenler, direkler, balansuvarlar, trapezler, barfiksler, tahta atlar, halterler, gülleler ve daha pek çok aletlerle donatıldı.[60] 1896'da Rumlar tarafından Tatavla Heraklis Jimnastik Kulübü'nün kurulması, Türkiye'de atletizmin gerçek anlamda başlangıcı kabul edilir. 1906 Atina Olimpiyatlarına Osmanlı Devleti'ni temsilen bu kulüpten sekiz sporcu katılmış; Yorgo Alibrantis, 10 m'lik ipe tırmanma yarışmasında 11.4 saniyelik derecesi ile dünya ve olimpiyat rekoru kırarak altın madalya kazanmıştır.[61] 1903 yılında Beşiktaş Bereket Jimnastik Kulübü'nün kurulması, Fenerbahçe'nin 1914'te jimnastikle ilgilenmesi gözde jimnastikçilerin yetişmesini sağlamıştır.

Cumhuriyet devrinde Selim Sırrı Bey, okullarda jimnastiği örgütlemekle görevlendirildi. Aletsiz jimnastik öğrenmeleri için İsveç'e sporcular gönderildi. Beyoğlu, Eminönü ve Kadıköy halkevlerinde Naili Moran ve Mazhar Kazancı gibi ustalar, gençleri jimnastik konusunda eğittiler. 1950 seçimlerinden sonra halkevlerinin kapatılması bu spora büyük darbe indirmiş, jimnastikçiler çalışma salonu bulamaz hâle gelmişlerdir. 1957'de *Aletli Jimnastik Kulübü*'nün, 1960'ta *Jimnastik Federasyonu*'nun kuruluşuyla birlikte jimnastik sporu yeniden, ama daha bilinçli ve kimlikli bir şekilde yürümeye başladı. 1965'te Federal Almanya ve Türkiye millî jimnastik takımları İstanbul'da yarıştılar. 1970'lerden sonra artistik ve ritmik jimnastik dalları gelişme gösterdi. 1984 yılında ilk ritmik jimnastik şampiyonası İstanbul'da yapıldı. 1986'da başlayan Uluslararası Artistik Boğaziçi Turnuvası geleneksel hâle geldi.[62]

59 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor,* s. 365-366.

60 A. Ragıp Akyavaş, *Âsitâne: Evvel Zaman İçinde İstanbul*, Ankara 2000, c.1, s. 89.

61 Hacı Hasdemir, *İstanbul'un 100 Spor Kulübü*, İstanbul 2010, s. 19.

62 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor,* s. 367-372.

22- İlk Türk beden eğitimi öğretmeni kabul edilen Faik Bey ve Galatasaray Lisesi'ndeki talebeleri

Futbol

Türkiye'de ilk defa 1870'lerde Selanik ve İzmir'de oynanan futbol, İstanbul'da İngilizlerle Ermeni ve Rum gençleri arasında görüldü. Futbolu İzmir'e tanıtan James Lafontaine'nin 1889 yılında İstanbul'a yerleşmesinden sonra futbol burada da oynanmaya başladı. İngilizlerin ardından Kadıköylü Rum ve Ermenilerin kulüpleri Moda Çayırı'nda futbol oynarken, Türk gençleri ise ya gizlice oynamakta ya da onları seyretmekle yetinmekteydi. Türklerin çekincesi biraz futbolun örf ve âdetlere ters düşmesinden, biraz da II. Abdülhamid devri baskısından ileri gelmekte idi. Zira futbol oynayanlar Yıldız'a jurnallenmekte idiler.

Buna rağmen Fuad Hüsnü ve Reşad Danyal'ın başını çektiği bir grup Türk, 1901 yılında Kadıköy'de İstanbul'un ilk futbol takımını kurdular. Hafiyelere yakalanmamak için İngilizce *Black Stocking Football Club* ismi verilen kulübün forması kırmızı-beyaz, çorapları ise siyahtı. Rumlarla Papaz Çayırı'nda karşılaştıkları maçta beş gol yiyen kulüp, futbol meraklılarını hüsrana uğratmıştı. Bununla birlikte maç hafiyelerin dikkatinden kaçmamış, Türk gençlerini "Karşılıklı kaleler kurup Rumlarla aynı elbiseyi lâbis oldukları hâlde top endahtı yaparak talim icrâ etmekte olduklarından..." şeklinde ihbar eden jurnal Yıldız'a ulaşınca, II. Abdülhamid gençlerin her birini farklı bölgelere sürdürmüştü.[63] Fuad Bey'in deyimiyle "sırf Türk neslinden mürekkeb" olan kulüp ilk ve son maçının ardından böylece dağılmış oldu. Sürgünden bir şekilde kurtulan Fuad Hüsnü, futbol tutkusundan vazgeçemeyince İngilizlerin Moda Kulübü'ne girdi. Burada jurnalcilere yakalanmadan Bobby adıyla yıllarca forvet oynadı. Türkiye'nin ilk Türk futbolcusu kabul edilen Fuad Hüsnü, o günlerde kamuoyunun ve siyasi otoritenin futbola bakışını ve faaliyetlerini niçin gizli tuttuklarını 1913 tarihli yazısında şöyle anlatacaktır:

> O devrin ictimâî töhmet, kulübü fesâd ocağı telakki eylediği elemli günlerinde adedi mahdûd bazı gençler sporun câzibesine tutulmuş ve ayakları ilk defa futbol tesmiye olunan topa temas etmiş idi. Spor o devirde mergûb değildi. Birkaç gencin çayırlarda baldırı çıplak top oynaması halkın nazar-ı husûmetini celbeder, ihtiyarlar 'baldırı çıplak' namıyla tevsîm ettikleri futbolistlere fena nazarla bakar, hanımlar hiss-i hicâb ile başlarını çevirir, hanım nineler ise oyuncuların yanından kâh nasihat, kâh tekdir ile geçerlerdi.[64]

1902'de İngilizler ile birkaç İstanbullu Rum

63 Cem Atabeyoğlu, "İlk Türk Futbolcusu ve İlk Türk Futbol Takımı", *Yıllarboyu Tarih*, nr. 10 (1979), s. 54.

64 Fuad, "Bizde Futbol: Mâzi, Hâl ve İstiklal", *Spor Âlemi*, nr. 48-110 (12 Eylül 1329), s. 6.

23- 1911-1912 futbol şampiyonu Fenerbahçe kulübünün heyeti (*Şehbâl*)

tarafından Kadıköy Futbol Kulübü kuruldu. Bir süre sonra aralarında anlaşmazlık çıkınca İngilizler ayrılarak, 1903'te Moda Kulübü'nü kurdular. 1904'te Rumların Elpis, İngiliz sefareti personelinin Imogene kulüpleri ortaya çıktı. Lafontaine başkanlığında 1904-1905 sezonunda ilk defa *Constantinople Football Association League* gerçekleştirildi. Kadıköy, Moda, Elpis ve Imogene takımlarının katıldığı ligin ilk şampiyonu Imogene oldu.

Ali Sami önderliğinde Emin, Asım, Celal, Bekir beylerden oluşan bir grup Mekteb-i Sultanî öğrencisi Ekim 1905'te Galatasaray Kulübü'nü kurdu. Öğrenciler kendilerini gizlemek için kulübe başlangıçta Gloria (Zafer) ve Audace (Cesaret) gibi isimleri teklif etmişlerse de, Galatasaray isminde mutabık kalınmıştı.[65] Bir sorun da forma renginin tespitinde yaşanmıştı. Ali Sami Bey bu güçlüğü nasıl aştıklarını sekiz yıl sonraki makalesinde dile getirmiştir:

> Kulübe bir isim vermek ve gömleğine renk intihâb etmek oldukça müşkül idi. Çünkü o zaman her isimden her renkten bir mana çıkarılırdı. Fakat kulüp oyunlara başlayınca ahali ona Galatasaray namını verdi. O tarihte pek ziyade câlib-i nazar-ı dikkat olması tabiî olan bu ismin tebdîli için sarf edilen mesai akîm kalarak herkes Mekteb-i Sultânî talebesinin kulübüne Galatasaray demekte devam etti. Galatasaray ilk gömleğini beyaz-kırmızı yaptı. Fakat bunda livâ-yı isyan kokusu hissedilir zannıyla gömleği sarı-siyaha ve bilahare -daha parlak olmak için- kırmızı-sarıya tebdîl eyledi.[66]

Galatasaraylıların en büyük emeli Kadıköy'le oynayıp Rumları yenmekti. Ancak maçı 13-0 kaybettiler. Bunun üzerine işlerine daha sıkı sarılan kulüp bir yıl sonra "hâlis bir İngiliz takımı olan Imogene maiyet gemisi efradını Kuşdili Çayırı'nda mağlup etmek suretiyle ilk hakiki ve şanlı galebesini ihrâz ediyor ve Türkler arasında futbol zevk ve hevesi artık tedrîcen İstanbul gençliğinin kalbine doluyordu."[67] Galatasaray 1908-1909 sezonunda, Kadıköy'ü 4-0 yenerek ilk defa İstanbul şampiyonu olacaktır.

İstanbul Ligi'ne katılan ikinci Türk takımı 1907'de kurulan Fenerbahçe'dir. Beşiktaş Bereket Jimnastik Kulübü 1903'te kurulmasına rağmen, futbol dalına kavuşması ancak 1911 yılında Şerif Bey'in Valideçeşme ve Basiret takımlarını birleştirmesiyle oldu. 1907'de Üsküdar'da Anadolu; 1908'de Beykoz ve Vefa, 1909'da Terakki, 1910'da Altınörs, 1911'de Beylerbeyi ve Süleymaniye, 1912'de Hilal Gençlik ve Telefoncular,

65 Vahdettin Engin, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Futbol", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2012, s. 304.

66 Ali Sâmi, "Galatasaray Kulübünün Tarihçesi", *İdman*, nr. 1 (15 Mayıs 1329), s. 9.

67 Abidin Dâver, "Galatasaray Hatıraları", *Spor Âlemi*, nr. 8 (12 Şubat 1336), s. 104.

24- Fenerbahçe İdman Yurdu madalyasının ön ve arka yüzü (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

1913'te Anadoluhisarı ve Maccabi, 1914'te Darüşşafaka, 1917'de Eyüpspor, 1919'da Feriköy, 1920'de İttihad ve Topkapı, 1921'de Kasımpaşa, 1923'te Sarıyer, 1926'da Karagümrük, 1927'de Pendik, 1936'da Alibeyköy, 1940'da Sarıyer, 1946'da Adalet, 1949'da Kartal ve Bakırköy, 1953'te Zeytinburnu, 1990'da İstanbul Büyükşehir Belediyespor kulüpleri kuruldu. Terakki'nin adı 1914'te Altınordu'ya dönüştürüldü. Sultanahmet Sanat Okulu öğrencileri tarafından kurulan Altınörs ve Sanatkarân Gücü kulüpleri ise 1913 yılında birleşerek Turan Sanatkarân Gücü adını almıştı.[68] Galatasaray-Fenerbahçe rekabeti ise, 17 Ocak 1909 günü başlamış, Papazın Çayırı'ndaki karşılaşmayı Galatasaray 2-0 kazanmıştır.

Futbolla siyaset arasındaki ilişki daha bu sporun gelişme çağlarında kendini göstermektedir. Örneğin forma rengi olarak Elpis'in Yunan bayrağının mavi-beyaz renklerini, İstanbul Telefon Şirketi'ni kuran İngiliz teknisyen ve işçilerinin takımı olan Telefoncular Kulübü'nün ise Bizans bayrağının sarı-siyah renklerini benimsemesi düşündürücüdür. Öte yandan Üsküdar Anadolu Kulübü yöneticileri ve futbolcuları, Millî Mücadele yıllarında kayıklarla karşıdan karşıya geçerken yanlarında gizlice taşıdıkları silah ve mühimmatın Anadolu'da Kuvâ-yı Milliyecilere ulaşmasını sağlamak suretiyle büyük bir vatani görevi ifa etmişlerdir.

Cumhuriyet döneminde spora damgasını vuran dal futbol, futbolun en önemli hadisesi ise İstanbul takımlarının egemenliğidir. 1922-1923 Cuma Ligi'ni yenilgisiz ve gol yemeden kapatarak şampiyon olan Fenerbahçe ülke adına da büyük bir gurur yaşatmış, işgal kuvvetleri başkomutanı General Harrington adına düzenlenen kupada İngiliz takımını yenerek kupayı kazanmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul Ligi'nde 24 takım yer almaktaydı. 1932 yılında Fenerbahçe'nin Kurbağalıdere'deki kulüp binasının yanması sonucu içerideki 100'den fazla kupa ve şiltlerin yanı sıra kulüp arşivi yanınca, Mustafa Kemal Atatürk, Fenerbahçe'ye yardım kampanyası başlatmış, kendisi de 300 lira bağışta bulunmuştu. 1950 yılında Beşiktaş, Amerika'ya, Galatasaray, İngiltere'ye gitti. Beşiktaşlı Şükrü Gülesin'in İtalya'nın Lazio takımına transfer olmasıyla Türk futbolu ülke sınırları dışına çıkmaya başladı. Nitekim 1951'de de Fiorentina, Fenerbahçeli Lefter'i transfer etti.

İstanbul Ligi, Beşiktaş'ın şampiyon olduğu 1950-1951 sezonunda kapandı. Böylece 1904-1951 arasında 43 sezon yürütülen ligde Fenerbahçe 13, Beşiktaş ve Galatasaray 11'er şampiyonluk kazandılar. Diğerlerini ise 2'şer defa Kadıköy ve Altınordu, birer defa da Imogene, Moda, İstanbulspor ve Güneş takımları paylaştı. O yıl yürürlüğe giren *Futbol Profesyonel Yönetmeliği*'nden sonra 5 Ocak 1952 tarihinde İstanbul Profesyonel Futbol Ligi başladı. Beşiktaş, Galatasaray, Fenerbahçe, Vefa, Beykoz, İstanbulspor, Kasımpaşa ve Emniyet takımlarının mücadele ettiği ilk yılın şampiyonu Beşiktaş oldu. Sekiz yıl süren bu ligde Beşiktaş ve Fenerbahçe 3'er, Galatasaray ise 2 şampiyonluk elde etmişti. 1959 yılında İstanbul'un ilk 8, Ankara ve İzmir'in ilk 4'er takımının katılımıyla Türkiye Millî Ligi oluşturuldu. Kırmızı ve Beyaz olarak adlandırılan iki grubun liderleri Galatasaray ve Fenerbahçe şampiyonluk için oynadılar. İlk maçı Metin Oktay'ın ağları yırtan golüyle 1-0 Galatasaray kazandı. Rövanşta rakibini 4-0 yenen Fenerbahçe ilk lig şampiyonu oldu. 1962-1963 sezonunda Türkiye Ligi iki gruba ayrılınca, İstanbul takımları 1. Lig'de kaldılar. Bu ligin adı 2001-2002 sezonundan itibaren Süper Lig'e dönüştürüldü. 1959-2013 arasında Galatasaray 19, Fenerbahçe 18, Beşiktaş da 11 kez olmak üzere İstanbul takımları toplam 48 şampiyonluk kazandılar. Avrupa kupalarındaki en önemli başarı, Galatasaray'ın 2000 yılında UEFA şampiyonu olmasıdır. Galatasaray aynı yıl Real Madrid'i yenerek Süper Kupa'yı da aldı. Galatasaray Şampiyon Kulüpler kupasında 5 defa çeyrek final oynadı. Fenerbahçe 2 defa çeyrek final oynarken, 2012-2013 sezonunda yarı finalde elendi.

68 Yedi yıl Cuma Ligi'nde oynayan bu takımın tüm oyuncuları Millî Mücadele'nin başlamasıyla Ankara'ya gittiler. Bazı oyuncuları şehit düştü. Sağ kalanlar ise ilerleyen yıllarda Ankaragücü'nü kurdular (Hasdemir, *İstanbul'un 100 Spor Kulübü,* s. 52).

Voleybol

Amerika kökenli voleybol ve basketbol sporlarının girişi, YMCA'nın[69] Türkiye sorumlusu Dr. Deaver'in Selim Sırrı Bey'le yakınlaşmasının ürünüdür. Öncelikle okullarda başlayan bu sporun geniş kitlelere yayılması Cumhuriyet devrindedir. Fakat İstanbul'daki ilk voleybol maçı 1919'da YMCA'nın Çarşıkapı'daki binasının spor salonunda oynanmış, yine aynı yıl ilk şampiyona düzenlenmişti. Okullar arasında yapılan bu müsabakalarda şampiyonluğu Darüleytam kazanmış, müteakip yıllarda üst üste üç yıl Mühendis Mektebi şampiyon olmuştur.

Spor kulüplerinin kapılarını art arda voleybola açması üzerine 1923-1924 sezonunda İstanbul Ligi düzenlenmiş ve ilk şampiyonluğu Beşiktaş kazanmıştır. Bu dönemde Voleybol Ligi'nde Fenerbahçe, Galatasaray, Beşiktaş, Pera, St. Benoit, Vefa, Yeni Yıldız, Etoile ve Amerikan kulüpleri mücadele etmekteydi. Üst üste dört yıl Beşiktaş, üç yıl Fenerbahçe şampiyon oldular. 1948'den itibaren Türkiye Şampiyonası düzenlendi; 1954-1955 sezonunda bayanlar şampiyonası başladı. Her şampiyonada rekabet genellikle Fenerbahçe ile Galatasaray arasında yaşanırken, Darüşşafaka, Vefa, Eczacıbaşı takımları da önemli başarılar elde ettiler. Bayanlar Ligi'nde Eczacıbaşı'nın 17 yıl üst üste şampiyon olması, dünyada görülmemiş bir başarıydı. 1970-1971 sezonunda Türkiye deplasmanlı Voleybol Ligi başladı. 13 takımlı ligin ilk yıllarına İETT adını yazdırdı. 1977-1978'de kurulan Bayanlar Ligi ise kesintisiz 12 yıl Eczacıbaşı'nın zaferiyle sonuçlandı. Eczacıbaşı bayan voleybol takımı 1980 yılında Avrupa Şampiyon Kulüpler ikincisi oldu.[70]

Basketbol

Robert Koleji'nde bir Amerikan öğretmenin ilk kez 1904 yılında okulun spor salonunda öğrencilerine oynattığı basketbol, başlangıçta bu çevrenin dışına çıkamamıştı. 1911'de Galatasaray Lisesi Beden Eğitimi Öğretmeni Ahmet Robenson aynı oyunu oynatmış, fakat oyuncuların çoğu çeşitli yerlerinden sakatlanmışlardı. İstanbul gerçek basketbolla ancak 1920'de Dr. Deaver sayesinde tanıştı. 4 Nisan 1921 günü Darülmuallimîn-i Âliye Mektebi'nin bahçesinde Türk ve Amerikan takımları arasında oynanan maçı Amerikalılar 18-14 kazanmışlardı. Amerikan takımı YMCA mensuplarıyla Robert Koleji öğretmenlerinden oluşurken; Türk takımında, basketbolu YMCA'da öğrenen ve başını Ahmed Robenson'un çektiği kişiler görev almıştı.[71]

Cumhuriyet arifesinde İstanbul'daki basketbol takımları Galatasaray, Nişantaşı ve Fenerbahçe'nin dışında azınlıklara ait Kurtuluş, Pera, Maccabi ve Protkeba ile İtalyanların Kartal kulüpleriyle sınırlıydı. 1927'de İstanbul Basketbol Ligi kuruldu, ilk şampiyonluğu Musevilerin Maccabi takımı kazandı. Basketbol Ligi 1933'te resmiyet kazanınca azınlık takımları lig dışı kaldılar. Galatasaray ilk dört yılın şampiyonu oldu. Fethin 500. yıldönümü münasebetiyle İstanbul, 1950'li yıllarda dört yıl süreyle Enternasyonel Basketbol Turnuvası'na ev sahipliği yaptı. Bu süreç basketbola ilgiyi artırırken, yeni iddialı takımlar ortaya çıkardı. İki ezeli rakibin çekişmesine Darüşşafaka ile Moda da katıldı. Nitekim Darüşşafaka 1962 şampiyonluğunu kazandı. 1966-1967 sezonunda kurulan deplasmanlı ligde İstanbul'dan Galatasaray, Fenerbahçe, İTÜ, Kadıköyspor, PTT ve Kurtuluş takımları yer almaktaydı. 1990'lı yıllara kadar şampiyonluğu Ankara ve İzmir takımları elde ederken, 1994'ten itibaren İTÜ, Eczacıbaşı ve özellikle Ülker takımlarının hegemonyası başladı. Efes Pilsen'in şampiyon olduğu 1978-1979 sezonu sonunda, ligin başından beri parlak bir başarı elde edemeyen Fenerbahçe ile Galatasaray son iki sırada yer aldıkları için II. Lig'e düşmeyi garantilemişlerdi. Bu durumun basketbol sporunu olumsuz etkileyeceğini düşünen Federasyon, aldığı kararla, ligdeki takım sayısını 16'ya çıkarmak suretiyle iki takımın ligde kalmasını sağladı. Bayanlar Ligi'nde en fazla Galatasaray ile Efes Pilsen şampiyon oldular. 1992-1993 sezonunda Efes Pilsen Avrupa şampiyon Kulüpler Kupası'nda final oynadı. Efes Pilsen asıl gururu 1996 Avrupa Koraç Kupası'nı almak suretiyle, Avrupa'da kupa kazanan ilk Türk takımı olarak yaşattı. Beşiktaş Basketbol Takımı da FIBA 2011-2012 EuroChallenge kupasını alarak ikinci önemli başarıyı elde etti.

Hentbol

Türkiye'de 1923'te okullarda oynanmaya başlayan hentbol, bazı kulüplerin ilgi duymasıyla 1930'larda okul dışına çıkma imkânı bulmuştur. 1942-1943 sezonunda İstanbul Hentbol Ligi oluşturulmuş, ilk şampiyonluğu Defterdar takımı kazanmıştır. Hentbolun önemli temsilcilerinden İstanbul Bankası Yenişehir 1981'de İtalyan Tacca'yı ve Brixen'i yenerek Avrupa hentbolunda kendisini ispatladı.

69 Amerikan misyoner faaliyetleri kapsamında XIX. yüzyılın ikinci yarısında kurulan *Young Men's Christian Association*, 1881'de İstanbul'da örgütlenmiş ve özellikle eğitim ve spor alanlarında çalışmıştır.

70 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor,* s. 571-581

71 Cem Atabeyoğlu, "Türkiye'de, 8-3 Sona Eren İlk Basketbol Maçı", *Yıllarboyu Tarih*, nr. 6 (1981), s. 64-65.

25- Kabataş İdadîsi spor kulübü (*Mâlûmât*)

1982'de kurulan deplasmanlı Hentbol Ligi'ne İstanbul'un Vefa Simtel, Arçelik, İTÜ, Beşiktaş, Taçspor takımları ağırlığını koymuş; ilk şampiyonluğu da İstanbul Bankası Yenişehir kazanmıştır. Bir süre sonra Bayanlar Ligi, 1987-1988 sezonunda ise Hentbol İkinci Ligi başladı.

Boks

Türkiye'nin en genç sporlarından olan boks 1910'lu yıllarda başladı. Özellikle Beşiktaş Kulübü'nün katkılarıyla Kenan, Hüseyin, Hüsnü, Haydar, Şevket, Şekib, Said, Kemal Begof gibi boksörler yetişti. Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri'nin temsilcileriyle Türk gençlerinin arasındaki boks mücadelelerinin hırsa dönüşmesi, bu spora ilgiyi artırdı. Boksu sevdirenlerin başında, işgalci devletlerin boksörlerini defalarca yenerek büyük coşku yaşatan İngiliz Kemal lakaplı Türk casusu Esat (Tomruk) ile askerî tıp öğrencisi Yavuz İsmet (Uluğ) gelir. İstanbul'da ilk boks kulübünü 1919'da Musevi Akşiyani kurdu. İlk karşılaşmalar Beyoğlu'ndaki tiyatro salonlarıyla otellerde yapılmıştı. Daha sonra Fenerbahçe, Kuşdili Çayırı'nda bir ring kurdu. Zeynelabidin (Akandere) 1920'de özel bir boks okulu açarak kısa sürede birçok boksörün yetişmesini sağlamıştır.

İmparatorluğun son yıllarında İngiliz ve Fransızların desteği ve aynı zamanda onlara duyulan husumetin eseriyle yaygınlaşan boksun asıl gelişimi 1923'te Boks Federayonu'nun kurulmasıyla oldu. Küçük Kemal'in 1929 yılında dünyaca ünlü Romanyalı Karpen'i İstanbul'da nakavt etmesi büyük umutlara yol açtı. Fenerbahçe, Galatasaray ve Beşiktaş boks sporuna el atarken; Vefa, Beşiktaş, Alemdar, Kumkapı ve Kurtuluş kulüpleri sadece bu sporla iştigal etmekteydi. İlki 1986 yılında düzenlenen Uluslararası İstanbul Boks Turnuvası, 1990 yılında vefat eden olimpiyat şampiyonumuz adına Uluslararası Ahmet Cömert Boks Turnuvası ismiyle İstanbul'da sürdürülmektedir.

Tenis

Modernleşme sürecinde İstanbul'a giren teniste de İngilizlerin etkisi vardır. Moda ve Bebek dolaylarında yapılan kortlarda aileler arası müsabakalar şeklinde başlayan tenis, daha sonra Tokatlıyan Oteli'nin Tarabya'daki yazlığının bahçesinde kurulan profesyonel kortta oynanmaya başladı. Kadıköy, Bebek, Osmanbey ve Taksim tenis kulüplerinin kurulması, Fenerbahçe'nin 1914'te tenis takımını kurması, bu sporu hareketlendirdi. Özellikle işgal yıllarında siyasi gelişmelerin gölgesinde yapılan müsabakalar, Türk tenisçilerle yabancı rakipleri arasında iddialı çekişmelere sahne olmuştur. Cumhuriyet döneminde tenisin ilerlemesinde Fenerbahçe'nin katkısı büyüktür. Zira 1932 Balkan Tenis Şampiyonası bu kulübün kortlarında gerçekleştirilmiştir. Fenerbahçe kortlarının

yanması üzerine kulüp tenisi bırakırken, tenis sporu da gerilemeye başladı. Bunun üzerine *Tenis, Eskrim ve Dağcılık Kulübü* tenisi himayesine aldı. Kulübün başlattığı İstanbul Enternasyonel Tenis Turnuvası geleneksellik kazandı. Masatenisine gelince, bunun ilk kez 1929 yılında Robert Koleji'nde oynandığı bilinmektedir. Bir yıl sonra Altınordu Kulübü tenis turnuvası düzenlemiş, turnuvaya Altınordu, Fenerbahçe, Galatasaray ve İstanbulspor'dan 16 sporcu katılmıştı. 1940'lı yıllarda Beyoğlu, Vefa, Kurtuluş, Ortaköy, Tarabya ve Şişli kulüpleri masatenisi takımlarını kurdular. 1948-1949 sezonunda ilk resmî İstanbul Masatenisi Şampiyonası düzenlendi.

Bisiklet

İstanbul'a 1885'te giren bisikletin spora dönüşmesi uzun sürmemiş, 1893 yılında Tepebaşı Bahçesi'nde bir yarış bile düzenlenmiştir. Bahçenin etrafında 120 tur atılması koşuluyla yapılan yarışlar, sonraki yıllarda bahis ve kumar malzemesi hâline getirilince devlet kararıyla yasaklandı. 1910'ların başında Fenerbahçe ile Galatasaray'ın kapılarını bu spora açmasıyla yarışlar yeniden başlamış, ancak Cihan Harbi yüzünden bisiklet sporu tekrar gerilemiştir. Bunun nedeni, Batı'dan Türkiye'ye bisiklet ihracının durması ve mevcut bisikletler için yedek parça ve lastik temininde güçlük çekilmesiydi.[72] Bisiklet sporu, Taksim Stadı'nın atletizm pistinde bisiklet turlarının yapılmasına izin verildiği 1926 yılından sonra tekrar canlandı. Bir yıl sonra aynı yerde Bulgarlarla ilk millî yarışlar düzenlendi. Yarışın bitimine kısa süre kala düşen Cavid Bey'in, bisikletini sırtlayıp koşarak yarışı birinci bitirmesi olayı tarihe geçti.

Motor Sporları

İstanbul, motosiklet sporunun merkezi olmasına rağmen, bu spor yakın zamanlara kadar sönük kalmıştır. 1930'lu yıllarda Veliefendi'de düzenlenen yarışlar pek ilgi çekmezken, 1967'de İstinye'de yapılan Balkan Ülkeleri Müsabakası'na Türk motosikletçi katılmamıştır. Ancak İstanbul'daki potansiyeli keşfeden Jawa Firması'nın teşviki ve motosiklet sporunun öncülerinden Süleyman Yelkenkaya ile Cahit Görgüler'in fedakârlıklarıyla *İstanbul Motokros İhtisas Kulübü*'nün kurulması, bu sporun canlanmasını sağlamıştır.

İmparatorluğun son yıllarında İstanbul'daki sayısı 1.000'i aşan otomobilin spora dönüşmesi ise 1923'te *Türk Seyyahîn Cemiyeti*'nin kurulmasıyla oldu. Daha sonra adı *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu* olarak değiştirilen bu kurum otomobil sporunun gelişmesine önayak oldu. İlk yarış, 1927 yılında Bakırköy'de yapıldı. Üç yıl sonra profesyonel yarışlar başladı. İstinye-Maslak, İstinye Köprüsü-Zincirlikuyu arasındaki 9 km'lik parkurda önce motosiklet, ardından otomobil yarışları düzenlenmekteydi. 1931'deki yarışta, Saniye ve Cahit adlı hanım sürücüler erkekleri geride bırakarak yarışı kazandılar. 1938'deki Balkan Rallisi'nin ilk ayağı İstanbul'du. Turing Kulübü'nün düzenlediği Anadolu Rallisi de İstanbul'dan başlıyordu. 1972'de Günaydın Türkiye Rallisi doğdu. Geleneksellik kazanan bu yarışlarda İstanbul gerek pistleri gerekse sporcuları bakımından dünya ölçeğinde önemli bir mevki kazandı.[73]

Karting sporunun kurucusu, İsviçre'deki öğrenimi sırasında bu sporu tanıyan Cem Hakko'dur. Bu kişiyle birlikte Cem Güvendiren 1986 yılında Tuzla'da, hâlen kullanılmakta olan karting pistini düzenlediler. Aynı yıl düzenlenen ve dokuz sporcunun katıldığı ilk Türkiye Karting Şampiyonası'nı Hakko kazandı. Medyanın da ilgi göstermesiyle birlikte kısa sürede meraklısı artan bu spor yine de dar bir çevrede kaldı. Motor sporlarının en gençlerinden biri olan *offroad* da 1980'lerde görülür. TTOK ile Camel Şirketi'nin sponsorluğunda 1987-1988 sezonunda Sarıyer'de gerçekleştirilen ve 32 aracın iştirak ettiği yarış, aynı zamanda en geniş katılımlı yarış olmuştu. Bu alandaki önemli bir gelişme de 1993 yılında İstanbul Offroad Kulübü'nün kurulmasıdır.

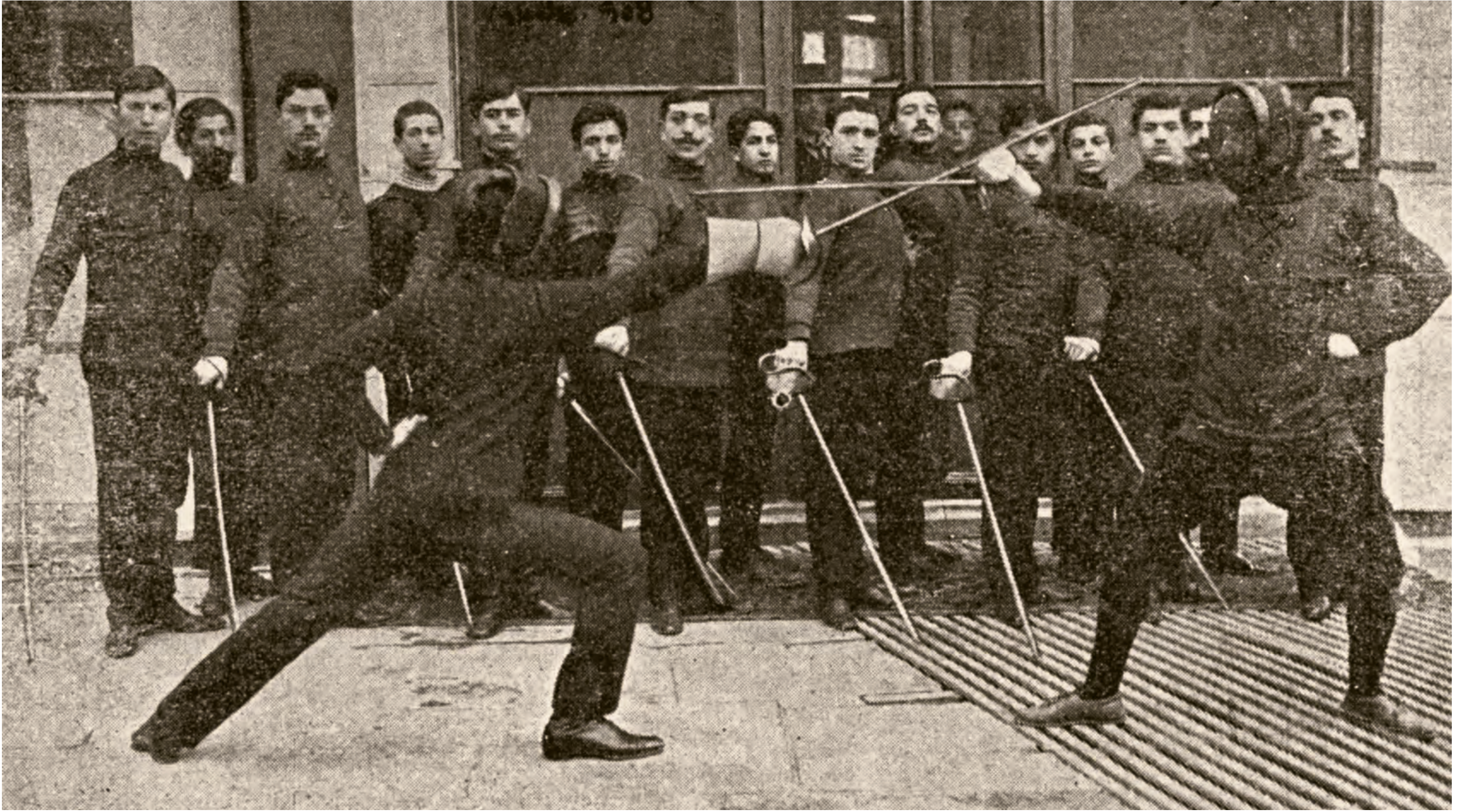
Eskrim

İstanbul'a ilk giren çağdaş sporlardan eskrim, Muallim Hüsnü'nün kişisel gayretinin ürünüdür. İlgi duyduğu bu sporu ecnebi subaylardan öğrendikten sonra kendisini geliştiren Hüsnü Bey, ilk Türk eskrimci şöhretini alacak kadar uzmanlaşmıştı. Hüsnü Bey birikimini öğrencilere aktarmış, onun yetiştirdiği ilk Türk eskrimcileri 1903'te Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in huzurunda İtalyan eskrimcilerle karşılaşmışlardı. Gençlerin tecrübeli İtalyanlar karşısında başarılı olmalarından gururlanan II. Abdülhamid onları ödüllendirirken, eskrimin bütün askerî okulların öğretim programı içine alınmasını istemiştir. Öte yandan bu ilk eskrimciler Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün kurucuları arasında yer almışlardır. 1920'lerin başında Fenerbahçe Kulübü eskrime kapılarını açtı. Beyaz Rus Albay Grodetski'nin eğittiği eskrimciler başarı sağladılar.[74] XX. yüzyılda eskrimde Beşiktaş Kulübü hem erkeklerde hem de bayanlarda üstünlüğü ele geçirdi. Olimpiyatlara

72 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor*, s. 451-452.

73 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor*, s. 466-469.

74 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor*, s. 383-384.

26- Terbiye-i Bedeniye Mektebi talebeleri eskrim talimi yaparken

ilk giden bayan sporcularımız eskrim alanından çıktı. 1963 yılından itibaren Uluslararası İstanbul Eskrim Turnuvası düzenlenmeye başladı.

Halter

Moiroux'un Mekteb-i Sultanî'de öğretmeye başladığı halteri ilk öğrenenlerden Ali Faik, aynı zamanda ilk Türk halterci olarak bilinmektedir. Haltere kapılarını açan ilk kulüp ise Beşiktaş'tır. Daha doğrusu bu kulübü kuran gönüllüler, aynı zamanda haltere gönül veren kişilerdi. Fenerbahçe'nin 1925 yılında halter dalını kurması bu sporun gelişmesine hizmet etti.

Golf

İstanbul'da daha ziyade elçilik personeli ile yabancılar arasında görülen golfun tarihi, 1895 yılında kurulan *İstanbul Golf Kulübü*'nün tarihi ile başbaşa gider. Dünyanın en eski dördüncü golf kulübü, Türk spor tarihindeki ilk organize teşekkül olan kulübün 12 delikli golf sahası Okmeydanı'nda idi. 1911'de *Boğaziçi Golf Kulübü*'nün kurulmasıyla biraz daha yaygınlaşmış ise de, kulüplerden birincisinin Cihan Harbi sırasında, diğerinin 1923'te kapanması golfun gözden düşmesine yol açtı. İstanbul Golf Kulübü 1923'te İngiltere ve ABD başkonsoloslarının girişimiyle yeniden kuruldu. Ne var ki golf, İstanbul'daki ecnebilerle varlıklı bir kısım zümre arasında tutulmuş, geniş kitlelere yayılamamıştır. 2010 yılı itibarıyla İstanbul'da 211'i bayan olmak üzere 713 üyeli Golf Kulübü Maslak'ta faaliyetini sürdürmektedir.[75]

Hokey

Geçmişi miladın başlangıcına dayanan ve top oyunlarının en eskilerinden birisi olan *hokey* II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da oynanmaya başladı. Üç türü bulunan bu oyunun ilk örneği çayır (çim) hokeyidir. Çim hokeyine Fenerbahçe, Galatasaray, Altınordu, Anadolu, Nişantaşı, Anadoluhisarı ve daha birçok takımın destek vermesiyle İstanbul Hokey Ligi kuruldu. Patenli ve patensiz hokey maçları yapıldı. Türkiye Millî Hokey takımı 1925 yılında Cenevre'de yapılan turnuvaya müracaat etmişse de, yazışmaların gecikmesinden dolayı katılamamıştır.[76]

Uzakdoğu Sporları

Osmanlı'nın son dönemlerinde, savunma taktiklerinin geliştirilmesi amacıyla genellikle askerî okullarda öğretilen sporlardan birisi *judo*ydu. Türklerin Orta

75 Hasdemir, *İstanbul'un 100 Spor Kulübü,* s. 16-17.

76 "Türkiye İdman Cemiyeti İttifakı", *Hokey*, İstanbul 1341, s. 5-6..

Asya'dan itibaren uygulayageldikleri aba güreşinin farklı bir biçimi olan judonun sistemli olarak girişi 1960'ları bulmuş, 1966'da *Judo Federasyonu*'nun kurulmasıyla askerî çevrelerden halka doğru yayılmaya başlamıştır. Bu sırada tekvando ve karate sporlarının da ilginç bir şekilde hızla yayılması, judonun gerilemesine yol açtı. 1980'li yıllarda judo, daha ziyade bayanların ilgisine mazhar oldu. Bununla birlikte aynı dönemde Marmara Üniversitesi'nin spor okulunda judonun ayrı bir dal olarak öğretilmeye başlaması judoya bilimsel bir kimlik kazandırdı. El ve ayak hareketlerinin ön planda olduğu *tekvando*yu, 1964 yılında Türkiye'ye gelen bir grup Koreli tanıtmıştır. Tekvando önceleri Güreş Federasyonu'nun çatısı altındayken, aşırı bir hızla yaygınlaşınca 1981'de bağımsız *Tekvando Federasyonu* kuruldu. Savunma sporlarının üçüncüsü olan *karate* ise aynı yıl Judo Federasyonu'na bağlandı. 1985'te Avrupa Karate Şampiyonası İstanbul'da yapıldı. 1988'de ise Uluslararası Boğaziçi Karate Şampiyonası başladı. Bu turnuva gelenekselleşerek günümüze kadar gelirken, İstanbul 1996 ve 1998'de Balkan Karate Şampiyonası'na, 2000 yılında Avrupa şampiyonasına ev sahipliği etti. İstanbul Büyükşehir Belediyespor 1996'da Paris'te düzenlenen Avrupa kulüpler şampiyonluğunu, bir yıl sonra da dünya şampiyonluğunu kazandı.

Diğer Çağdaş Sporlar

İşgal yıllarında başta İngilizler olmak üzere İtilaf Devletleri askerlerinin oynadıkları *kriket* ve *ragbi* gibi oyunlar işgalciler çekilince sönüp gittiğinden uzun ömürlü olmamışlardır. İkliminin özelliğinden dolayı İstanbul'a en geç giren sporlardan birisi *buz sporları*dır. 1980'lerde açılan tesisler sayesinde patene ilgi başlamış, 1989 yılında Boğaziçi Patinaj Tesisleri'nde ilk buz pateni yarışması düzenlenmiştir. *Artistik patinaj*ın ardından *buz hokeyi* başlamış; daha ziyade Ankara takımlarından oluşan Buz Hokeyi Ligi'ne İstanbul bir takım vermiştir. 1997-1998 sezonunda lig şampiyonluğunu İstanbul Paten Kulübü kazanmıştır. İstanbul'da *badminton* ve *triatlon* sporları ise gelişme aşamasındadır.

İstanbul'un Spor Mekânları

Spor kültürü içinde yetişen Osmanlı padişahlarının sporcuları destekleyip ödüllendirmesi, halkın spora yönelmesinde etkili olurken, devlet eliyle yapılan tesisler de şehir hayatına canlılık kazandırmıştır. Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra inşa edilen ve bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin yerinde bulunan Eski Saray'ın bahçesi spor faaliyetleri için kullanılmıştı. Topkapı Sarayı'nda ise Ağa Bahçesi Meydanı, Gülhane Meydanı, Gülhane Kasrı önündeki Kabak Meydanı, Yalı Köşkü Meydanı ve Kıztaşı Meydanı gibi alanlarda spor yapılmaktaydı. Sarayın dışındaki öne çıkan spor mekânları ise, Kasımpaşa'daki Okmeydanı, Üsküdar'daki Kavak Sarayı Bahçesi, Kâğıthane'deki Sadabad Kasrı, Beykoz'daki Tokat Bahçesi, Dolmabahçe Meydanı ve Çinili Köşk Meydanı'dır.

Osmanlıların fethettikleri her yerde bir ok meydanı vücuda getirmeleri âdetine uygun olarak Fatih de İstanbul'u alınca Okmeydanı'nı tesis etmişti. Meydanın bulunduğu arazi, o zamanki rayice göre bedellerinin iki misli ödenmek suretiyle satın alınarak istimlâk edilmiş ve etrafı çevrilmişti. II. Bayezid, meydanı biraz daha genişletirken, Fatih'in yaptırdığı camiye vakıflar ilave ettirdi. Veziri İskender Paşa meydanın bir bölümüne atıcılar için dergâh yaptırdı. Meydana Gürcü Mehmed Paşa 1625'te minberli bir namazgâh, III. Ahmed ise 1704'te namazgâhlı bir çeşme inşa ettirdi. Temelde okçuluk için tasarlanan ama farklı spor etkinlikleri icrasına müsait Okmeydanı, bu yönüyle Türk İstanbul'unun en eski spor tesisidir. 1.100 dönümlük meydanın en geniş sahası ok talimlerine ve müsabakalarına tahsis edilmişti. Meydanda güreş, cirit, at yarışı; sıçrama ve koşu gibi atletik sporların yanında, ateşli silahların yaygınlaşmasıyla birlikte tüfek atışları yapılmıştır. Fatih'in bu araziyi, okçuların dışında, ahalinin gezip dinlenmeleri için vakfettiğine bakılırsa, buranın spor dışı etkinliklere de açık tutulduğu görülür. Nitekim Okmeydanı, halk tarafından mesire yeri olarak kullanılmış, büyük resmî kutlamalara ve saray şenliklerine ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca felaket zamanlarında afetzedelere sığınak olmuş; yangın, deprem ve salgın hastalıklardan kaçanlar burada toplanmıştır. Kuraklık dönemlerinde yağmur duaları burada yapılmıştır.

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethedince Hipodrom'a dokunmayarak burayı atlı sporların yapılmasına elverişli olacak biçimde düzenlemiştir. Atmeydanı adı verilmesinin sebebi de budur. Yeniçeriler, sipahiler, saray ve sadrazam cündîleri burayı eğitim alanı olarak kullanmışlar; gençler ve çocuklar ata binmeyi, ok atmayı ve cirit oynamayı burada görüp öğrenmişlerdir. Atmeydanı nikâh ve sünnet düğünlerine, zafer kutlamalarına, yabancı konuklar ve elçiler için düzenlenen gösterilere sahne olmuştur. Bununla birlikte, çeşitli tarihlerdeki ayaklanmalar da burada başlamıştır. Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra, onların isyanlarını hatırlatmaması için Atmeydanı adı yerine, Ahmediye Meydanı ve Sultanahmet Meydanı isimleri tercih edilmiştir.

At yarışları Kadıköy'deki Uzunçayır ile Bakırköy'deki Veliefendi Çayırı'nda düzenlenmekte idi. Günümüzde

hâlâ aynı amaçla kullanılan Veliefendi Çayırı'nın sahibi Veliyüddin Efendi kadılık ve kazaskerlik yaptıktan sonra 1760'ta şeyhülislamlığa getirilmişti. Sultan III. Mustafa tarafından bir ara Bursa'ya sürülmüş, daha sonra padişah kendisine haksızlık ettiğini anlayınca onu 1767'de tekrar aynı makama atamış ve hediyelere boğmuştu. Çocuklarının müsrifliğinden dolayı Veliyüddin Efendi servetini onlara bırakmayarak hazineye bağışlamış, surdışındaki Şeyhülislam Çiftliği arazisinin de halk mesiresi yapılmasını vasiyet etmişti. Gerçekten de İstanbullular bu araziyi yıllarca mesire olarak kullandılar, şeyhülislamın hatırasına binaen de Veli Efendi Çayırı olarak isimlendirdiler. Enver Paşa 1911 yılında çayırın bir kenarına ahşap tribün yaptırdı. Bugün Veliefendi Hipodromu olarak bilinen yarış sahası 596 dönüm arazi üzerinde kuruludur. 2.020 m. çim, 1.870 m. kum piste, 1.720 m. de antrenman pistine sahiptir. Karşılıklı iki tribün yaklaşık 7.000 seyirci almaktadır. Tesisin 12'si uluslararası standartlara sahip 1.190 ahırı ile bir de at hastanesi bulunmaktadır.[77]

Günümüzde Avrupa ve olimpiyat standartlarına uygun statlara sahip olan İstanbul'un ilk stadı olan Taksim Stadı'nın hikâyesi ilginçtir. Taksim Stadı bugünkü Taksim Parkı'nın yerinde bulunan Taksim Kışlası'nın avlusundaydı. Önceleri burada I. Topçu Alayı vardı. İstanbul'un işgali sırasında Fransız birliklerinde görev yapan Senegalli askerler burada kalmış, adı da Makmahon Kışlası olarak değiştirilmişti. İşgalcilerin ayrılmasından sonra Rus göçmenler (Beyaz Ruslar) kışlanın avlusunda at yarışları ve atlı araba yarışları düzenlemişlerdi. Futbola karşı ilginin her geçen gün arttığı bu dönemde, *Spor Âlemi* dergisinin sahibi Çelebizade Said Tevfik Bey'in teklifiyle Taksim Kışlası'nın avlusu 1921 yılında stadyuma dönüştürüldü. 8.000 kişi kapasiteli iki ahşap tribün yapıldı. 1936 yılına kadar dokuz millî maça ev sahipliği yapan Taksim Stadı, Lütfi Kırdar'ın valiliği zamanında yıkıldı. Stadın Türk spor tarihindeki yeri hakkında Cem Atabeyoğlu şunları yazmaktadır:

> İdman şenliklerinden deve güreşlerine, futbol maçlarından binicilik yarışmalarına, bisiklet yarışmalarından güreş ve pankreas müsabakalarına, atletizm yarışmalarından boks maçlarına, yağlı güreşlerden motosiklet yarışmalarına kadar; hatta ünlü sanatçı Komik-i Şehîr Nâşit Bey'in eski mahalle bekçisi rolünü oynadığı ve saha ortasında kurulan barakalarda yangınların çıkarıldığı itfaiye gösterilerine kadar akla hayale gelmedik her sportif karşılaşma ve gösterilerin yapıldığı, Topçu Kışlası avlusundan bozma emektar Taksim Stadı, birçok "ilk"lere de sahne olmuştu. İlk millî futbol maçımız bu statta oynanmıştı (26 Ekim 1923, Türkiye-Romanya 2-2). İlk millî bisiklet yarışması burada yapıldı (1927, Türkiye-Bulgaristan). İlk millî binicilik temasımıza da yine bu stat sahne oldu (7-9 Eylül 1933, Türkiye-Bulgaristan). Ve futbolumuzdaki ilk gece maçı da 9 Eylül 1939 gecesi yine bu emektar stadyumda oynandı...[78]

Cumhuriyet döneminde büyük kulüplerin her biri ayrı ayrı statlara kavuşmuştur. Dolmabahçe Sarayı'nın eski hasahırlarının bulunduğu yerde İtalyan mimar Vietti Violi'nin planına göre inşa edilen İnönü Stadı 1947'de hizmete girdi. Stat artık ihtiyaca kâfi gelmediği için, yenisi inşa edilmek üzere 2013 Haziran'ında yıkılmaya başlandı. 2015 yılının Nisan ayında açılması planlanan stadın Vodafone Arena ismiyle inşaatı sürmektedir (Haziran 2014). Karagümrük'teki Çukurbostan 1926 yılından itibaren stada dönüştürülerek önce Karagümrükspor'a, 1942'de Vefa Kulübü'ne verildi, adı da Vefa Stadı olarak değiştirildi. Halen Karagümrük tarafından kullanılmaktadır. Galatasaray, yapımı 1964'te tamamlanan Mecidiyeköy'deki Ali Sami Yen Stadı'nı kullanmakta iken, 2011 yılında Türk Telekom Arena Stadı'na taşındı. Ali Sami Yen Stadı aynı sene yıkıldı. Osmanlı döneminde Silahtarağa Çayırı, Papazın Çayırı, Union Club Sahası, İttihad Spor Sahası adlarıyla anılmış olan tesise, 1929 yılında Fenerbahçe Stadı adı verildi. Stat 1932 yılında Atatürk'ün başlattığı yardım kampanyası sonucunda toplanan 1.000 Reşat altını (9.000 lira) karşılığında Fenerbahçe Kulübü'ne satıldı. Bu bakımdan stat mülkiyetine sahip ilk takım Fenerbahçe'dir. Stat ihtiyaca cevap veremez hâle gelince 1965'te yıkılmış, 17 yıl süren inşaatın ardından 1983'te hizmete açılmıştır. 2000'li yıllarda tribün kapasitesi artırılırken, ısıtma ve koruma sistemleri modern bir yapıya kavuşturulmuş, adı da Şükrü Saraçoğlu Stadı olarak değiştirilmiştir.

Cumhuriyet Dönemindeki Önemli Başarılar ve Uluslararası Organizasyonlar

Cumhuriyet döneminde çağdaş spor etkinliklerinin yoğun biçimde görüldüğü İstanbul çok sayıda modern tesise kavuşmuş, pek çok uluslararası spor etkinliğine ev sahipliği yapmıştır. İlki 1929 yılında Atina'da düzenlenen ve Balkan ülkeleri arasında dostluğu güçlendirmek amacıyla yapılan çoklu bir spor etkinliği olan Balkan

77 Yıldız, *Çağlarboyu Türklerde Spor*, s. 243.

78 Cem Atabeyoğlu, "Kışla Avlusunda Gece Maçı", *Yıllarboyu Tarih*, nr. 12 (1979), s. 64.

İSTANBUL'UN SPOR PERİYODİKLERİ

M. KAYAHAN ÖZGÜL*

Batılılaşma, spor kültürünü de etkiler. Güreş, tulumbacılık, halat çekme, labut atma, kemankeşlik, cündilik, harhari cirit gibi gelenekli Türk sporları İstanbul'dan taşraya çekilip hızla gerilerken, Avrupai sporlara olan rağbet artar. Bu değişime paralel olarak, okurun ilgisini çeken spor haberleri de farklılaşmaya başlar. Lakin Batı'nın takipçisi olan yeni nesiller moda sporlarla uğraşırlarken, fizyonomiye dair bir başka modayla çelişirler. Yeni neslin moda bildiği beden zayıftır, mecalsiz görünür; beniz solgun, göz altları çürümüş, eller kelebek kanatları gibi titrek... Verem olmanın hassasiyetle, aşkla birlikte anıldığı ve bir modaya dönüştüğü yıllarda, sağlıklı ve sportmen görünmek handiyse ayıptır. Kızlar allık sürmekten vazgeçmiş; delikanlılar sevdiklerini görünce kesik kesik öksürmeyi âdet edinmiş iken, hem spor yapıp hem de *müteverrim* görünmek nasıl mümkün olsun? Üstelik ruh ve fikir terbiyesi dururken, beden terbiyesine sıra mı gelir?

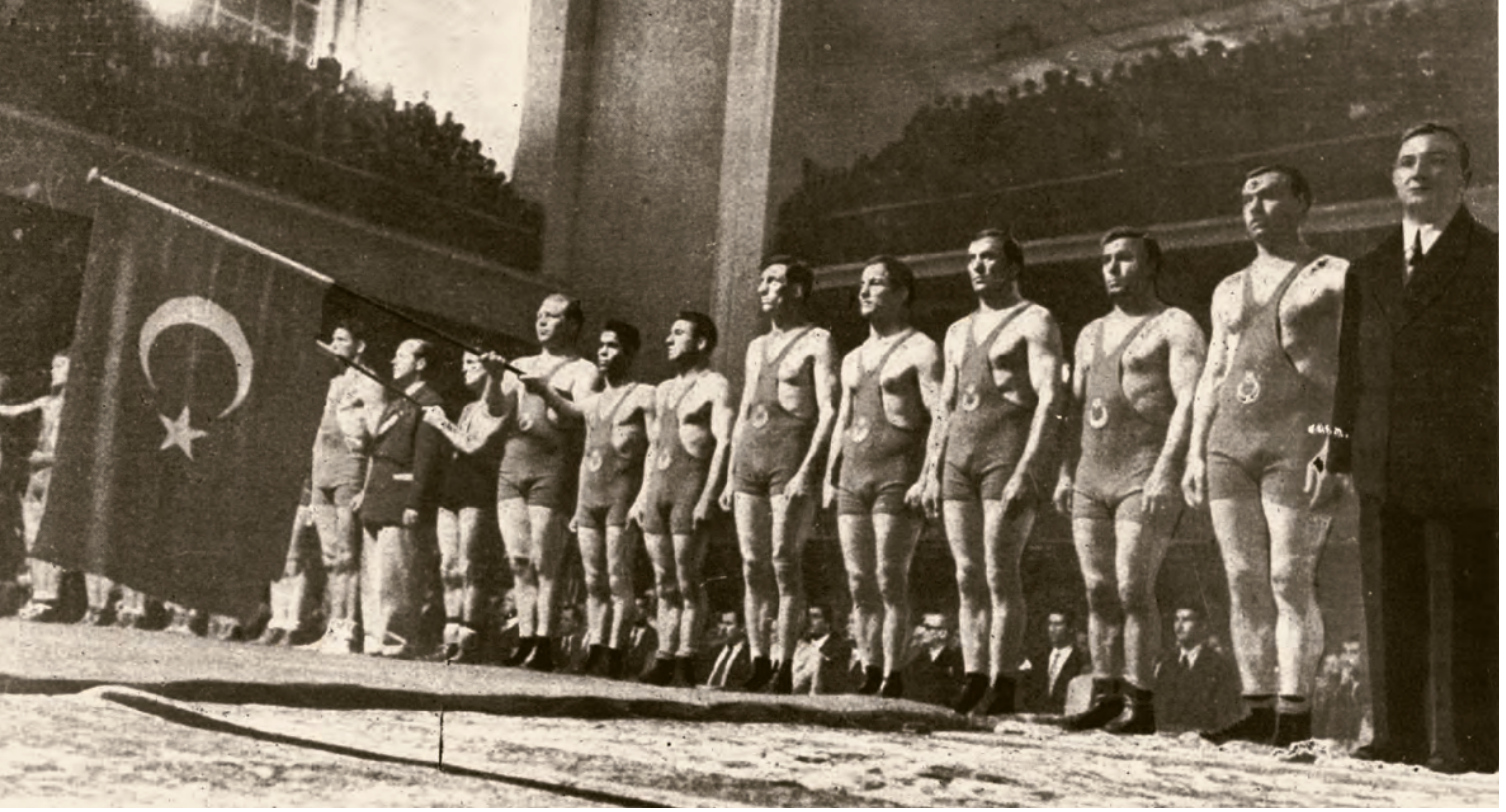
Beden eğitimi dersi ilk olarak Galatasaray Mekteb-i Sultanî'sinde müfredata eklenmiş; sonra kız ve erkek okullarında yaygınlaştırılmıştır. Tulumba sandıklarından başka toplaşma bilmeyen İstanbullu, artık spor kulüpleriyle tanışmaya başlamıştır. Bilhassa Selim Sırrı (Tarcan) Bey'in İsveç jimnastiğini tanıtması ve herkesi spora ve idmana teşvik etmesi, birkaç nesil üzerinde etkili olmuş; Meşrutiyet'ten sonra Terbiye-i Bedeniye Müfettişliği'ne getirilmesi ise, faaliyetlerini daha da hızlandırmıştır. Genellikle resmî ellerde kotarılmış bu teşebbüslerin İstanbullu gençlik üzerinde gerçek etkilerinin görülebilmesi, Meşrutiyet sonrasında teknik imkânlar iyileşince, artık fotoğraf basabilen periyodiklerin belirmesinden sonradır. O zamana kadar, gazetelerde ara sıra müsabaka haberlerine tesadüf olunursa da fotoğraflarla donatılmış spor sahifelerinin belirmesi, çok daha yenidir. Genç nesiller, spordan ziyade sporcularla ilgilenir; onların gelişkin kasları, esnek vücutları, güneşten yanmış tenleri, şen simaları ve kendinden emin duruşlarıyla bu fotoğraflarda tanışır; kendi cılız, solgun, hastalıklı vücutlarıyla ilk mukayeseyi de yine bu sahifeler üzerinde yaparlar.

İstanbul'da rağbet bulan Avrupai sporların neredeyse tamamının İngiliz kökenli oluşu, spordan bahseden periyodiklerin de ilgilerini etkiler. Bütün bir XIX. asırda hiçbir spor periyodiği neşredilmemişken, Meşrutiyet'ten sonra faaliyet gösteren spor yayınlarının futbolu ısrarla öne çıkarması bu bakımdan ilginçtir. Bugünkü bilgilerimizle, İstanbul'da basılan ilk spor gazetesinin adı *Futbol*'dur ve 11 Ekim 1910'da Türkçe-Fransızca olarak neşredilmiştir. Mustafa Ziya Bey tarafından çıkarılan bu gazete, adının bildirdiği gibi, sadece futboldan bahsetmez; *"çit yarışı"* (engelli koşu), *"av müsabakası"*, bisiklet ve motosiklet yarışları, güreş, "Sporun Muhâsenât-ı İctimâiyyesi", "Mekteplerimizde Jimnastik" gibi değişik konulara da temas eder. Gazete, yedi sayı sonra ilgisizlik nedeniyle kapanmışsa da sporun her geçen gün biraz daha yaygınlaşmasına paralel olarak, pek çok spor dalının, özellikle de futbolun merkezine oturduğu dergilerin çıkmasına önayak olmuştur. Selim Sırrı'nın neşrettiği *Terbiye ve Oyun* (14 Ağustos 1911), Cem'i Bey'in idaresindeki *İdman* (28 Mayıs 1913), Sipahi Ocağı'nın yayın organı olan *Sipahi Mecmuası* (27 Ağustos 1917) İstanbul'un spor meraklısı gençlerini yakından ilgilendirmiştir. Fenerbahçe'nin *"water-polo"* takımı, Galatasaray'ın hokey ve tenis takımları, İstanbul şehri sandal kulübü, yüz yarda yarışları, İdman Yurdu bisiklet takımı, *"iskeyting"* ve boks müsabakaları, keşşaf (izci) taburları gibi pek çok faaliyet, spor basınını da kuşatan İngiliz etkilerini göstermeye kâfidir. İngiliz işgali altındaki İstanbul'da bu etkinin daha bir kuvvet kazandığı söylenebilir. Sözün gelişi, Çelebizade Said Tevfik'in çıkardığı *Spor Âlemi*'nde (6 Kasım 1919), işgal yıllarının etkilerini yakından takip etmek mümkündür. Dergi, bütün kesintilere rağmen, Cumhuriyet'ten sonra da varlığını sürdürerek spor haberciliğinin devamlılığını sağlamıştır.

Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı tarafından neşredilen *Türkiye İdman Mecmuası*, 1 Kasım 1922'de çıkan ilk sayısında, en yaşlı jimnastik muallimi olan Fâik Bey'in *"idmancıların şeyhi"* ilan edildiğini bildirir ve Refet Paşa'nın himayelerinde İdman Bayramı düzenleneceğini duyurur. Adının sınırlarının gayet belirgin olmasına rağmen, neredeyse bütün dergiyi futbol işgal eder. Fenerbahçe, Galatasaray, Beşiktaş, Darüşşafaka, Hilâl, Altınordu, Anadolu gibi birkaç takımdan ibaret olan ligin, kıran kırana geçen maçları, tribünsüz statlardan ziyade, dergi sahifelerinden takip edilmeye başlanır. İstanbul'un genç sakinleri, bütün sporlarda en çok futbolla ilgilenip bugüne kadar sürdürdükleri gelenekli ilişkiyi daha o günlerden pekiştirirler.

Büyük zafer ile Cumhuriyet arasında kalan dönemde, sporda ciddi bir toparlanma hissedilir. Yaşanan felaketlerden sonra harp yorgunu gençlerin yeniden spora teşviki, kapanmış kulüplerin ihyası,

* Gazi Üniversitesi

27- 1949'da İstanbul Spor ve Sergi Sarayı'nda düzenlenen Avrupa Serbest Güreş Şampiyonasında şampiyon olan Milli takımımız

Oyunları, 1935, 1940, 1955, 1967, 1990, 1999 ve 2004 yıllarında İstanbul'da yapıldı. 1949'da açılan İstanbul Spor ve Sergi Sarayı, aynı yıl düzenlenen Avrupa Serbest Güreş Şampiyonası'na sahne oldu. Bu etkinlik 1967 ve 1993 yıllarında da İstanbul'da yapıldı. 1956, 1957, 1974, 1994 ve 2011 yıllarında Dünya Serbest Güreş Şampiyonası İstanbul'da düzenlendi. Türkiye Millî Olimpiyat Komitesi'nin 1989 yılında ulusal düzeyde başlattığı Boğaziçi Yüzme yarışları 1991 yılında uluslararası hâle getirildi. Asya'dan Avrupa'ya yüzerek geçmeyi esas alan bu kıtalararası spor bir ilktir. Birincisi 1968 yılında İstanbul'da düzenlenen Balkan Binicilik Şampiyonası, 1985, 1992, 1995 ve 2000 senesinde yine İstanbul'da yapılmış; ayrıca binicilik sporunun daha geniş katılımlısı olan Volvo Dünya Kupası da İstanbul'da düzenlenmiştir. Balkan Atıcılık Şampiyonası 1987, 1993 yıllarında, Avrupa Boks Şampiyonası 1998'de İstanbul'da yapılmıştır. İstanbul'un en önemli uluslararası etkinliklerinden birisi de 1979 yılından beri düzenli olarak yapılan Avrasya Maratonu'dur. 1985 yılında paralı hâle getirilen maratona katılanlardan toplanan paralarla, yani 7.000 kişinin katılımıyla Türk Atletizm Vakfı'nın kurulmuş olması önemlidir. 1999'da toplanan ücretler ise Marmara depremzedeleri için kullanılmıştır. Maratona her geçen yıl katılım artmış, birkaç bin kişiyle başlayan yarışlara 1994'te 12.500, 1998'de 150.000, 2010'da 85 ülkeden yaklaşık 270.000 kişi katılmıştır. Dünyanın en büyük spor organizasyonlarından Formula 1 yarışları, Türkiye Grand Prix adı altında 2005-2011 yılları arasında İstanbul'da düzenlenmiştir. Bu organizasyon Türkiye'ye büyük gurur yaşatırken, İstanbul'a da dünya standartlarına uygun bir yarış pisti olan ve Alman mühendis Hermann Tilke tarafından tasarlanan İstanbul Park'ı kazandırmıştır.

İstanbul'un ev sahipliği yaptığı spor organizasyonlarının son yirmi yılda çeşitlenerek arttığı gözlemlenmektedir. Bunlardan bazıları Avrupa Yüzme Şampiyonası (1999), Avrupa Basketbol Şampiyonası (2001), UEFA Şampiyonlar Ligi Finali (2005), UEFA Kupası Finali (2009), Avrupa Kısa Kulvar Yüzme Şampiyonası (2009), Dünya Basketbol Şampiyonası (2010), Avrupa Bayanlar Voleybol Şampiyonlar Ligi Dörtlü Finali (2011), Avrupa Judo Şampiyonası (2011), Modern Pentatlon Yıldız A Dünya Şampiyonası (2011) şeklinde sıralanabilir. Tenis sporunun en önemli organizasyonlarından WTA Championships de 2011'den itibaren üç yıl üst üste İstanbul'da yapılmıştır. Gerek Türk tarihinde gerekse İstanbul'un spor tarihinde 2012 yılı ayrı bir öneme sahiptir. Avrupa Spor Başkenti ilan edildiği bu yıl içerisinde İstanbul'da 4 uluslararası kongre düzenlenirken; 5'i dünya, 3'ü de Avrupa çapında

1- Terbiye-i Bedeniye mektebinin resmî açılışı

küskün taraftarın bile yeniden kazanılması gerekir. Basın, bu vazifeyi üzerine almalıdır. İstanbullu gençlerin sil baştan sporla kaynaştırılması gerektiğini düşünen Ankara hükûmeti, özellikle iki konuya eğilir; vatandaşın sporu sağlıkla, bedenî ve ruhi mukavemetle eşleyerek, gündelik bir alışkanlığa dönüştürmesi ve izcilik kurumunun yaygınlaştırılması... Bu önemli görevin her ikisini de Subhi Nuri (İleri) Bey'in *Yarın Mecmuası* üstlenmiş gibidir. Derginin hemen her sayısında spora, özellikle faydalarına dair bir yazısı bulunan M. Sami Bey, 4 Mayıs 1922'de çıkan 29. sayıdan itibaren, derginin haftalık *Spor Nüshası*'nın da naşiri olur. Bu ilk sayının hemen ilk satırları şöyle başlar:

> İstanbul'u ziyaret eden ecnebiler bize ait ilk ihtisasatından bahsederken şehrimizde her tesadüf ettiği gencin soluk benizli, zayıf ve kuvvetsiz göründüğünü, her kadının güneş görmeyen çiçekler gibi mariz bir renge ve takatsiz bir bünyeye malik olduğunu söylemektedir.

Anlaşılan, sporla ilgilenenlerin aksine, büyük ekseriyet hâlâ saz benizli bir çıtkırıldım olma modasını sürdürmektedir. Periyodiklerde spor haberlerini okuyarak bir cins idman yaptığı fikriyle teselli bulanlar hâlâ ekseriyettedir. O hâlde, *Yarın*'ın sahifeleri öncelikle bunları ikaz edecektir. Ev kadınlarına, küçük dünyasına kapanmış genç kızlara, yakasında menekşesi ve koltuğunun altında şiir kitabıyla dolaşan gençlere, sporun yararını anlatmak *Yarın*'ın vazifesi olacaktır. Diğer taraftan, vücudunu çalıştırma alışkanlığının ancak erken yaşlarda edinileceği fikriyle, izciliğin teşviki gerekmektedir ve *Yarın*, bunu da -yine M. Sami Bey'in idaresinde- bir *İzci Gazetesi* neşrederek (5 Mart 1923) yapmaya başlar. Bilhassa, Galatasaray'ın Arslan Oymağı'nın okura verilerek, izciliğin faydalarının anlatıldığı bu yayınlar, etkisini çabuk gösterecek ve Cumhuriyet'ten sonra da izci, yavrukurt olma hevesi taşıyan nesiller gelecektir.

28- Avrasya Maratonu

olmak üzere 8 uluslararası müsabaka gerçekleştirildi. Dünya Salon Atletizm Şampiyonası, Dünya Kısa Kulvar Yüzme Şampiyonası, Basketbol THY Avrupa Ligi Dörtlü Finali, Basketbol Kadınlar Avrupa Ligi Sekizli Finali, Dünya Satranç Olimpiyatları, TEB-BNP Paribas WTA Championships ve UEFA Kongresi bunların en önemlileridir. 2000 yılından beri Olimpiyat Oyunları'na aday olan ve 2020 Olimpiyatları'nı final oylamasında Tokyo'ya kaptıran İstanbul, 2012'deki organizasyonlarla uluslararası alanda büyük saygınlık elde ederken, Türk sporseverler de birçok etkinliği ve sporcuyu yakından görme imkânı bulmuştur. 2013'te FIFA 20 Yaş Altı Dünya Kupası düzenlenirken, FIBA Dünya Kadınlar Basketbol Şampiyonası da 27 Eylül-5 Ekim 2014 tarihleri arasında İstanbul'da yapılacaktır.

Cumhuriyet devrinde kendilerine tanınan haklardan faydalanan kadınlar spor etkinliklerine yoğun biçimde katıldılar. Kadınların spora yönelmesi, sporcu yakınları aracılığıyla oldu. Örneğin Galatasaraylı sporcuların kız kardeşleri 1927'den itibaren Taksim Stadı'nda atletizm çalışmaya başlarken, Fenerbahçeli sporcuların kız kardeşleri ve eşleri de kulübün çimento kortlarında tenis oynamaya soyunmuşlardı. Fenerbahçeli hanımlar kürek sporunda da adlarından söz ettirdiler. Melek, Nezihe ve Fitnat adlı üç kardeş, kürekte şampiyonluğu yıllarca kimseye kaptırmadılar. 1929'da İstanbul şampiyonluğunu kazanan Fenerbahçe voleybol takımında Sabiha Rıfat adlı bir bayan da bulunuyordu. 1930'larda Beşiktaş Kulübü'nde eskrim çalışarak şampiyonluğa ulaşan Suad Fetgeri ve Halet Çambel adlı hanımlar, 1936 Berlin Olimpiyatları'na katılmak suretiyle, bu etkinliğe katılan ilk bayan sporcularımız oldular.[79]

II. Meşrutiyet devrinde spor basınında patlama olmuş; 1910 yılında yayımlanan *Futbol*'un ardından *Terbiye ve Oyun*, *İdman*, *Sipahi Mecmuası*, *Spor Âlemi* dergileri ardı ardına yayın hayatına girmişti. Cumhuriyet devrinde spor basınına çeşitli tarihlerde yenileri katılmıştır. Suad Hayri Bey 1925 yılında *Şa Şa Şa*'yı, Refik Osman bir yıl sonra *Gol*'ü yayımladı. 1929 yılında yeni Türkçe ile basılan ilk spor dergisi olan *Türkspor*'u *Olimpiyat* izledi. 1930'ların başında bu ikisi birleşerek *Top* adıyla yayınına devam etti. 1937 yılında *Kırmızı-Beyaz* ve *Spor Postası* yayın hayatına girerken, Fenerbahçe Genel Sekreteri Hayri Celal Atamer de *Sarı-Lacivert*'i çıkardı. 1938'de *Futbol* ve *Sporcu* dergilerinin ardından 1939 yılında *Stad*, *Beden Terbiyesi ve Spor*; 1944'te *Şut*, 1947 yılında *Türk Spor Mecmuası* yayına başladı. İlk günlük spor gazetesi olan *Türkiye Spor* ise 1954 yılında yayın hayatına girdi. Bunu *Spor* gazetesi izledi. 1985'te haftalık *Gelişim Spor*, 1991'de günlük *Fotospor*, 2000'de *Fotomaç* kuruldu. *Fotomaç* bir süre sonra kurulan *Taraftar* ile birleşerek *Taraftar Fotomaç* adıyla yayınını sürdürdüyse de, 2005 yılında yeniden özgün ismine döndü. 2012 yılında yayına başlayan *AMK* hâlen en genç günlük spor organıdır. Öte yandan değişik tarihlerde spor ansiklopedileri yayımlanmıştır. 1992 yılında ise *Radyo Sport* yayına başlamıştır.

Naklen maç yayını ilk defa 6 Ağustos 1934 tarihinde gerçekleştirildi. İstanbul Radyosu Fenerbahçe-WAC (Avusturya) futbol maçını naklen verirken, sunuculuğunu yapan Eşref Şefik de ilk spor spikeri olarak tarihe geçti. İlk gece maçı 9 Eylül 1939 tarihinde Fenerbahçe ile Beyoğlu arasında oynanmış, Taksim Stadı'nın kenarlarına

79 Cem Atabeyoğlu, "Yıl, 1927... Türk Kadını Artık Spor da Yapıyor", *Yıllarboyu Tarih*, nr. 2 (1981), s. 63-64.

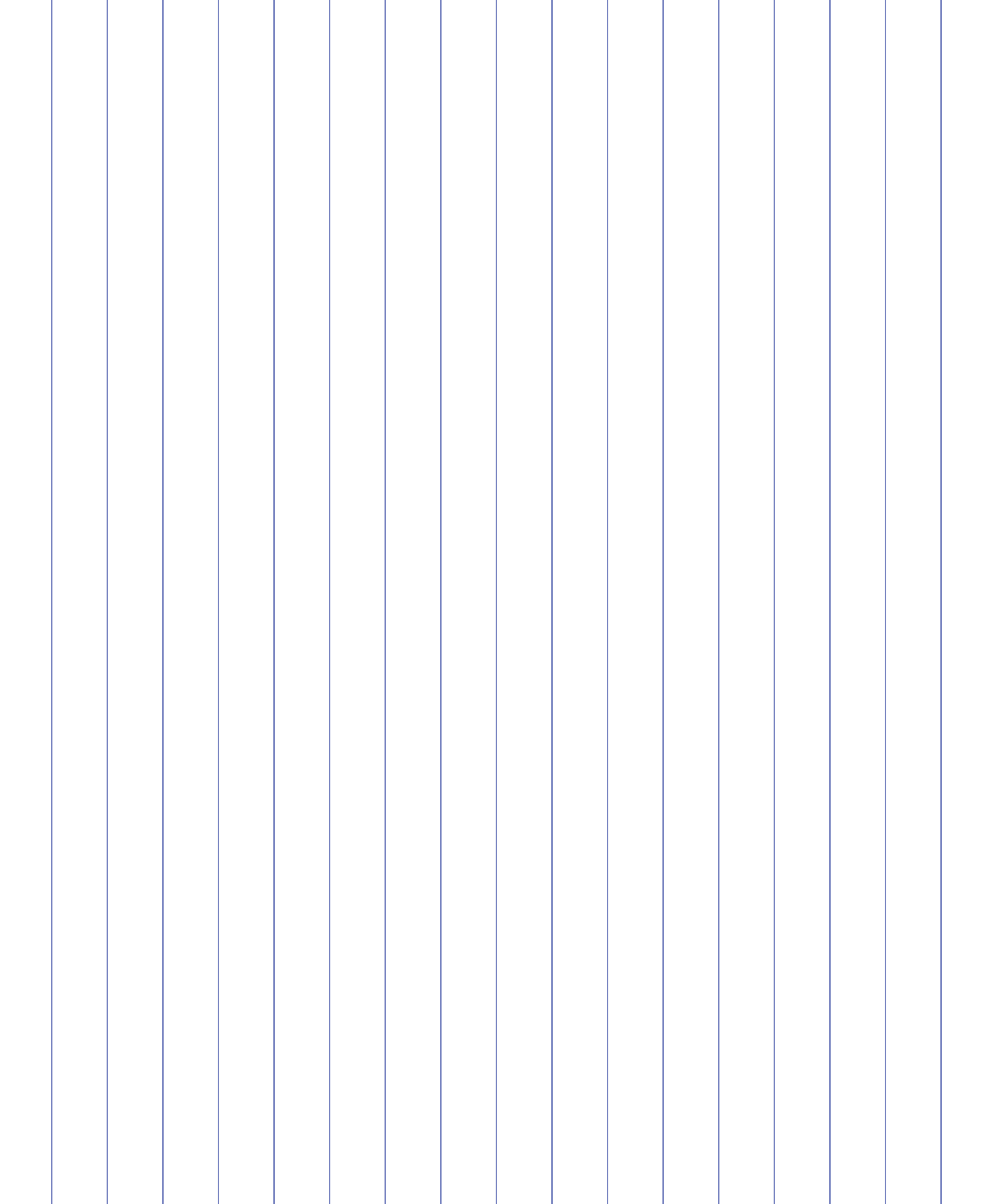
dikilen ampuller vasıtasıyla saha ışıklandırılmıştır. İstanbul'da 1964 yılında, *Spor Yazarları Birliği* teşekkül etmiş, başkanlığına Adnan Akın getirilmiştir. 1986 yılında *Türkiye Atletizm Vakfı*, 1994'te *Yelken Vakfı*, 1995'te *Türkiye Futbol Vakfı* kurulmuştur. Yine 1995 yılında Türk sporunda şirketleşme dönemi başlamış, ilk olarak *İstanbulspor Anonim Şirketi* kurulmuştur.

Sonuç

İstanbul'un spor tarihinde 1826 yılı önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonraki reform sürecinde geleneksel sporların bir kısmı yasaklanırken, bir kısmı da devlet himayesini kaybettiği için gözden düşmüştür. Bunda hazineyi güçlendirmek amacıyla girişilen düzenlemeler kapsamında personel miktarının düşürülmesinin yanı sıra, değişen dünya şartlarının getirdiği zihniyet dönüşümü de etkili olmuştur. Modernleşme sürecinde İstanbul, birçoğu Avrupa veya Amerika kökenli yeni sporlarla tanışmıştır. Bu dönemde spor kültürünün saray çevresinin etkisinden çıkarak geniş halk kitlelerine ulaştığı gözden kaçmamaktadır. Bu arada II. Abdülhamid'in sporu yasakladığı yönündeki görüşlerin doğru olmadığını da belirtmek gerekir. Zira kalabalıkların bir araya toplanması gibi sebeplerin dışında, II. Abdülhamid'in spora karşı olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Aksine sporun İstanbul'daki merkezi konumunda olan Mekteb-i Sultanî, padişahın himayesi altındaydı. Öte yandan Beşiktaş Jimnastik Kulübü, II. Abdülhamid'in yakın adamlarından Osman Paşa tarafından ve bizzat padişahın onayıyla kurulmuştur.[80]

Spor hareketliliği açısından Cumhuriyet dönemi daha verimlidir. Bunda Halkevleri gibi sivil toplum kuruluşlarının rolü büyüktür. Öte yandan rekabet kültürü de sporun gelişmesi açısından olumlu sonuçlar doğurmuştur. Örneğin Fenerbahçe ile Galatasaray kulüpleri arasındaki ezeli rekabet zaman zaman sinirlerin gerilmesine yol açmış olsa da, birçok spor dalının geniş kitlelere ulaşmasında bu tatlı rekabetin payı büyüktür. Orta Asya'dan Osmanlı payitahtına taşınan geleneksel sporların birçoğu otantizminden bir şey kaybetmeden günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte modern sporlar daha geniş bir yayılma alanı bulmuştur. Spor, turizm girdileri de göz önüne alınarak, eğlence alanındaki boşluğu doldurmasının yanında, kültür müesseseleri ve iş çevreleri için ticari getirisi yüksek bir alan hâline gelmiş durumdadır.

80 Yiğit Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İstanbul 2004, s. 54.

İSTANBUL BAHÇELERİ, SUÇ VE TEFTİŞ

İSTANBUL BAHÇELERİ

NURHAN ATASOY*

İstanbul'da Roma ve Bizans dönemlerinde bahçe, bağ ve bostan alanları hayli yer tutar. Bu durum Osmanlı hâkimiyeti zamanında da devam etmiştir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, klasik Roma'nın taşralı beylerinin çiftçilik ve bahçe işleri ile meşgul olmalarının onurlu bir meşguliyet sayılması Bizans'ta da devam ettirilmiştir. Bizanslıların bahçe kültürleri ve doğaya ilgileri çağdaş Batı ülkelerindekinden çok daha ileride idi. Bizanslıların Konstantinopolis'te birçok semte verdikleri adlar bahçe kültürüyle ilgiliydi ve Türkler de bu geleneği sürdürdü. Bostancı, Fenarbahçe, Yeşilköy, Bahçekapı, Çınardibi, Çamlıca, Ihlamur, Fulya, Dolmabahçe, Çubuklu, gibi yer isimleri yanında selvi, sümbül, çiğdem, nilüfer, yasemin, müge, gül, lale, menekşe, nergis gibi bitki adları bu durumu ortaya koyar.

Romalıların tarım ile ilgili yazdıkları el kitapları, Bizans'ta da görülür. Bunları içinde toplayan ve bitkilerin nerelere dikileceği konusunda bilgi veren *Geoponika* adı verilen eser, X. yüzyılda hazırlanmıştır. Bizans yazılı kaynakları, bugün Sultanahmet semtinde, Hipodrom'dan deniz kıyısına kadar inen meyilli geniş arazide yer alan büyük Bizans sarayının asma bahçeleri, çiçek tarhları, su kanalları, havuzları, çimenlikleri, gül bahçeleri ve bahçe köşklerinden, hatta içindeki çiçeklerden söz eder ve manastır bahçelerinde ilaç olarak kullanılan bitkiler, sebzeler, meyveler ve çiçekler yetiştirildiğini anlatır.

Osmanlı dönemi İstanbul'unda ise, bahçeler yalnızca saray bahçeleri ve padişahların yaptırdıkları hasbahçelerle sınırlı değildi. Her sınıf halkın evi, ister büyük, ister küçük olsun, bahçeliydi. Ayrıca kentin sebze ve meyve gibi yiyecek gereksinimini karşılayacak bahçe ve bostanlar da mevcuttu. Yerli ve yabancı kaynaklara göre İstanbul'un bu bakımdan oldukça zengin olduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın sonlarında İstanbul'a gelmiş olan Olivier, anılarının çeşitli yerlerindeki ağaçların bolluğu ve çeşitliliğini; Boğaziçi boyunca çok verimli alanları, gördüğü bitki örtüsünü, selvi, meşe, ıhlamur, kestane, kocayemiş, mersin, katırtırnağı, asma gibi sıralayarak yazar; Büyükdere'nin karşısında yer alan tepede (Yuşa Tepesi) bulunan devin mezarının çevresindeki zengin ot çeşitlerini, ender bitkilerin varlığını; Romalıların meşe türünü buradan İtalya'ya götürdüğünün söylendiğini, Tophane'deki çeşmelerin çevresindeki meşe ağaçlarını, Büyükdere'deki ünlü meşeyi görmeye gittiklerini; bu meşenin gövdesinin iki, üç katı çapında yaygınlık gösterdiğini ve İstanbul'un çeşitli yerlerindeki bitki örtüsünü anlatır.

İstanbul'da ancak XIX. yüzyılda yapılmış bazı sarayların bahçeleri hâlâ eski özelliklerini bir ölçüde yaşatabilmişlerdir -Beylerbeyi, Yıldız, Çırağan gibi. Çoğu Boğaziçi'nde olan saraylar da dağ mahalli denen yamaçlardaki meyve ve sebze bahçelerini ihtiva eden "arka bahçe"lerini kaybetmişlerdir.

İstanbul bahçeleri hakkında bilgi veren kaynakların başında Evliya Çelebi, Eremya Çelebi, İnciciyan'ın eserleri gelmekle birlikte İstanbul'a gelmiş olan birçok yabancı gezginin anılarında da bu hususta bilgi bulabiliyoruz. Ayrıca Osmanlı minyatürlü eserlerinde birçok bahçenin resimlenmiş olması Osmanlı bahçeleri hakkında fikir vermektedir.

Her devirde gerek mimaride gerek kültürün her alanında halk genellikle sarayda geliştirilmiş olan kültürün yansımasını sunmaktadır. Bu açıdan halkın kendi ölçülerine göre benzerlerini oluşturmaya çalıştırdığı saray dışındaki bahçeleri anlamak için de gene saray bahçelerine bakmak gerekir. Ayrıca hasbahçe olarak isimlendirilen bahçelerin yanında bir de hassa bostanlar vardı. Bunların sorumluluğu bostancılarındı. Bostancıbaşı ise Edirne ve İstanbul Bostancı ocaklarını birden yönetirdi. Bostancılar ayrıca bahçelerden başka sarayların güvenliğini sağlamakla da sorumlu idiler.

Hasbahçelerde meyve, sebze ve çiçek yetiştirilirdi. Bu bahçeler padişaha keyif vermenin yanında burada yetişen ürünlerin satışa sürülmesiyle bir gelir de sağlıyordu ki bu, doğrudan doğruya padişahın hazinesine giderdi. Bostaniyan-ı hassa kâtibi, ürünün defterini tutardı; ürünün satışı yaptırılır, masrafı çıkartılır ve üründen kazanılan para defterle birlikte padişaha sunulurdu. Elde

* (E.) İstanbul Üniversitesi

1- Eski Saray ve bahçesi (Matrakçı Nasuh)

edilen gelir oldukça yüksekti. Mesela, 1813-1814'te bir yıllık bahçe ürünlerinden net kâr 1.168.870 akçe tutmuştu. Bostancıların sayısı her devirde değişmiştir. Maaş defterlerine göre 1576'da 1.650, bir başka belgede 2.998; 1623 yılında 2.396; 1641 yılında 3.707; 1746'da 3.323 idi.

İSTANBUL'DA SARAY BAHÇELERİ

Eski ve Yeni Saraylar

1453 yılında Türklerin eline bir harabe hâlinde geçen Konstantinopolis, fatihi eliyle büyük bir imar faaliyeti yaşadı. İstanbul'un fethinden sonra Sultan Mehmed fethi izleyen günlerde bir müddet çadırda, sonra da Edirne'de kalmış ve kısa zamanda da bugün İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu yüksek mevkide bir saray yaptırmıştır. Yapımı 1454'te başlanan ve 1457'de tamamlanan bu saray, Topkapı Sarayı yaptırıldıktan sonra "Eski Saray" olarak anılmıştır. Etrafı 12.000 arşın uzunluğunda yüksek duvarlarla çevrili olan bu saray Kanunî Sultan Süleyman zamanında bir yangın geçirmiş ve yeni baştan imar edilmişti. Arazisi içinde içimi çok lezzetli bir de su vardı. Kanunî Sultan Süleyman bu saraya üç kapı yaptırmış, sarayın geniş bahçesinden bir kısmını da alarak Süleymaniye Camii'nin inşasına ayırmıştı.

Yabancıların giremediği bu sarayın bahçesi hakkında pek fazla bilgimiz yok. 1534'te Kanunî Sultan Süleyman'ın İran ve Irak'a yaptığı doğu seferinde Osmanlı ordusunun konakladığı menzillerin topoğrafik-haritavari görüntülerini 1537'de tamamladığı *Menazilnâme*'sini resimlendiren Matrakçı Nasuh es-Silahî'nin eserinin başında yer alan İstanbul tasvirinde bu saray çifte duvar içine alınmış olarak görülür. İki duvar arasında bir bahçe olduğuna birkaç selvi, bahar açmış ağaç ve yerdeki çiçeklerle işaret etmiştir.

Elçilik heyetleri ile birlikte İstanbul'a gelen yabancıların İstanbul tasvirlerinde de bu saray çok

2- Kanunî Sultan Süleyman, Eski Saray'da avlanırken (*Hünernâme*)

3- Eski Saray'ın bahçesinde geyikler (*Hünernâme*)

az yer alır ve bu tarz tasvirler yeterli bilgi vermekten uzaktır. Ancak Eski Saray bahçesinin içinde çok sayıda selvi olduğu anlaşılır. Zaten Fatih Sultan Mehmed'in bahçelere diktirdiği fidanlarla ilgili belgelerden de selvinin Osmanlıların bahçelerinde en sevdikleri süs ağacının başında geldiğini anlıyoruz. Viyana'daki İstanbul panoramasında yer alan Eski Saray görüntüsünde bahçe çeşitli ağaçlarla doludur. Fakat hem Matrakçı hem de 1710'larda İstanbul'a gelmiş olan İsveçli mühendis Cornelius Loos'un tasvirlerinde bahçe selvi ağaçlarıyla dolu hâlde resmedilmiştir.

Kostantinopolis'in fethinden hemen sonra inşa ettirilen bu sarayın yeri beğenilmediğinden Haliç, Boğaz ve Marmara ile çevrili Sarayburnu yeni saray için uygun ve emniyetli bulundu. Üç tarafından denizle çevrili güzel manzaralı ve havalı yere Fatih Sultan Mehmed, bugün Topkapı Sarayı denilen asıl sarayını yaptırdı. Etrafını 5 km uzunluğunda sur duvarı ile çevirtti. Bahçe bir eksen üzerinde birbirini izleyen avlular hâlinde düzenlenmişti. En dıştaki halka çok geniş bir bahçe hâlindeydi ve bugün Gülhane Parkı adı ile halka açık bir park hizmeti görmektedir.

Fatih Sultan Mehmed bahçelere ayrı bir özen göstermiştir. Evliya Çelebi, Fatih Sultan Mehmed'in 1458-1467 yılları arasında yeni saray bahçelerine 20.000 selvi, çınar ve çeşitli ağaç türlerini diktirdiğini bildirir. Yüzyıllar boyu çok değişiklik geçirdiği için bugün eski hâlini tahmin etmek zordur. Ancak bahçelerin eski hâline ait kayıtlar yok değildir. Matrakçı Nasuh *Menazilnâme*'sinde Topkapı Sarayı'nın birinci avlusu sarı renge boyanmıştır Yayaların yanında ancak görevlilerin atla girebildiği bu avluda hiçbir bahçe özelliğine rastlanmamaktadır. Yazılışı 1558 yılında tamamlanan ve Sultan Süleyman'ın devrindeki önemli olayları anlatan *Süleymannâme*'de Bâb-ı Hümayun iki katlı, Bâbüsselâm da iki kulesi ile çizilmiştir. İki kapı arasında bir yol ve solunda Deâvî Kasrı fark edilir. Yolun

iki tarafı çok sayıda yaya ve atlı figürle doludur. Bu avlunun bahçe ile ilişkisi Deâvî Kasrı'nın yanındaki tek ağaçtan ibarettir.

Süleymannâme'de birinci avluyu gösteren tam sayfa minyatürün karşı sayfasındaki ikinci avluyu gösteren minyatürde, üst kısımda Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıkışı-biat töreni yer alır. Avlu ise çimen rengi zemini, az da olsa yer yer serpiştirilmiş çiçek ve çimleri ve iki büyük ağacı ile bahçe özelliği vurgulanarak belirtilmiştir.

Sırayla Osmanlı hükümdarlarının devirlerini anlatan 1584 tarihli *Hünernâme*'nin birinci cildinde yer alan minyatürde, saray etrafının surla çevrili olduğu görülür; Topkapı Sarayı'nın birinci avlusu ile iki kuleli Bâbüsselâm arasında yayalar için üzerinde "kaldırım" yazılı taşla döşeli bir yol vardır. Yolun hemen solunda mirî odunun tartıldığı terazi ve odunlar, hemen arkasında Cebehane diye geçen Aya İrini Kilisesi bulunur. Bunların üst kısmında ise yanında tek bir ağacın bulunduğu çeşme ve kâğıt işleri diye tarif edilen ve çeşitli başvuru dilekçelerinin kabul edildiği, bugün mevcut olmayan Deâvî Kasrı ve arkasında revaklar vardır. Kapının önünde gene kapıcılar görülür. Yolun sağ tarafında hastaneye işaret eden, önünde iki gencin hizmete hazır beklediği, içinde bir siyahi figürün oturduğu küçük bir köşk tipinde yapı hastaneye işaret eder. *Süleymannâme*'deki gibi bu minyatürde de birinci avlunun bahçe özelliğine işaret eden bir görüntüye yer verilmemiştir. Alay Meydanı da denilen ve en önemli törenlerin yapıldığı ikinci avlu tüm minyatürlerde içinde bol sayıda selvi ve diğer ağaçlarla görülür.

Topkapı Sarayı'nın ilk üç avlusu bir eksen üzerindedir ve avlunun birbiri ardına gelen kapılarının arasında birer yol vardır. İkinci avludaki yolun iki yanında, diğer Türk bahçelerindeki gibi, selviler dizilidir. Yüzyıllara şahitlik etmiş selvilerin yaşlı gövdeleri bazı fırtınalara dayanamayıp devrilmişse de çoğu bahçenin selvili yolu hâlâ yaşamaktadır. Avlunun bir bahçe olarak da hizmet gördüğünü, yüzyıllarca nice padişahlar görmüş ve hâlâ ayakta olup günümüze gelmiş olan çınarlar ortaya koyar. Bu çınarların gövdeleri etrafına oturma yüksekliğinde duvar çevrilerek birer tarh ve oturma mekânı oluşturulmuştur. Bunların örnekleri günümüze gelmiştir. Ayrıca bu uygulamayı Anadolu'nun birçok yerinde bugün bile görmekteyiz. Bu tarhlara çiçekler de dikilmiştir.

Üçüncü avlu-bahçenin ortasında bir havuz ve çiçekler yer almıştır. Nitekim saray bahçeleri için yalnız ağaçlar değil çiçek soğanları ve tohumları da getirtilmiştir. Matrakçı Nasuh'un *Menazilnâme*'sinde, özellikle Galata tarafında surların dışındaki arazideki nar, kiraz, armut

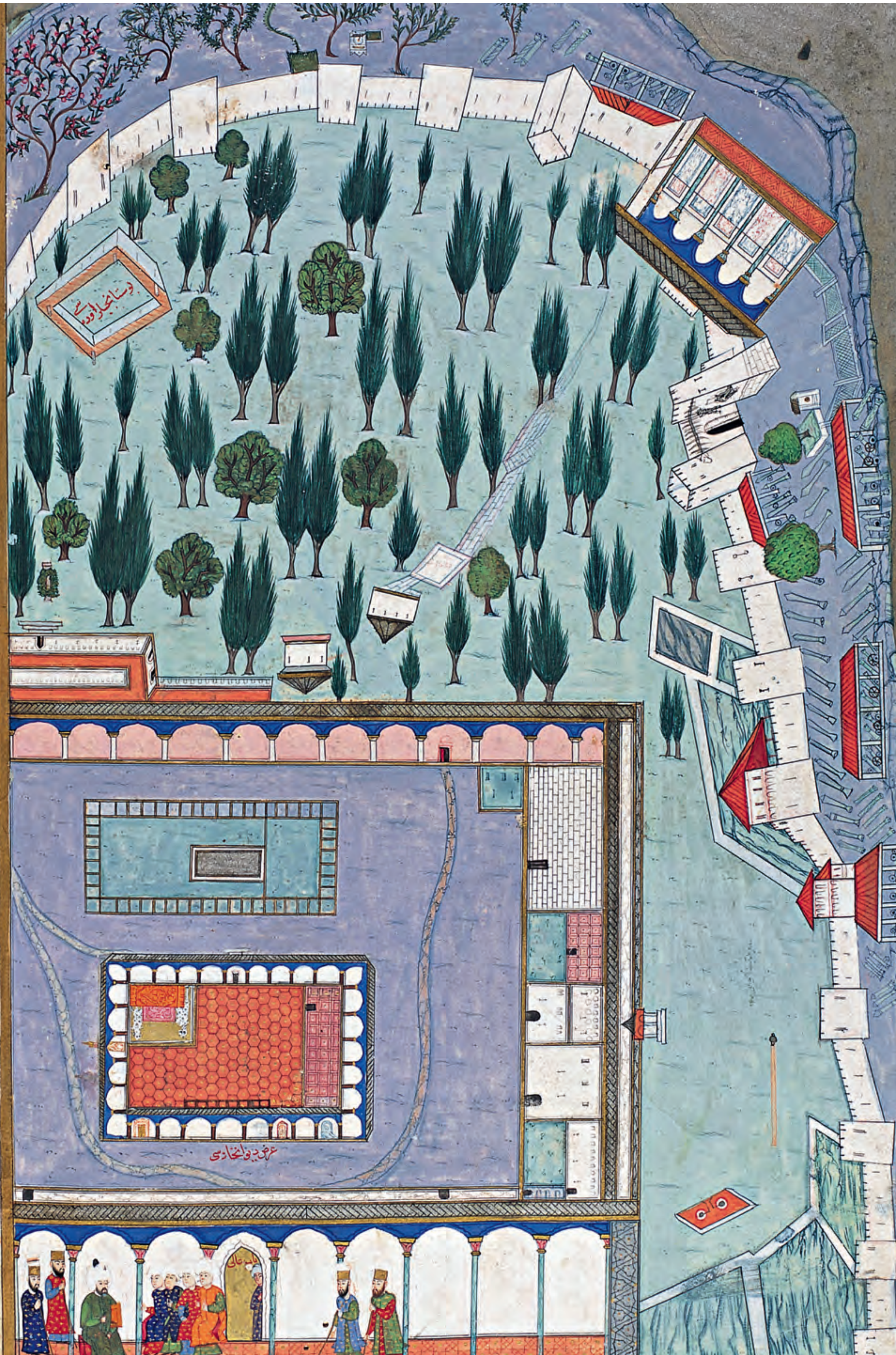

4- Topkapı Sarayı, İkinci Avlu *(Şehinşahnâme)*

gibi çeşitli meyve ağaçları ve selviler arasında öbek öbek tasvir edilmiş çiçekler arasında lale ve karanfiller, 1534-1537 yıllarında İstanbul bahçelerindeki çiçeklerin temsilcileridir. Bu devrin asıl çiçek kültürü ve sevgisini yansıtan ve "Osmanlı çiçek üslubu"nun temelini oluşturan *Muhibbî Divanı*'dır. Kanunî Sultan Süleyman'ın "Muhibbî" mahlası ile yazdığı şiirleri içeren 370 sayfalık divanının (1566) da tezhiplerini yapan müzehhib "Kara Memi", eserde geleneksel motifler yanında gül, karanfil, lale, sümbül, menekşe, ayn-ı sefâ, Manisa lalesi (anemon), zambak, çiğdem gibi birçok çiçeği doğadaki gibi natüralist bir üslupla işlemiştir. Bu çiçekleri ve çiçek açmış ağaçları sadece XVI. yüzyıl yazmalarında değil, Osmanlı sanatının her dalındaki eserinde görmekteyiz. Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre Kanunî Sultan Süleyman'ın 30 hasbahçe yaptırdığı, çiçek ve bahçe kültürünün en yüksek seviyeye ulaştığı bu devirde "çiçek üslubu"nun doğmasına hiç şaşmamak gerekir. Saray bahçelerine dikilen ağaçlarla

5- Topkapı Sarayı avlusu *(Hünernâme)*

6- Beşiktaş Sarayı (Melling)

ilgili 1735 tarihli bir başka bir belgede İzmit, Karamürsel ve Yalova'dan selvilerin yanı sıra çınar, dişbudak, ıhlamur, karaağaç, idris, çitlembik, meşe, defne, erguvan ve ahlat gibi ağaçlardan "taze ve mevzun fidan hâlinde" 4.000'er adet İstanbul sarayları için gönderilmesi emredilir.

Saray avluların dışında kalan meyilli arazide bahçe setler hâlinde düzenlenmiştir. Bu geniş alanda sadece yukarıda sözü geçen ağaçlar değil meyve, sebze bahçeleri ve çiçekli bahçeler bulunuyordu. Bunlardan başka bahçenin özellikle Marmara Denizi'ne bakan tarafında çeşitli sporların yapıldığı sahalar da vardı.

1526 yılına ait bir defterde, "bahçe-i âmireye" alınan eşyalar ve bahçe görevlilerine ödenen ücretler yanında bahçe için Kefe'den lale ve başka çiçeklerin alındığı kaydedilmiştir. 1576 yılında ise saray bahçeleri için Halep'e bağlı Üzeyr'den sümbül soğanı; 1587 yılında da Edirne'den 400 kantar kırmızı gül, 300 kantar sakız gülü fidanı istenmiştir. 1592 yılında ise gene saray bahçeleri için acele Maraş yaylak ve dağlarından 50.000 ak sümbül, 50.000 gök sümbül soğanı talep edilmiştir. Bu belgelerdeki istekler saray bahçelerinin çiçeklerle bezeli olduğuna açık şekilde işaret eder. Evliya Çelebi sadece Topkapı Sarayı bahçelerinde 8.000 bahçıvan olduğunu bildirir. İstanbul'un çeşitli taraflarındaki hasbahçe sayısının 40

olduğunu ve her birinde ikişer yüz, üçer yüz, dörder yüz bahçıvan bulunduğunu anlatır.

Beşiktaş Sarayı-Dolmabahçe Sarayı

Beşiktaş ve Dolmabahçe sarayları ve bahçeleri birbirinden ayrı yapılmışlarsa da daha sonra bunlar birbiriyle birleşik hâlde zikredilmeye başlanmıştır. Kanunî Sultan Süleyman ile Trabzon'da aynı yıl doğan sütkardeşi ünlü mutasavvıf Yahya Efendi, İstanbul'a göç edip Beşiktaş'ta bir bahçe alıp yerleşmiş ve burada bir dergâh sahibi olmuştur. Ölümünden sonra türbesi, III. Murad tarafından bu bahçede inşa edilmişti.

II. Bayezid'in bir yalı, I. Ahmed'in bir köşk yaptırdığı bu bahçenin deniz kıyısında birçok binalar mevcuttu. Kaynaklarda "bir servili bağ" iken II. Osman tarafından deniz doldurulup buraya "Dolmabahçe" dendiği kayıtlıdır. Evliya Çelebi, denize kazıklar çakıp taş döküldüğü için buraya "Beşiktaş" dendiğini, aynı yere I. Selim zamanında bahçe yapıldığını ve Mimar Sinan tarafından "Beşiktaş Bahçesi" hâline getirildiğini ifade eder (bina-ı Hayreddin Paşa, kâr-ı Sinan). Ayrıca IV. Murad'ın Beşiktaş yalısı ile birlikte "çınar, söğüt, sakız, serv, cevz-i Rumî ağaçları ile müzeyyen" bu vadiyi de sevgili kızı Kaya Sultan'a verdiğini bildirir. *Raşid Tarihi*'nde ise 1719 yılında

7- Beşiktaş Sarayı (İstanbul Deniz Müzesi)

padişahın yazlık sarayına göçü anlatırlarken, Beşiktaş Bahçesi'nin fevkalade güzelliği ve korusunun letafetiyle hasbahçelerinin hepsinden üstün olduğu ifade edilmiştir.

XVIII. yüzyıl İstanbul'unu anlatan İnciciyan, Dolmabahçe'den, içindeki tatlı sulu çeşmeleri olan padişah bahçesi olarak bahseder ve burada Çinili Köşk'ün her penceresinin önündeki çeşmelerden akan suların, şadırvanlı havuzlara döküldüğünü, IV. Mehmed'in çok sevdiği bu sarayı genişlettiğini yazar.

III. Selim kendisi için çalışan Mimar Melling'e kız kardeşi Hadice Sultan için bu sarayı onartmış ve bahçesini Avrupa tarzında düzenletmişti. Labirentli bahçede leylak, akasya ve gül dikilmişti. Melling'in yaptığı gravür, sarayı ayrıntılı bir şekilde gösterir. D'Ohsson'un eserindeki gravürde Beşiktaş Sarayı'nın ağaçlarla kaplı olarak arka bahçesi ve arkasındaki tepe de görülebilmektedir.

Çırağan Sarayı

XVII. yüzyılda, IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan'a hediye ettiği, güzelliği dillere destan Kazancıoğlu Bahçesi ve sonradan Kaya Sultan tarafından bu bahçede yaptırılmış olan sahil saray, Çırağan Sarayı'nın alt yapısını oluşturur. Kaya Sultan'ın ölümünden sonra bakımsız kalmış, III. Ahmed'in kızı ve Nevşehirli Sadrazam İbrahim Paşa'nın eşi Fatma Sultan için buraya büyük bir saray yaptırılmıştır. Bu sarayın bahçesinde ünlü çırağan âlemleri yapılmıştır. Sadrazam, lale bahçelerinin ve şenliklerinin anlatılması için *Tuhfe-i Çerağan* adlı bir risale yazdırmıştır. 1720 yılında Raşid Efendi padişahın da gelip kaldığı bu saray ve bahçesini şöyle anlatır:

> Sadrazam ve Damad İbrahim Paşa hazretlerinin Beşiktaş'ta bina buyurdukları sahilhanelerinde bulunan çiçek bahçelerindeki misalsiz laleler gereği gibi açıldığında bir çırağan ziyafeti emrettiler. Çiçek tarhlarının arası çeşitli kandiller, fenerler ve şamdanlarla tezyin edildi. Davet ettiği padişahı ağırlamak için neler yapmak gerekirse yapıldı. Padişah Cemaziyelahirin on yedinci günü seher vakti (26 Nisan 1720) Daire-i Hümayunları halkı ve Harem-i Hümayun'daki sultanlarla geldi ve gündüzleri saz ve söz ve bazı letaif oyunlar, eğlencelerle geçti, geceleri de lalezarın çırağanı temaşasıyla zevkyab oldular.
> Çırağan şenlikleri çok parlak olurdu. Özellikle

8- Çırağan Sarayı (Allom)

nisan ayında dolunayda yapılan lale şenlikleri eşsizdi; lale dolu kavanozlar dizilir, aralarına renkli küreler konur, en üst diziye bülbüllerle dolu kafesler yerleştirilir, bütün bunların rengârenk, ışıl ışıl, cıvıl cıvıl görünümüne doyum olmazdı. Bir gece vükelaya ve bir gece hareme ayrı ayrı şenlikler verilir, cariyeler çiçekler arasına gizlenmiş şekerlemeleri dört yana dağılıp ararlardı. III. Ahmed'in hal'inden sonra yerine geçen yeğeni Sultan I. Mahmud tepkilere rağmen çırağan şenliklerini devam ettirmiştir. Burası kâgir olarak yeniden inşa edildiğinde (1859-1860), bahçesinde bir aslanhane ve küçük ölçekli bir hayvanat bahçesi yaptırılmıştı. Burası 1910 yılında yanmış, uzun yıllar dört duvar hâlinde harabe olarak kalmıştır. Çok güzel demir dökme bahçe kapılarına sahip olan sarayın bahçesi ana binalarının etrafından ibaret değildir. Sarayın arkasındaki bugün de mevcut olan yol üzerindeki köprü ile Yıldız bahçelerine bağlanır. Sarayın etrafındaki bahçede büyük bir kameriye, limonluk ve 128 çınar ağacı vardı. İngiliz elçisinin eşi olan Lady Mary Montague, bahçedeki kameriyeyi, sarayın bahçesi ve tepenin üzerinde yükselen arka bahçesini, bahçenin çınar ağaçlarını, içinde yapma adacıklar olan, sandalla gezilen havuzlarını, meyve ağaçlarını, çiçeklerini anlatır. Babasının görevi dolayısı ile sarayda yaşamış olan Leyla Saz da özellikle harem halkının arka bahçeye pikniğe gidişlerini çok canlı bir şekilde nakleder.

Yıldız Sarayı

Burası, diğer saraylar gibi planlanarak yapılmamıştır. Beşiktaş yakınında üzerindeki XVII. yüzyıldan kalma küçük kasrın yerine II. Mahmud'un 1835'te yaptırdığı Yıldız Köşkü adı verilen köşkten adını alan saray bir tepenin üzerindedir. 500.000 m²'lik bir av alanı üzerinde gelişmiştir. Sultan Abdülaziz buraya Çit Kasrı'nı, Büyük Mabeyn gibi bazı köşk ve kasırları yaptırmıştır. Sultan II. Abdülhamid tahta çıktıktan bir müddet sonra Dolmabahçe Sarayı'nı güvenli bulmayıp Yıldız'a taşınmıştır.

Ek yapılarla iyice genişleyen bu sarayın geniş bahçesi de saray ile birlikte içine yapılan bahçe köşkleri, limonluklar, havuzlar, çağlayanlarla genişleyip güzelleşmiştir. Bu gelişme diğer saraylardaki gibi olmamış, birbirini izleyen avlular şeması burada uygulanamamıştır. Ancak yüksek duvarlarla selamlık ve harem birbirinden ayrılmıştır. Bunların bahçeleri de kendi kendine gelişmiş park ve

9- Yıldız Sarayı bahçesi (MSA)

koru hâlinde olmakla birlikte, birçok Avrupalı bahçıvan getirilip çalıştırılmasına rağmen gene de bahçenin içindeki yollar, sebze ve meyve bahçeleri, çiçek tarhları ile doğaya fazla müdahale edilmeyip ona göre şekillendirerek Türk bahçesi karakterini oluşturmuştur. Bahçe-korunun bir kısmı av hayvanlarına ayrılmış bazı av köşkleri yapılmış, saray halkının gezip keyif yapacağı alanlar teşkil edilmiştir. Bu koru-bahçede içinde kayıklar, yelkenliler, yüzen havuzlar, Avrupa tarzında grottolar, su kanalları hatta köprüler yaptırılmıştır.

Önemli bir özellik de binaların etrafındaki bahçenin binalar ile birlikte bir bütün oluşturmasıdır. Bir bakıma bahçenin formel olarak planlanan bazı bölümleri de bütünün içinde doğal görünüm izlenimi verir. Koruda birçok rustik köşkün yanında büyük vadinin içinde, günümüze gelmeyen fakat fotoğraflarından gördüğümüz bir taraftan bir tarafa asma köprü bile yaptırılmıştır. Bundan başka irili ufaklı daha birçok köprü vardır.

Belgelerden biri başıboş gezen ve ağaç ve fidanlara zarar veren hayvanlardan söz eder. 1304 (1886) tarihli bir başka belge ise bu geniş bahçe içinde vahşi hayvanlar için yapılmış aslanhanenin tamiratından söz eder ki bu da bize hâlâ Topkapı Sarayı'ndaki geleneğin sürdürüldüğünü anlatır. Aslında aynı devirde Avrupa saraylarında da uzak ülkelerden vahşi hayvan getirtme uygulaması vardır. Bu, yabancı bahçıvanların çalıştığı Yıldız bahçelerine belki de bir Avrupa modası olarak getirilmiştir. Bu bahçede Türk bahçe kültürünün yerine Avrupalı bahçıvanların etkisi ile selvinin dikilmemiş olması dikkat çekicidir.

Gene belgelerden öğrendiğimize göre bu bahçede yetiştirilen sebze ve meyve sarayın ihtiyacını büyük ölçüde karşılıyordu. Çeşitli sebze ve çiçekler için "soba"lar, yani limonluklar da Avrupa modasına uygun olarak yapılıyordu. "Turfanda sobası" denen bu seralarda turfanda sebze yetiştiriliyordu.

Günümüze kadar bazı kısımları pek az değişerek gelen sarayın bahçesi ve korusundan bugün de halk gezip faydalanmaktadır.

Üsküdar Sarayı/Kavak Sarayı

XIX. yüzyılda İstanbul'a gelen ve bu şehrin güzelliğine âşık olan Edmond de Amicis, İstanbul'dan ayrılırken

10- Yıldız Sarayı bahçesindeki Kaskad Kasrı (MSÜRHM)

duygularını şöyle ifade eder: "... Üsküdar, bahçelerle, köşklerle örtülü set set yükselen tepelerini son defa gözler önüne seriyor... Buradaki bahçe ve bostanlardan gül gibi iri sayısız karanfiller her gün satılmak için saksılarla şehre getirilir..." Üsküdar, bu özelliğini belki de Kanunî Sultan Süleyman'ın burada 1550'lerde Kavak Sarayı da denen Üsküdar Yazlık Sarayı ve bahçesinin ilk yapısını Mimar Sinan'a yaptırdığında kazanmıştı. Kanunî Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan da Sultan Tepesi denen yerdeki büyük sarayında oturuyordu. Sultan Tepesi de bundan sonra ünlenmiştir. Özellikle Sultan III. Murad zamanında eklerle daha da gelişen bu saray ve duvarla çevrili üç bahçe dizisiyle ilgili izlenimlerini, Avusturya elçiliğinden bir grupla birlikte gezen Stephan Gerlach, anılarında yansıtmıştır:

> Düzenli bir şekilde ekilmiş kokulu bitkiler, çiçekler ve her türlü ağaçla dolu bahçe, âdeta erken gelmiş bir cennetti. Özellikle kırmızı, beyaz, sarı ve sarı-kırmızı benekli çiçekler açan soğanlar gördük. Bu bahçe bir kale gibi, başka binalar ve kapıları olan yüksek bir duvarla çevrilmişti...
>
> Bu duvarlar içindeki ikinci bahçeden, ... üçüncü bahçeye giriliyordu. Her üç büyük binanın, özellikle de hükümdarın oturduğunun yerlerine pahalı Acem halıları serilmişti ve tüm odalarda oturacak yerler biraz yükseltilmişti ve altın ve kadifeden yastıklar vardı. İkinci büyük yapının önünde, beyaz mermerden dört köşe bir havuz vardı ve içinde sultanın çocukları için konmuş kırmızı boyalı küçük bir tekne bulunuyordu. Her üç büyük yapının da ortasında pirinç musluklu, beyaz mermer çeşmeler vardı...

1579 tarihli anonim bir Venedik kaynağı, Üsküdar Bahçesi'nin Kanunî Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad tarafından yaptırıldığını yazar.

1587-1588 tarihli *Hünernâme*'de yer alan "Üsküdar Sarayı'nda Sultan Süleyman Han'a Acem'e varan kapıcı Hasan Ağa, Acem Han namesi ile gelip Üsküdar Sarayı'nda buluştuğunu" gösteren minyatürde name okunurken, kubur Kanunî'nin ayakları dibinde durmaktadır.

XVI. yüzyılın sonunda hazırlanmış olan *Ta'lîkîzâde Şehnâmesi*'ndeki bir minyatür II. Bayezid'i Üsküdar Bahçesi'nde gösterir. Bahçedeki sayebanlı tahtında oturan

sultan "aslan ve boğa parelemek için" elindeki gürzle hayvanın başına vurmaktadır. Bahçede tepelerin ardında ağaç ve selviler görülür.

I. Ahmed ve IV. Murad da Üsküdar Bahçesi'nde kendilerine köşk yaptırıp burada hoşça vakit geçirmişlerdir. Peçevî de buranın güzelliğinden söz eder:

> Sene 1603, padişah yaz mevsimini kâh Saray-ı Âmire'de, kâh Üsküdar tarafındaki cennet gibi bahçelerinde geçirdikten sonra kış günleri yaklaşınca Edirne'ye hareket etti. Geçen sene olduğu gibi bu sene de günlerinin çoğunu av ile geçirmiş, ilkbahar olunca yine İstanbul'a dönmüştü.

XVII. yüzyılda sarayı gezmiş olan Fransız gezgin Du Loir'in anılarında bu saray ve bahçesi ile ilgili oldukça geniş bilgi bulunur. Yazar şu bilgileri verir:

> Bahçede padişahın yalnız yaz mevsiminde oturduğu muhteşem bir pavyon da mevcuttu. Pavyonun ortasında bulunan çeşme ve etrafında akan sular, sıcak günlerde serinlik verir... Sarayın bahçeleri odalar gibi süslü değildir. Çiçek tarhları yoktur ve orada daha çok sebze cinsinden nebat yetiştirilir. Tezyinat ağaçları yok gibidir. Yalnız selvi ve çam ağaçları göze çarpar ki, bu cins ağaçlara şehrin her tarafında tesadüf edilir. Her evin bu ağaçlarla gölgelenen bir avlusu vardır. Üsküdar Sarayı'nın bahçesinde gördüğüm yegâne hususiyet saray kadınları için yapılmış olan kapalı geçitlerdir.

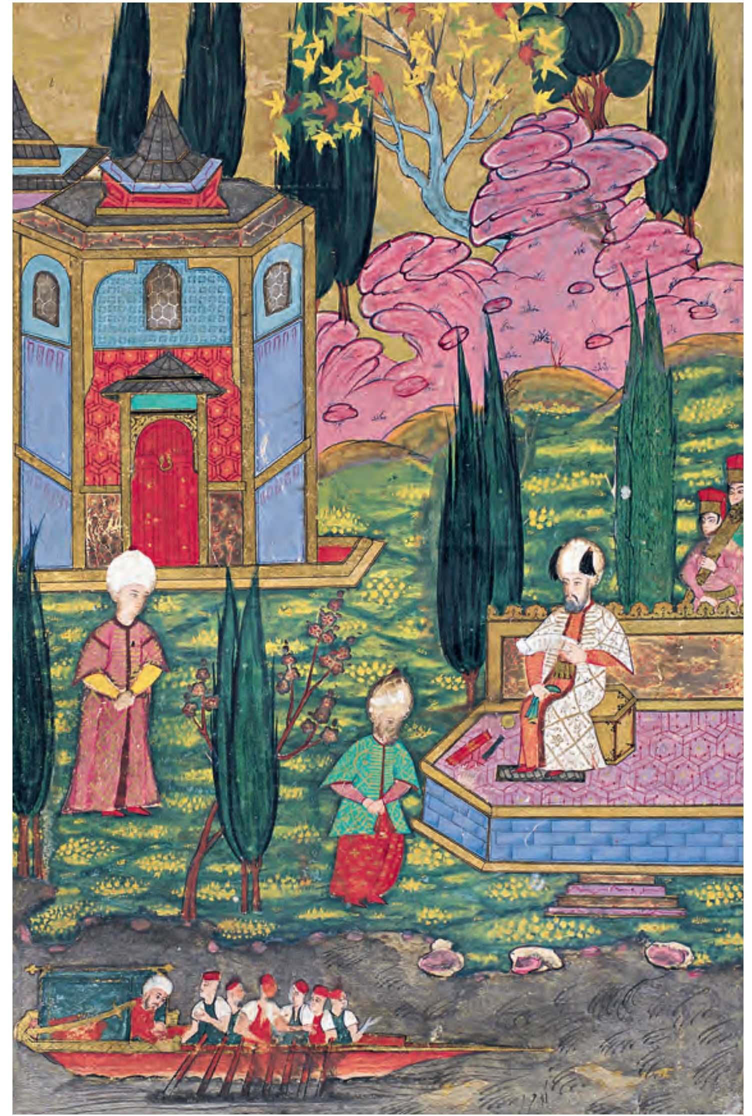
XVII. yüzyıldan daha birçok yerli ve yabancı kaynak Üsküdar Sarayı ve bahçelerinin güzelliğini anlatır.

XVIII. yüzyılda bu saray ve bahçeyi gören Carbognano, Üsküdar şehrini, Üsküdar Sarayı'nı ve bahçelerini anlatır:

> Üsküdar evler arasına serpiştirilmiş çok sayıda bahçeyle süslenmiştir... Bu kentte ayrıca Kemerhan adını taşıyan bir han vardır... Bu kentten biraz uzakta Kavaksaray vardır. Bu yapı, birkaç adım uzaklıktaki Hermagoras su kaynağının yanında çok güzel bir yerdedir ve çeşmeler, köşkler, bol yapraklı yüksek selvilerle dolu bahçelerle süslenmiştir.

Beylerbeyi Sarayı (İstavroz Bahçesi)

Bugünkü Beylerbeyi'nin yerinde olan Istavroz Bahçesi dolayısıyla, burası Beylerbeyi Sarayı'nın inşaatından sonra bile Istavroz Bahçesi adı ile anılmaya devam etmiştir. Evliya Çelebi, Istavroz Bahçesi'ni şöyle anlatmıştır: "Istavroz Bahçesi Sultan I. Ahmed tarafından pek sevilen bir yerdi. 1613 yılında etrafındaki arazilerle birlikte çevirttirip bahçe hâline getirtmiş ve içine kırk gün gibi çok kısa bir sürede bir kasır, mescit ve muhafızlar

11- Üsküdar Bahçesi (*Hünernâme*)

için odalar yaptırmıştı." Eremya Çelebi ise, "Oğlu Sultan IV. Murad burada doğmuştu. O da burayı sevmişti, içinde IV. Murad'ın pek sevdiği Istavroz Köşkü, konağı, bahçesi ve mescidi ile bir Türk köyü vardır. Mukaddes haç anlamında olan "Istavroz'daki Rum kilisesi harap olmuştur." diyerek bilgi vermektedir.

III. Ahmed ve I. Mahmud zamanlarında Beylerbeyi adı daha fazla duyulmaya başlanmıştır. XVIII. yüzyılın başlarında buradaki kasrın havuza bakan selsebilli, çini kaplı ve kubbeli oda yanında bir çilehanesi, camekânlı hamamı, havuza bakan şadırvanlı köşkü, denize karşı büyük kubbeli bir valide sultan odası, haseki sultanın altlı ve üstlü odaları... olduğu bilinmektedir.

Miss Pardoe, bu saray bahçesini özetle şöyle tasvir eder:

> Fıskiyeli havuzlar, rengârenk çiçekler arasında tavuskuşları gezinir. Deniz tarafından yaldızlı kafes içerisinin görülmesini engeller... ... Sarayın

12- Üsküdar Sarayı (Harem'de) (Gouffier)

arkasındaki dağın tepesine kadar kademe kademe yükselen vadi ve muhteşem bahçelere geçelim. Her kademe bir ecnebi bahçıvanın ihtimamına bırakılmıştır, her bahçıvan da kendi memleketinin usulünce bahçesini tanzim etmiştir. Bunların en nefisi "Kuğular Gölü"nün bulunduğu kısımdır... Gölün etrafında manolyalar, söğütler yaldızlı sandallar, "Hava Hamamı"; tavanı, duvarları mermer, üst kısmından dökülen sular müteaddit deniz hayvanı kabuklarından, deniz yosunlarından ve mercan kayalarından şırıldayarak akarlar ve daimi bir serin hava akımı oluştururlar. Tepede selviler, çınarlar arasında yaldızlı bir köşk vardır.

Daha sonra aynı parlak günleri yaşamayan Istavroz Bahçesi, Sultan Abdülaziz tarafından 1864 yılında yeni Beylerbeyi Sarayı'nın yapılmasıyla yine parlak günlere kavuşmuştur.

Bugün Boğaziçi Köprüsü üzerinden bakıldığı zaman Beylerbeyi Sarayı bahçesinin Selamlık ve Harem olmak üzere aralarında bir duvarla nasıl ayrıldığı görülür. Burası, her birinden ayrı güzellikte Boğaz manzarasının görülebildiği setli bahçeler, çiçek tarhları ve hayvan heykelleriyle süslenmiştir. En üst sette 40x70 m genişliğinde, 3 m derinliğinde büyük bir havuz vardır. Bahçede Sultan Abdülaziz'in merakına bağlı olarak geyiklik, aslanlık, güvercinlik ve kuşluklar da bulunuyordu. Sultan Abdülaziz'in kendisine alıştırdığı aslanın kafesi de buradaydı ve padişah Beylerbeyi Sarayı'na geldikçe bununla oynardı.

İnciciyan da buraya Istavroz Bahçesi yerine "Beylerbeyi" demektedir; bu adın bugünkü Beylerbeyi Camii yerinde olan, III. Murad zamanında öldürülen Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın yalısının adından geldiği düşünülmektedir.

XIX. yüzyıldan bir belge burada ve Topkapı Sarayı bahçelerinde yetişen meyve ve sebzeleri bildirir: Taze sakız kabağı, taze fasulye, taze badıncan (patlıcan), semizotu, taze asma yaprağı, kuşkonmaz, çilek, limon, nane, taze üzüm, kereviz, şalgam, taze bakla, taze erik.

Sultan Abdülaziz, eski Beylerbeyi Sarayı'nın yerinde yaptırdığı yeni Beylerbeyi Sarayı'nın bahçesini yabancı bahçıvanlara düzenlettiğinden, bu bahçe tamamen formel bahçe niteliğindedir. Ayrıntılarında Türklere has özellik gösterir.

13- Kâğıthane'de cirit oyunu (Melling)

İSTANBUL'UN SARAY DIŞINDAKİ HASBAHÇELERİ

AVRUPA YAKASI

Florya Bahçesi

İlk kuruluşu ve özellikleri hakkında fazla bilgi bulunmayan Florya Bahçesi'nden Eremya Çelebi "Filurya adlı güzel bir padişah bahçesi vardır, Ağustos ayı içinde *Urucu Meryem* Yortusu gününde, şehrin Rum ve Ermenileri, kadınlarla birlikte oraya ziyarete giderler." diye anlatır. Sarraf Hovannesyan ise, "Ay İstefanos denilen köy vardır." diyerek Yeşilköy'ü anar ve bunun ilerisinde bir Rum kilisesi ve ayazmasından dolayı ziyaret yeri olan Kalatarya'nın bulunduğunu bildirir; Florya Bahçesi'nden de kısaca söz eder: "Bunun yakınında da eski bir padişah sarayı, bahçesi ve tatlı bir suyu bulunan Filoriye Bahçesi vardır." Ancak Florya Bahçesi Evliya Çelebi'nin hasbahçeler listesinde yer almamıştır.

Langa Bahçesi (Langa Bostanı)

Eski adı Vlanga olan, Bizans döneminden beri mevcut Langa Bostanı, Bayrampaşa Deresi'nin Marmara Denizi'ne getirdiği kum ve çakıllarla zaman içinde dolmuş olan eski ve önemli bir limandan başka bir şey değildir. Korunması için denize açıldığı yerde kulelerin inşa edilmiş olduğu liman, XVI. yüzyılda artık dolup bostan hâline gelmiştir ve bu hâli Matrakçı Nasuh'un İstanbul tasvirinde izlenebilmektedir. Burada kare biçimindeki sur duvarı içinde, iki çiçekli ağacın bulunduğu sarı zeminin ortasında sınırları belirlenmiş; daha küçük bir kare yeşil zemin içindeyse çiçek açmış bir ağaç ve iki bostan kuyusu çizilmiştir.

Evliya Çelebi "Langa Bahçesi" başlığı altında, buraları İstanbul'un dört tarafından seçkinlerin ve halkın serbestçe gezindikleri alanlar olarak bildirir. Eremya Çelebi, XVII. yüzyılda aynı bilgileri verir ve iki kat surla çevrili Papaz Kulesi denen burcu bulunduğunu ve burada yetişen hıyarların çok büyük olduğunu anlatır. Vlanga'nın Rum dilinde "yeşillik" anlamına geldiğini de söyler.

Karabali Bahçesi
Kabataş'ta olduğu tahmin edilmektedir. Bugün için bu hasbahçe hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. Karabali, Kanunî Sultan Süleyman döneminin sonlarından Sultan III. Murad dönemine kadar türlü mansıplarda ve hizmetlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Kanunî döneminde bu bahçenin suyollarının ve lağımlarının onarımından söz eden 972 (1564) tarihli bir belge vardır. Hasbahçe ile diğer bahçeler için alınan eşyalar ile bahçelerde yapılan onarım ve inşa faaliyetlerinin muhasebe kayıtlarını içeren Sultan III. Murad döneminden 988 (1580) tarihli bir belgede, onarım gören bahçeler arasında Karabali Bahçesi de geçer.

1578-1581 yıllarında burada çalışan Stephan Gerlach'tan sonraki Avusturya elçiliği papazı olan Salomon Schweigger, bu bahçeyi görme fırsatını bulmuş ve bahçenin bir planını çizmiştir: Bu plana göre Karabali Bahçesi "çahar-bağ" denen ve birbirini kesen iki eksen ile bahçe alanının dört bölüme ayrıldığı İran bahçelerinin etkisini gösteren tek Osmanlı bahçesidir. II. Selim tarafından bu bahçenin pek sevildiğini söyleyen Schweigger, bahçenin çevresindeki duvarın dibinde iki sıra hâlinde muntazam dikilmiş selvilerin bulunduğunu, birbirini kesen yolların iki yanlarında uzun selvi ve kısa biberiye ağaçlarının dönüşümlü olarak sıralandığını, ayrıca üç atlının yan yana geçebilecekleri genişlikteki yolların oluşturduğu dört bölümdeki kare tarhlara çiçeklerin ve yemeklerde kullanılan otlarla yemiş ağaçlarının dikilmiş olduğunu anlatır, ayrıca bahçenin dört bölümünden birindeki ahşap köşklerden söz eder. Bunlardan birinin, önünde fıskiyeli bir havuzla 20 ayak kare büyüklüğünde bir yüzme havuzu olan, etrafı açık penceresiz bir bahçe köşkü olduğunu; bu bahçe köşkünden pek uzakta olmayan kafesli ve çinili bir başka köşk daha bulunduğunu söyler. Yazar, burasının Sultan II. Selim'in yanında musahipleri olduğu hâlde içki içip yemek yediği yer olduğunu da bildirir. Schweigger'in çiziminde deniz kenarındaki kapının solunda kırma çatılı bir bina görülür; burası bostancı odaları olmalıdır.

1588 tarihli bir İstanbul tasvirinde, dönemin önemli bahçeleri arasında, özellikleri net olarak anlaşılamamakla birlikte Karabali Bahçesi de yer alır.

Avusturya sefaretinde 1587-1588 yılları arasında görev yapan, aslında mesleği eczacılık olan Reinhold Lubenau da Boğaz'da birçok hasbahçeyi gezmiştir; Schweigger'in anlattıklarını tekrarlar, ayrıca burada Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında Çaldıran'da İran Şahı İsmail'i yendiği savaşı canlandıran bir resim panosu bulunduğunu belirtir ve Boğaziçi'nde yaptığı gezide, her iki kıyıda da içinde sonsuz renkte ve bollukta çiçeklerin; son derece güzel lalelerin dikilmiş olduğu Türk tarzındaki zarif ve güzel bahçelerin içinde saraylar, köşkler gördüğünü, bu paşalara ve yüksek erkâna ait bahçe ve sarayların güzel dağ ve tepelerin yamaçlarında olduğunu anlatır.

Türkiye'den Avrupa'ya götürdüğü birçok çiçeği, özellikle laleyi tanıtan ve İstanbul'da kaldığı 1554-1562 yılları arasındaki gözlemlerini, yazdığı mektuplarda dile getiren Busbecq de, diğer birçok gezginin yaptığı gibi Boğaz gezisine çıkmıştır. Busbecq, Boğaziçi boyunca yaptığı gezi sırasında padişaha ait bazı köşklere girmesine izin verildiğini ve bunlardan birinin katlanan kapılarında, Yavuz Sultan Selim ile İran Şahı İsmail arasındaki ünlü savaşın ustalıkla yapılmış resmini gördüğünü anlatmıştır. Bu resim, bahçenin, İran bahçelerinin sınırlı etkisi ile hangi nedenle yapıldığını da açıklar. Gülru Necipoğlu'nun kapsamlı makalesinde de işaret ettiği gibi, İran bahçe düzenini ortaya koyan Karabali Bahçesi'nin bu çahar-bağ düzeni benimsenmemiş ve bahçe, diğer Osmanlı bahçelerini etkileyip örnek olmamıştır.

14- Çağlayan Kasrı (İRHM)

Kâğıthane

Kâğıthane ve Alibey derelerinin birleştikleri yerde, İstanbul'un zevk ve sefa yaşamıyla özdeşleşen, çevresindeki büyük çınarları, çayırlarının rengârenk çiçekleri, lalezarları, yeşil bayırlarını süsleyen erguvanları ile arazisi II. Bayezid Vakfı'ndan olan Kâğıthane mesiresinin, hem sarayın hem de halkın yaşantısında önemli bir yeri olmuştur. Halk özellikle Hızır-İlyas (Hıdrellez) gününü burada kutlar; yaz aylarında da buraya gelir, çadırlar kurar ve günlerce, haftalarca hatta bir aya yakın zaman burada kalırdı. Kurulan çadırların sayısı 5.000-6.000'e varırdı. Bir esnaf ordusu da bu kalabalığın çeşitli gereksinimlerini karşılamak için yaz boyunca burada iş yapardı.

Kâğıthane'de padişaha mahsus Vidos Bahçesi, Alibey ve Küçükköy ile çiftlik ve mandıralar vardı ve sarayın yoğurdu ve sütü bunlardan sağlanırdı. Kabak ve lahana bahçeleri ile Sazlıdere buraya yakındır. Kâğıthane'nin asıl yükselişi III. Ahmed döneminde gerçekleşti. III. Ahmed'in damadı ve sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa derenin mecrasını değiştirdi. Kâğıthane Deresi, Kâğıthane Karakolu önündeki köprüden itibaren Çadır Köşkü'nün bulunduğu yere kadar 28 m genişlik ve 1.100 m uzunlukta, daha sonra "cetvel-i sim", yani gümüş cetvel diye anılacak olan düz bir kanal biçimine sokuldu. Derenin suları bu köşkün önünde, kanalın içinde inşa edilmiş iki bendin üzerinden akarak çağlayanlar oluşturuyordu. Su, kasrın duvarlarını yalayarak, büyük bir havuz içinde toplanıyor, oradan doğal seyrine bırakılıyordu. Su düzeyini ve miktarını ayarlayabilmek için de suyolları, dehlizler gibi birçok yardımcı eleman inşa edilmişti. Ayrıca suyun mermerler üzerine oyulmuş balık kabartmalı yollardan, çeşitli su oyunları yaparak akması için büyük bir havuz ve suları birinden diğerine döken mermer çanaklarla kaskadlar, köprüler ve rıhtımlar yaptırılmıştı. Kanaldaki suyun düzeyi, kanalların içinde yanlardaki sürgü kapaklı menfezlerden

ayarlanır, fazla su yan kanallara verilir, istenildiği kadar taşacak suyla da çeşitli güzel görüntüler elde edilirdi. Suyun kenarına, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris'e elçi olarak gidip gördüğü, anlattığı ve dönüşünde birlikte getirdiği planların etkisinde, ancak Osmanlı zevkine de uygun olan Avrupa tarzında, 1721-1722 yıllarında adına Sadabad denilen padişah sarayları ve ricale ait daha nice kasırlar, saraylar inşa edilmiş; bunlar sanki su oyunları ile düzenlenmiş Doğu bahçe geleneği ile birleştirilmişti.

Sarayın önüne Fransa kralı tarafından hediye edilen 40 kadar portakal fidanı da dizilmişti. Burada çok görkemli ve sefalı günler yaşanmış, ancak 1730 Patrona Halil İsyanı'nda üç gün zarfında bu yapıların tümü yerle bir edilmişti.

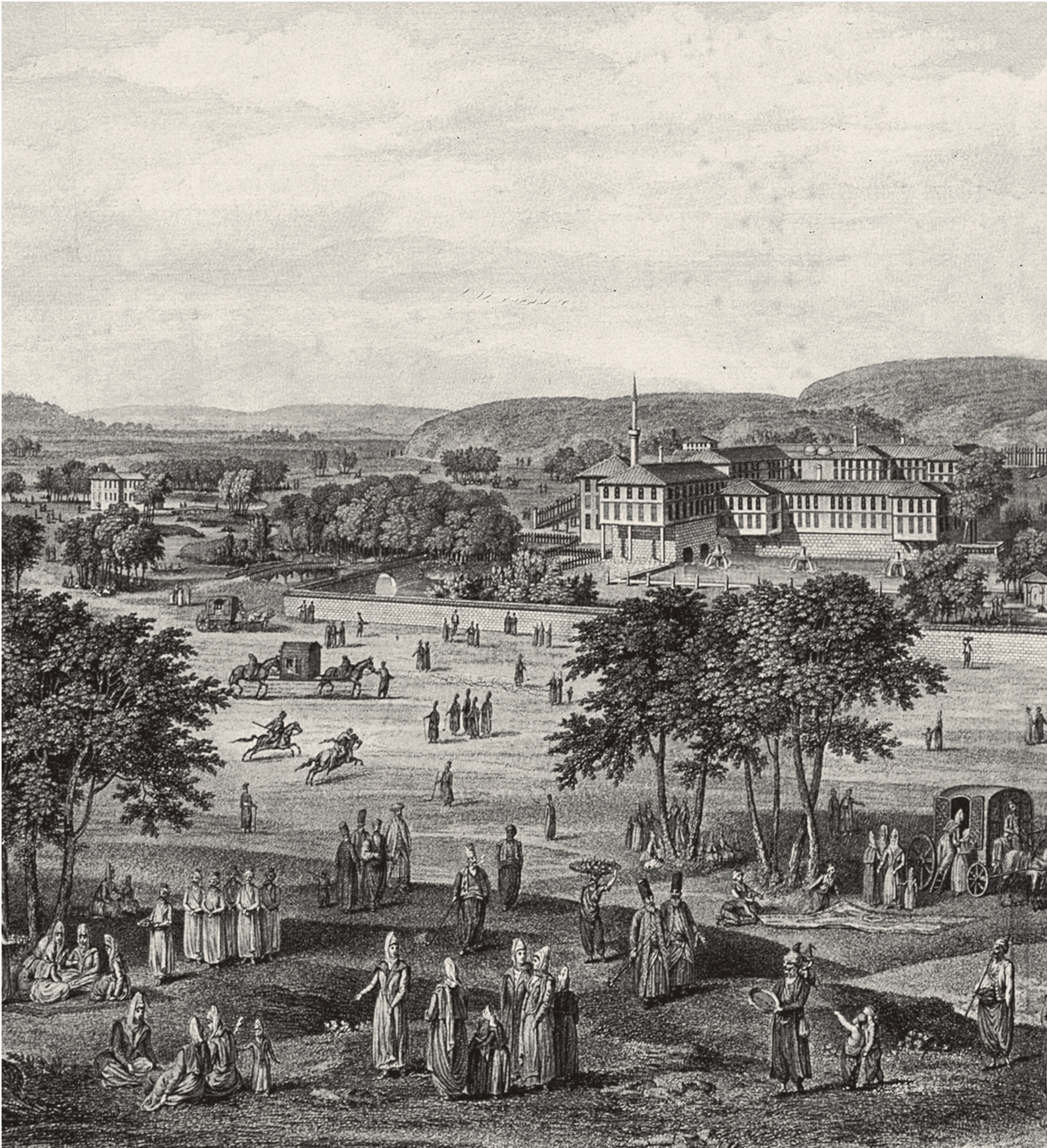
III. Ahmed ve I. Mahmud zamanlarında; 1722 ve 1745 yıllarında burasının ağaçlandırılması çalışmalarıyla ilgili belgeler ıhlamur, dişbudak ve karaağaç fidanları dikilerek bölgenin güzelleştirilmesi için gösterilen çabaları yansıtır. 1134 (1721-1722) tarihli bir belge, buradaki tarhlardan da söz eder, bahçe ile büyük havuzun kenarına dikilmek üzere Yoros nahiyesi dağlarından 450 ıhlamur, karaağaç, dişbudak ve kestane ağaçlarının kökleriyle çıkarılıp sahile, oradan da gemilerle buraya taşınması hakkındadır. 1722 (1135) tarihli bir başka belge de, Sadabad'ın çevresinin süslenmesi için İzmit ve Şile civarlarından 500 adet ıhlamur, karaağaç ve dişbudak fidanının, köklerinin toprakları dağılmamak üzere muhkem sarılarak mahalline irsal olunmak üzere yazılan fermandır. Sadabad tahrip edildikten sonra I. Mahmud Kâğıthane'yi hemen imar edemese de, burayı ağaçlandırmaya çalışmıştır.

1784 yılında İstanbul'a gelen ve kendisine eşlik eden adamlarına anıtların dökümünü, yanındaki sanatçılara da Türklerin değişik tiplerinin ve kıyafetlerinin resimlerini yaptıran Fransız elçisi Kont Choiseul-Gouffier'in bu gravürlerdeki Kâğıthane sahnesi, Kâğıthane Deresi kıyısındaki sarayı ve çadır köşkünü gösterir. Burada dere üzerindeki kaskadlar ve su oyunları için yapılmış fıskiyeler de fark edilmektedir

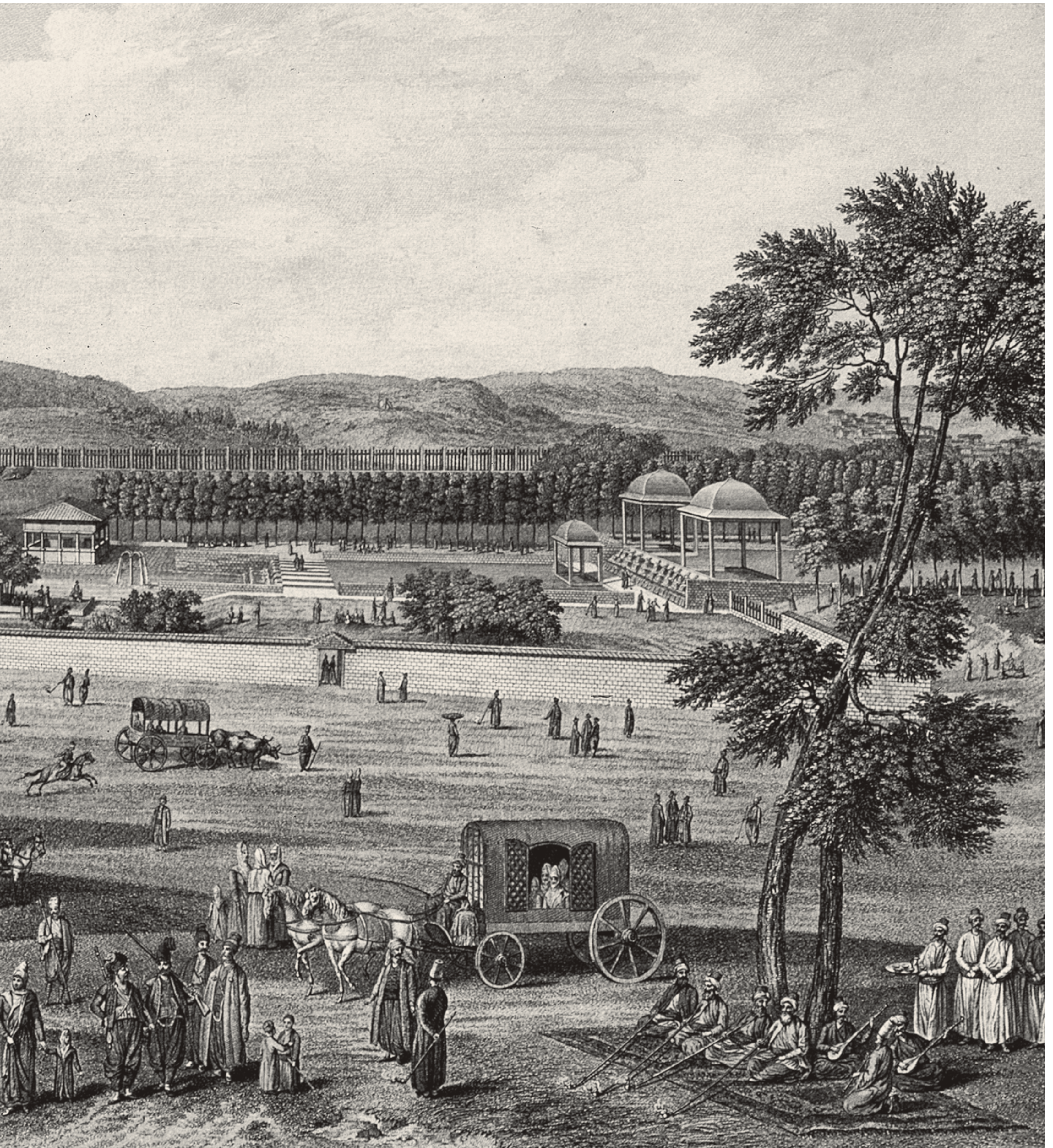
Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan ve katı' tekniğinde İstanbul manzaralarına sahip kutulardan birinin arka yüzünde, kanal kenarında 1815-1816 yıllarında yapılmış olan Çadır Köşkü ile birlikte sütunlar üzerinde yükselen Sadabad tasvir edilmiştir

M. C. Pertusier'in 1817 tarihli gravürü ise gerek sarayı, gerek Çadır Köşkü'nü ve kaskadları daha iyi gösterir. Hareketli bir cepheye sahip, dereye doğru çıkıntı yapan kısımları su içindeki destekler üzerine oturan ve Batı mimari üslubunda yapılmış olan saraya karşılık, Çadır Köşkü ilk bakışta Avrupa barok mimarisinin bir uygulaması gibi görünse de, adından da anlaşılacağı gibi öte yandan geleneksel Türk çadırının mimariye uygulanması niteliğindedir. Direkleri arasındaki perdelerin gerektiğinde rulo hâlinde yukarıya toplanabilmesi bunun en güzel açıklamasıdır. İşlev açısından da çadırın görevini üstlenmiştir

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İsveç elçiliği hizmetinde çalışan Ermeni asıllı Mouradgea d'Ohsson Sadabad'ı anlatır ve kitabındaki gravürde yansıtır. Sadabad'ın yıkılmadan önceki durumunu saptayan bir kartpostal ile bir fotoğrafta Çadır Köşkü'nün perdelerinin yukarıya toplanmış hâli, kafeslerin istendiğinde nasıl yukarı kaldırıldığı ve derenin karşı kıyısında bulunan, yukarda sözü edilen ağaçların dikilmiş olduğu asıl bahçenin bir kısmı az da olsa görülebilmektedir.

15- Sadabad Sarayı ve Kâğıthane Mesiresi (d'Ohsson)

16- Haliç'in nihayetindeki Karaağaç Bahçesi'nde ördek avı (Melling)

1839 tarihinde İstanbul'a gelen Miss Pardoe'nin kitabı için W. H. Bartlett tarafından yapılmış olan Kâğıthane gravüründe Çadır Köşkü görünmez, saray daha değişik açıdan yapılmıştır. Burada kaskaddan akan çağlayan ve sarayın pencerelerinin alt yarılarındaki kafesler daha kolay fark edilir.

Fazıl Hüseyin Enderunî'nin 1793 tarihli eserinde XVIII. yüzyılın sonundaki Kâğıthane'yi canlandıran bir minyatür bulunur. Eserin bir bölümü "Hubannâme"ye; erkek güzelliklerine, diğer bölümü de "Zenannâme"ye, yani kadın güzelliklerine ayrılmıştır. Çeşitli milletlerden veya yörelerden güzellerin resimlerini içeren eserde pek az sayıda büyük kompozisyon vardır. Bunlardan biri "Zenannâme" bölümündeki "Kâğıthane'de kır sefası"dır. Arka planda III. Selim zamanındaki durumuyla Kâğıthane Deresi, dereye çıkmaları olan saray ve yanında Çadır Köşkü ve ağaç dizileri görülür. Bütün bunların arkasında bahçenin sınırını oluşturan parmaklıklar yer alır. Bahçe, duvar resimlerinde yer alan bazı bahçe tasvirlerine benzer. Belgelerde fidanların getirilip dikildiğinden sözü edilen bahçedeki ağaçlar ise sahnenin sağına düzgün bir dizi hâlinde dikilmiştir. Kaskadlar da bu minyatürde çok daha doğru ve anlaşılır biçimde tasvir edilmiştir. Resmin ön planında derenin karşı yakasındaki günümüze kadar gelmeyi başarmış çeşme, ağaçlar altında kümelenmiş oturan, halılar üzerinde uzanan kadınlar yer alır. Aynı eserin 1776 tarihli British Library nüshasında sarayın bahçe duvarı ve parmaklıkları ardından bol ağaçlı bahçesi görülür.

III. Selim Sadabad Kasrı'nı kâgir olarak yeniden inşa ettirmiş, II. Mahmud da 1803-1810 yıllarında onarımını yaptırıp adını Çağlayan Kasrı olarak değiştirmiştir. Sultan Abdülaziz de buraya ilgi göstermiş ve II. Mahmud Sarayı'nı yıktırarak 1862 yılında Avrupa mimari üslubunda yeni bir saray inşa ettirmiştir ve buradaki camiyi 1863-1864 yıllarında yenilemiştir. Kasır, 1940'larda yıkılıp yerine İstihkâm Okulu yapılmıştır.

II. Abdülhamid döneminde bakımı yapılan, bahçesi düzenlenen Kâğıthane'den, buradaki okulların yıl sonu gösterileri ve pikniklerinin fotoğrafları günümüze gelmiştir, hatta bunlarla ilgili belgeler bile mevcuttur Daha sonra askerî ve çeşitli başka amaçlarla kullanılan Kâğıthane, giderek perişan hâle gelmesine rağmen, halk tarafından geç zamanlara kadar kullanılagelmiştir. Çırağan Sarayı başta olmak üzere birçok sarayda yaşamış olan ve Osmanlı sarayının geç dönemlerini anılarında yansıtan şair Leyla Saz, Kâğıthane sefalarını yaşamış ve bu eğlencelere nasıl bir teşrifat ile gidildiğini ayrıntılarıyla anlatmıştır:

> Kâğıthane mevsiminde bütün saray halkının nöbetleşe gezmeye çıkmalarına birkaç defa müsaade olunurdu. Bu umumi gezintilere "Beylik gezinti" denirdi. Herkes bu keyifli müjdeyi bekleyiş hâlinde olurdu. Müsaade çıktığı zaman baş veya ikinci kâtip, -teşrifatçıların büyükleridir- dairelerin sahibelerine arz ederdi. Teşrifatçılardan biri de odaların kapılarından: "Kalfalar! Cuma günü beylik gezme var." diye bağırarak haberi müjdeler, seyrek

seyrek gidebilen kızlar, neşe ve sevinç içinde koşar, birbirlerine haber verirlerdi.

Yeni heves gençler, bir arabalık, üçer dörder kişi, aynı renk feraceler, süsler hazırlardı. Cuma günü yemekten sonra evvela hanedanın ikişer atlı hususi arabaları; muhafaza sulukları ve çantaları arabalara koyarlardı. Araba, sahibesini alıp çıkarken diğerlerinin arabası girerdi. Bu suretle çıkılırken tebdil arabaları büyük kalfaları yan kapıdan giderdi. Büyük kapının dışında Harem hademeleri ihtiram duruşunu ifa ederlerdi. Evvelce bu hademelere "Baltacı" derlermiş.

Yaka ve yakanın iki tarafından göğüse kurdele gibi sarkan güvez iplikten alameti ile siyah elbisesini -şimdi İstanbulin dedikleri- giymiş baş hademe, sultan efendinin penceresinin yanındaki şerit askıya elini geçirip yürür, mavi yakalı hademeler ise diğer arabaların yanlarından giderlerdi. Arabalar pek ağır sevk edildiğinden yürüyerek takip edenler yorulmazlardı.

Harem arabalarının perdeleri yarıya kadar indirilmiş olurdu. Sultan efendinin elinde tuttuğu altın saplı yelpazesinin tüyleri, yüzünü hayli kapardı ve meydanda oturmayı sevmezdi. Haremde arzu edenler de Kâğıthane veya Bahariye Köşkü'ne iner, orada ikindi namazını kılıp istirahat ederlerdi. Haremağaları köşk bekçilerinin meyvelerini, meşhur yoğurtçunun çini kâselerinde hazırladığı yoğurtları sunarlardı. Çağlayan kameriyelerinde oturulurdu. Kalfaların çoğu gezmeyi, dere kenarında araba ile durmaya tercih ederlerdi. O zamanın seyyar sazendelerini çaldırarak uzaktan dinler ve toplanan halkı seyrederek eğlenirlerdi. Akşamüstü dönüşte gördüklerini anlatırlar ve o neşe günlerce devam ederdi.

Umumi gezmede her dairenin maiyeti, efendisini takip ile takım takım giderlerdi. "Harem-i Hümayun" padişah tarafından davet olunurdu. İrade ile çıkarlarsa Harem arabaları sıra ile giderlerdi. Kalfaların da büyükleri kıdem itibarıyla sıralanır, diğerleri alaydan ayrı giderlerdi.

Miss Pardoe'nin 1836 yılındaki anılarında ve kitaptaki Bartlett'in gravürlerinde de Kâğıthane tasvir edilmiştir. Yazar buradaki eğlenceleri uzun uzun anlattıktan sonra, üstelik o dönemde eski güzelliği kalmadığı hâlde Kâğıthane karşısındaki hayranlığını şöyle ifade eder:

> Hiçbir şey, arabadan indiğim zaman gördüğüm manzaradan daha iç açıcı ve daha güzel olamazdı. Çayırın üzerinde küme küme insanlar oturuyordu. Çingene ve Bulgar çalgıcıları yiyip içip eğlenmeye gelenlerin aralarına dağılmışlardı. Çiçek satan çingene kızları dolaşarak ellerindeki güzel çiçek demetlerini satıyorlardı...

Uzun yıllar harap hâlde olan Kâğıthane bugün yapılaşmaya açılmış, bazı güzel düzenlemeler yapılmışsa da artık yepyeni bir kimliğe bürünmüştür.

Karaağaç Bahçesi

Haliç'te Karaağaç, padişahlar tarafından çok sevilen bir bahçeydi. Evliya Çelebi'nin IV. Mehmed'in 1672 yılında yaptırdığını bildirdiği bahçe, yazın kuzey rüzgârlarını aldığı Kâğıthane Deresi kıyısında, ağaçlarla doluydu ve içinde tatlı su kaynakları olan Kırkağaç çevresi de yer alıyordu. Yukarısında İmrahor Köşkü vardır. İlkbaharda padişahın atları çay kıyısındaki merada kırk gün otlamaya çıkarıldığında, imrahorun neferleri bu köşkte otururlardı. Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre:

> Sultan IV. Murad'a bu bahçenin havası ve suyu hoş gelir, daima bu iremde eğlenip, binlerce kayıkla Kâğıthane eğlentisine giden kimseleri seyredip ihsanlar ederdi. Hâlâ bu irem bağı Sultan IV. Mehmed Han'ın mülkü olup padişahlara mahsus bahçe oldu. Bostancı ustası ve hizmetçi bostancıları vardır. Sonra Ebussuud Bahçesi; bu da ona bitişik çamfıstığı ağaçları ile süslenmiş güllük gülistanlık bir bağdır.

Sultan III. Ahmed zamanında da çok sevilmiş olan bahçe ve yalı 1116-1120 (1704-1708) tarihleri arasında çeşitli onarımlar görmüştür, Bahçeye 1120 (1708) yılında İzmit'ten ıhlamur, karaağaç, meşe, dişbudak, gürgen, çınar gibi ağaç fidanlarının gönderilmesi istenmiştir.

Ihlamur Bahçesi ve Mesiresi

Yıldız Tepesi'nin yamacında, içinden Fulya Deresi'nin geçtiği Ihlamur Vadisi'nde olan bu mesire, Hacı Hüseyin bağlarını, Ihlamuraltı mesiresini ve Muhabbet Bahçesi'ni içeriyordu.

Bugünkü Ihlamur kasırlarının yerinde bulunan Hacı Hüseyin bağları saraya intikal edince içine bir bağ evi yaptırılmıştı, padişahlar buraya dinlenmeye ve spor yapmaya gelirdi. III. Selim 1791 yılında buraya havuz ve sofalar, Sultan Abdülmecid ise burayı ağaçlandırıp Alman bahçıvanlara yeni bir düzenleme yaptırmıştı. Bağ evine sık sık gelen Sultan Abdülmecid, 1846 yılında Lamartine'yi burada kabul etmiştir. 1855-1857 yılları arasında ise eski ahşap bağ evini yıktırarak yerine, biri merasim köşkü, diğeri maiyet köşkü olan iki bina inşa ettirmiştir. Bunlar ok talimi için geldiğinde kullandığı biniş (günübirlik gezi) kasırlarıydı. 1861 yılında Sultan Abdülmecid burada vefat etmişti. Sultan Abdülaziz burada koç ve horoz dövüşleri yaptırır, pehlivanları da burada güreştirirdi. II. Abdülhamid zamanında burası padişahın ailesinin gezme yeriydi; kızı Ayşe Osmanoğlu anılarında, günübirliğine soğuk yemekleriyle buraya gelip gün boyunca nasıl eğlendiklerini anlatır. Sultan Reşad da (1909-1918) burayı sever ve günübirliğine gelirdi. Gül dolu olan bu bahçede iki kasır arasındaki aslanlı havuz 1978-1985 yıllarındaki restorasyon sırasında çıkarılıp onarılmış ve tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Set üzerindeki küçük fıskiyeli havuz da aynı şekilde bulunarak kurtarılmıştır.

17- Ihlamur Kasrı (İRHM)

Bebek Bahçesi

Boğaziçi'nin en önemli ve güzel bahçelerinden biri Bebek Bahçesi'dir. Evliya Çelebi, buradan özetle şöyle söz etmektedir:

> Sultan IV. Murad devrinde, 1631 yılında askerler ayaklanarak Yeniçeri Ağası Hasan Halife'yi parçalayınca, ağanın burada bulunan bahçesi devlet malı oldu. Burayı da geçince Bebek Bahçesi vardır, padişahlar gider. Yavuz Sultan Selim'in bir köşkü var, o kadar mamur değil, bağdır. Ancak büyük selviler vardır. Bunu da geçince Deli Hüseyin Paşa Bağı, hünkârındır. Çam fıstığı ağaçlarıyla bezenmiştir. Burada Kayalar adlı yerde kırk elli hane ve Sıdkı Efendi Camii vardır, iki katlıdır.

Altında bir tatlı su kaynağı vardır, kayadan akar, sonrası Akıntı kenarıyla Rumelihisarı'dır. Arnavutköy ile Bebek arasındaki seddin eteğinde eski bir manastırın temelleri görülür. Kıyısında akıntı çok kuvvetli olduğundan çok sayıda geminin battığı Akıntıburnu'nda gemilere ve kayıklara, kıyıdan halatlar atılarak yardım edilirdi.

Evliya Çelebi, burayı geçince Hasan Halife Bağı'nın geldiğini belirtir.

Eremya Çelebi ve İnciciyan da, burayı anlatır: Yıktırılan eski sarayın yerine 1793 yılında Sultan I. Abdülhamid'in kızı için bir saray yapıldığını da belirtir.

Carbognano ise buradan şöyle söz eder: "... Bebek, eski adı Khelus olan güzel bir köydür; ... Deniz kıyısında padişah yalısı vardır... Yeniköy'e eskiden bolca kocayemiş ağaçları ve çalılıklarına atfen Kommadones denirdi."

Mareşal Moltke ise XIX. yüzyılın ortalarında burayı şöyle anlatır: "Buradan kıyı boyunca yürüyerek sevimli Bebek Koyu'nu dolaşmak pek zevkli bir gezinti oluyor. Orada muazzam çınarların altında zarif bir cami ile padişahın bir köşkü vardır." Yazar, ayrıca Türklerin ileri gelenlerinden birçoğunun Bebek'te oturduğunu ve dostu hekimbaşının da burada içinde nadide güllerin bulunduğu muhteşem bir bahçesi olan bir evi bulunduğunu; bahçenin setler hâlinde yüksek yamaca tırmandığını, sonra yolun güzel selvili bir mezarlık boyunca giderek eski hisara ulaştığını söyler.

Özellikle XVIII. yüzyılın sonuna doğru ve XIX. yüzyılın başına kadar Bebek Bahçesi'nde iki devlet arasındaki veya bölgelerdeki sorunlarla ilgili diplomatik görüşmeler yapılmıştır. Melling'in Bebek Köşkü gravüründe, bahçeyi sahil boyunca denizden geçenlerin gözlerinden saklayan kafesler ve köşkün arkasındaki zengin ağaçlı bahçe tasvir edilmiştir. Tepenin yamaçlarındaki bahçe içinde başka binalar da görülür ki, bunlar çeşitli bahçe köşkleri olabilir. Choiseul-Gouffier'in gravüründe ise köşkün mimarisi daha ayrıntılı verilmiştir.

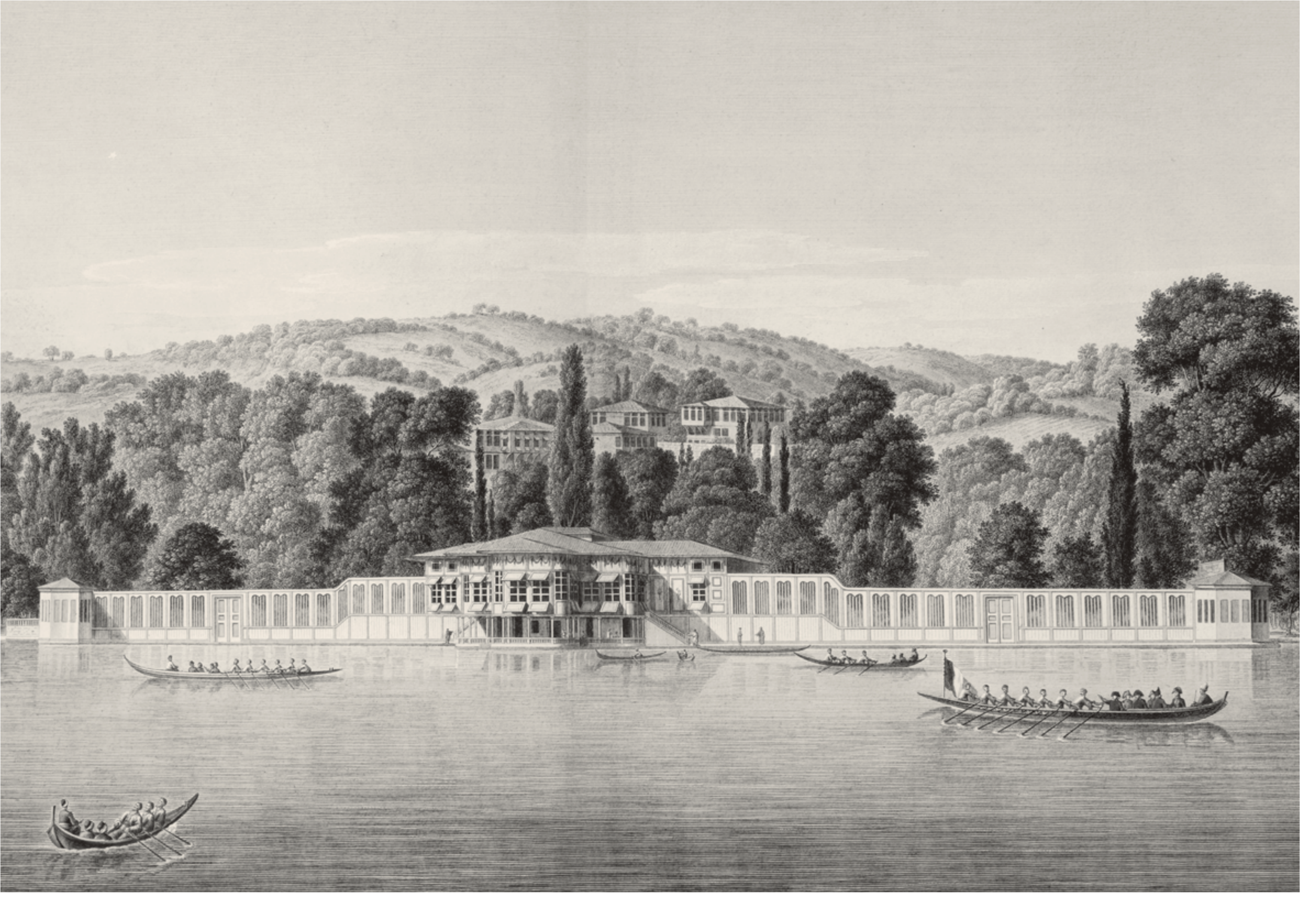
Baltalimanı Sarayı Bahçesi

Geç devirde öne çıkmış olan Baltalimanı Sarayı bahçesi XIX. yüzyıl yalı ve köşklerinin özelliklerini taşır. Mustafa Reşid Paşa ahşap yalısının yanında Sergis Balyan'a kâgir bir saray yaptırmış, Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Galib Paşa Sultan Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan ile evlenirken bu saray hazine tarafından satın alınıp yeni evlilere tahsis edilmiştir. Fransa İmparatoru III. Napolyon ve imparatoriçenin İstanbul'u ziyareti sırasında onların kullanımına sunulması düşünüldüğünden, saraya ek binalar yapılmış, çevresi yeniden düzenlenmiştir. Saray sahibi Fatma Sultan'ın vasiyeti üzerine, ölümünün ardından, II. Abdülhamid'in daha sonra Damad Ferid Paşa ile evlenen kız kardeşi Mediha Sultan'a geçmiştir.

Leyla Saz "masal sarayları gibi" diye nitelendirilen Baltalimanı Sarayı için şunları söyler: "... Yer bayır olduğu için bahçe üzerinde düzenlenmişti. Eski çınarlarla gölgeli, kış mevsimlerinde yeşil yapraklarını muhafaza eden çam ve zakkumlar gözlere pek hoş görünüyordu (Zakkum, kiraz gibi, fakat kara, kısa saplı bir cins meyveydi. 'Zehirlidir' derlerdi ama biz yerdik. Trabzon'da pek çoktur. Tablalarla satılır. Orada adına 'karayemiş' diyorlar)."

Emirgân Bahçesi

Devlete ait olan ve selvilerle çevrili olan Emirgân, XVI. yüzyılda ünlü devlet adamlarından Nişancı Feridun Bey'e (Paşa'ya) verildiğinden "Feridun Bahçesi", diye anılan bu bahçede Feridun Paşa bazı köşkler yaptırmıştır.

18- Bebek Köşkü (Melling)

IV. Murad 1635 yılında Revan Kalesi'ni fethettiğinde, bu kaleyi kendisine teslim eden İranlı Emirgûne Yusuf Han'ı İstanbul'a getirip, kendisine has nedim yapmış, Boğaziçi'ndeki Feridun Paşa Bahçesi'ni ona vermişti. Emirgûne Bahçesi adı Mirgün Bahçesi, giderek yalnızca Mirgûn, Mirgün ve halk ağzında gayet şirin bir şekilde bozularak ve erguvan denilen latif çiçeği hatırlatarak "Emirgân" olmuştur. IV. Murad'ın 1640 yılında ölümünden sonra, hükümdarın hizmetinde çok kirli bir şöhreti olan Yusuf Han idam edilmiş ve Emirgân Bahçesi ve kendisine verilmiş olan diğer emlaka da el konmuştur.

Bahçe, sırasıyla Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya, şeyhülislamlara; Mirza Mustafa Efendi'ye, Mehmed Salim Efendi'ye, 1739 yılında da Şeyhülislam Vassaf Efendi'ye, Esad Efendi'ye, Mehmed Şerif Efendi'ye verilmiş ve 1778 yılında tekrar devlete intikal etmiştir. I. Abdülhamid, mirî Emirgân Bahçesi'ni bir Boğaziçi köyü yapmış, araziyi parselleyip halka dağıtmış ve burada büyükçe bir cami, bir meydan çeşmesi ve bir çarşı hamamı yaptırmıştır.

Moltke anılarında, ziyaret ettiği Mehmed Hüsrev Paşa'nın yalısını ve bahçesini gözümüzde canlandırır:

> Mazul askerle karşılaştığım oda tam şark tarzındaydı ve padişahın sarayında eşini görmediğim kadar güzeldi. Pek geniş olan bu odanın bir cephesi, koyu mavi dalgaları tam pencerelerin altındaki güzel bir rıhtıma çarparak uğuldayan Boğaz'a bakıyordu; onun karşısındaki taraf ise tamamiyle açıktı ve gül tarhları, portakal fidanları ve muazzam gövdeli defnelerle bezeli güzel bahçeyi görüyordu. Çiçekteki zakkum ağacı billur gibi su dolu mermer yalağa aksediyor ve daha geride, havuzunda erguvan renkli balıklar yüzen bir fıskiye şakırdıyordu. Geniş bir ipekli tente, zengin arabesklerle süslü tavanın devamını teşkil ediyor ve muhteşem yer halısı, çiçek tarhlarının sanatlı motifleri ve deniz kabukları dökülmüş ya da renkli çakıllarla mozaik gibi kaplanmış olan bahçe yollarının desenleriyle birleşiyordu. Nerede oda bitiyor, bahçe nerede başlıyor; acaba fıskiye odada mı şakıyor, yoksa geniş sedir üzerinde bahçede mi oturuyorsun,

> fark etmek güçtü. Boğaz'dan gelen nefis bir serinlik açık pencerelerin kamış kafeslerinden içeri doluyor ve güneşin pırıl pırıl aydınlattığı bahçeciğin iç açıcı kokusuna karışıyordu...

Mısır Hidivi İsmail Paşa XIX. yüzyılın ikinci yarısında Emirgân'ı imar edenlerden biri olmuş; Emirgân sahilinin kuzey kısmında zarif köşkler yaptırmış, arazisinin içindeki koruyu güzel bir park olarak düzenletmiş; kız ve erkek çocuklar için iki rüşdiye mektebi ve bir de küçük hastane yaptırmış, ancak bu hastane nedense hizmete açılmamış, harap olan binası 1912-1913 yıllarında belediyece yıktırılmıştır.

Kalender Bahçesi

İnciciyan ve çağdaşı Sarraf Hovannesyan'ın Kalender Bahçesi tasviri, buranın XVIII. yüzyıldaki durumunu anlatmaktadır:

> Yeniköy'den sonra sahilde, dar ve kayalık bir düzlük olan Kalender Bahçesi gelir ki, bunun iç tarafı yüksek tepelerle çevrilmiş latif bir vadidir. Kalender Bahçesi adı, bir dervişe izafeten verilmiştir. Rivayete göre, III. Mustafa devrinde, bilahare paşa rütbesi alan ve 1769 senesinde de sadrazam olan Moldovan Ali Ağa, bostancıbaşı bulunduğu sırada, eşkiyaya karşı bir emniyet tedbiri olarak, burada tesis ettiği ocağa bostancılar yerleştirmiş ve bu suretle mevkiyi bir mesire yeri hâline getirmiştir. Kalender Bahçesi'nin yakınında, sahilde, Vaftizci Yohanna adını taşıyan ayazma ve üç eski kilise harabesi vardır.

Sultan III. Selim 1794 yılında Kalender Kasrı'nı yaptırmış, mehtap ve saz sefaları için sık sık buraya gelmiştir. Kalender, II. Mahmud zamanında da itibarını sürdürmüştür. Sultan Abdülaziz ise kasrı yeni baştan, iki katlı ve kâgir olarak yaptırmıştır. Bahçenin ağaçları günümüze kadar güzelliğini korumuştur.

Büyükdere-Kırkağaç-Feridun Bahçesi

Büyükdere'nin ağzında, buradaki köyün sonunda, kümeler hâlinde bulunan büyük çınarlarından dolayı Kırkağaç denilen yer gelirdi. Evliya Çelebi, padişahların ava gittiği, yerli ve yabancı zenginlerin sevdiği bu güzel ve gölgeli yerde yüksek kavakların, selvi, söğüt ve diğer ağaçların bulunduğunu; ağaçların ve yapraklarının sıklığından güneşin yere düşmediğini anlatır:

> Büyükdere kasabasının imaretlerini bildirir: Bu da Yavuz Sultan Selim ve II. Selim Han'ın eğlence yeri, av mekânı ve gezinti yeri olduğundan, dağlık bir dere içinde gölgelik ve ormanlık bir yerdir ki, orada bir harman büyüklüğünde yere güneş etki etmez. Bu derede olan Tanrı vergisi çınar, kavak, selvi, salkımsöğüt ve diğer büyük ağaçlar var ki, her biri gökyüzüne uzanmıştır. Çeşit çeşit yeşilli sofalar ve akarsular ile yaratılmış gezinti yeridir. Bu mesiregâhın sebebiyle yakınında Büyükdere kasabası imar olmuştur. Hepsi bin kadar küçük küçük evlerdir. Bir Müslüman mahallesi, yedi mahalle balıkçı, gemici ve bağban kefere evleridir. İskele Bağı'nda Koca Defterdar Mehmed Paşa Camii var. Ve bir hamamı ve birkaç ufak dükkânları vardır. Ancak bağı ve bahçesi oldukça çoktur.

İnciciyan, Boğaz'ın Rumeli yakasında son padişah binişi olan vadi içinde Hünkâr Suyu'nu anlatır ve kökleri birbirine karışmış on altı çam ağacından dolayı Yedikardeşler denilen Kırkağaç'ın da burada olduğunu söyler. Buradan Fener'e kadar uzanan sık ormanlık arazinin, padişahın av sahası olduğunu bildirir. Sultan I. Abdülhamid, Büyükdere'de Kırkağaç yanındaki padişah kasrına uzanan bir araba yolu yaptırmıştır.

II. Mahmud 1829 yılında Kurban Bayramı muayedesini burada yapmış; çayıra büyük çadırlar kurulmuş, bayram tahtı getirilmiş ve padişah murassa fesi ile bayram tebriklerini kabul etmiştir. Bu törene İran elçisi de katılmıştır. Aynı yıl II. Mahmud burada bir divan kurdurmuş ve İngiliz büyükelçisinin huzura kabulünü de burada yapmıştır.

Büyükdere, padişahlar kadar yabancı elçiliklerin de rağbet ettiği bir yerdir. 1830-1835 yıllarında burada Rus ve Felemenk sefaretlerinin yazlık binaları vardı. Moltke İstanbul'da Büyükdere'de kalmıştır. Anılarında buradaki bahçeyi anlatır:

> Çok geniş olan dam, galerinin dış tarafına sıralanmış olan karanfil ve şebboy saksılarına gölge verir... Bir sürü pencerenin hangisinden dışarı baksam, geniş bir deniz tablosunu, bir dağ manzarasını ya da çiçekler, güller ve zakkumlarla dolu, etrafı duvarlarla çevrili daracık bir bahçenin ihtişamını seyre6 diyorum. Küçük çim tarhın etrafı çiçek saksılarıyla çevrilmiş, aralarında yollara sanatlı süsler meydana getirecek şekilde deniz kabukları serpilmiş. Mis gibi kokan yaseminler pencere kafeslerinden içeri sokuluyor, hanımelleriyle yaban asmaları duvarlara sarılıp örtüyor...

Son dönemde burası bir süre için Abraham Paşa'nın mülkiyetine geçmiş, paşa bu arazide beyaz bir saray, birtakım köşkler, kuşhaneler, hayvan parkları ve iki büyük havuz yaptırmış, yabancı ülkelerden meyve ağaçları getirtip yetiştirmiş, bir yapma göl hâlindeki büyük havuzun kenarlarını da sazlığa dönüştürmüştür. Bahçelere yapılan harcamalar ve tamir masrafları ile ilgili 1564

tarihli bir belgeden Büyükdere Bahçesi'ndeki "Canavarlar Damı" ve suyollarının onarıldığı anlaşılmaktadır. Burada sözü geçen Canavarlar Damı, yani vahşi hayvanların ahırı, bu bahçelerde çok daha önceki tarihlerde vahşi hayvanların bulundurulduğunu bildirmektedir.

Bunların dışında İstinye ve Emirgân arasında kalan Ayazağa'ya yakın vadideki yapım tarihini bahçede bulunan bir nişan taşındaki 1831 ibaresi dolayısı ile aslı II. Mahmud zamanında yapıldığı kabul edilen fakat Sultan Abdülaziz tarafından tamamlanmış olan, küçük bahçe köşk mimarisi ve süslemeleri ile çok ilgi çekicidir. Ulu ağaçlarla çevrili olan bahçenin en önemli elemanı hemen önündeki havuzudur. İçindeki suda etrafındaki tüm ağaçların yansımalarını gördüğümüz bu havuz, 20 m eninde, 100 m uzunluğundadır. Köşkün karşısına gelen kenarında doğal görünümlü kayalar vardır. Ayazağa Kasrı etrafındaki bahçeler için yurt dışından alınmış olan fidanlara ait belge, getirtilen bitkilerin çok cömertçe satın alındığını göstermektedir: 5.000 çınar, 3.000 beyaz çiçekli kestane, 2.000 kırmızı çiçekli kestane, 1.500 ıhlamur, 500 pembe çiçekli akasya, 500 kırmızı çiçekli akasya, 500 kabukları yapışkan akasya, 1.000 altuz?, 2.000 palut, 500 kestane, 500 pembe ve kırmızı çiçekli dikenli ipenzori, 1.000 araile?, 500 bubriye?, 500 pembe çiçekli elma ağacı, 250 elma çiçekli kavak, vs.

Yine Haznedar Çiftliği diye bilinen 170.000 m^2 av ve mesire koruluğunda, Sultan Abdülaziz devrinde, "Maslak kasırları" denen Kasr-ı Hümayun, Kasr-ı Mabeyn, Çadır Köşkü ve limonluk gibi birçok yapı yapılmıştır. Kasırların etrafı gül ve çeşitli çiçek tarhları ile daha formel bahçe düzenlemesi gösterir. Bu büyük arazide meyve ve sebze bahçeleri yanında kış bahçesi limonluklar da vardır. Genellikle arazinin doğal hâli bozulmadan yapılmış yerlerin yanında Avrupa etkisinde grottolar gibi yapılaşmalara da rastlanır. Ayrıca Emirgân sırtlarında, Boyacıköy'e kadar uzanan halka açık korunun güneyinde, Emirgân'ın kuzeyinde Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın iki köşkü vardır. İstanbul Belediyesi'ne geçtikten sonra burada lale festivalleri yapılmaktadır. Burası, eski bahçeyi tam yansıtmamakta fakat İstanbul halkının çiçek zevkine güzellik katmaktadır.

ANADOLU YAKASI

Fener Bahçesi

Bizans döneminde de kullanılan bu güzel sayfiye yerinde yazlık saraylar bulunuyordu. Küçük bir kilise ve hamam ile Bizans İmparatoru Iustinianos'un İmparatoriçe *Theodora* için yaptırmış olduğu yazlık sarayı Hieron'un yeri, fetihten hemen sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından aynı amaçla; hasbahçe olarak kullanılmaya devam etmiştir.

XVI. yüzyılda tekrar ele alınan bahçeyi Mimar Sinan yeni baştan yapmıştır. Bahçenin ucundaki Bizans feneri, 1562 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın isteğiyle yenilenmiştir. Perdelerinin yenilenmesi ile ilgili fermandan anlaşıldığı gibi 973 (1565-1566) yılında bu köşk mevcuttur.

1573-1578 yılları arasında İmparator II. Maximilien'in elçisi David Ungnad'ın maiyetinde Avusturya elçiliğinin papazı olarak görev yapan Stephan Gerlach 1576 yılında burayı şöyle anlatmıştır: "... Arkasında altın yaldızlı tavanlı ve mermer çeşmeli saltanat sarayının bulunduğu duvar ile bir başka dış duvar içinde saltanat bahçesi..."

XVII. yüzyılda buraya gelen Fransız gezgini Grelot, bahçenin Kanunî dönemini de içeren ayrıntılı bir tasvirini vermiştir:

> On mil kadar genişliğinde olan Kadıköy Denizi'nin içinde uzanan bir dilin ucunda büyük bir fener vardır. Aynı dilin üzerinde Fener Köşkü denilen güzel bir padişah köşkü mevcuttur. Fener Köşkü de, hemen hemen diğer bütün köşkler gibi bir kare teşkil eden ve etrafı büyük bir damla örtülü galerilerle çevrilmiş birçok sütunla yapılmıştır. Köşk, gayet muntazam ve çok güzel bir bahçenin içinde bulunur. Bahçede müteaddit muntazam yollar ve itina ile bakılmış çiçek tarhları vardır. Hâlbuki diğer birçok padişah bahçeleri, tamamen intizamsız karmakarışık ağaçlardan ibarettir...
> II. Süleyman, sultanları ile beraber ara sıra vakit geçirmek için bu cazibeli mevkide bu köşkü inşa ettirmiştir. Padişahın bu büyük sofanın ortasında minderler, yastıklar ve kıymetli halılarla örtülü olarak yaptırdığı divan, Arap usulü mermer bir parmaklıkla çevrilidir. Kare şeklinde olan bu divan, aynı tarzda yapılmış ve küçük fıskiyelerle dolmakta olan büyük havuzun ortasındadır.

Hasbahçe ile diğer bahçeler için alınan eşyaların ve bahçelerde yapılan tamir ve inşa faaliyetlerinin muhasebe kayıtlarını içeren 988 (1580) tarihli belgede adı geçen bahçeler arasında Fener Bahçesi de bulunmaktadır.

Eremya Çelebi'nin kaleminden XVII. yüzyıldaki Fener Bahçesi şöyle tarif edilir:

> Kadıköy'den Fenerli Bahçe'ye kadar uzanan saha, gözleri okşayan bağlarla örtülüdür. Burada köşkün önünde, denizin içinde atılmış sağlam bir temel üzerinde yekpare bir heykel gibi yükselen kulenin tepesinde fener yanmaktadır. Bahçe ve

köşk, yarım günlük mesafeden görülmekte olan bu fenerin adıyla yâd edilir. Fener, gemileri kayalara çarpmaktan korumak için her gece sabaha kadar bir yıldız gibi parlar. Çınar ve selvilerle dolu olan bu padişah bahçesinin karşısında, denizin içine uzanmış ve her taraftan görülmekte olan güzel bir köşk vardır...

1710-1711 tarihlerinde İstanbul'a gelen ve gördüğü birçok yerin ve yapının resimlerini yapmış olan Cornelius Loos, Fener Bahçesi'nin de iki resmini yapmıştır. Burada çevresi parmaklıklarla ve sık dikilmiş ağaçlarla korunan, iki sıra selvili bir bahçe köşkünün içi görülmektedir. Bina, sütunlara oturan bir sundurma ile örtülü yarı yarıya açık bir köşktür. Etrafı açık, üstü kapalı ve parmaklık yüksekliğinde bir duvarla çevrili alanda bir fıskiyeli havuz ve döşemede halıya veya çiçek tarhlarına benzer dikdörtgen soluk bir süsleme fark edilmektedir; burası sanki düzenli bir bahçe gibidir.

Loos'un diğer eserinde ise Fener Bahçe'nin daha genel bir görüntüsü yer almaktadır. En önde altta deniz kıyısı ve burada bağlı küçük bir sandal görülür. Sahil şeridinin hemen dibinden Fener Bahçesi'ni çeviren duvar yükselir. Duvarın sandala yakın yanında deniz kapısı, ağaçların çevrelediği orta alanda da çeşitli köşkler vardır. Soldaki köşk ahşap parmaklıklarla çevrilmiştir ve diğerlerinden daha önemli olduğu izlenimini vermektedir. Sol üst köşede duvarın ötesinde uzanan tepelik bir arazi ve gerisindeki kırlık alan ile deniz manzarası uzanır.

Fener Bahçesi İnciciyan tarafından şöyle tasvir edilmiştir:

Kalamış'tan sonra Fener Bahçesi gelir ki, önünde, büyük taşlar üzerinde yapılmış, geceleri yakılan bir kule yükselir. Dil şeklinde denizin içine uzanmış, çınar ve selvi ağaçları ile süslü Fener Bahçesi'nin içinde bir padişah köşkü vardır. Padişah, arzu edince buraya biniş yapar. Bir ustanın ve maiyetindeki bostancıların muhafazası altında bulunan bu güzel yer, garbe, şimale ve cenuba nazır vaziyette olduğundan, oradan Akdeniz, İstanbul ve İzmit'ten gelen gemiler daima iyice görülür.

İngiliz elçiliğinin papazı olan ve anılarını yazan Dallaway XVIII. yüzyılın sonunda burayı gördüğünde karşısında bir harabe bulmuştur.

XIX. yüzyılda artık herkese açık bir mesire yeri hâline geldiği anlaşılan Fener Bahçesi'ni Leyla Saz çocukluk anıları arasında anlatır:

O zaman Fener'de çok selviler ve sakız ağaçları vardı. Yanılmıyorsam bu yarımada daha genişti. Ağaçların dışında birçok toprak vardı ve denizden daha yüksekti. Arka tarafında bir Hünkâr Köşkü varmış, harap olmuş; yalnız hamamı duruyordu... Tenha bir kenarda bizi de denize koydular. Biraz da denizde çırpındık. Büyük sakız ağaçlarının birinin gölgesinde denize karşı yemek yedik. Hepimiz kendimize göre oyunlarla koşuştuk, eğlendik. Seyirci arabalar gelmeye başlayınca toplandık, oturduk... Şerif Paşa'nın konağında kaldığımız bir hafta içinde bizi her gün getirirlerdi. Her gün aynı ahenk, aynı eğlence tekrarlanırdı. Fener'i, İstanbul'umuzun her tarafındaki güzel yerlerin hepsine tercih ederim. Orasını bana sevdiren belki de birçok çocukluk anılarımdır. Fener'den dönüşte Merdivenköyü'ne de giden olurdu. Oranın meşhur yoğurdu için giderlermiş...

1909 yılında artık Maliye hazinesine intikal eden Fener Bahçesi, uzun yıllar bakımsız ve perişan kaldıktan sonra yeniden düzenlenip park hâline getirilmiş ve halkın hizmetine sunulmuştur.

Kuleli Bahçesi

Bahçeye adını veren kule ve bahçeyi 1573 yılında İstanbul'da bulunan bir gezginin, Fresne-Canaye'nin kaleminden izleyelim:

Nihayet bahçenin acemioğlanlarına ve bize köşkü açana birkaç akçe verdik. Senyör Stanga bizi Kuleli Bahçe denen başka bir cennete götürdü. ... Bu da ötekinden daha az güzel değildi. Çok uzun ağaçlı yolları, selvileri, çiçekleri, çeşmeleri, pek hoşa gidecek mağaraları ve gölgelikleri vardı. Hemen tamamiyle bir tepe üzerine kurulmuştu. Bu tepe çok dik değil, hafif meyilli idi. Kıyıya doğru birbiri üzerine yapılmış beş odası olan tamamiyle kaba taştan yapılma çok kalın duvarlı idi. Öylesine ustalıkla yapılmıştı ki, su tepesine kadar çıkıyordu ve her odanın kendi çeşmesi vardı. Her iki yanında çok güzel boyanmış ve yaldızlanmış teraslar da günün her saatinde serinleticiydi. Bütün kapılar ve pencere kapakları bronzdu. Kulenin eteğinde güzel bir bahçe vardı. Burası büyük bahçeden ayrılmıştı ve içinde nadir balıklar bulunan bir balık havuzu vardı. Bu kulenin mimarisine bakan, eğer saraylar yapmak için para sarf etmek isteseler, Türklerin bunu Hıristiyanlardan daha az ustalıkla yapmayacaklarını kolaylıkla anlar. Bu benim Türkiye'de gördüğüm en yüksek bina idi, beş kat ve bu barbar memlekette daha da fazla hayran olmaya değer; çünkü Türklerin âdeti yere yakın oturmaktır ve onlar göğe merdivenle çıkmak istemediklerini

ve evlerinin, onu terk etmeleri gerektiğinde, üzüntü duyacakları kadar rahat ve güzel olmaması gerektiğini söylerler (ölümde).

Yeni kulenin yaptırılışı ile ilgili bir belgede 935-940 (1528-1533) tarihleri arasında "Karye-i Çengar (Çengelköy) yakınında Mustafa Paşa Bahçesi'nde Kule-i Cedid'in inşası" şeklinde, kulenin Kanunî döneminde yapıldığını gösteren bilgi vardır. Kanunî Sultan Süleyman'ın buraya yönelik ilgisi devam etmiş ve bazı binalar yaptırtmıştır. Günümüze gelen belgelerden birkaçı, Kanunî Sultan Süleyman'ın bahçelerine sürekli bakım yaptırdığını göstermektedir.

XVII. yüzyılda, Eremya Çelebi, Kuleli Bahçesi'ni över: "İlerdeki Kulebahçesi, aynı zamanda büyük bir padişah köşküdür. Buraya girip binaları ve bahçeyi gördükten sonra dışarı çıkmak istemezsiniz." Evliya Çelebi de mevcut bilgileri doğrular ve bu bahçenin öyküsünü şöyle anlatmıştır:

Oradan yine güneye doğru, Papas Korusu adlı bir yeri sultan, Revanî Efendi'ye hediye eylemiş, acaip incelik göstermiş, isabetli karar veren güç sahibi bir padişahtır. Bu Papas Korusu'yla sınır olan Kule Bahçesi'dir ki, Sultan I. Selim Han'ın bahçesidir. Selim Han, Şehzade Süleyman'a (Kanunî) öfkelenince, öldürülmesi için bostancıbaşıya teslim etmişti. Bostancıbaşı da baş üstüne deyip Şehzade Süleyman yerine başka bir oğlanı öldürür. Daha sonra devletin hayrını dileyen bostancıbaşı, şehzade Süleyman'ı giysilerini değiştirerek bu Kule Bahçesi'ne kor. Üç sene geçince, Sultan I. Selim Mısır'dan gelip ahiret kokuları almaya başlayınca "Ah bostancıbaşı, mazlum Süleyman için büyük hata ettik, işte çocuksuz ölürsek bu Osmanlı Devleti kime kalır?" deyince, bostancıbaşı yer öpüp Kule Bahçesi'nden Süleyman Han'ı getirip Selim Han'ın ayağının tozuna yüz sürer. Selim Han Süleyman'ı bağrına basıp sonunda padişahlık Süleyman'a değince, bostancıbaşıya Mısır'ı ihsan eder. Süleyman Han, saklanıp büyüdüğü Kule Bahçesi'nde göklere baş uzatmış bir kale kulesi gibi dokuz kat kuleli bir köşk yapmıştır ki, cihannümadır. Her katında fıskiye, havuz ve sayısız odalar bulunan yüksek bir köşk olduğundan Kule Bahçesi derler. Süleyman Han'ın bizzat kutlu eliyle diktiği bir selvi var ki, onu gören Huda'nın sanatının ne edişini anlar. Böyle yeşil bir selvi ki, hiçbir dalı hariç değildir. Bu bahçenin çeşit çeşit sulu meyvelerinden inciri gayet sevilir.

Eremya Çelebi, bu konumun ilerisinden "Daha aşağıda Papaz Bahçesi vardır ki bu, o mahut Vânî'ye verilmiş ve mescidi ile beraber küçük bir Türk köyü hâline getirilmiştir." diye söz eder. İnciciyan da aynı bilgiyi verir. Ayrıca Eremya şunu da anlatır:

Sultan III. Ahmed'in meşhur sadrazamı İbrahim Paşa, buradaki sarayın taşlarını, 1721 senesinde, Kâğıthane'deki köşkün inşası için naklettirmiştir. İçeriye doğru, Ay' Atanas Ayazması'na kadar sarayın bir suyolu görülmektedir... Kuleli'nin yanında sahilde, padişaha ait köpeklerin barındırıldığı bina ve ayrıca ayılara mahsus bir yer vardır...

Kandil Bahçesi

Evliya Çelebi'ye göre Kanunî Sultan Süleyman tarafından yaptırılmış olan bu bahçenin içinde III. Murad Köşkü vardır. Bazı kaynaklara göre III. Murad Akıntıburnu'ndan başlayarak tepelere kadar setler hâlinde uzanan Kandilli Bahçesi'ni yaptırmıştır. Arkası kayalı bir dağ olan bahçenin bağları, bahçe üstadı ve yüz bostancısı bulunduğu, teraslarında lalelerle sümbüllerin dikili olduğu ve III. Murad'ın buraya sık sık gelip keyif yaptığı bilinmektedir. 988 (1580) tarihli bir muhasebe defterindeki bahçeler için alınan eşyalar ile bahçelerde yapılan onarım ve inşa faaliyetleri arasında Kandilli Bahçesi de yer alır. 992 (1584) tarihli iki fermanda da III. Murad'ın bu bahçede yaptırdığı yenileştirmeler izlenir. Eserini Sultan III. Murad için hazırlamış olan Seyyid Lokman, *Şehinşehnâme*'sinde bu bahçenin havuzları, fıskiyeleri, serin rüzgârı, meyve ağaçları, gül, sümbül ve yasemin dolu çiçek tarhları ile cenneti andırdığını söyler.

III. Murad döneminin önemli olaylarını anlatan, 1592-1593 yıllarında hazırlanmış olan *Şehinşehnâme*'deki minyatürlerden birinde padişah, Kandilli Bahçesi'nde, bir ulaktan Revan'ın fethini haber alırken tasvir edilmiştir. Kompozisyonda Kandilli Burnu belirtilmiştir, önde küçük bir köşk içinde III. Murad, arkasında ise silahdar, doğancı ve cüceler görülür. Yerde bir bohça ve kılıç durur. Aşağı kısımda kırmızı şalvarlı ulak, arkasında duran ve müjdeyi getirdiği için ona padişah tarafından hilat giydirecek olan iki içoğlanıyla gösterilmiştir. Arkada yüksek duvarlı bahçe içinde ve dışında selviler dikkati çeker.

Eremya Çelebi bu bahçeden de kısaca söz eder: "Daha ilerde Kandilli vardır. Buradaki güzel padişah bahçesi de temaşaya layık yerdir."

İnciciyan ise daha geniş bilgi verir:

Kandilli Burnu... Seddin üzerine çıkınca, eski padişah köşkünün işgal ettiği mevki; tepeye çıkınca da, fevkalade bir manzara ile karşılaşırsınız. Buradan Marmara Denizi, Sarıyar Dağları, yılankavi Boğaz'ın büyük bir kısmı ve güzel bir resmi andıran Göksu Çayırı ve

19- Kandilbahçesi (*Şehinşahnâme*)

vadisi gözünüzün önüne serilir.
Padişah hasekilerinden birinin, buradan denize düşerek boğulduğu rivayet edilir.

XVIII. yüzyılın sonunda İstanbul'da bulunan Carbognano da fazla bilgi vermemekle birlikte, Kandilli'de padişahın güzel bir köşkü olduğundan söz eder.

Patrona Halil Ayaklanması'nda Kâğıthane yıkılınca I. Mahmud sık sık Boğaziçi'ne gitmiş, özellikle Küçüksu ve Kandilli'den hoşlanmış ve burada vakit geçirmiştir. Ancak daha sonraları Kandilli Sarayı ve bahçesi ihmal edilip harabeye dönmüş; Sultan I. Abdülhamid tarafından yıktırılmış ve arazisi parsellenip satılmıştır.

Sultan Abdülmecid döneminde, 1857 yılında Kandilli Burnu'nun Vaniköyü'ne doğru koy oluşturduğu sahilde bir yalı; eski Kandilli Sarayı'nın üst bahçelerinde ise Adile Sultan için büyük bir ahşap saray yapılmıştır. Saray, Kandilli Lisesi olarak kullanılırken son yıllarda yanmış ve yeniden yaptırılarak tekrar okul olarak hizmete girmiştir.

Göksu ve Küçüksu Bahçe ve Mesireleri

Alemdağı'ndan gelen sularla beslenip oluşan ve Anadoluhisarı'nın hemen yanında denize ulaşan Göksu ve Küçüksu, içinden geçtikleri çayırlara da kendi adlarını vermiştir. Bunlar Kâğıthane benzeri mesire yerleridir. Bu nehirlerde kayıkla gezilir, kırlarında da keyif yapılırdı.

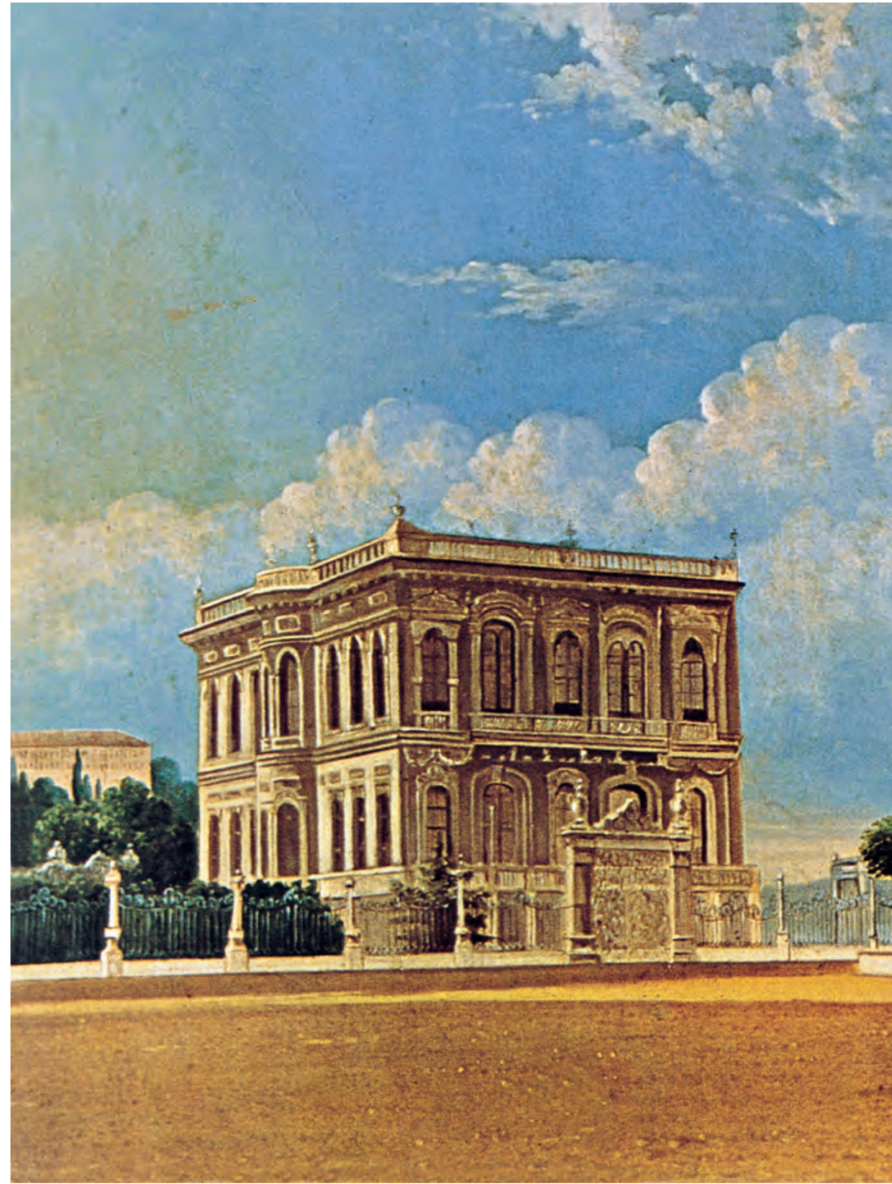
IV. Murad'ın düzenlemesini yaptırttığı Göksu'nun arka taraflarında nefis gül bahçeleri ve güzel konaklar vardı. Değirmenler de yerli halkın ve kentin su gereksinimini sağlamak için çalışırdı. Evliya Çelebi Göksu Deresi'nin iki tarafının bağlarla kaplı olduğunu, bu bağlara Halıcızade Bahçeleri dendiğini söyledikten sonra şöyle anlatır: "Havası güzel olup 40.000 adet bağlarında binlerce maksureler, binlerce mutfak ve odaları, sanatlı köşklerinde nice bin fıskiye ve havuzları heykeller ile süslenmiştir..."

Evliya Çelebi, burayı övmeyi sürdürür: "Kayıklarla gelip gezerler ve çimenliğinde de sefa edildiği, kırmızı güzel bir toprağı olduğunu anlatılan Göksu'da eskiden testiler ve buna benzer eşyalar yapılırdı." Göksu'da hâlâ bu topraktan saksılar yapılmaktadır.

Göksu Kasrı'nın bulunduğu yerde eskiden bir bostancı ustasının köşkü ve bazı ahşap yapıların bulunduğu bilinmektedir. I. Mahmud burayı beğenince Sadrazam Divitdar Emin Mehmed Paşa 1752 yılında sahilde bir kasır yaptırmış, tepeden su getirtmiş, havuz ve fıskiye yaptırtmıştı.

İnciciyan da Evliya Çelebi'nin verdiği bilgileri tekrarlar gibidir:

Anadoluhisarı'ndan sonra, Büyük Göksu gelir. Kâğıthane Deresi'ne benzerse de, ondan küçük, fakat Küçük Göksu'dan büyüktür. Göksu civarında membalar ve şehirde nam vermiş uzun ve nefis patlıcan yetişen mümbit bahçeler vardır. Burada çok güzel bir düzlük ve suyun kenarında büyük çapta küpler yapılan çömlekçi imalathaneleri ve padişah sarayına mahsus unu öğüten değirmen vardır. Sahilde, uzun ve güzel bir düzlük olup, Küçük Göksu denilen yer bunun yakınındadır. Her iki yer de meskûn değildir. Eskiden, iki su arasında bulunan padişah bahçesi, Sultan Mahmud (I.) zamanında bozularak, Sadrazam Divitdar Emin Mehmed Paşa tarafından, 1750'de mükellef bir padişah sarayı yaptırılmıştır. Buradan Kandilli'ye kadar uzanan güzel bir selvi ormanı vardır. Sultan IV. Murad, çok sevdiği Göksu'ya "Gümüş Selvi" adını vermiştir. Burası, Boğaz'ın Anadolu sahilindeki üçüncü padişah binişidir.

20- Küçüksu Kasrı ve Çeşmesi

Küçüksu Çayırı'nda Sultan III. Selim'in, annesinin ruhunu taziz için 1806 yılında yaptırmış olduğu meydan çeşmesinin yakınında, 1857 yılında Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılmış Küçüksu Kasrı bulunur.

1881-1907 tarihleri arasında İstanbul'da İngiliz elçiliğinde yaşamış olan Dorina L. Neave, eski İstanbul hayatını, anılarını anlatırken Göksu eğlencelerine uzun uzun yer vermiştir: "Türk âdetlerince, Harem kadınlarına uygun görülen pek az eğlence arasındaki mistik yaz gezintilerinden biri, cuma günleri Göksu'da yapılan kayık sefaları idi..."

Leyla Saz da anılarında böyle mesire yerlerine nasıl gidildiğini canlı bir şekilde tasvir eder; Miss Pardoe de Göksu'yu anlatır:

> ... Rumelihisarı'nın tam karşısında denize doğru uzanır. Göksu Deresi bu vadide olduğu için buraya onun adı verilmiştir. Ağaç dallarının gölgelediği bu ırmak, güneşin pırıl pırıl parlattığı Boğaz sularına doğru ışıldayarak akar... Burada çok hoş değişik manzaralar görülür: Açık renk boyası içe ferahlık veren ve bahçesi çeşit çeşit yapraklarla dolu sarayın bulunduğu meyillice bir arazide dolaştıktan sonra, derenin aktığı gölgelik yere inersiniz. Burada, dereyi çevreleyen ağaçlar, suyun üzerinde koyu bir akis bırakırlar ve sessizlik verirler... Burası geniş bir saha kaplayan çimenlik bir yerdir. Burada hanımlar seccadelerini yayarlar, araba ile gezerler, uzun süren yaz gününü geçirirler. Bu çimenlik ile Göksu Deresi arasındaki küçük sahayı kaplayan sık bir ağaçlık vardır. Bu ağaçlığın arka tarafı erkeklere ayrılmıştır...

Bu sevilen mesire yeri ve halkın eğlencesi XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında birçok Avrupalı ressam tarafından canlandırılmıştır.

Çubuklu Bahçesi

Boğaziçi bahçelerinden biri olan ve Evliya Çelebi'nin Kanunî Sultan Süleyman tarafından kurulduğunu bildirdiği Çubuklu Bahçesi ile ilgili satırlarında Evliya Çelebi bahçenin adının nasıl verildiğini de açıklar:

> Buna bitişik Çubuklu Bahçesi; Bayezid-i Veli, Yavuz Selim şehzade iken Trabzon'dan getirip konuşma sırasında Selim Han'a kızarak, burada sekiz çubuk vurmuştur ki, sekiz senelik padişahlığına işarettir. "Oğlan elem çekme zikr eyle, zikir tarihinden sonra te'dibimle padişahlık senindir, al bu yediğin kuru çubuğu yere dik, sekiz sene meyvesin yiyesin" diye nice işaretler eder. Yavuz Selim de kuru kızılcığı yere dikerek "Yarabbi bu kuru ağaca meyve ver ve meyvesin dünyaca meşhur eyle" diye dua eder, Bayezid-i Veli ve Kara Şemşeddin âmin der, o saat kuru kızılcık çubuğu yeşerip dal yaprak verir. Her kızılcık tanesi beşer dirhem gelir. Kerameti Bayezid kerameti mi, Kara Şemseddin kerameti mi, Şehzade Selim kerameti mi, böyle bir kuru çubuk meyve verdiği için hâlâ Çubuklu Bahçesi derler. Burada olan kızılcık bir diyarda yoktur. Her biri beşer dirhem gelir, al renkli Medine hurması kadardır. Sonra Selim Han sekiz değnek acısına karşılık sekiz sene padişah olur. Dokuz yüz yirmi ikide Mısır'ı feth edip Hâdimü'l-Haremeyn olup bu Çubuklu Bahçe'yi mamur etti.

Bahçelerin onarımları ile ilgili muhasebe defterlerinden Çubuklu Bahçesi hakkında da bilgi edinebiliriz; 972 (1564) yılında hassa bahçelerin

21- Bebek Köşkü (Gouffier)

harcamaları ve onarımlarını içeren defterde Çubuklu Bahçesi'ndeki hassa köşk, avlu, ambar, kayıkhane, dolap ve suyolu onarımlarından söz edilmektedir. 984 (1576) tarihli hasbahçe defterinde ise Çubuklu Bahçesi'nde Filibeli Ali'nin bahçe ustası olduğu ve yanında otuz sekiz neferi bulunduğu kayıtlıdır. Onarılan bahçeler arasında Çubuklu Bahçesi'nin de geçtiği 988 (1580) tarihli bir belge de, bu bahçenin III. Murad zamanındaki durumunu göstermektedir.

Eremya Çelebi okuyucularına Boğaziçi'nde bir gezi yaptırırken, Çubuklu'nun bir padişah bahçesi olduğunu, zerzevat yetiştirilen bir bostanı ve bostancıları bulunduğunu söyler. Eremya Çelebi'nin kitabının çevirmeninin eklediği notlarda da kızılcık ağaçları ve meyvesi ile ünlü Çubuklu'nun padişahın av alanı olduğundan ve buradaki saraydan söz edilir.

Yerinin güzelliği ve baharda bülbülleri ile tanınan Çubuklu, XVIII. yüzyılın başlarında, Sultan III. Ahmed zamanında imar edilmiştir. Padişahın damadı Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından burada büyük bir havuz, güzel bir çeşme yaptırılmış, derenin kenarına çınarlar ve çeşitli ağaçlar diktirilmiştir.

İnciciyan, diğer bahçeler gibi Çubuklu Bahçesi'nin de ayrıntılı bir tarifini vermektedir:

> Bir padişah bahçesi olan Küçük Çubuklu, sahilin ilerisindedir. Burada, bahçenin fundalıklı köşesinde üç muazzam yapı görülür. Kıyıdaki düzlükte bir padişah sarayı, bahçenin önünde de, vaktiyle padişahlara mahsus av sahası olan küçük bir orman vardır. Eskiden burada Uykusuz Keşişler Manastırı varmış... Bundan sonra, suyu nefis bir çeşmesi bulunan Büyük Çubuklu gelir. Çubuklu adını taşıyan her iki yer de meskûn değildir. Dördüncü padişah binişi olan Büyük Çubuklu'nun yakınında, İlariye denilen tepe vardır.

Sultan Abdülmecid döneminde Sadrazam Rıfat Paşa, eski Feyzabad Kasrı olan yalısının sırtındaki geniş koruyu yapma göletler, kaskadlar, havuzlar ve heykellerle Avrupa tarzında düzenletmiş, deniz kıyısında da çocukları için beş yalı yaptırmıştır. Ayrıca bülbülleri ile ünlü semti şenlendirmek için halka bedava arsa dağıtıp bir köyün oluşmasını sağlamıştır.

Tokad Bahçesi ve Beykoz Kasrı

Evliya Çelebi Tokad Bahçesi'nin kuruluşunu, 1458 yılında Tokad Kalesi'nin alınışına, dolayısıyla Fatih Sultan Mehmed'e bağlar. Fatih Sultan Mehmed'in, Beykoz İskelesi'nden içeri doğru 1.000 adım uzaklıkta olan bu yerde avlanmaktayken, Mahmud Paşa'nın Tokad Kalesi'ni fethettiği haberi geldiğinde, sevinçle "Tîz şu mahalde bir bahçe yapılıp ismine Tokad Bahçesi densin ve avlanan vahşi hayvanları korumak için etraflarına bir Tokad çiti gibi çitler çekilsin." buyurduğunu; buraya tek katlı bir köşk, büyük bir havuz ve seyretmeye değer bir şadırvan yaptırdığını anlatır. Bu büyük köşkteki havuzun fıskiyesinden hâlâ adam boynu kalınlığında suyun havaya fırlayıp ta yukarıdaki kubbede bulunan altın tasa vuruşunu tasvir eder. Bahçe ustası ve 100 adet bostancı neferi bulunduğunu, orman içinde dağlık bir arazi olduğunu ve içinde bir hamamın ve çeşitli odaların yer aldığını, padişahların burada sürek avı yaptıklarını, bütün hayvanları sıkıştırıp seyrettiklerini yazar. Evliya Çelebi ayrıca, çoğunlukla IV. Murad'ın bu tatlı yerden hoşlanıp burada eğlendiğini, buranın meydanında gezip çimenliğinde de cirit oynadığını anlatır.

Eremya Çelebi ise padişahların av yeri olan Tokad Bahçesi'ni Kanunî Sultan Süleyman'ın da çok sevdiğini belirtir. Kanunî döneminin önemli simalarından Celalzade Mustafa, Kanunî Sultan Süleyman'ın sadrazamıyla birlikte avlanmak amacıyla Yalakova ve Eznika'ya hareketlerinden sonra 930 (1523) yılında Beykoz Yaylası'na gelişini anlatır. Güz mevsiminde bile burada lalelerin eksik olmadığını ve çimenlerinin de yemyeşil olduğunu belirtir. Celalzade'nin sözleri, burasının lalelerin yetiştiği bir bölge olduğunu göstermektedir.

Muhasebe kayıtlarından bahçelerle ilgili olanlar bu konuda değerli bilgiler aktarmayı sürdürür; 972 (1564) yılında hassa bahçelerine yapılan harcamaların ve tamir masraflarının muhasebe defterinde Beykoz Bahçesi'nin inşa ve onarım kayıtları şunlardır: Yeni bir hamam ve suyolları, bostancılar hamamı ve değirmen tamiri, bostancılar ve hassa oğlanlarının odaları tamiri, bahçe yakınında olan hassa Tokad'ın tamiri; yayla ve kışla odaları tamiri. 988 (1580) yılında hasbahçe ile diğer bahçeler için alınan eşyalar ile bahçelerde yapılan onarım ve inşa faaliyetinin muhasebe kayıtlarını içeren belgede de Tokad Bahçesi ve Beykoz Bahçesi onarılan bahçeler arasında geçmektedir

Antoine Galland 1673 yılındaki anılarında, hizmetinde bulunduğu Fransız elçisinin Beykoz Hünkâr İskelesi denen yere de gittiğinden söz eder ve burayı anlatır: "... Gayet latif bir yerdir ve oldukça dar bir ovada gölgeleri insanı dinlenmeye davet eden meşe ağaçları, çınarlar, selviler, dişbudak ağaçları, ıhlamur ağaçları, karaağaçlar ve daha başka ağaçlar görülür. İri ve geniş dallı bir ıhlamur ağacının yakınında ve gayet güzel bir çayır, nihayetinde ise bir çeşmeden kol kalınlığında bir su aktığı görülüyordu..." Yazar, elçinin akşama doğru bostancı tarafından Hünkâr İskelesi'nden üç çeyrek saat mesafedeki Tokad ve Beykoz denen bir sarayda istirahat etmeye davet edildiğini söyledikten sonra, burası hakkında şöyle bilgi verir:

> Oraya mütemadiyen aynı düzlüğü muhafaza eden ve iki tarafında tepe ve dağlar bulunan bir vadiden gidilir. Ve bu yükseklikler ağaçlarla örtülü bulundukları gibi dik de olmadıkları için, göze büyük bir haz vermektedir. Köşkün yeri vadinin nihayetinde, kendisine daimi bir gölge temin eden sayısız ağaç ortasındadır. Burada bulunan muhtelif nevide ağaçlar arasında da Hindistan'ın bir kestane ağacı vardır ki, pek nadir bir ağaç sayılabilir. Üç adamın güçlükle sarabilecekleri kökünden dört büyük dal ve bu dallardan daima başka dallar çıkmaktadır ve gayetle yüksek olan zirvelerine kadar bu dallar yapraklarla o derece doludur ki, üstteki dalları gözün görmesine imkân yoktur. Padişaha ait olmakla beraber, bina ne güzel, ne de haşmetlidir. Ziyaretimizde kapalı bulunan oldukça ufak bir odası ve ona bitişik olup öbür tarafları açık bulunan ve Türklerce köşk denilen büyük bir salonu mevcuttur. Bu salonun ortasında havuzu mermerden olan bir çeşme bulunup on altı muhtelif musluktan su vermekte ve her musluktan başparmaktan kalın bir su gelmektedir...

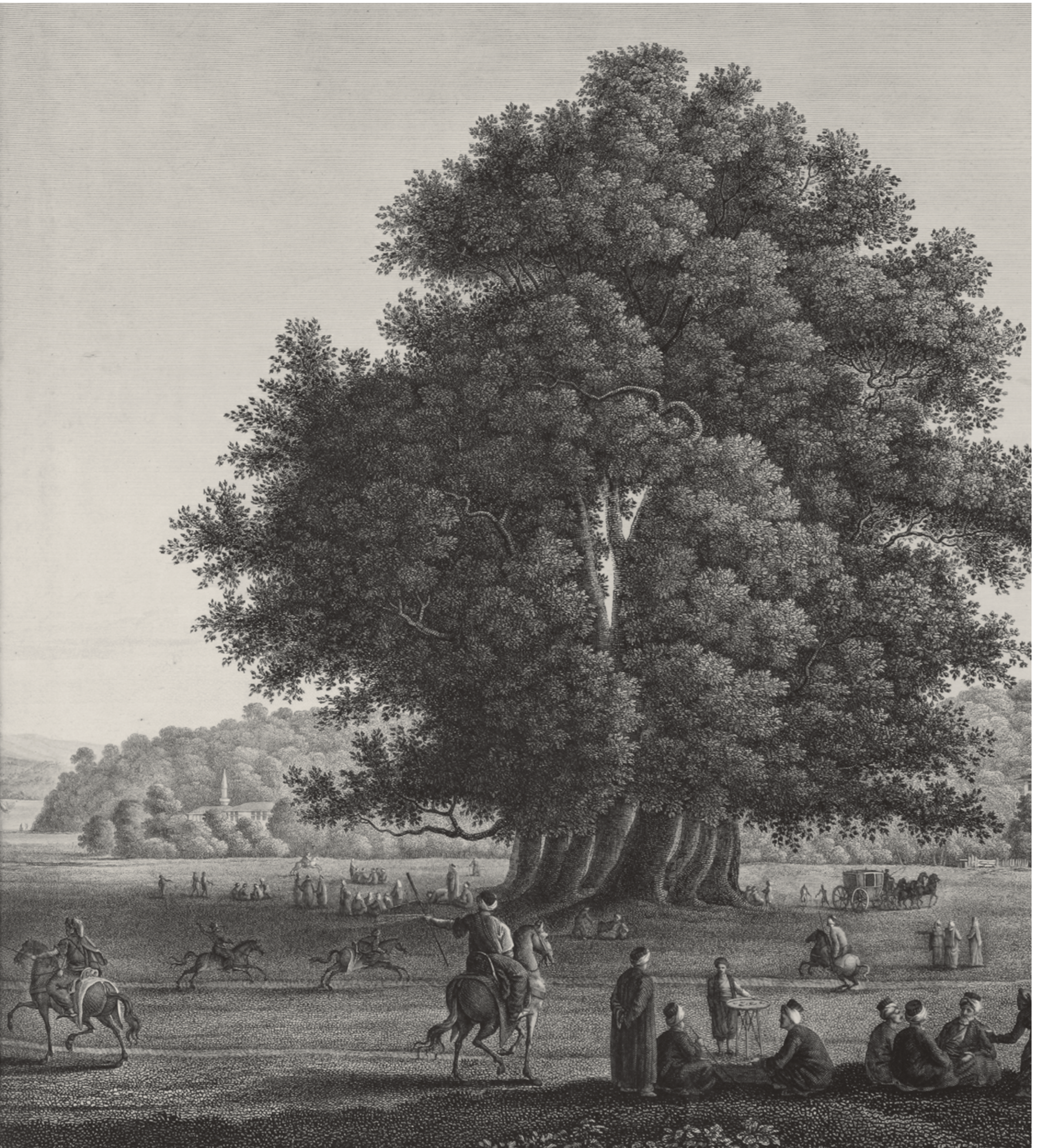
Galland, ertesi günü yine buraya gelen elçinin av imkânları aradığını anlatır ve şöyle devam eder:

> Tokad'a vardığı zaman, buranın güzelliğini dünden çok iyi müşahede etti ve bahusus ağaçların çokluğuna ve iriliklerine hayran kaldı. Bu esnada adamlarının büyük bir kısmı da, civarda av imkânı olup olmadığını anlamak üzere, etrafı tetkik ediyorlardı. Bostancılar etrafta yabandomuzu mevcut olup bu hayvanların bahçeleri için çok zararlı olduklarını söylediler. Saray kâhyası Son Ekselansa köşkü gösterdi ki, orada da, bütün diğer kasırlarda olduğu gibi, uzun zamandan beri kullanılmadıkları için bozulan ve çürüyen birçok şilteler ve yastıklar mevcut bulunuyordu...

Beykoz Hünkâr İskelesi'nde 1833 yılında Ruslarla Mısır'a karşı imzalanan ittifakın anısına Selvi Burnu'na bir sütun dikilmiştir. Daha sonra Mısır Valisi Mehmed

22- Büyükdere Çayırı (Melling)

23- 1582 şenliğinde bahçıvanların geçit resmi (İntizâmî)

Ali Paşa, Osmanlılarla siyasal ilişkilerini düzeltince bu sütunu unutturacak daha büyük bir anıt yapmak istemiş, Beykoz'da padişah için bir kasır inşa ettirmek üzere izin alınca Beykoz Kasrı'nı yaptırmıştır. Kasırdan denize kadar inen park ve korusu büyük bir özenle düzenlenmiştir. Burada daha önceki dönemlere ait herhangi bir yapı kalmamıştır.

Sultaniye Bahçesi

Beykoz'dan daha ilerde, deniz kıyısında 800 haneli bağ ve bahçelerle süslü, camisi, hamamı olan Bahçe-i Sultaniye, Evliya Çelebi'ye göre II. Bayezid tarafından yaptırılmıştır. Yazar, bir bahçe üstadı ile yetmiş bahçe neferi tarafından bakılan bahçeyi çok yüksek selvilerin süslediğinden, içinde Sultan Bayezid zamanından son derece güzel nakışlı bir bina olduğundan söz eder.

Diğer birçok kaynak ise, burasının Kanunî Sultan Süleyman tarafından yaptırılmış olduğunu bildirir. Gülru Necipoğlu da pek haklı olarak, daha sonra birçok gezginin anılarında sözünü ettiği, üzerinde savaş sahnelerinin tasviri olan lake ahşap pencere kapaklarının, 1514 yılındaki Çaldıran Zaferi'nin anısını taşıdığını, Tebriz'den ganimet olarak getirilmiş olduklarını ve hemen Yavuz Sultan Selim'in ölümünü izleyen yılda bahçenin Kanunî Sultan Süleyman tarafından tamamen yenilendiği sırada buradaki köşke konulmuş olabileceği görüşünü bildirmektedir. Necipoğlu Sultaniye Bahçesi'nin yenilenmesi ile ilgili 1528-1529 tarihli masraf defteri ile de bunu teyit etmektedir. Kanunî döneminin 972 (1564-1565) tarihli onarım masraf defterinde mescid-i şeriften; küçük bir camiden de söz edilmektedir.

Kanunî Sultan Süleyman burada Safevî elçisini ve Venedikli diplomatları da kabul etmiştir. Hükümdarın Safevî elçisini buraya davet edişi, elçinin ganimet olarak getirilmiş olan bu pencere kapaklarını görmesini sağlayarak Osmanlıların onlara karşı kazandığı zaferi diplomatik olarak hatırlatmayı hedefliyordu.

Fresne-Canaye ve arkadaşları 1573 yılında Anadolu yakasında dolaşırken, Kanunî Sultan Süleyman'ın hasbahçelerinden Beykoz yakınında, deniz kenarındaki Sultaniye'yi de gezmişlerdi. Yazar, ağaçların yoğun olduğu bir tepenin eteğinde yer alan Sultaniye Kasrı ve bu bahçe ile ilgili gördüklerini şöyle anlatır:

> Karaya çıktık... Denizin ortasında yükselen, küçük, nefis bir yer; Venedik'in özüne benzerliği ve tılsımı karşısında mest olmuştuk. Orada uzun bir süre oyalanarak mavi, sarı ve kırmızı çiçekler topladık. O kadar güzellerdi ki, çiçekleri, zarif ve sadık bir sevgiliden böylesine güzel bir hediye almaktan mutluluk duyacak birisine vermekten büyük zevk alırdık. Türklerin çiçekleri ne kadar sevdiğini, onları ellerinde tutarken ya da türbanlarının kıvrımları arasına sıkıştırırken âdeta kutsal bir şey gibi davranmalarını hayal bile etmek zordur. Ve padişah, diğerlerinden daha çok hoşuna giden bir ağaç bulunca, hemen gölgesine her türden ve kokudan çiçekler eker. Ve bahçelerde öylesine bir çeşitlilik vardır ki, elinizi uzatmanız akla gelen her tondan karışık bir buket toplamanız için yeterli olacaktır. Sultan yalnız yürüdüğü için dar olan yolların hepsinin kenarlarında, hayranlık uyandıran yüksek selviler dizilmiş. Bunun arkasında, başta padişahın sürekli mücadele ettiği yaban domuzları olmak üzere, her türlü av hayvanı ile dolu dağ ve ormanlar var. Ardından, bahçesine dönen sultan ya hamamına ya da köşküne dinlenmeye çekilir. Denize doğru, yüksek sütunlar üzerinde inşa edilmiş bu köşkün içi son derece değerli seramik çinilerle, dışı ise paha biçilmez mermerlerle kaplıdır. Sultan Süleyman tarafından

24- Bir İstanbul bahçesi ve bahçıvan (TSMA, nr. H. 1711)

> Tebriz'den getirilmiş pencere (kepenk) ve kapılar Acem üslubunda boyanmış figürlerle bezenmiştir. Burada mermer sütunlar ve yine çok güzel sütunları olan bir portikodan başka bir şey yoktur. Son olarak (bu mekânın tadını çıkarmaya artık bir son vererek), bahçedeki içoğlanına ve bizim için köşkü açan kişiye birkaç asper verdik.

Evliya Çelebi, III. Murad zamanında Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran seferinden zaferle döndüğünde Sultaniye Bahçesi'nde deniz kenarında padişah için çok süslü bir kasır yaptırdığını anlatır.

Eremya Çelebi burada padişahların ava çıktığını ve Kanunî Sultan Süleyman'ın burayı çok sevdiğini yazar. İnciciyan ise "Burun Bahçesi" adı da verilen bu bahçeyi şöyle anlatır:

> Sultaniye, Beykoz'dan sonra gelir. Sahilinde ağaçlık geniş bir düzlük vardır. Körfezi çok geniş fakat sığ ve bataklık idi, içinde de bir adacık vardı. Kanunî Sultan Süleyman, burasını toprakla doldurtarak bir düzlük hâline getirmiştir. Poyraza karşıdır. Güzel bir çeşme ve havuz, civarında da mahsuldar bahçeler vardır. Sultan Süleyman bu düzlükte bir köşk ile güzel bir bahçe yaptırmıştır. Köşkün karşısında bulunan bir ağaçtan, yüz ve ellere sürülen kokulu bir yağ sızar. Burada, dağın üzerinde, eski yapılı ufak bir havuzda, her türlü ilaçtan çok daha şifalı bir su fışkırmaktadır.

Galland anılarında 1673 yılında, yani Fresne-Canaye'den yüz yıl sonra Fransız elçisinin Boğaz'da Asya kıyısında İncirliköy denen bir yere gittiğini söyler:

> Burada, banisi İmparator Süleyman'ın hayli garip kaprisi neticesi, arada boşluklar olmak üzere üçer üçer üst üste konmuş sütunlar üzerinde olarak denizin içinde kurulmuş güzel bir köşk vardır. Köşk dışından ve içinden gayet güzel çini ile kaplıdır ve eskiliğinden dolayı bu çiniler birçok yerden düşmüş bulunmaktadır. Duvarlar bazı yerlerde mermer ve somaki parçalarıyla örtülüdür. Pencerelerin kapakları Acem işi küçük çehrelerle serpili olup bunlar yeni iken herhalde pek güzeldiler. Bu imparatorun yatarken kullandığı ipek örtüleri de gösterdiler. Mermer, granit ve somaki sütunlara istinat eden bir dehliz bu köşke daha da latif bir manzara veriyordu. Köşkün bekçisi bulunan bir bostancı, Son Ekselans'a bahçede misk kokusu neşreden bir ağacı gösterdi. Bu ağacın kabuğu meşe ise de yaprağı müselles şekildeydi.

Cornelius Loos'un 1710-1711 yıllarında yaptığı resimler arasında Sultaniye Bahçesi ile denize doğru uzanan burundaki bahçe köşkünün genel görünümünü yansıtan bir manzara ve köşkü tek başına gösteren bir resim de yer almaktadır. Genel görünüm, bahçe ve köşkün arazideki durumlarını tasvir eder. İki resim de, burası inşa edilirken araziden, manzarayı en iyi görecek şekilde yararlanılmış olduğunu yansıtır.[1]

1 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için aşağıdaki eserlere ve bibliyografyasına bkz. Nurhan Atasoy, *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, İstanbul 2002, 2. bs., 2011; Nurhan Atasoy, *15. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Bahçeleri ve Hasbahçeler*, İstanbul 2005.

İSTANBUL KEFALET VE TEFTİŞ DEFTERLERİ

BETÜL BAŞARAN*

Kefalet XVI. yüzyıldan itibaren vergilendirme, suçların önlenmesi, esnaf loncalarının devletle olan ilişkilerinin düzenlenmesi, gerek ticari mekânlarda gerek yerleşim mahallerinde toplumsal denetim dâhil birçok alanda kolektif sorumluluk ilkesini güçlendirmek bakımından Osmanlı içtimai, iktisadi ve idari siyasetlerinin temel taşı hâline geldi.[1] Ayrıca XVIII ve XIX. yüzyıllar boyunca Osmanlı idarecileri bu kurumu güvenlik, gözetim ve toplumsal ahlaki düzenlemelerin temeli olarak kullandılar. Modern öncesi denilenden modern devlete tedrici geçiş esnasında kefalet uygulaması sınırlı başarısına rağmen kullanımda kaldı ve iki yönetim tarzının yekdiğerinin yerini almasından çok bir arada şekillenme sürecinin bir işareti olarak varlığına devam etti.[2] XVII ve XVIII. yüzyılda İstanbul'a göç, merkezî idare için müzmin bir mesele hâline geldiğinden kefalet daha önce olmadığı kadar önem kazandı. Bu dönemde devlet ricali şehirdeki suç, huzursuzluk ve kıtlık sebeplerini şehir nüfusunda algıladıkları olası bir artışa bağlıyorlardı. Bu artışa da göçmenlerin, bilhassa işsiz bekâr erkeklerin sebep olduğu iddia ediliyordu. Kabul etmek gerekir ki, XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'da çarpıcı bir nüfus artışı olduğu iddiasını doğrulayacak güvenilir kaynaklar mevcut değildir.[3] Bununla beraber suç ve asayiş vakalarının şehirde "teşhis edilemeyen" (*mechûlu'l-ahvâl*) erkeklerin varlığına bağlanmasının birtakım yeni idari önlemlerin alınmasıyla sonuçlandığı açıktır. Bu önlemler, İstanbul'un dinamik nüfusunun etkin denetimini ve gözetimini mümkün kılacak nitelikte verilerin toplanmasını ve düzenli olarak güncelleştirilmesini hedefliyordu.

İstanbul'da 1730 ve 1740 ayaklanmalarını takiben göçmenler, suç ve asayiş vakalarıyla daha da fazla bir arada anılır hâle geldi ve yetkili makamlar onları ayırt etmeksizin toplum içerisinde yıkıcı unsurlar olarak gördü. Bu ve müteakip dönemde münferit birçok teftiş yapıldı, ancak bunların çoğu sadece hamamlar ve bekâr odaları gibi yönetici zümrenin gözünde asayişsizlikle ilişkilendirilen toplulukları ve yerleri hedefledi. 1790'larda bu düzenlemelerin yetersizliği ve toplumsal denetim ihtiyacı yeniden ve artarak gündeme geldi. Sultan III. Selim'in İstanbul'a göç ile ilgili düzenlemelerinin ivme kazanması Aralık 1791'de Ayasofya Camii'ndeki bir olayla aynı zamana denk gelir. Cuma namazı esnasında güya aklı başında olmayan birisi bağırıp çağırarak şikâyetlerini söyler ve padişaha doğru demir bir misket güllesi fırlatır. O dönemde kaleme alınmış bir ruzname bu hadiseyi takiben bir temizlik (*tathîr*) harekâtı yürütüldüğünden söz eder. Anlatılanlara göre harekâtın sonunda bekârlar ve göçmenler tutuklanıp şehir dışı edilmişlerdir.[4] Dönemin tarihçisi Edib Efendi de eserinde "ber-mûceb-i Nizam-i Cedid" yani Nizam-ı Cedid siyaseti çerçevesinde uygulamaya konulan yeni düzenlemeleri ele alır. Bu dönemde her altı ayda bir güncellenen çok sayıda teftiş ve kefalet defterinin de bu düzenlemelerin sonucu olarak hazırlandığını anlıyoruz.[5]

III. Selim, Nizam-ı Cedid siyasetinin bir parçası olarak Eyüp, Üsküdar ve Galata da dâhil İstanbul'un önde gelen ticari alanlarının detaylı olarak denetlenmesini buyurmuştur. Enver Ziya Karal, Sultan Selim'in hatt-ı hümayunlarına dair çalışmasında bu dönemde düzenli teftişler yapılabilmesi için özel bir ekibin kurulduğunu zikreder; burada sözü edilen muhtemelen 1790'ların başlarındaki teftişlerdir.[6] *Nizam-ı Teftiş-i İstanbul*'a göre temel gaye serseri, başıboş ve bekâr, dilenci, cerrar derviş ve aylak medrese talebesi oldukları teftiş memurlarınca belirlenen ve İstanbul'da meşru işi bulunmayan sair kimseler

* St. Marys Collage of Maryland

1 Abdullah Saydam, "Osmanlılarda Kefalet Usulü", *Tarih ve Toplum,* 1997, sy. 164, s. 4-12.

2 Nalan Turna, "Pandemonium and Order: Suretyship, Surveillence and Taxation in Early Nineteenth-Century Istanbul", *New Perspectives on Turkey,* 2008, sy. 39, s. 167-189.

3 Betül Başaran, "The 1829 Census and the Population of Istanbul during the late 18th and Early 19th Centuries", *Studies on Istanbul and Beyond: The Freely Papers,* ed. Robert G. Ousterhout, Philadelphia 2007, c. 1.

4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "III. Selim Zamanında Yazılmış Dış Ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi", *TTK Belleten,* 1973, c. 37, sy. 148, s. 615-616.

5 Mehmet Emin Edib Efendi, *Târîh*, İÜ Ktp., TY, nr. 3220, vr. 158-159.

6 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedid 1789-1807*, 2. bs., Ankara 1988, s. 95-96.

1- İstanbul (Clare Mayer, Londra 1794) (TSMK, nr. YB 3497)

gibi karışıklık çıkarması muhtemel muzır şahısların teşhis edilmesiydi. Bu gayeye ulaşmak için teftiş memurlarına öncelikle bu tür şüpheli kimselerin aralarına karışması muhtemel olan hamallar, bahçıvanlar, seyyar satıcılar, kayıkçılar ve Arnavut hamam tellakları gibi belli grupları ve yine bu kişilerin ekseriya dolandıkları veya saklandıkları bekâr odaları, camiler, medreseler, derviş kulübeleri ve aş evleri gibi yerleri hedef almaları tembihleniyordu.[7] Müfettişlerden katı kefalet koşullarını tatbik etmeleri isteniyordu. Ve şehirde yalnızca iş bulup güvenilir kefiller getirebilenlerin ikamet etmelerine izin verilmesi öngörülüyordu. Bir başka deyişle, bu önlemlerin amacı şehirde kalanların bağlantılı oldukları bir grubun parçası olarak teşhis edilebilir olduklarından emin olmaktı. *Kefalet* uygulaması, idare açısından teşhis edilemeyen (*mechul*) kimseleri kanunen teşhis edilebilir (*ma'lum*) bir kategoriye dâhil olacak şekilde devletin görüş alanı içerisine alan bağı temin ediyordu; fakat aynı zamanda bu tür münasebetler tesis edemeyenleri dışlıyor ve marjinalleştiriyordu.

III. Selim döneminin *esnaf kefalet ve teftiş defterleri* bize şehir nüfusu ve mevcut iş kollarının mahiyeti hakkında paha biçilmez bilgiler sunar. Tersane ve Tophane gibi sınırlı sayıdaki büyük devlet işletmelerinde çalışanlar, 1796 yılından önceki defterlerde o dönem kapatılmış olan meyhaneler, kısmen kaydedilmiş olan hamamlar ve hanlardaki muhtelif imalathaneler ve Kapalıçarşı gibi çok sayıda dükkân barındıran çarşılar bir tarafa bırakılacak olursa, 1790'lı yıllarda hazırlanan bu defterlerdeki kayıtlar Eyüp, Üsküdar ve Galata semtleri dâhil İstanbul'daki tüm çalışan nüfusu kapsamaktadır. Defterlerde yaklaşık 45.000 çalışanın kaydı bulunmaktadır. Dükkân ve bağ-bahçelerle beraber kayıkçılar, hamallar ve sakalar gibi seyyar esnaf bu defterlerde kaydedilmişlerdir. Ayrıca tüm han ve bekâr odalarında kalanların da kaydı tutulmuştur. Sayımlarda tüm esnafın isimleri yanlarında çalışanlarla beraber yazılmış, varsa unvanları belirtilmiş, nerede kaldıkları not edilmiş ve eğer yakın zamanda İstanbul'a göç etmişlerse nereden geldikleri kaydedilmiştir. Bu verilerden yola çıkarak belli meslek gruplarında iş gücünün çoğunluğunu oluşturan göçmenler, işverenler ve bazı iş kollarında çalışanların yeniçerilerle kurduğu çıkar ilişkileri gibi birçok konu hakkında gözlemlerde bulunmak mümkündür.[8]

Kefalet, Osmanlı esnaf ve zanaatkârları ile göçmen iş gücü söz konusu olduğunda şehre yeni gelen

7 BOA, MD, nr. 198, 5; Ahmed Vâsıf, *Tarih-i Vâsıf Ahmed Efendi*, İÜ Ktp., TY, nr. 5980, c. 3, vr. 135a-b.

8 Hâlen bu kayıtların toplu olarak tetkik ve tahlili üzerine çalışılmaktadır. Bkz. Cengiz Kırlı - Betül Başaran, "18. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Esnafı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret,* ed. Fatmagül Demirel, İstanbul 2012, s. 7-20.

2- III. Selim (TSM, nr. 17-32)

3- III. Selim'in kılıcı (TSM)

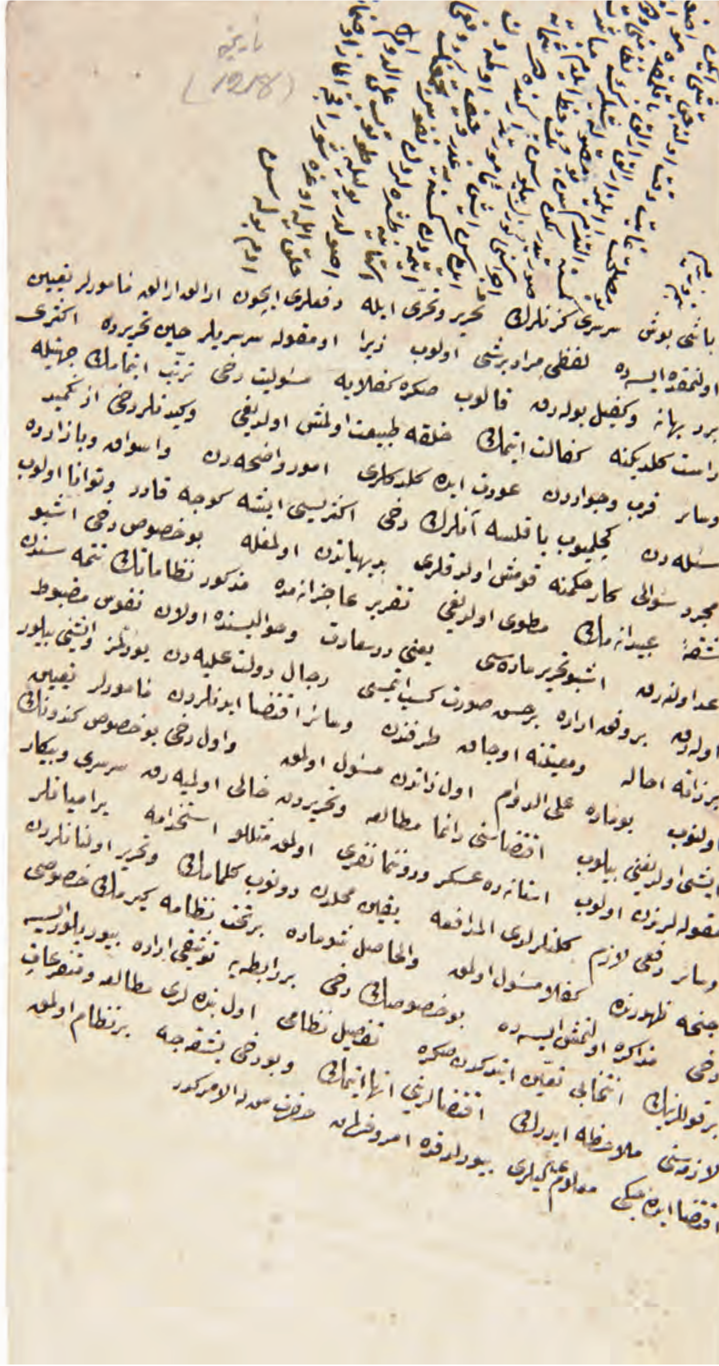
birisinin ayakta kalabilmesi bakımından en önemli mekanizmayı oluşturuyordu. Arşiv belgeleri yapılan teftişler neticesinde çok sayıda göçmenin çoğu zaman güvenilir bir kefil gösterememeleri sebebiyle şehirden sürüldüğünü göstermektedir. Genellikle yeniçerilik ve kahvehaneler gibi birçok unsuru birleştiren çok katmanlı ve oldukça değişken sosyal ağlara dâhil olabilenlerin ve keza hemşehri dayanışmaları içinde kendilerine yer bulabilenlerin şehirde barınak ve iş temin etme bakımından şansları çok daha yüksekti. Diğer bir söyleyişle, "[M]uvaffak olmuş bir göçmen kendisine kefil olunan bir göçmendi."[9] Ne var ki tatbikatta idarecilerin kefalete bel bağlamalarına rağmen III. Selim'in bu işe memur edilmiş ricalinin bildirdiğine göre durum vahimdi: "Ol makule serseriler hin-i tahrirde ekseri birer bahane ve kefil bularak kalıp, sonra küfelaya mesuliyet dahi terettüb etmemek cihetiyle, rast geldiğine kefalet etmek halka tabi'at olmuş olduğu ve gidenler dahi İznikmid ve sair kurb ve civardan avdet edegeldikleri umur-ı vazıhadan... olub..."[10]

Buna karşı padişahın tavsiyesi şöyledir: "Benim vezirim, bu maslahat gayet dikkat olunacak şey iken kimesne iltizam eylemez. Aralık aralık bakılmakda muvaza'a suretidir... Pek hatt eyledim, mübaşeret edesin! İş memur tedarikindedir... Ale'd-devam halk ile uğraşır, akçe almaz usanmaz adam bulasın!"[11]

9 Madeline Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire,* New York 2010, s. 3.

10 [Günümüz Türkçesiyle: "[T]eftişler esnasında bu serseriler birer bahane ve kefil bularak şehirde kalırlar; fakat kefiller teftişten sonra sorumlu tutulmadıkları için halk arasında yekdiğerini rastgele ve gelişigüzel kefil göstermek olağan hâle gelmiştir ve hatta sürülenler bile bir müddet sonra İznik ve diğer civardan İstanbul'a geri gelmektedir."]

11 BOA, HH, nr. 254/14435 (H. 1218). Bu belgede nizamnamenin icaplarının daha iyi yerine getirilmesi için kalıcı müfettiş kadroları ihdas edilmesi ihtiyacı vurgulanmıştır. [Günümüz Türkçesiyle: "[D]üzensiz, kuralsız, belli aralıklarla yapılan teftişler işe yaramıyor. Birçok ferman irat ettim, muktezasını kimse üzerine almıyor (bunları tatbik etmek sizin işiniz)... Önemli olan işi yapacak kadronun teşkili... [H]alkla düzenli olarak çalışacak, rüşvet almayacak ve işin peşini bırakmayacak adam bulmalı(sınız)."]

4- III. Selim'in, İstanbul nüfusunun yazılı olarak araştırılması, başıboş ve serserilerin şehirden uzaklaştırılması ve bu işler için özel görevliler tayin edilmesi hakkındaki 1804 tarihli hatt-ı hümayunu (BOA, HH, 254/14435)

Bu hatt-ı hümayunun tarihi, Behiç Efendi'nin muhtemelen Divan-ı hümayun hizmetindeyken kaleme aldığı *Sevânihu'l-levâyih* ile aynı döneme denk gelir. Sözü geçen eserinde Behiç Efendi İstanbul'un asayiş meselesine dair gözlemlerde bulunmuş ve tavsiyelerinin birçoğu Tanzimat Dönemi'ni takiben uygulamaya konulmuştur.[12] Ayrıca, 1826 sonrası dönemde bu tafsilatlı teftiş kayıtlarını *bostancıbaşı defterleri*, *temettüat defterleri*, *havadis jurnalleri* ve *tahaffuz jurnalleri* gibi farklı amaçlara hizmet etmiş olan çeşitli sayımlar takip etti. 1830'lu yıllarda gerçekleştirilen nüfus sayımlarıyla birlikte ele alındığında bu idari tedbirler Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki çağdaşlarıyla birlikte giderek bir istatistik devletine dönüştüğüne işaret eder. III. Selim'in "modernliğini" Avrupa elçilikleri ve yeni ordu kurma girişiminin yanında Tanzimat'la beraber bir istatistik devleti hâline gelen Osmanlı modernitesinin bir öncülü olarak görmek ve esnaf kefalet defterlerini bu yönetim zihniyeti çerçevesinde değerlendirmek gerekir.

Kefalet, özellikle kriz dönemlerinde uygulamada çok başarılı olmasa da, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumsal denetim ve gözetim siyasetinin temelini teşkil etmeye devam etti. Nalan Turna'nın 1821 Yunan Ayaklanması ve 1826 Yeniçeri Ocağı'nın lağvı sürecine dair yaptığı tahlil, kefalet ilkesinin tatbikatında şahsi ilişkilerden gayrişahsi olanlara doğru tedricî bir değişim ve dönüşümün yaşandığını gözler önüne sermektedir.[13] 1826'dan sonra kefilleme sürecinde o zamana kadar son derece önemli rol oynamış olan yeniçeri ilişkiler ağı yerini giderek *İhtisab Nezareti* gibi yeni kurumlar ve *mürur tezkeresi* gibi uygulamalara bıraktı.[14] Bununla beraber gerek devlet ricali ve gerek esnaf ve zanaatkârlar arasında birçok kişi göçmenlerin istihdamını mazur göstermek ve nizamname hükümlerini göz ardı edebilmek için şahsi münasebetlerini kullanmaya devam etti.

12 Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1999, sy. 8, s. 42-56.

13 Turna, "Pandemonium and Order".

14 Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri", *TTK Belgeler,* 1993, c. 15, sy. 19, s. 169-181.

KÜLTÜR A.Ş.

İSAM

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ